శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచితమ్

మేఘదూతమ్

మృణాలినీవ్యాఖ్యా -

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా-బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా-విద్యుల్లతా-

పఞ్జికావ్యాఖ్యా సముల్లసితమ్

రావి మోహన రావు

404, జంజనం కాంప్లెక్స్,

చీరాల - 523155

శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచితమ్

మేఘదూతమ్

మృణాళినీవ్యాఖ్యా -

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా-బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా-విద్యుల్లతా-పఞ్చికావ్యాఖ్యా సముల్లసితమ్

ప్రథమముద్రణ :- 18-06-2006
శ్రీవ్యయనామ సంవత్సరః

ద్వితీయముద్రణ :-15-12-2015
శ్రీమన్మథనామ సంవత్సరః

ప్రతులు : 500
పేజీలు : 672
వెల రూ. : 300-00

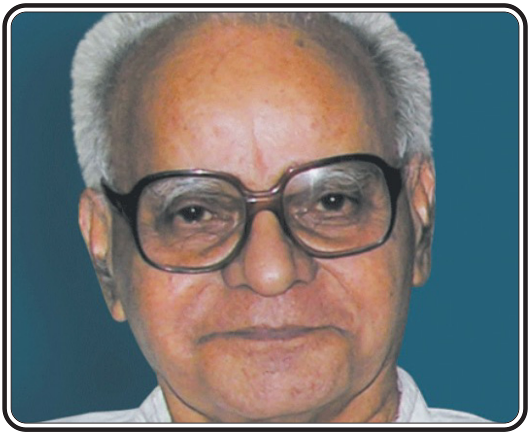
RAVI MOHAN RAO, M.Sc., M.A. (Sans),
Dandy House, 404,
Janjanam Complex,
Opp. I Town Police Station,
CHIRALA - 523155
Cell : **94401 15411**

D.T.P. :-

RAM, Cell : 9848656579

Printed at :-

Karshak Art Printers
Hyderabad.

Dedication to my beloved Mahamahopadhyaya

Padmasri ***Pullela Sri Rama Chandrudu garu***

- Ramora.

మహాకవి కాళిదాస విరచిత **'మేఘదూత'** మహాకావ్యానికి అపూర్వ పీఠికలను సంతరించి జగజ్జేయమానమగు వెలుగును ప్రసాదించినవారు ముగ్గురు మహనీయులు

1. ఆచార్య పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు

2. శ్రీ గరిమెళ్ళ సోమయాజులుశర్మ

3. శ్రీ నిష్ఠల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

వీరికి నమస్సుమాంజలులు

నాల్గు సంస్కృత వ్యాఖ్యలతో, మదీయాంధ్ర మృణాళినీ వ్యాఖ్యతో నేడు వెలువడుతున్న ఈ గ్రంథము ఆంధ్రదేశాన్ని సాహిత్య పరిమళంతో నింపుతుందని ఆశిస్తున్నాను.

నిరంతరం ప్రోత్సహిస్తూ తోడుగానున్న ఆత్మీయుడు శ్రీ ఇప్పగుంట సాయిబాబా గార్కి, పద్యదశకాన్ని అందించిన ప్రియమిత్రుడు శ్రీ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు గార్కి ప్రతేక కృతజ్ఞతలు.

ది. 22-10-2015, చీరాల. – రామోరా.

మేఘదూతమ్

విషయసూచిక

శ్రీః

ఓం గం ఓం మహాగణపతయే నమః

'విషమా'

శ్లో॥ అత్ర జన్మసహస్రేషు-సహస్రైరపి పార్వతి!।
కదాచిల్లభతే జన్తుః-మానుష్యం పుణ్యసఞ్చయాత్॥

"ఉద్భిజ్జములు, స్వేదజములు, అండజములు, జరాయుజములుగా చెప్పబడిన చతుర్వర్ణప్రాణులు లెక్కలేనన్ని జన్మలను పొందుచున్నప్పుడు జీవి ఆయా జన్మలలో కొంత కొంత పుణ్యమును సంపాదించుకొనుటవలన ఎప్పుడో ఒకప్పుడు మానుషజన్మ లభిస్తుంది. ఓ పార్వతీ!" అని శివభగవానుడు కుళార్ణవతంత్రమున నుడివినాడు.

శ్లో॥ వినా దేహేన కస్యాపి - పురుషార్థో న విద్యతే।
తస్మాద్ దేహధనం ప్రాప్య - పుణ్యకర్మాణి సాధయేత్॥

"మానుష దేహమును ధరించకుండా, చతుర్విధ పురుషార్థములగు ధర్మార్థకామ మోక్షములను సాధించుట వీలుపడనందువలన మానవదేహమును పొందినపుడు పుణ్యకర్మలాచరించి పరమపురుషార్థమును సాధించుకొనవలయును.

శ్లో॥ శ్వః కార్యమద్య కర్తవ్యః - పూర్వాహ్నే చాపరాహ్ణికమ్।
న హి ప్రతీక్షతే మృత్యుః - కృతం వాస్య న వా కృతమ్॥

"రేపటి పనిని నేడుచేయుట, సాయంత్రం చేయాలనుకున్న పనిని ఉదయం చేయుట మేలు. ఏలయన 'నీ పనులను నీవు పూర్తి చేసావా? లేదా? అని చూస్తూ నీ పనులు పూర్తి అయ్యే వరకు మృత్యువు వేచి ఉండదు'. అది ఎప్పుడు ఎలా వస్తుందో తెలియదు. కనుక శ్రేయమైన దానిని వెంటనే ప్రారంభించవలయునని భావము.

ఈ భావజాలము నుండి జనించినదే మహాకవి శ్రీ కాళిదాస విరచిత 'మేఘదూత మహాకావ్యము' నకు ఆంధ్ర 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్యానము. ఈ వ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక గ్రంథమందలి ఏ శ్లోకమునైనను ఒకపరి పరిశీలించిన స్పష్టమగును.

ప్రస్తుత గ్రంథము శ్రీ కోలాచల మల్లినాథసూరి అందించిన 'సఞ్జీవినీ' వ్యాఖ్యతోను, పండిత నరహరి కూర్చిన 'బ్రహ్మప్రకాశికా' వ్యాఖ్యతోను, పూర్ణసరస్వతి రచించిన 'విద్యుల్లతా' వ్యాఖ్యతో నలంకృతమైయున్నది.

ఇందు 'సఞ్జీవినీ', 'విద్యుల్లతా' వ్యాఖ్యలు, 'యక్షుడు, మేఘుడు, యక్షిణి, విప్రలంభ శృంగారపరముగా సంప్రదాయానుసారముగా సాగినవికాగా, 'బ్రహ్మప్రకాశికా' వ్యాఖ్య మాత్రము 'పూరీ జగన్నాథ రథయాత్ర' పరంగా సంప్రదాయేతరముగ సాగినదని చదువరులు గ్రహింతురు గాక! పండిత నరహరి 'మేఘదూతమహాకావ్యము' ను

వ్యాఖ్యానించిన తీరు అనన్యసామాన్యమైనదిగా భావించుట చేత తెలుగు లిపిలో నేటి వఱకు వెలువడనందువలన, ఈ బృహత్త్రయీనాళికలో చేర్చుటమైనది.

"పై ముప్పురు మహనీయులందించిన వ్యాఖ్యల సరసన నా యీ యాన్ధ్రమృణాళినీ వ్యాఖ్యను కూర్చుట బాగు అగునా?" యని తలంచితిని. ఇట మహాకవి శ్రీ కాళిదాసు 'రఘువంశ మహాకావ్య ప్రారంభమున పలికిన పలుకులు–

శ్లో॥ క్వ సూర్యప్రభవో వంశః – క్వ? చాల్పవిషయా మతిః।
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహా – దుడుపే నాస్మి సాగరమ్॥ (1–2)

నా మది స్థిరీభూతమైయున్నవి. ఐనను ఏదో అంతర్గతతపనతో, అపరశంకరుడు శ్రీ హయగ్రీవోపాసకుడైన శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయ కవీన్ద్రుని స్మరణతో, పూజ్యులు వేదమూర్తులైన శ్రీ దోర్బల విశ్వనాథశర్మగారి అవ్యాజానురాగభరితాశీర్వాదముతో పెల్లుబికినది యాన్ధ్ర 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్య. సంస్కృతభాషాభ్యాసనపరులు 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్యను ముందుగా పరిశీలించుట వలన కలుగు వెసులుబాటుతో సంస్కృత వ్యాఖ్యాత్రయమును అనుసంధానము చేసుకొని 'మేఘదూతమహాకావ్యహృదయము' తోపాటు సంస్కృతభాషాపరిమళమును ఆస్వాదింతురు గాక!

ఈ గ్రంథమిట్లు రూపుదిద్దుకొనుటలో సహకరించినవారు 1) నూఱువత్సరములు నిండి పండు వయస్సున నున్న శ్రీ బులుసు సూర్యప్రకాశశాస్త్రి గారు, 2) మహా మహోపాధ్యాయ 'శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామచన్ద్రుడు గారు', 3) శ్రీ మేళ్ళచెర్వు వెంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు, 4) దైవజ్ఞులు డా॥ నిష్ఠల సుబ్రహ్మణ్యం గారు, 5) డా॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు గారు, 6) డా॥ ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రి గారు, 7) శ్రీ ఇప్పగుంట సాయిబాబాగారు, 8) శ్రీ గరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మగారు, 9) డా॥ ఈమని వేంకట సత్యనారాయణమూర్తి గారు, 10) శ్రీ చింతగుంట సుబ్బారావు గారు, 11) డా॥ తాళ్ళూరి ఆంజనేయులు గారు, 12) డా॥ ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులుగారు వీరికి నమస్సుమాంజలులు. 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్యానమున ఉదాహరింపబడిన విషయములకు సంబంధించిన ఆయా గ్రంథరచయితలకు, వ్యాఖ్యానకారులకు సర్వులకు నమస్సులు.

నా ఆరాధ్యదైవమైన మహాయోగి శ్రీ అరవిందభగవానుడు, వారి అర్ధభాగమైన 'మృణాళినీ దేవి' కి నమస్కరిస్తూ –

శ్లో॥ నాహం మన్యే సువేదేతి – నో న వేదేతి వేద చ।
యో నస్ తద్వేద తద్వేద – నో న వేదేతి వేద చ॥ (కేనోపనిషత్–10)

ఓం శాన్తిశ్ శాన్తిశ్ శాన్తిః

చీరాల
9–4–2006

భవదీయుడు
రా మో రా

శ్రీః

ఆముఖమ్

కాళిదాసోపజ్ఞం సన్దేశకావ్యమ్। కాలిదాసేన నిర్మితం మేఘదూతం (మేఘసన్దేశమ్) అనుకుర్వన్తః నైకే కవయః తదా తదా అనేకాని సన్దేశకావ్యాని అరచయన్ । తేషు అద్యత్వే ఉపలభ్యమానానాం కావ్యానాం సఙ్ఖ్యా సార్ధద్విశత్యా అపి కిలాధికా । అద్యాపి తాదృశాని సన్దేశకావ్యాని సఙ్గ్రథ్నన్త్యేవ కేచిత్కవయః ।

మేఘదూతస్య ఉపపఞ్చాశత్ వ్యాఖ్యాః ఉపలభ్యన్తే। తాసు కాశ్చిత్ ఆవశ్యకవిషయ ప్రతిపాదనమాత్రపరాః, కాశ్చిత్ అతీవవిస్తృతాః, అపరాశ్చ కవినా స్వప్నేఽ ప్యచిన్తితస్య అర్థస్య ప్రతిపాదనే బద్ధపరికరాః। పురా సంస్కృతకావ్యానాం వ్యాఖ్యాః సంస్కృతభాషాయా మేవ నిరమీయన్త । అధునా న కేవలం కావ్యానామ్ ఇతరేషామపి సంస్కృతగ్రన్థానాం వ్యాఖ్యాః తత్తద్దేశభాషాస్వపి బహుధా నిర్మీయన్తే । సంస్కృతభాషాధ్యయన-ప్రచారబద్ధ దీక్షః శ్రీమాన్ రావిమోహనరావః మేఘదూతస్య మల్లినాథరచితాం సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యాం, నరహరికృతాం బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యాం, పూర్ణసరస్వతీవిరచితాం విద్యుల్లతావ్యాఖ్యాం చ సమాహృత్య ఆన్ధ్రభాషాయాం స్వనిర్మితామ్ అతీవ విస్తృతాం 'మృణాళినీవ్యాఖ్యాం' శిరోమణితయా గ్రథ్నాతి ।

సంస్కృతవాఙ్మయే కావ్యానాం శాస్త్రగ్రన్థానాం చ వ్యాఖ్యారచనప్రక్రియా అతీవ ప్రాచీనా, వైవిధ్యభరితా చ । మూలగ్రన్థస్య అర్థం వివరీతుమేవ ప్రాయః సర్వా అపి వ్యాఖ్యాః ప్రవర్తన్తే। వ్యాఖ్యాతారః కావ్యవ్యాఖ్యాసు విభిన్నా రీతీః అనుసరన్తి । తత్ర ఖణ్డాన్వయరీతిః దణ్డాన్వయరీతిశ్చేతి రీతిద్వయముపలభ్యతే ।

"వాగర్థావివ సంపృక్తౌ - వాగర్థప్రతిపత్తయే।
జగతః పితరౌ వన్దే - పార్వతీపరమేశ్వరౌ॥"

ఇతి శ్లోకస్య ఖణ్డాన్వయరీత్యా వ్యాఖ్యా ఇత్థం భవతి - "అహం పార్వతీపరమేశ్వరౌ వన్దే । పార్వతీపరమేశ్వరౌ కీదృశౌ? పితరౌ? కస్య పితరౌ? జగతః పితరౌ । పునః కీదృశౌ? సంపృక్తౌ। కావివ సంపృక్తౌ। వాగర్థావివ సంపృక్తౌ। కస్మై వన్దే? వాగర్థ ప్రతిపత్తయే వన్దే" ఇతి । దణ్డాన్వయః పునరేవం క్రియతే - "వాగర్థావివ సంపృక్తౌ జగతః పితరౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ వాగర్థ ప్రతిపత్తయే వన్దే" ఇతి। దణ్డాన్వయే ఇయం రీతిరనుసర్తవ్యా-

"ఆద్యే విశేషణం యోజ్యం విశేష్యం తదనన్తరమ్।
క్త్వాణముల్ల్యప్ ప్రభృత్యేవం పూర్వం దణ్డాన్వయో భవేత్॥"

కేచిద్వ్యాఖ్యాతారః ఖణ్డాన్వయరీతిమ్ (ఆకాఙ్క్షాపద్ధతిమ్) అనుసరన్తి। కేచిచ్చ దణ్డాన్వయరీతిమ్। వ్యాఖ్యాతృచక్రవర్తీ మల్లినాథః ద్వితీయామేవ రీతిమన్వసరత్। అతః

తస్యా ఏవ రీతేః ప్రచురః ప్రచారః ఆన్ధ్రదేశే దృశ్యతే । కేచిద్వ్యాఖ్యాతారః ఏకైకస్మిన్ శ్లోకే అలంకార–వ్యాకరణవిశేషాదీన్ వివృణ్వన్తి, కేచిత్ రసభావాదీనపి ।

ప్రాయః వ్యాఖ్యాతారః ఆత్మనా అనుసృతాం వ్యాఖ్యారీతిమ్ ఆదావేవ ఉపక్షిపన్తి, అతశ్చ స్వాం ప్రతిజ్ఞాం పాలయన్తః మూలగ్రన్థస్యాన్యూనానతిరిక్తాం వ్యాఖ్యాం రచయన్తి। భరతనాట్యశాస్త్రస్య వ్యాఖ్యాతా తత్ర భవాన్ అభినవగుప్తః ఆత్మనః వ్యాఖ్యారీతిమ్ ఇత్థం న్యవేదయత్ –

"ఉపాదేయస్య సంపాఠ – స్తదన్యస్య ప్రతీకనమ్।
స్ఫుటవ్యాఖ్యావిరోధానాం – పరిహారః సుపూర్ణతా।
లక్ష్యానుసరణం, శ్లిష్ట – వక్తవ్యాంశనివేదనమ్
సంగతిః, పౌనరుక్త్యానాం – సమాధానమనాకులమ్.
సంగ్రహశ్చేత్యయం వ్యాఖ్యా – ప్రకారోఽత్ర సమాశ్రితః।"

వ్యాఖ్యాతృశిరోమణినా మల్లినాథేనాప్యేవం ప్రతిజ్ఞాతమ్ –

"ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే" ఇతి ।

ప్రాయః వ్యాఖ్యాతృషు దోషద్వయం దృశ్యతే । కేచిత్ అనపేక్షితానపి ఆత్మనా విదితాన్ అనేకాన్ విషయాన్ ప్రతిపాదయన్తః పఠితౄణాం మానసేషు ఉద్వేగం జనయన్తి। కేచిత్తు సందిగ్ధం క్లిష్టం చ విషయం పరిత్యజన్తః స్పష్టానామర్థానాం సవిస్తరం ప్రతిపాదనే లేఖిన్యాః వీర్యం ప్రదర్శయన్తి । కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్యాయాః సాహిత్యచూడామణ్యాః రచయితా ప్రథమకోటిభాజః ఏవం పరామృశతి –

"తావదుద్ఘాట్యతే తత్ర యావదత్రోపయుజ్యతే,
న హి రత్నపరీక్షాయాం పాణౌ సాముద్రలక్షణమ్॥"

"ప్రసఙ్గానుప్రసఙ్గేన కుత్ర సఙ్గచ్ఛతే న కిమ్,
మృత్తికాపి కులాలస్య బ్రహ్మవిద్యాం విగాహతే॥" ఇతి ।

ద్వితీయకోటిగతాన్ వ్యాఖ్యాతౄన్ ధారాధీశః భోజః ఏవమ్ అధిక్షిపతి –

"దుర్బోధం యదతీవ తద్ధి జహతి స్పష్టార్థమిత్యుక్తిభిః
స్పష్టార్థేష్వతివిస్తృతిం విదధతి వ్యర్థైః సమాసాదికైః
అస్థానేఽనుపయోగిభిశ్చ బహుభిర్జల్పైర్భ్రమం తన్వతీ
శ్రోతౄణామితి వస్తు విప్లవకృతః సర్వేఽపి టీకాకృతః" ఇతి।

తృతీయాపి విధా దృశ్యతే వ్యాఖ్యాతృషు యే కవినా మనసాప్యచిన్తితమర్థం కావ్యేషు సంఘటయన్తః ఆకాణ్డే తాణ్డవమాచరన్తః సహృదయ హృదయోద్వేజికాః వ్యాఖ్యాః ఉపనిబధ్నన్తి । అత్ర చ, పుస్తకేఽస్మిన్ సఙ్గృహీతా బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా ఉదాహరణమ్।

"శ్లోకః లిఖితః ఇతఃపరమత్ర అర్థః ఆరోపణీయః" ఇత్యుక్తేరేతా వ్యాఖ్యా ఏవ మూలమ్। ఏతాదృశకువ్యాఖ్యా విషమూర్ఛితాయాః కాలిదాసభారత్యాః నూనం సఞ్జీవన్యేవ మల్లినాథస్య సఞ్జీవనీ। అతీవ రుచిరాయాః, తత్ర తత్ర వ్యాకరణాలఙ్కారశాస్త్రసమ్బద్ధాన్ విషయాన్ విశదయన్త్యాః, యథార్థం రసభావాదీన్ అన్యాంశ్చ వ్యఙ్గ్యానర్థాన్ పరామృశన్త్యాః అన్వయముఖేన ప్రవృత్తాయాః అస్యా వ్యాఖ్యాయా వైశిష్ట్యం సర్వవిదితమేవ।

పూర్ణసరస్వత్యా విరచితా **విద్యుల్లతా** అతీవమనోహరా। ప్రాయః వ్యాఖ్యాతారః స్వం సకలశాస్త్రపాణ్డిత్యం ప్రదర్శయితుం ప్రయతన్తే, కవితాసౌన్దర్యావిష్కరణచతురాః రసికాః వ్యాఖ్యాతారః పునః విరళవిరళా ఏవ దృశ్యన్తే। ప్రతిపదం రసభావాది సౌన్దర్యస్య ప్రతీయమానానామర్థానాం చ విశదీకరణే నితరాం నిపుణోఽయం వ్యాఖ్యాతా సహృదయానాం హృదయాన్యావర్జయతి।

పురీక్షేత్రే నీలాద్రివాసినః భగవతః జగన్నాథస్య లీలానాం చరితస్య చ వర్ణనమ్ ఏ తత్కావ్యవిషయతయా ప్రతిపిపాదయిషుణా **బ్రహ్మప్రకాశికా** వ్యాఖ్యా కృతా నరహరిణా కిం వా ప్రయోజనం సాధితమితి న జానీమః ఋతే స్వపాణ్డితీ వైపరీత్యప్రదర్శనాత్।

వల్లభదేవాది కృతాని వ్యాఖ్యానాన్తరాణ్యపి పరిశీల్య శ్రీమతా మోహనరావేణ ఆన్ధ్రభాషాయాం విరచితా సువిస్తృతా వ్యాఖ్యా న కేవలం మేఘదూతరసాస్వాద తత్పరాణాం సహృదయానాం, సంస్కృతభాషాయాం సమ్యక్ ప్రవేశం లిప్సూనాం విద్యార్థినామపి మహదుపకరోతి। అస్యా దశోత్తరశతశ్లోక్యాః సమృణాలిన్యాః సావధానేనాధ్యయనేన పఠితృభిః కావ్యాన్తరాధ్యయనశక్తిః సుసంపాదేత్యత్ర న కోఽపి సంశయః।

"పదచ్ఛేదః పదార్థోక్తి-ర్విగ్రహో వాక్యయోజనా-
ఆక్షేపస్య సమాధానం-వ్యాఖ్యానం పఞ్చలక్షణమ్"

ఇతి ప్రసిద్ధాయాః పఞ్చలక్షణ్యాః అతిరిక్తతయా అన్యాన్యపి కానిచిల్లక్షణాని అనుప్రవేశితాన్యనేన వ్యాఖ్యాత్రా స్వీయేస్మిన్ వ్యాఖ్యానే పాఠాన్తరాణాం నిర్దేశః, పదవ్యుత్పత్తిః కేషాంచిత్పదానాం కావ్యాన్తరేషుకృతాః ప్రయోగాః, అలంకారాణాం సలక్షణనిర్దేశం నిరూపణం, తత్తత్పదరూపవిశేషప్రత్యభిజ్ఞానం, వ్యాఖ్యాన్తరగతానాం కేషాంచిత్ ప్రధానానాం విశేషాణాం నిర్దేశః ఇత్యాదయః అత్రానుసృతా రీతయః వ్యాఖ్యాతురస్య మహాన్తం పరిశ్రమం, నైకగ్రన్థపరిచయం, వ్యాకరణాలంకారశాస్త్రయోః నైపుణీం చ స్పష్టీకుర్వన్తి। అనేనానుసృతాయాః రీతేః ఉదాహరణతయా యః కోఽపి శ్లోకః గ్రహీతుం శక్యతే। **తస్యోత్సఙ్గే** ఇత్యాదేః త్రిషష్టితమస్య (63) శ్లోకస్య వ్యాఖ్యా ఇత్థం ప్రవర్తతే --

1) ప్రథమతః పదచ్ఛేదః 2) ప్రతిపదార్థః, 3) తాత్పర్యమ్, 4) పదాదర్శః, ఇతి శీర్షకేణ విభక్తి-అవ్యయ-కృదన్త-క్రియాపదానాం నిరూపణమ్, 5) సమాసాదీనాం విగ్రహవాక్యాని, 6) పాఠాన్తరనిర్దేశః, 7) పదానాం వ్యుత్పత్తిః, 8) ప్రమాణతయా కోశవాక్య

సముద్ధరణమ్, 9) కావ్యాన్తరేషు ప్రయోగాః, 10) స్వాధీనపతికాయాః అనుకూలనాయకస్య చ లక్షణమ్, 11) క్రియారూపవివృతిః, 12) అలంకారలక్ష్యలక్షణ సమన్వయః, ఇత్థం శ్లోకస్యాస్య పరిపూర్ణే జ్ఞానే యావదపేక్ష్యతే తత్సర్వమప్యుపక్షిప్తం వ్యాఖ్యాత్రా । తత్ర తత్ర విల్లియమ్సుప్రభృతీనాం కోశానాం సాహాయ్యేన పౌరాణిక్యః కథాః సూచితాః, పర్వతదేశాదయశ్చ ప్రత్యభిజ్ఞాతాః। కాలిదాసేన యేవా భావాః గ్రథితాః తత్సదృశానాం కావ్యాన్తరగతానాం సోదాహరణ నిర్దేశం ప్రతిపాదనం కృతమ్ (యథా–అష్టత్రింశత్తమే (38) శ్లోకే "మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః" ఇత్యనేన సంవాదః ముద్రారాక్షసగతః నిర్దిష్టః) । సర్వేష్వపి శ్లోకేషు ఇమామేవరీతిమనుసరన్ వ్యాఖ్యాతా సర్వథా పఠితౄణాముత్సాహం వర్ధయతి అఙ్కురయతి చ కావ్యాన్తర పిపఠిషాం తేషాం హృదయేషు । ఏవం వ్యాఖ్యాయా మస్యాం పరఃశతస్య వివిధానాం గ్రన్థానాం వినియోగః కృతః యేన మల్లినాథస్య వైదుషీ స్మార్యతే।

అనుబన్ధేషు సంయోజితాః పారిభాషికపదకోశ – మేఘమార్గవర్ణనాదయః వ్యాఖ్యాయాః పరిపూర్ణతాం సంపాదయన్తి ।

అవసరమైన ఎన్నో విషయాలు ఒక్కచోట చేర్చి సర్వాంగసుందరమైన ఈ **'మృణాలిని'**ని ఆంధ్రసంస్కృతపాఠకలోకానికి అందించిన శ్రీ మోహనరావుగారు అభినందనీయులు.

శ్లో॥ మృణాలినీవద్విష్వగ్గా–మృదులా చ మృణాలవత్।
మోదాయ భూయాద్విదుషాం–మౌహనీయం మృణాలినీ॥

- పుల్లెల శ్రీరామచన్ద్రః

ఓం

శ్రీరామచన్ద్రాయ నమః

అమృతసన్దేశః

(మేఘ భూమికా)

శ్లో॥ శ్రీమద్భారతవేదాధ్వసముద్ధరణదీక్షితౌ ।
వన్దే శ్రీశఙ్కరాచార్యకాళిదాసకవీశ్వరౌ ॥

సంస్కృతవాఙ్మయవ్యోమమణ్డలే ద్వావేవ మహానుభావౌ సూర్యాచన్ద్రమసావివ విరాజేతే. ప్రథమః శ్రీ శఙ్కరభగవత్పాదాచార్యో ద్వితీయః కాళిదాసమహాకవిః. యథా శ్రీ శఙ్కరభగవ త్పాదాచార్యో 'జగద్గురు' రితి స్తూయతే తథా శ్రీకాళిదాసమహాకవిః 'కవికులగురు'రితి గీయతే. యథా శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదః శ్రుతిస్మృతిపురాణాలయస్సన్ ప్రస్థానత్రయభాష్యకర్తాపి సరసకవితా–కుశలస్తథా కాళిదాసో మహాకావ్యకర్తాపి వేదశాస్త్రపురాణేషూద్దణ్డపణ్డితః.

ఇయాంస్తు విశేషః – యథా శ్రీశఙ్కరాచార్యః కవితాకళాం వివిధదేవతాభక్తిమార్గ ప్రచారాయ ప్రయుఙ్క్తే తథా కాళిదాసః శాస్త్రపాణ్డిత్యం సాహిత్యప్రచారాయ వినియుఙ్క్తే. యథానన్తర శఙ్కరాచార్యవిరచితాని కానిచిద్వేదాన్తప్రకరణాని దేవతాస్తోత్రాణి చాదిశఙ్కరాచార్యనామ్నా ప్రథితాని తథానన్తరకాళిదాసకృతాని కానిచిత్కావ్యాని శాస్త్రాణి చాద్యకాళిదాసనామ్నా ప్రచలితాని. అనయోరుభయోరపి దేశ – కాల – గ్రన్థరచనాదికం సర్వం సంస్కృత వాఙ్మయేతి–హాసే వివాదగ్రస్తమభవత్. తత్ర శ్రీశఙ్కరభగవత్పాదానాం దేశ – కాల – గ్రన్థరచనాదికమధి–కృత్యాన్ధ్రభాషాయాం **శఙ్కరవిజయాముఖే తత్త్వబోధపీఠికాయాం** చ సంస్కృతభాషాయామ్ **మహాభారతకణ్టకోద్ధారే** చ వివేచితమస్మాభిః. అత్ర కాళిదాసస్య దేశ – కాల – గ్రన్థరచనాదిక ముద్దిశ్య కిఞ్చిత్ ప్రస్తూయతే.

'కవిశిరోమణి'రితి 'కవికులతిలక' ఇతి 'కవికులకమలదివాకర' ఇతి 'కవికులకుముద సుధాకర' ఇతి 'కవికులచకోరచన్ద్ర' ఇతి 'కవికులపరమేశ్వర' ఇతి 'కవికులగురు'రితి 'రససుధార్ణవకర్ణధార' ఇతి ప్రసిద్ధిం గతస్య కాళిదాసస్య నామ కస్య వా కర్ణకుహరం న ప్రవిశతి సదక్షరకుక్షిషు భారతీయేషు. ఆ కుమారమ్ ప్రసిద్ధం ఖలు కాళిదాసస్య యశః. అనన్తరకాలికాః సర్వేఽపి కవయస్తమ్ మహాకవిమ్ ముక్తకణ్ఠమ్ ప్రశశంసుః. తథాహి–

ప్రశంసాపరమ్పరా

శ్లో॥ పురా కవీనాం గణనా ప్రసఙ్గే కనిష్ఠికాధిష్ఠితకాళిదాసా ।
అద్యాపి తత్తుల్యకవేరభావాదనామికా సార్థవతీ బభూవ ॥

శ్లో॥ కవయః కాళిదాసాద్యాః కవయో వయమప్యమీ ।
పర్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వమ్ ప్రతిష్ఠితమ్ ॥

శ్లో॥ నిర్గతాసు నవా కస్య కాళిదాసస్య సూక్తిషు ।
ప్రీతిర్మధురసార్ద్రాసు మఞ్జరీష్వివ జాయతే ॥ ఇతి హర్షచరితే **బాణభట్టః.**

శ్లో॥ లిప్తా మధుద్రవేణాసన్ యస్య నిర్విశా గిరః ।
తేనేదం వర్త్మ వైదర్భం కాళిదాసేన శోధితమ్ ॥ ఇత్యవన్తిసున్దరీకథాయాం **దణ్డీ.**

శ్లో॥ అమృతేనేవ సంసిక్తా శ్చన్దనేనేవ చర్చితాః ।
చన్ద్రాంశుభిరివోద్ఘృష్టాః కాళిదాసస్య సూక్తయః ॥
ఇతి న్యాయమఞ్జర్యాం **జయన్తభట్టః.**

శ్లో॥ సువశా కాళిదాసస్య మన్దాక్రాన్తా ప్రవల్గతి ।
సదశ్వదమకస్యేవ కామ్భోజతురగాఙ్గనా ॥ ఇతి సువృత్తతిలకే **క్షేమేన్ద్రః.**

శ్లో॥ ఖ్యాతః కృతీ సోఽపి చ కాళిదాసః శుద్ధా సుధా స్వాదుమతీ చ యస్య ।
వాణీమిషా చ్చణ్డమరీచిగోత్రసిన్ధోః పరమ్ పారమవాపకీర్తిః ॥

శ్లో॥ వాగీశ్వరం హన్త! భజేఽభినన్దమర్థేశ్వరం వాక్పతిరాజమీడే ।
రసేశ్వరం స్తౌమి చ కాళిదాసమ్ బాణం తు సర్వేశ్వరమానతోఽస్మి ॥
ఇత్యుదయసున్దరీకథాయాం **సోడ్ఢలః.**

శ్లో॥ సాకూతమధురకోమలవిలాసినీకణ్ఠకూజితప్రాయే ।
శిక్షాసమయేఽపి ముదే రతలీలాకాళిదాసోక్తీ ॥
ఇత్యార్యాసప్తత్యాం **గోవర్ధనాచార్యః.**

శ్లో॥ మ్లాయన్తి సకలాః కాళిదాసేనాసన్నవర్తినా ।
గిరః కవీనాం దీపేన మాలతీకలికా ఇవ ॥
ఇతి తిలకమఞ్జర్యాం **ధనపాలః.**

శ్లో॥ యస్యాశ్చోరశ్చికురనికరః కర్ణపూరో మయూరో ।
భాసో హాసః కవికులగురుః కాళిదాసో విలాసః ॥
ఇతి ప్రసన్నరాఘవే **జయదేవః.**

శ్లో॥ కాళిదాసః కవిర్జాతః శ్రీరామచరితస్య యత్ ।
స ఏష శర్కరాయోగః పయసః సమపద్యత ॥
ఇతి కీర్తికౌముద్యాం **సోమేశ్వరదేవః.**

శ్లో॥ రమ్యాశ్లేషవతీ ప్రసాదమధురా శృఙ్గారసఙ్గోజ్జ్వలా
చాటూక్తైరఖిలప్రియైరహరహస్సమ్మోదయన్తీ మనః ।
లీలాన్యస్తపదప్రచారరచనా సద్వర్ణసంశోభితా
భాతి శ్రీయుతకాళిదాసకవితా కాన్తేవ కాన్తారతా ॥
ఇత్యమోఘరాఘవే **దివాకరః.**

శ్లో॥ భాసయత్యపి భాసాదౌ కవివర్గే జగత్త్రయమ్ ।
కేన యాన్తి నిబన్ధారః కాళిదాసస్య దాసతామ్ ॥
ఇతి సరస్వతీకణ్ఠాభరణే **భోజరాజః.**

శ్లో॥ రసభారభరోద్భిన్నామ్ భారతీమమరాదృతే ।
శ్రీమతః కాళిదాసస్య విజ్ఞాతుం కః క్షమః పుమాన్ ॥

శ్లో॥ వయమపి కవయః కవయః కవయోఽపి చ కాళిదాసాద్యాః ।
దృషదో భవన్తి దృషదశ్చిన్తామణయోఽపి హా! దృషదః ॥
ఇతి మేఘదూతవ్యాఖ్యాయాం **స్థిరదేవః.**

శ్లో॥ మహాకవిం కాలిదాసం వన్దే వాగ్దేవతా గురుమ్ ।
యజ్జ్ఞానే విశ్వమాభాతి దర్పణే ప్రతిబిమ్బవత్ ॥
ఇతి **హలాయుధః.**

శ్లో॥ అస్పృష్టదోషా నలినేవ హృష్టా హారావలీవ గ్రథితా గుణౌఘైః ।
ప్రియాఙ్కపాలీవ విమర్దహృద్యా న కాళిదాసాదపరస్య వాణీ ॥
ఇతి భరతచరితే **కృష్ణకవిః.**

శ్లో॥ దాసతాం కాళిదాసస్య కవయః కే న బిభ్రతి ।
ఇదానీమపి తస్యార్థానుపజీవన్త్యమీ యతః ॥ ఇతి మధురావిజయే **గఙ్గాదేవీ.**

శ్లో॥ కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాసస్సరస్వతీ ।
చతర్ముఖోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నాన్యే తు మాదృశాః ॥
ఇతి రఘువంశ సఞ్జీవిన్యామ్ **మల్లినాథః.**

శ్లో॥ అనఘా! గుణసమ్పూర్ణా సముచితవిచ్ఛిత్తివృత్తిరీతిరసౌ ।
ప్రస్తుతరససన్దోహా సరస్వతీ జయతి కాళిదాసస్య ॥ **ఇత్యభిరామః.**

శ్లో॥ ధ్వనిభిరమృతబిన్దుస్యన్దిభిః ప్రీణయన్తీ సహృదయమభిరామైరన్వితా భావభేదైః ।
సరసముచితశయ్యామాశ్రితా సర్వలోకం సుఖయతి సుకుమారా కాళిదాసస్య వాణీ॥
ఇతి చన్ద్రోత్సవే **కవిశేఖరః.**

శ్లో॥ యశసా భువి రాజన్తం వన్దేఽహం కాళిదాసకవిరాజం తమ్ ।
యో బుధమోదం తస్య ప్రథయతి సూక్త్యా శివోత్తమోదన్తస్య ॥
ఇతి గౌరీకల్యాణే **గోవిన్దనాథః.**

శ్లో॥ నేత్రీకృతాగ్నిమిత్రా కుమారసూర్జనితమేఘరఘుభావా ।
కవితామిషేణ కాళీ వశంగతా కాళిదాసస్య ॥

శ్లో॥ మాలిన్యాశ్రయరహితా నగాధిజాతాశ్రయప్రసూతా యా ।
యాన ప్రభూతభరతా శకున్తలా సేతి నశ్చిత్రమ్ ॥
ఇత్యార్యాసప్తశత్యాం **విశ్వేశ్వరపాణ్డేయః.**

శ్లో॥ వాసన్తం కుసుమమ్ ఫలం చ యుగపద్ గ్రీష్మస్య సర్వం చ యద్
యచ్చాన్యన్మనసో రసాయనమతః సన్తర్పణమ్ మోహనమ్ ।
ఏకీభూతమభూతపూర్వమథవా స్వర్లోకభూలోకయో–
రైశ్వర్యం యది వాఞ్ఛసి ప్రియసఖే! శాకున్తలం సేవ్యతామ్ ॥
ఇతి **గేటే** మహాశయః ।

శ్లో॥ కాలిదాసస్య సర్వస్వమభిజ్ఞానశకుంతలమ్ ।
తత్రాపి చ చతుర్థాఙ్కో యత్ర యాతి శకున్తలా ॥

శ్లో॥ శాకున్తలచతుర్థోఽఙ్కః సర్వోత్కృష్ట ఇతి ప్రథా ।
న సర్వసమ్మతా యస్మాత్ పఞ్చమోఽస్తి తతోఽధికః ॥

శ్లో॥ వైదర్భీ కవితా స్వయం వృతవతీ శ్రీకాలిదాసం వరమ్ ।

శ్లో॥ పుష్పేషు జాతీ నగరేషు కాఞ్చీ నదీషు గఙ్గా కవికాలిదాసః ।

శ్లో॥ కాలిదాసకవితా నవం వయో మహిషం దధి సశర్కరమ్ పయః ।
శారదేన్దురబలా చ కోమలా సర్వసౌఖ్యముపభుఞ్జతే నరాః ॥

శ్లో॥ శ్రీకాలిదాసస్య వచో విచార్య నైవాన్యకావ్యే రమతే మతిర్మే ।
కిం పారిజాతమ్ పరిహృత్య హన్త! భృఙ్గాలిరానన్దతి సిన్దువారే ॥

శ్లో॥ ఉపమా కాలిదాసస్య భారవేరర్థగౌరవమ్ ।
దణ్డినః పదలాలిత్యమ్ మాఘే సన్తి త్రయో గుణాః ॥
ఇత్యాదయో **లోకప్రవాదాః** ॥

“యేనాస్మిన్నతివిచిత్రకవిపరమ్పరావాహిని సంసారే కాళిదాసప్రభృతయో ద్విత్రాః పఞ్చషా వా మహాకవయ ఇతి గణ్యన్తే” ఇతి ధ్వన్యాలోకే **శ్రీమదానన్దవర్ధనాచార్యః.**

“కావ్యం యశసే – కాళిదాసాదీనామివ యశః” ఇతి కావ్యప్రకాశే వాగ్దేవతారో **మమ్మటభట్టః.**

“అత ఏవ చ కాళిదాసకృతకావ్యానామపి స్మృతిత్వేన మహతామఙ్గీకారః” ఇతి ధర్మాకూతే **త్ర్యమ్బకరాయమఖీ** కిమ్బహునా?

శ్లో॥ పాటీరగన్ధికుచశాటీ కవిత్వపరిపాటీమగాధిపసుతా ।
ఘోటీకులాదధికధాటీముదారముఖవీటీరసేన తనుతామ్ ॥

శ్లో॥ మన్దాకినీ జవన భిన్దానవాచ మరవిన్దాననా దిశతు మే ।
ఇతి కాళిదాసోఽపి స్వయమేవ స్వీయకవితాశక్తిం స్తౌతి ॥

అత ఏవ సకల వేదభాష్యకర్తారః శ్రీమాధవవిద్యారణ్యస్వామిచరణాః కృష్ణయజుర్వేద సంహితా భాష్యభూమికాయాం వేదస్య పౌరుషేయత్వాపౌరుషేయత్వ విచారణప్రసఙ్గే “నను వేదోఽపి కాళిదాసాదివాక్యవత్ పౌరుషేయ ఏవ బ్రహ్మవేద్యత్వ శ్రవణాద్” ఇతి

ఋగ్వేదభాష్యభూమికాయాం –

కాళిదాసాదిభిర్నిర్మితానాం రఘువంశాది గ్రన్థానాం సముచ్చయార్థశ్చకారః. తే హ్యత్ర దృష్టాన్తతయా సముచ్చీయన్తే. యథా రఘువంశాదయ ఇదానీన్తనా స్తథా వేదా అపి. న తు వేదా అనాదయః. అత ఏవ పురుషకర్తృత్వేన పురుషా ఆఖ్యాయన్తే. వైయాసికమ్ భారతం వాల్మీకీయం రామాయణమిత్యత్ర యథా భారతాదికర్తృత్వేన వ్యాసాదయ ఆఖ్యాయన్తే తథా కాఠకం కౌథుమం తైత్తిరీయమిత్యేవం తత్తద్వేదశాఖాకర్తృత్వేన కఠాదీనామాఖ్యాతత్వాద్ వేదాః పౌరుషేయాః…"

ఇత్యత్ర కాళిదాసమతిశ్రద్ధయోదాజహ్రుః. ప్రాయచ్ఛంశ్చ వాల్మీకివ్యాసయోః సమానస్థానమ్. అపి చ శఙ్కర విజయేఽపి।

శ్లో॥ వాగేషా నవకాళిదాసవిదుషో దోషోజ్ఝితా… (శం.వి.) ఇతి నవకాళిదాస బిరుదమ్ మహతాదరేణావహన్.

కాళిదాసస్య జీవనమ్

కాళిదాసో నిజజన్మనా కం దేశమలఞ్చకార? కావస్య మాతర పితరౌ? కస్మిన్ కాలే సోఽవర్తత? అముష్య విద్యోపదేష్టా గురుః కః? ఇత్యాదికం వక్తుం సర్వాణి చరిత్రపుస్తకాని మూకీభవన్తీతి చేఖిద్యతే చేతః.

ప్రథమం తావదయమ్ మహాకవి రాభీరజాతి ర్గోపాలకస్సన్ మహామూర్ఖోఽభవత్. శతానన్దస్య కుమారీ కాచిద్ విద్యావతీ నామ సున్దరీ సకలాసు కలాసు విద్యాసు ప్రవీణా "యో మాం శాస్త్రవాదాహవే జేష్యతి తమేవాహమ్ పరిణేష్యామీతి ప్రతిజజ్ఞే. విద్యాగోష్ఠీషు తయా సహ వివాదేఽనేకే విద్వాంసః పరాజితా అభవన్. తే పణ్డితాః సర్వే మిళిత్వా విద్యావత్యా అఖర్వగర్వనిర్వాపణాయాముం గోపకుమారమ్ పణ్డితవేషం ధారయిత్వా వఞ్చనయా తయో–ర్వివాహమకుర్వన్. సా శయనాగారే తం గోపం దృష్ట్వా '**అస్తి కశ్చిద్వాగ్విశేషః**' ఇతి పప్రచ్ఛ. తద్వాక్యస్యార్థమజానానస్స గోపబాలోఽవనతముఖస్తూష్ణీం తస్థౌ. తదా విద్యావతీ తమ్ పరమమూర్ఖం జ్ఞాత్వా పశ్చాత్తప్తహృదయా దేవీ మన్త్రముపదిశ్య "**కాళీమ్ భక్త్యా భజ? సర్వవిద్యాపారీణో భవ!**" ఇత్యాదిదేశ. స గోపాలః కాళీమన్దిరమ్ ప్రవిశ్య కవాటే బద్ధ్వా దేవీమన్త్రం జపన్ ధ్యానమగ్నోఽభవత్ పూర్వపుణ్యపరిపాకవశేన. అపారకరుణావరుణాలయా భగవతీ కాళికాదేవీ తత్తపసా ప్రసన్నా పురస్తాత్ ప్రాదుర్బభూవ. లిలేఖ కానిచిద్ బీజాక్షరాణి తస్య రసజ్ఞాయామ్. అనుజగ్రాహ చ సర్వా విద్యాః. ఇత్థం స వల్లవ తల్లజః సద్య ఏవ హృద్యానవద్యవిద్యావిద్యోతిత స్సన్ తత్ క్షణమేవ శ్యామలాదణ్డకాది స్తోత్రై ర్జగన్మాతరం తుష్టావ. తదారభ్య స గోపకుమారః కాళిదాస ఇతి ప్రసిద్ధి మవాప. విద్యావతీప్రశ్నస్థితాని పదాన్యాదౌ సంయోజ్యానర్గళకవితాధారయా '**అస్త్యుత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా**' ఇతి కుమారసమ్భవం, '**కశ్చిత్కాన్తా విరహగురు**'ణేతి మేఘసన్దేశం, '**వాగర్థావివ సమ్పృక్తౌ**'

వితి రఘువంశం చ ప్రణినాయేతి కాచిత్ కథా పణ్డిత పరమ్పరాయాతా శ్రూయతే. కిమపి భవతు. కాళిదాసస్య నిజనామాద్యావధ్యజ్ఞాతమేవ.

కాళిదాస్య దేశః

అథ కాళిదాసస్య దేశో విచార్యతే.

కాళిదాసః కుమారసమ్భవే హిమాలయపర్వతం రోచకశైల్యా యథాతథం వర్ణయతి. కిఞ్చ రఘువంశ – కుమారసమ్భవ – మేఘసన్దేశానామ్ ప్రాచీనవ్యాఖ్యాతారో వల్లభదేవాదయః కాశ్మీరదేశీయాః. అపి చ కాళిదాసో మహాశివభక్తో నాటకత్రయేఽపి నాన్దీశ్లోకేషు పరమశివం స్తౌతి. కవిరయమ్ ప్రత్యభిజ్ఞాదర్శనరసిక ఇవ లక్ష్యతే. అతః కాళిదాసః కాశ్మీరదేశీయ ఇతి బహవః.

కాళిదాసో మేఘసన్దేశే బహుషు స్థలేషూజ్జయినీ పట్టణమ్ మహతాదరేణ వర్ణయతి. శ్రీమహాకాళనాథమ్ భక్త్యా స్మరతి. అసావుజ్జయినీనగరాధీశ్వరస్య విక్రమార్కనృపాలస్య సభా మలఙ్కార. అతః కాళిదాస ఉజ్జయినీవాసీత్యేకే.

కాళిదాసో రఘువంశే మగధదేశమ్ బహుధా వర్ణయతి. అతస్స మహాకవిర్మగధవాసీ త్యన్యే.

కాళిదాసః కాళీభక్త ఇతి ప్రసిద్ధమేవ. అతిప్రాచీనకాలమారభ్య కాళీపూజా వఙ్గదేశే ప్రచలితా. అతః కాళిదాసో వఙ్గదేశీయ ఇత్యపరే.

జానకీహరణకావ్యకర్తా కుమారదాసః కాళిదాసస్య ప్రియమిత్రమాసీత్. కుమారదాసః సింహళదేశస్య రాజా. అతః కాళిదాసః సింహళవాసీతి పరే.

“శేషాన్ మాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా” ఇత్యత్ర ‘లోచనే మీలయిత్వే’తి లోకోక్తిమ్ ప్రయుక్తవాన్ మహాకవిః. ఇయం లోకోక్తి రాన్ధ్రాణామేవ. అపి చ మేఘసన్దేశే వర్ణితో రామగిరి రాన్ధ్రదేశనికటే వర్తతే.

శ్లో॥ అస్థివద్ బకవచ్చైవ చల్లవత్ తెల్లకుక్కవత్ ।
రాజతే భోజ! తే కీర్తిః పునః సన్న్యాసిదన్తవత్ ॥

ఇతి కాళిదాసస్య చాటుశ్లోకే – చల్ల (తక్రమ్) – తెల్ల (ధవళః) – కుక్క (శునకః) ఇత్యాన్ధ్రభాషా శబ్దాః ప్రయుక్తాః. నన్నయ భట్టాదారభ్యాన్ధ్రసాహిత్యోపరి కాళిదాసస్య ప్రభావోఽతీవ దృశ్యతే. సరస్వతీతీర్థ – మల్లినాథాదయో మేఘసన్దేశవ్యాఖ్యాతార ఆన్ధ్రా ఏవ. మేఘసన్దేశస్యాన్ధ్రానువాదా వివిధా ఉపలభ్యన్తే. అతః కాళిదాస ఆన్ధ్రో భవితుమర్హతీతి కేచిత్.

అత్ర వయన్తు బ్రూమః –

కాళిదాసః కాశ్మీరదేశ ఏవ జనిం లేభే. సైష మహాకవిః సర్వమ్ భారతదేశమటిత్వా విక్రమార్కసభామలఙ్కృత్య విశాలాపరనామధేయాయాముజ్జయినీనగర్యామేవ న్యవసత్. బహుకాలం తత్రైవ నినాయ ప్రణినాయ చ గ్రన్థజాలమ్.

"శ్రూయతే చోజ్జయిన్యాం కావ్యకారపరీక్షా-

శ్లో॥ ఇహ కాళిదాసమేణ్ఠా వత్రామరరూపసూరభారవయః ।
హరిచన్ద్రచన్ద్రగుప్తౌ పరీక్షితావిహ విశాలాయామ్ ॥ (కా.మీ - 10 అధ్యా.)

ఇతి రాజశేఖరేణ కావ్యమీమాంసాయాముదాహృతమ్ పద్యమ్

శ్లో॥ వక్రః పన్థా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మా స్మ భూరుజ్జయిన్యాః ।
విద్యుద్దామస్ఫురితచకితైస్తత్ర పౌరాఙ్గనానాం
లోలాపాఙ్గైర్యది న రమసే లోచనైర్వఞ్చితోఽసి ॥ (27)

శ్లో॥ పూర్వోద్దిష్టామనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలామ్ । (30)

శ్లో॥ శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః । (31)

శ్లో॥ పుష్పం యాయా స్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య । (33)

శ్లో॥ అప్యన్యస్మి ఞ్జలధర! మహాకాలమాసాద్య కాలే । (34)

ఇత్యాదీని మేఘసన్దేశవచనాని చ కాళిదాసస్యోజ్జయినీవాసిత్వం ద్రఢయన్తీతి దిక్.

కాళిదాసస్య కాలః

కాళిదాసస్య కాలవిషయే బహుధా వివదన్తే సాహిత్యచరిత్రకారాః. బల్లాలసేనస్య భోజచరిత్రే కాళిదాసస్య భోజసమకాలికత్వముక్తమ్. ధారానగరాధీశ్వరస్య భోజరాజస్య కాల ఏకాదశ శతాబ్దః (1018-1063) ఇతి. అత్రోచ్యతే-

భోజచరిత్రం సాహిత్య చమత్కారాయైవ పఠనీయమ్. చరిత్రదృష్ట్యా తు న ప్రమాణపదవీ మారోహతి. యతోఽత్ర కాళిదాస - దణ్డి - బాణ - భవభూతి ప్రభృతయోఽనేకే కవయో భోజరాజేన సమ్మానితా ఇతి వర్ణితమస్తి. ఏతే కవయః సర్వేఽపి సమకాలికా ఇతి వక్తుం నైవ శక్యతే. ఇతిహాసవిరోధాత్.

తథాహి - బాణమహాకవి ర్హర్షచరితే '**నిర్గతాసు నవా కస్య కాళిదాసస్య సూక్తిషు**' (హ.చ.16) ఇత్యస్మిన్ శ్లోకే కాళిదాసం స్మరతి. బాణభట్టస్తు హర్షవర్ధనస్యాస్థానకవిః. హర్షవర్ధనస్య కాలస్తు సప్తమశతాబ్దః (606-648). అతః కాళిదాసః సప్తమశతాబ్దాత్ ప్రాచీన ఇతి సిద్ధ్యతి.

ద్వితీయ పులకేశిన ఐహోల శిలాశాసనే-

శ్లో॥ యేనాయోజి న వేశ్మ స్థిరమర్థవిధౌ వివేకినా జనవేశ్మ ।
స విజయతాం రవికీర్తిః కవితాశ్రితకాళిదాసభారవికీర్తిః ॥

ఇతి కాళిదాసః స్మృతః. అస్య శిలాశాసనస్య కాలః క్రీ.శ.634. తథా వత్సభట్టి విరచితాయామ్ మన్దసోరసూర్యమన్దిరప్రశస్తౌ మేఘసన్దేశ - ఋతుసంహారయోః ప్రభావో

లక్ష్యతే. అస్య శిలాలేఖస్య కాలః క్రీ.శ. 472. ఏతేన కాళిదాసః పఞ్చమశతాబ్దాదపి ప్రాచీన ఇతి వక్తుం శక్యతే.

శ్లో॥ స్థానాదస్మాత్ సరసనిచులాదుత్పతోదఙ్ముఖః ఖం
దిఙ్నాగానామ్ పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్. (మే.సం.14)

ఇతి మేఘసన్దేశశ్లోకే నిచులశబ్దేన నిచులో నామకవిః దిఙ్నాగశబ్దేన కశ్చిద్బౌద్ధాచార్య శ్చోద్దిష్టౌ కాళిదాసేనేతి కేచిన్మన్యన్తే.

తథా చాత్ర దక్షిణావర్తనాథస్య ప్రదీపవ్యాఖ్యా-

"సరసనిచులాదిత్యత్ర నిచులపదేన నిచులాభిధానః కశ్చన కవిర్వివక్షితః. యస్య సూక్తిః సుభాషితే శ్రూయతే-

శ్లో॥ సంసర్గజా దోషగుణా భవన్తీత్యేతన్మృషా యేన జలాశయోఽపి ।
స్థిత్వానుకూలం నిచులశ్చలన్తమాత్మానమారక్షతి సిన్ధువేగాత్ ॥ ఇతి.

అనయా నిచులోపవర్ణనయా తస్య కవేర్నిచులాభిధానత్వమాసీదిత్యనుసన్ధేయమ్. స తు నిచులకవిరాస్థానగతః కాళిదాసస్య సూక్తీః సమ్భావయతి. తస్మాత్ సరసపదేన తం కవిం స్తౌతి. ఖముత్పత. అనేన స్వకావ్యస్యోచ్ఛ్రితస్థానవిజృమ్భణం చ వివక్షితమ్. అయ మభిప్రాయః. కిమన్యైరసూయుభిరాస్థానగతో రసికః స నిచుల ఏవ తవోచ్ఛ్రాయం కరోతీతి దుర్జన భీషణ భీతమ్ మేఘసన్దేశాభిధానం స్వప్రబన్ధమ్ మేఘచ్ఛద్మనా సమాశ్వాసయతి. తవ కావ్యం కే నామదూషయన్తీత్యపేక్షాం హృది కృత్వాహ - దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానామ్. అనేన దిఙ్నాగాచార్యశ్చ వివక్షితః. పరిహరన్ వర్జయన్. స్థూలహస్తావలేపాన్ ఉత్పతన్తమ్ మేఘమాలోక్య సజాతీయభ్రమేణ స్థూలహస్తావతాడనాని సమ్భావితాని. అనేన ప్రబన్ధదూషణసమయే స్థూలహస్తాభినయాశ్చ వివక్షితాః. అయమభిప్రాయః. దిఙ్నాగ ఇతి కోఽప్యాచార్యః కాళిదాస ప్రబన్ధానన్యత్రోక్తోఽయమర్థ ఇతి స్థూలహస్తాభినయైః ర్దూషయతి. తమాచార్యం స్వప్రబన్ధస్యా-పూర్వార్థాభిధాయిత్వమాశ్రిత్య మేఘోపదేశవ్యాజేన కవిరుపాలభత" ఇతి.

మల్లినాథస్య సఞ్జీవినీ వ్యాఖ్యా-

"అత్రేదమప్యర్థాన్తరం ధ్వనయతి - రసికో నిచులో నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహాధ్యాయీ పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబన్ధదూషణానామ్ పరిహర్తా యస్మిన్ స్థానే తస్మాత్ స్థానాదుదఙ్ముఖో నిర్దోషత్వాదున్నతముఖస్సన్ పథి సారస్వతమార్గే. దిఙ్నాగానామ్. పూజాయామ్ బహువచనమ్. దిఙ్నాగాచార్యస్య కాళిదాస ప్రతిపక్షస్య హస్తావలేపాన్ హస్తవిన్యాసపూర్వకాణి దూషణాని పరిహరన్. '**అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చ**' ఇతి విశ్వః. అద్రేరద్రికల్పస్య దిఙ్నాగాచార్యస్య శృఙ్గమ్ ప్రాధాన్యమ్. '**శృఙ్గమ్ ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ**' ఇత్యమరః. హరతి కిం స్విదితి హేతునా సిద్ధైః

సారస్వతసిద్ధైర్మహాకవిభిరజ్ఞనాభిశ్చ దృష్టోత్సాహః. సన్ ఖముత్పతోచ్చై-ర్భవేతి స్వప్రబన్ధమాత్మానం వా ప్రతి కవేరుక్తిరితి. 'సంసర్గతో దోషగుణాః... ...' ఇత్యేతచ్ఛ్లోక నిర్మాణాత్తస్య కవేర్నిచుల సంజ్ఞేత్యాహుః" ఇతి. ఏతేన కాళిదాసో బౌద్ధాచార్యస్య దిఙ్నాగస్య సమకాలిక ఇత్యవగమ్యతే. ప్రమాణసముచ్చయ – న్యాయప్రవేశ – హేతుచక్ర – డమ – ర్వాలమ్బన పరీక్షా – త్రికాలపరీక్షాది గ్రన్థకర్తా దిఙ్నాగాచార్యః ప్రసిద్ధ ఏవ. అస్య కాలః షష్ఠశతాబ్దః. అతో మాక్సముల్లర – ఫెర్గుస్సన్ ప్రభృతయః పాశ్చాత్యపణ్డితాః కాళిదాసః షష్ఠశతాబ్దే బభూవేతి నిశ్చిక్యుః. యద్యపి పాశ్చాత్యచారిత్రకైర్దిఙ్నాగస్య కాలః షష్ఠశతాబ్ద ఇతి నిర్ణీతస్తథాపి శ్రీమదుదయవీరశాస్త్రిభి ర్వేదాన్తదర్శనేతిహాసే దిఙ్నాగస్య కాలః క్రీస్తోః ప్రాగ్ అష్టమశతాబ్దః (740 B.C.) ఇతి న్యరూపి. (వేదాన్తదర్శన్ కా ఇతిహాస్ – 414పుటః.)

కాళిదాసో గుప్తవంశీయానాం రాజ్ఞాం కాలే బభూవ. 'ఆ సముద్రక్షితీశానామ్' (ర.వం. 1–5) 'జ్యోతిష్మతీ చన్ద్రమసైవ రాత్రిః' (ర.వం. 6–22) 'కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్' (ర.వం. 7–36) ఇత్యాది రఘువంశపద్యేషు సముద్ర – చన్ద్రమః – కుమారశబ్దైః – సముద్రగుప్త – చన్ద్రగుప్త – కుమారగుప్తాః కాళిదాసేన సఙ్కేతితాః. అపిచ కాళిదాసః కుమారగుప్తమ్ మనసికృత్యైవ కుమారసమ్భవం నామ కావ్యమ్ ప్రాణైషీత్. ద్వితీయచన్ద్రగుప్తో విక్రమాఙ్క బిరుదాఞ్చితః. గుప్తనృపాలానాం కాలః పఞ్చమశతాబ్దః. ఏవం విణ్టర్నిజ్ – మెక్డోనెల్ – కీథ్ ప్రముఖాః పాశ్చాత్యైతిహాసికాః కాళిదాసః పఞ్చమశతాబ్దే చతుర్థశతాబ్దే వాసీదితి వదన్తి.

కాళిదాసః క్రీస్తోః ప్రాక్ పఞ్చమశతాబ్దే (i.e.457 B.C.) కాశ్మీరనృపాలస్య శకారేః శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యస్య కాలే బభూవేతి శ్రీ టి.యస్.నారాయణశాస్త్రిణః.

కాళిదాసేన రఘువంశే వర్ణితేషు నృపాలేష్వగ్నివర్ణోఽన్తిమః. అతః కాళిదాసః క్రీస్తోః ప్రాగ్ అష్టమశతాబ్దే న్యవసదితి హిప్పోలైట్ఫౌచే మహాశయః.

ఏవం కాళిదాసస్య కాలః క్రీస్తోః ప్రాగష్టమశతాబ్దమారభ్య (700 B.C.) క్రీస్తోరనన్తరమేకాదశ శతాబ్ది పర్యన్తం (1050 A.D.) మధ్యే డోలాయతే.

సామ్ప్రదాయికా భారతీయైతిహ్యవిదస్తూజ్జయినీనగరాధీశ్వరస్య శకస్థాపకస్య విక్రమార్కస్య సభాకవిరభవత్ కాళిదాస ఇతి నిశ్చిన్వతే.

తదుక్తం **జ్యోతిర్విదాభరణే** –

శ్లో॥ ధన్వన్తరి క్షపణకామరసింహశఙ్కు వేతాలభట్ట ఘటకర్పరకాళిదాసాః ।
ఖ్యాతో వరాహమిహిరో నృపతేః సభాయాం రత్నాని వై వరరుచిర్నవ విక్రమస్య॥
(జ్యోతిర్విదా –22–10) ఇతి.

విక్రమార్కస్య శకకారకత్వమప్యుక్తం తత్రైవ–

శ్లో॥ యుధిష్ఠిరో విక్రమశాలివాహనౌ నరాధినాథో విజయాభినన్దనః ।
ఇమేఽనునాగార్జునమేదినీవిభుర్బలీక్రమాత్షట్ఛకకారకాః కలౌ ॥
(జ్యోతిర్విదా-10-110) ఇతి.

శకకర్తౄణామ్ ప్రమాణాబ్దా అప్యుక్తాస్తత్రైవ -

శ్లో॥ యుధిష్ఠిరాద్వేదయుగామ్బురాగ్నయః కలమ్బువిశ్వేఽభ్రఖఖాష్టభూమయః ।
తతోఽయుతం లక్ష చతుష్టయం క్రమాద్ధరాదృగష్టావితి శాకవత్సరాః ॥
(జ్యోతిర్విదా - 10-111) ఇతి.

అత్ర **భావరత్నస్య** సుఖబోధికావ్యాఖ్యా-

అథ యుధిష్ఠిరాదీనామన్తరాలవర్షాణ్యాహ - యుధిష్ఠిరాదితి. యుధిష్ఠిరాత్ కలిసంక్రమణ-కాలః స్యాత్. వేదయుగామ్బురాగ్నయః 3044 చతుశ్చత్వారింశదధికసహస్రత్రయం శాకవత్సరా భవన్తి. ఏతావత్కాలం యుధిష్ఠిరశాకః. తతః కలమ్బువిశ్వే. కలమ్బా బాణాః 5 విశ్వే త్రయోదశ. 135 పఞ్చత్రింశదధికశతమ్. ఏతావత్కాలే విక్రమశాకః. '**రోపః కలమ్బ శరమార్గణ చిత్రపుఙ్ఖా**' ఇతి హైమః. తతోఽభ్రఖఖాష్టభూమయః 18000 అష్టాదశసహస్రాః. ఏతావత్కాలం విజయాభినన్దనశాకః. తతో లక్షచతుష్టయం 400000 ఏతావత్కాలం నాగార్జునశాకః. తతో ధరాదృగష్టౌ 821. '**మహీద్వినాగా**' ఇత్యపి పాఠః. ఏకవింశత్యధికాష్టశతమ్. ఏతావత్కాలం బలిశాకః. ఇతీహ "కలౌ క్రమాత్ ఛకవత్సరాః స్యుః" ఇతి.

అన్యత్రాప్యుక్తమ్ -

శ్లో॥ క్రమేణ వేదామ్బుధి శూన్యరామాః (3044)
శరాగ్నిచన్ద్రాః (135) ఖ ఖఖాహి భూమయః (18000) ।
తతోఽయుతం లక్షచతుష్టయం (400000) చ
శశాఙ్కనేత్రాష్ట (821) మితాః శకాబ్దాః ॥ ఇతి.

యుధిష్ఠిర శక ప్రమాణమ్	3044 అబ్దాః
విక్రమార్కశకప్రమాణమ్	135 అబ్దాః
శాలివాహన శక ప్రమాణమ్	18000 అబ్దాః
విజయాభినన్దన శక ప్రమాణమ్	10000 అబ్దాః
నాగార్జున శక ప్రమాణమ్	400000 అబ్దాః
కల్కి శక ప్రమాణమ్	821 అబ్దాః

ఆహత్య కలియుగ ప్రమాణమ్	432000 అబ్దాః

శ్రీ భాస్కరాచార్యాదిభిర్జ్యోతిశ్శాస్త్రజ్ఞై ర్మహాభాస్కరీయాదిషు గ్రన్థేష్విమాన్యేవ శకప్రమాణాన్యఙ్గీకృతాని. అద్యాపి పఞ్చాఙ్గ గ్రన్థేషు గణ్యన్తే చ.

యుధిష్ఠిరాదీనాం రాజధానీనగరాణ్యపి నిర్దిష్టాని జ్యోతిర్విదాభరణే–

శ్లో॥ యుధిష్ఠిరోఽభూద్భువి హస్తినాపురే తథోజ్జయిన్యామ్ పురి విక్రమాహ్వయః ।
శాలేయధారాభృతి శాలివాహనః సుచిత్రకూటే విజయాభినన్దనః ॥

శ్లో॥ నాగార్జునో రోహితకే క్షితౌ బలిర్భవిష్యతీన్ద్రో భృగుకచ్ఛపత్తనే ।
కృతప్రవృత్తి స్తదనన్తరమ్ భవేత్తదా భవిష్యన్త్యవనీభృతోఽర్కతః ॥
(జ్యోతిర్విదా - 10–112,113) ఇతి.

తథాహి - ద్వాపరయుగే 863964 తమేఽబ్దే శుభకృద్వత్సరే మహాభారతయుద్ధ మభవత్ (i.e. 3139 B.C.). 864000 తమేఽబ్దే ద్వాపరయుగం సమాప్తమ్. తతః కలియుగ మారబ్ధమ్. (i.e. 17–2–3102 B.C.). కలియుగే 3044 అబ్ద పర్యన్తం యుధిష్ఠిరశకః ప్రచలితః. 3055 తమేఽబ్దే విక్రమార్కశక ఆరబ్ధః (i.e. 57 B.C.) 3179 తమే కలియుగాబ్దే శాలివాహనశక ఆరబ్ధః (i.e. 78 A.D.) తదేతత్సర్వం విస్తరేణ నిరూపితమస్మాభి**ర్మహాభారత–కణ్టకోద్ధారే.**

కాళిదాసవిరచితస్యాభిజ్ఞానశాకున్తలస్య కేషుచిత్ ప్రాచీనపుస్తకేషు - "ఆర్యే! రసభావదీక్షా–గురోర్విక్రమాదిత్యస్యాభిరూపభూయిష్ఠా పరిషత్. అస్యాం చ కాళిదాసగ్రథితవస్తునా నవే నాభిజ్ఞానశాకున్తలనామధేయేన నాటకేనోపస్థాతవ్యమస్మాభి"రితి వచనం దృశ్యతే. అపిచ కాళిదాసో విక్రమార్కనృపతిమ్ ప్రతి కృతజ్ఞతా ప్రదర్శనార్థమేవ స్వేన నిర్మితస్య త్రోటకస్య '**విక్రమోర్వశీయ**' మిత్యాఖ్యాం చక్రే. 'అనుత్సేకః ఖలు విక్రమాలఙ్కార' ఇతి వాక్యే విక్రమార్కం స్మరతి చ. అత ఏవ వాచస్పతిగౌరేలా - బలదేవోపాధ్యాయ - రామచన్ద్రమిశ్ర - మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి - ముదిగణ్టి గోపాలరెడ్డి - వైద్యనాథఝా - ప్రముఖా భారతీయాః సంస్కృతసాహిత్యేతిహాసకారాః సర్వేఽపి సమ్ప్రదాయజ్ఞాః కాళిదాసః శకస్థాపకస్య విక్రమాదిత్యస్య సభాకవిరిత్యేకగ్రీవం వినిశ్చిన్వన్తి. అతో వయమపి కాళిదాసస్య క్రీస్తోః ప్రాక్ ప్రథమశతాబ్దస్థితిమ్ (i.e. 57 B.C.) అనుమోదామహే. ఇత్యలం కేవల కవికాలనిర్ణయగోష్ఠీ వ్యసనేన.

ప్రాచీన కాళిదాస త్రయమ్

జల్హణస్య సూక్తిముక్తావళ్యామ్–

శ్లో॥ ఏకోఽపి జీయతే హన్త కాళిదాసో న కేనచిత్ ।
శృఙ్గారే లలితోద్గారే కాళిదాస త్రయీ కిము? ॥

ఇతి రాజశేఖరప్రోక్తత్వేనోదాహృతమ్ పద్యమ్ ప్రాచీనకాలే త్రయః కాళిదాసా ఆసన్నితి స్పష్టయతి.

శ్లో॥ హాలేనోత్తమపూజయా కవి వృషః శ్రీపాలితో లాలితః
ఖ్యాతిం కామపి కాళిదాసకవయో నీతాః శకారాతినా ।

ఇత్యుక్తమ్. అత్ర రాజశేఖరపద్యే '**కాళిదాసత్రయీ**' త్యనేన కాళిదాస త్రయం వివక్షితం

వా? కావ్యత్రయం వివక్షితం? వేతి సన్దేహ ఏవ. ఏవమభినన్దస్య పద్యేఽపి కాళిదాస'కవయ' ఇత్యనేన పూజాయామ్ బహువచనమ్ ప్రయుక్తం వా కాళిదాస బహుత్వే బహువచనమ్ ప్రయుక్తం వేతి సన్దేహ ఏవ. స్యాదేతత్.

శ్రీ టి.యస్.నారాయణశాస్త్రిణస్తు–

ప్రథమః కాళిదాసో 'మాతృగుప్తా' పరనామధేయో హర్షవిక్రమాదిత్యస్య సభామలఙ్కృత్య మాళవికాగ్నిమిత్ర – విక్రమోర్వశీయాభిజ్ఞానశాకున్తలాని త్రీణి నాటకాని సేతుబన్ధం నామ మహాకావ్యం చ నిబబన్ధ. అస్య కాలః క్రీస్తోః ప్రాక్ షష్ఠశతాబ్దః (600–500B.C.). సేతుబన్ధస్య కాళిదాసకర్తృకత్వే మానన్తు–

శ్లో॥ ధీరాణాం కావ్యచర్యాచతురిమవిధయే విక్రమాదిత్యవాచా ।
యం చక్రే కాళిదాసః కవికుముదవిధుః సేతునామ ప్రబన్ధమ్।

ఇతి ప్రాచీనవచనమేవ.

ద్వితీయః కాళిదాసో '**మేధారుద్రో**' నామ మాళవాధీశ్వరస్య విక్రమార్కస్య సభామలంకుర్వాణో రఘువంశ – కుమారసమ్భవ – మేఘసన్దేశ కావ్యత్రయం జ్యోతిర్విదాభరణం చ ప్రాణైషీత్. అస్య కాలః క్రీస్తోః ప్రాక్ ప్రథమశతాబ్దః. (57 B.C.). అత్ర లిఙ్గం తు–

శ్లో॥ కావ్య త్రయం సుమతికృద్రఘువంశపూర్వం జాతం తతో నను కియచ్ఛ్రుతి కర్మవాదః।
జ్యోతిర్విదాభరణకాలవిధానశాస్త్రం శ్రీ కాళిదాసకవితో హి తతో బభూవ॥
(జ్యోతిర్విదా – 22–20)

ఇతి జ్యోతిర్విదాభరణ వచనమేవ.

తృతీయః కాళిదాసః 'కోటిజి' న్నామా శ్రీకాఞ్చీకామకోటీపీఠాధీశ్వరస్య శ్రీమూకశఙ్క–రాచార్యస్య (397–430 A.D.) శిష్యః. ఋతుసంహార – శృఙ్గారతిలక – శ్యామలాదణ్డక – నవరత్నమాలాదీని లఘుకావ్యాని శ్రుతబోధం నామ ఛన్దశ్శాస్త్రం చ వ్యరచయత్. అస్య కాలః పఞ్చమశతాబ్దః.

ఏతే త్రయః కాళిదాసా ఏవ రాజశేఖరేణ '**కాళిదాసత్రయీ**' తి ప్రతిపాదితాః – ఇతి నిర్ణైషుః.

(History of classical Sanskrit Literature : Page 112 & 113)

సంస్కృత వ్యాకరణశాస్త్రేతిహాసే వైయాకరణావతంసకాః శ్రీయుధిష్ఠిరమీమాంసకాస్తు – 'సంస్కృతవాఙ్మయచరిత్రే ద్విత్రాః కాళిదాసా ఆసన్. అభిజ్ఞానశాకున్తల నాటక రచయితా కాళిదాసః. రఘువంశకావ్యకర్తా తు హరిషేణ కాళిదాస' ఇత్యభిప్రయన్తి. (సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్ర కా ఇతిహాస్. 348పుట.)

సంస్కృతసాహిత్యేతిహాసే శ్రీలోకమణిదాహాలస్తు – 'ఇత్థం హి కాళిదాసస్య చత్వారి

స్వరూపాణి చిన్త్యన్తే. (1) అభిజ్ఞానకాకున్తల - కుమారసమ్భవయోః ప్రణేతైకః (2) విక్రమోర్వశీయ - రఘువంశయో రచయితాఽపరః (3) మాళవికాగ్నిమిత్ర - ఋతు సంహారయోః కర్తా తృతీయః (4) మేఘదూతస్య ప్రణేతా చతుర్థ ఇతి. ఆద్యోహి కేదారఖణ్డీయో ద్వితీయస్తు మాగధస్తృతీయో వైన్ధ్య శ్చతుర్థ స్త్వావన్తిక' ఇతి ప్రాహుః.
(సం.సా.ఇ. - పుటః - 226)

శాకున్తలాదినాటకకారాత్ కాళిదాసాద్ రఘువంశాది కావ్యకర్తా కాళిదాసోఽభిన్న ఇత్యత్ర ప్రమాణం తు-

శ్లో॥ తస్యాభవన్నరపతేః కవిసప్తవర్ణః శ్రీకాళిదాస ఇతి యోఽప్రతిమప్రభావః ।
దుష్యన్తభూపతికథామ్ ప్రణయప్రతిష్ఠాం రమ్యాభినేయభరితాం సరసాఞ్చకార॥

శ్లో॥ శాకున్తలేన స కవిర్నాటకేనాప్తవాన్ యశః ।
వస్తురమ్యం దర్శయన్తి త్రీణ్యన్యాని లఘూని చ॥

శ్లో॥ భూయః స మృచ్ఛకటికం నవాఙ్కం నాటకం వ్యధాత్ ।
వ్యధాత్ తస్మిన్ స్వచరితం విద్యానయబలోర్జితమ్ ॥ ఇతి.

శ్లో॥ కావ్యేన యోఽద్య రఘుకార ఇతి ప్రసిద్ధో యః కాళిదాస ఇతి... ... మహార్హనామా।
ప్రామాణ్యమాప్తవచనస్య చ తస్య ధర్మ్యే బ్రహ్మత్వమధ్వరవిధౌ మమ సర్వదైవ॥

శ్లో॥ చత్వార్యన్యాని కావ్యాని వ్యదధాచ్చ లఘూని యః ।
ప్రాభావయచ్చ మాం కర్తుం కృష్ణస్య చరితం శుభమ్ ॥

శ్లో॥ హరిషేణకవిర్వాగ్మీ శాస్త్రవిచక్షణః ।
యశోఽలభత కావ్యైః స్వైర్నానాచరితశోభనైః ॥

ఇత్యాది **సముద్రగుప్త**విరచితకృష్ణచరితశ్లోకా ఏవ. ఏవం కాళిదాసస్య విషయే బహూని మతాని ప్రదర్శితాని.

కాళిదాస - శ్రీభగవత్పాదౌ

అత్ర ప్రసఙ్గవశాత్ కాళిదాస - శఙ్కరభగవత్పాదయోః పౌర్వాపర్యమపి విచార్యతే -

శ్రీయుతాః టి.యస్.నారాయణశాస్త్రిణః, కోటవేఙ్కటాచలపణ్డితాః, ఏ.నటరాజయ్యర్ మహాశయాః, ఎస్. లక్ష్మీ నారాయణశాస్త్రిణః, ఉదయవీరశాస్త్రిణశ్చ జినవిజయ - సుధన్వశాసన - కాఞ్చీకామకోటీపీఠాచార్య పరమ్పరాద్యనుసారేణ శ్రీ కుమారిలభట్టపాదానాం కాలః క్రీ.పూ.557 ఇతి, శ్రీ శఙ్కరభగవత్పాదాచార్యాణాం కాలః. క్రీ.పూ.509-477 ఇతి బహుభిః ప్రమాణైర్నిశ్చిక్యుః.

యథా కాళిదాసో మేఘసన్దేశే దిఙ్నాగాచార్యం నిర్దిశతి తథా భగవత్పాదా బ్రహ్మసూత్రభాష్యే 'అపి చ సహోపలమ్భనియమాదభేదో విషయవిజ్ఞానయోరాపతతి'

(బ్ర.సూ. 2–2–28) ఇత్యత్ర 'సహోపలమ్భనియమాదభేదో నీలతద్ధియోః' ఇతి బౌద్ధాచార్యస్య ధర్మకీర్తేః కారికా ముద్ధరన్తి. ఏతదనుసారేణ పాశ్చాత్యేతిహాసలేఖకాస్తత్పృష్ఠగామినో భారతీయచరిత్రకారాశ్చ భగవత్పాదానాం కాలః క్రీస్తోరనన్తరం సప్తమశతాబ్దః (700 A.D.) ఇతి వదన్తి.

యద్యపి ధర్మకీర్తేః కాలః సప్తమశతాబ్దః (635 A.D.) ఇత్యాధునికచరిత్రకారైర్నిర్ణీత స్తథాపి ధర్మకీర్తేః కాలః క్రీస్తోః ప్రాక్ పఞ్చమశతాబ్దః (550 B.C.) ఇతి వేదాన్తదర్శనేతిహాసే శ్రీమదయవీరశాస్త్రిభిః సమ్యఙ్నిరూపిత ఏవ. (వేదాన్తదర్శన కా ఇతిహాస్. 414 పుట:)

కాళిదాసకాలస్య పూర్వసీమా క్రీ.పూ. 8 శతాబ్ద ఇతి, పశ్చాత్సీమా క్రీ.శ. 4వ శతాబ్ద ఇతి ప్రాగవోచామ. యది భగవత్పాదానాం కాలః క్రీ.పూ పఞ్చమశతాబ్ద ఇతి, ఆద్య కాళిదాసస్య కాలః క్రీ.పూ. ప్రథమశతాబ్ద ఇతి స్వీక్రియతే తర్హి కాళిదాసాదపి భగవత్పాదా ఏవ ప్రాచీనా భవన్తి. యద్యాద్యకాళిదాసస్య కాలః క్రీ.పూ. 8 శతాబ్ద ఇతి భగవత్పాదానాం కాలః క్రీ.పూ. 5 శతాబ్ద ఇతి మతమఙ్గీక్రియతే తర్హి భగవత్పాదేభ్యోఽపి కాళిదాస ఏవ ప్రాచీనో భవతి. ఆధునికచరిత్రానుసారేణాపి భగవత్పాదకాలాపేక్షయా కాళిదాసస్య ప్రాచీనత్వం సిద్ధమేవ.

అత్రేదమవధేయమ్ – శ్రీశఙ్కర భగవత్పాదా మీమాంసా వార్తికకారాణాం శ్రీకుమారిలభట్ట–పాదానాం సమకాలికా ఇతి సర్వాణి శఙ్కరవిజయకావ్యాని సమానానుపూర్వ్యా వర్ణయన్తి. భారతీయాః పాశ్చాత్యాశ్చేతిహాసకారా భగవత్పాద – భట్టపాదయోః సమకాలికత్వమేకగ్రీవ మఙ్గీకుర్వన్తి.

శ్రీ కుమారిలభట్టపాదాస్తన్త్రవార్తికే –

'అపి వా కారణాగ్రహణే ప్రయుక్తాని ప్రతీయేరన్' (పూ.మీ – 1–3–7)

ఇత్యత్ర శాబరభాష్యం వ్యాచక్షాణా ఆత్మతుష్టేః ప్రామాణ్య నిరూపణావసరే–

శ్లో॥ అసంశయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా యదార్యమస్యామభిలాషి మే మనః ।
సతాం హి సన్దేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణమన్తఃకరణప్రవృత్తయః ॥
(అభి.శా. 1–20)

ఇతి శాకున్తల శ్లోకాదుత్తరార్ధం స్వీకృత్య స్వీయమ్ పూర్వార్ధం యోజయిత్వా–

శ్లో॥ ఏవం చ విద్వద్వచనాద్వినిర్గతమ్ ప్రసిద్ధరూపం కవిభిర్నిరూపితమ్ ।
సతాం హి సన్దేహ పదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మన్తఃకరణ ప్రవృత్తయః ॥
(తం.వా. 1–3–347)

ఇతి కాళిదాస శ్లోకముదాజహ్రుః.

అత్ర రాణకాచార్యాః సోమేశ్వరభట్టా న్యాయసుధాయామ్ –

"ఏవం చేతి। ప్రసిద్ధ్యుపపాదనాయ – విద్వద్వచనాదిత్యుక్తమ్. నిరూపణం దర్శయితుం

కాళిదాసవాక్య ముదాహరతి - సతాం హీతి. దుష్యన్తేన శకున్తలేయమ్ మమ పరిణేతుముచితా నవేతి సన్దిహ్య అసంశయం క్షత్త్రపరిగ్రహక్షమా యదార్యమస్యామభిలాషి మే మనః' ఇత్యాత్మ తుష్ట్యౌచిత్యం నిశ్చిత్య కథమాత్మతుష్టిమాత్రేణ నిశ్చయ? ఇత్యాశఙ్క్య - సతాం హీత్యుక్తమ్" ఇతి వ్యాచఖ్యుః.

ఏతేన శ్రీశఙ్కరభగవతాదేభ్యోఽపి కాళిదాస ఏవ ప్రాచీన ఇతి నిశ్చీయతే.

శ్లో॥ **చేటీభవన్నిఖిలఖేటీ కదమ్బవనవాటీషు నాకిపటలీ ।**

ఇత్యశ్వధాటీవృత్తనిబద్ధమమ్బాష్టకమ్ భగవత్పాదనామ్నా కాళిదాసనామ్నా చ ప్రసిద్ధిం లేభే. ఇద 'మమ్బాష్టకం' 'దేవీదశశ్లోకీస్తోత్రం' వా కాళిదాసేనైవ విరచితమితి ప్రతిపాదితమస్మాభి 'రశ్వధాటీవృత్తలక్షణవిచారే.'

వస్తుతస్తు కాళిదాసనామ్నా వివిధా గ్రన్థాః ప్రచారం లేభిరే. అనేకేఽనన్తరకవయోఽభినవ-కాళిదాస - నవకాళిదాసాది బిరుదనామాని బిభరామ్బభూవుః. శ్రీ సురేశచన్ద్రబనెర్జీమహాశయై- రేతాదృశాః 93 గ్రన్థా నిర్దిష్టా యథా-

కాళిదాసనామ్నా గ్రన్థపరమ్పరా

1. అక్షరమాలికాస్తవః
2. అభినవభారతచమ్పూః
3. అమ్బాస్తవః
4. అమ్బాష్టకమ్ (దేవీదశశ్లోకస్తుతిః)
5. ఉత్తరకాలామృతమ్
6. **ఋతుసంహారః**
7. ఏకాక్షరనామమాలా
8. కటపాయా
9. కర్ణాటవర్ణనమ్
10. కర్పూరస్తోత్రమ్
11. కలివిడమ్బనమ్
12. కల్యాణస్తవః
13. కవికణ్ఠపాశః
14. కవిరహస్యమ్
15. కాళిదాసగద్యమ్
16. కాళిదాసనిఘణ్టుః
17. కాళిదాసప్రహసనమ్ (లమ్బోదరప్రహసనమ్)
18. కాళీస్తోత్రమ్
19. కావ్యప్రకాశార్థనిర్ణయః
20. క్రమస్తోత్రపఞ్చికా
21. గఙ్గాష్టకమ్
22. ఘటకర్పరకావ్యమ్
23. ఘటస్తవః (మాతృకామాలాస్తవః)
24. చణ్డికాదణ్డకస్తోత్రమ్
25. చన్ద్రాలోకః
26. చర్చాస్తవః
27. చాతకాష్టకమ్
28. ఛన్దోవర్ణనమ్
29. **చిద్గగనచన్ద్రికా**
30. జాతకచన్ద్రికా
31. జ్యోతిర్విదాభరణమ్
32. జ్వాలాముఖీస్తోత్రమ్
33. దుర్ఘటకావ్యమ్
34. దుష్కరమాలా
35. దేవీదశశ్లోకస్తుతిః (అమ్బాష్టకమ్)
36. దేవీనవరత్నమాలికా (దేవ్యష్టకమ్)
37. దేవ్యారాత్రికా
38. ద్వాత్రింశత్పుత్తలికా

39.ధారాకల్పః
40.నలోదయమ్
41.నవగ్రహస్తోత్రమ్
42.నవరత్నమాలా
43.నానార్థశబ్దరత్నమ్
44.నారదసిద్ధాన్తవ్యాఖ్యా
45.నఞ్జరాజయశోభూషణమ్
46.**పుష్పబాణవిలాసః**
47.ప్రహసననాటకమ్ (లమ్బోదరప్రహసనమ్)
48.బుద్ధివినోదకావ్యమ్ (విద్వద్వినోదకావ్యమ్; రాక్షసకావ్యమ్)
49.బృన్దావనస్తోత్రమ్
50.భగవత్పాదసప్తతిః
51.భాగవతచమ్పూః
52.భ్రమరాష్టకమ్
53.మకరన్దస్తవః
54.మదనాభ్యుదయః
55.మధురాకావ్యమ్
56.మహాపద్యమ్
57.మాతృకామాలాస్తవః
58.మీననయనాష్టకమ్
59.మఙ్గళాష్టకమ్ (వరమఙ్గళాష్టకమ్)
60.యక్షోల్లాసః
61.రత్నకోశః
62.రథాఙ్గదూతమ్
63.రససారసఞ్చయః
64.రహస్యబోధః
65.రాక్షసకావ్యమ్
66.రామసేతుః (సేతుబన్ధః)
67. రామాయణవ్యాఖ్యా
68.లక్ష్మీస్తవః
69.లఘుస్తవః
70.లమ్బోదరప్రహసనమ్ (కాళిదాసప్రహసనమ్)
71.వధూవినోదః
72.వరమఙ్గళాష్టకమ్
73.విద్వద్వినోదకావ్యమ్
74.వృత్తరత్నావళీ
75.వైద్యమనోరమా
76.శత్రుపరాజయః
77.శబ్దరూపావళీ
78.శాన్తిపాఠః
79.శారదాస్తోత్రమ్
80.శుద్ధిచన్ద్రికా
81.శృఙ్గారకోశభాణః
82.శృఙ్గారతిలకమ్
83.శృఙ్గారరసాష్టకమ్
84.శృఙ్గారశేఖరభాణః
85.శృఙ్గారసారః
86.శ్యామలాదణ్డకమ్
87.శ్రుతబోధః
88.సకలజననీస్తవః
89.సరస్వతీస్తోత్రమ్
90.సంక్షేపశంకరవిజయః
91.సాఙ్ఖ్యకారికా
92.సిద్ధాన్తసారః
93.సేతబన్ధః (రామసేతుః)
94.స్వరశాస్త్రసారః

కాళిదాసస్య కున్తలేశ్వరదౌత్యమపి క్షేమేన్ద్రేణోదాహృతమౌచిత్యవిచారచర్చాయామ్.
శ్రీ సురేశచన్ద్రబనెర్జీ మహాశయైరేవ 31 నవీనకాళిదాసా నిర్దిష్టా యథా–

కాళిదాస పరమ్పరా

1. అక్బరీయకాళిదాసః	–	1. రామచన్ద్రయశః ప్రబన్ధః 2. బిరుదావళీ
2. అభినవకాళిదాసః	–	అభినవభారతచమ్పూః
3. అభినవకాళిదాసః (నారాయణస్వామీ)	–	తత్త్వచిన్తామణిధీధితివ్యాఖ్యా
4. అభినవకాళిదాసః (వెల్లాల ఉమామహేశ్వరశాస్త్రీ)	–	1. అద్వైతకామధేనుః 2. తత్త్వచన్ద్రికా 3. పాణినీయవాదనక్షత్రమాలా 4. విరోధివరూధినీ 5. వేదాన్తసిద్ధాన్తసారః
5. అభినవకాళిదాసః (కృష్ణమూర్తికవిః)	–	1. మదనాభ్యుదయభాణః 2. యక్షోల్లాసః
6. అభినవకాళిదాసః (వెల్లాలచిదమ్బరశాస్త్రీ)	–	భాగవతచమ్పూః
7. అభినవకాళిదాసః (నృసింహకవిః)	–	నఞ్జరాజయశోభూషణమ్
8. అభినవకాళిదాసః	–	భగవత్పాదసప్తతిః
9. అభినవకాళిదాసః	–	కలివిడమ్బనమ్
10. అభినవకాళిదాసః	–	శృఙ్గారశేఖరభాణః
11. కలియుగకాళిదాసః	–	కన్దర్పదర్పణభాణః
12. కాళిదాసః(అస్య పితా యోగానన్దః)	–	క్రీడావళీ
13. కాళిదాసః(అస్య పితా బలభద్రః)	–	కన్దర్పప్రబన్ధః
14. కాళిదాసః	–	శబ్దార్థరత్నమ్
15. కాళిదాసచక్రవర్తీ	–	ధాతుప్రబోధః
16. కాళిదాస చక్రవర్తీ	–	త్రిపురసున్దరీస్తుతిః
17. కాళిదాసచయనీ	–	శుద్ధిచన్ద్రికా
18. కాళిదాసత్రివేదీ	–	వధూవినోదః
19. కాళిదాసనన్దీ	–	జయమఙ్గళగాథా

20. కాళిదాసమిశ్రః	–	భావబోధినీవ్యాఖ్యా
21. కాళిదాసమిశ్రః	–	ప్రశ్నోత్తరమాలా
22. కాళిదాసమిశ్రః	–	శివార్చనకుసుమాఞ్జలిః
23. కాళిదాసవిద్యావినోదః	–	శివరాజచరిత్రమ్
24. కేరళకాళిదాసః	–	జ్యోతిషశాస్త్రమ్
25. గణకకాళిదాసః	–	1. శత్రుపరాజయః 2. సిద్ధాన్తసారః 3. స్వరశాస్త్రమ్
26. నవకాళిదాసః(మాధవాచార్యః)	–	సంక్షేపశఙ్కరవిజయః
27. నవీనకాళిదాసః(నృసింహకవిః)	–	చన్ద్రికాపరిణయనాటకమ్
28. నూతనకాళిదాసః	–	విక్రమరాఘవమ్
29. పరిమళకాళిదాసః	–	నవసాహసాఙ్కచరితమ్
30. వైద్యకాళిదాసః	–	వైద్యమనోరమా
31. శమ్భుకాళిదాసః	–	రామచన్ద్రకావ్యమ్

ఏవం స్థితే కస్కః కాళిదాసః కాంస్కాన్ గ్రన్థాన్ రచయామాసేతి వివేచనం కష్టసాధ్యమేవ.

బనెర్జీ మహాశయైః Kalidasa Apocrypha ఇత్యాఙ్గ్ల నిబన్ధే కాళిదాసకృతిత్వేనాథో నిర్దిష్టాః 13 గ్రన్థాః పాఠాన్తరైరాఙ్గ్లానువాదైర్వివిధైః పరిశిష్టైః సహ ప్రకాశితాః

1. భ్రమరాష్టకమ్
2. చాతకాష్టకమ్
3. గఙ్గాష్టకమ్
4. మహాపద్యమ్
5. మఙ్గళాష్టకమ్
6. నవగ్రహస్తోత్రమ్
7. నవరత్నమాలా
8. పుష్పబాణవిలాసమ్
9. ఋతుసంహారః
10. శృఙ్గారరసాష్టకమ్
11. శృఙ్గారతిలకమ్
12. చాటుశ్లోకాః
13. నానార్థశబ్దరత్నమ్

ఏతద్విశేషవివరణం సర్వం తత్రైవానుసన్ధేయమ్. అస్మిన్ గ్రన్థే విమర్శకాగ్రేసరైర్బనెర్జీ పణ్డితైః '**అఙ్కం కేఽపి శశఙ్కిరే**' ఇతి బిల్హణశ్లోకః, '**ముహురఙ్గులిసంవృతాధరౌష్ఠమ్**' (అభి.శా. 3–25) ఇతి శాకున్తల శ్లోకః. '**అద్యధారానిరాధారా**' ఇత్యాదిభోజకాళిదాసశ్లోకాశ్చ కాళిదాస చాటుశ్లోకేషు నివేశితా ఇత్యహో మహతామపి మహాన్ ప్రమాద ఇతి.

ఆద్య కాళిదాసస్య గ్రన్థాః

అద్య కాలే తు రఘువంశ- కుమారసమ్భవ - మేఘసన్దేశాఖ్యాని త్రీణి కావ్యాని మాళవికాగ్నిమిత్ర - విక్రమోర్వశీ - యాభిజ్ఞానశాకున్తలాఖ్యాని త్రీణి నాటకాని చాద్య కాళిదాసప్రణీతానీతి భారతీయాః పాశ్చాత్యాః సంస్కృతసాహిత్యేతిహాసకారాః సర్వేఽఙ్గీకుర్వన్తి.

శ్లో॥ తతస్తదాలోకనతత్పరాణాం సౌధేషు చామీకరజాలవత్సు ।
బభూవురిత్థం సురసున్దరీణాం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని ॥

శ్లో॥ ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజన్త్యా కయాచిదుద్వేష్టనవాన్తమాల్యః ।
బద్ధం న సమ్భావిత ఏవ తావత్ కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః ॥

శ్లో॥ ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ ద్రవరాగమేవ ।
ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాదలక్తకాఙ్కామ్ పదవీం తతాన ॥

శ్లో॥ విలోచనం దక్షిణమఞ్జనేన సమ్భావ్య తద్వఞ్చితవామనేత్రా ।
తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం యయౌ శలాకామపరా వహన్తీ ॥

శ్లో॥ జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబన్ధ నీవీమ్ ।
నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలమ్బ్య వాసః ॥

శ్లో॥ అర్ధాఞ్చితా సత్వరముత్థితాయాః పదే పదే దుర్నిమితే గలన్తీ ।
కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీమఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా ॥

శ్లో॥ తాసామ్ ముఖైరాసవగన్ధగర్భైర్వ్యాప్తాన్తరాః సాన్ద్రకుతూహలానామ్ ।
విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్ ॥ (రఘు - 7-5...11)

ఇతి రఘువంశే స్థితాః సప్తశ్లోకాః

శ్లో॥ తస్మిన్ ముహూర్తే పురసున్దరీణామీశానసన్దర్శనలాలసానామ్ ।
ప్రాసాదమాలాసు బభూవురిత్థం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని ॥

(కుమార - 7-56...62)

ఇతి కుమారసమ్భవేఽపి సమానానుపూర్వ్యా పఠ్యన్తే. ఏతేన రఘువంశ - కుమార-సమ్భవయోః కర్తా కాళిదాస ఏక ఏవేత్యకామేనాప్యఙ్గీకర్తవ్యమ్. అన్యథా మహాకవేః పరకావ్య-శ్లోకచోరత్వప్రసఙ్గాత్.

శ్లో॥ తం సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః ।
హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా ॥ (రఘు- 1-10)

ఇతి రఘువంశశ్లోకస్య సమానచ్ఛాయః శ్లోకః -

శ్లో॥ ఉపదేశం విదుః శుద్ధం సన్తస్తముపదేశినః ।
శ్యామాయతే న యుష్మాసు యః కాఞ్చనమివాగ్నిషు ॥ (మాళ-2-10)

ఇతి మాళవికాగ్నిమిత్రే దృశ్యతే.

శ్లో॥ స కీచకైర్మారుతపూర్ణరన్ధ్రైః కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్ ।
శుశ్రావ కుఞ్జేషు యశః స్వముచ్చైరుద్గీయమానం వనదేవతాభిః ॥
(రఘు–2–10)

ఇతి రఘువంశశ్లోకస్య సమానభావః.

శ్లో॥ యః పూరయన్ కీచకరన్ధ్రభాగాన్ దరీముఖోత్థేన సమీరణేన ।
ఉద్గాస్యతామిచ్ఛతి కిన్నరాణాం తాన ప్రదాయత్వమివోపగన్తుమ్ ॥
(కుమార – 1–8)

ఇతి కుమారసమ్భవశ్లోకే

శ్లో॥ శబ్దాయన్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః । (మేఘ – 56)

ఇతి మేఘసన్దేశశ్లోకే చ దృశ్యతే.

'సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః' (మేఘ – 78) ఇతి మేఘసన్దేశస్థః పదబన్ధో 'యా సృష్టిః స్రష్టురాద్యా' (అభి.శాన1–1) ఇతి శాకున్తలేఽవ్యస్తి. అనయా దిశా సమానార్థప్రతిపాదకాని పద్యాని సుధీభిరున్నేయాని కాళిదాసకృతిషు.

శ్లో॥ రఘువంశకుమారసమ్భవౌ ద్వౌ స్ఫుటభావౌ కిల యస్య దీపికాభ్యామ్ ।
స దదాతి రసోజ్జ్వలమ్ ప్రదీపం తిమిరమ్ మేఘసముద్భవం విహన్తుమ్ ॥

ఇతి దక్షిణావర్తనాథః.

శ్లో॥ మల్లినాథః కవిః సోఽయమ్ మన్దాత్మానుజిఘృక్షయా ।
వ్యాచష్టే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులమ్ ॥

ఇతి మల్లినాథశ్చ రఘు– కుమార – మేఘకావ్యకర్తా కాళిదాస ఏక ఏవేతి నిశ్చిక్యతుః . దక్షిణావర్తనాథస్తు కావ్యత్రయేణ సహ శాకున్తలమపి వ్యాఖ్యాయ కావ్య – నాటకకర్తారౌ కాళిదాసావభిన్నావితి మేనే. ఆర్యాసప్తశత్యాం విశ్వేశ్వరపాణ్డేయస్తు కావ్యత్రయ – నాటకత్రయ కర్తా కాళిదాస ఏక ఏవేతి స్పష్టమువాచ.

అతో వయమపి రఘు – కుమార – మేఘ – మాళవికా – విక్రమోర్వశీయ – శాకున్తలగ్రన్థ షట్కస్య కర్త్రాద్యకాళిదాస ఏవేతి విశ్వసిమః.

రఘువంశే **19** సర్గాః **1570** శ్లోకాశ్చ సన్తి. కావ్యేఽస్మిన్. (1) దిలీప (2) రఘు (3) అజ (4) దశరథ (5) శ్రీరామ (6) కుశ (7) అతిథి (8) నిషధ (9) నల (10) నభః (11) పుణ్డరీక (12) క్షేమధన్వ (13) దేవానీక (14) అహీన (15) పారియాత్ర (16) శిల (శీల) (17) వజ్రనాభ (18) శఙ్ఖణ (19) వ్యుషితాశ్వ (20) విశ్వసహ (21) హిరణ్యనాభ (22) కౌసల్య (23) బ్రహ్మిష్ఠ (24) పుత్ర (25) పుష్య (26) ధ్రువసన్ధి (27) సుదర్శన (28) అగ్నివర్ణానాం చరిత్రం వర్ణితమ్.

కుమారసమ్భవే **17** సర్గాః **1096** శ్లోకాశ్చ సన్తి. అస్మిన్ కావ్యే పార్వతీపరమేశ్వరయోః పరిణయః శ్రీకుమారస్వామిజననం తారకాసురవధశ్చ ప్రధానతయా వర్ణితాః. యద్యప్యస్మిన్ కావ్యే 17 సర్గా ఉపలభ్యన్తే తథాప్యష్టమసర్గపర్యన్తమేవ కావ్యం కాళిదాసేన గ్రథితమితి బహూనాం విమర్శకానాం సమ్భావనా. అష్టమసర్గాన్త ఏవ ప్రాచీనవ్యాఖ్యానానాం విశ్రాన్తత్వాత్. ఆనన్దవర్ధనాదిభిః ప్రాచీనాలఙ్కారికైస్తావత్పర్యన్తమేవోదాహృతత్వాత్. యద్యపి చారిత్రవర్ధనస్య వ్యాఖ్యానం సప్తమసర్గపర్యన్తమేవోపలభ్యతే తథాపి మల్లినాథస్య సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యానమష్టమ-సర్గస్యాపి వర్తతే. **ధ్వన్యాలోకే** –

'మహాకవీనామప్యుత్తమదేవతావిషయప్రసిద్ధసమ్భోగశృఙ్గారనిబన్ధనాద్యనౌచిత్యం శక్తితిరస్కృతత్వాద్ గ్రామ్యత్వేన న ప్రతిభాసతే. యథా కుమారసమ్భవే దేవీసమ్భోగవర్ణన' మిత్యానన్దవర్ధనాచార్యైః;

ఔచిత్యవిచారచర్చాయాం– 'యథా వా కాళిదాసస్య–'

శ్లో॥ ఊరుమూలనఖమార్గపఙ్క్తిభి స్తత్క్షణం హృతవిలోచనం హరః ।
వాససః ప్రశిథిలస్య సంయమం కుర్వతీమ్ ప్రియతమామవారయత్ ॥
(కుమార - 8-87)

అత్రామ్బికాసమ్భోగవర్ణనే పామరనారీసముచితనిర్లజ్జసజ్జనఖరాజివిరాజితోరుమూలహృత-విలోచనత్వం త్రిలోచనస్య చ భగవతస్త్రిజగద్గురోర్యదుక్తం తేనానౌచిత్యమేవ పరమ్ ప్రబన్ధార్థమ్ పుష్ణాతి॥" ఇతి క్షేమేన్ద్రేణ చాష్టమసర్గాన్తం కావ్యముదాహృతమ్.

దేవవాణీసాహిత్యచరితే శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యా రఘువంశస్య 38 వ్యాఖ్యానాని కుమారసమ్భవస్య 47 వ్యాఖ్యానాని నిర్దిశన్తి.

కాళిదాసమహాకవేస్త్రీణి కావ్యాని త్రీణి నాటకాని చ భారతదేశే ప్రపఞ్చదేశేషు చ సర్వత్ర లబ్ధప్రచారాణి పఠనపాఠనేషు ప్రసిద్ధానీతి న పరిచయమపేక్షన్తే యద్యపి తథాపి ప్రస్తుతోప-యోగిత్వాన్మేఘసన్దేశం స్వీకృత్య కిఞ్చిదాలోచయామః.

మేఘసన్దేశః

మేఘసన్దేశో మేఘదూతం వాకృత్యా లఘుకావ్యమపి మహతీం సాహిత్యకళామ్ బిభర్తి. సమస్త సంస్కృతవాఙ్మయేఽనుపమం స్థానమలఙ్కరోతి. మయూరమహాకవేః సూర్యశతకవత్. అస్మిన్ కావ్యే 110 శ్లోకాస్సన్తి. కథావస్త్వపి స్వల్పమేవ. కశ్చిద్యక్షః కుబేరేణ శప్తో రామగిర్యాశ్రమేషు స్థిత్వాషాఢమాసే మేఘమాలోక్య తేన వియుక్తామ్ భార్యామ్ ప్రతి సన్దేశమ్ ప్రేషితవాన్. సర్వాణ్యపి పద్యాని మన్దాక్రాన్తావృత్తనిబద్ధాని కర్ణరసాయనాని భవన్తి. అత్ర మహాకవినా చిత్రితానాం వివిధపర్వతానాం నదీనామ్ మహానగరాణాం నిరుపమసన్నివేశానామ్ మధురభావానామ్ పునః పునరమనుసన్ధానేన కమప్యలౌకికమానన్దమనుభూయ సర్వేఽపి పాఠకా ఆశ్చర్యేణ చకితచకితా భవన్తి.

మేఘసన్దేశస్య మూలమ్

సంస్కృతవాఙ్మయే కాళిదాసాత్ ప్రాగేవ వివిధాః సన్దేశకథాః సన్తి. ఋగ్వేదే దశమమణ్డలే సరమాసన్దేశః శ్రూయతే–

కిమిచ్ఛన్తీ సరమా ప్రేదమానడ్ దూరే హ్యధ్వా జగురిః పరాచైః ।
కాస్మేహితిః కా పరితక్మ్యాసీత్ కథం రసాయా అతరః పయాంసి॥

ఇన్ద్రస్య దూతీ రిషితా చరామి మహ ఇచ్ఛన్తీ పణయో నిధీన్వః ।
అతిష్కదోభియసాతన్నఆవత్తథా రసాయా అతరమ్ పయాంసి ॥
(ఋగ్వేదః – 10 మం – 8 అష్ట – 108సూ)

అత్ర సాయణమాధవీయమ్ భాష్యమ్–

ఇన్ద్రపురోహితస్య బృహస్పతేర్గోషు బలనావెన్నాఽసురస్య భటైః పణినామకైరసురైరపహృత్య గుహాయాం నిహితాసు సతీషు బృహస్పతిప్రేరితేన్ద్రేణ గవామన్వేషణాయ సరమా నామ దేవశునీ ప్రేషితా. సా చ మహతీం నదీముత్తీర్య బలపురమ్ ప్రాప్య గుప్తస్థానే నీతా స్తా గా దదర్శ. అథ తస్మిన్నన్తరే పణయ ఇదం వృత్తాన్తమవగచ్ఛన్త ఏనామ్ మిత్రీకర్తుం సంవాద మకుర్వన్॥ ఇత్యాది. అధికం తత్రైవానుసన్ధేయమ్.

శ్రీమద్రామయణే హనుమత్సన్దేశః; శ్రీమన్మహాభారతే వనపర్వణి నలోపాఖ్యానే హంస–సన్దేశః; ఉద్యోగపర్వణి ద్రుపదపురోహిత – సఞ్జయ – శ్రీకృష్ణసన్దేశాశ్చ; శ్రీమద్భాగవతపురాణ ఉద్ధవసన్దేశశ్చ ప్రసిద్ధా ఏవ.

రామాయణస్థం హనుమత్సన్దేశం హృది నిధాయైవ కాళిదాసో మేఘసన్దేశం నామ కావ్యం రచయామాసేతి సమ్ప్రదాయః.

తథాచ దక్షినావర్తనాథస్య ప్రదీపవ్యాఖ్యా–

'ఇహ ఖలు కవిః సీతామ్ ప్రతి హనుమతా హారితం సన్దేశం హృదయేన సముద్వహన్ తత్స్థానీయనాయకాద్యుత్పాదనేన సన్దేశం కరో'తీతి.

మల్లినాథస్య సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా–

సీతామ్ ప్రతి రామస్య హనుమత్సన్దేశమ్ మనసి నిధాయ మేఘసన్దేశం కవిః కృతవా నిత్యాహు' రితి.

శ్లో॥ జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు.... రామగిర్యాశ్రమేషు (1)

శ్లో॥ రఘుపతిపదైరఙ్కితమ్ మేఖలాసు (12)

శ్లో॥ దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసిత ప్రస్థసన్ధేః (58)

శ్లో॥ ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖాసా (96)

ఇత్యాది మేఘసన్దేశవచనాన్యత్రానుకూలాని.

'స్వీయామేవ విరహానుభూతిమ్ మేఘదూతే వర్ణితవాన్ కాళిదాస ఇతి కేచిన్మన్యన్తే' – ఇతి నిర్ణయసాగరపుస్తక టిప్పణీ.

ఉణ్ణీమహాశయైస్తు మేఘసన్దేశస్యాఙ్గ్లో పోద్ఘాతేఽపరాకథా సముదాహృతా–

కాళిదాసో విక్రమాదిత్యస్య సోదరాం సున్దరీం చకమే. తజ్జ్ఞాత్వా విక్రమార్కః కాళిదాస ముజ్జయినీనగరాద్బహిష్కృతవాన్. తదా తద్విరహమసహమానః కవిర్మేఘసన్దేశమూచివానితి.

తదుక్తమ్ **మళయాళకాకసన్దేశే**–

శ్లో॥ స్వస్రే పూర్వమ్ మహితనృపతేర్విక్రమాదిత్యనామ్నః
పోక్కాంచక్రే తరుణజలదం కాళిదాసః కవీన్ద్రః ।
త్వం కూత్తస్త్రీ వటు రతిజడో దుష్కవిశ్చాహమిత్థమ్
మత్వాత్మానం తవ ఖలు మయా ప్రేషితః కాక ఏవ ॥ ఇతి.

సమర్థితం చైతద్ ధర్మగుప్తేన లక్ష్మీదాసవిరచిత – శుకసన్దేశవ్యాఖ్యాయాం వరవర్ణిన్యామ్–

"కాళిదాసోఽపి మహాకవిః పూర్వం నృపాదేశవశాత్ ప్రోషిత స్సన్ నిజామేవహి నిస్సహ విరహకలుషితామ్ ప్రియాముద్దిశ్య యక్షవ్యపదేశేన సన్దేశకావ్యమకరోత్. అత ఏవాత్రాది వాక్యే చక్రే – దదర్శ – దధ్యౌ – వ్యాజహార – యయాచ ఇత్యేతాని పఞ్చ పదాన్యుత్తమ పురుషతయా ద్యోత్యన్తే యద్ బహుభిరపి వ్యాఖ్యాతృభిర్న చేతి తమ్. ఏతమేవార్థమభిసన్ధాయోక్త మన్యేన '**స్వస్రే పూర్వం మహితనృపతే ర్విక్రమాదిత్యనామ్నః** ' ఇత్యాదీత్యలమప్రస్తుతప్రపఞ్చనేన" – ఇతి వస్తుతస్తు మేఘసన్దేశకథా పురాణప్రసిద్ధైవేతి శ్రీ కె. లక్ష్మణసోమయాజిభిరభాణి. తథాహి బ్రహ్మవైవర్తపురాణే శ్రీకృష్ణయుధిష్ఠిరసంవాదే **యోగిన్యేకాదశీమాహాత్మ్యే** కథ్యతే–

శ్లో॥ అలకాధిపతిర్నామ్నా కుబేరః శివపూజకః ।
తస్యాసీత్ పుష్పవటుకో హేమమాలీతి నామతః ॥

తస్య పత్నీ సురూపాసీద్విశాలాక్షీతి నామతః ।
స తస్యాం స్నేహసంయుక్తః కామపాశవశం గతః ॥

మానసాత్ పుష్పనిచయమానీయ స్వగృహే స్థితః ।
పత్నీ ప్రేమసమాయుక్తో న కుబేరాలయం గతః ॥

కుబేరో దేవసదనే కరోతి శివపూజనమ్ ।
మధ్యాహ్నసమయే రాజన్ పుష్పాణి ప్రసమీక్షతే ॥

హేమమాలీ స్వభవనే రమతే కాన్తయా సహ ।
యక్షరాట్ ప్రత్యువాచాథ కాలాతిక్రమకోపితః ॥

"కస్మాన్నాయతి భో యక్షా! హేమమాలీ దురాత్మవాన్ ।
నిశ్చయః క్రియతామస్య" ప్రత్యువాచ పునః పునః ॥

యక్షా ఊచుః

"వనితాకాముకో గేహే రమతే స్వేచ్ఛయా నృప! " ।
తేషాం వాక్యం సమాకర్ణ్య కుబేరః కోపపూరితః ॥
అహ్వాయామాస తం తూర్ణం వటుకం హేమమాలినమ్ ।
జ్ఞాత్వా కాలాత్యయం సోఽపి భయవ్యాకులలోచనః ॥
ఆజగామ నమస్కృత్య కుబేరస్యాగ్రతః స్థితః ।
తం దృష్ట్వా ధనదః క్రుద్ధః కోపసంరక్తలోచనః ॥
ప్రత్యువాచ రుషావిష్టః కోపాద్విస్ఫురితాధరః ।
కుబేర ఉవాచ–
రే పాప! దుష్ట! దుర్వృత్త! కృతవాన్ దేవహేలనమ్ ॥
అతో భవ శ్విత్రయుక్తో వియుక్తః కాన్తయా సహ ।
అస్మాత్ స్థానాదపధ్వస్తో గచ్ఛ! స్థాన మథాధమమ్ ॥
ఇత్యుక్తే వచనే తేన తస్మాత్ స్థానాత్ పపాత సః। ఇతి.

మేఘసన్దేశస్య వైశిష్ట్యమ్

మేఘసన్దేశే కాళిదాసస్యాప్రతిమప్రతిభా పదేపదేఽవలోక్యతే. వాల్మీకి భాసాదీనామ్ ప్రభావో దృశ్యతే. కావ్యేఽస్మిన్ వేదశాస్త్రపురాణాని రామాయణ భారత బృహత్కథాదీని బృహత్కావ్యాని పరిచితాని. పరిచయచారుత్వముక్తం కవికణ్ఠాభరణే పఞ్చమసన్ధౌ క్షేమేన్ద్రేణ–

శ్లో॥ న చ పరిచయహీనః కేవలే కావ్యకష్టే కుకవిరభినివిష్టః స్పష్టశబ్దప్రవిష్టః ।
విబుధసదసి పృష్టః క్లిష్టధీర్వేతివక్తుం నర ఇవ నగరాన్తర్గహ్వారే కోఽప్యధృష్టః ॥

తత్ర తర్క – వ్యాకరణ – భరత – చాణక్య – వాత్స్యాయన – భారత – రామాయణ – మోక్షోపా – యాత్మజ్ఞాన – ధాతువాద – రత్నపరీక్షా – వైద్యక – జ్యోతిష – ధనుర్వేద – గజతురగపురుషలక్షణ – ద్యూ – తేన్ద్రప్రకీర్ణేషు పరిచయః కవిసామ్రాజ్యవ్యఞ్జనః ॥ ఇతి.

తదేతత్సర్వమ్ మేఘసన్దేశేఽవలోకయామః.

వేదః :–

కాళిదాసో వైదికవాఙ్మయస్యాతినికటవర్తీతి జ్ఞాయతే.

'ఆ నో భద్రాః క్రతవో యాన్తు విశ్వతః'

ఇత్యాది శ్రుతి వాక్యానుసారేణ–

శ్లో॥ తమ్ పాతయామ్ ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్. (రఘు–9–61)

శ్లో॥ సంయోజయాం విధివదాస సమేతబన్ధుః (రఘు–16–86)

ఇతి ప్రయుజ్క్తే. అత్ర మల్లినాథస్య సఞ్జీవినీ–

'పాతయామాస– కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి(పా. 3–1–40)

ఇత్యత్రానుశబ్దస్య వ్యవహితవిపర్యస్తప్రయోగనివృత్త్యర్థత్వాత్ 'పాతయామ్ ప్రథమమాస' ఇత్యపప్రయోగ ఇతి పాణినీయాః॥ ఇతి.

కాళిదాసప్రయోగౌ దృష్ట్వా –

శ్లో॥ వారుణీమదవిశఙ్కమధావి – శ్చక్షుషోఽభవదసావివరాగః । (శిశు–10–19)

ఇతి మాఘమహాకవిరప్యనుప్రయుక్తవాన్. అత్ర – **'ఆవిర్భావో ర్వ్యవధానం కవిస్వాతన్త్ర్యాత్**' ఇతి సర్వఙ్కషాయామ్ మల్లినాథ ఆహ.

'త్రియమ్బకం యజామహే' ఇతి వైదిక ప్రయోగానుసారేణ

తన్వాదీనాం ఛన్దసి బహులమ్ (మ.భా. 3–209)

తన్వమ్ పుషేమ, తనువమ్ పుషేమ । విష్వమ్ పశ్య, విషువమ్ పశ్య, స్వర్గో లోకః , సువర్గో లోకః । త్ర్యమ్బకం యజామహే, త్రియమ్బకం యజామహే॥

ఇతి మహాభాష్యానుసారేణ చ

శ్లో॥ త్రియమ్బకం సంయమినం దదర్శ (కుమార – 3–44)

శ్లో॥ రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః (మేఘ – 58)

ఇత్యుభయధా ప్రయుయుజే మహాకవిః.

ఇన్ద్రాణీవావిధవా భూయాసమ్ (తై.బ్రా.) ఇతి శ్రుతి ప్రయోగమ్

శ్లో॥ యే మామాహుః పితుర్గేహే పుత్త్రిణ్యవిధవేతి చ ।

ఇతి భగవద్రామాయణ ప్రయోగఞ్చానుసృత్య

శ్లో॥ భర్తుర్మిత్రమ్ ప్రియమవిధవే! విద్ధి మామమ్బువాహమ్ (మేఘ–95)

ఇతి ప్రయుక్తమ్. అత్ర '**విధవా గతభర్తృకా న భవతీత్యవిధవా సభర్తృకా. హే అవిధవే! అనేన భర్తృజీవనసూచనాదనిష్టాగమశఙ్కాం వారయతి**' ఇతి; 'హే అవిధవే! సువాసిని! అమునా తవ రమణో జీవతీత్యుక్తమ్' ఇతి; 'అవిధవే! అనేన తవ భర్తా జీవతీత్యుక్తమ్. అవిధవాపదం కవిసమయే భ్రష్టమితి న మన్తవ్యం తథా శ్రీరామాయణే ప్రయోగాత్' ఇతి మల్లినాథ – చారిత్రవర్ధన – దక్షిణావర్తనాథాది వ్యాఖ్యాతారః సఙ్గచ్ఛన్తే.

కాళిదాసస్యైతే ప్రయోగాః సర్వేఽపి వైదికా ఏవ.

ధర్మశాస్త్రమ్ :

ఆషాఢశుక్లైకాదశీ శయనైకాదశీతి; కార్తికశుక్లైకాదశీ చోత్థానైకాదశీతి; కార్తికశుక్లద్వాదశీ చ క్షీరాబ్ధిద్వాదశీతి స్మర్యన్తే. తదుక్తం నిర్ణయసిన్ధౌ-

అత్రైవ విష్ణుశయనోత్సవ ఉక్తో హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే-

శ్లో॥ ఏకాదశ్యాన్తు శుక్లాయామాషాఢే భగవాన్ హరిః ।
భుజఙ్గశయనే శేతే క్షీరార్ణవజలే సదా॥ ఇతి.

కల్పతరౌ యమః-

శ్లో॥ క్షీరాబ్ధౌ శేషపర్యఙ్కే ఆషాఢ్యాం సంవిశేద్ధరిః ।
నిద్రాం త్యజతి కార్తిక్యాం తయోః సమ్పూజయేత్సదా॥ ఇతి.

అస్యామేవ రాత్రౌ దేవోత్థాపనముక్తం హేమాద్రౌ బ్రాహ్మే-

శ్లో॥ ఏకాదశ్యాం చ శుక్లాయాం కార్తికే మాసి కేశవమ్ ।
ప్రసుప్తమ్ బోధయేద్రాత్రౌ శ్రద్ధాభక్తిసమన్వితః ॥

ఏవం దేవముత్థాప్య తదగ్రే చాతుర్మాస్యవ్రతసమాప్తిం కుర్యాత్ ॥ ఇతి.

అత ఏవ కాళిదాసేన యక్షస్య సంవత్సరశాపః; ఆషాఢమాసే మేఘదర్శనమ్

శ్లో॥ శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ ।
ఇతి కార్తిక శుక్లైకాదశ్యాం శాపవిముక్తిః

శ్లో॥ శేషాన్ మాసాన్ గమయ చతురో లోచనేమీలయిత్వా ।
ఇతి చాతుర్మాస్యవ్రతానుష్ఠానమిత్యాదికం సమ్యగ్వర్ణితమ్.

శ్రీమద్రామాయణమ్ :

శ్లో॥ హిమహతనళినీవ నష్టశోభా, వ్యసనపరమ్పరయా నిపీడ్యమానా ।
సహచరరహితేవ చక్రవాకీ, జనకసుతా కృపణాం దశామ్ ప్రపన్నా ॥
(వాల్మీ - సున్దర - 16-30)

శ్లో॥ తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితమ్ మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్ ।
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతామ్ మన్యే తుహినమథితామ్ పద్మినీం వాన్యరూపామ్ ॥ (మేఘు-79)

శ్లో॥ తస్యాః శుభం వామమరాలపక్ష్మరాజీవృతం కృష్ణవిశాలశుక్లమ్ ।
ప్రాస్పన్దతైకం నయనమ్ మృగాక్ష్యా మీనాహతమ్ పద్మమివాభితామ్రమ్ ॥
(వాల్మీ - సున్దర - 29-2)

శ్లో॥ త్వయ్యాసన్నే నయనముపరిస్పన్ది శఙ్కే మృగాక్ష్యా
మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి ॥ (మేఘ - 91)

శ్లో॥ వాహి వాత! యతః కాన్తా తాం స్పృష్ట్వా మామపి స్పృశ ! ।
త్వయి మే గాత్ర సంస్పర్శశ్చన్ద్రే దృష్టి! సమాగమః ॥ (వాల్మీ - కిష్కి - 1-53)

శ్లో॥ ఆలిఙ్గ్యన్తే! గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః ।
పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదఙ్గమేభిస్తవేతి ॥ (మేఘ - 103)

శ్రీమన్మహాభారతమ్ :

శ్లో॥ బ్రహ్మావర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః
క్షేత్రం క్షత్ర ప్రధనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః ।
రాజన్యానాం శితశరశతైర్యత్ర గాణ్డీవధన్వా
ధారాపాతైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్ ముఖాని ॥ (మేఘ-48)

కౌరవం క్షేత్రం కురుక్షేత్రమిత్యర్థః.

బృహత్కథా :

శ్లో॥ ప్రాప్యావన్తీనుదయనకథా కోవిదగ్రామకృద్ధాన్ । (మేఘ - 30)

శ్లో॥ ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహ్రే
హైమం తాలద్రుమవనమభూదత్ర తస్యైవ రాజ్ఞః ।
అత్రోద్భ్రాన్తః కిల నలగిరిః స్తమ్భముత్పాట్య దర్పా
దిత్యాగన్తూన్ రమయతి జనో యత్ర బన్ధూనభిజ్ఞః ॥ (మల్లినాథాదివ్యాఖ్యాతః)

అత్ర - 'ఉదయనకథా బృహత్కథా వత్సరాజ వృత్తాన్తః' ఇతి వల్లభవ్యాఖ్యా.

భాసః :

శ్లో॥ కాలక్రమేణ జగతః పరివర్తమానా
చక్రారపఙ్క్తిరివ గచ్ఛతి భాగ్యపఙ్క్తిః ॥ (స్వప్న-1-4)

శ్లో॥ కస్యాత్యన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ ॥ (మేఘ - 105)

వ్యాకరణశాస్త్రమ్ :

భగవాన్ హనుమాన్ నవవ్యాకరణవేత్తేతి మహాకవిః కాళిదాసః పఞ్చవ్యాకరణజ్ఞాతేతి సమ్ప్రదాయః

శ్లో॥ నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతోః । (మేఘ-1-25)

అత్ర కేచిత్ సాహసికా '**నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచామేః**' (7-3-34) ఇతి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధాద్ విశ్రమశబ్దస్యైవ సాధుత్వాద్ '**విశ్రాన్తిహేతోః**' ఇతి పాఠం

కల్పయన్తి. తదసఙ్గతమ్.

శ్లో॥ విశ్రామం లభతా మిదం చ శిథిలజ్యాబన్ధమస్మద్ధనుః । (అభి–2–6)

ఇతి శాకున్తలే కాళిదాసేనైవ ప్రయుక్తత్వాత్.

శ్లో॥ విశ్రామో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మిన్నహార్యో రసః । (ఉ.రా. 1–39)

ఇతి భవభూతిమహాకవిప్రయోగాచ్చ. 'విశ్రామో వా' ఇతి చాన్ద్రవ్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధివిధానాద్రూపసిద్ధిరితి మల్లినాథేన సాధుత్వసాధనాచ్చ.

'విశ్రామ' ఇతి త్వ'పాణినీయ' మితి సిద్ధాన్తకౌముద్యామ్ భట్టోజీదీక్షితాః. దీక్షితా ఏవ '**ఫలేగ్రహిరాత్మమ్భరిశ్చ**' (3–2–26) ఇత్యత్ర **చాత్కుక్షిమ్భరిః**. చాన్ద్రాస్తు 'ఆత్మోదర కుక్షి ష్వితి పేఠుః. '**జ్యోత్స్నాకరమ్భముదరమ్భరయశ్చకోరాః**' (అనర్ఘ 2–44;83) ఇతి వదన్తి. మురారి ప్రయోగవిషయే చాన్ద్రవ్యాకరణమూరీక్రియతే. తదస్మాకమపి సన్తోషస్థానమేవ. కాళిదాస–ప్రయోగవిషయే తు నోరరీక్రియతే. తత్ కస్య హేతో?రితి పృచ్ఛామః. కేచిత్తు 'విశ్రామో వా' ఇతి న చాన్ద్రవ్యాకరణసూత్రం కిన్తు జైనేన్ద్రవ్యాకరణమితి ప్రాహుః. భవతు నామ. కిం న శ్ఛిన్నమ్? చాన్ద్రవ్యాకరణమేవ ప్రమాణం, న జైనేన్ద్రవ్యాకరణమితి. న రాజ్ఞామాజ్ఞాస్తి.

శ్లో॥ ఇన్ద్రశ్చన్ద్రః కాశకృత్స్నోఽపిశాలీ శాకటాయనః ।
పాణిన్యమరజైనేన్ద్రా జయన్త్యష్టాదిశాబ్దికాః ॥

ఇతి వచనస్య జాగరూకత్వాత్.

వస్తుతస్తు 'విశ్రామ' ఇతి రూపమపి పాణినీయమేవ. తథాహి తత్త్వబోధిన్యాం శ్రీజ్ఞానేన్ద్ర సరస్వతీస్వామిపాదాః – "అపాణినీయమితి– శ్రమేరుదాత్తోపదేశత్వాద్ ఘఞి" వృద్ధే ర్దుర్లభత్వాత్. యదితు 'ధుర్యాన్ విశ్రామయన్' ఇత్యాది వణ్ణిచి వృద్ధిమాశ్రిత్య ణిజన్తాదేరచ్ క్రియతే తదా రూపం సిద్ధ్యతి. న చ ణిచ్యపి వృద్ధినిషేధః శఙ్క్యః. 'నోదాత్త' ఇత్యత్ర కృ తీత్యనువృత్త్యా ణిచి నిషేధాభావాత్. న చైవమపి '**మితాం హ్రస్వ**' ఇతి హ్రస్వః స్యాదితి శఙ్క్యమ్. వేత్యనువర్త్య వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణేన హ్రస్వాభావసిద్ధేః. పరన్తు ణిజన్తకల్పనాయామర్థో భిద్యత ఇతి భావః. వస్తుతస్తు నివృత్తప్రేషణాద్ధాతోః ప్రాకృతేఽర్థే ణిజితి వివక్షాయాం తు న దోష ఇత్యవధేయమ్. ఏవఞ్చ.

శ్లో॥ రోగీ చిరప్రవాసీ పరాన్నభోజీ పరావసథశాయీ ।
యజ్జీవతి తన్మరణం యన్మరణం సోఽస్య విశ్రామః ॥

ఇత్యాది కవిప్రయోగాః సాధవ ఏవేతి బోధ్యమ్" ఇతి సమాదధురిత్యలం స్వగోత్రకలహేన.

తస్థివాంసః (34); దృష్టభక్తిః (36) దేవపూర్వం గిరిం తే (48) అభ్రంలిహా (64) సుభగమ్మన్యభావః (90) ఇత్యాదిమేఘసన్దేశప్రయోగా మహాకవేర్మహావైయాకరణత్వం స్ఫోరయన్తి.

కాళిదాసో 'దేవగిరి' మితి ప్రయోక్తవ్యే 'దేవపూర్వం గిరిం తే' (మేఘ - 48) ఇతి; 'దశరథ' మితి ప్రయోక్తవ్యే 'దశ పూర్వ రథం యమాఖ్యయా' (రఘు-8-20) ఇతి; 'దేవానీక' ఇతి ప్రయోక్తవ్యే 'వ్యశ్రూయతానీకపదావసానం దేవాది నామ త్రిదివేఽపి యస్య' (రఘు-18-10) ఇతి; రాజమునిరితి ప్రయోక్తవ్యే 'పుణ్యః శబ్దో మునిరితి ముహుః కేవలం రాజ-పూర్వః' (అభి.శా-2-14) ఇతి ప్రయునక్తి.

'**ధనుర్వేద**'మితి వక్తవ్యే

శ్లో॥ ధనురుపపదమస్మై వేదమభ్యాదిదేశ। (కిరాత-18-44) ఇతి; 'హిరణ్యకశిపు' మితి గదితవ్యే

శ్లో॥ హిరణ్యపూర్వం కశిపుమ్ ప్రచక్షతే। (శిశు-1-42) ఇతి; 'అభినవకాళిదాస' ఇత్యస్య స్థానే

శ్లో॥ అభినవపదపూర్వః కాళిదాసః ప్రగల్భః (చం-భా-1-7) ఇతి ప్రయుఞ్జానా భారవి - మాఘ - వెల్లాలచిదమ్బరాదయోఽనన్తరమహాకవయః కాళిదాసస్య కవికులగురుత్వం సర్వాత్మనాఙ్గీచక్రుః.

ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతార్థం గమయత ఇతి వచనమనుసృత్య-

శ్లో॥ న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్ (మేఘ-63)

శ్లో॥ పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీ దేవతానామ్ (మేఘ - 102)

ఇతి నిశ్చయార్థే నఞ్ద్వయమ్ ప్రయుజ్యానన్తరకవీనామ్ మార్గదర్శకోఽభవత్ కాళిదాసః.

ఇతోఽపి ప్రతిభావాన్ మాఘమహాకవిః -

శ్లో॥ న మహతా మహతాః క్వచ నారయః (శిశు-6-43)

ఇత్యత్ర నఞ్త్రయమ్ ప్రయుజ్య క్వశబ్దేన ప్రకృతార్థం సాధయామాస. అత్ర మల్లినాథః సర్వఙ్కషాయామ్-

మహతామ్ మహాత్మనామ్ అరయః క్వచ క్వ వా న నాహతా అహతా న. కిన్తు సర్వత్ర హతా భవన్తీత్యర్థః. ద్వితీయనిషేధప్రాపితస్య ప్రకృతార్థస్య హననస్య తృతీయేన నిషేధః. పునః క్వేతి క్వశబ్దసామర్థ్యాత్ ప్రకృతార్థపర్యవసానమ్- ఇతి వ్యాచకార.

శ్లో॥ హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీ లోచనాఙ్కామ్ (మేఘ - 49)

ఇత్యత్ర 'హాలా' శబ్దస్య దేశభాషాపదత్వమాశఙ్క్య -

"హాలాం సురామ్' సురా హలిప్రియాహాలా' ఇత్యమరః. 'అభిప్రయుక్తం దేశభాషాపద' మిత్యత్ర సూత్రే '**హాలేతి దేశభాషాపదమప్యతీవకవిప్రయోగాత్ సాధు**' ఇత్యుదాజహార వామన" ఇతి సమాహితవాన్ మల్లినాథ ఇత్యలమ్ పల్లవితేన.

సాంఖ్యశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ గమ్భీరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్ । (మేఘ-40)

అత్ర దక్షిణావర్తనాథస్య ప్రదీపవ్యాఖ్యా-

గమ్భీరాయా ఇతి. గమ్భీరాశబ్దే నోదాత్తనాయికా చ ప్రతీయతే. ఛాయాత్మా ప్రతిబిమ్బాత్మా. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తే ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః' ఇతి యాదవః. అనేన విశేషణేన పరమాత్మా ప్రతిబిమ్బం చ ధ్వన్యతే. ప్రకృతి 'సుభగః' ప్రకృత్యా సుభగః . సాంఖ్యాభిమతస్య ప్రకృత్యాఖ్య తత్త్వస్య సంయోగేన సుభగ ఇత్యర్థోఽపి గ్రాహ్యః. ప్రసన్నే చేతసి ప్రకృతి సుభగః పరమాత్మ ప్రతిబిమ్బః ప్రతిఫలతీత్యర్థోఽపి ధ్వన్యత ఇత్యవగన్తవ్యమ్॥ ఇతి.

మేఘసన్దేశస్య భక్తి - యోగ - వేదాన్త పరత్వం తు బ్రహ్మప్రకాశికాయామనుసన్ధేయమ్.

సఙ్గీతశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ శబ్దాయన్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః
సంసక్తాభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః ।
నిర్హ్రాదస్తే మురజ ఇవ చేత్ కందరేషు ధ్వనిః స్యాత్
సఙ్గీతార్థో నను పశుపతేస్తత్రభావీ సమగ్రః ॥ (మేఘ - 56)

శ్లో॥ సఙ్గీతాయ ప్రహత మురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్ (మేఘ - 64)

శ్లో॥ ఉత్సఙ్గే వా మలినవసనే సౌమ్య! నిక్షిప్య వీణామ్
మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయముద్గాతుకామా।
తన్త్రీమార్ద్రాం నయనసలిలైః సారయిత్వా కథఞ్చిద్
భూయో భూయః స్వయమపి కృతామ్ మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ ॥ (మేఘ - 82)

నాట్యశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ పాదన్యాసైః క్వణితరశనాస్తత్ర లీలావధూతై
రత్నచ్ఛాయాఖచితబలిభిశ్చామరైః క్లాన్తహస్తాః ॥ (మేఘ. 35)

అత్ర -

శ్లో॥ దుకూలదణ్డికామాలా ఖడ్గచామరగోలకైః ।
హస్తసఞ్చారిభిః కుర్యుర్నృత్తం తద్దేశికం మతమ్ ॥

ఇతి వచనాచ్చామరాణి ధారయన్త్య ఏవ దేశాన్తరే నృత్తం కుర్వన్తి-ఇతి దక్షిణావర్తనాథః; ఏతేన దేశికం నృత్యం సూచితమ్. తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే

శ్లో॥ ఖడ్గకన్దుకవస్త్రాది దణ్డికాచామరస్రజః ।
వీణాం చ ధృత్వా యత్కుర్య ర్నృత్యం తద్దేశికమ్ భవేత్ ॥ ఇతి మల్లినాథశ్చ.

కామశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యేక్షామా చకితహరిణీ ప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః ।
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః ॥ (78)

అత్ర నాయికాయాః పద్మినీజాతిత్వం కవినైవోక్తమ్– 'పద్మినీం వాన్యరూపామ్' (79) ఇతి.

శ్లో॥ సమ్భోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్యత్యూరుః సరసకదలీస్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్ ॥ (92) ఇతి.

శకునశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ మన్దమ్ మన్దం నుదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః ।
గర్భాధానక్షణపరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాః
సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తమ్ బలాకాః ॥ (9)

వైద్యశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ తస్యాస్తిక్తైర్వనగజమదైర్వాసితం వాన్తవృష్టి
ర్జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయగచ్ఛేః (20)

అత్ర– "అయమత్రసమాధిః– కృతవమనశుద్ధిః పురుషః శేషదోషోపశోషణార్థం తిక్తకషాయవాసితం లఘుజలమ్ పిబతి. పశ్చాద్బలవతోఽస్య వాయురపి న కుప్యతీతి. అత్ర వాహటః–

శ్లో॥ కషాయాశ్చాహిమాస్తస్య విశుద్ధౌ శ్లేష్మణోహితాః ।
కిము తిక్తాః కషాయా వా యే నిసర్గాత్ కఫాపహాః ॥ ఇతి.

ఖరనాదేఽపి–

శ్లో॥ కృతశుద్ధేః క్రమాత్ పీతపేయాదేః పథ్యభోజినః ।
వాతాదిభిర్న బాధాస్యాదిన్ద్రియైరివ యోగినః ॥

ఇతి దక్షిణావర్తనాథవ్యాఖ్యా. మల్లినాథ వ్యాఖ్యాపి తథైవ.

వృక్షశాస్త్రమ్ :

శ్లో॥ రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్రకాన్తః
ప్రత్యాసన్నౌ కురవకవృతేర్మాధవీమణ్డపస్య ।

ఏకః సఖ్యాస్తవసహ మయా వామపాదాభిలాషీ
కాంక్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మనా స్యాః ॥

శ్లో॥ అశోకశ్చరణాహత్యా వకుళోముఖసీధునా ।
ఆలిఙ్గనాత్ కురవకస్తిలకోవీక్షణేన చ ॥
కరస్పర్శేన మాకన్దో ముఖరాగేణ చమ్పకః ।
సల్లాపతః కర్ణికారః సిన్ధువారో ముఖానిలాత్ ॥
గీత్యా ప్రియాళుర్నితరాం నమేరు ర్హసితేన చ ॥ ఇతి వృక్షాయుర్వేదః.

అత్ర వక్తవ్యాని శాస్త్రరహస్యాని సర్వాణి వ్యాఖ్యాతృభిరేవ వివృతానీతి తత్ర తత్రానుసన్ధేయాని. గ్రన్థవిస్తరభయాదత్ర న వివ్రియన్తే.

దేశపరిచయః :

యక్షేణ మేఘమ్ ప్రతి రామగిరిమారభ్యాలకాపురీపర్యన్తం నిర్దిష్టో మార్గో యథా–

రామగిరిః – ఆమ్రకూటః – రేవా – విన్ధ్యః – దశార్ణః – విదిశా – వేత్రవతీ – నీచైర్గిరిః – ఉజ్జయినీ – నిర్విన్ధ్యా – శిప్రా – గమ్భీరా – దేవగిరిః – చర్మణ్వతీ – దశపురమ్ – బ్రహ్మావర్తః – కురుక్షేత్రమ్ – కనఖలః – గఙ్గా – హిమాలయః – క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్ – కైలాసః – అలకాపురీ.

అత్ర మృణాళినీ వ్యాఖ్యాత్రా శ్రీమోహనరాయేణ మేఘమార్గస్య రేఖాచిత్రపటోఽపి (Route Map of the Cloud Messenger) నిర్మితః.

మేఘసన్దేశోక్తాః పర్వతాః :

ఆమ్రకూటః (17); కనఖలః (52); కైలాసః (11,58); క్రౌఞ్చః(57); దేవగిరిః (42); రామగిరిః(చిత్రకూటః)(1,97); విన్ధ్యః(19); హిమాలయః(52).

మేఘసన్దేశోక్తా నద్యః :

గఙ్గా (43); గన్ధవతీ(33); గమ్భీరా(40); చర్మణ్వతీ(45); జహ్నుకన్యా(50); నిర్విన్ధ్యా(28); మన్దాకినీ(మల్లినాథవ్యాఖ్యాత: శ్లోకః) యమునా(51); రేవా(నర్మదా)(19); వేత్రవతీ(24); శిప్రా(31); సరస్వతీ(1–49); సింధుః(29).

మేఘసన్దేశోక్తా వృక్షాః :

అశోకః(74); ఉదుమ్బరః(42); కదళీ(73); కదమ్బః(25); కన్దళీ(21); కల్పద్రుమః (62); కల్పవృక్షః(66); కాననామ్రః(18); కురవకః(74); జమ్బూః(20); దేవదారుః (103); నమేరుః(1); నిచులః(14); నీపః(21); ప్రియఙ్గుః(); మన్దారః(71); మాధవీ(74); వానీరః(41); సరళః(53).

మేఘసన్దేశోక్తా పుష్పాణి :

కకుభః(22); కదమ్బః(25); కమలమ్(65); కుటజః(4); కురవకః(65); మన్దమ్(47); కేతకీ(23); జపా(36); నీపః(21); మాలతీ(35); యూథికా(26); లోధ్రః (65); శిరీషః(65); స్థలకమలినీ(88); హేమామ్భోజమ్(62).

మేఘసన్దేశోక్తాః పక్షిణః :

చక్రవాకః(20,79); చాతకః(9,109); పారావతః(38); బలాకా(9); బలిభుక్(కాకః)(23); భ్రమరః(2-3)(యత్రోన్మత్తేతి మల్లినాథవ్యాఖ్యాతః శ్లోకః); మధుకరః(35); మయూరః(22,32,44); రాజహంసః(11); శారికా(81); శుక్లాపాఙ్గః(మయూరః)(22); సారసః(31); సారఙ్గః(21); హంసః(23,57).

మేఘసన్దేశోక్తా జన్తవః :

ఐరావతః(62); కస్తూరికామృగః(52); గజః(2); చమరీ(53); శఫరః(40); శరభః (54); సారఙ్గః(21).

మేఘసన్దేశోక్తాని పట్టణాని :

అలకా(7,63); అవన్తీ(36); ఉజ్జయినీ(27); కురుక్షేత్రమ్(48); బ్రహ్మావర్తః(48); దశపురమ్(47); దశార్ణః(23); మాలవః(16); (మాలయోగాన్మాలవ ఇతి ప్రసిద్ధో దేశః) - ఇతి దక్షిణావర్తనాథః పూర్ణసరస్వతీచ); విదిశా(24); విశాలా(30).

మేఘసన్దేశోక్తాని రత్నాని :

ఇన్ద్రనీలః(46,73); చన్ద్రకాన్తః(7,69); మణిః(64); మరకతమ్(72); ముక్తా(46,63); రత్నమ్(15,35); విద్రుమః( ); సితమణిః(66); స్ఫటికమణిః(16,51).

మేఘసన్దేశవర్ణితా నాయికానాయకాః :

అభిసారికా(37,2-9 మల్లినాథపాఠేఽధికశ్లోకః); ఖణ్డితా(39); ప్రోషితభర్తృకా(8); స్వాధీనాపతికా(63); అనుకూలో నాయకః(63); తస్యోత్సఙ్గే ప్రణయిన ఇవ స్రస్తగఙ్గా- దుకూలామ్। (63) అత్ర కైలాసస్యానుకూలనాయకత్వమలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్య నాయికాత్వం ధ్వన్యతే - ఇతి మల్లినాథః.

యద్యపీదం కావ్యం లఘుత్వాత్ 'ఖణ్డకావ్యమ్ - మేఘదూతాది' (సా.ద.6-329) ఇతి లాక్షణికైరుక్తం తథాపి విషయ గరిమ్ణా మహాకావ్యలక్షణసమ్పన్నమేవ. అత ఏవ మల్లినాథేన సఞ్జీవిన్యామ్ 'అత్ర లేశతస్తత్ర తత్రాద్రినగరనదీసముద్రాది వర్ణనసమ్భవాన్మహాకావ్యత్వ' మిత్యుక్తమ్.

అత ఏవ చాత్రత్యాః శ్లోకా మహతాదరేణచ్ఛన్దోఽలఙ్కారశాస్త్రగ్రన్థేషూదాహృతాః.

ఛన్దోగ్రన్థేషు - మేఘసన్దేశః

సువృత్తతిలకమ్ : క్షేమేన్ద్రః

శ్లో॥ మన్థరాక్రాన్తవిస్రబ్ధైశ్చతుర్భిః ప్రథమాక్షరైః ।
మధ్యషట్కేఽతి చతురే మన్దాక్రాన్తా విరాజతే ॥

యథా కాళిదాసస్య -

శ్లో॥ బ్రహ్మావర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః (51)

ఆదిమధ్యే తుల్యా యథాస్యైవ-

శ్లో॥ కశ్చిత్కాన్తా విరహగురుణా స్వాధికారాత్ ప్రమత్తః (1)

వృత్తరత్నాకరటీకా : నారాయణభట్టః :

సముద్రాదీత్యత్రోదాహరణమ్ -

శ్లో॥ తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలా విప్రయుక్తస్సకామీ (2) నిత్యమ్ ప్రాకృతసమ్బుద్ధా ఇతి కిమ్?

శ్లో॥ మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః (38)

వృత్తమౌక్తికమ్ : చన్ద్రశేఖరభట్టః

సముద్రాదిపదాన్తేచ వ్యక్తావ్యక్తవిభక్తికే । తత్ర స్వతన్త్రం వ్యక్తవిభక్తికం. సమాసాన్త-ర్భూతమవ్యక్తవిభక్తికం యథా-

శ్లో॥ యక్షశ్చక్రే జనకతనయా స్నానపుణ్యోదకేషు । (17)

అలఙ్కారగ్రన్థేషు - మేఘసన్దేశః

కావ్యాలఙ్కార సూత్రాణి : వామనాచార్యః

సూ॥ మన్దమ్మన్దమిత్యప్రకారార్థత్వే (5-2-87) 'మన్దమ్ మన్దం నుదతి పవనః' (మే.సం. 9) ఇత్యత్ర మన్దమ్మన్దమిత్యప్రకార్థే భవతి. ప్రకారార్థత్వే తు 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విర్వచనే కృతే కర్మధారయవద్భావే మన్దమన్దమితి ప్రయోగః. మన్దమ్మన్దమిత్యత్ర తు '**నిత్యవీప్సయోః**' ఇతి ద్విర్వచనమ్. అనేకభాగాత్మకస్య నుదేర్యదా సర్వే భాగా మన్దత్వేన వ్యాప్తుమిష్టా భవన్తి తదా వీప్సేతి.

ధ్వన్యాలోకః : ఆనన్దవర్ధనాచార్యః

శ్లో॥ అవివక్షితవాచ్యస్య పదవాక్యప్రకాశ్యతా ।
తదన్యస్యానురణనరూపవ్యఙ్గ్యస్య చ ధ్వనేః ॥ (3-1)

అవివక్షితవాచ్యస్యాత్యన్తతిరస్కృతవాచ్యే ప్రభేదే పదప్రకాశతా యథా మహర్షేర్వ్యాసస్య '**సప్తైతాః సమిధః శ్రియః**'; యథా వా కాళిదాసస్య

శ్లో॥ కః సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయామ్ ।

యథా వా – 'కిమివ హి మధురాణామ్ మణ్డనమ్ నాకృతీనామ్' (అభి.శా.)

ఏతేషూదాహరణేషు 'సమిధ' ఇతి; 'సన్నద్ధ' ఇతి; 'మధురాణా' మితి చ పదాని వ్యఞ్జకత్వాభిప్రాయేణైవ కృతాని. అత్రోజ్జీవనీ – 'సన్నద్ధ' ఇతి మేఘవిశేషణమ్. సన్నద్ధశబ్దస్య వర్మిత ఇతి వాచ్యోఽర్థః. స చాత్యన్తం తిరస్కృతః । తస్యార్థస్య ప్రకృతానుపయోగాత్. ఔన్నత్యం లక్ష్యోఽర్థః. నిష్కరుణత్వాదయశ్చ వ్యఙ్గ్యాః – ఇతి.

ఏషాం చ సుబాదీనామేకైకశః సముదితానాం చ వ్యఞ్జకత్వమ్ మహాకవీనామ్ ప్రబన్ధేషు దృశ్యతే. సుబన్తస్య వ్యఞ్జకత్వం యథా–

శ్లో॥ తాలైః శిఞ్జద్వలయసుభగైః కాన్తయా నర్తితో మే
యా మధ్యాస్తే దివస విగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్యః ।

అత్రోజ్జీవనీ – అత్ర తాలైరితి భిసన్తస్య పదస్య బహువచనేన తాళేషు నానావిధం వైదగ్ధ్యమ్ ప్రకాశమానం యక్షస్య తత్పుత్ర్యాలమ్బనా విరహహేతుకా విప్రలమ్భరతిరుద్దీప్యతే॥ ఇతి. (ధ్వన్యా–3 ఉద్యో – 16)

వక్రోక్తిజీవితమ్ : కున్తకః

శ్లో॥ భర్తుర్మిత్రమ్ ప్రియమవిధవే విద్ధి మామమ్బువాహం
తత్సన్దేశాద్ధృదయనిహితాదాగతం త్వత్సమీపమ్ ।
యో బృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతి ప్రోషితానామ్
మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిరబలావేణిమోక్షోత్సుకాని ॥

అత్ర ప్రథమమామన్త్రణపదార్థ స్తదాశ్వాసకారిపరిస్పన్దనిబన్ధనః. భర్తుర్మిత్రమ్ మాం విద్ధీత్యుపాదేయత్వమాత్మనః ప్రథయతి. తచ్చ న సామాన్యమ్. ప్రియమితి విస్రమ్భకథా–పాత్రతామ్. ఇతి తామాశ్వాస్యోన్ముఖీకృత్య చ తత్సన్దేశాత్ త్వత్సమీపాగామనమితి ప్రకృతమ్ ప్రస్తౌతి. హృదయ నిహితాదితి స్వహృదయానిహితంసావధానత్వం ద్యోత్యతే. నను చాన్యః కశ్చిదేవం విధవ్యవహారవిదగ్ధబుద్ధిః కథం న నియుక్త? ఇత్యాహ – మమైవాత్ర కిమపి కౌశలం విజృమ్భతే. అమ్బువాహమిత్యాత్మనస్తత్కారితాభిధానం ద్యోతయతి. యః ప్రోషితానామ్ బృన్దాని త్వరయతి, సఞ్జాతత్వరాణి కరోతి. కీదృశానాం? శ్రామ్యతాం త్వరాయామసమర్థానామపి. బృన్దానీతి బాహుల్యాత్ తత్కారితాభ్యాసం కథయతి. కేన? మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిః మాధుర్యరమణీయైః శబ్దైర్విదగ్ధదూతరప్రరోచనావచనవ్యాపారై–రిత్యర్థః. క్వ? పథి మార్గే. యదృచ్ఛయా యథాకథఞ్చిదహమేతదాచరామీతి. కిమ్ పునః ప్రయత్నేన సుహృత్ప్రేమనిమిత్తం సంరబ్ధబుద్ధిం న కరోమీతి. కీ దృశాని బృన్దాని? అబలా వేణిమోక్షోత్సు–కాని. అబలా శబ్దేనాత్ర తత్ప్రేయసీ విరహవైధుర్యా సహత్వమ్ భణ్యతే. తద్వేణి మోక్షోత్సుకానీతి తేషాం తదనురక్తచిత్తవృత్తిత్వమ్. తదయమత్ర వాక్యార్థః – విధివిహితవిరహ–వైధుర్యస్య పరస్పరానురక్తచిత్తవృత్తేర్యస్య కస్య చిత్ కామిజనస్య

సమాగమసౌఖ్యసమ్పాదనసౌహార్దే సదైవ గృహీత వ్రతోఽస్మీతి. అత్ర యః పదార్థ పరిస్పన్దః కవినోపనిబద్ధః ప్రబన్ధస్య మేఘదూతత్వే స ఏవ జీవితమితి సుతరాం సహృదయ హృదయాహ్లాదకారీ॥ ఇతి. (1 ఉన్మే - 32)

శ్లో॥ గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యైస్తమోభిః ।
సౌదామిన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం
తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మా స్మ భూర్విక్లభాస్తాః ॥ (37)

అత్రామూర్తానామపి తమసామతిబాహుల్యాద్ ఘనత్వాన్మూర్తసముచితం సూచిభేద్యత్వ ముపచరితమ్.

శ్లో॥ యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః ॥ (15)

అత్ర 'అతితరా' మిత్యతీవ చమత్కారకారి. (2ఉన్మే - 111)

కాల్పనిక సాదృశ్యోదాహరణం యథా-

శ్లో॥ రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః (58) (3 ఉన్మేషః)

వ్యక్తివివేకః : మహిమభట్టః

వ్యాఖ్యాతారోఽప్యలీక విద్వన్మానితయా ప్రాయేణాపవ్యాఖ్యానైర్న కేవలాత్మానం యావత్ తత్ర భవతో మహాకవీనపి హ్రేపయన్తో దృశ్యన్తే.

శ్లో॥ తాం జానీయాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్ ।
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్ ॥ (79)

ఇత్యత్ర పాఠమిమమబుద్ధ్వైవ కలితకవిహేవాకాః పరాకృత ప్రతీతి చారుతాతిశయాస్తే 'అవైమితదవజ్ఞానాద్యత్నాపేక్షో మనోరథః' (రఘు-1) ఇత్యాదౌ దృష్టామపి వాక్యార్థకర్మతామ్ మన్యతే రపశ్యన్తో బాలాయాః కర్మతామస్య మన్యమానాః స్వరసన్ధివశాద్ వికృతమివ శబ్దమేవ భ్రమాద్ వా శబ్దమ్ పరికల్ప్యాపవ్యాఖ్యామారభన్తే. న చైవమర్థస్య వైచిత్రీ కాచిత్ సమున్మిషతి. నాపి మహాకవేః కాళిదాసస్యాన్వయగతిరియం క్వచ నాపి ప్రబన్ధేఽవ ధారితపూర్వా యదయం రసనిధానే కావ్యే వ్యాధిమివ వాశబ్దమివార్థే ప్రయుఙ్క్తేతి.

(3విమర్శః)

అత్ర 'బాలే'తి ప్రథమాన్తపాఠో దక్షిణావర్తనాథ - పూర్ణసరస్వతీ - పరమేశ్వరాది వ్యాఖ్యాతృసమ్మతః. 'బాలా' మితి ద్వితాయాన్తపాఠశ్చారిత్రవర్ధన - మల్లినాథాదిభిరాదృత ఇతి వివేకః.

ఔచిత్యవిచారచర్చా : క్షేమేన్ద్రః

శ్లో॥ ఉచితార్థవిశేషేణ ప్రబన్ధార్థః ప్రకాశ్యతే ।
గుణప్రభావభవ్యేన విభవేనేవ సజ్జనః ॥ (13)

అమ్లాన ప్రతిభాప్రకర్షోత్ప్రేక్షితేన సకల ప్రబన్ధార్థాప్యాయి పీయూషవర్షేణ సముచితార్థవిశేషేణ మహాకావ్యం స్ఫురదివ చమత్కారకారితామాపద్యతే. యథా కాళిదాసస్య–

శ్లో॥ జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కరావర్తకానాం
జానామి త్వామ్ ప్రకృతిపురుషం కామరూపమ్ మఘోనః (6)

అత్రాచేతనస్య చేతనాధ్యారోపేణ మేఘస్య దౌత్యయోగ్యతాధానాయ ప్రథితపుష్కరావర్తన పర్జన్య వంశ్యత్వ మమాత్య ప్రకృతి పురుషత్వఞ్చ యదుపన్యస్తం తేన సమస్త ప్రబన్ధస్యాభిధానతో–త్ప్రేక్షితేతి వృత్తరుచిరతరస్య నిరతిశయమౌచిత్యముద్ద్యోతితమ్.

కావ్యప్రకాశః : మమ్మటభట్టః

అపరస్తు (విప్రలమ్భస్తు) అభిలాష – విర – హేర్ష్యా – ప్రవాస – శాపహేతుక ఇతి పఞ్చవిధః.

శ్లో॥ త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైః శిలాయామ్ (102)
ఇదమ్ పద్యం శాపహేతుకవిప్రలమ్భశృఙ్గారస్యోదాహరణమ్ బోధ్యమ్.

సాహిత్యదర్పణమ్ : విశ్వనాథకవిరాజః

శ్లో॥ నానాకార్యవశాద్యస్యా దూరదేశం గతః పతిః ।
సా మనోభవ దుఃఖార్తా భవేత్ ప్రోషితభర్తృకా ॥ (సా.ద.3–84)

యథా – తాం జానీయాః పరిమితకథాం జీవితమ్ మే ద్వితీయమ్ । అథ స్వప్నః–

శ్లో॥ స్వప్నో నిద్రాముపేతస్య విషయానుభవస్తు యః ।
కోపావేగభయగ్లానిసుఖదుఃఖాదికారకః ॥ (సా.ద.3–152)

యథా – మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతోః । (102)

అత్ర దుర్గాప్రసాదద్వివేదాః – మామితి – మయా కథమపి స్వప్నసన్దర్శనేన లబ్ధాయాస్తే తవ నిర్దయాశ్లేషహేతోః గాఢాలిఙ్గనార్థ – మాకాశప్రణిహితభుజం శూన్యార్పితబాహుమ్ మామ్ పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం వనదేవతానామ్ ముక్తా స్థూలా అశ్రులేశా నయనోదబిన్దవ స్తరుకిసలయేషు బహుశో న ఖలు న పతన్తి. అపి తు పతన్త్యేవ. ఏవం విధమ్ మామవలోక్య వనదేవతా అపి రుదన్తీతి భావః – ఇతి.

రసార్ణవసుధాకరః : సింహభూపాలః

అథ ద్వితీయయౌవనం యథా –

శ్లో॥ తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠా । (78)
క్రీడాద్రేః (ఉద్దీపనత్వం) యథా –

శ్లో॥ నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతోః । (25)

శ్లో॥ కాన్తిరేవ వయోభోగదేశకాలగుణాదిభిః
ఉద్దీపితాతివిస్తారం యాతా చేద్దీప్తిరుచ్యతే ॥ (1–196)

యథా – యత్ర స్త్రీణామ్ ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానామ్ ॥ (69) అత్ర ప్రియతమాలిఙ్గన సౌధజ్యోత్స్నాదిగుణైః సురతగ్లాని వ్యాలోపనాదుత్తరసురతోత్సాహరూపా దీప్తిః ప్రతీయతే.

అథాశ్రు :

శ్లో॥ విషాదరోషసన్తోషధూమాద్యైరశ్రు తత్క్రియాః ।
బాష్పబిన్దుపరిక్షేపనేత్రసమ్మార్జనాదయః ॥ (1–309)

విషాదేన యథా–

శ్లో॥ త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైః శిలాయామ్ । (101)

అథ దైన్యమ్ –

శ్లో॥ హృత్తాపదుర్గతత్వాద్యైరనౌద్ధత్యం హి దీనతా ।
తత్రానుభావా మాలిన్యగాత్రస్తమ్భాదయో మతాః ॥ (2–13)

హృత్తాపాద్ యథా–

శ్లో॥ ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితప్రార్థనావర్త్మ నో మే । (110)

అథౌత్సుక్యమ్–

శ్లో॥ కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యమిష్టవస్తువియోగతః ।
తద్దర్శనాద్రమ్యవస్తుదిదృక్షాదేశ్చ తత్క్రియాః ॥ (2–81)

ఇష్టవస్తువియోగాద్యథా –

శ్లో॥ సంక్షిప్యేత క్షణ ఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా । (104)

శ్లో॥ ప్రవాసాదిభిరజ్ఞాతచిత్తవృత్తౌ ప్రియే జనే ।
ఇతరక్లేశకారీయః సః ప్రౌఢః స్నేహ ఉచ్యతే ॥ (2–116)

యథా–

శ్లో॥ ఏతస్మాన్మాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్ విదిత్వా । (108)

అత్ర ప్రోషితే యక్షే స్నేహజనితయా తదన్యాసఙ్గశఙ్కయా జనితః ప్రియాక్లేశః మయ్య–విశ్వాసినీ మాభూరితి ప్రత్యాశ్వాసనేన వ్యజ్యతే.

శ్లో॥ శాపో వై రూప్యతాద్రూప్యప్రవృత్తేర్ద్వివిధో భవేత్ ।
ప్రవాసః శాపవైరూప్యాదహల్యాగౌతమాదిషు ॥ (2–219)

కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణాస్వాధికారాత్ ప్రమత్తః. (1)

అలఙ్కారసఙ్గ్రహః – అమృతానన్దయోగీ

ప్రోషితభర్తృకా–

శ్లో॥ దేశాన్తరగతే ప్రోషితప్రియా దయితే యథా। (4–38)

శ్లో॥ ఉత్సఙ్గేవా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్య వీణామ్ । (82) ఇతి॥

భోజరాజేన సరస్వతీకణ్ఠాభరణే 14 మేఘసన్దేశపద్యాన్యుదహృతాని. ఏవమన్యేఽప్యలఙ్కార గ్రన్థాః పరిశీలనీయాః.

తర్కశాస్త్రగ్రన్థేషు – మేఘసన్దేశః

శబ్దశక్తిప్రకాశికా : జగదీశతర్కాలఙ్కారః

శ్లో॥ వల్మీకాగ్రాత్ ప్రభవతి ధనుః ఖణ్డమాఖణ్డలస్య । (15)

ఇత్యత్రధాతోరర్థప్రాక్ప్రకాశనమ్. తత్ర పఞ్చమ్యా అధికరణత్వమాధేయత్వం వా ప్రత్యాయ్యతే. 'యత్ర ప్రకాశనమ్ ప్రభవ' ఇతి సూత్రేణాధికరణస్యైవాపాదానత్వోపదేశాత్. ఏవఞ్చ వల్మీకాగ్రవృత్తిప్రథమప్రకాశనవదాఖణ్డలస్య ధనుః ఖణ్డమిత్యాకారకస్తత్ర బోధః. **వల్మీకః = సాతపోమేఘః. ఆఖణ్డలః = శక్రః** ॥ ఇతి.

ఏతదనుసారేణ మోనియర్ విలియమ్స్ పణ్డితః –

Valmika : M. = Satapo Meghah, or = Suryah; Megh ఇతి సంస్కృతాఙ్గ్లనిఘణ్టావాహ.

శక్తివాదవివృతిః : హరినాథభట్టాచార్యః

ఏవఞ్చ '**పార్థాన్యః కః శూర**' ఇత్యాదౌ

శ్లో॥ కః సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యాదన్యోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః । (8)

ఇత్యాదౌ చ శూరాదిపదస్య, ఉపపూర్వేక్షాదిధాతోశ్చ విరోధసమ్బన్ధేన శూరాదిభిన్నే, ఉపేక్షాద్యభావే చ లక్షణా. కల్ప్యతే చ – తాదృశకిమ్పదఘటితవాక్యస్యావచ్ఛేదావచ్ఛేదే నాన్వయోపయోగిత్వం తథాచ పార్థాన్యాభిన్నోభయావృత్తి ధర్మావచ్ఛిన్నో జాయాకర్మకోపేక్షాభావాశ్రయ ఇత్యాద్యాకారకశ్చ బోధః ॥ ఇతి.

ఇత్థమ్ మేఘసన్దేశో వివిధ శాస్త్రవిషయకాఞ్చనకణికానాం నికషోపలో భవతి. గఙ్గాప్రవాహ–ధారాశుద్ధివిలసితమ్ ప్రతిపదరసాస్పదమిదం లఘుసన్దేశకావ్యం కుమారసమ్భవాదపి రఘు–వంశాదపి మహాకవీనాం సహృదయానాం

హృదయాన్యాచకర్ష.

శ్లో॥ అయుక్తిమద్యథా దూతా జలభృన్మారుతేన్దవః ।
తథా భ్రమరహారీతచక్రవాకశుకాదయః ॥

అవాచోఽవ్యక్తవాచశ్చ దూరదేశవిచారిణః ।
కథం దూత్యమ్ ప్రపద్యేరన్నితి యుక్త్యా న యుజ్యతే ॥

యది చోత్కణ్ఠయా యత్తదున్మత్త ఇవ భాషతే ।
తథా భవతు భూమ్నేదం సుమేధోభిః ప్రయుజ్యతే ॥ (భామహ - 1-42,44)

ఇతి భామహ నియమముల్లంఘ్యాపి తదనన్తరకాలికా అనేకే కవయో వివిధాని సన్దేశకావ్యాని జుగుమ్ఫుః. ఇదానీన్తనా అపి వసన్తాదిమహాకవయోఽభినవమేఘదూతాదీని గుమ్ఫన్తి.

సన్దేశకావ్యపరమ్పరా

అనిలసన్దేశః	-	రామదయాళుః
అభినవమేఘదూతమ్	-	వసన్తత్ర్యమ్బకః
ఇన్దుదూతమ్	-	వినయవిజయగణిః
ఉద్ధవసన్దేశః	-	రూపగోస్వామీ
ఉద్ధవదూతమ్	-	మాధవశర్మా
కపిదూతమ్	-	రామచక్రవర్తీ
కీరదూతమ్	-	రామగోపాలః
కీరదూతమ్	-	వరదాచార్యః
కృష్ణదూతమ్	-	నృసింహః
కోకసన్దేశః	-	విష్ణుత్రాతా
కోకిలసన్దేశః	-	ఉద్దణ్డశాస్త్రీ
కోకిలసన్దేశః	-	నృసింహః
కోకిలసన్దేశః	-	శ్రీశైలవేఙ్కటాచార్యః
కోకిలసన్దేశః	-	హరిదాసః
కోకిలసన్దేశః	-	గుణవర్ధనః
గరుడసన్దేశః	-	**శ్రీబెల్లంకొణ్డ రామరాయకవీన్ద్రః**
గోపీసన్దేశః	-	లమ్బోదరవైద్యః
చకోరసన్దేశః	-	పరమేశ్వరః
చకోరసన్దేశః	-	పేరుసూరిః
చకోరసన్దేశః	-	వాసుదేవః
చకోరసన్దేశః	-	వేఙ్కటకవిః

చన్ద్రదూతమ్	–	కృష్ణతర్కాలఙ్కారః
చన్ద్రదూతమ్	–	జమ్బూకవిః
చన్ద్రదూతమ్	–	వినయప్రభుః
చన్ద్రదూతమ్	–	విమలకీర్తిగణిః
చాతకసన్దేశః	–	అజ్ఞాతకర్తృకః
జైనమేఘదూతమ్	–	మేరుతుఙ్గాచార్యః
తులసీదూతమ్	–	త్రిలోచనః
తులసీదూతమ్	–	వైద్యనాథభట్టాచార్యః
దాత్యూహసన్దేశః	–	నారాయణః
నేమిదూతమ్	–	విక్రమకవిః
పదాఙ్కదూతమ్	–	కృష్ణసార్వభౌమః
పవనదూతమ్	–	చన్ద్రశేఖరః
పవనదూతమ్	–	ధోయీకవిః
పవనదూతమ్	–	శ్రీవాదిరాజః
పవనసన్దేశః	–	సిద్ధనాథః
పాన్థదూతమ్	–	భోలానాథః
పికదూతమ్	–	రుద్రన్యాయవాచస్పతిః
పికసన్దేశః	–	నరసింహాచార్యః
పికసన్దేశః	–	రఙ్గనాథాచార్యః
భక్తిదూతమ్	–	కాళీప్రసాదః
భృఙ్గదూతమ్	–	గఙ్గానన్దకవీన్ద్రః
భృఙ్గసన్దేశః	–	వాసుదేవః
భృఙ్గసన్దేశః	–	శ్రీకృష్ణదేవః
భ్రమరదూతమ్	–	రుద్రన్యాయవాచస్పతిః
మధురోష్ఠసన్దేశః	–	గఙ్గాధరః
మనస్సన్దేశః	–	కాశీకృష్ణాచార్యః
మనోదూతమ్	–	త్రైలిఙ్గవ్రజనాథః
మనోదూతమ్	–	రామరాయః
మనోదూతమ్	–	విష్ణుదాసః
మయూరసన్దేశః	–	రఙ్గాచార్యః
మయూరసన్దేశః	–	శ్రీనివాసాచార్యః
మరుత్సన్దేశః	–	పులివర్తి శరభాచార్యః
మానససన్దేశః	–	విఙ్ఞమూరి వీరరాఘవః

ముద్గరదూతమ్	–	రామావతారశర్మా
మేఘదూతమ్	–	మన్త్రివిక్రమః
మేఘదూతసమస్యాలేఖః	–	మేఘవిజయగణిః
మేఘసన్దేశః	–	త్రైలోక్యమోహనః
రథాఙ్గదూతమ్	–	మేఘవిజయగణిః
వాతసన్దేశః	–	కృష్ణనాథః
విప్రసన్దేశః	–	కోచున్నితమ్బురాన్ కవిః
శారికాసన్దేశః	–	రామపాణిపాదః
శీలదూతమ్	–	చారిత్రసున్దరగణిః
శుకసన్దేశః	–	కరిఙ్గపల్లినమ్బూద్రికవిః
శుకసన్దేశః	–	రఙ్గాచార్యః
శుకసన్దేశః	–	లక్ష్మీదాసః
సిద్ధదూతమ్	–	అవధూతరామయోగీ
సుభగసన్దేశః	–	నారాయణః
సుభగసన్దేశః	–	లక్ష్మణసూరిః
హనుమద్దూతమ్	–	నిత్యానన్దశాస్త్రీ
హంసదూతమ్	–	కవీన్ద్రాచార్యసరస్వతీ
హంసదూతమ్	–	రఘునాథః
హంససన్దేశః	–	పూర్ణసరస్వతీ
హంససన్దేశః	–	వామనభట్టబాణః
హంససన్దేశః	–	శ్రీరూపగోస్వామీ
హంససన్దేశః	–	శ్రీవేదాన్తదేశికః
హృదయదూతమ్	–	హరిహరభట్టః

శ్రీ ఎన్.పి.ఉణ్ణిపణ్డితైః 30 కేరళీయసంస్కృత సందేశకావ్యాని సమీక్షితాని. (రాష్ట్రీయ సంస్కృతసంస్థానగ్రన్థమాలా–22)

కాళిదాసః సర్వం సన్దేశకావ్యమ్ మన్దాక్రాన్తావృత్తేన నిబబన్ధ. అనన్తరసన్దేశకావ్యకర్తారః సర్వేఽపి కవయస్తన్మార్గమేవానుసస్రుః. కానిచిత్ సన్దేశకావ్యాని శిఖరిణీ శార్దూలాది వృత్తనిబద్ధాన్య ప్యుపలభ్యన్తే. ప్రాయః సర్వేషు సన్దేశకావ్యేషు విప్రలమ్భశృఙ్గార ఏవ పోషితః. పఞ్చషాణి సన్దేశకావ్యాని శాన్తరసప్రధానాన్యపి విద్యన్తే విశిష్య జైనకవిప్రణీతాని. అన్య రసప్రధానాన్యపి కానిచిద్దృశ్యన్తే. కేచిచ్చిత్రకవితాప్రియా అనన్తరకవయో మేఘసన్దేశశ్లోకానాం చతుర్థచరణం సమస్యారూపేణ స్వీకృత్య త్రీన్ పాదాన్ యోజయిత్వా మేఘకావ్యక్రమేణ సన్దేశకావ్యాని రచయామ్బభూవుః. ఈదృశేషు సమస్యాపూర్తికావ్యేషు పార్శ్వాభ్యుదయ – నేమిదూత – చన్ద్రదూత – హనమద్దూతాని గణనామర్హన్తి. పశ్యత–

శ్లో॥ కశ్చిత్కాన్తా విరహగురుణా స్వాధికారాత్ ప్రమత్తః
శాపేనాస్తఙ్గమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః ।
యక్షశ్చక్రే జనకతనయా స్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥

ఇతి కాళిదాసస్య **మేఘసన్దేశః.**

శ్లో॥ ప్రాణిత్రాణప్రవణహృదయో బన్ధువర్గం సమగ్రం
హిత్వా భోగాన్ సహపరిజనైరుగ్రసేవాత్మజాం చ ।
శ్రీమాన్ నేమిర్విషయవిముఖో మోక్షకామశ్చకార
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥ ఇతి విక్రమకవే **ర్నేమిదూతమ్.**

శ్లో॥ నారీశ్యారీరివ పరగృహానాశ్రయన్తీర్నితాన్తం
త్యక్త్వా రక్తా అపి కలికరీర్దోషసఙ్గం దధానాః ।
హృష్టశ్చక్రే ప్రథమగణభృత్పుణ్డరీకాభిధానః
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥

ఇతి విమలకీర్తిగణే **శ్చన్ద్రదూతమ్.**

శ్లో॥ పిత్రాజ్ఞప్తస్సహ రఘుపతిర్జానకీలక్ష్మణాభ్యాం
యాతోఽరణ్యం హృతయువతికోఽధారిణా రావణేన ।
సుగ్రీవేణ వ్యసనసదృశా మైత్ర్యమాధాయ చక్రే
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥

ఇతి శ్రీనిత్యానన్దశాస్త్రిణో **హనుమద్దూతమ్.**

కృష్ణమూర్తికవేః 'యక్షోల్లాసో'; మణ్డికల్ రామశాస్త్రిణో 'మేఘప్రతిసన్దేశః'; కోరాడరామచన్ద్ర శాస్త్రిణో 'ఘనవృత్తమ్'; మైథిలపరమేశ్వరస్య 'యక్షమిలన' ఇచ్ఛ మేఘసన్దేశోత్తరకథా పూరకాణి కావ్యాని.

ఏవం విధానామనేకసన్దేశకావ్యానామ్ మూలనిధానస్య ప్రసన్నగమ్భీరస్య మేఘసన్దేశ స్యార్థావిష్కరణాయానేకే ప్రాచీనపణ్డితా బహూని వ్యాఖ్యానాని వితేనిరే. ఆధునికకాలేఽ పి కానిచన నూతన వ్యాఖ్యానాని ప్రాదురభవన్. శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యా 42 వ్యాఖ్యానాని సుశీలకుమారాః 50 వ్యాఖ్యానాని ఎన్.పి.ఉణ్ణిమహాశయాః 63 వ్యాఖ్యానాని నిరదిశన్.

వ్యాఖ్యానపరమ్పరా

అర్థబోధినీ	–	కవిరత్నచక్రవర్తీ
అర్థముక్తావళీ	–	విశ్వనాథమిశ్రః
అవచూరిః	–	కనకకీర్తిగణిః

ఇన్దుకళా	–	వైద్యనాథః
కల్పలతా	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
కవిప్రియా	–	శాశ్వతః
కాత్యాయనీ	–	శ్రీచరణతీర్థమహారాజః
కౌముదీ	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
చన్ద్రకళా	–	శేషరాజశర్మా
చిన్తామణిః	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
టిప్పణమ్	–	జీవానన్దః
టిప్పణీ	–	గురునాథకవితీర్థః
టీకా	–	చారిత్రవర్ధనః
తత్త్వదీపికా	–	భగీరథమిశ్రః
తత్త్వదీపికా	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
తాత్పర్యదీపికా	–	సనాతనగోస్వామీ
దుర్బోధపదపఞ్చికా	–	విశ్వనాథః
నిరుక్తమ్	–	అజ్ఞాతకర్తృకమ్ (మల్లినాథోదాహృతమ్)
పఞ్చికా	–	**వల్లభదేవః**
ప్రదీపః	–	దక్షిణావర్తనాథః
బాలప్రబోధినీ	–	స్థిరదేవః
బాలావబోధవృత్తిః	–	మహీమేరుః
బ్రహ్మప్రకాశికా	–	**నరహరిపణ్డితః**
భావబోధినీ	–	బ్రహ్మశఙ్కరబుధః
మనోరమా	–	కవిచన్ద్రః
మాలతీ	–	కల్యాణమల్లః
ముక్తావళీ	–	రామనాథతర్కాలఙ్కారః
మేఘలతా	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
రసదీపికా	–	జగద్ధరః
రసికరఞ్జినీ	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
విద్యుల్లతా	–	**పూర్ణసరస్వతీ**

విద్యోతికా	–	దివాకరభట్టః
వ్యాఖ్యా	–	కథానుభూతిః
వ్యాఖ్యా	–	కృష్ణపతిః
శిశుహితైషిణీ	–	శ్రీవత్సవ్యాసః
శిష్యహితైషిణీ	–	లక్ష్మీనివాసః
శృఙ్గారరసదీపికా	–	కమలాకరః
సారోద్ధారిణీ	–	అజ్ఞాతకర్తృకా
సుఖబోధికా	–	మహిమసింహగణిః
సుఖబోధికా	–	విజయసూరిగణిః
సుగమాన్వయా	–	సుమతివిజయః
సుబోధికా	–	మేఘరాజగణిః
సుమనోరమణీ	–	ఋషిపుత్త్రపరమేశ్వరః
సౌదామినీ	–	మకరన్దమిశ్రః
సఙ్గతా	–	హరగోవిన్దవాచస్పతిః
సఞ్జీవినీ	–	**మల్లినాథః**
స్థూలతాత్పర్యమ్	–	అజ్ఞాతకర్తృకా

అన్యా అపి టిప్పణీ – టీకా – వ్యాఖ్యారూపా అజ్ఞాతనామధేయా అజ్ఞాతకర్తృకాః శ్రూయన్తే ఈదృశీ వ్యాఖ్యా సమ్పత్తిః సంస్కృత సాహిత్యసాగరే భగవద్గీతా – బ్రహ్మసూత్రశాఙ్కరభాష్య – కావ్య ప్రకాశ – తత్త్వచిన్తామణి – సిద్ధాన్తకౌముదీ – తర్కసఙ్గ్రహాది కతిపయగ్రన్థరత్నానామేవ సముల్లసతి. ఆసు వ్యాఖ్యాసు చరిత్రవర్ధన – దక్షిణావర్తనాథ – నరహరి – పరమేశ్వర – పూర్ణసరస్వతీ –వల్లభాది విరచితాః ప్రాచీనవ్యాఖ్యా ఇన్దుకళా – కాత్యాయనీ – చన్ద్రకళా – భావబోధిన్యాద్యా నవీనవ్యాఖ్యాశ్చ ముద్రితాః సముపలభ్యన్తే. అన్యాః సర్వా వ్యాఖ్యా అసూర్యమ్పశ్యాః ప్రాచీనతాళపత్రగ్రన్థాలయేషు స్వపన్తి. అద్య కాలేతు న కేవలమ్ భారతీయభాషాస్వపి తు ప్రపఞ్చభాషాసు ప్రసిద్ధాసు సర్వాసు మేఘసన్దేశస్యానువాదా వ్యాఖ్యాశ్చ విలసన్తి.

ఆన్ధ్రభాషాయామప్యనేక పద్య – గద్య – గేయానువాదాశ్చకాసతి. ప్రాచీనకాలమారభ్యాన్ధ్ర కావ్యేషు మేఘసన్దేశస్య ప్రభావః స్ఫుటమవలోక్యతే.

శ్రీకృష్ణదేవరాయః (1509–1530) – ఆముక్తమాల్యదా :

శ్లో॥ కర్తుం యచ్చ ప్రభవతి మహీముచ్ఛిలీన్ధ్రామవన్ధ్యామ్

అత్ర 'మహీముచ్ఛిలీన్ధ్రాతపత్రా' మితి పాఠాన్తరమప్యస్తి.

తథాచ బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా – మహీమ్ పృథివీముద్గతం శిలీన్ధ్రం కదలీపుష్పం ఛత్రాకం వాతపత్రం యస్యాః' ఇతి.

ఛత్రాకాణామాతపత్రత్వమాముక్తమాల్యదాయామప్యభివర్ణితమ్–

కం॥ ఘనవృష్టికతన ఫణులే
పున నలవల్మీక రంధ్రములు మూయఁగ నె
త్తిన గొడుగులనఁగ ఛత్రా
కనికాయంబవని నెల్ల కడలన్ బొడమెన్. (ఆముక్త–4–106)

శ్లో॥ రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవప్రేక్ష్యమేతత్పురస్తాద్
వల్మీకాగ్రాత్ ప్రభవతి ధనుఃఖణ్డమాఖణ్డలస్య ।

తే.గీ॥ పుట్టవెడలినభోభిత్తిఁబుట్టు శక్ర
కార్ముకపుఁబెద్దపలువన్నెకట్ల జెట్టి
దైన నడచెడికాళ్లగుంపనఁగ గాలి
గార్కొని దిగంతముల వానకాళ్లు నడచె. (ఆముక్త–4–89)

ఆముక్తమాల్యదామారభ్య ప్రాచీనాన్ధ్రప్రబన్ధేషు పుష్పలావికావర్ణన పద్యాని బహుళ ముపలభ్యన్తే. తేషామ్ బీజన్తు

శ్లో॥ ఛాయాదానాత్ క్షణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్

ఇతి మేఘసన్దేశపద్యమేవ.

రామరాజభూషణః (1500–1570) – వసుచరిత్రమ్ :

శ్లో॥ మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి
ర్మన్దారాణామనుతటరుహం ఛాయయా వారితోష్ణాః ।
అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతా ముష్టినిక్షేపగూఢైః
సంక్రీడన్తే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః ॥ (2–4)

మ॥ వెలఁదుల్ దానును గూఢరత్నసికతాన్వేషంబు గావించుచున్
జెలి బాల్యంబున నిక్కువల్ గనకయుం జేసాఁచి యాత్మప్రసూ
పులినోర్విన్ మణులెందునేనిఁగొనిరా బోటుల్ బళీ తల్లి నిన్
గెలిపించెన్ సిరికల్మినంచు నగుచున్ గ్రీడింతు రబ్బాలతోన్. (వసు.3–29)

అత్ర –

రత్నాదిభిర్వాలుకాదౌ గుప్తైర్ద్రష్టవ్యకర్మభిః ।
కుమారీభిః కృతాక్రీడా నామ్నా గుప్తమణిః స్మృతా ॥

ఇతి మల్లినాథోదాహృతః శ్లోకోఽనుసన్ధేయః

ఆధునికకాలే జాషువా మహాకవినా విరచితం 'గబ్బిలం' నామాన్ధ్రసన్దేశకావ్యమనుపమం స్థానమలఙ్కరోతి. ఉక్తం చ తేనైవ –

తే.గీ॥ కాళిదాసుని మేఘంబు గౌరవంబు
తెచ్చుకొన్నదె? నీదు సందేశగాథ.

ఇత్యలం శాఖాచంక్రమణేన. ప్రకృతమనుసరామః.

అధునా వ్యాఖ్యాపఞ్చకోపేతమ్ మేఘసన్దేశకావ్యముపహారీక్రియతే సాహితీరసికేభ్యః . అస్మిన్ సంస్కరణే (1) మల్లినాథవిరచితా **సఞ్జీవినీ** (2) నరహరిపణ్డితకృతా **బ్రహ్మప్రకాశికా** (3) పూర్ణసరస్వతీప్రణీతా **విద్యుల్లతా** (4) రావిమోహనరాయగ్రథితా **మృణాళినీ** త్యాన్ధ్రవ్యాఖ్యాచేతి చతస్రో వ్యాఖ్యాస్సన్తి. గ్రన్థాన్తే పరిశిష్టరూపేణ వల్లభదేవవ్యాఖ్యా సంయోజితాస్తి.

మల్లినాథః

మల్లినాథ ఆన్ధ్రః. అస్య పితామహః శతావధానీ మల్లినాథః ప్రతాపరుద్రమహారాజేన సత్కృతః. పితా భట్టకపర్దీ. అసౌ చాపస్తమ్బశ్రౌత – శుల్బ – గృహ్యసూత్రభాష్యాణి; ఆపస్తమ్బ గృహ్యకారికాః, దర్శపూర్ణమాసభాష్యమ్ భారద్వాజ గృహ్యసూత్రభాష్యమిత్యాదిగ్రన్థాన్ వ్యరచయత్. కపర్దిభట్టస్య ద్వౌ పుత్త్రావాస్తామ్. మల్లినాథః పెద్దిభట్టశ్చేతి. తదుక్తమ్ మల్లినాథ సూరి వంశజేన నారాయణపణ్డితేన చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యానే పదయోజనే–

శ్లో॥ కొలచెల్మాన్వయాబ్ధీందుర్మల్లినాథో మహాయశాః ।
శతావధానవిఖ్యాతో వీరరుద్రాభివర్షితః ॥

మల్లినాథాత్మజః శ్రీమాన్ కపర్దీ మన్త్రకోవిదః ।
అఖిలశ్రౌతకల్పస్య కారికావృత్తిమాతనోత్ ॥

కపర్దితనయో ధీమాన్ మల్లినాథోఽగ్రజః స్మృతః ।
ద్వితీయస్తనయో ధీమాన్ పెద్దిభట్టో మహోదయః ॥

మహోపాధ్యాయ ఆఖ్యాతః సర్వదేశేషు విశ్రుతః ।
మాతులేయక్రతౌ దివ్యే సర్వజ్ఞేనాభివర్షితః ॥

గణాధిపప్రసాదేన ప్రోచే మన్త్రవరాన్ బహూన్ ।
నైషధజ్యౌతిషాధీనాం వ్యాఖ్యాతాభూజ్జగద్గురుః ॥

పెద్దిభట్టసుతః శ్రీమాన్ కుమారస్వామి సఞ్జ్ఞకః ।
ప్రతాపరుద్రీయాఖ్యానవ్యాఖ్యాతా విద్వదగ్రిమః ॥ ఇతి.

మల్లినాథస్య ద్వౌ సుతౌ బభూవతుః (1) పెద్దయార్యః (2) కుమారస్వామీ చ. కుమారస్వామి సోమపీథీ ప్రతాపరుద్రీయస్య రత్నాపణవ్యాఖ్యానం తతాన. తదుక్తం రత్నాపణావతారికాయామ్–

శ్లో॥ త్రిస్కన్ధ శాస్త్రజలధిం చుళుకీకురుతే స్మ యః ।
తస్య శ్రీమల్లినాథస్య తనయోఽజని తాదృశః ॥

శ్లో॥ కోలచలపెద్దయార్యః ప్రమాణ పదవాక్యపారదృశ్వా యః ।
వ్యాఖ్యాతనిఖిలశాస్త్రః ప్రబన్ధకర్తా చ సర్వవిద్యాసు ॥

శ్లో॥ తస్యానుజన్మా తదనుగ్రహాత్త విద్యానవద్యో వినయావనమ్రః ।
స్వామీ విపశ్చిద్వితనోతి టీకామ్ ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్త్రీమ్ ॥ ఇతి

అత్రేదమవధేయమ్ – పెద్దిభట్ట ఇతి మల్లినాథస్య నామాన్తరమితి కేచిద్వదన్తి. మల్లినాథ–పెద్దిభట్టౌ సోదరౌ. పెద్దిభట్ట ఏవ గ్రన్థాన్ విరచ్యాగ్రజయశః ఖ్యాపనాయ మల్లినాథనామ్నా ప్రకటీచకారేత్యపరే. ప్రాచీనతాళపత్రపుస్తకేషు గ్రన్థాన్తగద్యేషు మల్లినాథనామ్నా సహ పెద్దిభట్టనామాపి దృశ్యతే. సాంప్రదాయికాః పెద్దిభట్ట వ్యాఖ్యానానీత్యేవ బ్రువతే. ఆణివిళ్ల వేంకటశాస్త్రీ త్వప్పరాయ యశశ్చన్ద్రోదయే 'అత ఏవైకావళీ వివరణే పెద్దిభట్ట' ఇతి లిఖతి. సుశీలకుమారోఽప్యలఙ్కారశాస్త్రేతిహాసే పెద్దిభట్టనామ నిర్దిశతి. కుమారస్వామీ పెద్దిభట్ట సుత ఇతి నారాయణపణ్డితో బ్రూతే. పెద్దిభట్టస్యానుజః కుమారస్వామీతి రత్నాపణాజ్జ్ఞాయతే. కుమారస్వామినః పితా మల్లినాథ ఏవేతి రత్నాపణేఽసకృదుక్తమ్. అత్ర కుమారస్వామి వచనమే వాధికవిశ్వాసార్హమ్ భవతి. అథవా మల్లినాథ – పెద్దిభట్టావుభావపి మిళిత్వా గ్రన్థాన్ రచయా మాసతుః. అత ఏవ కేచన గ్రన్థా ఉభయోర్నామ్నా ప్రచలితాః. సాయణ – మాధవ వేదభాష్య–వదితి కథఞ్చిత్ సమాధేయమ్. ఆధునికకాలే తు సర్వే ముద్రితగ్రన్థా మల్లినాథ నామ్నా ప్రచలితా ఇతి తథైవానుసరామః. మల్లినాథస్య కాలశ్చతుర్దశ (14శ) శతాబ్ద ఇత్యైతిహాసికాః సర్వేఽప్యఙ్గీకుర్వన్తి.

శ్లో॥ మల్లినాథసుధీస్సోఽయమ్ మహోపాధ్యాయశబ్దభాక్ ।

ఇతి మాఘసర్వఙ్కషారమ్భే 'ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ – మహామహో–పాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథ విరచితాయా' మితి గ్రన్థాన్తపుష్పికాసు చ దర్శనాన్మల్లినాథో బిరుదద్వయభాగిత్యవగమ్యతే. తత్ర పదం నామ వ్యాకరణశాస్త్రమ్. వాక్యం నామ మీమాంసా శాస్త్రమ్. ప్రమాణం నామ తర్కశాస్త్రమ్. ఏతద్బిరుదనామ్నా ప్రాచీనకాలే భగవద్బాదరాయణ చరణా వ్యవహృతాః శ్రీశఙ్కర భగవత్పాదబ్రహ్మసూత్రభాష్యే – '**ఈక్షతే ర్నా శబ్దమ్**' (బ్ర.సూ.1–1–5) ఇత్యత్ర 'తత్ర పదవాక్య ప్రమాణజ్ఞేనాచార్యేణవేదాన్తవాక్యానామ్ బ్రహ్మావగతి ప్రదర్శనాయ వాక్యాభాస – యుక్త్యాభాస విప్రతిపత్తయః పూర్వపక్షీకృత్య నిరాక్రియన్తే' – ఇత్యస్మిన్ సన్దర్భే.

మల్లినాథో వైశేషిక – వేదాన్త – మీమాంసాదర్శనేషు పాతఞ్జలే మహాభాష్యే యోగదర్శనే న్యాయదర్శనే చ పారంగత ఇతి –

శ్లో॥ వాణీం కాణభుజీమజీగణ దవాశాసీచ్చ వైయాసకీ
మన్తస్తన్త్రమరంస్త పన్నగగవీగుమ్ఫేషు చాజాగరీత్ ।
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః ॥

అస్మిన్ శ్లోకే స్వయమువాచ.

వస్తుతస్తు వ్యాఖ్యాతృచక్రవర్తీ మల్లినాథశ్చతుర్షు వేదేషు సకలాసు స్మృతిషు షట్స్వఙ్గేషు, ఇతిహాసపురాణేషు, అర్థశాస్త్ర- కామశాస్త్ర - నీతి - నాట్య - సఙ్గీతాది శాస్త్రేషు చోద్దణ్డపణ్డిత ఇతి తద్వ్యాఖ్యావలోడనేన స్ఫుటమ్ ప్రతీయతే.

మల్లినాథస్య గ్రన్థాః

సాహిత్యే :-

1. రఘువంశవ్యాఖ్యా - సఞ్జీవినీ
2. కుమారసమ్భవవ్యాఖ్యా - సఞ్జీవినీ
3. మేఘసన్దేశవ్యాఖ్యా - సఞ్జీవినీ
4. కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యా - ఘణ్టాపథః
5. శిశుపాలవధవ్యాఖ్యా - సర్వఙ్కషా
6. నైషధీయచరితవ్యాఖ్యా - జీవాతుః
7. భట్టికావ్యవ్యాఖ్యా - సర్వపథీనా

అలఙ్కారశాస్త్రే :-

8. ఏకావలీవ్యాఖ్యా - తరళా

వ్యాకరణశాస్త్రే :-

9. కాశికా-న్యాస-వ్యాఖ్యా - న్యాసోద్ద్యోతః *

* న్యాసోద్ద్యోత ఇదానీం నష్టః । ద్విత్రాణ్యేవ వాక్యాని సముపలభ్యన్తే. రఘువంశ - సఞ్జీవిన్యామ్ (2-34) కిరాతార్జునీయ - ఘణ్టాపథే (2-17) శిశుపాలవధ - సర్వఙ్కషాయామ్ (7-54) మల్లినాథః; ప్రతాపరుద్రీయ - రత్నాపణే (1-38) కుమారస్వామిసోమపీథీ; బాలభారత మనోహరాయామ్ (3-70) సాళువ తిమ్మరుసు దణ్డనాథశ్చ - 'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియానిమిత్తం కారక భావస్య; అపి తు గమ్యమానాపి' - ఇత్యేకమేవ వాక్యం సముద్ధరన్తి । మాధవీయధాతువృత్తౌ సాయణాచార్యాస్తు - 'ప్రతీఘాతే హన్తి రవధికరణాఙ్గే నివృత్తౌ వర్తతే, అభిలాషనివృత్తిమవధీకృత్య పయః పిబతి' (హన - హింసాగత్యోః) ఇత్యపరమపి వాక్యముదాజహ్రుః॥

న్యాయదర్శనే :-

10. తార్కికరక్షావ్యాఖ్యా - నిష్కణ్టకా

వైశేషికదర్శనే :-

11. సప్తపదార్థీవ్యాఖ్యా – నిష్కణ్టకా
12. ప్రశస్తపాదభాష్యవ్యాఖ్యా – భాష్యనికషః

మీమాంసాదర్శనే :-

13. తన్త్రవార్తికావ్యాఖ్యా – సిద్ధాఞ్జనమ్

వేదే :-

14. స్వరమఞ్జరీవ్యాఖ్యా – పరిమళః

స్వతన్త్రగ్రన్థాః :-

15. ఉదారకావ్యమ్
16. రఘువీరచరితమ్
17. వైశ్యవంశసుధార్ణవః
18. జ్యోతిషగ్రన్థశ్చ మల్లినాథేన విరచితాః

వస్తుతస్తు శ్రీవిద్యారణ్యస్వామిపాదైః వేదవాఙ్మయస్య యాదృశీ వరివస్యా విహితా తాదృశీ సేవా మల్లినాథేన లౌకికసాహిత్యస్య కృతే త్యవగన్తవ్యమ్. మల్లినాథస్య మేఘసన్దేశ సఞ్జీవినీ పఠనపాఠనేషు ప్రసిద్ధా సర్వత్ర లబ్ధ ప్రచారాచ. ఇయం వ్యాఖ్యా నాతి విస్తరా నాతి సంక్షిప్తా చ. మూలశ్లోకార్థం కవిహృదయఞ్చ యథావద్ గ్రహణాయ సఞ్జీవిన్యేవాలమ్.

శ్లో॥ ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా ।
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే ॥

ఇతి ప్రతిజ్ఞానుసారేణాత్ర మల్లినాథ ఆవశ్యకాన్ సర్వాన్ విషయాన్ వివృణోతి. అనపేక్షిత విషయాన్ కుత్రాపి న స్పృశతి.

తత్ర తత్ర ప్రదీప – నిరుక్తాది ప్రాచీనవ్యాఖ్యానాని పక్షపాతం విహాయ ఖణ్డయతి.

(1) తస్మిన్నద్రౌ (2) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే–కేచిత్' ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే' ఇత్యత్ర 'ప్రత్యాసన్నే నభసి' ఇతి వక్ష్యమాణ నభోమాసస్య ప్రత్యాసత్త్యర్థమ్ 'ప్రశమదివసే' ఇతి పాఠం కల్పయన్తి. తదసఙ్గతమ్... అహో! మూలచ్ఛేదీ పాణ్డిత్యప్రకర్షః – ఇతి

'ప్రశమదివసే' ఇతి పాఠశ్చారిత్రవర్ధనేన సూచితః. వల్లభదేవేన వ్యాఖ్యాతః.

(2) వేణీభూత (29) ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యానే – "తామతీతస్య' ఇతిపాఠమాశ్రిత్య' సిన్ధుర్నామ నద్యన్తరమితి వ్యాఖ్యాతమ్. కిన్తు సిన్ధుర్నామ కశ్చిన్నదః కాశ్మీరదేశేఽస్తి. నదీ తు కుత్రాపి నాస్తీత్యుపేక్ష్యేత్యాక్షతే – ఇతి దక్షిణావర్తనాథవ్యాఖ్యానమనుమోదతే.

(3) త్వయ్యాదాతుమ్ (46) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే 'నిరుక్తకారస్తు – తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవ శబ్దస్య దర్శనమ్' ఇతీవ శబ్దదర్శనాదత్రాప్యుపమైవేతి బభ్రామ.

(4) యే సంరమ్భ (54) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే – "యదత్ర' ఘనోపలస్తు కరక" ఇతి యాదవవచనాత్ కరకశబ్దస్య నియతపుంలిఙ్గతాభిప్రాయేణ 'కరకాణామవృష్టిః' ఇతి

కేషాంచి-ద్వ్యాఖ్యానం తదన్యేనానుమన్యన్తే... అత ఏవ రుద్రః - వర్షోపలస్తు కరకా కరకోఽపి చ దృశ్యతే” - ఇతి.

(5) తస్యాస్తీరే (2-14) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే - నిరుక్తకారస్తు - ‘త్వాం తమేవ స్మరామి’ ఇతి యోజయిత్వా మేఘే శైలత్వారోపమాచష్టే - తదసఙ్గతమ్” ఇతి.

(6) తామాయుష్మన్! (2-38) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే - తథాచ ‘క్వచిద్ ద్వితీయాదర్శనాత్ సర్వత్ర న తథా’ ఇతి నాథవచనమనాథవచనమేవ.

(7) శాపాన్తో మే (2-47) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే - అత్ర కైశ్చిత్ ‘నభోనభస్యయోరేవ-వార్షికత్వాత్...’ తత్సర్వమసఙ్గతమ్. యచ్చ నాథేనోక్తమ్... ఇత్యవిరోధ ఏవ ఇతి.

మల్లినాథేనోదాహృతాగ్రన్థాగ్రన్థకారాశ్చ :

అక్షయకోశః (2-22); అమరః (1-1) ; అలఙ్కారసర్వస్వమ్(1-24) (2-16) ; అశోకకల్పః (2-15) ; ఉజ్జ్వలః (1-3) ; ఉత్పలః (1-16) ; ఉత్పలమాలా (1-16) ; ఏకావళీ (1-42) ; కర్ణోదయః (1-9) ; కావ్యాదర్శః (1-1) ; కాశికా (2-13) ; కేచిత్ (1-2) ; క్షీరస్వామీ (1-54) ; గజశాస్త్రమ్ (1-19) ; గుణపతాకా (2-13) ; చాన్ద్రవ్యాకరణమ్ (1-25) ; దణ్డీ (1-3) ; దిఙ్నాగః (1-14) ; నాథః (1-4) ; నిచులః (1-14) ; నిమిత్తనిదానమ్ (1-11) ; నిరుక్తమ్ (1-46) ; నృత్యసర్వస్వమ్ (1-35) ; న్యాయః (1-4) ; భారవిః (2-38) ; భాష్యకారః (1-55) ; భోజరాజః (2-35) ; మదిరార్ణవః (2-3) ; మనుః (1-48) ; మాలతీమాలా (1-63) ; యాదవః (1-9) ; రఘువంశసఞ్జీవినీ (2-22) ; రతిరహస్యమ్ (1-29) ; రతిసర్వస్వమ్ (2-34) ; రసరత్నాకరః (2-23) ; రసాకరః (2-11) ; రుద్రః (1-4) ; లక్షణాత్ (1-24) ; వచనాత్ (1-39) ; వాగ్భటః (1-13) ; వామనః (వైయాకరణః - 1-45) ; వామనః (అలఙ్కారికః - 1-9) ; విశ్వః (1-3) ; వృత్తరత్నాకరః (1-1) ; వైజయన్తీ (1-29) ; శకునశాస్త్రమ్ (1-9) ; శబ్దార్ణవః (1-1) ; శాశ్వతః (1-2) ; శమ్భురహస్యమ్ (1-43) ; శ్రీహర్షః (2-38) ; సాముద్రికమ్ (2-19) ; సారస్వతాలఙ్కారః (2-52) ; స్కాన్దపురాణమ్ (1-33) ; హలాయుధః (1-2).

అత్ర సర్వత్ర పద్యసంఖ్యా మల్లినాథవ్యాఖ్యానుసారేణ దత్తాః.

నరహరిపణ్డితః

అత్ర సమాయోజితా ద్వితీయా వ్యాఖ్యా బ్రహ్మప్రకాశికా. అస్యాః కర్తా శ్రీనరహరి-పణ్డితః. అస్య వ్యాఖ్యాకారస్య విషయే శ్రీ ఎన్.పి. ఉణ్ణిమహాశయా ఏవం వదన్తి-

విద్వజ్జనానురఞ్జనీత్యపరాఖ్యాయా బ్రహ్మప్రకాశికా వ్యాఖ్యాయాః కర్తా శ్రీనరహరి సరస్వతీతీర్థ ఆన్ధ్రదేశే త్రిభువనగిరౌ జనిం లేభే. నాగమ్మా - మల్లినాథౌ మాతరపితరౌ. అస్య జన్మసంవత్సరః 1298 (1242 A.D.) ఇతి.

సరస్వతీతీర్థనామాసౌ పరమహంస పరివ్రాజక ఇత్యవగమ్యతే. మల్లినాథవదయమపి మహామహోపాధ్యాయబిరుదభాగితి" ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ పణ్డిత శ్రీనరహరి కృతౌ మేఘదూతటీకాయామ్ బ్రహ్మప్రకాశికాయామ్ పరమ యోగోపవర్ణనం నామ సప్తదశశ్లోకీ–వ్యాఖ్యానం సమాప్త" మితి గ్రన్థాన్తపుష్పికాతో జ్ఞాయతే. ఏష మహావ్యాఖ్యాతా శ్రీ పురుషోత్తమ జగన్నాథ స్వామినః పరమభక్త ఇతి వ్యాఖ్యా పరిశీలనేన స్ఫుటీభవతి.

మల్లినాథాదయో వ్యాఖ్యాతారో మేఘసన్దేశకావ్యమ్ పూర్వోత్తరభాగరూపేణ వ్యాచఖ్యుః . పణ్డిత లోకేఽపి 'పూర్వమేఘః – ఉత్తరమేఘః' ఇతి ప్రసిద్ధిరస్తి. నరహరిపణ్డితస్తు మేఘసన్దేశ కావ్యమ్ (1) పూర్వపఞ్చాశీ (2) ఉత్తరపఞ్చాశీ (3) సప్తదశశ్లోకీతి త్రిధా విభజతే.

మేఘసన్దేశవ్యాఖ్యాసు బ్రహ్మప్రకాశికా హ్యతి విలక్షణా చకాస్తి. మహాపణ్డితో నరహరి తీర్థః సన్దేశకావ్యం సర్వమపి నీలాచలస్థితభగవజ్జగన్నాథస్వామిపరతయా యోజయతి.

'ఇహ ఖలు సర్వానేవ జీవాన్ సంసారజలోపప్లుతానవేక్ష్య తన్మధ్యవర్తి సకలపురుషార్థసాధన నీలాద్రిభువమారోపయితుం కవిర్మేఘదూతాఖ్యమ్ ప్రణినాయేతి"

ఇదం కావ్యం శ్రీజగన్నాథస్వామీన్ద్రద్యుమ్నయోః సంవాదరూపమేవ – "అస్మిన్ గ్రన్థే కేచిచ్ఛ్లోకాః ప్రతిమావాక్యమ్, కేచిదిన్ద్రద్యుమ్నవాక్యమ్; కేచిత్ కవివాక్య" మితి (4)

నీలాద్రౌ చతుర్ధా విభక్తో జగన్నాథ ఏవ భక్త్యా పూజనీయ ఇతి సన్దేశ ఏవ కావ్యే ప్రధానతయా నిబద్ధః–

తేనాత్ర శ్రీజగన్నాథ – బలభద్ర – సుభద్రా – సుదర్శన రూపేణ చతుర్ధా మూర్తిర్విజయ–మానో భగవాన్ భక్తైరుపాస్యః' (1) ఇతి.

శ్రీజగన్నాథస్వామీ సాక్షాద్విష్ణుః; నీలాచలః సాక్షాద్వైకుణ్ఠలోకో గుణ్డిచాయాత్రా సర్వముక్తి ప్రదాయినీతి స్పష్టం నిరూపయతి.

క్వచిత్క్వచి – న్మూలశ్లోకగతాని పదాన్యపూర్వరీత్యా విచ్ఛిద్య నూతనార్థానావిష్కరోతి–

(1) కశ్చిత్కాన్తా విరహగురుణా (1) ఇత్యత్ర 'కాన్తా + అవిః + అహః' ఇతి విచ్ఛిద్య 'కాన్తా = ఇష్టా; అవిః = నీలాద్రిః; అహః = పూజార్థ' ఇతి యక్షశబ్దమ్ 'ఈ + అక్ష' ఇతి విభజ్య 'ఈ లక్ష్మీః తస్యా అక్షః యస్మిన్ స యక్ష' ఇత్యర్థం వక్తి.

రామగిర్యాశ్రమేషు – రామోనీలః. రామశ్చాసౌ గిరిశ్చేతి రామగిరిర్నీలగిరిః – గురుణా – జ్యేష్ఠభ్రాత్రా – బలభద్రేణ వసతిం చక్రే – ఇతి.

(2) ఉజ్జయిన్యాః (29) ఉత్కర్షేణజయిన్యా దర్శనమాత్రేణ త్వాం వశీ కుర్వన్త్యా మహాలక్ష్మ్యాః – ఇతి.

(3) శీప్రా (33) శీం శీత్కారరూపావ్యక్త – శబ్దైకదేశానుకరణమ్ ప్రాతీతి శీప్రాః – ప్రా – పూరణే – క్విప్ – ఇతి.

(4) చణ్డేశ్వరస్య (38) – అత్యన్తకోపనస్యేశ్వరస్యాతిక్రుద్ధస్య శ్రీనరసింహస్య ఇతి.

(5) రన్తిదేవస్య (48) రన్తిశ్చాసౌ దేవశ్చేతి రన్తిదేవస్తస్య జగన్నాథస్య – ఇతి.

(6) భర్తుర్మిత్రమ్ ప్రియమవిధవే విద్ధి – ఇత్యత్ర

ప్రియమ్ + అవిధ + వేవిద్ధి – ఇతి పదాని విచ్ఛినత్తి

హే అవిధ! న విద్యతే విధా ఏతా దృగితి ప్రకారో యస్య స నిరాకార ఇత్యర్థః. హే జగన్నాథ! తవ ప్రియమ్ – పూజానామకీర్తనాదికమ్. పరలోకోపకారిత్వాన్మిత్రం హితమ్ – హే విద్ధి – త్వ ద్భృత్యభృత్యమ్ మాం విద్ధి . 'విద – జ్ఞాన' ఇత్యస్య యఙ్లుకి లోణ్మధ్యమ పురుషైకవచనరూపమ్ – ఇతి.

వ్యాఖ్యానే క్వచిత్ క్షేత్రమాహాత్మ్యప్రతిపాదికాః పురాణకథా ఉపన్యస్తా యథా –

"పూర్వం హి బ్రహ్మణః సమక్షం కాకః శ్రీనీలమాధవం దృష్ట్వా రోహిణీ కుణ్డే స్నాత్వా సారూప్యమాప్తవాన్. తతశ్చ వాయసవిజిష్ణురాగతః కిమ్ మయా కర్తవ్యమ్? ఇతి. తతో భగవదభిప్రాయాభిజ్ఞయాశ్రియోక్తమ్. ఈశ్వరస్యేయమాజ్ఞా తవాత్రాధికారో నాస్తీతి. అత్ర త్యాస్తిర్యఞ్చోఽపి ముక్తిభాజ ఇత్యాది పురాణేషు స్పష్టమ్" (1) – ఇతి.

బ్రహ్మప్రకాశికాయాం శ్రీజగన్నాథరథయాత్రా సమ్యగ్వర్ణితా. రోహిణీ కుణ్డ (1) – గుణ్డిచామణ్డప (7) – బలగణ్డీ (17,28) ఆడమ్బరమణ్డపాదీని దివ్యస్థలాని సూచితాని. శ్వేతగఙ్గాది తీర్థాన్యుక్తాని.

లోకేశ్వర – మార్కణ్డేయేశ్వర – బిల్వేశ్వర – కపోతేశ్వర – నీలకణ్ఠేశ్వర – ఈశానేశ్వరాది శివలిఙ్గాని ప్రోక్తాని. విన్ధ్యపాదేవీ చ (20) ప్రస్తుతా.

అప్యన్యసిఞ్జలభర (37) – ఇత్యత్ర రాజ్ఞాం సన్ధానకాలే హి పటహో వాద్యన్తే. శరీరేన్ద్రియ విషయాత్మకానాం చతుర్దశానామ్ భువనానామ్ పఞ్చీకృతేషు మహాభూతేషు సన్ధిః. పఞ్చీకృతానామపఞ్చీకృతేషు సన్ధిః. తస్య చ యత్సన్ధానమిత్యేవం సన్ధిసమూహసమ్బన్ధి శబ్దం రుద్రస్యగర్జనం కుర్వం స్త్వమేవైక ఔదుమ్బరమ్ ఫలమివ బ్రహ్మణ్డపక్వఫలాత్మకసాత్కర్తు మాప్స్యసీత్యర్థః – ఇతి.

అనేన నరహరితీర్థస్య శివకేశవాద్వైతం స్పష్టమ్ భవతి.

ఉత్తరభాగే యమ – నియ – మాసన – ప్రాణాయామ – ప్రత్యాహార – ధ్యాన – ధారణా – సమాధి రూపోఽష్టాఙ్గయోగో విస్తరేణ వివృతః. సప్తదశశ్లోకవ్యాఖ్యానే – చతుర్థా మూర్త్యుపాసనరూపయోగచూడామణినామకో భక్తియోగో నిరూపితః.

తన్వీ శ్యామా... ... ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే శ్రీమహాసరస్వత్యా ఉపాసనవర్ణనమతీవ రమణీయమ్. ఏవం సుభద్రా – బలభద్ర – స్తుతయోఽతీవమనోహరాః.

శ్రీనరహరితీర్థ స్తర్కశాస్త్రే మహోద్దణ్డపణ్డిత ఇవ లక్ష్యతే. అత ఏవ శ్రీమదుదయనాచార్యాణాం న్యాయకుసుమాఞ్జలి వాక్యాని యథాతథం స్వీకరోతి.

“ఇహ యద్యపి యం కమపి పురుషార్థమర్థయమానాః శుద్ధ బుద్ధ స్వభావ ఇత్యౌ-పనిషదాః, ఆది విద్వాన్ సిద్ధ ఇతి కాపిలాః, క్లేశకర్మ విపాకాశయైరపరామృష్టో నిర్మాణకాయ-మధిష్ఠాయ సమ్ప్రదాయప్రద్యోతకోఽనుగ్రాహకశ్చేతి పాతఞ్జలాః, లోకవేదవిరుద్ధైరపి నిర్లేపః స్వతన్త్రశ్చేతి మహాపాశుపతాః, శివ ఇతి శైవాః, పురుషోత్తమ ఇతి వైష్ణవాః, పితామహ ఇతి పౌరాణికాః, యజ్ఞపురుష ఇతి యాజ్ఞికాః నిరావరణ ఇతి దిగమ్బరాః, ఉపాస్యత్వేన దేశిక ఇతి మీమాంసకాః, యావదుక్తోపపన్న ఇతి నైయాయికాః , లోకవ్యవహారసిద్ధ ఇతి చార్వాకాః కిమ్బహునా? కారవోఽపి యం విశ్వకర్మేత్యుపాసతే తస్మిన్నేవం జాతి – గోత్ర – ప్రవర – చరణ – కులధర్మాదివదాసంసారమ్ ప్రసిద్ధానుభావే భగవతి భవే సన్దేహ ఏవ కుతః? కిం నిరూపణీయమ్” ॥ ఇతి న్యాయకుసుమాఞ్జలిః

ఇత్యౌత్సుక్యాదితి – తమిమమ్ పరమేశ్వరమ్ బ్రహ్మాదీనామ్ బ్రహ్మలోకాదీనాఞ్చ నిర్మాతారం విశ్వకర్మే వ్యాచక్షతే కారవః. లోకవ్యవహారసిద్ధ ఇతి చార్వాకాః. సర్వజ్ఞ ఇతి సౌగతాః. నిరావరణ ఇతి దిగమ్బరాః. అశరీరీ నిత్యజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నః సర్వజ్ఞః సర్వకర్తేశ్వరో నామాత్మవిశేష ఇతి నైయాయికవైశేషికౌ. క్లేశాదిభిరపరామృష్టో నిర్మాణకాయమధిష్ఠాయ సమ్ప్రదాయప్రద్యోత కోఽనుగ్రాహకశ్చేతి పాతంజలాః లోకవేదవిరుద్ధైరపి నిర్లేపః స్వతంత్రశ్చేతి మహాపాశుపతాః. శివ ఇతి శైవాః. పితామహ ఇతి పౌరాణికాః. యజ్ఞపురుష ఇతి యాజ్ఞికాః. ఈశ్వరో నామకశ్చిన్నాస్తీతి మీమాంసకాః సాంఖ్యాశ్చ. పురుషోత్తమ ఇతి వైష్ణవాః. బ్రహ్మేతి వేదాన్తినః. ఇత్యేవమ్ ప్రకారేణౌత్సుక్యాత్... ...॥ ఇతి బ్రహ్మప్రకాశికా.

ఇయమ్ బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా భక్తానాం యోగినాం వేదాన్తినాం విశిష్య శ్రీజగన్నాథా-రాధకానామ్ పరమోపకరిణీ సముల్లసతీత్యత్ర నాస్తి సంశీతి లేశోఽపి.

శ్లో॥ పథి శ్వశానే గృహమణ్డేపే వా, రథ్యాప్రదేశే భువి యత్ర యత్ర ।
ఇచ్ఛన్ననిచ్ఛన్ పురుషోత్తమాఖ్యే దేహావసానే లభతే స మోక్షమ్ ॥ ఇతి బ్రహ్మప్రకాశికా సన్దేశః.

బ్రహ్మప్రకాశికాయాముదాహృతా గ్రన్థా గ్రన్థాకారాశ్చ –

అమరః (1,6); ఇతి కోశః(68); ఇతి వచనాత్(69); తన్త్రాన్తరమ్(1,6); త్రికాణ్డశేషః (70); నానార్థకోశః:(1); పురాణమ్(1); పురాణవచనాని(46); బ్రహ్మపురాణమ్(86); భగవద్గీతా(86); భాగురిః(26); మేదినీ(20,33); యోగశాస్త్రమ్(92); రభసః(4) ; వర్ధమానః (1) ; విశ్వః(11) ; వ్యాకరణాన్తరమ్(1).

పూర్ణసరస్వతీ

అస్మిన్ సంస్కరణే సమాయోజితా తృతీయా వ్యాఖ్యా విద్యుల్లతా. అస్యాః కర్తా పూర్ణసరస్వతీ తు పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య ఇతి నామదర్శనేనైవ జ్ఞాయతే. అయం కేరళదేశీయ శ్చతుర్దశశతాబ్దాన్తే (14శ) బభూవ. అస్య గురుః పూర్ణజ్యోతిః

శ్లో॥ పూర్ణజ్యోతిశ్చరణకరుణాజాహ్నవీపూతచేతాః

శ్లో॥ పూర్ణసరస్వత్యాఖ్యః పూర్ణజ్యోతిః పదాబ్జపరమాణుః

శ్లో॥ అవిద్యావిద్విషే తస్మై శ్రీపూర్ణజ్యోతిషే నమః

ఇతి వ్యాఖ్యానాద్యన్తవచనైర్జ్ఞాయతే. పూర్ణసరస్వతీ మహాకవిరుత్తమవ్యాఖ్యాతా చ.

పూర్ణసరస్వత్యా గ్రన్థాః

స్వతన్త్ర గ్రన్థాః :-

1. హంస సన్దేశః
2. ఋజులఘ్వీ – మాలతీమాధవకథా
3. చర్మణ్వతీ చరితమ్
4. కమలినీ రాజహంస నాటకమ్

వ్యాఖ్యాగ్రన్థాః :-

5. విష్ణుపాదాదికేశాన్తస్తోత్రవ్యాఖ్యా – భక్తిమన్దాకినీ
6. మేఘసన్దేశవ్యాఖ్యా – విద్యుల్లతా
7. మాలతీమాధవవ్యాఖ్యా – రసమఞ్జరీ
8. అభిజ్ఞానశాకున్తల టీకా
9. ఉత్తరరామచరితవ్యాఖ్యా
10. అనర్ఘరాఘవవ్యాఖ్యా
11. శివకేశాదిపాదాన్తస్తోత్రవ్యాఖ్యా
12. శిశుపాలవధ టీకా
13. నాట్యవేదవివృతిసఙ్గ్రహః
14. నిపాతవృత్తిః

విద్యుల్లతా తు మేఘసన్దేశస్యాతివిస్తృతా వ్యాఖ్యా. అత్ర ప్రసఙ్గాగతాః పురాణకథాః సర్వా అపి వివృతాః.

శ్లో॥ స్రోతో మూర్త్యాభువిపరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్ (మే.సం.45)

ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యాయాం మహాభారతప్రసిద్ధం రన్తిదేవస్య చరితం నవభిఃశ్లోకైః సఙ్గృహీతమ్. ఇదమేవ '**చర్మణ్వతీచరిత**' మితి ప్రసిద్ధిం గతమ్. విద్యుల్లతాయామ్ మూలశ్లోకానామ్ భావావిష్కరణాయానేక ప్రాచీన కావ్యనాటక వచనాని విస్తరేణ సముద్ధృతాని. మేఘసన్దేశోపరి వాల్మీకి రామాయణస్య ప్రభావః సర్వత్ర ప్రదర్శితః. వివిధశాస్త్రవిషయా ఆలోడితాః. క్వచిత్ క్వచిత్ పూర్వవ్యాఖ్యానవచనాని పరామృశతి.

"హనుమత్సన్దేశం హృది నిధాయ కాళిదాసో మేఘసన్దేశకావ్యం జగ్ర"న్థేతి దక్షిణావర్తనాథ – మల్లినాథావాహతుః. పూర్ణసరస్వతీ తు తథా న మనుతే – "కవేర్యక్షవృత్తాన్తే సీతా రాఘవ వృత్తాన్తసమాధిరస్తీతి కేచిత్. తన్న సహృదయ హృదయసంవాదాయ. ప్రయోజనాభావాత్" (1) – ఇతి.

రామగిరిశ్చిత్రకూట ఇతి మల్లినాథ ఉవాచ. 'రామగిరేశ్చిత్రకూటస్యాశ్రమేషు' – ఇతి. రామగిరేశ్చిత్రకూటస్యాశ్రమేషు తిష్ఠతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః (97) – ఇతి చ. పూర్ణసరస్వతీ తు – "గిరిశ్చిత్రకూట ఇతి కేచిత్. అన్యః కశ్చిదిత్యన్యే" – ఇతి పక్షాన్తరం నిగదతి.

తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యానే పూర్వశ్లోకాన్ పరశ్లోకాంశ్చ పరామృశ్య విరోధపరిహారేణ వివృణోతి – "నూనం తస్యాః" ఇతి ముఖచన్ద్రస్య", "శిఖినామ్ బర్హభారేషు కేశాన్", ఇతి కేశపాశస్య; 'నదీవీచిషు భ్రూ విలాసాన్' ఇతి భ్రూలతయోః; యాస్యత్యూరుః సరసకదలీస్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్' ఇత్యూర్వోః; 'శ్యామాస్వఙ్గమ్' ఇతి కరచరణానాం తత్ర తత్ర ప్రసఙ్గే వర్ణయిష్యమాణత్వా దత్ర ముఖాదివర్ణనం న కృతమితి వేదితవ్యమ్" (78) – ఇతి.

పూర్ణ సరస్వతీ మహాకవి ర్బహుకావ్యకర్తేత్యవోచామ. అత ఏవ కేషుచిత్ స్థలేషు కాదమ్బరీ వచన తుల్యాని వాక్యాని ప్రయుజ్య పాఠకానామ్ మనాంసి రఞ్జయతి. "యతస్తే సురకరికరపీవర ప్రచణ్డధారాసారసమ్ప్లావితజగదణ్డపిణ్డాదేవ కార్యాధికారిణస్తతస్తేషాం వంశం జగతి కో న జానాతీత్యర్థః". (6)

బాహ్యోద్యానాదచలతో రామణీయకహృతహృదయస్య గౌరీపతేర్జటాజూటసతత సన్నిహిత తరుణచన్ద్రనిష్యన్దమానసాన్ద్రచన్ద్రికానిర్ఝరప్రక్షాళనద్విగుణకాన్తిభిః సుధాధవళైః ప్రాసాదై–ర్విభూషితా (7).

గగనశిరసి కిమిదమనిలచలితమవనిధరశిఖరమపరముత కిమపి బృహదితి సరభసము–పరిపరిపతనభయతరలనయనకువలయనిభృతకుచముకులమభిరుచితజనమనుయుఞ్జానాభి–రిత్యర్థః. (14)

శాన్తోద్వేగస్తుఙ్గజటోత్సఙ్గసఙ్గిగఙ్గాతరఙ్గసఞ్జనితాడమ్బరావతరదుత్తరఙ్గిత ఫూత్కృతి కరాలభుజగగణభూషితకర్ణకణ్ఠకటితటాదికస్య లలాటలోచనజ్వలదనలచలనసురపురదాహ శఙ్కాకులితకలితాఞ్జలిదేవబృన్దస్య కరగృహీత పరశు శూలాది భ్రామణ దురాసదోపాన్తదేశస్య ప్రచణ్డతాణ్డవోద్దణ్డ భుజతరుషణ్డస్య ఖణ్డపరశోర్జగదణ్డఖణ్డనక్షమేషు మణ్డలభ్రమణసమ్భ్రమేషు ధైర్యావలమ్బేన నియన్త్రితభయవికారః. (36)

అనేన తరుణకిరణకబలితతమసిగగనసరణిమశిశిరమహసి సముపసరతి సతి దివసముఖ – వితతలలితవివిధచరితభరితమధికరుచిరమవనిపనగరం తదతికుతుకజననమనుభూయైవ గన్తవ్యమితి ద్యోత్యతే.(38).

తతశ్చ సురభితరసురతరుకుసుమసహచరిత శుచిశిశిరగగన సరిదుదకస్నపనే భగవతః ప్రసాదాతిశయలాభః... ... అథవా సురాసుర నికర ఘస్మర విస్మరజలధిగరల–కబలనేన తదూష్మశాన్తయే శివస్య సుధాకరశకలధారణాత్ తదనుస్మారణేన జగదేక శరణతా కరుణానిధేర్ద్యోత్యతే. (43)

క్వచిత్ సంస్కృతవిద్వద్గోష్ఠీప్రసిద్ధాని వచనాన్యుపన్యస్య విద్వజ్జనచేతాంసి చమత్కరోతి–

అహో! గణ్డస్యోపరి పిటకోద్భేద ఇతి భావః (2)

నిర్నిమిత్త ఏవ కాశం కుశం వావలమ్బ్య శ్రీమతామనపేక్షితపరోపతాపః కోప ఇతి భావః (7)

అహో! దిష్ట్యా వర్ధిష్యసే ప్రకృష్టపురుషార్థలాభాదితి వస్తు చ ద్యోత్యతే (7)

అహో! ప్రథమఖనన ఏవ నిధిదర్శనమితి ద్యోత్యతే (14)

శీలేన రక్ష్యతే నారీ (83) ఇతి.

క్వచిన్మూలస్థితాన్ దోషాన్ సూచయతి –

శ్లో॥ తాలైః శిఞ్జద్వలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయామ్ (75) 'శిజి – అవ్యక్తే శబ్దే' ఇత్యయం ధాతురాత్మనేపదీ. అతః పరస్మైపదిత్వం చిన్త్యమ్" – ఇతి. ధ్వన్యాలోకేఽపి 'శిఞ్జద్వలయ' ఇతి పాఠ ఏవ దృశ్యతే. వస్తుతస్త్వత్ర – 'తాలైః శిఞ్జావలయసుభగై' రిత్యేవ దక్షిణావర్తనాథ – మల్లినాథాది బహువ్యాఖ్యాతృ సమ్మతః పాఠః.

క్వచిద్వ్యాఖ్యానాన్తరదోషాన్ పరిణయతి –

గన్ధమాఘ్రాయ చోర్వ్యాః సారఙ్గాస్తే (21) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే – ఘ్రాణే తు సారఙ్గా గజా ఇతి కేచిత్ –

'కరీవ సిక్తమ్ పృషతైః పయోముచాం శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్' ఇత్యుక్తత్వాత్. అత్ర ప్రమాణమ్ మృగ్యమ్. ఇతి.

ఏవం విద్యుల్లతావ్యాఖ్యాతివ్యుత్పత్తి దాయినీ విలసతి.

పూర్ణసరస్వత్యా విద్యుల్లతాయాముదాహృతా గ్రన్థా గ్రన్థకారాశ్చ ;

అజయః (81) ; అమరః(1); అమరసింహః (87); అమరుకః (8,67) ; అష్టాఙ్గసఙ్గ్రహః (); అష్టాధ్యాయీ (సర్వత్ర); ఆగమః (36,70); ఉత్తరరామచరితమ్ (11); ఉత్పలమాలా (16); ఉపనిషత్ (1); కవివల్లభః (29); కశ్చిత్ (78,80); కాదమ్బరీ (10); కామతన్త్రమ్ (93); కామసూత్రమ్ (6); కాళిదాసః (1); కిరాతార్జునీయమ్ (1); కుమారసమ్భవమ్ (1); కూర్మపురాణమ్ (106); కౌటిల్యః (92); ఖరనాదః (20); గాథాసప్తశతీ (81); గుణపతాకా (107); దశకుమారచరితమ్ (31); దివాకరః (12,16,...); ధ్వన్యాలోకః ( ); నన్దికేశ్వరః (33); నన్దీశ్వరమతమ్ ( ); నిఘణ్టుః (82); పురాణవచనమ్ (43); పూర్ణజ్యోతిః (అవతారిక); ప్రబోధచన్ద్రోదయమ్ (61); బృహత్సంహితా (15); భగవద్గీతా (30,64); భగవద్వచనమ్ (55); భర్తృహరి (23); భరతః () ; భల్లటః (88); భవభూతిః ( ); మదనతన్త్రమ్ (9); మనుః ( ) ; మహాభారతమ్ (24); మహాయాత్రా (15); మాఘః (53); మురారిః (56); యాదవప్రకాశః (87); యోగయాత్రా (9); రఘువంశః (1); రత్నావళీ (29,88);

రతిరహస్యమ్ (67,79); రతివిలాసః (93); రామాయణమ్ (9); వరాహమిహిరః (9); వాత్స్యాయనః (78); వామనః (48); వాయుపురాణమ్ (33); వాహటః (13); విక్రమోర్వశీయమ్ (65); విష్ణుపురాణమ్ (6); వైజయన్తీ (1); వైద్యకమ్ (32); శాకున్తలమ్ (2,9); శిశుపాలవధమ్ (1); శ్రీకణ్ఠః ( ); శ్రుతిః ( ); సాముద్రికమ్ (70); సింహః (అమరసింహః) (31); సేతుబన్ధమ్ (65,106); స్మరణమ్ (54); స్మృతిః (84); హర్షచరితమ్ (9,32); హలాయుధః (11) – ఇతి.

విద్యుల్లతాయాం వైజయన్తీకోశో దివాకరశ్చాసకృదుదాహృతౌ.

రావి మోహనరాయః

అస్మిన్ సమ్పుటే సంయోజితా చతుర్థీ వ్యాఖ్యాతు మృణాళినీ. ఇయమాన్ధ్రభాషామయీ వ్యాఖ్యాతివిస్తృతా. అస్యాః కర్తా శ్రీ రావి మోహనరాయశ్చీరాలపట్టణే వర్తతే. అస్మత్ ప్రియమిత్రేణ సాహిత్యసేవాపరాయణేన సహృదయశిరోమణినా మోహనరాయేణానేకే ప్రాచీనసంస్కృతాన్ధ్రగ్రన్థాః ప్రకటితాః. అద్యాపి ప్రకటీక్రియన్తే చ. ఇయాంస్తు విశేషః. ఇతః పూర్వమన్యపణ్డితైర్విరచితాభిర్వ్యాఖ్యాభిర్వివిధా గ్రన్థాః ప్రకటితాః. అధునా తు మేఘసన్దేశకావ్యమ్ ప్రాచీనసంస్కృతవ్యాఖ్యాభిస్సహ స్వేనైవ విరచితయా మృణాళినీ వ్యాఖ్యయా ప్రకటీకృతమితి మోముద్యతే మమ మానసమ్.

ఇయం వ్యాఖ్యా బాలానాం సుఖబోధాయ పణ్డితప్రకాణ్డానామ్ మనోరఞ్జనాయ చ లిఖితా. అస్మిన్ వ్యాఖ్యానే ప్రతిశ్లోకమ్ పదవిభాగ – ప్రతిపదార్థ – తాత్పర్యాణి సన్తి. పదాదర్శే (1) విభక్తి – అవ్యయ – కృత్ – క్రియారూపాణి (2) సమాసాః (3) పాఠాన్తరాణి (4) పదవ్యుత్పత్తి – నిఘణ్టు ప్రమాణ – కావ్య ప్రయోగాశ్చ (5) క్రియారూపాణి ప్రదర్శితాని. అన్తే విద్యుల్లతాను సారేణాలఙ్కారా నిరూపితాః. ప్రాచీనసంస్కృతవ్యాఖ్యాభి స్సహ '**కాలే**' ప్రభృతి పణ్డితవిరచితాని నవీనాన్యాఙ్గ్లవ్యాఖ్యానాన్యపి సమాలోచితాని. ప్రాచీనసంస్కృతకోశైః సహ నవీనాః సంస్కృతాఙ్గ్ల నిఘణ్టవోఽ ప్యుదాహృతాః.

(1) కశ్చిత్కాన్తా (1) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే రసానామధిదేవతానాం రత్నానాఞ్చ పట్టికా దత్తా

భరతకోశానుసారేణ విప్రదాస – సర్వేశ్వర – హమ్మీర – భరత – కుమ్భ – సాగరన – న్త్వభినవగుప్త – హరిపాల – జగద్ధరాదీనాం రసనిర్వచనాన్యుపన్యస్తాని.

(2) అద్రేః శృఙ్గమ్ (14) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే దక్షిణావర్తనాథ – మల్లినాథోక్తో నిచుల కవి – దిఙ్నాగాచార్యప్రసఙ్గోఽసన్దర్భ ఇతి వ్యాఖ్యా కర్తురభిప్రాయః సంచితః

అష్టదిగ్గజతాళికాఙ్గ్లభాషయా సహ ప్రదర్శితా.

(3) బహుషు ముద్రితపుస్తకేషు –

వల్మీకాగ్రాత్ ప్రభవతి ధనుః ఖణ్డమాఖణ్డలస్య (15) ఇత్యేవ పాఠోఽస్తి. ధనుః ఖణ్డమితి రూపం త్వసాధు.

'నిత్యం సమాసేఽనుచరపదస్థస్య' (8-3-45) ఇతి పాణినీయ సూత్రానుసారేణ 'ధనుష్ఖణ్డ' మిత్యేవ సాధురూపమ్ భవతి. తథైవ ముద్రితమస్మిన్ సంస్కరణే అత్ర Valmika - Satapo Meghah ఇతి విలియమ్స్ నిఘణ్టురప్యుదాహరణీయః.

(4) త్వయ్యాసన్నేపరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాన్తః(23) అత్ర - శ్యామాని యాని జమ్బూవనాని తైరన్తారమ్యాః 'మృతావవసితే - రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవః - ఇతి సఞ్జీవినీ. 'అన్తశబ్దస్య మల్లినాథోక్తో రమ్యార్థో న రమ్య' ఇతి మృణాళినీ.

(5) నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతోః (25) ఇత్యత్ర 'విశ్రాన్తిహేతో' రితి పాఠాన్తరమ్ ప్రదర్శ్య విశ్రమ ఏవ విశ్రామః; ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞ ఇతివత్' ఇతి **కాలే** వచన ముక్త్వా ప్రాచీనకవిప్రయోగౌ ప్రదత్తౌ.

(6) సౌధోత్సఙ్గ (27) ఇతి శ్లోకస్య వ్యాఖ్యానే 'అయోధ్యా మధురా మాయా' ఇతి శ్లోక ఉదాహృతః. ద్వాదశజ్యోతిర్లిఙ్గాన్యుక్తాని.

(7) తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యాత్ (40) ఇత్యత్ర - "మల్లినాథస్తు ధైర్యాత్ = ధార్ష్ట్యాదితివ్యాఖ్యాతవాన్. తన్న సమీచీనమ్. ధైర్య శబ్దస్య ధార్ష్ట్యార్థే ప్రయోగస్యా-దర్శనాత్. యథా శ్రుతార్థపరిత్యాగే ప్రమాణాభావాచ్చ'' ఇతీశ్వరచన్ద్రవిద్యాసాగరవచనం సాధూపన్యస్తమ్.

(8) నీతా రాత్రిః క్షణ ఇవ మయా సార్ధమిచ్ఛారతైర్యా (85) ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యానే కల్యాణమల్లస్యానఙ్గరఙ్గానుసారేణ వివిధాని బన్ధనామాన్యుక్తాని.

(9) మధ్యేక్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః (78) ఇతి శ్యామాస్వఙ్గం చకిత హరిత్రప్రేక్షణే దృష్టిపాతమ్ (100) ఇతి చ కాళిదాసేన 'హరిణీప్రేక్షణేతి' సమాసో వారద్వయమ్ ప్రయుక్తః. రసగఙ్గాధరే జగన్నాథస్త్వత్ర శ్రుతికాటవదోషముక్తవాన్. అథ. దీర్ఘానన్తరం సంయోగస్య భిన్నపదగతస్య సకృదప్యశ్రవ్యమ్. అసకృత్తు సుతరామ్.

శ్లో॥ హరిణీప్రేక్షణా యత్ర గృహినీ న విలోక్యతే ।
సేవితం సర్వసమ్పద్భిరపి తద్భవనం వనమ్ ॥ ఇతి

అయం విషయో మృణాళిన్యాం రసగఙ్గాధరవరివస్యానుసారేణ నిర్దిష్టః.

(10) పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానామ్ (102) అత్ర కాళిదాస మహాకవినా నిశ్చయార్థే నఞ్ ద్వయమ్ ప్రయుక్తమ్. ఆనన్దవర్ధనాచార్యా ధ్వన్యాలోకే "పదపౌనరుక్త్యఞ్చ వ్యఞ్జకత్వాపేక్షయైవ కదాచిత్ ప్రయుజ్యమానం శోభామావహతి -

శ్లో॥ తత్సాధవో న న విదన్తి విదన్తి కిన్తు - ఇత్యాదా" వితి సోదాహరణం నఞ్ద్వయ ప్రయోజనం వివృణ్వతే.

ఏతచ్చ మృణాళిన్యాం సమ్యగ్వివృతమ్. మృణాళినీ విశేషాః కేచిత్ ప్రదర్శితాః స్థాలీపులాక న్యాయేన. అన్యే తు తత్రైవానుసన్ధేయా ఇతి గ్రన్థగౌరవభయాదితో విరమ్యతే.

మృణాళిన్యాముదాహృతా గ్రన్థా గ్రన్థకారాశ్చ –

అథర్వవేదః (37) ; అనఙ్గరఙ్గః(78); అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ (1); అభిధానచిన్తామణిః (9,34) ; అభిధానరత్నమాలా(1); అభినవగుప్తః(84); అమరః (10); అమరుకశతకమ్ (67); అలఙ్కారకౌస్తుభః (93); అలఙ్కారమణిహారః(1); అలఙ్కారసర్వస్వమ్ (61); అలఙ్కారసఙ్గ్రహః (6); అవ్యయకోశః(5); ఆచారధర్మః (4); ఋతుసంహారః (9,44); ఏకావళీ (53); కల్యాణమల్లః (11); కాత్యాయనీవ్యాఖ్యా (14); కామశాస్త్రమ్ (93); కావ్యచన్ద్రికా (105); కావ్యప్రకాశః (1); కావ్యాదర్శః (33); కావ్యాలఙ్కారః (భామహః – 2); కిరాతార్జునీయమ్ (6); కుమారసమ్భవమ్ (2); కులార్ణవతన్త్రమ్ (4); కువలయానన్దః (74); క్షీరస్వామీ (11); గరుడపురాణమ్ (46); గీతగోవిన్దమ్ (41); గురుబాలప్రబోధినీ (7); ఘటకర్పరకావ్యమ్ (4); చన్ద్రకళా (96); చన్ద్రాలోకః (33); చమత్కారచన్ద్రికా (1); జమ్ములమడకమాధవరామశర్మా (95); జలార్గళశాస్త్రమ్ (72); తర్కశాస్త్రమ్ (16); తర్కసఙ్గ్రహః (90); దక్షిణావర్తనాథః (18); దశకణ్ఠరావణః (36); దశకుమారచరితమ్ (80); దానసాగరః (66); దిఙ్నాగః (14); దేవీపురాణమ్ (4); ద్విరూపకోశః (71); ధ్వన్యాలోకః (102); నాగానన్దః (110); నిచులః (14); నిమిత్తనిదానమ్ (92); నేలటూరు రామదాసయ్యః (75); నైషధీయచరితమ్ (3); పఞ్చతన్త్రమ్ (46); పతఞ్జలిః (60); పురాణసర్వస్వమ్ (50); ప్రతాపరుద్రీయమ్ (8); ప్రసన్నరాఘవమ్ (12); బాలానన్దినీ (98); బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః (65); బృహత్సంహితా (15); బ్రహ్మవైవర్తమ్ (1); భగవత్పాదదయానన్దసరస్వతీస్వామీ (8); భగవద్గీతా (13); భట్టికావ్యమ్ (6); భరతః (15) ; భరతనాట్యశాస్త్రమ్ (84); భామినీ విలాసః (75); భారవిః (8); భావప్రకాశః (14); మఞ్జరీవ్యాఖ్యా (4); మనుస్మృతిః (10); మమ్మటాచార్యః (1); మయూరః (31); మల్లినాథః (23); మహాభారతమ్ (4,8); మహిమ సింహగణిః (11); మాఘః (12); మాతఙ్గః (22); మాలతీమాధవమ్ (10); మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ (5); ముద్రారాక్షసమ్ (38); మృచ్ఛకటికమ్ (9); మేదినీ (76); యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః (4); యోగదర్శనమ్ (97); రఘువంశః (2); రతిరహస్యమ్ (29); రత్నశాస్త్రమ్ (15); రత్నాకరః (96); రత్నావళీ (78); రసగఙ్గాధరః (100); రసమఞ్జరీ (8); రాజనిఘన్టుః (17); రామనాథః (11); రాయముకుటః (5); లక్ష్మీనివాసః (11); వక్రోక్తిజీవితమ్ (85); వరివస్యా(100); వల్లభః (16); వామనాలఙ్కారః (39); వాయుపురాణమ్ (11); వార్తికమ్ (2); వాల్మీకి రామాయణమ్ (5); విక్రమోర్వశీయమ్ (1,8); విద్యుల్లతా(88); వివర్ణాదివిష్ణుసహస్ర–నామస్తోత్రమ్ (57); విష్ణుపురాణమ్ (6); వేణీసంహారః (6); వేదంవేఙ్కటరాయశాస్త్రివ్యాఖ్యా (25) వ్యాడిః (5); శకునశాస్త్రమ్ (9); శబ్దరత్నావళీ (5); శబ్దార్ణవః (16); శమ్భునటనమ్ (60); శాకటాయనః (17);

శార్ఙ్గధరపద్ధతిః (20); శిలాభట్టారికా(19); శివతత్త్వరత్నాకరః(19); శివతాణ్డవస్తోత్రమ్ (36); శుక్రనీతిసారః (46); శృఙ్గారచన్ద్రికా (1); శ్రీకళా (101); శ్రీ దత్తః (4); శ్రీమద్భాగవతమ్ (77); సాముద్రికశాస్త్రమ్ (78); సాయణః (37); సారోద్ధారిణీ (12) సాహిత్యచిన్తామణిః (83); సిద్ధాన్తకౌముదీ (8); సుభాషితరత్నభాణ్డాగారః (3); సుమతిః (5); సఙ్గీతరత్నాకరః (64); సఙ్గీతశాస్త్రమ్ (2); సఞ్జీవినీ (27); స్కాన్దపురాణమ్ (50); స్ఫూర్తిశ్రీః (89); స్వప్నవాసవదత్తమ్ (108); హరగోవిన్దః (11); హరివంశః (50); హలాయుధకోశః (1); హితోపదేశః (101) హేమచన్ద్రః (64).

ఆన్ధ్రగ్రన్థాః –

ఆన్ధ్రభాగవతమ్ (5); నరసభూపాలీయమ్ (1).

ఆఙ్గ్లగ్రన్థాకారాశ్చ –

A classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion (43); Apte (42,82); Dowson (45); Eswara Chandra Vidyasagar (86,91); Kale (8); Nandargicar (29); Wilson (13,52).

ఏతేన మృణాలినీ వ్యాఖ్యాకారస్య రామమోహనరాయస్య బహుగ్రన్థపరిశీలకత్వమ్ ప్రతిపుటం స్పష్టమ్ భవతి. మృణాలిన్యా ఇదమేవ వైశిష్ట్యం యత్ ప్రాచీననవీనవ్యాఖ్యానాన్యాలోడ్య విశిష్య విద్యుల్లతామనుసృత్య వివిధ పురాతన నూతనాలఙ్కారగ్రన్థానుదాహృత్యార్థాలఙ్కారాః శబ్దాలఙ్కారాశ్చ సమ్యఙ్నిరూపితాః. తే చ తత్రైవ విలోకనీయాః.

వల్లభదేవః

అస్మిన్ వ్యాఖ్యానసమ్పుటే గ్రన్థాన్తే పరిశిష్టరూపేణ సఙ్కలితా పఞ్చమీ వ్యాఖ్యా వల్లభదేవ విరచితా పఞ్చికా వివృతిర్వా ।

వల్లభదేవః కాశ్మీరబ్రాహ్మణః। రాజానక వంశజః । పరమాత్మ చిహ్నాఙ్కితశ్చ । ఆనన్దదేవోఽస్య పితా। చన్ద్రాదిత్యః పుత్త్రః। కయ్యటః పౌత్రః। ప్రకాశవర్షో గురుః। కయ్యట ఆనన్దవర్ధనాచార్య కృతం దేవీశతకం వ్యాచఖ్యే।

వల్లభదేవేన (1) రఘువంశ (2) కుమారసమ్భవ (3) మేఘసన్దేశ (4) వక్రోక్తి పఞ్చాశికా (5) సూర్యశతక (6) రుద్రటాలఙ్కారాదిగ్రన్థానాం వ్యాఖ్యా విరచితాః। రఘువంశ వ్యాఖ్యా పఞ్చికా, కుమారసంభవ వ్యాఖ్యా పఞ్చికా, మేఘసన్దేశవ్యాఖ్యా వివృతిః, మాఘకావ్యవ్యాఖ్యా సన్దేహ విషౌషధిః, వక్రోక్తి పఞ్చాశికా వ్యాఖ్యా పఞ్చికా చ ముద్రితా లబ్ధప్రచారాశ్చ । రఘువంశ – సూర్యశతకయోః టీకా విశేషా నిర్ణయసాగర ముద్రిత గ్రన్థయోః టిప్పణీరూపేణ సంగృహీతాః ।

మేఘసన్దేశవ్యాఖ్యాతృషు వల్లభదేవః ప్రాచీనః । అస్య కాలః 11 శతాబ్దః। వల్లభదేవేన మేఘసన్దేశటీకాయాం 110 శ్లోకా వ్యాఖ్యాతాః। మల్లినాథసమాలోచితాని పాఠాన్తరాణి

కానిచిద్ వల్లభవ్యాఖ్యాయాముపలభ్యన్తే తాని చ మృణాళిన్యాం సూచితాన్యేవ। వల్లభవ్యాఖ్యా సరళా ఖణ్డాన్వయోపేతా చ ।

వల్లభః క్వచిత్ క్వచిత్ కాళిదాస ప్రయోగేషు దోషాన్ నిస్సఙ్కోచ ముద్ఘాటయతి – పశ్యత!

(1) ద్రక్ష్యసి **భ్రాతృజాయామ్** (11)

భ్రాతృజాయాశబ్దే 'ఋతో విద్యాయోని సమ్బన్ధేభ్యః' (6–3–23)

ఇత్యలుగభావ **శ్చిన్త్యః** ।

(2) తత్ర **విశ్రామ** హేతోః (25)

'విశ్రామ శబ్దః కవీనామ్ **ప్రమాదజః**'

ఇత్యుక్త్వా పునః వల్లభ ఏవ 'పాన విశ్రామౌ హి పథి సుతరా ముపయుజ్యేతే' (13) ఇతి స్వయమ్ ప్రయుఙ్క్తే అహో! స్వవచోవ్యాఘాతః।

(3) **వాసవీనాం** చమూనామ్ (43)

వాసవీనామితి **దుర్లభః** ప్రయోగః । వృద్ధాచ్ఛేనాణో బాధితత్వాత్।

(4) తాలైః **శిఞ్జ** ద్వలయసుభగైః (76)

శిఞ్జే రాత్మనేపదిత్వాత్ శిఞ్జదితి ప్రయోగః **ప్రమాదజః** ।

అనిత్యో వానుదాత్తాదాత్మనేపదవిధిః ।

కుత్రచిత్ కవిప్రయోగాన్ సమర్థయతి –

(1) సన్దేశమ్ మే **తదను** జలద! (13)

తదను – తదుపరీత్యాదయః పూర్వకవిప్రయోగదర్శనాత్ సాధవః ।

(2) గౌరీవక్త్ర **భ్రుకుటి** రచనామ్ (50)

భృకుటి శబ్దవద్ **భ్రుకుటి** శబ్దః సంయోగాదిరప్యస్తీతి న వృత్తభఙ్గః ।

(3) ప్రాసాదాస్త్వాం **తులయితు** మలం (64)

తులి రదన్తోఽపి।

(4) హన్తైకస్థం క్వచిదపి న తే **భీరు!** (101)

సంజ్ఞాపూర్వకో విధి రనిత్య ఇతి హ్రస్వగుణాభావః ।

ఏకత్ర సాధుపాఠం సూచయతి –

అఙ్గేనాఙ్గం **తనుచ తనునా** (99)

తనుచ తనునేతి చార్థాభావాత్ '**ప్రతను తనునా**' ఇతి పఠనీయమ్ । అయమేవ పాఠో మల్లినాథేనాపి స్వీకృతః।

వల్లభోదాహృతా గ్రన్థాః :

(1) ఆగమః (15;45); (2) త్రిపురదాహః (2); (3) పాణినిః (సర్వత్ర); (4) బృహత్కథా (30);(5) భర్తృహరి నీతిశతకమ్ (109); (6) మనుస్మృతిః (6); (7) మహాభారతమ్ (6,106); (8) మాఘః (42); (9) రామాయణమ్ (104) ఇత్యాదయః

అద్రేః శృఙ్గమ్ (14) ఇత్యస్మిన్ శ్లోకే **నిచుల – దిఙ్నాగ** శబ్దయోః శ్లేషో వల్లభవ్యాఖ్యానే నాస్తి ।

వల్లభదేవస్య వ్యాఖ్యా 1911 సంవత్సరే హుల్టశ్చ్ మహాశయేన ప్రకటితా। ఇదానీ మతీవ దుర్లభా । శ్రీ **రామోరా** మహానుభావే నాతికష్టేన సమ్పాద్య పాఠకేభ్య ఉపాయనీకృతేత్యహో! సాహిత్య రసికానాం సౌభాగ్యమ్ ॥

యద్యపి సాహిత్యలోకే 'ఉపమాకాళిదాస' స్యేత్యుక్తిః ప్రసిద్ధైవ తథాపి మేఘసన్దేశేఽయం కవిరర్థాన్తరన్యాసప్రియ ఇవ లక్ష్యతే. అత ఏవాస్మిన్ కావ్యే బహూని సుభాషితాన్యుపదిష్టాని.

సుభాషితాని

శ్లో।। మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః ।
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిమ్ పునర్దూరసంస్థే? ॥ **(3)**

శ్లో॥ కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు । (5)

శ్లో॥ యాచ్ఞామోఘా వరమధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా ।(6)

శ్లో॥ ఆశాబన్ధః కుసుమసదృశమ్ ప్రాయశోఽప్యఙ్గనానాం ।
సద్యః పాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి ॥ (10)

శ్లో॥ న క్షుద్రోఽపి ప్రథమసుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ ।
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కిమ్ పునర్యస్తథోచ్చైః ॥ (17)

శ్లో॥ రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ । (20)

శ్లో॥ స్త్రీణామాద్యమ్ ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు । (28)

శ్లో॥ మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః । (38)

శ్లో॥ జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః? । (41)

శ్లో॥ ఆపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్ । (53)

శ్లో॥ కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః ? । (54)

శ్లో॥ కల్పిష్యన్తే స్థిరగుణపదప్రాప్తయే శ్రద్దధానాః ॥ (55)

శ్లో॥ హ్రీమూఢానామ్ భవతి విఫలప్రేరణాచూర్ణముష్టిః । (67)

శ్లో॥ సూర్యాపాయే న ఖలు కమలమ్ పుష్యతి స్వామభిఖ్యామ్ । (76)

శ్లో॥ ప్రాయః సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా । (89)

శ్లో॥ కాన్తోదన్తః సుహృదుపగతః సఙ్గమాత్ కిఞ్చిదూనః । (96)

శ్లో॥ కస్యైకాన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా ।
నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ ॥ (105)

శ్లో॥ స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగా ।
దిష్టే వస్తున్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీభవన్తి ॥ (108)

శ్లో॥ ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ ॥ (109)

మేఘసన్దేశశ్లోకసంఖ్యా

కాళిదాసేన మేఘసన్దేశే 110శ్లోకా ఏవ విరచితాః. తదనుసారిభిః కవితార్కికసింహైః శ్రీవేదాన్తదేశికైరపి హంస సన్దేశే 110 శ్లోకా ఏవ విరచితాః. దక్షిణావర్తనాథ – పూర్ణ సర్వస్వతీ ఋషిపుత్త్రపరమేశ్వరాదిప్రాచీన వ్యాఖ్యాతృభిరపి 110శ్లోకా ఏవ వ్యాఖ్యాతాః . కాశ్మీరదేశీయై-ర్వల్లభదేవ – స్థిరదేవాదిభిః 111 శ్లోకా వ్యాఖ్యాతాః. మల్లినాథేన 115 మూలశ్లోకాః 6 ప్రక్షిప్తశ్లోకాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః. చారిత్రవర్ధనాచార్యేణాప్యేతే ప్రక్షిప్తాః శ్లోకా వ్యాఖ్యాతాః. నరహరి–పణ్డితేన 117శ్లోకా వ్యాఖ్యాతాః. విజయసూరిగణి – మేఘరాజాదిజైనపణ్డితైః 127 శ్లోకా వ్యాఖ్యాతాః. శ్రీ సురేశచన్ద్రబనెర్జీ మహాశయైః 19 అధికశ్లోకా నిర్దిష్టాః. ఏవమ్ ప్రక్షిప్త శ్లోకైః సహ మేఘసన్దేశే సమ్ప్రతి 130 శ్లోకా ఉపలభ్యన్తే. అస్మిన్ సంస్కరణే విద్యుల్లతా వ్యాఖ్యానుసారేణ 110శ్లోకా మూలే నివేశితాః . అన్యే ప్రక్షిప్తాః శ్లోకాః పరిశిష్టే సమాయోజితాః.

అత్ర పూర్వోత్తరకావ్యవిభాగోఽపి నాస్తి.

మాఘే మేఘే గతం వయః

మల్లినాథోపాధ్యాయః కాళిదాసమహాకవే ర్మేఘసన్దేశస్య సఞ్జీవినీం వ్యాఖ్యామ్ మాఘమహా–కవేః శిశుపాలవధస్య సర్వఙ్కషాం వ్యాఖ్యాం విస్తరేణ విరచ్య వార్ధకే శ్రీశ్రీహర్షమహాకవే ర్నైషధస్య జీవాతు వ్యాఖ్యాం సఙ్గ్రహేణ రచయతి స్మ. తద్దృష్ట్వా పణ్డితా విద్వదౌషధస్య నైషధస్య వ్యాఖ్యాం సంక్షిప్తాం కిమితి కరోషీతి పప్రచ్ఛుః. తథా మల్లినాథో 'మాఘే మేఘే గతం వయః' ఇతి సమాధానమూచివానితి కాచిజ్జనశ్రుతిః ప్రసిద్ధా విద్వద్గోష్ఠీషు. ఇతః పూర్వమ్ **మాఘభూమికా** మిదానీమ్ **మేఘభూమికాం** వితన్వద్భిరస్మాభిరపి మల్లినాథసూక్తేః సత్యత్వం సమ్యగనుభూతమ్.

కావ్యప్రయోజనమ్ – అద్వైతసిద్ధిః

మేఘసన్దేశస్య ప్రయోజనానీత్థం సఙ్గృహ్ణాతి పూర్ణసరస్వతీ విద్యుల్లతాయామ్ –

యక్షో రామగిరౌ న్యవసదిత్యుక్తమ్. ఉపరి తు తత్సన్దేశప్రకారః ప్రపఞ్చయిష్యతే. అతోఽస్మాకమ్ పరతాం శృణ్వతాఞ్చ కిమాయాతమ్? ఇతి, ఉచ్యతే. అత్ర తావ

న్మృదులసరలచేతసాం వ్యుత్పాద్యానామక్లేశేనైవ విశిష్టశబ్దార్థవ్యుత్పత్తిః; తత్తద్దేశవిశేషవ్యవహారవేదనమ్; పుణ్యతీర్థ దేవాయతనాది సఙ్కీర్తనేన దురితక్షయః; కీర్తిరలఘీయసీ, రాజాదివల్లభతయా ద్రవిణ- సమ్పత్తిః; కామసూత్రాది విద్యాసు గీతాదికలాసు చ కౌశలమ్; సమ్భోగవిప్రలమ్భరూప శృఙ్గారసాగర కర్ణధారత్వమ్; పతివ్రతాధర్మపరిజ్ఞానం, సహృదయం ఇతి సదసి సత్కృతిః; మన్దీకృతపరబ్రహ్మానన్దసన్దోహరసాస్వాద ఇత్యాదీని పరశ్శతమ్ ప్రయోజనాని ॥ ఇతి.

అత్రాస్మద్గురుచరణాః శ్రీవేమ్పరాల సూర్యనారాయణ శాస్త్రిణస్తు - భర్తరి మృతే భార్యాయా దుఃఖం కీదృగ్భవతీతి కుమారసమ్భవే నిరూపితం రతివిలాపే; భార్యాయామ్ మృతాయామ్ భర్తుః కీదృశం దుఃఖమ్ భవతీతి రఘువంశే వర్ణితమజవిలాపే; ఉభయోర్విప్రయోగే జీవతోర్దమ్పత్యోర్దుఃఖం కీదృక్షమ్ భవతీతి మేఘసన్దేశే సముదీరితమిత్యాహుః.

వయన్తు బ్రూమః - మహాకవినా కాళిదాసేన కుమారసమ్భవే శివపారమ్యమ్ ప్రతిపాదితమ్. రఘువంశే చ విష్ణుపారమ్యం నిరూపితమ్. మేఘసన్దేశేతు సకల దేవతాద్వైతముపదిష్టమితి. వస్తుతస్తు శ్రీగౌడపాదాచార్య - శఙ్కరభగవత్పాద - సురేశ్వరాచార్యాది తత్త్వవిద్భిః కృతమర్యాదముపనిషదుపదిష్టం కేవలనిర్గుణబ్రహ్మాద్వైతమేవ కాళిదాసస్యాపి సమ్మతమ్. తదుక్తం కుమారసమ్భవే -

శ్లో॥ ఆత్మానమాత్మనా వేత్సి సృజస్యాత్మానమాత్మనా ।
ఆత్మనాకృతినా చ త్వమాత్మన్యేవ ప్రలీయసే ॥ (కుమార -2-10) ఇతి.

సర్వాణ్యపి దర్శనాని తత్పదమేవామనన్తి. తదుక్తం రఘువంశే -

శ్లో॥ బహుధాప్యాగమైర్భిన్నాః పన్థానః సిద్ధిహేతవః ।
త్వయ్యేవ నిపతన్త్యోఘా జాహ్నవీయా ఇవార్ణవే ॥ (రఘు - 10-26) ఇతి.

సగుణోపాసనవిషయే తు సకలదేవతాద్వైతమేవ ప్రపఞ్చితమ్ మహాకవినా యథా కుమారసమ్భవే -

శ్లో॥ ఏకైవ మూర్తిర్బిభిదే త్రిధా సా సామాన్యమేషామ్ ప్రథమావరత్వమ్ ।
విష్ణోర్హరస్తస్యహరిః కదాచిద్వేధాస్తయోస్తావపి ధాతురాద్యౌ ॥ (కుమార 7-44) ఇతి.

అత ఏవ మేఘసన్దేశే -

శ్లో॥ త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్ఙ్గిణో వర్ణచౌరే (46)

శ్లో॥ శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యైవ విష్ణోః (57)

శ్లో॥ హంసద్వారమ్ భృగుపతియశోవర్త్మ యత్ క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్ (57)

శ్లో॥ వన్యైః పుంసాం రఘుపతిపదైరఙ్కితమ్ మేఖలాసు (12)

శ్లో॥ హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కామ్ ।
బన్ధుప్రేత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే ॥ (49)

శ్లో॥ బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః । (15)

ఇతి శ్రీమహావిష్ణుః; వామన – పరశురామ – శ్రీరామ – బలరామ – శ్రీకృష్ణాశ్చ–సఙ్కీర్తితాః.

శ్లో॥ ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయమ్ మైథిలీవోన్ముఖాసా (93)

ఇత్యత్ర శ్రీరామాయణమహామాలారత్నమ్ భగవాన్ హనుమాన్ ప్రస్తుతః.

శ్లో॥ పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య (33)

శ్లో॥ అప్యన్యస్మిఞ్జలధర! మహాకాలమాసాద్య కాలే (34)

శ్లో॥ హిత్వా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా ।
క్రీడాశైలే యదిచ విహరేత్ పాదచారేణ గౌరీ ॥ (60)

ఇత్యాది స్థలేషు జగతః పితరౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ ప్రస్తుతౌ.

శ్లో॥ తత్ర స్కన్దం నియతవసతిమ్ పుష్పమేఘీకృతాత్మా (43)

శ్లో॥ ధౌతాపాఙ్గం హరశశిరుచా పావకేస్తమ్ మయూరమ్ (44)

శ్లో॥ ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లఙ్ఘితాధ్వా । (45)

ఇతి భగవాన్ సుబ్రహ్మణ్యస్వామీ స్తుతః.

శ్లో॥ వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయమ్ (2)

ఇత్యత్ర భగవాన్ గజాననోఽపి సఙ్కేతిత ఏవ.

ఏవమస్మిన్ లఘుకావ్యే సకలదేవతాద్వైతతత్త్వం సమ్యక్ ప్రతిపాదితమ్.

కావ్యాదౌ కశ్చిచ్ఛబ్దేనాద్వితీయమ్ బ్రహ్మైవ వివక్షితమ్. తదుక్తం విద్యుల్లతాయామ్ –

"కమ్ బ్రహ్మ ఖమ్ బ్రహ్మ' ఇతి; 'వహ్నీన్ద్రోపేన్ద్రమిత్రే కః' ఇతి; 'కాశ్చిత్తాత్మార్కధీధాతృ–వాతాః' ఇత్యాదివచనైః పరబ్రహ్మవాచినా కకారేణ చిత్తసాక్షిజ్ఞానమాత్రత్వలక్షణజీవ ప్రతిపాదకేన చిచ్ఛబ్దేన చ సమానాధికృతాభ్యాం జీవేశ్వరైక్యమశేషపురుషార్థమౌక్తికభూత మనుసన్దధానః ప్రథమపద్యేన వస్తునిర్దేశం కరోతి – కశ్చిదిత్యాది" ॥ ఇతి.

బ్రహ్మప్రకాశికాయామపి – "కం సుఖమ్. 'త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాది' చేతి పుంస్త్వమ్. కః సుఖస్వరూపః. చిత్ జ్ఞానస్వరూప ఇతి వా" – ఇతి.

అస్మిన్ కావ్యే యక్షశబ్దేన జీవాత్మా సఙ్కేతితః. అత ఏవ నామ నోక్తమ్. ఆత్మనో నామా–భావాత్. కాన్తా శబ్దేన ముక్తికాన్తా వివక్షితా. శాపశబ్దేనావిద్యావివక్షితా. అస్తఙ్గతమహిమేత్యనేన సంసారావస్థోక్తా. రామగిర్యాశ్రమేష్విత్యనేన యక్షస్య జీవాత్మనః పుణ్యక్షేత్రస్థితిరుక్తా.

శ్లో॥ శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ ।

ఇత్యనేన చాతుర్మాస్యవ్రతాద్యనుష్ఠానముక్తమ్. కావ్యాన్తే

శ్లో॥ మా భూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః ।

ఇత్యనేన జీవాత్మపరమాత్మనోర్ద్వైతం నిషిద్ధమేవ భవతి.

ఏవమ్ మహాకవినాస్మిన్ కావ్యే వేదాన్తతత్త్వమ్ భఙ్గ్యన్తరేణోపన్యస్తమ్. న చ కాన్తా శబ్దేన ముక్తికాన్తాయాం వివక్షితాయాం కథం తస్యా దుఃఖాదివర్ణన మితి వాచ్యమ్. మాయాశబలితస్య బ్రహ్మణోఽపి మాయాదేహస్వీకారే తత్సమ్భవాత్. సీతారామశోకవత్. న చ శృఙ్గారకావ్యస్య కథం వేదాన్తపరత్వమ్? ఇతి శఙ్క్యమ్. బ్రహ్మప్రకాశికాయాం సర్వస్య కావ్యస్య భగవత్పరతయా వేదాన్తపరతయా చ యోజితత్వాత్. ఏవం విధానాం **శృఙ్గారవైరాగ్యతరఙ్గిణ్యాది** గ్రన్థానా ముపలభ్యమానత్వాత్. ఇత్యాస్తాం తావత్.

అపిచ 'మఙ్గళాదీని మఙ్గళమధ్యాని మఙ్గళాన్తాని శాస్త్రాణి ప్రథన్తే' ఇతి మహాభాష్యకార వచన మనుసృత్యాదిమశ్లోకే 'రామగిర్యాశ్రమే'ష్వితి సహస్రనామతుల్యం రామనామనిక్షిప్తమ్. శ్రీ సీతారామచరితం సర్వత్ర సూచితమేవ. మధ్యే చ మఙ్గళానాఞ్చ మఙ్గళమితి విష్ణుశబ్దోఽభిషిక్తః. కావ్యాన్తిమశ్లోకే చ 'సమ్భృతశ్రీ' రితి శ్రీశబ్దః ప్రయుక్తో మేఘసన్దేశపఠితృభ్యః శ్రోతృభ్యశ్చ సమస్తసన్మఙ్గళాని భవన్త్వితి కామయమానేన మహాకవినా కాళిదాసేనేతి సర్వమ్ మఙ్గళమ్.

ఇత్థమ్భూతం సుచరితపదమ్ మేఘదూతాభిధానం
కామక్రీడావిరహితజనే విప్రయోగే వినోదః ।
మేఘస్యాస్మి న్నతినిపుణతా బుద్ధిభావః కవీనాం
నత్వార్యాయా శ్చరణకమలం కాళిదాస శ్చకార ॥

సరస్వతీ శ్రుతిమహతీ మహీయతామ్.

శ్రీమత్పరమేశ్వరార్పణమస్తు.

విజయవాటికా, ఇతి
వ్యయచైత్రకృష్ణద్వితీయా సకల సుకవి బుధజన విధేయః,
స్థిరవాసరః, **గరిమెళ్ళ సోమయాజి శర్మా,**
15-4-2006. పుష్పగిరి సంస్థాన పణ్డితః.

* * *

శ్రీః

భూ మి కా

విదితచరమేవేదం సర్వేషామపి విపశ్చిదపశ్చిమానాం యత్కవికులగురుణా కాళిదాసేన న కేవలం సురసాహిత్యమేవ కిన్తర్హి నైకభాషామయీ సరస్వత్యపి పర్యభూష్యత ఇతి । న కోऽపి తాదృక్షస్సన్ ప్రయత్నశతేనాపి లబ్ధుం దుఃశకో యేనాస్య కవికులగురో ర్నామ నాశ్రావి । తాదృశస్య విశ్వస్రుదజ్ఞనావతారస్య కవిమూర్ధన్యస్య విషయే విభిన్నకోణై ర్మహద్భిః ప్రాగ్భిర్వ్యరచిషత నైకవిధా వచసాం ప్రకారాః । సతీషు వచోవిన్యాసభఙ్గీషు బహ్వీషు కిమహం వచ్మ్యల్పధీః? మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిరితివత్ మమాప్యస్త్వేషా గీః కైరీవ ।

క్రీస్తోః పూర్వమష్టమశతాబ్ద్యాః పరే ద్వాదశశతకపర్యన్తం సమమన్యత కాలో వైమర్శికపథాస్య మహానుభావస్య। అలహాబాదోపకణ్ఠం భీతనామని పుటభేదనే లోహపట్టాని మార్షలవిద్వన్మణినా ప్రాప్యన్త యేషు ద్రష్టుం యోగ్యాని సారఙ్గ–దుష్యన్త–శకున్తలా వృక్షసేచనాని చిత్రితాని । తాన్యనుమీయన్తే సఙ్గరాణకాలభవానీతి । తస్య నిరణాయ్యనేహా క్రీ.పూ. 175–83 మధ్యే । అతస్సిద్ధ్యత్యస్య మహాకవేస్తత్పూర్వవర్తిత్వమ్ । "ఆశాస్యమీతి విగమప్రభృతి ప్రజానాం సమ్పత్స్యతే న ఖలు గోప్తరి నాగ్నిమిత్రే" ఇతి వచసః అగ్నిమిత్ర సమకాలికతా అమాని । అతోऽస్య కాలః క్రీ.పూ. అష్టమశతాబ్దీ । అగ్నిమిత్రానన్తరం సప్తత్రింశద్గోత్రారక్షితార ఆసన్నితి విష్ణుపురాణమాహ । సన్తు నామ సంఖ్యావద్గోష్ఠీషు చర్చాశ్చ బహ్వ్యః। కిన్తు క్రీస్తోః పూర్వం సప్తపఞ్చాశద్ధాయన ఇతి సువచమ్ ।

మహాత్మనానేన సవసన్తోద్యానస్య దశా అనాయ్యుజ్జయిన్యాం మిథిలాపురస్య వాదినః సన్తి సన్తి కియన్తః।

కవయః కాళిదాసాద్యాః కవయో వయమప్యమీ ।
పర్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం వ్యవస్థితమ్ ॥

ఇతి శ్రుతివచనవివేచనాగరీయసో మహీయసో భట్టపాదస్య వచోవిన్యాసాన్నాధికా ప్రశస్తిరముష్య। బహూని వచాంసి ప్రతిపాదయితుం సుశకాని కవిచన్ద్రస్య ప్రశస్తౌ। తథాపి 'త్వమేవాహం త్వమేవాహం త్వమేవాహం న సంశయ' ఇతి సాక్షాద్భారత్యేనమబ్రూతేతి జ్ఞాతతత్త్వానాం సహృదయానాం భవతాం పరిషది పునర్బ్రువాణో విరమామి ।

బహ్వీషు కృతిష్వేతదీయాసు రఘువంశ–మేఘసన్దేశాభిజ్ఞానశాకున్తలాని హీరాణీవ రత్నేషు। ప్రాయశో రఘువంశస్య చత్వారింశ ద్వ్యాఖ్యా ఇత్యన్వశ్రౌష్మ । ప్రపంచమహా కవిష్వస్య సమజ్ఞా బాభాతితరామ్ । మూలమస్య శాకున్తలనాటకమేవ। యశః న పరిచ్ఛేత్తుమియత్తయా– లమేవం ప్రతిభాతి మేఘసన్దేశస్య వ్యాఖ్యా అర్ధశతమితి వచశ్రవణే। 'మాఘే మేఘే గతం వయః' ఇతి వ్యాఖ్యాతృతల్లజస్య గిరోऽవగమ్యతే మేఘసన్దేశస్యాప్యల్పతనోః కావ్యస్య మహిమా వామనస్యేవ ।

ఏతత్కావ్యే కశ్చిత్కాన్తేతి శ్లోకస్య వర్షభోగ్యపదమాశ్రిత్య 'వర్గాక్షరాణి వర్గేఽ వర్గే' ఇత్యార్యభటీయసూత్రదిశా అష్టాదశశతవత్సర కాలభోగ్యేనేత్యర్థః విమృష్టః విమర్శామృత ప్రణేతృభిః శ్రీపరిపూర్ణప్రకాశానందభారతీస్వామిభిః।

"ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుమ్" ఇత్యత్ర ప్రథమశబ్దో వా ఉత ప్రశమశబ్దో వేతి దోషజ్ఞ సమాజే కాచన గోష్ఠీ ప్రవృత్తా ప్రాక్। మేఘదర్శనం వర్షర్తావేవేతి ప్రశమదివసపాఠస్య సాధుతాం చకల్పిరే కేచిత్। తథా ఇతి 'శేషాన్ మాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా' ఇతి వక్ష్యమాణ చతుర్మాసావధికాలో న పూర్ణో భవతీతి, ప్రథమదినే జలదసందర్శనే శాస్త్రమప్యనుకూలమితి చ మల్లినాథాదయః ప్రథమదివస పాఠమూరీకుర్వన్తి స్మ। తత్రాపి దశదినాధిక్యమితి చేత్ నాయం దోషః విరహోత్కణ్ఠితస్య యక్షస్య దశదినాధిక్యం న వివక్షితమిత్యపి వదన్తి।

అత్ర ప్రథమదివసపదేన కర్కసఙ్క్రాన్తి దివసో గ్రాహ్యః తత్సాపేక్షత్వాదాషాఢస్య ఇతి ప్రతిపాద్య మాసచతుష్టయమాన ముపపన్న మితి విమర్శామృతకర్తారః। ఏతదీయ కావ్యారవిన్దేభ్యః సహృదయచఞ్చరీకా మధూన్యాస్వాదయన్తి ప్రాక్తనాదనేహసోఽ ద్యావధి। ఆస్వాదితేఽ పి బహుభీరసిక భ్రమరైః పుష్పరసే న క్షయముపగచ్ఛతి ధారా కావ్యరసస్య। ఏతాదృశి శృఙ్గారతరఙ్గభఙ్గీరామే మేఘదూతాకూపారే అద్వైతబోధామృత మప్యుప లభామహే క్షీరోదధేః పీయూషమివ। తద్విషయే వైమర్శికాగ్రేసరాః గ్రన్థానేవ వ్యరీరచన్నితి తద్విషయస్య నావసరోఽ ద్య।

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా తు విచిత్రాం నూతనాం పద్ధతిమనుసరతి। మేఘసన్దేశస్య సర్వస్యాపి కావ్యస్య పురుషోత్తమ-బలభద్ర-సుభద్రా -సుదర్శనాత్మక చతుర్వ్యూహరూప వర్ణనత్వేన అన్వయః కృతోఽ నేన। తాత్పర్యభేదో లౌకికే న దోష ఇతి న్యాయముపన్యస్యతి సమన్వయే। జీవాన్ సర్వానపి నీలాద్రిభువమారోపయితుమేవ కావ్యం ప్రణినాయేత్యుక్త్వా గుణ్డిచార్థం సర్వేషామాగమాత్ దూత ఇవ దూతో మేఘః అస్మిన్నితి గ్రన్థనామ నిర్వక్తి। ప్రథమశ్లోకే తావత్ కః సుఖస్వరూపః చిత్ జ్ఞానస్వరూప ఇతి కాన్తా ఇష్టా అవిర్నీలాద్రిః యస్య సః కాన్తావిః ఇతి ఈ లక్ష్మీః అక్షః యస్మిన్ సః యక్షః ఇతి నిర్వాహం కృత్వా అహశబ్దస్య పూజార్థత్వం వర్ధమానముఖేన ప్రమాణయతి। రామః నీలః। 'వలే రామో నీలచారుసితే' ఇత్యమరాత్। జనకతనయా సుభద్రేతి। జనకాన్ తనయా పరిపాలనయా పుత్రాన్ కుర్వతా ఆచక్షాణేన ఇత్యాహ స్మ। పుణ్యోదకాని రోహిణీకుణ్డాది స్థానాని। అస్వాధికార ప్రమత్త ఇత్యత్ర అకారప్రశ్లేషమభ్యూహ్య జగన్నాథవిశేషణం కరోతి। అస్తఙ్గమితమహిమా। వర్షభోగ్యేణ భరతవర్షభోగ్యేణ యమస్య శాసనాప్రవర్తకత్వం పురాణగాథయా సమర్థితమ్। పురా కాకః రోహిణీకుణ్డే స్నాత్వా సాయుజ్యమవాప। తదాప్రభృతి యమస్యాత్రాధికారో నాస్తీతి। అత్ర పక్షిణోఽ పి ముక్తిభాజ ఏవ।

చణ్డేశ్వరస్యేత్యత్ర అత్యన్తకోపనస్య ఈశ్వరస్యాతిక్రుద్ధస్య నరసింహస్యేతి వివృతమ్। ఏవం చతుర్వింశే శ్లోకే 'అంగగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః' ఇత్యత్రాపి సురతశబ్దస్య కృపాలుతార్థమభిద్యోతయతి।

'స్యాద్దయాలుః కారుణికః కృపాలుస్సూరతః సమః' ఇతి కోశనిర్దేశేన । తత్రాపి హ్రస్వాదిరిత్యేకే ఇతి హ్రస్వాదిత్వ పక్షముద్భావయతి। రేవామిత్యత్ర రే, వాం ఇతి పదం విచ్ఛినత్తి । 'భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే విద్ధిమామమ్బు' ఇత్యత్ర (52) శ్లోకే, ప్రియమవిధ –వేవిద్ధి ఇతి అభఙ్గః। విద జ్ఞానే ఇత్యస్మాత్ ధాతోః యఙ్లుకి లోటి మధ్యమపురుషైకవచన మితి సాధయామాస । 'శ్యామాస్వఙ్గమ్' ఇతి శ్రీసుభద్రావర్ణనమితి । చణ్డి దుర్గే సుభద్రే ఇత్యర్థః । దేవదారు ద్రుమాణామ్ ఇత్యత్ర దేవ దారు ఇతి విభాగః 'శాపాన్తో మే' ఇత్యత్ర శం సుఖం తస్య ఆపనమాపః । తస్యాన్తః అవసానః చాతుర్మాస్యః ఇతి వివృత్య అస్మాన్ చమత్కారామ్బుధిమగ్నానకార్షీత్ । చక్రే ఇతి ధాతురూపమితి మన్వానేషు పాఠకేషు చక్రే సుదర్శనచక్రే ఇతి వివృణోతి స్మ। ఏవం సర్వాపి వ్యాఖ్యా నిర్వ్యూఢా।

అత్ర విద్వత్తల్లజస్య నరహరేః జ్ఞానసముద్రతలస్పర్శిత్వం మహోహాజాలమభి నన్దామహే వయం కిన్తు ఏతావదర్థస్తు మహాకవేః కాళిదాసస్య సమ్మత ఇతి వక్తుం న శక్యతే। ప్రసిద్ధార్థే న సహ ద్వితీయార్థసమన్వయోఽ స్తు। కిన్తు సరళం చ సర్వజనాభిప్రేతం ప్రసిద్ధార్థం విహాయ అన్యార్థకల్పనం నాఙ్గీకరోతి ఆస్మాకీనం చేతః కిన్తు నరహరేః పురుషోత్తమ శ్రీ జగన్నాథద్యోతితార్థజాలమభినన్దామః పునః పునః। ధన్యతామాకలయామ శ్చ నరహరేః ఇతి।

పునశ్చైతాదృశార్థవిన్యాసానుకూల్యం సంస్కృతే ఏవేత్యత ఏవైషా సురవాణీతి మోముదీతితరాం నశ్చేతః। "సంస్కృతం నామ దైవీ వాగన్వాఖ్యాతా మహర్షిభిః" ఇతీమాం సూక్తిం స్మారయతి కవేరేష ప్రయత్నః।

నైకధ్వనిభాసురస్య రసోదధేరస్య కావ్యస్య ఆన్ధ్రాణాముపయోగాయ కృతమర్థ వివేచనం శ్రీరావి మోహనరావ మహాశయేనేతి మోముదీతితరాం నశ్చేత ఇతి అభినన్దనాని ప్రయుఙ్క్మహే ఏభిరక్షరైః । సఫలయన్త్వేతస్య శ్రమమితి పాఠకాన్ నివేదయామః।

రసేశ్వరం స్తౌమి చ కాళిదాసమ్

భారతీయ వాఙ్మయమునేగాక ప్రపంచ సాహిత్యమును సైతము ప్రభావితముచేసి కవికులగురుత్వమును వహించిన కాళిదాసు గూర్చి విననివారుండరనుట యతిశయోక్తి గాదు. సరస్వత్యపరావతారమనందగిన యిమ్మహానుభావుని కాలదేశాదికమును గూర్చి చారిత్రకుల తలంపులు పెక్కు గలవు. ఈతడు భారతదేశమున జన్మించుట మనయదృష్టమనం దగును. ఈతని జన్మస్థలము ఉజ్జయినియని పలువర విశ్వాసము. లక్ష్మణ్‌ఝా ప్రభృతులు నేటి బీహారు రాష్ట్రమందలి మిథిలానగరపరిసరప్రాంత మీతని జన్మభూమి యని వాదింతురు. పార్వతీవర్ణనపై యాగ్రహించిన మిథిలాపాలకుని యాజ్ఞానుసారమీతడు మిథిలను వదలి యుజ్జయిని చేరి భోజాస్థానమును చేరినట్లు వారూహింతురు. మేఘదూతమందలి మిథిలావర్ణన, "కిం పునర్దూరసంస్థే" యనుట యుపోద్బలకములని వీరందురు. వంగదేశమనియు, కాశ్మీరమనియు వాదంబులు గలవు.

కాని విక్రమాదిత్యుని సభాస్థలినలంకరించి యుండుటచే మాలవదేశప్రధాననగరంబైన యుజ్జయినియే యీతని జన్మభూమి యనుట లెస్స.

ఈతని కాలమును గూర్చి పలు వాగ్వివాదంబులు పండితలోకంబున వినంబడు చున్నవి. డా॥ వేబర్ కాసన్, యాకోబి ప్రభృతులు క్రీ॥శ॥ 2–4 శతాబ్దుల మధ్యకాలమని భావించిరి. ఉజ్జయినీపాలకుడైన హర్షవిక్రమాదిత్యుడు కాశ్మీరమునకు పంపిన మాతృగుప్తుడే కాళిదాసు కానోపునని ఆఱవ శతాబ్దియని సమర్థించెను. క్రీ॥శ॥ 473 నాటి వత్సభట్టి శిలాలేఖయందలి భాష కాళిదాసీయ భాషననుకరించునని భావించి మైక్డొనల్ మహాశయుడు పంచమ శతాబ్దియని తలంచెను.

కాళిదాసు కావ్యములయందలి గోప్తా–గోప్త్రే–కుమార–గుప్త–స్కందాది శబ్ద విన్యాసముంగాంచి హార్నర్ ప్రభృతులు గుప్తరాజుల కాలమైన ఆఱవ శతాబ్దియని భ్రమించిరి.

మేఘసందేశమందలి **"దిఙ్నాగానాం పథిపరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్"** అను శ్లోకమును సాక్ష్యముగాగొని యీతడు దిఙ్నాగసమకాలికుడని, ఆఱవ శతాబ్దమని యూహించిరి. రామావతారశర్మాదులు కాళిదాసు రెండవ చంద్రగుప్తుని సమకాలికుడని 375–450 మధ్య జీవించెనని స్థాపించెను.

ఇది యిట్లుండ, **"ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే", "ప్రత్యాసన్నే నభసి...."** మొదలగు శ్లోకస్థలములనాధారముగా గొని జ్యోతిశ్శాస్త్రానుసారముగ లెక్కించి పదునెనిమిది వందల వత్సరములకంటె పూర్వుడని చెప్పంబూనిరి. ఈ మాటకుపోద్బలకముగ నొక విచిత్రాంశము నుగ్గడింపజూచెద. **"శాపేనాస్తంగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః"** అనినాడు మహాకవి. వర్గాక్షరగణనాయుతమై పరస్పరమేలనముచే నూటయెనుబది యగుననియు, నియ్యది యేకాంశమాత్రమని, "దశాస్యాం పుత్రానాధేహి" యను శ్రుతి ప్రామాణ్యముచే దశభోగ్యాంశవిశిష్టము గాన దశగుణితమై పదునెనిమిదినూఱుల కాలమని శృంగేరీవిరూపాక్ష పీఠమందలి పరిపూర్ణప్రకాశానందభారతీస్వామివారి యభిభాషణమై యున్నది. (విమర్శామృతం పేజి–127)

ఈ వాదములిట్లుండ, విలియమ్ జోన్స్ నుడివినట్లు క్రీ.పూ. ప్రథమశతాబ్దియను వాదము కొంతమేలనిపించు చున్నది. గ్రీకుల దండయాత్రలచే దస్సిన మాలవగణము రాజస్థానమును చేరి గణరాజ్యమై వర్థిల్లినది. వారిలో ప్రముఖుడైన విక్రమాదిత్యుడు శకులను పాఱద్రోలి యాత్మనామాంకితముగ శకమును స్థాపించి గణుతికెక్కెను, ఆతని యాస్థానమునీ కవిచంద్రుడలంకరించియుండె. సముద్రగుప్తుని కృష్ణచరితము క్రీ॥శ॥ 58 లో విక్రమార్కశకమును స్థాపించెననినది.

"ధన్వంతరిక్షపణకామరసింహశంకువేతాళభట్టఘటకర్పరకాళిదాసాః।
ఖ్యాతో వరాహమిహిరోనృపతేస్సభాయాం రత్నాని వై వరరుచిర్నవ విక్రమస్య॥"

అనుశాసనము, కనిష్కుని యాస్థానమందున్న అశ్వఘోషుడు తన బుద్ధచరిత్రమున కాళిదాసుశైలి ననుకరించుట పై వాదమును సమర్థించుచున్నవి. వరాహ మిహిరాదులీ కాలము వారు కారు. కాని కాళిదాస నామము సరిపోవును. ఏదియేమైనను చారిత్రక వాదములు కొంగ్రొత్తఊతిచెక్కడము లభింపమారుచుండుట సాజము. కాననీవాదముల నింతటితో వదలుదము.

మహాకవిరచనలు:– అనేక కావ్య, నాటకములను వాగ్దేవీముఖతాంబూల చర్వణా పరిమళములతో రచించిన యిక్కవిశేఖరుని కృతులనిదమిత్థముగా తేల్చి చెప్పుట యొకింత కష్టతరము. ఈతని కృతులుగా చెప్పబడునవి యనేకము లుపలభ్యమానము లగుచున్నవి. అవి రఘువంశము, కుమారసంభవము, మేఘదూతము, ఋతుసంహారము, విక్రమోర్వశీయము, మాళవికాగ్నిమిత్రము, అభిజ్ఞానశాకుంతలము, కాలామృతము, జ్యోతిర్విదాభరణము, శ్రుతబోధ, నలోదయము, శ్రుతికర్మవాదము, దేవీస్తుతి, శ్యామలాదండకము, పుష్పబాణవిలాసము.

వీనిలో కాళిదాసు రచనలు మొదటి యేడు గ్రంథములేయని విమర్శకులందురు. అయినా కాళిదాసులు ముప్వరని చారిత్రకగ్రంథములు తెలుపుచున్నవి.

> **“ఏకోఽపి హన్త జీయేత కాళిదాసో న కేనచిత్**
> **శృఙ్గారే లలితోద్గారే కాళిదాసత్రయీ కిము?”**

ప్రసిద్ధ కాళిదాసు పై ఏడింటినే రచించెనందురు. రఘువంశకర్త, కుమారసంభవకర్త కంటె భిన్నుడని కొద్దిమంది యందురు. జ్యోతిషగ్రంథములలో తలమానికములనందగిన పూర్వోత్తరకాలామృతములు ప్రసిద్ధకాళిదాసువేయని పండితుల నమ్మిక. సర్వశాస్త్రముల యందు నిధియగు నీతడాయా గ్రంథముల రచింపలేదని నిర్ణయింపబూనము. శైలిని బట్టి కవిరచనలను కొందఱు నిర్ణయించుదురు. అదియును సర్వదామోద్యము గాదు. వ్యాసునిశైలి సర్వత్రసరలము, పురాణశైలియని నిశ్చయించినచో శ్రీమద్భాగవతము ఏతత్కర్తృకము కాదనవలసివచ్చును. అది వ్యాసకర్తృకముగాదని బోపదేవకర్తృకమను వారును గలరు.

శైలియన నితివృత్తరసానుగుణముగ సాగునది. అది కవియిచ్ఛాధీనము. ఒకే కవి భిన్నభిన్న శైలులను వాడవచ్చును. “నైకమోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః” యని గదా కవిపల్కు. నలోదయాదులు ప్రౌఢముగ నుండుటచే ఏతత్కవి కృతములు కాదనలేము. “జయలీలాశుకప్రియే” యనియుండుటంబట్టి శ్యామలాదండక మీతనిది కాదని లీలాశుకునిదని కొందఱు. కానిండు. ఈ వాదములిట్లు సాగుచుండును.

కవిదేశకాలాదికముల నాధారముగా గొని యాతడు మా కాలమువాడు, మా దేశమువాడేయనుకొనుట కంటె యాతని సామాజిక స్పృహ, యుపదేశములు, రసానుభూతులను గుర్తించి ప్రశంసించుట మేలు.

ఈతని రమణీయకావ్యముల కనేక వ్యాఖ్యానములు వెలసినవి. ఇవి యీతని కావ్యగౌరవమునకు తార్కాణము. రఘువంశమునకు, కుమారసంభవమునకు నిరువది యిరువది వ్యాఖ్యానములుగలవు. మేఘసందేశమునకు నేబది వ్యాఖ్యానములు వెలయుటచే కావ్యగౌరవము రెట్టింపగుచున్నది.

మేఘసందేశమునకెనయగు కబ్బములు గీతగోవిందము సౌందర్యలహరి, అమరుక శతకము మొదలైనవి మాత్రమే కన్పించును.

శ్రీరాముడు హనుమంతుని ద్వారా సందేశము పంపుట, యుధిష్ఠిరుడు కృష్ణుని ద్వారా పంపుట. నలచరితమున హంససందేశము సందేశకావ్యములకు మూలమన వచ్చును. కాళిదాసుని మనంబున హనుమత్సందేశమున్నది. కావుననే **"ఇత్యాఖ్యాతే పవన తనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా"** యనినాడు.

మేఘసందేశపద్ధతిలోనే **"దేవాత్పశ్యేర్జగతి విచరన్ మత్ప్రియాం మాలతీం చేత్"** అని భవభూతియనినాడు. ఖండకావ్యములలో మేఘదూతమొక ప్రస్థానము నేర్పాటు చేసినది. కావున తదుపరి హంససందేశ, చాతకదూత, కోకిల దూతాది కావ్యములు కోకొల్లలుగా వెలసినవి. ఘటకర్పరకవి తన కావ్యమున మఱల మేఘమునే దూతగా జేసినాడు. ఈ కావ్యప్రభావమువలన నేటికినీ యిట్టి ఖండకావ్యములు వచ్చుచున్నవి. మేఘసందేశకావ్యము నన్ను గూడ నెంతయో ప్రభావితము జేసి "రసానంద" మను ఖండకావ్యమును వ్రాయించినది. ఈ సంప్రదాయమునకు కాళిదాసుడే మార్గదర్శకుడైన గురుడు.

మేఘదూత కావ్యశైలి:–

పూర్వమేఘమున రామగిరి నుండి యలకాపురివఱకు మార్గవర్ణనము, ఉత్తర మేఘమున అలకాపురి, యక్షసౌధవర్ణములు, సందేశము గూర్చబడినవి. మల్లినాథుని **"మాఘే మేఘే గతం...."** అను పలుకే ఏతత్కావ్యగౌరవసూచకమైయున్నది.

పులకితదేహమునకు విచ్చిన కడిమిపూవుతో పోలికను కాళిదాసుడు చెప్ప నయ్యది సరససుందరమని మల్లికామారుతకవి, **"యచ్చ ప్రౌఢకదమ్బకుడ్మలసఖీకాష్యఙ్గనే......"** యని తానును వాడినాడు. తళతళల కొలది తగ్గకుండుటకై కాళిదాసు చెప్పిన, 'స్నిగ్ధ భిన్నాఞ్జనాభే' 'సద్యఃకృత్తద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరస్య' అను కోతను 'వ్రజతి మమ భిన్నాఞ్జనచయచ్ఛవిశ్యామః' అనుచు చండకౌశిక కావ్యకర్త మెచ్చి వాడినాడు. ఇట్లితర కవీంద్రులు మెచ్చి వాడిన విధమును బ్ర॥శ్రీ॥ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రులువారుదహరించి యున్నారు.

తనకుపకారియగు మబ్బును జలదాది గౌరవసూచకపదములతోను, అపకారి యగు కుబేరుని ధనపతి పదాదులతో సంబోధించుటయే గాక 'ఘనతులయితుమ్' పుష్పమేఘీకృతాత్మా' మొదలగు చాల సందర్భములయందు పదప్రయోగమును నిపుణముగా

చేసినాడని సోదాహరణముగ, సుదీర్ఘముగ శ్రీ శాస్త్రులవారు తెలిపిరి. ఇంక తడయక వేగముగ క్రమింపవలె. ఈతని కవితావిశేషములను సమగ్రముగ దెలుప గ్రంథములగును. కావ్యము నాంధ్రవ్యాఖ్యానముతో పఠితల కందించుచున్నందున స్థాలీపులాకముగ ముచ్చటించుదును.

'పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలేనాభిలీనః
సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః
నృత్యారమ్భే హరపశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛామ్
శాన్తోద్వేగస్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యా"

ఇత్యాదులయందు భక్తిమిలిత చమత్కారము,

'విద్యుత్వన్తం లలితవనితాస్సేన్ద్రచాపం సచిత్రాః
సఙ్గీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్
అన్తస్తోయం మణిమయభువస్తుఙ్గమభ్రంలిహాగ్రాః
ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః'

అన్నప్పుడు బిమ్బప్రతిబిమ్బభావకృతచమత్కారము.

'తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ' అను వర్ణనమున యక్షిణీసౌందర్యము.

'తాం జానీథాః పరిమితాకథాం' అనుచోట నాయిక దైన్యావస్థ, 'ఉత్సఙ్గే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్య వీణామ్' అని ప్రారంభించి 'మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ' అనుటలో యామెపైవియోగావస్థాపరాకాష్ఠ రసిక లోకమునుఱ్ఱూతలూగించును.

'క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః' అను వర్ణనతో జక్కుని బేలతనమెక్కువైనది.

వంగ–ఉత్కల–కళింగ–మహేంద్ర–కావేరీ–పాండ్య–తామ్రపర్ణీ–మలయ– దర్దుర–సహ్యా–కేరళ–త్రికూట–పారసీక–యవన–సిన్ధుతీర–హూణ–కామ్బోజములను, చిత్రకూట –మాలామ్రకూటరేవాదశార్ణ–విదిశా వేత్రవతీ నీ చైర్గిరి నిర్వింధ్యావంతి విశాలాగమ్భీరా దేవగిరి చర్మణ్వతీదశపురబ్రహ్మావర్తకురుక్షేత్ర సరస్వతీ కనఖలగంగా హిమవచ్ఛ్రీచరణన్యాస క్రౌంచరంధ్ర కైలాసమానసాలకలను క్రమము దప్పక వర్ణించిన యిక్కవికి భౌగోళిక విజ్ఞానము కరతలామలకమనక తప్పదు.

ఇంకను యిందలి పదపదమునకు వేదాంతార్థములను సాధించిన మనీషులును పూర్వకాలమునుండి నేటి వఱకు గలరు. జీవుడు పరమాత్మను చేరుట యిందలి యాకూతము.

"కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణా" అను ప్రారంభశ్లోకములోనే కః అనగా ప్రకృతి మిశ్రితుడైన జీవుడైన చిత్=శుద్ధ చైతన్యమని, కావున కశ్చిత్ జీవబ్రహ్మైక్యమని తెలుపుదురు. కస్య అన్తః కాన్తః అనగా సుఖము యొక్క నిశ్చయస్థితి. నిరతిశయానన్దసమష్టి బ్రహ్మ

అని, "ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం" అను స్థలమున పంచకోశ విలక్షణమైన యాత్మగ్రహణానికి తగిన విశ్లేషణగలదని మిత్రులు తలముడిపి బాలసుబ్బయ్యగారు తెలుపుచు, తాత్త్వికదర్శనమున వివేచించిరి. 'శాపేనాస్తఙ్గమితమహిమా' మొదలగునవి అజ్ఞానవశమున స్వస్థితిని గోల్పోయిన జీవుని స్పష్టముగనే తెలుపుచున్నవని పెద్దలను చున్నారు.

కావ్యవిశేషము లన్నింటిని వివరింపబూనిన అవి గ్రంథములగును. పాఠకులకు నుత్సాహము, తహతహ యుండవలయును. అప్పుడే వారు కావ్యము నామూలము చదువుదురు. విశేషములు, రహస్యములనేకములుండును. వానిని గురుముఖమున, గ్రంథముఖమున పాఠకులు గ్రహింతురు గాక.

ఇంకనొక్క విశేషమును తెలుపుదును. మఱలనిదేమి యనకుడు – "ప్రథమదివస", ప్రశమ దివస" పాఠముల పరిశీలించి ప్రథమ దివస పాఠముచితమని ఆషాఢప్రథమ దినమున మేఘసందర్శనమున ప్రమాణముగలదని పదిదినము లెక్కువయగుట లెక్కలోనిది కాదని మల్లినాథుడు, ఇదేమాటను సమర్థించి వేదంవారు పదిదినములు చేరుటకు కాలమనిరి. ఇంతకంటె 'ప్రథమదివసము కర్కసంక్రాన్తియని 'చాన్ద్రే ఉపిచ సఙ్క్రాన్తేరారమ్భాదృశ్యత' అను శ్లోకములలో పూర్ణప్రకాశానందభారతీ స్వామివారు ప్రథమదివసముతో మానమును సాధించుట మేల్తరముగనున్నది.

ఇక శ్రీ రావి మోహనరావుగారు నిర్మించిన ఆంధ్రమేఘదూతం గూర్చి చెప్పాల్సింది చాలా ఉంది. ఈ ప్రణాళికలో మృణాళిని, పదాదర్శం అని ప్రధానంగా రెండు భాగాలు గోచరిస్తున్నాయి. ప్రణాళికలో ప్రతిశ్లోకానికి పదవిభాగం, ప్రతి పదార్థము, తాత్పర్యములకు మృణాళిని అని పేరుపెట్టారు. పదాదర్శంలో విభక్తులు–అవ్యయములు–కృదన్తరూపాలు–సమాసాలు–పాఠాంతరాలు, పదవ్యుత్పత్తి, నిఘంటువులు, కావ్యప్రయోగాలు, క్రియలు, ఛందస్సు, అలంకారాలు, రసము అని విభాగాలు కానవస్తాయి.

వర్షభోగ్యేణ, వర్షభోగ్యేన అని పాఠాంతరాలనుదహరించారు. ణత్వయుక్తమైన రూపం గ్రహించవచ్చు. పదవ్యుత్పత్తి జిజ్ఞాసువులకు చాలా ఉపయోగకరంగా కూర్చ బడింది. 'కల్పితార్ఘాయ తస్మై' అన్నచోట అష్టార్ఘ్యమునకు వివరణ ఉంది. యాజ్ఞ్యవల్క్య స్మృతి ఉదహరింపబడడం విశేషం. నీళ్ళు–పాలు–కుశాగ్రములు–పెరుగు–నేయి–అక్షతలు –యవలు–ఆవాలు అష్టార్ఘ్యములని ప్రమాణం చూపబడింది.

ఆశ్వసన్త్యః, ఆశ్వసత్యః అను రెండు పాఠములు గణభేదముచే నుమాగమ –నుమభావములచే సాధువులని చెప్పబడింది. చాలా సందర్భాలలో ఉణాదిప్రత్యయాన్త రూపాలను ఆ సూత్రాలచే వివరించడం జరిగింది. అయితే ప్రసిద్ధమైన పదాలన్నింటికి ఉణాదిసూత్రవివరణ అంత అవసరంకాకున్నా ఇవ్వడం జిజ్ఞాసువులకుపయోగిస్తుందనడం లో అతిశయోక్తి లేదు. వాటిని అవ్యుత్పన్న ప్రాతిపదికలుగా గ్రహిస్తూ క్వాచిత్కంగానే ఆ

సూత్రాలనుట్టంకిస్తారు వ్యాఖ్యాతలు. జలద మొదలగు సాధారణ పదాలకు గూడ ప్రయోగాలు చూపబడ్డాయి. ఉప అనే పదానికి అవ్యయకోశం నుండి అనేకార్థాలను ఒక్కచోట ప్రదర్శించడం వలన ఆ అవ్యయం యొక్క సమగ్ర సమాచారాన్ని అందించడం అభినందనార్హం. 'సౌదామన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా' అన్న శ్లోకంలో నిఘంటు, కావ్యప్రయోగాలను బట్టి సౌదామిన్యా, సౌదామన్యా అనే రెండూ చూపబడ్డాయి. కాని సుదామశబ్దం కంటె 'తేనైకదిక్' అనే పాణిని సూత్రంచే అణ్ విధింపబడింది. అక్కడ సౌదామనీ రూపం సాధితము. అయితే ణిని ప్రత్యయాన్తంగా ప్రయోగం కుదురుతుంది. కాని అనేకార్థకైరవాకరకౌముది

"కాఞ్చన సరసమసౌదామనీలతాధామాస్తమ్
కువలయమివ హి సరజసం కాఞ్చన సరసమసౌదామనీ లతాధామాస్తమ్"

అనే హరిప్రబోధంలోని శ్లేషనుదహరిస్తూ సౌదామనీ శబ్దసాధుత్వాన్ని సమర్థిస్తూంది. పాణినీయం గూడ ఇందుకు ప్రోద్బలకంగా ఉంది.

పదప్రయోగాలకై ఉదాహరింపబడిన శ్లోకాలకు భావాలు వ్రాయవలసిన అవసరం లేకున్నా చదువరుల దృష్ట్యా ఎంతో ఉపయోగం ఉంది. ఇలా ఈ ఆంధ్రవివరణం సర్వజనోపయోగకరంగా సాగిందనేది స్పష్టం.

వృత్తిరీత్యా శ్రీ రావి మోహనరావుగారు భూవిజ్ఞానశాస్త్రానికి చెందినవారైనను, సంస్కృతభాషాభిమానంతో సంస్కృతకోవిదులై అనేకములైన సాహిత్య-వేదాన్త-స్తోత్ర గ్రంథాలను పండితులచే పరిష్కరింపజేసి, వ్యాఖ్యానాలను వ్రాయించి, కొన్ని తాను వ్యాఖ్యానించి ఆంధ్రులకందివ్వడం తెలుగుపాఠకుల అదృష్టమనకతప్పదు.

వారి సాహితీసేవ నిర్విఘ్నంగా సాగడానికి తగిన శక్తిని ఆ పరమేశ్వరుడు ప్రసాదించాలని ఆకాంక్షిస్తూ -

మీ
విద్యావారిధి
డా॥ నిష్ఠల సుబ్రహ్మణ్యం
లెక్చరర్ - సంస్కృత కళాశాల-పొన్నూరు.

శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచితమ్

మేఘదూతమ్

మృణాలినీవ్యాఖ్యా -

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా-బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా-విద్యుల్లతావ్యాఖ్యాసముల్లసితమ్

శ్లో॥ కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః
శాపేనాస్తఙ్గమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః।
యక్షశ్చక్రే జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥ 1

శ్లో॥ తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తస్స కామీ
నీత్వా మాసాన్కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః।
ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ॥ 2

శ్లో॥ తస్య స్థిత్వా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతో-
రన్తర్బాష్పశ్చిరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యౌ।
* మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే॥ 3

శ్లో॥ ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ
జీమూతేన స్వకుశలమయీం హారయిష్యన్ప్రవృత్తిమ్।
స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్ఘాయ తస్మై
ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహార॥ 4

శ్లో॥ ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
సన్దేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః।
ఇత్యౌత్సుక్యాదపరిగణయన్గుహ్యకస్తం యయాచే
* కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు॥ 5

శ్లో॥ జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం
జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః।
తేనార్థిత్వం త్వయి విధివశాద్దూరబన్ధుర్గతోఽహం
* యాచ్ఞా మోఘా వరమధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా ॥ 6

శ్లో॥ సన్తప్తానాం త్వమసి శరణం తత్పయోద! ప్రియాయాః
సన్దేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య ।
గన్తవ్యా తే వసతిరలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం
బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యా॥ 7

శ్లో॥ త్వామారూఢం పవనపదవీముద్గృహీతాలకాన్తాః
ప్రేక్షిష్యన్తే పథికవనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః।
కస్సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యాదన్యోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః॥ 8

శ్లో॥ మన్దం మన్దం నుదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః।
గర్భాధానక్షణపరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాః
సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః॥ 9

శ్లో॥ తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరామేకపత్నీ
మవ్యాపన్నామవిహతగతిర్ద్రక్ష్యసి భ్రాతృజాయామ్।
* ఆశాబన్ధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యఙ్గనానాం
సద్యఃపాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి॥ 10

శ్లో॥ కర్తుం యచ్చ ప్రభవతి మహీముచ్ఛిలీన్ధ్రామవన్ధ్యాం
తచ్ఛ్రుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః।
ఆ కైలాసాద్బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః
సమ్పత్స్యన్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః॥ 11

శ్లో॥ ఆపృచ్ఛస్వ ప్రియసఖమముం తుఙ్గమాలిఙ్గ్య శైలం
వన్ద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదైరఙ్కితం మేఖలాసు।
కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగమేత్య
స్నేహవ్యక్తిశ్చిరవిరహజం ముఞ్చతో బాష్పముష్ణమ్। 12

శ్లో॥ మార్గం తావచ్ఛృణు కథయతస్త్వత్ప్రయాణానురూపం
సన్దేశం మే తదను జలద! శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయమ్।
ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం చోపభుజ్య॥ 13

శ్లో॥ అద్రేః శృఙ్గం హరతి పవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభి
ర్దృష్టోత్సాహశ్చకితచకితం ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాభిః।
స్థానాదస్మాత్సరసనిచులాదుత్పతోదఙ్ముఖః ఖం
దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్స్థూలహస్తావలేపాన్॥ 14

శ్లో॥ రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్యమేతత్పురస్తా
ద్వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుష్ఖణ్డమాఖణ్డలస్య।
యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః॥ 15

శ్లో॥ త్వయ్యాయత్తం కృషిఫలమితి భ్రూవికారానభిజ్ఞైః
ప్రీతిస్నిగ్ధైర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః।
సద్యః సీరోత్కషణసురభి క్షేత్రమారుహ్య మాలం
కిఞ్చిత్పశ్చాద్వ్రజ లఘుగతిర్భూయ ఏవోత్తరేణ॥ 16

శ్లో॥ త్వామాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
వక్ష్యత్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమానామ్రకూటః।
* *న క్షుద్రోఽపి ప్రథమసుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ*
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కిం పునర్యస్తథోచ్చైః॥ 17

శ్లో॥ ఛన్నోపాన్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామ్రై
స్త్వయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే।
నూనం యాస్యత్యమరమిథునప్రేక్షణీయామవస్థాం
మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణ్డుః॥ 18

శ్లో॥ స్థిత్వా తస్మిన్వనచరవధూభుక్తకుఞ్జే ముహూర్తం
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిస్తత్పరం వర్త్మ తీర్ణః।
రేవాం ద్రక్ష్యస్యుపలవిషమే విన్ధ్యపాదే విశీర్ణాం
భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితాం భూతిమఙ్గే గజస్య॥ 19

శ్లో॥ తస్యాస్తిక్తైర్వనగజమదైర్వాసితం వాన్తవృష్టి -
ర్జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః।
అన్తస్సారం ఘన! తులయితుం నానిలః శక్ష్యతి త్వాం
* *రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ॥* 20

శ్లో॥ నీపం దృష్ట్వా హరితకపిశం కేసరైరర్ధరూఢై
రావిర్భూతప్రథమముకుళాః కన్దలీశ్చానుకచ్ఛమ్।
జగ్ధ్వారణ్యేష్వధికసురభిం గన్ధమాఘ్రాయ చోర్వ్యాః
సారఙ్గాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్॥ 21

శ్లో॥ ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే! మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే।
శుక్లాపాఙ్గైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః
ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్గన్తుమాశు వ్యవస్యేత్॥ 22

శ్లో॥ పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైస్సూచిభిన్నై-
ర్నీడారమ్భైర్గృహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః।
త్వయ్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాన్తాః
సమ్పత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః॥ 23

శ్లో॥ తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం
గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లబ్ధా।
తీరోపాన్తస్తనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్త-
త్సభ్రూభఙ్గం ముఖమివ పయో వేత్రవత్యాశ్చలోర్మి॥ 24

శ్లో॥ నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో-
స్త్వత్సమ్పర్కాత్పులకితమివ ప్రౌఢపుష్పైః కదమ్బైః।
యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమళోద్గారిభిర్నాగరాణా-
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభిర్యౌవనాని॥ 25

శ్లో॥ విశ్రాన్తస్సన్వ్రజ వననదీతీరజాతాని సిఞ్చ-
న్నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని।
గణ్డస్వేదాపనయనరుజాక్లాన్తకర్ణోత్పలానాం
ఛాయాదానాత్క్షణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్॥ 26

శ్లో॥ వక్రః పన్థా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మా స్మ భూరుజ్జయిన్యాః।
విద్యుద్దామస్ఫురితచకితైర్యత్ర పౌరాఙ్గనానాం
లోలాపాఙ్గైర్యది న రమసే లోచనైర్వఞ్చితః స్యాః॥ 27

శ్లో॥ వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాఞ్చీగుణాయాః
సంసర్పన్త్యాః స్ఖలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః।
నిర్విన్ధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యన్తరః సన్నిపత్య
* *స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు॥* 28

శ్లో॥ వేణీభూతప్రతనుసలిలా సా త్వతీతస్య సిన్ధుః
పాణ్డుచ్ఛాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిర్జీర్ణపర్ణైః।
సౌభాగ్యం తే సుభగ! విరహావస్థయా వ్యఞ్జయన్తీ
కార్శ్యం యేన త్యజతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః॥ 29

శ్లో॥ ప్రాప్యావన్తీనుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్
పూర్వోద్దిష్టామనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలామ్।
స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం
శేషైః పుణ్యైర్హృతమివ దివః కాన్తిమత్ఖణ్డమేకమ్॥ 30

శ్లో॥ దీర్ఘీకుర్వన్పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః।
యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్లానిమఙ్గానుకూలః
శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః॥ 31

శ్లో॥ జాలోద్గీర్ణైరుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై -
ర్బన్ధుప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తనృత్యోపహారః।
హర్మ్యేష్వస్యాః కుసుమసురభిష్వధ్వఖేదం నయేథాః
పశ్యల్లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాఙ్కితేషు॥ 32

శ్లో॥ భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిరితి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః
పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య।
ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్యా-
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తైర్మరుద్భిః॥ 33

శ్లో॥ అప్యన్యస్మిఞ్జలధర! మహాకాళమాసాద్య కాలే
స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావదత్యేతి భానుః।
కుర్వన్సన్ధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా-
మామన్ద్రాణాం ఫలమవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్॥ 34

శ్లో॥ పాదన్యాసక్వణితరశనాస్తత్ర లీలావధూతై-
రత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభిశ్చామరైః క్లాన్తహస్తాః।
వేశ్యాస్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ప్రాప్య వర్షాగ్రబిన్దూ-
నామోక్ష్యన్తే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్కటాక్షాన్॥ 35

శ్లో॥ పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలేనాభిలీనః
సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః।
నృత్యారమ్భే హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం
శాన్తోద్వేగస్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యా॥ 36

శ్లో॥ గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యైస్తమోభిః।
సౌదామిన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం
తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మా స్మ భూర్విక్లబాస్తాః॥ 37

శ్లో॥ తాం కస్యాఞ్చిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః।
సూర్యే దృష్టే పునరపి భవాన్వాహయేదధ్వశేషం
* మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః॥ 38

శ్లో॥ తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖణ్డితానాం
శాన్తిం నేయం ప్రణయిభిరతో వర్త్మ భానోస్త్యజాశు।
ప్రాలేయాస్రం కమలవదనాత్సోఽపి హర్తుం నలిన్యాః
ప్రత్యావృత్తస్త్వయి కరరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః॥ 39

శ్లో॥ గమ్భీరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్।
తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యా-
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని॥ 40

శ్లో॥ తస్యాః కిఞ్చిత్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బమ్।
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
* జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః॥ 41

శ్లో॥ త్వన్నిష్యన్దోచ్ఛ్వసితవసుధాగన్ధసమ్పర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః।
నీచైర్వాస్యత్యుపజిగమిషోర్దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్॥ 42

శ్లో॥ తత్ర స్కన్దం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్మా
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రైః।
రక్షాహేతోర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా-
మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సమ్భృతం తద్ధి తేజః॥ 43

శ్లో॥ జ్యోతిర్లేఖావలయి గళితం యస్య బర్హం భవానీ
పుత్రప్రేమ్ణా కువలయదళప్రాపి కర్ణే కరోతి।
ధౌతాపాఙ్గం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం
పశ్చాదద్రిగ్రహణగురుభిర్గర్జితైర్నర్తయేథాః॥ 44

శ్లో॥ ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లఙ్ఘితాధ్వా
సిద్ధద్వన్ద్వైర్జలకణభయాద్వీణిభిర్ముక్తమార్గః।
వ్యాలమ్బేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్
స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్। 45

శ్లో॥ త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్ఙ్గిణో వర్ణచౌరే
తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహమ్।
ప్రేక్షిష్యన్తే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టీ-
రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్॥ 46

శ్లో॥ తాముత్తీర్య వ్రజ పరిచితభ్రూలతావిభ్రమాణాం
పక్ష్మోత్క్షేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణామ్।
కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషామాత్మబిమ్బం
పాత్రీకుర్వన్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్॥ 47

శ్లో॥ బ్రహ్మావర్తం జనపదమథచ్ఛాయయా గాహమానః
క్షేత్రం క్షత్రప్రధనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః।
రాజన్యానాం శితశరశతైర్యత్ర గాణ్డీవధన్వా
ధారాపాతైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్ముఖాని॥ 48

శ్లో॥ హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కాం
బన్ధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే।
కృత్వా తాసామభిగమమపాం సౌమ్య! సారస్వతీనా-
మన్తశ్శుద్ధస్త్వమపి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః॥ 49

శ్లో॥ తస్మాద్గచ్ఛేరనుకనఖలం శైలరాజావతీర్ణాం
జహ్నోః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపఙ్క్తిమ్।
గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఫేనైః
శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోదిన్దులగ్నోర్మిహస్తా॥ 50

శ్లో॥ తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలమ్బీ
త్వం చేదచ్ఛస్ఫటికవిశదం తర్కయేస్తిర్యగమ్భః।
సంసర్పన్త్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్ఛాయయాసౌ
స్యాదస్థానోపగతయమునాసఙ్గమేవాభిరామా॥ 51

శ్లో॥ ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధైర్మృగాణాం
తస్యా ఏవ ప్రభవమచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః।
వక్ష్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృఙ్గే నిషణ్ణః
శోభాం శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాతపఙ్కోపమేయామ్॥ 52

శ్లో॥ తం చేద్వాయౌ సరతి సరళస్కన్ధసఙ్ఘట్టజన్మా
బాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః।
అర్హస్యేనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై-
* రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్॥ 53

శ్లో॥ యే సంరమ్భోత్పతనరభసాః స్వాఙ్గభఙ్గాయ తస్మి-
న్ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లఙ్ఘయేయుర్భవన్తమ్।
తాన్కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణా-
* న్కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః॥ 54

శ్లో॥ తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాసమర్ధేన్దుమౌళేః
శశ్వత్సిద్ధైరుపచితబలిం భక్తినమ్రః పరీయాః।
యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధూతపాపాః
* కల్పిష్యన్తే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్దధానాః॥ 55

శ్లో॥ శబ్దాయన్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః
సంసక్తాభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః।
నిర్హ్రాదస్తే మురజ ఇవ చేత్ కన్దరేషు ధ్వనిః స్యా-
త్సఙ్గీతార్థో నను పశుపతేస్తత్ర భావీ సమగ్రః॥ 56

శ్లో॥ ప్రాలేయాద్రేరుపతటమతిక్రమ్య తాంస్తాన్విశేషా-
న్హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త్మ యత్క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్।
తేనోదీచీం దిశమనుసరేస్తిర్యగాయామశోభీ
శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః॥ 57

శ్లో॥ గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసన్ధేః
కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్యాః।
శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః కుముదవిశదైర్యో వితత్య స్థితః ఖం
రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః॥ 58

శ్లో॥ ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే
సద్యఃకృత్తద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య।
శోభామద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే వాససీవ॥ 59

శ్లో॥ హిత్వా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా
క్రీడాశైలే యది చ విహరేత్పాదచారేణ గౌరీ।
భఙ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాన్తర్జలౌఘః
సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయాయీ॥ 60

శ్లో॥ తత్రావశ్యం వలయకులిశోద్ఘట్టనోద్గీర్ణతోయం
నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యన్త్రధారాగృహత్వమ్।
తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యాత్
క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః॥ 61

శ్లో॥ హేమామ్భోజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదదానః
కుర్వన్కామం క్షణముఖపటప్రీతిమైరావతస్య।
ధున్వన్కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకాని స్వవాతై
ర్నానాచేష్టైర్జలద! లలితైర్నిర్విశేస్తం నగేన్ద్రమ్॥ 62

శ్లో॥ తస్యోత్సఙ్గే ప్రణయిన ఇవ స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం
న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్।
యా వః కాలే వహతి సలిలోద్గారముచ్చైర్విమానా
ముక్తాజాలగ్రథితమలకం కామినీవాభ్రబృన్దమ్॥ 63

శ్లో॥ విద్యుత్వన్తం లలితవనితాః సేన్ద్రచాపం సచిత్రాః
సఙ్గీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్।
అన్తస్తోయం మణిమయభువస్తుఙ్గమభ్రంలిహాగ్రాః
ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః॥ 64

శ్లో॥ హస్తే లీలాకమలమలకే బాలకున్దానువిద్ధం
నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతామాననే శ్రీః।
చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం
సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్॥ 65

శ్లో॥ యస్యాం యక్షాః సితమణిమయాన్యేత్య హర్మ్యస్థలాని
జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమరచితాన్యుత్తమస్త్రీసహాయాః।
ఆసేవన్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం
త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు శనకైః పుష్కరేష్వాహతేషు॥ 66

శ్లో॥ నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం
క్షౌమం రాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిపత్సు ప్రియేషు।
అర్చిస్తుఙ్గానభిముఖమపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
* *హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః॥* 67

శ్లో॥ నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమీ-
రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య సద్యః।
శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్త్వాదృశో జాలమార్గై-
ర్ధూమోద్గారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి॥ 68

శ్లో॥ యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానా
మఙ్గగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః।
త్వత్సంరోధాపగమవిశదైశ్చన్ద్రపాదైర్నిశీథే
వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యన్దినశ్చన్ద్రకాన్తాః॥ 69

శ్లో॥ మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షాద్వసన్తం
ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్మన్మథః షట్పదజ్యమ్।
సభ్రూభఙ్గప్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్వమోఘై
స్తస్యారమ్భశ్చతురవనితావిభ్రమైరేవ సిద్ధః॥ 70

శ్లో॥ తత్రాగారం ధనపతిగృహానుత్తరేణాస్మదీయం
దూరాల్లక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన।
యస్యోపాన్తే కృతకతనయః కాన్తయా వర్ధితో మే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమన్దారవృక్షః॥ 71

శ్లో॥ వాపీ చాస్మిన్మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా
హైమైశ్ఛన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యనాళైః।
యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం
నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచస్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః॥ 72

శ్లో॥ తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైరిన్ద్రనీలైః
క్రీడాశైలః కనకకదళీవేష్టనప్రేక్షణీయః।
మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ
ప్రేక్ష్యోపాన్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి॥ 73

శ్లో॥ రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః
ప్రత్యాసన్నౌ కురవకవృతేర్మాధవీమణ్డపస్య।
ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ
కాంక్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మనాస్యాః॥ 74

శ్లో॥ తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయష్టి-
ర్మూలే బద్ధా మణిభిరనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః।
తాలైః శిఞ్జావలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయా మే
యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః॥ 75

శ్లో॥ ఏభిః సాధో! హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్షయేథా
ద్వారోపాన్తే లిఖితవపుషౌ శఙ్ఖపద్మౌ చ దృష్ట్వా।
క్షామచ్ఛాయం భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం
* *సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్యతి స్వామభిఖ్యామ్॥* 76

శ్లో॥ గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసమ్పాతహేతోః
క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానౌ నిషణ్ణః।
అర్హస్యన్తర్భవనపతితాం కర్తుమల్పాల్పభాసం
ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్॥ 77

శ్లో॥ తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యేక్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః।
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః॥ 78

శ్లో॥ తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్।
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్॥ 79

శ్లో॥ నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛూననేత్రం ప్రియాయా
నిఃశ్వాసానామశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్।
హస్తన్యస్తం ముఖమసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా-
దిన్దోర్దైన్యం త్వదనుసరణక్లిష్టకాన్తేర్బిభర్తి॥ 80

శ్లో॥ ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తీ।
పృచ్ఛన్తీ వా మధురవచనాం శారికాం పఞ్జరస్థాం
కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే! త్వం హి తస్య ప్రియేతి॥ 81

శ్లో॥ ఉత్సఙ్గే వా మలినవసనే సౌమ్య! నిక్షిప్య వీణాం
మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయముద్గాతుకామా।
తన్త్రీమార్ద్రాం నయనసలిలైః సారయిత్వా కథఞ్చి-
ద్భూయో భూయః స్వయమపి కృతాం మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ॥ 82

శ్లో॥ శేషాన్మాసాన్విరహదివసస్థాపితస్యావధేర్వా
విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహళీదత్తపుష్పైః।
సమ్భోగం వా హృదయనిహితారమ్భమాస్వాదయన్తీ
ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్వఙ్గనానాం వినోదాః॥ **83**

శ్లో॥ సవ్యాపారామహని న తథా పీడయేద్విప్రయోగః
శఙ్కే రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్వినోదాం సఖీం తే।
మత్సన్దేశైః సుఖయితుమలం పశ్య సాధ్వీం నిశీథే
తామున్నిద్రామవనిశయనాం సౌధవాతాయనస్థః॥ **84**

శ్లో॥ ఆధిక్షామాం విరహశయనే సన్నిషణ్ణైకపార్శ్వాం
ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్రశేషాం హిమాంశోః।
నీతా రాత్రిః క్షణ ఇవ మయా సార్థమిచ్ఛారతైర్యా
తామేవోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రుభిర్యాపయన్తీమ్॥ **85**

శ్లో॥ నిశ్శ్వాసేనాధరకిసలయక్లేశినా విక్షిపన్తీం
శుద్ధస్నానాత్పరుషమలకం నూనమాగణ్డలమ్బమ్।
మత్సమ్భోగః కథముపనయేత్ స్వప్నజోఽపీతి నిద్రా-
మాకాఙ్క్షన్తీం నయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశామ్॥ **86**

శ్లో॥ ఆద్యే బద్ధా విరహదివసే యా శిఖాదామ హిత్వా
శాపస్యాన్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయామ్।
స్పర్శక్లిష్టామయమితనఖేనాసకృత్సారయన్తీం
గణ్డాభోగాత్కఠినవిషమామేకవేణీం కరేణ॥ **87**

శ్లో॥ పాదానిన్దోరమృతశిశిరాన్ జాలమార్గప్రవిష్టాన్
పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సన్నివృత్తం తథైవ।
ఖేదాచ్చక్షుః సలిలగురుభిః పక్ష్మభిశ్ఛాదయన్తీం
సాభ్రేఽహ్నీవ స్థలకమలినీం న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్॥ **88**

శ్లో॥ సా సంన్యస్తాభరణమబలా పేశలం ధారయన్తీ
శయ్యోత్సఙ్గే నిహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రమ్।
త్వామప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
* ప్రాయస్సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా॥ 89

శ్లో॥ జానే సఖ్యాస్తవ మయి మనః సమ్భృతస్నేహమస్మా-
దిత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి।
వాచాలం మాం న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి
ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్॥ 90

శ్లో॥ రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమలకైరఞ్జనస్నేహశూన్యం
ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్మృతభ్రూవిలాసమ్।
త్వయ్యాసన్నే నయనముపరిస్పన్ది శఙ్కే మృగాక్ష్యా
మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి॥ 91

శ్లో॥ వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్ముచ్యమానో మదీయై-
ర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా।
సమ్భోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్యత్యూరుః సరసకదళీస్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్॥ 92

శ్లో॥ తస్మిన్కాలే జలద! యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా-
దన్వాస్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ।
మా భూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలబ్ధే కథఞ్చిత్
సద్యః కణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థి గాఢోపగూఢమ్॥ 93

శ్లో॥ తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన
ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్మాలతీనామ్।
విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయానాం త్వత్సనాథే గవాక్షే
వక్తుం ధీరః స్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః॥ 94

శ్లో॥ భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే! విద్ధి మామమ్బువాహం
తత్సన్దేశైర్హృదయనిహితైరాగతం త్వత్సమీపమ్।
యో బృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిరబలావేణిమోక్షోత్సుకాని॥ 95

శ్లో॥ ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా
త్వాముత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య సమ్భావ్య చైవ।
శ్రోష్యత్యస్మాత్పరమవహితా సౌమ్య! సీమన్తినీనాం
* కాన్తోదన్తస్సుహృదుపనతః సఙ్గమాత్కిఞ్చిదూనః॥ 96

శ్లో॥ తామాయుష్మన్! మమ చ వచనాదాత్మనశ్చోపకర్తుం
బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః।
అవ్యాపన్నః కుశలమబలే! పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః
పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ॥ 97

శ్లో॥ అఙ్గేనాఙ్గం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సాస్రేణాశ్రుద్రుతమవిరతోత్కణ్ఠముత్కణ్ఠితేన।
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సఙ్కల్పైస్తైర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః॥ 98

శ్లో॥ శబ్దాఖ్యేయం యదపి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తాత్
కర్ణే లోలః కథయితుమభూదాననస్పర్శలోభాత్।
సోఽతిక్రాన్తః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యామదృశ్య
స్త్వాముత్కణ్ఠావిరచితపదం మన్ముఖేనేదమాహ॥ 99

శ్లో॥ శ్యామాస్వఙ్గం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్।
ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్
హన్తైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి! సాదృశ్యమస్తి॥ 100

శ్లో॥ త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా-
మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుమ్।
అస్రైస్తావన్ముహురుపచితైర్దృష్టిరాలుప్యతే మే
క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః॥ 101

శ్లో॥ మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతో
ర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసన్దర్శనేషు।
పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతన్తి॥ 102

శ్లో॥ భిత్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం
యే తత్ క్షీరస్రుతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః।
ఆలిఙ్గ్యన్తే గుణవతి! మయా తే తుషారాద్రివాతాః
పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదఙ్గమేభిస్తవేతి॥ 103

శ్లో॥ సంక్షిప్యేత క్షణ ఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
సర్వావస్థాస్వహరపి కథమ్మన్దమన్దాతపం స్యాత్।
ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే! దుర్లభప్రార్థనం మే
గాఢోష్మాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః॥ 104

శ్లో॥ నన్వాత్మానం బహు విగణయ న్నాత్మనైవావలమ్బే
తత్కల్యాణి! త్వమపి నితరాం మా గమః కాతరత్వమ్।
కస్యైకాన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
* *నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ॥* 105

శ్లో॥ శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ
శేషాన్మాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా।
పశ్చాదావాం విరహగణితం తం తమాత్మాభిలాషం
నిర్వేక్ష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు॥ 106

శ్లో॥ భూయశ్చాహ త్వమపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే
నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వనం విప్రబుద్ధా।
సాన్తర్హాసం కథితమసకృత్ పృచ్ఛతశ్చ త్వయా మే
దృష్టః స్వప్నే కితవ! రమయన్కామపి త్వం మయేతి॥ **107**

శ్లో॥ ఏతస్మాన్మాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా
మా కౌలీనాదసితనయనే! మయ్యవిశ్వాసినీ భూః।
* స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగా
దిష్టే వస్తున్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీభవన్తి॥ **108**

శ్లో॥ కచ్చిత్సౌమ్య! వ్యవసితమిదం బన్ధుకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి।
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
* *ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ॥* **109**

శ్లో॥ ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే
సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా।
ఇష్టాన్ దేశాఞ్జలద! విచర ప్రావృషా సమ్భృతశ్రీ
ర్మా భూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః॥ **110**

---

* *గుర్తు గలవి సుభాషితభాగములుగా గుర్తింపదగును.*

వ్యాఖ్యాతా

రావి మోహన రావు, *M.Sc., M.A.,*

404, జంజనం కాంప్లెక్స్,

చీరాల - 523155

శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచితమ్

మేఘదూతమ్

సఞ్జీవినీ-బ్రహ్మప్రకాశికా-విద్యుల్లతా-పఞ్చికావ్యాఖ్యా సముల్లసితమ్

రా మో రా విరచితాంధ్ర **మృణాలినీ** వ్యాఖ్యాసహితమ్

శ్లో॥ కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః
శాపేనాస్తఙ్గమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః।
యక్షశ్చక్రే జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥ **1**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

అనేకే హి మహాత్మాన **స్సర్వాంస్తాన్ ప్రణమామ్యహమ్**

పదవిభాగము:- కశ్చిత్, కాన్తా-విరహ-గురుణా, స్వ+అధికారాత్, ప్రమత్తః,
శాపేన,+అస్తం-గమిత-మహిమా, వర్ష-భోగ్యేణ, భర్తుః।
యక్షః+చక్రే, జనకతనయా-స్నాన-పుణ్య+ఉదకేషు,
స్నిగ్ధ-చ్ఛాయా-తరుషు, వసతిమ్, రామగిరి+ఆశ్రమేషు॥

ప్రతిపదార్థము:-

స్వ+అధికారాత్ = తన విధ్యుక్తధర్మము నెడల,
ప్రమత్తః = అశ్రద్ధచేసినవాడును,
కాన్తా-విరహ-గురుణా = ప్రేయసీ వియోగముచేత భరింపరానిదియు,
వర్షభోగ్యేణ = సంవత్సరకాలమనుభవించదగినదియునగు,
భర్తుః = ప్రభువైన కుబేరునియొక్క,
శాపేన = శాపముచేత,
అస్తం-గమిత-మహిమా = మఱుగు పఱుపబడిన ప్రభావముగలవాడును అగు,
కశ్చిత్ = ఒకానొక
యక్షః = యక్షుడు
జనక ...పుణ్య+ఉదకేషు = సీతాదేవి జలకమాడుటచేత పవిత్రములైన జలములు గలవియు,
స్నిగ్ధ-చ్ఛాయా-తరుషు = దట్టమయిన నీడనిచ్చుచెట్లు గలవియునగు,
రామగిరి+ఆశ్రమేషు = చిత్రకూటపర్వతాశ్రమములందు,
వసతిమ్ = నివాసమును,
చక్రే = చేసెను (ఏర్పఱచుకొనెను)

తాత్పర్యము:– తన విధ్యుక్తధర్మమునెడల అశ్రద్ధచేసినవాడును, ప్రేయసీ వియోగముచేత భరింపరానిదియు, సంవత్సరకాలమనుభవించదగినదియునగు, ప్రభువైన కుబేరునియొక్క శాపముచేత మఱుగుపఱుపబడిన ప్రభావముగల ఒకానొక **యక్షుడు**, సీతాదేవి జలకమాడుటచే పవిత్రములయిన జలములుగలవియు, దట్టమయిన నీడనిచ్చు చెట్లు గలవియునగు చిత్రకూటపర్వతాశ్రమములందు నివాసమును ఏర్పరచుకొనెను.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

స్వాధికారాత్–(పం.ఏ.), ప్రమత్తః–(ప్ర.ఏ.), కాన్తా....గురుణా–(తృ.ఏ.), వర్షభోగ్యేణ–(తృ.ఏ.), భర్తుః–(ష.ఏ.), అస్తం....మహిమా–(ప్ర.ఏ.), కశ్చిత్–(ప్ర.ఏ.), యక్షః–(ప్ర.ఏ.), జనక....ఉదకేషు–(స.బ.), వసతిమ్–(ద్వి.ఏ.), చక్రే–(క్రియ)

2) సమాసములు:–

అ) కాన్తాయాః విరహః కాన్తావిరహః (ష.త.), కాన్తావిరహేణ గురుః (తృ.త.), కాన్తా విరహగురుః తేన కాన్తావిరహగురుణా.

ఆ) స్వస్య అధికారః స్వాధికారః (ష.త.), అథవా స్వః అధికారః స్వాధికారః (కర్మధారయః), తస్మాత్, స్వాధికారాత్.

ఇ) అస్తఙ్గమితో మహిమా యస్య సోఽస్తఙ్గమితమహిమా (బహువ్రీహిః).

ఈ) జనకతనయాయాః స్నానమ్, జనకతనయాస్నానమ్ (ష.త.), జనకతనయాస్నానైః పుణ్యాని ఉదకాని, యేషు (బహువ్రీహిః), జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు.

ఉ) స్నిగ్ధా చ సా ఛాయా, స్నిగ్ధచ్ఛాయా (కర్మధారయః), ప్రధానాః తరవో యేషు స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు (మధ్యమపదలోపః)

3) పాఠాంతరములు:–

1) స్వాధికారాత్ప్రమత్తః > స్వాధికారప్రమత్తః, 2) వర్షభోగ్యేణ > వర్షభోగ్యేన

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **కశ్చిత్** – మహాకవి శ్రీకాళిదాసు 'మేఘదూత' మహాకావ్యమును రచింపగోరి 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోఽవాపితన్ముఖమ్' అను శాస్త్రసంప్రదాయము ననుసరించి కావ్యాదియందు యక్షుని చిత్రకూటనివాసమగు వస్తువును 'కశ్చి'దిత్యాది శ్లోకముచే నిర్దేశము చేసినాడు.

'క' ప్రాశస్త్యము:– కావ్యాది 'అక్షర' మఱియు 'గణ' ప్రాశస్త్యమును గూర్చి మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచిత 'పుష్పబాణవిలాసము' నకు 'శృఙ్గారచన్ద్రికా' వ్యాఖ్యానము నందించిన శ్రీ పణ్డిత వేఙ్కట సార్వభౌముడు పేర్కొనిన చమత్కారచన్ద్రిక యందలి భాగమును ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును. మరియును ఆంధ్ర విశ్వ

విద్యాలయమువారు ప్రచురించిన చమత్కారచన్ద్రిక చూడదగును. ఇందు కిఞ్చిత్ వైవిధ్యమున్నది.

1) శ్లో॥ మఙ్గళార్థాభిధానో వా-దేవ నామాఙ్కనోఽపి వా।
గణో న దూష్యో వర్ణశ్చ-దేవతాధిష్ఠితాశ్మవత్॥

శ్లో॥ చతుర్ముఖముఖేత్యాదౌ - చవర్ణో జగణోఽపి చ।
బ్రహ్మనామాఙ్కితత్వేన-కావ్యాదావపి శోభనౌ॥

శ్లో॥ శృఙ్గారవీరసౌహార్ద-మిత్యత్ర తు కృతేర్ముఖే।
ఋవర్ణగః శవర్ణోపి-మఙ్గళార్థో విశిష్యతే॥

శ్లో॥ ప్రసక్తః పాత్రమిత్యాదౌ-ప్రకర్షస్యాభిధానతః।
పకారో రేఫయుక్తోఽపి-స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః॥

2) శ్లో॥ శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా-స్తత్తద్ దైవతమూర్తయః।
కర్తుః కారయితః శ్రోతుః-కల్పయన్తి శుభాశుభే॥

శ్లో॥ అకారః ప్రీతిదాయీ స్యా-న్నిషేధే తు విపర్యయః।
ఆకారో హర్షదః సోఽపి-వ్యధార్త్యాధిషు నోచితః॥

శ్లో॥ ఇకారాది చతుష్కం తు-కుర్యాత్తుష్టిమనోరథౌ।
ఋకారాద్యాశ్చ చత్వారః-సన్తతి స్తమ్భ హేతవః॥

శ్లో॥ ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారః-కామవాఙ్మోక్షభూతిదాః।
లక్ష్మీకరః కవర్గః స్యా-చ్చకారః కీర్తినాశనః॥

శ్లో॥ ఛజకారౌ రోగహరౌ-ఝఞౌతు మరణప్రదౌ।
టఠకారౌ ఖేదకరౌ-డః శుభో, ఢస్త్వకాన్తికృత్॥

శ్లో॥ వస్తులోభకరో ణస్తు-తకారో విఘ్ననాశనః।
థకారో యుద్ధకారీ స్యా-ద్దధకారౌ ధృతిప్రదౌ॥

శ్లో॥ న కార స్తాపకృత్కశ్చి-దనిషేధే శుభః స్మృతః।
రక్షాదాయీ పకారః స్యాత్-ఫకారః సాధ్వసప్రదః॥

శ్లో॥ ఆరోగ్యకృద్బకారః స్యా-ద్భకార స్త్వతిభాగ్యకృత్।
మకారః క్షోదకృద్యస్తు-శ్రీదో, రేఫస్తు దాహకృత్॥

శ్లో॥ లో జాడ్యకృద్వకారః స్యా-ద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖనిః।
ఊష్మాణస్సుఖఖేద శ్రీ-నిర్వాణ నిధయః క్రమాత్॥

(శషసహాశ్చత్వార ఊష్మాణః)

అ) **అస్తఙ్గమితమహిమా** – ఇచట మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచితమైన 'విక్రమోర్వశీయమ్' 4వ అంకమందలి ఈ భాగము గమనింపదగును.

'చిత్రలేఖా: – *తతో భర్తురనునయమప్రతిపద్యమానా గురుశాపసంమూఢహృదయా*

స్త్రీజనపరిహరణీయం కుమారవనం ప్రవిష్టా, ప్రవేశానన్తరం చ కాననోపాన్తవర్తి లతాభావేన పరిణతమస్యా రూపమ్'.

తరువాత ఊర్వశి భర్తయొక్క అనునయమును స్వీకరించక, గురువుయొక్క శాపము చేత మూఢహృదయయై, స్త్రీజనులు వెళ్ళకూడని కుమారవనములోనికి ప్రవేశించిన తోడనే, ఆ ప్రాంతములో ఉన్న ఒక తీగెగా ఆమె రూపము మారినది.

ఇ) **యక్షః** – *"యక్ష్యతే పూజ్యతే ఇతి । యక్ష్+ఘఞ్ । యద్వా । ఈ లక్ష్మీమక్ష్ణోతీతి । యక్ష్ + అణ్" ।* అని అభిధానరత్నమాలా.

1) శ్లో॥ ఆగ్ముర్**యక్ష**నికరాః కుబేరవరకిఙ్కరాః
శైలజప్రస్తరకరా అఞ్జనాకారమూర్తయః ।
వికృతాకారవదనాః పిఙ్గలాక్షా మహోదరాః
స్ఫటికా రక్తకేశాశ్చ దీర్ఘస్కన్ధాశ్చ కేచన॥ ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే.

2) శ్లో॥ **యక్ష**రాక్షసగన్ధర్వసిద్ధకిన్నరగుహ్యకాః।
విద్యాధరాప్సరోభూతపిశాచా దేవయోనయః॥ ఇతి హలాయుధకోశః-87

ఈ) **వసతిః**– ఉ.సూ. 4.61 *'వహివస్యర్తిభ్యశ్చిత్'* – *వహతిః । వసతిః । అరతిః ।*
వసన్తి యత్రేతి వసతిః, వసతీ (కృదికారాదక్తినః, అష్టాధ్యాయి 4.1.45 ఇతి వా జీష్)
వా, గృహం రాత్రిర్వా । – *శ్రీస్వామిదయానందసరస్వతివారు*

5) క్రియారూపము:– 1) చక్రే

1) డుకృఞ్(కృ) కరణే, చేయుట, సకర్మకమ్, తనాదిప్రకరణమ్, అనిట్, ఉభయపదీ.
2) ఆత్మనేపది – లిట్–ప్ర.ఏ. **చక్రే**–చక్రాతే–చక్రిరే.

6) ఛన్దము:– 1) అత్యష్టి – మన్దాక్రాన్తా.
2) లక్షణము – మన్దాక్రాన్తామ్బుధిరసనగైర్మో భనౌ తౌ గ యుగ్మమ్।
3) గణములు – మ,భ,న,త,త,గ,గ 4) (4,6,7) యతి.
5) వృత్తము – కావ్యము మన్దాక్రాన్తావృత్తభరితము.

గణవిభజన:–						
	కశ్చిత్కా	న్తావిర	హగురు	ణాస్వాధి	కారాత్ప్ర	మత్తః
	UUU	U I I	I I I	U U I	U U I	U U
	(మ)	(భ)	(న)	(త)	(త)	గ గ

7) అలంకారములు:– శాపమునకు కర్తవ్యపరాఙ్ముఖత కారణమగుటచే కావ్యలింగ మలంకారమని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *శ్లో॥ యత్సామాన్యవిశేషత్వానాలీఢం స్యాత్సమర్థనమ్।*
సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలిఙ్గం తదుచ్యతే ॥

– ఇత్యలఙ్కారమణిహారే కావ్యలిఙ్గసరోద్విషష్టితమః (62)

8) రసము:- మేఘదూత మహాకావ్యమున 'రసము' విప్రలంభ శృంగారము.

కా. **శృఙ్గారహాస్యకరుణరౌద్రవీరభయానకాః।**
బీభత్సాద్భుతసంజ్ఞౌ చేత్యష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతాః॥ - కావ్యప్రకాశః చతుర్థోల్లాసః-29

శృంగారము, హాస్యము, కరుణ, రౌద్రము, వీరము, భయానకము, బీభత్సము, అద్భుతము అనెడి '8' రసాలు చెప్పబడినవి.

వృత్తి :- ***"తత్ర శృఙ్గారస్య ద్వౌ భేదౌ, సమ్భోగో విప్రలమ్భశ్చ। తత్రాద్యః పరస్పరాలోకనాలిఙ్గనాధరపానపరిచుమ్బనాద్యనన్తత్వాదపరిచ్ఛేద్య ఏక ఏవ గణ్యతే."*** వానిలో శృంగారరసము సంభోగము, విప్రలంభము అని రెండు విధములు. ఆ రెండింటిలో మొదటిదైన సంభోగ శృంగారమున ఒకరినొకరు చూచుకోవడం, ఆలింగనం, అధరపానం, చుంబనం మొదలైన పెక్కు భేదములుండుటచేత, ఇన్ని రకాలు అని చెప్పుట వీలుపడనందున, అది ఒకటిగానే చెప్పబడినది.

అపరస్తు అభిలాషవిరహేర్ష్యాప్రవాసశాపహేతుక ఇతి పఞ్చవిధః. రెండవది యగు విప్రలంభశృంగారమున-అభిలాషహేతుకము, విరహహేతుకము, ఈర్ష్యాహేతుకము, ప్రవాసహేతుకము, శాపహేతుకము అని '5' భేదములు చెప్పబడినవి.

మేఘదూతమహాకావ్యమున - ఈ రసము శాపహేతుకవిప్రలంభశృంగారముగ చెప్పబడినది. కావ్యప్రకాశకారుడు శ్రీమమ్మటార్యుడు మేఘదూతమందలి *'త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం....'* అను శ్లోకమును శాపహేతుక విప్రలంభశృంగారమునకు ఉదాహరించినాడు.

9) రసము-అధిదేవత-రత్నము:-

సీ॥ హరికి శృంగారలీలాధిపత్యమొనర్చు-గణనాథు హాస్యసంగతునిఁజేయు,
నలికలోచనునిపై నధికరౌద్రమునిల్పు-శక్రుపై వీరరసంబు నెఱపు,
యమునిపై శోకమయత్వంబు ఘటియించు-జగతి మహాకాలు సభయుఁజేయు,
శర్వరీంద్రుని జుగుప్సారసాన్వితుఁజేయు-శతధృతినద్భుతాన్వితునొనర్చు;

తే॥ శాన్తి బ్రహ్మంబు జేర్చు, నిచ్చల నృసింహు
భువనభరణంబు వరవిఘ్ననివహ హరణ
మీశతయు భోగము ననేక నృపతి హృతియు
ననియు యశమును మతియు బోధాతిశయము. 3-153

సీ॥ మరకతానీకదంభమున శృంగారంబు-హాస్యంబు ముక్తాఫలౌఘరుచులఁ
గరుణ విద్రుమవర్ణగౌరవచ్ఛలమున-రౌద్రంబు కురువిందరత్నకలన
వీరంబు గోమేధికారోపితస్ఫూర్తి-భయము వైదూర్య శోభామిషమున
బీభత్స మింద్రనీ లాభాగుణంబున-శాంతి నిర్మలహీర కాన్తి గతుల

తే॥ నద్భుతము పుష్యరాగ రాగాపదేశ
విలసితంబున సాకార వృత్తిఁగాంచి
నవరసంబులు వొల్చు నీ భవన వీథిఁ
బ్రబల! సుబల! నృసింహ! యోబయనృసింహ। 3-154-నరసభూపాలీయము

రసము	అధిదేవత	రత్నము.
1. శృంగారము	మహావిష్ణువు	మరకతము.
2. హాస్యము	మహాగణపతి	ముక్తాఫలము.
3. రౌద్రము	శివభగవానుడు	కురువిందము.
4. వీరము	ఇంద్రుడు	గోమేధికము.
5. కరుణము	యముడు	విద్రుమము.
6. భయానకము	రుద్రుడు	వైదూర్యము.
7. బీభత్సము	చంద్రుడు	ఇంద్రనీలము.
8. అద్భుతము	బ్రహ్మ	పుష్యరాగము.
9. శాంతము	పరబ్రహ్మ	వజ్రము.

10. రసః - రసాః (అ)

1) విభావైర్వ్విధైర్జ్ఞాతోఽ నుభావైః ప్రకటీకృతః।
సంచారిభిః ప్రాప్తపోషః స్థాయీ యాతి రసాత్మతామ్॥
2) నను లోకేఽ ఙ్గనాచన్ద్రమలయానిలచన్దనైః।
ఉత్పద్యతే రతిస్సా చ కటాక్షాద్యైః ప్రకాశ్యతే॥
3) పోషం చ గ్లానినిర్వేదచిన్తౌత్సుక్యాదిభిః పరమ్।
తథాపి న రసాస్వాదో మనాగప్యుపలభ్యతే ॥
4) తత్కథం కావ్యనాట్యాదౌ రసః స్యాదితి చేచ్ఛృణు।
విభావాదిముఖేనైవ యత్ర భావోఽ వగమ్యతే॥
5) రత్యాది స్తత్ర సంవేద్యో రసాస్వాదోదయః పరః।
ఇతి వస్తు స్వభావోఽ యం కేన పుర్యనుయుజ్యతామ్॥
6) విభావాదిర్న లోకేఽ స్తి కిన్త్వసౌ కావ్యనాట్యయోః।
ఇత్యుక్తం ప్రాక్తయోర్లక్ష్మాపీదృశం కావ్యనాట్యయోః॥
7) అనుభావవిభావానాం వర్ణనా కావ్యముచ్యతే।
తేషాం కావ్యప్రయోగస్తు నాట్యం గీతాదిరఞ్జితమ్॥
8) కృత్రిమేష్వేషు భావేషు విభావాద్యైశ్చ కృత్రిమైః।
ప్రతీతిర్జాయమానేఽ యం కథం న భ్రాన్తితాం వ్రజేత్॥
9) ఇతి చేదుచ్యతే నైషాం సత్యాసత్యత్వవర్ణనమ్।
ఉపయుక్తం ప్రత్యుతైతదుపహాసాయ జాయతే॥

10) సామాజికానాం చిత్తేషు సుఖసంవిత్ప్రకాశతే।
స్వసంవేద్యా యది తతః కిం సత్యాసత్యచిన్తయా॥
11) న చాసత్యాత్సత్యబోధో న ప్రమేత్యపి యుజ్యతే।
భ్రాన్తిరప్యర్థసంబన్ధా ప్రమేతి ప్రత్యపీపదన్॥
12) మణిప్రదీపదృష్టాన్తాత్తర్కమాంసలబుద్ధయః।
గుడచిఞ్చాదిభిర్ద్రవ్యైః మధురాదిరసాన్వితైః॥
13) యథాయుక్తివిశేషణ పానకాఖ్యో **రసో** భవేత్। **– విప్రదాసః**

ఆ) 1) రసో వై స రసం హ్యేవాయమిత్యాదిశ్రుతిశ్రుతః।
బ్రహ్మానన్దః పరో యోఽస్తి స ఏవ రసః ఉచ్యతే॥
2) స్రక్చన్దనాఙ్గనాద్యర్థై ర్లోకేఽభివ్యక్తిమాగతః।
ఆనన్దోఽయం యథాలోకే సుఖమిత్యుపచర్యతే॥
3) ప్రాప్తా తథాత్వైరప్యేభిర్విభావాద్యైస్తదాత్మతామ్।
ఆపన్నైరివ నాట్యాదౌ సుప్రయుక్తైర్నటాదిభిః॥
4) రత్యాదిస్థాయిభావేషు పుష్టేషు వ్యక్తిమాగతః।
సుప్రయుక్తవిభావాదిజీవితైక కృతావధిః॥
5) అనుకార్యానుకర్త్రాదిప్రత్యక్షనియతాశ్రయః।
అభిన్నోఽపి నిజాకార ఇవ భిన్నతయా స్థితః॥
6) సర్వాఙ్గీణమివాలిఙ్గన్నాన్యత్సర్వం తిరోదధత్।
పరిస్ఫురన్నివ పురః పరిచ్ఛేదవివర్జితః॥
7) సామాజికైశ్చర్వ్యమాణః చమత్కారాత్మకః పరః।
ఆనన్దో బ్రహ్మణో రూపం రస ఇత్యుచ్యతే తథా॥
8) వ్యఞ్జికాయాశ్చిత్తవృత్తేః స్థితాయా వాసనాత్మనా।
ఉత్పత్తిజ్ఞప్తిపోషాణాం కరణాభిమతేషు తు ॥
9) వ్యఞ్జకత్వం విభావాదిష్వాస్థేయముపచారతః।
న నిత్యోఽయం విభావాదిః ప్రతీత్యవధికత్వతః॥
10) నాప్యనిత్యో విభావాదిః విరహేఽపి ప్రసఞ్జనాత్।
న నిర్వికల్పగ్రాహ్యోఽయం విభావాద్యనుసంహితే॥
11) నాపి గ్రాహ్యో వికల్పేన స్వసంవేద్యతయా స్థితే।
ఉభయాభావరూపస్య నోభయాత్మకతా మతా॥
12) ఉభయాభావరూపత్వాన్న చ నాస్తీతి యుజ్యతే।
అపలప్యేత నాస్తీతి స్ఫురన్ననుభవః కథమ్॥
13) చతుః కోటి బహిర్భావః కిన్న లోకోత్తరో భవేత్।
తస్మాద్బ్రహ్మానుభవనాత్ శృఙ్గారాదిః స్థిరో **రసః**॥ **– విప్రదాసః**

ఇ) 1) విభావైస్సానుభావోద్యత్సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః।
స్వాదుత్వం నీయమానోఽసౌ స్థాయీ భావో **రసో** భవేత్॥ **–సర్వేశ్వరః**

ఈ) 1) విభావైరనుభావైశ్చ నటస్థైర్వ్యభిచారిభిః।
జనితాన్యపరామిత్రమిత్రాద్యాశ్రయతాం వినా॥
2) అవస్థా దేశకాలాదిభేతసంభేదవర్జితమ్।
కేవలం రతిహాస్యాదిస్థాయిరూపం నిగృహ్ణతీమ్॥
3) అతో నిరన్తరాయత్వాత్పరాం విశ్రాన్తిమాశ్రితా।
ప్రతిభానుభవస్మృత్యాద్యన్యబోధవిలక్షణా॥
4) బ్రహ్మసంవిత్తిసదృశీ నానారత్యాది సఙ్గమా।
సుఖరూపా స్వసంవేద్యా సంవిదాస్వాదనాభిధా॥
5) రసః స్యాదథవా స్థాయీ రసస్తద్గోచరీభవత్।
దధాదివ్యఞ్జనైశ్శిఞ్చాహరిద్రాదిభిరౌషధైః॥
6) మధురాదిరసోపేతైః యద్వా ద్రవ్యైర్గుడాదిభిః।
యుక్తైః పాకవిశేషేణ షాడవాఖ్యో రసోఽపరః।
ఉత్పాద్యతే విభావాద్యైః ప్రయోగేణ తథా **రసః**॥ **–హమ్మీరః**

ఉ) విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిః। **– భరతః**

ఊ) విభావానుభావస్య తథా చ వ్యభిచారిణః।
స్థాయిసంయోగనిష్పత్తేః శృఙ్గారాద్యో **రసో** భవేత్॥ **– కుమ్భః**

ఋ) విభావస్యానుభావస్య వ్యభిచారిణ ఏవ చ।
సంయోగాదున్మిషేద్భావస్థాయ్యేవ తు **రసో** భవేత్॥ **– సాగరనన్దీ**

ౠ) లోకవ్యవహారే కార్యకారణసహచారాత్మకలిఙ్గదర్శనే స్థాయ్యాత్మపరిచిత వృత్త్యనుమానాభ్యాస ఏవ పాటవాదధునా తైరేవోద్యానకటాక్షవృక్షాదిభిః లౌకికీం కారణత్వాదిభువమతిక్రాన్తైః విభావానుభావనాసముపరఞ్జకత్వమాత్రప్రాణైరత ఏవాలౌకిక విభావాదివ్యపదేశభాగ్భిః ప్రాచ్యకారణాదిరూపసంస్కారోపజీవనాఖ్యాపనాయ విభావాది నామధేయవ్యపదేశ్యైః భావాధ్యాయవక్ష్యమాణస్వరూపభేదైః గుణప్రధానతాపర్యాయేణ సామాజికధియి సమ్యగ్యోగం సంబన్ధమైకాగ్ర్యం వా సాధితవద్భిః అలౌకికనిర్విఘ్న సంవేదనాత్మకచర్వణాగోచరతాం నీతోఽర్థః చర్వ్యమాణతైకసారో న తు సిద్ధస్వభావః తాత్కాలిక ఏవ న తు చర్వణాతిరిక్తకాలావలమ్బీ స్థాయివిలక్షణ ఏవ **రసః**। **–అభినవగుప్తః**

ఎ) 1) శృఙ్గారో హాస్యనామా చ బీభత్సః కరుణస్తథా।
వీరో భయానకాహ్వానో రౌద్రాఖ్యోఽద్భుతసంజ్ఞకః॥
2) శాన్తో బ్రహ్మాభిధః పశ్చాద్వాత్సల్యాస్తతఃపరమ్।
సమ్భోగో విప్రలమ్భః స్యాద్రసాస్త్వేతే త్రయోదశ॥

3) భోజరాజేన దశమో వాత్సల్యాఖ్య ఉదీరితః।
సమ్భోగో **విప్రలమ్భ**శ్చ బ్రహ్మశ్చేతి త్రయో రసాః।
అతిరిక్తా ఉదీర్యన్తే హరిపాలమహీభుజా॥ **– హరిపాలః**

ఏ) 1) శృఙ్గారహాస్యౌ కరుణో రౌద్రో వీరో భయానకః।
బీభత్సశ్చాద్భుతః శాన్తో నవధేతి రసో మతః॥

2) శాన్తస్య శమసాధ్యత్వాత్ నటే చ తదసమ్భవాత్।
అష్టావేవ **రసా** నాట్యేష్వితి కేచిదచూచుదన్॥ **– హమ్మీరః**

ఐ) 1) శృఙ్గారః శుచిరుజ్వలః స్మరకలా నిర్వేదసంయోగతో।
హావార్థాన్ సముపద్యతే నిరుపమాద్భావాత్సుఖైకాశ్రయః॥

2) నారీనాయకయోః పరస్పరభవత్సంశ్లేషవిశ్లేషజః।
సమ్భోగః స చ **విప్రలమ్భ** ఇతి చ ద్వేధా సముత్కీర్తితః॥

3) భ్రూవిక్షేపకటాక్షవీక్షణకలాశ్వేదాస్యరోమాఞ్చితై
రన్యైశ్చాపి విలాసచేష్టితలయైరేషాదేభినయో నటైః।
సమ్భోగస్త్వథ విప్రలమ్భనవిధావశ్రుప్రపాతాననా–
న్మేయస్య శ్రవణోపతాపివచనక్ష్మాతల్పసంసేవనైః॥ **– జగద్ధరః**

భరతకోశకారుడైన **'మానవల్లి రామకృష్ణకవి'** కి నమస్సుమాంజలులు.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే।
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసఙ్కుచద్వామదృష్టయే॥

అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్।
తన్నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః॥

శరణం కరవాణి కామదం తే చరణం వాణి! చరాచరోపజీవ్యమ్।
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్బ! కృతార్థసార్థవాహమ్॥

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా।
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే॥

"ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్" (కావ్య. 1.14) ఇతి శాస్త్రాత్కావ్యాదౌ వస్తునిర్దేశాత్కథాం ప్రస్తౌతి –– కశ్చిదితి। స్వాధికారాత్ స్వనియోగాత్ ప్రమత్తోఽనవహితః । "ప్రమాదోఽనవధానతా" ఇత్యమరః। "జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసఙ్ఖ్యానమ్" (వా. 1079) ఇత్యపాదానత్వమ్। తస్మాత్ పఞ్చమీ। అత ఏవాపరాదాద్ధేతోః। కాన్తావిరహేణ గురుణా దుర్భరేణ, దుస్తరేణేత్యర్థః। "గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే" ఇతి శబ్దార్ణవే। వర్షభోగ్యేణ సంవత్సరభోగ్యేణ। కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే" (పా. 2.3.5) ఇతి ద్వితీయా। "అత్యన్తసంయోగే చ" (పా. 2.1.19) ఇతి సమాసః। "కుమతి చ" (పా. 8.4.13)

ఇతి ణత్వమ్। భర్తుః స్వామినః శాపేన। అస్తఙ్గమితో మహిమా సామర్థ్యం యస్య సోఽ స్తఙ్గమితమహిమా। 'అస్తమ్' ఇతి మకారాన్తమవ్యయమ్। తస్య "ద్వితీయా–" (పా. 2. 1. 24) ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః।కశ్చిదనిర్దిష్టనామా యక్షో దేవయోనివిశేషః। 'విద్యాధరాప్సరో యక్షరక్షోగన్ధర్వకింనరాః।పిశాచో గుహ్యకః సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః'ఇత్యమరః । జనకతనయాయాః సీతాయాః స్నానైరవగాహనైః పుణ్యాని పవిత్రాణ్యుదకాని యేషు తేషు, పావనేష్విత్యర్థః। ఛాయాప్రధానాస్తరవశ్ఛాయాతరవః । శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః। స్నిగ్ధాః సాన్ద్రాశ్ఛాయాతరవో నమేరువృక్షా యేషు తేషు, వసతియోగ్యేష్విత్యర్థః । "స్నిగ్ధం తు మసృణే సాన్ద్రే" ఇతి, "ఛాయావృక్షో నమేరుః స్యాత్" ఇతి చ శబ్దార్ణవే। రామగిరే శ్చిత్రకూటస్యాశ్రమేషు వసతిమ్। "వహివస్యర్తిభ్యశ్చిత్" (ఉ.సూ. 500) ఇత్యౌణాదికోఽ తి ప్రత్యయః। చక్రే కృతవాన్। అత్ర రసో విప్రలమ్భాఖ్యః శృఙ్గారః। తత్రాప్యున్మాదావస్థా। అత ఏవైకత్రానవస్థానం సూచితమ్ 'ఆశ్రమేషు' ఇతి బహువచనేన। సీతాం ప్రతి రామస్య హనుమత్సన్దేశం మనసి నిధాయ మేఘసన్దేశం కవిః కృతవానిత్యాహుః। అత్ర కావ్యే సర్వత్ర మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్। తదుక్తమ్ – "మన్దాక్రాన్తాజలధిషడగైర్మ్భౌనతౌ తాద్గురు చేత్" ఇతి ॥ 1 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– నమో నీలామ్బరోత్సఙ్గ – వాసినే చఞ్చలాభృతే।
నీలాద్రి – చరమేఘాయ చతుర్వర్గామ్బువర్షిణే॥

ఇహ ఖలు సర్వానేవ జీవాన్ సంసారజలోపప్లుతానవేక్ష్య తన్మధ్య–వర్తిసకల–పురుషార్థసాధన–నీలాద్రిభువమారోపయితుం కవిర్మేఘదూతాఖ్యం కావ్యం ప్రణినాయ। మేఘవాక్యం శ్రుత్వా గుణ్డిచార్థం సర్వేషాం విశ్వజనానామాగమాద్దూత ఇవ దూతో మేఘోఽస్మిన్నితి గ్రన్థనామ । న తు మేఘో యక్షస్య దూతో భవితుమర్హతి ।శాపే దాతవ్యే వర్షభోగ్యత్వే చ కో హేతుః కో వా తస్యాపరాధః కథం గ్రన్థే న నిబద్ధః తద్వర్ణనే వా కిం ప్రయోజనమ్ మూలం చ నాస్తి । తస్మాత్తత్సర్వమయుక్తతరమ్ । శ్రీజగన్నాథోపవర్ణనం హన్తి చాఘం పురుషార్థం శ్రోతృశ్రావకయోః । తత్ర శ్రీజగన్నాథప్రతిమా విష్ణుః । నీలాద్రిత్వే చ వైకుణ్ఠస్థానమితి దర్శయతి । కశ్చిదితి । కశ్చిదను–చిన్తనీయః। 'సుఖశీర్షజలేషు క'మితి తన్త్రాన్తరమ్। కం సుఖమ్। "త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాది చేతి పుంస్త్వమ్" కః సుఖస్వరూప। చిత్ జ్ఞానస్వరూప ఇతి వా । కాన్తా ఇష్టా అవిర్నీలాద్రిర్యస్య సః కాన్తావిః। ఈ లక్ష్మీస్తస్యా అక్షః యస్మిన్ స యక్షః । అత్యన్తకమనీయత్వేన శ్రీస్తద్దర్శనే నిత్యం స్పృహా। "ఈ విషాదే సురమ్యాయాం లక్ష్మ్యాం పునరనద్వయమ్" ఇతి నానార్థకోషః । స శ్రీకృష్ణః । అహశబ్దస్తు పూజార్థేఽపి కేచిదితి వర్ధమానః। రామగిర్యాశ్రమేషు। రామో నీలః। "వలే రామో నీలచారుసితే త్రిష్విత్యమరః। రామశ్చాసౌ గిరిశ్చేతి రామగిరిర్నీలగిరిః। తత్రాశ్రమాః దేవాలయాః। గౌరవే బహువచనమ్। తత్ర గురుణా జ్యేష్ఠభ్రాత్రా బలభద్రేణ వసతిం చక్రే।

గురుణా కిం భూతేన జనకతనయస్నా। జనకః పితా వసుదేవః । తస్య తనయా దుహితా ఆత్మనో భగినీ సుభద్రేత్యర్థః । తయా సహాస్తే జనకతనయాః, తేన । ఆస ఉపవేశనే । ఉపపదే ప్రాదోచేతి క్విప్ । టివాదదాదిదిన్తాదేరితి ఆసన్ ఆదేశః । ఆసాద్యత్యత్రోఽ యుగ్వమ ఇత్వికార లుక్ (?)। శ్రీనీలాద్రిసింహాసనే భగిన్యా సుభద్రయా సహోపవిష్టేనేత్యర్థః వ్యాకరణాన్తరే ఆస స్థానే ఆస్య ఇతి పఠన్తి । తస్మిన్ పక్షే జనకతనయా సుభద్రా ఆస్యే ముఖేఽగ్రే స్థితా యస్య। జనకతనయాయాః సుభద్రాయా ఆస్య మివాస్యం యస్యేతి వా బహుప్రీహిః। పశ్చాదాసన్ ఆదేశః। రామగిర్యాశ్రమేషు కిం భూతేషు । అనపుణ్యోదకేష్విత్యర్థ। అత్యన్తాప్రతీతేఘ్వో సామ్భ్యాన్యనిషేధః(?)। అథవా తనయమాచక్షాణః కుర్వాణో వా తనయ। నామ ణిజన్తాత్ క్విప్। అనుకమ్ప్యా జనా జనకాః। తాన్ తనయతా పరిపాలనయా పుత్రాన్ కుర్వతాఽఽచక్షాణేన చేత్యర్థః । అథవా జనకః పితా చ తనయః పుత్రశ్చ జనకతనయౌ। పరిపాలనయా జనక ఇవ ప్రేమాస్పదత్వేన తనయ ఇవాచరతి చేష్టతే । "కర్తురాయస్త్రీపుమ్వ్వాలుకే తత్యాయన్తా క్విపి కౌ య" ఇతి య న లుక్ (?)। తృతీయైకవచనే। జనకతనయా। పరిపాలనప్రేమాస్పదత్వాభ్యాం భక్తేషు జనకతనయా-భ్యామివాచరతేత్యర్థ।

స్నానాయ పుణ్యాన్యుదకాని రోహిణీకుణ్డాదిస్థానాని యేషు । పునః కిం భూతేషు। స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు । స్నిగ్ధయా సూర్యే చలత్యపి అచలత్వేన శోభనయా బ్రహ్మహత్యాది పాపనాశనేన జనానాం స్నేహాస్పదేన ఛాయయా యుక్తస్తరుః కల్పద్రుమో యేషు తేషు। శ్రీజగన్నాథః కిం భూతః । అస్వాధికారప్రమత్తః - ఇత్యకార ప్రశ్లేషః । స్వస్యాధికారః దర్శనాదేవ భుక్తిముక్త్యాది దానం, తత్రాప్రమత్తః సావధానః । పునః కీదృక్ । వర్షభోగ్యేణ శాపేన భర్తుః అస్తం గమితమహిమా । వర్షం భారతవర్షమ్ । తత్ర భోగ్యేన భారతవర్షజాతాః సర్వేఽపి యమస్య వశం గచ్ఛతేత్యేవం విధాతృకృతేన శాపేన భర్తుః ప్రభోర్యమస్య । శ్రీనీలాద్రావధికారాభావాత్ । అస్తం గమితో మహిమా యేన శ్రీజగన్నాథేన సః । తన్ముఖావలోకినాం మోక్షేఽధికారాద్యమదర్శనం నాస్తీతి యమస్య మహత్త్వమస్తం ప్రాపితమ్। పూర్వం హి బ్రహ్మణః సమక్షం కాకః శ్రీనీలమాధవం దృష్ట్వా రోహిణీకుణ్డే స్నాత్వా సారుప్యమాప్తవాన్ । తతశ్చ వాయసవిజిష్ణురాగతః కిం మయా కర్తవ్యమితి । తతో భగవదభిప్రాయాభిజ్ఞయా శ్రియోక్తమ్ । ఈశ్వరస్యేయమాజ్ఞా తవాత్రాధికారో నాస్తీతి। అత్రత్యాస్తిర్యఞ్చోఽపి ముక్తిభాజ ఇత్యాది పురాణేషు స్పష్టమ్ । చకారేత్యకృత్వా చక్రే ఇతి కృతం దారుబ్రహ్మణోఽగ్రభాగాద్ విశ్వకర్మనిర్మితే సుదర్శనాఖ్యే చక్రే చక్రసన్నిధౌ ఇతి తాత్పర్యార్థమ్ । తేనాత్ర శ్రీజగన్నాథ-బలభద్ర-సుభద్రా-సుదర్శనరూపేణ చతుర్ధామూర్తి ర్విజయమానో భగవాన్ భక్తైరుపాస్యః । ఆచణ్డాలాది ముక్తిదత్వ (త్వా) మహిమా-నమావిష్కర్తుం గుణ్డిచాయాత్రాం ప్రస్తౌతి ॥ 1 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: –

విస్తారభాజి ఘనపత్రలతాసనాథే – ముక్తావలీవిమలనిర్ఝరధామ్ని తుఙ్గే।
గోవర్ధనే కుచతటేఽపి చ గోపికానా–మాపద్ధనం సుమనసాం రమమాణమీడే॥ 1

విశ్వవ్యాపన్నిశిచరమయీ విక్షిపన్తీ నగేన్ద్రం
మన్దాక్రాన్తా కిసలయరుచా యస్య పాదాఙ్గలేన।
భ్రశ్యచ్ఛైలపరినిపతచ్ఛైలపిష్టైః ప్రవేష్టైః
సస్మారార్తిం స్వకృతవిపదాం తం స్మరామః స్మరారిమ్॥ 2

గుణైర్వా త్రివిధైః శబ్దైర్భావాంస్తైరేవ నిర్మితాన్।
నవయన్తీ జయత్యుచ్చైః శక్తిః స్రష్టుర్మహాకవేః॥ 3

తాల్వాదియత్రసాకాఙ్క్షవాగ్విలమ్బభయాద్ధ్రువమ్।
ద్రుతమాస్యైః స్తువన్సూక్తిం జీయాత్సహృదయో జనః॥ 4

పూర్ణజ్యోతిశ్చరణకరుణాజాహ్నవీపూతచేతాః
స్ఫీతాసూయాకలుషితధియో దుర్జనాద్భీతభీతః।
మేఘస్యాహం స్వమతిసదృశం వ్యాక్రియాయాం యతిష్యే
సౌజన్యేన్దోరుదయగిరయః సూరయస్తత్క్షమన్తామ్॥ 5

ప్రతిపదమఖిలార్థవ్యాకృతౌ కః కృతీ స్యా–
త్సుమతిభిరనుభావ్యే కాలిదాసస్య కావ్యే।
ప్రభవతి పరిమాతుం కో విశేషానశేషా –
న్వపుషి సుకృతిదృశ్యే విశ్వరూపస్య విష్ణోః॥ 6

నిధౌ రసానాం నిలయే గుణానా – మలఙ్కృతీనాముదధావదోషే।
కావ్యే కవీన్ద్రస్య నవార్థతీర్థే – యా వ్యాచికీర్షా మమ తాం నతోఽస్మి॥ 7

మేఘస్య విష్వగ్రసవర్షుకస్య – వ్యాఖ్యా మమేయం విశదప్రకాశా।
విద్యోతయన్తీ స్ఫుటమర్థజాతం – విద్యుల్లతేవాస్తు విభూషణాయ॥ 8

అథ సకలవిబుధమహితయశాః కవికులపరమేశ్వరో మేఘసన్దేశసంజ్ఞితం రసికజనరసాయనం ప్రబన్ధమారభమాణః, తస్య నిష్ప్రత్యూహపరిసమాప్త్యాది నిఖిల సమీహితసిద్ధయే విశ్వమఙ్గళనిదానమవనిదేవతాకం మగణమాదౌ ప్రయుఞ్జానః, 'కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' ఇతి, 'వహ్నీన్ద్రోపేన్ద్రమిత్రే కః' ఇతి, 'కాశ్చిత్తాత్మార్కధీధాతృవాతాః' ఇత్యాదివచనైః పరబ్రహ్మవాచినా కకారేణ చిత్తసాక్షిజ్ఞానమాత్రస్వలక్షణజీవప్రతిపాదకేన చిచ్ఛబ్దేన చ సమానాధికృతాభ్యాం జీవేశ్వరైక్యమశేషపురుషార్థమౌలిభూతమనుసన్దధానః, ప్రథమపద్యేన వస్తునిర్దేశం కరోతి -- కశ్చిదిత్యాది । వస్తు చాత్రేతివృత్తనాయకః, తస్య ప్రతిపాదనం నిర్దేశః, యథా శిశుపాలవధే – 'హరిర్మునిం దదర్శ' ఇతి, కిరాతార్జునీయే చ – 'వనేచరో యుధిష్ఠిరం సమాయయౌ' ఇతి, యథా చాస్యైవ కవేః కుమారసమ్భవే –

'నగాధిరాజోఽస్తి' ఇత్యుపనాయకస్య । కశ్చిదితి సామాన్యనిర్దేశో రససంరమ్భితయా కవేస్తదనుపయుక్తయక్షవిశేషప్రతిపాదనే తాత్పర్యాభావం ధ్వనయతి, యథా రఘువంశే – 'మతఙ్గశాపాదవలేపమూలాత్' ఇత్యవలేపప్రకారవిశేషానుక్తిః । కాన్తావిరహగురుణా ప్రియతమావియోగోపదేశాచార్యేణ, స్వప్నేఽప్యవిదితవిరహదుఃఖస్యాస్య, 'ఈదృశో దయితావియోగః' ఇతి శాపేనైవోపదిష్టత్వాత్ స గురురిత్యుచ్యతే అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వ సామాన్యేన, 'స మారుతసుతానీతమహౌషధిహృతవ్యథః । లజ్కాస్త్రీణాం పునశ్చక్రే విలాపాచార్యకం శరైః' ఇతివత్ । కాన్తావిరహతో గురుణా అలఘునా దుర్భరేణేతి కేచిత్। అనేనైవ కాన్తాతిసక్తిమూలత్వమపి ప్రమాదస్యావగమ్యతే, అన్యథా తద్విరహవిషయస్యా– నుపపత్తేః శాపస్య। స్వాధికారప్రమత్తః స్వేన ఆత్మనా అఙ్గీకృతే అధికారే కార్యధురాయాం నిధిపాలనాదౌ । అత్రాపి విశేషానభిధానం పూర్వవద్రసానుపయోగాత్ । ప్రమత్తః అనవహితః । 'ప్రమాదోఽనవధానతా' ఇత్యమరః। అనపచారప్రవృత్తిరవధానమ్ । అథవా భర్తుః స్వే స్వీయే అధికారే యక్షరాజపదే ప్రమత్తః యథోచితం సముదాచారముల్లఙ్ఘితవాన్। యథా స్థూణాకర్ణః శిఖణ్డినే నిజమఖణ్డం పుంస్త్వం ప్రతిపాద్య తదఙ్గసఙ్గినమఙ్గనా –భావమఙ్గీకృత్య వికుర్వాణః శర్వసఖేన పర్వతం తదనుపాలితం యదృచ్ఛయోపగచ్ఛతా తుచ్ఛేతరలజ్జాభారమోహితమతిస్తిరోహితః సముదాచారలఙ్ఘనకుపితేన తేన శప్తః, యథా వా నలకూబరమణిగ్రీవౌ దిగమ్బరౌ నితమ్బినీకదమ్బకేన సమమమ్బరసరిదమ్బుసి రమ –మాణావపత్రపమాణౌ మర్యాదాతిక్రమజనితరోషేణ భగవతా నారదేన, తథాయమపి రమణీరతిలాలసః స్వధర్మతః స్ఖలితః కలితకోపేన రాజరాజేన శప్త ఇతి। శాపో నిగ్రహ–వచనమ్। అస్తంగమితమహిమా అన్తర్ధానం ప్రాప్తితో దివ్యజ్ఞానాదిర్మహిమా యస్య సః। తథాత్వం చ శాపజనితాధిబాధితత్వాత్, శాపాన్తర్భావితయా వా మహిమభ్రంశస్యాపి, యథా రఘువంశే ప్రియంవద శాపప్రస్తావే 'మతఙ్గశాపాదవలేపమూలాదవాప్తవానస్మి మతఙ్గజత్వమ్' ఇతి ప్రథమం శాపస్య గజత్వమాత్రహేతుత్వముక్త్వా, పశ్చాత్ 'సంయోక్ష్యసే స్వేన వపుర్మహిమ్నా తదేత్యవోచత్స తపోనిధిర్మామ్' ఇత్యనువాదే శాపే నాన్తరీయకత్వం మహిమభ్రంశస్యోక్తమ్। 'అథాస్తమదర్శనే' ఇతి వైజయన్తీ । సూర్య ఏవ ప్రసిద్ధస్య అస్తగ –మనస్యాభిధానాత్ మహిమ్నస్తత్సాదృశ్యమవగమ్యతే, తేన చ సకలార్థప్రకాశకత్వ–మత్యన్తావినాశశ్చ ద్యోత్యతే నిశాసమయేనేవ శాపేనాన్తర్హితస్య దివసముఖ ఇవ శాపావసానే సూర్యస్యేవ తస్య యథాపురముదేష్యత్త్వాత్ । వర్షభోగ్యేణ సంవత్సరమ్ అనుభావ్యేన । 'వర్షోఽస్త్రీ భారతాద్యబ్దవృత్తిషు ప్రావృషి స్త్రియామ్' ఇతి వైజయన్తీ । 'కాలాధ్వనోరత్యన్త–సంయోగే' ఇతి ద్వితీయా । 'అత్యన్తసంయోగే చ' ఇతి సమాసః । ఏతేన ప్రణిపాతప్రసాదితేన ప్రభుణా ఏకవర్షావధిః శాపః కృత ఇత్యవసీయతే, కుపితదశాయామవధివిధానా నుపపత్తేః। శాపస్య భోగ్యత్వం నామ ఫలతః ప్రియావిరహరూపాత్ । భర్తుః స్వామినః, అవిశేషనిర్దేశేఽపి వైశ్రవణస్య యక్షేశ్వరత్వప్రసిద్ధేః యక్షం ప్రతి తస్యైవ భర్తృత్వోపపత్తి।

ఉపరి కవిరేవైతత్స్ఫుటీకరిష్యతి – 'అనుచరో రాజరాజస్య' ఇతి । భర్తురితి, నిగ్రహాన్తరేఽపి శక్తస్య ఏతావతా క్రోధనివృత్తిర్మహాలాభః, అప్రతివిధేయత్వాదితి ద్యోత్యతే । యక్ష ఇతి। జాత్యైవ యః సుఖోచితో నిరతిశయైశ్వర్యశాలీ నిరుపమరూపాదిగుణసమ్పన్నశ్చ, అస్య హన్త తస్యైవేదృశీ దశా దైవవశాదుపగతేతి భావః। తథా కుమారసమ్భవే– 'యక్షకిమ్పురుషాః పౌరాః' ఇతి, యత్ర యక్షకిమ్పురుషాః పౌరాః, తత్పురం కథం వర్ణ్యత ఇత్యనేన యక్షాణాం లోకోత్తరగుణశాలిత్వం సూచితమ్। జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు జనకతనయేత్యభిజనాది సర్వగుణసమ్పత్సూచితా, అయోనిజత్వమత ఏవ దివ్యత్వం చేత్యాదిదివ్యసర్వగుణ–సమ్పత్సూచితా। పితుర్దశరథస్య శాసనమనుపాలయతో భర్తుః శుశ్రూషయా తత్ర కఞ్చిత్కాల ముషితాయాః పతిదేవతాకులమౌలిమణేర్దేవ్యాః సీతాయా నిత్యనైమిత్తికస్నానవిధేర్హేతోః పావనం జలం యేషు । స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు సీతాస్వహస్తోమ్భితకుమ్భామ్భః సమ్భృత సమృద్ధికాః 'ప్రభావస్తిమితచ్ఛాయమ్' ఇతివత్ తతస్తత్ప్రభావాదవిరతకిసలయ కుసుమఫలభరభరితవికటవిటపాస్తత ఏవ స్నిగ్ధాః లావణ్యశాలినః ఛాయాప్రచురాస్తరవో యేషు। ఛాయాతరవ ఇతి శాక పార్థివాదిత్వాత్సమాసః । రఘువంశే చ – 'ఛాయావృక్ష మివాధ్వగాః' ఇతి । విశేషణాభ్యామ్ 'పాపహరత్వం మనోహరత్వం చ యుగపదేకత్ర న సమ్భవతి, తదుభయమత్ర సముదితమ్, అతోఽత్రైవ వసామః' ఇతి తస్య బుద్ధిరుత్పన్నేతి ద్యోత్యతే । రామగిర్యాశ్రమేషు రామేణ చిరమధ్యుషితత్వాత్తేనైవ నామ్నా ప్రసిద్ధో గిరిః చిత్రకూట ఇతి కేచిత్, అన్యః కశ్చిదిత్యన్యే । తత్సమ్బన్ధిషు రామభుక్తముక్తేషు శూన్యేషు తాపసనివాసస్థానేషు, తేష్వేవ విరహవిధురితస్య నివాసౌచిత్యాత్ మహాశ్వేతాదివత్, ఉపర్యపి స్థలీదేవతానామేవ ప్రస్తావాత్ న తు మునీనామ్ । బహువచనేన రణరణికయా క్వచిదవస్థాతుమశక్తస్య బహ్వాశ్రమభ్రమణం వ్యఞ్జయతి । వసతిః వాసః । వసతిం చక్రే, న తూవాస, చక్రే, న తు చకార, ప్రియాసమాగమత్వరితమపి చేతః శాపయన్త్రణయా సంస్తభ్య ప్రయత్నతో న్యవసదిత్యర్థః। అత్రాహ కశ్చిత్–యక్షో రామగిరౌ న్యవసదిత్యుక్తమ్, ఉపరి తు తత్సన్దేశప్రకారః ప్రపఞ్చయిష్యతే, అతోఽస్మాకం పఠతాం శృణ్వతాం చ కిమాయాతమ్ – ఇతి । ఉచ్యతే, అత్ర తావన్మృదులసరలచేతసాం వ్యుత్పాద్యానామక్లేశేనైవ విశిష్టశబ్దార్థవ్యుత్పత్తిః, తత్తద్దేశ విశేషవ్యవహారవేదనమ్, పుణ్యతీర్థదేవాయతనాదిసఙ్కీర్తనేన దురితక్షయః, కీర్తిరలఘీయసీ, రాజాదివల్లభతయా ద్రవిణసమ్పత్తిః, కామసూత్రాదివిద్యాసు గీతాదికలాసు చ కౌశలమ్, సమ్భోగవిప్రలమ్భరూపశృఙ్గారసాగరకర్ణధారత్వమ్, పతివ్రతా ధర్మపరిజ్ఞానమ్,సహృదయ ఇతి సదసి సత్కృతిః, మన్దీకృతపరబ్రహ్మానన్దసన్దోహశ్చ రసాస్వాద ఇత్యాదీని పరఃశతం ప్రయోజనాని । కిఞ్చ సఖే సూక్ష్మేక్షికాదీపికయా నిరూపయ కావ్యహృదయగహ్వరగోపితముపహ్వరే సకలపుమర్థసాధనసమర్థముపదేశరత్నమ్ । యథా– మహాత్మనోఽపి యక్షస్య మహిలాసఙ్గతరఙ్గితానఙ్గరసపారతన్త్ర్యదోషస్య స్వాధికారప్రమాదః తేన స్వామికోపః, తస్మాచ్ఛాపోపలమ్భః,తతః స్వమహిమభ్రంశః,

ప్రియావియోగవేదనాసన్తానానుభవశ్చేత్యనర్థపరమ్పరా సమ్పతితా, అతో విషయేష్వతిసక్తి రనర్థాయ । 'వినోదమాత్రమేవేదమితి యస్యావధారణా విటవృత్తం స జానాతి' ఇత్యుక్తరీత్యా వర్తమానో న క్వచిదవసీదతీతి । అతోఽ_ పరస్యార్థస్య శబ్దతాడితత్వేనాప్రకాశామానత్వా-దశాబ్దతైవ। అతిప్రసఙ్గాదేతావతైవ సన్తోష్టవ్యమ్ । కవేర్యక్షవృత్తాన్తే సీతారాఘవవృత్తాన్తసమాధి రస్తీతి కేచిత్, తన్న సహృదయహృదయసంవాదాయ, ప్రయోజనాభావాత్, కవినైవ 'జనకతనయాస్నాన-' ఇతి 'రఘుపతిపదైః' ఇతి చాత్యన్తతటస్థతయా ప్రతిపాదితత్వాత్, ఉపరి చ 'ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా' ఇత్యత్ర ఉపమానతయా ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్, ఉపమేయస్యార్థస్యార్థభేదః కణ్ఠోక్త ఇతి । కాన్తావిరహ గురుణేత్యత్ర రూపకమలఙ్కారః। అస్తఙ్గమితమహిమేత్యత్ర రూపకమేకదేశవివర్తి, అథవా సాదృశ్యాల్లక్షణారూపా వక్రోక్తిః। జనకతనయేత్యత్ర స్నిగ్ధేత్యత్ర చ ఉదాత్తమలఙ్కారః । శబ్దశక్త్యాహ్లాదకత్వరూపం మాధుర్యం ఝటితి వివక్షితార్థసమర్పకత్వాత్మా ప్రసాదశ్చ గుణౌ। అనుప్రాసః, స్వభావోక్తిః భావికాదయశ్చాలఙ్కారా మహాకవివచసి వ్యాప్తత్వాత్తత్ర తత్ర నోద్భావయిష్యన్తే ॥ 1 ॥

శ్లో॥ తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తస్స కామీ
నీత్వా మాసాన్కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః।
ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ॥ 2

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్మిన్,+అద్రౌ, కతిచిత్, అబలా-విప్రయుక్తః,+సః, కామీ,
నీత్వా, మాసాన్, కనక-వలయ-భ్రంశ-రిక్త-ప్రకోష్ఠః।
ఆషాఢస్య, ప్రథమ-దివసే, మేఘమ్, ఆశ్లిష్టసానుమ్,
వప్ర-క్రీడా-పరిణత-గజ-ప్రేక్షణీయమ్, దదర్శ॥

ప్రతిపదార్థము:-

అబలా-విప్రయుక్తః	=	కాంతనెడబాసినవాడును,
కనక..... ప్రకోష్ఠః	=	బంగారు కడియము జాఱిపోవుటచేత శూన్యమైన ముంజేయికలవాడును,
కామీ	=	కాముకుడునగు,
సః	=	ఆ యక్షుడు,
తస్మిన్+అద్రౌ	=	ఆ చిత్రకూట పర్వతమందు,
కతిచిత్	=	కొన్ని,
మాసాన్	=	నెలలను,
నీత్వా	=	గడిపి,
ఆషాఢస్య	=	ఆషాఢమాసముయొక్క,
ప్రథమ దివసే	=	మొదటిదినమునందు,
ఆశ్లిష్టసానుమ్	=	ఆక్రమించిన సానువుగలదియు,

వప్ర....ప్రేక్షణీయమ్ = వప్రక్రీడయందులగ్నమైన ఏనుగువలె చూడదగినదియగు,
మేఘమ్ = మేఘమును,
దదర్శ = చూచెను.

తాత్పర్యము:– కాంతనెడబాసినవాడును, బంగారు కడియము జాఱిపోవుటచేత శూన్యమయిన ముంజేయి కలవాడును, కాముకుడునగు ఆ యక్షుడు, ఆ చిత్రకూటపర్వత మందు కొన్ని నెలలు గడిపి, ఆషాఢమాసముయొక్క మొదటిదినమునందు ఆక్రమించిన సానువు కలదియు, వప్రక్రీడయందు లగ్నమైన ఏనుగువలె చూడదగినదియగు మేఘమును చూచెను.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు :–

అబలావిప్రయుక్తః–(ప్ర.ఏ.), కనక....ప్రకోష్ఠః–(ప్ర.ఏ.), కామీ–(ప్ర.ఏ.), సః–(ప్ర.ఏ.), తస్మిన్–(స.ఏ.), అద్రౌ–(స.ఏ.), కతిచిత్–(అవ్యయము), మాసాన్–(ద్వి.బ.), నీత్వా–కృత్తు, ఆషాఢస్య–(ష.ఏ.), ప్రథమదివసే–(స.ఏ.), ఆశ్లిష్టసానుమ్–(ద్వి.ఏ.), వప్ర...ప్రేక్షణీయమ్–(ద్వి.ఏ.), మేఘమ్–(ద్వి.ఏ.), దదర్శ–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) అబలయా విప్రయుక్తః, అబలావిప్రయుక్తః – (తృ.త).

ఆ) కనకస్యవలయః, కనకవలయః (ష.త.), తస్య భ్రంశేన రిక్తప్రకోష్ఠో యస్య సః, కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః (బహువ్రీహిః).

ఇ) వప్రక్రీడాసు పరిణతః, వప్రక్రీడాపరిణతః (స.త.), స చాసౌ గజశ్చ ఇతి వప్రక్రీడా పరిణతగజః (కర్మధారయః), తద్వత్ ప్రేక్షణీయమ్, వప్రక్రీడాపరిణతగజ ప్రేక్షణీయమ్ (ఉపమానకర్మధారయః).

3) పాఠాంతరములు:– ప్రథమదివసే > ప్రశమదివసే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **కనకవలయభ్రంశ** –

1) కామిత్వాదలంకరణధారిత్వమ్। ఉక్తఞ్చ । "నావిదగ్ధః ప్రియం బ్రూయాన్నాకామీ మణ్డనప్రియః। నిస్పృహో నాధికారీ స్యాత్స్ఫుటవక్తా న వఞ్చకః" అని సారోద్ధారణి.

2) ఇచట మహాకవి శ్రీకాళిదాసకృత 'అభిజ్ఞానశాకున్తల' నాటకమందలి 3వ అంక మందున్న 10వ శ్లోకభాగము గమనింపదగును. హర్షిణీవృత్తము.

శ్లో॥ *ఇదమశిశిరైరన్తస్తాపాద్వివర్ణమణీకృతం*
నిశి నిశి భుజన్యస్తాపాఙ్గప్రసర్పిభిరశ్రుభిః ।
అనతిలులితజ్యాఘాతాఙ్కం ముహుర్మణిబన్ధనా
త్కనకవలయం స్రస్తం స్రస్తం మయా ప్రతిసార్యతే ॥

బంగారుకంకణము నావింటినారి రాపిడిచే కాయలుకాచిన నా మణికట్టునుండి మాటిమాటికి జారిపోవుచుండగా, నేను దానిని ప్రతిసారీ ఎగద్రోయుచున్నాను.

అ) **వప్రక్రీడా** -

1) రాళ్ళురప్పలు మున్నగువానిని కొమ్ములు మీదికెగజిమ్ము క్రీడను (జంతువులుచేయు) వప్రక్రీడ యందురు. అట్టి క్రీడ సలుపు దానినే 'తిర్యగ్దన్తప్రహారి' యందురు. **"తిర్యగ్దన్తప్రహారస్తు గజః పరిణతో మతః"** అని హలాయుధము పేర్కొన్నది.

2) ఇచట మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచిత 'రఘువంశమహాకావ్యమందలి పంచమ సర్గయందు మదగజవృత్తాంతమును చెప్పు 44వ శ్లోకభాగమును గమనింపదగును.

శ్లో॥ *నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునాపి-**వప్రక్రియా**మృక్షవతస్తటేషు।*
నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్-దన్తద్వయేనాశ్మవికుణ్ఠితేన॥

ఆ మదగజము నీటిలోమునుగుటవలన, దంతములకంటుకొనిన గైరికాది ధాతువులధూళి కడిగివేయబడినను,దంతములపై స్పష్టముగ పైవైపునకు వ్యాపించి, కనబడుచున్న నల్లని గీతలు తెలియుచున్నందున సమీపముననున్న ఋక్షపర్వత ప్రాంతమందు వప్రక్రీడ యొనర్చినట్లు దెలియుచున్నది.

3) *"ఇతి మేఘస్య సామర్థ్యం వ్యజ్యతే । సౌహార్దశాలినా సామర్థ్యేన చ కార్యం సిధ్యత ఇతి భావః।"* అని సారోద్ధారిణి.

ఇ) **మేఘః** - 1) మేహతీతి । మిహ్+అచ్, 'న్యఙ్ క్వాదీనాఞ్చ' ఇతి కుత్వమ్।మేహతి సిఞ్చతి యః ।

2) శ్లో॥ *అభ్రమబ్దో ఘనో **మేఘః** స్తనయిత్నుః పయోధరః।*
ధారాధరో ధూమయోనిర్జీమూతశ్చ బలాహకః॥ (58)
అని హలాయుధకోశము మేఘమునకు 10 పేర్లు పేర్కొన్నది.

3) 'షడ్రాగాన్తర్గతరాగవిశేషః' అనియు హలాయుధము పేర్కొన్నది.

శ్లో॥ *భైరవోఽథ వసన్తశ్చ నటో నారాయణస్తథా।*
శ్రీరాగో మేఘరాగశ్చ షడేతే పురుషాహ్వయాః॥

శ్లో॥ *లలితా మాలసీ గౌడీ నాటీ దేవకిరీ తథా।*
మేఘరాగస్య రాగిణ్యో భవన్తీమాః సుమధ్యమాః॥ - ఇతి సంగీతశాస్త్రమ్

ఈ) **అబలా** :- 'అవిద్యమానం బలం యస్యాః సా అబలా' - నఞ్ బహువ్రీహిః.

శ్లో॥ *'నఞోఽస్త్యర్థానాం వాచ్యో వాచోత్తరలోపః'* అని వార్తికము.

శ్లో॥ *తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా।*
అ ప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ ప్రకీర్తితాః॥

ఉ) **విప్రయుక్తః** :- వి,ప్ర+యుజ్+క్త. వి, ప్ర - ఉపసర్గలు. 'యుజిర్'-యోగే-రుధాది

ప్రకరణమ్, ఉభయపదీ, సకర్మకమ్, అనిట్. ఇచట 'ఉపసర్గ' ల మూలమున అర్థమునందు వచ్చిన మార్పు గమనింపదగును.

శ్లో॥ *ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో-బలాదన్యత్ర నీయతే।*
ప్రహారాహారసంహార-విహారపరిహారవత్॥

5) క్రియారూపము:- దదర్శ -

(1) దృశిర్(దృశ్)-ప్రేక్షణే(చూచుట), భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.

(2) లిట్-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్. **దదర్శ** - దదృశివ - దదృశిమ

6) అలంకారములు:- గజప్రేక్షణీయమనుచోట 'ఇవ' శబ్దలోపమున లుప్తోపమాలంకారము చెప్పదగును.

లక్షణమ్:- 1) శ్లో॥ *విరుద్ధేనోపమానేన-దేశకాలక్రియాదిభిః।*
ఉపమేయస్య యత్సామ్యం-గుణలేశేన సోపమా॥ (30)

దేశము, కాలము, క్రియ మొదలగు వానిని బట్టి భిన్నమగు ఉపమానముతో ఉపమేయమునకు ఒక చిన్నగుణమును బట్టి ఏర్పడిన సామ్యము > **ఉపమ.**

2) శ్లో॥ *యథేవశబ్దౌ సాదృశ్య-మాహతుర్వ్యతిరేకిణోః।*
దూర్వాకాణ్డమివ శ్యామం-తన్వీ శ్యామా లతా యథా॥ (31)

'యథా, ఇవ' శబ్దములు భిన్నములగు పదార్థముల సాదృశ్యమును బోధించును. ఉదాహరణమున 'ఇవ, యథా' పదములు ఉపమానోపమేయభావమును స్పష్టముగ బోధించుచున్నవి గాన ఈ 'ఉపమ' కు **'శ్రౌతీ ఉపమ'** అని పేరు.

3) శ్లో॥ ***వినా యథేవ శబ్దాభ్యాం సమాసాభిహితా పరా।***
యథా కమలపత్రాక్షీ శశాఙ్కవదనేతి చ॥ (32)

'యథా, ఇవ' అను శబ్దములు లేకున్నను సమాసముచే బోధింపబడినది రెండవ విధమగు ఉపమాలంకారము. అనగా **లుప్తోపమ.** - కావ్యాలఙ్కారః, ద్వి.ప. బాలానన్దినీవ్యాఖ్యా

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- తస్మిన్నితి। తస్మిన్నద్రౌ చిత్రకూటాద్రౌ। అబలా విప్రయుక్తః కాన్తావిరహీ కనకస్య వలయః కటకమ్। "కటకం వలయోఽస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। తస్య భ్రంశేన పాతేన రిక్తః శూన్యః ప్రకోష్ఠః కూర్పరాధఃప్రదేశో యస్య స తథోక్తః। "కక్షాన్తరే ప్రకోష్ఠః స్యాత్ప్రకోష్ఠః కూర్పరాదధః" ఇతి శాశ్వతః, విరహదుఃఖాత్కృశ ఇత్యర్థః। కామీ కాముకః స యక్షః। కతిచిన్మాసాన్, అష్టౌ మాసానిత్యర్థః। "శేషాన్మాసాన్గమయ చతురః" ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। నీత్వా యాపయిత్వా। ఆషాఢానక్షత్రేణ యుక్తా పౌర్ణమాస్యాషాఢీ। "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" (పా.4.2.3) ఇత్యణ్। "టిడ్ఢాణఞ్-" (పా.4.1.15) ఇత్యాదినా ఙీప్। సాఽఽషాఢ్యస్మిన్పౌర్ణమాసీత్యాషాఢో మాసః। "సాస్మిన్పౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామ్" (పా. 4.2.29) ఇత్యణ్। తస్య ప్రథమదివసే ఆశ్లిష్టసానుమాక్రాన్తకూటమ్। వప్రక్రీడా

ఉత్ఖాతకేలయః। ఉత్ఖాతకేలిః శృఙ్గాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యతే” ఇతి శబ్దార్ణవే। తాసు పరిణత స్తిర్యగ్దన్తప్రహారః।“తిర్యగ్దన్తప్రహారస్తు గజః పరిణతో మతః” ఇతి హలాయుధః। స చాసౌ గజశ్చ తమివ ప్రేక్షణీయం దర్శనీయం మేఘం దదర్శ। గజప్రేక్షణీయమిత్యత్రేవలోపా ల్లుప్తోపమా। కేచిత్ “ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే” ఇత్యత్ర “ప్రత్యాసన్నే నభసి” ఇతి వక్ష్యమాణనభోమాసప్రత్యాసత్త్యర్థం “ప్రశమదివసే” ఇతి పాఠం కల్పయన్తి, తదసఙ్గతమ్, ప్రథమాతిరేకే కారణాభావాత్। నభోమాసస్య ప్రత్యాసత్త్యర్థమిత్యుక్త మితి చేత్,–న, ప్రత్యాసత్తిమాత్రస్య మాసప్రత్యాసత్త్యైవ ప్రథమదివసస్యాప్యుపపత్తేః। అత్యన్త ప్రత్యాసత్తే రుపయోగాభావేనావివక్షితత్వాత్। వివక్షితత్వే వా స్వపక్షేఽపి ప్రథమ దివసాతి క్రమేణ మేఘదర్శనకల్పనాయాం ప్రమాణాభావేన తదసమ్భవాత్। ప్రత్యుతాస్మత్పక్ష ఏవ కుశలసన్దేశస్య భావ్యనర్థప్రతీకారార్థస్య పురత ఏవానుమానముక్తం భవతీత్యుపయోగసిద్ధిః । ననూన్మత్తస్య నాయం వివేక ఇతి చేత్,– న, ఉన్మత్తస్య నానర్థస్య ప్రతీకారార్థం ప్రవృత్తి రపీతి సన్దేశ ఏవ మా భూత్। తథా చ కావ్యారమ్భ ఏవాప్రసిద్ధః స్యాదిత్యహో మూలచ్ఛేదీ పాణ్డిత్యప్రకర్షః। కథం తర్హి “శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ” ఇత్యాదినా భగవత్ప్రబోధావధికస్య శాపస్య మాసచతుష్టయావశిష్టస్యోక్తిః? దశదివసాధిక్యాదితి చేత్ –స్వపక్షేఽపి కథం సా? వింశతిదివసైర్న్యూనత్వాదితి సన్తోష్టవ్యమ్। తస్మాదీషద్వైషమ్య మవివక్షితమితి సుష్ఠూక్తం “ప్రథమదివసే” ఇతి ॥ 2 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తస్మిన్నితి। తస్మిన్ నీలే అద్రౌ స చతుర్ధామూర్తిః దారుబ్రహ్మరూపో జగన్నాథః, కతిచిత్ ఏకాదశమాసాన్ నీత్వా జైష్ఠ్యాం స్నానయాత్రాం సమాప్య। అనవసర పక్షే ప్రాచీనమూర్తేః పరిత్యాగాత్కనకవలయస్యాతి – రమణీయస్య భ్రంశేన రిక్తప్రకోష్ఠః, నేత్రోత్సవం ప్రాప్య ప్రాసాదద్వారి విజయమానః। అవలయా – మహాలక్ష్మ్యా విప్రయుక్తః మహాలక్ష్మీం స్వ సింహాసనే ప్రతిష్ఠాప్యైవ। కామీ యాత్రేచ్ఛావాన్ గుణ్డిచాం గన్తుకామ ఇత్యర్థః। అవలయా లక్ష్మ్యా అవిప్రయుక్తః లక్ష్మీవానితి వా। అవలయా స్త్రీరూపధారిణ్యా సుభద్రయాఽ విప్రయుక్తః ఇతి వా। అశ్చాసౌ బలేన బలభద్రేణ అవిప్రయుక్తః సహిత ఇతి వా। బలేన అవిప్రయుక్తః। “అభావేనహ్యనేనాపి” అ ఇతి పదాన్తరమ్। కనకవలయ భ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠో నేతి వా। ఆషాఢస్య మాసః తస్య ప్రథమదివసే। శుక్లప్రతిపది। శుక్లాదికత్వా న్మాసస్య। వప్రస్య అవరోధస్య క్రీడాయాం పరిణతం కృతదన్తప్రహారం గజమివ ప్రేక్షణీయం సున్దరం నీలాద్రేరాశ్లిష్టసానుం మేఘం జలధరం దదర్శ, వర్షాణామాసన్నత్వాన్నవామ్బుద మాత్మనః గుణ్డిచాయాత్రాయాం సేవార్థమాగతం దృష్టవానిత్యర్థః ॥ 2 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ ప్రమేయసఙ్ఘటనాయ బీజభూతమర్థం ప్రస్తౌతి – తస్మిన్నద్రావితి। తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతః సమాసే గుణీభూతో రామగిరిః పరామృశ్యతే, ‘అథ శబ్దానుశాసనం కేషాం శబ్దానామ్’ ఇతి,‘తవాస్య నీలోత్పలచారుచక్షుషో ముఖస్య తద్రేణుసమానగన్ధినః’ ఇతి చ శాస్త్రే కావ్యే చైవం ప్రయోగదర్శనాత్, ‘సర్వనామ్నానుసన్ధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్య’ ఇతి

లక్షణాచ్చ । కతిచిదితి । అర్థాదష్టౌ, 'మాసానన్యాన్ గమయ చతురః' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, ముఖతోఽనుక్తిరనుపయోగాత్ । అబలావిప్రయుక్తః కామీతి । కామో రాగః తద్వాన్ రాగీ సన్ రాగవిషయవియుక్తో యః, తస్య దుఃఖాసికా కథం కథ్యతామితి భావః । అబలాశబ్దేన స్వావస్థాతోఽప్యస్య శిరీషమృద్వ్యాస్తస్యాః ప్రలయార్కకర్కశే విరహదుఃఖే కిమాపతిష్యతీతి చిన్తయా సన్తాపః సన్తాయత ఇతి కరుణరసో వ్యజ్యతే । మాసాన్నీత్వా న తు మాసేషు గతేషు,నిర్వినోదతయా దీర్ఘీభూతానివానపగచ్ఛతో మాసాన్ విచిత్రైరుపాయైః కథం కథమపి గమయిత్వేత్యర్థః। కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః వేషవిరచనావిద్వేషేణ భూషణాన్తరేష్వ- పాకృతేషు కనకవలయం మఙ్గలార్థం వామప్రకోష్ఠనివిష్టమవశిష్టమ్, తస్యాపి కార్శ్యాతిరేక జనితేన విగలనేన శూన్యభూతం కైవల్యమాత్రభూషణం ప్రకోష్ఠం యస్య సః కనకవలయస్యై –కస్య ధారణం విరహచిహ్నమితి కేచిత్ । తథా శాకున్తలే– 'ప్రత్యాఖ్యాతవిశేషమణ్డన విధిర్వామప్రకోష్ఠార్పితం బిభ్రత్కాఞ్చనమేకమేవ వలయం శ్వాసోపరక్తాధరః' ఇతి, 'అనతి లులితజ్యాఘాతాఙ్కం ముహుర్మణిబన్ధనాత్కనకవలయం స్రస్తం స్రస్తం మయా ప్రతిసార్యతే' ఇతి చ । ఆషాఢస్య గ్రీష్మర్తుద్వితీయమాసస్య శుచేః । ప్రథమదివస ఇతి, వర్షాసమయ సన్నికర్షజనితహర్షోత్కర్షస్య స్తనయిత్నోః సంనాహాతిశయం సూచయతి । ఆశ్లిష్టసానుమ్ ఆలిఙ్గితతటమ్। 'సానుః ప్రస్థం తటం భృగుః' ఇత్యమరః ।అత్ర సుహృదాలిఙ్గనసమాధిః। సలిలభరఖేదేన గిరితటే నిషద్య విశ్రామ్యన్తమిత్యర్థః । వప్రకీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం గిరితటవిహారే దన్తాభ్యాం తిర్యక్ప్రహరన్తం ద్విపేన్ద్రమివ లోచనహరమ్।'వప్రః పితరి నా న స్త్రీ క్షేత్రే రోధసి సానుని' ఇతి వైజయన్తీ । 'తిర్యగ్దన్తప్రహారస్తు గజః పరిణతో మతః' ఇత్యమరః। శ్యామలరుచో గజేన్ద్రస్యోపమానత్వాత్ సలిలగర్భో నీలమేఘ ఇత్యవసీయతే। స కామీ మేఘం దదర్శేతి, అహో గణ్డస్యోపరి పిటకోద్భేద ఇతి భావః । వప్రక్రీడాపరిణతగజ ప్రేక్షణీయమిత్యత్ర ఉపమాలఙ్కారః। అథవా తాదృశానాం గజానాం తత్ర విద్యమానత్వాత్ తేషాం మధ్యే కిమన్యతమోఽయమితి దృశ్యమానమిత్యర్థ। తదా సన్దేహాలఙ్కారః, భ్రాన్తిమాన్వా ॥2॥

శ్లో॥ తస్య స్థిత్వా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతో–
రన్తర్బాష్పశ్చిరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యౌ।
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే॥ 3

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– తస్య, స్థిత్వా, కథమ్, అపి, కౌతుక+ఆధాన–హేతోః
అన్తః+బాష్పః,+చిరమ్, అనుచరః, రాజరాజస్య, దధ్యౌ।
మేఘ+ఆలోకే, భవతి, సుఖినః,+అపి,+అన్యథావృత్తి, చేతః
కణ్ఠ+ఆశ్లేష–ప్రణయిని, జనే, కిమ్, పునః,+దూరసంస్థే॥

ప్రతిపదార్థము:-

రాజరాజస్య = యక్షులప్రభువైన కుబేరుని యొక్క,
అనుచరః = సేవకుడగు యక్షుడు,
అన్తః+బాష్పః(సన్) = లోపలే అణుచుకొన్న కన్నీరు గలవాడగుచు,
కౌతుక... హేతోః = ప్రణయోద్దీపనకారణమైన,
తస్య = ఆ మేఘునియొక్క,
పురః = ఎదుట,
కథమ్-అపి = ఎటులనో,
స్థిత్వా = నిలిచి,
చిరమ్ = చాలసేపు,
దధ్యౌ = చింతించెను,
మేఘాలోకే (సతి) = మేఘమును చూచుచుండ,
సుఖినః+అపి = ప్రేయసితో గూడుకొనియున్న వానిదైనను,
చేతః = మనస్సు,
అన్యథావృత్తి = వేఱువిధమగు వ్యాపారముగలది,
భవతి = అగుచున్నది.
కణ్ఠ+ఆశ్లేష-ప్రణయిని= మెడను కౌగిలిచుకొనుటయందు కోరిక కలిగిన,
జనే = జనుడు,
దూరసంస్థే(సతి) = దూరమున నున్నవాడగుచుండ,
కిమ్ పునః = ఏమి చెప్పవలయును.

తాత్పర్యము:- యక్షుల ప్రభువైన కుబేరుని యొక్క సేవకుడగుయక్షుడు, లోపలే అణచుకొన్న కన్నీరు కలవాడగుచు ప్రణయోద్దీపక కారణమైన ఆమేఘుని ఎదుట ఎటులనో నిలిచి చాలసేపు చింతించెను. మేఘమును చూచుచుండ ప్రేయసితో గూడుకొనియున్న వానిదైనను మనస్సు వేరువిధమగు వ్యాపారము గలదగుచున్నది. మెడను కౌగిలించు కొనుటయందు కోరికగలిగిన జనుడు దూరముననున్నవాడగుచుండ ఏమిచెప్పవలయును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

రాజరాజస్య-(ష.ఏ.), అనుచరః-(ప్ర.ఏ.), అన్తర్బాష్పః-(ప్ర.ఏ.), కౌతక... హేతోః -(ష.ఏ.), తస్య-(ష.ఏ.), పురః-(అవ్య.), కథమ్, అపి-(అవ్య.), స్థిత్వా- (కృత్తు), చిరమ్-(అవ్య.),దధ్యౌ-క్రియ, మేఘాలోకే-(స.ఏ.), సుఖినః-(ష.ఏ.), అపి- (అవ్య.), చేతః-(ప్ర.ఏ.), అన్యథావృత్తి-(ప్ర.ఏ.), భవతి-(క్రియ), కణ్ఠా...ప్రణయిని- (స.ఏ.), జనే-(స.ఏ.), దూరసంస్థే-(స.ఏ.), కిమ్-(అవ్య.), పునః-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) కౌతుకస్య ఆధానమ్, కౌతుకాధానమ్ (ష.త.), కౌతుకాధానస్య హేతుః, తస్య కౌతుకాధానహేతోః (ష.త.).

ఆ) అన్తః స్తమ్భితం బాష్పం యస్య స అంతర్బాష్పః (మధ్యమపదలోపీ బహువ్రీహిః).
ఇ) రాజ్ఞాం రాజా, రాజరాజః (ష.త.).
ఈ) మేఘస్య ఆలోకః, మేఘాలోకః (ష.త.).
ఉ) అన్యథా వృత్తిర్యస్య సః, అన్యథావృత్తి (బహువ్రీహిః).
ఊ) కంఠస్య ఆశ్లేషః–కణ్ఠాశ్లేషః (ష.త.), తస్య ప్రణయీ కణ్ఠాశ్లేషప్రణయీ(ష.త.), తస్మిన్ కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని.

3) పాఠాంతరములు:– కౌతుకాధాన > కేతకాధాన, కేతకీధాన–.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **రాజరాజః** – రాజ్ఞామపి రాజా ధనాధిపత్వాత్ । 'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్.

శ్లో॥ ఏలవిలః పౌలస్త్యో వైశ్రవణః కిన్నరేశ్వరో ధనదః।
శ్రీదః శ్రీకణ్ఠసఖో మనుష్యధర్మా ధనాధ్యక్షః ॥ 78

శ్లో॥ ఉత్తరాశాపతిర్యక్షః కుబేరో నరవాహనః।
గుహ్యకో ***రాజరాజ****శ్చ ధనీ పుణ్యజనేశ్వరః॥* 79

అని కుబేరునకు 17 పేర్లు 'హలాయుధకోశమ్' పేర్కొన్నది.

ఆ) **పురః** – అవ్యయమ్.

1. *శ్లో॥ సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు–సర్వాసు చ విభక్తిషు।*
వచనేషు చ సర్వేషు–యన్నవ్యేతి తదవ్యయమ్॥

మూడు లింగములందు, ఏడు విభక్తులందు, మూడు వచనములందును, అన్ని వాక్యములందు ఏది ఒకే రూపములో నుండి మార్పులులేని రూపముగ, ఉన్నది ఉన్నట్లు గ్రహింపదగినదిగ ఉండునో, అది 'అవ్యయము' అనబడును. "స్వరాది నిపాతమవ్యయమ్" సూ.1-1-36. స్వర్ మొ॥నవి, నిపాతములును అవ్యయములనబడును. **'పురః'** అనుపదమునకు 'ఎదురుగ' అను అర్థములో వాడిన, దిగువ పేర్కొన్న శ్లోకములను పరిశీలించదగును.

2) *శ్లో॥ అముం* ***పురః*** *పశ్యసి దేవదారుం–పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన।*
యో హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానాం–స్కన్దస్యమాతుః పయసాం రసజ్ఞః॥

– రఘువంశమ్–ద్వితీయసర్గః–36

"**ఎదురుగ** నున్న ఈ దేవదారు వృక్షమును చూచుచున్నావు కదా! వృషభధ్వజుడైన శివభగవానుడు దీనిని పుత్రుడుగ చేసికొనినాడు. కుమారస్వామియొక్క తల్లియగు పార్వతీదేవి, బంగారుకుండ అను తన స్తనముల నుండి వెలువడిన జలపురుచి తెలిసినది ఈ వృక్షము".

3) *శ్లో॥ అయి జీవితనాథ! జీవసీ–త్యభిధా యోత్థితయా తయా* ***పురః।***
దదృశే పురుషాకృతిక్షితౌ–హరకోపానలభస్మ కేవలమ్॥ *(కు.సం.4-3)*

"ఓ ప్రాణనాథా! జీవించి ఉంటివా? అని పలికి, భూమిపై నుండి లేచిన ఆ రతీదేవి **ఎదురుగ** భూమిపై పురుషుని ఆకారమువంటి ఆకారమున బూడిద, శివుని కోపాగ్నిచే (మన్మథుడు) దగ్ధమైయున్నది మాత్రమే ఆమె కంటబడెను". వియోగమొకచోట తాత్కాలికమైనది కాగా,రెండవది శాశ్వతమగుటచే కరుణరస ప్రాదుర్భావమునకు సూచన.

ఇ) **కౌతుకాధానహేతోః** –కేతకాధానహేతోః – సారోద్ధారిణి, సుమతివిజయ, వల్లభ, లక్ష్మీనివాస, భరత, సనాతన, కళ్యాణమల్ల, విల్సన్ మొదలైన పెక్కురు వ్యాఖ్యాతలు– **'కేతకాధాన'** అనుపాఠమును స్వీకరించి వివరించినారు. ఎట్లన–"కేతకాధానహేతోః *కేతకగర్భారోపకారణస్య కేతకపుష్పగంధో–హి విరహిణామత్యన్తదుఃసహ ఇతి ప్రియాప్రాణబాధా చిన్తాహేతుః*". కాని ఇది సరియైనదిగా తోపదని, **'కౌతుకాధాన–'** పాఠమే సరియని 'నందార్గికర్' తెలియ జేసినాడు. మేఘదర్శనము యక్షుని మనముపై చూపు ప్రభావమును వర్ణించుటయే మహాకవి శ్రీకాళిదాసుని అభిప్రాయమని తెలిపినాడు.

5) క్రియారూపము:– అ) **దధ్యౌ,** ఆ) **భవతి**

(అ) **దధ్యౌ**– 1) ధ్యై–చిన్తాయామ్ (ధ్యానించుట)–భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
2) లిట్–ప్రథమపురుషైకవచనము. **దధ్యౌ** – దధ్యతుః – దధ్యుః.

(ఆ) **భవతి**– 1) భూ–సత్తాయామ్ (ఉండుట)– భ్వా.ప్ర.,అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ.
2) లట్–ప్రథమపురుషైకవచనము. **భవతి** – భవతః – భవన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు పూర్వార్ధము–ఉత్తరార్ధముచే సమర్థితమగుటవలన 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *శ్లో॥ ఉపన్యసనమన్యస్య యదర్థస్యోదితాదృతే।*
జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసః పూర్వార్థానుగతో యథా॥ 71

– భామహవిరచితః–కావ్యాలఙ్కారః–ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః–బాలానందినీవ్యాఖ్యా.

"చెప్పబడిన విషయము కంటె భిన్నమైనదియు, దానితో సంబంధించినదియు అగు మరియొక అర్థమును చెప్పుట అర్థాంతరన్యాసాలంకారము".

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్యేతి। రాజానో యక్షాః। రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః ఇతి విశ్వః। రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః। 'రాజరాజో ధనాధిపః' ఇత్యమరః। "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" (పా. 5. 4. 91) ఇతి టచ్ప్రత్యయః। తస్యానుచరో యక్షః। అన్తర్బాష్పో ధీరోదాత్తత్వాదన్తఃస్తమ్భితాశ్రుః సన్। కౌతుకాధానహేతోరభిలాషోత్పాదకారణస్య। "కౌతుకం చాభిలాషే స్యాదుత్సవే నర్మహర్షయోః" ఇతి విశ్వః। తస్య మేఘస్య పురోఽగ్రే కథమపి, గరీయసా ప్రయత్నేనేత్యర్థః। "జ్ఞానహేతువివక్షాయామప్యాది కథమవ్యయమ్। కథమాది

తథాప్యన్తం యత్నగౌరవబాధయోః” ఇత్యుజ్జ్వలః। స్థిత్వా చిరం దధ్యౌ చిన్తయామాస। ‘ధ్యై చిన్తాయామ్’ఇతి ధాతోర్లిట్। మనోవికారోపశమనపర్యన్తమితి శేషః। వికారహేతుమాహ – మేఘాలోక ఇతి। మేఘాలోకే మేఘదర్శనే సతి సుఖినోఽపి ప్రియాదిజనసఙ్గతస్యాపి చేతశ్చిత్తమన్యథాభూతా వృత్తిర్వ్యాపారో యస్య తదన్యథావృత్తి భవతి, వికృతిమాపాద్యత ఇత్యర్థః। కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని కణ్ఠాలిఙ్గనార్థిని జనే। దూరే సంస్థా స్థితిర్యస్య తస్మిన్దూరసంస్థే సతి కిమ్ పునః? విరహిణః కిముత వక్తవ్యమిత్యర్థః । విరహిణాం మేఘసందర్శన ముద్దీపనమ్ భవతీతి భావః । అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః । తదుక్తమ్ దణ్డినా (కావ్యా. 2-169) – “జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కిఞ్చన । తత్సాధనసమర్థస్యన్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః” ఇతి ॥ 3 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తస్యేతి ॥ అన్తర్యామిరూపేణ స్థావరజఙ్గమానను గతశ్చరతీతి అనుచరశ్చతుర్ధామూర్తిః । కేతకానామాధానస్య పుష్పగ్రహణస్య హేతోః । తస్య ఆషాఢస్య పురోఽగ్రతః । శుక్లప్రతిపది రథారోహణౌత్సుక్యేన కథమపి స్థిత్వా । భవిష్యతా యాత్రానన్దేన అన్తర్వాష్పః । ప్రత్యబ్దం గుణ్డిచాయాత్రా కర్తవ్యేతి ప్రార్థితవరస్య రాజరాజస్య సకలక్ష్మాతలైక చక్రవర్తినః ఇన్ద్రద్యుమ్నస్య చిరం దధ్యౌ । మేఘదర్శనాత్కేతకపుష్పోపలబ్ధేశ్చాషాఢోఽ యమస్మిన్ మయా పూర్వమిన్ద్రద్యుమ్నాయ త్వదనుగ్రహార్థమవశ్యం రథేన యాత్రాం కరిష్యామీతి వరో దత్త ఇతి తం మహారాజమిన్ద్రద్యుమ్నం స స్మృతవాన్ । ఈదృగ్ వరస్య ప్రయోజనమాహ । మేఘాలోకే నవీనమేఘదర్శనే సతి సుఖినోఽపి ప్రత్యహం సింహాసన-సమీపే దారుబ్రహ్మదర్శనసుఖవతోఽపి దేశాన్తరాదాగతానాం బహువిత్తవ్య యాయాస-సాధ్యభగవద్దర్శనలక్షణోత్సవమతిదూరతోఽపి లిప్సూనాం (అపేక్షయా) శ్రమా నభిజ్ఞస్య చేతః అన్యథావృతి మేఘా దృశ్యన్తే, రథయాత్రా భవిష్యతి, తస్యాం రథోపరి స్వేచ్ఛయా భగవద్దర్శనపూజా నైవేద్యార్పణాదికం కరిష్యామీతి సానన్దముత్కణ్ఠితం చ భవతి। కణ్ఠే ఆశ్లేషః భగవత్కీర్తనరూపః, తన్మాత్రప్రణయిని తన్మాత్రం కర్తుం శక్నువతి। ప్రాసాదం ప్రవిశ్య సింహాసనసన్నిధిం గత్వా ద్రష్టుమయోగ్యే వృద్ధ వనితాదౌ శూద్ర చణ్డాలాదౌ వా। దూరసంస్థే దూరవర్తిని జనే కిం పునః వక్తవ్యం చేతసోఽన్యథావృత్తిత్వమ్। సర్వేఽప్యత్ర సాధారణ్యేన స్వేచ్ఛయా ద్రక్ష్యన్తి పూజిష్యన్తి సేవిష్యన్తే। ఏతదర్థం వరప్రార్థన మిత్యర్థః ॥ 3 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– మేఘదర్శనవిభావితోద్దీపితమన్మథస్య ప్రవృత్తిమాహ – తస్య స్థిత్వేతి। కథమపి తరులతాద్యవలమ్బనప్రయాసేనేత్యర్థః । కేతకాధానహేతోః పరిమలబహులకేతకీ కుసుమనికరోత్పాదననిమిత్తభూతస్య । అనేన కుసుమాస్త్రసాహాయ్యసంనాహో ధ్వన్యతే । అన్తర్బాష్పః ప్రయత్నసంస్తమ్భితాన్తర్గతాశ్రువేగనిరుద్ధకణ్ఠః । రాజరాజస్యానుచరః వైశ్రవణస్య భృత్యః । అనేన ధిక్ పారతన్త్ర్యస్య దౌరాత్మ్యమితి ప్రతీయతే । ‘మనుష్యధర్మా ధనదో రాజరాజో ధనాధిపః’ ఇత్యమరః । దధ్యౌ ‘ప్రియామితి శేషః । ధ్యానం నామ ప్రత్యయా

న్తరానన్తరితాభిమతార్థప్రత్యయసంతానకరణమ్ । మేఘాలోక ఇతి । నవజలధరదర్శనే అభిమతవిషయసంనిధాననిర్వృతస్యాపి మనః క్షణమదర్శనాదిషు సోత్కణ్ఠం భవతి, ధనస్తనితజనితసంత్రాసచపలవిపులవిలోచనే సరభసోచ్చణ్డకణ్ఠగ్రహానురాగిణి జనే దయితాయామిత్యర్థాత్ శ్రవణదర్శనాగోచరస్థానవర్తిని సతి తద్విరహిణః పుంసః కథా కథం కథ్యతామితిభావః। ఏతేన లోకవృత్తాన్తేనాస్యాపి మహాపురుషస్య ధైర్యచ్యుతిరుపపన్నేతి సమర్థ్యతే । అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 3 ॥

శ్లో॥ ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ
జీమూతేన స్వకుశలమయీం హారయిష్యన్ప్రవృత్తిమ్।
స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్ఘాయ తస్మై
ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహార॥ 4

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ప్రత్యాసన్నే, నభసి, దయితా-జీవిత+ఆలమ్బన+అర్థీ,
జీమూతేన, స్వ-కుశల-మయీమ్, హారయిష్యన్, ప్రవృత్తిమ్।
సః, ప్రత్యగ్రైః, కుటజ-కుసుమైః, కల్పిత+అర్ఘాయ, తస్మై,
ప్రీతః, ప్రీతి-ప్రముఖ-వచనమ్, స్వాగతమ్, వి+ఆజహార॥

ప్రతిపదార్థము:-

నభసి = శ్రావణమాసము,
ప్రత్యాసన్నే (సతి) = సమీపించినదగుచుండగా,
దయితా....అర్థీ = ప్రేయసి ప్రాణము నిలుపుటను కోరినవాడై,
సః = ఆ యక్షుడు,
జీమూతేన = మేఘునిచేత,
స్వ-కుశల-మయీమ్ = తన క్షేమముతో కూడిన,
ప్రవృత్తిమ్ = సమాచారమును,
హారయిష్యన్ = అందజేయగోరినవాడై,
ప్రత్యగ్రైః = అప్పుడే వికసించిన,
కుటజ-కుసుమైః = కొండమల్లె పువ్వులచేత,
కల్పిత+అర్ఘాయ = చేయబడిన పూజాదికముగల,
తస్మై = ఆ మేఘుని కొఱకు,
ప్రీతి...వచనమ్(యథా తథా) = ప్రీతిపూర్వకమైన మాటలు కలుగునట్లుగా,
స్వాగతమ్ = స్వాగతమును,
ప్రీతః (సన్) = సంతోషించినవాడగుచు,
వ్యాజహార = పలికెను.

తాత్పర్యము:- శ్రావణమాసము సమీపించినదగుచుండగా, ప్రేయసి ప్రాణము నిలుపుటను

కోరినవాడై, ఆ యక్షుడు మేఘునిచేత తన క్షేమసమాచారమును అందజేయ గోరినవాడై, అప్పుడే వికసించిన కొండమల్లె పువ్వులచేత చేయబడిన పూజాదికముగల ఆమేఘునికొఱకు ప్రీతిపూర్వకమైనమాటలతో స్వాగతమును సంతోషించినవాడగుచు పలికెను.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

నభసి-(స.ఏ.), ప్రత్యాసన్నే-(స.ఏ.), దయితా...నార్థీ-(ప్ర.ఏ.), సః-(ప్ర.ఏ.), జీమూతేన-(తృ.ఏ.), స్వకుశలమయీమ్-(ద్వి.ఏ.), హారయిష్యన్-(ప్ర.ఏ.), ప్రత్యగ్రైః -(తృ.బ.), కుటజకుసుమైః-(తృ.బ.), కల్పితార్ఘాయ-(చ.ఏ.), తస్మై-(చ.ఏ.) ప్రీతి.... వచనమ్-(ద్వి.ఏ.), స్వాగతమ్-(ద్వి.ఏ.), ప్రీతః-(ప్ర.ఏ.), వ్యాజహార-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) దయితాయాః జీవితమ్, దయితాజీవితమ్ (ష.త.), తస్య ఆలమ్బనం (ష.త.), దయితా జీవితాలమ్బనం తస్య అర్థీ (ష.త.), దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ (ఉపపదసమాసః).

ఆ) కుటజస్య కుసుమమ్, కుటజకుసుమమ్ (ష.త.), తైః, కుటజకుసుమైః *(లేదా)* కుటజాని చ తాని కుసుమాని, తైః (కర్మధారయః).

ఇ) కల్పితః అర్ఘో యస్మై స కల్పితార్ఘః (బహువ్రీహిః), తస్మై, కల్పితార్ఘాయ.

ఈ) ప్రీతిప్రముఖాని వచనాని యథా స్యాత్తథా ఇతి ప్రీతిప్రముఖవచనమ్(బహువ్రీహిః)

3) పాఠాంతరములు:- 1) జీవితాలమ్బనార్థీ > జీవితాలమ్బనార్థామ్, జీవితాలమ్బనార్థమ్,
2) స ప్రత్యగ్రైః > సమ్ప్రత్యగ్రైః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **నభః** - సకారాంత నపుంసకము

1) నహ్యతే మేఘైరితి. ణహ బన్ధనే+ నహేర్దివి భశ్చ ఇతి అసున్ భశ్చాన్తాదేశః అని 'అభిధానరత్నమాలా'.

2) *'నహ్యతి ఘర్మం బధ్నాతీతి నభః, మేఘధూల్యాదియుక్త ఆకాశః, శ్రావణమాసో వా, నభోఽస్మిన్ శుద్ధమస్తీతి 'నభస్యః' భాద్రో మాసః।।* - ఉణాదిసూత్రమ్-4-212

3) *శ్లో।। చైత్రాదిమాసా మధుమాధవౌ ద్వౌ-తతః పరం శుక్రశుచీ క్రమేణ।*
*నభో**నభస్యౌ** కథితావిషోర్జౌ-సహః సహస్యౌ చ తపస్తపస్యౌ।।* హలాయుధకోశః

4) శ్లో।। *స జహార తయోర్మధ్యే మైథిలీం లోకశోషణః।*
*నభో**నభస్యయో** ర్వృష్టిమవగ్రహ ఇవాన్తరే।।* - రఘువంశమ్-12-29

'శ్రావణ భాద్రపదమాసముల మధ్య తప్పక ఉండు వానను అనావృష్టి అపహరించునట్లు, రామలక్ష్మణుల మధ్యనున్న సీతను విరాధుడెత్తుకొనిపోయెను'

5) శ్లో॥ *ఇమా గిరస్తస్య విచిన్త్య చేతసా-తథేతి సమ్ప్రత్యయమాససాద సా।*
నివారితావగ్రహనీరనిర్ఝరే-నభోనభస్యత్వమలమ్భయద్దృశౌ॥ - నైష.చ.9.84
'ఆ దమయన్తి నలునిమాటలను మనస్సుచే ఆలోచించి, అట్లేయని, విశ్వాసమును పొందిన పిదప, తొలగింపబడిన ప్రతిబంధము గల్గిన జలప్రవాహముగల కన్నులను శ్రావణత్వమును, భాద్రపదత్వమును పొందించినది.'

6) శ్లో॥ *శిఖిని కూజతి గర్జతి తోయదే స్ఫుటతి జాతిలతాకుసుమాకరే।*
అహహ పాన్థ! న జీవతి తే ప్రియా **నభసి** *మాసి న యాసి గృహం యది॥*
సుభాషితరత్న భాండాగారమ్ 342-84, 'సారోద్ధారిణి' దీనిని ఉదాహరించినది.

ఆ) **జీవితాలమ్బనార్థీ** > జీవితాలమ్బనార్థామ్.
'భరతుడు' - జీవితాలమ్బనార్థామ్ అనుపాఠమును స్వీకరించి, వివరించిన ఈ భాగము పరిశీలింపదగును.
"దయితాయాః ప్రియాయాః జీవితస్య ప్రాణాధారణస్య ఆలమ్బనమవష్టమ్భః స్థైర్యమర్థః ప్రయోజనం యస్యాస్తాదృశీమ్। కదాచిత్ శ్రావణస్య ప్రబల విరహపీడా దాయిత్వాత్ ప్రాణాంస్త్యక్ష్యతీత్యాశంక్య విరహిణ్యాః కాన్త వార్తా శ్రవణస్య ప్రాణధార -కత్వాత్ స్వవార్తా ప్రస్థాప్యత ఇతి భావః".

ఇ) **జీమూతేన**- జీవనస్య, జలస్య మూతః పటబన్ధః, జీమూతః, వా జీవనం జలం మూత్రయతి స్రావయతీతి తేన, "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్" అనుసూత్రముచే 'జీవన' పదమందలి 'వన' లోపముచేత 'జీమూత' పదము నిష్పన్నమగును.
"రాజానమన్వయుః పశ్చా**జ్జీమూతా** ఇవ వార్షికాః" ఇతి మహాభారతే-6.91.31

ఈ) **కల్పితార్ఘాయ** - అర్ఘ > అర్ఘ్యతే ౭నేన ఇతి అర్ఘః. అర్ఘ్ + ఘఞ్
1) 'దూర్వాసర్షపపుష్పాణాం **దత్వార్ఘ** పూర్ణమఞ్జలిమ్' అని యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి.

2) శ్లో॥ *ఆపః క్షీరం కుశాగ్రాణి దధి సర్పిశ్చ తణ్డులాః।*
యవాః సిద్ధార్థకం చైవ అష్టాఙ్గో౭ర్ఘ్యః ప్రకీర్తితః॥

నీళ్ళు, పాలు, కుశాగ్రములు, పెరుగు, నెయ్యి, అక్షతలు, యవలు, తెల్ల ఆవాలు అను 8 - అర్ఘ్యములుగా చెప్పబడినవి.

3) పై శ్లోకమునకు కొంచెము భిన్నమయిన దానిని, దేవీపురాణమునుండి గ్రహించినట్లు శ్రీ దత్తుడు 'ఆచారధర్మ' మను గ్రంథమున పేర్కొనినాడు.

శ్లో॥ *రక్తబిల్వాక్షతైః పుష్పైర్దధిదూర్వాఙ్కుశైస్తిలైః।*
సామాన్యః సర్వదేవానామర్ఘ్యో౭యం పరికీర్తితః॥

ప్రకృతమున యక్షుడు మేఘునకు కొన్ని పుష్పములు సమర్పించినట్లు భావింపదగును. మిగిలిన అర్ఘ్యములు మనోభావముచే కల్పించినట్లు స్వీకరింపదగును.

4) శ్లో॥ *అఖిలాఘప్రశమనాత్–ధనపుత్రవివర్ధనాత్।*
అనర్ఘఫలదానాచ్చ–అర్ఘ్యమిత్యభిధీయతే ॥ కుళార్ణవతంత్రమ్ *17–95*

సర్వపాపములను పోగొట్టునది, ధనసంతాన వృద్ధిని చేయునది, అమూల్యమైన ఫలములను అందజేయునది – అర్ఘ్యము.

శ్లో॥ *సిద్ధార్థ మక్షతశ్చైవ – కుశాగ్రం తిలమేవ చ।*
యవం గంధః ఫలం పుష్ప – మష్టాఙ్గార్ఘ్యం ప్రకీర్తితమ్॥ 17–96

తెల్లఆవాలు, అక్షతలు, కుశాగ్రాలు, తిలలు, యవలు, గంధము,ఫలాలు, పుష్పాలతో కూడినది – అష్టాఙ్గార్ఘ్యము.

ఉ) **కుటజకుసుమైః**–1) 'కర్తృకరణయోస్తృతీయా' అను సూత్రమిచట గ్రహింపదగును.

2) 'ఘటకర్పర' కావ్యమందలి 13వ శ్లోకమిచట అనుసంధానము చేసుకొనదగును.

శ్లో॥ *కుసుమితకుటజేషు కాననేషు–ప్రియరహితేషు సముత్సుకాననేషు।*
ద్రవతి చ కలుషం జలం నదీనాం–కిమితి చ మాం సమవేక్షసే న దీనామ్॥

'వరదపొంగిన నదీజలం పూలుబూచిన కుటజవృక్షాలలో అడవులలో విరహిణీ జనుల ముఖములలో కూడ ప్రవహిస్తున్నది. దీనురాలను, నన్ను నీవెందుకు ఉపేక్షించుచున్నావు ? – మరిన్ని వివరములకు 'ఘటకర్పరకావ్యమ్–మఞ్జరీవ్యాఖ్య' చూడగలరు. 'నందార్గికర్' మహాశయుడు ఈ శ్లోకమునిచట ఉదాహరించినాడు.

3) కుటజః – పుంలింగమ్, కుటే పర్వతే జాతః। జన్+డమ్. పుష్పవృక్షవిశేషః.

శ్లో॥ *కుటజః కూటజః కౌటో వత్సకో గిరి మల్లికా।*
కాలిఙ్గః శక్రుశాఖా చ మల్లికాపుష్ప ఇత్యపి।
ఇంద్రో యవఫలః ప్రోక్తో వృక్షకః పాణ్డుర ద్రుమః।
కుటజః కుటుకో రూక్షో దీపనస్తువరో హిమః॥ ఇతి భావప్రకాశః.

5) క్రియారూపము:– 1) వ్యాజహార–వి+ఆఙ్+హృఞ్+లిట్, భ్వాదిప్రకరణమ్.

(అ) హృఞ్ (హృ)–హరణే (తీసికొనుపోవుట మొ॥)అనిట్, ద్వికర్మకమ్, ఉభయపదీ.

(ఆ) పరస్మైపదీ–లిట్–ప్రథమపురుష ఏకవచనమ్, **జహార**–జహ్రతుః–జహ్రుః.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– అథ సమాహితాన్తఃకరణః సన్కిమ్ కృతవానిత్యత ఆహ – ప్రత్యాసన్న ఇతి । స యక్షః, యశ్చిరం దధ్యౌ స ఇత్యర్థః। నభసి శ్రావణే । "నభః ఖమ్ శ్రావణో నభాః" ఇత్యమరః । ప్రత్యాసన్న ఆషాఢస్యానన్తరమ్ సంనికృష్టే, ప్రాప్తే సతీత్యర్థః । దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ సన్, వర్షాకాలస్య విరహదుఃఖజనకత్వాత్ "ఉత్పన్నానర్థ ప్రతీకారాదనర్థోత్పత్తిప్రతిబన్ధ ఏవ వరమ్" ఇతి న్యాయేన ప్రాగేవ ప్రియాప్రాణ ధారణోపాయం చికీర్షురిత్యర్థః। జీవనస్యోదకస్య మూతః పటబన్ధో వస్త్రబన్ధో జీమూతః। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః । "మూతః స్యాత్పటబన్ధేఽపి" ఇతి రుద్రః । తేన జీమూతేన

జలధరేణ ప్రయోజ్యేన స్వకుశలమయీం స్వక్షేమప్రధానామ్ ప్రవృత్తిం వార్తామ్ । "వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తః" ఇత్యమరః । హారయిష్యన్ ప్రాపయిష్యన్। "లృట్ శేషే చ" (పా. 3. 3. 13) ఇతి చకారాత్క్రియోపపదాల్లృట్ ప్రత్యయః । జీవనార్థం కర్మ జీవన ప్రదేనైవ కర్తవ్యమితి భావః । "హృక్రోరాన్యతరస్యామ్" (పా. 1. 4. 53) ఇతి కర్మసంజ్ఞాయా వికల్పాత్పక్షే కర్తరి తృతీయా । ప్రత్యగ్రైరభినవైః కుటజకుసుమైర్గిరిమల్లికాభిః। "కుటజో గిరిమల్లికా" ఇతి హలాయుధః । కల్పితార్ఘాయ కల్పితోఽనుష్ఠితోఽర్ఘః పూజావిధిర్యస్మై తస్మై । "మూల్యే పూజావిధావర్ఘః" ఇత్యమరః । తస్మై జీమూతాయ । "క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్" ఇతి సమ్ప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ । ప్రీతిప్రముఖాని – ప్రీతిపూర్వకాణి వచనాని యస్మిన్కర్మణి తత్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథా తథా । సుశోభనమాగతం స్వాగతం స్వాగతవచనం ప్రీతః సన్ వ్యాజహార । కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్యర్థః। నాథేన త్వత్ర–"ప్రత్యాసన్నే మనసి" ఇతి సాధీయాన్పాఠః కల్పితః । ప్రత్యాసన్నే ప్రకృతిమాపన్నే సతీత్యర్థః । యస్తు తేనైవ పూర్వపాఠవిరోధః ప్రదర్శితః, సోఽస్మాభిః "ఆషాఢస్య ప్రశమదివసే" ఇత్యేతత్పాఠవికల్ప సమాధానేనైవ సమాధాయ పరిహృతః ॥ 4 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ప్రత్యాసన్నేతి । నభసి వర్షాకాలే శ్రావణమాసి వా ప్రత్యాసన్నే సతి । జీవితస్యాలమ్బనమన్నపానాది । అర్థాన్ హిరణ్యాదీంశ్చ । రథఘటనార్థం రథకారేభ్యో దయితా దాతా । దయ దాన–గతి–హింసాదానేషు । శీకాపరసాధుషు వర్తమానే తృజీ। తృజే । త్కాదిత్వాన్నకర్మణః షష్ఠీ (?) । జీమూతేన పర్వతేన నీలాద్రిణా । స్వస్య ఆత్మనః కుశలమయీం, ఇన్ద్రద్యుమ్నో మహాన్ విష్ణుభక్తః, యస్మై విష్ణుర్దారురూపేణావిర్భూతః। లోకానుగ్రహార్థమద్యాపి శ్రీనీలాద్రౌ రథయాత్రాం కుర్వాణో వరమదాదిత్యాదిరూపాం ప్రవృత్తిం వార్తాం సర్వదేశేషు హారయిష్యన్ వరప్రార్థనయా । ఈదృశః స పూర్వశ్లోకే శ్రీజగన్నాథేన స్మృతో రాజరాజ ఇన్ద్రద్యుమ్నః । ప్రత్యగ్రైరపర్యుషితైః కుటో గృహం తస్మిన్ జాతాని తైః। యద్వారణైః ఈదృశైః కుసుమైః అథవా కుటో ఘటః, తస్మాజ్జలదానద్వారా జాతః కుటజః, ఇన్ద్రద్యుమ్నేన స్వయం ఘటేన జలమానీయ దత్వా సంవర్ధితో వృక్షః । తస్య కుసుమైః పరకీయాది – పుష్పైస్తాదృక్ ఫలాలాభాత్ కల్పితోఽర్ఘో యస్మై తస్మై జగన్నాథబలభద్రసుభద్రాసుదర్శన–రూపాయ చతుర్ధామూర్తయే ప్రీతః । వరలాభాత్సన్తుష్ట స్తస్మాదాగతం (స్వస్మాదాగతం) న త్వన్యస్మాత్ శిక్షితమ్ । ప్రీతిప్రముఖం ఆనన్దపూరం చ తత్ వక్ష్యమాణం వచనఞ్చ వ్యాజహార ఉక్తవాన్ । అథ తాత్పర్యభేదో లౌకికే న దోషాయేతి న్యాయేన । కుటజకుసుమైః కల్పితో దత్తో ఘోషేన తస్మై ఇన్ద్రద్యుమ్నాయ । ప్రీతః చతుర్ధామూర్తిః । స్వమాత్మానమాగతం స్వవిషయమిత్యర్థః । ఈదృశం వచనం వ్యాజహార వరత్వేన దత్తవాన్ । జీమూతేన నీలాద్రిణా స్వస్య సర్వాత్మనః యాత్రాదిరూపేణ కుశలమయీం ప్రవృత్తిం ప్రవర్తనం హారయిష్యన్ । ప్రత్యాసన్నే నభసి శ్రావణే సతి గుణ్డి –చాయాత్రాయామిత్యర్థః । జీవితాలమ్బనం జీవనోపాయం, అర్థాంశ్చ సర్వపురుషార్థాన్।

దయితా లశ్చ టవర్గేలేలశ్చేతి నస్య డిత్ । అనుస్వారపాఠే దయితా దానశీలో వా । జీవితాలమ్బనస్య జీవధారణస్యార్థం ప్రయోజనం యస్యామ్, ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్। జనానాం జీవనధారణస్యేదమేవ ప్రయోజనం, యద్ యాత్రా దర్శనమిత్యర్థః। "అప్రియేఽపి కటే కుమ్భే కుటోనాభ వనే ద్వయోః। సురాయాం స్తార్కకటే స్తుమ్బే దేశేమితం పతేత్" ఇతి త్రికాణ్డశేషః (?) "శ్రావణే విషతన్తౌ చ వర్షాసు చ పతద్గ్రహే। నభో వ్యోమ్ని నభో నాసా ఘోణా ద్వారోర్ధ్వదారుణః।" ఇతి రభసః। ఏతేనేదముక్తం భవతి। అస్మిన్ గ్రన్థే కేచిత్శ్లోకాః ప్రతిమావాక్యమ్। కేచిదిన్ద్రద్యుమ్నవాక్యమ్। కేచిత్కవివాక్యమితి ॥ 4 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ ప్రయత్నావలమ్బితధైర్యస్తమ్భస్తమ్భితాత్మనస్తద్విషయాం ప్రతిపత్తి మాహ -- ప్రత్యాసన్నే నభసీతి। పరిమేయదివసాన్తరితాగమే శ్రావణే వర్షర్తోః ప్రథమే మాసి ప్రియతమాప్రాణితప్రయోజనం స్వావ్యాపత్తిరూపం వృత్తాన్తం ప్రార్థనాప్రతిపాదిత దూతీభావేన జలధరేణ నాయయిష్యన్, తత్సకాశం ప్రతీత్యర్థాత్ । అత్ర కుశలశబ్దేన ప్రియతమా పునఃసమాగమోత్సవహేతుభూతమేతావతో మాసాన్ ప్రాణసన్ధారణమేవోచ్యతే, 'క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్యది జన్తుర్నను లాభవాన్' ఇత్యుక్తవత్, ఉపరి చ 'అవ్యాపన్నః కుశలమ్' ఇత్యవ్యాపత్తిమాత్రస్య ప్రతిపాదనాత్ । సః యక్షః తత్కాలోత్ఫుల్లైః గిరిమల్లికా పుష్పైః కృతపూజాయ జలముచే విశిష్టదూతోపలమ్భహృష్టః ప్రీతౌ సత్యాం తద్విషయ భూతం జనం ప్రతి ప్రథమతః ప్రయోజ్యమ్ 'సఖే భవతా సుఖేనాగతమ్' ఇతి వా, 'భవతః శోభనమాగమనమ్' ఇతి వా స్వాగతవచనం ప్రయుయుజే। 'ప్రత్యగ్రం నూతనం నవమ్' 'కుటజో గిరిమల్లికా' ఇత్యమరః । వర్షారమ్భసమ్భవిత్వాచ్చ తత్ర సౌలభ్యాచ్చ కుటజోపాదానమ్ । అర్ఘేతి పాఠః। 'అర్ఘౌ పూజాప్రతిక్రియౌ' ఇతి వైజయన్తీ ॥ 4 ॥

శ్లో॥ ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
సన్దేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః।
ఇత్యౌత్సుక్యాదపరిగణయన్గుహ్యకస్తం యయాచే
కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు॥ **5**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ధూమజ్యోతిః+సలిల-మరుతామ్, సన్నిపాతః, క్వ, మేఘః, సన్దేశ+అర్థాః, క్వ, పటు-కరణైః, ప్రాణిభిః, ప్రాపణీయాః। ఇతి+ఔత్సుక్యాత్, అపరిగణయన్, గుహ్యకః,+తమ్, యయాచే కామ+ఆర్తాః, హి, ప్రకృతి-కృపణాః,+చేతన+అచేతనేషు॥

ప్రతిపదార్థము:-

ధూమ....మరుతామ్ = పొగ, అగ్ని, జలము, వాయువులయొక్క,
సన్నిపాతః = కలయికయగు,

మేఘః	=	మబ్బు,
క్వ	=	ఎక్కడ,
పటు-కరణైః	=	సమర్థములైన ఇంద్రియములుగల,
ప్రాణిభిః	=	ప్రాణులచేత,
ప్రాపణీయాః	=	పంపదగిన,
సన్దేశ+అర్థాః	=	తెలియజేయదగువార్తలు,
క్వ	=	ఎక్కడ,
ఇతి	=	అని,
ఔత్సుక్యాత్	=	ఇష్టార్థమందు ప్రవేశించినవాడగుటవలన,
అపరిగణయన్	=	యోచించనివాడై,
గుహ్యకః	=	యక్షుడు,
తమ్	=	ఆ మేఘుని,
యయాచే	=	అర్థించెను.
కామ+ఆర్తాః	=	మన్మథపీడితులు,
చేతన+అచేతనేషు	=	చేతనాచేతనములయందు,
ప్రకృతికృపణాః హి	=	స్వభావముచేత మూఢులుగదా!

తాత్పర్యము:- "పొగ, అగ్ని, జలము, వాయువుల కలయకయగు మబ్బు ఎక్కడ? సమర్థములైన ఇంద్రియములుగల ప్రాణులచేత పంపదగిన తెలియజేయదగు వార్తలు ఎక్కడ" అని ఇష్టార్థమునందు ప్రవేశించినవాడగుటవలన యోచించనివాడై యక్షుడు ఆ మేఘుని అర్థించెను. మన్మథ పీడితులు చేతనాచేతనములయందు స్వభావముచేత మూఢులు గదా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ధూమ...మరుతామ్-(ష.బ.), సన్నిపాతః-(ప్ర.ఏ.), మేఘః-(ప్ర.ఏ.), క్వ-(అవ్య.), పటుకరణైః-(తృ.బ.), ప్రాణిభిః-(తృ.బ.), ప్రాపణీయాః-(ప్ర.బ.), సన్దేశార్థాః-(ప్ర.బ.), క్వ-(అవ్య.),ఇతి-(అవ్య.), ఔత్సుక్యాత్-(ప.ఏ.), అపరిగణయన్-(ప్ర.ఏ.), గుహ్యకః -(ప్ర.ఏ.), తమ్-(ద్వి.ఏ.), యయాచే-(క్రియ), కామార్తాః-(ప్ర.బ.), చేతనాచేతనేషు-(స.బ.), ప్రకృతికృపణాః-(ప్ర.బ.), హి-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలిలశ్చ మరుచ్చ, ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతః (ద్వంద్వ సమాసః), తేషామ్, ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతామ్.

ఆ) సన్దేశా ఏవ అర్థాః, సన్దేశార్థాః (కర్మధారయసమాసః).

ఇ) పటూని కరణాని యేషాం తైః-పటుకరణైః (బహువ్రీహిః)

ఈ) కామేన ఆర్తాః, కామార్తాః (తృతీయాతత్పురుషః)

ఉ) చేతనాశ్చ అచేతనాశ్చ, చేతనాచేతనాః (ద్వంద్వసమాసః), తేషు, చేతనాచేతనేషు.

3) పాఠాంతరములు:– ప్రకృతికృపణాః > ప్రణయకృపణాః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **క్వ...క్వ...** – క్వ–అవ్యయము. క్వ–క్వ When repeated in coordinate sentences imply 'Great Differences' or 'Incongruity'. ఈ దిగువ కావ్య ప్రయోగములు ఈ సందర్భమున అనుసంధానము చేసికొనదగును.

1) **క్వ** *తేఽన్యోన్యం యత్నాః?* **క్వ** *చ ను గహనాః కౌతుకరసాః? ఉత్తరరామచరితమ్ 6.26*
"ఒకరికొకటు కూర్చుకొన్న ఆ ప్రయత్నములవి యెక్కడ? ఊహింపనలవిగాని, పండుగలయు, ఉత్సవములయు ఆనందములు ఎక్కడనో?"

2) *శ్లో॥* **క్వ** *రుజా హృదయప్రమాథినీ –* **క్వ** *చ తే విశ్వసనీయమాయుధమ్।*
మృదు తీక్ష్ణతరం యదుచ్యతే – తదిదం మన్మథ! దృశ్యతే త్వయి॥
– మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ – 3.2

"నా హృదయమును బాధించు ఈ బాధ ఎక్కడ? విశ్వసనీయమైన నీ యాయుధ మెక్కడ?" "ఏది మృదువైనదో అదే మిగులపదునైనది" అని పెద్దలు చెప్పిన మాట. ఓ మన్మథుడా! ఇప్పుడు అది నీ విషయమున కనబడినది.

3) *శ్లో॥* **క్వ** *సూర్యప్రభవో వంశః* **క్వ** *చాల్పవిషయా మతిః।*
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మి సాగరమ్॥ – రఘువంశమ్ – 1.2
"సూర్యుని నుండి ఉద్భవించిన వంశమెక్కడ? అల్పజ్ఞానముగల నా మతి ఎక్కడ? నా యీ 'రఘువంశమహాకావ్య' రచన – దాటుటకు సాధ్యముగాని సముద్రమును, నా మోహము (అజ్ఞానము) వలన దాటగోరుచున్నాడను నట్లున్నది". 'ఎంతటి వినయజ్ఞానసంపన్నత' ఈ మహాకవి శ్రీకాళిదాసుది.

4) *శ్లో॥* **క్వ** *వయం* **క్వ** *పరోక్ష మన్మథో–మృగశాబైస్సమమేధితో జనః।*
పరిహాసవిజల్పితం సఖే–పరమార్థేన గృహ్యతాం వచః॥ 18
అభిజ్ఞానశాకున్తలమందలి ద్వితీయాంకము చివర దుష్యన్తుడు విదూషకునితో పలుకు సందర్భము నందలిది ఈ భాగము.
"మహారాజులమైన మేమెక్కడ? ప్రేమయే తెలియని, లేడిపిల్లలతో బాటుపెరిగిన ఈ అరణ్యవాసులెక్కడ? ఓ స్నేహితుడా! నేను ఆమె (శకున్తల) ను గూర్చి మాటాడినదంతయు పరిహాసమే. నిజమని భావింపకుము".

ఆ) **హి** – (అవ్యయము) – 1) స్ఫుటార్థనిశ్చయహేతుపాదపూరణవిశేషావధారణ ప్రయుక్తిషు వర్తతేఽయమ్! స్ఫుటార్థే–నిశ్చయే–హేతౌ–పాదపూరణే–విశేషావధారణే –ప్రత్యుక్తౌ–అను పెక్కు అర్థములందు ప్రయోగించబడును.

2) వాక్యపూరణే, వాక్యాలంకారే, సమ్భ్రమే, అసూయాయామ్, శోకే చ శబ్దరత్నా –వళ్యాదిషు పఠితోఽయమ్! – అవ్యయకోశమ్.

హేతౌ–అనుఅర్థమున ప్రయోగింపబడిన,'అభిజ్ఞానశాకున్తల'నాటక ప్రథమాఙ్కమున – శకున్తలను గాంచి – దుష్యన్తుని స్వగతము నందలి ఈ భాగము గమనింపదగును.

శ్లో॥ ఆ సంశయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా–యదార్య మస్యామభిలాషి మే మనః।
*సతాం **హి** సన్దేహపదేషు వస్తుషు–ప్రమాణమన్తఃకరణ ప్రవృత్తయః॥ 1–20*

"**ఏలయ**నగా, సత్పురుషులకు అనుమానము వచ్చినపుడు, వారి అంతఃకరణ ప్రవృత్తులే వారికి ప్రమాణములగును".

ఇ) **గుహ్యకః–**

1) *గూహతి – నిధిం ధనవిశేషం రక్షతీతి । గుహ్+ణ్వుల్, పృషోదరాదిత్వాత్ యోగాగమే సాధుః।* అని హలాయుధకోశము.

2) *యక్షః పుణ్యజనో రాజా **గుహ్యకో** వటవాస్యపి।* అని అభి.చిన్తామణి 5 పేర్లను పేర్కొన్నది.

3) *శ్లో॥ విద్యాధరాప్సరో యక్షరక్షోగన్ధర్వ కిన్నరాః।*
*పిశాచో **గుహ్యకః** సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః॥*

అని యక్షులు, గుహ్యకులు వేరని అమరకోశపు పలుకు.

4) 'నందార్గికర్' మహాశయుడు తన మేఘదూతవ్యాఖ్యానమున గుహ్యక పదమును వివరించునపుడు 'రాయముకుటు' ని నిర్వచనమును పేర్కొనినాడు.

*గుహ్యం కుత్సితం కాయతి । కై గై రై శబ్దే ఆతోఽనుపసర్గ ఇతి కః। **గుహ్యకో** మణిభద్రాదిః । ఏతే చ నిధిరక్షకా యక్షభేదాః । తథా చ 'నిధిం రక్షన్తి యే యక్షాస్తే స్యుర్**గుహ్యక**సంజ్ఞకాః' ఇతి వ్యాడిః ।*

ఈ) **ప్రకృతికృపణాః** –

1) *'ప్రకృత్యా స్వభావేన కృపణాః వికలాః చేతనాచేతనస్వభావపరిజ్ఞానవికలాః భవన్తీత్యర్థః'* – అని 'సుమతి' పేర్కొనినాడు.

2) *'ప్రణయకృపణాః'*– అనుపాఠముకన్న *'ప్రకృతికృపణా'* అనుపాఠము సరియైనదిగ భావింపదగును.

3) *'నైవ పశ్యతి జాత్యన్ధః కామాన్ధో నైవ పశ్యతి । న పశ్యతి మదోన్మత్త స్త్వర్థీం దోషో న పశ్యతి। దశ ధర్మం న జానన్తి ధృతరాష్ట్ర నిబోధనాత్ । మత్తః ప్రమత్త ఉన్మత్తో జాతిక్రుద్ధో బుభుక్షితః । త్వరమాణశ్చ భీరుశ్చ లుబ్ధః కామీ చ యాచకః'* – అని 'సారోద్ధారిణి' పేర్కొన్నది.

5) క్రియారూపము:– అ) **యయాచే** –

1) (టు) యాచృ–యాచ్ఞాయామ్–(అర్థించుట)–ట్విత్, భ్వా.ప్ర.,ఉ.పదీ, ద్వి.క., సేట్.

2) ఆత్మనేపదీ – లిట్ – ప్ర.ఏ. – **యయాచే**–యయాచాతే–యయాచిరే.

6) అలంకారములు:– 1) క్వ....క్వ.... ప్రయోగము, శ్లోకమున విరూపములగు మేఘ–సందేశముల ఘటనవలన విషమాలంకారముగ పేర్కొనబడును.

లక్షణమ్:– ***అనానురూప్యభాజోర్యద్ఘటనం విషమం హి తత్ ।***

వృత్తి:– *యత్రాతిమాత్ర వైధర్మ్యాదత్యన్తమననురూపయోః ద్వయోః పదార్థయోర్ఘటనం సమ్బన్ధో వర్ణ్యతే తత్ర విషమాలంకారః । సమ్బన్ధశ్చ సంయోగాదిరుత్పాద్యోత్పాదక భావశ్చేతి సర్వప్రకారసాధారణమేతత్ లక్షణమితిధ్యేయమ్। అత ఏవ హి 'అననురూప సంసర్గో హి విషమ' మిత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః ॥* *అలఙ్కారమణిహారే–విషమాలఙ్కారసరః(40)*

2) అర్థాన్తరన్యాసము :– చతుర్థపాదముచే తృతీయపాదభావము సమర్థితమగుటచే అర్థాన్తరన్యాసాలంకారమనదగును.

లక్షణమ్:– ***జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కించన – తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః॥***

'ఒకానొక విషయమును ప్రస్తావించి, ఆ ప్రస్తుతమైన వస్తువును సమర్థించుటకు సమర్థమైన మరియొక అప్రస్తుత విషయము యొక్క ఏ ప్రతిపాదనము కలదో అది అర్థాన్తరన్యాసాలంకారముగా తెలియదగినది.' – కావ్యాదర్శః–బాలానందినీవ్యాఖ్యా.

7) ఇతరములు:– 1) వాల్మీకిరామాయణమున శ్రీరామచన్ద్రుడున్మత్తుడై సీతకై విలపించుటను, ప్రకృతమున అనుసంధానము చేయదగును.

శ్లో॥ అస్తి కచ్చిత్త్వయా దృష్టా–సా కదమ్బప్రియా ప్రియా।
కదమ్బ! యది జానీషే–శంస సీతాం శుభాననామ్॥

శ్లో॥ వకులానథ పున్నాగాం–శ్చన్దనాన్ కేతకాంస్తథా।
పృచ్ఛన్రామో వనే భ్రాన్త–ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే ॥

శ్లో॥ అథవా మృగశాబాక్షీం–మృగజానాసి మైథిలీమ్।
మృగవిప్రేక్షిణీ కాన్తా–మృగీభిః సహితా భవేత్॥ – శ్రీమద్రామాయణమ్

2) శ్రీమదాంధ్రమహాభాగవతమున 'శ్రీపోతనామాత్యుడు' పొదిగిన ఆణిముత్యమిది గోపికలు విరహార్తలై శ్రీకృష్ణుని వెదుకుటను ఎంత హృద్యముగా వర్ణించినాడో!

శ్లో॥ నల్లనివాడు, పద్మనయనంబులవాడు, కృపారసంబు పై
జల్లెడువాడు, మౌళిపరిసర్పితపిఞ్ఛమువాడు, నవ్వు రా
జల్లెడు మోము వాడొకడు, చెల్వల మానధనంబు దెచ్చెనో
*మల్లయలార! **"మీ పొదలమాటున లేడు గదమ్మ చెప్పరే!"***

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నను చేతనసాధ్యమర్థం కథమచేతనేన కారయితుమ్ ప్రవృత్త ఇత్యపేక్షాయామ్ కవిః సమాధత్తే—ధూమేతి। ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలిలం చ మరుద్వాయుశ్చ

తేషామ్ సన్నిపాతః సఙ్ఘాతో మేఘః క్వ? అచేతనత్వాత్సన్దేశానర్హ ఇత్యర్థః। పటుకరణైః సమర్థేన్ద్రియైః। 'కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి" ఇత్యమరః। ప్రాణిభిశ్చేతనైః। "ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ" ఇత్యమరః ప్రాపణీయాః ప్రాపయితవ్యాః। సన్దిశ్యన్త ఇతి సన్దేశాస్త ఏవార్థాః క్వ? ఇత్యేవమౌత్సుక్యాదిష్టార్థోద్యుక్తత్వాత్। 'ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుకః' ఇత్యమరః। అపరిగణయన్నవిచారయన్ గుహ్యకో యక్షస్తం మేఘం యయాచే యాచితవాన్। "యాచృ యాచ్ఞాయామ్"। తథా హి – కామార్తా మదనాతురాశ్చేతనాశ్చాచేతనాశ్చ తేషు విషయే ప్రకృతికృపణాః స్వభావదీనాః, కామాన్ధానాం యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యత్వాదచేతనయాచ్ఞా న విరుధ్యత ఇత్యర్థః। అత్ర మేఘ–సన్దేశయోర్విఘటనార్ఘటనాద్విషమాలఙ్కారః। తదుక్తమ్ –"విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్। విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలఙ్కృతి స్త్రిధా॥" ఇతి। సా చార్థాన్తరన్యాసానుప్రాణితా తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాదే తస్యోపన్యాసాత్ ॥ 5 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ధూమజ్యోతిరితి। హే విభో! హే జగన్నాథ! ధూమజ్యోతిః సలిలమరుతాం పృథివ్యప్తేజోవాయూనాం ధూమశబ్దేన గన్ధవద్ద్రవ్యోపలక్షణమ్। అపార్థివ సన్దేశనిరాసాయ ధూమేత్యుక్తమ్। జ్యోతిస్తేజోద్రవ్యమ్। సలిలమాపః। మరుద్వాయుః। ఏతేషాం చతుర్ణాం మహాభూతానాం సన్నిపాతః సృష్టిస్థితిప్రలయరూపః క్వ। పృథివ్యప్తేజో వాయవో హ్యుత్పద్యన్తే చాస్మిన్ తిష్ఠన్తి ప్రలీయన్తే చ। మేఘోఽస్మిన్నస్తీతి మేఘ ఆకాశ అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్। పఞ్చమహాభూతాని సృజత్యవతి సంహరతి చేత్యర్థః। నను తవోపరి పఞ్చమః పురుషో బ్రహ్మా సృజతి। తజ్జనకో విష్ణురవతి। తత్పుత్రో రుద్రః సంహరతీతి పాంశులపాదోఽపి హాలికో జానాతి కుతస్తవ సంశయ ఇతి చేన్నేత్యాహ–సన్దేశార్థా ఇత్యాది। సమీచీనో దేశః సన్దేశః జరామరణాదిరహితో బ్రహ్మలోకాదిః। అర్థాస్తత్రత్యా ఏతదీయ సరస్యాదయః। సన్దేశార్థాశ్చ। పటూని ఈశ్వరారాధన–కుశలాని కరణానీన్ద్రియాదీనీ యేషాం తైర్బ్రహ్మాదిభిః మూర్తిమద్భిః। తే బ్రహ్మలోకాదయస్తద్గతాశ్చార్థాశ్చ క్వ ప్రాపణీయాః। కస్మిన్ ప్రసాదితే బ్రహ్మాదిభిర్బ్రహ్మలోకాదయః ప్రాప్తుం శక్యాః। నను తేషాం ప్రసాదః కశ్చిన్నాస్తి స్వత ఏవ త ఈశ్వరా ఇతి చేన్న। కస్యచిన్నియన్తురభావే బ్రహ్మణైవ సృజ్యతే న విష్ణురుద్రాభ్యామ్। రుద్రేణైవ సంహ్రియతే, నేతరాభ్యామిత్యేవం ప్రతినియమః కుతః। త్రయాణామపీశ్వరత్వే సృష్టిస్థితిసంహారసంకరః స్యాత్। నను రుద్రః పుత్రః। బ్రహ్మా పితా। విష్ణుః పితామహ ఇత్యేవం జ్ఞాతయా మర్యాదయా మర్యాదారక్షణమితిచేత్తర్హి। ఈశ్వరాంశజాతస్య సర్వస్యాపీశ్వరత్వే ఏకేనైవ నప్త్రా యూనా రుద్రేణాధికారత్రయం నిర్వర్త్యతాం కిం వృద్ధవృద్ధతరయోః పితృపితామహయోః సృష్టిస్థితిశ్రమేణ। నను రుద్రేణ సంహర్తుమేవ శక్యతే న స్రష్టుమవితుం వా। ఏవమపీతరాభ్యామితి చేత్తర్హి వ్యక్తమేవ। నైకస్యాన్యాధికారే ఐశ్వర్యనివృత్త్యా త్రయాణామప్యనైశ్వర్యమ్। అస్తు తర్హి కశ్చిన్మహేశ్వర ఈశ్వరాణామపి నియామకః కుతస్తవవిమతిరిత్యాహ।

ఇత్యౌత్సుక్యాదితి । తమిమం పరమేశ్వరం బ్రహ్మాదీనాం బ్రహ్మలోకాదీనాం చ నిర్మాతారం విశ్వకర్మేత్యాచక్షతే కారవః । లోకవ్యవహారసిద్ధ ఇతి చార్వాకాః । సర్వజ్ఞ ఇతి సౌగతాః । నిరావరణ ఇతి దిగమ్బరాః । అశరీరీ, నిత్య-జ్ఞానేచ్ఛా-ప్రయత్నః, సర్వజ్ఞః, సర్వకర్తేశ్వరో నామాత్మవిశేష ఇతి నైయాయికవైశేషికౌ । క్లేశాదిభిరపరామృష్టో నిర్మాణకాయమధిష్ఠాయ సమ్ప్రదాయప్రద్యోతకోఽనుగ్రాహకశ్చేతి పాతఞ్జలాః । లోకవేద విరుద్ధైరపి నిర్లేపః స్వతన్త్రశ్చేతి మహాపాశుపతాః । శివ ఇతి శైవాః । పితామహ ఇతి పౌరాణికాః। యజ్ఞపురుష ఇతి యాజ్ఞికాః। ఈశ్వరో నామ కశ్చిన్నాస్తీతి మీమాంసకాః సాఙ్ఖ్యకాశ్చ । పురుషోత్తమ ఇతి వైష్ణవాః। బ్రహ్మేతి వేదాన్తినః । ఇత్యేవం ప్రకారేణ ఔత్సుక్యాత్తేషు తేషు మతేష్వేవమేవం వేత్త్యుత్సుకతయా అపరిగణయన్ అనిర్ణయన్నహమ్। గుహ్యశ్చాసౌ కశ్చేతి గుహ్యకః । గుహ్యో గోపనీయో జ్ఞాతుమశక్యః । సర్వేషామైక్యమత్యా భావాత్ । ఈదృశః స పరమేశ్వరః కః । తం యయాచే త్వమేవ కథయేతి త్వాం ప్రార్థితవానస్మి । ఉత్తమే చిత్తవిక్షేప ఇతి లిట్ । సంశయాచ్చిత్తవిక్షేపః । హే గుహ్య! సర్వశాస్త్రాణాం గోపనీయేతి సమ్బోధనం వా । నన్వేషాం షట్ శాస్త్రాధ్యాయినాం మధ్యే ఏకస్య కస్యచిన్మత-మాశ్రయస్వేతి చేత్తత్రాహ । కా చేతనాచేతనేష్వితి । అచేతనేష్వజ్ఞానిషు మూర్ఖేషు ఏషు చార్వాకాదిషు కా చేతనా కిం జ్ఞానమ్ । జ్ఞానం నాస్తీత్యర్థః। యే చక్రవర్తినం రాజానమపి మహేశ్వరం వదన్తి । తన్మతం హాలికానామప్యనుపాదేయమ్ । తర్హి సర్వేషాం మతాని నిరాకృత్య ప్రత్యవతిష్ఠమానో మీమాంసకానామపి సగోత్రః సాఙ్ఖ్యక ఏవోపజీవ్యతా మితి తత్రాహమార్తా హి ప్రకృతికృపణా ఇతి హి యస్మాత్ । ప్రకృతికృపణాః అదాతృవత్ ప్రమాణసిద్ధం ప్రకృతిం ప్రధానం ధనవదత్యజన్తః తదతిరిక్తసమవాయికారణం నిమిత్తం చేశ్వరమనభ్యుపగచ్ఛన్తః సాఙ్ఖ్యకా, మా ఆర్తా యథార్థాఽధ్యేతారః । ఋతం సత్యం వదన్తి అధీయన్తే వాఽఽర్తా యథార్థజ్ఞాః । ఋతశబ్దాత్తద్వేత్తి తదధీతే వేతి టణ్ । మా శబ్దో నిషేధే । తే త్వాం న జానన్తి । తేషామపి మతం న సాధు । అస్తు తర్హి వేదాన్తమతం వైష్ణవమతం చ । భగవాన్ చతుర్ధామూర్తే ! జగన్నాథ ! నాహమేకం సేవితుమథవా నిరాకర్తుం శక్తః ॥ 5 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- మేఘం దౌత్యయోగ్యం పరికల్ప్య తదావర్జనే ప్రవృత్త ఇత్యుక్తమ్ । తత్ర కిమసావున్మత్తః, యదచేతనే చేతన ఇవాచేష్టతః, తదిదమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి కవిః - ధూమజ్యోతిః సలిలమరుతామిత్యాది। జ్యోతిః అగ్నిః, మరుత్ వాయుః సంనిపాతః సంశ్లిష్టః సముదాయః, 'గుణ సంనిపాతే నిమజ్జతి' ఇతివత్ । జలానలాభ్యా మవష్టబ్ధో వాయునా సఞ్చార్యమాణో ధూమనివహః పయోధరః । తథా శ్రీవిష్ణుపురాణే-- **'వివస్వానం శుభిస్తీక్ష్ణైరాదాయ జగతో జలమ్ । సోమే ముఞ్చత్యథేన్దుశ్చ వాయునా ధీమయైర్దివి ॥ నాలైర్విక్షిపతేఽభ్రేషు ధూమాన్యనిలమూర్తిషు । న భ్రశ్యన్తి యతస్తేభ్యో**

జలాన్యభ్రాణి తాన్యతః ॥ అభ్రస్థాః ప్రపతన్త్యాపో వాయునా సముదీరితాః । సంస్కారం కాలజనితం మైత్రేయాసాద్య నిర్మలాః॥' ఇతి । సన్దేశార్థాః సన్దిశ్యమానస్య వచనస్యాభిధేయా। పటుకరణైః సమర్థేన్ద్రియైః, శ్రవణగ్రహణధారణగమనసమ్భాషణాదిశక్తిమద్భిరిత్యర్థః। ప్రాపణీయాః,అభిలషితజనం ప్రతీతి శేషః। ఇతిః ప్రకారే । ఔత్సుక్యాత్ ప్రియాజీవిత పరిరక్షణేచ్ఛాగ్రహగ్రస్తతయా । అపరిగణయన్ పరితః కార్త్స్న్యేన అనిరూపయన్ । గుహ్యకః యక్షః । యద్యపి 'విద్యాధరాప్సరోయక్షరక్షో గన్ధర్వకిన్నరాః । పిశాచో గుహ్యకః సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః' ఇత్యభిధానశాస్త్రే యక్షగుహ్యకయోర్భేదః ప్రదర్శితః, తథాప్యవాన్తరభేదాపేక్షయా స మన్తవ్యః । కవీనాం తు న తాదృశభేదేష్వాస్థా । తథా శ్రీవిష్ణుపురాణే -- **"సఙ్కర్షణం తు స్కన్ధేన శీఘ్రముత్క్షిప్య దానవః । నభస్తః ప్రజగామైవ సచన్ద్ర ఇవ వారిదః ॥ సంస్తూయమానో గోపైస్తు రామో దైత్యే నిపాతితే। ప్రలమ్బే సహ కృష్ణేన పునర్గోకులమాయయౌ"** ఇత్యవాన్తరభిదానాదరేణైకస్యైవ దైత్యదానవత్వోక్తిః । యయాచే సప్రార్థనం బభాషే । న చాసౌ దోషః, హి యస్మాత్ మన్మథోన్మాదోన్మత్తచిత్తాః విశేషవిత్సు సఖ్యాదిషు వివేకరహితేషు వృక్షాదిషు చ విషయే ప్రియాప్రవృత్తికథనతత్ప్రదర్శన తత్సమీపగమనాదియాచ్ఞయా దీనవృత్తయః । హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ వా । తథా చ రామాయణాదిషు -- **'అశోక శోకాపనుద శోకోపహతచేతసమ్। త్వన్నామానం కురు క్షిప్రం ప్రియాసన్దర్శనేన మామ్ ॥ 'హంస ప్రయచ్ఛ మే కాన్తాం గతిస్తస్యాస్త్వయా హృతా । విభావితైకదేశేన దేయం యదభియుజ్యతే ॥' 'రక్తాశోక కృశోదరీ క్వను గతా త్యక్త్వానురక్తం జనం నో దృష్టేతి ముధైవ చాలయసి కిం వాతాభిభూతం శిరః। ఉత్కణ్ఠాఘటమానషట్ పదఘటాసఙ్ఘట్టదుష్టచ్ఛదస్తత్పాదాహతిమన్తరేణ భవతః పుష్పోద్గమోఽయం కుతః ॥'** ఇత్యాద్యుక్తీనామమన్దరసనిష్యన్దసున్దరత్వాత్, కామావస్థా విశేషత్వేనాప్యున్మాదస్య కామసూత్ర కారైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ **'నయనప్రీతిః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సఙ్కల్పః। నిద్రాచ్ఛేద స్తనుతా విషయనివృత్తిస్త్రపానాశః। ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా దశైవ స్యుః '** ఇతి । అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 5 ॥

శ్లో॥ జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం
జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః।
తేనార్థిత్వం త్వయి విధివశాద్దూరబన్ధుర్గతోఽహం
యాచ్ఞా మోఘా వరమధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా ॥ **6**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- జాతమ్, వంశే, భువన-విదితే, పుష్కల+ఆవర్తకానామ్, జానామి, త్వామ్, ప్రకృతిపురుషమ్, కామరూపమ్, మఘోనః।

తేన+అర్థిత్వమ్, త్వయి, విధివశాత్,+దూరబన్ధుః,+గతః,+అహమ్,
యాచ్ఞా, మోఘా, వరమ్, అధిగుణే, న+అధమే, లబ్ధకామా॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – మేఘుడా!

త్వామ్	=	నిన్ను,
భువన–విదితే	=	లోకప్రసిద్ధమగు,
పుష్కల+ఆవర్తకానామ్	=	పుష్కలావర్తకమేఘములయొక్క,
వంశే	=	కులమందు,
జాతమ్	=	పుట్టినవానినిగాను,
కామరూపమ్	=	కోరిన రూపు ధరించగల వానినిగాను,
మఘోనః	=	ఇంద్రునియొక్క,
ప్రకృతిపురుషమ్	=	ప్రధానపురుషునిగాను,
జానామి	=	ఎఱుగుదును.
తేన	=	అందుచేత
విధివశాత్	=	దైవఘటనవలన
దూరబన్ధుః	=	భార్యను ఎడబాసిన
అహమ్	=	నేను
త్వయి	=	నీయందు,
అర్థిత్వమ్	=	యాచకత్వమును,
గతః	=	పొందినవాడను,
అధి–గుణే	=	గుణసంపన్నుని యందు,
యాచ్ఞా	=	ప్రార్థన,
మోఘా (అపి)	=	నిష్ఫలమయినను,
వరమ్	=	మంచిదే,
అధమే (తు)	=	గుణహీనునందైనచో,
లబ్ధ–కామా అపి	=	ఫలించిన కోరికకలదైనను,
న వరమ్	=	మంచిదికాదు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘా! నిన్ను, లోకప్రసిద్ధమగు పుష్కలావర్తమేఘములయొక్క కులమందు పుట్టినవానినిగాను, కోరినరూపు ధరించగలవానినిగాను, ఇంద్రునియొక్క ప్రధానపురుషునిగాను ఎఱుగుదును. అందుచేత దైవఘటనవలన భార్యను ఎడబాసిన నేను నీయందు యాచకత్వమును పొందినవాడను. గుణసంపన్నునియందు ప్రార్థన నిష్ఫలమయినను మంచిదే. గుణహీనునందైనచో ఫలించిన కోరిక కలదైనను మంచిదిగాదు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), భువనవిదితే–(స.ఏ.), పుష్కలావర్తకానామ్–(ష.బ.), జాతమ్–(ద్వి.ఏ.), కామరూపమ్–(ద్వి.ఏ.), మఘోనః–(ష.ఏ.), ప్రకృతిపురుషమ్–(ద్వి.ఏ.), జానామి–(క్రియ),తేన–(తృ.ఏ.),విధివశాత్–(పం.ఏ.), దూరబన్ధుః–(ప్ర.ఏ.), అహమ్–(ప్ర.ఏ.), త్వయి–(స.ఏ.), అర్థిత్వమ్–(ద్వి.ఏ.), గతః–(ప్ర.ఏ.), అధిగుణే– (స.ఏ.),

యాచ్ఞా–(ప్ర.ఏ.), మోఘా–(ప్ర.ఏ.), వరమ్–(అవ్య.), అధమే–(స.ఏ.), లబ్ధకామా –(ప్ర.ఏ.), న–(అవ్య.)

2) సమాసములు:–

అ) భువనేషు విదిత ఇతి భువనవిదితః (సప్తమీతత్పురుషః), తస్మిన్, భువనవిదితే.

ఆ) 1) పుష్కరాశ్చ ఆవర్తకాశ్చ ఇతి పుష్కరావర్తకాః (ద్వంద్వసమాసః), తేషామ్, పుష్కరావర్తకానామ్. 2) పుష్కరావర్తకః అనియు ఒకనామముగా చెప్పబడినది.

ఇ) ప్రకృతిషు పురుషః ప్రకృతిపురుషః (సప్తమీతత్పురుషః), తమ్ ప్రకృతిపురుషమ్.

ఈ) కామకృతాని రూపాణి యస్య తమ్ (మధ్యమపదలోపీ బహువ్రీహిః).

ఉ) దూరే బన్ధుః యస్య సః, (బహువ్రీహిః), దూరబన్ధుః.

ఊ) లబ్ధః కామః యయా సా లబ్ధకామా, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) పుష్కరావర్తకానామ్>పుష్కలావర్తకానామ్, 2) మోఘా>వన్ధ్యా.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **భువనవిదితే** – భువనమ్ – 1) భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి। భూ+భూసూధూభ్రస్జిభ్య శ్ఛన్దసి' ఇత్యత్ర క్యున్। అని అభిధానరత్నమాలావృత్తి. 2)'భువనం విష్టపం లోకో జగదేకార్థవాచకాః' అని హలాయుధకోశము. 3) 'గుణైర్వరం భువనహితచ్ఛలేన యం సనాతనః పితరముపాగమత్ స్వయమ్' – ఇతి భట్టికావ్యమ్ 1.1.

ఆ) **పుష్కరావర్తకానామ్** < పుష్కరావర్తకాః – పుష్కరం జలం ఆవర్తయన్తి భ్రమయన్తి ఇతి. పుష్కరావర్తకాః, తేషామ్ పుష్కరావర్తకానామ్.

1) శ్లో॥ పుష్కరా నామ తే మేఘా–బృహంతస్తోయమత్సరాః।
పుష్కరావర్తకాస్తేన కారణేనాహ శబ్దితాః॥ ఇతి 'విష్ణుపురాణమ్'.

శ్లో॥ *దగ్ధుం విశ్వం దహన కిరణైర్నోదితా ద్వాదశార్కా*
వాతా వాతా దిశి దిశి న వా సప్తధా సప్తభిన్నాః।
ఛన్నం మేఘైర్న గగనతలం **పుష్కరావర్తకాద్యైః**
పాపం పాపాః కథయత కథం శౌర్యరాశేః పితుర్మే॥ –వేణీసంహారమ్ 3.8

"ద్వాదశాదిత్యులు అగ్నికిరణములతో విశ్వమును దహించుట కొఱకు ఉదయించనే లేదు. ఏడుగా విడిపోయిన ఏడు ప్రచండవాయువులు (7×7=49) దిక్కులందు వీచుటలేదు. ఆకాశము పుష్కరావర్తకాది మేఘములతో ఆవరింపబడనేలేదు. ఓ పాపాత్ములారా! శౌర్యరాశియైన నా తండ్రియొక్క అమంగళమును ఎట్లు పలుకు చున్నారు." 'అశ్వత్థామ' యొక్క వియోగజనితమైన ఆక్రోశమిది.

2) శ్లో॥ *తదీయా స్తోయదేష్వద్య –* **పుష్కరావర్తకాదిషు ।**
అభ్యస్యన్తి తటాఘాతం – నిర్జితైరావతా గజాః॥ – కుమారసమ్భవమ్ 2.50

తారకుని లోకోపద్రవచర్యలను నివేదించు సందర్భము లోనిది. "ఐరావతమును

జయింపజూచిన ఆ తారకుని ఏనుగులు, నేడు పుష్కరావర్తక మేఘములందు వప్రక్రీడను అభ్యసించుచున్నవి".

ఇ) పై శ్లోకమునకు తుల్యభావముగల ఈ దిగువ శ్లోకమునిట పరిశీలించదగును.

శ్లో॥తథాపి జిహ్మః స భవజ్జిగీషయా–తనోతి శుభ్రం గుణసమ్పదా యశః।
సమున్నయన్భూతిమనార్యసఙ్గమా–ద్వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః॥

అయినప్పటికినీ కుటిలుడైన ఆ దుర్యోధనుడు నిన్ను జయించు కోర్కెతో, గుణసంపదతో నిర్మలమైన కీర్తిని వ్యాపింపజేయుచున్నాడు. ఐశ్వర్యమును పెంపుచేయునట్టి మహాత్ముల తోడి విరోధము కూడా అనార్యుల సాంగత్యము కంటె మేలైనది. – *కిరాతార్జునీయమ్ 1. 8.*

ఈ) **మోఘా>వన్ధ్యా.** వల్లభదేవునిపాఠము–వన్ధ్యా. 11వ శ్లోక ప్రథమపాదమున 'అవన్ధ్యామ్' అని చెప్పబడినందున 'వన్ధ్యా' అనునది 'మోఘా' పాఠము కన్న సరియైనదని భావింపదగును.

ఉ) **మఘోనః** – ఉణాదిసూత్రమ్ (1–159) – శ్వన్నుక్షన్పూషన్ప్లీహన్క్లేదన్స్నేహన్మూర్ధన్మజ్జన్నర్యమన్విశ్వప్సన్పరిజ్వన్ మాతరిశ్వన్మఘవన్నితి।

శ్వా–ఉక్షా–పూషా–ప్లీహా–క్లేదా–స్నేహా–మూర్ధా–మజ్జా–అర్యమా–విశ్వప్సా–పరిజ్వా–మాతరిశ్వా–మఘవా ।

వృత్తి :– మహ్యతే పూజ్యతేఽసౌ మఘవా, సూర్యో వా । 'మహ' ధాతోర్హకారస్య ఘత్వం అవుగామశ్చ । మఘవదీతి తకారాన్తోఽప్యయం శబ్దో దృశ్యతే।

తవ మఘం ధనమస్యాస్తీతి ***మఘవాన్, మఘవన్తౌ, మఘవన్తః*** *ఇతి మతుబన్తః ।*
కనినన్తస్తు–మఘవా, మఘవానౌ, మఘవానః; మఘవానమ్, మఘవానౌ, ***మఘోనః*** *॥*

అని 'భగవత్పాద శ్రీ దయానందసరస్వతి స్వామివారు'.

5) క్రియారూపము :– అ) **జానామి**

1) జ్ఞా–అవబోధనే–క్ర్యాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ.

2) పరస్మైపదీ, లట్–ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, **జానామి**–జానీవః–జానీమః

6) అలంకారములు:– అ) 'గుణ సంపన్నునియందు యాచన ఫలించకున్నను మంచిదే. గుణహీనునియందు యాచన ఫలించిన కోరికకలదైనను మంచిది గాదు' అని చెప్పబడుటచే ఇందు **ప్రేయోలంకార**మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *"ప్రేయః ప్రియతరాలాపః ప్రేమాదిఖ్యాపకం యథా"॥*

– *అలంకారసంగ్రహః – పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః – 36*

ఆ) శ్లోకపూర్వార్ధము, ఉత్తరార్ధముచే సమర్థనమగుటవలన 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *ప్రస్తుతార్థస్య సిద్ధ్యర్థం విన్యాసోఽర్థాన్తరస్య యః।*
అసావర్థాన్తరన్యాసో భిద్యతే బహుధా యథా॥ –*అ. సంగ్రహః–ప. పరిచ్ఛేదః–25*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- సమ్ప్రతి యాచ్ఞాప్రకారమాహ-జాతమితి – హే మేఘ! త్వాం భువనేషు విదితే భువనవిదితే। "నిష్ఠా-" (పా. 1.2.19) ఇతి భూతార్థే క్తః। "మతిబుద్ధి-" (పా. 3.2.188) ఇత్యాదినా వర్తమానార్థత్వే తు "క్తస్య చ వర్తమానే" (పా. 2.3.67) ఇతి 'భువన' శబ్దస్య షష్ఠ్యన్తతానియమాత్సమాసో న స్యాత్ । "క్తేన చ పూజాయామ్" (పా. 2.2.12) ఇతి నిషేధాత్ । పుష్కరాశ్చావర్తకాశ్చ కేచిన్మేఘానాం శ్రేష్ఠాస్తేషాం వంశే జాతమ్, మహాకుల ప్రసూత మిత్యర్థః । కామరూపమిచ్ఛాధీనవిగ్రహమ్, దుర్గాదిసఞ్చారక్షమమిత్యర్థః। మఘోన ఇంద్రస్య ప్రకృతిపురుషం ప్రధానపురుషం జానామి । తేన మహాకుల ప్రసూతత్వాది గుణయోగిత్వేన హేతునా। విధివశాద్దైవాయత్తత్వాత్। 'విధిర్విధానే దైవే చ' ఇత్యమరః। "వశమాయత్తే వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోః" ఇతి విశ్వః । దూరే బన్ధుర్యస్య స దూరబన్ధుర్వియుక్త భార్యోఽహం త్వయ్యర్థిత్వం గతః । నను యాచకస్య యాచ్ఞాయామ్ యాచ్యగుణోత్కర్షః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్య, దైవాద్యాచ్ఞాభఙ్గేఽపి లాఘవదోషాభావ ఏవోపయోగ ఇత్యాహ-యాచ్ఞేతి । తథా హి – అధిగుణేఽధికగుణే పుంసి విషయే యాచ్ఞా మోఘా నిష్ఫలాపి వరమీషత్ప్రియమ్। దాతుర్గుణాఢ్యత్వాత్ప్రియత్వం యాచ్ఞావైఫల్యాదీషత్ప్రియత్వ మితి భావః । అధమే నిర్గుణే యాచ్ఞా లబ్ధకామాపి సఫలాపి న వరమ్ । ఈషత్ప్రియమపి న భవతీత్యర్థః। "దేవాద్వృతే వరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబమ్ మనాక్ప్రియే" ఇత్యమరః। అర్థాన్త రన్యాసానుప్రాణితః ప్రేయోఽలఙ్కారః । తదుక్తమ్ దణ్డినా (కావ్యా 2.2.75) – "ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్" ఇతి । ఏతదాద్యే పాదత్రయే చతుర్థపాదస్థేనార్థాన్తరన్యాసేనోపజీవిత మితి సువ్యక్తమేతత్ ॥ 6 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ఉభయోరప్యన్యూనాధికతయా పరస్పరభుజాభుజిసమరపాద ప్రహారాన్త – విలసితేషు తూలశకలాయమానో న శక్నోమి సమీపేఽప్యవస్థాతుమ్ । తర్హి స్వేచ్ఛయా స్వామినమాశ్రయస్వేతి తత్రాహ – జాతమితి । హే శ్రీకృష్ణ! ఉ అవధారణే। భువనం జగచ్చాసౌ విదితశ్చ ఏవంభూతే రాధికారూపయాఽవిద్యయా భాసితే అంశే పుష్కరావర్తకానాం జాతమ్ । పుష్కరం ఆకాశః । ఆవర్తః భూప్రదేశో యథా ఆర్యావర్తో బ్రహ్మావర్తః, కః సూర్యస్తేజోపలక్షకః । కో వాయుః కం జలమ్ । కశ్చ కశ్చ కాని చేతి స్వరూపేషు యదిష్టమిత్యేకశేషః । పుష్కరఞ్చ ఆవర్తశ్చ కాని చ । ఆకాశవాయుతేజోజలపృథి వ్యాఖ్యాని పఞ్చమహాభూతాని । తేషాం జాతిం ప్రకృతిపురుషం ప్రకృతేః పరం పురుషం త్వామహం జానామి। ప్రకృతేః పరశ్చాసౌ పురుషశ్చేతి శాకపార్థివాదివత్ కర్మధారయః। తత్పురుషాదౌ సస్వాదేదిత్యమితి పరశబ్దలోపః। జాతమితి 'జనీ ప్రాదుర్భావే' అకర్మకః। గతిభుజ్యర్థాకర్మకాదధికరణే చేతి అధికరణే క్తిః । అధికరణవాచినా చేతి పుష్కరావర్తకానా మిత్యత్ర షష్ఠీ । జాతము అంశే ఇతి స్థితే । అయవలఞ్చ ఆదిహల ఉణే అవ్యయస్య వేతి ఉస్థానే వః। వ్యోమపుష్కరమమ్బరమ్। మారుతే వేధసి బ్రన్ధే పుంసి కః కం శిరోమ్బునో రిత్యమరః । ప్రకృతిపురుషం కిం భూతమ్ ? అరూపం రూపహీనమ్। ఏతదుపలక్షణమ్।

అరసమగన్ధమశబ్దమస్పర్శమిత్యాద్యపి జ్ఞాతవ్యమ్। పునః కిం భూతమ్। కామ్। కశ్చాసావశ్చేతి కా, తం కామ్। కో బ్రహ్మా అకారో విష్ణుః। మ రుద్ర ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। ఏతేనాకాశాదీని పఞ్చమహాభూతాని యస్మాదుత్పద్యన్తే, యస్మిన్ స్థితాని యశ్చ సంహరతి। తం పురుషం పరమేశ్వరం త్వామహం జానామి। నాత్ర కస్యాపి విమతిః। తత్రైవ విభూతి భేదానాశ్రిత్య సర్వమతసిద్ధేః। సర్వశిల్పినాం విశ్వకర్మాణం కారవః। 'నరాణాం చ నరాధిపమ్' చార్వాక ఉపాసతే।' సిద్ధానాం కపిలోమునిరితి సాఙ్ఖ్యాః। ఏవమన్యేఽపి। బ్రహ్మా విష్ణుః శివశ్చ త్వమ్। దూరాదధిపో వన్ధుర్యస్య, త్వమేవ మమ బన్ధుర్నాన్య ఇత్యర్థః । సోఽహం విధివశాత్। విధేః సహస్రాశ్వమేధాది రూపస్య కర్మణస్త్వత్ప్రీతయే ఽనుష్ఠితస్య వశాద్ । త్వయి ఏతాదృశమర్థిత్వం శ్రీనీలాద్రిసింహాసనస్థ దారుబ్రహ్మైవేశ్వర ఇతి మమ మతిరస్త్వితి వరం గతః ప్రాప్తః। హే యాచ్ఞామోఘాః, యాచ్ఞసు అమోఘా ఇత్యకార ప్రశ్లేషః। వాఞ్ఛాప్రదా ఇత్యర్థః। చతుర్ధామూర్త్యభిప్రాయేణ గౌరవేణ వా బహువచనమ్। యూయమేవ మఘోనశ్చతుర్దశేన్ద్రాన్ తేన సృష్టవన్తః । తను విస్తారే లిట్ మధ్యమపురుషబహువచనమ్। అ । "అన్యాదేశాభ్యాసస్యా యుక్ పార్శ్వోఽశస్యాదేరణిత్వేదిత్యదేత్ (?) । ద్వి ల్విటక్ చ। నను వయం మహేన్ద్రాదిష్వేవ గుణవదన్తరేషు వాఞ్ఛాప్రదాః, న త్వాదృశేషు అధమేషు నృష్విత నేత్యాహ–అధిగతో గుణం అధిగుణః। ద్వితీయా తత్పురుషః। గుణవానిత్యర్థః। యూయమధిగుణే గుణవతి మహేన్ద్రాదౌ మా లబ్ధకా– న ప్రాప్తసుఖాః । అధమే మాదృశే అకిఞ్చనే న । ఏతేన బ్రహ్మేన్ద్రాదీనేవ గుణవత్తరాన్ బ్రహ్మేన్ద్రపదవ్యాది దానేన మోహయథ। తేషు సుఖం నాస్తి భవతామకిఞ్చన ప్రియత్వాదకిఞ్చనే తు మాదృశేఽధమే యుష్మాక మనుగ్రహ ఏవ ఐశ్వర్యమదాఽభావాత్। లబ్ధం కం యైస్తే లబ్ధకాః । మా శబ్దో నిషేధే । అధిగుణే మా లబ్ధకాః । అధమేన వా లబ్ధకా నిషేధ్యయేనః విధిః । లబ్ధకా ఇత్యర్థః । "కో బ్రహ్మణి సమీరాత్మయమదక్షేషు భాస్కరే" । మయూరేఽగ్నౌ చ పుంసి స్యాత్ సుఖశీర్షజలేషు కమితి తన్త్రాన్తరమ్ ॥ 6 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తం గుణకీర్తనేనాభిముఖీకృత్య ప్రోత్సాహయన్, స్వాభిమత ముపక్షిపతి –– జాతం వంశ ఇత్యాది । పుష్కలావర్తకా నామ ప్రలయసమయాధికారిణో మహాన్తః పయోధరవిశేషాః । మన్వాదీనాం కూటస్థానాం పుత్రపౌత్రాదిరూపేణ వంశస్థాపన దర్శనాదేతేషాఞ్చ ప్రాధాన్యాదస్య మేఘస్య సామాన్యాచ్చ తత్కర్తృత్వమభ్యుపేత్యైవముక్తిః। భువనవిదిత ఇతి । యతస్తే సురకరికరపీవరప్రచణ్డధారాసారసంప్లావితజగదణ్డపిణ్డా దేవకార్యాధికారిణః, తతస్తేషాం వంశ జగతి కో న జానాతీత్యర్థః। జానామి న తు యస్య కస్యచిద్వచనాద్విశ్వసిమి, అహమేవైతత్సర్వం సాధ్వవగచ్ఛామీత్యర్థః । ప్రకృతిపురుషం రాజ్యాఙ్గత్వేనాన్తర్భూతం పురుషమ్ అధికారిపురుషమితి యావత్ । కామరూపం కామతో రూపం యస్య తమ్, అణిమాద్యష్టసిద్ధిసమ్పన్నమిత్యర్థః । ఏతచ్చ – 'పుష్పమేఘీకృతాత్మా' ఇత్యాదీనాముపరి వక్ష్యమాణానాం నిర్వాహకతయోపాత్తమ్ । మఘోనః ప్రకృతిపురుష

మితి, త్రిభువనపతేర్మహేన్ద్రస్యాపి త్వదధీనా రాజ్యస్థితిః వృష్ట్యాయత్తత్వాత్ జగత్స్థితేః, అహో ధన్యస్త్వమితి ద్యోత్యతే । తేన యత ఏవం జానామి తస్మాత్ । అర్థిత్వమితి సామాన్యేనోక్తిరభ్యుపగమే విషయవిశేషప్రకాశనార్థమ్ । విధివశాత్ దైవబలాదితి అప్రతికర్తవ్యతాం ద్యోతయతి। దూరబన్ధుః దూరే బన్ధుర్యస్య సః । 'ధర్మార్థకామకార్యేషు భార్యా పుంసః సహాయినీ। విదేశగమనే చాస్య సైవ విశ్వాసకారిణీ' ఇతి, 'న హి భార్యాసమం మిత్రమ్' ఇతి చ తదతిశాయినో బన్ధోరభావాత్ భార్యైవాత్ర బన్ధురిత్యుచ్యతే। తథా రఘువంశే – 'వైదేహిబన్ధోర్హృదయం విదద్రే' ఇతి । నను త్వత్ప్రార్థితం మయా దుష్కరం చేత్, సుకరమపి న వా క్రియతే; తదానీం ప్రణయభఙ్గేన మానక్షతిర్భవతో భావినీత్యాశఙ్క్య తన్నేత్యాహ – మోఘా ప్రయోజనవన్ధ్యా । 'వరం క్లీబే మనాక్ప్రియే' ఇత్యమరః । అధిగుణే అధిగతగుణే అభిజనాదిగుణైరుత్కృష్టే । పుంసీతి శేషః । అధమే తద్విపరీతే । లబ్ధకామా కామ్యతే ఇతి కామః ప్రయోజనమ్ 'యదుద్దిశ్య ప్రవర్తన్తే పురుషాస్తత్ప్రయోజనమ్' ఇతి లక్షితత్వాత్, ప్రాప్తప్రయోజనా। ఉభయత్ర అపిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః। మోఘత్వేఽపి శ్లాఘ్యత్వమ్ అమోఘత్వేఽపి అశ్లాఘ్యత్వం చ యాచ్ఞాయాః, పూర్వత్ర యాచితుః సతామగర్హణీయత్వాత్ ఉత్తరత్ర అన్యథాభావాచ్చేతి గ్రాహ్యమ్। అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 6 ॥

శ్లో॥ సన్తప్తానాం త్వమసి శరణం తత్పయోద! ప్రియాయాః
సన్దేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య ।
గన్తవ్యా తే వసతిరలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం
బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యా॥ 7

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– సన్తప్తానామ్, త్వమ్, అసి, శరణమ్, తత్ పయోద, ప్రియాయాః
సన్దేశమ్, మే, హర, ధనపతి–క్రోధ–విశ్లేషితస్య।
గన్తవ్యా, తే, వసతిః,+అలకా, నామ, యక్ష+ఈశ్వరాణామ్,
బాహ్య+ఉద్యాన–స్థిత–హర–శిరః+చన్ద్రికా–ధౌత–హర్మ్యా॥

ప్రతిపదార్థము:– హే పయోద! – ఓ మేఘుడా!

త్వమ్	=	నీవు
సన్తప్తానాం శరణమ్	=	ఆతపసంతప్తులకు జలము నిచ్చుట చేతను, ప్రవాసితులకు స్వస్థానము చేతను రక్షించువాడవు.
అసి	=	అయితివి.
తత్	=	అందుచేత,
ధనపతి...విశ్లేషితస్య	=	కుబేరుని కోపముచేత కాన్తకు దూరము చేయబడిన వాడనైన
మే	=	నా యొక్క
సన్దేశమ్	=	(క్షేమ) సమాచారమును

ప్రియాయాః = నా కాన్తకు
హర = కొనిపొమ్ము.
బాహ్య....హర్మ్యా = బాహ్య ఉద్యానమందున్న శివుని తలయందలి వెన్నలచే ధవళమైన ప్రాసాదములు గలదైన,
అలకానామ = 'అలకాపురి' యని ప్రసిద్ధి నందినదియు నగు
యక్ష+ఈశ్వరాణామ్ = యక్షప్రభువులయొక్క
వసతిః = నివాసప్రాంతము
తే = నీకు
గన్తవ్యా = పోదగినది.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘా! నీవు ఆతపసంతప్తులకు జలమునిచ్చుటచేతను, ప్రవాసితులకు స్వస్థానము కలిగించుటచేతను రక్షించువాడవైయితివి. కనుక కుబేరుని కోపముచేత కాన్తకు దూరము చేయబడినవాడనైన నా యొక్క సమాచారమును మదీయకాన్తకు చేర్చుము. బాహ్య ఉద్యానమందున్న శివుని తలయందలి వెన్నెలచే ధవళములైన ప్రాసాదములు గలదైన 'అలకాపురి' యని ప్రసిద్ధి నందినదియునగు యక్ష ప్రభువుల నివాస ప్రాంతము నీకు పోదగినది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

పయోద–(సం.ప్ర.ఏ.), త్వమ్–(ప్ర.ఏ.), సన్తప్తానామ్–(ష.బ.), శరణమ్–(ప్ర.ఏ.), అసి–(క్రియ), తత్–(అవ్య.), ధనపతి...విశ్లేషితస్య–(ష.ఏ.), మే– (ప్ర.ఏ.), సన్దేశమ్–(ద్వి.ఏ.), ప్రియాయాః–(ష.ఏ.), హర–(క్రియ), బాహ్య... హర్మ్యా–(ప్ర.ఏ.), అలకా–(ప్ర.ఏ.), **నామ**–(అవ్య.), యక్షేశ్వరాణామ్–(ష.బ.), వసతిః–(ప్ర.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), గన్తవ్యా–(ప్ర.ఏ.) (కృత్).

2) సమాసములు:–

అ) ధనపతేః క్రోధః, ధనపతిక్రోధః (షష్ఠీ తత్పురుషః), తేన విశ్లేషితః ధనపతిక్రోధ విశ్లేషితః (తృతీయా తత్పురుషః), తస్య, ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య.

ఆ) బాహ్యశ్చ తదుద్యానమ్, బాహ్యోద్యానమ్ (షష్ఠీతత్పురుషః), స్థితశ్చాసౌ హరః స్థితహరః (కర్మధారయః), బాహ్యోద్యానే స్థితహరః, బాహ్యోద్యానస్థితహరః (సప్తమీ తత్పురుషః), తస్య శిరః (ష.త.), తస్మిన్ యా చన్ద్రికా (స.త.), తయా ధౌతాని హర్మ్యాణి యత్ర సా, (బహుప్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) ధనపతిక్రోధ > ధనపతేః క్రోధ –.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **అలకా** > అల్ + క్వున్ + టాప్.

1) 'అలత్యలకా । అల భూషణే క్షిపకాదిత్వాదిత్వా భావః' క్షీరస్వామి.

2) 'అలతి భూషయతి అలకా' - 'రాయముకుట'.

3) అలయతి భూషయతి స్వస్థానమిత్యలకా. 'అలభూషణపర్యాప్తి శక్తి వారణేషు', అని 'గురుబాలప్రబోధికా'. తానుండుచోటు నలంకరించునది.

4) శ్లో॥ **అలకా** మతివాహ్యైవ - వసతిం వసుసమ్పదామ్।
స్వర్గాభిష్యన్దవమనం - కృత్వే వోపనివేశితమ్ ॥ - *కుమారసమ్భవమ్6-37*

ఓషధిప్రస్థ వర్ణన - ధనసంపదలకు పట్టు అగు అలకానగరమును మోసికొని పోయి, ఈ పురములో పెట్టినారో, స్వర్గములో ఎక్కువైన జీవులు ఇచట ప్రవేశ పెట్టబడినారో అన్నట్లున్న **ఓషధిప్రస్థము**ను చూచిరి.

ఆ) **నామ**>అవ్యయము-ప్రాకాశ్యసమ్భావనాక్రోధాఙ్గీకార కుత్సనాలీక విస్మయామన్త్రణ స్మృతికథఞ్చిదర్థేషు అస్య వృత్తిః । - *అవ్యయకోశః-469*

ప్రాకాశ్యమ్-సమ్భావనాయామ్-క్రోధే-అఙ్గీకారే-కుత్సనే-అలీకే-విస్మయే-ఆమన్త్రిణే-స్మృతౌ-కథఞ్చిదర్థే ।

ఇదమత్రావధేయమ్-నామశబ్దః క్లీబాన్తోఽన్యః, యస్యాభిధానాదిరర్థః, యస్య చ 'నామ్న్యాదిశిగ్రహోః (అష్టాధ్యాయీ. 3-4-58) ఇత్యాదిషు గ్రహణమ్ ఇతి । ప్రకృతమున ప్రాకాశ్యమ్ - అతిప్రసిద్ధత్వమ్ । యథా -

*శ్లో॥ అస్త్యుత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా-హిమాలయో **నామ** నగాధిరాజః।*
పూర్వాపరౌ వారినిధీ విగాహ్య-స్థితః పృథివ్యా ఇవ మానదణ్డః॥ -కు.సం. 1-1

5) క్రియారూపములు:- అ) **అసి** ఆ) **హర.**

అ) 1) అస (అస్) భువి-(ఉండుట)-అ.ప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
2) లట్-మధ్యమపురుషైకవచనమ్. **అసి** - స్థః - స్థ.

ఆ) 1) హృఞ్ (హృ) హరణే-(తీసికొనిపోవుట) భ్వా.ప్ర., ద్వికర్మకమ్, ఉభయపదీ.
2) పరస్మైపదీ-లోట్-మ.పు.ఏ. **హర (హరతాత్)** - హరతమ్ - హరతః ।

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- సన్తప్తానామితి । హే! పయోద! త్వం సన్తప్తానామాతపేన వా ప్రవాసవిరహేణ వా సఞ్జ్వరితానామ్ । "సన్తాపః సఞ్జ్వరః సమౌ" ఇత్యమరః । శరణం పయోదానేనాతపస్విన్నానాం ప్రోషితానాం స్వస్థానప్రేరణ్యా చ రక్షకోఽస్మి। "శరణం గృహరక్షిత్రోః" ఇత్యమరః । తత్తస్మాత్కారణాద్ధనపతేః కుబేరస్య క్రోధేన విశ్లేషితస్య ప్రియయా వియోజితస్య మే మమ సన్దేశం వార్తాం ప్రియాయా హర, ప్రియాం ప్రతి నయేత్యర్థః । సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ । సన్దేశహరణేనావయోః సన్తాపం నుదేత్యర్థః । కుత్ర స్థానే సా స్థితా, తత్స్థానస్య వా కిం వ్యావర్తకం తత్రాహ - గన్తవ్యేతి । బహిర్భవమ్ బాహ్యమ్ । "బహిర్దేవపఞ్చజనేభ్యశ్చ" ఇతి యఞ్ । బాహ్య ఉద్యానే స్థితస్య హరస్య శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధౌతాని నిర్మలాని హర్మ్యాణి ధనికభవనాని యస్యాం సా తథోక్తా। "హర్మ్యాది

ధనినాం వాసః" ఇత్యమరః । అనేన వ్యావర్తకముక్తమ్ । అలకా నామాలకేతి ప్రసిద్ధా యక్షేశ్వరాణాం వసతిః స్థానం తే తవ గన్తవ్యా, త్వయా గన్తవ్యేత్యర్థః । "కృత్యానాం కర్తరి వా" (పా. 2.3.71) ఇతి షష్ఠీ ॥ 7 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- అవాప్య సామ్రాజ్యమద ఇత్యాశఙ్క్యాహ -- సన్తప్తానామితి । హే పయోదప్రియాయా ధన! పయో దుగ్ధం దదాతీతి పయోదో గోపః । తస్య ప్రియా పయోదప్రియా గోపీ రాధికా। తస్యా ధనమివ ధనం ఉపాదేయ ఇత్యర్థః । హే శ్రీకృష్ణ! త్వం సన్తప్తానానామాధ్యాత్మికాదిభిస్తాపైః సన్తప్తానాం స్వభక్తానాం శరణమసి । తత్తత్తాప నివారకోఽసి । తత్ కిమిత్యాహ । తత్తస్మాత్సన్తప్తానాం శరణమిత్యనేన అహమపి రాజ్యభారేణ సన్తప్తస్తం హరేత్యాశయః । రాజ్యాపాకరణేనానుగృహాణ । నను త్వం భక్తః, అతస్తద్ధరణే రిపావివ మయ్యపి తవ క్రోధో భవేదిత్యాహ । మమ కీదృశః । పతిక్రోధవిశ్లేషితస్య । భువో హరణే యః పత్యుః క్రోధస్తేన విశ్లేషితస్య । ప్రత్యా చ (?) నిత్యతృప్తస్య తవ రాజ్య ప్రతిగ్రహేణ కృతార్థం మన్యస్య । త్వయ్యర్పితభూమణ్డలాద్యఖిలపరిగ్రహేఽకిఞ్చనే మయి వాఞ్ఛాప్రదత్వం పూర్వశ్లోకోక్తం యుక్తమేవ । కాఽసౌ వాఞ్ఛేత్యాహ । గన్తవ్యేత్యాది । తే త్వయా। సా వసతిః నివాసరూపః గుణ్డిచామణ్డపః యత్ర పూర్వం బ్రహ్మణా ప్రతిష్ఠితః। ప్రత్యబ్దం తద్గమనం త్వయా బ్రహ్మణః సమక్షం ప్రతిశ్రుతమ్।సా గన్తవ్యా। కిం భూతానామ– సమ్భావనాయాం యక్షేశ్వరాణాం వసతిరలకాపూరివ । అతిసమృద్ధత్వాదితి రూపకమ్ । గుణ్డిచా పునః కిమ్భూతా– వాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యా । స్థితం స్థితిః । భావే క్తః। తద్ధరతీతి దృఞోఽచ్ వహన ఇత్యజ్ । స్థితహరః స్థితేః కర్తా విష్ణుః। శిరశ్చన్ద్రోఽస్యాస్తీతి శిరశ్చన్ద్రీ శివః । కో బ్రహ్మా । వాహ్యోద్యానాయ ప్రయోజనవశేనైవ దారుబ్రహ్మణ ఏవ బ్రహ్మాదయః పుమాకారాః శ్ర్యాదయశ్చస్త్ర్యాకారా లీలయైవావతారాః। అలకాపి వాహ్యోద్యానే ఆరామే స్థితో యో హరః శివస్తస్య శిరశ్చన్ద్రికయా ధౌతాని హర్మ్యాణి యస్యాః సా॥ 7॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ లోకోత్తరగుణోద్భావనేన తం ప్రరోచయన్ స్వప్రార్థనావిషయం ప్రకాశయతి – సన్తప్తానామితి । సన్తప్తానాం కర్కశతరనిదాఘార్కకిరణదావసమ్పర్కనితాన్త –తాన్తానామ్। అవిశేషోక్త్యా స్థావరాణాం జఙ్గమానాం చ భూతానామితి సిధ్యతి । త్వమితి। న తు తవ కశ్చిత్ ప్రతినిధిరితి భావః । శరణమసి రక్షితా భవసి, న పునః క్రియసే రాజ పురుషాదివత్ పరనియోగేనోత్కోచగ్రహణాదినా చేతి వ్యజ్యతే । 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః । తతశ్చ స్వభావత ఏవ పరోపకారపరస్త్వమితి ప్రతీయతే । తత్ తస్మాత్, యతోఽహమపి ప్రియావిరహఘర్మసన్తప్తః। పయోద 'పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేవ చ తన్మయమ్' ఇతి స్తుతస్య పయసో నను దాతా త్వమ్, అతః సర్వస్య ప్రాణద ఇతి భావః । ప్రియాయా సమ్బన్ధి మత్కర్తృకం వాచికమ్ । అథవా ప్రియాయాః హర ప్రాపయ। ప్రియాయా ఇత్యవశ్యకర్తవ్యత్వం ద్యోత్యతే । మే పురోవర్తినో మమ దశా తావత్తవ నయనగోచరా, అతోఽహం దయావిషయ ఏవేతి భావః । కిం నిమిత్తం తవాయమీదృశో

దశావిపాక ఇతి చేత్తత్రాహ–ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య నిధిపతేః కోపేన, న పునరితో గతేన మహతాపరాధేన । నిర్నిమిత్త ఏవ కాశం కుశం వావలమ్బ్య శ్రీమతామనపేక్షి–తాపరోపతాపః కోప ఇతి భావః। హేతుహేతుమతోరభేదోపచారాత్ శాపః క్రోధ ఇత్యుచ్యతే। విశ్లేషితస్య న తు విశ్లిష్టస్యేతి, మనఃప్లోషణే విశ్లేషణే బలాత్కారం ద్యోతయతి। భవతు, అభ్యుపగతం మయా సుహృదర్థానుష్ఠానమ్, అథ కథయ కియతి దూరే తే దారాః, కిం నామా చాసౌ దేశ ఇతి తద్విచారం స్వాభిప్రాయేణైవ పరికల్ప్యోత్తరమాహ– గన్తవ్యా త ఇతి । 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ । నామ ప్రసిద్ధౌ । యక్షేశ్వరాణాం వైశ్రవణస్య, తదనువర్తినాం చ మణిభద్రాదీనాం వసతిః। రాజధానీత్యనేన నిరుపమవిభూతిశాలిత్వా దతిదర్శనీయతయావశ్యాభిగమనీయతాం వ్యనక్తి। నను పురన్దరపురాదీనామస్మాభి ర్దృష్టత్వాత్తేభ్యోఽస్యాః కో విశేష ఇతి చేత్తత్రాహ– బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌత హర్మ్యేతి । కైలాసస్య హిమవదేకదేశత్వాత్ హిమవతశ్చ 'యస్య చోపవనం బాహ్యం సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇత్యుక్తత్వాత్ కైలాసమేఖలావాసిన్యా ధనదరాజధాన్యాశ్చ గన్ధమాదన మేవ బాహ్యోద్యానమితి మన్తవ్యమ్ । మేరుదక్షిణభాగవర్తినః కైలాసానుషక్తస్య పూర్వపశ్చిమ సముద్రావగాఢకోటిద్వయస్య గన్ధమాదననామ్నః శైలస్యోపరి గన్ధమాదనం నామ దివ్య ముద్యానమ్, 'గన్ధమాదనకైలాసౌ పూర్వపశ్చాయతావుభౌ । పూర్వేణ మన్దరో నామ దక్షిణే గన్ధమాదనః॥ వనం చైత్రరథం పూర్వం దక్షిణం గన్ధ మాదనమ్' ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణ వచనాత్ 'త్వామిహ స్థితవతీముపస్థితా। గన్ధమాదన వనాన్తదేవతా' ఇతి, 'పద్మభేదపిశునాః సిషేవిరే। గన్ధమాదనవనాన్తమారుతాః' ఇత్యాదిభిర్గన్ధమాదనే చ మదనరిపువిహారస్య గ్రన్థాన్తరేషు శ్రవణాత్। బాహ్యోద్యానాదచలతో రామణీయకహృతహృదయస్య గౌరీపతే ర్జటాజూటతటసతతసంనిహితతరుణచన్ద్రనిష్యన్దమానసాన్ద్రచన్ద్రికానిఝురప్రక్షాలన–ద్విగుణకాన్తిభిః సుధాధవలైః ప్రాసాదైర్విభూషితా, అతః పురాన్తరాసాధారణపరమగుణ విశిష్టేతి వ్యతిరేకః, తత ఏవ విశిష్టా భోగభూమిరవశ్యం ద్రష్టవ్యేతి అద్భుతరసః, నగరీప్రవేశా త్పూర్వమేవ పార్వతీవల్లభం దుర్లభదర్శనం దేవ మనాయాసేన సాక్షాత్కరిష్యసి అహో దిష్ట్యా వర్ధిష్యసే ప్రకృష్టపురుషార్థలాభాదితి వస్తు చ ద్యోత్యతే ॥ 7 ॥

శ్లో॥ త్వామారూఢం పవనపదవీముద్గృహీతాలకాన్తాః
ప్రేక్షిష్యన్తే పథికవనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః।
కస్సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యాదన్యోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః॥ 8

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– త్వామ్, ఆరూఢమ్, పవనపదవీమ్, ఉత్+గృహీత+అలక+అన్తాః, ప్రేక్షిష్యన్తే, పథిక–వనితాః, ప్రత్యయాత్+ఆశ్వసన్త్యః।

కః+సన్నద్ధే, విరహ-విధురామ్, త్వయి+ఉపేక్షేత, జాయామ్,
న,స్యాత్,+అన్యః,+అపి,+అహమ్, ఇవ,జనః యః, పరాధీనవృత్తిః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

పవనపదవీమ్	=	వాయుమార్గమును,
ఆరూఢమ్	=	అధిరోహించిన,
త్వామ్	=	నిన్ను
పథికవనితాః	=	బాటసారుల స్త్రీలు (ప్రోషితభర్తృకలు)
ప్రత్యయాత్	=	తమ ప్రియులు వత్తురను నమ్మకము వలన,
ఆశ్వసన్త్యః	=	ఊరటకలవారై,
ఉద్గృహీత....అన్తాః	=	ఎగత్రోయబడిన ముంగురుల కొనలు గలవారై
ప్రేక్షిష్యన్తే	=	చూతురు,
త్వయి	=	నీవు,
సన్నద్ధే (సతి)	=	వ్యాపృతుడవైయుండగా,
విరహ-విధురామ్	=	వియోగముచేత వివశురాలైన,
జాయామ్	=	భార్యను,
కః	=	ఎవడు,
ఉపేక్షేత	=	ఉపేక్షించును?
అన్యః+అపి	=	ఇతరుడైనను,
యః జనః	=	ఏ జనుడు,
అహమ్+ఇవ	=	నావలె
పర+ఆధీన-వృత్తిః	=	పరాయత్త జీవనము గలవాడును,
న **స్యాత్**	=	కాకుండునో

తాత్పర్యము:- వాయుమార్గమును(ఆకాశమును) అధిరోహించిన ఓ మేఘుడా! నిన్ను, ప్రోషితభర్తృకలు తన ప్రియులు వత్తురను నమ్మకమువలన ఊరట కలవారై, ఎగత్రోయబడిన ముంగురుల కొనలు గలవారై, చూతురు. నీవు వ్యాపృతుడవు కాగా వియోగముచేత వివశురాలైన భార్యను ఎవడు ఉపేక్షించును. అన్యుడైనను ఏ జనుడు నావలె బానిసబ్రతుకు గలవాడు కాకుండునో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

పవనపదవీమ్-(ద్వి.ఏ.), ఆరూఢమ్-(ద్వి.ఏ.), త్వామ్-(ద్వి.ఏ.), పథికవనితాః-(ప్ర.బ.), ప్రత్యయాత్-(పం.ఏ.), ఆశ్వసన్త్యః-(ప్ర.బ.), ఉద్....అన్తాః-(ప్ర.బ.), ప్రేక్షిష్యన్తే-(క్రియ), త్వయి-(స.ఏ.), సన్నద్ధే-(స.ఏ.), విరహవిధురామ్- (ద్వి.ఏ.), జాయామ్-(ద్వి.ఏ.), కః-(ప్ర.ఏ.), ఉపేక్షేత-(క్రియ), అన్యః-(ప్ర.ఏ.), అపి- (అవ్య.), యః-(ప్ర.ఏ.), జనః-(ప్ర.ఏ.), అహమ్-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.), పర....వృత్తిః -(ప్ర.ఏ.), న-(అవ్య.), స్యాత్-(క్రియ)

2) సమాసములు:-

అ) పవనస్య పదవీ, పవనపదవీ (ష.త.) తామ్, పవనపదవీమ్.

ఆ) ఉద్గృహీతాః అలకానామన్తాః యాభిః తాః, ఉద్గృహీతాలకాన్తాః, (బహుబ్రీహిః).

ఇ) పథికానామ్ వనితాః పథికవనితాః (ష.త.)

ఈ) విరహేణ విధురా, విరహ-విధురా (తృ.త.) తామ్, విరహ-విధురామ్.

ఉ) పరస్మిన్ అధీనా వృత్తిః యస్య స పరాధీనవృత్తిః -(బహుబ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:- 1) ఆశ్వసన్త్యః > ఆశ్వసత్యః, 2) అహమివ > అయమివ.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **పథికవనితాః** - (ప్రోషితభర్తృకాః) లక్షణమ్-

1) *'దేశాన్తరగతే భర్తరి సన్తాపవ్యాకులా ప్రోషితభర్తృకా*
అస్యాః చేష్టా దశావస్థాః' - రసమఞ్జరీ

2) 'దేశాన్తరగతే కాన్తే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా' - ప్ర.రు.య.భూ.-నాయక ప్రకరణమ్.

3) కథాభిః కమనీయాభిః-కామ్యైర్భోగైశ్చ సర్వదా-
ఉపచారైశ్చ రమయే-ద్యస్స కాన్త ఇతీరితః॥

కమనీయకథలచేత, వార్తాలాపములచేత, ఇచ్ఛానుకూలములగు భోగములచేత, ఆదరపూర్వక క్రియాకలాపములచేత సదా భార్యను అలరించువాడు 'కాంతుడు' గా పేర్కొనబడును.

4) శ్లో॥ నానాకార్యాణి సన్ధాయ-యస్యా వై ప్రోషితః ప్రియః।
ప్రరూఢాలకకేశాన్తా-భవేత్ప్రోషితభర్తృకా॥ - ***భరతః***

5) ప్రరూఢాః ప్రలమ్బీభూతా అలకాః, కేశాన్తశ్చ కబరీభారః। ప్రరూఢే ఏకవేణీభూతే యస్యాః। అన్యే తు అకృతకర్మతయా కేశాన్తే లలాటే రోమ్ణాముద్భేదముత్ప్రరూఢం వర్ణయన్తి - ***అభినవః।***

యక్షుని నేటి స్థితికి తుల్యమైనదిగా భావించదగు, అమరుశతకము నందలి 92వ శ్లోకమును ఇట గమనింపదగును. మరిన్ని వివరములకు మనసిజవ్యాఖ్య.

శ్లో॥ దేశైరన్తరితా, శతైశ్చ సరితాముర్వీభృతాం కాననై
ర్యత్నేనాపి న యాతి లోచనపథం కాన్తేతి జానన్నపి।
ఉద్గ్రీవశ్చరణాగ్రరుద్ధవసుధః ప్రోన్మృజ్య సాస్రే దృశౌ
తామాశాం పథికస్తథైవ కిమపి ధ్యాయ న్ముహుర్వీక్షతే॥

"ప్రోషితుడు తనకు తన కాన్తకు నడుమ అనేక దేశములు, నదులు, కొండలు, అరణ్యములును అడ్డమున్నవనియు, కంటికగపడదనియు, ఎఱింగియు నేలమీద పాదాగ్రములపై నిలిచి మెడయెత్తి, కన్నులలోని కన్నీరును తుడిచివైచికొని ఏమేమో తలంచుచు ఆకాన్తయుండు దిక్కును చూచుచున్నాడు".

ఆ) **జాయామ్** < 1) జాయా– స్త్రీలింగమ్, జాయతే పుత్రరూపేణాత్మాస్యామితి। –భార్యా.

ఉణాదిసూత్రమ్ (4–112) – జనేర్యక్ – జన్యమ్, **జాయా**।

వృత్తి :– *యా జాయతే యస్యాం వా సా* ***జాయా,*** పత్నీ । *'యే విభాషా'* ఇతి *వ్యవస్థితివిభాషయా పత్న్యాం జాయా, నిత్యమాత్వమ్, అన్యత్ర జన్యమ్, నిర్వాదో యుద్ధం వా*॥ – భగవత్పాద శ్రీ దయానన్దసరస్వతిస్వామివారు.

2) శ్లో॥ *పతిర్భార్యాం సంప్రవిశ్య గర్భో భూత్వేహ జాయతే।*
జాయాయాస్తద్ధి జాయత్వం యదస్యాం జాయతే పునః॥ –మనుస్మృతి. 9. 8

"భర్తయే భార్యగర్భములో ప్రవేశించి తిరిగి జన్మను ఎత్తుచున్నాడు. భర్త తన భార్యయందు జన్మించుటవలన ఆమెను 'జాయా' అని పిలుచుచున్నారు."

3) శ్లో॥ ***దారాః క్షేత్రం కళత్రం చ – భార్యా సహచరీ వధూః।***
సధర్మచారిణీ పత్నీ– జాయా చ గృహిణీ గృహాః॥
అని హలాయుధకోశము '11' పేర్లను పేర్కొన్నది.

ఇ) **సన్నద్ధే** < సమ్+నహ+క్తః, భావేప్రయోగము – సప్తమీ విభక్తి.

1) *'ప్రకటితసురధనుస్తడిల్లతా గర్జితాదిసామగ్రికే'* అని సారోద్ధారిణి పేర్కొన్నది.

2) *'When you appear with all your equipments, are fully ready, to begin your work'* అని కాలే మహాశయుడు.

3) శ్లో॥ *నవజలధరః* ***సన్నద్ధో౽*** *యం, న దృప్త నిశాచరః*
సురధనురిదం దూరాకృష్టం, న నామ శరాసనమ్।
అయమపి పటుర్ధారాసారో, న బాణ పరంపరా
కనకనికషస్నిగ్ధా విద్యుత్ప్రియా, న మమోర్వశీ॥ – విక్రమోర్వశీయమ్. 4. 1

"ఇతడు పైకెగురుటకు సన్నద్ధుడుగానున్న కొత్తమేఘమే కాని గర్వించిన నిశాచరుడు కాడు. ఇది చాలదూరము వ్యాపించిన ఇంద్రధనుస్సే కాని నిశాచరుని ధనుస్సు కాదు. ఇది తీవ్రముగాపడు వర్షధారల జల్లుగాని బాణ పరంపర గాదు. ఇది గీటురాయిపై గీయబడిన బంగరు గీతవలె ఉజ్జ్వలమైన మెరుపు తీగయే కాని, నా ప్రియురాలైన ఊర్వశి కాదు."

ఈ) **ఆశ్వసత్యః** > 'ఆశ్వసన్త్యః'.

1) **ఆశ్వసత్యః** – 'శ్వస్' ధాతువు. అదాదిగణము. 'అదః ప్రభృతిభ్యః శపః' అను సూత్రముచే 'శప్' కు లోపమురాగా, 'శప్ శ్యనోర్నిత్యమ్' అను సూత్రముచే 'నుమ్' రానందున, 'ఆశ్వసత్యః' రూపము నిష్పన్నమగును.

2) **ఆశ్వసన్త్యః** – మహావైయాకరణుడైన భారవి 'ఆశ్వసేయుర్నిశాచరాః' అను ప్రయోగముచేయుటచేతను,'న విశ్వసేదవిశ్వస్తే విశ్వస్తే నాతి విశ్వసేత్' అను

మహాభారత ప్రయోగము చేతను,'భ్వాదిస్తు ఆకృతిగణః తేన చులుమ్పతీత్యాది సంగ్రహః' అను 'సిద్ధాన్తకౌముదీ' వాక్యానుసారము 'శ్వస్' ధాతువును భ్వాది ప్రకరణమున గుర్తించి 'శప్' కు లోపము లేనందున 'నుమ్' వచ్చుటచే 'ఆశ్వసన్త్య' పదము నిష్పన్నమగును. కనుక

3) రెండు పాఠములును స్వీకరింపదగును.

5) క్రియారూపములు:– 1) **ప్రేక్షిష్యన్తే,** 2) **ఉపేక్షేత,** 3) **స్యాత్.**

1) ప్ర–ఉపసర్గ,ఈక్ష(ఈక్ష్)–దర్శనే (దర్శించుట), భ్వా.ప్ర. సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, ల్భట్ – (ప్ర.బ.), ప్రేక్షిష్యతే – ప్రేక్షిష్యేతే – **ప్రేక్షిష్యన్తే.**

2) ఉప–ఉపసర్గ, ఈక్ష (ఈక్ష్) – దర్శనే, భ్వాదిప్రకరణమ్. సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ. విధిలజ్ – (ప్ర.ఏ.), **ఉపేక్షేత** – ఉపేక్షేయాతామ్ – ఉపేక్షేరన్.

3) అస (అస్) – భువి (ఉండుట). అదాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. విధిలిజ్ – (ప్ర.ఏ.), **స్యాత్** – స్యాతామ్ – స్యుః.

6) అలంకారములు:– అ) అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము – మల్లినాథవ్యాఖ్య చూడదగును.

ఆ) ఈ శ్లోకము వ్యతిరేకాలంకారమునకు ఉదాహరణముగా'సారోద్ధారిణి' పేర్కొనుటయే గాక 'మమ్మటార్యుని కావ్యప్రకాశము' న దశమోల్లాసమున చెప్పబడిన కారికను ఉదాహరించినది.

కారిక :– 'ఉపమా నాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః' –

'ఉపమానము కంటె ఉపమేయమే అధిక' మని చెప్పిన అది వ్యతిరేకాలంకారము.

– మరిన్ని వివరములకు – 'కావ్యప్రకాశః–బాలానందినీవ్యాఖ్యా'.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:–మదర్థం ప్రస్థితస్య తే పథికాఙ్గనాజనాశ్వాసనమానుషఙ్గికం ఫలమిత్యాహ –త్వామితి। పవనపదవీమాకాశమారూఢం త్వామ్। పన్థానం గచ్ఛన్తి తే పథికాః। "పథః ష్కన్" (పా. 5. 1. 75) ఇతి ష్కన్ప్రత్యయః । తేషామ్ వనితాః ప్రోషితభర్తృకాః । ప్రత్యయాత్ ప్రియాగమనవిశ్వాసాత్। 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు'ఇత్యమరః। ఆశ్వసన్త్యో విశ్వసితాః। శ్వసధాతోః శత్రన్తాత్ 'ఉగితశ్చ' (పా. 4. 1. 6) ఇతి ఙీప్ । తథా ఉద్గృహీతాలకాన్తా దృష్టిప్రసారార్థమున్నమయ్య ధృతాలకాగ్రాః సత్యః ప్రేక్షిష్యన్తే, అత్యుత్కణ్ఠతయా ద్రక్ష్యన్తీత్యర్థః । మదాగమనేన పథికాః కథమాగమిష్యన్తీత్యత్రాహ – తథా హి – త్వయి సంనద్ధే వ్యాపృతే సతి విరహేణ విధురాం వివశాం జాయామ్ క ఉపేక్షేత? న కోఽపీత్యర్థః । అన్యోఽపి మద్వ్యతిరిక్తోఽపి యో జనోఽహమివ పరాధీనవృత్తిః పరాయత్తజీవనకో న స్యాత్, స్వతన్త్రస్తు న కోఽప్యుపేక్షేతేతి భావః । అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః। తదుక్తమ్ – 'కార్యకారణ సామాన్యవిశేషాణామ్ పరస్పరమ్। సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః।' ఇతి లక్షణాత్ ॥ 8 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- గుణ్డిచాగమనేచ్ఛాయా హేతుమాహ-త్వామారూఢమితి। హే శ్రీకృష్ణ! రథస్యాత్యుచ్చత్వాద్రథమారూహ్య గుణ్డిచాగమన-కాలే పవనపదవీమాకాశమార్గమ్। ఆరూఢమతిదూరాదపి దృశ్యమానం త్వామ్ । పథికవనితాః ప్రేక్షిష్యన్తే ప్రకర్షేణ ద్రక్ష్యన్తి। పథికాశ్చ వనితాశ్చేతి దూరదేశాదాగతాస్త్రియః। దూరదేశాదాగతత్వేన భక్త్యతిశయ-ఖ్యాపనార్థం సంస్కారాకరణాదుత్కర్షేణ గృహీతోఽలకానామన్తో యాభిస్తాః। తా హి దేశస్థం త్వామేతాదృశం సమీపమాగత్య ద్రష్టుం న శక్నువన్తి। అభ్రంలిహే రథే స్థితం తు స్వచ్ఛన్దం ద్రక్ష్యన్తి। గుణ్డిచా-యాత్రా-ప్రవర్తనస్యాయమాద్యో హేతుః। గుణ్డిచాయామహం దేవాలయా-న్నిర్గత్య రథే తిష్ఠామీతి తాః కథం జ్ఞాస్యన్తీతి చేత్తత్రాహ । ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః। వృద్ధానామాప్తానామాగత్య కృతదర్శనానాం వచనే ప్రత్యయాద్విశ్వాసం కుర్వత్యః । తా హి వృద్ధాః స్త్రియః తాసామగ్రే కథయన్తి, అస్మాభిర్గుణ్డిచాయాత్రాయాం వహిః రథోపరి స్వచ్ఛన్దం దేవతా దృష్టేతి, తద్వచనే ప్రత్యయాదిత్యర్థః । నను తత్పుత్రాదయో నిషేత్స్యన్తి, కథం తాసామిహాగమః ఇత్యాహ । కః సన్నద్ధ ఇత్యాది । హే ప్రభో! త్వయి గుణ్డిచాం గన్తుం సన్నద్ధే సజ్జే సతి । కో నరః విరహవిధురాం త్వద్దర్శనస్య విరహేణ విధురాం దుఃఖితాం జాయాం భార్యాం ఉపేక్షేత।త్వద్దర్శనాయ అపి తు న కోఽపి। స్త్రియః సింహాసనే ద్రష్టుం న శక్నువన్తి । రథోపరి సమ్యగ్ ద్రక్ష్యన్తీతి తత్పతయోఽపి తదుపేక్షాం న కరిష్యన్తి, స్వీకరిష్యన్తే । నను తవ పత్న్యః స్వేచ్ఛయా సింహాసనసన్నిధిమాగత్య యథా పశ్యన్తి అత్రాపి తథేతి నేత్యాహ న స్యాదితి । అన్యోఽపి జనోఽహమివ న స్యాత్ । యో జనః పరాధీనవృత్తిః, యదా హి దేవలా నయన్తి తదా పశ్యన్తి । యదా నిషేధన్తి తదా వహిః తిష్ఠన్తి । ఇత్యేవం సర్వేఽపి పరాధీనవృత్తయః । అహం తు న తథా చక్రవర్తిత్వాత్ ॥8 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ మదర్థమపీదం భవతః ప్రస్థానమన్యేషామప్యుపకారకం భవిష్యతీత్యాహ - త్వామారూఢమిత్యాది । పవనపదవీమ్ 'ఆవహో వివహశ్చైవ ఉద్వహః సువహస్తథా । సంవహః ప్రవహశ్చైవ తత ఊర్ధ్వం పరావహః ॥ తదూర్ధ్వం స్యాత్పరివహో వాయోర్వై సప్త నేమయః' ఇత్యుక్తానాం సప్తానాం వాయుమార్గాణామధస్తనమావహాఖ్యస్య వాయోః స్కన్ధరూపం పన్థానం ఆస్థితం, తస్య మేఘమార్గత్వాత్, పవనాధీనసఞ్చారణ త్వాచ్చ మేఘానామ్ । ఉద్గృహీతాలకాన్తాః కరకిసలయైరూర్ధ్వీకృతాః ప్రలమ్బత్వాన్నయన రుధః చూర్ణకున్తలాఞ్చలాః యాభిస్తాః । ప్రేక్షణస్వభావోక్తిః । పథికవనితాః ధనార్జనాదిహేతో ర్గృహాత్ప్రోషితానాం భార్యాః । ప్రత్యయాత్ విశ్వాసాత్, అచిరభావిని ప్రియాగమే ఇత్యర్థాత్। 'ప్రత్యయస్తు ఖ్యాతిరన్ధ్రవిశ్వాసాధీనహేతుషు' ఇతి వైజయన్తీ । ఆశ్వసత్యః దుఃఖ సాగరాదున్మగ్నమాత్మానం మత్వా జీవితసన్ధారణమాశంసమానాః । కిం నిమిత్తో విశ్వాస ఇతి చేత్తత్రాహ--క ఇతి । కింజాతీయః, కిందేశీయః కింరూపో వా । 'పథికవనితాః' ఇతి ప్రసఙ్గాత్ అత్ర పథిక ఇతి లభ్యతే । క్షేపే వితర్కే కిమ్' ఇతి కిం శబ్దః క్షేపే । 'ప్రశ్నే క్షేపే వితర్కే కిమ్' ఇతి వైజయన్తీ । న కశ్చిదపీత్యర్థః । సన్నద్ధే బద్ధోద్యోగే । విరహవిధురామితి।

సమ్భావితశరీరాపాయామిత్యర్థః । త్వయీతి, చన్ద్రచన్దనమన్దానిలకున్దమన్దారమాకన్దపల్లవ మల్లికోత్ఫుల్ల జలజజలధికల్లోలకోకకోకనదకోకిలప్రముఖేషు కుసుమశరవరూథినీనాసీర–వీరేషు త్వమేవానతిక్రమణీయ ఇతి వ్యజ్యతే, తథా చామరుకః – 'మలయమరుతాం వ్రాతా యాతా వికాసితమల్లికాపరిమలభరో యాతో గ్రీష్మస్త్వముత్సహసే యది। ఘన ఘటయితుం తం నిఃస్నేహం య ఏవ నివర్తనే ప్రభవతి గవాం కిం నశ్ఛిన్నం స ఏవ ధనంజయః' ఇతి । తథా కశ్చిత్ -- 'ఋతుభిరిహ కిమన్యైరేక ఏవాహమీశో జగతి విరహభాజాం జీవితాకర్షణాయ । ఇతి నియతమతానీన్మారవీరప్రతిజ్ఞాం ప్రకటవికటనాదః ప్రావృషేణ్యః పయోదః' ఇతి । ఉపేక్షేత ఝటితి సమాగమనేన నాశ్వాసయేత్ । అనవకప్తౌ లిఙ్ । జాయాం ధర్మపత్నీమ్ । అనేనాన్యథా ధర్మలోపోఽపి స్యాదితి దర్శితమ్, తద్వినాశే గృహస్యైవ నాశాత్ కృత్యప్రయోజకకర్తృత్వమపి తవేతి భావః । త్వయ్యేవ తద్వ్యాప్తిభఙ్గ ఇతి చేత్తత్రాహ -- న స్యాదితి । అన్యోఽపి యః పుమాన్ అయం జన ఇవ పరాధీనవృత్తిర్న స్యాత్, అహం యథా అనతిక్రమణీయేన స్వామినా పరతన్త్రః, ఏవం పరతన్త్రతా యస్య నాస్తి స ఇతి వైధర్మ్యోదాహరణమేతత్ । ఉత్తరకావ్యగతో యచ్ఛబ్దః సామర్థ్యాత్ పూర్వవాక్యగతం తచ్ఛబ్దమాక్షిపతి, యథా కుమారసమ్భవే -- 'కిం యేన సృజతి వ్యక్తముత యేన బిభర్షి తత్' ఇతి । యథా మాఘే -- 'అమృతం నామ యత్సన్తో మన్త్రజిహ్వేషు జుహ్వతి' ఇతి । అన్య ఇతి । ఇతో జనాదిత్యర్థాత్సిధ్యతి, అతస్తవ నాపరాధః, మమైవ దగ్ధదైవనిబద్ధపారతన్త్ర్యనిగలయన్త్రితస్య కర్మదౌరాత్మ్యమితి భావః। అత్ర అప్రస్తుత ప్రశంసాలఙ్కారః, మేఘస్యోద్దీపనవిభావతాపౌష్కల్యస్య కార్యముఖేన ప్రతిపాదనాత్॥8॥

శ్లో॥ మన్దం మన్దం నుదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః।
గర్భాధానక్షణపరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాః
సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః॥ 9

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- మన్దం, మన్దమ్, నుదతి, పవనః,+చ,+అనుకూలః, యథా, త్వామ్, వామః,+చ,+అయమ్, నదతి, మధురమ్, చాతకః,+తే, సగన్ధః। గర్భ+ఆధాన–క్షణ–పరిచయాత్,+నూనమ్, ఆబద్ధమాలాః, సేవిష్యన్తే, నయన–సుభగమ్, ఖే, భవన్తమ్, బలాకాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

అనుకూలః = అనుకూలమైన,
పవనః చ = వాయువున్ను,
త్వామ్ = నిన్ను,
మన్దం మన్దమ్ యథా= మెల్లమెల్లగా,

నుదతి = భవిష్యత్ఫలముగ నడుపుచున్నది.
సగన్ధః = గర్వముగల,
అయమ్ = ఈ
చాతకః చ = చాతక పక్షియు,
తే = నీకు
వామః = ఎడమ ప్రక్కన గలదై,
మధురమ్ = శ్రావ్యముగ,
నదతి = కూయుచున్నది.
గర్భ .... పరిచయాత్= గర్భాధానసుఖపరిచయమువలన
ఖే = ఆకాశమునందు
ఆబద్ధమాలాః = వరుసలు గట్టిన
బలాకాః = ఆడు బెగ్గురు పక్షులు
నయన–సుభగమ్ = నేత్రములకు ప్రియుడవగు
భవన్తమ్ = నిన్ను,
నూనమ్ = తప్పక,
సేవిష్యన్తే = సేవించును.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! అనుకూలమైన వాయువున్ను నిన్ను మెల్లమెల్లగా భవిష్యత్ఫలముగ నడుపుచున్నది. గర్వముగల ఈ చాతకపక్షియు నీకు ఎడమ ప్రక్కన గలదై శ్రావ్యముగ కూయుచున్నది. గర్భాధానసుఖపరిచయము వలన ఆకాశమునందు వరుసలు గట్టిన ఆడుబెగ్గురుపక్షులు నేత్రములకు ప్రియుడవగు నిన్ను తప్పక సేవించును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

అనుకూలః–(ప్ర.ఏ.), పవనః–(ప్ర.ఏ.), చ–(అవ్య.), మన్దం మన్దమ్–(అవ్య.), నుదతి–(క్రియ), అయమ్–(ప్ర.ఏ.), సగన్ధః–(ప్ర.ఏ.), చాతకః–(ప్ర.ఏ.), చ–(అవ్య.), తే–(ష.ఏ.), వామః–(ప్ర.ఏ.), మధురమ్–(అవ్య., క్రి.వి.), నదతి–(క్రియ), గర్భ....యాత్–(పం.ఏ.), ఖే–(స.ఏ.), ఆబద్ధమాలాః–(ప్ర.బ.), బలాకాః–(ప్ర.బ.), నయనసుభగమ్–(ద్వి.ఏ.), భవన్తమ్–(ద్వి.ఏ.), నూనమ్–(అవ్య.), సేవిష్యన్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) గన్ధేన సహితః, సగన్ధః (తృ.త.).

ఆ) గర్భస్య ఆధానం, గర్భాధానమ్(ష.త.) తదేవ క్షణః, గర్భాధానక్షణః (రూ.స.), తస్మిన్ పరిచయః, గర్భా...పరిచయః (స.త.), తస్మాత్, గర్భా...పరిచయాత్.

ఇ) ఆబద్ధా మాలా యాభిస్తాః ఆబద్ధమాలాః (బహువ్రీహిః).

ఈ) నయనయోః సుభగః నయనసుభగః (ష.త.), తమ్ నయనసుభగమ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) తే సగన్ధః > తే సబన్ధుః, తే సగర్వః, తోయగృధ్నుః,

2) గర్భాధానక్షణపరిచయాత్ > గర్భాధానస్థిరపరిచయమ్,
3) నయనసుభగమ్ > నయనసుఖదమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **చాతకః**- 1) *'చత్ యాచనే కర్తరి ణ్వుల్ । చతతే యాచతే జలమమ్బుదమితి॥'* - అని 'అభిధానరత్నమాలా'.

2) *శ్లో॥ **చాతకః** స్తోకకో బప్పీహః సారఙ్గో నభోఽమ్బుపః॥* అని అభిధానచిన్తామణి (4-395) చాతకపక్షికి ఐదు పేర్లను పేర్కొన్నది. మరియు -

3) పదభావసారూప్యముగల 'ఋతుసంహార' మందలి శ్లోకమును గాంచుదు.

శ్లో॥ తృషాకులైశ్చాతక పక్షిణాం కులైః-ప్రయాచితాస్తోయభరావలమ్బినః।
ప్రయాన్తి మన్దం బహుధారవర్షిణో-వలాహకాః శ్రోత్రమనోహరస్వనాః॥ (2.3)

"దప్పికచే వ్యాకులత చెందిన చాతక పక్షులచేత అర్థింపబడినవి, జలభారముచే వ్రేలాడుచుండినవి, పెక్కుధారలు కలుగునట్లు వర్షించునవి,చెవులకింపగు శబ్దములు కలిగించునవి యగు మేఘములు మెల్లగా పోవుచున్నవి."

ఆ) **బలాకః-బలాకా** :- 1) *బలతే ఇతి సంవరణే, 'బలాకాదయశ్చ'ఇతి అక్ । యద్వా బలేన అకతీతి । బల+అక్ కుటిలగతౌ+పచాద్యచ్।* - ఇతి హలాయుధకోశః

2) ఉణాదిసూత్రమ్ *(4-14) - 'బలాకాదయశ్చ' - **బలాకా**,* మనాకా, పవాకా।

వృత్తి :- *"బలతే సంవృణోత్యసౌ **బలాకా**, బకపఙ్క్తిః* కామినీ *(వా), బలాకో బకపక్షీ వా" - భగవత్పాద శ్రీదయానందసరస్వతిస్వామివారు.*

3) *"The **'బలాకా'**s suggest the picture of beautiful women, with garlands in their hands, waiting to receive the lover. The delight of the **'బలాకా'**s at the advent of the cloud is constantly referred to in Sanskrit literature" - R D Karmarkar.*

4) బలాక దర్శనము శుభసూచకము. మేఘసమాగమమున బలాకలు గర్భధారణ మొనర్చునని ప్రతీతి.

i) *'ప్రోడ్డీయేవ **బలాకయా** సరభసం సోత్కణ్ఠమాలింగితః'* - మృ.క.5.23
ఆకాశాని కెగిరి బలాకపక్షులు ససంభ్రమంగా మేఘుని కౌగిలించుకొంటున్నాయి.

ii) *'గర్భం **బలాకా** దధతేఽభ్రయోగాన్నాకే నిబద్ధావలయస్సమన్తాత్.'*

iii) *అనుకూలవాతము,చాతకరుతము,బలాకాదర్శనము-ఇవి శుభసూచకము లని శకునశాస్త్రము.*

ఇ) **నూనమ్:-**

1) అవ్యయమ్. ను ఊనయతీతి,ఊన పరిహాణే+అమ్ - అని హలాయుధకోశం.

2) 'తర్కనిశ్చయోత్ప్రేక్షాదయోఽ స్యార్థాః । - (తర్కే - **నిశ్చయే** - ఉత్ప్రేక్షాయామ్).
3) స్మరణవాక్యపూరణయోరపి దృశ్యతే । (స్మరణే - వాక్యపూరణే).
4) 'అద్య' ఇత్యర్థకోఽ పి ఋక్షు ప్రయుజ్యతే । - అవ్యయకోశః (485).
5) *దివాకరాద్రక్షతి యో గుహాసు-లీనం దివాభీతమివాన్ధకారమ్।*
క్షుద్రేఽ పి ***నూనం*** *శరణం ప్రపన్నే-మమత్వముచ్చైశ్శిరసాం సతీవ॥* - కు.సం. 1.12
హిమాలయము కొండగుహలలో దాగుకొన్న చీకటిని సూర్యుని నుండి రక్షించుచున్నది. ఎత్తైన శిఖరములు (గొప్ప ఆలోచనలు) గల హిమవంతునకు (మహాత్ములకు), తమను శరణపొందినవాడు క్షుద్రుడైను, అతనిని సజ్జనునివలె భావించి, తనవాడను మమకారమును **నిశ్చయముగ** చూపుదురు కదా!

5) క్రియారూపము :- 1) నుదతి, 2) నదతి, 3) సేవిష్యన్తే.

1) నుద (నుద్) ప్రేరణే (ప్రేరేపించుట)-తు.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ-లట్-ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **నుదతి**-నుదతః-నుదన్తి.
2) ణద (నద్) అవ్యక్తే శబ్దే (అవ్యక్తముగ ధ్వనించుట)-భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్,ప.ప. లట్-ప్రథమపురుషైకవచనమ్. **నదతి**-నదతః-నదన్తి.
3) షేవృ (సేవ్) సేవనే (సేవించుట)-భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ. లృట్-ప్రథమపురుషబహువచనమ్. సేవిష్యతే-సేవిష్యేతే-**సేవిష్యన్తే.**

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యన్త ఇత్యాహ - మన్దం మన్దమితి । అనుకూలః పవనో వాయుస్త్వాం మన్దం మన్దమ్, అతిమన్దమిత్యర్థః । అత్ర కథఞ్చిద్వీప్సాయామేవ ద్విరుక్తిర్నిర్వాహ్యా । "ప్రకారే గుణవచనస్య" (పా. 8.1.12) ఇత్యేతదాశ్రయణే తు కర్మధారయవద్భావే సుబ్లుకి మన్దమన్దమితి స్యాత్। తదేవాహ వామనః (కా.సూ. 5.2.86)-'మన్దం మన్దమిత్యప్రకారార్థత్వే' ఇతి।యథా సదృశమ్, భావి ఫలానురూపమిత్యర్థః। *యథా సాదృశ్యయోగ్యత్వవీప్సాస్వార్థానతిక్రమే ఇతి యాదవః।* నుదతి ప్రేరయతి । అయం సగన్ధః సగర్వః । సమ్బన్ధీతి కేచిత్ । "గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సమ్బన్ధగర్వయోః" ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। తే తవ వామో వామభాగస్థః । "వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామగతేఽ పి చ" ఇతి శబ్దార్ణవే। చాతకః పక్షివిశేషశ్చ మధురం శ్రావ్యం నదతి వ్యాహరతి। ఇదం నిమిత్తద్వయం వర్తతే। వర్తిష్యతే చాపరం నిమిత్తమిత్యాహ - గర్భేతి । గర్భః కుక్షిస్థో జన్తుః "గర్భోపకారకే హ్యగ్నౌ ముఖే పనసకణ్టకే । కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తౌ చ" ఇతి యాదవః। తస్యాధానముత్పాదనం తదేవ క్షణ ఉత్సవః, సుఖహేతుత్వాదితి భావః । "నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః" ఇత్యమరః । తస్మిన్పరిచయాదభ్యాసాద్ధేతోః ఖే వ్యోమ్ని । ఆబద్ధమాలాః, గర్భాధానసుఖార్థం త్వత్సమీపే బద్ధపఙ్క్తయ ఇత్యర్థః । ఉక్తం చ కర్ణోదయే - "గర్భం బలాకా దధతేఽ భ్రయోగాన్నాకే నిబద్ధావలయః సమన్తాత్" ఇతి । బలాకా బలాకాఙ్గనా నయనసుభగం దృష్టిప్రియం

భవన్తం నూనం సత్యం సేవిష్యన్తే । అనుకూలమారుతచాతకశబ్దితబలాకాదర్శనానాం శుభసూచకత్వం శకునశాస్త్రే దృష్టమ్, తద్విస్తరభయాన్నాలేఖి ॥ 9 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ప్రయోజనాన్తరమాహ – మన్దం మన్దమితి । హే శ్రీకృష్ణ! అనుగతః కూలమనుకూలః, సముద్రకూలమాగతో దక్షిణ ఇత్యర్థః । సః వామశ్చోత్తరస్యా ఆగత ఇత్యర్థః । ఏవంభూతః పవనః యథా యేన ప్రకారేణ అర్ధాచ్చోలికాం మహానదీఞ్చ నావమారుహ్య తరతో యాత్రికాన్ మన్దం మన్దం యథా స్యాత్తథా నుదతి, ప్రాతీప్యం విహాయ తారయతి। ఆత్మానముద్దిశ్య తే తవ చాతకో యాచకః । గుణ్డిచార్థం బహిర్విజయస్వేతి ప్రార్థయితారమప్యనుగ్రహేణావశ్యం స్వీకరిష్యతీతి సగన్ధః సగర్వః, అయం జనోఽహమిత్యర్థః । మధురం యథా స్యాత్తథా నదతి తూష్ణీం విజ్ఞాపయతి । తథా తేన ప్రకారేణ యాత్రావశ్యం భవేదితి శేషః । వలాకా వరాకాః స్త్రీశూద్రాదయోఽపి రథమారుహ్య ఖ ఆకాశే భవన్తం వర్తమానమ్ । నయనయోః సుభగం సున్దరత్వాత్ ఆబద్ధం భృతం ప్రసాదమాల్యం గర్భే కుక్షౌ ఆధానం మహాప్రసాదస్య । తత్ర క్షణే । యః పరిచయః । తదర్థం నూనం నిశ్చితం సేవిష్యన్తే । సింహాసనే హి సమష్టిభయాదపసార–యతాం ప్రహారేణ సమ్యగ్ ద్రష్టుం న శక్నువన్తి । వహిస్తు తదభావాదుదరపూరం ద్రక్ష్యన్తీత్యర్థః। కుక్షిభ్రూణార్భకాగర్భాః। వాలాదేర్లోరోవారశ్చల ఇతి, వలాకా ఇత్యత్ర లస్య రత్వే వరాకా ఇతి । చతే చదే యాచనే। కర్తరి ణకః ॥9॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– భవతః ప్రస్థానప్రస్తావే ప్రాదుర్భవతి సునిమిత్తసమ్పత్తిరపి మదర్థతీర్థస్య భవతః ఫలస్వామినశ్చ మమ భవిష్యన్తీమభిలషితసిద్ధిమభివ్యనక్తీత్యాహ శ్లోకద్వయేన –– మన్దమితి । మన్దం మన్దం మృదుతరమ్, నవం నవమితివత్ । అనేనానాయాసజనకత్వ–ముక్తమ్, అన్యథా క్లేశావహత్వాత్, యథా రఘువంశే –– 'తస్య జాతు మరుతః ప్రతీపగా వర్త్మని ధ్వజపటప్రమాథినః । చిక్లిశుర్భృశతయా వరూథినీముత్తటా ఇవ నదీరయాః స్థలీమ్' ఇతి । నుదతి ప్రేరయతి, గమనాయేతి శేషః । విశిష్టఫలలాభసూచకత్వాత్ గమనాయ త్వరయతీవేతి ద్యోతకశూన్యోత్ప్రేక్షా । అనుకూలః యాముద్దిశ్య గన్తా వ్రజతి, తామేవ దిశం ప్రతి వాయోరనుగమనమానుకూల్యమ్, యథా రఘువంశే –– 'పవన–స్యానుకూలత్వాత్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః । రజోభిస్తురగోద్ధూతైరస్పృష్టాలకవేష్టనౌ' ఇతి। యథా యేన ప్రకారేణ । వామః వామభాగస్థితః, చాతకస్య వామభాగస్థితౌ ప్రాశస్త్యాత్, యథా యోగయాత్రాయాం వరాహమిహిరః – 'చుచున్దరీసూకరికాశివాలిశ్యామాగలీపిఙ్గలికాన్య పుష్టాః । వామాః ప్రశస్తా గృహగోధికా చ పుంసంజ్ఞకా యే తు పతత్రిణశ్చ' ఇతి । తథా మహాయాత్రాయామ్ –– ' న తు భాద్రపదే గ్రాహ్యాః సూకరాశ్వవృకాదయః । శరద్యజాగలీ క్రౌఞ్చాః శ్రావణే హస్తిచాతకాః' ఇతి కాలవిశేషనిషేధాత్ కాలాన్తరే చాతకస్వరస్య ప్రశస్తత్వమ్ । సగన్ధః, అత్రాపి యథాశబ్దోఽనుషజ్యతే । తవ ప్రాణభూతః సమీరణో

యథా త్వాం చోదయతి, త్వద్దత్తజీవనైకశరణస్త్వదన్యవదాన్యవిముఖశ్చాతకశ్చ యథా ప్రశస్తభాగస్థితః 'గమ్యతామర్థలాభాయ క్షేమాయ విజయాయ చ' ఇతివత్ శ్రవణ సుభగమాభాషతే । తథాశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః, గమ్యత్వాన్నోపాత్తః । తేన ప్రకారేణ, లిఙ్గేనోన్నీయతే, యథోక్తం హర్షచరితే -- 'నిధిస్తరువికారేణ సన్మణిః స్ఫురతా ధామ్నా। శుభాగమో నిమిత్తేన స్పష్టమాఖ్యాయతే లోకే' ఇతి । తథా శాకున్తలే -- 'హళా సఉన్దళే ఏదాఏ అబ్భువపత్తీఏ సూఇదా దే భత్తుణో గేహే అణుహోదవ్వా రాఅళచ్ఛీ' ఇతి । గర్భాధానక్షమపరిచయాత్ అపత్యోత్పాదనశక్తాదభ్యాసాత్। బలాకానాం నీలపయోదనికట సఞ్చరణే గర్భధారణమితి ప్రసిద్ధిః, తథా శ్రీరామాయణే సూచితమ్ -- 'మేఘాభికామా పరిసమ్పతన్తీ సమ్మోదితా భాతి బలాకపఙ్క్తిః' ఇతి । తథా రఘువంశే- 'కాలికేవ నిబిడా బలాకానీ' ఇతి, కుమారసమ్భవే చ 'బలాకానీ నీలపయోదపఙ్క్తిః ఇతి। తత్రాపి గర్భాధానౌత్సుక్యమేవ బలాకాసమ్బన్ధహేతుర్మన్తవ్యః, హేత్వన్తరానిరూపణాత్ । నూనమ్ అసంశయమ్ । 'తర్కనిశ్చయయోర్నూనమ్' ఇతి వైజయన్తీ। ఆబద్ధమాలాః విరచితపఙ్క్తయ। ఖే ఆకాశే। మాలాశబ్దేన గగనమణ్డలే పుణ్డరీకమాలికా ఇవ నిబద్ధా ఇత్యపి స్ఫురతి । నయనసుభగాః మరకతమణిరమణీయకాన్తేస్తవాన్తికే చరన్త్యో నిస్తలస్థూలమౌక్తిక రుచయస్తాః పరభాగలాభాన్నయనగ్రాహిణ్య ఇత్యర్థః । బలాకాః బిసకణ్ఠికాః । సేవిష్యన్తే రాగోన్మత్తాః స్వయ మనుయాస్యన్తి, విషయిణశ్చాతః పరం కో లాభ ఇతి భావః । యథా మదనతన్త్రే -'యత్ర స్త్రీ స్వయమేవ రతిం ప్రార్థయతే, తదుత్తమరతమ్' ఇతి । ఏతేన సౌభాగ్యాతిశయోఽస్య ధ్వనితః। అత్ర చ విదగ్ధమన్త్రివృద్ధాభిచోదితస్య స్నిగ్ధచేతసా పురోధసా ప్రయుజ్యమాన పరమాశీర్వచనస్య సుహృదర్థే ప్రతిష్ఠమానస్య గుణవతో మహీపతేర్భవిష్య దనవద్య రాజకన్యారత్నసమ్ప్రాప్తికస్య సమ్పత్స్యమానసిసాధయిషితకార్యసిద్ధేశ్చ సమాధి రనుసన్ధేయ। సుహృజ్జనహృదయసంవాదోఽపి యాత్రాయామభిమతసిద్ధిసూచక ఇత్యపి జ్ఞాప్యతే । సమాసోక్తిరనుమానం చాలఙ్కారః ॥ 9 ॥

శ్లో॥ తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరామేకపత్నీ
మవ్యాపన్నామవిహతగతిర్ద్రక్ష్యసి భ్రాతృజాయామ్।
ఆశాబన్ధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యఙ్గనానాం
సద్యఃపాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి॥ **10**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తామ్, చ,+అవశ్యమ్, దివస-గణనా-తత్పరామ్, ఏక-పత్నీమ్, అవ్యాపన్నామ్, అవిహత-గతిః+ద్రక్ష్యసి, భ్రాతృజాయామ్। ఆశా-బన్ధః, కుసుమ-సదృశమ్, ప్రాయశః, హి,+అఙ్గనానామ్, సద్యఃపాతి, ప్రణయి, హృదయమ్, విప్రయోగే, రుణద్ధి॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

అవిహత–గతిః (సన్)	=	నిరాటంకగమనము కలవాడవై,
దివస...తత్పరామ్	=	శేషించిన దినముల లెక్కయందు ఆసక్తురాలును,
ఏక–పత్నీమ్	=	ఏక భర్తృకయు
భ్రాతృ–జాయామ్	=	సోదరపత్నియునగు (నీకు సోదరతుల్యుడనగు నా యొక్క కాన్తయు)
తామ్	=	ఆ నా ప్రేయసిని
అవశ్యమ్	=	తప్పక
అవ్యాపన్నామ్	=	ప్రమాదరహితనుగా,
ద్రక్ష్యసి	=	చూచెదవు,
హి	=	ఏలయన,
ప్రణయి	=	ప్రేమ కలదియును,
కుసుమ–సదృశమ్	=	పువ్వువలె సుకుమారమును నగు,
ఆశాబన్ధః	=	ఆశయను బన్ధము,
సద్యఃపాతి	=	వెంటనే రాలిపోవు స్వభావము కలదియునగు,
అఙ్గనానామ్	=	అంగనలయొక్క,
హృదయమ్	=	జీవితమును,
విప్రయోగే	=	విరహమందు,
ప్రాయశః	=	తరచుగా,
రుణద్ధి	=	నిలుపును కదా!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! నిరాటంక గమనము కలవాడవై, శేషించిన దినముల లెక్కయందు ఆసక్తురాలును, ఏకభర్తృకయును, సోదరపత్నియునగు ఆ నా ప్రేయసిని తప్పక ప్రమాదరహితనుగా చూచెదవు. ప్రేమకలదియును, పువ్వువలె సుకుమారమును నగు ఆశ యను బన్ధము వెంటనే రాలిపోవు స్వభావము కలదియునగు అంగనల యొక్క జీవితమును విరహమందు తరచుగా నిలుపును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

అవిహతగతిః–(ప్ర.ఏ.), దివస...పరామ్–(ద్వి.ఏ.), ఏకపత్నీమ్–(ద్వి.ఏ.), భ్రాతృ జాయామ్–(ద్వి.ఏ.), తామ్–(ద్వి.ఏ.), అవశ్యమ్–(అవ్య.), అవ్యాపన్నామ్– (ద్వి.ఏ.), ద్రక్ష్యసి–(క్రియ), ప్రణయి–(ద్వి.ఏ.), కుసుమసదృశమ్– (ద్వి.ఏ.), సద్యః పాతి–(ద్వి.ఏ.), అంగనానామ్–(ష.బ.), హృదయమ్–(ద్వి.ఏ.), విప్రయోగే–(స.ఏ.), ప్రాయశః–(అవ్య.), రుణద్ధి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) దివసానాం గణనా, దివసగణనా (ష.త.), తస్యాం తత్పరా, దివసగణనాతత్పరా (స.త.), తామ్, దివసగణనాతత్పరామ్.

ఆ) న వ్యాపన్నా,తామ్,అవ్యాపన్నామ్–(నఞ్) వి+ఆఙ్+పద్+క్తః+టాప్ >వ్యాపన్నా.

ఇ) న విహితా (నఞ్), అవిహితా, గతిః యస్య సః, అవిహితగతిః (బహువ్రీహిః).

ఈ) ఏకః పతిః యస్యాః సా, ఏకపత్నీ, తామ్, ఏకపత్నీమ్.

ఉ) భ్రాతుః జాయా భాతృజాయా, (ష.త.) – తామ్, భ్రాతృజాయామ్.

ఊ) ఆశా ఏవ బన్ధః, ఆశాబన్ధః, (రూపకసమాసః).

ఋ)కుసుమేన సదృశమ్, కుసుమసదృశమ్ (తృ.త.).

3) పా.అ.:– 1) అవిహతగతిః>అవహితగతిః, 2) సద్యఃపాతిప్రణయి>సద్యఃపాతప్రణయి.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **'ఆశాబన్ధః....రుణద్ధి'**–సుభాషితభావముగల ఈ శ్లోకభాగమునకు తుల్యమైన ఈ దిగువ శ్లోకభాగమును గమనింపుడు.

శ్లో॥ ఆశాతన్తుర్న చ కథయతాత్యన్తముచ్ఛేదనీయః।
ప్రాణత్రాణం కథమపి కరోత్యాయతాక్ష్యాః స ఏకః॥

– మాలతీమాధవే – నవమోఙ్కః – 26 ఉత్తరార్ధమ్.

ఆ)**హి–**

1) స్ఫుటార్థనిశ్చయహేతుపాదపూరణవిశేషావధారణప్రత్యుక్తిషు వర్తతేఽయమ్ (స్ఫుటార్థే–నిశ్చయే–హేతౌ–పాదపూరణే–విశేషావధారణే–ప్రత్యుక్తౌ)–అ.కోశః879

2) శ్లో॥ ఆసంశయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా–యదార్యమస్యామభిలాషి మే మనః।
*సతాం **హి** సన్దేహపదేషు వస్తుషు–ప్రమాణమన్తఃకరణ ప్రవృత్తయః॥*

– అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ 1–20

ఇ) **అవశ్యమ్** (అవ్యయమ్) – న వశ్యమ్, లేదా, లింగరూపమున న+వశ్+ణ్యత్.
'అవశ్యం *యాతి తిర్యక్త్వం జగ్ధ్వా చైవాహుతం హవి'*, అను మనుస్మృతి.

ఈ) **ఆశాబన్ధః –**

1) బధ్యతే అనేనేతి బన్ధః, బన్ధ+ఘఞ్, ఆశా ఏవ బన్ధః, ఆ సమన్తాద్ అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి । ఆఙ్+అశ+పచాద్యచ్+టాప్ – అని హలాయుధకోశః.

2) '**ఆశా** *నామ నదీమనోరథజలా తృష్ణాతరఙ్గాకులా*' – ఇతి శాన్తిశతకే – 4.26.

3) *శ్లో॥ ఏషాపి ప్రియేణ వినా గమయతి రజనీం విషాదదీర్ఘతరామ్।*
*గుర్వపి విరహదుఃఖ**మాశాబన్ధః** సహయతి॥* –అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్. 4.16

"ఈ ఆడు చక్రవాకపక్షి కూడ దీర్ఘతరమైన రాత్రిని భర్త కనబడనందున విరహావస్థ లోనే అతికష్టము మీద గడుపును. విరహదుఃఖమెంత ఎక్కువైనను 'మరల కలువ గలము' అను **ఆశాబంధము** దానిని ఓర్చుకొనునట్లు చేయును కదా!"

5) క్రియారూపములు:– 1) **ద్రక్ష్యసి,** 2) **రుణద్ధి.**

1) దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే (చూచుట)–భ్వాది ప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.

లృట్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **ద్రక్ష్యసి**–ద్రక్ష్యథః–ద్రక్ష్యథ.

2) రుధిర్ (రుధ్) ఆవరణే (అడ్డగించుట)–రు.ప్ర., ద్వికర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ - లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **రుణద్ధి**–రున్ధః–రున్ధన్తి.

6) అలంకారములు:– శ్లోకపూర్వార్ధము ఉత్తరార్ధముచే సమర్థింపబడుటచే అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము

కారిక:– *సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే।*
యత్తు సోఽర్థాన్తరన్యాసః సా ధర్మ్యేణేతరేణ వా॥ - కా.ప్ర. దశమోల్లాసమ్–109

“సామాన్యం కాని, విశేషం కాని దాని కంటె భిన్నమైన దానిచేత - అనగా సామాన్యం విశేషం చేత లేక విశేషం సామాన్యం చేత, సాధర్మ్యం చేత గాని, వైధర్మ్యం చేతగాని సమర్థింపబడును అనేది ఏదికలదో అది అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము.”

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– న చ తస్యా నాశాద్ద్రుతస్ఖలనాద్వా నిరర్థకస్త్వత్ప్రయాస ఇత్యాహ - తాం చేతి। హే మేఘ! దివసానామవశిష్టదినానాం గణనాయాం సఙ్ఖ్యానే తత్పరా-మాసక్తామ్। “తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ” ఇత్యమరః । అత ఏవ అవ్యాపన్నామమృతామ్। శాపావసానే మదాగమనప్రత్యాశయా జీవన్తీమిత్యర్థః । ఏకః పతిర్యస్యాః సైకపత్నీ తామ్, పతివ్రతామిత్యర్థః । “నిత్యం సపత్న్యాదిషు” (పా. 4. 1. 35) ఇతి జీప్, నకారశ్చ । భ్రాతుర్మే జాయాం భ్రాతృజాయామ్, మాతృవన్నిఃశఙ్కం దర్శనీయామిత్యాశయః । తాం మత్ప్రియామ్ । అవిహతగతిరవిచ్ఛిన్నగతిః సన్నవశ్యం ద్రక్ష్యసి చాలోకయిష్యసి ఏవ । తథా హి - ఆశాఽతితృష్ణా “ఆశా దిగతితృష్ణయోః” ఇతి యాదవః । బధ్యతేఽనేనేతి బన్ధో బన్ధనమ్, వృన్తమితి యావత్ । ఆశైవ బన్ధ ఆశాబన్ధః కర్తా । ప్రణయి ప్రేమయుక్తమ్। అత ఏవ కుసుమసదృశమ్, సుకుమారమిత్యర్థః । అత ఏవ విప్రయోగే విరహే సద్యః పాతి సద్యోభ్రంశనశీలమఙ్గనానాం హృదయం జీవితమ్ । “హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాకూతహృద్యయోః” ఇతి శబ్దార్ణవే । ప్రాయశః ప్రాయేణ రుణద్ధి ప్రతిబధ్నాతి । అర్థాన్తరన్యాసః ॥ 10 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– గుణ్డిచాయాం దేవీనామప్యుపకారముత్ప్రేక్షతే - తాం చావశ్యేతి। హే జగన్నాథ! కతి దినాని సన్తి । కతి దినాని గతాని । కదా గుణ్డిచా యాత్రా భవిష్యతి, ఇతి ప్రత్యహం దివసగణనాతత్పరామ్ । ఏక ఇన్ద్ర ఏవ పతిర్యస్యాస్తామ్ । అవ్యాపన్నాం సర్వదైకరూపామ్ । ఇన్ద్రాన్తరేషు విపద్యమానేషు పునరిన్ద్రాన్తరాభిషేకం యావత్తథైవావస్థితాం తవానుగ్రహాదిత్యర్థః । తాం త్వద్భక్తిమతీం తవ జ్యేష్ఠభ్రాతురిన్ద్రస్య జాయాం భార్యాం శచీమ్ । చకారాద్ వృష్ట్యర్థమాగతేషు మేఘేష్వధిష్ఠాతృతయైరావతమారూహ్యాగతమిన్ద్రమపి స్వకం భ్రాతరమితి యోగ్యమ్ । అవశ్యం ద్రక్ష్యసి । రాజదౌవారికాదినివారితః కథం ద్రక్ష్యామీతి చేన్నేత్యాహ । అవిహతగతిరప్రసిద్ధగతిః సర్వవ్యాపిత్వాత్ ఈశ్వరత్వాత్, ఇన్ద్రానుజత్వేన దేవరత్వాద్వా । కార్యాన్తరవశాదనాగతాం కథం ద్రక్ష్యామీత్యాహః - ఆశేత్యాది । ఆశాబన్ధో మర్కటకపాశో యథా కుసుమం వృక్షాదధః పాతి రుణద్ధి తథా ।

తవ విరహే సద్యఃపాతి ప్రణయి త్వయి భక్తిపరం హి యస్మాత్ ప్రాయశో బాహుల్యేన। అఙ్గనానాం హృదయమ్। ఆశాబన్ధః । పునరప్యాగామిని వర్షే గుణ్డిచా భవిష్యతి । తత్రాపి బహిః రథోపరి భగవన్తం ద్రక్ష్యామీత్యేవం మనోరథో రుణద్ధి నివారయతి । అన్యా అపి స్త్రియ ఆయాస్యన్తి। సా స్వభర్తుర్దిగ్విజయోత్సవే కథం నాయాస్యతి। ఏతదర్థమాహ అవశ్యం ద్రక్ష్యసీతి । తవ యాత్రాయాం న కేవలమస్మాకముపకారః, తవాపి బన్ధుదర్శనలాభోఽస్తి। తస్మాదవశ్యం గుణ్డిచామణ్డపం గచ్ఛేతి । యాచే । 'లూతాతన్తువితానే స్యాదాశాబన్ధో మనోరథే' ॥ 10 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– పూర్వం తత్ప్రయోజనప్రతిపాదనం గమనరసాపాదనార్థమ్ । అథ ప్రస్తుతస్వార్థసిద్ధిమాహ -- తామితి । తాం ప్రస్తుతామ్ । చకారః ఫలాన్తరసముచ్చయే। అవశ్యమ్ అవ్యభిచారేణ। దివసగణనాతత్పరాం న తు మాసగణనాతత్పరమ్ । అనేనైతదుక్తం భవతి -- విరహావధిభూతస్య సంవత్సరస్య ప్రథమదివసాదారభ్య నిర్వినోదతయా సుదుస్తరే యత్నాదతివాహితే దివసే, అయం తావత్ప్రథమో దివసోఽతీతః, అయమపి ద్వితీయోఽతీత ఇత్యేవమనుదినం సఙ్ఖ్యానైకహృదయామ్ । ఇదమాశాబన్ధనిబన్ధనముక్తం వేదితవ్యమ్ । ఏకపత్నీం పతివ్రతామితి దివసగణనాహేతుః, సాధ్వీనాం పతివిషయచిన్తైవ, నాన్యా కాచిదితి భావః । అవ్యాపన్నామ్ అత్ర వ్యాపదితి విరహవికసితకుసుమశరహేతుకః శరీరాపాయ ఉచ్యతే, ఆపదన్తరాసమ్భవాత్తాదృశామ్, తథా చ కుమారసమ్భవే -- 'యౌవనాన్తం వయో యస్మిన్నాతఙ్కః కుసుమాయుధః' ఇతి । తద్రహితామ్ । అవిహతగతిః చణ్డతరమణ్డలపవనఖణ్డితదేహత్వాదిభిర్విఘ్నైరనుపహతగమనః । అనేనాన్యతరవైకల్యేఽపి గమనవైఫల్యశల్యాపాతః సూచితః। ద్రక్ష్యసి విలోకయిష్యసి । భ్రాతృజాయాం నిరన్తర స్నేహయన్త్రితత్వాత్ సఖిత్వాచ్చాహం పరమోపకారిణస్తవ ధర్మతో భ్రాతైవ, తతస్తాం మమ ధర్మపత్నీం రఘువీరసారలక్షణో లక్ష్మణ ఇవ జానకీం ద్రష్టుమర్హస్త్వమితి ద్యోత్యతే। తతశ్చ తస్యాః శీలసమ్పత్, ద్రష్టుశ్చ జితేన్ద్రియత్వమ్, స్వస్య తస్మిన్ విశ్వాసాతిశయనిదానం సౌహార్దాతిశయభూమిశ్చ ప్రతీయతే । తథా చోక్తమ్ – దర్శితాని కలత్రాణి గృహే భుక్తమశఙ్కితమ్। కథితాని రహస్యాని సౌహృదం కిమతః పరమ్ ॥' ఇతి । అవ్యాపన్నేతి కథం నిశ్చీయత ఇత్యత్రాహ -- ఆశాబన్ధ ఇతి । 'కాలేనాపీదం భవిష్యతి' ఇత్యభిమతవిషయే లిప్సాయా అవిచ్ఛేదః ఆశా, సైవ బన్ధో నిగలః, అథవా తయా బన్ధనమ్ । కుసుమసదృశ ప్రాణం ప్రాణః బలమ్ । 'ప్రాణస్తు ప్రణయే జీవే జీవితే పరమాత్మని । ఇన్ద్రియే వాయుభేదే చ బలాన్తర్యామిణోరపి' ఇతి వైజయన్తీ । పుష్పతుల్యబలమ్ అతిసుకుమారమ్ । అపిర్విరోధే। అఙ్గనానాం మృదుప్రకృతీనాం స్త్రీవిశేషాణామ్ । సద్యఃపాతప్రణయి యస్మిన్ క్షణే దుఃఖ ప్రాప్తిః,తత్ క్షణ ఏవ పాతే నాశే ప్రణయి బద్ధోద్యోగమ్॥ హృదయం మనసోఽధిష్ఠానభూతం హృత్పుణ్డరీకమ్ । రుణద్ధి నివారయతి, స్ఫుటనాదితి శేషః । అన్యథా స్ఫుటత్యేవ, యథా కాదమ్బర్యామ్ । 'చన్ద్రాపీడస్య స్వభావసరసం హృదయమస్ఫుటత్' ఇతి । యది

నిధిపతిరవధిం న వ్యధాస్యత్, తదావయోస్తదానీమేవ హృదయం స్ఫుటితమభవిష్యత్, నాతిదీర్ఘస్యావధేః సమ్భవాత్సమాగమాశాతన్తుసన్దానితహృదయతయా అహమేవ తస్యా అప్యవ్యాపత్తిం నిశ్చినోమీత్యర్థః । అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 10 ॥

శ్లో॥ కర్తుం యచ్చ ప్రభవతి మహీముచ్ఛిలీన్ధ్రామవన్ధ్యాం
తచ్ఛ్రుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః।
ఆ కైలాసాద్బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః
సమ్పత్స్యన్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః॥ 11

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- కర్తుమ్, యత్,+చ, ప్రభవతి, మహీమ్, ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్, అవన్ధ్యామ్, తత్,+శ్రుత్వా, తే, శ్రవణ-సుభగమ్, గర్జితమ్, మానస+ఉత్కాః। ఆ కైలాసాత్,+బిస-కిసలయ-చ్ఛేద-పాథేయవన్తః, సంపత్స్యన్తే, నభసి, భవతః, రాజహంసాః, సహాయాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

యత్	= ఏ నీ ఉఱుము,
మహీమ్	= భూమిని
ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్	= మొలచిన పుట్టగొడుగులు కలదిగను,
అవన్ధ్యామ్	= ఫలవంతముగాను,
కర్తుమ్	= చేయుటకు,
ప్రభవతి	= సమర్థమగుచున్నదో,
శ్రవణ-సుభగమ్	= చెవులకు ఇంపైన,
తే	= నీ యొక్క
తత్ గర్జితమ్	= ఆ యుఱుమును,
శ్రుత్వా	= విని,
బిస ... పాథేయవన్తః	= లేత తామరతూండ్ల తునుకలు దారి బత్తెముకలవై,
మానస + ఉత్కాః	= మానస సరోవరము జేర తొందరపడుచున్నవియునగు,
రాజహంసాః	= రాజహంసలు,
నభసి	= ఆకాశమందు,
ఆ కైలాసాత్	= కైలాసమువఱకు,
భవతః	= నీకు,
సహాయాః	= తోడుండు బాటసారులు,
సంపత్స్యన్తే	= కాగలవు.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఏ నీ ఉఱుము, భూమిని మొలచిన పుట్టగొడుగులు కలదిగను, ఫలవంతముగను చేయుటకు సమర్థమగుచున్నదో, చెవులకింపైన ఆ యుఱుమును విని, లేతతామరతూండ్ల తునుకలు దారిబత్తెముకలవై మానస సరోవరము

జేర వేగిరపడుచున్నవి యగు రాజహంసలు ఆకాశమందు కైలాసమువఱకు నీకు తోడుండు బాటసారులు కాగలవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

యత్-(ప్ర.ఏ.), గర్జితమ్-(ప్ర.ఏ.), మహీమ్-(ద్వి.ఏ.), ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్-(ద్వి.ఏ.), అవన్ధ్యామ్-(ద్వి.ఏ.), కర్తుమ్-(కృత్తు), ప్రభవతి-(క్రియ), శ్రవణసుభగమ్-(ద్వి.ఏ.), తే-(ష.ఏ.), తత్-(ప్ర.ఏ.), గర్జితమ్-(ద్వి.ఏ.), శ్రుత్వా-(కృత్తు), బిస...వన్తః-(ప్ర.బ.), మానసోత్కాః-(ప్ర.బ.), రాజహంసాః-(ప్ర.బ.), నభసి-(స.ఏ.), ఆ కైలాసాత్-(పం.ఏ.), భవతః-(ష.ఏ.), సహాయాః-(ప్ర.బ.), సంపత్స్యన్తే-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) ఉద్గతాని శిలీన్ధ్రాణి యస్యాం సా ఉచ్ఛిలీన్ధ్రా (బహువ్రీహిః), తామ్, ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్.

ఆ) న వన్ధ్యా, అవన్ధ్యా, (నఞ్ సమాసః), తామ్, అవన్ధ్యామ్.

ఇ) శ్రవణయోః సుభగమ్, శ్రవణసుభగమ్, తత్, (సప్తమీతత్పురుషః).

ఈ) మానసే ఉత్కాః మానసోత్కాః (సప్తమీ తత్పురుషః).

ఉ) బిసానాం కిసలయాని (ష.త.), తేషాం ఛేదాః, బిసకిసలయచ్ఛేదాః (ష.త.), తైః పాథేయవన్తః (తృ.త.), బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః.

ఊ) హంసానాం రాజానః, రాజహంసాః (షష్ఠీ తత్పురుషః).

3) పాఠాంతరములు:- ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామవన్ధ్యామ్ > ఉచ్ఛిలీన్ధ్రాతపత్రామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **'కృత్'** ప్రత్యయములు అంతముగ కలిగిన పదములు 'కృత్' ప్రత్యయాంత పదములగును. సంస్కృతమున ఎక్కువ పదములు 'కృత్' ప్రత్యయాంతపదములే. వీనిని కృదన్తములనియునందురు. ఇవి ధాతువుల నుండి ఏర్పడును. కృత్ప్రత్యయాన్త పదములు-అవ్యయములు, అవ్యయేతరములు అని 2 విధములు. అవ్యయములు క్రియాపదములతో కూడ ప్రయోగింపబడును. ఉదా:- కృత్వా అగచ్ఛత్. అవ్యయేతరములైన కృత్ప్రత్యయాన్త పదములు నామవాచకములతో కూడ ప్రయోగింపబడును. ఉదా:- గతః రామః

1) **కర్తుమ్** - చేయుటకు, 'తుమున్' ప్రత్యయము అంతముగ కలిగిన పదము. ఈ ప్రత్యయమున 'తుమ్' అని మాత్రమే మిగిలి, ధాతువుతో కలియును. 'ధాతువు' - డుకృఞ్(కృ) కరణే(చేయుట) - పరస్మైపదీ.

2) **శ్రుత్వా**-విని, 'క్త్వా' ప్రత్యయము అంతముగ కలిగిన పదము. ఈ ప్రత్యయమున 'క'కారములోపించి, 'త్వా' అని మాత్రమే మిగిలి, ధాతువుతో కలియును. ధాతువు- శ్రు-శ్రవణే(వినుట)-పరస్మైపదీ.

ఆ)**రాజహంసాః** – మానసోత్కాః

శ్లో॥ మేఘశ్యామా దిశో దృష్ట్వా–మానసోత్సుకచేతసామ్।
*కూజితం **రాజహంసానాం**–నేదం నూపురశిఞ్జితమ్॥* – విక్రమోర్వశీయమ్–4.14

"మేఘావరణముచే నల్లనైన దిక్కులను చూచి, మానససరోవరమునకు వెళ్ళ వలయునను ఉత్సాహముతో కూయుచున్న రాజహంసల కూజితమే కాని, ఇది ఆమె (ఊర్వశి) అందెల రవళి కాదు". విరహమున విక్రముడు పరితపించుటను మహాకవి శ్రీకాళిదాసు వర్ణించిన తీరు ఎంత హృదయవిదారకముగ నున్నదో!

ఇ) **ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామవన్యామ్** > ఉచ్ఛిలీన్ధ్రాతపత్రామ్.

సారోద్ధారిణి, లక్ష్మీనివాసుడు, మహిమసింహగణః, సుమతివిజయః, భరతః, కళ్యాణ మల్లః, హరగోవిందః, రామనాథః మొదలగు వ్యాఖ్యానకారులు పై పాఠాన్తరమును స్వీకరించి, దిగువ పేర్కొన్న విధముగ వివరించినట్లు 'నందార్గికర్' తెలియజేసినాడు.

"ఉద్గతాని శిలీన్ధ్రాణి భూమిస్ఫోటా ఏవ ఆతపత్రాణి యస్యాం సా తథా తామ్। ఉక్తఇఛ్ఛ అనేకార్థే। 'ఛత్రకే వృక్షజాతౌ చ శిలీన్ధ్రం స్మర్యతే బుధైః'। ఆతపశబ్దస్య మహావిభూతిసూచకత్వాత్పృథివ్యాః సర్వసస్యసమ్పత్తిజనకత్వం వ్యనక్తి।"

ఈ) **ఆ కైలాసాద్** – కైలాస పద నిర్వచన వైవిధ్యము గమనింపగలరు.

1) కే జలే లాసో లసనమస్య కైలాసః స్ఫటికః తస్యాం కైలాసః యద్వా.

2) *కేలీనాం సమూహో కైలమ్. తస్య సమూహ ఇత్యణ్, తేనాస్యతే అత్ర। కైల+ ఆస్+అ(ఘఞ్). హలన్తధాతువులకు ఘఞ్ప్రత్యయము పై అర్థమున కలియును.*

3) *కం జలం, ఇలా భూమిః కేలయోర్జలభూమ్యోః ఆస్తే ఇతి.* – క్షీరస్వామి, రాయముకుట.

*శ్లో॥ **కైలాసశిఖరే** రామ మనసా నిర్మితం సరః।*
బ్రహ్మణా ప్రాగిదం యస్మాత్తదభూన్మానసమ్ ॥ అని వాయుపురాణమ్.

5) క్రియారూపములు:– 1) **ప్రభవతి** > ప్ర–ఉపసర్గ 2) **సంపత్స్యన్తే** > సమ్–ఉపసర్గ

1) భూ–సత్తాయామ్ (ఉండుట)–భ్వాదిప్రకరణమ్. అకర్మకమ్. సేట్, పరస్మైపదీ. లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **ప్రభవతి**–ప్రభవతః–ప్రభవన్తి.

2) పద(పద్)–గతౌ (నడచుట, వెళ్ళుట). సకర్మకమ్, దివాది ప్ర., అనిట్, ఆత్మనేపదీ. లృట్ – ప్రథమపురుషబహువచనమ్, సంపత్స్యతే–సంపత్స్యేతే–**సంపత్స్యన్తే.**

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సమ్ప్రతి సహాయసమ్పత్తిశ్చాస్తీత్యాహ – కర్తుమితి। యద్గర్జితం కర్తృ మహీముచ్ఛిలీన్ధ్రాముద్భూతకన్దలికామ్, "కన్దల్యాం చ శిలీన్ధ్రః స్యాత్" ఇతి శబ్దార్ణవే। అత ఏవావన్ధ్యాం సఫలాం కర్తృమ్ ప్రభవతి శక్నోతి। శిలీన్ధ్రాణాం భావిసస్యసమ్పత్తి సూచకత్వాదితి భావః। తదుక్తం నిమిత్తనిదానే – "కాలాభ్రయోగాదుదితాః శిలీన్ధ్రాః సమ్పన్నసస్యాం కథయన్తి ధాత్రీమ్" ఇతి। తచ్ఛ్రవణసుభగం శ్రోత్రసుఖమ్, లోకస్యేతి

శేషః। తే తవ గర్జితం శ్రుత్వా మానసోత్కా మానసే సరస్యున్మనసః, ఉత్సుకా ఇతి యావత్। "ఉత్క ఉన్మనాః"(పా. 2.5.70) ఇతి నిపాతాత్సాధు । కాలాన్తరే మానసస్య హిమదుష్టత్వాద్ధిమస్య చ హంసానాం రోగహేతుత్వాదన్యత్ర గతా హంసాః పునర్వర్షాసు మానసమేవ గచ్ఛన్తీతి ప్రసిద్ధిః । బిసకిసలయానాం మృణాలాగ్రాణాం ఛేదైః శకలైః పాథేయవన్తః । పథి సాధు పాథేయమ్ పథి భోజ్యమ్ । "పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్" (పా. 4.4.104), తద్వన్తః, మృణాలకన్దశకలసమ్బన్ధవన్త ఇత్యర్థః । రాజహంసా హంస విశేషాః । "రాజహంసాస్తు తే చఞ్చుచరణైర్లోహితైః సితాః" ఇత్యమరః । నభసి వ్యోమ్ని భవతస్తవ ఆ కైలాసాత్ కైలాసపర్యన్తమ్ । పదద్వయం చైతత్ । సహాయాః సయాత్రాః। "సహాయస్తు సయాత్రః స్యాత్" ఇతి శబ్దార్ణవే । సమ్పత్స్యన్తే భవిష్యన్తి ॥ 11 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ఇదమప్యస్త్వితి ప్రార్థయతే-కర్తుంయచ్చేతి । హే శ్రీకృష్ణ! యద్ గర్జితం మేఘనిర్ఘోషః మహీం పృథివీం ఉద్గతం శిలీన్ధ్రం కదలీపుష్పం ఛత్రాకం వా ఆతపత్రం యస్యా ఈదృశీం కర్తుం ప్రభవతి । ప్రథమాషాఢగర్జనమిత్యర్థః । శ్రవణసుభగం తత్ శ్రుత్వా నభసి రథోపర్యాకాశో భవతః వర్తమానస్య తే తవ । మానసేన చిత్తేనోత్కాః ఆషాఢీయమేఘగర్జనం శ్రుత్వా, గుణ్డిచాయాత్రా భవిష్యతి । తత్ర రథోపరి భగవాన్ ద్రష్టవ్య ఇత్యుత్సుకా ఇత్యర్థః। ఆకైలాసాత్ కైలాసపర్వతపర్యన్తం । భరతఖణ్డమధ్యే సర్వస్మాదపిస్థానాత్। రాజానో నరాధిపాశ్చ హంసా యోగినో నిర్లోభా నిర్మత్సరాః పరమహంససంన్యాసినశ్చ । సహాయాన్తీతి సహాయాః । యా ధాతోః క్విప్ । సమ్పత్స్యన్తే భవిష్యన్తి । 'హంసో విహఙ్గభేదే స్యాదర్కే విష్ణౌ హయాన్తరే । యోగిమన్త్రాదిర్భేదేషు పరమాత్మన్యమత్సరే। నిర్లోభనృపతౌ హంసః శారీరమరుదన్తర'ఇతి విశ్వః। కిమ్భూతాః। విసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః । సంన్యాసినో మార్గే ప్రాణయాత్రార్థం విసకిసలయచ్ఛేదపాథే-యవన్తః । రాజానశ్చ పాథేయవన్తః । గుణ్డిచాదర్శనార్థం భారతవర్షవర్తినః సర్వేఽపి రాజానో యోగినశ్చాయాస్యన్తి । ప్రార్థిత మఙ్గీకుర్వితి ॥11 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- దూరం గచ్ఛతస్తవ సంలాపాదినా వినోదనాయ నిరాయాసమేవ సహచరా అపి సమ్పత్స్యన్త ఇత్యాహ - కర్తుం యచ్చేత్యాది । చకారో వాక్యార్థసముచ్చయే। ప్రభవతి పరానపేక్షయా శక్తం భవతి । మహీం భూమాత్రమేవ, న పునర్దేశవిశేషమ్ । ఉచ్ఛిలీన్ధ్రాం ఉద్భిన్నకన్దలకుసుమామ్, యథా మాఘే - 'నవకదమ్బరజోరుణితామ్బరైరధి-పురన్ధ్రి శిలీన్ధ్రసుగన్ధిభిః' । ఇతి । అవన్ధ్యాం అశూన్యాం కృషిముఖతత్తత్కార్యవ్యాపృతకృషీబలాదిసఙ్కులాం నానావిధసస్యప్రసవయోగ్యామ్ కృష్యాదిచోదనాలక్షణత్వాద్గర్జితస్య । శ్రవణసుభగం నిదాఘదాహకదర్థితానాం జనానామపేక్షాయాం సంనికృష్టవృష్టిసుఖసూచకతయోదీర్ణత్వాత్కర్ణామృతాయమానమ్ । మానసోత్కాః పఙ్కాఙ్కితవసుధాఙ్కణరిఙ్ఖణా-తఙ్కశఙ్కయా కలుషనవోదకకబలితకమలషణ్డఖణ్డితమదతయా చ సర్వర్తుసుఖం నిజకులరాజధానీం మానసం సరోఽభిగన్తుమ్ ఉత్సుకాః । 'ఉత్క ఉత్కణ్ఠితః ప్రోక్తః' ఇతి

హలాయుధః । ఆ కైలాసాదితి, మధ్యే విచ్ఛేదాభావ ఉక్తః, త్వద్యాత్రావధిభూతః కైలాస ఏవ తేషామప్యవధిరిత్యర్థః । బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః అకఠోరమృణాలశకలరూప పథ్యాశనశాలినః। బిసకిసలయం బిసాఙ్కురమ్, తథా చోత్తరరామచరితే -- 'యేనోద్గచ్ఛ ద్బిసకిలసయస్నిగ్ధదన్తాఙ్కురేణ' ఇతి । పథి భోజనార్థం సఙ్గృహీతమన్నం పాథేయమ్, యథా కిరాతే -- 'జగ్రాహ పాథేయమివేన్ద్రసూనుః' ఇతి । సమ్పత్స్యన్త ఇతి । అహో తే దైవానుకూల్యమ్, యదనాయాసేన గుణవత్సహాయసమ్పదితి భావః । నభసి, ద్రాఘీయసి నిర్జనే గగనాధ్వని ఏకాకినో గమనమయుక్తమితి భావః, 'ఏకో న గచ్ఛేదధ్వానమ్' ఇతి స్మృతేః। రాజహంసా ఇతి, విహగశ్రేష్ఠత్వాత్ గుణవత్త్వం తేషాం ధ్వనతి। 'అనుప్లవశ్చాను-చరః సహాయోఽభిసరః సమాః' ఇత్యమరః।విరుద్ధానామపి హంసానాం సహాయతోక్తిః, వర్షకలుషితజలాశయమాత్రే తేషాం ద్వేషాత్ జలధరేణ సహ సాక్షాద్విరోధాభావాత్ సమానదేశగమనాచ్చేతి మన్తవ్యమ్ । అత్ర స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 11 ॥

శ్లో॥ ఆపృచ్ఛస్వ ప్రియసఖమముం తుఙ్గమాలిఙ్గ్య శైలం
వన్ద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదైరఙ్కితం మేఖలాసు।
కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగమేత్య
స్నేహవ్యక్తిశ్చిరవిరహజం ముఞ్చతో బాష్పముష్ణమ్। 12

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఆపృచ్ఛస్వ, ప్రియసఖమ్, అముమ్, తుఙ్గమ్, ఆలిఙ్గ్య, శైలమ్,
వన్ద్యైః, పుంసామ్, రఘుపతి-పదైః,+అఙ్కితమ్, మేఖలాసు।
కాలే కాలే, భవతి, భవతా, యస్య, సంయోగమ్, ఏత్య,
స్నేహ-వ్యక్తిః,+చిర-విరహ-జమ్, ముఞ్చతః, బాష్పమ్, ఉష్ణమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ప్రియసఖమ్	=	ప్రియమిత్రుడును,
తుఙ్గమ్	=	ఉన్నతుడును,
పుంసామ్	=	జనులకు,
వన్ద్యైః	=	వందనీయములగు,
రఘుపతి-పదైః	=	శ్రీరామచన్ద్రుని పదములచేత,
మేఖలాసు	=	కొండచరియలయందు,
అఙ్కితమ్	=	ముద్రితమునగు,
అముమ్ శైలమ్	=	ఈ చిత్రకూట పర్వతమును,
ఆలిఙ్గ్య	=	కౌగిలించుకొని,
ఆపృచ్ఛస్వ	=	పోయివచ్చెదనని వేడుకొనుము.
కాలే కాలే	=	ప్రతివర్షాకాలమందును,
భవతా	=	నీతోడ,

సంయోగమ్	=	కూడికను,
ఏత్య	=	పొంది,
చిర–విరహ–జమ్	=	చిరకాలవియోగముచే జనించిన,
ఉష్ణమ్	=	వేడియగు,
బాష్పమ్	=	కన్నీటిని,
ముఞ్చతః	=	విడుచుచున్న,
యస్య	=	ఏ పర్వతము యొక్క
స్నేహ–వ్యక్తిః	=	ప్రేమప్రవృత్తి,
భవతి	=	కలుగుచున్నదో!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ప్రియమిత్రుడును, ఉన్నతుడును, జనులకువందనీయములగు శ్రీరామచన్ద్రుని పాదములచేత కొండచరిలయందు ముద్రితమునగు ఈ చిత్రకూట పర్వతమును కౌగిలించుకొని పోయివచ్చెదనని వేడుకొనుము. ప్రతి వర్షాకాలమందు నీతోడ కూడికను పొంది, చిరకాల వియోగముచే జనించిన వేడికన్నీటిని విడుచుచున్న ఏ పర్వతము యొక్క ప్రేమ ప్రవృత్తి కలుగుచున్నదో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ప్రియసఖమ్–(ద్వి.ఏ.),తుఙ్గమ్–(ద్వి.ఏ.),పుంసామ్–(ష.బ.), వన్ద్యైః–(తృ.బ.), రఘుపతి పదైః–(తృ.బ.), మేఖలాసు–(స.బ.), అఙ్కితమ్–(ద్వి.ప.), అముమ్ శైలమ్ –(ద్వి.ఏ.), ఆలిఙ్గ్య–(కృత్తు), (ల్యబన్తము), ఆపృచ్ఛస్వ–(క్రియ), కాలే(కాలే)–(స.ఏ.), భవతా– (తృ.ఏ.), సంయోగమ్–(ద్వి.ఏ.), ఏత్య–కృత్తు, చిరవిరహజమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉష్ణమ్– (ద్వి.ఏ.), ముఞ్చతః–(ష.ఏ.), యస్య–(ష.ఏ.), స్నేహవ్యక్తిః–(ప్ర.ఏ.), భవతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) ప్రియశ్చాసౌ సఖా ప్రియసఖః (కర్మధారయః), తమ్, ప్రియసఖమ్.

ఆ) రఘూణాం పతిః, రఘుపతిః (ష.త.), తస్య పదాని, రఘుపతిపదాని (ష.త.), తైఃరఘుపతిపదైః.

ఇ) చిరవిరహాత్ జాతః చిరవిరహజః (పం.త.), తమ్ చిరవిరహజమ్.

ఈ) స్నేహస్య వ్యక్తిః స్నేహవ్యక్తిః (ష.త.).

3) పాఠాంతరములు:–

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **తుఙ్గః** – 1) "***తుఙ్గం*** *మహోన్నతం అత ఏవ గమన సమయే ప్రశ్నోపపత్తిః*"

– అని సారోద్ధారిణి.

2) శ్లో॥ **తుఙ్గ**త్వమితరానాద్రౌ నేదం సింధావగాధతా।
అలంఘనీయతాహేతురుభయం తన్మనస్విని॥ ఇతి మాఘే ద్వితీయసర్గే-48.

'పర్వతములయందౌన్నత్య మొక్కటియే యుండును, గాని గాంభీర్యము లేదు. సముద్రమందు అగాధత్వమొక్కటియే యుండును గాని యౌన్నత్యము లేదు. ఈ రెండు (ఔన్నత్యము, గాంభీర్యము) ను గల ధీరుల నెవ్వరు నతిక్రమింపజాలరు.

3) శ్లో॥ **మేఘపర్వత**యోరబ్జసూర్యయోరబ్ధిచంద్రయోః।
శిఖిజీమూతయోర్మైత్రీ వాతాగ్న్యయోశ్చ స్వభావతః॥
వీరికి మైత్రి సహజసిద్ధమని ఆర్యోక్తి.

ఆ) **రఘుపతిపదైః - రఘుపతిః**

1) "This appellation is given to Rama, as the distinguished, the Lord or Master as it were, of the line of Raghu, an ancestor of that warrior and himself a celebrated hero and sovereign". - Wilson.

2) "శ్రీరామచన్ద్రుడు - భారతీయమునకు జీవము. ఎందెందు వెదికినా అందందు దర్శనమిచ్చువాడు. సర్వమును తానైనవాడు."

ఇ) **ముఞ్చతో బాష్పముష్ణమ్ -**

1) "అన్యోఽపి యః కిల చిరవిరహదుఃఖతో భవతి స తత్సంయోగే సతి ఉష్ణం బాష్పముఞ్చతి"। -అని 'సారోద్ధారిణి', 'లక్ష్మీనివాసః',సుమతీవిజయః మొ॥వారు.

2) "పర్వతా హి జలవృష్ట్యా స్నిగ్ధా భవన్తి బాష్పఞ్చ ముఞ్చతి", అని వల్లభదేవుడు.

3) 'ఆనందబాష్పములు-చల్లన', 'శోకబాష్పములు-వెచ్చన' అనుటకు ప్రమాణము.

i) శ్లో॥ ఆనన్దజః శోకజమశ్రుబాష్పస్తయోరశీతం శిశిరో బిభేద।
గఙ్గాసరయ్వోర్జలముష్ణతప్తం-హిమాద్రినిష్యన్ద ఇవావతీర్ణః॥ -ర.వం.14.3

ii) శ్లో॥ బహుళగళితైః సన్తాపోష్ణైస్తటాన్తవిహారిభిః
దశరథపురీపౌరస్త్రీణాం విలోచనవారిభిః ।
ఉపచయవతీం సన్తాపోష్ణాం నిజాం దధతీ తనూ
మిహ ముహురహం మాతర్లజ్జాం వహామి జహామి చ॥- ప్ర.రా.5-1

'ప్రసన్నరాఘవమ్' - (మహాకవి జయదేవ విరచితమ్) పంచమాంకమున గంగా-సరయూనదుల సంభాషణము.

ఈ) **మేఖలాసు -** మేఖలా - The slope of a mountain.

1) శ్లో॥ కలాపః సప్తకీ కాఞ్చీ **మేఖలా** రసనా తథా।
కటిసూత్రం సారసనం, ... ॥ - అని హలాయుధకోశము.

2) శ్లో॥ .... కటిసూత్రం తు **మేఖలా**।
కలాపో రసనా సారసనం కాఞ్చీ చ సప్తకీ॥ - అని 'అ.చి.' 7పేర్లు పేర్కొన్నది.

3) శ్లో॥ **ఆమేఖలం** సఞ్చరతాం ఘనానాం–ఛాయామధస్సానుగతాం నిషేవ్య।
ఉద్వేజితా వృష్టిభిరాశ్రయన్తే–శృఙ్గాణి యస్యాతపవన్తి సిద్ధాః॥ - కు.సం.1-5

5) క్రియారూపములు:– 1) **ఆపృచ్ఛస్వ**–ఆఙ్–ఉపసర్గ, 2) **భవతి**–పూర్వము చెప్పబడినది.

1) ప్రచ్ఛ (ప్రచ్ఛ్) జ్ఞీప్సాయామ్ (అడుగుట), తు.ప్ర., ద్వికర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. ఆత్మనేపదీ–లోట్–మ.పు.ఏ.– **ఆపృచ్ఛస్వ**– ఆపృచ్ఛేథామ్–ఆపృచ్ఛధ్వమ్. 'ప్రచ్ఛ్' ధాతువు 'పరస్మైపది' అయినప్పటికి దానికి 'ఆఙ్' ఉపసర్గ చేరుటచే 'ఆఙ్గినుప్రచ్ఛ్యో రుపసఙ్ఖ్యానమ్' అనుసూత్రము వలన, 'ఆత్మనేపది రూపము' చేకూరినది.

6) అలంకారములు:– 'చిరవిరహజం ముఞ్చతో బాష్పముష్ణమ్' అనుచోట ఉత్ప్రేక్ష.

లక్షణమ్:– అవివక్షితసామాన్యా కిఞ్చిచ్చోపమయా సహ।
అతద్గుణక్రియాయోగాదుత్ప్రేక్షాతిశయాన్వితా॥

'వివక్షితము కాని సాదృశ్యముకలదియు, కఽఽంచెము ఉపమానసంబంధము కలదియు, ఏ గుణక్రియలు ఉన్నట్లు వర్ణింపబడునో అట్టి గుణక్రియలులేనిదియు, అతిశయముతో కూడినదియు అగునది – ఉత్ప్రేక్ష.' – కావ్యాలఙ్కారః – 2.91 – బాలానందినీవ్యాఖ్యా.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఆపృచ్ఛస్వేతి। ప్రియం సఖాయం ప్రియసఖమ్। "రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్" (పా.5.4.91) ఇతి టచ్ సమాసాన్తః। తుఙ్గమున్నతం పుంసాం వన్ద్యైర్నరారాధనీయై రఘుపతిపదై రామపాదన్యాసైర్మేఖలాసు కటకేషు। "అథ మేఖలా। శ్రోణిస్థానేఽద్రికటకే కటిబన్ధేభబన్ధనే" ఇతి యాదవః। అఙ్కితం చిహ్నితమ్। ఇత్థం సఖిత్వాన్మహత్త్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ సమ్భావనార్హమ్। అముం శైలం చిత్రకూటాద్రిమాలిఙ్గ్యాపృచ్ఛస్వ 'సాధో! యామి' ఇత్యామన్త్రణేన సభాజయ। "ఆమన్త్రణసభాజనే। ఆప్రచ్ఛన్నమ్" ఇత్యమరః। "ఆఙి నుప్రచ్ఛ్యోరుపసఙ్ఖ్యానమ్" (వా.909) ఇత్యాత్మనేపదమ్। సఖిత్వమ్ నిర్వాహయతి – కాల ఇతి। కాలే కాలే ప్రతిప్రావృట్కాలమ్। సుహృత్సమాగమకాలశ్చ 'కాల' శబ్దేనోచ్యతే। వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। భవతః సంయోగం సమ్పర్కమేత్య చిరవిరహజముష్ణం బాష్ప మూష్మాణం నేత్రజలఞ్చ। "బాష్పో నేత్రజలోష్మణోః ఇతి విశ్వః। ముఞ్చతో యస్య శైలస్య స్నేహవ్యక్తిః ప్రేమావిర్భావో భవతి। స్నిగ్ధానాం హి చిరవిరహసఙ్గతానాం బాష్పపాతో భవతీతి భావః॥ 12॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–ఆపృచ్ఛస్వేతి। హే శ్రీకృష్ణ! తవ ప్రియసఖం,సర్వదా అత్యాజ్యత్వాత్। తుఙ్గమత్యుచ్చమముం శైలం నీలాద్రిమ్। ఆలిఙ్గ్య నవదినాని గుణ్డిచాయాత్రార్థం త్వాం విహాయ గచ్ఛానీత్యాపృచ్ఛస్వ। ఆఙ్గోనుపృచ్ఛోరిత్యాత్మనే। అన్యోఽపి యియాసుర్మహాన్తం ప్రియసఖమాలిఙ్గ్యాపృచ్ఛతే। కిం భూతమ్। పుంసాం వన్ద్యైః రఘుపతేః శ్రీరామస్య లఙ్కాం జిత్వా సీతామానీయాయోధ్యాం ప్రతి ఆగచ్ఛతః। మార్గే శ్రుత్వా త్వాం ద్రష్టుమాగతస్య పదైః పాదచిహ్నైః మేఖలాస్వఙ్కితమ్। ప్రియసఖత్వమభివ్యనక్తి। కాలే కాలే ప్రత్యాషాఢమ్।

నవఘనాభివృష్టజలసమ్పర్కాదుష్ణం వాష్పముష్ణమేవ వాష్పమశ్రు "నవ దినాని యావత్త్వాం కథం త్యజామి, క్షణార్ధమపి న శక్నోమీత్యేవం చిరవిరహోద్ధేతోర్జాతమ్" ముఞ్చతః ప్రకాశయతః యస్య పాదవిజయం కుర్వతో భగవతః సంయోగమేత్య స్నేహవ్యక్తిర్భవతి అన్యస్యాపి సఖ్యురేవం స్నేహవ్యక్తిర్భవతి ॥ 12 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– ఏవం స్థితేఽనన్తరకర్తవ్యమాహ -- ఆపృచ్ఛస్వేత్యాది । 'ఆఙ్ ను ప్రచ్ఛయోః' ఇత్యాత్మనేపదమ్ । గమనానుజ్ఞానార్థమామన్త్రణమ్ ఆప్రశ్నః 'ఆపృచ్ఛ్య రాఘవమనుష్ఠితదేవకార్యమ్' ఇతివత్ । ప్రియసఖం ఇష్టసుహృదమ్, సమయే తవ విశ్రమదాయిత్వాత్, త్వయా వర్షణేనోపకృతత్వాచ్చ, న ఖలు తదనుజ్ఞామన్తరేణ పదమపి గన్తుం యుక్తమితి భావః । తుఙ్గమ్ ఉన్నతమ్, అభ్రంలిహశిఖరం చ, యథా దివాకరః – **'బుద్ధిర్నీచపథేనాత్మవృత్తిం వర్తయితుం రహః । యస్య జాతు న జాయేత సోఽయమున్నత సంజ్ఞితః॥'** ఇతి । అనేన తుఙ్గస్య భవతస్తాదృశైవ సఖ్యం ఘటత ఇతి ద్యోత్యతే, 'సమానచిత్తవృత్తిత్వం మిత్రత్వమితి దర్శితమ్' ఇతి లక్షితత్వాత్ । ఆలిఙ్గ్యేతి । చిరదృష్టస్య భవతో ఝటితి యాత్రాప్రసఙ్గస్తేన నానుమోద్యేత, అతస్తమనునయపూర్వమనుకూలయేతి భావః । పుంసాం వన్ద్యైః దర్శనమాత్రేణ తేషామేవ పురుషార్థసాధకైః । 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ । మేఖలాసు కటకేషు। బహువచనేన బాహ్యైశ్వర్యదిదృక్షయా తత్ర తత్ర భగవతో విరహాణం వ్యజ్యతే । మేఖలాస్వఙ్కితమిత్యత్ర భక్తసమాధిః, తేఽపి కనకపట్టాది నివిష్టానీష్టదేవతాచరణప్రతిబిమ్బాని కణ్ఠసూత్రకటిసూత్రాదిషు ధారయన్తి,యథా 'శ్రీకణ్ఠపద లాఞ్ఛనో భవభూతిర్నామ కవిః' ఇతి । 'అథ మేఖలా । శ్రోణీస్థానేఽద్రికటకే కటిబన్ధేఽసిబన్ధనే' ఇతి వైజయన్తీ । అనేన మహాపురుషాభిగమ్యత్వమప్యస్యేతి స్ఫురతి । కాలే కాలే ప్రతిప్రావృడారమ్భే, తదానీమేవ భవదాగమననియతేః । స్నేహవ్యక్తిః ప్రేమప్రకాశనమ్, స్నిగ్ధవర్ణోదయశ్చ। చిరవిరహజం సంవత్సరదర్శనాభావదుఃఖసమ్భృతమ్। బాష్పం అశ్రు, ధర్మదుర్మదదవదహనమిహిరకిరణ సన్తప్తతయా ప్రథమవర్షావసేకే ప్రసరన్తమూష్మాణం చ । 'బాష్పోఽశ్రుణ్యమ్బుధూమే చ' ఇతి వైజయన్తీ। అనేన చిరాదుపగతే హి సుహృది తదనురాగిణో జనస్యాతీతవిరహదుఃఖానుస్మరణహేతుకం ఝటితి ప్రవృత్తమశ్రుసలిలమనుమాపయతి తద్విషయం హృదయగతమనురాగాతిశయమ్, ఏవమస్యాపీతి ద్యోత్యతే । ఏత్య ముఞ్చత ఇత్యన్వయః। శ్లేషోఽలఙ్కారః । తదనుగృహీతా ప్రస్తుతప్రశంసా వా ॥ 12 ॥

శ్లో॥ మార్గం తావచ్ఛృణు కథయతస్త్వత్ప్రయాణానురూపం
సన్దేశం మే తదను జలద! శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయమ్।
ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం చోపభుజ్య॥ 13

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- మార్గమ్, తావత్, శృణు, కథయతః, త్వత్, ప్రయాణ+అనురూపమ్, సన్దేశమ్, మే, తదను, జలద!, శ్రోష్యసి, శ్రోత్రపేయమ్।
ఖిన్నః ఖిన్నః, శిఖరిషు, పదమ్, న్యస్య, గన్తాసి, యత్ర,
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు, పయః, స్రోతసామ్, చ,+ఉపభుజ్య॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

తావత్ = ఇప్పుడు,
కథయతః = చెప్పుచున్న,
త్వత్ప్రయాణ+అనురూపమ్=నీ ప్రయాణమునకు తగిన,
మార్గమ్ = త్రోవను,
శృణు = వినుము.
తదను = అటు పిమ్మట,
శ్రోత్రపేయమ్ = వీనులచేత త్రాగదగినదైన (మిక్కిలి ఆసక్తితో వినదగిన),
మే = నాయొక్క,
సన్దేశమ్ = సమాచారమును,
శ్రోష్యసి = వినగలవు,
యత్ర = ఏ త్రోవయందు,
ఖిన్నః ఖిన్నః (సన్) = (ఎప్పుడు) అలసిన వాడవగుదువో (అపుడు)
శిఖరిషు = పర్వతములందు,
పదమ్ = అడుగును,
న్యస్య = ఉంచియు,
క్షీణః క్షీణః (సన్) = మిక్కిలి చిక్కిపోయినవాడ వగుచు,
స్రోతసామ్ = ప్రవాహములయొక్క,
పరిలఘు = మిక్కిలి తేలికయగు,
పయః = జలమును,
ఉపభుజ్య = సేవించి,
గన్తాసి = పోగలవో!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఇప్పుడు (నేను) చెప్పుచున్న నీ ప్రయాణమునకు తగిన మార్గమును వినుము. అటు పిమ్మట మిక్కిలి ఆసక్తితో వినదగిన నా సమాచారమును వినగలవు. ఏ మార్గమునందు (ఎప్పుడు) అలసినవాడవగుదువో (అప్పుడు) పర్వతములందు నిలిచి, చిక్కిపోయినవాడవగుచు ప్రవాహములయొక్క మిక్కిలి తేలికయగు జలమును సేవించి వెళ్ళగలవో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

జలద–(సం.ప్ర.ఏ.), తావత్–(అవ్య.), కథయతః–(పం.ఏ.), త్వత్ప్రయాణాను రూపమ్–(ద్వి.ఏ.), మార్గమ్–(ద్వి.ఏ.), శృణు–(క్రియ), తదను–(ద్వి.ఏ.), శ్రోత్ర

పేయమ్-(ద్వి.ఏ.), మే-(ష.ఏ.), సన్దేశమ్-(ద్వి.ఏ.), శ్రోష్యసి-(క్రియ), యత్ర-(అవ్య.), ఖిన్నః (ఖిన్నః)-(ప్ర.ఏ.), శిఖరిషు-(స.బ.), పదమ్-(ద్వి.ఏ.), న్యస్య-(అవ్య.)(ల్యబన్తం) కృత్తు, క్షీణః(క్షీణః)-(ప్ర.ఏ.), స్రోతసామ్-(ష.బ.), పరిలఘు-(ద్వి.ఏ.), పయః-(ద్వి.ఏ.), ఉపభుజ్య-(ల్యబన్తము) (కృత్తు), గన్తాసి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) తవ ప్రయాణః త్వత్ప్రయాణః (షష్ఠీతత్పురుషః), త్వత్ప్రయాణస్య అనురూపమ్ త్వత్ప్రయాణానురూపమ్ (షష్ఠీతత్పురుషః)

ఆ) శ్రోత్రాభ్యాం పేయమ్ - శ్రోత్రపేయమ్ (తృతీయాతత్పురుషః)

ఇ) పరితః లఘుః, పరిలఘు (గతిసమాసః) 'కుగతిప్రాదయః'.

3) పాఠాంతరములు:- 1) మార్గం తావత్ > మార్గం మత్తః, 2) ప్రయాణానురూపమ్ >ప్రయాణానుకూలమ్, 3) శ్రోత్రపేయమ్ > శ్రవ్యబన్ధమ్, 4) ఉపభుజ్య > ఉపయుజ్య, 5) తదను జలద > జలద తదను.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **మార్గం తావత్ :**

"We now begin the geographical part of the poem, which as faras it can be made out through the difference of ancient and modern appellations, seems to be very accurately conceived. The two extreme points of cloud's progress are the vicinity of Nagpur, ...and the mountain Kailasa, or rather Himalaya Range. During this course, the poet notices some of the most celebrated places, with the greater number of which we are still acquainted. In the first instance, we have here his direction due north from the mountain of Ramagiri." - Wilson.

ఆ) **శిఖరిషు -** శిఖరాణి సన్తి యేషు శిఖరిణః, శిఖరమ్ అస్త్యస్య ఇతి,

1) *శ్లో॥ రుద్రాణాం శఙ్కరశ్చాస్మి-విత్తేశో యక్షరక్షసామ్ ।*
*వసూనాం పావకశ్చాస్మి-మేరుః **శిఖరిణా**మహమ్ ॥* -భ.కా. 10-23

"ఏకాదశరుద్రులలో నేను శంకరుడను, మరియు యక్షరాక్షసులలో నేను ధనాధిపతియైన కుబేరుడను, అష్టవసువులలో నేను అగ్నిని, మరియు పర్వతములలో నేను మేరువును". అని భగవానుని వాక్యము.

ఇ) **న్యస్య -** ల్యబన్తావ్యయము. 'ల్యప్' ప్రత్యయము అంతముగ కలిగిన పదములు 'ల్యప్' ప్రత్యయాన్తములగును. ధాతువు ఉపసర్గతో చేరినపుడు 'క్త్వా' ప్రత్యయమునకు బదులుగా 'ల్యప్' ప్రత్యయము ధాతువుకు సమకూరును. 'ల్యప్' ప్రత్యయములోని 'య' మాత్రమే మిగిలియుండును.

1) ని+అస్+క్త్వా(ల్యప్) > న్యస్య - ఉంచి, 2) ఉప + భుజ్ + క్త్వా (ల్యప్) > ఉపభుజ్య - సేవించి.

ఈ) **'శ్రోత్రపేయమ్' -** అనుటచే 'మేఘదూతకావ్యము' అమృతకల్పముగా నుండు ననునది - 'ధ్వని' .

5) క్రియారూపములు:- 1) శ్రోష్యసి, 2) గన్తాసి.

1) శ్రు-శ్రవణే (వినుట) - భ్వాది ప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. ల్రుట్- మధ్యమపురుషైకవచనమ్. **శ్రోష్యసి** - శ్రోష్యథః - శ్రోష్యథ.

2) గమ (గమ్) గతౌ (వెళ్ళుట) - భ్వాది ప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లుట్ - మధ్యమపురుషైకవచనమ్ - **గన్తాసి** - గన్తాస్థః - గన్తాస్థ.

6) అలంకారములు:- సమాసోక్త్యలంకారము. శ్లోకమున-ఉత్తరార్ధమున మేఘుని యందు సామాన్యుడైనబాటసారి వ్యవహారము సమారోపింపబడుటచే సమాసోక్త్యలంకారముగ భావింపదగును.

లక్షణమ్:- కా॥ ***యత్రోక్తే గమ్యతేఽన్యోఽర్థస్తత్సమానవిశేషణః।***
సా సమాసోక్తిరుద్దిష్టా సంక్షిప్తార్థతయా యథా॥

'ఏది చెప్పినపుడు దానితో సమానమగు విశేషణములు గల మరియొక అర్థము గమ్యమగునో,అది ఆ సంక్షిప్తమగు అర్థము కలదగుటచే,'సమాసోక్తి' యని చెప్పబడును. - కావ్యాలఙ్కారః-2-79 - బాలానందినీవ్యాఖ్యా.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- సమ్ప్రతి తస్య మార్గమ్ కథయతి-మార్గమితి। హే జలద! తావదిదానీమ్ కథయతః, మత్త ఇతి శేషః । త్వత్ప్రయాణస్యానురూపమనుకూలం మార్గమధ్వానమ్ । "మార్గో మృగమదే మాసి సౌమ్యర్క్షేఽన్వేషణేఽధ్వని" ఇతి యాదవః । శృణు । తదను మార్గశ్రవణానన్తరం శ్రోత్రాభ్యాం పేయం పానార్హమ్, అతితృష్ణయా శ్రోతవ్యమిత్యర్థః। 'పేయ' గ్రహణాత్ సన్దేశస్యామృతసామ్యం గమ్యతే । మే సన్దేశం వాచికమ్ । "సన్దేశవాగ్వాచికం స్యాత్" ఇత్యమరః। శ్రోష్యసి। యత్ర మార్గే ఖిన్నః ఖిన్నోఽభీక్ష్ణం క్షీణబలః సన్ । "నిత్యవీప్సయోః" (పా. 8. 1. 4) ఇతి నిత్యార్థే ద్విర్భావః । శిఖరిషు పర్వతేషు పదం న్యస్య నిక్షిప్య, పునర్బలలాభార్థం క్వచిద్విశ్రమ్యేత్యర్థః । క్షీణః క్షీణోఽభీక్ష్ణం కృశాఙ్గః సన్, అత్రాపి కృదన్తత్వాత్పూర్వవద్ద్విరుక్తిః । స్రోతసాం పరిలఘు గురుత్వదోషరహితమ్, ఉపలాస్ఫాలనఖేదితత్వాత్పథ్యమిత్యర్థః । తథా చ వాగ్భటః (అష్టాఙ్గ.హృ. 1. 5. 9-10) - "ఉపలాస్ఫాలనక్షేపవిచ్ఛేదైః ఖేదితోదకాః। హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః।" ఇతి। పయః పానీయముపభుజ్య శరీరపోషణార్థమభ్యవహృత్య చ గన్తాసి గమిష్యసి ॥ గమేర్లుట్ ॥ 13 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– కేన మార్గేణ, కం దేశం ప్రతి గచ్ఛామీతి ప్రష్టుకామమప్యాహ– మార్గం తావదితి। జలద ఇవాచరతీత్యాయలుగతాత్పచాదిజ్। నీలత్వాదుపసన్నార్తిహర–త్వాద్వా మేఘసదృశ! హే శ్రీకృష్ణ! కథయతో మేఘసకాశాత్త్వత్ప్రథమం త్వత్ప్రయాణాను రూపం మార్గం శృణు । తదను తదనన్తరం శ్రోత్రేణ కర్ణేన పేయం గ్రాహ్యమ్ । శ్రోతృభిరపేయమవిస్మర్యం వా। సన్దేశం సమ్యక్ఛం దేశం సప్తదినావస్థేయం నీచైరాఖ్యం గిరిమిత్యాదినా వర్ణనీయమాడమ్బరమణ్డపం శ్రోష్యసి। యత్ర మార్గే పదగమనాత్ ఖిన్నః ఖిన్నస్త్వం, పూర్వం శిఖరిషు నీలాద్రిపాదేష్విదానీం ద్వావింశతిసోపానతయా కృతేషు పదం న్యస్య గన్తాసి । వహ్న్యన్నపూపాదిభోగాత్ క్షీణస్త్వం పరిభావేన లఘు మనోజ్ఞం స్రోతసామభినవ – ప్రవృద్ధమహానదీప్రవాహాణాం పయః వాతేనానీతం పృషద్రూపం, భక్తైః ప్రపానకాదిరూపేణ నివేదితం వా। ఉపభుజ్య గన్తాసి ॥ 13 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– ఏవమనుష్ఠితానుష్ఠేయస్య ప్రతిష్ఠమానస్య భవతః కృత్యద్వయమిదానీ మవశిష్టం మార్గశ్రవణం సన్దేశశ్రవణం చ, తయోః ప్రథమభావితయా ప్రథమం మార్గమవధారయేత్యాహ –– మార్గమితి। తావత్ ఇతో దేశాద్యదవధి గన్తవ్యం తదవధి, సాకల్యేన వా। 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః। శృణ్వితి। శ్రవణమేవ ప్రార్థ్యతే, గ్రహణాదీని మహామేఘావినస్తవానుషఙ్గికానీతి భావః। మే మత్సకాశా దిత్యర్థః। త్వత్ప్రయాణానురూపం రసికజనమౌలేః పరమేశ్వరశక్తిశాలినస్తవ యాత్రానుగుణో భుక్తిముక్తిసాధనమేకః పన్థాః, నీరసానాం నాస్తికానాం చ కమపి పుమర్థమస్పృశన్నన్య ఏవేతి భావః। అనేన దయితాజీవితపరిరక్షణకృతక్షణతయా త్వరితస్యాపి 'వక్రః పన్థాస్తవ భవతు చ' ఇతి, 'స్థాతవ్యం తే నయనవిషయమ్' ఇత్యాది చ వక్ష్యమాణం మేఘగమనౌచిత్యాపేక్షయేతి మన్తవ్యమ్ । తదను మార్గశ్రవణానన్తరమ్ । శ్రావ్యబన్ధం శ్రోతవ్యశబ్దసన్దర్భమ్, అతికరుణార్థపరిపోషితవిప్రలమ్భరససుధానిర్భరగర్భత్వాత్। శృణోతేః 'ఓరావశ్యకే' ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః। జలదేతి, శ్రవణసమయే రసార్ద్రహృదయతయా తవాపి బహులబాష్పఝరీపరీతనయనతా భావినీతి ద్యోత్యతే, యథా వక్ష్యతే –– 'త్వామప్యాస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం ప్రాయః, సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా' ఇతి । ఖిన్నః ఖిన్నః అధ్వగమనేన యదా యదా శ్రాన్తిరుద్భవతి, తదా తదేత్యర్థః, 'అధ్వఖిన్నాన్తరాత్మా' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । శిఖరిషు న పునర్నగమాత్రేషు, గగన సరణివితతతుఙ్గశృఙ్గాణామేవ త్వదుపగమయోగ్యత్వమితి భావః । క్షీణః క్షీణః ఉచిత ప్రదేశవర్షణేన యదా యదా సలిలవిచ్ఛేదో భవతి,తదా తదేత్యర్థః। స్రోతసామ్ అగాధతయా శశ్వదవిచ్ఛిన్నప్రసారాణాం మహానదీప్రవాహాణామ్। అత ఏవ తరుకుఞ్జశిలాకుఞ్జాద్యభి ఘట్టనేన పరిలఘు సర్వతో గలితగౌరవమ్। "ఉపలాస్ఫాలనాక్షేపవిచ్ఛేదైః ఖేదితోదకాః। హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యాః'ఇతి వాహటః। ఉపలక్షణం చైతన్మాధుర్యనైర్మల్యయోః। అనేన తవ శరీరస్థితిచిన్తా విశ్రమస్థానచిన్తాపి న భవిష్యతీతి ద్యోత్యతే । అత్ర స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 13 ॥

శ్లో॥ అద్రేః శృఙ్గం హరతి పవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభి
ర్దృష్టోత్సాహశ్చకితచకితం ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాభిః।
స్థానాదస్మాత్సరసనిచులాదుత్పతోదఙ్ముఖః ఖం
దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్స్థూలహస్తావలేపాన్॥ 14

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- అద్రేః, శృఙ్గమ్, హరతి, పవనః, కింస్విత్,+ఇతి,+ఉన్ముఖీభిః, దృష్ట+ఉత్సాహః,+చకితచకితమ్, ముగ్ధ-సిద్ధ+అఙ్గనాభిః। స్థానాత్,+అస్మాత్, సరస-నిచులాత్,+ఉత్పత+ఉదఙ్ముఖః, ఖమ్, దిఙ్నాగానామ్, పథి, పరిహరన్, స్థూల-హస్త+అవలేపాన్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

పవనః = వాయువు,
అద్రేః = (చిత్రకూట) పర్వతము యొక్క,
శృఙ్గమ్ = శిఖరమును,
హరతి కింస్విత్ = హరించి తీసికొనిపోవుచున్నదా యేమి?
ఇతి = అని,
ఉన్ముఖీభిః = మోముపైకెత్తిన
ముగ్ధ-సిద్ధ+అఙ్గనాభిః = తెలియనివారగు సిద్ధకాంతలచేత,
చకితచకితమ్ (యథా తథా)= సంభ్రమముగ,
దృష్ట+ఉత్సాహః (సన్) = సంరంభము గలవాడగుచు,
సరస-నిచులాత్ = తడిగల ప్రబ్బలి చెట్లుగల,
అస్మాత్ స్థానాత్ = ఈ స్థానము నుండి,
పథి = ఆకాశ మార్గమునందుగల,
దిఙ్నాగానామ్ = దిగ్గజములయొక్క,
స్థూల-హస్త+అవలేపాన్ = లావైన తొండపు విసురులను,
పరిహరన్ = తప్పించుకొనుచు,
ఉదఙ్ముఖః (సన్) = ఉత్తరాభిముఖుడవై,
ఖమ్ = ఆకాశమును గూర్చి,
ఉత్పత = పైకి పొమ్ము.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! వాయువు చిత్రకూటపర్వతశిఖరమును పెకలించి తీసికొని పోవుచున్నదా యేమి'అని మోము పైకెత్తిన, తెలియనివారగు సిద్ధకాన్తలచేత సంభ్రమముగ, సంరంభముగలవాడవై తడిగల ప్రబ్బలిచెట్లుగల ఈ స్థానమునుండి ఆకాశ మార్గము నందుగల దిగ్గజముల యొక్క లావైన తొండపు విసురులను తప్పించు కొనుచు, ఉత్తరాభి ముఖుడవై ఆకాశమును గూర్చి పైకి పొమ్ము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

పవనః-(ప్ర.ఏ.), అద్రేః-(ష.ఏ.), శృఙ్గమ్-(ద్వి.ఏ.), హరతి-(క్రియ), కిమ్+స్విత్>

(అవ్యయద్వయ సంయోగము), ఇతి-(అవ్య.), ఉన్ముఖీభిః-(తృ.బ.), ముగ్ధ... నాభిః -(తృ.బ.), చకితచకితమ్-(క్రియావిశేషణము), దృష్టోత్సాహః-(ప్ర.ఏ.), సరస నిచులాత్-(పం.ఏ.), అస్మాత్ స్థానాత్-(పం.ఏ.), పథి-(స.ఏ.), దిఙ్నాగానామ్-(ష.బ.), స్థూల...లేపాన్-(ద్వి.బ.), పరిహరన్-(ప్ర.ఏ.), ఉదఙ్ముఖః-(ప్ర.ఏ.), ఖమ్-(ద్వి.ఏ.), ఉత్పత-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) ఉన్నతం ముఖం యాసాం తాః, ఉన్ముఖాః (బహువ్రీహిః), తాభిః ఉన్ముఖీభిః.

ఆ) సిద్ధానామ్ అంగనాః సిద్ధాఙ్గనాః (షష్ఠీతత్పురుషః), ముగ్ధాః చ తాః సిద్ధాఙ్గనాః (కర్మధారయః), ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాః తాభిః, ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాభిః.

ఇ) దృష్ట ఉత్సాహో యస్య సః, దృష్టోత్సాహః (బహువ్రీహిః).

ఈ) సరసా నిచులా యస్మింస్తత్, సరసనిచులమ్ (బహువ్రీహిః), తస్మాత్, సరసనిచులాత్

ఉ) దిశాం నాగాః, దిఙ్నాగాః, (ష.త.), తేషామ్, దిఙ్నాగానామ్.

ఊ) స్థూలాశ్చ తే హస్తాః, స్థూలహస్తాః, తేషాం అవలేపః, స్థూలహస్తావలేపః, తాన్ స్థూలహస్తావలేపాన్ (ష.త.)

ఋ) ఉదక్ ముఖం యస్య సః, ఉదఙ్ముఖః, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:- 1) హరతి > వహతి, 2) దృష్టోత్సాహః > దృష్టోచ్ఛ్రాయః, 3) హస్తావలేపాన్ > హస్తావలేహాత్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **దిఙ్నాగానామ్ : సరసనిచులాత్.**

'మేఘదూతమహాకావ్యము' నకు 'ప్రదీపః' అనుపేర వ్యాఖ్యను అందించిన శ్రీ దక్షిణావర్తనాథుని నుండి (ప్రథమముగ) చేజారిన (నిచుల-దిఙ్నాగుల వ్యవహార) భావజాలము తరువాత కాలమున ఈ మహాకావ్యమునకు వ్యాఖ్యలందించిన కొందఱు వ్యాఖ్యానకారులను అంటుకొనినది. దానిని ప్రామాణికముగ స్వీకరింప దగదని రూఢిగ చెప్పదగును. ఏలయన, 'మహాకవి శ్రీకాళిదాసు అసామాన్యుడు, అద్వితీయుడు, సంస్కృతసాహిత్యమున అమరుడు. పరమమాహేశ్వరాచార్యుడు ఐనటువంటి మహోన్నతుడు-ఈర్ష్యాళువు కానేకానేరడు'. 'దక్షిణావర్త, మల్లినాథాదులు మన్నింతురు గాక !' ఇట మీదు మిక్కిలి 'కాత్యాయనీ' వ్యాఖ్య చూడదగును.

ఆ) **నిచులః -** 1) (i) **నిచోలతి** సముచ్ఛ్రయతీతి । ని+చుల+'ఇగుపదజ్ఞేతి' క - ఇజ్జల వృక్షః, (ii) శ్లో॥ .... ఇజ్జలో **నిచులః** స్మృతః॥ 194., (iii) 'ఇజ్జలో హిజ్జలశ్చాపి **నిచుల**శ్చామ్బుజస్తథా' - ఇతి భావప్రకాశే. అని పేర్కొన్నది అభిధానరత్నమాలా.

2) శ్లో॥ **నిచోలః** ప్రచ్ఛదపటో-నిచులశ్చోత్తరచ్ఛదః॥ అని అభిధానచిన్తామణి(340) నాలుగు పేర్లు (నిచోలః, ప్రచ్ఛదపటః, నిచులః, ఉత్తరచ్ఛదః) పేర్కొన్నది.

ఇ) **దిఙ్నాగానామ్** - దిశాం నాగాః దిఙ్నాగాః. దిశో గజః దిగ్గజః.

శ్లో॥ ఐరావతః పుణ్డరీకః కుముదాఞ్జనవామనాః ।
పుష్పదన్తః సార్వభౌమః సుప్రతీకశ్చ దిగ్గజాః॥ ఇతి హలాయుధకోశే 104

1) ఐరావతము-Indra's elephant placed at the east quarter-తూర్పు.
2) పుణ్డరీకము-Agni's elephant placed at the south-east quarter-ఆగ్నేయము.
3) కుముదము-Pluto's (యముడు) elephant placed at the south quarter-దక్షిణము.
4) అంజనము-Nairit's elephant placed at the south-west quarter-నైరృతి.
5) వామనము-Neptune's (వరుణుడు) elephant placed at the west quarter-పడమర.
6) పుష్పదన్తము-Wind's(మరుత్తు)elephant placed at the north-west quarter-వాయవ్యం.
7) సార్వభౌమము-Kubera's elephant placed at the north quarter-ఉత్తరము.
8) సుప్రతీకము-Shiva's (ఈశానుడు) elephant placed at the east-quarter-ఐశాని.

5) క్రియారూపములు:- 1) హరతి, 2) ఉత్పత-ఉత్ ఉపసర్గ.

1) హృఞ్ (హృ)- హరణే (తీసికొనిపోవుట), భ్వా.ప్ర., అనిట్, ద్వికర్మకమ్, ఉభయపదీ, పరస్మైపదీ, లట్-ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **హరతి**-హరతః-హరన్తి.

2) పత్ల (పత్)-గతౌ(క్రిందపడుట), భ్వాదిప్రకరణమ్, సేట్, అకర్మకమ్, పరస్మైపదీ. లోట్-మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **ఉత్పత/ఉత్పతతాత్**-ఉత్పతతమ్-ఉత్పతత.

6) అలంకారములు:- 'సిద్ధాంగనలకు మేఘమునందు గిరిశిఖరమను భ్రాంతి గలుగుటచే నిట అభేదోక్తి'. కనుక **సందేహాలంకార** మనదగును. లక్షణమ్:-

శ్లో॥ విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసమ్మతాత్।
సందేహగోచరో స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా॥ -ప్రతాపరుద్రీయే-అ.ప్ర. - 59.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- అద్రేరితి । పవనో వాయురద్రేశ్చిత్రకూటస్య శృఙ్గం హరతి కిం స్విత్? 'కింస్విత్'- శబ్దో వికల్పవితర్కార్థాదిషు పఠితః । ఇతి శఙ్కయోన్ముఖీభిరున్నతముఖీభిః॥ "స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్" (పా. 4. 1. 54) ఇతి ఙీప్ । ముగ్ధాభిర్మూఢాభిః॥ "ముగ్ధః సున్దరమూఢయోః" ఇత్యమరః । సిద్ధానాం దేవయోనివిశేషాణామఙ్గనాభిశ్చకిత చకితం చకితప్రకారం యథా తథా॥'ప్రకారే గుణవచనస్య' (పా. 8. 1. 12) ఇతి ద్విర్భావః॥ దృష్టోత్సాహో దృష్టోద్యోగః సన్ । సరసా ఆర్ద్రానిచులాః స్థలవేతసా యస్మింస్తస్మాత్ । "వానీరే కవిభేదే స్యాన్నిచులః స్థలవేతసే" ఇతి శబ్దార్ణవే । అస్మాత్స్థానాదాశ్రమాత్ పథి నభోమార్గే దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం స్థూలా యే హస్తాః కరాస్తేషామవలేపానాక్షేపాన్ పరిహరన్ । "హస్తో నక్షత్రభేదే స్యాత్కరేభకరయోరపి" ఇతి॥ "అవలేపస్తు గర్వే స్యాత్క్షేపణే దూషణేఽపి చ" ఇతి చ విశ్వః । ఉదఙ్ముఖః సన్ । అలకాయా ఉదీచ్యత్వాదిత్యాశయః ।

ఖమాకాశమ్ । ఉత్పతోద్గచ్ఛ । అత్రేదమప్యర్థాన్తరం ధ్వనయతి – రసికో నిచులో నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహాధ్యాయీ పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబన్ధదూషణానాం పరిహర్తా యస్మిన్స్థానే తస్మాత్స్థానాదుదఙ్ముఖో। నిర్దోషత్వాదున్నతముఖః సన్ పథి సారస్వతమార్గే । దిఙ్నాగానామ్ । పూజాయాం బహువచనమ్ । దిఙ్నాగాచార్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య హస్తవిన్యాసపూర్వకాణి దూషణాని పరిహరన్ । "అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చ" ఇతి విశ్వః । అద్రేరద్రికల్పస్య దిఙ్నాగాచార్యస్య శృఙ్గం ప్రాధాన్యమ్ । "శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ" ఇత్యమరః । హరతి కింస్విదితి హేతునా సిద్ధైః సారస్వతసిద్ధైర్మహాకవిభిరఙ్గనాభిశ్చ దృష్టోత్సాహః సన్ ఖముత్పతోచ్చైర్భవేతి స్వప్రబన్ధమాత్మానం వా ప్రతి కవేరుక్తిరితి । "సంసర్గతో దోషగుణా భవన్తీత్యేతన్మృషా యేన జలాశయేఽపి । స్థిత్వానుకూలం నిచులశ్చలన్తమాత్మానమారక్షతి సిన్ధువేగాత్ ।" ఇత్యేతచ్ఛ్లోకనిర్మాణాత్తస్య కవేః 'నిచుల' సంజ్ఞేత్యాహుః ॥ 14 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: – పాదవిజయోత్సవమాహ – అద్రేరితి । హే శ్రీకృష్ణ! త్వం అస్మాత్ స్థానాత్ శ్రీనీలాద్రేరధిత్యకాయా నవామ్బువృష్ట్యా సరసనిచులాత్ । ఉదఙ్ముఖః గుణ్డిచా నగరస్యోదీచ్యత్వాత్ । ఖముత్పత । రథానామభ్రంలిహత్వాత్ రథనీడసింహాసనం గన్తుమాకాశమారోహేత్యర్థః। త్వం కిమ్భూతః। రథస్యారోహణే నీలాద్రిసింహాసనాదవరోహణే వా తావత్కాలాత్పూర్వం రమణీయస్య దర్శనార్థమున్ముఖీభిర్ముగ్ధైరభినవాగతైర్మూర్ఖైర్వా, సిద్ధైర్జీవన్ముక్తైరఙ్గనాభిః స్త్రీభిశ్చ । "ద్వన్ద్వేఽన్తస్థపదలిఙ్గతా" । పవనః మరుదద్రేర్నీలాద్రేః, శృఙ్గం హరతి కిమ్? ఇతి హేతోశ్చకితచకితం యథా స్యాత్తథా దృష్టోచ్ఛ్రాయః, మూఢానాం అఙ్గనానాం చావివేకిత్వాత్సిద్ధానాం సమదర్శిత్వాత్తథాబుద్ధిః । ఉపరిపతనశఙ్కా భయా న్ముగ్ధాఙ్గనయోర్భయమ్ । అచలం విభుర్బ్రహ్మేతి స్వమతహానాపత్త్యా । సిద్ధానాం భయమ్। గుణసాదృశ్యే సమాసవచ్చైతద్ధి । పునః కీదృక్ । దిఙ్నాగానామిత్యాది । దిశో న న గచ్ఛన్తీతి దిఙ్నాగాః । పాదవిజనకారిణో దేవలకాః । తే హి ధనార్జనాయ దిశో గచ్ఛన్తి స్వస్థానే జలక్షేత్రాభావాత్ । నఞోనుత్తరపదరూపత్వాపత్వన్న భవతి న శబ్దో వా । వలవన్తశ్చే ఽ తస్తేషాం ఆనయనసమయే స్థూలైః హస్తైరవలేపాన్ గర్వజన్యక్షేపణాదీన్ పథి పరిహరన్ వఞ్చయన్ ముగ్ధః సౌమ్యేనవే మూఢే (?) ॥ 14 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ ప్రతిజ్ఞాతం మార్గకథనమారభతే –– అద్రేః శృఙ్గమితి । అస్యేతి లభ్యతే, 'స్థానాదస్మాత్' ఇత్యుక్తేః । శృఙ్గం న తు శిలామాత్రమ్ । ఏతేన తుఙ్గత్వవిస్తృతత్వోక్తిః కిం స్విదితి । కింశబ్దో వికల్పే । స్విచ్ఛబ్దః ప్రశ్నే । 'క్షేపే వికల్పే కిమ్' ఇతి, 'ప్రశ్నే వికల్పే ను స్విచ్చ' ఇతి వైజయన్తీ। ఉన్ముఖీభిః ఉన్నమితవదనాభిః । చకితచకితం అతిభయవివశమ్ । గగనశిరసి కిమిదమనిలబలచలితమవనిధరశిఖరమ్, అపరముత కిమపి బృహదితి సరభసముపరిపరిపతనభయభరతరలనయనకువలయమనిభృతకుచముకులమభిరుచి తజనమనుయుఞ్జానాభిరిత్యర్థః। అత్ర హేతుః–ముగ్ధాభిః అనతినిర్భరయౌవనాభరణత్వాద

విదితవస్తుతత్త్వాభిః, సిద్ధాః ఖడ్గగులికాఞ్జనాదిధారిణో దేవయోనివిశేషాః తేషాం వధూభిః। సిషాధయిషితకార్యోద్యోగభారః ఉత్సాహః । అనేన త్రాసశఙ్కావిస్మయౌత్సుక్యతరఙ్గిత వివిధవిలాసభఙ్గిరఙ్గాణాం దివిచరాఙ్గనాపాఙ్గానాం ప్రథమత ఏవ భాజనం భవిష్యతీత్యహో ప్రథమఖనన ఏవ నిధిదర్శనమితి ద్యోత్యతే । సరసనిచులాత్ విమలసలిలబహులతయా సతతతరుణవేతసతరువిశేషాత్। 'నిచులో హిజ్జలోఽమ్బుజః' ఇత్యమరః । ఏతచ్చ మదజల నిఝరోద్గారమణ్డితగణ్డమణ్డలతయా చణ్డతాపవినోదనాయ శీతలతమమముం ప్రదేశ ముద్దిశ్య తేషామాగమనం సమ్భావ్యత ఇతి వ్యఞ్జయతి, ఇదానీమత్ర వృష్టిర్నాపేక్షితా, తత్ గమన ఏవోద్యుజ్యతామితి వా, త్వత్కృతేదానీన్తనవర్షనవీకృతతరుతయా యావ దాగమనమిహ న శోషశఙ్కేతి వా। సముత్పతేతి । సకలదేశదర్శనసౌకర్యాయ గగనశిఖర మారోహేత్యర్థః । దిజ్ నాగానామ్ ఐరావతాదీనామ్, బహుభిరేకస్య విరోధో న యుక్తోఽ పనయత్వాదితి భావః । ఏతేన సమరకాతరత్వశఙ్కామస్య పరిహరతి । పథి పరిహరన్నితి। తదాఘాతశఙ్కాయామపథేనాపి గన్తవ్యమితి భావః । స్థూలహస్తావలేపాన్ ప్రతిగజధియా సమరాయ వా, గిరితటబుద్ధ్యా వప్రక్రీడనార్థం వా, సమాక్రష్టుం ప్రసరతాం మహతాం శుణ్డాదణ్డానాం మదభరజనితాన్ యత్కిఞ్చిత్కారితాలక్షణాన్ వ్యాపారాన్, యథా కుమార సమ్భవే – 'తదీయాస్తోయదేష్వద్య పుష్కలావర్తకాదిషు । అభ్యస్యన్తి తటాఘాతం నిర్జితైరావతా గజాః' ఇతి । అత్ర ప్రథమపాదే సన్దేహాలఙ్కారః । అన్యత్ర స్వభావోక్తిః ॥ 14 ॥

శ్లో॥ రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్యమేతత్పురస్తా
ద్వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుష్ఖణ్డమాఖణ్డలస్య।
యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః॥ 15

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- రత్న–చ్ఛాయా–అవ్యతికరః, ఇవ, ప్రేక్ష్యమ్, ఏతత్, పురస్తాత్, వల్మీక+అగ్రాత్, ప్రభవతి, ధనుః+ఖణ్డమ్, ఆఖణ్డలస్య। యేన, శ్యామమ్, వపుః, + అతితరామ్, కాన్తిమ్,+ఆపత్స్యతే,తే బర్హేణ, +ఇవ, స్ఫురిత–రుచినా, గోపవేషస్య, విష్ణోః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

రత్న–చ్ఛాయా–అ వ్యతికరః ఇవ=పద్మరాగాది మణుల కాన్తుల కలయిక వలె
ప్రేక్ష్యమ్ = చూడదగిన,
ఆఖణ్డలస్య = ఇంద్రునియొక్క,
ఏతత్ ధనుః+ఖణ్డమ్ = ఈ ధనుస్సుయొక్క భాగము (వరదగుడి భాగము),
పురస్తాత్ = ఎదుటనున్న,
వల్మీక+అగ్రాత్ = **రామగిరి** పర్వతాగ్రమునుండి,

ప్రభవతి = పుట్టుచున్నది.
యేన = ఏ వరదగుడిచే,
తే = నీ యొక్క,
శ్యామమ్ = నల్లని,
వపుః = శరీరము,
స్ఫురితరుచినా = ఉజ్జ్వల కాన్తిగల,
బర్హేణ = పింఛముతో నున్న,
గోపవేషస్య విష్ణోః = గోపాలకృష్ణుని యొక్క,
అతితరామ్ = మిక్కిలి
కాన్తిమ్ = శోభను
ఆపత్స్యతే = పొందగలదో.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! పద్మరాగాది మణుల కాన్తుల కలయిక వలె చూడదగిన వరదగుడి భాగము ఎదుటనున్న **రామగిరి** పర్వతాగ్రమునుండి పుట్టుచున్నది. ఏ వరదగుడిచే నీ నల్లని శరీరము, ఉజ్జ్వలకాన్తిగల, పింఛముతోనున్న గోపాలకృష్ణునియొక్క అధిక శోభను పొందగలదు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

రత్న....వ్యతికరః-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.), ప్రేక్ష్యమ్-(ప్ర.ఏ.), ఆఖణ్డలస్య- (ష.ఏ.), ఏతత్-(ప్ర.ఏ.), ధనుష్ఖణ్డమ్-(ప్ర.ఏ.), పురస్తాత్-(అవ్య.), వల్మీకాగ్రాత్ -(పం.ఏ.), ప్రభవతి-(క్రియ), యేన-(తృ.ఏ.), తే-(ష.ఏ.), శ్యామమ్-(ప్ర.ఏ.), వపుః-(ప్ర.ఏ.), స్ఫురితరుచినా-(తృ.ఏ.), బర్హేణ-(తృ.ఏ.), గోపాలవేషస్య -(ష.ఏ.), విష్ణోః-(ష.ఏ.), అతితరామ్-(అవ్య.). కాన్తిమ్-(ద్వి.ఏ.), ఆపత్స్యతే - క్రియ.

2) సమాసములు:-

అ) రత్నానాం ఛాయాః రత్నచ్ఛాయాః (ష.త.), ఆసమన్తతాత్ వ్యతికరః, ఆ వ్యతికరః తేషాం ఆవ్యతికరః (ష.త.), రత్నచ్ఛాయావ్యతికరః.

ఆ) వల్మీకస్య అగ్రమ్, వల్మీకాగ్రమ్, తస్మాత్, వల్మీకాగ్రాత్ (ష.త.)

ఇ) ధనుషః ఖణ్డమ్ - ధనుష్ఖణ్డమ్ (ష.త.)

ఈ) గోపానాం వేషః, గోపవేషః (ష.త.), తస్య గోపవేషస్య / గాం పాతీతి గోపః.

ఉ) స్ఫురితా రుచిః యస్య తత్, స్ఫురితరుచిః (బహుప్రీహిః), తేన, స్ఫురితరుచినా.

3) పాఠాంతరములు:- 1) రత్నచ్ఛాయావ్యతికరః > రత్నచ్ఛాయవ్యతికరః,
2) ఆపత్స్యతే > ఆలప్స్యతే.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ** :

1. "వజ్రం ముక్తా ప్రవాళం చ గోమేదశ్చేన్ద్రనీలకః వైడూర్యం
పుష్యరాగశ్చ పాచిర్మాణిక్యమేవ చ మహారత్నాని చైతాని".

(వజ్రము–ముత్యము–పగడము–గోమేధికము–ఇంద్రనీలము–వైఢూర్యము–పుష్యరాగము–మరకతము–మాణిక్యము) అనునవి నవమహారత్నములు.

2. **రత్నమ్–** ఉణాదిసూత్రమ్ (3–14) – రమేస్త చ। రత్నమ్.
వృత్తిః – ఐన్నాద్ రమేర్నప్రత్యయో యస్య తశ్చాదేశః । రమయతి హర్షయతీతి **రత్నమ్।** "జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్ధి రత్నం ప్రచక్షతే!" అశ్వరత్నమ్, గజరత్నమ్, మణిరత్నమ్, స్త్రీరత్నమ్ ఇత్యాది. –భగవత్పాద శ్రీదయానందసరస్వతిస్వామివారు.

అ) **ఆఖణ్డలస్య –** 1) (i) ఆఖణ్డలః – ఆఙ్+ఖణ్డ్+కలచ్ – ఇంద్రః.

(ii) శ్లో॥ *ఇన్ద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః సురపతిః సఙ్క్రన్దనో వాసవో*
వృత్రారిర్బలసూదనః శతమఖో వృద్ధశ్రవాః కౌశికః।
జిష్ణుర్వజ్రధరః సహస్రనయనో వాస్తోష్పతిర్గోపతిః
పర్జన్యో మఘవా వృషా హరిహయః ప్రాచీనబర్హిః స్మృతః॥ (52)

శ్లో॥ *పురుహూతః పృతనాషాట్ పురన్దరః పూర్వదిక్పతిః స్వారాట్।*
***ఆఖణ్డల** స్తురాషాట్ సుత్రామా గోత్రభిత్సునాసీరః॥* (53)

శ్లో॥ *శక్రః స్యాదుగ్రధన్వా చ హరివాన్పాకశాసనః।*
దివస్పతిర్విడౌజాశ్చ మరుత్వాన్మేఘవాహనః ॥ *(54)*

– అని హలాయుధకోశము 39 పేర్లను పేర్కొన్నది.

2) (i) ఆఖణ్డయతి భేదయతి పర్వతాన్, ఖణ్డ్–డలచ్–దస్య నేత్వమ్ –అని వాచస్పత్యము.

(ii) శ్లో॥ *అథోరుదేశాదవతార్యపాద–మాక్రాన్తిసమ్భావితపాదపీఠమ్।*
*సఙ్కల్పితార్థే వివృతాత్మశక్తి–**మాఖణ్డలః** కామమిదం బభాషే॥* –కు.సం. 3.11

'ఇంద్రుడు, శివుని చిత్తమును ఆకర్షించు విషయమునందు తన సామర్థ్యమును తెలిపిన మన్మథునితో, ఈ విధముగ మాట్లాడుట మొదలిడెను.'

ఇ) **ధనుష్ఖణ్డమ్ –** ఇది సరియైనరూపముగ భావింపవలయును.

1) *'నిత్యం సమాసేఽనుచర పదస్థస్య'* – అని అష్టాధ్యాయీ. 8–3–45.

2) శ్లో॥ *సూర్యస్య వివిధాః వర్ణాః పవనేన విఘట్టితాః సాభ్రే।*
వియతి ధనుః సంస్థానా యే దృశ్యన్తే తదిన్ద్రధనుః॥
– బృహత్సంహితా – వరాహమిహిరాచార్యులు.

3) "ఇంద్రచాపం కిల వల్మీకాన్తవ్యవస్థితమహానాగశిరోమణికిరణసమూహాత్సముత్పద్యతే । వాసుకి ఫణామణిగణద్యుతిర్వల్మీకరన్ధ్రన్నిఃసృత్య నభసి మేఘే శక్రధనురాకారమాపాద్యత ఇత్యాగమః।" – 'సారోద్ధారిణి'– 'భరతుడు' పేర్కొనినారు.

ఈ) వల్లీకాగ్రమన–రామగిరి పర్వతాగ్రమని Practical Sanskrit Dictionary పేర్కొనినది.

5) క్రియారూపములు:– 1) **ప్రభవతి**–పూర్వము చెప్పబడినది, 2) **ఆపత్స్యతే**–ఆఙ్ ఉపసర్గ.

2) పద (పద్)–గతౌ (నడచుట, వెళ్ళుట). ది.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ. లృట్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **ఆపత్స్యతే**–ఆపత్స్యేతే–ఆపత్స్యన్తే.

6) అలంకారములు:– శ్లోక ప్రథమచతుర్థపాదముల శ్రౌతీ ఉపమాద్వయము. సాక్షాత్ సాదృశ్య ప్రతిపాదకయథేవాది శబ్దప్రయోగముచే శ్రౌతి. నిరపేక్ష స్థితి చేత 'సంసృష్టి యలంకారము' చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– ***వరా విభూషా సంసృష్టిర్బహ్వాలఙ్కారయోగతః।***
రచితా రత్నమాలేవ సా చైవ ముదితా యథా ॥ *113–49*

'అనేక రత్నములను కూర్చి గ్రుచ్చిన రత్నమాలవలె, అనేకములైన అలంకారముల సంబంధముచే ఏర్పడిన సంసృష్టి ఉత్తమమైన అలంకారము. – కా.ప్ర. – బాలానందినీవ్యాఖ్యా

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– రత్నేతి । రత్నచ్ఛాయానాం పద్మరాగాదిమణిప్రభాణాం వ్యతికరో మిశ్రణమివ ప్రేక్ష్యం దర్శనీయమాఖణ్డలస్యేన్ద్రస్యైతద్ధనుష్ఖణ్డమ్ । 'ఏతత్' ఇతి హస్తేన నిర్దేశో వివక్షితః। పురస్తాదగ్రే వల్మీకాగ్రాద్వామలూరువివరాత్। "వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పుంనపుంసకమ్" ఇత్యమరః । ప్రభవత్యావిర్భవతి । యేన ధనుష్ఖణ్డేన తే తవ శ్యామం వపుః । స్ఫురితరుచినోజ్జ్వలకాన్తినా బర్హేణ పిచ్ఛేన । "పిచ్ఛబర్హే నపుంసకే" ఇత్యమరః । గోపవేషస్య విష్ణోర్గోపాలస్య కృష్ణస్య శ్యామం వపురివ । అతితరాం కాన్తిం శోభామాపత్స్యతే ప్రాప్స్యతే ॥ 15 ॥

బ్రహ్మప్రకాశవ్యాఖ్యా:–రథారోహానన్తరమగ్రతః ఐన్ద్రం ధనుః దృష్ట్వాహ–రత్నచ్ఛాయా వ్యతికర ఇవేతి । హే శ్రీకృష్ణ! పురస్తాదగ్రతః। రత్నానాం మాణిక్యాదినానావర్ణమణీనాం ఛాయావ్యతికర ఇవ। కాన్తిసమూహ ఇవ ప్రేక్షణీయం సున్దరతమమేతదాఖణ్డలస్య ధనుషః ఖణ్డం వల్మీకాగ్రాత్ ప్రభవతి। యేన విష్ణోస్తే తవ శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే। స్ఫురితరుచినా బర్హేణ గోపవేషస్య భావిని కలౌ యుగే కృష్ణావతారం విధాయ వృన్దావనే విహరిష్యతస్తవేవ ॥ 15 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ మధ్యేమార్గకథనం గమనసమయే ప్రశస్తం దైవత ఏవోపపన్నం కిమపి మఙ్గలమవలోక్య తదుద్ధర్షణాయాహ–రత్నేతి । రత్నచ్ఛాయావ్యతికరః వ్యామిశ్రితానాం వజ్రాదీనాం విచిత్రాణాం నవానాం రత్నానాం సఙ్కీర్ణః ప్రభాప్రరోహ సన్దోహ ఇవేత్యర్థ, ఇన్ద్రధనుషో నానావర్ణత్వాత్ । ప్రేక్ష్యం పురస్తాత్ అగ్రతో భవతా దృష్టిర్దేయేత్యర్థః। అథవా దర్శనీయమితి ధనుషో విశేషణమ్। వల్మీకాగ్రాదపి పాకశాసన శరాసనోదయ ఇతి ప్రసిద్ధిః। ఉక్తం చ సంహితాయామ్ –– 'జలమధ్యేఽనావృష్టిర్భువి సస్యవధస్తరూత్థితే వ్యాధిః । వల్మీకే శస్త్రభయం నిశి సచివవధాయ ధనురైన్ద్రమ్' ఇతి । ఖణ్డం అపూర్ణస్వరూపమ్, ఉత్పద్యమానదశాకత్వాత్। ఆఖణ్డలః ఇన్ద్రః। అతితరామితి। పూర్వమేవ నయనహారి, ఏతత్సాహిత్యే కిమ్పునరితి భావః। బర్హేణేతి। జాతావేకవచనమ్।

ప్రాలమ్బాత్మనా గ్రథితైర్మయూరపిఞ్ఛైరిత్యర్థః, తేషామపి శబలవర్ణత్వాత్। స్ఫురితరుచినా శుద్ధశ్యామలే వపుషి శబలవర్ణస్య పరభాగలాభాత్ విభక్తోల్లసితలావణ్యేన । శ్యామమితి స్ఫురితరుచినేతి చ సాధారణో ధర్మః । గోపవేషస్య వల్లవానాం వేష ఇవ వేషో యస్య । ఆకల్పస్య కల్పనా వేషః । అనేన ధరణితలమవతీర్ణస్య పూర్ణాత్మనః పద్మనాభస్య కర్మబన్ధనిబన్ధనమన్తరేణైవ ధర్మసంస్థాపనాయ నటస్యేవ తత్తద్భూమికావలమ్బేన వివర్త, న తు వాస్తవః కశ్చిద్విగ్రహపరిగ్రహ ఇతి ద్యోత్యతే, 'జగతాముపకారాయ న సా కర్మనిమిత్తజా । చేష్టా తస్యాప్రమేయస్య వ్యాపిన్యవ్యాహతాత్మికా' ఇతి వచనాత్ । విష్ణోః వ్యాప్తత్వేన వేదశిరసి ప్రతిపాద్యమానస్య, 'వేదాన్తవేదిభిర్విష్ణుః ప్రోచ్యతే యో నతోఽస్మి తమ్' ఇతి వచనాత్ । అత్ర భగవత ఉపమానత్వాత్ ఉపమేయస్యాపి మేఘస్య సఙ్కోచవికాసశక్తత్వం స్వరసత ఏవ పరోపకారపరత్వం చ ద్యోత్యతే । 'తే' ఇతి కేవలమేఘస్యైవోపమేయత్వేన గోపవేషస్యేతి ధర్మాధిక్యమితి నాశఙ్కనీయమ్, తస్యైవ బర్హధారణోపపత్తేస్తద్విశిష్టస్యైవ విష్టరశ్రవస ఉపమానత్వాత్, శ్రీరామాయణే -- 'సుప్తైకహంసం కుముదైరుపేతం మహాహ్రదస్థం సలిలం విభాతి। శరత్ప్రసన్నం పరిపూర్ణచన్ద్రం తారాగణాకీర్ణమివాన్తరిక్షమ్ ॥' ఇత్యత్ర మహాహ్రదస్థమితివత్। ఉపమాత్రాలఙ్కారః । కస్యచిద్రాజ్ఞః ప్రస్థానారమ్భే కుతశ్చిత్పురుషాదనర్ఘరత్నాభరణోపహార ప్రాప్తిసమాధిరత్రానుసన్ధేయః। ఇన్ద్రధనుషో దర్శనస్య యాత్రాయాం మఙ్గలత్వముక్తమ్ । తథా చ మహాయాత్రాయామ్ -- 'చాపమైన్ద్రమనులోమమఖణ్డం ప్రోజ్జ్వలం బహలమాయ -తమిష్టమ్' ఇతి ॥ 15 ॥

శ్లో॥ త్వయ్యాయత్తం కృషిఫలమితి భ్రూవికారానభిజ్ఞైః
ప్రీతిస్నిగ్ధైర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః।
సద్యః సీరోత్కషణసురభి క్షేత్రమారుహ్య మాలం
కిఞ్చిత్పశ్చాద్వ్రజ లఘుగతిర్భూయ ఏవోత్తరేణ॥ **16**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- త్వయి,+ఆయత్తమ్, కృషి-ఫలమ్, ఇతి, భ్రూ-వికార+అనభిజ్ఞైః, ప్రీతి-స్నిగ్ధైః,+జనపద-వధూ-లోచనైః, పీయమానః। సద్యః సీర+ఉత్కషణసురభి, క్షేత్రమ్, ఆరుహ్య, మాలమ్, కిఞ్చిత్,+పశ్చాత్,+వ్రజ, లఘు-గతిః, భూయః, ఏవ,+ఉత్తరేణ।

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

కృషి-ఫలమ్	=	సేద్యఫలమైనపంట,
త్వయి	=	నీయందు,
ఆయత్తమ్	=	ఆధారపడినది,

ఇతి = అని,
ప్రీతి-స్నిగ్ధైః = ప్రేమార్ద్రములును,
భ్రూ-వికార+అనభిజ్ఞైః = కనుబొమముడిపాటులను తెలియని,
జనపద-వధూ-లోచనైః = పల్లెపడుచుల కన్నులచేత,
పీయమానః (సన్) = ఆప్యాయముగ చూడబడినవాడవగుచు,
మాలమ్ = 'మాల' యని ప్రసిద్ధి చెందిన,
క్షేత్రమ్ = ఉన్నత సమతలమును,
సద్యః = ఆ క్షణమున,
సీర+ఉత్కషణసురభి(యథాతథా)= నాగళ్ళచేత దున్నుటచే పరిమళముట్టిపడునట్లుగా,
ఆరుహ్యా = ఎక్కి, (అభివర్షించి)
కిఞ్చిత్ = కొంచెము,
పశ్చాత్ = పశ్చిమముగ,
వ్రజ = పొమ్ము,
భూయః = మరల,
లఘు-గతిః (సన్) = శీఘ్రగమనము గలవాడవగుచు,
ఉత్తరేణ ఏవ = ఉత్తర దిక్కుగనే,
వ్రజ = పొమ్ము.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! 'సేద్యఫలమైన పంట నీ యందు ఆధారపడినది' అని ప్రేమార్ద్రములును, కనుబొమముడిపాటులును తెలియని పల్లెపడుచుల కన్నులచేత ఆప్యాయముగ చూడబడిన వాడవగుచు, 'మాల' యని ప్రసిద్ధిగల ఉన్నత సమతలమును, ఆ కాలమందే నాగళ్ళచేత దున్నుటచే పరిమళముట్టిపడునట్లుగా వర్షించి కొంచెము పశ్చిమముగా పొమ్ము. మరల శీఘ్రగమనమున ఉత్తరదిక్కుగనే పొమ్ము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

కృషిఫలమ్-(ప్ర.ఏ.), త్వయి-(స.ఏ.), ఆయత్తమ్-(ప్ర.ఏ.), ఇతి-(అవ్య.), ప్రీతిస్నిగ్ధైః -(తృ.బ.), భ్రూ...భిజ్ఞైః-(తృ.బ.), జన...లోచనైః-(తృ.బ.), పీయమానః-(ప్ర.ఏ.), మాలమ్-(ద్వి.ఏ.), క్షేత్రమ్-(ద్వి.ఏ.), సద్యః-(అవ్య.), సీర...సురభి- (ప్ర.ఏ.), ఆరుహ్యా-(కృత్తు), కిఞ్చిత్-(అవ్య.), పశ్చాత్-(అవ్య.), వ్రజ- (క్రియ), భూయః -(అవ్య.), లఘుగతి-(ప్ర.ఏ.), ఉత్తరేణ-(అవ్య.), ఏవ-(అవ్య.)

2) సమాసములు:-

అ) కృషేః ఫలమ్, కృషిఫలమ్ (ష.త.)

ఆ) భ్రువః విలాసః, భ్రూవిలాసః (ష.త.), తేభ్యః అనభిజ్ఞైః, భ్రూవిలాసానభిజ్ఞైః (ష.త.)

ఇ) ప్రీత్యా స్నిగ్ధైః, ప్రీతిస్నిగ్ధైః (తృ.త.).

ఈ) జనపదస్య వధూః, జనపదవధూః, (ష.త.), తాసాం లోచనాని, జన...లోచనాని, (ష.త.), తైః, జనపదవధూలోచనైః.

ఉ) సీరైః ఉత్కషణం (తృ.త.), తేన సురభి, (తృ.త.), తద్ యథా తథా–క్రియావిశేషణమ్

3) పాఠాంతరములు:– 1) భ్రూవిలాసానభిజ్ఞైః > భ్రూవికారానభిజ్ఞైః, 2) సురభి క్షేత్రమ్ >సురభిక్షేత్రమ్, 3) వ్రజ లఘుగతిః>ప్రవలయగతిమ్, 4) కిఞ్చిదేవ>భూయ ఏవ.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **భ్రూవికారానభిజ్ఞైః :–** "గ్రామ్యత్వాత్ భ్రూవిభ్రమాచతురైః న తు ప్రీతేరభావాత్।" – అని 'వల్లభుడు', 'సుమతి', 'సారోద్ధారిణి' లు.

ఆ) **ప్రవలయ గతిమ్ –** "గతిం ప్రవలయ వ్యావర్తయ। మాలం హి దక్షిణాశాస్థం తేన చోత్తరాశా గన్తవ్యేతి గతి ప్రవలనమ్" – అని వల్లభదేవుడు.

ఇ) **...లోచనైః పీయమానః –**

శ్లో॥ తమేకదృశ్యం నయనైః పిబన్త్యో–నార్యో న జగ్ముర్విషయాన్తరాణి।
తథాపి శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసాం–సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా॥ – కు.సం.7–64

శివుడు, హిమవన్నగర ప్రవేశమున – పురసుందరీమణుల విలాసచేష్టితములు– "ఒకే ఒక దర్శనీయుడైన ఆ స్వామిని (శివభగవానుని) తమ నేత్రములతోనే ఆత్రముగ త్రాగివేయుచు ఇతర విషయములను ఆ స్త్రీలు గ్రహించక మైమరచి పోయిరి. ఆ సుందరీమణుల సర్వేంద్రియవ్యాపారములూ వారి నేత్రములోనికి ప్రవేశించినవేమో అన్నట్లుగ నుండెను".

ఈ) **మాలమ్–**'మాలమన ఉన్నత సమతలము' ఇచట వైవిధ్యమున్నట్లు గమనించగలరు.

1) "It is not easy after the lapse of ages to ascertain precisely the site of several places enumerated in the poem before us. The easterly progress of the cloud, and the subsequent direction by which he is to reach the mountain Amrakuta, prove that the place here mentioned must be somewhere in the vicinity of Ratnapur, the chief town of the northern half of the province of Chattisgad"- Wilson.

2) "Here Mallinatha's sense is better, as the cloud would like to ascend an elevated spot rather than a district." - Kale.

3) తొలకరిలో భూమిని దున్నడం వలన, ఆ సమయంలో మేఘుడు వర్షించడం వల్ల భూమి సువాసనలను వెదజల్లుతుంది.

"తత్ర ద్రవ్యాణి పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశకాలదిగాత్మమానాంసి నవైవ।"

'తత్ర గన్ధవతీ పృథివీ'। అని తర్కశాస్త్రము పేర్కొన్నది.

'పృథివీ పృథవీ పృథ్వీ' ఇతి శబ్దార్ణవః। అని సుధావ్యాఖ్యానమ్ పేర్కొన్నది.

5) క్రియారూపము:– 1) **వ్రజ**

వ్రజ్ – గతౌ (వెళ్ళుట), భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ.

లోట్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **వ్రజ/వ్రజతాత్**–వ్రజతమ్–వ్రజత.

6) అలంకారములు:– 'పరివృత్త్యలఙ్కారము'. లక్షణమ్:–

కా॥ విశిష్టస్య యదాదానమన్యాపోహేన వస్తునః।
అర్థాన్తరన్యాసవతీ పరివృత్తి రసౌ యథా॥ – కావ్యాలఙ్కారః–3.41 (బాలానందినీవ్యాఖ్యా)

'విశిష్టము కాని దానిని విడచి విశిష్టమైన వస్తువును గ్రహించుట పరివృత్త్యలఙ్కారము. ఈ అలఙ్కారము అర్థాన్తరన్యాసముతో కలిసియుండును.' శ్లోక పూర్వార్ధము, ఉత్తరార్ధముచే సమర్థింపబడుటచే అర్థాన్తరన్యాసము.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– త్వయీతి। కృషేర్హలకర్మణః ఫలం సస్యం త్వయి। అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ। ఆయత్తమధీనమ్। "అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః" ఇత్యమరః॥ ఇతి హేతోః ప్రీత్యా స్నిగ్ధైః, అకృత్రిమప్రేమార్ద్రైరిత్యర్థః। భ్రూవిలాసానాం భ్రూవికారాణాం అనభిజ్ఞైః; పామరత్వాదితి శేషః। జనపదవధూనాం పల్లీయోషితాం లోచనైః పీయమానః సాదరం వీక్ష్యమాణః సన్। మాలం మాలాఖ్యం క్షేత్రం శైలప్రాయమున్నతస్థలమ్। "మాలమున్నత భూతలమ్" ఇత్యుత్పలమాలాయామ్। సద్యస్తత్కాలమేవ సీరైర్హలైరుత్కషణేన కర్షణేన సురభి ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా ఆరుహ్య,తత్రాభివృష్యేత్యర్థః।'సురభిర్ఘ్రాణ తర్పణః' ఇత్యమరః। కిఞ్చిత్పశ్చాల్లఘుగతిస్తత్ర నిర్వృష్టత్వాత్క్షిప్రగమనః సన్। "లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్" ఇత్యమరః। భూయః పునరపి, ఉత్తరేణైవోత్తరమార్గేణైవ వ్రజ గచ్ఛ। తృతీయావిధానే "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్" (వా.1466) ఇతి తృతీయా। "క్షేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధస్థానకలత్రయోః" ఇతి విశ్వః। యథా కశ్చిద్బహువల్లభః పతిః కుత్రచిత్క్షేత్రే కలత్రే గూఢం విహృత్య దాక్షిణ్య భఙ్గభయాన్నీచమార్గేణ నిర్గత్య పునః సర్వాధ్యక్ష ఇవ సఞ్చరతి తద్వదితి ధ్వనిః॥16॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– త్వయ్యాయత్తమితి।హే శ్రీకృష్ణ! త్వమారూహ్య రథమితి శేషః। లఘుగతిర్వ్రజ। అలమత్యర్థం మా న (?) వ్రజ। కిమర్థం తత్రాహ – పశ్చిమస్యాం పర్వతస్యాసన్నత్వాన్నజనవహత్వముత్తరస్యాం తు సన్తి। త్వం కిం భూతః। పశ్చాత్ పశ్చిమస్యాం దిశి కిఞ్చిదల్పం యథాస్యాత్తథా। ఉత్తరేణ భూయ ఏవ క్షేత్రం ధాన్యోత్పత్తి స్థానం సద్యః సీరోత్కర్షణేన లాఙ్గలప్రహత్యా సురభి, అభివ్యాప్య। కృషిఫలం త్వయ్యాయత్తం త్వయి ప్రసన్న ఏవ కృషిఫలమన్యథాఽ నావృష్ట్యతివృష్ట్యాదిభిః న కిఞ్చిద్భవతి ఇతి హేతోః ప్రీతిస్నిగ్ధైః। భ్రూవికారానభిజ్ఞైరనాగరత్వాత్। ఈదృశైర్జనపదబధూనాం లోచనైః పీయమానః సాకాంక్షమీక్ష్యమాణః। తాసాం దర్శనాభిలాషసమాప్త్యర్థం శనైర్వ్రజేతిభావః। జన్మ జన్మయదభ్యస్తం ఇత్యత్రోపచరితకాలవత్క్షేత్రమిత్యత్రాప్యుపవరితా– ధ్యత్వాత్కాలాధ్వభ్యా మవిచ్ఛేద ఇతి ద్వితీయా (?)॥ 16॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– పునః ప్రకృతమనుసరతి –– త్వయీతి। కృషిఫలం కృషిః క్షేత్రసంస్కార బీజావాపాదికో వ్యాపారః, తస్య ఫలం సమ్పూర్ణసస్యసమ్పత్తిః తత్। త్వయి, అధీనం పరాపేక్షయా స్థితమ్, తస్య సముచితసమయసమ్భవివిశిష్టవృష్టినిష్పాద్యత్వాత్। ఇతి

శబ్దో హేతౌ। భ్రూవిలాసానభిజ్ఞైః ఆరేచితప్రభృతీనాం భ్రూచేష్టితానామకోవిదైః, ఉపలక్షణం చైతదన్యేషామపి నయనవిలాసానామ్, నగరసున్దరీనయనారవిన్దవత్ కృత్రిమవిలాస విరచనాస్వశిక్షితైరిత్యర్థః। ఏతేన స్వారసికవిలాసైరేవ తేషాం సహృదయచమత్కారకారిత్వం ధ్వనితమ్। **'అలసవలితైః ప్రేమార్ద్రార్ద్రైర్ముహుర్ముకులీకృతైః క్షణమభిముఖైర్లజ్జాలోలైర్నిమేష పరాఙ్ముఖైః। హృదయనిహితం భావాకూతం వమద్భిరివేక్షితైః కథయ సుకృతీ కోఽయం ముగ్ధే త్వయాద్య విలోక్యతే ॥'** ఇతి ముగ్ధానామప్యకృత్రిమవిలాససమ్ప్రతిపాదనాత్। తథా కిరాతే -- **'అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం రామార్పితం దృష్టివిలోభి దృష్టమ్'** ఇతి। **'పుంసః పూర్వాపరీభూతా సుఖిత్వేన వ్యవస్థితిః। బుద్ధేరున్మీలనీ గాఢం ప్రీతిత్వేన నిగద్యతే॥'** ఇతి దివాకరః। స్నిగ్ధైః అరూక్షైః। జనపదవధ్వః రాష్ట్రాణాం కృషీవలబహులతయా అర్థాత్తన్నివాసికృషీవలమహిలాః। పీయమానః స్నేహబహుమానౌత్సుక్యాతిరేకజనితేన దర్శనేన కబలీక్రియమాణః। సద్యః సీరోత్కషణసురభి సమనన్తరమేవ హలముఖోల్లిఖితేషు ధర్మతప్తేషు ప్రదేశేషు త్వదుపగమజనితనవవర్షావసేకాత్ ఘ్రాణేన్ద్రియప్రీణనగన్ధయుక్తమ్। 'అథో ఫలమ్। నిరీషం కూటకం ఫాలః కృషికో లాఙ్గలం హలమ్। గోదారణం చ సీర' ఇత్యమరః, 'సురభిర్ఘ్రాణతర్పణః' ఇతి చ। క్షేత్రం కేదారబహులత్వాత్ పుణ్యదేశత్వాద్వా। 'క్షేత్రం గృహే పురే దేహే కేదారే యోగిభార్యయోః। పుణ్యస్థానే సమూహే చ' ఇతి వైజయన్తీ। ఆరుహ్య, ఉన్నతస్థలత్వాత్। మాలమితి నామ్నా ప్రసిద్ధమ్। 'మేఘమన్మథ -యోర్మారో మారం మరణమిష్యతే। మాలా పుష్పాదిబన్ధే స్యాన్మాలమున్నతభూతలమ్' ఇత్యుత్పలమాలా। మాలయోగాన్మాలవ ఇతి హి దేశః ప్రసిద్ధః। కిఞ్చిత్ స్వల్పం పశ్చాత్ పశ్చిమాం దిశముద్దిశ్య, మార్గసౌన్దర్యానురోధేన। లఘుగతిః శీఘ్రగమనః, మధ్యే విశ్రమశైలాభావాత్। 'లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః। ఉత్తరేణ ఉత్తరదిగ్భాగేన। భూయః పునః, అఙ్గీకృతాయా ఉత్తరదిశో మధ్యే పరిత్యాగాత్। ఏవకారో భిన్నక్రమః, ఉత్తరేణైవ ప్రస్తుతేనేత్యర్థః। అత్ర స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 16 ॥

శ్లో॥ త్వామాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
వక్ష్యత్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమానామ్రకూటః।
న క్షుద్రోఽపి ప్రథమసుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కిం పునర్యస్తథోచ్చైః॥ **17**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- త్వామ్, ఆసార-ప్రశమిత-వన+ఉపప్లవమ్, సాధు, మూర్ధ్నా,
వక్ష్యతి,+అధ్వశ్రమ-పరిగతమ్, సానుమాన్, ఆమ్రకూటః।
న, క్షుద్రః,+అపి, ప్రథమ-సుకృత+అపేక్షయా, సంశ్రయాయ,
ప్రాప్తే, మిత్రే, భవతి, విముఖః, కిమ్, పునః, యః, తథా,+ఉచ్చైః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

ఆసార.... +ఉపప్లవమ్	=	వర్షధారలచే చల్లార్చబడిన దావాగ్ని గలవాడవును.
అధ్వ–.....–పరిగతమ్	=	మార్గాయాసమును పొందినవాడవును అగు,
త్వామ్	=	నిన్ను,
ఆమ్రకూటః	=	'ఆమ్రకూట' మను
సానుమాన్	=	పర్వతము,
సాధు	=	బాగుగా,
మూర్ధ్నా	=	శిరస్సుచేత,
వక్ష్యతి	=	వహింపగలదు.
క్షుద్రః+అపి	=	అల్పుడైనను,
మిత్రే	=	మిత్రుడు,
సంశ్రయాయ	=	ఆశ్రయముకొఱకు,
ప్రాప్తే (సతి)	=	వచ్చినవాడు కాగా,
ప్రథమ.....అపేక్షయా	=	ఇంతకు మునుపు చేసిన ఉపకారము నాలోచించుటచేత,
విముఖః	=	పెడమొగము పెట్టినవాడుగా,
న **భవతి**	=	ఉండలేదు.
యః	=	ఏ యామ్రకూటము,
తథా+ఉచ్చైః	=	ఆ విధముగ ఔన్నత్యముగలదో,
కిమ్ పునః	=	ఇక చెప్పనేల? (ఆశ్రమము కోరివచ్చిన వానిని నిరాదరించునా యేమి?)

తాత్పర్యము:– వర్షధారలచే చల్లార్చబడిన దావాగ్ని కలవాడవును, మార్గాయాసమును పొందిన వాడవగు ఓ మేఘుడా! నిన్ను, ఆమ్రకూటపర్వతము చక్కగా శిరస్సున వహించును. అల్పుడైన మిత్రుడు ఆశ్రయముకొఱకు వచ్చినవాడు కాగా, ఇంతకు మునుపు చేసిన ఉపకారము నాలోచించుటచేత పెడమొగము పెట్టిన వాడుగా ఉండలేదు. ఏ యామ్రకూటము ఆ విధముగ ఔన్నత్యముగలదో ఇక చెప్పనేల?

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఆసార...ఉపప్లవమ్–(ద్వి.ఏ.), అధ్వ...గతమ్–(ద్వి.ఏ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), ఆమ్రకూటః – (ప్ర.ఏ.), సానుమాన్–(ప్ర.ఏ.), సాధు–(క్రియావిశేషణమ్) మూర్ధ్నా–(తృ.ఏ.), వక్ష్యతి–(క్రియ), క్షుద్రః–(ప్ర.ఏ.),అపి–(అవ్య.),మిత్రే–(స.ఏ.),సంశ్రయాయ–(చ.ఏ.), ప్రాప్తే–(స.ఏ.), ప్రథమ...అపేక్షయా–(తృ.ఏ.), విముఖః–(ప్ర.ఏ.), న– (అవ్య.), భవతి–(క్రియ), యః–(ప్ర.ఏ.), తథోచ్చైః–(అవ్య.ద్వ.), కిమ్–(అవ్య.), పునః– (అవ్య.).

2) సమాసములు:–

అ) ఆసారేణ ప్రశమితో వనోపప్లవో యేన తమ్, ఆసారప్రశమితవనోపప్లవమ్, బహువ్రీహిః

ఆ) అధ్వనః శ్రమః అధ్వశ్రమః(ష.త.), తేన పరిగతః, అధ్వశ్రమపరిగతః, (తృ.త.), తమ్, అధ్వశ్రమపరిగతమ్.

ఇ) ఆమ్రాణాం కూటో రాశిః యత్ర సః - ఆమ్రకూటః బహువ్రీహిః (లేదా) ఆమ్రాః కూటేషు యస్య సః వ్యధికరణబహువ్రీహిః.

ఈ) ప్రథమం చ తత్ సుకృతం (కర్మధారయః), తస్య అపేక్షా. ప్రథమసుకృతాపేక్షా (ష.త.), తయా, ప్రథమసుకృతాపేక్షయా

ఉ) విరుద్ధం ముఖం యస్య సః, విముఖః, బహువ్రీహిః॥

3) పాఠాంతరములు:-

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణాలు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **ఆమ్రకూటః :-** 1)ఆమ్రకూట is usually identified with 'అమరకణ్టక', the source of the Narmada, so called becauese it abounds in mango trees. The cloud would be obliging the mountain by extinguishing the forest fire on it, and the mountain in turn would be only too happy to welcome the cloud and to give him a proper shelter. - *Karmarkar.*

2) ఆమ్రః-మామిడిచెట్టు, ఆమ్రమ్-మామిడిపండు.

ఉణాదిసూత్రమ్ -(2-16) "అమితభ్యోర్దీర్ఘశ్చ". ఆమ్రమ్, తామ్రమ్.

వృత్తిః - *"అమ్యతే సమ్భుజ్యతే సేవ్యతే తత్ ఆమ్రమ్, చూతో వా।".*

3) శ్లో॥ *.......స్యాదామ్రశ్చూతశ్చ సహకారః॥* (192) - హలాయుధకోశః.

4) శ్లో॥ *ఆమ్రమామం జలస్విన్నం-మర్దితం దృఢపాణినా।*
సితాశీతామ్బుసంయుక్తం - కర్పూరమరిచాన్వితమ్॥

శ్లో॥ *ప్రపాణకమిదం శ్రేష్ఠం - భీమసేనేన నిర్మితమ్।*
సద్యోరుచికరం బల్యం - శీఘ్రమిన్ద్రియ తర్పణమ్॥ - రాజనిఘంటుః

ఆ) **సానుమాన్ (త్)** - "సానుర్విద్యతేఽస్యేతి । సాను+మతుప్".

శ్లో॥ *అచలశిలోచ్చయశైలక్షితిధరగిరిగోత్రపర్వతాహార్యాః।*
నగశిఖరిసానుమన్తో ధరాద్రికుధ్రాశ్చ తుల్యార్థాః॥ - హ.కోశము(165)

14 తుల్యనామములను పేర్కొనగా 15 నామములను 'అభిధానచిన్తామణి' పేర్కొన్నది.

శ్లో॥ *శైలోఽద్రిః శిఖరీ శిలోచ్చయగిరీ గోత్రోఽచలః* **సానుమాన్**
గ్రావా పర్వతభూధ్రభూధరధరాహార్యా నగో,......

(1. శలః, 2. అద్రిః, 3. శిఖరీ(రిన్), 4.శిలోచ్చయః, 5. గిరిః, 6. గోత్రః, 7. అచలః, 8. సానుమాన్(మత్), 9. గ్రావా (వన్), 10. పర్వతః, 11. భూధ్రః, 12. భూధరః, 13. ధరః, 14. అహార్యః, 15. నగః).

ఇ) **ఉపప్లవః**-'ఉప'-అవ్యయముగ ఎన్నివిధములుగ ప్రయోగింపబడునో గ్రహింపుడు.

శ్లో॥ *ఉప సామీప్యదాక్షిణ్యప్రజనారమ్భభేదనే।*
ఉత్కోచారాధనే జ్ఞానావజ్ఞాప్రస్తావశిక్షణే॥

శ్లో॥ *భోగాభోజనసాదృశ్యభూషాలిఙ్గనగర్హణే।*
సాన్త్వనానుగ్రహత్యాగాపకారే యజ్ఞకర్మణి॥

శ్లో॥ *యత్నచ్ఛాయా రహోభూషావిరామోద్వాహలేపనే।*
ఔద్ధత్యేఽ ఙ్గీకృతౌ యుక్తావాచాన్తావాసనేబలౌ।
లిప్సాసమ్పర్కగుహ్యేషు భృశాధ్యాహారవైకృతే॥ – *అని అవ్యయకోశమ్ (231)*

(సామీప్యే–దాక్షిణ్యే–ప్రజనే–ఆరమ్భే–భేదనే–ఉత్కోచే–ఆరాధనే–జ్ఞానే– అవజ్ఞాయామ్–ప్రస్తావే–శిక్షణే–భోగే–అభోజనే–సాదృశ్యే–భూషాయామ్–ఆలిఙ్గనే–గర్హణే–సాన్త్వనే–అనుగ్రహే–త్యాగే–అపకారే–యజ్ఞకర్మణి–యత్నే–ఛాయాయామ్–రహోభాషాయామ్–విరామే–ఉద్వాహే–లేపనే–**ఔద్ధత్యే**–అఙ్గీకృతౌ–యుక్తౌ–ఆచాన్తౌ–ఆసనే–బలౌ–లిప్సాయామ్–సమ్పర్కే–గుహ్యే–భృశే–అధ్యాహారే–వైకృతే).

"హీన–పశ్చాద్భావ–ఉద్యోగ–వ్యాప్తి–మారణ–మరణ–అనుకమ్పా–వీప్సాదయోఽ ప్యర్థా –అస్య గ్రన్థేషు నిర్దిష్టాః॥" అను అర్థములందును ప్రయోగింపబడునని తెలిపినది.

ఈ) **'ఉచ్చైః మహత్త్వే'** – 'ఉత్కృష్టే' ఇతి శాకటాయనః। అనిన అవ్యయకోశము, ఈ శ్లోకభాగమైన 'కిం పునర్యస్తథోచ్చైః' । అనుదాని నుదాహరించినది.

5) క్రియారూపములు:– 1) **వక్ష్యతి,** 2) **భవతి** – పూర్వము చెప్పబడినది.

1) వహ (వహ్) ప్రాపణే, మోయుట, ప్రవహించుట, ద్వికర్మకమ్, భ్వా.ప్ర., అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ, లృట్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్. **వక్ష్యతి**–వక్ష్యతః–వక్ష్యన్తి.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమందలి పూర్వార్ధము ఉత్తరార్ధముచే సమర్థింపబడుటచే నిది అర్థాన్తరన్యాసాలంకారముగ చెప్పబడినది. లక్షణమ్ –

మూ॥ జ్ఞేయః సోఽ ర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కిఞ్చన।
తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోఽ న్యస్య వస్తునః॥ –కావ్యాదర్శః–2.169 బా.నం.వ్యా.

'ఒకానొక విషయమును ప్రస్తావించి, ఆ ప్రస్తుతమైన వస్తువును సమర్థించుటకు సమర్థమైన మరియొక అప్రస్తుత విషయముయొక్క ఏ ప్రతిపాదనము (ఉపన్యాసము) కలదో, అది అర్థాన్తరన్యాసాలంకారముగా తెలియదగినది'.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– త్వామితి । ఆమ్రాశ్చూతాః కూటేషు శిఖరేషు యస్య స ఆమ్రకూటో నామ సానుమాన్పర్వతః । "ఆమ్రశ్చూతో సరలోఽ సౌ" "కూటోఽ స్త్రీ శిఖరం శృఙ్గమ్" ఇతి చామరః । ఆసారో ధారావృష్టిః । "ధారాసమ్పాత ఆసారః" ఇత్యమరః । తేన ప్రశమితో వనోపప్లవో దావాగ్నిర్యేన తమ్, కృతోపకారమిత్యర్థః । అధ్వశ్రమేణ పరిగతం వ్యాప్తం త్వాం సాధు సమ్యఙ్మూర్ధ్నా వక్ష్యతి వోఢా । వహేర్లృట్ । తథా హి–క్షుద్రః కృపణోఽ పి। "క్షుద్రో దరిద్రే కృపణే నృశంసే" ఇతి యాదవః । సంశ్రయాయ సంశ్రయణాయ మిత్రే సుహృది । "అథ మిత్రం సఖా సుహృత్" ఇత్యమరః। ఆగతే సతి।

ప్రథమసుకృతాపేక్షయా పూర్వోపకారపర్యాలోచనయా విముఖో న భవతి యస్తథా తేన ప్రకారేణోచ్చైరున్నతః స ఆమ్రకూటః కిం పునర్విముఖో న భవతీతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః। ఏతేన ప్రథమావసథే సౌఖ్యలాభాత్తే కార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితమ్ । తదుక్తం నిమిత్తనిదానే – "ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం తస్యాఖిలేఽధ్వని శివం భవతి యాత్రాయామన్యథా త్వశుభం ధ్రువమ్ ॥" ఇతి ॥ 17 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: –అథ వలగణ్డీతి ప్రసిద్ధమార్గస్థం విశ్రామమణ్డపద్వయమత్యుచ్చత్వాత్పర్వతద్వయముత్ప్రేక్షతే శ్లోకద్వయేన – త్వామాసారేతి । శ్రీకృష్ణ! సార సమ్యక్ త్వం, సారాత్ ఆ ఆసారం సమ్యక్త్వపర్యన్తమిత్యర్థః । ప్రశమితః వనస్య ఉచ్చాభివృష్టస్య భూతలే ప్రవహతశ్చోభయతశ్చాపి జలస్య ఉపప్లవ ఉపద్రవో యత్ర । అత్యుచ్చత్వాదుపరి పాషాణాచన్నత్వాచ్చ జలాన్యుపప్లవవన్తి । ఏవం యథా స్యాత్ సాధ చ యథా స్యాత్తథా। అధ్వశ్రమపరిగతం త్వాం సానుమాన్ గిరిరివాత్యుచ్చో వలగణ్డీ పర్వతః । భవన్నైవేద్యార్థం భక్తైరానీయ స్థాపితానామామ్రాణాం కూటో యస్మిన్ తథాభూతః । ప్రాప్తే మిత్రే వయస్యే విముఖో న భవతి । యస్తథోచ్చైరనన్యసాధారణః పరమమిత్రం పరమేశ్వరశ్చ తస్మిన్ పరమాత్మని త్వయి, పాదరజీకృతాపవర్గే ప్రాప్తే కిం పునః । త్వద్విశ్రామార్థమర్ధమార్గే మయా ఘటితో దేవాలయోఽపి సఫలోఽస్తు ॥ 17 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ దూరసరణిగమనఖిన్నస్య విశ్రమస్థానముపదిశతి –– త్వామితి। 'ఆసారః స్యాత్ప్రసరణే వేగవృష్టౌ సుహృద్బలే' ఇతి వైజయన్తీ। ప్రశమితః ప్రకర్షేణ నాశితః వనోపప్లవః దవప్లోషలతాశోషాదిస్తటకాననోపద్రవో యస్య । సాధు సమ్యక్ । మూర్ధ్నా శిఖరేణ, శిరసేతి చ । వక్ష్యతీతి, వహతేర్ధాతోర్లృటి । శిరసా వహనం నామ లక్షణయా సత్కారాతిశయః। అధ్వశ్రమపరిగతం మార్గగమనసమ్భృతేనాయాసేన సమేతమ్, తదానీం విశేషతః సత్కారస్యౌచిత్యమ్, అన్యథా తాటస్థ్యమపి నాతిదోషాయేతి భావః । సానుమాన్ పర్వతః। ఆమ్రకూట ఇతి నామ। కుతోఽత్ర నిశ్చయః, జనమనసామనవ –స్థానాదిత్యాశఙ్క్యాహ –– క్షుద్రః కులాదిభిర్నీచః । ప్రథమసుకృతాపేక్షయా స్వవిషయే పూర్వం తేన ప్రత్యుక్తముపకారమాలోచ్య । సంశ్రయాయ స్వగృహనివాసార్థమ్ । ప్రాప్తే నిధావివాత్మనాన్వేషణీయే స్వయముపగత ఇత్యర్థః । మిత్రే 'ఇహ లోకసుఖం మిత్రమ్' ఇతి లక్షితార్థస్య మిత్రశబ్దస్య ముఖ్యాభిధేయే పుంసి । అనేన అభఙ్గురప్రేమాస్పదత్వం సుహృదాం సూచితమ్। తథా కుమారసమ్భవే––'**ప్రమదాస్వనవస్థితం నృణాం న కలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే**', ఇతి । అత్ర నృణామితి న తు సతామితి సదసత్సాధారణత్వమ్, న చలమిత్యభఙ్గురత్వం చ సుహృత్ప్రేమ్ణః ప్రకాశితమ్ । విముఖః ప్రతినివృత్తముఖః, అనాదర ఇతి యావత్ । కిం పునర్యః స ఇత్యాక్షిప్యతే, తస్య స్వప్నేఽపి వైముఖ్యం నాశఙ్కనీయమితి భావః । తథేతి, అనుభవాభినయః । ఉచ్చః ఉన్నతః, ప్రాణాత్యయేఽప్యనుచితేష్వదత్తదృష్టిరిత్యర్థః। అత్ర పూర్వార్ధే సమాసోక్తిమూలాప్రస్తుతప్రశంసా, ఉత్తరార్ధేఽర్థాన్తరన్యాసః ॥ 17 ॥

శ్లో॥ ఛన్నోపాన్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామ్రై
స్త్వయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే।
నూనం యాస్యత్యమరమిథునప్రేక్షణీయామవస్థాం
మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణ్డుః॥ 18

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఛన్న+ఉపాన్తః, పరిణత-ఫల-ద్యోతిభిః, కానన+ఆమ్రైః, త్వయి,+ఆరూఢే, శిఖరమ్, అచలః, స్నిగ్ధ-వేణీ-సవర్ణే। నూనం, యాస్యతి,+అమర-మిథున-ప్రేక్షణీయామ్, అవస్థామ్, మధ్యే, శ్యామః, స్తనః, ఇవ, భువః, శేష-విస్తార-పాణ్డుః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

పరిణత-ఫల-ద్యోతిభిః	=	పండిన పండ్లచేత ప్రకాశించునట్టి,
కానన+ఆమ్రైః	=	అడవి మామిడి చెట్లతో,
ఛన్న+ఉపాన్తః	=	కప్పబడిన పార్శ్వములుగల,
అచలః	=	ఆమ్రకూటపర్వతము,
స్నిగ్ధ-వేణీ-సవర్ణే	=	చిక్కనైన జడలతో సమానమైన వర్ణముగల,
త్వయి	=	నీవు,
శిఖరమ్	=	శిఖరమును,
ఆరూఢే (సతి)	=	అధిరోహించినవాడవగుచుండగా,
మధ్యే	=	నడుమ,
శ్యామః	=	నల్లనిదియు,
శేష-విస్తార-పాణ్డుః	=	మిగిలిన చోటంతయు తెల్లనిదియునైన,
భువః	=	భూమియొక్క,
స్తనః ఇవ	=	స్తనమువలె,
అమర...ప్రేక్షణీయామ్	=	ఆకాశమందు సంచరించు దేవతల జంటలచే చూడదగిన.
అవస్థామ్	=	స్థితిని,
నూనమ్	=	నిశ్చయముగ,
యాస్యతి	=	పొందును.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! పండిన పండ్లచేత ప్రకాశించునట్టి అడవి మామిడి చెట్లతో కప్పబడిన పార్శ్వములుగల ఆమ్రకూటపర్వతము, చిక్కనికేశములతో సమానమైన వర్ణము గల నీవు, పర్వతశిఖరమున అధిరోహించినవాడవగుచుండగా, నడుమ నల్లనిదియు, మిగిలినచోటంతయు తెల్లనిదియునై, భూమియొక్క స్తనమువలె, ఆకాశమందు సంచరించు దేవతల జంటలచే చూడదగిన స్థితిని నిశ్చయముగ పొందును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

పరిణత...ద్యోతిభిః-(తృ.బ.), కాననామ్రైః-(తృ.బ.)., ఛన్నోపాన్తః-(ప్ర.ఏ.), అచలః

–(ప్ర.ఏ.), స్నిగ్ధ....సవర్ణే–(స.ఏ.), త్వయి–(స.ఏ.), శిఖరమ్–(ద్వి.ఏ.) ఆరూఢే–(స.ఏ.), మధ్యే–(స.ఏ.), శ్యామః–(ప్ర.ఏ.), శేష...పాణ్డుః–(ప్ర.ఏ.), భువః–(ష.ఏ.), స్తనః–(ప్ర.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), అమర...యామ్–(ద్వి.ఏ.), అవస్థామ్–(ద్వి.ఏ.), నూనమ్–(అవ్య.), యాస్యతి–(క్రియ).

2) సమాసములు: –

అ) ఛన్న ఉపాన్తో యస్య సః, ఛన్నోపాన్తః – బహువ్రీహిః.

ఆ) పరిణతాని చ ఫలాని పరిణతఫలాని (కర్మధారయః), తైః ద్యోతిభిః (తృ.త.), పరిణతఫలద్యోతిభిః.

ఇ) కాననే ఆమ్రః కాననామ్రః, తైః కాననామ్రైః (సప్తమీ తత్పురుషః).

ఈ) స్నిగ్ధయా వేణీ తస్యాః సదృశః వర్ణః యస్య సః, స్నిగ్ధవేణీసవర్ణః (బహువ్రీహిః), తస్మిన్, స్నిగ్ధ....సవర్ణే.

ఉ) అమరాణాం మిథునాని, అమరమిథునాని, (ష.త.), అమరమిథునానామ్ ప్రేక్షణీయా, అమరమిథనప్రేక్షణీయా (ష.త.), తామ్, అమర....యామ్.

ఊ) శేషే విస్తారః శేషవిస్తారః, శేషవిస్తారే పాణ్డుః, శేష ... పాణ్డుః (స.త.)

3) పాఠాంతరములు: – మధ్యే శ్యామః > మేఘశ్యామః

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **స్తన ఇవ :** 1) స్తనః, 2) ఇవ

1) *స్తనః–స్తన్యతే శబ్ద్యతే కాముకైః, స్తనయతి కథయతి వక్షః, శోభామితి వా। స్తన్ శబ్దే + ఘఞ్.*

"ఉరసిజకుచవక్షోరుహపయోధరాః స్తనసమాన నామాని।"– హలాయుధకోశః–526.

శ్లో॥ *స నిర్విశ్య యథాకామం తటేష్వాలీనచన్దనౌ।*
***స్తనా**వివ దిశస్తస్యాః శైలౌ మలయదర్దురౌ॥* – రఘువంశమ్–4.51

"రఘుమహారాజు, దరులయందు వ్యాప్తమైన గంధవృక్షములును గంధలేపనము కలిగిన ఆ దక్షిణదిక్కుయొక్క స్తనములవలెనున్న మలయదర్దుర నామకములైన పర్వతములపై స్వేచ్ఛగా విహరించి....."

2) **ఇవ** – "ఇవ ఈషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలఙ్కారేషు" (ఈషదర్థే–ఉపమాయామ్–ఉత్ప్రేక్షాయామ్–వాక్యాలఙ్కారే) వాక్యాలఙ్కారో నామ నిరర్థకత్వమ్ । నిదర్శనమపి ఉపమాయామేవ పర్యవస్యతి । అవధారణార్థేఽపి । – అని అవ్యయకోశము.

ఆ) The dark cloud on the summit of (ఆమ్రకూట) is compared to the dark nipple of the breast, and the slopes of mountain, yellowish green on account of the mango-trees, to the rest of the breast - Karmarkar.

ఇ) శ్లో॥ *నీలాలకే మేఘచయే–మేచకే స్తనచూచుకే।*
మణ్డలే కృష్ణసర్పాణాం–సర్పవేణీ నిగద్యతే॥ అని దక్షిణావర్తనాథుడు.

5) క్రియారూపములు :– 1) యాస్యతి

1) యా–ప్రాపణే (పొందుట, వెళ్ళుట), అ.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లృట్–ప్ర.పు.ఏ.వ. **యాస్యతి**–యాస్యతః–యాస్యన్తి.

6) అలంకారములు:– "ఆర్థీ ఉపమా" – 'స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే' అనుచోట ఆర్థీఉపమాలఙ్కార మున్నదని చెప్పదగును. లక్షణమ్ –

కా॥ *సాధర్మ్యముపమా > భేదే పూర్ణా లుప్తా చ।*
సాగ్రిమా శ్రౌత్యార్థీ చ భవేద్వాక్యే సమాసే తద్ధితే తథా॥ –కావ్యప్రకాశః–10.1

వృత్తిః :– 1) ఉపమానోపమేయయో రేవ న తు కార్యకారణాదికయోః సాధర్మ్యం భవతీతి తయోరేవ సమానేన ధర్మేణ సంబన్ధః ఉపమా. భేదగ్రహణ మనన్వయవ్యవచ్ఛేదాయ.

2) ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మోపమాప్రతిపాదకానాముపాదానే పూర్ణా. ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం వా లోపే లుప్తా.

3) అగ్రిమా పూర్ణా. యథేవ వాది శబ్దా యత్పరాస్తస్యైవోపమానతా ప్రతీతిరితి యద్య ప్యుపమాన విశేషణాన్యేతే తథాపి శబ్దశక్తిమహిమ్నా శ్రుత్యైవ షష్ఠీవత్ సంబన్ధం ప్రతిపాద యన్తీతి తత్సద్భావే **శ్రౌతీ ఉపమా**. తథైవ 'తత్ర తస్యేవ' ఇత్యనేన ఇవార్థే విహితస్య వతేః ఉపాదానే. 'తేన తుల్యం ముఖమ్' ఇత్యాదౌ ఉపమేయే ఏవ. 'తత్ తుల్యమ్ అస్య' ఇత్యాదౌ చ ఉపమానే ఏవ 'ఇదం చ తచ్చ తుల్యమ్' ఇత్యుభయత్రాపి తుల్యాది శబ్దానాం విశ్రాన్తిరితి సామ్యపర్యాలోచనయా తుల్యతాప్రతీతిరితి సాధర్మ్యస్యార్థత్వాత్ తుల్యాదిశబ్దోపాదానే ఆర్థీ. తద్వత్ 'తేన తుల్యం క్రియాచేద్వతిః' ఇత్యనేన విహితస్య వతేః స్థితౌ. 'ఇవేన నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చ' ఇతి నిత్యసమాసే ఇవ శబ్దయోగే సమాసగా.

i) "ఉపమానోపమేయాలకు భేదం ఉంటుండగా సమానమైన ధర్మం కలిగి ఉండటం ఉపమ". ii) ఇది పూర్ణ, లుప్త అని రెండు విధాలు. iii) పూర్ణోపమ ముందుగా – a) **శ్రౌతీ**–శబ్దంచేత బోధింపబడేది. b) **ఆర్థీ**–(అర్థము ద్వారా లభ్యమయ్యేది). ఇవి వాక్యగతం అనీ, సమాసగతం అనీ, తద్ధితగతం అనీ మూడు విధములు.

'సిగ్నవేణీసవర్ణే' అనుచోట అర్థాన్నిబట్టి తరువాత తెలిసేది గనుక ఇది 'ఆర్థీఉపమా'.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఛన్నేతి । హే మేఘ! పరిణతైః పరిపక్వైః ఫలైర్ద్యోతన్త ఇతి తథోక్తైః । ఆషాఢే వనచూతాః ఫలన్తి పచ్యన్తే చ మేఘవాతేనేత్యాశయః । కాననామ్రైర్వనచూతై శ్ఛన్నోపాన్త ఆవృతపార్శ్వో౽ చల ఆమ్రకూటాద్రిః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే మసృణకేశబన్ధచ్ఛాయే,

శ్యామవర్ణ ఇత్యర్థః । "వేణీ తు కేశబన్ధే జలస్రుతౌ" ఇతి యాదవః । త్వయి శిఖరం శృఙ్గమారూఢే సతి । "యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్" (పా. 2. 3. 37) ఇతి సప్తమీ । మధ్యే శ్యామః శేషే మధ్యాదన్యత్ర విస్తారే పరితః పాణ్డుర్హరిణః । "హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః" ఇత్యమరః । భువః స్తన ఇవ । అమరమిథునానామ్, ఖేచరాణామితి భావః । ప్రేక్షణీయాం దర్శనీయామవస్థాం నూనం యాస్యతి । 'మిథున' గ్రహణం కామినామేవ స్తనత్వేనోత్ప్రేక్షా సమ్భవతీతి కృతమ్ । యథా పరిశ్రాన్తః కశ్చిత్కామీ కామినీనాం కుచకలశే విశ్రాన్తః సన్ స్వపితి తద్వద్భువానపి భువో నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః ॥ 18 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఛన్నోపాన్త ఇతి । హే శేష! బలభద్ర! వేణ్యాః కేశవిన్యాసస్య సమానవర్ణః కృష్ణస్నిగ్ధః స యస్య, తస్మిన్ । ఈదృశీమవస్థాం యాస్యతి । కిమ్భూతః । పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామ్రైః త్వదర్థం వైష్ణవైః కృతానాం కాననానాముపవనానాం యే ఆమ్రవృక్షాస్తైః కాననామ్రైః । కాననం బ్రహ్మముఖమేవ ఆమ్రఫలానాం స్వాదసామ్యాత్ తత్ ప్రాప్తిహేతుతయా కారణే కార్యోపచారాద్వా । అత్రాపి ఆమ్రఫలాస్వాదో బ్రహ్మాస్వాద –సమ ఇతి భావః। తైః ఛన్నోపాన్తః। అతః స్వయం సుధాలిప్తః। పక్వామ్రైః ఛన్నోపాన్తః। తత్కాన్త్యా చ విస్తార – పాణ్డుః ఉత్ప్రేక్షతే । భవనం భూః భావే క్యప్ । ఉత్పత్తిరిత్యర్థః। సైవ స్త్రీ । మధ్యే ముఖే శ్యామః । సర్వతః పాణ్డుః పశ్యతాం ఆమ్రఫలాన్యర్పయతామ్ । వాజరీ (వాఉరీ) స్త్రియాః గర్భిణ్యాః స్తన ఇవ । అవస్థాం కిమ్భూతామ్ । అమరమిథునం దేవస్త్రీపుంసౌ ప్రేక్షణీయం యస్తాస్తాం, స్త్రియాః స్తనే పాణ్డౌ శ్యామముఖే చ సతి గర్భిణీతి జ్ఞాయతే । తస్యాః గర్భే స్త్రీపురుషో వోత్పస్యతే ఇతి చ । (అత్ర పశ్యతాం నివేదతామీభ్జని స్తా స్తనే తాదృశి)? దేవీ–స్త్రీ–పురుషో వా దేవో భవిష్యతీతి జ్ఞాతవ్యమ్ । ఏతస్మాదేవ జన్మనః స్త్రీపురుషో దేవీ దేవో వా భవిష్యతీత్యర్థః । వేణీ స్త్రీకేశబన్ధనే । నద్యాదేరన్తరే దేవతాం తే ఇతి చ ॥ 18 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– త్వదుపగమేన తస్య లోకోత్తరచమత్కారగోచరత్వం భవిష్యతీత్యాహ ––ఛన్నోపాన్త ఇతి । స్థగితః అర్థాత్ శిఖరసవిధప్రదేశో యస్య । పరిణతఫలద్యోతిభిః పాకపాణ్డురఫలభరోద్భాసిభిః । కాననామ్రైః తటవనరూఢచూతద్రుమైః । అనేన జనానుప భోగ్యత్వాత్సమగ్రఫలజాలకఞ్చుకితవిటపసఞ్చయత్వముక్తమ్ । సర్పవేణీసవర్ణే సర్పవేణీ నామ మేచకరుచిః కశ్చిత్ పదార్థః సర్పసదృశాకారః । 'నీలాలకే మేఘచయే మేచకే స్తనచూచుకే । మణ్డలే కృష్ణసర్పాణాం సర్పవేణీ నిగద్యతే ॥' ఇతి దివాకరః । కామినీకేశబన్ధ విశేషో వా, తత్సమానచ్ఛాయే । సర్పవేణీతి కృష్ణభుజఙ్గభోగమణ్డలమితి కేచిత్ । నూనం తర్కే । 'తర్కనిశ్చయయోర్నూనమ్' ఇతి వైజయన్తీ । అమరమిథునప్రేక్షణీయాం ధరణి తలోదన్తసన్దర్శనకుతూహలేన వియతి విమానేన సఞ్చరమాణానాం సురమిథునానాం ప్రకర్షేణేక్షణయోగ్యామ్ । మధ్యే చూచుకప్రదేశే । శేషవిస్తారపాణ్డుః తద్వ్యతిరిక్తే నిజమణ్డలా భోగే తారుణ్యజనితలావణ్యపాణ్డిమా, తథా రఘువంశే –– **'అథాస్య రత్నగ్రథితోత్తరీయ**

మేకాన్తపాణ్డుస్తనలమ్బిహారమ్' ఇతి । ఉత్ప్రేక్షాబలాత్ వృత్తోత్తుఙ్గనివేశత్వం గిరేరప్యవసీయతే। అత్ర లవణసాగరసలిలనీలపరిధానాయా వనజనపదనగనగరచిత్రతరపత్రభఙ్గభాజో గఙ్గాదితరఙ్గిణీపూరతారహారనికరహారిణ్యాః క్షితితరుణ్యా వికచకువలయమేచకచూచుకో ద్విరదరదనఖణ్డపాణ్డుమణ్డలః కుచకలశ ఇవాయమిదానీమవనిధర ఇత్యుత్ప్రేక్షమాణై ర్విలాసిభిరుల్లసితనర్మసంలాపైర్వైమానికమిథునైః సకౌతుకవిలోకనీయాం కామపి రమణీయతాముపలప్స్యత ఇత్యర్థః । ఉత్ప్రేక్షాత్రాలఙ్కారః ॥ 18 ॥

శ్లో॥ స్థిత్వా తస్మిన్వనచరవధూభుక్తకుఞ్జే ముహూర్తం
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిస్తత్పరం వర్త్మ తీర్ణః।
రేవాం ద్రక్ష్యస్యుపలవిషమే విన్ధ్యపాదే విశీర్ణాం
భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితాం భూతిమఙ్గే గజస్య॥ **19**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- స్థిత్వా, తస్మిన్, వనచర-వధూ-భుక్త-కుఞ్జే, ముహూర్తమ్,
తోయ+ఉత్సర్గ-ద్రుతతర-గతిః, తత్పరమ్, వర్త్మ, తీర్ణః।
రేవామ్, ద్రక్ష్యసి,+ఉపలవిషమే, విన్ధ్య-పాదే, విశీర్ణామ్,
భక్తి-చ్ఛేదైః,+ఇవ, విరచితామ్, భూతిమ్, అఙ్గే, గజస్య॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

వనచర...భుక్త-కుఞ్జే	=	కిరాత స్త్రీలచే అనుభవింపబడిన పొదిరిండ్లుగల,
తస్మిన్	=	ఆ యామ్రకూటపర్వతమందు,
ముహూర్తమ్	=	ముహూర్తకాలము,
స్థిత్వా	=	నిలిచి,
తోయ...గతిః (సన్)	=	వర్షించుటచేత మిక్కిలి శీఘ్రగమనము గలవాడవగుచు,
తత్పరమ్	=	ఆపై,
వర్త్మ	=	మార్గమును,
తీర్ణః	=	దాటినవాడవై,
ఉపల-విషమే	=	రాళ్ళచే 'ఎగుడు దిగుడు' గా నున్న,
విన్ధ్య-పాదే	=	వింధ్యపర్వత సమీప ప్రదేశమునందు,
విశీర్ణామ్	=	అంతటను వ్యాపించిన,
రేవామ్	=	నర్మదానదిని,
గజస్య	=	ఏనుగుయొక్క
అఙ్గే	=	శరీరమున,
భక్తి-చ్ఛేదైః	=	రచనా భంగిమలచేత,
విరచితామ్	=	చేయబడిన,
భూతిమ్ ఇవ	=	భూతిని వలె (సోయగమును వలె)
ద్రక్ష్యసి	=	చూడగలవు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! కిరాతస్త్రీలచే అనుభవింపబడిన పొదరిండ్లు గల ఆ యామ్రకూట పర్వతమందు ముహూర్తకాలమునిలిచి, వర్షించుటచేత, శీఘ్రగమనము గలవాడవగుచు, ఆపై మార్గమును దాటినవాడవై, రాళ్ళచే ఎగుడు దిగుడుగనున్న వింధ్య పర్వత సమీప ప్రదేశమునందంతటను వ్యాపించిన నర్మదానదిని, ఏనుగుయొక్క శరీరమున రచనాభంగిమలచేత చేయబడిన భూతివలె చూడగలవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

వనచర...కుఞ్జే–(స.ఏ.), తస్మిన్–(స.ఏ.), ముహూర్తమ్–(ప్ర.ఏ.), స్థిత్వా–(కృత్తు), తోయ...గతిః–(ప్ర.ఏ.), తత్పరమ్–(అవ్య.), వర్త్మ–(ద్వి.ఏ.), తీర్ణః–(ప్ర.ఏ.), ఉపలవిషమే–(స.ఏ.), విన్ధ్యపాదే–(స.ఏ.), విశీర్ణామ్–(ద్వి.ఏ.), రేవామ్–(ద్వి.ఏ.), గజస్య–(ష.ఏ.), అఙ్గే–(స.ఏ.), భక్తిచ్ఛేదైః–(తృ.బ.), విరచితామ్–(ద్వి.ఏ.), భూతిమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), ద్రక్ష్యసి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) వనే చరన్తీతి వనచరాః (ఉపపదతత్పురుషః), తేషాం వధ్వః, తాభిః భుక్తాః కుఞ్జాః యస్మిన్, తస్మిన్, వనచరవధూభుక్తకుఞ్జే, బహువ్రీహిః.

ఆ) తోయస్య ఉత్సర్గః తోయోత్సర్గః,(ష.త.),తేన ద్రుతతరగతిః,(తృ.త), తోయోత్సర్గ...గతిః

ఇ) తస్మాత్ పరమ్ – తత్పరమ్, సుప్సుపేతి సమాసః.

ఈ) ఉపలేన విషమః ఉపలవిషమః, (తృ.త.) తస్మిన్ ఉపలవిషమే.

ఉ) వింధ్యస్య పాదే విన్ధ్యపాదే (ష.త.).

3) పాఠాంతరములు:– 1) స్థిత్వా తస్మిన్ > తస్మిన్స్థిత్వా, 2) తోయోత్సర్గ ద్రుతతర...> తోయోత్సర్గాద్ద్రుతతర, తోయోత్సర్గాల్లఘుతర, 3) విన్ధ్యపాదే > బన్ధ్యపాదే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణాలు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **ముహూర్తమ్:** 1)'హుర్ఛ్+క్త. ధాతోః పూర్వం ముట్ చ', ముహూర్తః. –వాచస్పత్యము.

2) *అష్టాదశనిమేషాస్తు కాష్ఠా, త్రింశత్తు తాః కలా।*
*తాస్తు త్రింశత్ క్షణః, తే తు **ముహూర్తో** ద్వాదశాస్త్రియామ్॥*
తేతు త్రింశదహోరాత్రః, పక్షస్తే దశపఞ్చ చ।
పక్షౌ పూర్వాపరౌ శుక్లకృష్ణౌ, మాసస్తు తావుభౌ॥ – అమరకోశము.

"పదునెనిమిది రెప్పపాట్ల కాలము కాష్ఠ" యనబడును. శేషం స్పష్టమ్.

ఆ) **విన్ధ్యపాదే** – విదధాతి కరోతి భయమ్ > విన్ధ్యః.

1) శ్లో॥ *మహేన్ద్రో మలయః సహ్యః శుక్తిమానృక్ష ఏవ చ।*
***విన్ధ్య**శ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః॥*

(మహేన్ద్రము–మలయము–సహ్యము–శక్తిమంతము–ఋక్షము–వింధ్యము–పారియాత్రము అనునవి సప్తకులపర్వతములు) – శివతత్త్వరత్నాకరము–4.1.19–20

2) శ్లో॥ *హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యం యత్ప్రాగ్వినశనాదపి।*
ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ–మధ్యదేశః ప్రకీర్తితః॥

వింధ్య హిమాలయ పర్వతముల మధ్య, సరస్వతీ నదికి తూర్పున, ప్రయాగకు పడమరగ నున్న భాగము – మధ్యదేశము. – మనుస్మృతిః – 2–21.

3) శ్లో॥ *హిమవాన్నిషధో* ***విన్ధ్యో*** *మాల్యవాన్ పారియాత్రకః।*
గన్ధమాదనమన్యే చ హేమకూటాదయో నగాః॥ – అని అమరకోశము.

ఇ) **రేవామ్ –** 1) రేవా–రేవతే *ఉత్ప్లుత్యగచ్ఛతీతి । రేవ్+అచ్+టాప్.*

2) *.....మేఖలకన్యా చ నర్మదా* ***రేవా॥*** – హలాయుధకోశం.

3) శ్లో॥ *గంగే చ యమునే చైవ గోదావరి సరస్వతి ।*
నర్మదే సిన్ధు కావేరి జలేఽస్మిన్ సన్నిధిం కురు॥ ఇవి సప్తనదములుగా ప్రసిద్ధి.

4) శ్లో॥ *యః కౌమారహరః స ఏవ హి వరస్తా ఏవ చైత్రక్షపా*
స్తే చోన్మీలిత మాలతీసురభయః ప్రౌఢాః కదమ్బానిలాః।
సా చైవాస్మి తథాపి 'తత్ర సురతవ్యాపారలీలావిధౌ
రేవా *రోధసి వేతసీ తరుతలే చేతః సముత్కణ్ఠతే॥'* – *కావ్యప్రకాశః 1.1*

ఈ శ్లోకం కాశ్మీరదేశీయురాలైన శిలాభట్టారిక రచించిన శ్లోకం అని ప్రసిద్ధి. మమ్మటార్యుడు, తన కావ్యప్రకాశమునందు ప్రథమోల్లాసమున కావ్యస్వరూపాన్ని విశదీకరించి ఈ శ్లోకము నుదాహరించినాడు.

"...మనస్సు రేవానదీతీరంలో నీటిప్రబ్బలితీగలు మండపంగా ఏర్పడిన వృక్షములలో సురతవ్యాపారం కోసం ఉవ్విళ్ళూరుతుంది."

5) శ్లో॥ *అస్యాఙ్కలక్ష్మీర్భవదీర్ఘబాహో–ర్మాహిష్మతీ వప్రనితమ్బకాఞ్చీమ్।*
*ప్రాసాదజాలైర్జలవేణిరమ్యాం–***రేవాం** *యది ప్రేక్షితుమస్తి కామః॥ –ర.వం.6.43*

"మాహిష్మతీ నగరముయొక్క ప్రాకారమనెడి పిరుదునకు మొలనూలైనదియును, తనయందలి జలప్రవాహముచే రమ్యమైనదియును అగు, ఈ **రేవా** నదిని రాజ ప్రాసాదపుకిటికీలనుండి నీవు చూచుటకు ఇష్టపడుదువేని దీర్ఘబాహుడైన ఈ ప్రతీపమహారాజుయొక్క అంకమునకు లక్ష్మివి కమ్ము."

5) క్రియారూపములు :– 1) ద్రక్ష్యసి

1) దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే (చూచుట)–భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లృట్– మ.పు.ఏ.వ.– **ద్రక్ష్యసి** – ద్రక్ష్యథః– ద్రక్ష్యథ.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున రేవావిన్ధ్యలయందు లింగకార్యముల సాదృశ్యము నాయికా నాయకులయందారోపితమగుటచే సమాసోక్తి. శ్రౌతీ ఉపమలు చెప్పబడినవి. ఉభయమునకు అంగాంగిభావమున సంకరాలఙ్కారము చెప్పదగును.

సమాసోక్తిః – లక్షణమ్: *వస్తు కిఞ్చిదభిప్రేత్య తత్తుల్యస్యాన్యవస్తునః। 28*
ఉక్తిః సమాసరూపత్వాత్సా సమాసోక్తి రిష్యతే।
అన్యాపదేశ ఇత్యస్యా నామాన్యచ్చోచ్యతే యథా॥ 29

సంకరః – లక్షణమ్: *"నానాలఙ్కారసంయోగాత్కథ్యతే సఙ్కరో" యథా॥ 49*
– అలఙ్కారసంగ్రహః – 5

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– స్థిత్వేతి । హే మేఘ! వనే చరన్తి తే వనచరాః । "తత్పురుషే కృతి బహులమ్" (పా. 6. 3. 14) ఇతి బహుళగ్రహణాద్ లుగ్భవతి । తేషాం వధూభిర్భుక్తాః కుఞ్జా లతాగృహా యత్ర తస్మిన్ । "నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే" ఇత్యమరః । తత్ర తే నయనవినోదోఽస్తీత్యర్థః । తస్మిన్నామ్రకూటే ముహూర్తమల్పకాలమ్, న తు చిరమ్, స్వకార్యవిరోధాదితి భావః । "ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపి చ" ఇతి శబ్దార్ణవే । స్థిత్వా విశ్రమ్య । తోయోత్సర్గే "త్వామాసార–" ఇత్యుక్తవర్షణేన ద్రుతతరగతిర్లాఘవాద్ధేతోరతిక్షిప్రగమనః సన్ । తస్మాదామ్రకూటాత్పరం తత్పరం వర్త్మ మార్గం తీర్ణోఽతిక్రాన్తః । ఉపలైః పాషాణైర్విషమే విన్ధ్యస్యాద్రేః పాదే ప్రత్యన్తపర్వతే। "పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః" ఇత్యమరః । విశీర్ణాం సమన్తతో విసృమరామ్ । ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్యాః ప్రియతమచరణపాతోఽపి ధ్వన్యతే । రేవాం నర్మదామ్ । "రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేకలకన్యకా" ఇత్యమరః। గజస్యాఙ్గే శరీరే భక్తయో రచనాః, రేఖాః ఇతి యావత్ । "భక్తిర్నిషేవణే భాగే రచనాయామ్" ఇతి శబ్దార్ణవే । తాసాం ఛేదైర్భఙ్గిభిర్భాభిర్విరచితాం భూతిం శృఙ్గారమివ భసితమివ వా । "భూతిర్మాతఙ్గశృఙ్గారే జాతౌ భస్మని సమ్పది" ఇతి విశ్వః । ద్రక్ష్యసి, అయమపి మహాంస్తే నయనకౌతుకలాభ ఇతి భావః ॥ 19 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– వలగణ్డిసమీపస్థామష్టదిగ్ప్రణాలీం వర్ణయతి –– స్థిత్వేతి । రే వనచర! నావిక! ఆటవిక! వాజన! తోయే –– ప్రవృద్ధమహానదీజలే ఉత్సర్గాదర్థాన్నావా ద్రుతతరగతిః శీఘ్రమాగతస్త్వం వధూభిః (సుగన్ధి శారువౌ అధిభిరేవ) ? స్త్రీభిః భుక్తముప భుక్తం కుఞ్జం యస్య అస్మిన్ వలగణ్డీశైలే ముహూర్తం స్థిత్వా । తత్పరం వర్త్మ తీర్ణః సన్। హే ఉపలవిషమే పర్వతసమూహభువి ఆగతత్వాత్ తత్ర తత్ర పాషాణౌఘస్థిత దుర్లఙ్ఘ్యే దేవి! మహానది! హే విన్ధ్యపా! విన్ధ్యాచలనివాసిని! దేవి సుభద్రే! వాం యువాం ద్రక్ష్యసి। హే వనచరాటవిక! త్వమ్ । హే విన్ధ్యపాదేవి త్వమ్ । హే నావిక! వనచర! త్వమ్ । హే ఉపలవిషమే మహానది త్వం ద్రక్ష్యసీత్యర్థః । హే ఉపలవిషమే ! హే విన్ధ్యపాదేవి! మహానది! సుభద్రే! త్వఞ్చ త్వఞ్చ వాం యువయోర్విషయే । గజస్య గజాః సన్త్యస్యేతి,

అర్శ ఆద్యణ్ । గజపతిన్నపస్యేత్యర్థః । తస్య భూతిం – సమ్పత్తిం, ఉభయోరఙ్గే స్రోతసి అవయవే చ వద్ధాభరణయోః అర్పణేన శీర్ణాం సమాప్తామ్ । ఉత్ప్రేక్షతే । భక్తిచ్ఛేదైర్విరచితా మివ । నవ లక్షణయోర్భక్త్యోరుభయత్ర సమం విభజనాత్ ఛేదరష్టాదశభిః ఖణ్డైః అష్టాదశ ప్రణాలీరూపేణ విరచితామివ ద్రక్ష్యసి । గజపతేః సర్వస్వం మహానద్యాః వన్దకరణేన శ్రీదుర్గాయా వస్త్రాలఙ్కరణోపహారాదికరణేన చ సమం విభక్తమితి । భూతిమేవాష్టాదశ ప్రణాలీరూపేణాష్టాదశభక్తిచ్ఛేదైః కణమివ ద్రక్ష్యసీత్యర్థః । నావికా – శ్చేలికార్ణవాదాగతా ఆటవికాశ్చ మహానద్యా ఆగత్యాష్టాదశప్రణాలీమేవోత్తీర్య వలగణ్డిస్థ రథోత్సవం ద్రక్ష్యన్తీ త్యభిప్రాయః । 'వనే సలిలకాననే' వధూః స్త్రీశారివోషధావితి మేదినీ । విన్ధ్యం పాతీతి విన్ధ్యపా । క్విబన్త సమ్బోధనమ్ ॥ 19 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ విశ్రాన్తస్యానన్తరకరణీయమనువాదముఖేన విదధాతి – స్థిత్వా తస్మిన్నిత్యాది । వనచరవధూభుక్తకుఞ్జే పులిన్దసున్దరీభిః స్వవిహారేణ సఫలీకృతలతావితాన కుహరే । 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే' ఇత్యమరః । అనేన గహనవన బహులతయా విశిష్టవిలాసినామనుపభోగ్యత్వం ధ్వన్యతే । ముహూర్తం యావద్విశ్రమ లాభమ్, ద్రష్టవ్యాన్తరాభావాత్ । తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిః తదనుగ్రహాయ తత్ర ప్రయుక్తేన వర్షేణ గలితగౌరవతయా శీఘ్రతరగమనః । తత్పరం తస్మాదూర్ధ్వమ్ । వర్త్మ మార్గమ్ । తీర్ణః ఉల్లఙ్ఘితవాన్ । 'రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకా' ఇత్యమరః । ఉపలవిషమే శిలాభిర్నిమ్నోన్నతే, స్థూలవికటస్థిత్యా శిలావద్విషమే వా । విన్ధ్యపాదే 'పాదాః పర్యన్త పర్వతాః' ఇత్యమరః । విశీర్ణామ్ ఉచ్చావచశిలాతలాస్ఫాలనస్ఖలితజర్జరితతయా బహు మార్గీకృతామ్। భక్తిచ్ఛేదైః విన్యాసవిచ్ఛిత్తివిశేషైః । భూతిం భస్మ । 'భూతిర్భసితం భస్మ' ఇతి హలాయుధః। విన్ధ్యస్య సమాసే గుణీభూతత్వేఽపి వస్తుతః ప్రాధాన్యాత్తస్యైవ గజేనోపమేయత్వమ్ । తుఙ్గత్వదర్శనీయత్వాదిః సాధారణో ధర్మః, రేవాభూత్యోస్తు స్వచ్ఛత్వపాపహరత్వాదిః । అత్ర దృష్టాన్తోఽలఙ్కారః ॥ 19 ॥

శ్లో॥ తస్యాస్తిక్తైర్వనగజమదైర్వాసితం వాన్తవృష్టి –
ర్జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః।
అన్తస్సారం ఘన! తులయితుం నానిలః శక్ష్యతి త్వాం
రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ॥ 20

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– తస్యాః,+తిక్తైః,+వన–గజ–మదైః,+వాసితమ్, వాన్తవృష్టిః, జమ్బూ–కుఞ్జ–ప్రతిహత–రయమ్, తోయమ్, ఆదాయ, **గచ్ఛేః।** అన్తస్సారమ్, ఘన, తులయితుం న+అనిలః, **శక్ష్యతి** త్వామ్, రిక్తః, సర్వః, **భవతి,** హి, లఘుః, పూర్ణతా, గౌరవాయ॥

ప్రతిపదార్థము:– హే ఘన! – ఓ జలదా!

వాన్తవృష్టిః (సన్)	=	కురియబడిన వానగలవాడవగుచు,
తిక్తైః	=	చేదైన,
వన–గజ–మదైః	=	అడవి ఏనుగుల మదములచేత,
వాసితమ్	=	పరిమళింపజేయబడిన,
జమ్బ్వా...రయమ్	=	నేరేడు పొదలచేత అడ్డగింపబడిన వేగముగలదియునైన
తస్యాః	=	ఆ రేవానదియొక్క,
తోయమ్	=	జలమును,
ఆదాయ	=	గ్రహించి,
గచ్ఛేః	=	పొమ్ము,
అన్తస్సారమ్	=	అన్తస్సారకుడవైన,
త్వామ్	=	నిన్ను,
అనిలః	=	వాయువు,
తులయితుమ్	=	కదలించుటకు,
న శక్ష్యతి	=	సమర్థుడుకాడు గదా!
రిక్తః	=	అన్తస్సారము లేనట్టి,
సర్వః	=	ప్రతివాడును,
లఘుః భవతి	=	బరువు లేనట్లగును,
పూర్ణతా	=	నిండియుండుట,
గౌరవాయ	=	గౌరవము కొఱకు (భవతి)

తాత్పర్యము:– ఓ జలదా! కురియబడిన వానగలవాడవగుచు, చేదైన అడవి ఏనుగుల మదములచేత పరిమళింపజేయబడిన నేరేడు పొదలచేత అడ్డగింపబడిన వేగముగలదియునైన ఆ రేవానదీ జలమును గ్రహించిపొమ్ము, అన్తస్సారముగలవాడవైన నిన్ను వాయువు కదలించుటకు సమర్థుడుకాడు. అన్తస్సారము లేనట్టి ప్రతివాడును బరువు లేనట్లగును. నిండియుండుట గౌరవము కొఱకు (అగును).

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఘన!–(సం.ప్ర.ఏ.), వాన్తవృష్టిః–(ప్ర.ఏ.), తిక్తైః–(తృ.బ.), వనమదగజైః–(తృ.బ.), వాసితమ్–(ద్వి.ఏ.), జమ్బ్వా...రయమ్–(ద్వి.ఏ.), తస్యాః–(ష.ఏ.), తోయమ్–(ద్వి.ఏ.) ఆదాయ–(కృత్తు), గచ్ఛేః–(క్రియ), అన్తస్సారమ్–(ద్వి.ఏ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), అనిలః –(ప్ర.ఏ.), తులయితుమ్–(కృత్తు), న–(అవ్య.), శక్ష్యతి–(క్రియ), హి– (అవ్య.), రిక్తః–(ప్ర.ఏ.), సర్వః–(ప్ర.ఏ.), లఘుః–(ప్ర.ఏ.), భవతి–(క్రియ), పూర్ణతా–(ప్ర.ఏ.), గౌరవాయ–(చ.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) వనస్య గజాః వనగజాః(ష.త.), తేషాం మదైః, వనమదగజైః, (ష.త.).

ఆ) వాన్తా వృష్టిః యేన సః, వాన్తవృష్టిః (బహువ్రీహిః).

ఇ) జమ్బూనాం కుఞ్జః, జమ్బూకుఞ్జః (ష.త.), తైః ప్రతిహతో రయః, యస్య తమ్ జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయమ్ (బహువ్రీహిః).

ఈ) అన్తఃసారో యస్య తమ్, అన్తస్సారమ్ (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) తిక్తైః > తీక్ష్ణైః, 2) జమ్బూకుఞ్జ > జమ్బూఖణ్డ.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **తిక్తైః :–** తిక్తః– *తువరస్తు కషాయోఽస్త్రీ–మధురో లవణః కటుః।*

తిక్తోఽమ్లశ్చ రసాః పుంసి–తద్వత్సు షడమీ త్రిషు॥ అమరకోశమ్.

1) తౌతి హృదయమితి తువరః–కంఠమును పీడించునది – వగరు.

కషతి పిత్తమితి కషాయః – పిత్తదోషమును పీడించునది – వగరు.

2) మధు మాధుర్యమస్యాస్తీతి మధురః–మాధుర్యముగల్గినది మధురము–తియ్యదనము.

3) లునాతి వాతం జాడ్యం వా లవణః–వాయువును/జాడ్యమును పోగొట్టునది–ఉప్పు.

4) కటతి ఆవృణోతి కటుః – వ్యాపించునది – కారము.

5) **తేజయతి శ్లేష్మమితి తిక్తః. 'తిజ నిశాతనే'–శ్లేష్మము నల్పముగ జేయునది–చేదు.**

6) అమయతీత్యమ్లః–రోగమును చేయునది–ఇది తినువారిచే శబ్దము చేయబడును.

ఆ) **గజమద:–**

శ్లో॥ సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహ–మసహ్యమాఘ్రాయ మదం తదీయమ్।

విలఙ్ఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః–సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః॥ –ర.వం. 5.48.

గజమదము ఏడాకుల అరటి చెట్లయొక్క పాలవలె పరిమళించును. "ఏడాకుల అరటి చెట్లయొక్క పాలవలె పరిమళించుచున్న వాసన గల, కారుచున్న ఆ వనగజమదము నాఘ్రాణించిన, అజుని సైన్యమునందలి గజ శ్రేష్ఠములు కూడ మదించుటవలన, వానిని అదుపుజేయుటకు సిద్ధపడిన మావటివారి ప్రయత్నములకు లొంగక, అవి గంటు మొగములు పెట్టుకొన్నవి". ఇచట అధిక *వివరములకు "వేదం వేంకటరాయశాస్త్రి కృతాంధ్రటీకా" చూడదగును. (మేఘదూతకావ్యమ్)*

ఇ) **తులయితుమ్ :–** తుల–ధాతువు. తుమున్ ప్రత్యయాంతము. 1) భ్వాది ప్రకరణమ్, పరస్మైపదీ, సకర్మకమ్, సేట్, (లేదా) చురాది ప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, ఉభయపదీ. (తోలతి, తులతి, తోలయతి, తోలయతే, ఏకవచనం–**తులయతి**)

2) 'తత్కరోతి తదాచష్టే' అనుసూత్రముచే 'ణిచ్'ప్రత్యయము, పిదప 'సమానకర్తృకేషు తుమున్' అనుసూత్రముచే 'తుమున్' ప్రత్యయము రాగా – తులయితుమ్ నిష్పన్నమగును.

3) 'తులయితుం' inf. of తులయ, a denom. from the word 'తులా' with

ణిచ్ తులాయతి, this not the root 'తుల్' 10th conjugation, which has *'తోలయతి'....కథం తులయతి. తులనా ఇత్యాది। అతులోపమాభ్యామితి నిపాతనాద జ్ఞస్య. తులాశబ్దస్య సిద్ధౌ తతో ణిచ్। Sid.Kau.ని - Kale మహాశయుడుదహరించినాడు.*

4) వల్లభదేవుడు – 'పరిచ్ఛేత్తుమ్' – గా స్వీకరించినాడు.

ఈ) "రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ"। 1) దీనిపై సుమతి, వల్లభదేవుడు, మహిమ, సారోద్ధారిణుల, వివరణ.

"సర్వోఽపి యః కోఽపి **రిక్తః** క్షీణవిభవః స లఘురనాదరణీయః పూర్ణతా గౌరవాయ సమృద్ధిరాదరార్థం సర్వస్య భవతీతి"। ఉక్తఇ్చ).

2) శ్లో॥ *గుణయుక్తోఽప్యధో యాతి* ***రిక్తః*** *కూపే యథా ఘటః।*
నిర్గుణోఽపి భృతః పశ్య జనైః శిరసి ధార్యతే ॥

– శార్జ్గధరపద్ధతిః (సు.ర. 81/23) అని 'నందార్గికర్' తెలియచేసినాడు.

5) క్రియారూపములు:– 1) **గచ్ఛేః**, 2) **భవతి**–పూర్వము చెప్పబడినది. 3) **శక్ష్యతి.**

1) గమ్ (గమ్) గతౌ (వెళ్ళుట) – భ్వాది ప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. "ఇషు గమి యయాం ఛః" (సూ॥ 7.3.77) అనుసూత్రముచే 'మ' కారమునకు 'ఛ' కారాదేశము. విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్–**గచ్ఛేః**–గచ్ఛేతమ్–గచ్ఛేత.

3) శక్ల (శక్) శక్తౌ(సమర్థమగుట) స్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. ఌట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **శక్ష్యతి** – శక్ష్యతః – శక్ష్యన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు "తృతీయచరణ విశేషార్థము చతుర్థచరణ సామాన్యార్థముచే సమర్థింపబడుటచే అర్థాన్తరన్యాసాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– ***కార్యకారణ సామాన్య విశేషాణాం పరస్పరమ్।***
సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః॥

'యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేన వా ప్రకృతసమర్థనం క్రియతే సోఽర్థాన్తరన్యాసః" – అని ప్రతాపరుద్రీయయశోభూషణమ్ – అర్థాలఙ్కార ప్రకరణమ్–203.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్యా ఇతి । హే మేఘ! వాన్తవృష్టిరుద్గీర్ణవర్షః సన్, కృతవమనశ్చ వ్యజ్యతే । తిక్తైః సుగన్ధిభిస్తిక్తరసవద్భిశ్చ । "తిక్తో రసే సుగన్ధౌ చ" ఇతి విశ్వః । వనగజ మదైర్వాసితం సురభితం భావితం చ । "హిమవద్విన్ధ్యమలయా గజానాం ప్రభవాః" ఇతి విన్ధ్యస్య గజప్రభవత్వాదితి భావః । జమ్బూకుఞ్జైః ప్రతిహతరయం ప్రతిబద్ధవేగమ్, సుఖపేయమిత్యర్థః । అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యజ్యతే । తస్యా రేవాయాః తోయమాదాయ గచ్ఛేర్వ్రజ । హే ఘన మేఘ! అన్తఃసారో బలం యస్య తం త్వామనిల ఆకాశవాయుః, శరీరస్థశ్చ గమ్యతే । తులయితుం న శక్ష్యతి శక్తో న భవిష్యతి । తథా

హి – రిక్తోఽన్తఃసారశూన్యః సర్వోఽపి లఘుర్భవతి, ప్రకమ్ప్యో భవతీత్యర్థః। పూర్ణతా సారవత్తా గౌరవాయ, అప్రకమ్ప్యత్వాయ భవతీత్యర్థః । అయమత్ర ధ్వనిః – ఆదౌ వమనశోధితస్య పుంసః పశ్చాచ్ఛ్లేష్మశోషణాయ లఘుతిక్తకషాయామ్బుపానాల్లబ్ధబలస్య వాతప్రకమ్పో న స్యాదితి । తథాహ వాగ్భటః – "కషాయాశ్చాహిమాస్తస్య విశుద్ధౌ శ్లేష్మణో హితాః । కిము తిక్తకషాయా వా యే నిసర్గాత్కఫాపహాః । కృతశుద్ధేః క్రమాత్పీతపేయాదేః పథ్యభోజినః । వాతాదిభిర్న బాధా స్యాదిన్ద్రియైరివ యోగినః ।" ఇతి ॥ 20 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తస్యాస్తిక్తైరితి – హే ఘన! మూర్తిమన్ దారురూపిన్ । అరం చక్రకీలకం తేన సహ వర్తత ఇతి సారో రథః । సారే రథే అన్తః అన్తఃసారం, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః। త్వం రథమధ్యే గచ్ఛేః। వాన్తవృష్టిర్మేఘప్రేరణేన కృతవృష్టిః కిఞ్చిద్వేగ హీనః। తిక్తైః సుగన్ధిభిర్వనగజమదైర్వాసితం జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తస్యా నద్యాస్తోయం, ఆదాయ, అనిలః త్వాం తులయితుం గత్యా సదృశీకర్తుం న శక్ష్యతి । అనిలాదప్యతివేగేన రథేనయాహీతి రథవేగస్యాతిశయోక్తిః। పవనస్య వేగహ్రాసే హేతుః। హి యస్మాత్సర్వో జనః రిక్తః సన్ లఘుర్భవతి। పూర్ణతా గౌరవాయ భవతి । ధనేన రిక్తో ఽనాదరణాయ। ధనపూర్ణ ఆదరణాయ । అథ చ రిక్తో ఘటాదిర్లఘుర్భవతి । జలాదిపూర్ణతా గౌరవాయ। పవనశ్చ గన్ధస్వాదలోభేన జలం గృహీత్వా భారాక్రాన్తస్తవరథమన్వేతుం న శక్ష్యతీతి భావః । "తిక్తం రసే సుగన్ధౌ చ" । "ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరన్తరే"। "అరం శీఘ్రే చ చక్రాఙ్గే శీఘ్రగే పునరన్యవత్" ॥ 20 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అనన్తరకరణీయమాహ – తస్యాస్తిక్తైరితి । 'కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః' ఇత్యమరః। వాసితం పరిమలితమ్। వాన్తవృష్టిరితి, పూర్వోక్తానువాదః తోయమాదాయేతి, తదాదానస్యావశ్యకర్తవ్యతాం ద్యోతయతి। జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం జమ్బూలతామణ్డపాస్ఫాలనస్ఖలితవేగమ్ । అనేన లాఘవముక్తమ్ । 'రంహస్తరసీ తు రయః స్యదః' ఇత్యమరః । అన్తఃసారమ్ అభ్యన్తరసమ్పన్నబలమ్ 'సారో బలే స్థిరాంశేఽర్థే పుమాన్న్యాయ్యే వరే త్రిషు' ఇతి వైజయన్తీ । జలభరగర్భతయా జాతగౌరవమిత్యర్థః। ఘనేతి। ఘనత్వమపి తవ తదానీం వ్యక్తం భవిష్యతీతి భావః । తులయితుం స్వచ్ఛన్దతో యత్ర కుత్రచిన్నయనాయ చలయితుమ్, పరిచ్ఛేత్తుం వా । మత్ప్రాణసుహృదః పవనస్య మయ్యవజ్ఞా కథం భావినీతి చేత్తత్రాహ –– రిక్త ఇతి । సామాన్యేన శూన్యతాపర్యాయోఽపి రిక్తశబ్దోఽర్థాద్ద్రవిణదారిద్ర్యం లక్షయతి । సర్వః సర్వదా మాననీయో సుహృత్ భ్రాతా పితా బన్ధుర్గురురిత్యాదిరపి। హి శబ్దః ప్రసిద్ధౌ। లఘుః అవమానపదమ్, 'లఘుతా నియతా నిరాయతేః' ఇతివత్। పూర్ణతా అత్రార్థాద్ధనసమృద్ధిం లక్షయతి। గౌరవాయ బహుమానాయ, 'వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః క్రియాః' ఇతివత్। అత్ర చ పుష్టకాముకోపభోగ్యాయాః కస్యాశ్చిద్గణికాయా నికృష్టకుట్టినీవిఘ్నితమపి నిజవైదగ్ధ్యాన్నిధువనమనుభూయ ఝటిత్యపసరతో జనైరపరిచ్ఛేద్యగభీరవృత్తేర్విటస్య సమాధిరనుసన్ధేయః । 'కృతశుద్ధేః

క్రమాత్పీతతోయాదేః పథ్యభోజినః । వాతాదిభిర్న బాధా స్యాదిన్ద్రియైరివ యోగినః' ఇతి ఖరనాదోక్తశ్చికిత్సాక్రమోఽ ప్యనుసన్ధేయః । పూర్వార్ధే స్వభావోక్తిరలఙ్కారః, అన్యత్రార్థాన్తరన్యాసః ॥ 20 ॥

శ్లో॥ నీపం దృష్ట్వా హరితకపిశం కేసరైరర్ధరూఢై
రావిర్భూతప్రథమముకులాః కన్దలీశ్చానుకచ్ఛమ్।
జగ్ధ్వారణ్యేష్వధికసురభిం గన్ధమాఘ్రాయ చోర్వ్యాః
సారఙ్గాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్॥ 21

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నీపమ్, దృష్ట్వా, హరిత-కపిశమ్, కేసరైః, +అర్ధరూఢైః, + ఆవిర్భూత-ప్రథమ-ముకులాః, కన్దలీః,+చ,+అను-కచ్ఛమ్। జగ్ధ్వా,+అరణ్యేషు,+అధిక-సురభిమ్, గన్ధమ్, ఆఘ్రాయ, చ,+ఉర్వ్యాః సారఙ్గాః,+తే, జల-లవ-ముచః, సూచయిష్యన్తి, మార్గమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

సారఙ్గాః = జింకలు (ఏనుగులు, తుమ్మెదలు)
అర్ధ-రూఢైః = సగము మొలిచిన,
కేసరైః = కింజల్కములచేత,
హరిత-కపిశమ్ = పసరువర్ణమును నలుపు చేరిన యెఱుపుగలదియునగు,
నీపమ్ = కదంబపుష్పమును,
దృష్ట్వా = చూచియు,
అనుకచ్ఛమ్ = పచ్చికబయళ్ళన,
ఆవిర్భూత-ప్రథమ-ముకులాః = ప్రథమమందు పుట్టిన మొగ్గలుగల,
కన్దలీః = నేల అరటి చెట్లను,
జగ్ధ్వా చ = తినియును,
అరణ్యేషు = అడవులయందు,
అధిక-సురభిమ్ = మిక్కిలి సువాసనగల,
ఉర్వ్యాః గన్ధమ్ = భూ గంధమును,
ఆఘ్రాయ చ = ఆఘ్రాణించుటచేతను,
జల-లవ-ముచః = తొలకరిజల్లు వర్షించుచున్న,
తే = నీయొక్క,
మార్గమ్ = మార్గమును,
సూచయిష్యన్తి = సూచింపజేయుచున్నవి.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! జింకలు (ఏనుగులు, తుమ్మెదలు), సగము మొలిచిన కింజల్కములచేత పసరువర్ణమును,నలుపుచేరిన యెఱుపుగలదియునగు కదమ్బపుష్పమును చూచియు, పచ్చికబయళ్ళన ప్రథమమందుపుట్టిన మొగ్గలు గల నేలయరటిచెట్లను తినియు,

అడవులయందు మిక్కిలి సువాసనగల భూగంధము నాఘ్రాణించుటచేతను, తొలకరిజల్లు వర్షించుచున్న నీ మార్గమును సూచింపజేయుచున్నవి.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

సారఙ్గాః–(ప్ర.బ.), అర్ధరూఢైః–(తృ.బ.), కేసరైః–(తృ.బ.), హరితకపిశమ్–(ద్వి.ఏ.), నీపమ్–(ద్వి.ఏ.),దృష్ట్వా–(కృత్తు), అనుకచ్ఛమ్–(అవ్య.), ఆవిర్భూత....ముకుళాః –ప్ర.బ., కన్దలీః–(ద్వి.బ.), జగ్ధ్వా–(కృత్తు), చ–(అవ్య.), అరణ్యేషు–(స.బ.), అధికసురభిమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉర్వ్యాః–(ష.ఏ.), గన్ధమ్–(ద్వి.ఏ.), ఆఘ్రాయ–ల్యబన్తా వ్యయము, చ–(అవ్య.), జలలవముచః–(ష.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), సూచయిష్యన్తి– (క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) హరితశ్చ తత్ కపిశమ్, హరితకపిశమ్, (కర్మధారయః).

ఆ) అర్ధం యథాతథా రూఢాః, అర్ధరూఢాః, (సుప్సుపాసమాసః), తైః, అర్ధరూఢైః.

ఇ) ఆవిర్భూతాః ప్రథమా ముకుళాః యాసాం తాః, ఆవిర్భూతప్రథమముకుళాః (బహువ్రీహిః).

ఈ) కచ్ఛస్య సమీపే అనుకచ్ఛమ్ (అవ్యయీభావః).

ఉ) జలలవాన్ ముఞ్చతీతి జలలవముక్, తస్య, జలలవముచః, (ఉపపదసమాసః)

ఊ) సారాణి అంగాని యేషాం తే, సారంగాః, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– జగ్ధ్వారణ్యేషు > దగ్ధారణ్యేషు.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **నీపమ్ :–** 1) కదంబపుష్పము / కడిమిపూవు, 2) నీపః – కదంబవృక్షము.

1) శ్లో॥ *అంసలమ్బి కుటజార్జునస్రజః–తస్య **నీప**రజసాఙ్గరాగిణః।*
ప్రావృషి ప్రమదబర్హిణేష్వభూత్–కృత్రిమాద్రిషు విహారవిభ్రమః॥ – ర.వం. 19.37

అగ్నివర్ణుని వర్షాకాలవిహారము – 'వర్షాకాలమునందు ఆ అగ్నివర్ణుడు, భుజములందు వ్రేలాడుచున్న కొండమల్లెల, మద్దిపూల మాలికలుగలవాడును, కడిమిపూల పుప్పొడులమైపూత గలవాడును అగు ఆ అగ్నివర్ణునికి – బాగా మదించిన మయూరములు కల కృత్రిమ పర్వతములయందు విహారవిభ్రమము కలిగెను."

2) ఉణాదిసూత్రమ్ (3–23) – పానీవిషిభ్యః పః। పాపమ్, **నీపః**, వేష్పః। 'నయతీతి *నేపః, పురోహితో వా, బాహులకాత్ గుణాభావో **నీపః** వృక్షవిశేషః।'*

3) శ్లో॥ *పఙ్కక్లిన్నముఖాః పిబన్తి సలిలం ధారాహతాః దర్దురాః।*
*కణ్ఠం ముఞ్చతి బర్హిణస్సమదనో **నీపః ప్రదీపాయతే**॥* మృచ్ఛకటికమ్–5.14

'కప్పలు–జల్లుల దెబ్బలు ఓర్చుకుంటూ, వాననీరు తాగుతున్నాయి. మయూరము

గొంతెత్తి అరుస్తోంది. **కడిమిచెట్టు నిలువునా చిగురులూ,పువ్వులూ తొడిగి నిలబెట్టిన పెద్ద దీపమయ్యింది.**'

ఆ)**సారంగః :-** 1) ఉ.సూ.(1-121) - *'సృవృఞోర్వృద్ధిశ్చ'-సారంగః, వారంగః॥ వృత్తిః- సృవృఞ్భ్యామఙ్గచ్ ధాతోర్వృద్ధిశ్చ । సరతి సర్వత్ర గచ్ఛతీతి సారఙ్గః, - పక్షీ, హరిణో, భృఙ్గో వా ।*

2) *శ్లో॥ ఏణః కురఙ్గో హరిణో మృగః స్యాత్-**సారఙ్గ** ఋష్యః పృషతో రురుశ్చ।*
న్యఙ్కుస్తథా రఙ్కురితి ప్రసిద్ధా-వాతప్రమీశమ్బరకృష్ణసారాః॥ - హ.కో.230

3)'శకన్ధ్వాదిషుపరరూపం వాచ్యమ్'. శకన్ధుమున్నగు వానియందు టి పరముల స్థానమున పరరూపమేకాదేశమగును. అచ్చులలో చివరి యచ్చు నుండి కల భాగమును 'టి' అందురు. *ఉదా: మనస్-'అస్' టి భాగము. సార+అఙ్గః>సారఙ్గః*

4) *శ్లో॥ తవాస్మి గీతరాగేణ హారిణా ప్రసభం హృతః।*
*ఏష రాజేవదుష్యన్తః **సారఙ్గేణా**తిరంహసా॥* - *అభి.శాకున్తలమ్-1.5*

'వేగముగ పరుగిడుచున్న సుందరమైన ఈ లేడిని చూచి, సర్వము మరచిన ఈ దుష్యన్తమహారాజువలె మనోహరమైన నీ గానామృతాస్వాదనములో నేను ఒడలు మఱచిపోయితిని.' ప్రథమాంక 'ప్రస్తావన' యందు సూత్రధారుడు పేరొన్నది.

5) *'(విలోక్య) ఇమం తావత్ ప్రియాప్రవృత్తి నిమిత్తం **సారఙ్గ**మాసీన మభ్యర్థయే'.* - విక్రమోర్వశీయమ్ 4వ అంకము 30వ శ్లోకము తరువాత వచనభాగము. ఉన్మత్తుడైన విక్రముడు, ఊర్వశికై వెదుకుట. "నా ప్రియురాలి జాడ తెలియుటకై ఇచ్చోట కూర్చొనియున్న ఈ సారంగమును అభ్యర్థింతును".

ఇ) **కన్దలీః** – 1) These also flower in the rainy season like 'నీపమ్', 'కన్దలీ' is not the plantain tree, which never puts forth buds, but a small plant bearing beautiful small flowers of bright - red colour and having green leaves. - *Kale మహాశయుడు.*

2) *శ్లో॥ ఆరక్తరాజిభిరియం కుసుమైర్నవకన్దలీసలిలగర్భైః।*
కోపాదన్తర్బాష్పే స్మరయతీ మాం లోచనే తస్యాః॥ - *విక్రమోర్వశీయమ్-4.5*

"ఈ నవకన్దలి తమ ఎఱ్ఱని గీతలు కల, నీరులోపలగల పూలతో కోపముతో ఎఱ్ఱజీర కలిగి, బాష్పముతో నిండిన ఆమె కన్నులను నాకు గుర్తు తెచ్చుచున్నది.' విక్రముడు, ఊర్వశికై పరితపించుచు; ఉన్మత్తుడై, విరహవేదనముతో ఆక్రోశించు సందర్భము."

3) The word సారఙ్గ has three meanings, and the poet has used the word in all three senses. Malli says సారంగాః (మతఙ్గజాః, కురఙ్గా భృఙ్గా వా). We should read 'చ' for 'వా' here. సారఙ్గాః must be

interpreted as సారఙ్గాః (భృఙ్గాః) చ సారఙ్గాః చ సారఙ్గాః (కురఙ్గాః) చ సారఙ్గాః (మతఙ్గజాః) చ సారఙ్గాః. The cons. is సారఙ్గాః (భృఙ్గాః) నీపం దృష్ట్వా; సారఙ్గాః (కురఙ్గాః) కందలీః జగ్ధ్వా; and సారఙ్గాః (మతఙ్గజాః) చ 'గన్ధమాఘ్రాయ' etc. When taken thus, the gerunds become appropriate. - *Kale.*

4) శ్లో॥ *స్తూయమానః క్షణే తస్మిన్నలక్ష్యత స వన్దిభిః ।*
ప్రవృద్ధ ఇవ పర్జన్యః ***సారఙ్గై*** *రభినన్దితః ॥* – రఘువంశమ్. 17-15

'చాతకపక్షులను అర్థమున – సారంగ శబ్దప్రయోగ మిది.'

5) క్రియారూపము :– 1) సూచయిష్యన్తి,

1) సూచ–పైశున్యే (తెలియజేయుట), అకర్మకమ్, చురాది ప్రకరణమ్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ–లృట్–ప్ర.పు.బ., సూచయిష్యతి–సూచయిష్యతః–**సూచయిష్యన్తి.**

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున నీపకుసుమ, కన్దలీకలిక, పృథివీగంధ కార్యములచే వర్షపాతమూహింపబడుటచే 'అనుమాలంకారము' న్నదని చెప్పదగును. లక్షణమ్–
కారికా:– *అనుమానం తదుక్తం యత్సాధ్యసాధనయోర్వచః।* కా.ప్ర. 10.117
వృత్తిః :– *పక్ష ధర్మాన్వయ వ్యతిరేకిత్వేన త్రిరూపో హేతుః సాధనమ్। ధర్మిణి అయోగవ్యవచ్ఛేదో వ్యాపకస్య సాధ్యత్వమ్।*

'సాధ్యసాధనములయొక్క ఏ చెప్పడం ఉందో అది అనుమానాలంకారంగా చెప్పబడినది'

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నీపమితి । సారఙ్గా మతఙ్గజాః, కురఙ్గా భృఙ్గా వా । "సారఙ్గశ్చాతకే భృఙ్గే కురఙ్గే చ మతఙ్గజే" ఇతి విశ్వః । అర్ధరూఢైరేకదేశోద్గతైః కేసరైః కిఞ్జల్కైర్హరితం పాలాశవర్ణం కపిశం కృష్ణపీతం చ। "పాలాశో హరితో హరిత్" ఇతి। "శ్యావః స్యాత్కపిశో ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితే" ఇతి చామరః। శ్యామవర్ణమితి యావత్। "వర్ణో వర్ణేన" (పా. 2.1.69) ఇతి సమాసః। నీపం స్థలకదమ్బకుసుమమ్। "అథ స్థలకదమ్బకే। నీపః స్యాత్పులకే" ఇతి శబ్దార్ణవే । దృష్ట్వా సంప్రేక్ష్య, విదిత్వేతి యావత్ । తథా కచ్ఛేష్వ–నూపేష్వనుకచ్ఛమ్। 'అవ్యయం విభక్తి–'(పా. 2.1.6) ఇత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। "జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః" ఇత్యమరః । ఆవిర్భూతాః ప్రథమాః ప్రథమోత్పన్నా ముకులా యాసాం తాః కన్దలీర్భూమికదలీః । "ద్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకన్దా కన్దలీ భూకదల్యపి" ఇతి శబ్దార్ణవే । జగ్ధ్వా భక్షయిత్వా । "అదో జగ్ధిః –" (పా. 2.4.36) ఇతి జగ్ధ్యాదేశః। అరణ్యేష్వధికసురభిమతిఘ్రాణతర్పణమ్। "దగ్ధారణ్యేషు" ఇతి పాఠే "దగ్ధమ్" ఇత్యధికవిశేషణమ్ । అర్థవశాత్కన్దలీశ్చ దృష్ట్వైవేత్యన్వయో ద్రష్టవ్యః । ఉర్వ్యా భూమేర్గన్ధమాఘ్రాయ జలలవముచో మేఘస్య తే తవ మార్గం సూచయిష్యన్త్యనుమాప–యిష్యన్తి। యత్ర యత్ర వృష్టికార్యం కన్దలీముకులనీపకుసుమాదికం దృశ్యతే, తత్ర తత్ర త్వయా వృష్టమిత్యనుమీయత ఇతి భావః ॥ 21 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- నీపమితి - హే శ్రీకృష్ణ ! సారఙ్గాశ్చాతకా జలలవముచో మేఘాన్ దృష్ట్వా తే తవ మార్గం సూచయిష్యన్తి। ఏతావన్తం కాలం ముఖం వ్యాదాయ వయం స్థితాః। యుష్మాసు జలం నాఽఽసీత్। ఇదానీం జలలవం ముఞ్చథ। నూనం భగవాన్ గుణ్డిచాయాత్రార్థం రథమార్గం ప్రాప్తః। తస్యాఽమృతదృష్ట్యా యూయం జలవన్త ఇతి మేఘాన్ కథయిష్యన్తీత్యర్థః। ఏవం సారఙ్గా భృఙ్గా నీపం అర్ధరూఢైః కేసరైర్హరితకపిశం దృష్ట్వా, తథా సారఙ్గా మృగా అనుకచ్ఛం కచ్ఛే కచ్ఛే ఆవిర్భూతప్రథమముకులాకన్దలీశ్చ। తథైవ సారఙ్గా గజాశ్చ జగ్ధారణ్యేషు అధికసురభిం ఉర్వ్యా గన్ధమాఘ్రాయ। పూర్వం యుష్మాసు మధు-ముకుల-సురభిగన్ధానాసిన్నిదానీం భూయసా ఉపలభామహే। నూనం గుణ్డిచాయాత్రాయాం భగవద్రథమార్గసమ్పర్కాత్ భూమేరతీవ సౌభాగ్యాతిశయేన యుష్మాకమీదృశీ సమ్పత్తిరితి యథాక్రమం భృఙ్గాదయో నీపాదీన్ తవ మార్గం సూచయిష్యన్తీత్యర్థః। 'సారఙ్గశ్చాతకే భృఙ్గే కురఙ్గే చ మతఙ్గజే' ఇతి విశ్వః ॥ 21 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ వ్రజతస్తే పన్థాస్తత్కాలభావిభిర్లలితైర్లక్షణైర్వినా వాచం వ్యక్తీభవిష్యతీత్యాహ - నీపమితి। నీపం కదమ్బకుసుమమ్। 'నీపప్రియకకదమ్బాస్తు హలిప్రియః' ఇత్యమరః। దృష్ట్వా అపక్వత్వాదనభివ్యక్తసమగ్రమకరన్దతయా నవీన రసౌత్సుక్యాచ్చ ముఖైః పరిపీడ్య। హరితకపిశం నవపర్ణవర్ణం శ్యావవర్ణం చ। 'పాలాశో హరితో హరిత్। శ్యావః స్యాత్కపిశః' ఇత్యమరః। అత్ర హేతురసమగ్రసఞ్జాతకిఞ్జల్కత్వమ్। అనుకచ్ఛం కచ్ఛప్రదేశేషు। 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః' ఇత్యమరః। దృష్ట్వేతి అత్రాప్యనుషజ్యతే। దగ్ధారణ్యేషు దావదగ్ధేష్వరణ్యేషు। అధికసురభిం దగ్ధస్థలపరిమలేభ్యోఽతిశయేన ఘ్రాణప్రీణనం నవజలావసేకాత్। సారఙ్గశబ్దేనాత్ర చాతకమధుకరహరిణాస్త్రయోఽప్యర్థాస్త్రిషు వాక్యేషు క్రమాత్తన్త్రేణోచ్యన్తే। 'సారఙ్గః శబలో వర్ణశ్చాతకః షట్పదోమృగః' ఇతి వైజయన్తీ। తత్ర చాతకానాం కదమ్బకుడ్మలఖణ్డనమ్, షట్పదానాం కన్దలీముకులదలనమ్, మృగాణాం దగ్ధస్థలపరిమలాఘ్రాణమ్। అథ వా పూర్వవాక్యద్వయే క్రియైక్యప్రతిపాదనాద్ భ్రమరాణామేవ కర్తృత్వమ్, చాతకానాం కదమ్బచుమ్బనస్యాప్రసిద్ధత్వాత్, ఉత్తరవాక్యే క్రియాన్తరోక్తేర్హరిణానామ్। ఘ్రాణే తు సారఙ్గా గజా ఇతి కేచిత్, 'కరీవ సిక్తం పృషతైః పయోముచాం శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్' ఇత్యుక్తత్వాత్। అత్ర ప్రమాణం మృగ్యమ్। జలలముచః లోకసుఖానురోధేన శనైఃశనైర్వర్షత। సూచయిష్యన్తి జ్ఞాపయిష్యన్తి, 'మృగ్యశ్చ దర్భాఙ్కురనిర్వ్యపేక్షాస్తవాగతిజ్ఞం సమబోధయన్మామ్। వ్యాపారయన్త్యో దిశి దక్షిణస్యాముత్పక్ష్మరాజీని విలోచనాని' ఇతివత్। కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః ॥ 21 ॥

శ్లో॥ ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే! మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే।
శుక్లాపాఙ్గైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః
ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్గన్తుమాశు వ్యవస్యేత్॥ 22

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఉత్పశ్యామి, ద్రుతమ్, అపి, సఖే, మత్,+ప్రియా,+అర్థమ్, యియాసోః
కాలక్షేపమ్, కకుభసురభౌ, పర్వతే పర్వతే, తే ।
శుక్ల+అపాఙ్గైః,+సజలనయనైః,+స్వాగతీకృత్య, కేకాః,
ప్రతి+ఉద్యాతః, కథమ్, అపి, భవాన్, గన్తుమ్, ఆశు, వ్యవస్యేత్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే సఖే! - ఓ మిత్రుడా! (ఓ మేఘుడా!)

మత్ప్రియార్థమ్	=	నా ప్రియసతికొఱకు,
ద్రుతమ్	=	శీఘ్రముగా,
యియాసోః అపి	=	పోవగోరినవాడవైనను,
కకుభ-సురభౌ	=	కొండమల్లె పువ్వులచే పరిమళవంతమైన,
పర్వతే పర్వతే	=	ప్రతిపర్వతమునందు,
కాలక్షేపమ్	=	కాలక్షేపమును,
ఉత్పశ్యామి	=	ఊహించుచున్నాను.
సజలనయనైః	=	ఆనందబాష్పములతో కూడిన నేత్రములుగల,
కేకాః	=	కేకలను (వాని)
స్వాగతీకృత్య	=	స్వాగతవచనమునుగా చేసిన (అభూతతద్భావే),
శుక్ల+అపాఙ్గైః	=	మయూరములచేతను,
ప్రత్యుద్యాతః (సన్)	=	ఎదుర్కొలివ్వబడినవాడవగుచుండ,
భవాన్	=	నీవు,
కథమ్ అపి	=	ఎట్లో,
ఆశు	=	శీఘ్రముగ,
గన్తుమ్	=	వెళ్ళుటకు,
వ్యవస్యేత్	=	ప్రయత్నింపుము.

తాత్పర్యము:- ఓ మిత్రుడా!(మేఘుడా!), నా ప్రియసతికొఱకు శీఘ్రముగ పోవగోరినవాడవైనను కొండమల్లెపూవులచే పరిమళవంతమైన ప్రతిపర్వతమున కాలక్షేపమును ఊహించుచున్నాను. ఆనందబాష్పములతో కూడిన నేత్రములుగలవానికేకారావములను స్వాగతవచనముగాచేసిన మయూరములచేత ఎదుర్కొలివ్వబడినవాడవగుచుండ నీవు ఎట్లో శీఘ్రముగ వెళ్ళుటకు ప్రయత్నింపుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

సఖే!-(సం.ప్ర.ఏ.), మత్ప్రియార్థమ్-(....), ద్రుతమ్-(అవ్య.), యియాసోః-(ష.ఏ.),

కకుభసురభౌ–(స.ఏ.), పర్వతే (పర్వతే)–(స.ఏ.), కాలక్షేపమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉత్పశ్యామి–(క్రియ), సజలనయనైః–(తృ.బ.), శుక్లాపాఙ్గైః–(తృ.బ.), కేకాః–(ద్వి.బ.), స్వాగతీకృత్య–(కృత్తు), ప్రత్యుద్యాతః–(ప్ర.ఏ.), భవాన్–(ప్ర.ఏ.), కథమ్, అపి– (అవ్య.), ఆశు–(అవ్య.), గన్తుమ్–(కృత్తు), వ్యవస్యేత్–(క్రియ).

2) సమాసములు: –

అ) మమ ప్రియా మత్ప్రియా (ష.త.), తస్యై యథా తథా, (చ.త.)

ఆ) కకుభైః సురభిః, కకుభసురభిః, తస్మిన్, కకుభసురభౌ, (తృ.త.)

ఇ) కాలస్య క్షేపః, కాలక్షేపః (ష.త.), తమ్, కాలక్షేపమ్

ఈ) జలేన సహితే సజలే (తుల్యయోగ బహువ్రీహిః), సజలే నయనే యేషాం తే సజలనయనాః, (బహువ్రీహిః), తైః, సజలనయనైః.

ఉ) శుక్లా అపాంగౌ యేషాం తే (బహువ్రీహిః), శుక్లాపాఙ్గాః, తైః, శుక్లాపాఙ్గైః.

3) పాఠాంతరములు: – 1)సజలనయనైః>సనయనజలైః, 2) ప్రత్యుద్యాతః>ప్రత్యుద్ఘాతః

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **ద్రుతమ్–**1) *'శీఘ్రార్థమిదం క్రియావిశేషణమపి భవతి'* – అవ్యయకోశః.

2) *'త్వరితం సత్వరం తూర్ణం శీఘ్రం క్షిప్రం **ద్రుతం** లఘు।*
చపలావిలమ్బితే చ .... (9 పేర్లు) – అభిధానచిన్తామణిః(6–106)

3) *ద్రాక్ చపలం లఘు మంక్షు స్రాక్ తూర్ణం త్వరితామాశు శీఘ్రమరమ్।*
*అహ్నాయ సత్వరం చ క్షిప్రం **ద్రుతమ**ఞ్జసా ఝటితి॥ (16 పేర్లు) – హ.కో.697*

ఆ) **శుక్లాపాఙ్గైః–**1) *...కేకీ తు సర్పభుక్। మయూరబర్హిణో నీలకణ్ఠో మేఘసుహృచ్ఛిఖీ॥ శుక్లాపాఙ్గో..... అని – అభిధానచిన్తామణి '8' పేర్లను పేర్కొన్నది.*

2) *శ్లో॥ నీలకణ్ఠ మమోత్కణ్ఠా వనేఽస్మిన్వనితా త్వయా।*
దీర్ఘాపాఙ్గా సితాపాఙ్గ! దృష్టా? దృష్టిక్షమా భవేత్॥ –విక్రమోర్వశీయమ్.4–9

"ఓ నీలకంఠమా! ఈ వనములో నాపై ఉత్కణ్ఠగల నా ప్రియురాలిని చూచితివా? ఆ తెల్లని కనుకొలకులు (శుక్లాపాఙ్గాః) గలదానా! పొడుగైన కనుకొలకులు గల నా భార్యను చూచితివా?...."

ఇ) **పర్వతః** – 1) భృమృదృశియజిపర్విపచ్యమినమిహర్యభ్యోఽతచ్। ఉణాదిసూత్రమ్ 3–110, 2) భరతః। మరతః। దర్శతః। యజతః। పర్వతః। పచతః। అమతః। తమతః। నమతః। హర్యతః। 3) పర్వతి పూర్ణో భవతీతి పర్వతః। గిరిర్వా। పర్వం విద్యతేఽస్మిన్నితి మత్వర్థీ స్తకారారప్రత్యయోవా। 4) తప్ పర్వమరుద్భ్యాం వక్తవ్యః – అ.5–2–122.

ఈ)**కేకా :-** 1) కే మూర్ధ్ని కాయతి శబ్దాయతే, కే+కై+క, టాప్, అలుక్సమాసః। యద్వా 'అన్యేభ్యోఽపీతి' కర్మణి డ, 'హలదన్తాత్ సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యలుక్। మయూరవాణి – అని హలాయుధకోశవ్యాఖ్య.

2) శ్లో॥ *మనోభిరామాః శృణ్వన్తౌ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః ।*
షడ్జసంవాదినీః ***కేకా*** *ద్విధాభిన్నాః శిఖణ్డిభిః॥* – రఘువంశమ్ – 1-39

'సుదక్షిణాదిలీపులు' – వశిష్ఠాశ్రమ గమనమున – 'మార్గమధ్యమున రథచక్రపు ధ్వనిని విని, తలనెత్తి మయూరములు రెండు విధములైన షడ్జస్వరమును పోలునట్టి మనోహరమైన కేకలువేయగా, ఆ కేకారవములను వినుచు ముందుకు సాగిరి.'

i) *'షడ్జం మయూరో వదతి'* – అని మాతంగుడు.

ii) *'నాసాకణ్ఠమురస్తాలుజిహ్వాదన్తాంశ్చ చాలయన్।*
షడ్భిః సంజాయతే యస్మాత్ తస్మాత్ షడ్జోఽయ ముచ్యతే॥' –అని పురుషోత్తమః

3) శ్లో॥ *"ఏహ్యేహ్యేతి శిఖణ్డినాం పటుతరం* ***కేకా****భిరాక్రన్దితః"* – మృ.క.-5-23

'నెమళ్ళు ఆనందపరవశంతో మేఘుణ్ణి రా! రా! అని క్రేంకారవములతో సాదరంగా పిలుస్తున్నాయి.'.......

5) క్రియారూపములు:-1) ఉత్పశ్యామి–'ఉత్' ఉపసర్గ, 2) వ్యవస్యేత్–వి, అవ. ఉపసర్గలు.

1) దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే (చూచుట) భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్–ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, **పశ్యామి**–పశ్యావః–పశ్యామః.

2) షో(సో) అన్తఃకర్మణి(నశింపజేయుట),దివాదిప్రకరణమ్,సకర్మకమ్, సేట్,పరస్మైపదీ. విధిలిజ్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **స్యేత్**–స్యేతామ్–స్యేయుః.

6) అలంకారములు:- ఈ శ్లోకమున కేకారవమందు ఆరోపితమగు స్వాగతవచనము ప్రస్తుత ప్రత్యుద్గమనోపయోగమగుట 'పరిణామాలంకారము'.

లక్షణమ్–*"ఆరోప్యమాణమారోపవిషయాత్మతయా స్థితమ్।*
ప్రకృతస్యోపయోగిత్వే ***పరిణామ*** *ఉదాహృతః॥*

"ఆరోప్యమాణం ప్రకృతోపయోగిత్వనేన సర్వాలంకారవ్యావృత్తిః"

– ప్రతాపరుద్రీయే–అర్థాలఙ్కారప్రకరణమ్–56

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ఉత్పశ్యామీతి । హే సఖే మేఘ! మత్ప్రియార్థం యథా తథా ద్రుతం క్షిప్రమ్ । "లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్" ఇత్యమరః । యియాసోర్యాతుమిచ్ఛోరపి । యాతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। తే తవ కకుభైః కుటజకుసుమైః సురభౌ సుగన్ధిని । "కకుభః కుటజేఽర్జునే" ఇతి శబ్దార్ణవే । పర్వతే పర్వతే ప్రతిపర్వతమ్ । వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః । కాలక్షేపం కాలవిలమ్బమ్ । "క్షేపో విలమ్బే నిన్దాయామ్" ఇతి విశ్వః । ఉత్పశ్యామ్యుత్ప్రేక్షే। విలమ్బహేతుం దర్శయన్నాశుగమనం ప్రార్థయతే – శుక్లేతి । సజలాని సానన్దబాష్పాణి

నయనాని యేషాం తైః శుక్లాపాఙ్గైర్మయూరైః । "మయూరో బర్హిణో బర్హీ శుక్లాపాఙ్గః శిఖావలః" ఇతి యాదవః । కేకాః స్వవాణీః । "కేకా వాణీ మయూరస్య" ఇత్యమరః । స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య ప్రత్యుద్యాతః ప్రత్యుద్గతః, మయూరవాణీకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః । భవాన్ కథమపి యథాకథఞ్చిదాశు గన్తుం వ్యవస్యేదుద్యుఞ్జీత । ప్రార్థనే లిఙ్ । "శేషే ప్రథమః" (పా. 1.4.108) ఇతి ప్రథమపురుషః। శేషశ్చాయం భవచ్ఛబ్దో యుష్మదస్మచ్ఛబ్ద వ్యతిరేకాత్ । "స్వాగతీకృత్య కేకాః" కృత్యకేకాః" ఇత్యత్ర కేకాస్వారోప్యమాణస్య స్వాగత వచనస్య ప్రకృతప్రత్యుద్గమనోపయోగాత్పరిణామాలఙ్కారః। తదుక్తమలఙ్కారసర్వస్వే- "ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః" ఇతి ॥ 22 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ఉత్పశ్యామీతి - హే శ్రీకృష్ణ! కకుభసురభౌ కకుభేన గృహభేదేన సున్దరే । "వీణా ప్రసేకే కకుభో గృహభేదేఽర్జునద్రుమే । సురభిః పర్వచైత్రే చ సుగన్ధౌ చ మనోహరే । పర్వతే-తే పర్వతానాం యాత్రా-రూపోత్సవభావం భూమేర్గన్ధితాం వా ఇతే గతే పర్వతే శ్రీనీలాద్రౌ మత్ ప్రియార్థం ద్రుతం యియాసోరపి తవ, సోఽహం ఖే ఆకాశే కాలక్షేపముత్పశ్యామి । కథం త్వద్విరహాత్ శుక్లాపాఙ్గైరఙ్గనాగ్రహణాత్ త్వద్దర్శనానన్దేన సజలైర్నయనైః స్వాగతీకృత్య కే । వృత్తాత్ స్వార్థే కః । స్వాగతే కర్తవ్యే ఇత్యర్థః। వైకుణ్ఠశూన్యావతారస్య తవ । వైకుణ్ఠస్థా ఖే దృశ్యమానాః కాః పరిచారికాస్త్రియః ప్రతి ఉద్యాతః ఉపరిప్రాప్తో భవాన్ ఆశు గన్తుం కథమపి వ్యవస్యేత్ ॥ 22 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథాస్య కాలక్షేపం సమ్భావ్య ఉక్తిభఙ్గ్యానుమోదమాన ఇవ నిషేధతి - ఉత్పశ్యామీతి । ఉత్పశ్యామి సమ్భావయామి । సఖే నిర్వ్యాజప్రేమాస్పద । మత్ప్రియార్థం యియాసోః ఈదృశస్య వ్యసనవిహ్వలస్య మమ ప్రీతిహేతోర్జిగమిషతః । సఖే ఇతి, మత్ప్రియార్థమితి చ, విలమ్బస్య స్వప్నేఽప్యచిన్తనీయతాం ద్యోతయతి । కాలక్షేపం ప్రకృత కార్యానుపయోగేన కాలస్య యాపనమ్ । కకుభసురభౌ తదాత్వోన్మీలదర్జునమఞ్జరీసౌరభ్యాధి వాసితే । 'ఇన్ద్రద్రుః కకుభోఽర్జునః' ఇత్యమరః । ఏతద్విలమ్బనే హేతుః । పర్వతే పర్వత ఇతి । మధ్యేమార్గం పర్వతానాం బహుత్వాత్ ప్రతిపర్వతం క్షణం క్షణమవస్థానేఽపి సమ్భావ్యతే మహతః కాలస్యాతిక్రమాపత్తిరితి భావః। అన్యఞ్చ తస్మాదపి దుర్లఙ్ఘం విలమ్బహేతుమాహ-శుక్లాపాఙ్గై రితి । 'శుక్లాపాఙ్గః శిఖావలః' ఇతి వైజయన్తీ । సజల నయనైః చిరసన్దర్శనసమ్భృతానన్దబాష్పబిన్దుభిః సంస్తమ్భితనయనైః । స్వాగతీకృత్య స్వాగతశబ్దం కృత్వా। 'కేకా వాణీ మయూరస్య' ఇత్యమరః । కథమివేతి పాఠః । ఆశు గన్తుం త్వరితగమనాయ। కథమివ వ్యవస్యేత్ ఉద్యోగం కుర్యాత్, దాక్షిణ్యనిఘ్నత్వాదితి భావః। కథమపీతి కేచిత్ । సఖిత్వాన్మద్దశాదర్శనాచ్చ ప్రియాజీవితపరిత్రాణాయత్తత్వాన్మజ్జీవ-నస్య ప్రాణత్రాణాత్పరస్య ధర్మస్య చాభావాన్మధ్యే విలమ్బో న తే యుక్త ఇత్యర్థః । ఉత్పశ్యామి న పునర్నిశ్చినోమి, యతస్త్వయి నైవం సమ్భావ్యత ఇత్యనేన ద్యోత్యతే । అత్రాప్రస్తుత-ప్రశంసాలఙ్కారః ॥ 22 ॥

శ్లో॥ పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైస్సూచిభిన్నై-
ర్నీడారమ్భైర్గృహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః।
త్వయ్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాన్తాః
సమ్పత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః॥ **23**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- పాణ్డు-ఛాయా+ఉపవన-వృతయః, కేతకైః,+సూచిభిన్నైః,
+నీడ+ఆరమ్భైః,+గృహబలిభుజామ్, ఆకుల-గ్రామ-చైత్యాః।
త్వయి,+ఆసన్నే, పరిణత-ఫల-శ్యామ-జమ్బూ-వన+అన్తాః,
సమ్పత్స్యన్తే, కతిపయ-దినస్థాయి-హంసాః, దశార్ణాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ జలదా!

త్వయి	=	నీవు
ఆసన్నే (సతి)	=	సమీపించినవాడవగుచుండగా,
దశార్ణాః	=	దశార్ణదేశ జనపదములు,
సూచి-భిన్నైః	=	మొగ్గలకొనలు ఇంచుక వికసించిన,
కేతకైః	=	మొగలిపూవులచేత,
పాణ్డు ...... వృతయః	=	తెల్లనివగు ఉద్యానవన ఆవరణలు (కంచెలు) గలవియు,
గృహ-బలి-భుజామ్	=	కాకులు మున్నగు గ్రామ్యపక్షులయొక్క,
నీడ+ఆరమ్భైః	=	గూళ్ళు కట్టుటచేత,
ఆకుల-గ్రామ-చైత్యాః	=	వ్యాప్తమైన పల్లెల రచ్చ చెట్లు గలవియు,
పరిణత ..... అన్తాః	=	పండిన పండ్లచే నల్లనైన నేరేడు చెట్లతోపులు హద్దులుగా గలవియు,
కతిపయ....హంసాః	=	కొన్నిదినములుండునట్టి హంసలుగలవిగను,
సంపత్స్యన్తే	=	కాగలవు.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! నీవు సమీపించినవాడవగుచుండగా, దశార్ణదేశ జనపదములు 1) మొగ్గలకొనలు ఇంచుక వికసించిన మొగలి పూవుచేత, తెల్లనివగు ఉద్యానవన ఆవరణలుగలవియు, 2) కాకులు మున్నగు గ్రామపక్షులు గూళ్ళుకట్టుటచేత వ్యాప్తమైన పల్లెల రచ్చచెట్లు గలవియు, 3) పండిన పండ్లచే నల్లనైన నేరేడు చెట్లతోపులు హద్దులుగా గలవియు, కొన్ని దినములుండునట్టి హంసలు గలవియును కాగలవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

త్వయి-(స.ఏ.), ఆసన్నే-(స.ఏ.), దశార్ణాః-(ప్ర.బ.), సూచిభిన్నైః-(తృ.బ.), కేతకైః - (తృ.బ.), పాణ్డు.....వృతయః-(ప్ర.బ.), గృహబలిభుజామ్-(ష.బ.), నీడారమ్భైః -(తృ.బ.), ఆకుల.....చైత్యాః-(ప్ర.బ.), పరిణత.......అన్తాః-(ప్ర.బ.), కతిపయ....... హంసాః-(ప్ర.బ.), సంపత్స్యన్తే-(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) పాణ్డుః ఛాయా యాసాం తాః, పాణ్డుచ్ఛాయాః (బహువ్రీహిః), పాణ్డుచ్ఛాయాః ఉపవనానాం వృతయః, యేషు తే, పాణ్డు.....వృతయః (బహువ్రీహిః).

ఆ) సూచిషు భిన్నాని, సూచిభిన్నాని (స.త), తైః, సూచిభిన్నైః.

ఇ) నీడానామారమ్భః నీడారమ్భః (ష.త.), తైః, నీడారమ్భైః.

ఈ) గృహాణాం బలయః (ష.త.), గృహబలీన్ భుఞ్జత ఇతి గృహబలిభుజః, (ఉపపద సమాసః), తేషామ్, గృహబలిభుజామ్.

ఉ) ఆకులాని గ్రామచైత్యాని యేషు తే (బహువ్రీహిః) ఆకులగ్రామచైత్యాః.

ఊ)పరిణతాని చ తాని ఫలాని, (కర్మధారయః), పరిణతఫలాని, తైః శ్యామాని (తృ.త.), పరిణతఫలశ్యామాని, చ, తాని జమ్బూవనాని, కర్మధారయః, పరిణత.... వనాని ఏవ అన్తాః, (రూ.స.), పరిణత....అన్తాః.

ఋ) కతిపయేషు దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే,(బహువ్రీహిః), కతిపయ...హంసాః

3) పాఠాంతరములు:– 1) నీడారమ్భైః > నీడారమ్భే, 2) పరిణతఫలశ్యామ > ఫలపరిణతి శ్యామ, పరిణతిఫలశ్యామ –

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **జమ్బూవనాన్తాః–** 'అన్త' శబ్దమునకు మహామహోపాధ్యాయ 'శ్రీమల్లినాథసూరి' సూచించిన 'రమ్యము' అను అర్థము ఇచట అంత రమ్యముగ కానరాదు. మహాకవి శ్రీకాళిదాసుని రఘువంశము నందలి ఈ పదప్రయోగమును ఇచట ఉదాహరింపదగును.

1) శ్లో॥ *వసిష్ఠధేనోరనుయాయినం తమావర్తమానం వనితా* ***వనాన్తాత్।***
పపౌ నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిరుపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్॥ 2–19

2) శ్లో॥ *అస్యైవాసీన్మహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాస*
స్తస్యాధస్తాద్వయమపి రతాస్తేషు పర్ణోటజేషు।
గోదావర్యాః పయసి వితత శ్యామలానోకహశ్రీ
రన్తః కూజన్ముఖరశకునో యత్ర ***రమ్యో వనాన్తః॥*** *ఉ.రా. 2–16.*

3) శ్లో॥ *.......స్యా+దాఘాటస్తు ఘటోऽవధిః।*
అన్తోऽ వసానం సీమా చ మర్యాదాపి చ సీమని॥ – అని అభిధానచిన్తామణి (4–18) 8 పేర్లను పేర్కొన్నది. అవి –

1) ఆఘాటః, 2) ఘాటః, 3) అవధిః, 4) అన్తః, 5) అవసానమ్, 6) సీమా, 7) మర్యాదా, 8) సీమన్.

ఆ)**పరిణతఫలశ్యామ–** ఇచట వల్లభుడు, భరతుడు, హరగోవిందుడు, సనాతనుడు, విల్సన్ మొదలగువారు "ఫలపరిణతిశ్యామ" – అనుపాఠమును స్వీకరించి ఇట్లు వివరించినారు. "ఫలానాం పరిణత్యా పాకేన శ్యామాః కృష్ణా జమ్బూవనాన్తాః జమ్బూవనాని యత్ర తే తథా".

ఇ) **కతిపయదిన :–** ఇచట సారోద్ధారిణి, మహిమసిన్ధనిగని అనువారిట్లు వివరించినారు. "తే హి తూర్ణం ప్రతిష్ఠాసవోఽపి సుఖవాసలాలసాస్త్రిచతురాన్వాసరాన్విలమ్బమానా మానసం ప్రతి ప్రయాన్తి, యావదమ్భోధరః ప్రసూతనారన్ధ్ర జలధారాధోరణీభిరభినవ జలాన్యానయతి తావత్తత్ర హంసావస్థానం యుజ్యతే."

5) క్రియారూపములు:– 1) **సంపత్స్యన్తే** – సమ్ ఉపసర్గ.

1) పద (పద్) గతౌ (నడచుట) దివాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ. లృట్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **సంపత్స్యతే**–సంపత్స్యేతే–సంపత్స్యన్తే.

6) అలంకారములు:–ఈ శ్లోకమున మేఘుని ఉత్తమ గుణముచే దశార్ణమునకు శోభారూప మగు గుణప్రాప్తి కథనము వలన "ఉల్లాసాలంకార" మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్–"*యదన్య గుణదోషాభ్యామన్యస్య గుణదోషయోః।*
ఆధానం వర్ణ్యతే ప్రాహురుల్లాసాలంకృతిం తు తామ్॥

తచ్చ గుణేన గుణస్య దోషేణ దోషస్య గుణేన దోషస్య దోషేణ గుణస్య వేతి చతుర్ధా.
– అలంకారమణిహారే – ఉల్లాసాలంకారసరః (81)

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– పాణ్డ్వితి । హే మేఘ! త్వయ్యాసన్నే సంనికృష్టే సతి దశార్ణా నామ జనపదాః సూచిభిన్నైః సూచిషు ముకులాగ్రేషు భిన్నైర్వికసితైః । "కేతకీముకులాగ్రేషు సూచిః స్యాత్" ఇతి శబ్దార్ణవే। కేతకైః కేతకీకుసుమైః పాణ్డుచ్ఛాయా హరితవర్ణా ఉపవనానాం వృతయః కణ్టకశాఖావరణా యేషు తే తథోక్తాః । "ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీనం ప్రాన్తతో వృతిః" ఇత్యమరః । తథా గృహబలిభుజాం కాకాదిగ్రామపక్షిణాం నీడారమ్భైః కులాయనిర్మాణైః । "కులాయో నీడమస్త్రియామ్" ఇత్యమరః । చిత్యాయా ఇమాని చైత్యాని రథ్యావృక్షాః। "చైత్యమాయతనే బుద్ధవన్ద్యే చోద్దేశపాదపే" ఇతి విశ్వః । ఆకులాని సఙ్కీర్ణాని గ్రామేషు చైత్యాని యేషు తే తథోక్తాః । తథా పరిణతైః పక్వైః ఫలైః శ్యామాని యాని జమ్బూవనాని తైరన్తా రమ్యాః । "మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే" ఇతి శబ్దార్ణవే। తథా కతిపయేష్వేవ దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తా ఏవంవిధాః సమ్పత్స్యన్తే భవిష్యన్తి। 'పోటాయువతిస్తోకకతిపయ–'(పా. 2.1.65) ఇత్యాదినా కతిపయశబ్దస్యోత్తర–పదత్వే ఽపి న తచ్ఛబ్దస్యోత్తరత్వమస్తి, అస్య శాస్త్రస్యప్రాయికత్వాత్ ॥23॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– పాణ్డ్వితి – హే శ్రీకృష్ణ! దశభ్యో దిగ్భ్యో జనారమ్యత్వాత్ ఆర్ఛన్త్యేతానితి దశార్ణాః । గుణ్డిచానగరపరిసరాః । ఆఙ్ పూర్వ ఋతు గతౌ దీప్తౌ చ । కారకే పఠ్యతే । త్వయ్యాసన్నే సత్యేవంభూతాః సమ్పత్స్యన్తే । త్వద్రథచరణధూలిభిః పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః। గృహవలిభుజాం గృహేషు యాత్రిణో నివాస్య కరం గృహ్ణతాం గృహమేధినాం వర్ణకకరణార్థం సూచిరగ్రభాగాస్తద్ భిన్నైర్విదారితైః కేతకైః కేతకపుష్పైః, నీడారమ్భే కతిపయదినస్థాయి కులాయసదృశక్షుద్రగృహారమ్భార్థమాకులో

గ్రామచైత్యవృక్షో యేషు । ఫలపరిణతిశ్యామజమ్బూవనాన్తాః ఇతి స్పష్టమ్ । దేశాన్తరేభ్య ఆగత్య కతిపయదినం యావదత్ర స్థాయినో హంసాః సంన్యాసినో నృపతిర్వా యత్ర ॥23 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- విన్ధ్యమతిక్రమ్య మార్గవశాదన్యాంశ్చ పర్వతాన్ విలఙ్ఘ్య వ్రజతస్తే దశార్ణా నామ జనపదాః పథి భవిష్యన్తి, తేషాం చ త్వదాసత్తౌ కాచిదీదృశీ దశా సముదేష్యతీత్యాహ - పాణ్డుచ్ఛాయేత్యాది । వృతిః కణ్టకవిటపినిర్మితం సమన్తతః ప్రాకారసమాకారమావరణమ్ । 'ప్రాన్తతో వృతిః' ఇత్యమరః । కేతకైః కేతకీకుసుమైః । సూచిభిన్నైః సూచిః శస్త్రవిశేషః, సూచివత్తీక్ష్ణతయా దలాగ్రాణ్యత్ర సూచయ ఇత్యుచ్యన్తే, సూచిమాత్రేణ వికసితైః అనతిపాకాద్దరదలితదలసమ్పుటైరిత్యర్థః । నీడారమ్భైః కులాయ నిర్మాణోపక్రమైః । 'కులాయో నీడమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః । గృహబలిభుజాం భవనేషు సఞ్చరతాం కాకానామ్ । 'వాయసే కరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రజాః' ఇత్యమరః । అథవా చటకానామ్ । 'గృహబలిభుజ్ నీలకణ్ఠశ్చ ఇతి చటకాభిధానే హలాయుధః । ఆకులాః వాచాటచటులతరచటకపరిపాటీచలితవిటపతయా క్షోభవన్తః గ్రామేషు చైత్యాః శిలాదిబద్ధ మూలాః పూజితాః ప్లక్షాశ్వత్థాదయః పాదపాః యేషు । 'చైత్యం చితాఙ్కే బుద్ధాఙ్గే ఉద్దేశద్రౌ సురాలయే' ఇతి వైజయన్తీ । 'పోటాయువతిస్తోకకతిపయగృష్టిధేనువశా' ఇత్యాదిసూత్రేణ సమాసే కతిపయశబ్దస్యోత్తరపదత్వవిధానాద్దినకతిపయేతి వక్తవ్యే ప్రాయికత్వాన్నోక్తమ్, 'కతిపయపురస్వామ్యే పుంసామ్' ఇతి హరివచనాచ్చ । అత్ర స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥23॥

శ్లో॥ తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం
గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లబ్ధా।
తీరోపాన్తస్తనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్త-
త్సభ్రూభఙ్గం ముఖమివ పయో వేత్రవత్యాశ్చలోర్మి॥ 24

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తేషామ్, దిక్షు, ప్రథిత-విదిశా-లక్షణామ్, రాజధానీమ్,
గత్వా, సద్యః, ఫలమ్, అవికలమ్, కాముకత్వస్య, లబ్ధా।
తీర+ఉపాన్త-స్తనిత-సుభగమ్, పాస్యసి, స్వాదు, యత్,+తత్,
స-భ్రూ-భఙ్గమ్, ముఖమ్, ఇవ, పయః,+వేత్రవత్యాః,+చల+ఊర్మి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ జలదా!

దిక్షు = దిశలందు,
ప్రథిత-విదిశా-లక్షణామ్= ప్రసిద్ధమైన 'విదిశా' నగరమను పేరుగల,
తేషామ్ = దశార్ణజనపదములయొక్క,
రాజధానీమ్ = ముఖ్యపట్టణమును,

గత్వా = చేరి,
సద్యః = అప్పుడే,
కాముకత్వస్య = విలాసవంతుడవుటకు,
అవికలమ్ = సంపూర్ణమైన,
ఫలమ్ = ప్రయోజనమును,
లబ్ధా = పొందుదువు,
యత్ = ఏలయన,
తత్ = ఆ,
స్వాదు = మధురమైన,
చల+ఊర్మి = కదలుచున్న తరంగములు గలదైన,
వేత్రవత్యాః = వేత్రావతీనదియొక్క,
పయః = జలమును,
స-భ్రూ-భఙ్గమ్ = కనుబొమముడితోబాటు,
ముఖమ్ ఇవ = అధరమునువలె,
తీర ...సుభగమ్ (యథాతథా)= తీరము దాపునందు గర్జనతో మనోహరముగ,
పాస్యసి = ఆస్వాదించగలవు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! దిక్ప్రసిద్ధమైన 'విదిశా' నగరమను పేరుగల దశార్ణజన పదములయొక్క రాజధానిని చేరి, అప్పుడే విలాసవంతుడవుటకు సంపూర్ణమైన ప్రయోజనమును పొందుదువు. ఏలయన, ఆ మధురమైన కదలుచున్న తరంగములు గలదైన వేత్రావతీ నదియొక్క జలమును కనుబొమముడితోబాటు అధరమునువలె తీరము దాపునందు గర్జనతో మనోహరముగ నాస్వాదించగలవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

దిక్షు–(స.బ.), ప్రథిత...లక్షణామ్–(ద్వి.ఏ.), తేషామ్–(ష.బ.), రాజధానీమ్–(ద్వి.ఏ.), గత్వా–(కృత్తు), సద్యః–(అవ్య.), కాముకత్వస్య–(ష.ఏ.), అవికలమ్–(ద్వి.ఏ.), ఫలమ్–(ద్వి.ఏ.), లబ్ధా–(క్రియ), యత్, తత్–(అవ్య.), స్వాదు–(ప్ర.ఏ.), చలోర్మి –(ప్ర.ఏ.), వేత్రావత్యాః–(ష.ఏ.), పయః–(ద్వి.ఏ.), సభ్రూభఙ్గమ్–(ద్వి.ఏ.), ముఖమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), తీర....సుభగమ్–(ద్వి.ఏ.), పాస్యసి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) ప్రథితం 'విదిశా' ఇతి లక్షణం యస్యాః తామ్, ప్రథిత...లక్షణామ్ – బహువ్రీహిః
ఆ) న వికలమ్, అవికలమ్, (నఞ్తత్పురుషః).
ఇ) తీరస్య ఉపాన్తః తీరోపాన్తః, తస్మిన్ స్తనితమ్, (స.త.), తేన సుభగమ్, తీరోపాన్త... సుభగమ్ – (తృతీయాతత్పురుషః).
ఈ) భ్రూభఙ్గేన సహ వర్తమానమ్, సభ్రూభఙ్గమ్, (బహువ్రీహిః).

ఉ) చలాః ఊర్మయో యస్యాః తత్ – (బహువ్రీహిః) – చలోర్మి.

3) పాఠాంతరములు:– 1) ఫలమవికలమ్ > ఫలమపి మహత్, ఫలమతిమహత్, 2) లబ్ధా > లబ్ధ్వా, 3) స్వాదు యత్తత్ > స్వాదు యత్ర, స్వాదు యుక్తమ్, స్వాదు యస్మాత్, 4) చలోర్మి > చలోర్మ్యాః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) 1) **విదిశా –** It is the modern Bhilsa situated on the Vetravati, in the province of Malva. "It is still a place of of note, and is well known in India for superior quality of the tobacco raised in its vicinity" - Wilson.

2) **వేత్రవత్యాః –** This is modern Betwah. It rises on the north of the Vindya chain, and pursuing a north easterly course of 340 miles traverses the province of Malva and the south - west corner of Allahabad and falls into the Yamuna below Kalpee. In the early part of its course, it passes through Bhilsa or Vidisa.

ఆ) **చలోర్మి:–** 1) This corresponds to సభ్రూభఙ్గమ్, and is therefore a better reading than చలోర్మ్యాః.

2) శ్లో॥ *"తరఙ్గే భఙ్గవీచ్యూర్మ్యుత్కలికా...."* అని అభిధానచిన్తామణి (4–41) '5' నామములను పేర్కొన్నది. 1) తరఙ్గః, 2) భఙ్గః, 3) వీచిః, 4) ఊర్మిః, 5)ఉత్కలికా.

3) ఊర్మిః – (స్త్రీ/పుం.) – ఉణాదిసూత్రమ్ (4–45) 'అర్తేరుచ్చ'. ఊర్మిః.
వృత్తిః – ఋచ్ఛతి గచ్ఛతీతి ఊర్మిః, జలతరఙ్గో వా ।

4) శ్లో॥ *తమాధూతధ్వజపటం వ్యోమగఙ్గో**ర్మి** వాయుభిః ।*
దేవసూత భుజాలమ్బీ జైత్రమధ్యాస్త రాఘవః॥ – రఘువంశమ్ (12–85).

"ఆకాశగంగయందలి తరంగములపై నుండి వీచు వాయువులచేత, ధ్వజపటము కదులుచున్నదియును, జయలక్షణము గలదియును అగు ఆ దేవేంద్రుడు పంపిన రథమును ఇంద్రసారథియొక్క భుజమును ఊతముగాగొని శ్రీ రామచన్ద్రుడు అధిరోహించెను."

ఇ) **పయః –**

శ్లో॥ *నీరం వారి జలం దకం కముదకం పానీయ మమ్బుః కుశం*
తోయం జీవన జీవనీయసలిలార్ణాంస్యమ్బు వాః సంవరమ్।
*క్షీరం పుష్కరమేఘపుష్పకమలాన్యాపః **పయః** పాథసీ*
కీలాలం భువనం వనం ఘనరసో యాదోనివాసోఽమృతమ్॥
కులీనసం కబన్ధఞ్చ ప్రాణదం సర్వతోముఖమ్ । –అభిధానచిన్తామణి (4–135)

శ్లో॥ *ఆపస్తోయం ఘనరస**పయః** పుష్కరం మేఘపుష్పం*
కం పానీయం సలిలముదకం వారి వాః శమ్బరం చ।
అర్ణః పాథః కుశజలవనం క్షీరమమ్భోఽమ్బు నీరం
ప్రోక్తం ప్రాజ్ఞైర్భువనమమృతం జీవనీయం దకఞ్చ॥ –హలాయుధకోశః (648)

అని అభిధానచిన్తామణి – 34 నామములను, హలాయుధకోశము 26 నామములను పేర్కొన్నవి.

శ్లో॥ *మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూనమావర్జితం మయా।*
***పయః** పూర్వైః స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణముపభుజ్యతే॥ –రఘువంశమ్ –1.67*

"నా తరువాత, వారికి జలాంజలిని ఇచ్చువారుండరని భావించిన నా పితృదేవతలు, ప్రస్తుతము నేనిచ్చిన, నా నిట్టూర్పులతో కవోష్ణజలమును త్రాగుచున్నారు".

5) క్రియారూపములు:– 1) లబ్ధా, 2) పాస్యసి.

1) డులభష్ (లభ్) ప్రాప్తౌ (పొందుట)–భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ.
లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **లబ్ధా**–లబ్ధారౌ–లబ్ధారః.

2) పా, పానే (త్రాగుట) – భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లృట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **పాస్యసి**–పాస్యథః–పాస్యథ.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున 1) వేత్రవతీ–మేఘములయందు లింగసామ్యమున నాయికా నాయకారోపణమగుటచే సమాసోక్తి. 2) 'స భ్రూభఙ్గం ముఖమివ' అనుచోట ఉత్ప్రేక్ష. 3) ఈ రెండింటికి అంగాంగి భావమున సంకరాలంకారము.

1) సమాసోక్తిః– వస్తు కిఞ్చిదభిప్రేత్య తత్తుల్యస్యాన్యవస్తునః॥ 28
ఉక్తిః సమాసరూపత్వాత్సా సమాసోక్తిరిష్యతే।
అన్యాపదేశ ఇత్యస్యా నామాన్యచ్చోచ్యతే యథా॥ 29

2) ఉత్ప్రేక్షా – యథార్థస్యాన్యథా కప్తిరుత్ప్రేక్షా సాభిధీయతే।
మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యాదిభిర్యథా॥ 31

3) సంకరః – నానాలఙ్కారసంయోగాత్కథ్యతే సఙ్కరో యథా। 49

– ఇతి అలంకారసంగ్రహః – పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తేషామితి । దిక్షు ప్రథితం ప్రసిద్ధం విదిశేతి లక్షణం నామధేయం యస్యాస్తామ్ । "లక్షణం నామ్ని చిహ్నే చ" ఇతి విశ్వః । తేషాం దశార్ణానాం సమ్బన్ధినీమ్। ధీయన్తేఽస్యామితి ధానీ । "కరణాధికరణయోశ్చ" (పా. 3. 3. 117) ఇతి ల్యుట్ । రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ । "కృద్యోగలక్షణా షష్ఠీ సమస్యతే" (వా. 1317) ఇతి వక్తవ్యాత్సమాసః। తాం ప్రధాననగరీమ్ । "ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే" ఇతి శబ్దార్ణవే । గత్వా

ప్రాప్య సద్యః కాముకత్వస్య విలాసితాయాః । 'విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతి లమ్పటః' ఇతి శబ్దార్ణవే । అవికలం సమగ్రం ఫలం ప్రయోజనం లబ్ధా లప్స్యతే। త్వయేతి శేషః। కర్మణి లుట్ । కుతః ? యస్మాత్కారణాత్ స్వాదు మధురమ్ చలా ఊర్మయో యస్య తచ్చలోర్మి తరఙ్గితం వేత్రవత్యా నామ నద్యాః పయః సభ్రూభఙ్గం భ్రుకుటియుక్తమ్। దశనపీడయేతి భావః । ముఖమివ, అధరమివేత్యర్థః । తీరోపాన్తే తటప్రాన్తే యత్ స్తనితం గర్జితం తేన సుభఙ్గం యథా తథా । 'స్తనిత' శబ్దేన భణితమపి వ్యపదిశ్యతే। "ఊర్ధ్వముచ్చలితకణ్ఠనాసికం హుఙ్కృతం స్తనితమల్పఘోషవత్" ఇతి లక్షణాత్ । పాస్యసి। పిబతేర్లృట్ । "కామినీనామధరాస్వాదః సురతాదతిరిచ్యతే" ఇతి భావః ॥ 24 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తేషాం దిక్ష్వితి – హే శ్రీకృష్ణ! త్వం తేషాం గుణ్డిచాపరిసరాణాం దిక్షు ప్రథితం విదిశాలక్షణం ఈశానకోణరూప–విదిశాలక్షణం యస్యాః । తాం రాజధానీం గుణ్డిచానగరం గత్వా, యాత్రికజనస్య అతిమహత్ సర్వతీర్థాభిషేకాదధికం ఫలం కాముకత్వస్య వాఞ్ఛాభావస్య లబ్ధ్వా జ్ఞాత్వా । లబ్ధేతి పాఠే । సమ్బన్ధవివక్షాయాం షష్ఠీ । తీరోపాన్తే యత్స్తనితం జలశబ్దస్తేన సుభగం స్వాదుయుక్తం యోగ్యం జగత్పావయితు మిత్యర్థః । చలోర్మిపయః మదశ్వమేధాఙ్గసంభృతసరసీజలం పాస్యసి । పయః కిమివ । వేత్రవత్యాః అన్తఃపురద్వారరక్షిణ్యాః। వేత్రధారిణ్యాః, స్త్రియాః సభ్రూభఙ్గం ముఖమివ । తదప్యపాన్తసీత్కారాది–సుభగత్వాదాస్వాద్య(ం) యోగ్యఞ్చ । యథా అన్యోఽపి సమ్రాట్ దిగ్విజయాద్రాజధానీమాగత్యాన్తఃపురస్త్రీరక్షణాత్కాముకత్వస్యాతిమహత్ఫలం లబ్ధ్వా వేత్రవత్యా ముఖం చుమ్బతి, తథా త్వమపి గుణ్డిచారాజధానీమాగత్య తదన్తఃపురవర్తిపుణ్య –సమ్పత్తి స్త్రీరక్షిణ్యాః సరస్యాః పయోముఖం పాస్యసీత్యర్థః। విదిశేతి భాగురిమతేనాత్॥24॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ జలలవముచ ఇతి జలమోక్షణస్య ప్రసఙ్గాత్తన్మోక్షణలఘోస్తవ సలిలపానమపేక్షితమ్, తచ్చ తత్ర వేత్రవత్యాం భవిష్యతీతి భఙ్గ్యా ప్రతిపాదయతి –– తేషాం దిక్ష్వితి । దిగన్తరప్రసిద్ధవిదిశాసంజ్ఞాం దశార్ణదేశానాం సమ్బన్ధినీం మహానగరీమ్। 'లక్షణం వార్షికే చిహ్నే నామ్ని ముద్రాఙ్గసమ్పదోః' ఇతి వైజయన్తీ । సద్యః గమనానన్తరమేవ। అతిమహత్ ప్రయోజనాన్తరేభ్యో విశిష్టత్వాత్ । కాముకత్వస్య సలిలపానతృష్ణాయాః, విషయరసికతాయాశ్చ । లబ్ధా లప్స్యతే, త్వయేతి శేషః । లబ్ధేతి, కర్మణి లుడన్తమిదం రూపమ్ । లబ్ధ్వేతి క్త్వాన్తః పాఠః, తదా లబ్ధ్వా పాస్యసీత్యన్వయః । తదితి, ఉత్తరవాక్యగతయ చ్ఛబ్దబలాదాయాతి । యత్తదిత్యత్ర యచ్ఛబ్దః పయః పరామృశతి । యచ్ఛబ్దనికటవర్తిత్వాత్త చ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిం పరామృశతి । తీరోపాన్తస్తనితసుభగం తటనికటాస్ఫాలనజనితకలకల మనోహరమ్, 'స్తనితమణితాది సురతే' ఇతి, 'స్తనితమభ్రఘోషవత్' ఇతి చ భరతవాత్స్యాయ నాది ప్రతిపాదితశబ్దవిశేషవర్ధితరాగం చ । స్వాదు మధురరసమ్, పీయూషాతిశాయినోఽ ధరామృతస్య విద్యమానత్వాద్రసనీయం చ । సభ్రూభఙ్గం రసావేశవివశేన ప్రేయసా

హఠాత్కారేణ పీయమానేన ముఖామ్బుజేనాభినీతలలితకోపోల్లసితచిల్లీవల్లీమనోహర మిత్యర్థః । వేత్రవతీతి నద్యాః సంజ్ఞా । చలోర్మ్యాః చలః మృదుమారుతోత్థాపితః ఊర్మిః తనుతరఙ్గో యస్యాః, తస్యైవ భ్రూభఙ్గసాదృశ్యోపపత్తేః, వక్ష్యతి చ -- 'ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్' ఇతి । చలోర్మ్యా ఇతి నదీవిశేషణత్వేనోక్తోఽప్యర్థాత్ పయస ఏవ ఫలతి, నాయికాత్వేన ప్రతీయమానాయాః సరితః సభ్రూభఙ్గముఖస్థానీయత్వాత్ పయసః । చలోర్మీతి వా పాఠః । అత్ర నాయికాపక్షే తీరోపాన్తే స్తనితసదృశస్తనితసుభగమితి, చలోర్మి పయ ఇవ ముఖమితి చ యోజ్యమర్థబలాత్, యథా - 'ఐన్ద్రం ధనుః పాణ్డుపయోధరేణ శరద్దధానార్ద్రనఖక్షతాభమ్ । ప్రసాదయన్తీ సకలఙ్కమిన్దుం తాపం రవేరభ్యధికం చకార' ఇత్యత్ర । సమాసోక్త్యలఙ్కారః ॥ 24 ॥

శ్లో॥ నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో-
స్త్వత్సమ్పర్కాత్పులకితమివ ప్రౌఢపుష్పైః కదమ్బైః।
యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమళోద్గారిభిర్నాగరాణా-
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభిర్యౌవనాని॥ 25

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నీచైః,+ఆఖ్యమ్, గిరిమ్, అధివసేః,+తత్ర, విశ్రామ-హేతోః +త్వత్, సమ్పర్కాత్, పులకితమ్, ఇవ, ప్రౌఢ-పుష్పైః, కదమ్బైః। యః, పణ్య-స్త్రీ-రతి-పరిమళ-ఉద్గారిభిః,+నాగరాణామ్, ఉద్దామాని, ప్రథయతి, శిలా-వేశ్మభిః యౌవనాని॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ జలదా!

తత్ర = ఆ విదిశానగర సమీపమున,
విశ్రామ-హేతోః = విశ్రాన్తి కొఱకు,
ప్రౌఢ-పుష్పైః = వికసించిన పుష్పములుగల,
కదమ్బైః = కడమిచెట్లచేత,
త్వత్-సమ్పర్కాత్ = నీ కలయికవలన,
పులకితమ్ ఇవ = గగుర్పాటు గలిగినట్లున్న,
నీచైః+ఆఖ్యమ్ = 'నీచై' అనుపేరుగల,
గిరిమ్ = కొండను,
అధివసేః = అధివసింపుము,
యః = ఏ కొండ,
పణ్య.....ఉద్గారిభిః = వేశ్యలసురతపరిళమును వెలువరించునవి యైన,
శిలా-వేశ్మభిః = గుహలచేత,
నాగరాణామ్ = పురజనులయొక్క,
ఉద్దామాని = ఉత్కటములైన,

యౌవనాని	=	యౌవనములను,
ప్రథయతి	=	ప్రకటించుచున్నదో!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ విదిశానగర సమీపమున విశ్రాన్తి కొఱకు, వికసించిన పుష్పములుగల కడిమిచెట్లచేత, నీ కలయికవలన గగుర్పాటు గలిగినట్లున్న 'నీచై' అను పేరుగల కొండను అధివసింపుము. ఏ కొండ వేశ్యల సురతపరిమళమును వెలువరించునవి యైన గుహలచేత పురజనుల ఉత్కటయౌవనములను ప్రకటించుచున్నదో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తత్ర–(అవ్య.), విశ్రామహేతోః–(ష.ఏ.), ప్రౌఢపుష్పైః–(తృ.బ.), కదమ్బైః–(తృ.బ.), త్వత్సమ్పర్కాత్–(పం.ఏ.), పులకితమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), గిరిమ్–(ద్వి.ఏ.), అధివసేః–(క్రియ), యః–(ప్ర.ఏ.), పణ్యస్త్రీ.... ఉద్గారిభిః–(తృ.బ.), శిలావేశ్మభిః–(తృ.బ.), నాగరాణామ్–(ష.బ.), ఉద్దామాని–(ద్వి.బ.), యౌవనాని–(ద్వి.బ.), ప్రథయతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) నీచైః ఆఖ్యా యస్య సః, (బహువ్రీహిః), తమ్ నీచైరాఖ్యమ్.

ఆ) విశ్రామస్య హేతుః విశ్రామహేతుః తస్మాత్ (ష.త.), విశ్రాన్తహేతోః.

ఇ) తవ సంపర్కః తస్మాత్ (ష.త.) త్వత్సమ్పర్కాత్.

ఈ) ప్రౌఢాని పుష్పాణి యేషు తైః (బహువ్రీహిః), ప్రౌఢపుష్పైః.

ఉ) పణ్యాః స్త్రియః తాసాం (బహువీప్రిహిః) రతిషు యః పరిమలః (స.త.) తముద్గిరన్తి తైః పణ్యస్త్రీ.... ఉద్గారిభిః (ఉపపదసమాసః).

ఊ) శిలానాం వేశ్మాని శిలావేశ్మాని తైః (ష.త.), శిలావేశ్మభిః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) విశ్రామహేతోః > విశ్రాన్తిహేతోః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) విశ్రామహేతోః – విశ్రాన్తిహేతోః

1) 'పార్శ్వాభ్యుదయా' నుసారమైన 'విశ్రాన్తి హేతోః' అను పాఠము వ్యాకరణరీత్యా సరియైనదిగా భావించదగును.

2) The form 'విశ్రామ' is condemned by grammarians as wrong according to *Panini's rule* (7-3-34). The penultimate 'అ' of a root ending in 'మ్' doesnot take vriddhi before an affix having an indicatory ఞ్, so 'విశ్రమ' is the correct word. But the word 'విశ్రామ' is freely used by poets, and seems to be a 'Rudha' word with them. It may be depended by adding 'అణ్' (అ) స్వార్థే

(విశ్రమ ఏవ విశ్రామః) by including it in the 'ప్రజ్ఞాది' group (we have ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః) - Kale మహాశయుడు.

3) "**విశ్రామం** లభతామిదం చ శిథిలజ్యాబన్ధమస్మద్ధనుః" – అ.శా. 2–6.
ఈ నా ధనుస్సు కూడ ఎక్కుపెట్టి దింపబడినదై విశ్రాన్తి నొందునుగాక!"

4) "*అద్వైతం సుఖదుఃఖయోరనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు* ***య***
ద్విశ్రామో *హృదయస్య యత్ర, జరసా యస్మిన్నహార్యోరసః।*
కాలేనావరణాత్యయా తర్పిణతే యత్స్నేహసారే స్థితం
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకం హి తత్ప్రార్థ్యతే॥" – ఉ.రా. 1–39.

"ఎల్లరును దాంపత్యమంగళమునకై ఆశింతురు. సుఖదుఃఖానుభవమున ఒకరికి ఒకరు తోడుండుటయేగాదు, ఒక్కటిగనే యుందురు. ఏ యవస్థయందును వారు ఒండొరుల వీడక కలిసియేయుందురు. హృదయమునకు అందే యూఅట..."

5) "*అథవా అవిశ్రమో హి లోకతన్త్రాధికార*" – అ.శా. 5.
ఐనను రాజ్యపాలనము విశ్రాన్తి ఎరుగనిది కదా! ఇచట **'విశ్రమ'** పదప్రయోగము.

ఆ) **పులకితమివ:–** 1) పులకః – పుల+స్వార్థే కన్ ।

2) *శ్లో॥ రోమాఞ్చః పులకః స్యాత్కణ్టకముద్ధుషణముల్లకసనఞ్చ।*
రోమోద్గమ రోమవికార రోమహర్షాః సమానార్థాః॥ –హలాయుధకోశః 651

3) *శ్లో॥ శ్రుత్వా నామాపి యస్య స్ఫుటఘనపులకం జాయతే యత్సమన్తా*
ద్దృష్ట్వా యస్యాననేన్దుం స్రవతి వపురిదం చన్ద్రకాన్తానుసారి।
తస్మిన్నాగత్య కణ్ఠగ్రహనికటపదస్థాయిని ప్రాణనాథే
భగ్నా మానస్య చిన్తా భవతి మమ వపుర్వజ్రమయ్యాః కథఞ్చిత్॥

"అతని పేరు విన్నంతనే నా యొడలెల్ల స్పష్టముగాను దట్టముగాను పులకరించును. అతని నెమ్మోము గన్నంత నా యొడలెల్ల చెమరుదాల్చును. అట్టి మత్ప్రేమాస్పదు డాతడు చెంతకు రాగానే నాకు ఆలింగనబుద్ధియేగలుగును గాని మీరు బోధించు నట్టి పొలయలుక తలంపునకే రాదు" – అమరుకావ్యమ్ 58 – వేదంవారివ్యాఖ్య.

5) క్రియారూపములు :– 1) అధివసేః – అధి > ఉపసర్గ., 2) ప్రథయతి.

1) వస (వస్) నివాసే (నివసించుట)–భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **అధివసేః**–అధివసేతమ్–అధివసేత.

2) ప్రథ ప్రఖ్యానే (పేరొందుట) – భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.
ణిచ్–పరస్మైపదీ–లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమ్–**ప్రథయతి**–ప్రథయతః–ప్రథయన్తి.

6) అలంకారము :– ఉత్ప్రేక్ష – – అలంకారమణిహారే – ఉత్ప్రేక్షాసరః – 14

లక్షణమ్ – *యదన్యధర్మసంబన్ధాదన్యస్యాన్యత్వతర్కణమ్।*
సోత్ప్రేక్షోక్తా త్రిధేషాస్యాద్వస్తు హేతుఫలాత్మనా॥

ఉక్తానుక్తాస్పదత్వేన వస్తూత్ప్రేక్షా ద్విధా యతా।
హేతూత్ప్రేక్షా ఫలోత్ప్రేక్షే సిద్ధాసిద్ధాస్పదత్వతః॥

అన్యస్య విషయిణో యో ధర్మః తత్సమ్బన్ధరూపాన్నిమిత్తాత్ అన్యస్య అన్యవిషయకమ్ అన్యత్వతర్కణం అన్యత్వేన సంభావనం విషయిణః తాదాత్మ్యేన సంభావనమిత్యర్థః

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నీచైరితి। హే మేఘ! తత్ర విదిశాసమీపే। విశ్రామో విశ్రమః ఖేదాపనయః । భావార్థే ఘఞ్ప్రత్యయః । తస్య హేతోః, విశ్రామార్థమిత్యర్థః। "షష్ఠీ హేతు ప్రయోగే" (పా. 2. 3. 26) ఇతి షష్ఠీ । విశ్రామేత్యత్ర "నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః" (పా. 7. 3. 34) ఇతి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి "విశ్రామో వా" ఇతి చన్ద్రవ్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధివిధానాద్రూపసిద్ధిః । ప్రౌఢపుష్పైః ప్రబుద్ధకుసుమైః కదమ్బైర్నీపవృక్షైః। త్వత్సమ్పర్కాత్తవ సఙ్గాత్ । పులకా అస్య జాతాః పులకితమివ సఞ్జాతపులకమివ స్థితమ్। తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః । నీచైరిత్యాఖ్యా యస్య తం నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేః, గిరౌ వసేరిత్యర్థః। "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" (పా. 1. 4. 48) ఇతి కర్మత్వమ్ । యో నీచైర్గిరిః । పణ్యాః క్రేయాః స్త్రియః పణ్యస్త్రియో వేశ్యాః । "వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ" ఇతి శబ్దార్ణవే । తాసాం రతిషు యః పరిమలో గన్ధవిశేషః । "విమర్దోత్థే పరిమలో గన్ధే జనమనోహరే" ఇత్యమరః । తముద్గిరన్త్యావిష్కుర్వన్తీతి తథోక్తాని తైః। శిలావేశ్మభిః కన్దరైః నాగరాణాం పౌరాణాముద్దామాన్యుత్కటాని యౌవనాని ప్రథయతి ప్రకటయతి । ఉత్కట యౌవనాః క్వచిదనురక్తా వారాఙ్గనావిశ్రమ్భవిహారాకాఙ్క్షిణో మాత్రాదిభయాన్నిశీథసమయే కఞ్చన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య రమన్తే । తచ్చాత్ర బహులమస్తీతి ప్రసిద్ధిః । అత్రోద్గారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్న జుగుప్సావహః ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిశోభాకర ఏవ । తదుక్తం దణ్డినా (కావ్యా. 1. 25) – "నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్ । అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్షాం విగాహతే॥" ఇతి ॥ 25 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– నీచైరితి– హే శ్రీకృష్ణ! త్వం తత్ర గుణ్డిచానగర్యాం విశ్రామహేతోః నీచైరాఖ్యా యస్య ఈదృశం గిరేర్నీచం గిరికల్పమాడమ్బరమణ్డపమిత్యర్థః। అధివసే– రధ్యాసస్వ । ప్రౌఢాణి పుష్పాణి యేషాం తాదృశైః కదమ్బైర్నీపైః, త్వత్పూజార్థం పుష్పపాణిభి ర్వైష్ణవానాం సమూహైర్వా త్వత్సమ్పర్కాదత్యానన్దేన పులకితమివ । యో మణ్డపః । పణ – వ్యవహారే స్తుతౌ చ । పణ్యానాం స్త్రీణాం అప్సరసాం రతిపరిమలం ప్రకాశయద్భిః స్వకర్తృణామప్సరోభిః సహ క్రీడైవ ఫలమితి కథయద్భిః శిలానిర్మితవేశ్మభిః సౌధైః । నాగా గజా ఏవ రా విభవో యేషాం రాజకులానాం తేషాం నాగరాణాం చ ఘటితవతాం గజపతినృపాణామిత్యర్థః । జరాం ప్రాప్య మృతానామపి తేషామప్సరోభిర్విహరతా ముద్దామాని యౌవనాని ప్రథయతి । నైతే మృతాః కిన్తూద్దామయువాన ఏవాద్యాపి తిష్ఠన్తి యేషామేతాదృశీకీర్తిరితి కథయతీత్యర్థః । నాగరై ఇతి స్థితే హ్రస్వోన్త క్లీబ ఇతి హ్రస్వః, ఆమి । ఇహ ను సహిత టామోశ్చేతి కారస్యాత్ (?) ॥ 25 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ శ్రమవినోదనస్య స్థలం నిర్దిశతి – నీచైరితి । నీచైరిత్యాఖ్యా నామ యస్య తమ్ । గిరిమధివసేరితి । 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి సప్తమ్యర్థే కర్మత్వాత్ ద్వితీయా । తత్ర విదిశాపురే । విశ్రామహేతోః అధ్వశ్రమ వినోదనాన్నిమిత్తాత్ । 'నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధాద్విశ్రమేతి వక్తవ్యమ్, విశ్రామేతి రూపసిద్ధిర్లక్షణాన్తరేణేతి జ్ఞేయమ్ । మహతా శ్రమేణ పరగృహోపసర్పణే త్రపాపి త్వయా న కార్యా, యత్ర న సత్కారః తత్రైవ తస్యాః సావకాశత్వాత్ । అత్ర తు ప్రత్యుతేత్యాహ– త్వత్సమ్పర్కాత్ చిరాభిలషితాత్ అచిన్తితోపనతాత్ ప్రియసుహృదస్తవ సమాగమాత్, ఉపచితప్రహర్షతయా రోమాఞ్చకఞ్చుకితమివోత్ప్రేక్ష్యమాణమ్ । అప్రౌఢపుష్పైః అపరిణత ముకులైః,కుడ్మలానామేవ పులకసామ్యప్రసిద్ధేః। పణ్యస్త్రీణాం వారవిలాసినీనామ్ సమ్భోగోప కరణభూతవివిధకుసుమాఙ్గరాగపటవాసాదిసౌరభం ముఖేనోద్వమద్భిర్దరీగృహైః। నాగరాణాం నగరవాసినామ్ । ఉద్దామాని విశృఙ్ఖలాని, విశృఙ్ఖలత్వం నామ నిరతిశయ విభూతిసమ్భారభూషితనిర్యన్త్రణస్మరవ్యాపారపారగత్వమ్, 'యౌవనమఫలం దరిద్రస్య' ఇత్యుక్తత్వాత్ । ఏతేన సురభిపరిమలాఘ్రాణేనైవ శ్రమస్తే ఝటితి గమిష్యతీతి ద్యోత్యతే। అత్రోత్ప్రేక్షా ఉదాత్తం చాలఙ్కారః ॥25 ॥

శ్లో॥ విశ్రాన్తస్సన్వ్రజ వననదీతీరజాతాని సిఞ్చ–
న్నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని।
గణ్డస్వేదాపనయనరుజాక్లాన్తకర్ణోత్పలానాం
ఛాయాదానాత్క్షణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్॥ 26

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:- విశ్రాన్తః, సన్, వ్రజ, వన–నదీ–తీర–జాతాని, సిఞ్చన్,
ఉద్యానానామ్, నవ–జల–కణైః, యూథికా–జాలకాని।
గణ్డ–స్వేద+అపనయన–రుజా–కర్ణ+ఉత్పలానామ్,
ఛాయా–దానాత్, క్షణ–పరిచితః, పుష్ప–లావీ–ముఖానామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! – ఓ జలదా!

విశ్రాన్తః సన్ = మార్గాయాసము తీర్చుకొన్నవాడవగుచు,
వన–....–జాతాని = అడవులయందలి నదుల ఒడ్డులయందు పుట్టిన,
ఉద్యానానామ్ = తోటలయొక్క,
యూథికా–జాలకాని = అడవిమొల్ల మొగ్గలను,
నవ–జల–కణైః = తొలకరి నీటి బిందువులచేత,
సిఞ్చన్ = తడుపుచున్నవాడవై,
గణ్డ.....ఉత్పలానామ్ = చెక్కిళ్ళయందలి చెమటను పోగొట్టుట చేతనైన బాధచేత వాడిన చెవికొనల నుంచుకొనిన నల్లకలువలు గల,

పుష్ప–....–ముఖానామ్= పుష్పములు గోయు స్త్రీలముఖములకు,
ఛాయా–దానాత్ = నీడనిచ్చుటవలన,
క్షణ–పరిచితః = కొంచెముసేపు పరిచయముగలవాడవై,
వ్రజ = పొమ్ము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! మార్గాయాసము తీర్చుకొన్నవాడవై, అడవులయందలి నదుల ఒడ్డులయందు పుట్టిన తోటలయొక్క అడవిమొల్ల మొగ్గలను తొలకరి నీటి బిందువులచేత తడుపుచున్నవాడవై, చెక్కిళ్ళయందలి చెమటను పోగొట్టుటచేతనైన బాధచేత వాడిన చెవికొనల నుంచుకొనిన నల్లకలువలు గల పుష్పములు గోయు స్త్రీముఖములకు నీడనిచ్చుటవలన కొంచెము సేపు పరిచయము గలవాడవై పొమ్ము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

విశ్రాన్తః–(ప్ర.ఏ.), సన్–(ప్ర.ఏ.), వన....జాతాని–(ద్వి.బ.), ఉద్యానానామ్–(ష.బ.), యూథికాజాలకాని–(ద్వి.బ.), నవజలకణైః–(తృ.బ.), సిఞ్చన్–(ప్ర.ఏ.), గణ్డ... ఉత్పలానామ్–(ష.బ.), పుష్పలావీముఖానామ్–(ష.బ.), ఛాయాదానాత్–(పం.ఏ.), క్షణపరిచితః–(ప్ర.ఏ.), వ్రజ–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) వనేయా నద్యః (స.త.), తాసాం తీరాణి (ష.త.), వననదీతీరాణి, తేషు జాతాని, (స.త.) తాని వననదీతీరజాతాని.

ఆ) నవజలానాం కణాః తైః (ష.త.) నవజలకణైః.

ఇ) యూథికానాం జాలకాని, తాని (ష.త.) యూథికాజాలకాని.

ఈ) గణ్డయోః స్వేదః, గణ్డస్వేదః (స.త.), గణ్డస్వేదస్య అపనయనమ్ (ష.త.), తేన రుజా (తృ.త.), తయా, క్లాన్తాని (తృ.త.), గణ్డ... క్లాన్తాని, కర్ణయో ఉత్పలాని, ర్ణోత్పలాని (స.త.) గణ్డ....క్లాన్తాని కర్ణోత్పలాని యేషాం తాని, గణ్డ... కర్ణోత్పలాని (బహువ్రీహిః), తేషాం గణ్డ...ఉత్పలానామ్.

ఉ) ఛాయాయాః దానం ఛాయాదానమ్ (ష.త.), తస్మాత్ ఛాయాదానాత్.

ఊ) పుష్పాణి లునన్తీతి, పుష్పలావ్యః, తాసాం ముఖాని, పుష్పలావీముఖాని (ష.త.) తేషాం, పుష్పలావీముఖానామ్.

ఋ) క్షణం పరిచితః క్షణపరిచితః (ద్వి.త.)

3) పాఠాంతరములు:– 1) వననదీతీరజాతాని సిఞ్చన్ > వననదీతీరజానాం నిషిఞ్చన్, నగనదీతీరజాతాని సిఞ్చన్, నవనదీతీరజాతాని సిఞ్చన్.

2) గణ్డ > గల్ల, 3) ఛాయాదానాత్ క్షణపరిచితః > ఛాయాదానక్షణపరిచితః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **వననదీ** – It is probably one amongst a number of small streams falling from the Vindyan range of hills. - Wilson.
Other readings are నవనదీ and నగనదీ, the latter is preferred by Wilson, who says that it may have been the name of a small river west of Betwah named Parbati, which rising in the Vindyan chain runs north-west, till it joins another, called the **Sipra**, and the two together fall into chambal ---

ఆ) **యూథికా:–** 1) 'మాలతీ కథ్యతే జాతిర్గాగధీ యూథికా తథా'। – హ.కో.205

2) స్త్రీలింగమ్, యూథం పుష్పవృన్దమస్యా అస్తీతి । యూథ+ఠన్+టాప్.

3) శ్లో॥ *మదకలయువతి శశికలా గజయూధప**యూథి**కాబలకేశీ*
స్థిరయౌవనా స్థితా తే దూరాలోకే సుఖాలోకా॥ –విక్రమోర్వశీయమ్. 4–24.

"ఓ గజేన్ద్రుడా! యువతులలో చంద్రలేఖయును, బొడ్డుమల్లెలతో చిత్రవర్ణము కలవానివలె అగపడు కేశములు కలదై, నిత్యయౌవనయు, సుఖాలోకయు అగు మత్ప్రియురాలు మిక్కిలి దూరము చూడగల నీ దృష్టిపథములో పడినదా!

4) శ్లో॥ *వానీరప్రసవైర్నికుఞ్జసరితామాసక్తవాసం పయః*
పర్యన్తేషు చ ***యూథికా*** *సుమనసాముజ్జృమ్భితం జాలకైః*
ఉన్మీలత్కుటజప్రహాసిషు గిరేరాలమ్బ్య సానూనితిః
ప్రాగ్భారేషు శిఖణ్డితాణ్డవవిధౌ మేఘై ర్వితానాయ్యతే ॥ –మా.మా. 9–15

5) క్రియారూపము:– 1) వ్రజ

1) (వ్రజ్) గతౌ (వెళ్ళుట)–భ్వా.ప్ర.,అకర్మకమ్,అనిట్, పరస్మైపదీ.
లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **వ్రజ/వ్రజతాత్**–వ్రజతమ్–వ్రజత.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున మేఘుని యందు కాముకత్వస్ఫూర్తివలన 'సమాసోక్త్యలఙ్కార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్ –***విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్।***
అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యతే॥ – ప్రతాపరుద్రీయే–అర్థాలంకార ప్రకరణే–112

యత్ర ప్రకృత విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతం గమ్యతే సా సమాసోక్తి. తత్త్రివిధం శ్లిష్ట విశేషణ సామ్యం సాధారణమౌపమ్యగర్భం చేతి.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– విశ్రాన్త ఇతి । విశ్రాన్తః సంస్తత్ర నీచైర్గిరౌ వినీతాధ్వశ్రమః సన్ । అథ విశ్రాన్తేరనన్తరమ్ । వనేఽరణ్యే యా నద్యస్తాసాం తీరేషు జాతాని స్వయంరూఢాని, అకృత్రిమాణీత్యర్థః । "నగనదీ –" ఇతి పాఠే "పుమాన్స్త్రియా" (పా. 1.2.67) ఇత్యేకశేషో దుర్వారః । తేషాముద్యానానామారామాణాం సమ్బన్ధీని యూథికాజాలకాని మాగధీకుసుమ

ముకులాని । "అథ మాగధీ । గణికా యూథికా" ఇత్యమరః । "కోరకజాలకకలికాకుడ్మల ముకులాని తుల్యాని" ఇతి హలాయుధః । నవజలకణైః సిఞ్చన్నార్ద్రీకుర్వన్ । అత్ర సిఞ్చతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వమ్ । యత్ర తు క్షరణమర్థస్తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వమ్ । యథా "రేతః సిక్త్వా కుమారీషు" "సుఖైర్నిషిఞ్చన్తమివామృతం త్వచి" ఇత్యేవమాది। ఏవం కిరతీత్యాదీనామపి "రజః కిరతి మారుతః"। "అవాకిరన్వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పౌరయోషితః" ఇత్యాదిష్వర్థభేదాశ్రయణేన రజోలాజాదీనాం కర్మత్వకరణత్వే గమయితవ్యే । తథా గణ్డయోః కపోలయోః స్వేదస్యాపనయనేన ప్రమార్జనేన యా రుజా పీడా । భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః । తయా క్లాన్తాని మ్లానాని కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానామ్ । పుష్పాణి లునన్తీతి పుష్పలావ్యః పుష్పావచాయికాః స్త్రియః । "కర్మణ్యణ్" (పా. 3. 2. 1) । "టిడ్ఢాణఞ్ –" (పా. 4. 1. 15) ఇత్యాదినా ఙీప్ । తాసాం ముఖాని । ఛాయాయా అనాతపస్య దానాత్ । కాన్తిదానం చ ధ్వన్యతే । "ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బమనాతపః" ఇత్యమరః । కాముకదర్శనాత్కామినీనాం ముఖవికాసో భవతీతి భావః। క్షణపరిచితః క్షణం సంసృష్టః సన్ న తు చిరమ్ । గచ్ఛ ॥ 26 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– విశ్రాన్త ఇతి – హే శ్రీకృష్ణ! ఆషాఢమాసస్య మేఘానాం నవజలకణైర్నగనదీతీరజాతాని నీలాద్రిసమీపవాహిన్యా నద్యాస్తీరభవాని ఉద్యానానాం యూథికాజాలకాని । ఛాయాయాః కాన్తేరనాతపస్య వా ఆదానాద్ధేతోరర్థాత్స్వాఙ్గే సిఞ్చన్। స్వార్థం సేవకైః పుష్పాణి లావయతీతి పుష్పలావీ త్వం, వలగణ్యాం మధ్యేహ్న విశ్రాన్తః సన్ వ్రజ । త్వం కిమ్భూతః । ప్రౌఢాతపసమ్పర్కాద్గణ్డయోః స్వేదాపనయనేన యా రుజా తయా క్లాన్తం కర్ణోత్పలం యేషాం తేషాం ముఖానాం ప్రేక్షమాణయాత్రికజనాననానాం క్షణం పరిచితః సమ్యగ్ దృష్టః । తస్మిన్నేవ క్షణే భవాన్ యాత్రికముఖైః సమ్యగ్ ద్రష్టుం శక్యత ఇతి భావః ॥ 26 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ విశ్రాన్తస్య సేతికర్తవ్యం గమనం విదధానో మధ్యేమార్గమానుష ఙ్గికరసాన్తరప్రతిపాదనేన ప్రరోచయతి – విశ్రాన్తః సన్నితి । వననదీతీరజానాం ధర్మ నిర్మ్యాలితస్రోతసాం క్షుద్రనదీనాం తీరజాతత్వాత్ శోషోన్మేషశోచ్యానామిత్యర్థః । ఉద్యానానామితి, సరసజనోపభోగయోగ్యత్వాదవశ్యరక్షణీయత్వం ద్యోత్యతే । నవజల కణైరితి । ఘర్మాభితప్తానాం, సద్యో జలావగాహనే నాశప్యసి రోగప్రసఙ్గాత్ శనైః శనైరాస్వాదనం విధేయమిత్యర్థః యథా వక్ష్యతి–'తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్మాలతీనామ్' ఇతి । 'అథ మాగధీ। గణికా యూథికామ్బష్ఠా', ఇత్యమరః । యూథికా పుష్పలతావిశేషః । సౌకుమార్యాతిశయేన సులభగ్లానిత్వాద్దయనీయతాద్యోతనార్థం యూథికాగ్రహణమ్ । జాలకం సమూహః అథవా కుడ్మలాని । 'కోరకజాలకకలికాకుడ్మలముకులాని తుల్యాని' ఇతి హలాయుధః । నిషిఞ్చన్ ఉత్పాదయన్, అథవా నితరాం సిఞ్చన్ । 'సుఖైర్నిషిఞ్చన్తమివామృతం త్వచి' ఇత్యత్ర

సిఞ్చతేరమృతం కర్మీభవతి । అత్ర తు జాలకానీతి కేచిత్, కిరతిసిఞ్చత్యాదీనాం కుసుమ జాలాదీని కదాచిత్కరణీభవన్తి కదాచిత్కర్మీభవన్తీతి పరిహారః। గణ్డేతి । కరతలేనాదాయ స్విద్యత్కపోలముకురప్రమార్జనం యత్, తజ్జనితయా రుజా క్లేశేన వివర్ణకర్ణకువలయానామ్। అనేన ఖరరుచిమరీచిపరిచయవిరచితేన తాదాత్వికేన రూపేణ సహృదయాస్వాద్యత్వం ధ్వనితమ్ । ఛాయాదానాత్ అపరోచితపరమోపకారకరణాత్ । క్షణపరిచితః క్షణమాత్ర బన్ధుః, సస్నేహబహుమానం నిర్వర్ణితత్వాత్, తావతా కిం న పర్యాప్తమ్, జన్మలాభస్య సాఫల్యాదితి భావః। పుష్పలావీముఖానాం పుష్పఖణ్డనపరాణాం యువతీనాం తథా చ తదేకాయతత్వాదితరనిరీక్షణం తాసాం న సంభవతీతి భావః। తాసాం కుసుమలవన కుతూహలాకులితత్వేఽపి భవచ్ఛాయాలాభవశేన స్వరసత ఏవ సచమత్కారం త్వదభిముఖ వివృతోత్తానలోచనత్వం ముఖానాం నియతం భావీతి వ్యజ్యతే। అత్ర స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 26 ॥

శ్లో॥ వక్రః పన్థా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మా స్మ భూరుజ్జయిన్యాః।
విద్యుద్దామస్ఫురితచకితైర్యత్ర పౌరాఙ్గనానాం
లోలాపాఙ్గైర్యది న రమసే లోచనైర్వఞ్చితః స్యాః॥ 27

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- వక్రః, పన్థాః, యదపి, భవతః, ప్రస్థితస్య,+ఉత్తర+ఆశామ్,
సౌధ+ఉత్సఙ్గ-ప్రణయ-విముఖః, మా స్మ భూః,+ఉజ్జయిన్యాః।
విద్యుత్+దామ-స్ఫురిత-చకితైః,+యత్ర, పౌర+అఙ్గనానామ్,
లోల+అపాఙ్గైః,+యది, న, రమసే, లోచనైః,+వఞ్చితః,+స్యాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ యంబుదా!

ఉత్తర+ఆశామ్ = ఉత్తర దిక్కునుగూర్చి,
ప్రస్థితస్య = బయలుదేరిన,
భవతః = నీకు,
పన్థాః = మార్గము,
వక్రః యదపి = ఇంచుకచుట్టు ఐనను,
ఉజ్జయిన్యాః = ఉజ్జయినీ నగరముయొక్క,
సౌధ ..... విముఖః = మేడల ఉపరిభాగములయొక్క పరిచయమునకు ఇష్టములేనివాడవు.
మా స్మ భూః = కావలదు,
యత్ర = ఏ యుజ్జయిని యందు,
విద్యుద్దామ-స్ఫురిత-చకితైః= మెరుపులు మెఱియుటవలన భయపడిన,
లోలాపాఙ్గైః = చలించుచున్న కటాక్షములుగల,

పౌర+అఙ్గానానామ్ = పురస్త్రీలయొక్క,
లోచనైః = చూపులతో,
న **రమసే** యది = క్రీడించని యెడల,
వఞ్చితః = వంచితుడవు,
స్యాః = అగుదువో.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఉత్తర దిక్కునకు బోవుచున్న నీకు మార్గము ఇంచుక చుట్టు ఐనను,ఉజ్జయినీ నగరపుమేడల ఉపరిభాగముల పరిచయమునకు ఇష్టములేని వాడవు కావలదు సుమా! ఏ యుజ్జయిని యందు మెఱుపు మెఱియుటవలన భయపడిన, చలించు కటాక్షములుగల పురస్త్రీచూపులతో క్రీడించని యెడల వంచితుడవు అగుదువో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఉత్తరాణామ్–(ద్వి.ఏ.) ప్రస్థితస్య–(ష.ఏ.), భవతః–(ష.ఏ.), పన్థాః–(ప్ర.ఏ.) వక్రః –(ప్ర.ఏ.) యత్, అపి–(అవ్య.), ఉజ్జయిన్యాః–(ష.ఏ.),సౌధ...విముఖః–(ప్ర.ఏ.), మా,స్మ,భూః–(క్రియలు), యత్ర–(అవ్య.), విద్యుద్దామ...చకితైః–(తృ.బ.), లోలాపాఙ్గైః –(తృ.బ.), పౌరాఙ్గనానామ్–(ష.బ.), లోచనైః–(తృ.బ.), న–(అవ్య.), రమసే–(క్రియ), యది–(అవ్య.), వంచితః–(ప్ర.ఏ.), స్యాః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) ఉత్తరా చేయమాశా, (కర్మధారయః), తామ్, ఉత్తరాశామ్.

ఆ) సౌధానాం ఉత్సఙ్గః, (ష.త.), సౌధోత్సఙ్గః, తేషు ప్రణయః, (స.త.), సౌధోత్సఙ్గ–ప్రణయః, తస్మిన్ విముఖః, (స.త.), సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖః.

ఇ) విద్యుతః దామానీవ విద్యుద్దామాని, (ఉపమితతత్పురుషః), విద్యుద్దామ్నాం స్ఫురితాని, (ష.త.), విద్యుద్దామస్ఫురితాని, తైః, చకితః (తృ.త.), విద్యుద్దామస్ఫురితచకితః తైః, విద్యుద్ధమస్ఫురితచకితైః.

ఈ) పౌరాణామ్ అఙ్గనాః, పౌరాఙ్గనాః, (ష.త.), తాసామ్, పౌరాఙ్గనామ్.

ఉ) లోలా అపాఙ్గా యేషు తాని, లోలాపాఙ్గాని (బహువ్రీహిః), తైః, లోలాపాఙ్గైః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) ఉత్తరాశామ్ > ఉత్తరస్యాం, ఉత్తరాయామ్, 2) మా స్మ భూః > మా చ భూః, 3) స్ఫురితచకితైః > స్ఫురణచకితైః, 4) తత్ర > యత్ర, 5) వఞ్చితస్స్యాః > వఞ్చితోఽసి.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **ఉజ్జయిన్యాః** –1) శిప్రానదీతరమున ఉన్నది ఉజ్జయినీ (అవంతీదేశ రాజధాని) నగరము.

2) శ్లో॥ *అస్తీహో**జ్జయినీ** నామ నగరీ భూషణం భువః।*
హసన్తీవ సుధాధౌతైః ప్రాసాదైరమరావతీమ్॥

యస్యాం వసతి విశ్వేశో మహాకాలవపుః స్వయమ్।
శిథిలీకృతకైలాసనివాసవ్యసనో హరః॥ - కథాసరిత్సాగరమ్ -11-31/32.

3) "**ఉజ్జయినీ** స్యాద్విశాలావన్తీ పుష్పకరణ్డినీ" - హేమచంద్రుడు.

4) ప్రాతఃస్మరణీయదర్శనీయస్థలములలో 'ఉజ్జయినీ' ఒకటిగా ప్రసిద్ధి.

శ్లో॥ అయోధ్యా మధురా మాయా కాశీ కాఞ్చీ అవన్తికా।
పురీ ద్వారావతీ చైవ సప్తైతా మోక్షదాయికాః॥

5) The cloud is asked to go to Ujjayani, even though it is not on his route. వక్రపన్థాః. This partiality for Ujjayani also shows that Kalidasa had lived in that city for a fairly long time. It is an ancient holy city frequently referred to in very old literature and inscriptions. It was the Greenwich for old astronmers and is one of the twelve జ్యోతిర్లింగా's containing the famous temple of Siva, the Mahakala. — RD Karmarkar.

6) శ్లో॥ సౌరాష్ట్రే సోమనాథఞ్చ - శ్రీశైలే మల్లికార్జునమ్।
ఉజ్జయిన్యాం మహాకాల - మోంకారమమలేశ్వరమ్॥ 1

శ్లో॥ ప్రజ్వల్యాం వైద్యనాథఞ్చ - డాకిన్యాం భీమశంకరమ్।
సేతుబన్ధే తు రామేశం - నాగేశం దారుకావనే॥ 2

శ్లో॥ వారాణస్యాం తు విశ్వేశం - త్ర్యమ్బకం గౌతమీతటే।
హిమాలయే తు కేదారం - ఘుృష్ణేశఞ్చ విశాలకే॥ 3

శ్లో॥ ఏతాని జ్యోతిర్లిఙ్గాని-సాయంప్రాతః పఠేన్నరః।
సప్తజన్మకృతం పాపం-స్మరణేన వినశ్యతి॥ 4 - ఇతి ద్వాదశజ్యోతిర్లిఙ్గాని.

ఆ) **వఞ్చితోఽసి** > వఞ్చితః స్యాః - రెండు పాఠములు - సమముగనే గుర్తింపదగును.

1) "సుభాషితేన గీతేన యువతీనాం చ లీలయా।
యస్య న ద్రవతే చిత్తం స వై ముక్తోఽథవా పశుః॥" అని 'సారోద్ధారిణి', ఉదాహరించినది.

2) "వ్యర్థజన్మా భవిష్యసి । అథవా యది తవైవం నోపదిశామి తర్హి త్వం మయా వఞ్చితోఽసి" - అని 'సరస్వతీతీర్థ' పేర్కొన్నట్లు 'పాఠక్' మహాశయుడు తెలియజేసినాడు.

5) క్రియారూపములు:- 1) **రమసే,** 2) **మా స్మ భూః**, 3) **స్యాః**

1) రము (రమ్) క్రీడాయామ్ (ఆడుట)-భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ.
లట్ - మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **రమసే**-రమథే-రమధ్వే.

2) మా స్మ భూః - 'సఞ్జీవినీ' చూడగలరు.

3) అస (అస్) భువి, ఉండుట - అ.ప్ర., అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
విధిలిఙ్ - మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **స్యాః**-స్యాతమ్-స్యాత.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున 'పురాంగనల కటాక్షరసానుభవము లేక మేఘుని జన్మ శోభించదనుట' అని చెప్పబడుటచే నిట 'వినోక్త్యలఙ్కార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్– కారికా– "వినోక్తిః సా వినాన్యేన యత్రాన్యః సన్న నేతరః।"

వృత్తిః– క్వచిదశోభనః, క్వచిచ్ఛోభనః।

అన్యమైన వస్తువు లేకుండా, ఎక్కడ మరియొకటి మంచిది కాదో, ఎక్కడ వేంఽఽకటి చెడ్డది కాదో, అది 'వినోక్తి'.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– వక్ర ఇతి । ఉత్తరాశాముదీచీం దిశం ప్రతి ప్రస్థితస్య భవతః పన్థా ఉజ్జయినీమార్గో వక్రో యదపి, దూరో యద్యపీత్యర్థః। విన్ధ్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్విన్ధ్యాయాః ప్రాగ్భాగే కియత్యపి దూరే స్థితోజ్జయినీ । ఉత్తరపథస్తు నిర్విన్ధ్యాయాః పశ్చిమ ఇతి వక్రత్వమ్ । తథాప్యుజ్జయిన్యా విశాలానగరస్య । "విశాలోజ్జయినీ సమే" ఇత్యుత్పలః । సౌధానాముత్సఙ్గేషూపరిభాగేషు ప్రణయః పరిచయః । "ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి చ" ఇతి యాదవః। తస్య విముఖః పరాఙ్ముఖో మా స్మ భూః న భవేత్యర్థః। "స్మోత్తరే లఙ్ చ"(పా. 3. 3. 176) ఇతి చకారాదాశీరర్థే లుఙ్। "న మాఙ్యోగే" (పా. 6. 4. 74) ఇత్యడాగమప్రతిషేధః । తత్రోజ్జయిన్యాం విద్యుద్దామ్నో విద్యుల్లతానాం స్ఫురితేభ్యః స్ఫురణేభ్యశ్చకితైర్లోలాపాఙ్గైశ్చఞ్చలకటాక్షైః పౌరాఙ్గనానాం లోచనైర్న రమసే యది తర్హి త్వం వఞ్చితః ప్రతారితోఽసి, తవ జన్మవైఫల్యం భవేదిత్యర్థః॥ 27 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– వక్ర ఇతి – హే శ్రీకృష్ణ! ఉత్తరాశాముదీచీం దిశం ప్రస్థితస్య భవతస్తవ యద్యస్మాత్పన్థా మార్గోఽపి వక్రస్తస్మాదుజ్జయిన్యాః, ఉత్కర్షేణ జయిన్యా దర్శన మాత్రేణ త్వాం వశీకుర్వన్త్యాః మహాలక్ష్మ్యాః సౌధస్య దేవాలయస్యోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మా భూః స్మ । ఉదీచీం గచ్ఛతః ప్రతీచీస్థితలక్ష్మీదేవాలయగమనం మార్గవక్రతాకారీతి లక్ష్మీదేవాలయం న గచ్ఛేత్యర్థః । అపి శబ్దసూచితం హేత్వన్తరమాహ । తత్ర లక్ష్మ్యాలయే లోలాయాశ్చఞ్చలాయా లక్ష్మ్యా అపాఙ్గైర్యది రమసే । తదాసక్త్యా విస్మృతబహిర్యాత్రస్త్వమ్। త్వాం ద్రష్టుం కామానాం బహిః స్థితానాం పౌరాఙ్గనానాం తత్కాలీన మేఘస్య విద్యుద్దామ స్ఫురణేన లక్ష్మ్యాః ప్రకోపోత్థిత భ్రుకుటివిక్షేపశఙ్కయా చకితైర్భీతైర్లోచనై ర్వఞ్చితోఽసి । తస్మాద్ద్రష్టుం న శక్ష్యసీత్యర్థః ॥ 27 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ పరమప్రయోజనోద్దేశేన కమపి పథి విశేషం విదధాతి – వక్రః పన్థా ఇతి । ఉత్తరాశాం ప్రస్థితస్యేతి । తస్యార్జవేనాపి శక్యత్వే ప్రయోజనాపేక్షయా వక్రేణైవ పథా గన్తవ్యమితి భావః । మా భూరితి నిషేధముఖేన ప్రతిపాదనమ్, అప్రవిశ్య గమనం మనసాపి న చిన్తనీయమితి ద్యోతయితుమ్ । సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖ ఇతి, లలితవిశ్రమస్థానసమ్పత్తిరప్యస్తీతి వ్యజ్యతే। త్వత్కార్యార్థం గచ్ఛతో మే ప్రగుణమార్గ విలఙ్ఘిన్యాం కథముజ్జయిన్యాం ప్రవేశ ఇతి చేత్తత్రాహ –– విద్యుద్దామేతి । భవత్సహ–

చారిణ్యాః సౌదామన్యాః పరమ్పరాయాః స్ఫురణేన సత్రాసైః । లోలాపాఙ్గైః స్ఫురణాస్ఫురణ దశయోర్నిమీలనోన్మీలనవశాత్ విభ్రమతరలతరకటాక్షైః రమసే క్రీడసి మోదస ఇత్యర్థః। వఞ్చితః ప్రతారితః ప్రమాదభ్రంశితజన్మప్రయోజన ఇత్యర్థః । అతో మత్కార్యస్య కిఞ్చిద్విలమ్బేఽపి భవజ్జన్మవైఫల్యపరిహారాయోజ్జయినీప్రవేశః కర్తవ్య ఏవేతి భావః । అత్ర అరమణే వఞ్చనోక్తేస్తత్రత్యయోషితాం విశిష్టగుణప్రతిపత్త్యా వ్యతిరేకోఽలఙ్కారః, నిరుపమరూపవేషవిలాససమ్పత్ప్రకాశేన నిరతిశయశృఙ్గారవిభావతాప్రతిపాదనాద్రసః తదుపగమే సఫలజన్మా భవిష్యసీతి వస్తు చ ద్యోత్యతే ॥ 27 ॥

శ్లో॥ వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాఞ్చీగుణాయాః
సంసర్పన్త్యాః స్ఖలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః।
నిర్విన్ధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యన్తరః సన్నిపత్య
స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు॥ 28

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- వీచి-క్షోభ-స్తనిత-విహగ-శ్రేణి-కాఞ్చీగుణాయాః,
సంసర్పన్త్యాః, స్ఖలిత-సుభగమ్, దర్శిత+ఆవర్త-నాభేః।
నిర్విన్ధ్యాయాః, పథి, రస+అభ్యన్తరః, సన్నిపత్య,
స్త్రీణామ్, ఆద్యమ్, ప్రణయ-వచనమ్, విభ్రమః, హి, ప్రియేషు॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ జలదా!

పథి = (ఉజ్జయినీ) మార్గమందు,
వీచి....గుణాయాః = అలల చలనము చేత ధ్వనిచేయుచున్న పక్షులబారు అనెడి మొలనూలు గలదియు,
స్ఖలిత-సుభగమ్ (యథాతథా)= తొట్రుపాటు చేత మనోజ్ఞముగా,
సంసర్పన్త్యాః = ప్రవహించుచున్నదియు,
దర్శిత+ఆవర్త-నాభేః = చూపబడిన సుడి యనెడు బొడ్డుగలదియునగు,
నిర్విన్ధ్యాయాః = నిర్విన్ధ్యానదితో,
సన్నిపత్య = కూడికొని,
పథి = మార్గమందు
రస+అభ్యన్తరః = శృంగారరసాంతరంగుడవు,
భవ = అగుము,
స్త్రీణామ్ = ప్రమదలకు,
ప్రియేషు = ప్రియులయందు,
విభ్రమః = విలాసము,
ఆద్యమ్ = మొదటిదగు,
ప్రణయవచనమ్ హి = ప్రణయవాక్యము గదా!,

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఉజ్జయినికి పోవు మార్గమందు, అలలచలనము చేత ధ్వనిచేయు చున్న పక్షులబారు అనెడి మొలనూలుగలదియు,తొట్రుపాటుచే మనోజ్ఞముగా ప్రవహించు చున్నదియు, చూపబడిన సుడియనెడు బొడ్డు గలదియునగు నిర్విన్ధ్యానదితో కూడికొని మార్గమందు శృఙ్గార రసాంతరంగుడవు అగుము. ప్రమదలకు ప్రియుల యందు విలాసము మొదటి ప్రణయవాక్యము గదా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

పథి-(స.ఏ.), వీచి....గుణాయాః-(ష.ఏ.), స్ఖలితసుభగమ్-(ద్వి.ఏ.), సంసర్పన్త్యాః-(ష.ఏ.),దర్శితావర్తనాభేః-(ష.ఏ.), నిర్విన్ధ్యాయాః-(ష.ఏ.), సన్నిపత్య-(కృత్తు)(అవ్య.), రసాభ్యన్తరః-(ప్ర.ఏ.), భవ-(క్రియ), స్త్రీణామ్-(ష.ఏ.), ప్రియేషు-(స.ఏ.), విభ్రమః-(ప్ర.ఏ.), ఆద్యమ్-(ప్ర.ఏ.), ప్రణయవచనమ్-(ప్ర.ఏ.), హి-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) వీచీనాం క్షోభః (ష.త.),తేన స్తనితాః (తృ.త.) వీచిక్షోభస్తనితాః, తే చ తే విహగాః (కర్మధారయః), వీచిక్షోభస్తనితవిహగాః, తేషాం శ్రేణిః (ష.త.), వీచి...శ్రేణిః, కాంచ్యా గుణాః(ష.త.), కాంచీగుణాః, వీచి...శ్రేణిరేవ కాఞ్చీగుణో యస్యాః, తస్యాః (బహువ్రీహిః) వీచి...గుణాయాః.

ఆ) స్ఖలితేన సుభగం, యథా స్యాత్తథా ఇతి క్రియావిశేషణమ్,స్ఖలితసుభగమ్, (తృ.త.).

ఇ) దర్శితః ఆవర్తనాభిః, యయా, తస్యాః, దర్శితావర్తనాభేః, (బహువ్రీహిః).

ఈ) రసః అభ్యన్తరే యస్య స రసాభ్యన్తరః (బహువ్రీహిః).

ఉ) ప్రణయస్య వచనమ్, ప్రణయవచనమ్, (ష.త.)

3) పాఠాంతరములు:- 1) వీచి > వీచీ, 2) స్తనిత > క్వణిత.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **స్తనిత > క్వణిత** - ఇచట 'క్వణిత' పాఠమును స్వీకరింపదగును.

1) శ్లో॥ *"....ర్జలదస్య తు।*
*__**స్తనితం**__ గర్జితం, గర్జిః **స్వనితం** రసితాది చ॥* -అభిధానచిన్తామణిః- 6-42

3) *శ్లో॥ శబ్దో నినాదో నిర్ఘోషః స్వానో ధ్వానః స్వరో ధ్వనిః।*
నిర్హ్రాదో నినదో హ్రాదో నిఃస్వానో నిఃస్వనః స్వనః॥ 35

శ్లో॥ రవో నాదః స్వనిర్ఘోషః సంవ్యాఙ్భ్యో రావ ఆరవః।
***క్వణనం** నిక్వణః క్వాణో నిక్వాణశ్చ క్వణో రణః॥ 36* - హ.కోశమ్

ఆ) **దర్శితావర్తనాభేః -**

1) *అన్యాపి కామినీ కిల కస్మింశ్చిత్కామిని బద్ధాభిలాషా భవతి సా తదభిలాషాత్స్ఖలిత-*

సుభగం గచ్ఛతి నాభిప్రదేశం దర్శయతి। ఉత్తమస్త్రీణాం హి నాభిర్దక్షిణావర్తో ప్రశస్యతే। యువతయో హి తదనురక్తాన్తర్వృత్తయః సురతాభిలాషం విభ్రమైరేవా-విర్భావయన్తి తదను వచసా ప్రార్థనాం విదధతీతి భావః॥ ఉక్తఞ్చ ।

శ్లో॥ స్నిగ్ధం దృష్టిపథం విభూషితతనుః కర్ణస్య కణ్డూయనం
నాభేర్దర్శనముత్పథం చ గమనం బాలస్య చాలిఙ్గనమ్।
కేశానాం చ ముహుర్ముహుర్వివరణం వార్తాం చ సఖ్యా సహ
(నిఃశ్వస్య చాలాపనం) కుర్యుః ప్రీతివశాత్ స్త్రియః సమదనా దృష్ట్వా వరం వాఞ్ఛితమ్॥

....స్త్రీ కాన్తం వీక్ష్య నాభిం ప్రకటయతి ముహుర్విక్షిపన్తీ కటాక్షాన్ దోర్మూలం దర్శయన్తీ రచయతి కుసుమాపీడముత్క్షిప్తపాణిమ్। రోమాఞ్చస్వేదమ్భాః శ్రయతి కుచతటభ్రంశివస్త్రం విధత్తే సోత్కణ్ఠం వక్తి నీవీం శిథిలయతి దశత్యోష్ఠమఙ్గం భునక్తి । – 'మహిమ'.

2) *శ్లో॥ అముం సహాసప్రహితేక్షణాని–వ్యాజార్ధసన్దర్శితమేఖలాని।*
నాలం వికర్తుం జనితేన్ద్రశఙ్కం–సురాఙ్గనావిభ్రమచేష్టితాని॥ – ర.వం. 13.42

"సురాంగనలు ఏదో వంకచే ప్రదర్శించిన" నవ్వులును, అనురాగవీక్షణములును, అర్ధదర్శితనాభిప్రాంతములును" అను అనేక శృఙ్గారచేష్టలు, ఆ (సుతీక్షణ) మునియొక్క చిత్తమునకు వికారమును కలిగింపలేకపోయినవి."

3) *శ్లో॥ ఆకారైరిఙ్గితైర్గత్యా చేష్టయా భాషణేన చ।*
నేత్రవక్త్రవికారైశ్చ లక్ష్యతేఽన్తర్గతం మనః॥

4) "ఓ మేఘుడా! రసాభ్యన్తరంగుడవై యథేచ్ఛగా రమించుము".

5) క్రియారూపములు :– 1) **భవ**

1) భూ – సత్తాయామ్ (ఉండుట)–భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **భవ / భవతాత్**–భవతమ్–భవత.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున 1) i) విహగశ్రేణియందు కాఞ్చీగుణము, ii) ఆవర్తమందు నాభి, iii) నిర్విన్ధ్యయందు నాయికాత్వము ఆరోపితములు కనుక ఇందు అలంకారము – రూపకము. 2) రసశబ్దమున శ్లేష. 3) చతుర్థచరణమున పూర్వవాక్య సమర్థనచే అర్థాన్తరన్యాసము. 4) అఙ్గాఙ్గిభావనమున సంకరము.

1) **రూపకలక్షణమ్ :–** కా॥ *తద్రూపకమభేదో య ఉపమానోపమేయయోః।*

వృత్తిః – అతిసామ్యాత్ అనపహ్నుభేదయోః అభేదః. 'ఉపమానోపమేయాలయొక్క ఏ అభేదం కలదో అది రూపకాలంకారము. అతి సామ్యంవల్ల కప్పబడని భేదం గల వాటికి అభేదం రూపకము.'

2) **శ్లేషలక్షణమ్ :–** కా॥ *వాచ్యభేదేన భిన్నా యత్ యుగపద్ భాషణస్పృశః।*
శ్లిష్యన్తి శబ్దాః శ్లేషోఽసావక్షరాదిభిరష్టధా॥

వృత్తిః – 'అర్థభేదేన శబ్దభేదః' ఇతి దర్శనే, 'కావ్యమార్గే స్వరో న గణ్యతే'. ఇతి చ నయే వాచ్యభేదేన భిన్నా అపి శబ్దా యత్ యుగపదుచ్చారణేన న శ్లిష్యన్తి, భిన్నం స్వరూపమపహ్నువతే స శ్లేషః. స చ వర్ణపదలిఙ్గభాషా ప్రకృతిప్రత్యయవిభక్తి వచనానాం భేదాదష్టధా.

3) **అర్థాన్తరన్యాసలక్షణమ్:–** కా॥ *సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే।*
యత్తు సోఽర్థాన్తరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా॥

4) **సఙ్కరలక్షణమ్:–** *'అవిశ్రాన్తి జుషామాత్మన్యఙ్గాఙ్గిత్వం తు సఙ్కరః।'*

వృత్తిః – ఏతే ఏవ యత్రాత్మని అనాసాదిత స్వతన్త్రభావాః పరస్పరమ్ అనుగ్రహ్యాను గ్రాహ్యకతాం దధతి న ఏషాం సఙ్కీర్యమాణస్వరూపత్వాత్ సఙ్కరః। – కా.ప్ర. 10.61

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సమ్ప్రత్యుజ్జయినీం గచ్ఛతస్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్విన్ధ్యాసమ్బన్ధమాహ– వీచీతి । హే సఖే! పథ్యుజ్జయినీపథే వీచిక్షోభేణ తరఙ్గచలనేన స్తనితానాం ముఖరాణామ్। కర్తరి క్తః । విహగానాం హంసానాం శ్రేణిః పఙ్క్తిరేవ కాఞ్చీగుణో యస్యాస్తస్యాః స్ఖలితే నోపస్ఖలనేన మదస్ఖలితేన చ సుభగం యథా తథా సంసర్పన్త్యాః ప్రవహన్త్యాః గచ్ఛన్త్యాశ్చ । తథా దర్శితః ప్రకటిత ఆవర్తోఽమ్భసాం భ్రమ ఏవ నాభిర్యయా। "స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః" ఇత్యమరః। నిష్క్రాన్తా విన్ధ్యాన్నిర్విన్ధ్యా నామ నదీ । "నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యా" (వా. 1339) ఇతి సమాసః । "ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలమ్–" (వా. 1545) ఇత్యాదినా పరవల్లిఙ్గతాప్రతిషేధః । తస్యా నద్యాః సంనిపత్య సంగత్య । రసో జలమభ్యన్తరే యస్య సః। అన్యత్ర,–రసేన శృఙ్గారేణాభ్యన్తరోఽన్తరఙ్గో భవ,సర్వథా తస్యా రసమనుభవేత్యర్థః। "శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః । తిక్తాదావమృతే చైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ। ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః" ఇతి శబ్దార్ణవే। నను తత్ప్రార్థనామన్తరేణ కథం తత్రానుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ – స్త్రీణామితి । స్త్రీణాం ప్రియేషు విషయే విభ్రమో విలాస ఏవాద్యం ప్రణయవచనం ప్రార్థనావాక్యం హి । స్త్రీణామేష స్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనమ్, న తు కణ్ఠత ఇతి భావః। విభ్రమశ్చాత్ర నాభిసందర్శనాదిరుక్త ఏవ॥ 28॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– అన్యదపి లక్ష్మ్యా విభ్రమవత్ ప్రేక్షణీయమాహ – వీచిక్షోభేతి –– హే శ్రీకృష్ణ ! నిర్గతా విన్ధ్యాత్ నిర్విన్ధ్యా మహానదీ। సైవ విన్ధ్యకన్యా । పథి మార్గే । తస్యా రసః పానీయమేవ శృఙ్గారరసస్తదభ్యన్తరం సన్నిపత్య భవ । కిం భూతాయాః । వీచిక్షోభేన స్తనితా స విహగశ్రేణిరేవ నీవీక్షోభశబ్దాయమాన – కాఞ్చీగుణో యస్యాః । స్ఖలితసుభగం స్ఖలితమేవ పాదస్ఖలనం తేన సున్దరం యథాస్యాత్తథా సంసర్పన్త్యాః । దర్శితా ఆవర్త ఏవ నాభిర్యయా తస్యాః । మయి తదిచ్ఛా కథం జ్ఞేయేత్యాహ। హి యస్మాత్। స్త్రీణాం ప్రియేషు విభ్రమ ఆద్యం ప్రణయయుక్తం వచనమ్ । లక్ష్మీసౌధగమనే పరం లక్ష్మ్యా ఏవ విభ్రమదర్శనం, గుణ్డిచా గమనే తు లక్ష్మీసదృశ – విన్ధ్యకన్యాయాః

విభ్రమావలోకనం చతుర్దశభువనపౌరాఙ్గనావలోకనం చేత్యవశ్యమేతదేవ కర్తవ్యమితి భావః ॥ 28 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథావన్తినగరప్రయాణానుగుణం మార్గముపదిశన్, యూథికానిషేక విరహితసలిలగౌరవస్యాస్య పయః పానస్థలం విచ్ఛిత్త్యా ప్రకాశయతి -- వీచీతి। స్వనితేతి పాఠః, స్తనితస్య శకునే రశనాకలాపే చాప్రసిద్ధేః । తరఙ్గసఙ్ఘట్టనేన శబ్దాయమానానాం పక్షిణాం హంససారసచక్రవాకాదీనామావలిరేవ రశనాకలాపో యస్యాః। స్ఖలితమ్ ఉపలాది సఙ్ఘట్టనేన ప్రతిహతవేగత్వమ్, వ్యాజేన గమనవిహతిప్రకాశనం చ, తేన సుభగం స్పృహణీయమ్। సలిలవసనోచ్ఛ్వసనేన ప్రకాశితా ఆవర్త ఏవ నాభిర్యస్యాః। 'ఆవర్త-స్త్వమ్భసాం భ్రమః' ఇత్యమరః। నిర్విన్ధ్యేతి సంజ్ఞా। పథీతి, కదా మే ప్రేయానాగమిష్యతీతి త్వన్మార్గనిహితదృష్టేరితి వ్యజ్యతే, అథవా అనాయాసేనైవ మధ్యేమార్గముపపన్నం రసం కోఽ వమన్యేతేతి ద్యోత్యతే। రసాభ్యన్తరః సమ్భోగరసావగాఢః జలమభ్యన్తరే యస్య స చ, అథవా మధురరసాభిజ్ఞః। సంనిపత్య సఙ్గమ్య। అమిశ్రిత వచనస్య తస్యా విలాసదర్శన మాత్రేణ కథం విస్రబ్ధముపసర్పణమితి చేత్తత్రాహ -- స్త్రీణామితి, సహజలజ్జాభూషణత్వా త్స్వముఖోక్తావవైయాత్యం ద్యోతయతి। ఆద్యం ప్రధానమ్। ప్రణయవచనం హృదయగతస్య ప్రేమ్ణః కథనమ్। విభ్రమః శృఙ్గారచేష్టా। హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ, రసవిస్తు ప్రసిద్ధోఽ యమర్థ ఇత్యర్థః, రసపరివాహత్వాద్విలాసానామ్, తథా రఘువంశే -- **'తాం ప్రత్యభివ్యక్త మనోరథనాం మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః । ప్రవాలశోభా ఇవ పాదపానాం శృఙ్గారచేష్టా వివిధా బభూవుః॥'** ఇతి। శాకున్తలే చ -- **'దర్భాఙ్కురేణ చరణః క్షత ఇత్యకాణ్డే, తన్వీ స్థితా కతిచిదేవ పదాని గత్వా । ఆసీద్వివృత్తవదనా చ విమోచయన్తీ, శాఖాసు వల్కలమసక్తమపి ద్రుమాణామ్ ॥'** ఇతి । విహగశ్రేణికాఞ్చీగుణధ్వననాదిరత్ర విభ్రమః । రూపకానుగృహీతా సమాసోక్త్యలఙ్కారః ॥ 28 ॥

శ్లో॥ వేణీభూతప్రతనుసలిలా సా త్వతీతస్య సిన్ధుః
పాణ్డుచ్ఛాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిర్జీర్ణపర్ణైః।
సౌభాగ్యం తే సుభగ! విరహావస్థయా వ్యఞ్జయన్తీ
కార్శ్యం యేన త్యజతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః॥ 29

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- వేణీభూత-ప్రతను-సలిలా, సా, తు,+అతీతస్య, సిన్ధుః,
పాణ్డు-ఛాయా, తట-రుహ-తరు-భ్రంశిభిః,+జీర్ణపర్ణైః।
సౌభాగ్యమ్, తే, సుభగ, విరహ+అవస్థయా, వ్యఞ్జయన్తీ,
కార్శ్యమ్, యేన, త్యజతి, విధినా, స, త్వయా,+ఏవ,+ఉపపాద్యః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే సుభగ! – ఓ ధన్యజీవీ!

వేణీభూత....సలిలా	=	జడను పోలిన స్వల్ప ప్రవాహముకలదియు,
తటరుహతరుభ్రంశిభిః	=	ఒడ్డులయందు మొలిచిన చెట్లనుండి జారిన,
జీర్ణపర్ణైః	=	పండుటాకులచేత,
పాణ్డుచ్ఛాయా	=	పాలిపోయిన ఛాయగలదియు,
అత ఏవ	=	కనకనే,
హే సుభగ!	=	ఓ సుందరమూర్తీ!,
విరహావస్థయా	=	ఎడఁబాసి యుండుటచేత,
అతీతస్య	=	దేశాంతరగతుడవగు,
తే	=	నీయొక్క,
సౌభాగ్యమ్	=	సౌందర్యమును,
వ్యఞ్జయన్తీ	=	ప్రకాశించుచున్నదైన,
సా	=	ఆ,
సిన్ధుః	=	నిర్విన్ధ్యానది,
యేన	=	ఏ,
విధినా	=	విధిచేత,
కార్శ్యమ్	=	చిక్కిపోవుటను,
త్యజతి	=	విడిచిపెట్టుచున్నదో,
సః	=	ఆ విధి,
త్వయా ఏవ	=	నీచేతనే,
ఉపపాద్యః	=	నిర్వహింపదగినది.

తాత్పర్యము:– ఓ ధన్యజీవి! జడను పోలిన స్వల్పప్రవాహము కలదియు, ఒడ్డులయందు మొలిచిన చెట్లనుండి జారిన పండుటాకులచేత పాలిపోయిన ఛాయగలదియు, కనుకనే ఓ సుందరమూర్తీ! ఎడబాసి యుండుటచేత, దేశాంతరగతుడవగు నీ సౌందర్యమును, ప్రకాశించుచున్నదైన ఆ నిర్విన్ధ్యానది ఏ విధిచేత చిక్కిపోవుటను విడిచిపెట్టుచున్నదో, ఆ విధి నీచేతనే నిర్వహింపదగినది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

హే సుభగ!–(సం.ప్ర.ఏ.), వేణీభూత...సలిలా–(ప్ర.ఏ.), తటరుహతరుభ్రంశిభిః –(తృ.బ.), జీర్ణపర్ణైః–(తృ.బ.), పాణ్డుచ్ఛాయా–(ప్ర.ఏ.), అత, ఏవ–(అవ్య.), విరహావస్థయా–(తృ.ఏ.), అతీతస్య–(ష.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), సౌభాగ్యమ్–(ద్వి.ఏ.), వ్యఞ్జయన్తీ–(ప్ర.ఏ.), సా–(ప్ర.ఏ.), సిన్ధుః–(ప్ర.ఏ.), యేన–(తృ.ఏ.), విధినా–(తృ.ఏ.), కార్శ్యమ్–(ద్వి.ఏ.), సః–(ప్ర.ఏ.), త్యజతి–(క్రియ), త్వయా–(తృ.ఏ.), ఏవ– (అవ్య.), ఉపపాద్యః–(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) వేణీభూతం ప్రతనుసలిలం యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), వేణీభూత...సలిలా.

ఆ) పాణ్డుః ఛాయా యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), పాణ్డుచ్ఛాయా.
ఇ) తటయోః రుహో, తటరుహో (స.త.), తటరుహాశ్చ తే తరవః, తటరుహతరవః, (కర్మధారయః), తేభ్యో భ్రంశభిః, (పం.త.), తట....భ్రంశభిః.
ఈ)జీర్ణాని చ తాని పర్ణాని, జీర్ణపర్ణాని, (కర్మధారయః), తైః, జీర్ణపర్ణైః.
ఉ) శోభనం భగం యస్య స తత్ సమ్బుద్ధో, సుభగ! (బహువ్రీహిః).
ఊ) విరహస్య అవస్థా విరహావస్థా, (ష.త.) తయా, విరహావస్థయా.

3) పాఠాంతరములు:– 1) సలిలా సా త్వతీతస్య > సలిలా తామతీతస్య, – సలిలా సాప్యతీతస్య, – సలిలాంతామతీతస్య, 2) సిన్ధుః > సిన్ధుమ్, 3) జీర్ణపర్ణైః > శీర్ణపర్ణైః 4) సుభగ > అసుభగ, 5) వ్యఞ్జయన్తీ > వ్యఞ్జయన్తీమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **సౌభాగ్యమ్** –1) సుభగాయాః సౌభగస్య వా భావః ష్యఞ్ ద్విపదవృద్ధిః.

2) శ్లో॥ *తథా సమక్షం దహతా మనోభవం –పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ।*
నినిన్దరూపం హృదయేన పార్వతీ–ప్రియేషు ***సౌభాగ్యఫలా*** *హి చారుతా॥*

తన సమక్షముననే మన్మథుని దగ్ధము చేసిన శివునిచే భగ్నమనోరథయై, మనసార తన శరీరపుటందమును నిందించుకొనెను. భర్తల అభిమానమును పొందుటయే సౌందర్యము యొక్క ఫలము గదా! – కుమారసమ్భవమ్ – 5.1.

3) *"యుజ్యత ఆత్మనః* ***సౌభాగ్యం*** *ప్రచ్ఛాదయితుమ్"* – విక్రమోర్వశీయమ్–2.

'నీయొక్క సౌభాగ్యమును దాచుకొనుట తగియున్నది." ఇట 'సౌభాగ్య' పద ప్రయోగమున గల సున్నితమైన వైవిధ్యమును గమనించగలరు.

ఆ) **'సలిలా తామతీతస్య'** – ఈ పాఠమును 'పరశ్వా, లక్ష్మి, మహిమ, సారోద్ధారిణి, వల్లభ, సుమతి, హరగోవింద, కళ్యాణమల్ల, విల్సన్' మొదలగువారు స్వీకరించిరి.

Mallinatha also noticed this reading, but he rejects, as he says no river of this name exists there. But from the History of Rajasthan by Todd, We learn that there is a river named the little Sindhu which springs from Devas and passing alongwith many other minor streams by Qujein Falls into the Chambal, or it may be the Kali-Sindhu which spirngs from Bangi and also falls into the Chambal. Thus the reading adopted by 'పరశ్వా' and other Commentators is more correct than the one adopted by Mallinatha -- *Nandargikar.*

ఇ) **'సిన్ధునది'** కి దశకామావస్థలలోని పంచమకామావస్థ ఈ శ్లోకమున చెప్పబడినది. 1) వేణీ....సలిలా, 2) పాణ్డుచ్ఛాయా, 3) కార్శ్యమ్.

శ్లో॥ *నయనప్రీతిః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సఙ్కల్పః।*
నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తి స్త్రపానాశః॥

ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా దశైవ స్యుః –రతిరహస్యమ్ 13.2,3

దీపికావ్యాఖ్యా:–ప్రథమం నయనప్రీతిః, తతః చిత్తాసఙ్గః, అథ సఙ్కల్పః, నిద్రాచ్ఛేదః తనుతా, విషయనివృత్తిః, త్రపానాశః, ఉన్మాదః, మూర్ఛా, మృత్యురిత్యేతాః స్మరదశా దశైవ స్యుః। సఙ్కల్పోనామ మానసం కర్మ। తనుతా కార్శ్యమ్, విషయనివృత్తిః విషయాః శబ్దాదయః తేభ్యో నివృత్తిర్నామార్థద్వేషః। ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః, మూర్ఛా నష్టచేష్టతా, అన్యే తు ప్రసిద్ధాః।

5) క్రియారూపములు :– 1) **త్యజతి**

1) త్యజ (త్యజ్) హానౌ (విడచుట)–భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **త్యజతి**–త్యజతః–త్యజన్తి.

6) అలంకారములు:– 'నిర్విన్ధ్య' యందు నాయికా, మేఘునియందు నాయకత్వ వ్యవహార మారోపింపబడుటచే నిట 'సమాసోక్త్యలఙ్కార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్– మూ. *వస్తు కిఞ్చిదభిప్రేత్య తత్తుల్యస్యాన్యవస్తునః।*

ఉక్తిః సంక్షేపరూపత్వాత్ సా సమాసోక్తిరిష్యతే॥ కావ్యాదర్శః 2–205

ఒకానొక విషయమును ఉద్దేశించి, దానితో సమానమైన మరియొక వస్తువుయొక్క ఏ ఉక్తికలదో అది సంక్షేపరూపమగుటవలన సమాసోక్త్యలఙ్కారముగ చెప్పదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నిర్విన్ధ్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయంస్తన్నిరాకరణం ప్రార్థయతే – వేణీతి। అవేణి వేణీభూతం వేణ్యాకారం ప్రతను స్తోకం చ సలిలం యస్యాః సా తథోక్తా। అన్యత్ర, – వేణీభూతకేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే । రుహన్తీతి రుహాః । ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః। తటయో రుహా యే తరవస్తేభ్యో భ్రశ్యన్తీతి తథోక్తైః । జీర్ణపర్ణైః శుష్కపత్రైః పాణ్డుచ్ఛాయా పాణ్డువర్ణా । అత ఏవ హే సుభగ! విరహావస్థయా పూర్వోక్తప్రకారయా కరణేన । అతీతస్యైతావన్తం కాలమతీత్య గతస్య, ప్రోషితస్యేత్యర్థః । తే తవ సౌభాగ్యం సుభగత్వమ్। "హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ" (పా. 7.3.19) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। వ్యఞ్జయన్తీ ప్రకాశయన్తీ । స ఖలు సుభగో యమఙ్గనాః కామయన్త ఇతి భావః । అసౌ పూర్వోక్తా సిన్ధుర్నదీ నిర్విన్ధ్యా । "స్త్రీ నద్యాం నా నదే సిన్ధుర్దేశభేదేఽమ్బుదౌ గజే" ఇతి వైజయన్తీ। యేన విధినా వ్యాపారేణ కార్శ్యం త్యజతి స విధిస్త్వయైవోపపాద్యః, కర్తవ్య ఇత్యర్థః। స చ విధిరేకత్ర వృష్టిరన్యత్ర సమ్భోగస్తదభావనిబన్ధనత్వాత్కార్శ్యస్యేతి భావః। ఇయం పఞ్చమీ మదనావస్థా। తదుక్తం రతిరహస్యే–"నయనప్రీతిః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సఙ్కల్పః । నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తిస్త్రపానాశః । ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా దశైవ స్యుః।" ఇతి । "తామతీతస్య" ఇతి పాఠమాశ్రిత్య సిన్ధుర్నామ నద్యన్తరమితి వ్యాఖ్యాతమ్। కిన్తు సిన్ధుర్నామ కశ్చిన్నదః కాశ్మీరదేశేఽస్తి। నదీ తు కుత్రాపి నాస్తీత్యపేక్ష్య–మిత్యాచక్షతే ॥ 29 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– వేణీతి – హే ఇన ప్రభో శ్రీకృష్ణ! వేణీభూతం ప్రతను సలిలం యస్యాః సా। తటరుహతరుభ్రంశిభిః శీర్ణపర్ణైః పాణ్డుచ్ఛాయయా చ యా మహానదీ, అతీతస్య అతిక్రమ్య స్వస్థానం గతస్య తే తవ విరహావస్థయా శరద్ధిమశిశిరవసన్తగ్రీష్మేషు కార్శ్యం కృశతామేవ సౌభాగ్యం వ్యఞ్జయన్తీ భవతి। హే సుభగ! తాం మహానదీం సిన్ధుః సముద్రః యేన విధినా త్యజతి తయా న సజ్జచ్ఛతే। స విధిస్త్వయైవ ఉపపాద్యః। మహాప్రాసాదాడమ్బర మణ్డపయోర్మధ్యే యైవ భార్గవీ నామ సా సిన్ధుం ప్రవిశతి। ఆషాఢే మాసి త్వద్రథయాత్రార్థం సా త్యజ్యతే సిన్ధునా । తదైవాస్యార్వృద్ధిర్భవత్యన్యదా కార్శ్యమ్ । రథయాత్రా త్వయా కర్తవ్యేత్యర్థః । అన్యామప్యన్యస్య మహాపురుషస్య విరహే ఏకవేణీధరాం పాణ్డుచ్ఛాయాం కృశాం సన్నిధౌ హర్షప్రవృద్ధాం సౌభాగ్యం వ్యఞ్జయన్తీం స్వనాయకః తేన విధినా త్వదర్చితం విధిం కరోత్యేవ । యేనేతి తాత్పర్యభేదాద్వాక్యభేదః ॥ 29 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ గృహీతసలిలస్య వ్యయస్థలం వచోవైచిత్ర్యా సూచయతి – వేణీతి । త్రిధా పఞ్చధా వా విభజ్య దోరాకారేణ గ్రథితః కేశకలాపో వేణీ సలిలస్య ప్రతనుత్వాత్ వేణీత్వోపపత్తిః । 'వేణీ తు కేశబన్ధే జలస్రుతౌ' ఇతి వైజయన్తీ । వేణీధారణం చ విరహిణీనాం ప్రసిద్ధమ్ । తాం నిర్విన్ధ్యామ్ । సిన్ధురితి నామ్నా ప్రసిద్ధా కాపి నదీ । పాణ్డుచ్ఛాయా ధవలశోభా। తత్త్వం దయితవియోగే తద్దర్శనోత్కణ్ఠితాయా భవతి, యథా రత్నావల్యామ్ ––**'ఉద్దామోత్కలికాం విపాణ్డురరుచం ప్రారబ్ధజృమ్భాం క్షణాదాయాసం శ్వసనోద్గమైరవిరలైరాతన్వతీమాత్మనః। అద్యోద్యానలతామిమాం సమదనాం నారీమివాన్యాం ధ్రువం పశ్యన్కోపవిపాటలద్యుతిముఖం దేవ్యాః కరిష్యామ్యహమ్ ॥'** ఇత్యత్ర విపాణ్డరరుచమితి। తటరుహతరుభ్రంశిభిః తీరజాతేభ్యస్తరుభ్యో విగలనశీలైః। జీర్ణపర్ణైః విపాకపాణ్డుభిః పత్రైః సౌభాగ్యం రమణీయవల్లభత్వమ్ । సుభగేతి । యః సర్వస్యాపి సుభగః, తస్మింస్త్వయి తస్యాః ప్రార్థనా శోభత ఏవేతి భావః । విరహావస్థయా వియోగే భవన్త్యా స్వదశయా। వ్యఞ్జయన్తీ న కేవలం మనసా నిరూపయన్తీ, అపి తు త్రపానాశలక్షణేన దశాన్తరేణ సర్వజనసాక్షికం ప్రకాశయన్తీత్యర్థః । కార్శ్యం జలహీనతాం, శరీరతనుతాం చ। యేన విధినా విధీయత ఇతి విధిః కర్మ, యేన కర్మణా వర్షణాఖ్యేన, సమాగమరూపేణ చ । త్వయైవోపపాద్యః అస్మిన్నర్థే న తు కశ్చిదన్య ఉపాయః, 'స్మర జ్వరశ్చికిత్స్యో హి దయితాలిఙ్గనామృతైః' ఇత్యుక్తత్వాత్, తథా చ శ్రీమహాభారతే –– 'మితం దదాతి హి పితా మితం భ్రాతా మితం సుతః। అమితస్య తు దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్॥' ఇతి। వృష్టికార్యస్యాపి కర్త్రన్తరాభావాదిత్యర్థః। అత్ర ప్రవాసావసానే విరహవిధురితాయాః ప్రియాయాః పరిభోగో రసస్య పరాకాష్ఠేతి ద్యోత్యతే, యథాహ కవివల్లభః –– 'ప్రవాసాన్తే పాణ్డుముఖీం క్షామాముపచితస్మరామ్। దివసాన్నిర్విశేః కాంశ్చిదకర్కశతరాం ప్రియామ్ ॥' ఇతి । అత్ర సమాసోక్త్యలఙ్కారః ॥ 29 ॥

శ్లో॥ ప్రాప్యావన్తీనుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్
పూర్వోద్దిష్టామనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలామ్।
స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం
శేషైః పుణ్యైర్హృతమివ దివః కాన్తిమత్ఖణ్డమేకమ్॥ 30

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ప్రాప్య+అవన్తీన్, ఉదయన-కథా-కోవిద-గ్రామ-వృద్ధాన్, పూర్వ+ఉద్దిష్టామ్, అనుసర, పురీమ్, శ్రీ-విశాలామ్, విశాలామ్। స్వల్పీభూతే, సు-చరిత-ఫలే, స్వర్గిణామ్, గామ్, గతానామ్, శేషైః, పుణ్యైః,+హృతమ్, ఇవ, దివః, కాన్తిమత్, ఖణ్డమ్, ఏకమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ఉదయన ... వృద్ధాన్ = వత్సరాజు తత్త్వము నెఱిగిన గ్రామపెద్దలు గల (ఉదయనుడు),
అవన్తీన్ = అవన్తీజనపదములను
ప్రాప్య = చేరి,
పూర్వ+ఉద్దిష్టామ్ = పూర్వము ప్రస్తావించబడినదియు,
శ్రీవిశాలామ్ = లక్ష్మీ సంపన్నమైనదియునగు,
విశాలామ్ = 'ఉజ్జయినీ' అను (విశాలా),
పురీమ్ = నగరమునుగూర్చి,
అనుసర = వెళ్ళుము,
సు-చరిత-ఫలే = సత్ప్రవర్తనఫలితము,
స్వల్పీభూతే (సతి) = అల్పమైనదగుచుండగ,
గామ్ = భూమిని,
గతానామ్ = చేరిన,
స్వర్గిణామ్ = స్వర్గలోకవాసులయొక్క
శేషైః = మిగిలినవగు,
పుణ్యైః = పుణ్యములచేత,
హృతమ్ = కొనిరాబడినదియు,
కాన్తిమత్ = కాన్తిమంతమైనదియు,
ఏకమ్ = ప్రధానమైనదియునగు,
దివః = స్వర్గముయొక్క
ఖణ్డమ్ ఇవ = తునుకవలె నున్నది.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! వత్సరాజు తత్త్వము నెఱిగిన గ్రామపెద్దలు గల అవన్తీ జనపదములను చేరి, పూర్వము చెప్పబడినదియు, లక్ష్మీయుతమైనదియునగు, 'ఉజ్జయినీ' నగరమునుగూర్చి వెళ్ళుము. సత్ప్రవర్తన ఫలితము అల్పమైనదగుచుండగ భూలోకము చేరిన స్వర్గలోకవాసుల మిగిలినపుణ్యములచేత కొనిరాబడినదియు, కాన్తిమంతమైనదియు, ప్రధానమైనదియునగు స్వర్గముయొక్క తునుకవలెనున్నది - ఉజ్జయినీ నగరము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ఉదయన....వృద్ధాన్-(ద్వి.బ.), అవన్తీన్-(ద్వి.బ.), ప్రాప్య-(కృత్తు), పూర్వోద్దిష్టామ్-(ద్వి.ఏ.), శ్రీవిశాలామ్-(ద్వి.ఏ.), విశాలామ్-(ద్వి.ఏ.), పురీమ్-(ద్వి.ఏ.), అనుసర-(క్రియ), సుచరితఫలే-(స.ఏ.), స్వల్పీభూతే-(స.ఏ.), గామ్-(ద్వి.ఏ.), గతానామ్-(ష.బ.), స్వర్గిణామ్-(ష.ఏ.), శేషైః-(తృ.బ.), పుణ్యైః-(తృ.బ.), హృతమ్-(ద్వి.ఏ.), కాన్తిమత్-(ద్వి.ఏ.), ఏకమ్-(ద్వి.ఏ.), దివః-(ష.ఏ.), ఖణ్డమ్-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) ఉదయనస్య కథా, ఉదయనకథా, (ష.త.), ఉదయనకథాయామ్ కోవిదాః, (స.త.) ఉదయనకథాకోవిదాః, గ్రామే వృద్ధాః, గ్రామవృద్ధాః (స.త.), ఉదయన....గ్రామ-వృద్ధాః యేషు తాన్, ఉదయన....వృద్ధాన్, (బహుర్వీహిః).

ఆ) పూర్వం ఉద్దిష్టామ్-పూర్వోద్దిష్టామ్, సుప్సుపాసమాసః.

ఇ) శ్రియా విశాలామ్, శ్రీవిశాలామ్ (తృ.త.).

ఈ) వివిధాః శాలాః యస్యాం సా, విశాలా, (బహుర్వీహిః), తామ్, విశాలామ్.

ఉ) సుచరితస్య ఫలమ్, (ష.త.), సుచరితఫలమ్, తస్మిన్, సుచరితఫలే.

3) పాఠాంతరములు:- 1) అవన్తీన్ > అవన్తీమ్, 2) గ్రామవృద్ధాన్ > గ్రామవృద్ధామ్, జ్ఞానవృద్ధాన్, 3) అనుసర > ఉపసర, సుచరిత > స్వచరిత, 5) హృతమివ>కృతమివ.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **ఉదయన** - was a prince of Lunar race and son of Sahasranika. He was also called వత్సరాజు being the King of Vasta country. His capital was Kausambi, the modern Kosam, situated on the Yamuna, and about 30 miles about Allahabad. Kausanbi, as Gen. Cunningham remarks, was one of the most celebrated cities in ancient India. It was founded by Kausumba, who was tenth in descent from Pururavas. The Kingdom of Kausambi is mentioned in an inscription taken from the gateway of the fort of Khara, dated samvat 1092 (AD 1035) -- Kale మహాశయుడు.

ఆ) 1) 'అవన్తి, 2) మహాకాళ, 3) శిప్రాతరఙ్గ'- పదములకు రఘువంశమ్-షష్ఠః సర్గః-32,34,35 శ్లోకభాగములు చూడదగును. 1) అవన్తి...విభాతి॥ 2) అసౌ మహాకాళ నికేతస్య.... ప్రదోషాన్ ॥ 3) అనేన.... శిప్రాతరఙ్గ.... పరంపరాసు॥

ఇ) **స్వల్పీభూతే:-** According to the Vedanta Philosophy, the souls of those who here perform meritorious deeds go to heaven to enjoy

their fruit, and when the stock of their religious merit is exhausted, they come down, to this world again;

1) కర్మభూమిరియం బ్రహ్మన్ఫలభూమిరసౌ మతా।

2) తే పుణ్యమాసాద్య సురేన్ద్రలోకమశ్నన్తి దివ్యాన్ దివి దేవభోగాన్॥

3) తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి।

– అని కాలే మహాశయుడు మహాభాగవత పురాణమునుండి ఉదాహరించినాడు.

ఈ) **పుణ్యమ్–** 1) ఉణాదిసూత్రమ్ (5–15)–పూఞో యణ్ ఙుగ్ర్హస్వశ్చ॥ పుణ్యమ్.

2) పవతే పవిత్రో భవతి యేన తత్ పుణ్యమ్, సుకృతో ధర్మో వా।

3) శ్లో॥ *ధర్మః పుణ్యం వృషః శ్రేయః సుకృతం చ సమం స్మృతమ్॥* – హ.కో. 125

4) శ్లో॥ *అధ్యాక్రాన్తా వసతితరమునాప్యాశ్రమే సర్వభోగ్యే*
రక్షాయోగాదయమపి తపః ప్రత్యహం సఞ్చినోతి।
అద్యాపి ద్వాం స్పృశతి వశినశ్చారణద్వంద్వగీతః
***పుణ్యః** శబ్దో మునిరితి ముహుః కేవలం రాజపూర్వః॥*

"…..కేవలము రాజు అను శబ్దము ముందు గలట్టియు, పవిత్రమైన మునియను శబ్దము గాయకులగు సిద్ధులను దేవతలజంటచే పాడబడినదై మాటిమాటికి స్వర్గమును తాకుచున్నది."

5) క్రియారూపము:– 1) **అనుసర**

1) సృ–గతౌ(వెళ్ళుట)–భ్వా.ప్ర.,సకర్మకమ్,అనిట్, పరస్మైపదీ.
లోట్ – మ.పు.ఏ., **అనుసర/అనుసరతాత్** – అనుసరతమ్ – అనుసరత.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున 1) ప్రకృత 'విశాలా' నగరమందు అప్రకృతమగు స్వర్గఖండము అని సంభావింపబడుటచే 'ఉత్ప్రేక్ష'. 2) 'శ్రీవిశాలాం, విశాలామ్' అనుచోట యమకము. 3) పై రెండింటిచే 'సంసృష్ట్యలఙ్కార'మున్నదనీ చెప్పదగును.

లక్షణమ్ – కా॥ *సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్।* – కా.ప్ర.బాలానందినీవ్యాఖ్యా
వృత్తి –సమేన ఉపమేన.

"ప్రకృతమైన ఉపమేయము యొక్క ఉపమానముతో ఏకరూపత్వ సంభావనము – ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారము."

2) **యమకలక్షణమ్:–**కా॥ –అర్థే సత్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః యమకమ్.
వృత్తిః– 'సమరసమరసోఽయమ్' ఇత్యాదావే కేషామ్, అర్థవత్త్వే, అన్యేషామనర్థకత్వే భిన్నార్థానామితి న యుజ్యతే వక్తుమ్ ఇతి అర్థే సతీత్యుక్తమ్. సేతి 'సరోరస' ఇత్యాది వైలక్షణ్యేన తేనైవ క్రమేణ స్థితా।

"అర్థం ఉన్న పక్షంలో వేర్వేరు అర్థాలు గల వర్ణాలయొక్క అదే క్రమం గల

ఆవృత్తి" - యమకము.

యమకాదౌ భవేదైక్యం డలయో రలయోర్బవోః। శషయోర్నణయోశ్చాన్తే సవిసర్గా విసర్గయోః । సబిన్దుకాబిన్దుకయోః స్యాదభేదప్రకల్పనమ్॥"

3) **సంసృష్ట్యలఙ్కారలక్షణమ్:-** కా॥-సేష్టా సంసృష్టిరేతేషాం భేదేన యదిహ స్థితిః। వృత్తిః- ఏతేషాం సమనన్తరమేవ ఉక్త స్వరూపాణాం యథా సంభవమన్యోన్య నిరపేక్షతయా యత్ ఏకత్ర శబ్దభాగే ఏవ, అర్థ విషయే ఏవ, ఉభయత్రాపి వా అవస్థానం సా ఏకార్థ సమవాయస్వభావా సంసృష్టిః.

"ఒక అర్థం విషయంలో అర్థాలంకారాల కలయిక, శబ్దభాగంలో శబ్దాలంకారాల కలయిక, లేదా శబ్దార్థభాగాలలో శబ్దాలంకార, అర్థాలంకారాల కలయిక-సంసృష్టి. ఈ అలంకారాలు ఒకదాని అపేక్ష మరొకదానికి లేకుండా ఉండాలి.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ప్రాప్యేతి । విదన్తీతి విదాః। ఇగుపధలక్షణః కః । ఓకసో వేద్యస్థానస్య విదాః కోవిదాః। ఓకారే లుప్తే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః । ఉదయనస్య వత్సరాజస్య కథానాం వాసవదత్తాహరణాద్యద్భుతోపాఖ్యానానాం కోవిదాస్తత్త్వజ్ఞా గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తాన్। అవన్తీంస్తన్నామజనపదాన్ ప్రాప్య తత్ర పూర్వోద్దిష్టాం పూర్వోక్తాం "సౌధోత్సఙ్గ ప్రణయవిముఖో మా స్మ భూరుజ్జయిన్యాః" ఇత్యుక్తాం శ్రీవిశాలాం సమ్పత్తిమతీమ్ । "శోభాసమ్పత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ దృశ్యతే" ఇతి శాశ్వతః । విశాలాం పురీముజ్జయినీ మనుసర వ్రజ । కథమివ స్థితామ్? సుచరితఫలే పుణ్యఫలే స్వర్గోపభోగలక్షణే స్వల్పీభూతే, అత్యల్పావశిష్టే సతీత్యర్థః । గాం భూమిం గతానామ్। 'గౌరిలా కుమ్భినీ క్షమా' ఇత్యమరః । పునరపి భూలోకగతానామిత్యర్థః । స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం శేషైర్భుక్తశిష్టైః పుణ్యైః సుకృతైర్హృతమానీతమ్, స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్మశేషాణాం స్వర్గదానావశ్యం భావాదితి భావః। కాన్తిరస్యాస్తీతి కాన్తిమదుజ్జ్వలమ్ । సారభూతమిత్యర్థః । ఏకం భుక్తాదన్యత్। "ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః'' ఇత్యమరః । దివః స్వర్గస్య ఖణ్డమివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా। ఏతేనాతిక్రాన్తసకలభూలోకనగరసౌభాగ్యసారత్వముజ్జయిన్యా వ్యజ్యతే ॥ 30 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ప్రాప్యావన్తీతి -- హే శ్రీకృష్ణ! త్వం పూర్వోద్దిష్టాం పూర్వం 'తేషాం దిక్షు ప్రథిత - విదిశాలక్షణా' మిత్యాదిశ్లోకేనోక్తాం, శ్రియా సమ్పత్యా విశాలాం విశాలాం విస్తీర్ణాం చ పురీం గుణ్డిచాం అనుసర గచ్ఛ । కిమ్భూతానాం । ప్రాప్యః ప్రాప్తవ్యోఽవన్ రక్షకః ప్రభుస్త్వం యయా తాం,తథా ఉదయనముత్కృష్టో రథస్య మార్గస్తత్ కథాయాం కోవిదా యదా యదా యథా యథా గత ఆగతశ్చ రథః । తత్కథనే విశారదా గ్రామవృద్ధాః యస్యాం తాం, స్వల్పీభూతే సురచితఫలే గాం భువం గతానాం స్వర్గిణాం శేషైః పుణ్యైర్హృతం కాన్తిమదేకం స్వర్గస్య ఖణ్డం శకలమివేతి స్వర్గాదధికమిత్యర్థః ॥30॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ సిన్ధుమతిక్రమ్య కిఞ్చిదన్తరం గత్వా మాలవవిషయం ప్రాప్య తదలఙ్కారభూతాముజ్జయినీం ప్రవిశేత్యాహ -- ప్రాప్యావన్తీనితి । 'మాలవాః స్యురవన్తయః

ఇతి వైజయన్తీ। ఉదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్ ఉదయన ఇతి వత్సరాజస్య సాంస్కారికం నామ। కౌశామ్బీపతేర్గజవనవిహారవత్సలస్య వత్సేశితురుదయనస్యావన్తినగరనాథేన మహాసేనేన మాయయా స్వవిషయముపనీయ చారకే నిగలితస్య యౌగన్ధరాయణాఖ్య సచివముఖ్యప్రయుక్తనిరపాయనయోపాయవ్యక్తీకృతశక్తిత్రయస్య వాసవదత్తాభిధానేన దుహితృరత్నేన సహ మహాసేనస్య కీర్తిమపహృత్య స్వవిషయప్రాప్తిలక్షణా యా కథా, తస్యాం విదగ్ధాః గ్రామేషు వయఃపరిణతాః పురుషా యేషు । అనేన రససుధోత్స్రావిణో వత్సరాజచరితస్య తన్ముఖేన సతతాస్వాదనాజ్జనపదజనస్యాపి రసైకశరణత్వముక్తమ్ । పూర్వోద్దిష్టాం 'వక్రః పన్థాస్తవ భవతు చే' త్యాదినా పూర్వముపదిష్టామ్ । శ్రీవిశాలాం విశాలేత్యుజ్జయిన్యాః సంజ్ఞాన్తరమ్ । 'విశాలోజ్జయినీ సమే' ఇత్యమరః । తస్యా భుక్తిముక్తి క్షేత్రత్వాత్పూజాయాం శ్రీశబ్దప్రయోగః । విశాలామ్ అమితచతురఙ్గబలజలధిసాంనిధ్యేఽప్య సఙ్కటవిశిఖాముఖామ్ । అథవా శ్రియా ధనధాన్యాదిలక్షణయా లక్ష్మ్యా విస్తృతామ్, విశాలాం నామ్నా । విశాలత్వేనోత్ప్రేక్షతే -- స్వల్పీభూత ఇతి । సుచరితమ్ అశ్వమేధాది కర్మనిష్పాద్యం పుణ్యజాతం తస్య ఫలం విశిష్టభోగసాధనసమ్పత్తిః తస్మిన్, భోగేన క్షీణప్రాయే। స్వర్గిణాం కర్మదేవానామ్ । గాం గతానాం భూమిం పునః ప్రాప్తానామ్ 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' ఇతి స్మృతేః । శేషైః దత్తఫలేభ్యోఽన్యైః । 'అథ శేషస్త్రిష్వన్యస్మి-న్నుపయుక్తతః' ఇతి వైజయన్తీ । **'తాః పిబన్తి ముదాయుక్తా జలదాదిషు యే స్థితాః । వర్షే తు తే జనపదాః స్వర్గాదభ్యేత్య మేదినీమ్ ॥'** ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే, 'ప్రాప్య పుణ్యకృతాం లోకానుషిత్వా శాశ్వతీః సమాః । శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టో విజాయతే ॥' ఇతి భగవద్వచనే చ పుణ్యశేషజ్ఞాపనాత్ । కృతం ఉపస్థాపితమ్ । ఖణ్డమ్ ఏకదేశమ్, 'వర్షద్వయం తు మైత్రేయ భౌమః స్వర్గోఽయముత్తమః' ఇత్యుక్తేర్భూమిస్స్వర్గోఽపి స్వర్గస్యోత్పత్తేః। ఏకం ముఖ్యమ్। 'ముఖ్యాన్యకేవలేష్వేకః' ఇతి వైజయన్తీ। ముఖ్యత్వమేవోప-పాదయతి -- కాన్తిమత్ సాక్షాత్స్వర్గతోఽపి శోభాతిశయయుక్తమ్ । 'మనఃప్రీతికరః స్వర్గో నరకస్తద్విపర్యయః' ఇత్యుక్తత్వాత్ మనఃప్రీతికరత్వస్యాతిశయేనాత్ర విద్యమానత్వాదితి భావః । అత్రోత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥ 30 ॥

శ్లో॥ దీర్ఘీకుర్వన్పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః।
యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్లానిమఙ్గానుకూలః
శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః॥ 31

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- దీర్ఘీకుర్వన్, పటు, మదకలమ్, కూజితమ్, సారసానామ్, ప్రత్యూషేషు, స్ఫుటిత-కమల+ఆమోద-మైత్రీ-కషాయః।

యత్ర, స్త్రీణామ్, హరతి, సురత–గ్లానిమ్, అఙ్గ+అనుకూలః,
శిప్రా–వాతః, ప్రియతమః, ఇవ, ప్రార్థనా–చాటుకారః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

యత్ర	=	ఏ విశాలాపట్టణమందు,
ప్రత్యూషేషు	=	ప్రభాతసమయములందు,
పటు	=	స్ఫుటమైనదియు,
మద–కలమ్	=	మదముచేత అవ్యక్త మధురమైనదియు,
సారసానామ్	=	హంసలయొక్క,
కూజితమ్	=	కూతను,
దీర్ఘీకుర్వన్	=	విస్తరింపజేయునదియు,
స్ఫుటిత....కషాయః	=	వికసించిన పద్మముల పరిమళ సంపర్కమున గుబాళించునదియు,
అఙ్గ+అనుకూలః	=	దేహానుకూలమైనదియునగు,
శిప్రా–వాతః	=	శిప్రానదీ వాయువు,
ప్రార్థనా–చాటుకారః	=	సురతమును కోరుటయందు ప్రియవచనములు పలుకు,
ప్రియతమః ఇవ	=	ప్రియతముని వలె,
స్త్రీణామ్	=	స్త్రీలకు,
సురత–గ్లానిమ్	=	రత్యలసతను,
హరతి	=	పోగొట్టుచున్నదో.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఏ విశాలాపట్టణమందు ప్రభాతసమయములందు స్ఫుటమైనదియు, మదముచే అవ్యక్తమధురమైనదియు, హంసల కూతను విస్తరింపజేయునదియు, వికసించిన పద్మముల పరిమళ సంపర్కమున గుబాళించునదియు, దేహానుకూలమైనదియు అగు శిప్రానదీ వాయువు సురతమును కోరుటయందు ప్రియవచనములు పలుకు ప్రియతమునివలె స్త్రీలకు రత్యలసతను పోగొట్టుచున్నదో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

యత్ర–(అవ్యయము), ప్రత్యూషేషు–(స.బ.), పటు–(ప్ర.ఏ.), మదకలమ్–(ప్ర.ఏ.), సారసానామ్–(ష.బ.), కూజితమ్–(ద్వి.ఏ.), దీర్ఘీకుర్వన్–(ప్ర.ఏ.), స్ఫుటిత...కషాయః –(ప్ర.ఏ.),అఙ్గానుకూలః–(ప్ర.ఏ.), శిప్రావాతః–(ప్ర.ఏ.), ప్రార్థనాచాటుకారః–(ప్ర.ఏ.), ప్రియతమః–(ప్ర.ఏ.), ఇతి–(అవ్య.), స్త్రీణామ్–(ష.బ.), సురతగ్లానిమ్–(ద్వి.ఏ.), హరతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) మదేన కలమ్, తత్, (తృ.త.) మదకలమ్.

ఆ) స్ఫుటితాని చ తాని కమలాని, స్ఫుటితకమలాని, (కర్మధారయః), తేషామ్ ఆమోదః (ష.త.), తేన మైత్రీ (తృ.త.), తయా కషాయః (తృ.త.), స్ఫుటిత...కషాయః

ఇ) సురతస్య గ్లానిమ్, సురతగ్లానిమ్ (ష.త.).

ఈ) అజ్ఞానామ్ అనుకూలః, అజ్ఞానుకూలః, (ష.త.).

ఉ) ప్రార్థనాయాం చాటుకారః, ప్రార్థనాచాటుకారః (ష.త.).

3) పాఠాంతరములు:– 1) పటు మదకలమ్ > పటుమదకలమ్, 2) స్ఫుటిత > స్ఫురిత, 3) శిప్రావాతః > సిప్రావాతః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **మదకలమ్** – Speaking softly.

శ్లో॥ శుశుభిరే స్మితచారుతరననాః–స్త్రియ ఇవ శ్లథశిఞ్జితమేఖలాః।
*వికచతామరసా గృహదీర్ఘికాః–**మదకలో**దకలోలవిహఙ్గమాః॥* – ర.వం.9.37

'వికసించిన పద్మములు కలవియును, అవ్యక్తమధురముగ కూయుచున్న, నీటి యందు కేరింతలు కొట్టుచున్న జలపక్షులు కలవియును అగు, గృహముల యందలి దిగుడుబావులు, నవ్వుటచే వికసించిన సుందరములయిన ముఖపద్మములు కలవారును, క్రిందికి జారుటచేత గలగలమ్రోగుచున్న మొలనూళ్ళు కలవారును అగు స్త్రీలవలె శోభిల్లినవి.'

ఆ) **సారసః**– 1) *శ్లో॥ శ్రేణీబన్ధా ద్వితనద్భిరస్తమ్భాం తోరణస్రజమ్।*
***సారసైః** కలనిర్హ్రాదైః క్వచిదున్నమితాననౌ॥* – రఘువంశమ్ 1.14

'ఆకాశమునందు సారసపక్షులు వరుసలుకట్టి వెడలుచుండగ, వాటి శ్రవణానుకూల ధ్వనులను తలలెత్తి వినుచు, చూచుచు, ఆ రాజదంపతులు పయనించిరి.'

2) *శ్లో॥ విగాఢమాత్రే రమణీభిరమ్భసి ప్రయత్నసంవాహితపీవరోరుభిః।*
*విభిద్యమానా విససార **సారసా**నుదస్య తీరేషు తరంగ సంహతిః॥*
– కిరాతార్జునీయమ్ – 8.31

ఇ) **ప్రత్యూషేషు > ప్రత్యూషః (ప్రత్యుషః) :–**

1) ప్రత్యూషతి రుజతి కాముకానితి । ప్రతి + ఊష్ రోగే + క।

2) *శ్లో॥ కల్యముషః **ప్రత్యూషః** ప్రగే ప్రభాతం భవేద్విభాతఞ్చ।*
దివసముఖం గోసర్గః ప్రాతర్వ్యుష్టం చ నిర్దిష్టమ్ ॥ – హ.కోశః–111

3) *"తతో మహత్యేవ **ప్రత్యూషే** దాస్యాః పుత్రైశ్శ్వగణలుబ్ధై ర్వనగ్రహణకోలాహలేన ప్రతిబోధితోఽస్మి"* – అ.శా. ద్వితీయోఽఙ్కః

"పిదప దాసీపుత్రులైన ఈ వేటగాళ్ళచే బాగా తెల్లవారకమునుపే వనగ్రహణ కోలాహలముతో నిద్రలేపబడితిని."

4) **'ప్రత్యుషః'** ఈ పదప్రయోగమును మహాకవి మయూరుడు సూర్యశతకము' నందు ప్రయోగించినతీరు దిగువన చూడదగును.

శ్లో॥ అస్త్రాద్రీశోత్తమాఙ్గే శ్రితశశిని తమఃకాలకూటే నిపీతే
యాతే వ్యక్తం పురస్తాదరుణకిసలయే ప్రత్యుషః పారిజాతే।

ఉద్యన్త్యారక్తపీతాంబరవిశదతరోద్వీక్షితా తీక్ష్ణభానో
ర్లక్ష్మీర్లక్ష్మీరివాస్తు స్ఫుటకమలపుటోపాశ్రయా శ్రేయసే వః॥ 42

సూర్యప్రభావర్ణనమున – "....ఉషఃకాలమనే పారిజాతం అనూరుడనే చిగురుటాకు వన్నె ప్రదర్శించగా....."

ఈ) **చాటుకారః > చాటు :–**

1) దృసనిజనిచరిచటిరహిభ్యో ఇుణే–దారు,సానుః,జాను,చారు,చాటు,రాహుః – ఉణాదిసూత్రమ్–1.3.

2) చటతి భిన్నత్తీతి చాటు, ప్రియం వచో వా।

3) "*ప్రథమసమాగమలజ్జితయా పటు***చాటు** *శతైరనుకూలమ్।*
మృదుమధురస్మితభాషితయా శిథిలీకృతజఘనదుకూలమ్॥ – గీతగోవిందకావ్యమ్–6.2

"తొలికలయికయందు ప్రియురాలి ననునయించి స్వాధీనపఱుచుకొనుటకు కొన్ని యుపాయములిట్లు చెప్పబడినవి."

శ్లో॥ ప్రథమమిహ హి దేయం పూగపుష్పాదికం స్యా
న్మృదుమధురవచోభిర్యోజయేత్సన్నిధానే।
కరతలమథ గాత్రే భ్రామయన్ శశ్వదస్యా
శ్ఛురితముదరపృష్ఠే మన్దమాశ్లిష్య దద్యాత్॥

5) క్రియారూపము:– 1) **హరతి**

1) హృఞ్ (హృ) హరణే (తీసుకొనిపోవుట)–భ్వా.ప్ర., ద్వికర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **హరతి**–హరతః–హరన్తి.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున ప్రకృత శిప్రావాతమును, అప్రకృతప్రియవల్లభునిగా సంభావించుటచే నిట 'ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్– సూ: "అతద్రూపస్యాన్యథాధ్యవసానమతిశయార్థముత్ప్రేక్షా".

అతద్రూపస్యాతత్స్వభావస్య, అన్యథా తత్స్వభావతయాధ్యవసానమధ్యవసాయః న పునరధ్యారోపో లక్షణా వా అతిశయార్థమితి భ్రాన్తిజ్ఞాననివృత్త్యర్థమ్. సాదృశ్యాదియ ముత్ప్రేక్షేతి. ఏనాం చేవాది శబ్దా ద్యోతయన్తి.' – కావ్యాలఙ్కారసూత్రాణి 4.9

"అతిశయముకొఱకై ఆ రూపములేని దానిని ఆ రూపము కలదానినిగా నిరూపించుట ఉత్ప్రేక్ష".

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– దీర్ఘీకుర్వన్నితి । యత్ర విశాలాయాం ప్రత్యూషేష్వహర్ముఖేషు। "ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్" ఇత్యమరః । పటు ప్రస్ఫుటమ్ । మదకలం మదేనావ్యక్త మధురమ్ । "ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే । కలః" ఇత్యమరః । సారసానాం పక్షివిశేషాణామ్। "సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః" ఇతి యాదవః। యద్వా, – సారసానాం హంసానామ్ । "చక్రాఙ్గః సారసో హంసః" ఇతి శబ్దార్ణవే । కూజితం రుతం దీర్ఘీకుర్వన్,

విస్తారయన్నిత్యర్థః। యావద్వాతం శబ్దావృత్తేరితి భావః। ఏతేన ప్రియతమః స్వచాటువాక్యానుసారిక్రీడాపక్షికూజితమవిచ్ఛిన్నీకుర్వన్నితి చ గమ్యతే। స్ఫుటితానాం వికసితానాం కమలానామామోదేన పరిమలేన సహ యా మైత్రీ సంసర్గస్తేన కషాయః సురభిః। 'రాగ ద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రసే' ఇతి యాదవః। అన్యత్ర,–విమర్దగన్ధీత్యర్థః। "విమర్దోత్థే పరిమలో గన్ధే జనమనోహరే। ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ" ఇత్యమరః। అఙ్గానుకూలో గాత్రసుఖస్పర్శః। అన్యత్ర, – గాఢాలిఙ్గనదత్తగాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః। భవభూతినా (ఉత్తర. 1.27) చోక్తమ్ – "అశిథిలపరిరమ్భైర్దత్తసంవాహనాని" ఇతి। సంవాహ్యన్తే చ సురతశ్రాన్తాః ప్రియైర్యువతయః। ఏతత్కవిరేవ వక్ష్యతి – 'సమ్భోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామ్' ఇతి। శిప్రా నామ కాచిత్తత్రత్యా నదీ, తస్యా వాతః శిప్రావాతః। 'శిప్రా' గ్రహణం శైత్యద్యోతనార్థమ్। ప్రార్థనా సురతస్య యాచ్ఞా తత్ర చాటు కరోతీతి తథోక్తః, పునః సురతార్థం ప్రియవచనప్రయోక్తేత్యర్థః। కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। ప్రియతమో వల్లభ ఇవ స్త్రీణాం సురతగ్లానిం సమ్భోగఖేదం హరతి నుదతి। చాటూక్తిభిర్విస్మృత పూర్వరతిఖేదాః స్త్రియః ప్రియతమప్రార్థనాం సఫలయన్తీతి భావః। 'ప్రార్థనాచాటుకారః' ఇత్యత్ర 'ఖణ్డితనాయికానునీతా' ఇతి వ్యాఖ్యానే సురతగ్లానిహరణం న సమ్భవతి। తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్పశ్చాత్తనసురతగ్లానిహరణం తు నేదానీన్తనకోపశమనార్థచాటు వచనసాధ్యమిత్యుత్ప్రేక్షైవోచితా వివేకినామ్। "జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా" ఇతి (2.25) దశరూపకే ॥ 31 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– దీర్ఘీకుర్వన్నితి – అఙ్గ సమ్బోధనే। హే సురత! సురస్య భావః సురతా సాఽస్యాస్తీతి అర్శ ఆద్యాత్। హే దేవ శ్రీకృష్ణ! యత్ర గుణ్డిచాయాం అనుప్రాప్తః కూలాదనుకూలః, సముద్రతీరాదాగతో వాతః। సారసానామితి। వాలాదేరిత్యాదినా లస్య రః। సాలసానాం గతాగతే మన్థరాణాం స్త్రీణాం మదేన సౌన్దర్యాభిమానేన కలం పటు చ కూజితం శీత్కారవాక్యం దీర్ఘీకుర్వన్ గ్లానిం హరతి అపనయతి। స కిమ్భూతః శీప్రాః। శీం శీత్కారరూపాఽవ్యక్తశబ్దైకదేశానుకరణం ప్రాతీతి శీప్రాః। "ప్రా పూరణే" క్విప్। సమ్ముఖాగతప్రచణ్డపవనత్వాన్మన్థరాణామవలానాం శీత్కారం కారయన్నిత్యర్థః। తత్ర హేతుః ప్రత్యూషేషు నవ సుప్రభాతేషు స్ఫుటితాయాః శ్రీకృష్ణస్య వియోగేన సన్తప్తాయా కమలాయాః మహాలక్ష్మ్యాః యః, అమోదో హర్షక్షయస్తేన సహ తస్య యా మైత్రీ పరిచయస్తస్యాః కషాయో నిర్యాసరూపః। అత్ర ప్రియతమే త్వయి ప్రార్థనా చాటుకార ఇవ। సన్నిధిం ప్రతి పునః ప్రత్యాగమార్థం ప్రార్థనాచాటుం కుర్వన్ సముద్రసుతాయాః హృదయసన్తాపస్య నిర్యాస ఇవేత్యర్థః। అన్యోఽపి నాయికాయాః పితృగృహాదాగతః సన్తాపం నివేద్య చాటుం కుర్వన్ నాయికాభిముఖస్త్రీణాం గ్లానయే యతతే। సురతం స్యాన్నిధువనే దేవత్వే సురతాస్మృతేతి మేదినీ ॥ 31 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ పురప్రవేశాత్పూర్వమేవ శిప్రాపవనసేవనేన కమలపరిమలాధి

వాసితతదీయసలిలకబలేన చ తవాధ్వశ్రమః శమముపేష్యతీతి ద్యోతయన్, మదన సామ్రాజ్యనిర్వాహకతాం పురస్య ప్రతిపాదయతి – దీర్ఘీకుర్వన్నితి। పటుమదకలం అనల్పేన కమలమధుజనితేన మదేన మధురమ్। అథవా పటు స్పష్టమితి కూజితవిశేషణమ్। శీతలస్పర్శసుఖానుభవేన దీర్ఘత్వమ్, కాలస్వరూపతో వా, అథవా నిద్రావిరామజనకత్వాత్। 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యముషః ప్రత్యుషసీ అపి' ఇతి సింహః। స్ఫుటితమ్ ఈషద్దలిత ముఖమ్, తదానీం పరిమలస్య బాహుల్యాత్। మైత్రీ సంశ్లేషాతిశయః,కషాయః సురభిః। సురతగ్లానిం సమ్భోగావసానసమ్భృతాం వ్యాపారనిఃసహతామ్। అఙ్గానుకూలః మన్దసున్దర స్పర్శతయా చరణనలినసంవాహనాదిభిశ్చ। శిప్రావాతః శిప్రానామ్నో నద్యాః సమ్బన్ధీ వాయుః। ప్రార్థనాచాటుకారః పునఃసమ్భోగయాచ్ఞాయాం రాగప్రత్యానయనాయ ప్రియవచనప్రయోక్తా, యథా దశకుమారచరితే -- 'త్రిభువనసర్గస్థితిసంహారసమ్బన్ధినీభిః కథాభిః ప్రత్యానీయమానరాగపూరా న్యరూపయత్' ఇతి। 'చటుశ్చాటుః ప్రియం వాక్యమ్' ఇత్యమరః। అత్ర తారమధురాణాం సారసరసితానాం మన్మథోద్దీపనత్వేన తజ్జనకత్వా త్సుఖశీతలత్వమ్, కషాయత్వాత్ సౌరభ్యమ్ అఙ్గానుకూలత్వాన్మాన్ద్యం చ వాయుగుణాః ప్రకాశితాః।కిం చ సరసజనవల్లభత్వాత్, రసనం శబ్దనం తత్సహితత్వాద్వా, సారసాః వన్దినః, తేషాం కూజితం లక్షణయా స్తుతిగీతిమఙ్గలం స్వసంనిధానేన తారం కుర్వన్। కమలామోదసదృశామోదవిశిష్టశ్చేతి ప్రియతమేఽపి యోజ్యమ్। స్త్రీణాం ప్రియతమానుకూల్య ప్రార్థనయా సాన్త్వప్రయోక్తేతి వాతేఽపి। ప్రత్యూషేష్విత్యనేన సకల సమృద్ధిభాజనతయా ప్రవృత్త్యన్తరవ్యగ్రతాభావాత్ప్రబలోద్దీపన సంనిధానాచ్చ పౌరాణా మవిరతరసికత్వం ధ్వనితమ్, శిప్రావాత ఇత్యనేన సర్వర్తుసుఖేషు తత్తటోద్యానేషు విహరణ శరణత్వం చ, తథా రఘువంశే -- 'అనేన యూనా సహ పార్థివేన రమ్భోరు కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే। శిప్రాతరఙ్గానిలకమ్పితాసు విహర్తుముద్యానపరంపరాసు' ఇతి లోకోత్తరేణ రూపేణ శిప్రాతటోద్యానానాం పరమోద్దీపనత్వం ధ్వనితమ్। అత్రోపమా సహోక్తిరలఙ్కారః॥31॥

శ్లో॥ జాలోద్గీర్ణైరుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై -
ర్బన్ధుప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తనృత్యోపహారః।
హర్మ్యేష్వస్యాః కుసుమసురభిష్వధ్వఖేదం నయేథాః
పశ్యల్లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాఙ్కితేషు॥ 32

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- జాల+ఉద్గీర్ణైః,+ఉపచిత-వపుః, కేశ-సంస్కార+ధూపైః
+ బన్ధుప్రీత్యా, భవన-శిఖిభిః,+దత్త-నృత్య+ఉపహారః।
హర్మ్యేషు,+అస్యాః, కుసుమ సురభిషు,+అధ్వఖేదమ్, నయేథాః,
పశ్యన్, లక్ష్మీమ్, లలిత-వనితా-పాద-రాగ+అఙ్కితేషు॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

జాల+ఉద్గీర్ణైః = కిటికీలగుండ బయలు వెడలిన,
కేశ–సంస్కార–ధూపైః= కురులకు వాసనబట్టెడు ధూపములచేత,
ఉపచిత–వపుః = పుష్టినొందిన శరీరముకలవాడవై,
బన్ధు–ప్రీత్యా = బన్ధువను ప్రేమతో,
భవన శిఖిభిః = గృహమయూరములచేత,
దత్త–నృత్య+ఉపహారః= ఈయబడిన నృత్యమను కానుకగలవాడవై,
కుసుమ–సురభిషు = పూలచే పరిమళవంతములును,
లలితా....అఙ్కితేషు = సుందరులగు స్త్రీలపాదములయందలి లత్తుకచే గుర్తింపబడినవియునగు,
హర్మ్యేషు = మేడలయందు,
అస్యాః = ఈ యుజ్జయినీనగరముయొక్క,
లక్ష్మీమ్ = శోభను,
పశ్యన్ = చూచుచు,
అధ్వ–ఖేదమ్ = మార్గాయాసమును,
నయేథాః = పోగొట్టుకొనుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! కిటికీలగుండ బయలువెడలిన కురులకు వాసన బట్టెడు ధూపములచేత, పుష్టినొందినశరీరముకలవాడవై, బన్ధువను ప్రేమతో ఈయబడిన నృత్యమను కానుక గలవాడవై, పూలచే పరిమళవంతములును, సుందరులగు స్త్రీల పాదములయందలి లత్తుకచే గుర్తింపబడినవియునగు, మేడలయందు ఈ యుజ్జయినీ నగర శోభను చూచుచు మార్గాయాసమును పోగొట్టుకొనుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

జాలోద్గీర్ణైః–(తృ.బ.), కేశసంస్కారధూపైః–(తృ.బ.), ఉపచితవపుః–(ప్ర.ఏ.), బన్ధుప్రీత్యా –(తృ.ఏ.), భవనశిఖిభిః–(తృ.బ.), దత్తనృత్యోపహారః–(ప్ర.ఏ.). కుసుమసురభిషు–(స.బ.), లలితా ....అఙ్కితేషు–(స.బ.), హర్మ్యేషు–(స.బ.), అస్యాః–(ష.ఏ.), లక్ష్మీమ్–(ద్వి.ఏ.), పశ్యన్–(శానచ్ ప్రత్యయము), అధ్వఖేదమ్–(ద్వి.ఏ.), నయేథాః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) జాలేభ్యః ఉద్గీర్ణాః తైః (ష.త.), జాలోద్గీర్ణైః.
ఆ) ఉపచితం వపుః యస్య సః, (బహువ్రీహిః), ఉపచితవపుః.
ఇ) కేశానాం సంస్కారః కేశసంస్కారః, (ష.త.), తస్య ధూపః (ష.త.) కేశసంస్కార ధూపః తైః, కేశసంస్కారధూపైః.
ఈ) బన్ధోః ప్రీతిః తయా, బన్ధుప్రీత్యా, (ష.త.)
ఉ) భవనేషు శిఖినః భవనశిఖినః, (స.త.), తైః, భవనశిఖిభిః.
ఊ) నృత్యమేవోపహారః నృత్యోపహారః, (రూపకసమాసః), దత్తః నృత్యోపహారః యస్మై సః, (బహువ్రీహిః), దత్తనృత్యోపహారః.

ఋ) కుసుమైః సురభిషు, కుసుమసురభిషు, (తృ.త.)

ౠ) అధ్వనః ఖేదః, తమ్, (ష.త.), అధ్వఖేదమ్.

ఎ) లలితాశ్చ తాః వనితాః, లలితవనితాః (కర్మధారయః), పాదయోః రాగః, పాదరాగః (స.త.), లలితవనితానామ్ పాదరాగః, (ష.త.), లలిత....రాగః తేన అఙ్కితేషు, (తృ.త.) లలిత....అఙ్కితేషు.

3) పాఠాంతరములు:– 1) ధూపై – ధూపైః, 2) భవన > భువన, 3) నృత్యోపహారః నృత్తోపహారః, > నృత్తోపచారః, 4) అధ్వఖేదం నయేథాః > అధ్వఖిన్నాన్తరాత్మా, 5) పశ్యన్ లక్ష్మీమ్ > లక్ష్మీం పశ్యన్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **లక్ష్మీమ్** > లక్ష్మీః

1) ఉణాదిసూత్రమ్ (3–160) – లక్షేర్ముట్ చ । లక్ష్మీః.

2) లక్షయతి పశ్యత్యఙ్కయతి వా సా లక్ష్మీః, విభూతిర్వా।

3) శ్లో॥ *సరసిజమనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యం*
*మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మ **లక్ష్మీం** తనోతి।*
ఇయమధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి తన్వీ
కిమివ హి మధురాణాం మణ్డనం నాకృతీనామ్॥ – *అ.శా. 1.20*

...చంద్రునిలోని మచ్చనల్లగానున్ననూ అది ఆతనికి **నూతనశోభ**ను కలిగించుచున్నది.

4) శ్లో॥ *కపాలనేత్రాన్తరలబ్ధమార్గైః–జ్యోతిః ప్రరోహై రుదితైశ్శిరస్తః।*
*మృణాలసూత్రాధికసౌకుమార్యాం–బాలస్య **లక్ష్మీం** గ్లపయన్తమిన్దోః॥*
– కుమారసంభవమ్ – *3.49*

"బ్రహ్మరంధ్రమునుండి వెలువడు దారులు కలిగి, వెడలివచ్చు తేజోంకురములచే తామరతూడుదారముకంటె మిక్కిలి సౌకుమార్యకిరణములుగల బాలచంద్రుని **శోభను** తాడింపజేయుచున్న" (శివభగవానుని మన్మథుడు చూచెను)–

ఆ) **అధ్వఖేదం నయేథాః > అధ్వఖిన్నాన్తరాత్మా**

అను పాఠాన్తరముచే 'నయేథాః' అనుక్రియాలోపమున, ఈ శ్లోకసంబంధము ముందు శ్లోకమందలి 'భర్తుః' అనుదానితో అనుసంధానమగుటచే, దీనిని 'యుగ్మము' గా భావింతురు.

ఇ) శ్లో॥ *ఓజః సమాసభూయస్త్వమేతద్గద్యస్య జీవితమ్।*
పద్యేఽప్యదాక్షిణాత్యానామిదమేకం పరాయణమ్॥ *80*

శ్లో॥ *తద్గురూణాం లఘూనాఞ్చ–బాహుల్యాల్పత్వమిశ్రణైః।*
ఉచ్చావచ ప్రకారం తద్దృశ్యమాఖ్యాయికాదిషు॥ *81* కావ్యదర్శః

ఈ శ్లోకము ఓజోగుణమునకుదాహరణముగా పేర్కొనదగును.

5) క్రియారూపము :– 1) **నయేథాః**

1) ణియ (నయ్)–గతౌ(తీసికొనివచ్చుట)–భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ. విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **నయేథాః**–నయేయాథామ్–నయేధ్వమ్.

6) అలంకారములు :– ఇందు అత్యుత్తమమైన ఆశయము వర్ణింపబడినది గాన 'ఉదాత్తాలఙ్కార' మున్నదని చెప్పదగును.

మూలమ్– *ఆశయస్య విభూతేర్వా యన్మహత్త్వమనుత్తమమ్।*
ఉదాత్తం నామ తం ప్రాహురలఙ్కారం మనీషిణః॥ –కావ్యాదర్శః 2.300

వ్యాఖ్య:– ఆశయస్య అభిప్రాయస్య మనోవ్యాపారస్వరూపస్య విభూతేః సమ్పదో వా యత్ అనుత్తమమ్ అత్యధికం మహత్త్వం తత్ మనీషిని ఉదాత్తం నామాలంకారం ప్రాహుః, యత్ర ప్రస్తుతస్యాలౌకికం మహాశయత్వం మహావిభవత్వం వా వర్ణ్యతే ఉదాత్తో నామాలఙ్కారః ఇత్యర్థః॥ – 'ప్రకాశ'.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– జాలోద్గీర్ణైరితి । జాలోద్గీర్ణైర్గవాక్షమార్గనిర్గతైః । "జాలం గవాక్ష ఆనాయే జాలకే కపటే గణే" ఇతి యాదవః ॥ కేశసంస్కారధూపైః, వనితాకేశవాసనార్థైర్గన్ధద్రవ్యధూపై రిత్యర్థః । అత్ర సంస్కారధూపయోస్తాదర్థ్యేఽపి యూపదార్వాదివత్ప్రకృతివికారత్వాభావాదశ్వ ఘాసాదివత్షష్ఠీసమాసో న చతుర్థీసమాసః । ఉపచితవపుః పరిపుష్టశరీరః । బన్ధౌ బన్ధురితి వా ప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్గృహమయూరైర్దత్తో నృత్యమేవోపహార ఉపాయనం యస్మై స తథోక్తః ॥ "ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా" ఇత్యమరః॥ కుసుమైః సురభిషు సుగన్ధిషు । లలితవనితాః సున్దరస్త్రియః । "లలితం త్రిషు సున్దరమ్" ఇతి శబ్దార్ణవే । తాసాం పాదరాగేణ లాక్షారసేనాఙ్కితేషు చిహ్నితేషు హర్మ్యేషు ధనికభవనేషు । అస్యా ఉజ్జయిన్యా లక్ష్మీం పశ్యన్, అధ్వనః అధ్వగమనస్య ఖేదం క్లేశం నయేథా అపనయ ॥32॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– (33వ శ్లోకము చూడుము)

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ విశాలాం ప్రవిశ్య విగలితసరణిఖేదప్రసన్నచేతసా భవతా దురితభరహరణబన్ధురిన్దుమౌలిరుపసర్త్తవ్య ఇత్యాహ శ్లోకద్వయేన –– జాలేతి । జాలోద్గీర్ణైః గవాక్షవివరనిష్క్రాన్తైః । 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే' ఇతి వైజయన్తీ । అయత్నలభ్యత్వమనేన ద్యోత్యతే । ఉపచితవపుః ఆప్యాయితశరీరః, ధూమస్యైవ మేఘాకారపరిణామాత్, యథా హర్షచరితే––'స్వమపి ధూమమమ్భోదసమ్భూతిభియేవ భక్షయన్తః' ఇతి । కేశసంస్కార ధూపైః॥ శిరోరుహాధివాసనార్థైరగరుచన్దనాదిచూర్ణావకీర్ణహుతవహోద్గీర్ణతయా సుగన్ధితై ర్ధూమైః । 'ధూమస్తరిర్మేఘవాహీ ధూపోఽసౌ గన్ధవాసితః' ఇతి వైజయన్తీ । బన్ధుప్రీత్యా సుహృదయమస్మాకమాగత ఇతి హర్షేణ।భవనశిఖిభిః క్రీడార్థం గృహేషు సంవర్ధితైర్మయూరైః । హర్మ్యేష్వితి । గిరిశిఖరవదభ్రంలిహత్వాద్విశ్రమౌచిత్యమ్, బహువచనేన వివిధవృత్తాన్త కాన్తతయా తత్ర తత్ర రసానురోధేన విహర్తవ్యమితి చ వ్యజ్యతే । అస్యాః ఉజ్జయిన్యాః ।

కుసుమసురభిషు ఉపహారపుష్పాదిభిః సురభిషు । లలితవనితాపాదరాగాఙ్కితేషు లావణ్య వర్షిణీనాం స్త్రీణాం దయితదర్శనసమ్భ్రమాదిభిరార్ద్రరాగమేవ నిహితానాం చరణానాం యావకరసేన చిహ్నితేషు, అథవా పాదానామేవ కాన్త్యా లిప్తేష్విన్తి, తాసాం సదా సంనిధానం ధ్వనితమ్। 'రాగోఽనురాగే లాక్షాదౌ త్విషి' ఇతి వైజయన్తీ।ఆభ్యాం లోకోత్తరోద్దీప నాలమ్బనవిభావసమ్పత్త్యా రసోల్లాసో ధ్వన్యతే। అధ్వఖిన్నాన్తరాత్మా మార్గగమనతాన్తేన శరీరేణ విగలితోత్సాహం మనో యస్య సః, యథా వైద్యకే -- **'మనఃశరీరయోస్తాపః పరస్పరమభివ్రజేత్। ఆధారాధేయభావేన తప్తాజ్యఘటయోరివ।**'ఇతి। ఖేదం నీత్వా శ్రమం గమయిత్వా ఇత్యనువాదేనాయత్నసాధ్యత్వముక్తమ్। నీత్వేత్యస్య యాయా ఇత్యుత్తరశ్లోక గతేనాన్వయః। అత్రానుష్ఠితమృష్టభోజనస్య జనపదజనోపహారముదితస్యాభిమతవిషయోప స్థానహృద్యప్రాసాదవిహారిణో ధరణీపతేః సమాధిరనుసన్ధేయః। ఉదాత్తమలఙ్కారః॥32॥

శ్లో॥ భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిరితి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః
పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య।
ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్యా-
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తైర్మరుద్భిః॥ 33

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- భర్తుః, కణ్ఠ-ఛవిః,+ఇతి, గణైః, సాదరమ్, వీక్ష్యమాణః,
పుణ్యమ్, యాయాః,+త్రి-భువనగురోః,+ధామ, చణ్డీశ్వరస్య।
ధూత+ఉద్యానమ్, కువలయ-రజో-గన్ధిభిః,+గన్ధవత్యాః
+తోయ-క్రీడా-నిరత-యువతి-స్నాన-తిక్తైః,+మరుద్భిః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

భర్తుః = ప్రభువగు నీలకంఠునియొక్క,
కణ్ఠచ్ఛవిః+ఇతి = కంఠము కాంతివంటి కాన్తిగలవాడవను కారణమువలన,
గణైః = ప్రమథగణములచేత,
సాదరమ్ (యథాతథా)= ఆదరముగ,
వీక్ష్యమాణః(సన్) = చూడబడుచున్న వాడవగుచుండ,
కువలయ......గన్ధిభిః = పద్మపరాగ పరిమళములు గలవియు,
తోయ.....తిక్తైః = పయః క్రీడానిరతలగు ప్రమదలస్నానసంబంధతిక్తములు గలవియునగు,
గన్ధవత్యాః = గంధవతీనదియొక్క,
మరుద్భిః = వాయువులచేత,
ధూత+ఉద్యానమ్ = కంపితములైన తోటలు గలదియును,
పుణ్యమ్ = పరమపవిత్రమైనదియును,
త్రిభువనగురోః = త్రిభువన ప్రభువును అగు,
చణ్డీశ్వరస్య = చండికాపతియగు శివభగవానునియొక్క,

ధామ = స్థానమును,
యాయాః = పొందుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! నీలకంఠుని కంఠకాన్తి గలవాడవను కారణమున, ప్రమథ గణములచేత ఆదరముగ చూడబడుచున్నవాడవగుచుండ, పద్మపరాగపరిమళములు గలవియు, పయః క్రీడానిరతలగు ప్రమదల స్నాన సంబంధ తిక్తములు గలవియునగు గంధవతీనదియొక్క వాయువులచేత కంపితములైన తోటలు గలదియు, పరమ పవిత్రమైన త్రిభువనప్రభువగు చండీశ్వరస్థానమును పొందుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

భర్తుః–(ష.ఏ.), కణ్ఠచ్ఛవిః–(ప్ర.ఏ.), గణైః–(తృ.బ.), సాదరమ్–(అవ్య.), వీక్ష్య మాణః –(ప్ర.ఏ.), కువలయరజోగన్ధిభిః–(తృ.బ.), తోయ....తిక్తైః–(తృ.బ.), గన్ధవత్యాః –(ష.ఏ.), మరుద్భిః–(తృ.ఏ.), ధూతోద్యానమ్–(ద్వి.ఏ.), పుణ్యమ్–(ద్వి.ఏ.), త్రిభువన గురోః–(ష.ఏ.), చణ్డీశ్వరస్య–(ష.ఏ.), ధామ–(ద్వి.ఏ.), యాయాః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) కణ్ఠస్యేవ ఛవిః యస్య సః, కణ్ఠచ్ఛవిః–వ్యధికరణబహువ్రీహిః.

ఆ) త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః, త్రిభువనమ్ (సమాహారద్విగుః), తస్య గురుః (ష.త.) తస్య, త్రిభువనగురోః.

ఇ) చణ్డ్యా ఈశ్వరః తస్య, (ష.త.) చణ్డీశ్వరస్య.

ఈ) ధూతం ఉద్యానం యస్మింస్తత్, తత్, (బహువ్రీహిః) ధూతోద్యానమ్.

ఉ) కువలయానాం రజాంసి (ష.త.) కువలయరజః, తేషాం గన్ధః, కువలయరజోగన్ధః (ష.త.), సః, యేషాం అస్తీతి తైః – కువలయరజోగన్ధిభిః (బహువ్రీహిః).

ఊ) తోయే క్రీడా, తోయక్రీడా (స.త.), తస్యాం నిరతాః, తోయక్రీడానిరతాః, తాశ్చ యువతయః, తోయక్రీడానిరతయువతయః, (కర్మధారయః), తాసాం స్నానమ్, (ష.త.), తేన తిక్తాః తైః (తృ.త.), తోయ...తిక్తైః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) వీక్ష్యమాణః > వీక్షమాణః, దృశ్యమానః, 2) యాయాః > జాయాః, 3) చణ్డీశ్వరస్య > చణ్డేశ్వరస్య, 4) ధూతోద్యానమ్ > దౌతోద్యానమ్, 5) తోయక్రీడానిరత > తోయక్రీడావిరత.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిః** – 1) The dark blue of the land is compared to the color of the neck of Shiva, which became of this hue upon his swallowing the poison produced at the churning of the ocean. The story is thus related in Mahima Sinhagani's glossary :--

"As the Devas and Asuras continued to churn the ocean more than enough, that deadly poison issued from its bed, burning like a raging fire, whose deadful fumes in a moment spread throughout the world, confounding the three regions of the Universe with its mortal stench, until శివ, at the word of బ్రహ్మ swallowed the fatal drug, to save mankind, and from that time he was called 'నీలకణ్ఠ', because his throat was stained blue. -- Nandargikar.

2) **కణ్ఠః** – ఉణాదిసూత్రమ్ (1–103) కణేష్ఠః కణ్ఠ।
కణతి యేన శబ్దం కరోతీతి కణ్ఠః, గలో ధ్వనిర్వా॥

ఆ) **ధూతోద్యానమ్:–**

శ్లో॥ అనేన యూనా సహ పార్థివేన–రమ్భోరు! కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే।
శిప్రాతరఙ్గానిలకమ్పితాసు–విహర్తుముద్యానపరమ్పరాసు॥ – ర.వం. 6.35

"ఓ యరటి స్తంభములవంటి తొడలుగల ఇందుమతీ! యౌవనవంతుడైన ఈ యవన్తిరాజుతో **శిప్రా**నది యలలనుండి వచ్చెడు గాలిచేత గదలెడి యుద్యానవనములలో విహరింప నీకు నిష్టమున్నదా?"

ఇ) 1) *శ్లో॥ ముక్తకం కులకం కోషః సఙ్ఘాత ఇతి తాదృశః।*
సర్గబన్ధాంశరూపత్వాదనుక్తః పద్యవిస్తరః॥ – కావ్యాదర్శః 1–13

a) **ముక్తకమ్:–** 'ముక్తకం శ్లోక ఏవైకః చమత్కారక్షమః సతామ్'। ఒక శ్లోకమైనను చమత్కారజనకమైనచో, అది ముక్తకము. ఉదా: అమరుశతకము.

b) **కులకము:–** ఐదు లేక అంతకంటె అధిక సంఖ్యాకములగు, ఏకాన్వయము గల శ్లోకములు.

2) ***శ్లో॥ ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిః శ్లోకైర్విశేషకమ్।***
కలాపకం చతుర్భిః స్యాత్ తదూర్ధ్వం కులకం స్మృతమ్॥

3) ***శ్లో॥ కోషః శ్లోక సమూహస్తు స్యాదన్యోన్యానపేక్షకః।***
వ్రజ్యా క్రమేణ రచితః స ఏవాతిమనోరమః॥

4) శ్లో॥ ***యత్ర కవిరేకకమర్థం వృత్తేనైకేన వర్ణయతి కావ్యే।***
సంఘాతః స నిగదితః వృన్దావన మేఘదూతాదిః॥

సంఘాతము:– ఒక విషయమును ఒకే వృత్తములో వర్ణించు కావ్యము సంఘాతము. ఉదా:– మేఘదూతమ్, బృందావనమ్ మొదలైనవి.

శ్లోకములు 32, 33లు యుగ్మముగ చెప్పబడినవి గమనింతురుగాక.

5) క్రియారూపములు:– 1) యాయాః. దీనికి పాఠాన్తరము 2) జాయాః

1) యా ప్రాపణే (పొందుట,వెళ్ళుట) అదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. **విధిలిఙ్** – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **యాయాః**–యాయాతమ్–యాయాత.

2) జన (జన్)–జననే–జుహోత్యాది ప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ.
ఆశీర్లిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **జాయాః**–జాయాస్తమ్–జాయాస్త.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమునందు 'ఉదాత్తాలఙ్కార' మున్నదని చెప్పదగును.
లక్షణమ్:– *ఉదాత్తమృద్ధిశ్చరితం శ్లాఘ్యం వాన్యోపలక్షణమ్।*
సానౌ యత్రాభవద్యుద్ధం తద్ధూర్జటికిరీటినోః॥ – చన్ద్రాలోకః (160)
సమృద్ధినిగాని, అన్యోపలక్షణమైన శ్లాఘ్యచరితమునుగాని వర్ణించినచో, అది ఉదాత్తాలంకారమగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– భర్తురితి । భర్తుః స్వామినో నీలకణ్ఠస్య భగవతః కణ్ఠస్యేవ ఛవిర్యస్యాసౌ కణ్ఠచ్ఛవిరితి హేతోర్గణైః ప్రమథైః । "గణస్తు గణనాయాం స్యాద్గణేశే ప్రమథే చయే" ఇతి శబ్దార్ణవే । సాదరం యథా తథా వీక్ష్యమాణః సన్, ప్రియవస్తుసాదృశ్యాదతిప్రియత్వం భవేదితి భావః। త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనమ్, "తద్ధితార్థ –" (పా. 2. 1. 51) ఇత్యాదినా సమాసః। తస్య గురోస్త్రైలోక్యనాథస్య చణ్డీశ్వరస్య కాత్యాయనీ వల్లభస్య పుణ్యం పావనం ధామ మహాకాలాఖ్యం స్థానం యాయా గచ్ఛ । విధ్యర్థే లిఙ్। శ్రేయస్కరత్వాత్సర్వథా యాతవ్యమితి భావః । ఉక్తం చ స్కాన్దే – "ఆకాశే తారకం లిఙ్గం పాతాలే హాటకేశ్వరమ్ । మర్త్యలోకే మహాకాలం దృష్ట్వా కామమవాప్నుయాత్ ।" ఇతి । న కేవలం ముక్తిస్థానమిదం కిన్తు విలాసస్థానమపీత్యాహ – ధూతేతి । కువలయరజోగన్ధిభి రుత్పలపరాగగన్ధవద్భిస్తోయక్రీడాసు నిరతానామాసక్తానాం యువతీనాం స్నానం స్నానీయం చన్దనాది। కారణే ల్యుట్ । "స్నానీయేఽభిషవే స్నానమ్" ఇతి యాదవః। తేన తిక్తైః సురభిభిః । "కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభే చ ప్రకీర్తితాః" ఇతి హలాయుధః। సౌగన్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణద్వయమ్। గన్ధవత్యా నామ నద్యాస్తత్రత్యాయా మరుద్భిర్మారుతై ర్ధూతోద్యానం కమ్పితాక్రీడమితి ధామ్నో విశేషణమ్ ॥ 33 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– హే కేశ! కో బ్రహ్మా తస్య ప్రభో! శ్రీకృష్ణ! బ్రహ్మాపి త్వత్ప్రేరితక్షణ ఏవాత్ర ప్రతిష్ఠాం కృతవానితి సూచయితుం కేశ ఇతి సమ్బోధనమ్ । హే అధ్వఖిన్న! అన్తరాత్మా త్వం అస్యా గుణ్డిచానగర్యాః హర్మ్యేషు ఖేదమధ్వశ్రమం ముక్త్వా త్రిభువన గురోర్బ్రహ్మణః పుణ్యం ధామ ప్రతిష్ఠాస్థానం యాయా గచ్ఛేః । త్వం కిమ్భూతః । జాలా ద్గవాక్షాదుద్గీర్ణైః సంస్కారధూపైః గుగ్గులుమహిసాక్ష్యాదిసంస్కారయుక్తైః ధూపైరుపచితవపుః । తవ కృష్ణత్వాత్ కృష్ణేన ధూమేనైక్యే ఉపచయో యుక్త ఏవ । శిఖాస్త్యేషాం శిఖినో విప్రాః , భవనస్య గృహస్య విప్రైః గృహస్థైః విప్రైరథవా భవనే శిఖినోఽగ్నయో యేషాం తైరగ్నిహోత్రిభిః, బన్ధుప్రీత్యా యజ్ఞఫలదాయితయాఽయమేవాస్మాకం బన్ధుః గృహాగత ఇతి ప్రీత్యా దత్తో నృత్యయుక్త ఉపహారో నైవేద్యాదిః యస్మై స తథా । అగ్నిహోత్రిభిర్బన్ధౌ గృహాగతేఽర్చా క్రియత ఏవ । పరమబన్ధుతయా నృత్యమ్ । హర్మ్యేషు కీదృక్షు ––

పూజార్థమానీతైః కుసుమైః సుగన్ధిషు లలితాస్స్వత్ప్రసాదమాలాదినా భూషితా యే వనితా భక్తాః । 'వన షణ సమ్భక్తౌ' । కర్తరి క్తః । తేషాం య ఆపాద ఆపాదనం త్వద్గుణగానం తస్య యో రాగః కేదారాదిస్తేనాఙ్కితేషు । లలితేతి రాగవిశేషణం వా। త్వం పునః కిమ్భూతః గణైరశ్వమేధాఙ్గసమ్భూత–తీర్థ–సమీపస్థిత–శివస్య ప్రమథైః భర్తురస్మత్ప్రభోః శివస్య కణ్ఠ చ్ఛవిర్గలశోభా ఇతి అనేన త్వద్దేహకాన్తిప్రకారేణేతి సాదరం వీక్ష్యమాణః । సఙ్జ్ఞాతే ప్రథమే గణః । ధామ కిమ్భూతమ్ । కుః పృథ్వీ తస్యా వలయస్య మణ్డలస్య సమ్బన్ధీని సమవాయకారణాని యాని రజాంసి పరమాణవః (భుస్తద్గృహ్ణాణః స నితాద్రష్టా) తేషాం గన్ధోఽల్పాని రజాంసి యేషు । అద్ధార్థాద్వేతి గన్ధాదిభిః తైః గన్ధవతీ పృథ్వీ । తస్యా యా సముద్రోర్మిషు తోయక్రీడా । తత్రావిరతమనివృత్తం ప్రవృత్తం యద్యువతిస్నానమ్ । సముద్ర స్థితాతదూర్మిభిర్జలక్రీడాం కుర్వన్తీవ భూరేవ కుఙ్కుమచన్దనలేపాది సుగన్ధిర్యువతిస్తస్యా స్నానమిత్యర్థః । తేన తిక్తైః సుగన్ధమరుద్భిర్దైవైః । చణ్డేశ్వరస్య అత్యన్తకోపనస్యేశ్వరస్యాతి –క్రుద్ధస్య శ్రీనరసింహస్య । ధూతం కమ్పితముద్యానం యస్మిన్ తత్ । సమస్తస్యాసమస్తే –నానిత్యాక్షేపేణ సఙ్గతిః । తిక్తం సుగన్ధ్యపి । వనితా జనితాత్యర్థాఽనురాగాయాఞ్చ యోషితి। వనితం యాచితే తు స్యాద్వనితం సేవితేఽపి చ। అథ గన్ధవతీ పృథ్వీ పురుభిద్వ్యాసమాతృకః। ఇతి మేదినీకారః ॥ 32 – 33 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ పరమేశ్వరపరిసరముపసరతస్తవ తద్దర్శనాత్పూర్వమేవ సౌభాగ్యభాగ్యభాజనతా భవిష్యతీత్యనువాదముఖేనాహ –– భర్తురితి। భర్తుః స్వామినః, ఇతి సాదరత్వే హేతుః । కణ్ఠచ్ఛవిః కణ్ఠచ్ఛవిసదృశచ్ఛవిః । 'శోభా కాన్తిర్ద్యుతిశ్ఛవిః' ఇత్యమరః । కాలకూటమృగమదకలితకాలిమస్నిగ్ధత్వాత్పరమేశ్వరకణ్ఠస్య తత్సవర్ణతయా తదనుస్మారకం భవన్తం భాగ్యరాశిరయమితి సబహుమానం పార్షదాః పరమేశ్వరహృదయ భూతాః ప్రేక్షిష్యన్తే, కిమతః పరం సుకృతఫలమితి భావః । పుణ్యం పాపహరమ్ । త్రిభువనగురోః విశిష్టజ్ఞానప్రదానాత్సర్వలోకమాన్యస్య, **'అష్టాదశానామేతానాం విద్యానాం భిన్నవర్త్మనామ్ । ఆదికర్తా కవిః సాక్షాచ్ఛూలపాణిరితి శ్రుతిః'** ఇతి వాయూక్తేః । అథవా పితామహస్యాపి పితృత్వాత్ త్రిభువనగురుః, 'యోఽగ్రే మాం విదధే పుత్రం ఛన్దశ్చ ప్రహిణోతి మే' ఇతి వాయూక్తేః । ధామ ఆలయమ్ । పుణ్యం ధామేత్యుక్తేర్ధామ్న ఏవ దర్శనాదిభిః పాపహరణసామర్థ్యం ధ్వన్యతే, **'దూరతః శిఖరం దృష్ట్వా నమస్కుర్యా–చ్ఛివాలయమ్। సప్తజన్మకృతం పాపం తత్ క్షణాదేవ నశ్యతి'** ఇతి శ్రీనన్దికేశ్వరవచనాత్। చణ్డేశ్వరస్య చణ్డః క్రూరః సంహర్తృత్వాత్,ఈశ్వరః నియామకత్వాత్ప్రపఞ్చస్య యః, తస్య, అథవా గౌరీపతేః। అనేనాతిక్రమే శ్రేయఃప్రతిబన్ధకత్వమపి స్యాదితి ద్యోత్యతే। న కేవల మాముత్రికం కాలాన్తరభావి, తాదాత్వికం వైషయికమపి తదుపగమే సుఖం భవిష్యతీత్యాహ –– ధూతోద్యానమితి । గన్ధవతీతి కాచిన్నదీ । తోయక్రీడావిరతయువతిస్నానతిక్తైః చిరం జలే విహృత్య తతో నివృత్తానాం తరుణీనాం స్నానేన, స్నానమితి స్నానోపకరణ భూతగన్ధ

ద్రవ్యోపలక్షణమ్। 'స్నానీయేఽభిషవే స్నానమ్' ఇతి వైజయన్తీ। తేన సురభిభిః। అత్ర గన్ధవత్యా పరిభోగే ఇన్దీవరపరాగగన్ధసమ్పర్కమాత్రమ్, యువతిజనసంశ్లేషే తు స్పృహణీయపరిమల విశిష్టత్వం చ మరుత ఇతి గన్ధశబ్దతిక్తశబ్దాభ్యాం గన్ధవత్యా యువతీనాం వ్యతిరేకో ధ్వన్యతే । తద్దర్శనాచ్చ చమత్కారేణ మత్సరేణ వా సహృదయ తయా కాముకాన్తరత్వేన వా తరలితముద్యానం యత్ర । అనేన విశిష్టనాయికాన్తర పరిరమ్భోపలమ్భనిర్వృతస్య మరుతో యత్కిఞ్చిత్కారితాలక్షణో మదో వ్యజ్యతే । అత్ర చ పూర్వం 'స త్వయైవోపపాద్యః' ఇతి జలమోక్షణస్యోక్తేరిదానీం శిప్రాగన్ధవత్యోః ప్రసఙ్గాచ్చ ఉభయోర్యథారుచి జలపానం త్వయాన్యతరస్యాం విధేయమిత్యుక్తం వేదితవ్యమ్ । అత్ర స్మరణముదాత్తం చాలఙ్కారః ॥ 33 ॥

శ్లో॥ అప్యన్యస్మిఞ్జలధర! మహాకాళమాసాద్య కాలే
స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావదత్యేతి భానుః।
కుర్వన్సన్ధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా-
మామన్ద్రాణాం ఫలమవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్॥ 34

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- అపి,+అన్యస్మిన్, జలధర!, మహాకాళమ్, ఆసాద్య, కాలే, స్థాతవ్యమ్, తే, నయనవిషయమ్, యావత్, అత్యేతి, భానుః। కుర్వన్, సన్ధ్యా-బలి-పటహతామ్, శూలినః, శ్లాఘనీయామ్, ఆమన్ద్రాణామ్, ఫలమ్, అవికలమ్, లప్స్యసే, గర్జితానామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే జలధర! - ఓ మేఘుడా!

మహాకాళమ్ = మహాకాళమను చండీశ్వరస్థానమును,
అన్యస్మిన్ = సంధ్యాతిరిక్తమగు,
కాలే = సమయమందు,
ఆసాద్య అపి = చేరినను,
తే = (నీవు),
స్థాతవ్యమ్ = కనుపెట్టుకొనియుండవలసినది,
యావత్ = ఎంతలో
భానుః = సూర్యభగవానుడు,
నయన-విషయమ్ = దృష్టిపథమును,
అత్యేతి = అతిక్రమించుచున్నాడో,
శ్లాఘనీయామ్ = స్తవనీయమగు,
శూలినః = శివునియొక్క
సన్ధ్యా-బలి-పటహతామ్= సంధ్యా పూజయందలి ఢక్కావాద్యత్వమును,
కుర్వన్ = చేయుచు,

ఆమన్ద్రాణామ్ = కొంచెముగ గంభీరములైన,
గర్జితానామ్ = ఉఱుములయొక్క,
అవికలమ్ = పూర్ణమైన,
ఫలమ్ = ఫలమును,
లప్స్యసే = పొందగలవు.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! మహాకాళమను చణ్డీశ్వరస్థానమును సంధ్యాతిరిక్తమగు సమయమందుచేరినను,నీవు,ఎంతలో సూర్యభగవానుడు దృష్టిపథమును అతిక్రమించునో, అంతవఱకు కనుపెట్టుకొనియుండవలసినది. స్తవనీయమగు శివుని యొక్క సంధ్యాపూజ యందలి ఢక్కావాద్యత్వమును చేయుచు, కొంచెముగ గమ్భీరములైన ఉఱుములయొక్క పూర్ణఫలమును పొందగలవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

మహాకాళమ్-(ద్వి.ఏ.), అన్యస్మిన్-(స.ఏ.), కాలే-(స.ఏ.), ఆసాద్య-(అవ్య.), అపి-(అ.),తే-(ష.ఏ.), స్థాతవ్యమ్-(కృత్తు), యావత్-(అవ్య.), భానుః-(ప్ర.ఏ.), నయనవిషయమ్-(ద్వి.ఏ.), అత్యేతి-(క్రియ), శ్లాఘనీయామ్-(ద్వి.ఏ.), శూలినః-(ష.ఏ.), సన్ధ్యా....హతామ్-(ద్వి.ఏ.), కుర్వన్-(క్రియావిశేషణము), ఆమన్ద్రాణామ్-(ష.బ.),గర్జితానామ్-(ష.బ.),అవికలమ్-(ద్వి.ఏ.),ఫలమ్-(ద్వి.ఏ.), లప్స్యసే-(క్రియ)

2) సమాసములు:-

అ) జలానాం ధరో జలధరః, (ష.త.), తత్ సమ్బుద్ధో జలధర!

ఆ) నయనయోః విషయః, నయనవిషయః (ష.త.), తమ్, నయనవిషయమ్.

ఇ) సన్ధ్యాయాః బలిః, సన్ధ్యాబలిః (ష.త.), తస్య పటహః, సన్ధ్యాబలిపటహః (ష.త.), తస్య భావః తమ్, సన్ధ్యాబలిపటహతామ్.

ఈ) న వికలమ్ > అవికలమ్, (నఞ్తత్పురుషః).

3) పాఠాంతరములు:- 1) అత్యేతి > అభ్యేతి, 2) ఆమన్ద్రాణామ్ > ఆమర్ద్రాణామ్, ఆమన్త్రాణామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **సన్ధ్యా** - 1) ఉణాదిసూత్రమ్ (4-113) - అధ్న్యాదయశ్చ। అధ్న్యా, సన్ధ్యా, కన్యా, బన్ధ్యా। సందధాతి యస్యాం వేలాయాం సా **సన్ధ్యా**, సాయంకాలః ప్రతిజ్ఞా వా।

2) సమ్ సమ్యక్ ధ్యాయత్యస్యామితి। సమ్+ధ్యై చిన్తాయామ్+'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్.

3) శ్లో॥ *కాలస్య తిస్రో భార్యాశ్చ* ***సన్ధ్యా****రాత్రిదినాని చ।*
యాభిర్వినా విధాత్రా చ సంఖ్యా కర్తుం న శక్యతే॥ ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే.

4) శ్లో॥ ....**సన్ధ్యా** తు పితృసూః ..... 54 (అభిధానచిన్తామణిః)

5) శ్లో॥ ఉత్థాయావశ్యకం కృత్వా కృతశౌచస్సమాహితః।
పూర్వాం **సన్ధ్యాం** జపం స్తిష్ఠేత్స్వకాలే చాపరాం చిరమ్॥ 93

శ్లో॥ ఋషయో దీర్ఘసన్ధ్యత్వాద్దీర్ఘమాయురవాప్నుయుః।
ప్రజ్ఞా యశశ్చ కీర్తిం చ **బ్రహ్మవర్చసమేవ** చ॥ 94–మనుస్మృతి–4

ఆ) **సర్వమూ–శివస్వరూపమే**

శ్లో॥ శమ్భుః శర్వః స్థాణురీశాన ఈశో రుద్రోడ్డీశో వామదేవో వృషాఙ్కః।
కణ్ఠేకాలః శఙ్కరో నీలకణ్ఠః శ్రీకణ్ఠోగ్రో ధూర్జటిర్భీమభర్గౌ॥ 2–109

శ్లో॥ మృత్యుఞ్జయః పఞ్చముఖోఽష్టమూర్తిః శ్మశానవేశ్మా గిరిశో గిరిశః।
షణ్డః కపర్దీశ్వర ఊర్ధ్వలిఙ్గ ఏకత్రిదృగ్భాలదృగేకపాదః॥ 110

శ్లో॥ మృడోఽట్టహాసీ ఘనవాహనోఽహిర్బుధ్నో విరూపాక్షవిషాన్తకౌ చ।
మహావ్రతీ వహ్నిహిరణ్యరేతాః శివోఽస్థిధన్వా పురుషాస్థిమాలీ॥ 111

శ్లో॥ స్యాద్వ్యోమకేశః శిపివిష్టభైరవౌ దిక్కృత్తివాసా భవనీలలోహితౌ।
సర్వజ్ఞనాట్యప్రియఖణ్డపర్శవో మహాపరా దేవనటేశ్వరా హరః॥ 112

శ్లో॥ పశుప్రమథభూతోమాపతిః పిఙ్గజటేక్షణః।
పినాకశూలఖట్వాఙ్గగఙ్గాహీన్దుకపాలభృత్॥ 113

శ్లో॥ గజపూషపురానఙ్గకాలాన్ధకముఖాసుహృత్॥

అని 'అభిదానచిన్తామణిః' శివభగవానుని '77' నామాలను ఉదాహరించినది.

5) క్రియారూపములు:– 1) లప్స్యసే 2) అత్యేతి – అతి ఉపసర్గ.

1) డులభష్ (లభ్) ప్రాప్తౌ (పొందుట) భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ.
లృట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **లప్స్యసే**–లప్స్యేథే–లప్స్యధ్వే.

2) ఇణ్ (ఇ) గతౌ (వెళ్ళుట) – అదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **అత్యేతి**–అతీతః–అత్యన్తి.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున ఉత్తరార్ధస్థితవాక్యార్థము పూర్వార్ధస్థిత స్థితికి హేతువగుటవలన 'కావ్యలిఙ్గాలఙ్కార' మున్నదని చెప్పదగును. లక్షణమ్–

"హేతోర్వాక్యపదార్థే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్।"

యత్ర హేతుర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వా ప్రతిపాద్యతే తత్కావ్యలిఙ్గమ్.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– అపీతి । యుగ్మమ్ । హే జలధర! మహాకాలం నామ పూర్వోక్తం చణ్డీశ్వరస్థానమన్యస్మిన్సన్ధ్యాతిరిక్తేఽపి కాల ఆసాద్య ప్రాప్య తే తవ స్థాతవ్యమ్, త్వయా

స్థాతవ్యమిత్యర్థః । "కృత్యానాం కర్తరి వా" (పా. 2. 3. 71) ఇతి షష్ఠీ । యావద్యావతా కాలేన భానుః సూర్యో నయనవిషయం దృష్టిపథమత్యేత్యతిక్రామతి, అస్తమయకాలపర్యన్తం స్థాతవ్యమిత్యర్థః । యావదిత్యేతదవధారణార్థే, "యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే" ఇత్యమరః ॥ కిమర్థమత ఆహ – కుర్వన్నితి । శ్లాఘనీయాం ప్రశస్యాం శూలినః శివస్య సన్ధ్యాయాం బలిః పూజా తత్ర పటహతాం కుర్వన్ సమ్పాదయన్ । ఆమన్ద్రాణామీషద్గమ్భీరాణాం గర్జితానామవికలమఖణ్డం ఫలం లప్స్యసే ప్రాప్స్యసి ॥ లభేః కర్తరి లృట్ । మహాకాలనాథబలిపటహత్వేన వినియోగాత్తే గర్జితసాఫల్యం స్యాదిత్యర్థః ॥ 34॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– అప్యన్యస్మిన్నితి । హే శ్రీకృష్ణ! అన్యస్మిన్నపి । కాలే మదన్తరం కాలాన్తరేఽపి జలధరాణాం మహాకాలం వర్షాకాలమాసాద్య తే త్వయా గుణ్డిచామణ్డపే సప్తదినాని స్థాతవ్యమ్ । భానుః సూర్యో యావద్ నయనయోర్విషయం అభ్యేతి ఉదయతే, తావత్ ప్రలయపర్యన్తమిత్యర్థః । ప్రలయే హి సూర్యో నావలోక్యతే । అనన్తరం ప్రలయే ఉపస్థితే సతి । జగద్భక్షణాయ గర్జతః శూలినః శూలధరస్య రుద్రస్యామన్ద్రాణాం గర్జితానాం శ్లాఘనాయోగ్యాం సన్ధినామవలేః సమ్బన్ధినీం పటహతాం వాద్యభావం కుర్వన్, త్వం ఫలముదుమ్బరాది ఫలవద్వర్తులం బ్రహ్మాణ్డం అవికలమేకీభూతం లప్స్యతే ప్రాప్స్యసి । రాజ్ఞాం సన్ధానకాలే హి పటహా వాద్యన్తే । శరీరేన్ద్రియవిషయాత్మకానాం చతుర్దశానాం భువనానాం పఞ్చీకృతేషు మహాభూతేషు సన్ధిః । పఞ్చీకృతానామపఞ్చీకృతేషు సన్ధిః । తస్య చ యత్ సన్ధానమిత్యేవం సన్ధిసమూహసమ్బన్ధి శబ్దం రుద్రస్య గర్జనం కుర్వంస్త్వమేవైక ఔదుమ్వరం ఫలమివ బ్రహ్మాణ్డపక్వఫలాత్మసాత్కర్తుమాప్స్యసీత్యర్థః ॥ 34 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథా దేవదేవస్య సేవాసమయముపదిశన్, సేవాప్రకారమాహ –– అప్యన్యస్మిన్నితి । అన్యస్మిన్ కాలే పూర్వాహ్ణాదౌ । జలధరేతి । పూర్వం జలపానస్య సూచితత్వాత్ జలధరేత్యామన్త్రణమ్, నను జలధరస్త్వమ్, అతోఽపేక్షితస్థలేషు వర్షణేన త్వయా కాలవినోదః కర్తుం శక్యః, చిరావస్థానచోద్యస్యాపి నావకాశ ఇతి భావః । మహాకాలమితి స్థానస్య సంజ్ఞా, **'అసౌ మహాకాలనికేతనస్య వసన్నదూరే కిల చన్ద్రమౌలేః । తమిస్రపక్షేఽపి సహ ప్రియాభిర్జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్ ॥'** ఇత్యుక్తత్వాత్ । త ఇతి 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ । తావదిత్యధ్యాహార్యమ్, యావదిత్యుక్తేః । నయనవిషయం నేత్రగోచరం దేశమ్ । యావత్సూర్యాస్తమయమవస్థానస్య మహాఫలప్రతిపాదనేనావశ్యకర్తవ్యతామాహ – కుర్వన్నితి । సన్ధ్యాబలిః సాయంసన్ధ్యాకాలపూజోపహారః । 'బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ । పటహః ఆనకవాద్యవిశేషః । 'ఆనకః పటహో జ్ఞేయః' ఇత్యమరః । శూలిన ఇతి । తీక్ష్ణతరదణ్డసాధనవిశిష్టత్వోక్త్యైర్జగదణ్డదణ్డధరస్య ఖణ్డపరశోః ప్రసాదే జగత ఏవ ప్రసాద ఇతి భావః, 'బ్రహ్మాణ్డస్యాధిపత్యం హి శ్రీకణ్ఠస్య న సంశయః । న స చేదీశతాం కుర్యాజ్జగతాం కథమీశ్వరః ॥' ఇతి, 'వృక్షస్య మూలే సేకేన శాఖాః పుష్ప్యన్తి వై యథా । శివస్య పూజయా తద్వత్పుష్ప్యత్యస్య వపుర్జగత్ ॥' ఇతి చ

వాయూక్తేః। అత ఏవ శ్లాఘనీయాం సజ్జనప్రశంసాయోగ్యామ్। ఆమన్ద్రాణాం గమ్భీరాణామ్। 'మన్ద్రో గమ్భీర ఉచ్యతే' ఇత్యమరః । అవికలమ్ అన్యూనమ్, 'కర్తుం యచ్చ' ఇత్యాదినా పూర్వమపి ఫలవత్త్వోక్తౌ తస్యైహికక్షుద్రఫలరూపత్వాదవికలత్వం నాస్తి, అద్య తు పరమేశ్వర ప్రసాదహేతుత్వాదవికలఫలలాభ ఇతి భావః, **'తస్మిన్ ప్రసన్నే కిమిహాస్త్యలభ్యం ధర్మార్థకామైరలమల్పకాస్తే । సమాశ్రితాద్బ్రహ్మతరోరనన్తాన్నిః సంశయః పక్వఫలప్రపాకః ॥'** ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్ । రూపకమలఙ్కారః, బలిపటహత్వేనాస్య రూపితత్వాత్। అతిశయోక్తిర్వా, అధ్యవసాయాత్ । అథవా పటహకరణస్య అసమ్బన్ధాదుపమాపరికల్ప కత్వేన నిదర్శనా ॥ 34 ॥

శ్లో॥ పాదన్యాసక్వణితరశనాస్తత్ర లీలావధూతై-
రత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభిశ్చామరైః క్లాన్తహస్తాః।
వేశ్యాస్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ప్రాప్య వర్షాగ్రబిన్దూ-
నామోక్ష్యన్తే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్కటాక్షాన్॥ 35

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- పాద-న్యాస-క్వణిత-రశనాః,+తత్ర, లీలా+అవధూతైః,
రత్న-ఛాయా-ఖచిత-వలిభిః-చామరైః, క్లాన్త-హస్తాః।
వేశ్యాః,+త్వత్తః,+నఖ-పద-సుఖాన్, ప్రాప్య, వర్ష+అగ్ర-బిన్దూన్,
ఆమోక్ష్యన్తే, త్వయి, మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్, కటాక్షాన్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తత్ర	=	ఆ సంధ్యాపూజయందు,
పాద .....రశనాః	=	నాట్యమందడుగులుంచుటచేత శబ్దించుచున్న మొలనూళ్ళుగలవారును,
లీలా+అవధూతైః	=	విలాసముగ కదలింపబడిన,
రత్న.....వలిభిః	=	రత్నకాంతులచేత కప్పబడిన పిడులుగలవైన,
చామరైః	=	వింజామరలచేత,
క్లాన్త-హస్తాః	=	అలసిన హస్తములుగలవారైన,
వేశ్యాః	=	వేశ్యలు,
త్వత్తః	=	నీ వలన,
నఖ-పదసుఖాన్	=	నఖక్షతములందు సుఖకరములగు,
వర్ష+అగ్రబిన్దూన్	=	వానయొక్క తొలిచినుకులను,
ప్రాప్య	=	పొంది,
త్వయి	=	నీయందు,
మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్	=	తుమ్మెదల బారులవలె పొడవైన,
కటాక్షాన్	=	క్రీగంటి చూపులను,
ఆమోక్ష్యన్తే	=	ఉంచగలరు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ సంధ్యాపూజయందు పాదన్యాసముచేత శబ్దించుచున్న మొలనూళ్ళుగలవారును, విలాసముగ కదలింపబడిన, రత్నకాంతులచేత కప్పబడిన పిడులు గలవైన వింజామరలచేత అలసిన హస్తములు గలవారైన వేశ్యలు, నీవలన నఖక్షతములందు సుఖకరములగు వానయొక్క తొలిచినుకులను పొంది, నీయందు తుమ్మెదల బారులవలె పొడవైన క్రీగంటిచూపులను ఉంచగలరు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తత్ర–(అవ్య.), పాద....రశనాః–(ప్ర.బ.), లీలావధూతైః–(తృ.బ.), రత్న...వలిభిః –(తృ.బ.), చామరైః–(తృ.బ.), క్లాన్తహస్తాః–(ప్ర.బ.), వేశ్యాః–(ప్ర.బ.), త్వత్తః–నఖపద సుఖాన్–(ద్వి.బ.),వర్షాగ్రబిన్దూన్–(ద్వి.బ.), ప్రాప్య–(కృత్తు), త్వయి–(స.ఏ.), మధుకర శ్రేణీదీర్ఘాన్–(ద్వి.బ.), కటాక్షాన్–(ద్వి.బ.), ఆమోక్ష్యన్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) పాదయోః న్యాసః, పాదన్యాసః (ష.త.), తైః క్వణితా రశనా యాసాం తాః, పాద ...రశనాః, (బహువ్రీహిః).

ఆ) లీలయా అవధూతైః, (తృ.త.) లీలావధూతైః.

ఇ) రత్నానాం ఛాయా, రత్నచ్ఛాయా (ష.త.), తయా ఖచితా వలయో యేషాం తైః (బహువ్రీహిః) రత్న....వలభిః.

ఈ) క్లాన్తౌ హస్తౌ యాసాం తాః, క్లాన్తహస్తాః, (బహువ్రీహిః).

ఉ) నఖానాం పదాని, నఖపదాని,(ష.త.), తేషు సుఖాః, తాన్ నఖపదసుఖాన్, (స.త.)

ఊ) అగ్రాశ్చ బిందవః, అగ్రబిన్దవః (కర్మధారయః), వర్షస్య అగ్రబిన్దవః, వర్షాగ్రబిన్దవః (ష.త.), తాన్, వర్షాగ్రబిన్దూన్.

ఋ) మధుకరాణాం శ్రేణీ, మధుకరశ్రేణీ, తద్వద్దీర్ఘాన్, మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్,(ఉపమానాని సామాన్యవచనైరితి సమాసః)

3) పాఠాంతరములు:– 1) పాదన్యాస > పాదన్యాసైః, 2) రశనాః > రసనాః, 3) ఖచిత > రచిత, 4) క్లాన్తహస్తాః>కాన్తహస్తాః, 5) నఖపదసుఖాన్>నఖమణిసుఖాన్, 6) ఆమోక్ష్యన్తే > ఆమోక్ష్యన్తి, ఆమోక్షన్తే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ)**న్యాసః**

1) న్యాసనం కథితో యేన తత్ర గీతమ్ సమాప్యతే। – తులజః

2) న్యాసో గీతసమాప్తికృత్। – కుమ్భః

ఆ)**నఖపదసుఖాన్**

1) 'రాగవృద్ధౌ సంఘర్షాత్మకం నఖవిలేఖనమ్.'

2) 'తదాచ్ఛురితకమర్ధచన్ద్రోమణ్డలం, రేఖా, వ్యాఘ్రనఖం మయూరపదకం, శశప్లుతకముత్పలపత్రకమితి రూపతోష్టవికల్పమ్।' (8) విధాలు.

3) "కక్షౌ, స్తనౌ, గళః, పృష్ఠం, జఘనమూరూ చ స్థానాని।" (6) ప్రదేశాలు.

4) 'భవతి హి రాగోఽపి చిత్రాపేక్షా వైచిత్ర్యాచ్చ పరస్పరం రాగో జనయితవ్యో, వైచక్షణ్య యుక్తాశ్చ గణికాస్తత్కామినశ్చ పరస్పరం ప్రార్థనీయా భవన్తి।'

5) పశ్యతో *యువతిం దూరాన్నఖోచ్ఛిష్ట పయోధరామ్, బహుమానః పరస్యాపి రాగయోగశ్చ జాయతే॥*

"ఒక పురుషుడివల్ల తన పాలిండ్లపై నఖక్షతాలు పొందివున్నస్త్రీ, ఆ పురుషుడు అల్లంతదూరాన కన్పించినా, అలాగే పురుషుడు ఆ స్త్రీ ఎంతో దూరాన అగుపించినా, **అభిమానం, అనురాగం** పొందుతారు. ఈ అనుభవమెటువంటిదో!

6) *'నాన్యత్ పటుతరం కిఞ్చిదస్తిరాగవివర్ధనమ్'*

7) *'నఖదన్తసముత్థానాం కర్మణామ్ గతయో యథా'* - వాత్స్యాయనః.

"స్త్రీపురుషులకు ప్రేమానురాగాలు వృద్ధిపొందించడంలో ఈ నఖక్షతాలు, దన్తక్షతాలు ఉపయోగడినట్లుగా మరేచేష్టలు ఉపయోగపడవు."

శ్లో॥ *వేణునా దశనపీడితాధరా-వీణయా నఖపదాఙ్కితోరవః॥*
శిల్పకార్య ఉభయేన వేజితా-స్తం విజహ్మనయనా వ్యలోభయన్॥-ర.వం. 19-35

"....వీణ మ్రోగించు యువతులను నఖక్షతములతో వారి తొడలను గాయపరిచి...."

ఇ) **వేశ్యాః :-**

1) వేశామర్హతి, వేశేన దీవ్యత్యాచరతి, వేశేన పణ్యయోగేన జీవతి వా। వేశ్+ 'దిగాదిభ్యో యత్' పా.(4-3-54).

2) "రూపజీవా **వేశ్యా** గణికా పణ్యాఙ్గనా తథా క్షుద్రా" - హలాయుధకోశః

3) *శ్లో॥* *"పతివ్రతా చైకపత్నీ - ద్వితీయే కులటా స్మృతా*
తృతీయే వృషలీ జ్ఞేయా - చతుర్థే పుంశ్చలీ స్మృతా।
వేశ్యా చ *పఞ్చమే షష్ఠే - యుఙ్గీ చ సప్తమేఽష్టమే*
తత ఊర్ధ్వే మహావేశ్యా - సా స్పృశ్యా సర్వజాతిషు॥ - ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే.

4) **వేశ్య** అంటే - *"నిర్గుణానపి న ద్వేష్టి న రజ్యతి గుణిష్వపి।*
విత్తమాత్రం సమాలోక్య సా రాగం దర్శయేద్బహిః॥"

"గుణహీనుణ్ని ద్వేషించదు, గుణవంతుణ్ని ప్రేమించదు. ఇచ్చే డబ్బుల్ని బట్టి అనురాగం ప్రదర్శిస్తుంది."

5) క్రియారూపము:- 1) అమోక్ష్యన్తే - ఆఙ్ ఉపసర్గ.

1) **ముచ** (ముచ్)మోచనే(విడుచుట),తుదాదిప్రకరణమ్,సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ, ఆత్మనేపదీ– ల్ళట్–ప్ర.పు.బ.వచనమ్, ఆమోక్ష్యతే–ఆమోక్ష్యేతే– **ఆమోక్ష్యన్తే.**

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున 'మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్' అను సమస్తపదమందు లుప్తోపమాలంకారము. లక్షణమ్–

సూ.(1)– *ఉపమానేనోపమేయస్య గుణలేశతః సామ్యముపమా।*

సూ.(2)– *గుణబాహుల్యతశ్చ కల్పితా।*

సూ.(3)– *తద్ద్వైవిధ్యం, పదవాక్యార్థవృత్తి భేదాత్।*

సూ.(4)– *సా పూర్ణా లుప్తా చ ।*

సూ.(5)– *గుణద్యోతకోపమానోపమేయశబ్దానాం సామగ్ర్యే పూర్ణా।*

సూ.(6)– *లోపే లుప్తా । > మూలమ్: గుణాదిశబ్దానాం లోపే వైకల్యే లుప్తా.* "లోపించినచో లుప్త". గుణాది శబ్దములకు లోపము. అనగా అవి లేకపోవుట ఉన్నచో లుప్తోపమ. – కావ్యాలఙ్కారసూత్రాణి–4

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– పాదన్యాసైరితి । తత్ర సన్ధ్యాకాలే । పాదన్యాసైశ్చరణనిక్షేపైర్నృత్యాఙ్గైః క్వణితాః శబ్దాయమానా రశనా యాసాం తాస్తథోక్తాః । క్వణతేరకర్మకత్వాత్ "గత్యర్థాకర్మక–" (పా.3.4.72) ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః । లీలయా విలాసేనావధూతైః కమ్పితై రత్నానాం కఙ్కణమణీనాం ఛాయయా కాన్త్యా ఖచితా రూషితా వలయశ్చామరదణ్డా యేషాం తైః। "వలిశ్చామరదణ్డే చ జరావిశ్లథచర్మణి" ఇతి విశ్వః । చామరైర్వాలవ్యజనైః క్లాన్తహస్తాః। ఏతేన దేశికం నృత్యం సూచితమ్। తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే – "ఖడ్గకన్దుకవస్త్రాదిదణ్డికాచామర స్రజః । వీణాం చ ధృత్వా యత్కుర్యుర్నృత్యం తద్దేశికం భవేత్॥" ఇతి । వేశ్యా మహాకాలనాథ ముపేత్య నృత్యన్త్యో గణికాస్త్వత్తో నఖపదేషు నఖక్షతేషు సుఖాన్ సుఖకరాన్ । "సుఖహేతౌ సుఖే సుఖమ్" ఇతి శబ్దార్ణవే । వర్షస్యాగ్రబిన్దూన్ ప్రథమబిన్దూన్ ప్రాప్య త్వయి మధుకర శ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షానపాఙ్గాన్ ఆమోక్ష్యన్తే । "పరైరుపకృతాః సన్తః సద్యః ప్రత్యుపకుర్వతే" ఇతి భావః । కామినీదర్శనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో లప్స్యస ఇతి ధ్వనిః ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– పాదన్యాసేతి । హే శ్రీకృష్ణ! తత్ర గుణ్డిచామణ్డపే తవాగ్రే నృత్యార్థం భువి పాదన్యాసేన క్వణితరసనాః । లీలయాఽవధూతై రచితై రత్నచ్ఛాయయా త్వదుపాయనీభూతమణీనాం కాన్త్యా సమాసాదితోపహారైః సార్ధం స్వర్గాదాగతైరమరైః క్లాన్తహస్తాశ్చ యూయం స్వర్గం ప్రతిగచ్ఛత, వయమత్రైవ స్థాస్యామో నాస్మాకం భవద్భిః కార్యమితి దేవానామవధూననే నిఃసారణే క్లాన్తపాణయ ఇత్యర్థః । ఈదృశో వేశ్యా అర్థాదమరాణాం స్వర్వేశ్యా అప్సరసః । త్వయి త్వద్విషయే మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్ స్వకర్తవ్యతయా ప్రాప్య త్వాం చిరం దృష్ట్వేత్యర్థః । తవ భావస్త్వత్తా । త్వత్తోనం ఖపదస్య స్వర్గస్థానస్య సుఖం యేషాం తాన్ । కేవలం వర్షాగ్రబిన్దూన్ । వృష్టేరూపరితనభాగస్య జ్ఞాతృన్। జ్ఞాతా తే విదురో విన్దు రిత్యమరః।మనుష్యాదయో హి వృష్టేరధోభాగదుఃఖజ్ఞాః । తేషు త్వదవలోకనసుఖం నాస్తీతి తానామోక్ష్యన్తే త్యక్ష్యన్తి ॥ 35 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథాస్యానఙ్గరిపుసేవాయామానుషఙ్గికం ఫలాన్తరమాహ –– పాదేతి। పాదన్యాసక్వణితరశనాః పరమేశ్వరస్య ప్రదోషయాత్రానురూపం చరణసఞ్చరణేన రణితమణిమేఖలాః । తత్ర మహాకాలే । లీలావధూతైః విలాసమృదుసఞ్చారితైః । రత్న చ్ఛాయాఖచితవలిభిః దణ్డప్రత్యుప్తవజ్రాదిరత్నప్రభాపటలావకుణ్ఠితమూలమధ్యాగ్రగతశిల్ప రేఖైః । అథవా రత్నప్రభానువిద్ధమధ్యవలిత్రయైః । చామరైః సేవార్థైశ్చమరీవాలవ్యజనైః । లీలాబధూతైః క్లాన్తహస్తా ఇతి, వేగావధూతైస్తు కీదృశీ దశా భావినీతి తేషాం సౌకుమారాతి –శయచమత్కారో ధ్వన్యతే । వేశ్యాః పరివారవారవనితాః । నఖపదసుఖాన్ నవీనానాం నఖపదాఙ్కానాం వేదనానివారకత్వేన సుఖకరాన్ । సుఖశబ్దో గుణిని గుణేఽపి చ వర్తతే, యథా రఘువంశే –– 'దిశః ప్రసేదుర్మరుతో వవుః సుఖాః' ఇతి । అగ్రబిన్దూన్ ప్రథమజలకణాన్, అన్యేషాముద్వేగజనకత్వాత్ । ఆమోక్ష్యన్తి ఆభరణం కరిష్యన్తి, ఆమోచనస్య పరిష్కారపర్యాయత్వాత్, యథా రఘువంశే –– 'ఆముఞ్చతీవాభరణం ద్వితీయమ్' ఇతి, 'ఆముమోచ తనుచ్ఛదమ్' ఇతి చ । మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ భ్రమరమాలా వదాయతాన్, సాహచర్యాత్ స్నిగ్ధశ్యామలానిత్యపి ప్రతీయతే, 'ధర్మయోరేకతరనిర్దేశేఽన్య సంవిత్సాహచర్యాత్' ఇతి లక్షణాత్ । కటాక్షాన్ అపాఙ్గభాగనిర్గతాన్నయనమరీచినిచయాన్, తేషాం సాకల్యనిరీక్షణాదపి రసావహత్వమ్, సానురాగాకూతమేవ ప్రసరాదితి భావః । అత్ర స్వభావోక్తిః పరివృత్తిరలఙ్కారః ॥ 35 ॥

శ్లో॥ పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలేనాభిలీనః
సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః।
నృత్యారమ్భే హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం
శాన్తోద్వేగస్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యా॥ 36

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– పశ్చాత్,+ఉచ్చైః,+భుజతరు–వనమ్, మణ్డలేన,+అభిలీనః
సాన్ధ్యమ్, తేజః, ప్రతి–నవ–జపాపుష్ప–రక్తమ్, దధానః।
నృత్య+అరమ్భే, హర, పశుపతే,+ఆర్ద్ర–నాగ+అజిన+ఇచ్ఛామ్
శాన్త+ఉద్వేగ–స్థితమిత–నయనమ్, దృష్టభక్తిః,+భవాన్యా॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

పశ్చాత్ = సన్ధ్యాపూజానంతరము,
పశుపతేః = శివభగవానునియొక్క,
నృత్య+ఆరమ్భే = తాణ్డవనృత్య ప్రారంభమందు,
ప్రతి....రక్తమ్ = క్రొత్తదాసాని పువ్వువలె ఎఱ్ఱనయిన,
సాన్ధ్యమ్ = సంధ్యవేళయందలి,
తేజః = కాన్తిని,

దధానః = ధరించుచున్నవాడవై,
ఉచ్చైః = ఉన్నతమైన,
భుజతరు–వనమ్ = భుజములనెడు చెట్లయొక్క తోపును,
మణ్డలేన = మండలాకారముచే,
అభిలీనః (సన్) = అంతటను వ్యాపించినవాడవై,
భవాన్యా = ఆ చణ్డికాదేవిచేత,
శాన్త....నయనమ్ (యథాతథా)= విగత భీతిచే స్తిమితనయనము కలుగునట్లుగా,
దృష్ట–భక్తిః (సన్) = చూడబడిన భక్తిగలవాడవై,
పశుపతేః = శివభగవానునియొక్క,
ఆర్ద్ర....ఇచ్ఛామ్ = రక్తసిక్త గజచర్మమునందలి కోరికను,
హర = తీర్చు

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! సంధ్యాపూజానంతరము శివభగవానుని తాణ్డవనృత్యారమ్భ మందు,క్రొత్తదాసానిపువ్వువలె ఎఱ్ఱనయిన సంధ్యవేళయందలి కాన్తిని ధరించుచున్నవాడవై, ఉన్నతమైన భుజములనెడు చెట్లయొక్క తోపును మణ్డలాకారమున అంతట వ్యాపించిన వాడవై, ఆ చణ్డికాదేవిచేత విగత భీతిచే స్తిమితనయనము కలుగునట్లుగా, చూడబడిన భక్తిగలవాడవై శివభగవానునియొక్క రక్తసిక్తగజచర్మమునందలి కోరికను తీర్చు!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

పశ్చాత్–(అవ్య.), పశుపతేః–(ష.ఏ.), నృత్యారమ్భే–(స.ఏ.), ప్రతి....రక్తమ్–(ద్వి.ఏ.), సాన్ధ్యమ్–(ద్వి.ఏ.), తేజః–(ద్వి.ఏ.), దధానః–(ప్ర.ఏ.), ఉచ్చైః–(అవ్య.), భుజతరువనమ్–(ద్వి.ఏ.), మణ్డలేన–(తృ.ఏ.), అభిలీనః–(ప్ర.ఏ.), భవాన్యా–(తృ.ఏ.), శాన్త.....నయనమ్–(ద్వి.ఏ.), దృష్టభక్తిః–(ప్ర.ఏ.), ఆర్ద్రనాగాజినేచ్ఛామ్– (ద్వి.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) భుజా ఏవ తరవః, భుజతరవః, (రూపకసమాసః), భుజతరూణామ్ వనమ్, తత్, భుజతరువనమ్ (ష.త.).
ఆ) ప్రతినవం చ తత్ జపాపుష్పమ్, (కర్మధారయః) తదివరక్తమ్, ప్రతినవ...రక్తమ్ (ఉపమాన కర్మధారయః).
ఇ) నృత్యస్య ఆరమ్భే > నృత్యారమ్భే (ష.త.)
ఈ) పశూనాం పతిః తస్య (ష.త.) పశుపతేః.
ఉ) నాగస్యాజినమ్, (ష.త.) ఆర్ద్రం చ తత్, ఆర్ద్రనాగాజినం (కర్మధారయః), తస్య ఇచ్ఛా, ఆర్ద్రనాగాజినేచ్ఛా, తామ్ (ష.త.), ఆర్ద్ర....ఇచ్ఛామ్.
ఊ) శాన్త ఉద్వేగో యయోస్తే శాన్తోద్వేగే (బహుప్రీహిః), శాన్తోద్వేగే స్తిమితే నయనే యస్మిన్ (కర్మణి) తద్ యథా తథా, (బహుప్రీహిః), శాన్తో....నయనమ్.
ఋ) దృష్టం భక్తిః యస్య సః, (బహుప్రీహిః), దృష్టభక్తిః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) ప్రతినవజపా > వికసితజపా, ప్రతినవజవా, 2) నృత్యారమ్భే > నృత్తారమ్భే, 3) పుష్పరక్తమ్>పుష్పరత్నమ్, 4) భవాన్యా>**భవాన్యాః**

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **భవాన్యా –** భవానీ

1) భవస్య పత్నీ। భవ+'ఇంద్రవరుణభవశర్వరుద్రమృడహిమారణ్యయవయవనమాతులాచార్యాణామానుక్ (పా. 4. 1. 49) ఇతి।

2) శ్లో॥ *రుద్రాణీ శర్వాణీ కాళీ కాత్యాయనీ* ***భవానీ*** *చ।*
ఆర్యామ్బికా మృడానీ హైమవతీ పార్వతీ గౌరీ॥ 15

శ్లో॥ ఉమా భగవతీ దుర్గా చణ్డీ దాక్షాయణి శివా।
అపర్ణా స్యాన్మహాదేవీ గిరిజా మేనకాత్మజా॥ 16 – హలాయుధకోశః

3) శ్లో॥ *రుద్రో భవః సమాఖ్యాతో–భవః సంసారసాగరః।*
*భవః కామస్తథా సృష్టి–***ర్భవానీ** *పరికీర్తితా॥* – ఇతి దేవీపురాణే–55

4) శ్లో॥ *ఈశార్థమమ్భసి చిరాయ తపశ్చరన్త్యాః*
యాదోవిలఙ్ఘనవిలోలవిలోచనాయాః।
ఆలమ్బితాగ్రకరమత్ర భవో ***భవాన్యా***
శ్చ్యోతన్నిదాఘసలిలాఙ్గులినా కరేణ॥ – కిరాతార్జునీయమ్. 5–29

ఆ) **నృత్యారమ్భే :–**

1) నృత్యమ్, 2) నృత్తమ్ > దశరూపకమ్–ప్రథమః ప్రకాశః.

1) **అన్యద్భావాశ్రయమ్ నృత్యమ్**

వృత్తి:– రసాశ్రయాన్నాట్యాద్భావాశ్రయం నృత్యమన్యదేవ । తత్ర భావాశ్రయమితి విషయభేదాన్నృత్యమితి నృత్తేర్గాత్ర విక్షేపార్థత్వేనాఙ్గికబాహుల్యాత్తత్కారిషు చ నర్తకవ్యపదేశాల్లోకేఽపి చ। అత్ర ప్రేక్షణీయకమ్' ఇతి వ్యవహారాన్నాటకాదేరన్య **న్నృత్యమ్** । తద్భేదత్వా చ్ఛ్రీగదితాదేరవధారణోపపత్తిః।

"నాటకాది చ రసవిషయమ్, రసస్య చ పదార్థీభూతవిభావాదికసంసర్గాత్మక వాక్యార్థహేతుకత్వా ద్వాక్యార్థాభినయాత్మకత్వం రసాశ్రయమిత్యనేన దర్శితమ్। నాట్యమితి చ 'నట అవస్పన్దనే' ఇతి నటే కిఞ్చిచ్చలనార్థత్వాత్ సాత్త్విక బాహుళ్యమ్। అత ఏవ తత్కారిషు నట వ్యపదేశః । యథా చ గాత్ర విక్షేపార్థత్వే సమానేఽప్యనుకారాత్మకత్వేన నృత్తాదన్యన్నృత్యం తథా వాక్యార్థాభినయాత్మక న్నాట్యాత్ పదార్థాభినయాత్మకమన్యదేవ నృత్యమితి।

2) నృత్తం తాలలయాశ్రయమ్

వృత్తి:– తాలః=చఞ్చత్పుటాదిః, లయః=ద్రుతాదిః, తన్మాత్రాపేక్షోఽఙ్గవిక్షేపోఽభినయశూన్యో **నృత్త**మితి.

3) శ్లో॥ వామం సన్ధిస్థిమితవలయం న్యస్యహస్తం నితమ్బే
కృత్వా శ్యామా విటపిసదృశం స్రస్త ముక్తం ద్వితీయమ్।
పాదాఙ్గుష్ఠాలులితకుసుమే కుట్టిమే పాతితాక్షం
నృత్యాదస్యాః స్థితమతితరాం కాన్త మృజ్వాయతార్ధమ్॥ -మా.మి. 2-6

4) "దశకణ్ఠరావణకృత 'శివతాణ్డవ' స్తోత్రమ్"-ను ఇచట అనుసంధానము చేసికొన దగును. - శివతాణ్డవస్తోత్రమ్-విపులవ్యాఖ్య-సాధనగ్రంథమండలి, తెనాలి.

5) a) నృత్తే కృప్రత్యయే నృత్య-శబ్దః కర్మ వివక్షయా।
భావోపసర్జితే యత్ర-రసో ముఖ్యః ప్రకాశ్యతే॥ **- కుమ్భః**

b) రసభావవ్యఞ్జకాదియుతం నృత్యమితీర్యతే। **- భరతకల్పలతః**

5) క్రియారూపము:- 1) హర

1) **హృఞ్** (హృ) - భ్వాదిప్రకరణమ్, ద్వికర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ- లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనమ్ **హర/హరతాత్**-హరతమ్-హరత.

6) అలంకారములు:- ఈ శ్లోకమున 1) 'భుజతరు'మనుచోట - రూపకము, 2) 'ప్రతినవ జపాపుష్పరక్తమ్' అనుచోట లుప్తోపమ, 3) 'మేఘము' - సన్ధ్యారాగమును, 'ధరించిన' దనుచోట అసంభవద్వస్తు సంబంధమగు 'నిదర్శనాలఙ్కారము', 4) ఈ మూడును పరస్పర నిరపేక్షములగుటచేత 'సంసృష్ట్యలఙ్కారము' చెప్పదగును.

1) రూపకలక్షణమ్ - శ్లో॥ *యత్స్యాద్విషయిరూపేణ విషయస్యోపరఞ్జనమ్।*
రూపకం తద్విధాభేద తాద్రూప్యావసితం విదుః॥

వృత్తి:-విషయి ఉపమానభూతం చన్ద్రాదివిషయస్తదుపమేయభూతం వర్ణనీయం. ముఖాది విషయిణో రూపేణ యద్విషయస్యోపరఞ్జనం ఉపరఞ్జన మివోపరఞ్జనం స్వోపరక్తబుద్ధి విషయీకరణమితి యావత్। తద్రూపకమ్ ...- అ.మ.

2) శ్లో॥ *వర్ణ్యోపమాన ధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ।*
ఏకద్విత్ర్యనుపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధా॥ - చన్ద్రాలోకః *(2)*

3) నిదర్శనాలంకారలక్షణమ్- శ్లో॥ *ఉపాత్తయోరర్థయోశ్చేదార్థాభేదః ప్రకీర్త్యతే।*
ఔపమ్యపర్యవసితో భవేత్సేయం నిదర్శనా॥

వృత్తి:- ఉపాత్తయోః అర్థయోః ఆర్థోభేద ఔపమ్యపర్యవసాయీ నిదర్శనేత్యర్థః।

4) సంసృష్ట్యలఙ్కారలక్షణమ్-శ్లో॥ *అలంకృతీనాం సర్వాసాం యథా సమ్భవమేళనే।*
లౌకికేనామి వై తాసాం చారుతాతిశయేక్షణాత్॥

వృత్తి:- "ననూక్తానామలఙ్కారాణామనేకేషామేకత్రావస్థానే కిం తత్తదలఙ్కారతైవ।"
- అలంకారమణిహారే.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- పశ్చాదితి । పశ్చాత్ సన్ధ్యాబల్యనన్తరమ్ । పశుపతేః శివస్య నృత్యారమ్భే తాణ్డవప్రారమ్భే ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం ప్రత్యగ్రజపాకుసుమారుణం సన్ధ్యాయాం భవం

సాన్ధ్యం తేజో దధానః। ఉచ్చైరున్నతం భుజా ఏవ తరవస్తేషాం వనం మణ్డలేన మణ్డలాకారేణాభిలీనోఽ భివ్యాప్తః సన్। కర్తరి క్తః। భవాన్యా భవపత్న్యా। 'ఇన్ద్రవరుణభవశర్వ రుద్రమృడహిమారణ్యయవయవనమాతులాచార్యాణామానుక్' – (పా. 4. 1. 49) ఇతి జీష్ ఆనుగాగమశ్చ। శాన్త ఉద్వేగో గజాజినదర్శనభయం యయోస్తే అత ఏవ స్తిమితే నిశ్చలే నయనే యస్మిన్కర్మణి తత్తథోక్తమ్। "ఉద్వేగస్త్వరితే క్లేశే భయే మన్థరగామిని" ఇతి శబ్దార్ణవే। భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః। భావార్థే క్తిన్ప్రత్యయః । దృష్టా భక్తిర్యస్య స దృష్టభక్తిః సన్ । పశుపతేరార్ద్రం శోణితార్ద్రం యన్నాగాజినం గజచర్మ। "అజినం చర్మ కృత్తిః స్త్రీ" ఇత్యమరః । తత్రేచ్ఛాం హర నివర్తయ, త్వమేవ తత్స్థానే భవేత్యర్థః । గజాసురమర్దనానన్తరం భగవాన్మహాదేవస్తదీయమార్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన బిభ్రత్తాణ్డవం చకారేతి ప్రసిద్ధిః । దృష్టభక్తిరితి కథం రూపసిద్ధిః ? 'దృష్ట' – శబ్దస్య "స్త్రియాః పుంవత్–" (పా. 6. 3. 34) ఇత్యాదినా పుంవద్భావస్య దుర్ఘటత్వాదపూరణీప్రియాదిష్వితి నిషేధాత్ । 'భక్తి' శబ్దస్య ప్రియాదిషు పాఠాదితి । తదేతచ్చోద్యం 'దృఢభక్తిః' ఇతి శబ్దమాశ్రిత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే దృఢం భక్తిరస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్ । అదార్ఢ్యనివృత్తి పరత్వే దృఢశబ్దాల్లిఙ్గవిశేషస్యానుపకారిత్వాత్స్త్రీత్వమవివక్షితమితి । భోజరాజస్తు "–'భక్తౌ చ కర్మసాధనాయామ్' ఇత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే సేవ్యత ఇతి కర్మార్థత్వే భవానీభక్తిరిత్యాది భవతి। భావసాధనాయాం తు 'స్థిరభక్తిర్భవాన్యామ్' ఇత్యాది భవతి" ఇత్యాహ। తదేతత్సర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశసఞ్జీవిన్యాం "దృఢభక్తిరితి జ్యేష్ఠే" (రఘు. 12. 19) ఇత్యత్ర తస్మాద్దృష్టభక్తిరిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వేన నపుంసకత్వేన చ రూపసిద్ధిరస్తీతి స్థితమ్ ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– పశ్చాదుచ్చైరితి । హే హర! మత్సరస్తీరస్థ నీలకణ్ఠేశ్వర! త్వం హరేర్గుణ్డిచామణ్డపగమనస్యారమ్భే। పశుపతేర్వృషభస్య పశ్చాత్। మణ్డలేన భ్రమికరణేన। తవ భుజావాహవ ఏవ తరవస్తేషాం వనం సమూహమభిలీనః । నవజపాపుష్పవద్రక్తం సాన్ధ్యం తేజః ప్రతి లక్షీకృత్య । నీలనభస్తలస్థత్వాత్ । ఆర్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం దధానః, సన్, నీలనభోర్కస్థ సాన్ధ్యకిరణేషు సద్యః కృత్తిగజకృత్తిరుచిం ప్రతీచ్ఛన్, ఉచ్చైర్నృత్య । గుణ్డిచా మణ్డపే భగవద్దర్శనానన్దేనేత్యర్థః । త్వం కిమ్భూతః । ఆనన్దేన భర్తుర్నృత్యం, శాన్తో నష్టో యః భక్తియోగో దుష్ప్రాప ఇత్యుద్వేగస్తేన స్తిమితం చిన్తాభవేన నిశ్చలీకృతం నయనం యత్ర ఏవం యథా స్యాత్తథా భవాన్యా పార్వత్యా దృష్టా భక్తి ర్నవలక్షణా యస్య ॥36॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ దేవదేవస్య సేవాయాం ప్రకృష్టం ప్రకారాన్తరమాహ–– పశ్చాదితి। పశ్చాత్ పటహకృత్యానుష్టానానన్తరమ్ । అథవా పృష్ఠభాగే, కరికృత్తిప్రావరణౌచిత్యాత్ । ఉచ్చైః ఊర్ధ్వీకృతమ్। భుజతరువనం వృత్తోత్తుఙ్గకరినాయతత్వైర్భుజేషు తరుత్వారోపణమ్, బాహుల్యాద్వనోక్తిః । మణ్డలేన వర్తులేనాకారేణ । అభిలీనః ఆశ్రితః । సాన్ధ్యం సన్ధ్యాకాల సమ్బన్ధి । తేజః ప్రభావిశేషమ్ । ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం తత్కాలవిలసితరుద్రపుష్ప

వత్స్నిగ్ధారుణమ్। దధానః మేఘానాం సన్ధ్యాకాలే తస్య తత్సమ్బన్ధిత్వనియమాత్, 'సన్ధ్యా-పయోదకపిశాః పిశితాశనానామ్' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్, అనుభావాచ్చ । నృత్తారమ్భే ఆనన్దతాణ్డవప్రక్రమే। హర అపనయ। ఆర్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం నవోత్పాటితత్వాత్క్షరదరుణరుధిర రఞ్జిత కుఞ్జరత్వక్ప్రావరణాభిలాషమ్, తద్రూపసామ్యసాకల్యేన భవతైవ తత్కార్యస్యా-ఽనుష్ఠానాత్ । పసుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛామితి। త్రిభువనపతేరాత్మారామస్య కామరిపో రాశాపాశానుపహతత్వేన తాదృశేష్వవోపేక్షణీయేషు భావౌచిత్యాదితి భావః, న తు నాగాజిననిర్బన్ధపరమ్, తథా కుమారసమ్భవే -- **'విభూషణోద్భాసి పినద్ధభోగి వా గజాజినాలమ్బి దుకూలధారి వా। కపాలి వా స్యాదథవేన్దుశేఖరం న విశ్వమూర్తే -రవధార్యతే వపుః ॥'** ఇతి క్వచిదప్యైకాన్తికరనస్య దూరోత్సారణాత్। శాన్తోద్వేగః ప్రచణ్డతాణ్డవోద్దణ్డభుజతరుషణ్డస్య ఖణ్డపరశోర్జగదణ్డఖణ్డనక్షమేషు మణ్డలభ్రమణ సమ్భ్రమేషు ధైర్యావలమ్బేన నియన్త్రితభయవికారః । స్తిమితనయనం కామచారిణో విషయ రసికస్యాస్య కథమీదృశీ భక్తిరుత్పన్నేతి విస్మయవికసితనిభృత నయనకువలయమ్। భవాన్యా పరమేశ్వరస్య నిరతిశయైశ్వర్యసర్వస్వభూతయా శరీరార్ధస్వామిన్యా దేవ్యా పార్వత్యా, తద్దర్శనేఽపి నభవానుగ్రహఫలసిద్ధౌ వ్యభిచారః,శివస్యాపి భక్తానుగ్రహకరణే తన్ముఖప్రేక్షిత్వా -దితి భావః, 'యథా శివస్తథా దేవీ యథా దేవీ తథా శివః । నానయోరన్తరం విద్యాచ్చన్ద్రచన్ద్రికయోరివ ॥' ఇతి వాయూక్తేః, 'పరో హి శక్తిరహితః శక్తః కర్తుం న కిఞ్చన। శక్తస్తు పరమేశో హి శక్త్యా యుక్తో యదా భవేత్ ॥' ఇత్యాగమాచ్చ । దృష్టభక్తిః ప్రత్యక్షీకృతభక్తికార్యః, న తు శ్రుతభక్తిః । అనేన సద్య ఏవ ఫలప్రాప్తిర్భావినీతి ద్యోత్యతే, 'భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురః ఫలాని' ఇత్యుక్తత్వాత్ । అత్ర సదృశానుభవాద్వస్త్వన్తరస్మృతిలక్షణం స్మరణమలఙ్కారః, యథా -- 'యైర్దృష్టోఽసి తదా లలాటపతితప్రాసప్రహారో యుధి స్ఫీతాసృక్స్రుతిపాటలీకృతపురోభాగం పరాన్దారయన్। తేషాం దుఃసహకామదేవదహనప్రోద్భూతనేత్రానలజ్వాలాలీభరభాసురే స్మరరిపావస్తఙ్గతం కౌతుకమ్'ఇత్యత్ర ॥36॥

శ్లో॥ గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యైస్తమోభిః।
సౌదామిన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం
తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మా స్మ భూర్విక్లబాస్తాః॥ 37

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- గచ్ఛన్తీనామ్, రమణ-వసతిమ్, యోషితామ్, తత్ర, నక్తమ్
రుద్ధ+ఆలోకే, నరపతి-పథే, సూచి-భేద్యైః,+తమోభిః।
సౌదామిన్యా, కనక-నికష-స్నిగ్ధయా, దర్శయ, +ఉర్వీమ్
తోయ+ఉత్సర్గ-స్తనిత-ముఖరః, మా స్మ భూః,+విక్లబాః, +తాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తత్ర = ఆ యుజ్జయినీ నగరమున,
నక్తమ్ = రాత్రియందు,
రమణ-వసతిమ్ = ప్రియుని యింటినిగూర్చి,
గచ్ఛన్తీనామ్ = పోవుచున్న,
యోషితామ్ = (అభిసారికలగు) స్త్రీలకు
సూచి-భేద్యైః = సూచీభేద్యములగు,
తమోభిః = చీకట్లచేత,
రుద్ధ+ఆలోకే = అడ్డగింపబడిన ప్రకాశముగల,
నరపతి-పథే = రాజమార్గమునందు,
కనక-నికష-స్నిగ్ధయా= గీటురాయిమీది బంగారు గీత వంటికాన్తిగల,
సౌదామిన్యా = మెఱుపుచేత,
ఉర్వీమ్ = భూమిని,
దర్శయ = చూపుము.
తోయ...ముఖరః = వృష్టిగర్జనలను మ్రోయువాడవు,
మా స్మ భూః = కాబోకుము.
తాః = ఆ స్త్రీలు,
విక్లబాః = భయపడువారు.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ యుజ్జయినీ నగరమున రాత్రియందు ప్రియుని యింటికి పోవుచున్న అభిసారికలకు, సూచీభేద్యములగు చీకట్లచేత అడ్డగింపబడిన ప్రకాశముగల రాజమార్గమునందు, గీటురాయి మీది బంగారుగీతవంటి కాన్తిగల మెఱుపుచేత, భూమిని చూపుము. వృష్టిగర్జనలను మ్రోయువాడవు కాబోకుము. ఆ స్త్రీలు భయపడువారు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తత్ర-(అవ్య.),నక్తమ్-(ద్వి.ఏ.),రమణవసతిమ్-(ద్వి.ఏ.),గచ్ఛన్తీనామ్-(ష.బ.) యోషితామ్ -(ష.ఏ.), సూచిభేద్యైః-(తృ.బ.), తమోభిః-(తృ.బ.), రుద్ధాలోకే-(స.ఏ.), నరపతిపథే-(స.ఏ.), కనకనికషస్నిగ్ధయా-(తృ.ఏ.), సౌదామిన్యా-(తృ.ఏ.), ఉర్వీమ్-(ద్వి.ఏ.), దర్శయ-(క్రియ), తోయ...ముఖరః-(ప్ర.ఏ.), మాస్మభూః-(క్రియ), తాః -(ప్ర.బ.)

2) సమాసములు:-

అ) రమణస్య వసతిమ్, రమణవసతిమ్ (ష.త.)
ఆ) రుద్ధః ఆలోకః యస్మింస్తస్మిన్, రుద్ధాలోకే, (బహువ్రీహిః)
ఇ) నరాణాం పతిః, నరపతిః (ష.త.) తస్య పన్థాః, తస్మిన్, (ష.త.), నర....పథే.
ఈ) సూచిభిః భేద్యాః (తృ.త.) తైః, సూచిభేద్యైః.

ఉ) కనకస్యనికషః, కనకనికషః (ష.త.), తద్వత్ స్నిగ్ధం యస్యాః తథా కనకనికష స్నిగ్ధయా. (వ్యధికరణబహువ్రీహిః)

ఊ) తోయోత్సర్గశ్చ స్తనితశ్చ, తోయోత్సర్గస్తనితమ్ (ద్వన్ద్వః) తాభ్యాం, ముఖరః, తోయో...ముఖరః.

3) పాఠాంతరములు:- 1) నక్తమ్ > రాత్రౌ, 2) రుద్ధాలోకే > రుద్ధాలోకైః, 3) సౌదామిన్యా > సౌదామన్యా, 4) స్నిగ్ధయా > ఛాయయా, స్పర్ధయా, 5) తోయోత్సర్గ > తోయోత్సర్గాత్, 6) ముఖరః > విముఖః, 7) మాస్మభూః > మాచభూః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **యోషితామ్ -** యోషా, యోషిత్, యోషితా -> జోషా, జోషిత్, జోషితా।

1) ఉ.సూ.(1-97)-హృస్రురుహియుషిభ్య ఇతిః। హరిత్। సరిత్। రోహిత్। యోషిత్।

వృత్తి:- *'యుష'ఇతి సౌత్రో ధాతుః, అథవా 'జుష' ఇత్యస్య వర్ణవికారేణ పాఠః। యుష్యతే(జుష్యతే) సేవ్యతే ప్రీణయతి వా సా యోషిత్ స్త్రీ వా॥*

యథా 'ప్రత్యాచరురివ యేషన్తమ్' ఇత్యథర్వణి (4-7-4) ప్రయుజ్యతే। సాయణోऽత్ర 'జేషృ ప్రయత్నే ఇత్యస్య యకారాదేశః, జేషన్తమ్' ఇతి వ్యాచఖ్యౌ। ప్రకృత్యన్తర నిర్దేశ ఏవేతి మతం సాధు।

2) i) యోషా - *యౌతి మిశ్రీభవతీతి । యు మిశ్రణే+బాహుళకాత్ స। స్త్రియాం టాప్ ।* - హలాయుధకోశం (29) నామములను పేర్కొన్నది.

ii) శ్లో॥ *రామా వామా వామనేత్రా పురన్ధ్రీ -నారీ భీరుర్భామినీ కామినీ చ।*
__యోషా__ యోషిద్వాసితా వర్ణినీ స్త్రీ-స్యాత్సీమన్తిన్యఙ్గనా సున్దరీ చ॥

శ్లో॥ *అబలా మహిలా లలనా ప్రమదా రమణీ నితమ్బినీ వనితా।*
దయితా ప్రదీపదర్శిన్యుక్తౌ కాన్తా వధూర్వశా యువతిః॥

ఆ) **సౌదామిన్యా** > 'సౌదామినీ - సౌదామనీ'

1) శ్లో॥ *శమ్పా చపలా క్షణికా శతహ్రదా హ్లాదినీ తడిద్విద్యుత్।*
***సౌదామిన్య** చిరాంశుః ప్రాజ్ఞైరైరావతీ చ విజ్ఞేయా॥* (హలాయుధకోశః-60)

2) శ్లో॥ *తత్ర స్మ రాజతే భైమీ సర్వాభరణభూషితా।*
*సఖీ మధ్యేऽనవద్యాఙ్గీ విద్యుత్ **సౌదామినీ** యథా॥* - ఇతి మ.భా.3.53.12

3) శ్లో॥ *కామం ప్రదోషతిమిరేణ న దృశ్యసే త్వం*
***సౌదామనీ**వ జలదోదర సన్ధిలీనా।*
త్వాం సూచయిష్యతి తు మాల్యసముద్భవోऽయం
గన్ధశ్చ భీరు! ముఖరాణి చ నూపురాణి॥ - మృచ్ఛకటికమ్-1.35

'ఈ సందెచీకటిలో నీవు మబ్బుదొంతరల మధ్య కనుమరుగైన మెఱుపుతీగలవలె

బొత్తిగా కానరాకున్నావు కాని, ఓ భయశీలా! పుష్పమాలలనుండి గుబాళించు చున్నదైన ఈ పరిమళమును, కాలి అందెల చప్పుళ్ళూ నిన్ను పట్టిచ్చుచున్నవి.”

ఇ) *శ్లో॥ **రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే–పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లబాః।***
వసతిం ప్రియ కామినాం ప్రియా–స్త్వదృతే ప్రాపయితుం క ఈశ్వరః॥

– కుమారసమ్భవమ్ – 4.11

రతీదేవి విలాపవర్ణనమున – “ఓ ప్రియుడా! రాత్రిపూట చీకటిచే ఆవరింపబడిన రాజమార్గమునందు, మేఘగర్జనచే భయపడిన అభిసారికలను కాముకుల ఇంటికి చేర్చుటకు నీవు తప్ప ఇంకొక సమర్థుడెవడు?”

భావసారూప్య–వైవిధ్యములను ఇచట గమనింతురు గాక.

ఈ) **కనకనికషస్నిగ్ధయా**

శ్లో॥ నవజలధరః సన్నద్ధోఽ యం, న దృప్తనిశాచరః
సురధనురిదం దూరాకృష్టం, న నామశరాసనమ్।
అయమపి పటుర్ధారాసారో, న బాణపరమ్పరా
***కనకనికషస్నిగ్ధా** విద్యుత్ప్రియా, న మమోర్వశీ॥* *–విక్రమోర్వశీయమ్ 4.1*

“.... ఇది ఒరపిడిరాయిపై గీయబడిన బంగారపు తీగవలె ఉజ్జ్వలమైన మెఱుపు తీగయే కాని నా ప్రియురాలు అగు ఊర్వశి కాదు.”

5) క్రియారూపము:– 1) మా స్మ భూః > మా చ భూః
ఇచ్చోట మాచభూః పాఠాన్తరమునకే ఆనుగుణ్యము ఎక్కువ.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున ‘కనకనికషస్నిగ్ధయా’ అనుచోట – లుప్తోపమ. 2) ‘తోయోత్సర్గస్తనితముఖరః’ ‘మాచభూః’ –– అనుదానికి ‘విక్లబాస్తాః’ అనునది హేతువగుటవలన, ఇట ‘వాక్యార్థహేతుక కావ్యలిఙ్గాలంకార’మున్నదని చెప్పదగును.

3) ఉభయాలంకారసంసృష్టి.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఇత్థం మహాకాలనాథస్య సేవాప్రకారమభిధాయ పునరపి నగర సఞ్చారప్రకారమాహ–గచ్ఛన్తీనామితి । తత్రోజ్జయిన్యాం నక్తం రాత్రౌ రమణవసతిం ప్రియభవనం ప్రతి గచ్ఛన్తీనాం యోషితామ్, అభిసారికాణామిత్యర్థః । సూచిభిర్భేద్యైః, అతి సాన్ద్రైరిత్యర్థః। తమోభిః రుద్ధాలోకే నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే నరపతిపథే రాజమార్గే కనకస్య నికషో నికష్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నికష ఉపలగతరేఖా తస్యేవ స్నిగ్ధం తేజో యస్యాస్తయా। “స్నిగ్ధం తు మసృణే సాన్ద్రే రమ్యే క్లీబే చ తేజసి” – ఇతి శబ్దార్ణవే । సుదామ్నాద్రిణైకదిక్ సౌదామనీ విద్యుత్ । “తేనైకదిక్” (పా. 4. 3. 112) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। తయా ఉర్వీం మార్గం దర్శయ । కిఞ్చ తోయోత్సర్గస్తనితాభ్యాం వృష్టిగర్జితాభ్యాం ముఖరః శబ్దాయమానో మా స్మ భూః। కుతః? తా యోషితో విక్లబా భీరవః, తతో వృష్టిగర్జితే న కార్యే ఇత్యర్థః । నాత్ర తోయోత్సర్గసహితం స్తనితమితి విగ్రహః । విశిష్టస్యేవ కేవలస్తనితస్యాప్యనిష్టత్వాత్ । న

చ ద్వన్ద్వపక్షే౽ల్పాచ్తరపూర్వనిపాతశాస్త్రవిరోధః "లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః" (పా. 3. 2. 126) ఇతి సూత్ర ఏవ విపరీతనిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాదితి ॥ 37 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- గుణ్డిచామణ్డపే౽వస్థానానన్తరం హేరాఖ్యముత్సవమాహ -- గచ్ఛన్తీనామితి । హే శ్రీకృష్ణ! తత్ర గుణ్డిచాయాం యోషితాం స్త్రీణాం నరపతిః శ్రేష్ఠా మహాలక్ష్మీః । తస్యాం పథి దేవాలయాగ్రమార్గే నక్తం రాత్రౌ వలిగ్రాహకపురుషతుల్యైః సూచిభేద్యైస్తమోభిరన్ధకారైః రుద్ధాలోకే । భర్తుస్తవాన్యతో నయనాపరాధేన రుద్ధాః కారాగృహే స్థాపితాః, అస్య విష్ణోర్లోకాః సేవకా యస్మిన్నేవం భూతే సతి । రమణస్య తవ వసతిం గచ్ఛన్తీనాం లక్ష్మ్యా దూతీనాం, సుష్ఠు దామ సుదామ। తత్సమ్బన్ధిన్యా కనకనికషచ్ఛాయయా। అనుగ్రహదత్తాలఙ్కరణమాలాసమ్బన్ధి సువర్ణఖణ్డానాం కాన్త్యా ప్రదీప్తయా ఉర్వీం త్వం దర్శయ । తోయోత్సర్గకాలే యస్తనితః తేన ముఖరః మేఘః తద్వృత్తాః ప్రత్యాక్రోశేన ముఖరో మా భూస్తాశ్చ విక్లబాత్వా మా భూవన్ । (దీరావతి గోపశీతిరితి మేదినీకారః)?

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ సన్ధ్యావసానే నివృత్తనివృత్తోత్సవస్య గౌరీపతేః సేవాయా అసమయత్వాదనౌచిత్యాన్మహాకాలతో నిర్గతస్యాస్య లలితం వ్యాపారాన్తరం విదధాతి -- గచ్ఛన్తీనామితి । గచ్ఛన్తీనాం న తు నీయమానానామ్ । అనేన సహాయరాహిత్యం ధ్వనితమ్। రమణవసతిం ప్రియతమమన్దిరమితి, స్మరశరబలాత్కారేణైకాకినీనాం తిమిరమ-విగణయ్యాపి గమనోద్యోగః శోభత ఇతి భావః । తత్ర ఉజ్జయిన్యామ్ । నక్తం రాత్రౌ ఇతి, ప్రియ ఇదానీమేష్యతీతి ప్రత్యాశయా కఞ్చిత్కాలం ప్రతీక్ష్య తదనాగమనం నిశ్చిత్య ప్రౌఢప్రదోషే నిర్గమం వ్యఞ్జయతి । రుద్ధాలోకే నిహ్నుతనిమ్నోన్నతాదిదర్శనే । నరపతిపథే రాజవీథ్యామ్ । సూచిభేద్యైః సూచిః శస్త్రవిశేషస్తీక్ష్ణాగ్రః, తయా భేత్తుం యోగ్యైః । అనేన బహులత్వాతిశయ ఉక్తః । సౌదామన్యా విద్యుతా । కనకనికషః హేమనికషణరేఖా తద్వత్ స్నిగ్ధయా, సాహచర్యాత్ కపిలయా చ, దర్శనమాత్రోపయుక్తయా న తు నయనప్రతిఘాతి న్యేత్యర్థః । తత్ క్షణే చ లోచనచాకిత్యస్యావశ్యమ్భావాత్ 'విద్యుద్దామస్ఫురణచకితైః' ఇత్యుక్త మనుసంహితమ్। తోయోత్సర్గో వర్షణమ్, తదర్థేన గర్జితేన, అథవా తోయోత్సర్గేణ స్తనితేన చ వాచాలః । మా భూః । కుతః? విక్లబాస్తాః । తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధౌ, సౌకుమార్యాది గుణ విశిష్టా యోషితః పరామృశతి । విక్లబాః అధీరాః । యతో గమ్భీరభీషణే తవ గర్జితే జృమ్భమాణే ససంభ్రమపరిరమ్భోచితే దయితజనే చాసన్నిహితే తాసామతిసుకుమారీణామ చిన్తనీయాపి కాపి దశా సమ్భావ్యత ఇతి భావః । అత్ర ముఖరత్వవిక్లబత్వయోరతివైధర్మ్యా దఘటమానత్వమితి విషమాలఙ్కారః ॥ 37 ॥

శ్లో॥ తాం కస్యాఞ్చిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః।
సూర్యే దృష్టే పునరపి భవాన్వాహయేదధ్వశేషం
మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః॥ **38**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తామ్, కస్యాంచిత్, భవన-వలభౌ, సుప్త-పారావతాయామ్, నీత్వా, రాత్రిమ్, చిర-విలసనాత్, ఖిన్న-విద్యుత్-కలత్రః। సూర్యే, దృష్టే, పునః,+అపి, భవాన్, వాహయేత్, అధ్వ-శేషమ్, మన్దాయన్తే, న, ఖలు, సుహృదామ్, అభ్యుపేత+అర్థకృత్యాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

చిరవిలసనాత్ = చాలసేపు మెఱయుటవలన,
ఖిన్న-విద్యుత్-కళత్రః= అలసిన మెఱుపే భార్యగాగల,
భవాన్ = నీవు,
సుప్తపారావతాయామ్ = నిద్రించుచున్న పావురములుగల,
కస్యాఞ్చిత్ = ఏదోఒక,
భవన-వలభౌ = భవన ఉపరిభాగమునందు,
తామ్ = ఆ
రాత్రిమ్ = రాత్రిని,
నీత్వా = గడిపి,
సూర్యే = సూర్యుడు,
దృష్టే(సతి) = కనబడగా,
పునః+అపి = తిరిగి,
అధ్వ-శేషమ్ = మార్గశేషమును,
వాహయేత్ = నిర్వహింతువు గాక,
సుహృదామ్ = మిత్రులయొక్క
అభ్యుపేత+అర్థకృత్యాః= పని సఫలమగువఱకు చేతుమని అంగీకరించినవారు,
న మన్దాయన్తే ఖలు = ఆలస్యము చేయరుగదా!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! చాలసేపు మెఱయుటవలన అలసిన మెఱుపే భార్యగా గల నీవు, నిద్రించుచున్న పావురములుగల ఏదో ఒక భవనోపరిభాగమునందు ఆ రాత్రిని గడిపి, సూర్యుడు కనబడగా, తిరిగి మార్గశేషమును నిర్వహింతువుగాక. మిత్రుల యొక్క పని సఫలమగువఱకు చేతుమని అంగీకరించినవారు ఆలస్యము చేయరుగదా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

చిరవిలసనాత్-(స.ఏ.), ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః-(ప్ర.ఏ.), భవాన్-(ప్ర.ఏ.), సుప్తపారావ-తాయామ్-(స.ఏ.), కస్యాఞ్చిత్-(స.ఏ.), భవనవలభౌ-(స.ఏ.), తామ్-(ద్వి.ఏ.), రాత్రిమ్-(ద్వి.ఏ.), నీత్వా-కృత్తు, సూర్యే-(స.ఏ.), పునః, అపి-(అవ్య.), అధ్వ- శేషమ్ -(ద్వి.ఏ.), వాహయేత్-(క్రియ), సుహృదామ్-(ష.బ.), అభ్యుపేతార్థకృత్యాః -(ప్ర.బ.), న-(అవ్య.), మన్దాయన్తే-(క్రియ), ఖలు-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) భవనస్య వలభిః, తస్యామ్ (ష.త.) భవనవలభౌ.

ఆ) సుప్తాః పారవతా యస్యాం తస్యామ్ -(బహువ్రీహిః) సుప్తపారవతాయామ్।

ఇ) చిరం విలసనం, తస్మాత్ సుప్సుపాసమాసః, హేతోః పఞ్చమీ,

ఈ) విద్యుదేవ కళత్రమ్ (రూపకసమాసః), విద్యుత్కళత్రమ్, ఖన్నం విద్యుత్కళత్రమ్ యస్య సః, ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః (బహువ్రీహిః).

ఉ) అధ్వనః శేషః, తమ్ (ష.త.) అధ్వశేషమ్.

ఊ) అభ్యుపేతా అర్థస్య కృత్యా యైః తే, అభ్యుపేతకృత్యాః (బహువ్రీహిః)

3) పాఠాంతరములు:- 1) భవనవలభౌ > భవనవడభౌ, భువనవలభౌ,
2) పారావతాయామ్ > పారాపతాయామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **భవనవలభౌ** - సుప్తపారావతాయామ్.

శ్లో॥ *పత్త్రచ్ఛాయాసు హంసా ముకులితనయనా దీర్ఘికా పద్మినీనాం*
*సౌధాన్యత్యర్థతాపా**ద్వలభి**పరిచయద్వేషి పారావతాని।*
బిన్దూత్క్షేపాన్పిపాసుః పరిసరతి శిఖీ భ్రాన్తి మద్వారియన్త్రమ్
సర్వైరుస్రైః సమగ్రైస్త్వమివ నృపగుణై ర్దీప్యతే సప్తసప్తిః॥ - *మాళవికాగ్నిమిత్రమ్-2.12*

"సరస్సులయందలి పద్మపత్రముల నీడలయందు హంసలు కన్నులు మూసికొని (విశ్రాన్తికై)యున్నవి. అధికతాపమువలన భవనపుముంజూరులయందు నివసించుటకు పారావతములిష్టపడకున్నవి. పైకెగజిమ్ముచున్న నీటిబిందువులను త్రావగోరి, మయూరము గిరగిర తిరుగుచున్న జలయంత్రమును చేరుచున్నది...."

ఆ) **మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః।**

1) శ్లో॥ *కిం శేషస్య భరవ్యథా న వపుషి క్ష్మామం న క్షిపత్యేషయత్*
కిం వా నాస్తి పరిశ్రమో దినపతేరాస్తే న యన్నిశ్చలః।
కిం త్వఙ్గీకృతముత్సృజన్కృపణవచ్ఛ్లాఘ్యో జనో లజ్జతే
నిర్వాహః ప్రతిపన్నవస్తుషు సతామేతద్ధి గోత్రవ్రతమ్॥

"..... an honourable man feels ashamed to leave off, like a mean fellow what has been (once) undertaken. Seeing the tasks undertaken through - this itself (is) the family Vow of the Good.

గొప్పవారు పూనుకొన్నపనిని చేయుదురేగాని మానరు. - ముద్రారాక్షసే*2.18 (Karmarkar)*

2) శ్లో॥ *సదా చరతి తిగ్మాంశుః సదా వహతి మారుతః।*
సదా దత్తే భువం శేషః సదా ధీరోఽవికత్థనః॥

అను సుభాషితమును ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

5) క్రియారూపము:- 1) వాహయేత్, 2) మన్దాయన్తే

అ)వహ (వహ్) ప్రాపణే, మోయుట (సకర్మకము), ప్రవహించుట (అకర్మకము), అనిట్, ఉభయపదీ. భ్వాదిప్రకరణమ్.

ణిజన్తమ్ - ప్రయోజకవ్యాపారమునుగాని, ప్రేరణార్థకమునుగాని చెప్పుటకు ధాతువుపై ణిచ్ (ఇ) ప్రత్యయము చేరును. హేతుమతి చ 3-1-26.

ఈ ణిజన్తము సనాద్యన్తాధాతవః(3.1.32) సూత్రముచే ధాతుసంజ్ఞ కలిగియుండుట వలన దీనిపై లడాదులు వచ్చును. ఇవి ఉభయపదులు.

ణిచ్-విధిలిఙ్ ప్ర.పు.ఏ., **వాహయేత్**-వాహయేతామ్-వాహయేయుః

ఆ)ధాతువులపై కొన్ని ప్రత్యయయములు చేరుటవలన సుబంతములేర్పడినట్లుగ, సుబంతములపై కొన్ని ప్రత్యయములు చేరుటవలన ధాతువు లేర్పడును. నామములపై అర్థవిశేషములో ప్రత్యయముచేరగా ఏర్పడునది నామధాతువు.

మన్దాభవన్తీతి, 1) లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్, 2) 'వా క్యషః' లచే ఆత్మనేపదీ-లట్ -ప్రథమపురుషబహువచనమ్-మన్దాయన్తే.

6) అలంకారములు:- ఈ శ్లోకమున 1) మెఱుపునందు కళత్రారోపణ, మేఘునియందు పతిత్వారోపణము వలన రూపకమును, 2) చతుర్థపాదమున సామాన్యముచే విశేషార్థ సమర్థనము వలన అర్థాన్తరన్యాసమును, 3) ఉభయమునకు అంగాంగి భావమగుట వలన సంకరాలంకారమును చెప్పదగును.

1) రూపకలక్షణమ్ : శ్లో॥ *ఏకత్ర రూపణం యత్స్యాదుపమానోపమేయయోః।*
రూపకం నామ తచ్చాపి బహుభేదయుతం యథా॥

2) అర్థాన్తరన్యాస ల.: శ్లో॥ *ప్రస్తుతార్థస్య సిద్ధ్యర్థం విన్యాసోర్థాన్తరస్య యః।*
అసావర్థాన్తరన్యాసో భిద్యతే బహుధా యథా॥

3) సంకరలక్షణమ్ : శ్లో॥ *నానాలఙ్కారసంయోగాత్కథ్యతే సఙ్కరో యథా॥*

- ఇతి అలఙ్కారసఙ్గ్రహే - పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః - 22,25,49

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- తామితి । చిరం విలసనాత్స్ఫురణాత్ఖిన్నం విద్యుదేవ కలత్రం యస్య స భవాన్ సుప్తాః పారావతాః కలరవా యస్యాం తస్యామ్, వివిక్తాయామిత్యర్థః। "పారావతః కలరవః కపోతః" ఇత్యమరః । జనసఞ్చారస్తత్రాసమ్భావిత ఏవేతి భావః । కస్యాం చిద్భవనవలభౌ, గృహాచ్ఛాదనోపరిభాగ ఇత్యర్థః । "ఆచ్ఛాదనం స్యాద్వలభీ గృహాణామ్" ఇతి హలాయుధః। తాం రాత్రిం నీత్వా సూర్యే దృష్టే సతి, ఉదితే సతీత్యర్థః। పునరప్యధ్వశేషం వాహయేత్ । తథా హి - సుహృదాం మిత్రాణామభ్యుపేతార్థస్యాఙ్గీకృతార్థస్య ప్రయోజనస్య కృత్యా క్రియా యైస్తే,అభ్యుపేతసుహృదర్థా ఇత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। "కృత్యా క్రియాదేవతయోః కార్యే స్త్రీ కుపితే త్రిషు" ఇతి యాదవః । "కృఞః శ చ"

(పా. 3. 3. 100) ఇతి చకారాత్క్యప్। న మన్దాయన్తే ఖలు న మన్దా భవన్తి హి, న విలమ్బ ఇత్యర్థః। "లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్" (పా. 3. 1. 13) ఇతి క్యష్। "వా క్యషః" (పా. 1. 3. 90) ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ 38 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తామితి – దుర్గస్థానే నృపాదీనాం కలత్రం శ్రోణిభార్యయోరితి రభసః । హే శ్రీకృష్ణ! గుణ్డిచాం ప్రతిగమనే ప్రత్యాగమే వా యది రాత్రిర్భవేత్తదా కస్యాఞ్చిద్భవనవలభౌ ఉచ్చమణ్డపే సుప్తాః పారావతాః । అర్య ఆద్యన్తా గోపగీతిమన్తో రథస్య వాహకా కాలపృష్ఠాఖ్యా జనా యస్యాం ఏవం భూతాయాం సత్యాం చిరవిలస-నాద్వహుకాలం వ్రజద్రథస్య నతోన్నతేషు క్షేపావక్షేపయోర్విలాసాదుదయాత్ఖిన్నం విద్యుద్విద్యోతమానం సుకుమారం కలత్రం శ్రోణిర్యస్య । విద్యుదితి కర్తరి క్విప్ । డలయోరైక్యాత్ విశాం మనుజానాం కాలపృష్ఠానామసనాదుపద్రవాత్ ఖిన్నం విద్యుత్కలత్రం దుర్గస్థానం యస్యేతి వా। భవాన్ తాం రాత్రిం మార్గ ఏవ నీత్వా సూర్యే దృష్టే సతి పునరప్య ధ్వశేషం వాహయేత్।తత్ర హేతుః। ఖలు యస్మాత్ సుహృదాం భక్తానామభ్యుపేతార్థ కృత్యాః। స్వీకృతప్రార్థనా మహాన్తో న మన్దాయన్తే । నాన్యథా కుర్వన్తి ॥ 38 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథానుభూతోజ్జయినీరసచరితార్థస్యాస్యానన్తరకరణీయమాహ –– తామితి । తాం యా పరమేశ్వరసేవాయై ప్రతిపాలితా నీతభూయిష్ఠా చ తామ్ । కస్యాఞ్చిదితి, సర్వత్ర వాససౌఖ్యం ద్యోతయతి । భవనవలభౌ గృహవిటఙ్కికాయామ్ । అథవా భవనకూటేషు । 'కూటాకారం తు వలభిః' ఇతి వైజయన్తీ । సుప్తపారావతాయాం సుఖసుప్తానాం కలరవాణామనుపమర్దేనేత్యర్థః। అథవా తత్సవర్ణతయా కైశ్చిదప్యపరిజ్ఞాత ఇతి । రాత్రిం నీత్వా న పునః ఖేదం నీత్వా, ఖేదనయనస్య పూర్వమేవోక్తత్వాత్, రాత్రినయన మేవ తదానీం తవాపేక్షితమితి భావః । చిరవిలసనాత్ మార్గప్రదర్శనసంరమ్భేణ చిరకాలపరిస్ఫురణాత్। ఖిన్నవిద్యుత్కలత్రః పరిశ్రాన్తా విద్యుద్రూపా భార్యా యస్య, భవతః శ్రమాభావేఽపి తదర్థమపి క్వచిద్విశ్రమో యుక్త ఇతి భావః । సూర్యే దృష్ట ఇతి, న త్వరుణోదయమాత్రే, అనేన తరుణకిరణకబలితతమసి గగనసరణిమశిశిరమహసి సముపసరతి సతి దివసముఖవితతలలితవివిధచరితభరితమధికరుచిరమవనిపనగరం తదతికుతుకజననమనుభూయైవ గన్తవ్యమితి ద్యోత్యతే । పునరపి ఉజ్జయినీమహాకాల దర్శనోత్సవనివృత్తోఽపీతి, పునఃశబ్దో వ్యావృత్తౌ। 'పునరప్రథమే ప్రశ్నే వ్యావృత్తావవధారణే' ఇతి వైజయన్తీ। ప్రస్తుతస్య మార్గస్య భూయోఽపి గమనమిత్యర్థో న ఘటతే, శేషశబ్దేన పౌనరుక్త్యాపత్తేః । వాహయేత్ గమయేద్ గచ్ఛేత్ వా, 'నిశాసు భాస్వత్కలనూపురాణాం యః సఞ్చరోఽభూదభిసారికాణామ్। జ్వలన్ముఖోల్కావిచితామిషాభిః స వాహ్యతే రాజపథః శివాభిః' ఇత్యత్ర వాహ్యత ఇతివత్। అధ్వశేషం మార్గస్యావశిష్టమేకదేశమ్ । శేషశబ్దే నోపయుక్తేతరస్యాభిధానాత్ తస్య చార్థాన్న్యూనత్వసిద్ధేర్లక్షితభూయిష్ఠత్వాన్మార్గస్య కియానేవ శేషః, అతో లాఘవాల్లఙ్ఘన సౌకర్యేణ న తన్ద్రాలుత్వావకాశ ఇతి ప్రోత్సాహనమ్।

ప్రసిద్ధసుజనసౌహృదస్వభావోద్భావనేనాపి ప్రోత్సాహయతి, అథవా అభిరుచితదేశాదిదర్శనే కథమవిలమ్బితనిర్గమ ఇతి చేత్తత్రాహ--మన్దాయన్తే అపటువదాచరన్తి, ఉదాసత ఇతి యావత్ । 'మూఢాత్మాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః' ఇతి వైజయన్తీ । ఖలుః అనునయే । 'నిషేధవాక్యాలఙ్కారే వీప్సానునయోః ఖలు' ఇతి వైజయన్తీ। సుహృదాం అశఠ హృదయానాం మిత్రాణామ్। అభ్యుపేతార్థకృత్యాః ఏవం కరిష్యామీతి ప్రతిశ్రుత -ప్రయోజనానుష్ఠానాః , 'సుహృదర్థం ప్రతిశ్రుత్య యశ్చ పశ్చాదకుర్వతామ్। తేన పాపేన లిప్యేయం యద్యహం నాగమే పునః॥' ఇతి మహాభారతే మహాపాతకత్వోక్తేః,దధీచాదీనాం తథానుష్టానాచ్చేతి భావః। అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥ 38 ॥

శ్లో॥ తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖణ్డితానాం
శాన్తిం నేయం ప్రణయిభిరతో వర్త్మ భానోస్త్యజాశు।
ప్రాలేయాస్రం కమలవదనాత్సోఽపి హర్తుం నలిన్యాః
ప్రత్యావృత్తస్త్వయి కరరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః॥ 39

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్మిన్+కాలే, నయన-సలిలమ్, యోషితామ్, ఖణ్డితానామ్, శాన్తిమ్, నేయమ్, ప్రణయిభిః,+అతః, వర్త్మ, భానోః,+త్యజ, ఆశు। ప్రాలేయ+అస్రమ్, కమల-వదనాత్,సః,+అపి, హర్తుమ్, నలిన్యాః, ప్రతి+ఆవృత్తః+త్వయి, కర-రుధి, స్యాత్, అనల్ప+అభ్యసూయః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తస్మిన్కాలే	=	ప్రభాతసమయమునందు,
ప్రణయిభిః	=	ప్రియతములచేత,
ఖణ్డితానామ్	=	ఖణ్డితలను,
యోషితామ్	=	స్త్రీలయొక్క,
నయన-సలిలమ్	=	కన్నీటి,
శాన్తిమ్	=	శమనమును,
నేయమ్	=	పొందింపవలయును.
అతః	=	కన్క,
భానోః	=	సూర్యునియొక్క,
వర్త్మ	=	మార్గమును,
ఆశు	=	శీఘ్రముగ,
త్యజ	=	విడువుము,
అన్యథా	=	అట్లుకాదేని,
నలిన్యాః	=	తామరతీగయొక్క,
కమలవదనాత్	=	పద్మవదనము నుండి,

ప్రాలేయ+అస్రమ్ = మంచు బిందువులను,
హర్తుమ్ = పోగొట్టుటకు,
ప్రత్యావృత్తః = తిరిగివచ్చిన,
సః+అపి = ఆ సూర్యుడును,
త్వయి = నీవు,
కర–రుధి (సతి) = కిరణములను అడ్డగించితివేని,
అనల్ప+అభ్యసూయః = అధికమగు ద్వేషము కలవాడు,
స్యాత్ = అగును.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ ప్రభాతసమయమునందు ప్రియతములచేత ఖణ్డితలను స్త్రీలయొక్క కన్నీటి శమనమును పొందింపవలయును. కనక సూర్యునియొక్క మార్గమును శీఘ్రముగా విడువుము. కాదేని తామరతీగయొక్క పద్మవదనమునుండి మంచుబిందువులను పోగొట్టుటకు తిరిగి వచ్చిన ఆ సూర్యుడును, నీవు కిరణములను అడ్డగించితివేని, అధికమగు ద్వేషముకలవాడు అగును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తస్మిన్కాలే–(స.ఏ.),ప్రణయిభిః–(తృ.బ.), ఖణ్డితానామ్–(ష.బ.), యోషితామ్–(ష.బ.) నయనసలిలమ్–(ద్వి.ఏ.), శాన్తిమ్–(ద్వి.ఏ.), నేయమ్–(ప్ర.ఏ.), అతః–(అవ్య.), భానోః –(ష.ఏ.), వర్త్మ–(ద్వి.ఏ.), ఆశు–(అవ్య.), త్యజ–(క్రియ), అన్యథా– (అవ్య.), నలిన్యాః –(ష.ఏ.), కమలవదనాత్–(పం.ఏ.), ప్రాలేయాస్రమ్–(ప్ర.ఏ.), హర్తుమ్–(కృత్తు), ప్రత్యావృత్తః–(ప్ర.ఏ.), సః–(ప్ర.ఏ.), అపి–(అవ్య.), త్వయి–(స.ఏ.), కరరుధి–(స.ఏ.), అనల్పాభ్యసూయః–(ప్ర.ఏ.), స్యాత్–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) నయనయోః సలిలమ్, నయనసలిలమ్ (ష.త.)
ఆ) ప్రాలేయం ఏవ అస్రమ్, తత్, (రూపకసమాసః) ప్రాలేయాస్రమ్.
ఇ) కమలమ్ ఏవ వదనమ్, తత్ (రూ.స.) కమలవదనమ్, తస్మాత్ కమలవదనాత్।
ఈ) న అల్పా, అనల్పా (నఞ్), అనల్పా అభ్యసూయా యస్య సః, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) ప్రాలేయాస్రమ్ > ప్రాలేయాశ్రు, ప్రాలేయాశ్రమ్.
2) కమలవదనాత్ > కమలనయనాత్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **ఖణ్డితానామ్** – ఖణ్డితా

1) "*ఏతాః షోడశాప్యష్టాభిరవస్థాభిః ప్రత్యేక మష్టవిధాః – ప్రోషితభర్తృకా,* ***ఖణ్డితా,*** *కలహాన్తరితా, విప్రలబ్ధా, ఉత్కణ్ఠితా, వాసకసజ్జా, స్వాధీనపతికా, అభిసారికా, చేతి, గణనాదష్టావింశత్యధిక శతం భవన్తి. తాసామ–*

ప్యుత్తమమధ్యమాభేదగణనయా చతురధికాశీతియుతశతత్రయం భేదాభవన్తి." (384) భేదములు.

'ఖణ్డితా' లక్షణమ్ – *అన్యోపభోగసఙ్చిహ్నితః ప్రాతరాగచ్ఛతి పతిర్యస్యాః సా ఖణ్డితా. ప్రాతరిత్యుపలక్షణమ్. అస్యాశ్చేష్టాః అస్ఫుటాలాప,చిన్తా,సన్తాప, నిఃశ్వాస, తూష్ణీమ్భా వాశ్రుపాతాదయః। – రసమఞ్జరి–ద్వితీయప్రకరణమ్.*

2) *వ్యాసఙ్గాదుచితే యస్యా వాసకే నాగతః ప్రియః।*
తదనాగమదుఃఖార్తా ***ఖణ్డితా*** *సా ప్రకీర్తితా॥ – భరతః*

3) *ఉన్నిద్రతాజనితరాగవిలోభితాఙ్గః–కాన్తానఖక్షతవిశేషవిచిత్రితాఙ్గః।* (శుభఙ్కరః)
యస్యాః కృతేఽపి గృహమేతి పతిఃప్రభాతే–సా నాయికా నాగదితా ఖలు ***ఖణ్డితేతి॥***

ఆ) **అభ్యసూయః > అసూయా**

1) అష్టాధ్యాయీ (1.4.37) i) క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతికోపః ii) కారకే సంప్రదానమ్, iii) రాజాచౌరాయ క్రుధ్యతి, ఖలః సజ్జనాయ ద్రుహ్యతి మాతా పుత్రాయ రుష్యతి, శ్యామః కృష్ణాయ ఈర్ష్యతి దేవః మోహనాయ అసూయతి.

2) అష్టాధ్యాయీ (3.4.28) i) యథాతథయోరసూయా ప్రతివచనే. ii) సిద్ధా ప్రయోగః,కృఞః,ణముల్। iii) యథాకారమహం భోక్ష్యే తథాకారమహం భోక్ష్యే.

3) అష్టాధ్యాయీ (8–1–8) i) వాక్యాదేరామన్త్రితస్యాసూయాసమ్మతికోప కుత్సన భర్త్సనేషు. ii) సర్వస్య ద్వే. iii) మాణవక మాణవక రిక్తం తే ఆభిరూప్యమ్ –'అసూయార్థము'.

4) *శ్లో॥ జాతః కులే తస్య కిలోరుకీర్తిః–కులప్రదీపో నృపతి ర్దిలీపః।*
*అతిష్ఠదేకోనశతక్రతుత్వే–శక్రా****భ్యసూయా*** *వినివృత్తయే యః॥* – ర.వం.6.74

".....దేవేంద్రుని అసూయను తొలగించుటకై ఒకటి తక్కువ వందయాగములను ఆ దిలీపుడు నిర్వర్తించినాడు."

5) *శ్లో॥ కేనా****భ్యసూయా****పదకాంక్షిణా తే–నితాన్తదీర్ఘైర్జనితా తపోభిః।*
యావద్భవత్యాహితసాయకస్య–మత్కార్ముకస్య నిదేశవర్తీ – కు.సం.3.4

"ఇంద్రపదవిని కాంక్షించు ఎవడు తన నిరంతర దీర్ఘతపములతో నీకు అసూయను కలిగించుచున్నాడో చెప్పుము. ...."

5) క్రియారూపములు:– 1) త్యజ, 2) స్యాత్.

అ) త్యజ (త్యజ్) హానౌ (విడుచుట)–సకర్మకమ్, భ్వాదిప్రకరణమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **త్యజ/త్యజతాత్**–త్యజతమ్–త్యజత.

ఆ)అస(అస్) భువి (ఉండుట)–అకర్మకమ్, అదాదిప్రకరణమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. విధిలిఙ్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **స్యాత్**–స్యాతామ్–స్యుః.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'సూర్యగమనమార్గమును విడువుము' అనుదానికి ఉత్తరార్ధము హేతువగుటవలన (వాక్యార్థహేతుక) **కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారము**ను, 2)లింగ సామ్యమున నళినీ భాస్కరులయందు నాయికా నాయక వ్యవహారారోపణమున **సమాసోక్త్యలఙ్కారము**ను, 3) కరరుధి యనుచోట **శ్లేష**ను, 4) అంగాంగి భావమున **సఙ్కరాలఙ్కారము**న్ను చెప్పదగును.

1) **కావ్యలిఙ్గమ్–** *శ్లో॥ సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలిఙ్గం సమర్థనమ్।*
జితోఽసి మన్దకన్దర్ప! మచ్చిత్తేఽస్తి త్రిలోచనః॥ –చన్ద్రాలోకః(60)

సమర్థనీయమైన యర్థమునకు సమర్థనము కావ్యలింగము.

2) **సమాసోక్త్యలఙ్కారలక్షణమ్** – సూ:– **అనుక్తౌ సమాసోక్తిః**(3)

మూ.:– *ఉపమేయస్యానుక్తౌ సమానవస్తున్యాసః సమాసోక్తిః సంక్షేప వచనా త్సమాసోక్తి రిత్యాఖ్యా.*

(ఉపమేయమును), చెప్పకున్నచో సమాసోక్తి. ఉపమేయమును చెప్పకుండనే సమాన వస్తువుయొక్క న్యాసము సమాసోక్తి. ఉపమానమును మాత్రమే చెప్పగా ఉపమేయము గమ్యమగును అని యర్థము. విస్తృతార్థమును సంక్షిప్తముగ చెప్పుటచే సమాసోక్తి యని పేరు.

3) **శ్లేషలక్షణమ్:** సూ.:– **స ధర్మేషు తన్త్రప్రయోగే శ్లేషః।** (7).

మూ.:– ఉపమానోపమేయస్య ధర్మేషు గుణక్రియాశబ్దరూపేషు స తత్త్వాధ్యారోపః తన్త్రప్రయోగే తన్త్రోచ్చారణే సతి శ్లేషః.

"ధర్మముల విషయమున తంత్రప్రయోగము ఉండగా, అది శ్లేష. గుణక్రియాశబ్ద రూపములగు ధర్మములను తంత్రముచే ఉచ్చరించినపుడు, ఉపమానముతో ఉపమేయమునకు అభేదారోపము శ్లేష. రెండు విషయములను ఒక్కపదముచే ప్రతిపాదించుటకు తంత్రమని పేరు. ధర్మము గుణరూపముగాని, క్రియారూపము గాని, శబ్దరూపముగాని కావచ్చును. గుణాదిరూపముననున్న ఈ ధర్మములను ఒకే పదముచే బోధించుటచే ఉపమానోపమేయములు రెండింటికిని అన్వయించు అట్టి ధర్మములద్వారా వానికి (ఉపమానోపమేయములకు) అభేదారోపము సిద్ధించినచో అది 'శ్లేష' యని అర్థము. – కావ్యాలఙ్కారసూత్రాణి–4, బాలానన్దినీవ్యాఖ్యా

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్మిన్నితి। తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే ప్రణయిభిః ప్రియతమైః ఖణ్డితానాం యోషితాం నాయికావిశేషాణామ్, ''జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా" ఇతి దశరూపకే (2.24)। నయనసలిలం శాన్తిం నేయం నేతవ్యమ్।

నయతిర్ద్వికర్మకః। అతో హేతోర్భానోర్వర్త్మాశు శీఘ్రం త్యజ, తస్యావరకో మా భూరిత్యర్థః। విపక్షేఽనిష్టమాచష్టే – సోఽపి భానుః, నలాన్యమ్బుజాని యస్యాః సన్తీతి నలినీ పద్మినీ। “తృణేఽమ్బుజే నలం నా తు రాజ్ఞి నాలే తు న స్త్రియామ్” ఇతి శబ్దార్ణవే। తస్యాః స్వకాన్తాయాః కమలం స్వకుసుమమేవ వదనం తస్మాత్ ప్రాలేయం హిమమేవాస్రమశ్రు హర్తుం శమయితుం ప్రత్యావృత్తః ప్రత్యాగతః, నలిన్యాశ్చ భర్తుర్భానోర్దేశాన్తరే నలిన్యన్తర గమనాత్ఖణ్డితత్వమిత్యాశయః। తతస్త్వయి। కరానంశూన్ రుణద్ధీతి కరరుత్। క్విప్। తస్మిన్కరరుధి సతి। హస్తరోధిని సతీతి చ గమ్యతే। ‘బలిహస్తాంశవః కరాః’ ఇత్యమరః। అనల్పాభ్యసూయోఽధికవిద్వేషః స్యాత్। ప్రాయేణేచ్ఛావిశేషవిఘాతాద్ద్వేషో రోషవిశేషశ్చ కామినాం భవతీతి భావః।కిఞ్చ ‘ఆత్మానం చార్కమీశానం విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో జనః। శ్రేయాంసి తస్య నశ్యన్తి రౌరవం చ భవేద్ధ్రువమ్।” ఇతి నిషేధాత్కార్యహానిర్భవిష్యతీతి ధ్వనిః ॥ 39 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తస్మిన్ కాల ఇతి। హే శ్రీకృష్ణ! తస్మిన్ ప్రాతఃకాలే యాత్రా సమ్మర్దేన ఖణ్డితానాం రాత్రౌ విచ్ఛిద్యాన్యతో గతానాం యోషితాం యాత్రికస్త్రీణాం ప్రణయి– భిర్యాత్రిభిర్నయనసలిలం శాన్తిం నేయమ్। అతో భానోర్వర్త్మ ఆశు త్యజ, స చ స్వభార్యాయాః నలిన్యాః రాత్రౌ ఖణ్డితాయాః ప్రాతః పున–ర్దృష్టాయాః కమలమేవ నయనం తస్మాత్ప్రాలేయమేవాస్రం హర్తుం ప్రవృతః। త్వయి రథచ్ఛాయయా కరరుధికరం కిరణమేవ హస్తం రున్ధతి సతి తామప్రాప్య ప్రత్యావృత్తః సన్నర్థాదాత్మని అనల్పాభ్యసూయః స్యాత్। రథే చలితే తథా న స్యాదితి పునర్గచ్ఛేతి భావః ॥ 39 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ ప్రతిష్ఠమానస్యాస్య పథికమపి ప్రమాదం నిషేధతి –– తస్మిన్నితి। తస్మిన్ కాలే సూర్యదర్శనస్య ప్రస్తావాత్ ప్రభాత ఇతి లభ్యతే। ‘జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవిషయే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా’ ఇత్యమరః। శాన్తిం నేయం ప్రణిపాతాదిప్రసాదనోపాయ ప్రయోగేణావేగాపనయాన్నివారణీయమ్। ప్రణయిభిరితి, ప్రసాదనసౌకర్యం ద్యోతయతి, ప్రణిపాతాదికమన్తరేణాపి తద్దర్శనమాత్రాన్మన్మథపరతన్త్రతయా ప్రసాదో లభ్యత ఇత్యర్థః। ప్రణయిభిరితి తేషామపి, తద్గతప్రేమనిగలయన్త్రితత్వాత్ ప్రమాదాపతితత్వమపరాధస్య, అతో నేయమితి ప్రసాదస్య ప్రయత్నతోఽప్యనుష్ఠేయత్వమ్। అతః అస్మాత్కారణాత్। వర్త్మ కిరణప్రసరణసరణిమ్, కరరుధీతి కిరణనివారణస్యైవ వక్ష్యమాణత్వాత్। ఆశు త్యజ ఝటిత్యపసరణేన వర్జయ, సర్వథా వర్జనస్య గగనతలే తపనమణ్డలమధోఽధో వర్తమానస్యాశక్యత్వాత్, అజ్ఞాతకిరణఘటనవిఘటనమపసరణీయమితి భావః। ప్రాలేయాస్రం రజనిసమయనిపతితతుహినకణనివహమయనయనజలమ్। ‘తుషార– స్తుహినం హిమమ్। ప్రాలేయం మిహికా చ’ ఇత్యమరః। అస్రశ్చాస్రశ్చ పుల్లిఙ్గౌ కేశేఽ చ రుధిరేఽశ్రుణి’ ఇతి వైజయన్తీ। కమలవదనాత్ పద్మరూపాన్ముఖాత్। సోఽపి భానురపి,

యథాన్యే ప్రణయినః ప్రణయినీనామ్, తథా సూర్యోఽపీత్యపి సముచ్చయే । 'అపి సమ్భావనాప్రశ్నగర్హాశఙ్కా సముచ్చయే' ఇతి వైజయన్తీ । హర్తుం కరప్రమార్జనేనాపనేతుమ్। ప్రత్యావృత్తః రాత్రినివాసస్థానాదాగతః । కరరుధి కిరణచ్ఛాదకే, న తు కరస్పృశి, మన్దగమనేన చిరం కిరణప్రసారం నివారయతీత్యర్థః । శ్లేషాత్ హస్తనిరోధినీత్యపి స్ఫురతి। అనల్పాభ్యసూయః గాఢాన్తర్గతవిద్వేషః। యథా ప్రణయాపరాధగాఢకుపితాయాః ప్రియాయాః ప్రసాదనాయ ప్రయతమానే ప్రబలమదనబాణపరిక్షీణే ప్రాణేశ్వరే, తదీయహృదయమజానానః కశ్చిన్మిత్రజడః ప్రసరదశ్రుబిన్దుప్రబన్ధప్రకటితప్రసాదప్రక్రమం ప్రియావదనం ప్రమార్జయితుం ప్రసారితం పాణిం నివారయన్, కిమనయా ప్రసాదితయా వరాక్యేతి ప్రలపన్, ప్రభూతవిద్వేషభాజనం భవతి, తథా త్వమపి నీరసకోటౌ నిపతన్ భవిష్యసి, తత్తథా న కర్తవ్యమితి భావః । అత్ర సమాసోక్త్యలఙ్కారః ॥ 39 ॥

శ్లో॥ గమ్భీరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్।
తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యా-
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని॥ 40

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- గమ్భీరాయాః, పయసి, సరితః,+చేతసి,+ఇవ, ప్రసన్నే, ఛాయాత్మా+అపి, ప్రకృతి-సుభగః, లప్స్యతే, తే, ప్రవేశమ్। తస్మాత్, +అస్యాః, కుముద-విశదాని,+అర్హసి, త్వమ్, న, ధైర్యాత్, + మోఘీకర్తుమ్, చటుల-శఫర+ఉద్వర్తన-ప్రేక్షితాని॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

గమ్భీరాయాః	= గంభీరయనెడు,
సరితః	= నదియొక్క,
ప్రసన్నే	= స్వచ్ఛమైన,
పయసి	= నీటియందు,
ప్రసన్నే చేతసి ఇవ	= నిర్మలమగు మనస్సునందువలె,
ప్రకృతిసుభగః	= సహజసుందరమైన,
తే	= నీయొక్క,
ఛాయాత్మా+అపి	= ప్రతిబింబ స్వరూపమైనను,
ప్రవేశమ్	= చేరికను,
లప్స్యతే	= పొందగలదు,
తస్మాత్	= అందువలన,
అస్యాః	= ఈ నదియొక్క,
కుముద-విశదాని	= తెల్లకలువలవలె శ్వేతవర్ణమగు,

చటుల .... ప్రేక్షితాని = చంచలములైన మత్స్యములయొక్క పొరలుట యనెడు చూపులను,
త్వమ్ = నీవు,
ధైర్యాత్ = దిట్టతనమువలన,
మోఘీకర్తుమ్ = వ్యర్థముచేయుటకు,
న+అర్హసి > నార్హసి = తగవు

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! 'గమ్భీరా' నదియొక్క స్వచ్ఛమైన నీటియందు, నిర్మలమగు మనస్సునందువలె, సహజసుందరమైన నీ యొక్క ప్రతిబింబస్వరూపమైనను చేరికను పొందగలదు. అందువలన ఈ నదియొక్క తెల్లకలువలవలె శ్వేతవర్ణమగు చంచలములైన మత్స్యములయొక్క పొరలుట యనెడు చూపులను నీవు దిట్టతనము వలన వ్యర్థము చేయుటకు తగవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

గమ్భీరాయాః-(ష.ఏ.), సరితః-(ష.ఏ.), ప్రసన్నే-(స.ఏ.), పయసి-(స.ఏ.), చేతసి-(స.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.), ప్రకృతిసుభగః-(ష.ఏ.), తే-(ష.ఏ.), ఛాయాత్మా- (ప్ర.ఏ.), అపి-(అవ్య.), ప్రవేశమ్-(ద్వి.ఏ.), లప్స్యతే-(క్రియ), తస్మాత్- (పం.ఏ.), అస్యా-(ష.ఏ.), కుముద-విశదాని-(ద్వి.బ.), చటుల...ప్రేక్షితాని -(ద్వి.బ.), త్వమ్-(ప్ర.ఏ.), ధైర్యాత్-(పం.ఏ.), మోఘీకర్తుమ్-(కృత్తు), న-(అవ్య.), అర్హసి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) ఛాయా చాసౌ ఆత్మా చ ఛాయాత్మా, (కర్మధారయః)

ఆ) ప్రకృత్యా సుభగః ప్రకృతిసుభగః (తృ.త.)

ఇ) కుముదానీవ విశదాని, కుముదవిశదాని, (ఉపమానకర్మధారయః)

ఈ) శఫరాణాం ఉద్వర్తనాని, (ష.త.), చటులాని చ తాని శఫరోద్వర్తనాని, కర్మధారయః చటులశఫరోద్వర్తనాని ఏవ ప్రేక్షితాని, తాని, (రూపకసమాసః) చటుల..ప్రేక్షితాని.

3) పాఠాంతరములు:- 1) తస్మాదస్యాః > తస్మాత్తస్యాః, 2) చటుల > చపల, 3) శఫర > సఫర.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **గమ్భీరాయాః :-** "This must be the name of one of the small rivers with which the province of *Malava* abounds. "Wilson says that this river and the *Gandhavathi* in the vicinity of the temple of Shiva, which lately occured, are probably amongst the numerous and nameless brooks with which the province of *Malava* abounds. - *Nandargikar*

ఆ) **ఛాయాత్మాపి > ఛాయా**

1) ఉణాదిసూత్రమ్(4-110) మాఛాశసిభ్యో యః। మాయా, ఛాయా, శస్యమ్। వృ-ఛ్యతి ప్రకాశమితి ఛాయా, ప్రకాశావరణముత్కోచకప్రతిబిమ్బో వా।

2) శ్లో॥ *శాపాదసి ప్రతిహతా స్మృతిరోధరూక్షే*
భర్తర్యపేతతమసి ప్రభుతా తవైవ।
ఛాయా *విభాతి న మలోపహతప్రసాదే,*
శుద్ధే తు దర్పణతలే సులభావకాశా॥ – అ.శా. 7–32

"......అద్దముపై దుమ్ము పేరుకొనియున్నచో, దానిలో ప్రతిబింబము కనబడదు, కాని అద్దమును తుడిచి, శుభ్రము చేసినచో, దానిలో ప్రతిబింబము స్పష్టముగ కనబడును గదా!"

ఇ) **ధైర్యాత్ :–** ఇట 'మహామహోపాధ్యాయ', మల్లినాథసూరి ఇచ్చిన వివరణ అంత సబబుగ లేదని పలువురు వ్యాఖ్యతలు భావించుట గమనింపదగినది. ప్రొఫెసర్ ఈశ్వరచంద్ర విద్యాసాగరుని – అభిప్రాయమిచట ఇవ్వబడినది.

"ధైర్యాద్ ధైర్యమాశ్రిత్య గమ్భీరాయా అనురాగలిఙ్గదర్శనేఽపి నిర్వికారచిత్తో భూత్వేత్యర్థః। మల్లినాథస్తు ధైర్యాద్ ధార్ష్ట్యాత్ ఇతి వ్యాఖ్యాతవాన్ తన్న సమీచీనమ్। ధైర్య శబ్దస్య ధార్ష్ట్యార్థే ప్రయోగస్యాదర్శనాత్ యథాశ్రుతార్థపరిత్యాగే ప్రమాణా–భావాశ్చ।"

ఆ) **– శఫర – > శఫరః –** 1) శఫం రాతి, రా+క > వాచస్పత్యమే, స్త్రియామ్ జీష్.

2) శ్లో॥ *.....ప్రోష్ఠీ శఫరః శ్వేత కోలకే!* – అభిధానచిన్తామణి– 4.412.

3) శ్లో॥ *ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం–రతిమాకాశభవా సరస్వతీ।*
శఫరీం *హ్రదశోష విక్లబాం–ప్రథమావృష్టిరివాన్వకమ్పయత్॥* –కు.సం.4.39

"దేహత్యాగమునకు నిశ్చయించుకొనిన రతీదేవితో ఆకాశవాణి, మడుగు ఎండుటచే తల్లడిల్లు బేడిసచేపను, తొలకరివానవలె అనుగ్రహించుచు పలికెను."

5) క్రియారూపములు:– 1) లప్స్యతే, 2) అర్హసి.

1) డులభష్ (లభ్) ప్రాప్తౌ (పొందుట)–సకర్మకమ్, భ్వా.ప్ర., అనిట్, ఆత్మనేపదీ. లోట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **లప్స్యతే**–లప్స్యేతే–లప్స్యన్తే.

2) అర్హ (అర్హ్) పూజాయామ్(పూజించుట)–సకర్మకమ్, భ్వా.ప్ర., అనిట్, ఆత్మనేపదీ. లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **అర్హసి**–అర్హథః–అర్హథ.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) పయస్సు–చేతస్సులకును, కుముద–వీక్షణములకును సాదృశ్యము, గమ్భీరానదికి నాయికతో అర్థసామ్యము గాన, కుముదవిశదాని అనుచోట **లుప్తోపమ**ను, 2) ఉద్వర్తనములయందు చూపులను ఆరోపించుటవలన రూపకమును, 3) అంగాంగి భావమున 'సంకరాలఙ్కారము'ను చెప్పదగును.

రూపకలక్షణమ్:– మూ.: *ఉపమైవ తిరోభూతభేదా రూపకముచ్యతే।*
యథా బాహులతా పాణిపద్మం చరణపల్లవః॥ – కా.ద.–2.66

"కప్పివేయబడిన భేదముగల ఉపమాలంకారమే రూపకముగా చెప్పబడుచున్నది. ఉపమానోపమేయములు భిన్నములైనను (వానికి భేదములేనట్లు) ఉపమేయమునకు ఉపమానముతో తాదాత్మ్యమును చెప్పినచో అది 'రూపకాలఙ్కార'మని అర్థము. రూప యతి–ఉపమానోపమేయములకు ఏకరూపత్వమును కల్పించునదిగాన 'రూపకము' అని దీని అర్థము. – బాలానన్దినీవ్యాఖ్యా.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– గమ్భీరాయా ఇతి । గమ్భీరా నామ సరిత్ ఉదాత్తనాయికా చ ధ్వన్యతే। తస్యాః ప్రసన్నేఽనురక్తత్వాద్దోషరహితే చేతసీవ ప్రసన్నేఽతినిర్మలే పయసి । ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ సుభగః సున్దరః। 'సున్దరేఽధికభాగ్యే చ దుర్దినేతరవాసరే । తురీయాంశే శ్రీమతి చ సుభగః" ఇతి శబ్దార్ణవే । తే తవ ఛాయా చాసావాత్మా చ । సోఽపి ప్రతిబిమ్బ శరీరం చ ప్రవేశం లప్స్యతే । 'అపి' శబ్దాత్ ప్రవేశమనిచ్ఛోరపీతి భావః । తస్మాచ్ఛాయా ద్వారాపి ప్రవేశావశ్యం భావిత్వాదస్యా గమ్భీరాయాః। కుముదవద్విశదాని ధవలాని చటులాని శీఘ్రాణి శఫరాణాం మీనానాం ఉద్వర్తనాన్యుల్లుణ్ఠనాన్యేవ ప్రేక్షితాన్యవలోకనాని। "త్రిషు స్యాచ్చటులం శీఘ్రమ్" ఇతి విశ్వః । ఏతావదేవ గమ్భీరాయా అనురాగలిఙ్గమ్। ధైర్యాద్ధార్ష్ట్యాత్, వైయాత్యాదితి యావత్ । మోఘీకర్తుం విఫలీకర్తుం నార్హసి, నానురక్తా విప్రలబ్ధవ్యేత్యర్థః । ధూర్తలక్షణం తు––"క్లిశ్నాతి నిత్యం గమితాం కామినీమతిసున్దరః। ఉపైత్యరక్తాం యత్నేన రక్తాం ధూర్తో విముఞ్చతి ॥" ఇతి ॥ 40 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– గమ్భీరాయా ఇతి । హే శ్రీకృష్ణ! ప్రసన్నే నిర్మలే చేతస్యన్తఃకరణే తే తవాత్మాస్వరూపమివ యథా తవాత్మా అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవాత్మతాం ప్రాప్తః, తథా గమ్భీరాయా నద్యా మహానద్యా గమ్భీరత్వాత్ । ప్రసన్నే పయసి తే తవ ఛాయా ప్రతివిమ్బోఽపి ప్రవేశం లప్స్యతే । రథచలనకాలే తస్యాః పయసి సూర్యస్యేవోర్ధ్వగస్య తవ ప్రతివిమ్బ–ప్రవేశో భవిష్యతీత్యర్థః । తస్మాత్త్వం, అస్యా మహానద్యాః । కుముదవ ద్విశదాని అవలోకన యోగ్యాని । చటురా(లా)ణాం శఫరాణాం మత్స్యానాముద్వర్తనాన్యేవ ప్రేక్షితాని యత్రార్థమాగతాయా ఇవ త్వాం ప్రతీక్షణాని। ధైర్యాత్ రథస్యాచలనేన మోఘీకర్తుం నార్హసి । యథా పూర్ణకామస్య తవ జీవభావాయాన్తఃకరణప్రవేశః పరార్థం తథైవ మహానద్యాః। పయసి ప్రతివిమ్బ–ప్రవేశః । తస్యాః ప్రత్యబ్దం ప్రవృద్ధాయాస్తవ దర్శనార్థమాగతాయా దర్శనాకాంక్షాం పూరయతు । అనవస్థాయ శీఘ్రం చలేతి భావః ॥ 40 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథాస్య 'ప్రాప్య వర్షాగ్రబిన్దూన్' ఇత్యాదినా వర్షణస్య ప్రస్తావాత్ సలిలరిక్తస్య తదాస్వాదభూమిం వైదగ్ధ్యాత్ప్రకాశయతి – గమ్భీరాయా ఇతి । గమ్భీరేతి నద్యాః సంజ్ఞా । ప్రసన్నే పఙ్కాదిరహితే, విషయాన్తరవిక్షేపవిక్షోభవిరహసుస్థితే చ। ఛాయా ప్రతిబిమ్బం కాన్తిశ్చ ఆత్మా తత్ప్రకృతిరూపం శరీరముభయమపి। ఉపరిగచ్ఛతస్తవ స్వచ్ఛత్వాత్సలిలే । ఆత్మాపి బిమ్బరూపం చ । తస్మిన్నవలమ్బనేన ప్రవేశం ప్రాప్స్యతి,

కాన్తిః,తదాశ్రయశ్చ శరీరం చేతసీవేత్యర్థః, నయనప్రీతిపూర్వమేవ చిత్తాసఙ్గస్యోపపత్తేః । 'ఛాయాత్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః' ఇతి వైజయన్తీ । అథవా ఛాయాత్మా ప్రతిబిమ్బశరీరమ్ । 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే' ఇతి వైజయన్తీ। అపిర్భిన్నక్రమో గమ్భీరాయా అపీతి నిర్విన్ధ్యాదిభిః సముచ్చయార్థః। ప్రకృతిసుభగః స్వభావేనైవ కృత్రిమవేషమన్తరేణ సున్దరః, స్నిగ్ధముగ్ధశ్యామలలావణ్యదిగ్ధవియదన్తరాలత్వాదితి భావః । తస్మాత్ యస్మాత్ భవన్తం హృదయేనోద్వహన్తీ ప్రకృష్టప్రేమప్రవణా వర్తతే, తస్మాత్కారణాత్ । కుముదవిశదాని వికసితకుముదధవలాని। అనేన హర్షవికసితనయనసితభాగప్రభాపటపరివీతకనీనికానీలి-మత్వం ద్యోత్యతే, హర్షచరితే -- 'అస్నపయదివ ధవలితదశదిశా దృశా' ఇతి । త్వం నార్హసి, తద్యోగ్యోఽన్య ఏవ నీరసజన ఇత్యర్థః । ధైర్యాత్ తద్విషయార్ద్రతావిరహాదిత్యర్థః । మోఘీకర్తుం నిష్ఫలాని కర్తుమ్,ప్రణయపిశునానాం ప్రమదావిలోకనానాం ప్రియప్రావణ్య ఫలత్వాత్ తదనభినన్దనేన త్వయి వ్రజతి సతి నితరాం తవ నీరసత్వం భవిష్యతీతి భావః । చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని చఞ్చలాని శఫరాఖ్యమత్స్యవిశేషపరిస్ఫురణరూపాణి విలోకనాని। చటులత్వం హ్రీయన్త్రణయా స్థిరత్వాభావః, మత్స్యస్ఫురణస్వభావశ్చ । శఫర గ్రహణం తేషాం నయనసామ్యప్రసిద్ధేః। ప్రేక్షితానీతి, ప్రకృష్టరసవర్షిత్వం ప్రోపసర్గేణ, వివిధభావవికసితవిలాసభఙ్గితరఙ్గితత్వాద్వాహువిధ్యం చ బహువచనేన ద్యోత్యతే । అత్ర సమాసోక్త్యలఙ్కారః ॥ 40 ॥

శ్లో॥ తస్యాః కిఞ్చిత్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బమ్।
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః॥ **41**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్యాః, కిఞ్చిత్, కర-ధృతమ్, ఇవ, ప్రాప్త-వానీర-శాఖమ్,
హృత్వా, నీలమ్, సలిల-వసనమ్, ముక్త-రోధో-నితమ్బమ్।
ప్రస్థానమ్, తే, కథమ్, అపి, సఖే, లమ్బమానస్య, భావి,
జ్ఞాత+ఆస్వాదః, వివృత-జఘనామ్, కః, విహాతుమ్, సమర్థః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ప్రాప్త-వానీర-శాఖమ్= పొందబడిన రెల్లు కొమ్మ గలదియు,
కిఞ్చిత్ = కొంచెము,
కర-ధృతమ్ ఇవ = చేతితో పట్టుకొనబడిన దానివలె నున్నదియు,
ముక్త-రోధో-నితమ్బమ్ = విడువబడిన తటమనెడు పిఱుదు కలదియునగు,
తస్యాః = ఆ గంభీరానది యొక్క,
నీలమ్ = నీలమైన,

సలిల-వసనమ్	=	జలవస్త్రమును,
హృత్వా	=	హరించి,
లమ్బమానస్య	=	వ్రేలాడుచున్నట్టి,
తే	=	నీయొక్క,
ప్రస్థానమ్	=	ప్రయాణము,
కథమ్-అపి	=	ఎటులనో,
భావి	=	సాగును,
జ్ఞాత+ఆస్వాదః	=	రసానుభూతికల,
కః	=	ఎవడు,
వివృత-జఘనామ్	=	నగ్నజఘనముగల దానిని,
విహాతుమ్	=	విడుచుటకు,
సమర్థః	=	శక్తిమంతుడగును.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! పొందబడిన రెల్లుకొమ్మగలదియు, కొంచెము చేతితో పట్టుకొనబడిన దానివలెనున్నదియు, విడువబడిన తటమనెడు పిఱుదుకలదియునగు, ఆ గంభీరానదియొక్క నీలమైన జలవస్త్రమును హరించి, వ్రేలాడుచున్నట్టి నీ ప్రయాణము ఎటులనో సాగును. రసానుభూతికల ఎవడు నగ్నజఘనముగల దానిని విడుచుటకు శక్తిమంతుడగును?

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ప్రాప్తవానీరశాఖమ్-(ద్వి.ఏ.), కిఞ్చిత్-(అవ్య.), కరధృతమ్-(ద్వి.ఏ.), ఇవ- (అవ్య.), ముక్తరోధోనితమ్బమ్-(ద్వి.ఏ.), తస్యాః-(ష.ఏ.), నీలమ్-(ద్వి.ఏ.), సలిలవసనమ్-(ద్వి.ఏ.), హృత్వా-(కృత్తు), లమ్బమానస్య-(ష.ఏ.), తే-(ష.ఏ.), ప్రస్థానమ్-(ప్ర.ఏ.), కథమ్-(అవ్య.), అపి-(అవ్య.), భావి-(కృత్తు), జ్ఞాతాస్వాదః -(ప్ర.ఏ.), కః-(ప్ర.ఏ.), వివృతజఘనామ్-(ద్వి.ఏ.), విహాతుమ్-(కృత్తు), సమర్థః -(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:-

అ) కరేణ ధృతమ్, తత్, కరధృతమ్, (తృ.త.)

ఆ) ప్రాప్తా వానీరశాఖా యేన, తత్-(బహువ్రీహిః), ప్రాప్తవానీరశాఖమ్.

ఇ) సలిలమేవ వసనమ్, తత్, సలిలవసనమ్, (రూపకసమాసః).

ఈ) రోధ ఏవ నితమ్బః, రోధోనితమ్బః (రూపకసమాసః), ముక్తః, రోధోనితమ్బో యేన తత్, (బహువ్రీహిః), ముక్తరోధోనితమ్బమ్.

ఉ) వివృతం జఘనం యస్యాః తామ్, వివృతజఘనామ్, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:- 1) హృత్వా > నీత్వా, 2) వివృతజఘనామ్ > **ఫు**లినజఘనామ్, పులినజఘనామ్

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **వానీరః:–**1) వాయతి శుష్యతి ఇతి । వై+క్విప్। వా శుష్యత్ నీరం యస్మాత్।

2) శ్లో॥ ***వానీరో*** *వఞ్జులః శీతో విదులో వేతసః స్మృతః।* –హలాయుధకోశః

3) శ్లో॥ *అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తః–తరఙ్గవాతేన వినీతఖేదః।*
*రహస్త్వదుత్సఙ్గనిషణ్ణమూర్ధా–స్మరామి **వానీర**గృహేషు సుప్తః॥* – *ర.వం. 13.35*

"…….గోదావరి ఒడ్డుననున్న రెల్లుపొదలలో, వేటనుండి వచ్చి తరంగ వాయువులు నా శ్రమను తొలగించి హాయినిగూర్చగా, నీ తొడపై నాతల నుంచి నేను నిద్రించినది స్మరించుకొనుచున్నాను."

4) శ్లో॥ *ఇహ సమదశకున్తాక్రాన్త**వానీర**వీరుత్*
ప్రసవసురభిశీతస్వచ్ఛతోయా వహన్తి।
ఫలభరపరిణామశ్యామజమ్బూనికుఞ్జ
స్ఖలనముఖరభూరి స్రోతసో నిర్ఝరిణ్యః॥ – ఉ.రా. 2.20

"ఇచట మదించిన పక్షులచే ఆక్రమింపబడిన, రెల్లు(ప్రబ్బలి) తీగల పూలతో పరిమళించుచు చల్లనై, స్వచ్ఛమైన జలము గలవియునగు వాగులు, కాయలన్నీ పండుటచే నల్లనైన నేరేటి పొదలకు వాగునీరు తగులుటచే ఉబికి వానినుండి దూసికొనివచ్చుటచే మ్రోతలు గలిగి పాఱుచున్నవి."

ఈ శ్లోకమును–భవభూతి మాలతీమాధవమునందును చెప్పినాడు. ఈ శ్లోకమునందలి ఈ సౌభాగ్యము–మేఘదూతమహాకావ్యమునుండి సంతరించుకొన్నదే. జమ్బూకుఞ్జ…, త్వయాసన్నే…. శ్లోకములు చూడదగును.

ఆ) **వివృతజఘనామ్ > పులినజఘనామ్**

1) 'పులినజఘనామ్' అనుపాఠమునకే సౌందర్య మెక్కువ. భరత, సనాతన, రామనాథ, హరగోవింద, కళ్యాణమల్ల, విల్సన్ మొదలగువారు ఈ పాఠమునే స్వీకరించి వివరించినారు. "పులినమేవ జఘనం యస్యాః సా తాం తయౌక్తామ్" సారోద్ధారిణి, మేఘలత, మహిమ, వల్లభ, సుమతివిజయ మొదలగువారు 'విపులజఘనామ్' అనుపాఠమును స్వీకరించి వివరించినారు. 'విస్తీర్ణకటితటీమ్/ పృథుకటీమ్/రమ్యజఘనప్రదేశామ్'. వల్లభ దేవుడు – "పృథులతీరాం పృథు నితమ్బాఞ్చ"।

2) **జఘనమ్** – ఉణాదిసూత్రమ్. i) హన్తేః శరీరావయవే ద్వే చ। (5–32), ii) వృ–హన్తి యేన యద్ వా హన్యతే తత్ జఘనమ్, జనోరుపరిభాగో వా। ఇవార్థే శాఖాదిత్వాత్, యత్ – జఘనమివ 'జఘన్యం' నీచమ్.

iii) "*ప్రథమసమాగమలజ్జితయా పటుచాటుశతైరనుకూలమ్।*
*మృదుమధురస్మితభాషితయా శిథిలీకృత**జఘన**దుకూలమ్॥*

సఖి! హే కేశిమథనముదారం రమయ మయా సహ మదనమనోరథ భావితయా సవికారం ధ్రువమ్॥ *- గీత గోవిందకావ్యమ్. 6-2 - వావిళ్ళప్రతి.*

"...నాయకోత్తముడగు శ్రీకృష్ణుని దర్శనమువలన దృఢబంధయయ్యు దనంతటనే పోకముడి విడిపోవుటచే, మేఖలాలంబితమై జఘనమాత్రస్థాయియగు దుకూలము మాత్రమే శ్రీకృష్ణునిచే నపహరణీయమను నర్థమును 'జఘన' పదము తెల్పుచున్నది. ఈ విషయము **రతిరహస్యము** నందిట్లు చెప్పబడినది.

శ్లో॥ ఓష్ఠాగ్రం స్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదరే మత్స్యవ
ద్ధమిల్లః కుసుమాకులో విగళతి ప్రాప్నోతి బన్ధం పునః।
ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజత స్తనౌ ప్రకటితం శ్రోణీతటం దృశ్యతే
నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాపి సుదృఢం కామేంగితే యోషితామ్॥

ఇ) **నితమ్బః :-** 1) నిభృతం తభ్యతే కాముకైః, తము కాంక్షాయామ్।

2) శ్లో॥ స్నిగ్ధం వీక్షితమన్యతోఽపి నయనే యత్ప్రేరయన్త్యా తయా
*యాతం యచ్చ **నితమ్బ**యోర్గురుతయా మన్దం విలాసాదివ।*
మాగా ఇత్యుపరుద్ధయా యదపి సా సాసూయముక్తాసఖీ
సర్వం తత్కిల మత్పరాయణమహో కామీ స్వతాం పశ్యతి॥

".......పిఱుదులయొక్క బరువుచే విలాసమువలన వలె నెమ్మదిగా నడవబడుచున్న దనెడిది ఏది కలదో....."

ఈ) **భావి :-** భవిష్యతీతి భావి. భూ+ణినిః > భావి (కృత్తు) (ప్ర.ఏ.)

5) క్రియారూపములు:-

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) 'కరధృతమివ' అనుచోట **'ఉత్ప్రేక్ష'** ను 2) రోధమందు నితంబము, సలిలమందు వస్త్రము ఆరోపితమగుటవలన **'శాబ్దికరూపకము'**ను 3) గమ్భీరానదియందు నాయికారోపణముచే **'ఏకదేశవివర్తిరూపకము'** ను, 4) **సంకరాలంకారము** ను చెప్పదగును.

1) ఉత్ప్రేక్షలక్షణమ్:- కా॥ సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్।
వృ॥ సమేన ఉపమానేన.

2,3) రూపకలక్షణమ్:-

కా॥ i) తద్రూపకమభేదో య ఉపమానోపమేయయోః।
ii) సమస్తవస్తువిషయం శ్రౌతా ఆరోపితా యదా। (23)
iii) శ్రౌతా ఆర్థాశ్చ తే యస్మిన్నే**కదేశవివర్తి** తత్।

"దేనియందు ఆరోపించబడేవి సాక్షాత్తు శబ్దం చేత చెప్పబడేవి, అర్థాన్నిబట్టి ఊహించబడేవి ఆక్షిప్తములు అవుతాయో, అది ఏకదేశవివర్తిరూపకము".

4) సంకరాలఙ్కారలక్షణమ్:- కా॥ **అవిశ్రాన్తిజుషామాత్మన్యఙ్గాఙ్గిత్వం తు సఙ్కరః।**

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్యా ఇతి । హే సఖే! ప్రాప్తా వానీరశాఖా వేతసశాఖా యేన తత్తథోక్తమ్। అత ఏవ కిఞ్చిదీషత్కరధృతం హస్తావలమ్బితమివ స్థితమ్ । ముక్తస్త్యక్తో రోధస్తటమేవ నితమ్బః కటిర్యేన తత్తథోక్తమ్ । "నితమ్బః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేఽద్రికటకే కటౌ" ఇతి యాదవః । నీలం కృష్ణవర్ణం తస్యా గమ్భీరాయాః సలిలమేవ వసనం నీత్వాఽపనీయ। ప్రస్థానసమయే ప్రేయసీవసనగ్రహణం విరహతాపవినోదనార్థమితి ప్రసిద్ధమ్ । లమ్బమానస్య పీతసలిలభరాల్లమ్బమానస్య । అన్యత్ర, – జఘనారూఢస్య । తే తవ ప్రస్థానం ప్రయాణం కథమపి కృచ్ఛ్రేణ భావి । కృచ్ఛ్రత్వే హేతుమాహ –– జ్ఞాతేతి। జ్ఞాతాస్వాదోఽనుభూతరసః కః పుమాన్ వివృతం ప్రకటీకృతం జఘనం కటిస్తత్పూర్వభాగో వా యస్యాస్తామ్। "జఘనం స్యాత్కటౌ పూర్వశ్రోణిభాగాపరాంశయోః" ఇతి యాదవః। విహాతుం త్యక్తుం సమర్థః? న కోఽపీత్యర్థః ॥ 41 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తస్యా ఇతి । పూర్వం ఛన్నోపాన్తః పరిణతేత్యాదిశ్లోకే నిర్దిష్టస్య పరామర్శాదత్ర తత్ శబ్దేన సమ్బోధనమ్ । హే శేష! బలభద్ర! ఖే రథావచ్ఛిన్న ఆకాశే స్వవసనగ్రహణాయ ప్రతివిమ్బ–వ్యాజేన లమ్బమానస్య, తే తవ ప్రస్థానం కథమపి భావి న భవిష్యతీత్యర్థః । కిం కృత్వా, ప్రాప్తవానీరశాఖమతస్తస్యా మహానద్యాః కిఞ్చిత్కరధృత మివేత్యుత్ప్రేక్షా। వలాన్నీతస్య ద్రవ్యస్యైకదేశోద్ధరణం యుజ్యత ఏవ । అపహ్నావార్థం నితమ్బస్థాపితత్వాత్ హృత్వా తత్ర ఆనీతత్వాన్ముక్తరోధో నితమ్బం ఈదృశం తస్యా సలిలమేవ త్వదీయం నీలం వసనమ్ । మదీయమిదం త్వయా శౌర్యేణ నీయత ఇతి హృత్వా బలాద్గృహీత్వా గమనాభావే హేతుమర్థాన్తరన్యాసమాహ । జఘనస్యాఙ్కశ్చిహ్నం జఘనాఙ్కో వసనమ్, విపులః స యస్య స విపులజఘనాఙ్కః పరిహితలమ్బవసనః । ఇదం మదీయమితి స్వకీయద్రవ్యస్య జ్ఞాతా । స్వాదః । స్వమాత్మీయద్రవ్యం న దదాతీతి స్వాదః। స్వమాదత్త ఇతి వా । ప్రాదేరాదన్తాది త్వత్ । పరేణ నీతం స్వద్రవ్యం జ్ఞాత్వాఽత్యజన్నిత్యర్థః । ఈదృశో జనః । ఓహాఙ్ గతౌ । విహాతుం విశేషేణ గన్తుం సమర్థో భవత్యధ్యాహారః । పరిహితదీర్ఘవస్త్రోఽత్యజంశ్చ జ్ఞాత్వా స్వం ద్రవ్యం వివదమానో హి శీఘ్రం గన్తుం న శక్నోతీత్యర్థః । త్వమప్యనవస్థాయ శీఘ్రం చలేతి భావః ॥ 41 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తదుపభోగరసప్రసఙ్గేనాస్య గమనవిలమ్బమాశఙ్క్య భఙ్గ్యా నిషేధతి –– తస్యా ఇతి । కిఞ్చిదితి ధారణక్రియావిశేషణం కరేణేషన్నివారితమివేతి । మదనసుహృదో మనసః సంవాదేఽపి త్రపాపరవశతయా కరేణ శిథిలధృతమివ । ప్రాప్తవానీరశాఖం స్పృష్టవేతసవిటపమ్। హృత్వా ఆదాయ, ఆక్షిప్య చ । ముక్తరోధోనితమ్బమ్ అనేన సలిలస్యాపీయమానత్వే క్షీయమాణత్వాద్వర్జితం నీరరూపం శ్రోణిమణ్డలం యేన। ఏతచ్చ హరణకాలవిశేషణమ్ । హృత్వా లమ్బమానస్యేత్యన్వయః । లమ్బమానస్య జలభరగౌరవాదవనమతః, రసమగ్నతయా కాలం క్షిపతశ్చ । ప్రస్థానం తత్సమీపాత్ ప్రయాణమ్। కథమపి భవతీత్యుక్తిద్వారేణ ప్రయత్నతోఽపి కర్తవ్యమిత్యుక్తమ్ । సఖే ఇతి,

ప్రియవయస్యేన త్వయా న విస్మర్తవ్యా మద్దశేతి ద్యోతయతి । వసనహరణే బిలమ్బో- ఽవశ్యమ్భావీతి కథం నిశ్చీయత ఇతి చేత్తత్రాహ -జ్ఞాతాస్వాద ఇతి। విదితభోగరసః । వివృతజఘనాం ప్రకటితవికటకటితట పురోభాగామ్ । 'పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం పురః' ఇత్యమర । వివృతేతి, స్వానుకూల్యం ద్యోతయతి 'ఆనుకూల్యరసాః స్త్రియః' ఇత్యుక్తత్వాత్, సా హి రసస్య పరా కాష్ఠేతి భావః। జఘనేతి, దయితాయాః కణ్ఠమూలకక్షవక్షోరుహాదీనామపి హృదయగన్ధసిన్ధుర బన్ధనాలానత్వాత్, మదనసార్వభౌమ గర్వసర్వస్వఖనిపర్వతే జఘనపులినే ప్రకాశితే కిం పునరితి భావః । క ఇతి క్షేపే, శాన్తనవోఽపి న శక్త ఇత్యర్థః । విహాతుమితి, ఆస్తాం దవీయస్యస్య సేవనమ్, సేవనానన్తర మపి పరిత్యాగో న సుకర ఇతి వ్యజ్యతే । అత్రోత్ప్రేక్షారూపకసమాసోక్త్యర్థాన్తరన్యాసాః సఙ్కీర్ణాః । అర్థాన్తరన్యాస ఏవోద్భావ్యతే । ఏవమన్యత్రాపి బహూనాం సఙ్కరసంసర్గే ప్రధానస్యైకస్యైవ నిర్దేశః క్రియతే, గ్రన్థవిస్తరభయాదశక్యత్వాచ్చ ॥ 41 ॥

శ్లో॥ త్వన్నిష్యన్దోచ్ఛ్వసితవసుధాగన్ధసమ్పర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః।
నీచైర్వాస్యత్యుపజిగమిషోర్దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్॥ 42

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- త్వత్+నిష్యన్ద+ఉత్+శ్వసిత-వసుధా-గన్ధ-సమ్పర్క-రమ్యః,
స్రోతోరన్ధ్ర-ధ్వనిత-సుభగమ్, దన్తిభిః, పీయమానః।
నీచైః,+వాస్యతి, +ఉపజిగమిషోః,+దేవపూర్వమ్, గిరిమ్, తే
శీతః, వాతః, పరిణమయితా, కానన+ఉదుమ్బరాణామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

త్వన్నిష్యన్ద....రమ్యః = నీవు వర్షించుటచేత ఊఁటచెందిన భూమియొక్క గంధపు కూడికచేత సువాసన గలదియు.
స్రోతో....సుభగమ్ = నాసికారంధ్రముల యందలి ధ్వనిచేత వినుటకింపైనట్లుగా
దన్తిభిః = ఏనుగులచేత,
పీయమానః = ఆఘ్రాణించబడినదియు,
కాననోదుమ్బరాణామ్ = అడవి మేడి కాయలను,
పరిణమయితా = పండించునదియునగు,
శీతః = చల్లనైన
వాతః = గాలి
దేవపూర్వమ్ గిరిమ్ = దేవగిరినిగూర్చి,
ఉపజిగమిషోః = చేరబోవుచున్న,
తే = నీకు,

నీచైః = మెల్లగా,
వాస్యతి = వీచును.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! నీవు వర్షించుటచేత ఊఅటచెందిన భూమియొక్క గంధపు కూడికచేత సువాసనగలదియు, నాసికారంధ్రములయందలి ధ్వనిచేత వినుట కింపైనట్లుగా ఏనుగులచేత ఆఘ్రాణించబడినదియు, అడవి మేడికాయలను పండించునదియును చల్లనైన గాలి దేవగిరికి చేరుచున్న నీకు మెల్లగా వీచును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

త్వన్నిష్యన్ద....రమ్యః–(ప్ర.ఏ.), స్రోతో....సుభగమ్–(ద్వి.ఏ.), దన్తిభిః–(తృ.బ.), పీయమానః–(ప్ర.ఏ.), కాననోదుమ్బరాణామ్–(ద్వి.బ.), పరిణమయితా–(ప్ర.ఏ.), శీతః –(ప్ర.ఏ.), వాతః–(ప్ర.ఏ.), దేవపూర్వమ్ గిరిమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉపజిగమిషోః–(ష.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), నీచైః–(అవ్య.), వాస్యతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) తవ నిష్యన్దః, త్వన్నిష్యన్దః, (ష.త.) తేన ఉచ్ఛ్వసితా, (తృ.త.), త్వన్నిష్యన్దోచ్ఛ్వసితా, చాసౌ వసుధా చ, త్వన్నిష్యన్ద...వసుధా, (కర్మధారయః), తస్యాః గన్ధః, (ష.త.), తస్య సమ్పర్కః, (ష.త.), తేన రమ్యః, (తృ.త.), త్వ....రమ్యః.

ఆ) స్రోతసో రంధ్రాణి, స్రోతోరన్ధ్రాణి, (ష.త.), తేషాం, ధ్వనితమ్, (ష.త.), తేన సుభగమ్, స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగమ్, (తృ.త.).

ఇ) కాననేషు ఉదుమ్బరాణామ్, కాననోదుమ్బరాణామ్ (స.త.).

ఈ) దేవ శబ్దః పూర్వో యస్య సః దేవపూర్వః (బహువ్రీహిః) / దేవః పూర్వో యస్మిన్ తమ్, దేవపూర్వమ్ (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1)నిష్యన్దో>నిస్పన్దో, నిష్పన్దో, నిస్యన్దో, 2) రమ్యః>పుణ్యః, 3)సుభగమ్>మధురమ్, 4)వాతః>వాయుః, 5)కాననోదుమ్బరాణామ్> కాననౌద్బరాణామ్, కాననోదుమ్బరాణామ్, కాననౌదమ్బరాణామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **దేవపూర్వం గిరిమ్** > దేవగిరిమ్:–1) This may, as Wilson suggests, be the same place called Devagad, situated south of Chembal, in the centre of the Province of *Malva*, and precisely in the time of the cloud's progress. Dr. Fleet (Corpus Inscriptionum Indicarum Vol.III) says that "the village of Deogada, is situated about sixty miles to the south -west of Jhansi, in Scindia's Dominions in central India." - *Nandargikar.*

2) i) *శ్లో॥ దశరశ్మిశతోపమద్యుతిం–యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతమ్।*
__దశపూర్వరథం__ యమాఖ్యయా–దశకణ్ఠారి గురుం విదుర్బుధాః॥

"…..'దశ' శబ్దమునకు 'రథ' అను శబ్దమును తరువాత ఉంచగా ఏర్పడిన దశరథ నామధేయుడు ఇతడే అని విద్వాంసులెరిగిరి." – రఘువంశమ్– 8.29

ii) శ్లో॥ *అభూదభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం భియా తనూజస్తపనద్యుతిర్దితేః।*
*యమిన్ద్రశబ్దార్థనిసూదనం హరే**ర్హిరణ్యపూర్వం కశిపుం** ప్రచక్షతే॥*

iii) శ్లో॥ *ఇతి నిగదితవన్తం సూనముచ్చైర్మఘోనః*
ప్రణతశిరసమీశః సాదరం సాన్త్వయిత్వా।
జ్వలదనలపరీతం రౌద్రమస్త్రం దధానం
***ధనురుపపదమస్మై వేద**మభ్యాదిదేశ ॥* – కిరాతార్జునీయమ్. 18–43

"……'ధనుర్వేద' మని అర్థము.

ఆ) **నీచైః** > 1) "అల్పార్థకోఽయమ్। నికృష్టానుచ్చస్వైరాదయోఽపి అస్యార్థాః। (అల్పే–నికృష్టే–అనుచ్చే–స్వైరే) – అవ్యయకోశః.

2) **నీచైస్** – ind. (often used with the force of an adjective) - Gently, Softly అనుఅర్థమునందు Apte మహాశయుడు ఈ శ్లోకమునే ఉదహరించినాడు.

ఇ) **వాతః :–** 1) *హసిమృగ్రిణ్వామిదమిలూపూదూర్విభ్యస్తన్।* – ఉణాదిసూత్రమ్ 3.86.
*(హస్తః। మర్తః, గర్తః, ఏతః, **వాతః**, అన్తః, **దన్తః**, లోతః, పోతః, ధూర్తః)*
వృత్తిః :– వాతీతి వాతః వాయుర్వ్యాధిర్వా।

2) శ్లో॥ *పవనః శ్వసనో వాయుర్మరుదనిలో మారుతో జగత్ప్రాణః।*
*పృషదశ్వః పవమానః ప్రభఞ్జనః స్పర్శనో **వాతః**॥ 75*

శ్లో॥ *నభస్వాన్మాతరిశ్వా చ సమీరశ్చ సమీరణః।*
సదాగతిర్గన్ధవహో హరిః ప్రోక్తో మహాబలః॥ 76 –హలాయుధకోశః

3) శ్లో॥ *వాయుః సమీరసమిరౌ పవనశుగౌ నభః శ్వాసోనభస్వదనిలశ్వసనాఃసమీరణః।*
***వాతోఽ**హికాన్తపవమానమరుత్ప్రకమ్పనాః కమ్పాకనిత్యగతిగన్ధవహ ప్రభఞ్జనాః॥*

శ్లో॥ *మాతరిశ్వా జగత్ప్రాణః పృషదశ్వో మహాబలః।*
మారుతః స్పర్శనో దైత్యదేవో……. –అభిధానచిన్తామణిః –4.172/173

5) క్రియారూపములు:– 1) వాస్యతి.

1) వా–గతిగన్ధనయోః(గమనము/పరిమళించుట)అ.ప్ర.,సకర్మకమ్,అనిట్, పరస్మైపదీ.
లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **వాస్యతి**–వాస్యతః–వాస్యన్తి.

6) అలంకారములు:– 'సారోద్ధారిణి' మఱియు 'సుమతివిజయ' ఇరువురు ఇందు 'అనుమానాలంకార' మున్నదని తెలిపినారు.

లక్షణమ్:– "*అనుమానం లిఙ్గజన్య లిఙ్గిజ్ఞానముదాహృతమ్*"

వృత్తిః :- *లిఙ్గం హేతుః ధూమాదిః, లిఙ్గీ సాధ్యం వహ్న్యాదిః। తథా చ హేతుజన్య సాధ్య జ్ఞానమనుమితిరిత్యర్థః। ఏతచ్చ సాధారణమనుమానమ్। అస్య చ కవి ప్రతిభోన్మిషి -తత్వేన సున్దరతాయాం కావ్యాలంకారతా।* - అలఙ్కారమణిహారే (113)

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- త్వదితి । త్వన్నిష్యన్దేన తవ వృష్ట్యోచ్ఛ్వసితాయా ఉపబృంహితాయా వసుధాయా భూమేర్గన్ధస్య సమ్పర్కేణ రమ్యః, సురభిరిత్యర్థః । 'స్రోతః శబ్దేనేన్ద్రియవాచినా తద్విశేషో ఘ్రాణం లక్ష్యతే । "స్రోతోఽమ్బువేగేన్ద్రియయోః" ఇత్యమరః । స్రోతోరన్ధ్రేషు నాసాగ్రకుహరేషు యద్ధ్వనితం శబ్దస్తేన సుభగం యథా తథా దన్తిభిర్గజైః పీయమానః। వసుధాగన్ధలోభాదాఘ్రాయమాణ ఇత్యర్థః । అనేన మాన్ద్యముచ్యతే । కాననేషు వనేషూదుమ్బరాణాం జన్తుఫలానామ్ "ఉదుమ్బరో జన్తుఫలో యజ్ఞాఙ్గో హేమదుగ్ధకః" ఇత్యమరః। పరిణమయితా పరిపాకయితా । "మితాం హ్రస్వః" (పా. 6.4.92) ఇతి హ్రస్వః । శీతో వాయుః । దేవపూర్వం 'దేవ' శబ్దపూర్వం గిరిమ్, దేవగిరిమిత్యర్థః । ఉపజిగమిషోరుపగన్తు మిచ్ఛోః । గమేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః । తే తవ నీచైః శనైర్వాస్యతి, త్వాం వీజయిష్యతీత్యర్థః॥ సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ । "దేవపూర్వం గిరిమ్" ఇత్యత్ర 'దేవ' పూర్వత్వం 'గిరి' శబ్దస్య న తు సంజ్ఞినః । 'తదర్థస్య' ఇతి సంజ్ఞాయాః సంజ్ఞిత్వాభావాదవాచ్యవచనం దోషమాహురాలఙ్కారికాః । తదుక్తమేకావల్యామ్ - "యదవాచ్యస్య వచననమవాచ్యవచనం హి తత్" ఇతి । సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరేణ మేఘోపగమనయోగ్యో దేవగిరిర్లక్ష్యత ఇతి కథఞ్చిత్సమ్పాద్యమ్॥42॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- త్వదితి-"శ్రీమదఙ్గోపసృష్టేన మరుతా సర్వదేహినామ్। పాపాని నాశయన్ శ్రీమాన్ దయాలుర్భక్తిభావనః । అజ్ఞానామపి విశ్వాసభాజాం విశ్వాసహేతవే। నిసర్గముక్తిదోఽప్యేష యాత్రారమ్భాన్ కరోత్యసౌ । ఇత్యాది పురాణవచనైరుక్తం పవనమాహ। హే దేవ! పూర్వం "నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేః" ఇతి శ్లోకోక్తం నీచైర్గిరిం వ్యాఖ్యాతి చరం శ్రీమదాడమ్బరమణ్డపముపజిగమిషోస్తే తవ సమ్బన్ధీ శీతో మృగమదాదిలేపసంసర్గీ వాయుర్వాస్యతి । కిం భూతః । అతిశ్రమేణ తవ యో నిష్యన్దః స్వేదస్రావస్తేనోచ్ఛసితా యా వసుధా శ్రీమదఙ్గలిప్తచన్దనాదిరూపా పృథివీ, తస్యాః గన్ధసమ్పర్కేణ పుణ్యః పవిత్రః అతశ్చ స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం యథా స్యాత్తథా దన్తిభిః దిగ్గజైః పీయమానః। కుత్రేతి యత్రాసౌ కాననోదుమ్బరాణాం పరిణమయితా కాననాని బ్రహ్మణో ముఖాని తాన్యేవ రక్తవర్ణత్వాదుదుమ్బరాణి తామ్రమణ్డలాని, తేషాం పరిణమయితా బ్రహ్మోప్యముం పవన ముపలభ్య రథస్థం త్వాం ధ్యాత్వా ప్రణామకరణాన్ముఖాని పరి సర్వతో నమయిష్యతీత్యర్థః । అన్యో హి శీతో వాయుః వన్యోదుమ్బరాణి పాచయతి । కాననం విపినే గేహే పరమేష్ఠి ముఖేఽపి చ ॥ 42 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ మార్గస్థితో దేవగిరిస్త్వయోపగన్తవ్యః, తదభియాయినశ్చ తవాధ్వశ్రమోఽనాయాసమేవ గమిష్యతీత్యాహ--త్వన్నిష్యన్దేత్యాది । త్వత్కృతనవజలావసేక

శిథిలితావయవవసున్ధరాగన్ధసంసర్గసున్దరః। స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం అమ్బునిర్గమద్వార కలకలవన్మనోహరనినదశ్రావ్యమ్, శుణ్డాకాణ్డకుహురకుహూకారకోలాహలత్వాత్ । 'స్రోతోఽమ్బునిర్గమద్వార ఇన్ద్రియేఽప్సు జలస్రుతౌ' ఇతి వైజయన్తీ । దన్తిభిరితి, నిశితవిషాణ కోటిపాటితప్రతికరటితరువిటపగిరితటాదిత్వేన సులభశ్రమత్వం ధ్వన్యతే। అథవా గజానామేవ దన్తవత్త్వాత్తేషామేవ మదయోగాచ్చ మదదోషసన్తప్తైరితి ధ్వన్యతే, తాదృశామేవ శీతమారుతాస్వాదతృష్ణౌచిత్యాత్ । పీయమానః పుష్కరైరాస్వాద్యమానః, ముఖైరేవ వా సురభినవజలమనీషయా, తథా శ్రీరామాయణే--**'మేఘోదరవినిర్ముక్తాః కల్హారసుఖశీతలాః శక్యమఞ్జలిభిః పాతుం వాతాః కేతకగన్ధినః॥'** ఇతి । హర్షచరితే చ -- 'పవనమపి పాతుమభూదభిలాషో దివసకరసతాపాత్' ఇతి। నీచైః మన్దమ్। వాస్యతి వీజిష్యతే । ఉపజిగమిషోః సమీపే గన్తుమిచ్ఛోః । అనేన దేవగిరేః సామీప్యాత్తదీయో వాయురితి సిధ్యతి। దేవపూర్వం గిరిమితి। 'దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా' 'హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే' ఇత్యాదివద్దేవపూర్వగిరిశబ్దాభిధానం పర్వతమితి ఝటితి ప్రతీతేః శబ్దపరత్వార్థ పరత్వాదివికల్పస్యానవకాశః, శాబ్దే వ్యవహారే నిర్వ్యభిచారార్థప్రతీతేరేవ ప్రయోజకత్వాత్, లక్షణేఽప్యప్రయుక్తస్యాప్రయోజ్యతయా లక్షణతో మహాకవిప్రయోగస్య ప్రాబల్యాచ్చ। శీతః త్వన్నిష్యన్దేత్యనేనైవ శైత్యహేతోః ప్రసఙ్గాత్ । పరిణమయితా పరిణామజనకః। కాననోదుమ్బ రాణాం వనగతయజ్ఞాఙ్గతరుఫలానామ్। 'కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । అనేన పరిణతోదుమ్బరఫలశరణ్యానామారణ్యకానాం జీవాతుహేతురితి ధ్వన్యతే। అత్ర కస్మింశ్చిత్సుహృదినరపతౌ సంనికృష్టదేశవర్తిని ప్రహృష్టేన కేనచిద్రాజ్ఞా తదానయనాయ ప్రహితస్య సుగన్ధానులిప్తస్య సుభగమణ్డలగృహ్యమాణగుణగణస్య సజ్జనోపకారిణః కుమారాదేః సమాధిరనుసన్ధేయః । స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 42 ॥

శ్లో॥ **తత్ర స్కన్దం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్మా**
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రైః।
రక్షాహేతోర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా-
మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సమ్భృతం తద్ధి తేజః॥ **43**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తత్ర, స్కన్దమ్, నియత, వసతిమ్, పుష్పమేఘీకృత+ఆత్మా, పుష్ప+ఆసారైః, స్నపయతు, భవాన్, వ్యోమగఙ్గాజల+ఆర్ద్రైః। రక్షాహేతోః,+నవశశిభృతా, వాసవీనామ్, చమూనామ్, అత్యాదిత్యమ్, హుతవహముఖే, సంభృతమ్, తత్,+హి, తేజః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తత్ర = ఆ దేవగిరియందు,

నియత-వసతిమ్	=	నిత్యనివాసముగల,
స్కన్దమ్	=	కుమారస్వామిని,
పుష్ప...కృతాత్మా	=	పూలువర్షించు మేఘరూపుడవై,
వ్యో...ఆర్ద్రైః	=	ఆకాశగంగాజలములచే తడిసిన,
పుష్ప+ఆసారైః	=	పూలజల్లులచే,
భవాన్ ఏవ	=	నీవే,
స్నపయతు	=	అభిషేకము చేయుదువు గాక!
తత్	=	ఆ దైవము,
వాసవీనామ్	=	ఇంద్రునివైన,
చమూనామ్	=	సేనలయొక్క
రక్షా-హేతోః	=	రక్షణనిమిత్తమై,
నవ-శశి-భృతా	=	బాలచంద్రశేఖరునిచేత,
హుతవహముఖే	=	అగ్నిముఖమున,
సంభృతమ్	=	ఉంచబడినదియు,
అత్యాదిత్యమ్	=	సూర్యునతిక్రమించినదియు అగు,
తేజః హి	=	తేజస్సు సుమా!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ దేవగిరియందు నిత్యనివాసముగల కుమారస్వామిని పూలువర్షించు మేఘరూపుడవై, ఆకాశగంగాజలములచే తడిసిన పూలజల్లులచే నీవే అభిషేకము చేయుదువుగాక! ఆ దైవము, ఇంద్రునివైన సేనలయొక్క రక్షణ నిమిత్తమై, శివభగవానునిచేత అగ్నిముఖమున ఉంచబడినదియు, సూర్యునతిక్రమించినదియు అగు తేజస్సు సుమా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తత్ర-(అవ్య.), నియతవసతిమ్-(ద్వి.ఏ.), స్కన్దమ్-(ద్వి.ఏ.), పుష్ప...కృతాత్మా-(ప్ర.ఏ.), వ్యోమ-ఆర్ద్రైః-(తృ.బ.), పుష్పాసారైః-(తృ.బ.), భవాన్-(ప్ర.ఏ.), ఏవ-(అవ్య.), స్నపయతు-(క్రియ), తత్-(ప్ర.ఏ.), వాసవీనామ్-(ష.బ.), చమూనామ్ -(ష.బ.), రక్షాహేతోః-(ష.ఏ.), నవశశిభృతా-(తృ.ఏ.), హుతవహముఖే -(స.ఏ.), సంభృతమ్-(ప్ర.ఏ.), అత్యాదిత్యమ్-(ప్ర.ఏ.), తేజః-(ప్ర.ఏ.), హి- (అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) నియతా వసతిః యస్య సః, నియతివసతిః (బహువ్రీహిః).

ఆ) పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః (ష.త.), అపుష్పమేఘః, పుష్పమేఘో యథా సమ్పద్యతే తథా కృతః పుష్పమేఘీకృతః, తథావిధి ఆత్మా యస్య సః, పుష్పమేఘీ -కృతాత్మా, (బహువ్రీహిః),

ఇ) పుష్పాణాం ఆసారైః పుష్పాసారైః (ష.త.).

ఈ) వ్యోమ్ని గంగా వ్యోమగంగా (స.త.), తస్యాః జలమ్, (స.త.), తేన ఆర్ద్రాః, వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రాః, (తృ.త.), తైః, వ్యోమ....ర్ద్రైః.

ఉ) నవశ్చాసౌ శశీ, నవశశీ (కర్మధారయః), తం బిభర్తి ఇతి, నవశశిభృత్, తేన నవశశిభృతా, (ఉపపదసమాసః).

ఊ) హుతస్య వహః, హుతవహః(ష.త.),హుతవహస్య ముఖే, హుతవహముఖే, (ష.త.)

3) పాఠాంతరములు:– 1) చమూనామ్ > వసూనామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణాలు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **స్కన్దమ్:–** 1) స్కందః – స్కన్దతే ఉత్ప్లుత్య గచ్ఛతి, స్కన్దతి శోషయతి దైత్యాత్ వా। స్కన్ద్ + అచ్।

2) శ్లో॥ *గౌరీపుత్రః పుష్పముఖః శక్తిపాణిః–క్రౌఞ్చారాతిః కార్తికేయో విశాఖః।*
__స్కన్దః__ స్వామీ తారకారిః కుమారః–సేనానీ స్యాదగ్నిభూర్బాహులేయః॥ 19

శ్లో॥ *గాఙ్గేయో బ్రహ్మచారీ చ గుహో బర్హిణవాహనః।*
మహాసేనో మహాతేజాః శరజన్మా చ కథ్యతే॥ 20 హలాయుధకోశః

3) *Karthikeya* - The God of war and the planet Mars, also called Skanda. He is said in the *Mahabharata* and *Ramayana* to be the son of *Siva* or *Rudra*, and to have been produced without the intervention of a woman. Siva cast his seed into fire, and it was afterwards received by the Ganges : *Kartikeya* was the result, hence he is called *"Agnibhuh Gangaja".*

He was fastered by the కృత్తికా and hence he has 6 heads and the name Karthikeya. - He was born for the purpose of destroying *Taraka*, a daitya whose austerities had made him formidable to the gods. He is represented riding on a peacock called *Paravani,* holding a bow in one hand and an arrow in the other. — J. Downson (A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion).

4) 'కుమారస్వామి' పుట్టుకను – మహాకవి శ్రీకాళిదాస విరచిత 'కుమారసంభవము' నందు 9వ అధ్యాయము మొదటి పదునైదు శ్లోకములు చూడదగును.

5) క్రియారూపములు:– 1) స్నపయతు

1) ష్ణా (స్నా) శౌచే (శుభ్రమగుట), అదాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.

2) స్నా+ణిచ్+లోట్+తిప్ > 'స్నాపయతు'. కాని 1) 'గ్లాస్నావనువమాంచ' సూత్రము తదుపరి 'మితాం హ్రస్వః' సూత్రమువలన 'స్నపయతు' రూపనిష్పన్నమగును.

6) అలంకారములు:– 1) అర్థాన్తరన్యాసము – పూర్వార్థము, ఉత్తరార్థముచే సమర్థ మగుటచే 'అర్థాన్తరన్యాసము' చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– **సూ॥** ఉక్తసిద్ధ్యై వస్తునోఽర్థాన్తరస్యైవ న్యసనమర్థాన్తరన్యాసః *(21)*

– కావ్యాలఙ్కారసూత్రాణి *(4)*

2) ఇందు 'ఊర్జస్వి' అలంకారమున్నదని 'సారోద్ధారిణి' పేర్కొని, లక్షణమును ఉదాహరించినాడు. **"యదుక్తర్షవతార్థేన రసభావైస్తు సంస్తుతం ఊర్జస్వి రూఢాహఙ్కారమలఙ్కారం విదుర్బుధాః".** కాని

3) 'సుమతివిజయ' ఇందు 'జాత్యలంకార' మున్నదని పేర్కొని, లక్షణమును ఉదాహరించినాడు. **"నానావస్థం పదార్థానాం రూపం సాక్షా ద్వివృణ్వతీ। స్వభావోక్తిశ్చ జాతిశ్చేత్యాద్యా సాలఙ్కృతిర్యథా॥"**

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:–తత్రేతి । తత్ర దేవగిరౌ నియతా వసతిర్యస్య తమ్, నిత్యసంనిహితమిత్యర్థః । పురా కిల తారకాఖ్యాసురవిజయసంతుష్టః సురప్రార్థనావశాద్భగవాన్భవానీనన్దనః స్కన్దో 'నిత్యమహమిహ సహ శివాభ్యాం వసామి' ఇత్యుక్త్వా తత్ర వసతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ స్కన్దం కుమారం స్వామినమ్ । పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః, పుష్పమేఘీకృతాత్మా కామ రూపత్వాత్ పుష్పవర్షుకమేఘీకృతవిగ్రహః సన్ వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రైః । పుష్పాసారైః పుష్పసమ్పాతైః। 'ధారాసమ్పాత ఆసారః' ఇత్యమరః। భవాన్ స్వయమేవ స్నపయత్వభిషిఞ్చతు, స్వయంపూజాయా ఉత్తమత్వాదితి భావః । తథా చ శమ్భురహస్యే – "స్వయం యజతి చేద్దేవముత్తమా సోదరాత్మజైః। మధ్యమా యా యజేద్భృత్యైరధమా యాజనక్రియా ॥" ఇతి । స్కన్దస్య పూజ్యత్వసమర్థనేనార్థేనార్థాన్తరం న్యస్యతి – రక్షేతి । తత్ భగవాన్, స్కన్ద ఇత్యర్థః । విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకనిర్దేశః । వాసవస్యేమా ఇతి వాసవ్యః । "తస్యేదమ్" (పా. 4. 3. 120) ఇత్యణ్ । తాసాం వాసవీనామైన్ద్రీణాం చమూనాం సేనానాం రక్షాహేతో రక్షాయాః కారణేన, రక్షార్థమిత్యర్థః । "షష్ఠీ హేతుప్రయోగే" (పా. 2. 3. 26) ఇతి షష్ఠీ । నవశశిభృతా భగవతా చన్ద్రశేఖరేణ । వహతీతి వహః । పచాద్యచ్ । హుతస్య వహో హుతవహో వహ్నిస్తస్య ముఖే సమ్భృతం సఞ్చితమ్ । ఆదిత్యమతిక్రాన్తమత్యాదిత్యమ్ । "అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా" ఇతి సమాసః । తేజో హి సాక్షాద్భగవతో హరస్యైవ మూర్త్యన్తరమిత్యర్థః । అతః పూజ్యమితి భావః । 'ముఖ' గ్రహణం తు శుద్ధత్వసూచనార్థమ్। తదుక్తం శమ్భురహస్యే – "గవాం పశ్చాద్ద్విజస్యాఙ్ఘ్రిర్యోగినాం హృత్కవేర్వచః । పరం శుచితమం విద్యాన్ముఖం స్త్రీవహ్నివాజినామ్ ।" ఇతి ॥ 43 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తత్ర స్కన్దమితి । శ్లోకత్రయేణ శ్రీ నీలకణ్ఠేశ్వరం సమ్బోధ్యాహ – మధ్యశ్లోకస్థేన హరపదేన సమ్బోధనమ్ । హే హర! నీలకణ్ఠేశ్వర ! భవాన్ తత్ర భవదాయతనే నియతవసతిం స్కన్దం కార్తికేయం భవపుత్రం పుష్పమేఘీకృతాత్మా సన్ । పుష్పాసార – వర్షుకత్వాత్ పుష్పమేవ జలం తేన స్నానస్య కర్తవ్యత్వాత్ । తద్వర్షణేనన్వయ

మేఘీకృత (?) స్వదేహః పుష్పాసారైః పుష్పమేఘీకృతస్వదేహవృష్టైః స్వజటాకలాపస్థ వ్యోమగఙ్గాయా జలార్ద్రైః స్నపయతు। పుత్రస్య కుమారత్వాత్స్నానానర్హస్య హి మన్త్ర స్నానాదికం క్రియతే। స్వయం హి గఙ్గాధరత్వాత్సర్వదా స్నాత ఏవ। దేవదర్శనార్థం హి కుటుమ్బినా స్నానాదినా శుద్ధేన గమ్యతే। అతో దేవదర్శనాయ స్వకుమారం వ్యోమ గఙ్గాజలార్ద్రపుష్పైః జలార్ద్రకుశైరివ స్నపయతు । తస్య తత్కుమారత్వే ససాక్షికమాహ ప్రమాణమ్ । హి యస్మాత్ వాసవీనామైన్ద్రీణాం చమూనాం రక్షాహేతోః అత్యాదిత్యం తత్కుమారరూపం తేజః హుతవహముఖే నవశశిభృతా । తత్కర్మసాక్షిద్విజరాజ విరాజిత శిరసా త్వయా సమ్భృతమ్ ॥ 43 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ పరమప్రయోజనప్రధావకం కమపి విధిమనుష్ఠేయముపదిశతి- తత్రేతి । తత్ర పూర్వప్రస్తుతే దేవగిరౌ । 'పార్వతీనన్దనః స్కన్దః సేనానీరగ్నిభూర్గుహః' ఇత్యమరః। నియతా నిశ్చితా వసతిర్వాసో యస్య తమ్। అనేన దర్శనావ్యభిచార ఉక్తః। పుష్పమేఘీకృతాత్మా పుష్పవర్షీ యో మేఘః, తత్త్వేన నిర్మితం శరీరం యేన । అనేన జల వర్షణోచితరూపవత్ పుష్పవర్షణే అద్భుతరూపాన్తరపరిగ్రహ ఉక్తః, తథా రఘువంశే - **'గన్ధోదగ్రం తదను వవృషుః పుష్పమాశ్చర్యమేఘాః'** ఇత్తి । సాధు భక్తిపూర్వమ్ । వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రైః మన్దాకినీజలసన్దోహసంమిశ్రితతయా సరసైః । వ్యోమగఙ్గేత్యుక్తేః కల్పతరూత్పన్నత్వం పుష్పాణాం గమ్యతే। అత్ర పుష్పాణాం ప్రాధాన్యప్రతీతావపి స్నపనాది సామర్థ్యాత్ గగనగఙ్గాజలస్యైవ తత్ప్రకరాధివాసితస్య ప్రాధాన్యం వేదితవ్యమ్ 'సా సపుష్పజలవర్షిభిర్ఘనైః' ఇత్యత్రేవ, అన్యథా అవకిరణమాత్రమేవ వక్తవ్యమ్, 'అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం కల్పద్రుమోత్థై రవకీర్య పుష్పైః ఇత్యత్రేవ । తతశ్చ సురభితర సురతరు కుసుమసహచరితశుచిశిశిరగగనసరిదుదకస్నపనేన భగవతః ప్రసాదాతిశయ లాభః, తతః ప్రకృష్టప్రయోజనప్రాప్తిరితి ద్యోతితమ్, 'అభిషేకప్రియః శివః। అలఙ్కారప్రియో హరిః' ఇతి పురాణవచనాత్। రక్షాహేతోః ప్రబలతరతారకాద్యసురవీరదారణేన పరిపాలన నిమిత్తమ్ । 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతీయం షష్ఠీ । నవశశిభృతా తరుణచన్ద్రశేఖరేణేతి, అనన్యసాధారణేన విశేషణేనాణిమాదిసర్వైశ్వర్యనికేతనస్య పరమేశ్వరస్య ప్రతిపాదనాత్ 'అణిమాదిగుణోపేతమస్పృష్టపురుషాన్తరమ్ । శబ్దమీశ్వర ఇత్యుచ్చైః సార్ధచన్ద్రం బిభర్తి యః॥' ఇత్యణిమాదీనామర్ధచన్ద్రస్య చాస్పృష్టపురుషాన్తరత్వేన సాహచర్యావ్యభిచారస్యోక్తేః తత్సంభృతస్య తేజసోऽపి 'కారణగుణప్రక్రమేణ కార్యగుణారమ్భః' ఇతి న్యాయాత్తదీయగుణ సర్వస్వసంపత్తిః ప్రతిపాద్యతే । అథవా నవశశిభృతేతి, 'నవో నవో భవసి' ఇతి మన్త్రాత్ప్రతిమాసం నవ్యస్య చన్ద్రస్య యోగశక్త్యా శివేన దారణాత్తస్య చ బహువనజన పరిపోషకత్వాద్యోగీశ్వరస్య శమ్భోః సర్వదా జగదుపకారైకశరణత్వం ధ్వన్యతే, 'సోమాధారః పితృగణో యోగాచారశ్చ చన్ద్రమాః । శ్రాద్ధే యోగిని యోగస్తు తస్మాద్భూపాల శస్యతే' ఇతి శ్రీ విష్ణుపురాణవచనాత్ । అథవా సురాసురనికరఘస్మర జలధివిసృమరగరలక -బలనేన తదూష్మశాన్తయే శివస్య సుధాకరశకలధారణాత్తదనుస్మరణేన జగదేకశరణతా

కరుణానిధే ర్ద్యోత్యతే। స చ సమ్భరణహేతుః । వాసవీనాం వాసవః ఇన్ద్రః, తత్సమ్బన్ధినీనామ్, వసవో దేవాః తదీయానాం వా। ఏతేన దానవకదనదూనదీనవాసవాదిప్రార్థనాప్రసన్నత్వం పరమేశ్వరస్యోక్తమ్, యథా కుమారసమ్భవే -- అరివిప్రకృతైర్దేవైః ప్రసూతిం ప్రతియాచితః ఇతి । చమూనాం సేనానామితి బహువచనేన బాహువిధ్యం ద్యోత్యతే । సేనాగ్రహణేన సేనానాం రాజరక్షార్థత్వేన తాసాం చ తారకాదిష్వకిఞ్చిత్కరతయా ప్రత్యుత అతఏవ రక్ష్యాః సంవృత్తా ఇతి ప్రకాశ్యతే । అత్యాదిత్యమ్ ఆదిత్యాః ద్వాదశ, ధాత్రర్థమాదీన్ తానతిక్రాన్తమ్, అతిదుష్కరే కర్మణ్యనాయాసేన సాధకత్వాత్ । హుతవహముఖే దేవ్యాదిభిర్ధారణాక్షమతయా విముక్తత్వాదగ్నినైవ ధారణాత్తత ఏవ చ రూపసామగ్ర్యసమ్పత్తేః । సమ్భృతం సమ్భావితమితి, పితుర్దేవస్య బుద్ధిపూర్వకమపి సకలశక్తిసమర్పణం ద్యోత్యతే। హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ । తేజః న తు తేజస్వీ । అనేన తేజోఘనత్వం ధ్వన్యతే । బాహ్యాన్తరధ్వాన్త విధ్వంసనక్షమత్వాచ్చ తేజ ఇత్యుచ్యతే । అత్ర గఙ్గాజలకల్పతరుకుసుమాభిషేకప్రయాసే మమ కిం ఫలమితి కార్యే పృష్టే సకలసమీహితసాధకత్వశక్తేః కారణస్యాభిధానా దప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారః॥43॥

శ్లో॥ **జ్యోతిర్లేఖావలయి గళితం యస్య బర్హం భవానీ**
పుత్రప్రేమ్ణా కువలయదళప్రాపి కర్ణే కరోతి।
ధౌతాపాఙ్గం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం
పశ్చాదద్రిగ్రహణగురుభిర్గర్జితైర్నర్తయేథాః॥ **44**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- జ్యోతిః+లేఖావలయి, గళితమ్, యస్య, బర్హమ్, భవానీ,
పుత్రప్రేమ్ణా, కువలయ-దళ-ప్రాపి, కర్ణే, కరోతి।
ధౌత+అపాఙ్గమ్, హర-శశి-రుచా, పావకేః,+తమ్, మయూరమ్,
పశ్చాత్+అద్రి-గ్రహణ-గురుభిః,+గర్జితైః,+నర్తయేథాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

జ్యోతిర్లేఖావలయి	=	తేజస్సుల వరుసలు వలయముగా గలదియు,
గళితమ్	=	తనంతట రాలినదియునగు,
యస్య	=	ఏ నెమలియొక్క
బర్హమ్	=	పింఛమును,
భవానీ	=	పార్వతీదేవి,
పుత్రప్రేమ్ణా	=	పుత్రవాత్సల్యముచేత,
కువలయదళప్రాపి	=	కలువరేకునకు అర్హమగు,
కర్ణే	=	చెవియందు,
కరోతి	=	ధరించుచున్నదో,

హర-శశి-రుచా	=	శివభగవానుని జటాజూటమందలి బాలచంద్రుని వెలుగుచే
ధౌత+అపాఙ్గమ్	=	శుభ్రమగు కనుగొనలుగల,
పావకేః	=	కుమారస్వామియొక్క,
తమ్	=	ఆ,
మయూరమ్	=	నెమలిని,
పశ్చాత్	=	(పుష్పవర్షము కురిసిన) తర్వాత
అద్రి....గురుభిః	=	దేవగిరి గుహల ప్రతిధ్వనించు,
గర్జితైః	=	ఉఱుములచేత,
నర్తయేథాః	=	నర్తింపజేయుము.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! తేజస్సుల వరుసలు వలయముగా గలదియు, తనంతట రాలినదియునగు ఏ నెమలియొక్క పింఛమును పార్వతీదేవి పుత్రవాత్సల్యముచేత కలువ రేకుకు అర్హమగు చెవియందు ధరించుచున్నదో, శివభగవానుని జటాజూటమందలి బాలచంద్రుని వెలుగుచే శుభ్రమగు కనుగొనలుగల కుమాస్వామియొక్క ఆ నెమలిని, పుష్పాభిషేకానంతరము, దేవగిరి గుహల ప్రతిధ్వనించు ఉఱుములచేత నర్తింపజేయుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

జ్యోతిర్లేఖావలయి-(ద్వి.ఏ.), గళితమ్-(ద్వి.ఏ.), యస్య-(ష.ఏ.), బర్హమ్-(ద్వి.ఏ.), భవానీ-(ప్ర.ఏ.), పుత్రప్రేమ్ణా-(తృ.ఏ.), కువలయదళప్రాపి-(స.ఏ.), కర్ణే-(స.ఏ.), కరోతి-(క్రియ), హరశశిరుచా-(తృ.ఏ.), ధౌతాపాఙ్గమ్-(ద్వి.ఏ.), పావకేః-(ష.ఏ.), తమ్-(ద్వి.ఏ.), మయూరమ్-(ద్వి.ఏ.), పశ్చాత్-(అవ్య.), అద్రి...గురుభిః- (తృ.బ.), గర్జితైః-(తృ.బ.), నర్తయేథాః-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) జ్యోతిషో లేఖాః, (ష.త.) తాసాం వలయమ్, (ష.త.), తత్ అస్యాస్తీతి- జ్యోతిర్లేఖా వలయ+ఇనిః (మత్వర్థే) - జ్యోతిర్లేఖావలయి.

ఆ) పుత్రస్య ప్రేమ, (ష.త.), తేన, పుత్రప్రేమ్ణా.

ఇ) కువలయస్య దళమ్, (ష.త.), తత్ప్రాప్నోతీతి, తద్యథా తథా, కువలయదళ+ప్ర+ ఆప్+ణినిః। కువలయదళప్రాపి, అథవా, కువలయదళ+ప్ర+ఆప్+క్విప్.

ఈ) ధౌతౌ అపాఙ్గౌ యస్య తమ్ (బహువ్రీహిః), ధౌతాపాఙ్గమ్.

ఉ) హరస్య శశీ (ష.త.) తస్య రుక్, తయా, (ష.త.) హరశశిరుచా.

ఊ) అద్రేః గ్రహణం, (ష.త.), తేన గురూణి, తైః, (తృ.త.), అద్రిగ్రహణగురుభిః.

3) పాఠాంతరములు:- 1) వలయి గళితమ్ > వలయగళితమ్, 2) పుత్రప్రేమ్ణా > పుత్రప్రీత్యా, పుత్రస్నేహాత్, 3) కువలయదళ > కువలయపద, 4) ప్రాపి > స్పర్ధి, - **క్షేపి.**

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **జ్యోతిర్లేఖావలయి:-**

శ్లో॥ అసౌ ముఖాలమ్బితహేమసూత్రం-బిభ్రన్మణిం మణ్డలచారశీఘ్రః।
అలాతచక్రప్రతిమం విహఙ్గ-స్తద్రాగ ***రేఖావలయం తనోతి*** *॥* - వి.5.2

"ముక్కునుండి వ్రేలాడుచున్న బంగరు గొలుసునందు తాపడము చేయబడిన మణిని ధరించుచు, వేగముగ గగనమందు గిరగిర తిరుగుచు, ఈ పక్షి, కొరివిని త్రిప్పుటచేత ఏర్పడునట్టిఎఱ్ఱని వలయములవంటి ఎఱ్ఱని గీతలను గగనమందు వ్యాపింపచేయుచున్నది."

ఆ) **గర్జితైర్నర్తయేథాః :-**

1) వల్లభదేవుడు- *'జలధరవినాశమనార్ధి బర్హిణో నృత్యమ్।'*

2) సారోద్ధారిణి - *'నిసర్గాదేవ జలధర ధ్వనిభిః శిఖణ్డినస్తాణ్డవమారభన్తే।'*

3) శ్లో॥ *జలదపఙ్క్తిరనర్తయదున్మదం కలవి**లాపికలాపిక**దమ్బకమ్।*
*కృతసమార్జనమర్దలమణ్డలధ్వ**నిజయా నిజయా** స్వనసమ్పదా॥*
- శిశుపాలవధే - 6.31

ఇ) **మయూరమ్** > మయూరః 1) మయురివ రౌతి శబ్దాయతే ఇతి । మయు+రు+క। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। యద్వా మీనాతి హన్తి సర్పానితి, మీ+'మీనాతేరూరన్' ఇతి ఊరన్।

2) శ్లో॥ *కేకీ శిఖీ శిఖణ్డీ ప్రచలాకీ బర్హిణః కలాపీ చ।*
సర్పాశనో ***మయూరః*** *శిఖావలః శ్యామకణ్ఠశ్చ॥* (241) - ఇతి హ.కోశః

3) శ్లో॥ *స్మరతి గిరి**మయూర** ఏష దేవ్యాః*
స్వజన ఇవాత్ర యతః ప్రమోదయేతి॥ - *ఉత్తరరామచరితమ్-3.20*

రాముడు > "......ఈ కొండనెమలియు సీతపెంచినదే. కనుక ఈ కడిమి యందు ప్రియబంధువు నందు వలె ఏల ప్రమోదము గనుచున్నదో! కావున అది సీతమ్మను తలంచుచున్నది."

4) శ్లో॥ *రవేర్మయూఖైరభితాపితో భృశం-విదహ్యమానః పథి తప్తపాంసుభిః।*
అవాఙ్ముఖో జిహ్మగతిశ్శ్వసన్ముహుః-ఫణీ ***మయూర****స్య తలే నిషీదతి॥*
-ఋతుసంహారః 1-13, మృణాళినీవ్యాఖ్య

"సూర్యకిరణములచే బాగా తపింపజేయబడినదై, మార్గమందు కాలిన దుమ్ముచే బాగా దహింపబడినదై, తలదించుకొన్నదై, తరచుగా నిట్టూర్చుచు వంకర టింకరగా వెడలుచున్న పాము, నెమలి యొక్క పింఛము నీడన సేదదీరుచున్నది."

5) క్రియారూపములు:- 1) కరోతి, 2) నర్తయేథాః

1) డుకృఞ్ (కృ) కరణే (చేయుట), తనాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ - లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **కరోతి**-కురుతః-కుర్వన్తి.

2) నృతీ (నృత్) గాత్రవిక్షేపే (నృత్యముచేయుట), ది.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. ణిజన్తమ్–ఆ.ప., విధిలజ్ – మ.పు.ఏ. **నర్తయేథాః**–నర్తయేయాథామ్–నర్తయేధ్వమ్.

6) అలంకారములు:– 1) 'సారోద్ధారిణి' ఇందు 'ఉదాత్తాలఙ్కార' మున్నదని పేర్కొని, (కావ్యాదర్శః 2.30) దండి మహాశయుడు ఇచ్చిన లక్షణమును ఉదాహరించినది.

మూ॥ *ఆశయస్య విభూతేర్వా యన్మహత్త్వమనుత్తమమ్।*
ఉదాత్తం నామ తం ప్రాహురలఙ్కారం మనీషిణః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– జ్యోతిరితి। జ్యోతిషస్తేజసో లేఖా రాజయస్తాసాం వలయం మణ్డలం యస్యాస్తీతి తథోక్తమ్। గలితం భ్రష్టమ్, న తు లౌల్యాత్స్వయం ఛిన్నమితి భావః। యస్య మయూరస్య బర్హం పిచ్ఛమ్। "పిచ్ఛబర్హే నపుంసకే" ఇత్యమరః। భవానీ గౌరీ। పుత్రప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన కువలయస్య దలం పత్రం తత్ప్రాపి తద్యోగి యథా తథా కర్ణే కరోతి, దలేన సహ ధారాయతీత్యర్థః। యద్వా, – కువలయస్య దలప్రాపి దలభాజి దలార్హే కర్ణే కరోతి । క్వబన్తాత్సప్తమీ । దలం పరిహృత్య తత్స్థానే బర్హం ధత్త ఇత్యర్థః । నాథస్తు– "కువలయదలక్షేపి" ఇతి పాఠమనుసృత్య "క్షేపో నిన్దాపసారణం వా" ఇతి వ్యాఖ్యాతవాన్ । హరశశిరుచా హరశిరశ్చన్ద్రికయా ధౌతాపాఙ్గం స్వతోఽపి శౌక్ల్యాదతి ధవలితనేత్రాన్తమ్ । "అపాఙ్గౌ నేత్రయోరన్తౌ" ఇత్యమరః। పావకస్యాగ్నేరపత్యం పావకిః స్కన్దః। "అత ఇఞ్"(పా.4.1.95)ఇతి ఇఞ్। యస్య తం పూర్వోక్తం మయూరం పశ్చాత్పుష్పాభిషేచనానన్తరమద్రేర్దేవగిరేః కర్తుః । గ్రహణేన గుహాసఙ్క్రమణేన గురుభిః, ప్రతిధ్వానమహద్భి రిత్యర్థః। గర్జితైర్నర్తయేథా నృత్యం కారయ। మార్దఙ్గికభావేన భగవన్తం కుమారముపాస్స్వేతి భావః। "నర్తయేథాః" ఇత్యత్ర "అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్" (పా.1.3.88) ఇత్యాత్మనేపదాపవాదః । "నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ" (పా.1.38.7) ఇతి పరస్మైపదం న భవతి తస్య "న పాదమ్యాఙ్యమాఙ్యసపరిముహరుచినృతివదవసః" (పా.1.3.89) ఇతి ప్రతిషేధాత్।

బ్రహ్మప్రకాశవ్యాఖ్యా:– జ్యోతిర్లేఖేతి। యద్యప్యసౌ షాణ్మాతురస్తథాప్యస్య భవాన్యేవ జననీత్యాహ। జ్యోతిర్లేఖావలయి। పార్వత్యేవాస్య మాతా, భ్రాతా చన్ద్ర ఏవ । క్షితిద్యోతనాయార్ధచన్ద్రాకృతి చన్ద్రకయుక్తం గలితం భ్రష్టం యస్య సపక్షస్య మయూరస్య వర్హం భవానీ భవేనోఢా పుత్రప్రేమ్ణా కర్ణే కువలయదలప్రాపి కరోతి । షట్సు మాతృషు మధ్యే మమైవోరసః కుమారో నాన్యస్యా ఇతి నిర్ణయే ప్రమాణపత్రమివ సాక్షిచిహ్నాఙ్కితమిద మితి స్వకర్ణే స్థాపయతి। అనేన రక్షితేన మమ జయ ఇత్యాశయా। హే హర! ధౌతాపాఙ్గం సర్వేషు జన్తుషు కృష్ణాపాఙ్గేష్వపి తద్విలక్షణతయోపాదేయమ్ । తం మయూరం శశినః స్వశిరస్థస్య రుచా ఆప్యాయయేః ప్రీణయ, పశ్చాదనన్తరం, అద్రిగ్రహణగురుభిః నీలాద్రికన్దర ప్రతిధ్వనిభిర్మేఘగర్జనానుకారిభిః గర్జితైరాహ్వానాయకృతముఖధ్వనిభిర్నర్తయేథాః । గృహాగతాయ హి రాజ్ఞే మహాద్రవ్యముపాదీయతే । మయూరపత్రప్రియో హి శ్రీకృష్ణః,

త్వం తు దిగమ్బరః। భార్యాపుత్రయోరుపాదేయం మయూరమేవోపాయనం కరవాణీత్యేనం నర్తయేత్యర్థః ॥ 44 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ భగవతః స్కన్దస్య ప్రసాదనం బన్ధుకార్యం చైతేన కర్మణా సమ్పాద్యమిత్యాహ -- జ్యోతిర్లేఖేతి। వర్తులాకారతేజోరేఖావిశిష్టమితి మనోహరత్వాతిశయ ఉక్తః। గలితం న తు ఖణ్డితమ్, స్వయమేవ కాలతో భ్రష్టమ్। అనేన తద్విషయే సదయత్వం ధ్వన్యతే, 'నాదత్తే ప్రియమణ్డనాపి భవతాం స్నేహేన యా పల్లవమ్' ఇతివత్। బర్హం భవానీతి। ఇయం పరమేశ్వరప్రాణేశ్వరీ, తత్తు వనేచరవనితావతంసోచితమతిక్షుల్లమిత్యర్థః। పుత్రప్రేమ్ణా స్వనన్దనస్య తస్మిన్మయూరే పక్షపాతదర్శనాత్, స్వపుత్రవిషయేణ వాత్సల్యేన వా, ఇయం ఖలు స్నేహస్య శైలీ, యత్తత్పరిగ్రహేఽపి తద్వత్పక్షపాత ఇతి భావః। కువలయదలక్షేపి వికసితారుణదలకేసరపరివేషభాసురవికసితేన్దీవరానుకారి, అథవా స్వధారణదశాయాం పూర్వావస్థితావతంసకువలయనిరాసి । కర్ణే శ్రవణశిఖరే । కరోతి నిదధాతి। ధౌతాపాఙ్గం వాల్లభ్యాతిరేకాదత్యన్తసవిధసఞ్చారిణః స్వతో ధవలమపాఙ్గం మృగాఙ్కకిరణవారిధారాభిర్ధావల్యోద్దీపనాత్ క్షాలితం యస్య। పావకేః హుతవహసుతస్య, తన్ముఖసమ్భృతత్వాత్। పశ్చాత్ పుష్పాభిషేకానన్తరమ్। అద్రిగ్రహణగురుభిః దేవగిరిగుహాప్రవేశప్రభూతప్రతిధ్వనిబహలైః । నర్తయేథాః త్వద్గర్జితశ్రవణే ప్రహర్షపరవశస్య తస్య నృత్తమవశ్యంభావి, తదానీం తత్ప్రయోజకత్వాన్నృత్తాచార్యత్వం తవ భవతీత్యర్థః । అత్రోదాత్తమలఙ్కారః ॥ 44 ॥

శ్లో॥ ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లఙ్ఘితాధ్వా
సిద్ధద్వన్ద్వైర్జలకణభయాద్వీణిభిర్ముక్తమార్గః।
వ్యాలమ్బేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్
స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్। 45

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఆరాధ్య,+ఏనమ్, శర-వన-భవమ్, దేవమ్, ఉల్లఙ్ఘిత+అధ్వా,
సిద్ధ-ద్వన్ద్వైః,+జల-కణ-భయాత్, వీణిభిః,+ముక్త-మార్గః।
వ్యాలమ్బేథాః, సురభి-తనయా+ఆలమ్భజామ్, మానయిష్యన్
స్రోతో-మూర్త్యా, భువి, పరిణతామ్, రన్తిదేవస్య, కీర్తిమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ఏనమ్ = ఇంతకు ముందే చెప్పబడిన,
శర-వణ-భవమ్ = రెల్లుగడ్డి వనమునందుద్భవించిన,
దేవమ్ = కుమారస్వామిని,
ఆరాధ్య = సేవించి,
వీణిభిః = వీణాపాణులగు,

సిద్ధ–ద్వన్ద్వైః	= సిద్ధదంపతులచేత,
జల–కణ–భయాత్	= నీటిబొట్టుల భయమువలన,
ముక్త–మార్గః(సన్)	= విడువబడిన దారికలవాడవగుచు,
ఉల్లఙ్ఘిత+అధ్వా	= దాటబడిన మార్గము కలవాడవై,
సురభి...ఆలమ్భజామ్	= కామధేను సంతతియగు గోవులను యజ్ఞార్థము చంపుటచేత ఉద్భవించినదియును,
భువి	= భూలోకమున
స్రోతో–మూర్త్యా	= నదీరూపమున (చర్మణ్వతీనదీ)
పరిణతామ్	= మాఱిన
రన్తిదేవస్య	= దశపురాధీశుడైన రన్తిదేవునియొక్క,
కీర్తిమ్	= కీర్తిని,
మానయిష్యన్	= గౌరవించువాడవై,
వ్యాలమ్బేథాః	= అవనతుడవగుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! రెల్లుగడ్డి వనమునందుద్భవించిన కుమారస్వామిని సేవించి, వీణాపాణులగు సిద్ధదంపతులచేత నీటిబొట్టులు పడునను భయమువలన విడువబడిన మార్గము కలవాడగుచు దాటబడిన మార్గము కలవాడవై యజ్ఞార్థము కామధేనువు సంతతియగు గోవులను చంపుటచేత ఉద్భవించినదియు, భూలోకమున నదీరూపమున మాఱిన రన్తిదేవునియొక్క కీర్తిని గౌరవించువాడవై అవనతుడవగుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఏనమ్–(ద్వి.ఏ.), శర....భవమ్–(ద్వి.ఏ.), దేవమ్–(ద్వి.ఏ.), ఆరాధ్య–(కృత్తు), వీణిభిః –(తృ.బ.), సిద్ధద్వన్ద్వైః–(తృ.బ.), జల....భయాత్–(పం.ఏ.), ముక్తమార్గః–(ప్ర.ఏ.), ఉల్ల...అధ్వా–(ప్ర.ఏ.),సురభి...ఆలమ్భజామ్–(ద్వి.ఏ.), భువి–(స.ఏ.), స్రోతోమూర్త్యా –(తృ.ఏ.), పరిణతామ్–(ద్వి.ఏ.), రన్తిదేవస్య–(ష.ఏ.), కీర్తిమ్–(ద్వి.ఏ.), మానయిష్యన్ –(ప్ర.ఏ.), వ్యాలమ్బేథాః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) శరవణే భవో యస్య తమ్, శరవణభవమ్, (బహుర్వీహిః)

ఆ) ఉల్లఙ్ఘితోఽధ్వా యేన సః, ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా, (బహుర్వీహిః).

ఇ) జలస్య కణాః, జలకణాః, (ష.త.), తేభ్యః భయాత్, జలకణభయాత్, (పంచమీ తత్పురుషః).

ఈ) త్యక్తః మార్గో యస్య సః, త్యక్తమార్గః (బహుర్వీహిః)

ఉ) సురభేః తనయాః, సురభితనయాః (షష్ఠీతత్పురుషః), తాసామ్ ఆలమ్భనమ్, సురభితనయాలమ్భనమ్ (ష.త.), తస్మాత్ జాతామ్, సురభి...జామ్, (ష.త.).

ఊ) స్రోతస్య మూర్తిః, స్రోతోమూర్తిః, (షష్ఠీతత్పురుషః), తయా స్రోతోముర్త్యా.

3) పాఠాంతరములు:- 1) ఏనమ్ > ఏవమ్, 2) శరవణ > శరవన, 3) భవమ్> భువమ్, 4) ముక్తమార్గః > దత్తమార్గః, దత్తవర్త్మా, త్యక్తమార్గః, 5) స్రోతోమూర్త్యా> శ్రోతోమూర్త్యా, 6) పరిణతామ్ > పరిణీతామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **శరవణభవః**

శ్లో॥ గౌరీపుత్త్రః షణ్ముఖః శక్తిపాణిః-క్రౌఞ్చరాతిః కార్త్తికేయో విశాఖః।
స్కన్దః స్వామీ తారకారిః కుమారః-సేనానీః స్యాదగ్నిభూర్బాహులేయః॥

శ్లో॥ గాఙ్గేయో బ్రహ్మచారీ చ గుహో బర్హిణవాహనః।
మహాసేనో మహాతేజాః ***శరజన్మా*** *చ కథ్యతే ॥ -హలాయుధకోశం-19,20*

కుమారుని జననము - మందాక్రాన్తావృత్తము.

శ్లో॥ తాభిస్తత్రామృతకరకలాకోమలం భాసమానం
తద్విక్షిప్తం క్షణమభినభోగర్భమభ్యుజ్జిహానైః।
స్వైస్తేజోభిర్దినపతిశతస్పర్ధమానైరమానై
ర్వ్యక్తైః షడ్భిః స్మరహరగురుస్పర్ధయే వా జనీవ॥ - కు.సం. దశః సర్గః-60

"కృత్తికలచేత రెల్లుగడ్డిపై ఉంచబడినదియును, చంద్రకలలవలె కోమలమై భాసిల్లు చున్నదియునగు, ఆ గర్భజాతము,ఆకాశము మధ్యవఱకు తేజస్సును పైకి విరజిమ్ము చున్న వందమంది సూర్యులతో పోటీపడుచున్న, తేజోవిరాజమై ఆఱుముఖములతో కూడి బ్రహ్మతో పోటీపడుచున్నాడో అనునట్లు ఒక కుమారరూపమున జన్మించెను."

ఆ) 1) **సురభితనయాలమ్భజామ్,** 2) **రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్ :-**

1) శ్లో॥ *సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః।*
ఆరాధయ సపత్నీకః ప్రీతా కామదుఘా హి సా॥- ర.వం.- 1.81

"కామధేనువు పుత్రికను ఆ నందినిని, ప్రతినిధిగా చేసికొని బాహ్యాభ్యన్తరశుద్ధుడవై సహధర్మచారిణితో కూడి ఆరాధించుము" అని వశిష్ఠుడు దిలీపమహారాజుకు గోసేవావ్రతము నుపదేశించుట, యాగమను పేరున సహస్రాధిక గోవులను హతమార్చి రక్తపుటేఱులు పాఱించుట రన్తిదేవునకు కీర్తిదాయక మెట్లగునో యను దానికి కారణమేమయియుండునో ఊహింపదగును.

2) **రన్తిదేవ(స్య)** - A pious and benevolent King of the Lunar race, King of Dasapura, was the younger of the two sons of Samskriti and sixth in descent from Bharata. "He is mentioned in the Mahabharata and the Puranas as being enormously rich, very religious, and charitable and profuse in his sacrifies" — Dowson.

ఇచట "ఋతువు ఋతువున ఉత్తన్నమగు సస్యము 'సురభితనయ' లనియు అనగా పృథివియొక్క కృషి సంస్కృతియే గోమేధయాగమని" చెప్పిన కొందఱి భావనను స్వీకరింపదగును.

5) క్రియారూపములు:– 1) వ్యాలమ్బేథాః వి, ఆఙ్,–ఉపసర్గలు,

1) లబి–శబ్దే, అవస్రంసనే చ. భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.

లిఙ్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **వ్యాలమ్బేథాః**–వ్యాలమ్బేయాథామ్–వ్యాలమ్బేధ్వమ్.

6) అలంకారములు:– కీర్తిచర్మణ్వతీనదులకు భేదమున్నను అభేదాధ్యవసాయమున అతిశయోక్త్యలంకారము.

లక్షణమ్ –శ్లో॥ *నిగీర్య విషయం యత్ర విషయ్యేవాధ్యవస్యతే।*
రూపకాతిశయోక్తిం తామలఙ్కారవిదో విదుః॥

వృత్తిః –ఆరోపవిషయస్య ముఖాదేర్విశిష్య తద్వాచకపదోపాదానేన వినాపి విషయ వాచకైశ్చన్ద్రాదిపదైరేవ గ్రహణం విషయనిగరణమ్। తత్పూర్వకం విషయస్య విషయి రూపతయాధ్యవసానం యత్ర తత్ర రూపకాతిశయోక్తిః। విషయి రూపతయేత్యత్ర రూపఞ్చ–అభేదతాద్రూప్యాన్యతరత్। ఏవం చ – అనుపాత్తవిషయధర్మికాహార్య నిశ్చయ విషయీభూతం విషయ్యభేదతాద్రూప్యాన్యతరద్రూపకాతిశయోక్తిరితి లక్షణం బోధ్యమ్।

– అలఙ్కారమణిహారేఽతిశయోక్తిసరః (15).

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఆరాద్ధేతి। ఏనం పూర్వోక్తం శరా బాణతృణాని । "శరో బాణే బాణతృణే" ఇతి శబ్దార్ణవే। తేషాం వనం శరవణమ్। 'ప్రనిరన్తఃశర –' (పా. 8. 4. 5) ఇత్యాదినా ణత్వమ్। తత్ర భవో జన్మ యస్య తం శరవణభవమ్ । "అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తర పదః" (కావ్యా. సూ. 5. 2. 19) ఇతి వామనః । అవర్జ్యోఽగతికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః । దేవం స్కన్దమ్ । "శరజన్మా షడాననః" ఇత్యమరః। ఆరాధ్యోపాస్య వీణిభిర్వీణావద్భిః వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః । సిద్ధద్వన్ద్వైః సిద్ధమిథునైః । భగవన్తం స్కన్దముపవీణయితుమాగతైరితి భావః । జలకణభయాత్, జలసేకస్య వీణాక్వణనప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః। ముక్తమార్గ స్త్యక్తవర్త్మా సన్ । ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా, కియన్తమధ్వానం గత ఇత్యర్థః । సురభితనయానాం గవామాలమ్భేన సంజ్ఞపనేన జాయత ఇతి తథోక్తమ్ । భువి లోకే స్రోతోమూర్త్యా ప్రవాహ రూపేణ పరిణతాం రూపవిశేషమాపన్నాం రన్తిదేవస్య దశపురపతేర్మహారాజస్య కీర్తిమ్, చర్మణ్వత్యాఖ్యాం నదీమిత్యర్థః । మానయిష్యన్ సత్కారయిష్యన్ । వ్యాలమ్బేథాః, ఆలమ్బ్య–వతరేరిత్యర్థః। పురా కిల రాజ్ఞో రన్తిదేవస్య గవాలమ్భేష్వేకత్ర సమ్భృతాద్రక్తనిష్యన్దాచ్చర్మరాశేః కాచిన్నదీ సస్యన్దే । సా చర్మణ్వతీత్యాఖ్యాయత ఇతి ॥ 45 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఆరాధ్యైనమితి । హే దేవ! నీలకణ్ఠేశ్వర ! త్వం "లక్షణహేతోః క్రియాయాః" ఇతి హేతౌ లుఙ్గి శతృ । మానయిష్యన్ మానయిష్యామీతి హేతోః ముదా

హర్షేణ స్వాయనోల్లఙ్ఘితాధ్వా। శ్రీజగన్నాథాగ్రే గాయకైర్వీణిభిర్వీణాధారిభిః సిద్ధద్వన్ద్వైర్జలకణ భయాత్ స్వశిరస్థగఙ్గాజలపాతాద్వీణాయాః స్వరభఙ్గభయాద్దత్తో మార్గో యస్మై। ఏవమ్భూతో దేవస్యాగ్రతః శరవణభవం స్వపుత్రం కార్తికేయం ఏనం శ్రీజగన్నాథమారాధ్య దణ్డ–వత్ప్రకామం కారయిత్వా గుణ్డిచాయాత్రాదర్శనేన జగత్త్రయతాపాది తరన్తి। చార్యర్భృత ణిజ్ర్థస్య రమే కాప్యాశిశిక్తౌ। గుణ్డిచాయాత్రాయాం రమతామితి కేవలాకాః। న శిక్తౌ దీర్ఘశ్చేతి। పఞ్చమలుకు దీర్ఘనిషేధః (?)। రన్తిశ్చాసౌ దేవశ్చేతి రన్తిదేవస్తస్య జగన్నాథస్య। స్రోతోమూర్త్యా స్రోతః పరమ్పరయా ప్రవాహరూపేణ భువి పరిణతాం సర్వత్రప్రసిద్ధాం సురభితనయస్య వత్సాసురస్యాలమ్భో మారణం తస్మాజ్జాతాం కీర్తిం వ్యాలమ్బేథాః। స్వయం వృషభోపర్యారుఢత్వేన త్వమిత్థం షణ్డాసురమారూఢవానితి సాభినయస్తుతిరూపేణ కీర్తయేత్యర్థః ॥ 45 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ మయూరకేతనాభిషేకవినియుక్తతోయస్యాస్య తదాదానస్థల ముపదిశతి –– ఆరాధ్యైనమితి। ఏనం ప్రస్తుతమ్। ఏవమితి వా పాఠః। ఉక్తప్రకారేణ పూజయిత్వా। శరవణభవం మేరుమేఖలావస్థితకనకమయకాశకాననప్రదేశే ప్రసూతత్వాత్। దేవం దీవ్యత్యర్థసామగ్ర్యస్య పరమేశ్వర ఏవ సమ్భవాత్ స ఏవ దేవ ఇత్యుచ్యతే, శివ మేవ శరవణసమ్భూతం షడాననతయా పరిణతమ్, 'ఆత్మా వై' ఇతి శ్రుతేః, 'జాయాం పతిః సమ్ప్రవిశ్య సర్వః సంజాయతే పునః' ఇతి స్మృతేశ్చ। తతశ్చ కృతకృత్యోఽసీతి ధ్వన్యతే। ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా తీర్ణః అర్ధాద్దేవగిరేశ్చర్మణ్వత్యాఖ్యాయా నద్యాశ్చాన్తరాలవర్తీ మార్గో యేన। సిద్ధద్వన్ద్వైః సిద్ధమిథునైః। వీణిభిః విపఞ్చీసహితైః। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। 'వ్రీహిః శిఖాష్టకా మాలా పతాకా కర్మవర్మణీ। మేఖలా బడవా వీణా సంజ్ఞా ఛద్మబలాకయోః' ఇతి వ్రీహ్యాదిగణః। జలేతి। ప్రథమజలకణానాం సుఖసేవ్యత్వేఽపి తన్త్రీణామార్ద్రీభావశఙ్కితై రితి భావః। ముక్తమార్గః పరిహృతాగమనసరణిః। వ్యాలమ్బేథాః గగనతలాదవతరేః। సురభితనయాలమ్భజాం సురభిర్నామ గోకులమాతా దివ్యధేనుః, **'మథ్యమానే తతస్తస్మిన్ క్షీరాబ్ధౌ దేవదానవైః। హవిర్ధామాభవత్పూర్వం సురభిః సురపూజితా'** ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తేః తత్పుత్రీణాం గవామాలమ్భో యజ్ఞే వధః, తేన జాతామ్। మానయిష్యన్ పూజయిష్యన్। అనేన జలపానతృష్ణాభావేఽపి ధార్మికస్య రాజర్షేః సత్కారార్థమపి తత్రావతరణీయమితి ద్యోత్యతే, 'ధర్మః శ్రుతో వా దృష్టో వా స్మృతో వా కథితోఽపి వా। అనుమోదితో వా రాజేన్ద్ర పునాతి పురుషం సదా ॥' ఇతి మహాభారతోక్తేః। స్రోతోమూర్త్యా జలప్రవాహ రూపేణ। భువీతి, యావత్ భూమౌ స్వయం పరివర్తతే, తావత్ స్వర్గవాసహేతుత్వం ద్యోత్యతే, 'యావత్కీర్తిర్మనుష్యస్య భూమౌ భవతి భారత। తావత్స పురుషవ్యాఘ్రః స్వర్గలోకే మహీయతే' ఇతి స్మృతేః। పరిణతాం సమ్భూతామ్। రన్తిదేవస్య రన్తిదేవనామ్న ఆదిరాజస్య। కీర్తిం సజ్జనశ్లాఘనీయం యశఃశరీరమ్। అత్ర మహాభారతప్రసిద్ధా కాపి కథానుస్మర్యతే, యథా –

'ఆసీత్పురా నరపతిః కిల రన్తిదేవః కీర్తిప్రసూనసురభీకృతదిఙ్ముఖశ్రీః ।
యో వర్ణసఙ్కరవతీమపి రత్నపుఞ్జైః క్షోణీమపాలయదసఙ్కరవర్ణహృద్యామ్॥ 1

రాష్ట్రే చ తస్య రమణీయగుణామ్బురాశేర్గావః కదాచిదటవీం గహనాం ప్రవిష్టాః।
దృష్ట్వా శ్రియా పరమయా జ్వలితా ద్యుధేనూః పప్రచ్ఛురచ్ఛకనకచ్ఛవిమఙ్గలాఙ్గీః॥2

సఖ్యః కథం ను భవతీభిరవాప్తమేతద్రూపం జరామృతిరుజారహితా చ లక్ష్మీః।
ఇత్యాదృతం సురభయః పరిపృచ్ఛ్యమానాస్తాభ్యః శశంసురథ తత్త్వముదారశీలాః॥3

యజ్ఞే వయం సుకృతిభిర్విధినా విశస్తాః పుణ్యస్య తస్య ఫలమేతదవేత పుణ్యాః।
అర్థం గిరామపురుషాశయదూషితానామాసేవ్య కో హి భువనే న భవేత్కృతార్థః॥ 4

ఇతి గిరమమలాం నిశమ్య తాసామవనిచరః కిల గోగణః స్పృహావాన్।
నరపతిముపగమ్య వాచమూచే సురపితృమానవమాననైకదీక్షమ్॥ 5

యజస్వ రాజన్నస్మాభిః శ్రేయోఽస్మాకం భవేత్తతః ।
తవాపి సుమహత్పుణ్యం కీర్తిశ్చాభ్యుదయేదితి ॥ 6

అథ ప్రీతో రాజా పశునివహమాలభ్య విధినా
బహూనీజే యజ్ఞాన్బహుమతిపదం భూదివిషదామ్।
విశస్తానాం తస్యాం మఖభువి పశూనామయుతశః
స్రవన్తీ సస్యాన్దే క్షతజవిసరైశ్చర్మగలితైః॥ 7

యాగే యథావిధి కృతే బిబుధాః ప్రసన్నాస్తస్మై వరం సుకృతినే కృతినే వితేరుః ।
చర్మణ్వతీతి తవ కీర్తిరనన్తకీర్తేః శశ్వత్పునాతు ధరణీం సరిదాత్మనేతి ॥ 8

ధేనవోఽపి గతిమాపురభీష్టాం తేన శిష్టమహితేన విశస్తాః ।
రన్తిదేవనృపతిశ్చ మహీయానిన్ద్రలోకమధునాప్యుపభుఙ్క్తే ॥ 9

– ఇతి । అత్రాపహ్నుతిరలఙ్కారః ॥ 45 ॥

శ్లో॥ త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్ఙ్గిణో వర్ణచౌరే
తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహమ్।
ప్రేక్షిష్యన్తే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టీ-
రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్॥ 46

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- త్వయి,+ఆదాతుమ్, జలమ్, అవనతే, శార్ఙ్గిణః, వర్ణచౌరే, తస్యాః, సిన్ధోః, పృథుమ్, అపి, తనుమ్, దూరభావాత్, ప్రవాహమ్। ప్రేక్షిష్యన్తే, గగనగతయః, నూనమ్, ఆవర్జ్య, దృష్టీః, + ఏకమ్, ముక్తాగుణమ్, ఇవ, భువః, స్థూల–మధ్య+ఇన్ద్రనీలమ్॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

శార్ఙ్గిణః	=	శ్రీకృష్ణునియొక్క,
వర్ణచౌరే	=	కాన్తి నపహరించిన,
త్వయి	=	నీవు,
జలమ్	=	నీరమును,
ఆదాతుమ్	=	తీసికొనుటకు
అవనతే(సతి)	=	వంగినవాడవగుచుండ,
గగనగతయః	=	ఆకాశగాములు అగు గంధర్వాదులు,
పృథుమ్ అపి	=	స్థూలమైనదైనను,
దూర–భావాత్	=	దూరముగా నుండుటవలన,
తనుమ్	=	సూక్ష్మముగానున్న,
తస్యాః	=	ఆ,
సిన్ధోః	=	నదియొక్క,
ప్రవాహమ్	=	ప్రవాహమునుగూర్చి
నూనమ్	=	నిశ్చయముగా,
దృష్టీః	=	చూపులను,
ఆవర్జ్య	=	వంచి,
ఏకమ్	=	ఒంటిపేటదైన,
స్థూల....నీలమ్	=	పెద్దదైన యింద్రనీలము నడుమ కూర్చిన
భువః	=	భూమియొక్క,
ముక్తాగుణమివ	=	ముత్యాలహారమువలె,
ప్రేక్షిష్యన్తే	=	చూడగలరు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! శ్రీకృష్ణుని కాన్తి నపహరించిన నీవు నీరమును తీసికొనుటకు వంగినవాడవగుచుండ, ఆకాశగాములు, స్థూలమైనదైనను దూరముగా నుండుటచే సూక్ష్మముగా నున్న ఆ నదియొక్క ప్రవాహమునుగూర్చి నిశ్చయముగా చూపులను వంచి, ఒంటిపేటదైన, పెద్దదైన యింద్రనీలము నడుమ కూర్చిన భూమి యొక్క ముత్యాల హారమువలె చూడగలరు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

శార్ఙ్గిణః–(ష.ఏ.), వర్ణచౌరే–(స.ఏ.), త్వయి–(స.ఏ.), జలమ్–(ద్వి.ఏ.), ఆదాతుమ్–(కృత్తు), అవనతే–(స.ఏ.), గగనగతయః–(ప్ర.బ.), పృథుమ్–(ద్వి.ఏ.), దూరభావాత్–(పం.ఏ.), తనుమ్–(ద్వి.ఏ.), తస్యాః–(ష.ఏ.), సిన్ధోః–(ష.ఏ.), ప్రవాహమ్–(ద్వి.ఏ.), నూనమ్–(అవ్య.), ఆవర్జ్య–(కృత్తు), ఏకమ్–(ప్ర.ఏ.), స్థూల...నీలమ్–(ప్ర.ఏ.), భువః –(ష.ఏ.), ముక్తాగుణమ్–(ప్ర.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), ప్రేక్షిష్యన్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) వర్ణస్య చౌరః (ష.త.) తస్మిన్ వర్ణచౌరే.

ఆ) దూరస్య భావః (ష.త.), తస్మాత్ దూరభావాత్.

ఇ) గగనే గతిః యేషాం తే, గగనగతయః (వ్యధికరణబహువ్రీహిః),

ఈ) ముక్తానాం గుణః (ష.త.) తమ్, ముక్తాగుణమ్.

ఉ) స్థూలో మధ్య ఇన్ద్రనీలో యస్య సః, తమ్ (బహువ్రీహిః) స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) దూరభావాత్ > దూరదేశాత్, 2) నూనమ్ > దూరమ్, 3) దృష్టేః > వృష్టేః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **జలమాదాతుమ్**

1) శ్లో॥ స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయాతాం-నిషేదుషీ మాసనబన్ధధీరః।
జలాభిలాషీ జలమాదదానాం-ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్॥-ర.వం.2.6

దిలీపమహారాజు శ్రద్ధాసక్తులను, సర్వాజ్ఞాపరిపాలనము, వినయవిధేయతలను, వివరించుచున్న శ్లోకమిది. "దిలీపమహారాజు ఆ ఆవు నిలబడినచో తాను నిలబడును, అది ముందుకు సాగిన తానూ ముందుకు సాగును, అది కూర్చొనిన తానూ కూర్చొనును, అది నీటిని త్రావగోరినచో తానూ నీటిని త్రాగగోరువాడై ఆ ధేనువును నీడవలె అనుసరించెను".

2) జలతి జీవయతి లోకాన్,జలతి ఆచ్ఛాదయతి భూమ్యాదీనితి వా। జల్+పచాద్యచ్।
- ఇతి హలాయుధకోశః.

శ్లో॥ ఆపస్తోయం ఘనరసపయః పుష్కరం.. అని '26' నామములుదాహరించినది.

3) శ్లో॥ "తాతస్య కోపోఽయమితి బ్రువాణాః క్షారం **జలం** కాపురుషాః పిబన్తి"।
- పంచతన్త్రమ్. 1-322

ఆ) **ముక్తాగుణమ్ - స్థూలమధ్య + ఇన్ద్రనీలమ్.**

1) *"వజ్రం ముక్తా ప్రవాళం చ గోమేదశ్చే**న్ద్రనీలకః॥** వైడూర్యం పుష్పరాగశ్చ పాచిర్మాణిక్యమేవ చ మహారత్నాని చైతాని." - శుక్రనీతిసారము. 4-2-41.*

2) ఇన్ద్రనీలః - ఇన్ద్ర ఇవ నీలః శ్యామః।

శ్లో॥ *పరీక్షా ప్రత్యయై ర్యైశ్చ పద్మరాగః పరీక్ష్యతే।*
*త ఏవ ప్రత్యయా దృష్టా **ఇన్ద్రనీలమణే**రపి॥ - గ.పు.*

3) శ్లో॥ *క్వచిత్ప్రభాలేపి**భిరిన్ద్రనీలై**-ర్ముక్తామయీ యష్టిరివానువిద్ధా।*
అన్యత్ర మాలాసితపఙ్కజానా-మిన్దీవరైరుత్ఖచితాన్తరేవ॥ - ర.వం.13.54

'...యమున,ఇన్ద్రనీలమణులచేత కలిపి కూర్పబడిన ముత్యముల హారమువలెను,...'

ఇ) **ఏకం ముక్తాగుణమివ** - శ్లోకభావమునకు తుల్యమైనదిగా చెప్పదగు దిగువ శ్లోకమును గాంచుడు.

శ్లో॥ *ఏషా ప్రసన్నస్తిమిత ప్రవాహా-సరిద్విదూరాన్తరభావతన్వీ।*
మాన్దాకినీ భాతి నగోపకణ్ఠే-ముక్తావళీ కణ్ఠగతేవ భూమేః॥ - *ర.వం.13-48*

“ప్రసన్నముగా స్తిమితముగా ప్రవహించుచున్నదియును, దూరముగా నుండుట చేతను, సన్నదిగా కనబడుచున్నదియును, ‘మందాకిని’ అనుపేరుతో చిత్రకూట పర్వత ప్రాంతము నొరసికొని ప్రవహించుచున్నదియును అగు ఈ చిన్ననది, ఈ పర్వతప్రాంతమునందు భూదేవికి మెడపైనున్న ముత్యముల దండవలె ప్రకాశించు చున్నది.” (ఇచట -చిత్రకూటమును భూదేవికి శిరముగను, తత్పర్వతప్రాంతమును భూదేవికంఠముగాను, ‘మన్దాకిని’ నదిని ముత్యాలహారముగను భావింపదగును.)

5) క్రియారూపములు:- 1) ప్రేక్షిష్యన్తే - ‘ప్ర’ - ఉపసర్గ.

1) ఈక్ష (ఈక్ష్) దర్శనే (దర్శించుట) భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.
లృట్-ప్రథమపురుషబహువచనమ్, ప్రేక్షిష్యతే-ప్రేక్షిష్యేతే-**ప్రేక్షిష్యన్తే.**

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) కృష్ణవర్ణముతో తుల్యవర్ణమును మేఘునకు ప్రతిపాదించుటచే‘నిదర్శనాలంకారము’ను 2) నీలిమేఘముతో కూడిన నదీ ప్రవాహ మందు భూసతికణ్ఠమందలి పెద్దదైన యిన్ద్రనీలము నడుమకూర్చిన ముత్యాలహారముగా సంభావించుటచే ‘ఉత్ప్రేక్షాలంకారము’ను , 3) పై రెండింటియొక్క అంగాంగి భావమున ‘సంకరాలంకారము’ను చెప్పదగును.

1) ‘ఉత్ప్రేక్ష,’ వాచకమైన ‘నూనమ్’ పదమును శ్లోకమున గమనింపదగును.

లక్షణమ్- *మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదయః।*
ఉత్ప్రేక్షావాచకాః శబ్దా శబ్దోఽపి తాదృశః॥

2) నిదర్శనాలఙ్కారలక్షణమ్:-
క్రియయైవ విశిష్టస్య తదర్థస్యోపదర్శనాత్।
జ్ఞేయా నిదర్శనా నామ యథేవవతిభిర్వినా॥ - కావ్యాలఙ్కారః*3.33.*

‘యథా’ ‘ఇవ’ శబ్దములు కాని, ‘వతి’ ప్రత్యయముకాని లేకుండగనే, క్రియ చేతనే వాని అర్థమును చూపుటచే ‘నిదర్శనాలఙ్కార’ మని గ్రహింపదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- త్వయీతి । శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య వర్ణస్య కాన్తేశ్చౌరే వర్ణచౌరే, తత్తుల్యవర్ణ ఇత్యర్థః । త్వయి జలమాదాతుమవనతే సతి పృథుమపి దూరత్వాత్తనుం సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానమ్ । తస్యాః సిన్ధోశ్చర్మణ్వత్యాఖ్యాయాః ప్రవాహమ్ । గగనే గతిర్యేషాం తే గగనగతయః ఖేచరాః సిద్ధగన్ధర్వాదయః । అయమపి బహువ్రీహిః పూర్వవజ్జన్మాద్యుత్తర పదేషు ద్రష్టవ్యః। నూనం సత్యం దృష్టీరావర్జ్య నియమ్య, ఏకమేకయష్టికం స్థూలో మహాన్ మధ్యే మధ్యమణీభూత ఇన్ద్రనీలో యస్య తం భువో భూమేర్ముక్తాగుణం ముక్తాహారమివ ప్రేక్షిష్యన్తే । అత్రాత్యన్తనీలమేఘసఙ్గతస్య ప్రవాహస్య భూకణ్ఠముక్తాగుణత్వేనోత్ప్రేక్షణా

దుత్ప్రేక్షైవేయమితి 'ఇవ' శబ్దేన వ్యజ్యతే। నిరుక్తకారస్తు -- "తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవ - శబ్దస్య దర్శనమ్ ।" ఇతీవశబ్దదర్శనాదత్రాప్యుపమైవేతి బభ్రామ ॥ 46 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- త్వయ్యాదాతుమితి। హే బలభద్ర! జలం జడం జ్ఞానమార్గానభిజ్ఞం భక్తం జనమాదాతుమాత్మసాత్కర్తుమ్ । తస్యాః తవ భగిన్యాః సుభద్రాయాః వర్ణచౌరే స్వభాసా వర్ణాచ్ఛాదకే త్వయి అవనతే సతి రథాద్గుణ్డిచా మణ్డపసమీపస్థాదవరోహణ సమయే। నూనం తర్కే గగనగతయో దేవా దూరభావాత్ దృష్టీరావర్జ్య కిఞ్చిన్నమయిత్వా, శార్ఙ్గిణః శ్రీకృష్ణస్య తనుం దేహం సిన్ధోః సముద్రస్య పృథుం ప్రవాహమపి స్థూలో మధ్యే ఇన్ద్రనీలమణిర్యస్య ఈదృశమేకం భువః పృథివ్యా ముక్తా-యుక్తం గుణమివ ప్రేక్షిష్యన్తే। భూస్త్రియా గ్రీవాసదృశమధ్యవర్తివర్తులాకారం సిన్ధుప్రవాహస్య ముక్తేన్ద్రనీలసదృశ రామకృష్ణాభ్యాం యుక్తత్వాత్ సుభద్రాకాన్తేశ్చాచ్ఛన్నత్వాత్తథోత్ప్రేక్షా ॥ 46 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథాస్మిన్నవతీర్ణే చర్మణ్వత్యాః కామపి దర్శనీయాం భావినీం దశాముత్ప్రేక్షమాణ ఆహ-త్వయ్యాదాతుమితి। శార్ఙ్గిణః విష్ణోః। వర్ణచౌరే నీలిమ్నోఽపహర్తరి। అన్యదీయద్రవ్యస్యాస్మిన్దర్శనే చౌర్యశఙ్కోపపత్తేర్భగవద్వర్ణసామ్యస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేశ్చ లక్షణయా సదృశే చౌరశబ్దప్రయోగః। అథవా అభవద్వస్తు సమ్బన్ధత్వేనోపమాపరికల్పికా నిదర్శనేయమ్। అథవా నారాయణీయం లావణ్యసర్వస్వం త్వయి దృశ్యతే, తత్సర్వథా త్వయా ముషితమ్,న జానీమస్తత్ర కిఞ్చిదవశిష్టం వా న వేతి సోత్ప్రాసవచనమ్। ఏతదిన్ద్రనీలత్వోత్ప్రేక్షానిదానమ్। సిన్ధోః నద్యాః। పృథుమపి స్వభావతో విస్తీర్ణమపి। తనుం దూరదేశవర్తిత్వాత్ ప్రేక్షకాణాం కృశమ్ । ముక్తాగుణసామ్యనిర్వాహమేకమేతత్ । ప్రవాహమితి । విస్తీర్ణాయాః పృథ్వ్యా హారేణాపి తదాకారానుగుణాయామేన భవితవ్యమ్, అతోఽవిచ్ఛిన్నప్రసృతం స్రోతస్తదాత్మనో త్ప్రేక్షితుం యోగ్యమేవేతి భావః। గగనగతయః గగనగమనం యేషాం వైమానికవిలాసినాం, తే। నూనం ప్రాయేణ। ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకమేతత్। ఆవర్జ్య ఆనమ్య। అనేన కౌతుకాతిశయ యోగ్యమేవేతి ద్యోత్యతే। ఏకం ద్వితీయసరవిరహితమ్। ముక్తాగుణం అన్యరత్నా సఙ్కీర్ణైః ప్రశస్తైర్మౌక్తికైర్గుమ్ఫితాం హారయష్టిమ్, ఏకావలీమితి యావత్ । ముక్తాగుణమివేత్యుక్తేః ప్రవాహస్యాపి స్వచ్ఛత్వం శిశిరత్వం ధరణేః శోభాహేతుత్వం చ ప్రతీయతే । స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలం స్థూలం ముక్తాభ్యోఽధికసంస్థానం మధ్యే నాయకత్వేన ప్రత్యుప్తం మహానీలరత్నం యస్మిన్ । అనేన హారయష్టినివిష్టస్య మహాతరలమహానీలస్య పరభాగలాభాన్నయనహరత్వం ధ్వన్యతే। ఉత్ప్రేక్షాత్రాలఙ్కారః ॥

శ్లో॥ తాముత్తీర్య వ్రజ పరిచితభ్రూలతావిభ్రమాణాం
పక్ష్మోత్క్షేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణామ్।
కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషామాత్మబిమ్బం
పాత్రీకుర్వన్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్॥ 47

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తామ్, ఉత్తీర్య, వ్రజ, పరిచిత-భ్రూ-లతా-విభ్రమాణామ్,
పక్ష్మ-ఉత్క్షేపాత్, ఉపరివిలసత్-కృష్ణ-శార-ప్రభాణామ్।
కున్ద-క్షేప+అనుగ-మధుకర-శ్రీ-ముషామ్, ఆత్మ-బిమ్బమ్
పాత్రీకుర్వన్, దశపుర-వధూ-నేత్ర-కౌతూహలానామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తామ్	=	ఆ చర్మణ్వతీ నదిని,
ఉత్తీర్య	=	దాటి,
పరిచిత....విభ్రమాణామ్	=	సుపరిచితములగు కనుబొమల విలాసములు గలవియు,
పక్ష్మ...క్షేపాత్	=	కనురెప్పలు పైకెత్తుటవలన,
ఉపరి....ప్రభాణామ్	=	పై తట్టు శోభాయమానముగా ప్రకాశించుచున్న నీలరక్తశ్వేత సమ్మిళిత వర్ణముగలవియు,
కున్ద....ముషామ్	=	మల్లెల ఊగులాట ననుసరించి కదులు తుమ్మెదల రామణీయకమును హరించునవియు అగు,
దశపుర...కౌతూహలానామ్	=	రంతిదేవుని దశపురవనితల నేత్రాభిలాషలకు,
ఆత్మ...బిమ్బమ్	=	నీ దేహమును,
పాత్రీకుర్వన్	=	విషయీభూత మొనర్చిన వాడవగుచు,
వ్రజ	=	వెళ్ళుము.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ చర్మణ్వతీనదిని దాటి, సుపరిచితములగు కనుబొమల విలాసములు గలవియు, కనురెప్పలు పైకెత్తుటవలన పైతట్టు శోభాయమానముగ ప్రకాశించుచున్న నీలరక్తశ్వేతసమ్మిళితవర్ణముగలవియు, మల్లెల ఊగులాటనుసరించి కదులు తుమ్మెదల రామణీయకము నపహరించునవియునగు రంతిదేవుని దశపురవనితల నేత్రాభిలాషలకు నీ దేహమును విషయీభూతమొనర్చినవాడవగుచు వెళ్ళుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తామ్-(ద్వి.ఏ.), ఉత్తీర్య-(కృత్తు), పరిచిత....విభ్రమాణామ్-(ష.బ.), పక్ష్మ...క్షేపాత్-(పం.ఏ.), ఉపరి...ప్రభాణామ్-(ష.బ.), కున్ద....ముషామ్-(ష.బ.), దశపూర... కౌతూహలానామ్-(ష.బ.),ఆత్మబిమ్బమ్-(ద్వి.ఏ.),పాత్రీకుర్వన్-(ప్ర.ఏ.),వ్రజ-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) భ్రూలతానాం విభ్రమాః, (ష.త.) భ్రూలతావిభ్రమాః, పరిచితా భ్రూలతావిభ్రమా యేషు తాని. పరిచిత...విభ్రమాణి,(బహువ్రీహిః),తేషామ్, పరిచిత...విభ్రమాణామ్.

ఆ) పక్ష్మాణామ్ ఉత్క్షేపః, పక్ష్మోత్క్షేపః, (ష.త.), తస్మాత్, పక్ష్మోత్క్షేపాత్.

ఇ) కృష్ణాశ్చ తాః శారాః, కృష్ణశారాః, (కర్మధారయః), ఉపరి విలసన్త్యః (సుప్సుపేతి సమాసః), తేషామ్, ఉపరి....ప్రభాణామ్.

ఈ) కున్దక్షేపస్య అనుగాః, (ష.త.), కున్దక్షేపానుగాశ్చ తే మధుకరాః, (కర్మధారయః), తేషాం శ్రీః, (ష.త.), తామ్ ముష్ణన్తీతి, కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీమూషి, (ఉపపద సమాసః), కున్ద....శ్రీముషామ్.

ఉ) ఆత్మనః బిమ్బమ్, ఆత్మబిమ్బమ్, (ష.త.)

ఊ) దశపురాణి యత్ర తత్, దశపురమ్, (బహువ్రీహిః), దశపురే వధ్వః, (స.త.) తాసాం నేత్రాణి (ష.త.), తేషాం కౌతూహలాని, తేషామ్, (ష.త.), దశపుర.... కౌతూహలానామ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) కృష్ణశార > కృష్ణసార, 2) కున్దక్షేపా > కున్దోత్క్షేపా, 3) శ్రీముషామ్ > శ్రీయుషామ్, శ్రీముఖామ్, శ్రీజుషామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **దశపుర** :- It was the name of a city, the capital of Rantideva, and may possibly be, says Wilson, the modern Rantipore, or Rantam pore, especially as that town, lying a little to the north of the Chambal and in the line of "Ujjaini", is consequently in the course of the cloud's progress, and the probable position of Dasapura...., It must have been an important city in ancient time as it is mentioned in the Mahabharata, the Nasik inscription and the Gupta inscriptions.

ఆ) **కృష్ణశార > కృష్ణసార**

శ్లో॥ *__కృష్ణసార__చ్ఛవిర్యోఽసౌ దృశ్యతే కాననశ్రియా।*
వనశోభావలోకాయ కటాక్ష ఇవ పాతితః॥ *-విక్రమోర్వశీయమ్ 4-31*

"వనశోభను చూచుటకొఱకు వనలక్ష్మివిలాసముగ తన కటాక్షమును ప్రసరింప చేయుచున్నదో యన్నట్లు 'నీలరక్తశ్వేత' చిత్రవర్ణములో ఈ సారంగము కనబడుచున్నది."

5) క్రియారూపములు:- 1) వ్రజ - ఇంతకు పూర్వము చెప్పబడినది.

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) వస్తు సంబంధమగు శోభాచౌర్యము అసంభవముగాన శోభకు సాటియగు శోభ యను సాదృశ్యమున 'నిదర్శనాలంకారము'ను, 2) కున్దపుష్ప స్థితభ్రమరములందు వధూనేత్ర సాదృశ్యమున 'ఉపమాలంకారము' చెప్పదగును.

1) **నిదర్శనాలఙ్కార లక్షణమ్ -**

మూ॥ *అర్థాన్తరప్రవృత్తేన-కిఞ్చిత్తత్సదృశం ఫలమ్।*
సదసద్వా నిదర్శ్యేత-యది తత్స్యాన్నిదర్శనమ్॥

"ఏదియో ఒక కార్యమును చేయుటకై ఉద్యమించిన వానిచే, దానితో సమానమైన మంచిది గాని, చెడ్డదిగాని అయిన ఏదైన ఫలము బోధింపబడినచో అది 'నిదర్శనము' అను అలంకారమగును. *- కావ్యాదర్శః 2-348 (బాలానందినీవ్యాఖ్యా.)*

2) **ఉపమాచక్రమ్** – కావ్యాదర్శః–2 (57 నుండి 65)

శ్లో॥ ఇవవద్వా యథాశబ్దాః–సమాన నిభ సన్నిభాః।
తుల్యసఙ్కాశనీకాశ–ప్రకాశప్రతిరూపకాః॥ 57

శ్లో॥ ప్రతిపక్షప్రతిద్వన్ద్వి–ప్రత్యనీక విరోధినః।
సదృక్సదృశసంవాది –సజాతీయానువాదినః॥ 58

శ్లో॥ ప్రతిబిమ్బప్రతిచ్ఛన్ద – సరూపసమసమ్మితాః।
సలక్షణసదృక్షాభ–సపక్షోపమితోపమాః 59

శ్లో॥ కల్పదేశీయ దేశ్యాదిః–ప్రఖ్య ప్రతినిధీ అపి।
సవర్ణతులితౌ శబ్దౌ–యే చాన్యూనార్థవాదినః॥ 60

శ్లో॥ సమాసశ్చ బహువ్రీహిః–శశాఙ్కవదనాదిషు।
స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి–ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి॥ 61

శ్లో॥ ఆక్రోశత్యవజానాతి–కదర్థయతి నిన్దతి।
విడమ్బయతి సన్ధత్తే–హసతీర్ష్యత్యసూయతి॥ 62

శ్లో॥ తస్య ముష్ణాతి సౌభాగ్యం–తస్య కాన్తిం విలుమ్పతి।
తేన సార్ధం విగృహ్ణాతి–తులాం తేనాధిరోహతి॥ 63

శ్లో॥ తత్పదవ్యాం పదం ధత్తే–తస్య కక్షాం విగాహతే।
తమన్వేత్యనుబధ్నాతి–తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి॥ 64

శ్లో॥ తస్య చానుకరోతీతి–శబ్దాః సాదృశ్యసూచకాః।
ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః–కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః॥ 65

"ఈ విధముగ 'ఉపమ' యందు సాదృశ్యమును సూచించునవియు, కవుల బుద్ధికి ఆనందమును కలిగించునవియు అగు, 'ఇవ' మొదలగు(67) శబ్దములు చెప్పబడినవి".
— వీనిలో కొన్ని 1) అభిధావృత్తిచేత, మఱికొన్ని 2) లక్షణావృత్తిచేత, ఇంకకొన్ని 3) వ్యంజనావృత్తిచేత సాదృశ్యమును బోధించును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తామితి । తాం చర్మణ్వతీముత్తీర్య భ్రువో లతా ఇవ భ్రూలతాః। ఉపమితసమాసః । తాసాం విభ్రమా విలాసాః పరిచితాః కస్తా యేషు తేషాం పక్ష్మాణి నేత్రలోమాని । "పక్ష్మ సూత్రే చ సూక్ష్మాంశే కిఞ్జల్కే నేత్రలోమని" ఇతి విశ్వః । తేషాముత్క్షేపాదున్నమనాద్ధేతోః । కృష్ణాశ్చ తాః శారాశ్చ కృష్ణశారా నీలశబలాః । "వర్ణో వర్ణేన" (పా. 2. 1. 69) ఇతి సమాసః । "కృష్ణరక్తసితాః శారాః" ఇతి యాదవః । తతశ్చ 'శార' శబ్దాదేవ కార్ష్ణ్యే సిద్ధే పునః 'కృష్ణ' పదోపాదానం కార్ష్ణ్యప్రాధాన్యార్థమ్ । రక్తత్వం తు న వివక్షితముపమానానుసారాత్తస్య స్వాభావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముద్రికవిరోధాదితరస్యా–ప్రసఙ్గాత్। క్వచిద్భావకథనం తూపపత్తివిషయమ్ । ఉపరి విలసన్త్యః కృష్ణశారాః ప్రభా

యేషాం తేషామ్ । కున్దాని మాఘ్యకుసుమాని । "మాఘ్యం కున్దమ్" ఇత్యమరః । తేషాం క్షేప ఇతస్తతశ్చలనం తస్యానుగా అనుసారిణో యే మధుకరాస్తేషాం శ్రియం ముష్ణన్తీతి తథోక్తానామ్, క్షిప్యమాణకున్దానువిధాయిమధుకరకల్పానామిత్యర్థః । దశపురం రన్తిదేవస్య నగరం తస్య వధ్వః స్త్రియః। "వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చ" ఇత్యమరః। తాసాం నేత్ర కౌతూహలానాం నేత్రాభిలాషాణామ్, సాభిలాషదృష్టీనామిత్యర్థః । ఆత్మబిమ్బం స్వమూర్తిం పాత్రీకుర్వన్ విషయీకుర్వన్ వ్రజ గచ్ఛ ॥ 47 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తాముత్తీర్యేతి–గుణ్డిచాయాః ప్రత్యావృత్తరథయాత్రాం ప్రార్థయతే। హే శ్రీకృష్ణ! త్వం తాం గుణ్డిచాముత్తీర్యావరుహ్య వ్రజ స్వసింహాసనమితి శేషః। కిం కుర్వన్ । దశానాం దక్షిణపశ్చిమోత్తరపూర్వదక్షిణపశ్చిమదక్షిణపూర్వ–పూర్వోత్తరోత్తరపూర్వో ర్ధ్వాధస్తనానాం పురాణాం యావద్వధ్వః స్త్రియః । దశపురస్య పురుషోత్తమక్షేత్రపత్తనస్య స్త్రియో వా। 'విదుర్దశపురం దేశే ముస్తాయాం పత్తనేఽపి చ । పురుషాస్తు సమర్థత్వాసింహాసనేఽపి దేవాలయాన్తః ప్రవిశ్యాపి ద్రష్టుం శక్నువన్తి । తాసాం నేత్రయోర్యాని కౌతూహలాని త్వద్దర్శనజాని । ఆత్మవిమ్బం ఆత్మనః స్వరూపం తేషాం పాత్రీకుర్వన్ పరిచిత – భ్రూలతావిభ్రమాణామ్। పక్ష్మ ఉత్క్షేపాదుపరివిలసన్తీ కృష్ణస్య తవ శా(సా)రప్రభా యేషామ్। అతఏవ కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషాం తాసాం కటాక్షస్య శౌక్ల్యాత్త్వదేహస్య చ కార్ష్ణ్యాత్ కున్దస్తవకానుయాతభ్రమరశోభానుకారిణామిత్యర్థః ॥ 47 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తామతీతస్య పథి నిరుపమరసానుభూతిర్భావినీత్యాహ –– తామితి । తాం చర్మణ్వతీమ్ । పరిచితః శిక్షితో భ్రూలతానాం విలాసో యైః । అనేన 'భ్రూవిలాసానభిజ్ఞైః' ఇత్యుక్తస్య జనపదవధూస్వభావస్య వైపరీత్యం నాగరీషు ప్రకాశ్యతే। పక్ష్మోత్క్షేపాత్ గగనశృఙ్గరిఙ్ఖణపరస్యాస్య దర్శనౌత్సుక్యాదుత్తానీకృతతయా చక్షుషాం తత్పుటరోమరేఖయోరప్యున్నమనాత్ । ఉపరి ఊర్ధ్వభాగే । విలసత్కృష్ణశారప్రభాణాం విశేషేణ నిష్ప్రత్యూహం ప్రసరన్తీ కృష్ణేన కనీనికానీలిమ్నా శారా శబలితా పారిశేష్యాత్ సితభాగస్య ప్రభా కిరణమఞ్జరీ యేషామ్ । కృష్ణాదయః శబ్దా గుణం గుణినమపి ప్రతిపాదయన్తి, 'స్వచ్ఛస్వచ్ఛాయాయాసితేన్దవః' 'ఫుల్లమల్లికాధవలాట్టహాసః' ఇత్యత్ర స్వచ్ఛధవలవత్। 'సారఙ్గః శబలో వర్ణశ్చాతకః షట్పదో మృగః।శబలే మారుతే శారః' ఇతి వైజయన్త్యాం శారసారఙ్గశబలానాం పర్యాయత్వావగతేః, సితనీలసఙ్కలనస్య సారఙ్గ వర్ణతయా, 'సితనీలసమాయోగాత్సారఙ్గ ఇతి సంజ్ఞితః' ఇతి దివాకరేణ ప్రతిపాదనాచ్చ, అత్ర శారశబ్దేన కృష్ణధవలయోరేవ మిశ్రత్వముక్తం వేదితవ్యమ్, తావత ఏవోత్ప్రేక్షా– కున్దక్షేపానుగమమధుకరశ్రీముషామితి । ఊర్ధ్వప్రసారితం కున్దకుసుమం కున్దక్షేపః, 'పురుష విశేషో విశిష్టపురుష ఈశ్వరః' ఇతివత్ 'అభినవకరిదన్తచ్ఛేదకాన్తిః కపోలః' ఇతివచ్చ క్షేపక్రియా సామర్థ్యాద్ద్రవ్యం లక్షయతి । సితకరణానామూర్ధ్వం క్షిప్తానాం కున్దపుష్పాణామ్ అనుగా అనుసారిణో యే స్వభావనీలా లోలమ్బాస్తేషాం శోభామపహరతామ్ । మధుకర

శబ్దేన కున్దకుసుమానాం మకరన్దబహులతయా భ్రమరాణాం చ మధుసఙ్గ్రహలోభాద విశ్రమమవ్యవధానేనానుగమనౌచిత్యం ద్యోత్యతే । ఆత్మబిమ్బం స్వశరీరమణ్డలమ్, 'దరీగృహద్వారి విలమ్బిబిమ్బాః' ఇతివత్ । పాత్రీకుర్వన్, న తు పాత్రీభవన్, భాజనం వితన్వన్। అనేన స్వమతిపూర్వమేవ ప్రతిక్షణం వివిధరూపచేష్టాపరిగ్రహలీలయా కౌతుక మవశ్యముత్పాదనీయమితి ద్యోత్యతే, తేన చ సుఖస్పర్శసలిలబిన్దుప్రబన్ధేన చ తాసామాహ్లాదనాదభిముఖీకరణమనుష్ఠేయమితి ధ్వన్యతే। దశపురం నామ నగరీ విశేషః –తత్రత్యానాం యువతీనాం యాని నేత్రాణి తాన్యేవ కుతూహలకబలితత్వాత్ కౌతూహలానీత్యుచ్యన్తే, అథవా లోకలోచనకుతూహలాస్పదత్వాత్ కౌతూహలత్వేనాధ్య–వస్యన్తే। అథవా మేఘదర్శనౌత్సుక్యకుతూహలితయా కుతూహలవిశిష్టాని నేత్రాణి ధర్మిత్వాల్లక్ష్యన్తే । బహువచనేనానేకనేత్రగతత్వాత్ కౌతూహలస్యాప్యనేకత్వముక్తమ్। అథవా కౌతుకకార్యభూతవిలోకనప్రకారబాహుల్యం సూచ్యతే । అత్రోత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, నిదర్శనా వా ॥ 47 ॥

శ్లో॥ బ్రహ్మావర్తం జనపదమథచ్ఛాయయా గాహమానః
క్షేత్రం క్షత్రప్రధనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః।
రాజన్యానాం శితశరశతైర్యత్ర గాణ్డీవధన్వా
ధారాపాతైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్ముఖాని॥ 48

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:– బ్రహ్మావర్తమ్, జనపదమ్, అథ, ఛాయయా, గాహమానః, క్షేత్రమ్, క్షత్ర–ప్రధన–పిశునమ్, కౌరవమ్, తత్, +**భజేథా**। రాజన్యానామ్, శిత–శర–శతైః, +యత్ర, గాణ్డీవధన్వా, ధారాపాతైః, +త్వమ్, ఇవ, కమలాని, +**అభ్యవర్షత్,** +ముఖాని॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

అథ	= తరువాత,
బ్రహ్మావర్తమ్	= బ్రహ్మావర్తమనెడు,
జనపదమ్	= దేశమును,
ఛాయయా	= నీడచే,
గాహమానః	= ప్రవేశించినవాడవై,
క్షత్ర....పిశునమ్	= క్షత్రియులయొక్క యుద్ధమునకు సూచకమైన,
తత్	= ఆ సుప్రసిద్ధమగు,
కౌరవమ్ క్షేత్రమ్	= కురుక్షేత్రమును,
భజేథాః	= సేవింపుము.
యత్ర	= ఎచట,
గాణ్డీవ–ధన్వా	= అర్జునుడు,

శిత–శర–శతైః = నూర్లకొలది వాడియమ్ములచేత,
రాజన్యానామ్ = రాజులయొక్క
ముఖాని = ముఖములను,
ధారా–పాతైః = జడివానలచేత,
కమలాని = పద్మములను,
త్వమ్ ఇవ = నీవలె,
అభ్యవర్షత్ = ముంచెత్తెనో.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! తరువాత 'బ్రహ్మావర్త' మను దేశమును నీడచే ప్రవేశించిన వాడవై, క్షత్రియులయొక్క యుద్ధమునకు సూచకమైన ఆ సుప్రసిద్ధమగు కురుక్షేత్రమును సేవింపుము. ఎచట అర్జునుడు నూర్లకొలదివాడియమ్ములచేత రాజులయొక్క వదనములను, జడివానలచేత పద్మములను నీవలె ముంచెత్తెనో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

అథ–(అవ్య.),బ్రహ్మావర్తమ్–(ద్వి.ఏ.),జనపదమ్–(ద్వి.ఏ.), ఛాయయా–(తృ.ఏ.), గాహమానః–(ప్ర.ఏ.), క్షత్ర...పిశునమ్–(ద్వి.ఏ.), తత్–(ద్వి.ఏ.), కౌరవమ్ క్షేత్రమ్–(ద్వి.ఏ.), భజేథాః–(క్రియ), యత్ర–(అవ్య.), గాణ్డీవధన్వా–(ప్ర.ఏ.), శితశరశతైః –(తృ.బ.), రాజన్యానామ్–(ష.ఏ.), ముఖాని–(ద్వి.బ.), ధారాపాతైః–(తృ.బ.), కమలాని–(ద్వి.బ.), త్వమ్–(ప్ర.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), అభ్యవర్షత్–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) క్షత్రాణాం ప్రధనమ్, క్షత్రప్రధనమ్, (ష.త.), తస్య పిశునమ్, (ష.త.) క్షత్రప్రధన పిశునమ్.

ఆ) శితాశ్చ తే శరాః శితశరాః (కర్మధారయః), తేషాం శతాని, తైః, (ష.త.), శితశరశతైః

ఇ) గాణ్డీవమ్ ధనుర్యస్య సః, గాణ్డీవధన్వా, (బహువ్రీహిః)

ఈ) ధారాణాం పాతాః, ధారాపాతాః, (ష.త.), తైః ధారాపాతైః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) అథ > అదుః, అదః, అధః, 2) శితశరశతైః > సితశరశతైః 3) గాణ్డీవధన్వా > గాఞ్చివిధన్వా, 4) అభ్యవర్షత్ > అభ్యషిఞ్చన్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **బ్రహ్మావర్తమ్** :–

శ్లో॥ *సరస్వతీ దృషద్వత్యోర్దేవనద్యోర్యదన్తరమ్।*
తం దేవనిర్మితం దేశం ***బ్రహ్మావర్తం*** *ప్రచక్షతే॥*

"దేవనదులగు సరస్వతీ,దృషద్వతీ నదుల మధ్యనడిమి ప్రదేశమును బ్రహ్మావర్తమందురు.

శ్లో॥ *కురుక్షేత్రం చ మత్స్యాశ్చ పఞ్చాలాశ్శూరసేనకాః।*
ఏష బ్రహ్మర్షిదేశో వై ***బ్రహ్మావర్తా****దనన్తరః॥* *–మనుస్మృతి –2.17/19*

"బ్రహ్మర్షి దేశములగు కురుక్షేత్రం, మత్స్యదేశం, పాంచాలదేశం, శూరసేనదేశం అనునవి బ్రహ్మావర్తం కంటే తక్కువ గౌరవం కలవి."

ఆ)**రాజన్యానాం** > **రాజా** < ఉణాదిసూత్రమ్ 1.156 > **ధన్వా**

1) కనిన్ యువృషితక్షిరాజిధన్విద్యుప్రతిదివః॥ యువా। వృషా। తక్షా। **రాజా। ధన్వా।** ద్యువా। ప్రతిదివా।

వృత్తిః :– 1) రాజతే ప్రాప్తో భవతీతి రాజా, భూపతిశ్చంద్రమా వా।

2) ధన్వతి గచ్ఛతీతి ధన్వా, బాణక్షేపణం వా।

ఇ) **అభ్యవర్షత్**

శ్లో॥ *తమధ్వరాయముక్తాశ్వం రక్షః కపి నరేశ్వరాః।*
*మేఘాః సస్యమివామ్భోభి***రభ్యవర్ష***న్నుపాయనైః॥* – ర.వం.15–58

"అశ్వమేధయాగమును చేయ తలపెట్టిన శ్రీరామచన్ద్రుడు అశ్వము విడువగనే, విభీషణాదులగు రాక్షసరాజులును, సుగ్రీవాదులగు వానరరాజులును, వివిధ ప్రాంతములయందలి భూపాలురును, మేఘములు, సస్యముపై వర్షమును వర్షించినట్లు, వివిధకానుకలను తెచ్చి, శ్రీరామచన్ద్రుని ముందు వర్షించిరి."

5) క్రియారూపములు:– 1) భజేథాః, 2) అభ్యవర్షత్ – 'అభి' ఉపసర్గ.

1) భజ (భజ్) సేవాయామ్ (సేవించుట) భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. ఆత్మనేపదీ–విధిలిఙ్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **భజేథాః**–భజేయాథామ్–భజేధ్వమ్.

2) వృషు–సేచనే (తడుపుట), భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. లఙ్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **అభ్యవర్షత్**–అభ్యవర్షతామ్–అభ్యవర్షన్.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) అర్జునుని శరవృష్టికి మేఘుని జలవృష్టితో పోలిక వలన 'ఉపమాలంకారము'ను 2) మేఘుని ధారాపాతవర్షముచే అర్జునుని శరపంపర ధార స్ఫురించుటచే 'స్మృత్యలఙ్కార' మును చెప్పదగును.

1) శ్లో॥ **ఉపమా** యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతిద్వయోః। – చన్ద్రాలోకః (1)

ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు – రెండింటికి సామ్యమైన సాదృశ్యము ఎచట ప్రకాశించునో అచట అది ఉపమాలంకారమగును.

2) **స్మృత్యలఙ్కార లక్షణమ్ –**

కా॥ *యథానుభవమర్థస్య దృష్టే తత్సదృశే స్మృతిః,*
స్మరణమ్ ..... – కావ్యప్రకాశః – *10.52*

వృత్తిః :– యః పదార్థః కేనచిదాకారేణ నియతః యదా కదాచిత్ అనుభూతోఽభూత్ సకాలాన్తరే స్మృతి ప్రతిబోధాధాయిని తత్సమానే వస్తుని దృష్టే సతి యత్ తథైవ స్మర్యతే తత భవేత్ స్మరణమ్.

"ఆ వస్తువుతో సమానమైనది తెలియబడినదగుచుండగా, మరియొక వస్తువుయొక్క అనుభవాన్ని అనుసరించి అది పూర్వం ఏవిధంగా అనుభవగోచరం అయినదో ఆవిధంగా స్మరించడం – స్మృత్యలఙ్కారము."

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– బ్రహ్మావర్తమితి । అథానన్తరం బ్రహ్మావర్తం నామ జనపదం దేశమ్ । అత్ర మనుః (2.17) – "సరస్వతీదృషద్వత్యోర్దేవనద్యోర్యదన్తరమ్ । తం దేవనిర్మితం దేశం బ్రహ్మావర్తం ప్రచక్షతే ।" ఇతి । ఛాయయానాతపమణ్డలేన గాహమానః ప్రవిశన్న తు స్వరూపేణ । "పీఠక్షేత్రాశ్రమాదీని పరివృత్యాన్యతో వ్రజేత్" ఇతి వచనాత్ । క్షత్రప్రధాన పిశునమ్, అద్యాపి శిరఃకపాలాదిమత్తయా కురుపాణ్డవయుద్ధసూచకమిత్యర్థః । "యుద్ధమాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణమ్" ఇత్యమరః । తత్ ప్రసిద్ధం కురూణామిదం కౌరవం క్షేత్రం భజేథాః, కురుక్షేత్రం వ్రజేత్యర్థః । యత్ర కురుక్షేత్రే గాణ్డ్యస్యాస్తీతి గాణ్డీవం ధనుర్విశేషః । "గాణ్డ్యజగాత్సంజ్ఞాయామ్" (పా. 5.2.110) ఇతి మత్వర్థీయో వప్రత్యయః । "కపిధ్వజస్య గాణ్డీవగాణ్డివౌ పుంనపుంసకౌ" ఇత్యమరః । తద్ధనుర్యస్య స గాణ్డీవధన్వాఽర్జునః । "వా సంజ్ఞాయామ్" (పా. 5.4.133) ఇత్యనజాదేశః । శితశరశతైర్నిశితబాణసహస్రై రాజన్యానాం రాజ్ఞాం ముఖాని ధారాణాముదకధారాణాం పాతైః కమలాని త్వమివాభ్యవర్షదభిముఖం వృష్టవాన్, శరవర్షేణ శిరాంసి చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥48॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– (అనుబంధమున రెండు శ్లోకములున్నవి) అథోత్తరపఞ్చాశీ వ్యాఖ్యాయతే । యత్రైతే పఞ్చాశత్పదార్థాః యమనియమాసన ప్రాణాయామప్రత్యాహార ధ్యానధారణాసమాధయః । ఏతైరుపైతో యోగ్యత్వాత్ । ముక్తిశ్చేతి। తత్ర ద్వాదశసు ద్వాదశపూర్వోత్తరపక్షేషు దారుబ్రహ్మణో యా యాత్రాస్తా ఏవ ద్వాదశ– యమానియమాశ్చ। తే తు పూర్వం గుణ్డిచాయాత్రావర్ణనేన రాజవిజయన్యాయేనోక్తా ఏవ, అధునాసనాదయో యథావసరముచ్యన్తే । తత్రాసనం నామ శ్రీపురుషోత్తమక్షేత్రవాసః। ప్రాణానామాయామో ధారణమ్ । తత్తు మహాప్రసాదసేవా । కిఞ్చిదాకణ్ఠాధిక్యాభావేన పూరకకుమ్భకరేచకాఖ్యమ్। ప్రత్యాహారస్తు దేశాన్తరాద్ధనాహరణమ్। క్షేత్రప్రతిగ్రహత్యాగో వా । ధ్యానధారణాసమాధయస్తు ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయంకాలికధూపత్రయమేవ। ఏతైర్దారుబ్రహ్మోపాసనం యోగః। ఇయమేవ నబధా భక్తిరిత్యుచ్యతే । తతస్తత్రైవ మరణాన్ముక్తి "రిత్యత్ర న వౌద్ధస్యాపి విమతిః। ఏతత్సర్వం శ్రీజగన్నాథ ఏవ స్వప్నే ఇన్ద్రద్యుమ్నమాహేతి। "భూయశ్చాసి త్వమపి శయన" ఇహ శ్లోకే వక్ష్యతే । ఇతి క్ష్యర భుజాది సమాప్తిః। తత్సర్వమసకృత్ పృష్ఠతో మేహయా (?) కథితమితీన్ద్రద్యుమ్నో భాగవతమాహేతి పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః సఙ్గతిః। యమ నియమావుక్తప్రాయౌ। ఆసనమాహ –

బ్రహ్మావర్తమితి – శ్రీజగన్నాథప్రతిమాగ్రస్థం ఇన్ద్రద్యుమ్నమువాచ, హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! త్వం తత్తస్మాద్ధేతోః మోక్షార్థమ్ । తదితి క్షేత్రవిశేషణం వా । బ్రహ్మావర్తం నామ జనపదం "సరస్వతీదృశద్వత్యోర్దేవనద్యోర్యదన్తరమ్ । తం దేవనిర్మితం దేశం బ్రహ్మావర్తం ప్రచక్షతే"

ఇత్యుక్తలక్షణమ్ । "హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యం యత్ప్రాగ్వినశనాదపి। ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యదేశః ప్రకీర్తితః" । ఏవం మధ్యదేశం ఛాయయా కాన్త్యా ఉద్రదేశాపేక్షయాఽధో గాహమానః, అధరీభూతమనుపాదేయం మన్వానః క్షేత్రం శ్రీ పురుషోత్తమం భజేథా ఆశ్రయస్వ । బ్రహ్మావర్తస్యాధఃకరణే హేతునిర్విశేషణాన్యాహ । బ్రహ్మావర్తం కిమ్భూతం క్షేత్రమ్ । క్షత్రస్య ప్రధనం యుద్ధం తత్పిశునం తత్సూచకమ్ । ఉత్తానపాద-ప్రియవ్రత-మాన్ధాతృ-నల-నహుషామ్బరీషాదయః కేచిత్ పరస్పరమేతదర్థం యుద్ధం కృత్వా మృతాః । అన్యే చ పరశురామేణ నిఃశేషితాః। అపరే చ కురుపాణ్డవైర్వ్యనిష్యన్తే। ఇతి కథయన్తామవ స్యమన్తపఞ్చకాదిచిహ్నైః । అపి చ కౌరవమ్ । అపి తత్కుత్సితో రవః లోకాపవాదః, తస్య సమ్బన్ధినమ్ । రాజ్యార్థమేవ పితృభ్రాతృ-గురుబ్రాహ్మణవధాదికమాచరన్ రాజ్యమస్తు। అపి తే తు మృతా నరకం గతా ఇత్యకీర్తికరమిత్యర్థః । నను యుద్ధే కురుక్షేత్రాదిషు మృతాస్తే ముక్తా ఏవం చేత్తత్రాహ । రాజన్యానామిత్యాది । యత్ర బ్రహ్మావర్తే గాణ్డీవధన్వాఽర్జునః, ధారాపాతైః ప్రవాహరూపైః రథచక్రవత్ పరివర్తమానై ర్ధారావాహికైః కురుపాణ్డవయుద్ధాదిభిః ప్రవాహైః కమలాని పద్మాని సుకుమారసున్దరాణి రాజన్యానాం ముఖాని, సితైః శరశతైరభ్యసిఞ్చత్ అభిషేక్ష్యతి చ । ప్రరోచనాయాం చేతి భవిష్యతి లట్ । అనాదౌ సంసారే కతి గాణ్డీవయుద్ధాని న వృత్తాని। తత్ర మృతాశ్చేన్ముక్తాః సమ్ప్రతి కథం సంసారః, తే తు ముక్తా ఏవ, అన్యే ఏతే సంసరన్తీతి చేత్తర్హి। యుధిష్ఠిరేణేన్ద్ర సభాయాం కర్ణదుర్యోధనాదేః కథముపలమ్భః । అత్ర శ్రీపురుషోత్తమే తు వాయసో రౌహిణీకుణ్డే స్నాత్వా నీలమాధవం దృష్ట్వా తదానీమేవముక్త ఇత్యస్య మహిమా ॥ 48 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ దశపురముల్లఙ్ఘితవతో ధర్మక్షేత్రం కురుక్షేత్రమవశ్యముపగన్తవ్య మిత్యాహ--బ్రహ్మావర్తమితి । 'సరస్వతీదృషద్వత్యోర్దేవనద్యోర్యదన్తరమ్ । తదేవ నిర్మితం దేశం బ్రహ్మావర్తం ప్రచక్షతే' ఇతి మనుః। అధః అధస్తాత్ । చ్ఛాయయా అనాతపరూపేణ ప్రతిబిమ్బేన । గాహమానః ప్రవిశన్, ఉపరి గచ్ఛతస్తవ తపనకిరణనిరోధాచ్ఛాయయా ప్రవేశోఽపరిహర్తవ్య ఇతి భావః । తస్య పుణ్యభూమిత్వాత్తత్ప్రవేశేఽప్యగణ్యపుణ్యలాభ ఇతి చ ద్యోత్యతే । క్షేత్రం పవిత్రం దేశమ్ । క్షత్రప్రధనపిశునం 'అద్భ్యోఽగ్నిర్బ్రహ్మతః క్షత్రమ్' ఇతి, 'స క్షత్రం వర్ణః' ఇత్యాదిభిః క్షత్రశబ్దస్య ద్వితీయవర్ణవాచకత్వావగమాన్న కేవలం క్షత్రవర్ణకూటస్థానామ్, అపి త్వాకుమారస్థవిరం క్షత్రవర్ణస్యైవ ప్రధనం యుద్ధమ్ అత్ర నిర్వృత్తమితి సూచకమ్, నిశితవిశిఖనివహముఖశకలితకరితురగరథపదాతిపరిష దవయవశిఖరికూటసఙ్కటతయా పతితవికటమణిమకుటకటకకఙ్కటకఙ్కణహారసారసన శిరస్త్రాతపత్రశస్త్రచామరాదిభిశ్చ లిఙ్గైరున్నేయధన్యరాజన్యజన్యాద్భుతమిత్యర్థః । ప్రధన పిశునమ్, న తు నిధనపిశునమిత్యనేన దివ్యమానుషవివిధవ్యూహనిర్మాణనిపుణదుర్మద నరేన్ద్రధర్మయుద్ధవైచిత్ర్యజ్ఞాపకత్వం ధ్వన్యతే । కౌరవం కురుజనపదాన్తః పాతి । అథ వా కురువంశనరేన్ద్రాణాం స్వభూతం తదితి భువనచరమాణరససుధాభరితభారతప్రసిద్ధ మిత్యర్థః

। భజేథాః సేవేథాః, భక్తిశ్రద్ధాపురఃసరం తత్ర దివసం వసేరిత్యర్థః । రాజన్యానాం మూర్ధాభిషిక్తానాం క్షత్రియాణామ్। అనేన కులపుత్రతయా పరిపాల- నాధికృతత్వాచ్చ భుజబలమత్తానాం తేషాం స్వయమభియోగో ధ్వన్యతే । శితానాం శాణోత్తేజితానామతి-స్వచ్ఛానామ్। శరాణాం శతైః శతశబ్దోఽనేకవాచీ అసఙ్ఖ్యైః శరైరిత్యర్థః। ఉపమానబలాద్యుగప న్ముక్తైరితి ద్యోత్యతే । గాణ్డీవధన్వా గాణ్డీవం నామ ధనుర్యస్య స ఇత్యనేనైవ విశేషణేన గాణ్డీవహస్తస్య లక్ష్మీవల్లభసుహృదో విజయస్య ప్రతీతేరీదృశ్యాశ్చోక్తేశ్చమత్కారకారిత్వా ద్విశేష్యస్య పృథగనుపాదానమ్, తదుపాదానం తు నిరర్థకత్వాద్దోష ఏవ, యథాహ వామనః -- 'విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తౌ' ఇతి । గాణ్డీవధన్వేత్యనేన సాధనాన్తర నైరపేక్ష్యం ధ్వన్యతే, గాణ్డీవకుణ్డలీకరణపణ్డితో యస్య భుజదణ్డః, తస్య కిం దుష్కరమితి చ । ధారాపాతైః పతన్తీభిర్జలధారాభిః । అనేన శరాణామక్షయత్వమ్, ఉపర్యుపరి ప్రసరణాదనుబన్ధశ్చ వ్యజ్యతే । త్వమివేతి । యథా తవ నిరాయాసమేవ యుగపదనన్త -ధారతయా సమ్పాతనే కౌశలమ్, తథా తస్యాపి దివ్యాస్త్రజ్ఞానసమ్పన్నతయా కృతహస్తతయా చ అక్రమమేవాపరిమేయశరసందోహవర్షణ ఇతి ద్యోత్యతే। కమలానీతి। విశిష్టానామేవ ముఖానాముపమేయతయా కమలానామేవోపమానతయోపాదానమ్। అథవా యోగ్యతయా కమలాకరాణామిత్యాయాతి, రాజన్యానాముపాత్తత్వాత్ । కమలానీత్యనేన ముఖానామపి శరపతనేఽప్యచకితత్వమ్, పూర్వచ్ఛాయావిచ్ఛేదవిరహశ్చ ప్రకాశ్యతే । అభ్యవర్షత్ ఆభిముఖ్యేనాసిఞ్చత్ । వర్షణేన విచయనం లక్ష్యతే । అనేన ధర్మవిజయితయా విముఖేషు విశిఖప్రయోగాభావః సూచితః । ముఖానీతి, రాజన్యానా మప్యతిసాహసికత్వేన నివాతకవచదారుణానామపి సవ్యసాచిసాయకానాం సురతరు కుసుమానామివ ముఖై రేవాసమ్భ్రమం ప్రత్యేషణం ప్రకాశ్యతే । ముఖానీతి బహువచనేన, గాణ్డీవధన్వన ఏకస్యైవ కేసరిణ ఇవ వారణైరరివీరైరసఙ్ఖ్యైః సంఖ్యసంక్షోభేఽపి లీలాయితబుద్ధిరాసూత్ర్యతే । అత్రోపమా ఉదాత్తం చాలఙ్కారః ॥ 48 ॥

శ్లో॥ హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కాం
బన్ధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే।
కృత్వా తాసామభిగమమపాం సౌమ్య! సారస్వతీనా-
మన్తశ్శుద్ధస్త్వమపి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః॥ 49

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- హిత్వా, హాలామ్, అభిమతరసామ్, రేవతీ-లోచన+అఙ్కామ్,
బన్ధుప్రీత్యా, సమర-విముఖః, లాఙ్గలీ, యాః, సిషేవే।
కృత్వా, తాసామ్, అభిగమమ్, అపామ్, సౌమ్య! సారస్వతీనామ్,
అన్తశ్శుద్ధః,+త్వమ్, అపి, భవితా, వర్ణమాత్రేణ, కృష్ణః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే సౌమ్య! – ఓ సౌమ్య స్వరూపుడవగు మేఘుడా!

బన్ధు–ప్రీత్యా	=	బంధువులయందలి అనురాగముచేత,
సమర–విముఖః	=	యుద్ధమునం దిచ్ఛలేని,
లాఙ్గలీ	=	బలరాముడు,
అభిమత–రసామ్	=	మిక్కిలి యిష్టమగు రుచికలదియు,
రేవతీ......అంకామ్	=	రేవతీదేవియొక్క కన్నులే చిహ్నముగా గలదియునగు,
హాలామ్	=	సురను,
హిత్వా	=	విసర్జించి,
యాః	=	ఏ జలములను,
సిషేవే	=	ఆస్వాదించెనో,
తాసామ్	=	ఆ,
సారస్వతీనామ్	=	సరస్వతీ సంబంధములగు,
అపామ్	=	ఉదకములయొక్క (లను),
అభిగమమ్	=	సేవించుటను,
కృత్వా	=	చేసి,
త్వమ్ అపి	=	నీవును,
అన్తశ్శుద్ధః	=	అన్తశ్శుద్ధుడవు,
భవితా	=	కాగలవు.
వర్ణ–మాత్రేణ	=	వర్ణముచేతనే,
కృష్ణః	=	నల్లనివాడవు.

తాత్పర్యము:– ఓ సౌమ్యస్వరూపుడవగు మేఘుడా! బంధువులయందలి అనురాగముచేత, బలరాముడు, మిక్కిలియిష్టమగు రుచికలదియు, రేవతీదేవియొక్క కన్నులే చిహ్నముగా గలదియునగు సురను విసర్జించి, ఏ జలములను ఆస్వాదించెనో, ఆ సరస్వతీ సంబంధము లగు, ఉదకములను సేవించుటను చేసి నీవును అన్తశ్శుద్ధుడవు కాగలవు. వర్ణముచేతనే నల్లనివాడవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

బన్ధుప్రీత్యా–(తృ.ఏ.), సమరవిముఖః–(ప్ర.ఏ.), లాఙ్గలీ–(ప్ర.ఏ.), అభిమతరసామ్–(ద్వి.ఏ.), రేవతీలోచనాఙ్కామ్–(ద్వి.ఏ.), హాలామ్–(ద్వి.ఏ.), హిత్వా–(కృత్తు), యాః –(ద్వి.బ.), సిషేవే–(క్రియ), తాసామ్–(ష.బ.), సారస్వతీనామ్–(ష.బ.), అపామ్–(ష.బ.), అభిగమమ్–(ద్వి.ఏ.), కృత్వా–(కృత్తు), త్వమ్–(ద్వి.ఏ), అపి–(అవ్య.), అన్తశ్శుద్ధః–(ప్ర.ఏ.), భవితా–(క్రియ), వర్ణమాత్రేణకృష్ణః తృచ్–(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) అభిమతో రసో యస్యాః సా, తామ్ > అభిమతరసామ్, (బహువ్రీహిః),

ఆ) రేవత్యా లోచనే (ష.త.), రేవతీలోచనే ఏవ అఙ్కః, యస్యాః సా, తామ్ రేవతీలోచనాఙ్కామ్ (బహువ్రీహిః).

ఇ) బన్ధూనాం ప్రీతిః బన్ధుప్రీతిః, (ష.త.), తయా బన్ధుప్రీత్యా.

ఈ) సమరే విముఖః, సమరవిముఖః (స.త.).

3) పాఠాంతరములు:- 1) హిత్వా > త్యక్త్వా, భూత్వా, ఛిత్వా, కృత్వా, 2) బన్ధుప్రీత్యా బన్ధుస్నేహాత్, 3) అభిగమమ్ > అధిగమమ్, 4) త్వమపి > త్వమసి.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **హాలామ్ > హాలా** - హలాయుధకోశః (329, 330)

1) *హల్యతే కృష్యతే ఇవ చిత్తమనయేతి । హల్+ఘఞ్+టాప్।*

2) *శ్లో॥ మధ్వాసవః శీధు సురా ప్రసన్నా-పరిస్రుతా స్యాన్మదిరా మదిష్ఠా।*
కాదమ్బరీ స్వాదురసా చ శుణ్డా-గన్ధోత్తమా మాధవకశ్చ **హాలా**॥ 329

శ్లో॥ కల్యం కశ్యం తథా మద్యం మైరేయం కాపిశాయనమ్।
మాధ్వీకమాసవః ప్రోక్తః పరిస్రుద్వారుణీ మధు॥ 330

3) *శ్లో॥ ద్యూతం యో యమదూతాభం-***హాలాం** *హాలాహలోపమామ్।*
పశ్యేద్దారాన్ వృథాకారాన్ స భవేద్రాజవల్లభః ॥ - పం.తం. 1.57

"జూదాన్ని యమదూతగాను, మద్యాన్ని హాలాహలవిషంగాను, సుందరాంగులైన రాజకాంతలను కురూపులుగాను తలచేవాడే రాజునకు ప్రీతిపాత్రుడవుతాడు."

ఆ) **లాఙ్గలీ :-** 1) The 'Plough-bearer', name of *"Balarama"*, the eldest brother of *"Krishna"*. He was very fond of wine and is represented as armed with a plough-share which he used to employ for dragging his enimies. He was married to *"Revathi"*, to whom he was firmly attached. — *Kale.*

2) The 'wine-loving' Balarama was as much as addicted to wine as his brother "Krishna" was devoted to the fair sex. — *Dowson.*

3) "ఒకప్పుడు నైమిశారణ్యమున సత్రయాగము జరుగుచుండ బలరాముడచటకు చూడబోయెను. అచటి ఋషులాతనికి హార్దిక స్వాగతమిచ్చిరి. పురాణకథా కథనమున నిమగ్నులగు శ్రీసూతమహర్షి బలరాముని రాకను గమనించనేలేదు. బలరాముడు,అది అవమానముగా భావించి, ఆవేశమున అహంకారమును విడువజాలక శ్రీసూతమహర్షిని వధించెను. పశ్చాత్తప్తుడగు బలరామునికి పాప పరిహారార్థము ఏడాదిపాటు బ్రహ్మచర్యము,సరస్వతీజలసేవనము ప్రాయశ్చిత్త ముగ చెప్పబడినది" అనునది ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

ఇ) **భవితా:-** 1) భూ-సత్తాయామ్ (ఉండుట) భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. ఈ రూపము - లుట్ ప్రథమపురుషైకవచనముగను కనబడును.

2) కృత్ప్రత్యయము ధాతువుపై కర్త్రర్థమున చేరును. ధాతువుపై ణ్వుల్, తృచ్ అను

ప్రత్యయములు కర్త్రర్థమున చేరును. ణ్వుల్ తృచౌ (సూ. 3.1.133) 'ణ్వుల్' ప్రత్యయమునకు అకాదేశము వచ్చును. 'తృచ్' నకు 'తా' ఆదేశము వచ్చును. కనక ప్రస్తుత రూపము 'భవితా' అనునది ప్ర.ఏ.పుంలింగ రూపముగ స్వీకరింపదగును.

3) భూ+తృ > భో+ఇ+తృ భవితృ > భవితా.

5) క్రియారూపములు:- 1) సిషేవే-

1) షేవృ (సేవ్) (సేవించుట) భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.
లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **సిషేవే**-సిషేవాతే-సిషేవిరే.

6) అలంకారములు:- 'సారోద్ధారిణి' 'సుమతీవిజయ' ఇందు 'అనుమానాలంకార' మున్నదని పేర్కొనినారు. లక్షణమ్-

శ్లో॥ *హేతునా హేతుమజ్ఞానమనుమానం తదుచ్యతే।*
దృష్టం సామాన్యతో దృష్టమితి చాస్య విధాద్వయమ్॥ 58

శ్లో॥ *పూర్వం ప్రత్యక్షయోగ్యార్థ మన్యార్థ మితరద్యథా॥* - *అలఙ్కారసఙ్గ్రహః-5 పరిచ్ఛేదః*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- హిత్వేతి । బన్ధుప్రీత్యా కురుపాణ్డవస్నేహేన, న తు భయేన । సమర విముఖో యుద్ధనిఃస్పృహః। లాఙ్గలమస్యాస్తీతి లాఙ్గలీ హలధరః। అభిమతరసామభీష్ట-స్వాదాం తథా రేవత్యాః స్వప్రియాయా లోచనే ఏవాఙ్కః ప్రతిబిమ్బితత్వాచ్చిహ్నం యస్యాస్తాం హాలాం సురామ్। "సురా హలిప్రియా హాలా" ఇత్యమరః । "అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్" (కావ్యా.సూ. 5.1.13) ఇత్యత్ర సూత్రే "హాలేతి దేశభాషాపదమప్యతీవ కవిప్రయోగాత్సాధు" ఇత్యుదాజహార వామనః। హిత్వా త్యక్త్వా, దుస్త్యజామపీతి భావః । యాః సారస్వతీరపః సిషేవే। హే సౌమ్య సుభగ! త్వం తాసాం సరస్వత్యా నద్యా ఇమాః సారస్వత్యస్తాసామభిగమం సేవాం కృత్వాన్తోన్తరాత్మని శుద్ధో నిర్మలో నిర్దోషో భవితా। "ణ్వుల్తృచౌ" (పా. 3.1.133) ఇతి తృచ్ । అపి సద్య ఏవ పూతో భవిష్యసీత్యర్థః। "వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా" (పా. 3.3.131) ఇతి వర్తమాన ప్రత్యయః। వర్ణమాత్రేణ వర్ణేనైవ కృష్ణః శ్యామః న తు పాపేనేత్యర్థః। అన్తఃశుద్ధిరేవ సమ్పాద్యా న తు బాహ్యా। బహిఃశుద్ధోఽపి సూతవధప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వతసలిలసేవీ తత్ర భగవాన్బలభద్ర ఏవ నిదర్శనమ్। అతో భవతాపి సరస్వతీ సర్వథా సేవితవ్యేతి భావః ॥ 49 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- కిఞ్చ-హిత్వేతి । హే సౌమ్య ఇన్ద్రద్యుమ్న ! లాఙ్గలీ వలభద్రః అభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కాం రేవత్యా దృష్టాం హాలాం హిత్వా। మౌసలే శరవణే ఽన్యోన్యం యుద్ధేన యదువంశే వ్యాప్తే సతి, బన్ధుషు ప్రీత్యా సంన్యస్తః సమరాద్విముఖః సన్, స్వయం శ్వేతనాగో భూత్వా యా సముద్రసమ్బన్ధినీరూపసిషేవే ప్రవేక్ష్యతి। అత్రాపి ప్రరోచనాయాం లిట్ । త్వం సరస్వాన్ సాగరస్తస్య సమ్బన్ధిన్యః సారస్వత్యస్తాసామపాం

తీర్థరాజజలానామభిగమం తత్ర స్నానం కృత్వా అన్తః శుద్ధః శుద్ధాన్తఃకరణః। వర్ణమాత్రేణ లవణమయక్లేదజనితవహిః కార్ష్ణ్యేన కృష్ణో భవితాసి । నతు పాపసమ్బన్ధేన ॥ 49 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ పాత్రీకుర్వన్నిత్యత్ర సుఖవర్షణస్యాపి ధ్వనితత్వాత్, అథవా భజేథా ఇతి సేవాయా విధానాత్ తద్దేశవర్షణస్యాపి సేవాప్రకారతయా జలమోక్షే సిద్ధే అస్య సలిలపానాయ స్థలముపదిశతి –– హిత్వేతి । హిత్వా త్యక్త్వా । హాలాం మదిరామ్। అభిమతరసాం ఆత్మనోఽత్యన్తవల్లభాస్వాదామ్, ఇతిహాసపురాణేషు కామపాలస్య వారుణీ రసాస్వాదవ్యసనప్రసిద్ధేః, తథా శ్రీవిష్ణుపురాణే –– **'అభీష్టా సర్వదా యస్య మదిరే త్వం మహౌజసః । అనన్తస్యోపభోగాయ తస్యాగచ్ఛ ముదే శుభే ॥'** ఇతి । రేవతీలోచనాఙ్కాం కకుద్మిసుతయా దేవ్యా రేవత్యా సహైవ ప్రాయమానత్వేన మణిచషకవర్తిన్యా మదిరాయాః ప్రతిబిమ్బితతన్నయనకువలయలాఞ్ఛితత్వమితి భావః, యథా రఘువంశే –– 'న చ శశిప్రతిమాభరణం మధు' ఇతి సాన్ద్రచన్ద్రికాధవలేషు ప్రదోషేషు చన్ద్రశాలికావర్తినా సేవ్య మానస్య మణిభాజనభాజో మధునః ప్రతిమాచన్ద్రగర్భత్వకథనమ్ । రసాతిశయజనకత్వ –ఖ్యాపనాయ చ రేవతీవదనాఙ్కత్వోక్తిః। విశిష్టాయాశ్చ హాలాయా హానాభిధానాద్దేవీపరిభోగ నివృత్తిరపి సూచ్యతే, తీర్థసేవాయాం సంయతేరవశ్యంభావాత్, బన్ధుజనవినాశశఙ్కయా దుఃస్థత్వాచ్చ మనస ఇతి। బన్ధుప్రీత్యా పాణ్డవకౌరవపక్షయోరుభయోరపి యౌనసమ్బన్ధి–తయా సామ్నోఽపి సన్ధిస్తయా ప్రయుక్తస్య మోఘత్వాదేకతరపరిగ్రహే ఽన్యతరవైమనస్య మాశఙ్క్య, తద్గతస్నేహేన యత్ భావి తత్ భవత్వితి పక్ష ద్వయమిపి పరిత్యజ్య, సుహృజ్జననిధననిబన్ధనా త్సఙ్గ్రామాదేవ నివృత్తో దుస్త్యజమపి విషయగ్రామం నిర్వేదా–న్నిరస్యేత్యర్థః । అథవా బన్ధుః అన్తేవాసీ దుర్యోధనస్తద్గతేత పక్షపాతేన, యుధిష్ఠిరపక్షే వాసుదేవస్యావస్థానాత్ తత్పక్షే విజయస్యైకాన్త్యాత్ సుయోధననిధనం నిశ్చిత్య తదనుభవ మసహమానః సమరదర్శనమప్యనభినన్దన్నిర్వేదాద్విషయనివృత్త ఇత్యర్థః । లాఙ్గలీతి । భగవాన్ రామస్త్రిభువనమపి లాఙ్గలాగ్రేణ లీలయా పరివర్తయితుం శక్నోతీతి బన్ధుప్రీతి పారవశ్యమేవాత్ర హేతుః, న త్వశక్త్యా విరతిరితి ద్యోత్యతే । లాఙ్గలం సీరమ్ । అభిగమం ప్రాప్తిమ్, పానమిత్యౌచిత్యాత్సిద్ధ్యతి। సౌమ్య! శాన్తచిత్తేత్యామన్త్రణేన సాత్వికతయా తవ తాదృశేష్వేవ బహుమతిరితి ప్రకాశ్యతే। సారస్వతీనాం సరస్వత్యాఖ్యమహానదీసమ్బన్ధి –నీనామ్ । అన్తఃశుద్ధ రజస్తమోమలవియుక్తాన్తరాత్మా, ధవల ఇత్యపి స్ఫురతి। భవితా అసి భవిష్యసి । భవితేతి తృజన్తమిదం రూపం భవిష్యత్కాలే । వర్ణమాత్రేణ బాహ్యరూపేణైవ శ్యామః సలిలగర్భస్యైవ నైర్మల్యోదయాత్, మలిన ఇతి చ స్ఫురతి । 'మాత్రం కార్త్స్న్యే ఽవధారణే' ఇతి వైజయన్తీ। అత్రోదాత్తం విరోధశ్చాలఙ్కారః ॥ 49 ॥

శ్లో॥ తస్మాద్గచ్ఛేరనుకనఖలం శైలరాజావతీర్ణాం
జహ్నోః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపఙ్క్తిమ్।

గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఫేనైః
శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోదిన్దులగ్నోర్మిహస్తా॥ 50

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్మాత్,+గచ్ఛేః,+అను-కనఖలమ్, శైల-రాజ+అవతీర్ణామ్, జహ్నోః, కన్యామ్, సగరతనయ-స్వర్గ-సోపాన-పంక్తిమ్। గౌరీ-వక్త్ర-భ్రుకుటి-రచనామ్, యా, విహస్యేవ, ఫేనైః, శమ్భోః, కేశగ్రహణమ్, అకరోత్, ఇన్దు-లగ్న+ఊర్మి-హస్తా॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తస్మాత్ = ఆ కురుక్షేత్రమునుండి,
అనుకనఖలమ్ = 'కనఖల' మను తీర్థమునుగూర్చి,
శైల...తీర్ణామ్ = హిమవంతునినుండి దిగినదియు,
సగర...పఙ్క్తిమ్ = సగరచక్రవర్తి పుత్రులకు స్వర్గసోపానముల వరుసయునగు,
జహ్నోః = జహ్నుమహర్షియొక్క
కన్యామ్ = కూతురును అగు గంగానదిని,
గచ్ఛేః = చేరుము.
యా = ఏ గంగ,
ఫేనైః = నురుగులచేత,
గౌరీ...రచనామ్ = పార్వతీదేవియొక్క మోమునందలి బొమముడి యొక్క కార్యమును,
విహస్య+ఇవ>విహస్యేవ= ఎగతాళిజేసినట్లు,
ఇన్దు...హస్తా(సతీ) = బాలచంద్రునియందు లగ్నమైన అలలు హస్తములుగా కలదగుచు,
శమ్భోః = శ్రీశివభగవానుని యొక్క
కేశగ్రహణమ్ = కేశగ్రహణమును,
అకరోత్ = చేసెనో!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ కురుక్షేత్రమునుండి, 'కనఖల' మను తీర్థమునుగూర్చి హిమవంతునినుండి దిగినదియు, సగరచక్రవర్తిపుత్రులకు స్వర్గసోపానముల వరుసయు నగు, జహ్నుమహర్షియొక్క కూతురును అగు గంగానదిని చేరుము. ఏ గంగనురుగులచేత, పార్వతీదేవియొక్క మోమునందలి బొమముడియొక్క కార్యమును ఎగతాళి చేసినట్లు, బాలచంద్రునియందు లగ్నమైన అలలు హస్తములుగా కలదగుచు, శ్రీశివభగవానుని కేశగ్రహణము చేసెనో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తస్మాత్-(స.ఏ.), అనుకనఖలమ్-(ద్వి.ఏ.), శైలరాజావతీర్ణామ్-(ద్వి.ఏ.), నగర.... పఙ్క్తిమ్-(ద్వి.ఏ.),జహ్నోః-(ష.ఏ.), కన్యామ్-(ద్వి.ఏ.), గచ్ఛేః-(క్రియ), యా-(ప్ర.ఏ.),

ఫేనైః-(తృ.బ.), గౌరీ....రచనామ్-(ద్వి.ఏ.), విహస్య-(కృత్తు), ఇవ-(అవ్య.), ఇన్దు...హస్తా-(ప్ర.ఏ.), శమ్భోః-(ష.ఏ.), కేశగ్రహణమ్-(ద్వి.ఏ.), అకరోత్-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) కనఖలస్య సమీపే అనుకనఖలమ్, (అవ్యయీభావసమాసః)

ఆ) శైలానాం రాజా శైలరాజః,తస్మాత్, (ష.త.) అవతీర్ణామ్ శైలరాజావతీర్ణామ్ (స.త.)

ఇ) సగరస్య తనయాః సగరతనయాః (ష.త.) సోపానానాం పఙ్క్తిః (ష.త.) స్వర్గస్య సోపానపఙ్క్తిః, (ష.త.), సగరతనయానాం స్వర్గసోపానపఙ్క్తిః, (ష.త.), తామ్ సగర....పఙ్క్తిమ్.

ఈ) భ్రువోః కుటిః, భ్రుకుటిః (ష.త.), గౌర్యా వక్త్రమ్ (ష.త.), భ్రుకుటేః రచనా(ష.త.), గౌరీవక్త్రే భ్రుకుటిరచనా, తామ్ (స.త.), గౌరీ....రచనామ్.

ఉ) ఊర్మయ ఏవ హస్తాః (రూపకసమాసః), ఇన్దోః లగ్నాః, (స.త.) ఇన్దులగ్నా ఊర్మిహస్తా యస్యాః సా, ఇన్దులగ్నోర్మిహస్తా (బహువ్రీహిః).

ఊ) కేశానాం గ్రహణమ్, (ష.త.) కేశగ్రహణమ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) గౌరీవక్త్రభ్రుకుటి- > గౌరీవక్రభ్రుకుటి-

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **అనుకనఖలమ్ :-**

శ్లో॥ ఖలః కోనాత్ర ముక్తిం వై - భజతే తత్ర మజ్జనాత్।
అతః కనఖలం తీర్థం - నామ్నా చక్రు ర్మునీశ్వరాః॥ - ఇతి స్కాన్దపురాణే.

*శ్లో॥ **గంగా కనఖలే** పుణ్యా - కురుక్షేత్రే సరస్వతీ।*
గ్రామే వా యది వారణ్యే-పుణ్యా సర్వత్ర నర్మదా॥

శ్లో॥ "గంగాద్వారం కనఖలం సోమో వై తత్ర సంస్థితః॥"

శ్లో॥ స్నాత్వా కనఖలే తీర్థే-పునర్జన్మ న విద్యతే॥ - హరివంశే.

ఆ) **జహ్నోః కన్యామ్ :-** 1) Wilson remarks -
"*Jahnu's* daughter is *'Ganga'*, which river, after forcing its way through an extensive tract of mountainous country, here first enters on the plains." —

2) *శ్లో॥ సర్వత్ర సులభా గంగా - త్రిషు స్థానేషు దుర్లభా।*
హరిద్వారే ప్రయాగే చ - గంగాసాగర సఙ్గమే ॥ -ఇతి పురాణసర్వస్వే.

ఇ) **విహస్యేవ-ఫేనైః :-**

1) శ్లో॥ జలఘాతాట్టహాసోగ్రాం - ఫేన నిర్మలహాసినామ్।
క్వచిద్వేణీకృతజలాం - క్వచిదావర్తశోభితామ్ ॥ రా.(అ.కా.)-50-16

"గంగానది" – "కొన్ని చోట్ల నీటి అట్టహాసముచే భయంకరముగను, మరికొన్ని చోట్ల నురుగు అనెడు తెల్లని మందహాసముతో కూడినదిగను, ఇంకా కొన్నిచోట్ల జలము జడవలె దీర్ఘమై ప్రవహించునదిగను ఇంకా మరికొన్నిచోట్ల సుడులతో శోభించుచుండెను."

2) గంగావతరణ సందర్భమున – ఉద్ధృతముగ ప్రవహించుచు మార్గమధ్యమున జహ్నుముని యాశ్రమమును గంగముంచి వేయుటచే, ఆ ముని క్రుద్ధుడై గంగను హరించెను. అపుడు భగీరథుని ప్రార్థనపై జహ్నుమహర్షి గంగను కర్ణరంధ్రమున విడచెను. తత్కారణముగ గంగకు జాహ్నవీ, జహ్నుకన్యా యను నామము లేర్పడిన వని పురాణవచనము.

3) ఉణాదిసూత్రమ్ (3–3) – **ఫేనమీనౌ।**

వృత్తిః – స్ఫాయతే వర్ధతే స ఫేనః, హిణ్డీరః 'సముద్రఫేన' ఇతి ప్రసిద్ధః, జలవికారో వా। ఫేనాయతే నదీ। స్ఫాయతేర్ధాతోః 'ఫే' ఆదేశః।

5) క్రియారూపములు:– 1) గచ్ఛేః, 2) అకరోత్

1) గమ (గమ్) గతౌ (వెళ్ళుట)–భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. ('ఇషు గమి యమాం ఛః' (7–3–77) అనుసూత్రముచే మకారమునకు ఛకారాదేశము.) విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **గచ్ఛేః** – గచ్ఛేతమ్ – గచ్ఛేత.

2) డుకృఞ్ (కృ) కరణే (చేయుట) – త.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ, లఙ్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్ – **అకరోత్** – అకురుతామ్ – అకుర్వన్.

6) అలంకారములు:–ఇందు 1) 'విహస్య' అనుచోట 'ఉత్ప్రేక్ష'ను, 2) ఊర్మయ ఏవ హస్తాః' అనుచోట 'రూపకము' ను చెప్పదగును.

1) ఉత్ప్రేక్షాలక్షణమ్:– *"యత్రాన్యధర్మ సంబంధాదన్యత్వేనోపతర్కితమ్"*

2) రూపకలక్షణమ్ :– *"ఆరోపవిషయస్య స్యాదతిరోహితరూపిణః।*
ఉపరఞ్జకమారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్॥"– ప్ర.రు.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్మాదితి । తస్మాత్ కురుక్షేత్రాత్ కనఖలస్యాద్రేః సమీపేఽనుకనఖలమ్। "అనుర్యత్సమయా" (పా. 2. 1. 15) ఇత్యవ్యయీభావః । శైలరాజాద్ధిమవతోఽవతీర్ణాం సగరతనయానాం స్వర్గసోపానపఙ్క్తిమ్, స్వర్గప్రాప్తిసాధనభూతామిత్యర్థః । జహ్నోర్నామ రాజ్ఞః కన్యాం జాహ్నవీం గచ్ఛేర్గచ్ఛ । విధ్యర్థే లిఙ్ । యా జాహ్నవీ గౌర్యా వక్త్రే యా భ్రుకుటిరచనా సాపత్న్యరోషాద్భ్రూభఙ్గకరణం తాం ఫేనైర్విహస్యావహస్యేవ । ధావల్యాత్ఫేనానాం హాసత్వేనోత్ప్రేక్షా । ఇన్దౌ శిరోమాణిక్యభూతే లగ్నా ఊర్మయ ఏవ హస్తా యస్యాః సేన్దులగ్నోర్మిహస్తా సతీ శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోత్ । యథా కాచిత్ప్రౌఢా నాయికా సపత్నీమసహమానా స్వవాల్లభ్యం ప్రకటయన్తీ స్వభర్తారం సహ శిరోరత్నేన కేశేష్వాకర్షతి తద్వదితి భావః । ఇదఞ్చ పురా కిల భగీరథప్రార్థనయా భగవతీం

గగనపథాత్పతన్తీం గఙ్గాం గఙ్గాధరో జటాజూటేన జగ్రాహేతి కథాముపజీవ్యోక్తమ్ ॥50॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– శ్వేతగఙ్గామాహ–తస్మాద్గచ్ఛేరితి – హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! త్వం తస్మాత్ సముద్రాత్ అనుకనఖలం కనఖలమివ దీర్ఘామ్। ఉత్సమీపేతద్దైర్ఘ్యే చానోరిత్యవ్యయీభావః । శిలాసమ్బన్ధీ రాజా శైలరాజః। మహాప్రసాదభక్షణానుభవేన మత్తో వరం లబ్ధ్వా, “మదీయాద్యవతారస్య విష్ణోర్మత్స్యస్వరూపిణః । సమ్ముఖీనో వస త్వం హి స్ఫటికామల విగ్రహః, ఖ్యాతిం యాస్యసి భూలోకే శ్వేతమాధవసంజ్ఞయా” ’ తవోత్తరస్యాం దిశి మత్సరః పాపవర్జిణమిత్యాదినోక్తా శ్వేతమాధవాఖ్యా శిలామయీ మూర్తిస్త్వాం ప్రాప్స్యతే । శ్వేతాయ రాజ్ఞే తదర్థమవీర్ణాం జహ్నోః కన్యాం సగరతనయానాం స్వర్గాయ సోపానపఙ్క్తిం తదారోహణహేతుమ్, శ్వేతగఙ్గాం గచ్ఛే । యా శ్వేతగఙ్గా శివస్యాధికప్రేమాస్పదత్వమాలక్ష్య ప్రకుపితాయా గౌర్యావక్త్రభ్రుకుటిరచనాం శుక్లత్వాత్ఫేనైర్విహస్యేవ శమ్భోః కేశగ్రహణ మకరోత్ । అతఏవేన్దులగ్నో ర్మిహస్తా, త్వం తావదీశస్యార్ధాఙ్గం గృహీత్వా గర్వమావహసి, అహం పునస్తదుపర్యుత్తమాఙ్గం గృహ్ణామీత్యుత్ప్రేక్షా । స్వబ్రహ్మహత్యాశుద్ధ్యై శివేనాపి శిరసా ధృతా ఇత్యర్థః ॥ 50 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తవ మఙ్గలాన్మఙ్గలసమ్ప్రాప్తిః, యతః కురుక్షేత్రాదనన్తరం గఙ్గాద్వారే భగవతీ భాగీరథీ ద్రక్ష్యత ఇత్యాహ –– తస్మాదితి । తస్మాత్ కురుక్షేత్రాత్ । అనుకనఖలం కనఖలాఖ్యే శైలే, ‘గఙ్గాద్వారం యుధిష్ఠిర । పుణ్యం తత్ఖ్యాయతే రాజన్ బ్రహ్మర్షిగణసేవితమ్ । సనత్కుమారః కౌరవ్య పుణ్యః కనఖలస్తథా । పర్వతశ్చ పురుర్నామ యత్ర జాతః పురూరవాః ’ ఇతి మహాభారతోక్తేః । శైలరాజావతీర్ణాం హిమవతో భారతవర్ష ప్రారమ్భేఽవతీర్ణమాత్రామ్ అవతీర్ణాం న తు జాతామ్ । అనేన త్రిభువనవిక్రమమాణస్య బలిరిపోరూర్ధ్వప్రవృత్తచరణపుణ్డరీకవేగఖణ్డితబ్రహ్మాణ్డవివరనిష్యూతవారిపూరపరిపోషిత విరిఞ్చికరకుణ్డికాజలోపోద్బలితధర్మదేవతాద్రవరూపాయాః,శివజటాజూటవిధృతవేగాయాః సుమేర్వాదిక్రమేణ హిమవన్తం యావదాగతాయాః సురసరితో భాగీరథతపోనురోధేన భారతేఽవతారః, న తు నద్యన్తరవత్ క్వచన గిరికుడుఙ్గే సమ్భూతిరితి ధ్వన్యతే, తేన తీర్థాన్తరేభ్యః ప్రకృష్టసుకృతప్రసావకత్వం చ । జహ్నోః కన్యాం మహాతపస్వినో రాజర్షేర్జహ్నోర్ధర్మపక్షపాతేన పుత్రీత్వముపగతామ్ । అనేన తత్తాదృశమహిమనిధేరపి దేవ్యా స్తపస్విషు సవినయత్వమ్, తతశ్చ తపసోఽనతిక్రమణీయవీర్యత్వం చ ప్రతీయతే । సగర తనయస్వర్గసోపానపఙ్క్తిం సగరపుత్రాణాం షష్టిసహస్రస్య కపిలమునికోపజాతవేదసి శలభీ భూతానామలబ్ధపుణ్యగతీనాం స్వర్గారోహణస్య సోపానపరమ్పరాభూతామ్, తజ్జలస్పర్శ నానన్తరం తేషాం చితాభస్మభూతానాం పుణ్యలోకారోహణదర్శనాత్ । అనేనాబుద్ధిపూర్వక మాసేవనేఽపి తస్యాః ప్రభూతదురితప్రక్షాలనక్షమత్వమ్, ప్రబలభక్తిశ్రద్ధాపురఃసరత్వే తు కిమ్పునరితి ప్రకాశ్యతే । ‘అపహత్య తమస్తీవ్రం యథా భాత్యుదయే రవిః । తథాపహత్య పాప్మానం గఙ్గా భాతి సరిద్వరా॥’ ఇతి, ‘శ్రుతాభిలషితా దృష్టా స్పృష్టా పీతావగాహితా।

యా పావయతి భూతాని కీర్తితా చ దినే దినే ॥' ఇత్యాదిపురాణవచనాని । అథ తస్యాః పావనత్వాతిశయహేతుం భఙ్గ్యా ప్రకాశయతి -- గౌరీవక్త్రే । శ్రీపార్వత్యా ముఖే। భ్రుకుటిరచనాం నిజప్రణయతపోవిశేషైర్నిర్వ్యాజక్రీతే స్మరహరశరీరే యోషిదన్తరస్పర్శ-మసహమానాయా దేవ్యాః సపత్నీరోషసమ్భూతాం లలాటకుటిలసిరావికృతిమ్ । విహస్యేవ సౌభాగ్యసమ్భూతేన మదేనానాదరాదపహస్యేవేత్యుత్ప్రేక్షా । ఫేనైరితి । ధవలత్వాతిశయేన దశనకిరణవిశదహాసవిలాససాధర్మ్యం ఫేనానాం ప్రతీయతే । కేశగ్రహణమకరోత్ జటాజూటకోటరమాశ్రితవతీ । అతిరాగిణ్యా రమణ్యా దయితముఖామ్బుజచుమ్బనే క్రియమాణే యత్ శిరోరుహాకర్షణమ్, తత్ కృతవతీవేత్యర్థః । తత్ర హేతుః -- ఇన్దులగ్నోర్మిహస్తా శిరఃశేఖరీభూతశిశిరకరకలాకలితకల్లోలకరేతి యావత్, అత ఇతి కావ్యలిఙ్గమ్ । అతస్తాదృశసౌభాగ్యనిధేస్తస్యాః కా పునరన్యా ధునీ ధన్యేతి భావః, 'భేదం చాలకనన్దాఖ్యం యస్యాః శర్వోఽపి దక్షిణమ్ । దధార శిరసా ప్రీత్యా తాం గఙ్గాం కో న పూజయేత్ ॥' ఇతి పురాణవచనాత్ । అత్ర సమాసోక్త్యలఙ్కారః ॥ 50 ॥

శ్లో॥ తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలమ్బీ
త్వం చేదచ్ఛస్ఫటికవిశదం తర్కయేస్తిర్యగమ్భః।
సంసర్పన్త్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్ఛాయయాసౌ
స్యాదస్థానోపగతయమునాసఙ్గమేవాభిరామా॥ 51

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్యాః, పాతుమ్, సురగజః, ఇవ, వ్యోమ్ని, పశ్చార్ధ-లమ్బీ, త్వమ్, చేత్,+అచ్ఛస్ఫటికవిశదమ్, తర్కయేః,+తిర్యక్, అమ్భః। సంసర్పన్త్యాః, సపది, భవతః, స్రోతసి,+ఛాయయా, అసౌ, స్యాత్, అస్థాన+ఉపగత-యమునా-సంగమా,+ఇవ,+అభిరామా॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

సురగజ ఇవ = దేవగజమువలెను,
వ్యోమ్ని = ఆకాశమునందు,
పశ్చార్ధ-లమ్బీ (సన్) = తలక్రిందుగా వ్రేలాడుచున్నవాడవై,
తస్యాః = ఆ గంగానదియొక్క,
అచ్ఛస్ఫటిక-విశదమ్ = స్వచ్ఛమగు స్ఫటికమువలె నిర్మలమైన,
అమ్భః = నీటిని,
తిర్యక్(యథాతథా) = అడ్డముగా,
పాతుమ్ = త్రాగుటకు,
తర్కయేః చేత్ = తలంచితివేని,
సపది = తత్క్షణము,
స్రోతసి = ప్రవాహమునందు,

సంసర్పన్త్యాః = వ్యాపించుచున్న,
భవతః = నీ,
ఛాయయా = నీడచే,
అసౌ = ఈ నది,
అస్థా....సఙ్గమా+ఇవ = చోటుగానిచోట పొందబడిన యమునానదియొక్క కూడికవలె,
అభిరామా = మనోజ్ఞమైనదిగా,
స్యాత్ = అయ్యెను.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! దేవగజమువలెను, ఆకాశమునందు తలక్రిందుగా వ్రేలాడు చున్నవాడవై, ఆ గంగానదియొక్క స్వచ్ఛమగు స్ఫటికమువలె నిర్మలమైన నీటిని త్రాగుటకు తలంచితివేని, తత్క్షణము ప్రవాహమునందు వ్యాపించుచున్న నీ నీడచే ఈ నది యమునా సంగమమువలె మనోజ్ఞమైనదిగా అయ్యెను.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

సురగజః–(ప్ర.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), వ్యోమ్ని–(స.ఏ.), పశ్చార్ధలమ్బీ–(ప్ర.ఏ.), తస్యాః –(ష.ఏ.), అచ్ఛస్ఫటికవిశదమ్–(ద్వి.ఏ.), అమ్భః–(ద్వి.ఏ.), తిర్యక్–(అవ్య.), పాతుమ్–(కృత్తు), తర్కయేః–(క్రియ), సపది–(అవ్య.), చేత్–(అవ్య.), స్రోతసి–(స.ఏ.), సంసర్పన్త్యాః–(ష.ఏ), భవతః–(ష.ఏ.), ఛాయయా–(తృ.ఏ.), అసౌ– (ప్ర.ఏ.), అస్థాన...సఙ్గమా–(ప్ర.ఏ.), అభిరామా–(ప్ర.ఏ.), స్యాత్–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) అపరఞ్చ తత్ అర్ధమ్, పశ్చార్ధమ్ (కర్మధారయః), పశ్చార్ధేన లమ్బతే తత్ శీలః పశ్చార్ధలమ్బీ (ఉపపదసమాసః).

ఆ) అచ్ఛశ్చాసౌ స్ఫటికః, (కర్మధారయః),అచ్ఛస్ఫటిక ఇవ విశదమ్, అచ్ఛస్ఫటికవిశదమ్ తత్ (ఉపమాన కర్మధారయః) – "ఉపమానాని సామాన్యవచనైః".

ఇ) న స్థానమ్, అస్థానమ్, (నఞ్సమాసః), అస్థానే ఉపగతః అస్థానోపగతః (స.త.), యమునాయాః సంగమః, యమునాసంగమః, (ష.త.), అస్థానోపగతః యమునా సంగమో యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), అస్తానోప....సఙ్గమా.

3) పాఠాంతరములు:– 1) పశ్చార్ధలమ్బీ > పూర్వార్ధలమ్బీ, 2) స్ఫటిక > స్ఫుటిక, 3) సంసర్పన్త్యాః > సంసర్పన్త్యా, సన్తర్పన్త్యా, 4) ఛాయయాసౌ > ఛాయయా సా, 5) ఉపగత > ఉపనత, 6) సంగమేవ > సంగమే చ, సంగమేన, 7) అభిరామా > అభిరామమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **సురగజః :–** *శ్లో॥ కరిణ్యోఽభ్రముః కపిలా – పింగలానుపమా క్రమాత్।*
తామ్రపర్ణీ శుభ్రదన్తీ – చాఙ్గనా చాఞ్జనావతీ ॥ అని అమరము.

ఆ)**అస్థానోపగతయమునాసఙ్గమా+ఇవ** – రఘువంశమ్ –13 (54–57)

శ్లో॥ *క్వచిత్ప్రభాలేపిభిరిన్ద్రనీలై–ర్ముక్తామయీ యష్టిరివానువిద్ధా।*
అన్యత్రమాలా సితపఙ్కజానా–మిన్దీవరైరుత్ఖచితాన్తరేవ॥ 54

శ్లో॥ *క్వచిత్ఖగానాం ప్రియమానసానాం – కాదమ్బసంసర్గవతీవ పఙ్క్తిః।*
అన్యత్ర కాలాగురుదత్తపత్రా – భక్తిర్భువశ్చన్దనకల్పితేవ॥ 55

శ్లో॥ *క్వచిత్ప్రభా చాన్ద్రమసీతమోభి–శ్ఛాయావిలీనైః శబలీకృతేవ ।*
అన్యత్ర శుభ్రా శరదభ్రలేఖా – రన్ధ్రేష్వివాలక్ష్యనభః ప్రదేశా॥ 56

శ్లో॥ *క్వచిచ్చ కృష్ణోరగభూషణేవ – భస్మాఙ్గరాగా తనురీశ్వరస్య।*
పశ్యానవద్యాఙ్గి! విభాతి గఙ్గా – భిన్నప్రవాహా యమునాతరఙ్గైః॥ 57

గంగా యమునా సంగమవర్ణనము – పై 4 శ్లోకములను ఒకే మహావాక్యముగా కూర్చుటవలన దీనికి 'కలాపక' మని పేరు.

5) క్రియారూపములు:– 1) **తర్కయేః,** 2) **స్యాత్.**

1) తర్క్–భాషార్థే, చురాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, ఉభయపదీ.
పరస్మైపదీ–విధిలిఙ్–మ.పు.ఏ.వ.– **తర్కయేః** – తర్కయేతమ్ – తర్కయేత.

2) **స్యాత్** – పూర్వము చెప్పబడినది.

6) అలంకారములు:–ఇందు 1) సురగజముతో మేఘసాదృశ్యమున 'శ్రౌతీ ఉపమ' ను 2) 'అచ్ఛస్ఫటికవిశదమ్' అనుచోట 'లుప్తోపమ' ను, 3) 'అస్థానోపగతయమునా ఇవ' యందు 'ఉత్ప్రేక్ష'ను, 4) పైన పేర్కొన్న అలంకారములు పరస్పర నిరపేక్షితము లగుటవలన 'సంసృష్ట్యలంకారము' ను చెప్పదగును.

1)/2) లక్షణమ్*:–* *విలసతి సతి సాధర్మ్యే–స్యాదుపమానోపమేయోరుపమా।*
ద్విధాభ్యయిదాయి కవిభిః–పూర్ణా లుప్తా విభేదేన॥

'ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మోపమావాచకానాం ఉపాదానే భవన్త్యేషా పూర్ణా స్యాత్। ఏషాముపమానాదీనాం అన్యతమస్య త్రయాణాం లోపే భవన్తీ లుప్తేతి యోగో ఉ ప్యనయో సమ్భవతి.'

పూర్ణా ద్వివిధా శ్రేతీ అర్థీ చేతి। ఇవాదయస్తు యత్పరా శబ్దాః తస్యైవోపమానత్వమితి యద్యపి ఉపమానమేవ విశింషన్తి. తథాపి శ్రుతేర్మహిమ్నా షష్ఠీవత్ సమ్బన్ధం ద్యోతయన్తీతి తత్సద్భావేన అన్వితార్థా శ్రౌతీ।.....

3) 'ఉత్ప్రేక్షా'లక్షణమ్*:–* *అప్రకృతత్వేన స్యాత్ అధ్యవసాయో గుణౌభిసమ్బన్ధాత్।*
*సాధ్యః ప్రకృతస్య యదా కథి**తోత్ప్రేక్షా** తదా దీతద్జ్ఞైః॥*

4) సంసృష్ట్యలఙ్కారలక్షణమ్:- *ఏషాం తిలతణ్డులవన్మి(శ్రణేనాభ్యయి సంసృష్టిః। "నను అమీషాం అనుప్రాసోపమాదీనాం శబ్దార్థాలఙ్కారాణాం దైవగత్యా యది క్వచిదపి యౌగపద్యేనావస్థానం భవేత్, తథాపి పృథక్పర్యవసాయిత్వైవ తేషామ్। కిన్తు కటక కేయూరాదీనా మివ పృథక్ కామనీయక హేతుత్వే సత్యపి సఙ్ఘటనోపపాదితం కిమపి రామణీయక మున్మిషతి తిలతణ్డులన్యాయస్తు సంయోగ న్యాయః స్ఫుట ప్రతిభాసనత్వమలఙ్కారాణామితి యావత్॥" -ఏకావలి (తరలవ్యాఖ్యానమ్)-8*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- తస్యా ఇతి। సురగజ ఇవ కశ్చిద్దిగ్గజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చాదర్ధం పశ్చార్ధమ్, పశ్చిమార్ధమిత్యర్థః । పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః । తేన లమ్బత ఇతి పశ్చార్ధలమ్బీ సన్ పశ్చార్ధభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్వా। పూర్వార్ధేన జలోన్ముఖ ఇత్యర్థః । అచ్ఛస్ఫటికవిశదం నిర్మలస్ఫటికావదాతం తస్యా గఙ్గాయా అమ్బుస్తిర్యక్ తిరశ్చీనం యథా తథా పాతుం త్వం తర్కయేర్విచారయేశ్చేత్ । సపది స్రోతసి ప్రవాహే సంసర్పన్త్యా సంక్రామన్త్యా భవతశ్ఛాయయా ప్రతిబిమ్బేనాసౌ గఙ్గా అస్థానే ప్రయాగాదన్యత్రోపగతః ప్రాప్తో యమునాసఙ్గమో యయా సా తథాభూతేవాభిరామా స్యాత్ ॥ 51 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- తస్యాః పాతుమితి । తస్యాః శ్వేతగఙ్గాయాః అచ్ఛస్ఫటికవత్ విశదమమ్బుః పార్వత్యాతిశయేన పాతుమివ సురః సూర్య ఏవ గజః కరేణ సాకాంక్షజల-పాయిత్వాత్। చేద్యది తిర్యక్ వ్యోమ్ని పూర్వార్ధలమ్బీ స్యాత్। పూర్వస్యాం దిశ్యుదీయాత్తదా। సంసర్పన్త్యాః సాముద్రేణ ప్రచణ్డవాతేన చలితాయాః తస్యాః స్రోతసి । సపది తత్క్షణం భవతస్తయా భవనశీలస్య సూర్యస్యచ్ఛాయయా ప్రాసాదాదిభిరావరకైః కృతాతపాభావరూప-నీల-తమసా, అసౌ శ్వేతగఙ్గా అస్థానోపగతేన యమునాసఙ్గమేనేవాభిరామా స్యాత్ త్వమేవ తర్కయేః ॥ 51 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ తత్సలిలపానాయ ప్రవృత్తేఽస్మింస్తస్యాః కమపి శోభావిశేషం భావినముత్ప్రేక్ష్యాహ-తస్యాః పాతుమితి । సురగజ ఇవ శ్యామవర్ణః కశ్చిద్దిగ్గజ ఇవ । వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలమ్బీ శరీరస్యాపరార్ధేన గగనే లమ్బమానః, 'పశ్చార్ధేన ప్రవిష్టః శారపతనభయాద్భూయసా పూర్వకాయమ్' ఇతివత్ । 'వినాపి పూర్వపదేన పశ్చభావో వక్తవ్యః' ఇతి పశ్చభావః। ఏతచ్చ సురగజస్యైవ విశేషణమ్। తతశ్చోపరిగతే పిహితధవల దన్తత్వాత్సంపూర్ణోపమ్యసిద్ధిః। మేఘస్య తు పయః పానాయావతరతః పూర్వభాగేనైవ లమ్బనస్యావశ్యమ్భావాన్న తథాత్వమ్। అచ్ఛస్ఫటికవిశదం కలఙ్కాద్యనుపహతస్ఫటిక శిలావన్నిర్మలమ్ । అతో జలాన్తరేభ్యో ధావల్యాతిశయ ఉక్తః । తర్కయేశ్చేత్ మనసా నిరూపయేర్యదీతి యద్యర్థోక్తిః సరస్వతీజలస్య గృహీతస్య క్వచిద్వర్షణాప్రసఙ్గాత్ కుత్రచిదుచితస్థలే త్వయా వృష్టిః కృతాచేత్తదానీమేవ తదీయజలపిపాసావకాశః, నో చేదదృష్టార్థమభిగమనమాత్రం భావీతి ద్యోతయతి। తిర్యగ్భూత్వా ప్రతిస్రోతః స్థాతుమశక్తే రుభయతటస్పృష్టకోటిద్వయేనైవ స్థిత్వా పేయమిత్యర్థః । తదానీం చ ఛాయాయాః

స్రోతోవ్యాపిత్వసిద్ధిః, అన్యథా చేదేకదేశవర్తిత్వాదుత్ప్రేక్షానవకాశః। సంసర్పన్త్యా సమ్యక్ వ్యాప్నువత్యా। సపది అవతరణానన్తరమేవ। స్రోతసీతి। పారిప్లవే వారిప్రవాహే ఛాయాయా అపి తారల్యసిద్ధేర్మేచకచపలజలభరశబలత్వబుద్ధిసమ్భవాదుత్ప్రేక్షాయామవారణీయత్వం ద్యోత్యతే । ఛాయయా కాన్త్యా అనాతపరూపేణ వా । అస్థానోపగతయమునా సఙ్గమా ప్రయాగస్థాన ఏవ తస్య సమ్భవాత్ అస్థానభూతే కనఖలేఽపి ప్రాప్తః కాలిన్ద్యా సంసర్గో యయా సా । అభిరామా సహృదయదృశ్యరూపా, పరభాగలాభాదితి భావః । అత్రోత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥ 51 ॥

శ్లో॥ ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధైర్మృగాణాం
తస్యా ఏవ ప్రభవమచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః।
వక్ష్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృఙ్గే నిషణ్ణః
శోభాం శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాతపఙ్కోపమేయామ్॥ 52

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఆసీనానామ్, సురభిత-శిలమ్, నాభి-గన్ధైః, మృగాణామ్,
తస్యాః, ఏవ, ప్రభవమ్, అచలమ్, ప్రాప్య, గౌరమ్, తుషారైః।
వక్ష్యసి,+అధ్వ-శ్రమ-వినయనే, తస్య, శృఙ్గే, నిషణ్ణః,
శోభామ్, శుభ్ర-త్రినయన-వృష+ఉత్ఖాత-పఙ్క+ఉపమేయామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ఆసీనానామ్ = కూర్చొనియున్న,
మృగాణామ్ = కస్తూరీ మృగములయొక్క,
నాభిగన్ధైః = బొడ్డులందలి గంధములచే,
సురభిత-శిలమ్ = పరిమళించుచున్న శిలలు గలదియు,
తుషారైః = మంచులచేత,
గౌరమ్ = తెల్లనిదియు,
తస్యాః ఏవ = ఆ గంగానదికే,
ప్రభవమ్ = జన్మస్థానమగు,
అచలమ్ = హిమవత్పర్వతమును,
ప్రాప్య = పొంది,
అధ్వ-శ్రమ-వినయనే= మార్గాయాసమును పోగొట్టునట్టి,
తస్య = ఆ హిమవత్పర్వతము యొక్క
శృఙ్గే = శిఖరమునందు,
నిషణ్ణః = ఆసీనుడవైనవాడవై,
త్వమ్ = నీవు,
శుభ్ర...యామ్ = ధవళమగు మహేశ్వరుని వృషభముచే త్రవ్వబడిన పంకముతో పోల్చదగిన,

శోభామ్ = శోభను,
వక్ష్యసి = వహింపగలవు.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! కూర్చొనియున్న కస్తూరి మృగములయొక్క బొడ్డులందలి గంధములచే పరిమళించు శిలలు గలదియు, మంచులచేత తెల్లనిదియు, ఆ గంగానదికే జన్మస్థానమగు హిమవత్పర్వతమును పొంది, మార్గాయాసమును పోగొట్టునట్టి ఆ హిమవత్పర్వతముయొక్క శిఖరమునందు ఆసీనుడైనవాడవై నీవు ధవళమగు మహేశ్వరుని వృషభముతో త్రవ్వబడిన పంకముతో పోల్చదగిన శోభను వహింపగలవు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ఆసీనానామ్-(ష.బ.), మృగాణామ్-(ష.బ.), నాభిగన్ధైః-(తృ.బ.), సురభితశిలమ్-(ద్వి.ఏ.), తుషారైః-(తృ.బ.), గౌరమ్-(ద్వి.ఏ.), తస్యాః-(ష.ఏ.), ఏవ-(అవ్య.), ప్రభవమ్-(ద్వి.ఏ.), అచలమ్-(ద్వి.ఏ.), ప్రాప్య-(అవ్య.), అధ్వశ్రమవినయనే- (స.ఏ.), తస్య-(ష.ఏ.), శృఙ్గే-(స.ఏ.), నిషణ్ణః-(ప్ర.ఏ.), త్వమ్-(ప్ర.ఏ.), శుభ్ర... ఉపమేయామ్-(ద్వి.ఏ.), శోభామ్-(ద్వి.ఏ.), వక్ష్యసి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) సురభితాః శిలా యస్య తమ్ (బహువ్రీహిః) సురభితశిలమ్.

ఆ) నాభీనాం గన్ధాః, నాభిగన్ధాః (ష.త.), తైః, నాభిగన్ధైః.

ఇ) న చలః అచలః తమ్ (నఞ్.త.), అచలమ్.

ఈ) అధ్వనః శ్రమః అధ్వశ్రమః, (ష.త.), తస్య వినయనమ్, అధ్వశ్రమవినయనమ్, (ష.త.), తస్మిన్ అధ్వశ్రమవినయనే.

ఉ) త్రినయనస్య వృషః-త్రినయనవృషః, (ష.త.), శుభ్రశ్చాసౌ త్రినయనవృషః, శుభ్రత్రినయననృషః, (కర్మధారయః), శుభ్రత్రినయనవృషేణ ఉత్ఖాతః, శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాతః, (తృ.త.),స చాసౌ పఙ్కః, (కర్మధారయః), శుభ్రత్రినయవృషోత్ఖాత పఙ్కేన ఉపమేయామ్, (తృ.త.), శుభ్ర.... ఉపమేయామ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) శుభ్ర->రమ్యాం, శుభ్రామ్, 2) తుషారైః > తుస్వారైః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **మృగాణామ్-నాభిగన్ధైః :-** This animal is what is called the Tibet Musk, but its favourite residence is among the lofty Himalaya mountains which divide Tartary from Hindustan — Wilson.

2) శ్లో॥ *స కృత్తివాసా స్తపసే యతాత్మా - గఙ్గాప్రవాహోక్షితదేవదారు।*
*ప్రస్థం హిమాద్రేర్మృగ**నాభిగన్ధి** - కిఞ్చిత్క్వణిత్కిన్నరమధ్యువాస॥*

కుమారసంభవమ్ (1-54) - శివుని వైరాగ్యము - తపస్సు > "కృత్తివాసుడు జితేంద్రియుడై

తపస్సును చేసికొనుటకై, గంగాప్రవాహముచే తడియుచుండు దేవదారు వృక్షములు కలదియును, కస్తూరి పరిమళములు కలదియును, కొన్నిచోట్ల కిన్నరుల గానముకలదియును అగు ఆ ఒక్క హిమవన్నగపు చరియయందు కూర్చుండెను.

3) *శ్లో॥ విశశ్రముర్నమేరూణాం ఛాయా స్వధ్యాస్య సైనికాః।*
దృషదో వాసితోత్సఙ్గా ***నిషణ్ణ మృగనాభిభిః॥*** *– ర.వం.-4.74*

రఘుమహారాజు – ఉత్తరదిగ్విజయము – "రఘుమహారాజు సైనికులు సురపొన్న (నమేరు) వృక్షచ్ఛాయలోనున్న, కస్తూరీ మృగములు కూర్చొనుటవలన పరిమళ భరితములైన, శిలాతలములపై కూర్చుండిరి."

ఆ) **శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాత :-**

శ్లో॥ స గోపతిం నన్దిభుజావలమ్బీ-శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్।
తద్భక్తిసంక్షిప్త బృహత్ప్రమాణ-మారుహ్య కైలాసమివ ప్రతస్థే॥ -కు.సం.7-37

ప్రమథగణసహితుడై శివభగవానుడు-హిమవన్నగరమునకు బయలుదేరుట- "ఆ శివభగవానుడు నందీశ్వరుని భుజమును పట్టుకొని, పులిచర్మముచేత కప్పబడిన విశాలమైన పృష్ఠభాగము గలదియును, శివుని మీది భక్తితో తన స్థూలాకారమును ముడిచి చిన్నదిగ చేసినదియును అగు గోపతిని కైలాసపర్వతము నెక్కినట్లధిరోహించి, బయలుదేరెను".

ఇ) **అధ్వశ్రమవినయనే :-** అథవా కిమర్థమధ్వశ్రమవినయనే మార్గఖేదోపనోదాయ అధ్వనః శ్రమః అధ్వశ్రమః అధ్వశ్రమం వినయతీతి ఏవం శీలం తదధ్వశ్రమ వినయి తస్మై । – 'సారోద్ధారిణి'.

5) క్రియారూపములు:- 1) **వక్ష్యసి.**

1) వహ (వహ్) ప్రాపణే, (అకర్మకమ్-ప్రవహించుట, సకర్మకమ్-మోయుట) అనిట్, ఉభయపదీ.
భ్వా.ప్ర., పరస్మైపదీ – మ.పు.ఏ.వ.– **వక్ష్యసి** – వక్ష్యథః – వక్ష్యథ.

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) హిమాద్రిని-శివభగవానుని వాహనమైన వృషభముతోను 2) మేఘమును-పంకముతోను పోల్చిచెప్పుటవలన 'ఉపమాలఙ్కారము' చెప్పదగును.

లక్షణమ్:- స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః।
సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమా॥

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సహృదయసమ్మతేనాప్రకృతేన సహ ప్రకృతస్య ధర్మతస్సాదృశ్యమేకదా వాచ్యం చేద్భవతి తత్రోపమా. – ప్రతాపరుద్రీయే-అ.ప్ర.-1

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ఆసీనానామితి । ఆసీనానాముపవిష్టానాం మృగాణాం కస్తూరికా మృగాణామ్, అన్యథా నాభిగన్ధానుపపత్తేః । నాభిగన్ధైః కస్తూరీగన్ధైస్తేషాం తదుద్భవత్వాత్। అత ఏవ మృగనాభిసంజ్ఞా చ । "మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ" ఇత్యమరః । అథవా

నాభయః కస్తూర్యః । "నాభిః ప్రధానే కస్తూరీమదే చ క్వచిదీరితః" ఇతి విశ్వః । తాసాం గన్ధైః సురభితాః సురభీకృతాః శిలా యస్య తం తస్యా గఙ్గాయా ఏవ ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్ । తుషారైర్గౌరం సితమ్ । "అవదాతః సితో గౌరః" ఇత్యమరః। అచలం ప్రాప్య । వినీయతేఽనేనేతి వినయనమ్ । కరణే ల్యుట్ । అధ్వశ్రమస్య వినయనేఽపనోదకే తస్య హిమాద్రేః శృఙ్గే నిషణ్ణః సన్ । శుభ్రో యస్త్రినయనస్య త్ర్యమ్బకస్య వృషో వృషభః "సుకృతే వృషభే వృషః" ఇత్యమరః । తేనోత్ఖాతేన విదారితేన పఙ్కేన సహ ఉపమేయాముప –మాతుమర్హాం శోభాం వక్ష్యసి వోఢాసి । వహతేర్లృట్ । "త్రినయన–" ఇత్యత్ర "పూర్వ పదాత్సంజ్ఞాయామగః" (పా. 8. 4. 3) ఇతి ణత్వం న భవతి, "క్షుభ్నాదిషు చ" (పా. 8. 4. 39) ఇతి నిషేధాత్ । తస్యాః ప్రభవమ్' ఇత్యాదినా హిమాద్రౌ మేఘస్య వైవాహికో గృహవిహారో ధ్వన్యతే ॥ 52 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఆసీనానామితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న ! మృగాణాం నాభికస్తురీ జలనీల్యాదిగన్ధద్రవ్యం యేషామ్ । అగుణవాచిత్వాదినభావః । తైస్తుషారైర్నిర్ఝరైః శీకరైర్వా। యాగాద్యర్థమాసీనానాం మృగాణాం సురభికృతాః శిలా యేన।అచలం పాషాణమయత్వాత్। గౌరమరుణం తస్యా ఏవ శ్వేతగఙ్గాయాః ప్రభవముత్పత్తిస్థానం మత్పాద పద్మన్యాసం ప్రాప్య అధ్వశ్రమవినయనే దేశాన్తరాదాగమనశ్రమం దర్శనమాత్రాద్భక్తానాం వినయతి। శృఙ్గే ప్రాధాన్యే నిషణ్ణః మత్పాదపద్మభక్తానాం మధ్యే ప్రాధాన్యం ప్రాప్తః। ముక్తిశిలోపరిస్థితస్య తస్య మత్పాదన్యాసస్య శుభ్రాం శోభామ్ । త్రినయనవృషోత్ఖాతపఙ్కోపమేయాం వక్ష్యసి। సర్వధర్మమయశివవాహనస్య చతుర్వేదమయేషు శృఙ్గేషూత్ఖాతాఽరుణపఙ్కాభాస – సర్వధర్మశిరోమణిరివాయం పాదన్యాసో భాతీతి కథియిష్యసి । 'తుషారస్తు శీకరే శీతలే హిమే' । తుషారో నిఝరి హిమే' 'శృఙ్గం ప్రధాన్నే సాన్వోశ్చ', 'మృగనాభిర్మృగ మదః', గౌరోఽరుణే శితే పీతే । ఇతి కోషః ॥ 52 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తయైవ ద్వారేణ తత్ప్రభవభూతమాసన్నవర్తినమచలరాజముప గచ్ఛేత్యాహ –– ఆసీనానామితి । ఆసీనానాం సుఖనిషణ్ణానామ్ । సురభితశిలం అధివాసిత పాషాణమ్ । నాభిగన్ధైః నాభీనాం కస్తూరికామయత్వాత్తదీయపరిమలైః । మృగాణామ్ యోగ్యతయా కస్తూరీమృగాణామ్ । తస్యాః గఙ్గాయాః । ప్రభవః ప్రథమత ఉపలబ్ధిస్థలం 'భువః ప్రభవః' ఇత్యత్రేవ । ప్రభవమేవేతి । శైలరాజావతీర్ణామితి తదాస్పదత్వేన ప్రస్తుతం గిరిరాజమేవ। సురభితశిలమితి రమణీయత్వమ్, తత్ప్రభవమితి పావవత్వమ్, ఉభాభ్యా–మప్యనన్తరత్నప్రభవత్వోపలక్షణం చ । తుషారైర్గౌరం హిమనిచయేన ధవలమ్। అనేన శుద్ధధవలత్వోపపాదనేన పటీరపఙ్కాదివత్ కాన్తిహేతురేవాస్య హిమానీ న తు సౌభాగ్య విలోపినీతి, కుమారసమ్భవే 'అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్య హిమం న సౌభాగ్యవిలోపి జాతమ్' ఇతి కవినా ప్రతిజ్ఞాతస్య నిర్వాహః కృతః। గౌరత్వం చ హరవృషసామ్యసాచివ్యేనాత్రోప–

యుజ్యతే । వక్ష్యసి ధారయిష్యసి । అధ్వశ్రమవినయనే మార్గఖేదస్య నివారకే । అధ్వశ్రమవినయనం నిమిత్తమితి నిమిత్తసప్తమీ వా। అనేన మృగమదపరిమలాఘ్రాణేన, తుషారశీకరశిశిరస్య భాగీరథీస్పర్శపావనస్య పవనస్య నిషేవణేన చాత్రాధ్వశ్రమః క్షణా త్క్వాప్యపయాస్యతీతి ధ్వన్యతే । శృఙ్గే శిఖరే, విషాణే ఇతి చ స్ఫురతి । 'క్రీడాయ్బుయన్త్రే శృఙ్గోఽస్త్రీ పర్వతాగ్రప్రభుత్వయోః। పశ్వఙ్గే చ' ఇతి వైజయన్తీ। శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాత-పఙ్కోపమేయాం కైలాసగౌరవేణ పరమేశ్వరవాహనపుఙ్గవేన క్రీడయా శృఙ్గాగ్రోద్ధృతనదీ తటపఙ్కేనోపమాతుం యోగ్యామ్। వృషాణాం పఙ్కోత్ఖననం చ స్వభావః, యథా రఘువంశే -- 'మనోదగ్రాః కకుద్మన్తః సరితాం కూలముద్రజాః' ఇతి, శృఙ్గాగ్రలగ్నామ్బుదవప్రపఙ్కః ఇతి చ । హర్షచరితే చ 'ప్రకటకలఙ్కముదయమానం విశఙ్కటవిషాణోత్కీర్ణపఙ్కాఙ్క-శాక్వరకకుదసఙ్కాశమ్' ఇతి । అత్రోపమాలఙ్కారః ॥ 52 ॥

శ్లో॥ తం చేద్వాయౌ సరతి సరళస్కన్ధసఙ్ఘట్టజన్మా
బాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః।
అర్హస్యేనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై-
రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్॥ 53

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తమ్, చేత్, వాయౌ, సరతి, సరళ-స్కన్ధ-సంఘట్టజన్మా,
బాధేత,+ఉల్కా-క్షపిత-చమరీ-వాల-భారః, దవాగ్నిః।
అర్హసి,+ఏనమ్, శమయితుమ్, అలమ్, వారి-ధారా-సహస్రైః,
ఆపన్న+ఆర్తి-ప్రశమన-ఫలాః, సమ్పదః, హి,+ఉత్తమానామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

వాయౌ	=	వాయువు,
సరతి(సతి)	=	వీచుచుండగా,
సరళ..........జన్మా	=	దేవదారువృక్షముల బోదెలయొక్క ఒఱపిడి వలన ఉద్భవించినదియు,
ఉల్కా.........భారః	=	రవ్వలచేత కాల్చబడిన చమరీ మృగముల కేశముదాయము కలదియు,
దవాగ్నిః	=	దావానలము,
తమ్	=	ఆ హిమవత్పర్వతమును,
బాధేత చేత్	=	బాధించిన యెడల,
ఏనమ్	=	ఈ దవాగ్నిని,
వారి.........సహస్రైః	=	జలధారాపరంపరలచేత,
అలమ్	=	అత్యంతము,
శమయితుమ్	=	చల్లార్చుటకు,
అర్హసి	=	అర్హుడవు,
ఉత్తమానామ్	=	మహనీయులయొక్క,

సంపదః = సంపదలు,
ఆపన్న.....ఫలాః హి = ఆర్తుల ఆపన్నివారణమే ఫలములుగా గలవి గదా!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! వాయువు వీచుచుండగా, దేవదారు వృక్షముల బోదెల యొక్క ఒఱపిడివలన ఉద్భవించినదియు, రవ్వలచేత కాల్చబడిన చమరీమృగముల కేశసముదాయము కలదియునగు, దావానలము ఆ హిమవత్పర్వతమును బాధించిన యెడల ఈ దవాగ్నిని జలధారాపరంపరలచేత అత్యన్తము చల్లార్చుటకు అర్హుడవు. మహనీయులయొక్క సంపదలు ఆర్తుల ఆపన్నివారణమే ఫలములుగా గలవి గదా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

వాయౌ–(స.ఏ.), సరతి–(క్రియ), సరళ...జన్మా–(ప్ర.ఏ.), ఉల్కా...భారః–(ప్ర.ఏ.), దవాగ్నిః–(ప్ర.ఏ.), తమ్–(ద్వి.ఏ.), బాధేత–(క్రియ), చేత్–(అవ్య.), ఏనమ్– (ద్వి.ఏ.), వారి....సహస్రైః–(తృ.బ.), అలమ్–(అవ్య.), శమయితుమ్–(కృత్తు), అర్హసి–(క్రియ), ఉత్తమానామ్–(ష.బ.), సంపదః–(ప్ర.బ.), ఆపన్న....ఫలాః–(ప్ర.బ.), హి–(అవ్య.).

2) సమాసములు:–

అ) సరళానాం స్కన్ధాః సరళస్కన్ధాః (ష.త.), సరళస్కంధానాం సంఘట్టః, (ష.త.), తస్మాత్, జన్మ యస్య సః, (వ్యధికరణబహువ్రీహిః).

ఆ) ఉల్కాభిః క్షపితాః (తృ.త.), వాలానాం భారాః (ష.త.), చమరీణాం వాలభారాః (ష.త.), ఉల్కాక్షిపితాః చమరీవాలభారాః యేన సః, ఉల్కా..భారః, బహువ్రీహిః

ఇ) వారీణాం ధారాః వారిధారాః (ష.త.), వారిధారాణాం సహస్రైః, వారిధారాసహస్రైః (షష్ఠీతత్పురుషః).

ఈ) ఆపన్నానాం ఆర్తిః ఆపన్నార్తిః (ష.త.), తస్యాః ప్రశమనమ్, ఆపన్నార్తిప్రశమనమ్, (ష.త.), తదేవ ఫలం యాసాం తా ఆపన్నార్తిప్రశమనఫలాః, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) తం చేత్ > త్వం చేత్, 2) సరతి > స్ఫురతి, వహతి, 3) క్షపిత>క్షయిత.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **అలమ్ :–** 1) మహామహోపాధ్యాయుడు శ్రీ మల్లినాథసూరి దృష్టిపథము నుండి జారి వ్యాఖ్యకు నోచుకొనని పదముగ వ్యాఖ్యానకారులచే గుర్తింపబడినది.

2) "అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణనిషేధేషు" – అవ్యయకోశః.
(భూషణే – **పర్యాప్తౌ** – శక్తౌ – వారణే – నిషేధే).

3) శ్లో॥ *గతే తస్మిన్ సమాజగ్ముర్ భయాయ ప్రతి మైథిలీమ్।*
రాక్షస్యో రావణప్రీత్యై క్రూరం చోచురలం ముహుః॥

ఆ)**దవాగ్నిః :-**1) దవః-దునోతి పీడయతీతి। దు+అచ్। దు ఉపతాపే+'ఋదోరప్'ఇత్యప్.

2) శ్లో॥ వనవహ్నిర్**దవో** దావో ...... - హలాయుధకోశః (70)

3) శ్లో॥ *పటుతర**దవ**దాహోచ్ఛుష్కసస్యప్రరోహాః*
పరుష పవనవేగోత్క్షిప్తసంశుష్కపర్ణాః।
దినకరపరితాపక్షీణతోయాస్సమన్తా-
ద్విదధతి భయముచ్చైర్వీక్ష్యమాణా వనాన్తాః॥ - ఋతుసంహారః 1-22

శ్లో॥ *వికచనవకుసుమ్భస్వచ్ఛసిన్దూరభాసా*
ప్రబలపవనవేగోద్భూతవేగేన తూర్ణమ్।
తటవిటపిలతాగ్రాలిఙ్గనవ్యాకులేన
దిశి దిశి పరిదగ్ధా భూమయః పావకేన॥ *1-24*

శ్లో॥ *జ్వలతి పవనవృద్ధః పర్వతానాం దరీషు*
స్ఫుటతి పటునినాదైః శుష్కవంశస్థలీషు।
ప్రసరతి తృణమధ్యే లబ్ధవృద్ధిః క్షణేన
*గ్లపయతి మృగవర్గం ప్రాన్తలగ్నో **దవాగ్నిః**॥* *1-25*

ఇ)**వాయుః :-** ఉణాదిసూత్రమ్ (1-1) -కృవాపాజిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణ్।
(కారుః, వాయుః, సాయుః, జాయుః, స్వాదు, సాధుః, ఆశు, ఆశుః)

2) వాతి గచ్ఛతి జానాతి వేతి **వాయుః**, పవనః, పరమేశ్వరో వా।

3) శ్లో॥ *పవనః శ్వసనో **వాయు** ర్మరుదనిలో మారుతో జగత్ప్రాణః।*
పృషదశ్వః పవమానః ప్రభఞ్జనః స్పర్శనో వాతః॥

శ్లో॥ *నభస్వాన్మాతరిశ్వా చ-సమీరశ్చ సమీరణః।*
సదాగతి ర్గన్ధవహో-హరిః ప్రోక్తో మహాబలః॥ - హలాయుధకోశః

4) "పృథివ్యాపస్తేజో**వాయు**రాకాశమితి భూతాని" - గౌ.న్యా.సూ. 1-1-13.
(పృథివి-జలము-తేజస్సు-వాయువు-ఆకాశము - పంచభూతములు)

5) "రూపరహితస్పర్శవాన్ వాయుః" -తర్కసంగ్రహము.
'రూపములేనిదై, స్పర్శగలదివాయువు' అను వాయులక్షణము దోషములు లేని విశుద్ధలక్షణము.

ఈ) **-చమరీవాలభారః :-**

శ్లో॥ *లజ్జా తిరశ్చాం యది చేతసి స్యా-దసంశయం పర్వతరాజపుత్ర్యాః।*
*తం కేశపాశం ప్రసమీక్ష్య కుర్యు-**ర్వాల**ప్రియత్వం శిథిలం **చమర్యః**॥*

పార్వతీదేవి లోకోత్తరసౌందర్యము "పశుపక్ష్యాదులకు సిగ్గుపడుట తెలిసినచో,

అప్పుడు చమరీమృగములు పార్వతీదేవియొక్క కేశసమ్పదను చూచి, తమ తోక కుచ్చుల మీది ప్రేమను విడిచి పెట్టుట జరుగును".- కుమారసమ్భవమ్ (1-48)

5) క్రియారూపములు:- 1) బాధేత, 2) అర్హసి

1) బాధృ-విలోడనే (బాధించుట), భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ. విధిలిఙ్ - ప్ర.పు.ఏ.వ.- **బాధేత** - బాధేయాతామ్ - బాధేరన్.

2) అర్హ (అర్హ్) పూజాయామ్ (పూజించుట), భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్ - **అర్హసి** - అర్హథః - అర్హథ.

6) అలంకారములు:- 'అర్థాన్తరన్యాసము' - లక్షణమ్ -

"సామాన్యేన విశేషః - సామాన్యం వా యదా విశేషేణ।
కథితః సమర్థితోఽర్థో - భవతి తదార్థాన్తరన్యాసః॥" ఏకావళి

సామాన్యముచే విశేషము కాని, విశేషముచే సామాన్యముకాని సమర్థత మగునేని 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార' మగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- తమితి। వాయౌ వనవాతే సరతి వాతి సతి సరలానాం దేవదారు ద్రుమాణాం స్కన్ధాః ప్రదేశవిశేషాః । "అస్త్రీ ప్రకాణ్డః స్కన్ధః స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోః" ఇత్యమరః । తేషాం సఙ్ఘట్టణేన సఙ్ఘర్షనేన జన్మ యస్య స తథోక్తః । జన్మోత్తర పదత్వాద్వ్యధికరణోఽపి బహువ్రీహిః సాధురిత్యుక్తమ్ । ఉల్కాభిః స్ఫులిఙ్గైః క్షపితా నిర్దగ్ధాశ్చమరీణాం బాలభారాః కేశసమూహా యేన । దవ ఏవాగ్నిర్దవాగ్నిర్వనవహ్నిః । "వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీష్యతే" ఇతి యాదవః । తం హిమాద్రిం బాధేత చేత్ పీడయేద్యది, ఏనం దవాగ్నిం వారిధారాసహస్రైః శమయితుమర్హసి । యుక్తం చైతదిత్యాహ -- ఉత్తమానాం మహతాం సమ్పదః సమృద్ధయ ఆపన్నానామార్తానామార్తి-ప్రశమనమాపన్నివారణమేవ ఫలం ప్రయోజనం యాసాం తాస్తథోక్తా హి । అతో హిమాచలస్య దావానలస్త్వయా శమయితవ్య ఇతి భావః ॥ 53॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- తం చేద్వాయాబితి । హే సరళ! నికృతిరహిత సాధో! చేద్యది, వాయౌ ప్రాణపవనే సరతి ప్రయాతి సతి, మరణసమయే । స్కన్ధస్య సఙ్ఘట్టః సఙ్ఘట్టనం తస్మాత్ జన్మ యస్యాః సా వాధా మరణవ్యథా । సైవాప్రతికార్యత్వాద్వినాశకత్వాచ్చ ఉల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః స ఏతా ఆగమిష్యతి । తదా త్వం శం కల్యాణం తం ఏనమ్। శ్వేతగఙ్గాయా దక్షిణతటస్థం శ్వేతమాధవమహామత్స్యయోర్మధ్యే ముక్తిశిలాయాం వర్తమానం మత్పాదన్యాసం అయితుం గన్తుమర్హసి । అయ గతౌ । వారిధారాసహస్రై స్తీర్థాన్తరైర్బహుభిరలం వ్యర్థమ్। హి యస్మాత్ తైస్తీర్థాన్తరైరుత్తమానామాపన్నానాం పాపం ప్రాప్తానామార్తైః పాపజన్యదుఃఖస్య ప్రశమనమేవ ఫలం యాసాం తాః సమ్పదో భవన్తి। అత్ర త్వనుత్తమానామపి సద్యో ముక్తిరేవ ।

"యువయోరన్తరాలే యే ప్రాణాంస్త్యక్ష్యన్తి మానవాః।
తిర్యఞ్చోఽపి చ కీటా వా ధ్రువం తే ముక్తిమాప్నుయుః॥

ఇతి వచనాత్। వాధా ఆఏ తా ఇతి స్థితే యాజిత్యాకార లుక్ (?)। అనిషేధేత్యాదినా ఆఙ్లుక్ । ఇగతావిత్యస్మాత్తజి । ఏతా, అన్యస్యాపి కాన్తారమధ్యే దావాగ్నినా వేష్టితస్య మత్పాదపద్మశ్రయణమేవ శరణం నిర్వాపణార్థమ్ । దేశాన్తరాదానీయ సేచితైర్వారిభిః కిం భవతి ॥ 53 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథాధ్వశ్రమశమనకృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారద్వారమాహ-- తమితి। తం య ఏవం తవ కృతోపకారం తమ్ । వాయౌ సరతి మారుతే ప్రవర్తమాన ఇతి, సహాయ సమ్పదా సమ్భృతమదత్వాద్దుఃసహత్వమగ్నేః ప్రకాశ్యతే, అన్యథా ప్రబలబాధా భావాత్। సరలాః తరువిశేషాః, తత్ప్రకాణ్డానాం పరస్పరనిష్పేక్షనిష్పన్నః। బాధేత చేతిది। దవబాధాయాః కాదాచిత్కత్వాత్త్వదుపగమే తథా సమ్భవతి చేదిత్యర్థః। తస్య బాధా నామ రాజ్ఞ ఇవ తదాశ్రయిణాం పీడా । ఉల్కాభిః అలాతైః నాశితః చమరీణాం వాలనివహో యేన। ఉల్కేత్యనాయాసేనానేకధా నాశకత్వం ద్యోత్యతే, చమరీతి తు వాలానాం సౌకుమార్య సౌన్దర్యాతిశయః। వాలా రోమాణి। భారశబ్దేన తాభిరతిలోభేన రక్ష్యమాణత్వాదేకవాలస్యాపి అవిచ్ఛేదేన సామగ్ర్యా దుర్వహత్వం ధ్వన్యతే, యథా మాఘః--'సజ్జీర్ణకీచకవనస్థలితైకవాల -విచ్ఛేదకాతరధియశ్చలితుం చమర్యః।' ఇతి। గిరిరాజస్య రాజచిహ్నభూతచామరక్షపణేన చాశుశుక్షణేరత్యపకారిత్వాదవశ్యదణ్డ్యత్వమనేన విశేషణేన ప్రతిపాద్యతే । దవాగ్నిరితి । అసంస్కృతానామకృత్యకరణేష్వహో నిర్బన్ధ ఇతి భావః । ఏనం దవాగ్నిమ్। అలం శమయితుం నిఃశేషం నిర్వాపయితుమ్, 'అగ్నేః శేషమృణాత్ శేషం శత్రోః శేషం న శేషయేత్' ఇతి వచనాత్। వారిధారాసహస్రైః ఝుటిత్యసఙ్ఖ్యవారిధారావికిరణైః, అతిపాతికే కార్యే మాన్ద్యస్యాయుక్తత్వాదితి భావః। న కేవలం ప్రత్యుపచికీర్షయా, అపి తు ఆర్తాను-కమ్పయాప్యేతదనుష్ఠేయమిత్యాహ-ఆపన్నార్తిప్రశమనఫలా ఇతి। ఆపన్నాః స్వయమప్రతి విధేయైర్దుఃఖహేతుభిరాక్రాన్తాః, తేషాం జనానామార్తేర్దుఃఖస్య ప్రకర్షేణ శమనం దుఃఖ నివారణేన యత్, తదేవ ఫలం ప్రయోజనం యాసాం తాః। సమ్పదః ద్రవిణాది విభూతయః । సమ్పద ఇతి బహువచనేన, యయా కయాపి విధయా వర్తమానా సర్వాపి విభూతిః శరీరాదికమపి పరోపకరణమౌశీనరాదివదితి ద్యోత్యతే । హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ। ఉత్తమానామ్ ఉన్నతహృదయత్వేన। సమ్మతానామ్। బహువచనేన, యో య ఉత్తమస్తస్య తస్యాయమేవ స్వభావ ఇతి విభావ్యతే । అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 53

శ్లో॥ యే సంరమ్భోత్పతనరభసాః స్వాఙ్గభఙ్గాయ తస్మి-
న్ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లఙ్ఘయేయుర్భవన్తమ్।
తాన్కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణా-
న్కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః॥ **54**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:-

యే, సంరమ్భ+ఉత్పతన-రభసాః, స్వ+అఙ్గ-భఙ్గాయ, తస్మిన్,
ముక్త+ అధ్వానమ్, సపది, శరభాః,+లఙ్ఘయేయుః,+భవన్తమ్,
తాన్, కుర్వీథాః,+తుముల-కరకా -వృష్టి-పాత+అవకీర్ణాన్,
కే, వా, న, స్యుః, పరిభవపదమ్, నిష్ఫల+ఆరమ్భయత్నాః.

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తస్మిన్	=	ఆ హిమవత్పర్వతమున,
సంరమ్భ...రభసాః	=	తొట్రుపాటుచే పైకి దుముకుటయందు వేగముగలవైన,
యే	=	ఏ,
శరభాః	=	శరభమృగములు,
ముక్త+అధ్వానమ్	=	వదిలిన మార్గము కలవాడవైన,
భవన్తమ్	=	నిన్ను,
స్వ+అఙ్గ-భఙ్గాయ	=	తమ అవయవముల భగ్నతకొఱకు,
సపది	=	తటాలున,
లఙ్ఘయేయుః	=	దుముకునో,
తాన్	=	ఆ శరభములను,
తుముల...అవకీర్ణాన్	=	తెరపిలేని వడగండ్ల వాన కురియుటచేత చెల్లాచెదరగునవిగా,
కుర్వీథాః	=	చేయుము,
నిష్ఫల...ప్రయత్నాః	=	నిష్ప్రయోజనమైన పనులయందు ప్రయత్నముగలవారు,
కే వా	=	ఎవరు మాత్రము,
పరిభవపదమ్	=	తిరస్కారపాత్రము,
న **స్యుః**	=	కారు (ఎవరైనను తిరస్కారపాత్రులగుదురని భావము).

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ హిమవత్పర్వతమున తొట్రుపాటుచే పైకి దుముకుట యందు వేగముగలవైన ఏ శరభమృగములు, వదలిన మార్గము కలవాడవైన నిన్ను, తమ అవయవముల భగ్నతకొఱకు తటాలున దుముకునో, ఆ శరభములను తెరపిలేని వడగండ్లవాన కురియుటచేత చెల్లాచెదరగునవిగా చేయుము. "నిష్ప్రయోజనమైన పనులయందు ప్రయత్నము గలవారెవరైనను తిరస్కారపాత్రము కాక తప్పదు?"

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు - అవ్యయములు - కృత్తులు - క్రియలు:-

తస్మిన్-సప్తమీవిభక్తి (ఏకవచనమ్), సం....రభసాః-ప్రథమావిభక్తి (బహువచనమ్), యే-ప్రథమావిభక్తి (బహువచనమ్), శరభాః-ప్రథమావిభక్తి (బహువచనమ్), ముక్తా-ధ్వానమ్-ద్వితీయావిభక్తి (ఏకవచనమ్), భవన్తమ్- ద్వితీయావిభక్తి (ఏకవచనమ్), స్వాఙ్గభఙ్గాయ-చతుర్థీవిభక్తి (ఏకవచనమ్), సపది-అవ్యయమ్, లఙ్ఘయేయుః-క్రియ, తాన్-ద్వితీయావిభక్తి (బహువచనమ్), తుముల...అవకీర్ణాన్-ద్వితీయావిభక్తి

(బహువచనమ్), కుర్వీథాః–క్రియ, నిష్ఫలప్రయత్నాః–ప్రథమావిభక్తి (బహువచనమ్), కే–ప్రథమావిభక్తి (బహువచనమ్), పరిభవపదమ్–ప్రథమావిభక్తి (ఏకవచనమ్), న–అవ్యయమ్, స్యుః–క్రియ.

2) సమాసములు:–

అ) సంరమ్భేణ ఉత్పతనమ్, సంరమ్భోత్పతనమ్ (తృతీయాతత్పురుషః), సంరమ్భోత్పతనే రభసః యేషాం తే సంరమ్భోత్పతనరభసాః – బహుౖవ్రీహిః.

ఆ) అఙ్గానాం భఙ్గః అఙ్గభఙ్గః (షష్ఠీతత్పురుషః), స్వస్య అఙ్గభఙ్గః స్వాఙ్గభఙ్గః (షష్ఠీతత్పురుషః) తస్మై – స్వాఙ్గభఙ్గాయ.

ఇ) ముక్తః అధ్వా యేన ముక్తాధ్వా (బహువ్రీహిః), తమ్ ముక్తాధ్వానమ్.

ఈ) తుములాశ్చ తాః కరకాః, తుములకరకాః (కర్మధారయః) తాసాం వృష్టిః, తుములకరకావృష్టిః (షష్ఠీతత్పురుషః) తస్యాః పాతః (షష్ఠీతత్పురుషః) తుములకరకావృష్టిపాతః తేన అవకీర్ణాః తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాః (తృతీయాతత్పురుషః), తాన్ తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాన్.

ఉ) పరిభవస్య పదమ్ పరిభవపదమ్ (షష్ఠీతత్పురుషః).

ఊ) ఆరమ్భేషు యత్నః ఆరమ్భయత్నః (సప్తమీతత్పురుషః), నిష్ఫల ఆరమ్భయత్నః యేషాం తే నిష్ఫలారమ్భయత్నాః (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:–

1) సంరమ్భోత్పతనరభసాః > త్వాం ముక్తధ్వనిమసహనాః. 2) స్వాఙ్గభఙ్గాయ > కాయభఙ్గాయ. 3) ముక్తాధ్వానం సపది > ముక్తధ్వానం సపది. 4) శరభాః > సరభాః. 5) లఙ్ఘయేయుర్భవన్తమ్ > లంఘయిష్యన్త్యలఙ్ఘ్యమ్, లంబయేయుర్భవన్తమ్. 6) వృష్టిపాతావ > వృష్టిహాసావ. 7) కే వా న > కేషాం న. 8) యత్నాః > పాశాః

4) పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణములు – కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **శరభః**

1) శౄ – అభచ్, ఉణాదిసూత్రమ్ 3.122
కశ్శాశలికలిగర్దిభ్యో ऽభచ్. కరభః । శరభః । శలభః । (కలభః) । గర్దభః ।
శృణాతీతి శరభః, అరణ్యానాం మధ్యే హింసక విశేషపశుజాతిః ।

2) శ్లో॥ శ్వసితి విహగవర్గః శీర్ణపర్ణద్రుమస్థః
కపికులముపయాతి క్లాన్తమద్రేర్నికుఞ్జమ్।
భ్రమతి గవయయూథః సర్వతస్తోయమిచ్ఛ
ఞ్శరభ కులమజిహ్మం ప్రోద్ధరత్యమ్బుకూపాత్ ॥

(మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచిత ఋతుసంహారః, గ్రీష్మవర్ణనం ప్రథమఃసర్గః–23 శ్లోకః)

.....గౌరవనీయమైన శరభముల గుంపు బావినుండి నీటిని పైకి ఎత్తుకొనుచున్నది.

3) 'అష్టపాదః శరభః సింహఘాతీ' – మహాభారతమ్.

4) "A fabulous animal said to have 8 legs and to be stronger than a lion." **(Apte).** It is of a fierce untractable nature.

ఆ) **ముక్తాధ్వానమ్ – లఙ్ఘయేయుః**

1) *"యే త్వాం ముక్తధ్వనిమసహనాః స్వాఙ్గభఙ్గాయ తస్మిన్,*
దర్పోత్సేకాదుపరి శరభా లఙ్ఘయిష్యత్యలఙ్ఘ్యమ్।

అనుపాఠము సరియైనదని, సారోద్ధారిణి, మేఘలతా, సుమతివిజయ, సనాతన, హరగోవింద, రామనాథ, కళ్యాణమల్ల, విల్సన్ మొదలైనవారు స్వీకరించినట్లు 'నందార్గికర్' పేర్కొనినాడు.

ఈ శ్లోకము ప్రక్షిప్తమనిచెప్పి ప్రొఫెసర్ ఈశ్వరచంద్ర విద్యాసాగరుడు దానికి కారణములు తెలుపలేదు.

ఇ) **సంరమ్భా –**

1) శ్లో॥ సపది ముకులితాక్షీం రుద్ర**సంరమ్భ** భీత్యా
దుహితరమనుకమ్ప్యామద్రిరాదాయ దోర్భ్యామ్।
సురగజ ఇవ బిభ్రత్ పద్మినీం దన్తలగ్నాం
ప్రతిపథగతిరాసీద్వేగదీర్ఘీకృతాఙ్గః॥ (కుమారసంభవమ్ 3-76)

'రుద్రుని తొట్రుపాటు(కోపము)వలన కన్నులుమూసికొనినదియును, కనికరింపబడ దగినదియును ఐన తన కొమార్తె (పార్వతీదేవి) ను ఐరావతము తొండముతో గుచ్చిపట్టుకొనిన తామరకాడవలె తన చేతులమీదికి తీసికొని వేగముగ నడుచుటకై శరీరమును దీర్ఘీకృతముజేసి, ఆయా మార్గములందు అనుగుణముగ నడువసాగెను.'

2) శ్లో॥ అపనీతశిరస్త్రాణాః శేషాస్తం శరణం యయుః।
ప్రణిపాతప్రతీకారః **సంరమ్భో** హి మహాత్మనామ్। (రఘువంశం 4.64)

'చావగా మిగిలిన సైనికులు తమ తమ శిరస్త్రాణములను తొలగించి, ఆ రఘుమహారాజును శరణుజొచ్చిరి. మహాత్ముల సంరంభమునకు ప్రణామమే ప్రతీకారము కదా!'

5) క్రియారూపములు:– 1) **లఙ్ఘయేయుః,** 2) **కుర్వీథాః,** 3) **స్యుః**

1) అ) లఘి–గతావభోజనే, భ్వాదిప్రకరణమ్, ఆత్మనేపదీ. ద్వికర్మకమ్, సేట్.
ఆ) ణిజన్తము, లిఙ్ – ప్ర.పు.బ.లఙ్ఘయేత్ – లఙ్ఘయేతామ్ – **లఙ్ఘయేయుః**

2) అ) డుకృఞ్(కృ)–కరణే, తనాదిప్రకరణమ్, ఉభయపదీ, సకర్మకమ్, అనిట్.
ఆ) విధిలిఙ్ – మ.పు.ఏ. ఆత్మనేపదీ. **కుర్వీథాః**–కుర్వీయాథామ్–కుర్వీధ్వమ్.

3) అ) అస(అస్) భువి (ఉండుట) భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
ఆ) విధిలిఙ్ – ప్ర.పు.బ. స్యాత్ – స్యాతామ్ – **స్యుః**

6) అలంకారము:-

అ) చతుర్థపాదముచే తృతీయపాద సమర్థనమగుట అర్థాన్తరన్యాసము. లక్షణమ్-

శ్లో॥ సమర్థనం విశేషస్య సామాన్యేనాన్య తేన వా।
ఆహురర్థాన్తరన్యాసం సా ధర్మ్యేణేతరేణ వా॥

వృత్తిః - విశేషస్య సామాన్యేన, సామాన్యస్య విశేషేణ వా సమర్థనమర్థాన్తరన్యాసః । అర్థాన్తరస్య విశేషస్య సామాన్యస్యవా సమర్థకతయా న్యాస ఇత్యన్వర్థోఽయమ్। సమర్థనఞ్చ ఇదమేవ మనేవం వా స్యాదితి సందేహస్య ప్రతిబన్ధకమిద మిత్థ మేవేత్యవధారణమ్। నిశ్చయ ఇతి యావత్। *అలంకారమణిహారేర్థాన్తరన్యాససరః(63)*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- య ఇతి । తస్మిన్ హిమాద్రౌ సంరమ్భః కోపః । "సంరమ్భః సమ్భ్రమే కోపే" ఇతి శబ్దార్ణవే । తేనోత్పతన ఉత్ప్లవనే రభసో వేగో యేషాం తే తథోక్తాః । "రభసో వేగహర్షయోః" ఇత్యమరః । యే శరభా అష్టాపదమృగవిశేషాః । "శరభః శలభే చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాన్తరే" ఇతి విశ్వః । ముక్తోఽధ్వా శరభోత్ప్లవనమార్గో యేన తం భవన్తం సపది స్వాఙ్గభఙ్గాయ లఙ్ఘయేయుః । సంభావనాయాం లిఙ్ । భవతోఽతిదూరత్వాదఙ్గ భఙ్గాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి లఙ్ఘనస్యేత్యర్థః । తాన్ శరభాంస్తుములాః సఙ్కులాః కరకా వర్షోపలాః । "వర్షోపలస్తు కరకా" ఇత్యమరః । తాసాం వృష్టిస్తస్యాః పాతేనావకీర్ణాన్విక్షిప్తాన్ కుర్వీథాః కురుష్వ । విధ్యర్థే లిఙ్ । క్షుద్రోఽప్యధిక్షిపన్నప్రతిపక్షః సద్యః ప్రతిక్షేప్తవ్య ఇతి భావః । తథా హి - ఆరభ్యన్త ఇత్యారమ్భాః కర్మాణి, తేషు యత్న ఉద్యోగః స నిష్ఫలో యేషాం తథోక్తాః, నిష్ఫలకర్మోపక్రమా ఇత్యర్థః । అతః కే వా పరిభవపదం తిరస్కారపదం న స్యుర్న భవన్తి ? సర్వ ఏవ భవన్తీత్యర్థః । యదత్ర "ఘనోపలస్తు కరకే" ఇతి యాదవ వచనాత్ 'కరక' శబ్దస్య నియతపుంలిఙ్గతాభిప్రాయేణ "కరకాణామవృష్టిః" ఇతి కేషాం చిద్వ్యాఖ్యానం, తదన్యే నానుమన్యన్తే, "వర్షోపలస్తు కరకా" ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామినా - "కమణ్డలౌ చ కరకః సుగతే చ వినాయకః" ఇతి నానార్థే, పుంస్యపి వక్ష్యతి' ఇతి వదతోభయలిఙ్గతాప్రకాశనాత్ । యాదవస్య తు పుంలిఙ్గతావిధానే తాత్పర్యం, న తు స్త్రీలిఙ్గతానిషేధ ఇతి న తద్విరోధోఽపి । "కరకస్తు కరఙ్కే స్యాద్దాడిమే చ కమణ్డలౌ। పక్షిభేదే కరే చాపి కరకా చ ఘనోపలే" ఇతి విశ్వప్రకాశవచనే తూభయలిఙ్గతా వ్యక్తైవేతి న కుత్రాపి విరోధవార్తా । అత ఏవ రుద్రః - "వర్షోపలస్తు కరకా కరకోఽపి చ దృశ్యతే" ఇతి ॥ 54 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ప్రత్యాహారమాహ-య ఇతి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తస్మిన్ శ్రీపురుషోత్తమే। దర్పోత్సేకాద్గర్వాతిశయాత్ । స్వాఙ్గభఙ్గాయ స్వస్య హస్త్యశ్వరథ పాదాతిరుపసేనాఙ్గస్య భఙ్గాయ న తు తద్విజయాయ సంరమ్భేణ యత్పతనమభిషేణనమ్। తత్ర రభసా ఉత్సుకాః । ఉపరి శరభాః ఉపరిష్టాస్యతః శరస్య వాణస్యేవ భా యేషామ్। మర్మస్పృశ ఇత్యర్థః । ఈదృశా యే రాజానో గాలమాధవప్రభృతయో భవన్తం త్వాం

లఙ్ఘయేయుస్త్వం తాన్ రాజ్ఞః। తుములేన రణసఙ్కులేన కరో ద్రవ్యాదానమేవ కావృష్టిరీష ద్వృష్టిస్తయా। హాసేన భఙ్గదర్శనజావహాసేన అవకీర్ణాన్ తిరస్కృతాన్ కుర్వీథాః। (కే వా నిష్ఫలారమ్భయత్నాః పరిభవపదం న స్యుః) ॥ 54 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్ర కేచన దుర్జనాస్త్వాం పరిబుభూషన్తి, తానకరుణముప మర్దయేత్యాహ – యే సంరమ్భేతి। సంరమ్భోత్పతనరభసాః శిఖరిశృఙ్గతుఙ్గస్య భవతో లఙ్ఘనోద్యోగే ప్రథమమశక్యతయా భగ్నే, పునః సరోషనిర్బన్ధం యల్లఙ్ఘనార్థముత్ప్లవనమ్, తత్ సంరమ్భేణోత్పతనం తస్మిన్, స్వనాశమప్యనవేక్షమాణః క్రమముల్లఙ్ఘయన్ యః సత్వరో వ్యాపారః, స రభసో యేషామ్। 'ఆవేశ ఏవ విషయే ప్రతిఘాతిని రోషవాన్। అనుబన్ధీ చ భూయోఽపి సంరమ్భత్వం ప్రపద్యతే ॥' ఇతి, 'సర్వాత్యయానవేక్షీ తు త్వరావాన్ లఙ్ఘితక్రమః। అశక్యః సోఢుమన్యైశ్చ వ్యాపారో రభసః స్మృతః॥' ఇతి చ దివాకరః॥ స్వాఙ్గభఙ్గాయ అశక్యప్రవృత్తౌ ప్రస్తరపతనేన విశీర్ణశరీరతారూపం ఫలం ప్రాప్తుమ్, న పునః ఫలాన్తరాయేతి భావః। తస్మిన్ హిమవతి। ముక్తాధ్వానం తత్సఞ్చరణసరణిపరిహారేణ విశ్రమార్థం క్వచిత్కోణే నిషణ్ణమ్। అనేన తేషాం నిరపరాధబాధకత్వాద్దణ్డ్యత్వమఖణ్డమేవేతి ద్యోత్యతే। సపది అచిన్తితమేవ। శరభాః పదాష్టకవిశిష్టా దుష్టమృగాః॥ 'శరభశ్చ గజారాతి రుత్పాదశ్చాష్టపాదపి' ఇతి వైజయన్తీ। బహువచనేన ఏకస్య మోహాదపచారే క్షన్తవ్యేఽపి బహూనాం బుద్ధిపూర్వమైకమత్యేన కరణే కః క్షమాయాః ప్రసఙ్గ ఇతి వ్యజ్యతే। కుర్వీథా ఇతి విధిః, న తు దయయా కథఞ్చిదపి నివర్తనీయమితి భావః, 'అవధ్యే యో భవేద్దోషో వధ్యమానే నృపాత్మజ। స వధ్యస్యావధే దృష్ట ఇతి ధర్మవిదో విదుః ॥' ఇతి స్మరణాత్। తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాన్ సఙ్కులమేఘోపలవర్షపాతనవిశీర్ణాన్। 'మేఘోపలాస్తు కరకాః' ఇత్యమరః। భయపలాయితవియుక్తదారదారకాన్ గిరిగుహాదిషు నిలీయ స్వరక్షణ –పరానిత్యర్థః। ఉచితమేవైతదనుచితకారిణాం దైవప్రాతికూల్యాదిత్యాహ––కేషామితి। బ్రహ్మాదీనాం మహాత్మనామపి పురహరనిన్దాదిషు శిరశ్ఛేదాదిదర్శనాన్న కస్యాపీతి భావః॥ పరిభవఫలాః స్వగర్వభఙ్గమాత్రప్రయోజనాః। నిష్ఫలారమ్భయత్నాః విశిష్టప్రయోజన శూన్యేషు కార్యేషు చాపలమాత్రేణోద్యోగాః॥ యత్నా ఇతి బహువచనం క్రియాసమభిహారస్యా –సహ్యతాం దర్శయతి। అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 54 ॥

శ్లో॥ తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాసమర్ధేన్దుమౌళేః
శశ్వత్సిద్ధైరుపచితబలిం భక్తినమ్రః పరీయాః॥
యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధూతపాపాః
కల్పిష్యన్తే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్దధానాః॥ 55

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– తత్ర, వ్యక్తమ్, దృషది, చరణ–న్యాసమ్, అర్ధ+ఇన్దు–మౌళేః, శశ్వత్, సిద్ధైః,+ఉపచిత–బలిమ్, భక్తి–నమ్రః, పరీయాః॥

యస్మిన్, దృష్టే, కరణ–విగమాత్, ఊర్ధ్వమ్, ఉద్ధూత–పాపాః,
కల్పిష్యన్తే, స్థిర–గణ–పద–ప్రాప్తయే, శ్రద్దధానాః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

తత్ర	=	ఆ హిమవత్పర్వతమునందు,
దృషది	=	ఒక శిలయందు,
వ్యక్తమ్	=	వెల్లడియయినదియు,
శశ్వత్	=	ఎల్లప్పుడు,
సిద్ధైః	=	యోగులచే,
ఉపచితబలిమ్	=	చేయబడిన పూజగలదియును,
అర్ధ+ఇన్దు–మౌళేః	=	శివభగవానునియొక్క,
చరణ – న్యాసమ్	=	పాదన్యాసమును,
భక్తి–నమ్రః	=	భక్తిచే వినమ్రుడవై,
పరీయాః	=	ప్రదక్షిణ మొనర్పుము,
యస్మిన్	=	ఏ పాదన్యాసము,
దృష్టే(సతి)	=	చూడబడగా,
ఉద్ధూత–పాపాః	=	ఎగురగొట్టబడిన పాపములుగలవారై,
శ్రద్దధానాః	=	శ్రద్ధాళువులు,
కరణ–విగమాత్+ఊర్ధ్వమ్	=	దేహత్యాగానంతరము,
స్థిర....ప్రాప్తయే	=	ప్రమథ గణస్థానమును పొందుటకొఱకు,
కల్పిష్యన్తే	=	అర్హులగుచున్నారో.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ హిమవత్పర్వతమునందు ఒక శిలయందు వెల్లడియైనదియు, ఎల్లప్పుడు యోగులచే చేయబడిన పూజగలదియునగు శివభగవానుని పాదన్యాసమును భక్తిచే వినమ్రుడవై ప్రదక్షిణమొనర్పుము. ఏ పాదన్యాసము చూడబడగా ఎగురగొట్టబడిన పాపములు గలవారై శ్రద్ధాళువులు దేహత్యాగానంతరము ప్రమథగణ స్థానమును పొందుటకొఱకు అర్హులగుచున్నారో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తత్ర–(అవ్య.), దృషది–(స.ఏ.), వ్యక్తమ్–(ద్వి.ఏ.), శశ్వత్–(అవ్య.), సిద్ధైః–(తృ.బ.), ఉపచితబలిమ్–(ద్వి.ఏ.), అర్ధేన్దుమౌళేః–(ష.ఏ.), చరణన్యాసమ్–(ద్వి.ఏ.), భక్తినమ్రః –(ప్ర.ఏ.), పరీయాః–(క్రియా), యస్మిన్–(స.ఏ.), దృష్టే–(స.ఏ.), ఉద్ధూత పాపాః –(ప్ర.బ.), శ్రద్దధానాః–(ప్ర.బ.), కరణవిగమాత్–(పం.ఏ.), ఊర్ధ్వమ్–(అవ్య.), స్థిర ......ప్రాప్తయే–(పం.ఏ.), కల్పిష్యన్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) చరణయోః న్యాసః (ష.త.), తమ్, చరణన్యాసమ్.

ఆ) అర్ధశ్చాసౌ ఇందుః అర్ధేన్దుః (కర్మధారయః), అర్ధేన్దుః మౌలౌయస్య సః, (వ్యధికరణ బహుర్రీహిః), తస్య అర్ధేన్దుమౌళేః.

ఇ) ఉపచితో బలిః యస్య తమ్, (బహుర్రీహిః) ఉపచితబలిమ్.

ఈ) భక్త్యా నమ్రః, భక్తినమ్రః, (తృ.త.).

ఉ) కరణస్య విగమః, తస్మాత్ (ష.త.) కరణవిగమాత్.

ఊ) ఉద్ధూతం పాపం యేభ్యః తే, ఉద్ధూతపాపాః (బహుర్రీహిః)

ఋ) గణానాం పదం (ష.త.), స్థిరం చ తత్, స్థిరగణపదం, తస్య ప్రాప్తిః (ష.త.) తస్యైః, స్థిరగణపదప్రాప్తయే.

3) పాఠాంతరములు:- 1) ఉపచితపదమ్ > ఉపహతపదమ్, ఉపహితపదమ్, ఉపహృత పదమ్, 2) ఊర్ధ్వమ్ > దూరమ్, 3) కల్పిష్యన్తే > సంకల్పన్తే, కల్పన్తేఽ స్య.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **శశ్వత్ :-** సర్వకాలసాతత్యనిత్యసహార్థ-ప్రత్యేకాదిషు వర్తతే । - అవ్యయకోశః (**సర్వకాలే**-సాతత్యే-నిత్యే-సహార్థే-ప్రత్యేకార్థే).

శ్లో॥ భూతానుకమ్పా తవ చేదియం గౌ-రేకా భవేత్ స్వస్తిమతీ త్వదన్తే।
*జీవన్ పునః **శశ్వదుపప్లవేభ్యః**-ప్రజాః ప్రజానాథ! పితేవ పాసి॥ -ర.వం.2.48*

"ఓ ప్రజానాథుడా! నీకు జీవులపై దయయుండి, నీ శరీరమును ఈ ధేనువుకై నాకు సమర్పింపదలచినచో, నీ దేహత్యాగానంతరము ఈ నందినీ ధేనువొక్కటే క్షేమముగ నుండును. అట్లుగాక, ధేనువును నేడు నాకు విడిచి నీవు జీవించి యున్నచో - ఎల్లప్పుడు ప్రజలను కన్నబిడ్డలవలె కాపాడవచ్చును గదా!"

ఆ) **ఊర్ధ్వమ్ :-** సారోద్ధారిణి, మేఘలతా, మహిమ, భరత, సనాతన, హరగోవింద, విల్సన్ మొదలగు వ్యాఖ్యానకారులు 'దూరమ్' అను పాఠాన్తరమును స్వీకరించినారు. "దూరం యథా భవతి తథా ఉద్ధూతపాపాః గతకల్మషా నిర్లేశం ప్రనష్టపాప్మానః యదీయ దర్శనేన ప్రధ్వస్తపాతకాః క్షణవినాశి శరీరం పరిత్యజ్య భక్తిభాజః శాశ్వతీం చిరపదవీం లభన్తే ఇతి తాత్పర్యార్థః। ఉక్తఞ్చ। "న కాష్ఠే విద్యతే దేవో న పాషాణేన కర్దమే। భావేషు వర్తతే దేవస్తస్మాద్భావం న సంత్యజేత్" - అని 'సారోద్ధారిణి' విపులీకరించింది.

ఇ) *శ్లో॥ మృదఙ్గం దైవతం విప్రం ఘృతం మధు చతుష్పథమ్।*
ప్రదక్షిణాని కుర్వీత విజ్ఞాతాంశ్చ వనస్పతీన్॥

అని "మృదంగము, దేవత, బ్రాహ్మణుడు, నేయి, తేనె, నాలుగుబాటల కలయిక వీటికి ప్రదక్షిణించడము భారతీయ సంప్రదాయము" అని 'శ్రీకళావ్యాఖ్య' పేర్కొన్నది.

ఈ) **ప్రదక్షిణ-** దేవాలయంలో ప్రదక్షిణ-ఇలా చేయాలని పెద్దల మాట. "నిండు

చూలాలు, చంకన నీటికుండను పెట్టుకొని ఏవిధంగా జాగ్రత్తగా, నెమ్మదిగా ప్రశాంతంగా నడుచునో అలా."

5) క్రియారూపములు:– 1) i) కల్పిష్యన్తే, ii) సంకల్పన్తే – సమ్ ఉపసర్గ, 2) పరీయాః

1) కృపూ(కృప్) సామర్థ్యే (సమర్థుడగుట), భ్వా.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.

i) లృట్–ప్ర.పు.బ.– దిగువ రూపములను 'సంస్కృతవ్యాకరణమ్' పేర్కొన్నది.

1) కల్పిష్యతే – కల్పిష్యేతే – **కల్పిష్యన్తే**

2) కల్ప్స్యతే – కల్ప్స్యేతే – కల్ప్స్యన్తే

3) కల్ప్స్యతి – కల్ప్స్యతః – కల్ప్స్యన్తి

ii) లట్–ప్ర.పు.బ.– కల్పతే – కల్పేతే – **కల్పన్తే.**

2) 'పరి' ఉపసర్గ, ఇణ్(ఇ)గతౌ (వెళ్ళుట),అ.ప్ర.,సకర్మకమ్,సేట్, ఆత్మనేపదీ.

విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **పరీయాః**–పరీయాతమ్–పరీయాత.

6) అలంకారములు:– 1) ఇందు 'అవసరాలంకార'మున్నదని 'సారోద్ధారిణి' పేర్కొని లక్షణమును పేర్కొన్నది.

"అర్థాన్తరముత్కృష్టం సరసం యది చోపలక్షణం క్రియతే।
అర్థస్య తదభిధానం సఙ్గతో యత్ర సోఽవసరః॥"

2) 'సుమతీవిజయ' ఇందు హేత్వలంకారమున్నదని పేర్కొన్నది.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తత్రేతి । తత్ర హిమాద్రౌ దృషది కస్యాఞ్చిచ్ఛిలాయాం వ్యక్తం ప్రకటం శశ్వత్ సదా సిద్ధైర్యోగిభిః । "సిద్ధిర్నిష్పత్తియోగయోః" ఇతి విశ్వః । ఉపచితబలిం రచిత పూజావిధిమ్। 'బలిః పూజోపహారయోః' ఇతి యాదవః। అర్ధశ్చాసావిన్దుశ్చేత్యర్ధేన్దుః। "అర్ధః ఖణ్డే సమేఽంశకే" ఇతి విశ్వః । స మౌలౌ యస్య తస్యేశ్వరస్య చరణన్యాసం పాదవిన్యాసమ్ । భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగస్తయా నమ్రః సన్ పరీయాః ప్రదక్షిణం కురు । పరిపూర్వాదిణో లిఙ్ । యస్మిన్ పాదన్యాసే దృష్టే సత్యుద్ధూతపాపానిరస్తకల్మషాః సన్తః శ్రద్దధానా విశ్వసన్తః పురుషాః । శ్రద్ధా విశ్వాసః, ఆస్తిక్యబుద్ధిరితి యావత్ । "శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వక్తవ్యా" (వా. 1139.47) ఇతి శ్రత్పూర్వాద్దధాతేః శానచ్ । కరణస్య క్షేత్రస్య విగమాదూర్ధ్వం దేహత్యాగానన్తరమ్। "కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి ఇత్యమరః। స్థిరం శాశ్వతం గణానాం ప్రమథానాం పదం స్థానమ్ । "గణాః ప్రమథసఙ్ఖ్యౌఘాః" ఇతి వైజయన్తీ । తస్య ప్రాప్తయే సఙ్కల్పన్తే సమర్థా భవన్తి । కపేః పర్యాప్తివచనస్యాలమర్థత్వాత్తద్యోగే "నమః స్వస్తి–" (పా. 2.3.16) ఇత్యాదినా చతుర్థీ । "అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్" ఇతి భాష్యకారః । "అవ్యక్తం వ్యఞ్జయామాస శివః శ్రీచరణద్వయమ్ । హిమాద్రౌ శామ్భవాదీనాం సిద్ధయే సర్వకర్మణామ్ ॥ దృష్ట్వా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః స్థితయే తనుమ్ । ఇచ్ఛాదీనశరీరో హి విచరేచ్చ జగత్త్రయమ్॥" ఇతి శమ్భురహస్యే॥55॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- తత్రేతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! త్వం తత్ర శ్వేతగఙ్గాయాం దృషది ముక్తిశిలాయాం వ్యక్తమ్, అర్ధం శరీరస్యార్ధమిన్దుమౌలిః శివో యస్య। తస్య హరిహరాత్మకస్య మమ చరణన్యాసం పాదచిహ్నం భక్తినమ్రః సన్ పరీయాః సర్వతో భావేన ప్రదక్షిణం కురు। కీదృశం చరణన్యాసమ్। శశ్వత్పునః పునః సిద్ధైర్నారదాదిభిరుపహితో వలిర్మహార్హా -పూజా యస్య తమ్ । హరిహరాత్మకత్వముపపాదయతి । యస్మిన్దృష్టే సతి । దూరాదుద్ధూతం త్యక్తం పాపం యైస్తే శ్రద్దధానాః శ్రద్ధావన్తః కరణవిగమాద్దేహపాతానన్తరం స్థిరగణపద ప్రాప్తయే సఙ్కల్పన్తే సమ్పద్యన్తే। స్థిరపదం ముక్తిః। గణపదం శివసాయుజ్యమ్। ఉభయప్రాప్తిహేతుత్వాద్ధరిహరాత్మకత్వమ్ । "వలిః స్త్రీతూలరేఖాయాం శ్లథత్వచి పుమాన్ కరే । దైత్యేమహార్హయోః క్లీవం కాష్ఠఙ్చామరదణ్డయోః" ఇతి ॥ 55 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ తత్రానాయాసేనైవోపాసనీయం శ్రేయః సాధనముపదిశతి -- తత్రేతి । తత్ర హిమవతి । వ్యక్తం భసితలిప్తత్వాదిలిఙ్గైః స్పష్టమ్ । అథవా దృషది శిలాయాం న తు శిలాసు వ్యక్తం కస్యాఞ్చిత్పవిత్రాయాం దృషది భక్తానుగ్రహాయ ప్రభావాదవగాఢ మర్పితం గయాదివత్ । చరణన్యాసం పాదనిధానముద్రామ్ । అర్ధేన్దుమౌలేః సాక్షాచ్ఛివస్య। శశ్వత్ వ్రతత్వేన। సిద్ధైః దేవయోనివిశేషైః । అథవా కపిలాదిభిః పరమయోగిభిః 'సిద్ధానాం కపిలో మునిః' ఇతి భగవద్వచనాత్ ।ఉపహృతబలిం ఉపపాదితపూజమ్ । భక్తినమ్రః భక్త్యా ప్రణతః । పరీయాః ప్రదక్షిణం పరిక్రామేః దృష్టే దర్శనవిషయీకృతమాత్రే। కరణ విగమాత్ వర్తమానస్య శరీరస్య ప్రారబ్ధకర్మపరిక్షయేణ పతనాత్ । ఊర్ధ్వమ్ అనన్తరమ్ । 'కరణం కారణే కాయే' ఇతి వైజయన్తీ। ఉద్ధూతపాపాః అనేకజన్మవాసితమపి ఝటితి హఠాత్ విశ్లేషితం దుఃఖబీజం దురితం యేషామ్ । అనేన దర్శనాత్ప్రభృతి పాపరాహిత్యాత్ యావత్కరణవిగమమైహికసుఖానామపి భాజనం భవన్తీతి ద్యోత్యతే । కల్పిష్యన్తే యోగ్యా భవిష్యన్తి, 'తదఙ్గసంసర్గమవాప్య కల్పతే ధ్రువం చితాభస్మరజోఽపి శుద్ధయే' ఇతివత్ । 'నమఃస్వస్తిస్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ' ఇతి సూత్రే అలం శబ్దస్యార్థగ్రహణాత్ పర్యాప్తివాచినః కపిధాతోర్యోగే ప్రాప్తయ ఇతి చతుర్థీ । స్థిరగణపదప్రాప్తయే ఇన్ద్రాదిపదవత్కతిపయయుగావస్థానలక్షణాస్థైర్యరహితశాశ్వతపార్షదస్వరూపోపలబ్ధయే, తత్ప్రసాదాన్ముక్తానామపి పశుత్వాఖ్యమలవిరహాత్ సర్వజ్ఞత్వాది శివలక్షణవిశిష్టత్వాచ్చ శివవాన్నిత్యత్వమేవేతి భావః । **'ముక్తాత్మనోఽపి శివాః కిన్త్వేతే తత్ప్రసాదతో ముక్తాః । సోఽనాదిముక్త ఏకో విజ్ఞేయః పఞ్చమన్త్రతనుః'** ఇత్యాగమాత్తేషామనాదిముక్తత్వస్యైవ నిషేధాత్తదితరగుణానుమతిః । శ్రద్దధానాః ఆస్తిక్యార్ద్రీకృతచేతసః । 'తథేతి ప్రత్యయః శ్రద్ధా' ఇతి హలాయుధః । శ్రద్ధాపూర్వికాయా ఏవ ప్రవృత్తేః సర్వత్ర సాఫల్యమితి భావః 'హతమశ్రద్ధయేతరత్' ఇతి స్మృతేః । దృష్ట ఇతి, దర్శనమాత్రస్యేయం పరిణతిః, ప్రదక్షిణ నమస్కారాదిషు కృతాసు క్రియాసు కిముచ్యతామితి భావః । అప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారః కార్యే ప్రస్తుతే కారణస్యాభిధానాత్ ॥ 55 ॥

శ్లో॥ శబ్దాయన్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః
సంసక్తాభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః।
నిర్హ్రాదస్తే మురజ ఇవ చేత్ కన్దరేషు ధ్వనిః స్యా-
త్సఙ్గీతార్థో నను పశుపతేస్తత్ర భావీ సమగ్రః॥ **56**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- శబ్దాయన్తే, మధురమ్, అనిలైః, కీచకాః, పూర్యమాణాః, సంసక్తాభిః,+త్రిపురవిజయః, గీయతే, కిన్నరీభిః। నిర్హ్రాదః,+తే, మురజే, ఇవ, చేత్, కన్దరేషు, ధ్వనిః, స్యాత్, సంగీత+అర్థః, నను, పశుపతేః,+తత్ర, భావీ, సమగ్రః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తత్ర = అచట (హిమవత్పర్వతమున)
అనిలైః = వాయువులచేత,
పూర్యమాణాః = నిండింపబడినవై,
కీచకాః = ధ్వననమును కలిగించు వేణువులు,
మధురమ్(యథాతథా)= ఇంపుగా,
శబ్దాయన్తే = మ్రోగుచున్నవి.
సంసక్తాభిః = వేణునాదానురక్తులగు,
కిన్నరీభిః = కిన్నరస్త్రీలచేత,
త్రిపుర-విజయః = శివభగవానుని 'త్రిపుర విజయము'
గీయతే = ఆలపింపబడుచున్నది.
కన్దరేషు = గుహలయందు,
తే = నీయొక్క,
నిర్హ్రాదః = గర్జన,
మురజే = మృదంగమందలి,
ధ్వనిః ఇవ = ధ్వనివలె,
స్యాత్ చేత్ = అయిన యెడల,
పశుపతేః = శివభగవానునియొక్క,
సంగీత+అర్థః = 'సంగీత' మను వస్తువు,
సమగ్రః = సమగ్రమైనదిగా,
భావీ నను = కాగలదు గదా!.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! అచట వాయువులచేత నింపబడినవై ధ్వననమును కలిగించు వేణువులు ఇంపుగా మ్రోగుచున్నవి. వేణునాదానురక్తులగు కిన్నరస్త్రీలచేత శివభగవానుని 'త్రిపురవిజయము'ఆలపింపబడుచున్నది. గుహలయందు నీ గర్జన మృదంగమందలి ధ్వని వలె అయినచో మహాదేవునియొక్క సంగీతమను వస్తువు సమగ్రమైనదిగా కాగలదుగదా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తత్ర-(అవ్య.), అనిలైః-(తృ.బ.), పూర్యమాణాః-(ప్ర.బ.), కీచకాః-(ప్ర.బ.), మధురమ్-(క్రియావిశేషణమ్), శబ్దాయన్తే-(క్రియ), సంసక్తాభిః-(తృ.బ.), కిన్నరీభిః -(తృ.బ.), త్రిపురవిజయః-(ప్ర.ఏ.), గీయతే-(క్రియ), కన్దరేషు-(స.బ.), తే-(ష.ఏ.), నిర్హ్రాదః-(ప్ర.ఏ.), మురజే-(స.ఏ.), ధ్వనిః-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.), స్యాత్- (క్రియ), చేత్-(అవ్య.), పశుపతేః-(ష.ఏ.), సంగీతార్థః-(ప్ర.ఏ.), సమగ్రః- (ప్ర.ఏ.), భావీ-(ణినిః ప్రత్యయము), నను-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) త్రిపురస్య విజయః, (ష.త.) త్రిపురవిజయః.

ఆ) సంగీతమ్ ఏవ అర్థః, సఙ్గీతార్థః, (రూపకసమాసః)

ఇ) పశూనాం పతిః, తస్య, (ష.త.) పశుపతేః.

3) పాఠాంతరములు:- 1) సంసక్తాభిః > సంస్మాభిః, 2) నిర్హ్రాదస్తే > నిర్హ్రాదీతే, 3) మురజ ఇవ > మురజ ఇవ, మరుజ ఇవ, మురవ ఇవ, 4) కన్దరేషు > కన్దరాసు, 5) సమగ్రః > సమస్తః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణాలు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **నను :-** అవ్యయకోశః (455)

1) *పరమతాక్షేపానుజ్ఞాపృష్టప్రతివచనప్రశ్ననయవిరోధోక్తివాక్యారమ్భనిశ్చయా -దయోఽస్యార్థాః॥* (పరమతాక్షేపే-అనుజ్ఞాయామ్-పృష్టప్రతివచనే-ప్రశ్నే-నయే -విరోధోక్తౌ-వాక్యారమ్భే-నిశ్చయే)

2) *అవధారణానునయామన్త్రణామర్షాదయోఽపి అస్యార్థాః।* (అవధారణే-అనునయే-ఆమన్త్రణే-అమర్షే)

3) *వినయవినిగ్రహపరకృతిసంభ్రమాదయోఽపి అర్థాః కోశేషు నిర్దిష్టాః యథాను-గుణం కావ్యేషు ద్రష్టవ్యాః।*

4) *శ్లో॥ మన్యే శఙ్కే ధ్రువం నూనం-కిం వా ప్రాయోఽనువేద్మి చ।*
__నను__ నామ హి జానామి-ఉత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకాని చ॥

ఇతి కావ్యచన్ద్రికా వచనాదస్యోత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకత్వమపి సిద్ధమేవ।

ఆ) **చేత్ :-** అవ్యయకోశః (351)

1) *'యద్యర్థే, వారణోపదేశే చ ఇదమవ్యయమ్, 2) నిశ్చయేఽపి, 3) చేత్ కుత్సితేఽథ సాకల్యే స్తుతౌ పక్షాన్తరేఽవ్యయమ్'-ఇతి వాఙ్మయార్ణవః, 4) అసన్దేహేఽపి సన్దేహవచనమప్యస్యార్థః।*

సి) **కీచకాః :–** *1)"స్వనన్తి యే౽నిలోద్ధూతా వేణవస్తే తు కీచకాః" –హలాయుధకోశః(204)*

2) *శ్లో॥ యః పూరయన్ కీచకరన్ధ్రభాగాన్ – దరీముఖోత్థేన సమీరణేన।*
ఉద్గాస్యతామిచ్ఛతి కిన్నరాణాం – తానప్రదాయిత్వమివోపగన్తుమ్॥

కుమారసమ్భవమ్–హిమవన్నగవర్ణన–ప్రథమసర్గ–8 > "ఆ హిమవంతుడు, గుహయనెడు నోటినుండి లేచునట్టి గాలితో వెదురురన్ధ్ర ప్రదేశములను ఊదుచున్నవాడై, ఉచ్ఛస్థాయిలో పాడనున్నట్టి కిన్నరులకు తానమును ఇచ్చువాడగునట్లుగ కోరుచున్నాడో యనునట్లు ఒప్పును."

ఇచట మల్లినాథవ్యాఖ్యను అనుసంధానము చేసికొనదగును.

1) *షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయన్తి మానవాః।*
న తు గాన్ధారనామానం, స లభ్యో దేవయోనిభిః॥ ఇతి ఉక్తఇ్చ నారదేన.

2) *తాన స్త్వంశః 'స్వరో మతః'* – ఇత్యభినవగుప్తః'

3) *గాతా యం యం స్వరం గచ్ఛేత్ తం తం వంశేన తానయేత్।* ఇతి భరతః

3) *శ్లో॥ స కీచకైర్మారుత పూర్ణరన్ధ్రైః – కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్।*
శుశ్రావ కుఞ్జేషు యశః స్వముచ్చై – రుద్గీయమానం వనదేవతాభిః॥

రఘువంశమ్–ద్వితీయః సర్గః–12 > "వాయువుచే నింపబడిన రంధ్రములు కలవియును, మ్రోగుచున్నవియును అయిన వెదురుబొంగులు, వేణువాద్యమును సమకూర్చుచుండగ పొదరిళ్ళయందలి వనదేవతలు తనను నోరార కీర్తించుటను దిలీపమహారాజు వినెను."

5) క్రియారూపములు:– 1) శబ్దాయన్తే, 2) గీయతే, 3) స్యాత్ – పూర్వము చెప్పబడినది.

1) నామధాతువు – ధాతువులపై కొన్ని ప్రత్యయములు చేరుటవలన సుబన్తములు ఏర్పడినట్లుగానే, సుబన్తములపై కొన్ని ప్రత్యయములు చేరుటవలన ధాతువులు ఏర్పడును. నామములపై అర్థవిశేషములో ప్రత్యయము చేరిన నిష్పన్నమగునది నామధాతువుగా పేర్కొనబడును. శబ్దం కరోతి శబ్దాయతే. (ఆత్మనేపదీ) శబ్దాయతే–శబ్దాయేతే **–శబ్దాయన్తే.**

2) గై – శబ్దే, భ్వాది ప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
కర్మణిప్రయోగము, ఆత్మనేపదీ–లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమ్**–గీయతే.**

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) వేణునాదము, కిన్నరీగానము, మేఘనిర్హ్రాదముల సమాహారము శివచరణసాన్నిధ్యమున అగుట 'పర్యాయాలఙ్కారము'ను, 2) మురజ ఇవ అనుచోట 'శ్రౌతీఉపమ'ను,3) అఙ్గాఙ్గిభావమున సఙ్కరాలంకారము చెప్పదగును.

1) ప.అ.లక్షణమ్:– *ఏకస్మిన్ యదనేకం–క్రమాదనేకత్ర వా భవత్యేకమ్।*
తమలఙ్కారనిరూపణ–నిపుణాః పర్యాయమబ్రువత॥

"ఒక వస్తువునందనేకములున్నట్లు వర్ణించినను, అనేకములందొక వస్తువున్నట్లు వర్ణించినను, అనేకములుండుటకాని అనేకములందుండుటకాని క్రమముగా వర్ణింప వలెను. ఇట్లు వర్ణింపగానిది 'పర్యాయాలఙ్కార' మగునని నిరూపణ నిపుణులు నిరూపించిరి." అని – ఏకావళి (8) – మాధవీయవివృతి పేర్కొన్నది.

2) స.అ.లక్షణమ్:– *"కథితాస్తు సఙ్కరోయం – త్రివిధోఽయః క్షీరనీరవద్భవతి।"* *"క్షీరనీర విధమున అలంకారములు పరస్పరాశ్రయమున మిళితములై యున్నచో 'సఙ్కరాలఙ్కార' మగును.*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– శబ్దాయన్త ఇతి। హే మేఘ! అనిలైః పూర్యమాణాః కీచకా వేణువిశేషాః। 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః" ఇత్యమరః। "కీచకో దైత్యభేదే స్యాచ్ఛుష్కవంశే ద్రుమాన్తరే" ఇతి విశ్వః। మధురం శ్రుతిసుఖం యథా తథా శబ్దాయన్తే శబ్దం కుర్వన్తి, స్వనన్తీత్యర్థః। శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే" (పా.3.1.17) ఇత్యాదినా క్యఙ్। అనేన వంశవాద్యసమ్పత్తిరుక్తా। సంసక్తాభిః సంయుక్తాభిర్వంశవాద్యానుషక్తాభిర్వా। "సంరక్తాః" ఇతి పాఠే సంరక్తకణ్ఠీభిరిత్యర్థః। కింనరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః। త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురమ్। "తద్ధితార్థోత్తరపద–" (పా.2.1.51) ఇతి సమాసః। పాత్రాదిత్వా న్నపుంసకత్వమ్। తస్య విజయో గీయతే। కన్దరేషు దరీషు। "దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ" ఇత్యమరః। తే తవ నిర్హ్రాదో మురజే వాద్యభేదే ధ్వనిరివ, మురజధ్వనిరివేత్యర్థః। స్యాచ్చేత్తర్హి తత్ర చరణసమీపే పశుపతేర్నిత్యసన్నిహితస్య శివస్య సఙ్గీతమ్। "తౌర్యత్రికం తు సఙ్గీతం న్యాయారమ్భే ప్రసిద్ధకే। తూర్యాణాం త్రితయే చ" ఇతి శబ్దార్ణవే। తదేవార్థః సఙ్గీతార్థః సఙ్గీతవస్తు। "అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు" ఇత్యమరః। సమగ్రః సమ్పూర్ణో భావీ నను భవిష్యతి ఖలు। "భవిష్యతి గమ్యాదయః" (పా.3.3.3.) ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః ॥ 56 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– శబ్దాయన్త ఇతి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తత్ర ముక్తిశిలాయాం అనిలైర్వైష్ణవానాం ముఖనాసికోత్థైః పవనైః పూర్యమాణాః కీచకా వంశా మధురం యథాస్యాత్తథా శబ్దాయన్తే। తథాఽపరపార్శ్వే సంరక్తాభిః శివభక్తాభిః కిన్నరీభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే। చేద్యది తే తవ గీతార్థః గీతాయా అర్థో విభూతి – విశ్వరూపాదికో యస్మిన్ ఈదృశస్తుతిపాఠాదిసమ్భవో ధ్వనిః సన్ తత్రత్య దేవాలయకన్దరేషు మురజ ఇవ ప్రతిధ్వనియోగాన్హ్రాదః స్యాత్। తదా। నను అనుజ్ఞాయామ్। పశూనాం గవాం పతేర్గోపాల –రూపిణో మమ సమగ్రః సకలోఽపి త్రిపురవిజయాదిః స్యాత్। మద్విభూతిరేవ శివాదిరిత్యర్థః తతస్తత్ర ॥ 56 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్ర సాక్షాన్నివసతః పార్వతీపతేర్హృదయఙ్గమం సేవాప్రకార ముపదిశతి –– శబ్దాయన్త ఇతి। శబ్దాయన్తే స్వనన్తి, 'మన్దం శబ్దాయమానే' ఇతివత్। శబ్దవైరకలహాభ్ర–ఇత్యాదినా క్యఙ్। మధురం శ్రవణసుభగమ్ అనిలైః తానప్రదానోత్సుకై

ర్వాంశికైరివేతి ధ్వన్యతే । బహువచనం వారం వారమాపతతాం మరుతామవిచ్ఛేదా త్కీచకశబ్దస్యాప్యనుబన్ధం ద్యోతయతి । కీచకాః వేణువిశేషాః । పూర్యమాణాః షట్పదాదినిష్పాదితైశ్ఛిద్రైరనుప్రవిశ్యాధ్మాప్యమానాః । సంరక్తాభిః సమ్యక్ రక్తకణ్ఠీభిః, యథా మురారి-'రక్తాభిః సురసున్దరీభిరభితో గీతాత్తు కర్ణద్వయీ తచ్చ శ్రోష్యతి నామ కిమ్' ఇతి। త్రిపురవిజయః కనకరజతతామ్రమయపురత్రయనివాసినామ సురాణామీశ్వర కర్తృకో నితరాం సుకరస్త్రిజగదుపకారకో విజయప్రకారో గేయారోపితః। కిన్నరీభిః గుహాగృహవిహారిణీభిరశ్వముఖీభిః స్త్రీభిః। బహువచనేన బహుత్వాత్ కాసాఞ్చిత్ శ్రమేఽ న్యాసాం ప్రవృత్తేర్గీతానుబన్ధో ద్యోత్యతే । కన్దరేషు నిర్హ్రాదీ గుహాసు ప్రతిధ్వనిప్రసరేణ ఘోషవాన్। మురజః ఆనద్ధవాద్యవిశేషః। ధ్వనిః స్తనితశబ్దః । సఙ్గీతశబ్దః । సఙ్గీతార్థః గీతనృత్తవాద్యరూపం వస్తు, సఙ్గీతస్య హేతుర్వా। 'నృత్తం గీతం చ వాద్యం చ త్రయం సఙ్గీతముచ్యతే ।' ఇతి హలాయుధః । 'అర్థః స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే । వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తిషు॥' ఇతి వైజయన్తీ। నను రవధారణే। 'ప్రశ్నావధారణైతిహ్యసమీహానునయే నను' ఇతి వైజయన్తీ। పశుపతేరిత్యనేన, సర్వేశ్వరత్వేన పూర్ణకామస్య కర్తవ్యాన్తరాభావాదానన్దతాణ్డవోద్యోగ ఇతి ధ్వన్యతే । తత్ర హిమగిరౌ । సమగ్రః అవికలః, సమ్పూర్ణ ఇతి యావత్ । అత్ర సమాధిరలఙ్కారః, కారణాన్తరయోగేన కార్యసౌకర్యప్రతిపాదనాత్ । సమం వా, యోగ్యతయా యోగ్యస్య సమ్భావితత్వాత్ ॥56॥

శ్లో॥ ప్రాలేయాద్రేరుపతటమతిక్రమ్య తాంస్తాన్విశేషా-
న్హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త్మ యత్క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్।
తేనోదీచీం దిశమనుసరేస్తిర్యగాయామశోభీ
శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః॥ 57

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ప్రాలేయ+అద్రేః,+ఉపతటమ్, అతిక్రమ్య, తాన్ తాన్, విశేషాన్, హంస-ద్వారమ్, భృగుపతి-యశో-వర్త్మ, యత్, క్రౌఞ్చ-రన్ధ్రమ్। తేన,+ఉదీచీమ్, దిశమ్, అనుసరేః,+తిర్యక్,+ఆయామ-శోభీ, శ్యామః, పాదః, బలి-నియమన+అభి+ఉద్యతస్య,+ఏవ, విష్ణోః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ప్రాలేయ+అద్రేః = హిమవత్పర్వతముయొక్క,
ఉపతటమ్ = చఱియలవెంబడి,
తాన్ తాన్ = ఆయా,
విశేషాన్ = విశేషములను,
అతిక్రమ్య(ల్యప్) = చూచుచు ముందుకు సాగి,
భృగుపతి-యశో-వర్త్మ = పరశురాముని కీర్తిపథమును,

హంస-ద్వారమ్ = హంసద్వారమును అగు,
యత్ = ఏ,
క్రౌఞ్చ-రన్ధ్రమ్ = క్రౌఞ్చగిరి రంధ్రముగలదో,
తేన = ఆ రంధ్రమున,
బలి....ఉద్యతస్య = బలినణగద్రొక్కుటకు ఎత్తబడిన,
విష్ణోః = విష్ణువుయొక్క,
శ్యామః = నల్లనిదైన,
పాదః ఇవ = పాదమువలె,
తిర్యక్+ఆయామ-శోభీ(సన్) = అడ్డముగను, పొడవుగను ప్రకాశించుచున్నవాడవై,
ఉదీచీమ్ = ఉత్తర దిక్కును గూర్చి,
అనుసరేః = పొమ్ము.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! హిమవత్పర్వతముయొక్క చఱియల వెంబడి ఆయా విశేషములను చూచుచు ముందుకుసాగి, పరశురాముని కీర్తిపథమును, హంసద్వారమును అగు ఏ క్రౌఞ్చగిరి రంధ్రముగలదో, ఆ రంధ్రమున బలినణగద్రొక్కుటకు ఎత్తబడిన విష్ణువుయొక్క నల్లని పాదమువలె అడ్డముగను, పొడవుగను ప్రకాశించుచున్నవాడవై ఉత్తర దిక్కును గూర్చి పొమ్ము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ప్రాలేయాద్రేః-(ష.ఏ.), ఉపతటమ్-(అవ్యయము), తాన్(తాన్)-(ద్వి.బ.), విశేషాన్-(ద్వి.బ.), అతిక్రమ్య-(కృత్తు), భృగుపతియశోవర్త్మ-(ద్వి.ఏ.), హంసద్వారమ్-(ద్వి.ఏ.), యత్-(ప్ర.ఏ.), క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్-(ప్ర.ఏ.), తేన-(తృ.ఏ.), బలి....తస్య-(ష.ఏ.), విష్ణోః -(ష.ఏ.), శ్యామః-(ప్ర.ఏ.), పాదః-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్యయము), తిర్యక్....శోభీ-(ప్ర.ఏ.), ఉదీచీమ్-(ద్వి.ఏ.), అనుసరేః-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) ప్రాలేయస్య అద్రిః, (ష.త.), ప్రాలేయాద్రిః, తస్య ప్రాలేయాద్రేః.
ఆ) తటానాం సమీపమ్-ఉపతటమ్, (అవ్యయీభావసమాసః).
ఇ) హంసానాం ద్వారమ్, హంసద్వారమ్ (ష.త.).
ఈ) భృగూణాం పతిః, భృగుపతిః (ష.త.), భృగుపతేః యశః, భృగుపతియశః (ష.త.), భృగుపతియశసః వర్త్మ, (ష.త.) భృగు....వర్త్మ.
ఉ) క్రౌఞ్చస్య రన్ధ్రమ్, క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్, (ష.త.).
ఊ) తిర్యక్ చాసౌ ఆయామః తిర్యగాయామః, (కర్మధారయః), తేన శోభతే తచ్ఛీలః ఉపపదసమాసః.
ఋ) బలేః నియమనమ్ బలినియమనమ్ (ష.త.), తస్మిన్ అభ్యుద్యతః, (స.వి.), తస్య బలినియమనాభ్యుద్యతస్య.

3) పాఠాంతరములు:- 1) అతిక్రమ్య > ఉపక్రమ్య, 2) అనుసరేః > అనుగతేః, 3) బలినియమనాభ్యుద్యతస్య > బలినియమనేఽభ్యుద్యతస్య, బలినియమనాయోద్యతస్య, బలినియమనాభ్యుద్యుతస్య.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **ఉపతటమ్**

1) *శ్లో॥ ఉప సమీప్యదాక్షిణ్యప్రజనారమ్భభేదనే।*
ఉత్కోచారాధనే జ్ఞానావజ్ఞాప్రస్తావశిక్షణే॥

శ్లో॥ భోగాభోజనసాదృశ్యభూషాలిఙ్గనగర్హణే।
సాన్త్వనానుగ్రహత్యాగాపకారే యజ్ఞకర్మణి॥

శ్లో॥ యత్నచ్ఛాయారహోభాషావిరామోద్వాహలేపనే।
ఔద్ధత్యేఽఙ్గీకృతౌ యుక్తావాచాన్తావాసనే బలౌ।
లిప్సా సమ్పర్క గుహ్యేషు భృశాధ్యాహారవైకృతే॥

*(**సమీప్యే**-దాక్షిణ్యే-ప్రజనే-ఆరమ్భే-భేదనే-ఉత్కోచే-ఆరాధనే-జ్ఞానే-అవజ్ఞాయామ్-ప్రస్తావే-శిక్షణే-భోగే-అభోజనే-సాదృశ్యే-భూషాయామ్-ఆలిఙ్గనే-గర్హణే-సాన్త్వనే-అనుగ్రహే-త్యాగే-అపకారే-యజ్ఞకర్మణి-యత్నే-ఛాయాయామ్-రహోభాషాయామ్-విరామే-ఉద్వాహే-లేపనే-ఔద్ధత్యే-అఙ్గీకృతౌ-యుక్తౌ-ఆచాన్తౌ-ఆసనే-బలౌ-లిప్సాయామ్-సమ్పర్కే-గుహ్యే-భృశే-అధ్యాహారే-వైకృతే).*

2) హీన-పశ్చాద్భావ-ఉద్యోగ-వ్యాప్తి-మారణ-మరణ-అనుకమ్పా-వీప్సాదయోఽప్యర్థా అస్య గ్రన్థేషు నిర్దిష్టాః। - *అవ్యయకోశః (231)*

ఆ) **విష్ణుః :-** ఉణాదిసూత్రమ్- 3.39. 1) విషేః కిఙ్చ। విష్ణుః।

2) *వేవేష్టి వ్యాప్నోతి చరాచరం జగదితి విష్ణుః, జగదీశ్వరః। -శ్రీస్వామిదయానన్దసరస్వతి*

3) a) *శ్లో॥ విశ్వం విష్ణుర్వషట్కారో-భూతభవ్య భవత్ప్రభుః।*
భూతకృత్ భూతభృద్భావో-భూతాత్మా భూతభావనః॥ (1)

b) *"విభవాను ప్రవేశేన తావద్విశినష్టి-(విష్ణుః) ఇతి - స్వ విభూతి భూతం చిద చిదాత్మకం సర్వం విశతీతి-యథా-వివేశభూతాని చరాచరాణి, తదేవాను ప్రావిశత్ ఇత్యాది। వ్యాప్య సర్వానిమాన్ లోకాన్ స్థితస్సర్వత్ర కేశవః। తతశ్చ విష్ణు నామాఽసి విశేర్ధాతోః ప్రవేశనాత్॥ విశ-ప్రవేశనే ఇతి ధాతుః॥ తత్ర క్ను ప్రత్యయాత్ విష్ణురితి। తాచ్ఛీల్యాది విషయేణ 'క్ను' ప్రత్యయేన "అస్య మహిమ్నః స్వాభావికత్వముచ్యతే। పూర్ణత్వవ్యాప్తి విషయత్వేన నామ్నోరపునరుక్తిః।"*

- శ్రీవిష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్-శ్రీపరాశరభట్టర్‌స్వామివారిభాష్యము(2) -ఓం విష్ణవే నమః॥

4) శ్లో॥ విష్ణుర్విశ్వం విశ్వకర్తా–విశ్వహృద్విశ్వపాలకః।
విశ్వదూరో విశ్వగతో–విశ్వాత్మా విశ్వచేతనః॥

– వివర్ణాది విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ – శ్రీబెల్లంకొండరామరాయవిద్వత్కవి

విష్ణవే నమః, కో౽సౌ విష్ణురత ఆహ, విశ్వమితి, యదేతద్దృశ్యమానమఖిలం జగత్తదేవ విష్ణుః 'సర్వం పురుష ఏవేద' మితి, 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి' చ శ్రుతేః. ననుజగదిదమనిత్యం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమాత్ యది విశ్వం విష్ణుః

5) 'అథ నారాయణో విష్ణురూర్ధ్వకర్మా నరాయణః' ఇతి శబ్దార్ణవః.

సి) **ప్రాలేయమ్:** *1) ప్రకర్షేణ లీయన్తే లీనా భవన్తి పదార్థా అత్రేతి। ప్రలయో హిమాలయస్తత ఆగతమ్। ప్రలయ+అణ్। 'కేకయమిత్రయు ప్రలయానాం యాదేరియః' ఇతి యస్యేయాదేశః।*

2) శ్లో॥ ***ప్రాలేయ**మవశ్యాయస్తుహినం శిశిరం హిమం తుషారం చ।*
మహికా స్యాన్నీహారో....... *– హలాయుధకోశః (650)*

3) శ్లో॥ *"నరనారాయణౌ చైవ చేరతుస్తప ఉత్తమమ్।*
***ప్రాలేయాద్రిం** సమాగత్య తీర్థే బదరికాశ్రమే॥ – ఇతి దేవీభాగవతే–4. 5. 13*

5) క్రియారూపములు:– 1) **అనుసరేః** – 'అను' – ఉపసర్గ

1) సృ–గతౌ–భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
విధిలిజ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **అనుసరేః** – అనుసరేతమ్ – అనుసరేత

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) యశోవర్త్మ యనుచోట 'రూపకము' ను, 2) విష్ణోః పద ఇవ అనుచోట 'శ్రౌతీ ఉపమ' ను, 3) రెండును పరస్పర నిరపేక్షములగుట 'సంసృష్ట్యలఙ్కారము' ను చెప్పదగును. *– కావ్యాలఙ్కారః–(3) – బాలానన్దినీవ్యాఖ్యా.*

1) రూపకలక్షణమ్:– *ఉపమానేన యత్తత్త్వముపమేయస్య రూప్యతే।*
గుణానాం సమతాం దృష్ట్వా రూపకం నామ తద్విదుః॥ (21)

"గుణముల సామ్యమును చూచి, ఉపమేయమునకు ఉపమానముతో అభేదమును ఆరోపించినచో అది 'రూపకాలఙ్కారము'.

2) శ్రౌతీఉపమాలక్షణమ్:–>i) *విరుద్ధేనోపమానేన దేశకాలక్రియాదిభిః।*
ఉపమేయస్య యత్సామ్యం గుణలేశేన సోపమా॥ (30)

ii) *యథేవశబ్దౌ సాదృశ్యమాహతుర్వ్యతిరేకిణోః।*
"ఇవ, యథా పదములు ఉపమానోపమేయభావమును స్పష్టముగ బోధించిన అది 'శ్రౌతీ ఉపమ' అనదగును."

3) సంసృష్ట్యలక్షణమ్:– *వరా విభూషా సంసృష్టిర్బహ్వాలఙ్కారయోగతః।*
రచితా రత్నమాలేవ సా చైవముదితా యథా॥ (49)

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ప్రాలేయేతి। ప్రాలేయాద్రేర్హిమాద్రేరుపతటం తటసమీపే। "అవ్యయం విభక్తి-" (పా. 2.1.6) ఇత్యాదినా సమీపార్థేऽవ్యయీభావః । తాంస్తాన్ । వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః । విశేషాన్ ద్రష్టవ్యార్థాన్ । "విశేషోऽవయవే ద్రవ్యే ద్రష్టవ్యోత్తమవస్తుని" ఇతి శబ్దార్ణవే। అతిక్రమ్యానుసరేర్గచ్ఛేరిత్యనాగతేన సమ్బన్ధః। హంసానాం ద్వారం హంసద్వారమ్। 'మానసప్రస్థాయినో హంసాః క్రౌఞ్చరన్ధ్రేణ సఞ్చరన్తి' ఇత్యాగమః। భృగుపతేర్జామదగ్న్యస్య యశోవర్త్మ, యశఃప్రవృత్తికారణమిత్యర్థః । యత్క్రౌఞ్చస్యాద్రే రన్ధ్రమస్తి తేన క్రౌఞ్చబిలేన బలేర్దైత్యస్య నియమనే బన్ధనేऽభ్యుద్యతస్య ప్రవృత్తస్య విష్ణోర్వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య శ్యామః కృష్ణవర్ణః పాద ఇవ తిర్యగాయామేన క్షిప్రప్రవేశనార్థం తిరశ్చీనదైర్ఘ్యేణ శోభత ఇతి తథావిధః సన్ ఉదీచీముత్తరాం దిశమనుసరేరనుగచ్ఛ । పురా కిల భగవతో దేవా ద్ధూర్జటేర్ధనురుపనిషదమధీయానేన భృగునన్దనేన స్కన్దస్య స్పర్ధయా క్రౌఞ్చశిఖరిణమతి నిశితవిశిఖముఖేన హేలయా మృపిణ్డభేదం భిత్త్వా తత ఏవ క్రౌఞ్చక్రోడాదేవ సద్యః సముజ్జృమ్భితే కస్మిన్నపి యశః క్షీరనిధౌ నిఖిలమపి జగజ్జాలమాప్లావితమితి కథా శ్రూయతే॥ 57 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ప్రాలేయేతి। సానురాగ సమ్బోధనమ్। హే ప్రాలేయ ప్రకృష్టసఖీ పుత్ర! హే హంస! నృపతే। ఆల్యాః అపత్యం ఆలేయః। స్త్రీవిహితప్రత్యయాన్తాదితి ఛైయఞ్ । ప్రకృష్ట ఆలేయః ప్రాలేయః। తటం సముద్రతీరం, తస్య సమీపే। దక్షిణపార్శ్వ ఇత్యర్థః । అద్రే ర్నీలాద్రేస్తాంస్తాన్ విశేషాన్ స్వర్గద్వారకణ్వాశ్రమయమేశ్వరాదీనతిక్రమ్య త్వం యత్ ద్వారం దక్షిణద్వారం అత్యుచ్చత్వనివిడత్వపాషాణమయత్వాదినా చ భృగుపతేః పరశురామస్య యశోవర్త్మాకృతి క్రౌఞ్చరన్ధ్రమితి రూపకమ్। యచ్చ వలినియమనా-యాభ్యుద్యతస్య సింహాసనే స్థిత్వా పాదం ప్రసారయతః శ్రీజగన్నాథస్వరూపస్య విష్ణో స్తిర్యగాయామశోభీ ప్రసారిత-శ్యామ-పాద ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా । ఇన్ద్రనీలమణినిర్మితత్వా-దన్ధతమసాచ్ఛన్నత్వాదూర్ధ్వాధోభావేన దీర్ఘత్వాచ్చ తథోత్ప్రేక్షా। తేన దక్షిణద్వారేణ ఉదీచీం దిశమనుసరేః । దేవాలయనికటం గచ్ఛేత్యర్థః । హంసస్య విష్ణోర్ద్వారమితి వా । హంస శబ్దాభిధానం పూర్వముక్తమ్ ॥ 57 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ గిరీన్ద్రమతిక్రమ్యోత్తరాం దిశం వ్రజతోऽస్య గమనప్రకార ముపదిశతి - ప్రాలేయేతి। ప్రాలేయాద్రేః హిమగిరేః। ఉపతటం కటకసమీపే। అతిక్రమ్య హృదయఙ్గమతయా దర్శనాదౌ తృష్ణాయా అవిచ్ఛేదేऽపి సుహృత్కార్యత్వరాపాశనిగలితత్వాత్ కథమప్యుల్లఙ్ఘ్యమ్। తాంస్తాన్ నానాప్రకారాన్। విశేషాన్ కుతూహలజనకతయా శైలాన్తరేభ్యో వ్యావర్తకాన్ ధర్మాన్। హంసద్వారం హంసానాం మానససరోమర్త్యలోకగతాగతయోర్మార్గ భూతః। భృగుపతియశోవర్త్మ భగవతా పరశురామేణ శరవేధతో జనితత్వాత్ నిరతిశయ బలవీర్యహేతుకస్య తద్యశసో దివ్యదేశప్రసరణసరణిమ్, యథా కాదమ్బర్యామ్-- 'పరశురామశరవివరనిర్గతా హంసా ఇవ' ఇతి। హర్షచరితే చ -- 'పరశురామపరాక్రమ

స్మృతికృతో హంసా ఇవ' ఇతి। క్రౌఞ్చరన్ధ్రం క్రౌఞ్చగిరిమధ్యవర్తి దక్షిణోత్తరాయామేన భూతం ఛిద్రమ్। తేన మార్గేణ। ఉదీచీమ్ ఉత్తరామ్। తిర్యగాయామశోభీ తిరశ్చీనదైర్ఘ్య దర్శనీయః। తత్కాలవిశేషణమిదమ్। ఊర్ధ్వలోకవిక్రమాయ శనైరున్నమనే తిర్యగ్భాగవర్తీమ్। పాదః అఙ్ఘ్రిదణ్డః । బలివిమథనాభ్యుద్యతస్య వైరోచనిపదప్రచ్యావనోద్యుక్తస్య । విష్ణోః త్రిభువనమపజిహీర్షతో నారాయణస్య। అత్రోపమానేన ఫలావ్యభిచారః, గన్తురస్యాసన్నఫల -లాభతా చ ద్యోత్యతే । అత్రోపమాలఙ్కారః॥ 57 ॥

శ్లో॥ గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసన్ధేః
కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్యాః।
శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః కుముదవిశదైర్యో వితత్య స్థితః ఖం
రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః॥ 58

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- గత్వా, చ, ఊర్ధ్వమ్, దశ-ముఖ-భుజ-ఉచ్ఛ్వాసిత-ప్రస్థ-సన్ధేః, కైలాసస్య, త్రిదశ-వనితా-దర్పణస్య,+అతిథిః, స్యాః। శృఙ్గ+ఉచ్ఛ్రాయైః, కుముద-విశదైః,+యః, వితత్య, స్థితః, ఖమ్, రాశీభూతః, ప్రతిదినమ్, ఇవ, త్ర్యమ్బకస్య,+అట్టహాసః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ఊర్ధ్వఞ్చ = మీదికెగసి,
గత్వా = (ముందుకు) వెళ్ళి,
దశముఖ.....సన్ధేః = రావణుని బాహువులచే సడలిన సానుసంధులు కలదియు,
త్రిదశ....దర్పణస్య = సురవనితలకు దర్పణమగు,
కైలాసస్య = కైలాసపర్వతమునకు,
అతిథిః = అతిథివిగా,
స్యాః = అగుము,
యః = ఏ కైలాసము,
కుముద-విశదైః = తెల్లకలువలవలె శుభ్రములైన,
శృఙ్గ+ఉచ్ఛ్రాయైః = ఎత్తైన శిఖరములచేత,
ఖమ్ = ఆకాశమునుగూర్చి,
వితత్య = వ్యాపించి,
ప్రతిదినమ్ = ప్రతిదినమును,
రాశీభూతః = ప్రోగైన,
త్ర్యమ్బకస్య = శివభగవానునియొక్క,
అట్టహాసః ఇవ = పెద్దనవ్వో యనునట్లు,
స్థితః = ఉన్నదో!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! మీదికెగసి (ముందుకు) వెళ్ళి, రావణుని బాహువులచే సడలిన సానుసంధులు కలదియు, సురవనితలకు దర్పణమగు కైలాసపర్వతమునకు అతిథివిగా అగుము. ఏ కైలాసము తెల్లకలువలవలె శుభ్రములైన ఎత్తైన శిఖరముల చేత ఆకాశమునుగూర్చి వ్యాపించి ప్రతిదినమును ప్రోగైన శివభగవానుని యొక్క పెద్దనవ్వో యనునట్లున్నదో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఊర్ధ్వమ్–(అవ్య.), చ–(అవ్య.), గత్వా–(కృత్తు), దశ...సన్ధేః–(ష.ఏ.), త్రిదశ...దర్పణస్య–(ష.ఏ.), కైలాసస్య–(ష.ఏ.), అతిథిః–(ప్ర.ఏ.), స్యాః–(క్రియ), యః–(ప్ర.ఏ.), కుముదవిశదైః–(తృ.బ.), శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః–(తృ.బ.), ఖమ్–(ద్వి.ఏ.), వితత్య–(కృత్తు), ప్రతిదినమ్–(అవ్య.), రాశీభూతః–(ప్ర.ఏ.), త్ర్యమ్బకస్య– (ష.ఏ.), అట్టహాసః–(ప్ర.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), స్థితః–(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) దశముఖాని యస్య సః దశముఖః (బహువ్రీహిః), దశముఖస్య భుజాః, దశముఖ భుజాః (ష.త.), తైః ఉచ్ఛ్వాసితాః, దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితాః,(తృ.త.). ప్రస్థసన్ధయో యస్య సః, దశ....సన్ధిః, (బహువ్రీహిః), తస్య దశ....సన్ధేః

ఆ) తిస్రో దశాః యేషాన్తే, త్రిదశాః (బహువ్రీహిః), తేషాం వనితాః, త్రిదశవనితాః, (ష.త.),తాసాం దర్పణః (ష.త.),త్రిదశవనితాదర్పణః తస్య, త్రిదశవనితాదర్పణస్య.

ఇ) శృఙ్గాణామ్ ఉచ్ఛ్రాయైః, శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః, (ష.త.).

ఈ) కుముదానీవ విశదాః, కుముదవిశదాః, (ఉ.కర్మధారయః), తైః, కుముదవిశదైః

ఉ) దినే దినే ఇతి, ప్రతిదినమ్ (అవ్యయీభావసమాసః).

ఊ) త్రీణి అంబకాని యస్య సః, త్ర్యమ్బకః (బహువ్రీహిః), తస్య త్ర్యమ్బకస్య.

ఋ) అట్టశ్చాసౌ హాసః, అట్టహాసః, (కర్మధారయః)

3) పాఠాంతరములు:– 1) దర్పణస్య>దర్శనస్య, 2) శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః>తుఙ్గోచ్ఛ్రాయైః, 3) కుముద–>కుసుమ, 4) ప్రతిదినమ్>ప్రతిదిశమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) త్రిదశవనితాదర్పణస్య > త్రిదశః

1) *తృతీయా యౌవనాఖ్యా దశా యస్య। త్రిశబ్దస్యాత్ర త్రిభాగవత్ తృతీయార్థకతా। యద్వా తిస్రః జన్మసత్త్వావినాశాఖ్యాః, న తు మర్త్యానామివ వృద్ధిపరిణామ–క్షయాఖ్యాః, దశాః యస్య। యద్వా త్రీన్ తాపాన్ దశతి నాశయతీతి। త్రి+దంశ +మూలవిభుజాదిత్వాత్ క, పృషోదరాదిత్వాన్నలోపః। యద్వా త్ర్యధికాస్త్రిరా–వృత్తాశ్చ దశ అస్య। సమాసే డచ్। శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యలోపః।*

2) శ్లో॥ ఆదిత్యాస్త్రిదశాః సురాః సుమనసః స్వర్గౌకసో దేవతా
గీర్వాణా ఋభవో౽మరాశ్చ మరుతో వృన్దారకా నిర్జరాః।
అస్వప్నా విబుధాస్త్రివిష్టపసదో లేఖాః సుపర్వాణ ఇ
త్యాఖ్యాతా అమృతాశనా అనిమిషా దేవాస్తథా దైవతమ్॥ - హ.కో.-4

3) 'న్యవసత్ పరమప్రీతో బ్రహ్మా చ **త్రిదశైః** సహ' - ఇతి మహాభారతే -3.84.19

4) శ్లో॥ తస్మిన్ మఘోనస్**త్రిదశాన్** విహాయ-సహస్రమక్ష్ణాం యుగపత్ పపాత।
ప్రయోజనాపేక్షితయా ప్రభూణాం-ప్రాయశ్చలం గౌరవమాశ్రితేషు॥

"మన్మథుడు వచ్చుటచే ఇంద్రుడు దేవతలను చూచుట మాని వేయికన్నులతోను ఆతనిని అత్యన్తాదరముతోగాంచెను......" - కుమారసమ్భవమ్ - 3.1

ఆ) **త్ర్యమ్బకస్య > త్ర్యమ్బకః** - 1) 'భానుజీదీక్షితుని' వ్యుత్పత్తులు - అమరము.

i) త్రిషు (లోకేషు) అమ్బకం (దృష్టిః) యస్య తస్య,

ii) త్రయాణామ్ (లోకానామ్) అమ్బకః (పితా), తస్య,

iii) త్రీన్ (వేదాన్) అమ్బతే (శబ్దాయతే), ఇతి త్ర్యమ్బః, తస్య, 'అబిశబ్దే' ఇతి ధాతోః 'కర్మణ్యణ' ఇత్యణ్, 'సంజ్ఞాయామ్' ఇతి కన్.

iv) త్రిషు (లోకేషు కాలేషు వా) అమ్బః (శబ్దః, వేదలక్షణా) యస్య తస్య.

v) త్రయః (అకారోకారమకారాః ప్రణవావయవాః) అమ్బాః (శబ్దాః వాచకా) యస్య తస్య.

2) శ్లో॥ స దేవదారుద్రుమవేదికాయాం-శార్దూలచర్మవ్యవధానవత్యామ్।
ఆసీనమాసన్నశరీరపాత-**స్త్రియమ్బకం** సంయమినం దదర్శ॥

కుమార సమ్భవమ్, తృతీయః సర్గః-44 పరమేశ్వరధ్యానస్థితిః > "దేవదారు వృక్షపు టరుగుమీద తపస్సునకు శ్రేష్ఠమగు పులితోలుపై కూర్చుండి సమాధిలోనున్న ముక్కంటిని చావుమూడిన వాడైన కాముడు గాంచెను."

3) ఇట 'మృత్యుఞ్జయమహామన్త్రము' ను స్మరింపదగును.

ఇ) **అతిథిః** > ఉ.సూ. (4-2). 1) ఋతన్యఞ్జివన్యఞ్జ్యర్పిమద్యత్యఙ్గికుయుకృశిభ్యః కత్నిచ్ యతుజలిజిష్ఠు జిష్ఠజిసన్స్యనిథిన్నుల్య సాసానుకః। (రత్నిః, తన్యతుః, అఞ్జలిః వనిష్ఠుః, అఞ్జిష్ఠః, అర్పిసః, మత్స్యః, **అతిథిః**, అఙ్గులిః, కవసః, యవాసః, కృశానుః)

2) అత-ఇథిన్ - అతతి నిరన్తరం గచ్ఛతి భ్రమతీతి **అతిథిః**, అకస్మాదాగతః సజ్జనో వా। న విద్యతే నియతా తిథిరస్యేతి వ్యుత్పత్త్యన్తరమ్। -స్వామి ద.సరస్వతివారు

3) శ్లో॥ ఏకరాత్రం తు నివసన్నతిథిర్బ్రాహ్మణః స్మృతః।
అనిత్యం హి స్థితో యస్మాత్తస్మా**దతిథి**రుచ్యతే॥ - మనుస్మృతి-3.102

"ఒక దినము మాత్రమే ఉంటే వానిని 'అతిథి' యంటారు. అతిథి అంటే నిత్యము స్థితిలేనివాడని యర్థము...."

4) శ్లో॥ ....। *ధన్యం యశస్యమాయుష్యం స్వర్గ్యం* **చాతిథి***పూజనమ్*। *3.106*
"అతిథిపూజ చేసినచో ధనము, కీర్తి, ఆయుష్షు, పరలోకమున స్వర్గసుఖాలు లభిస్తాయి."

5) క్రియారూపములు:– 1) **స్యాః**

1) అస (అస్) భువి (ఉండుట) – అదాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **స్యాః** – స్యాతమ్ – స్యాత.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'కుముదవిశదైః' అనుచోట **'ఉపమా'**ను, 2) 'అట్టహాస ఇవ' అనుచోట **'ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారము'**ను, 3) పై రెండింటియొక్క అఙ్గాఙ్గిభావమున **'సఙ్కరాలఙ్కారము'** ను చెప్పదగును.

ఉత్ప్రేక్షలక్షణమ్:– *అప్రకృతత్వేన స్యాత్ అధ్యవసాయో గుణాభిసంబంధాత్।*
సాధ్యః ప్రకృతస్య యదా కథితోత్ప్రేక్షా తదా దీర్ఘైః॥

"అప్రకృతగుణాభిసంబంధమువలన ప్రకృతమును అప్రకృతముగా సంభావించుట 'ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కార'మని యర్థము." – ఏకావళి – అష్టమోన్మేషము.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– గత్వేతి । క్రౌఞ్చబిలనిర్గమనానన్తరమూర్ధ్వఞ్చ గత్వా దశముఖస్య రావణస్య భుజైర్బాహుభిరుచ్ఛ్వాసితా విశ్లేషితాః ప్రస్థానాం సానూనాం సన్ధయో యస్య తస్య । ఏతేన నయనకౌతుకసద్భావ ఉక్తః । త్రిర్దశ పరిమాణమేషామస్తీతి త్రిదశాః । "సంఖ్యయావ్యయా–" (పా. 2. 2. 25) ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః । "బహువ్రీహౌ సఙ్ఖ్యేయే డచ్–" (పా. 5. 4. 73) ఇత్యాదినా సమాసాన్తో డజితి క్షీరస్వామీ । త్రిదశానాం దేవానాం వనితాస్తాసాం దర్పణస్య । కైలాసస్య స్ఫటికత్వాద్రజతత్వాద్వా బిమ్బగ్రాహిత్వేనేదముక్తమ్। కైలాసస్యాతిథిః స్యాః । యః కైలాసః కుముదవిశదైర్నిర్మలైః శృఙ్గాణాముచ్ఛ్రాయైరౌన్నత్యైః ఖమాకాశం వితత్య వ్యాప్య ప్రతిదినం దినే దినే రాశీభూతస్త్ర్యమ్బకస్య త్రిలోచనస్యాట్టహాసో ఽతిహాస ఇవ స్థితః । "అట్టావతిశయక్షౌమౌ" ఇతి యాదవః । ధావల్యాద్ధాసత్వేనోత్ప్రేక్షా। హాసాదీనాం ధావల్యం కవిసమయసిద్ధమ్ ॥ 58 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– (59వ శ్లోకము చూడుము)

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ సంనికృష్ట ఏవ కైలాసగిరిః, తముపసరేత్యాహ -- గత్వా చోర్ధ్వమితి । చకారో వాక్యార్థసముచ్చయే । ఊర్ధ్వం క్రౌఞ్చరన్ధ్రాత్పరతః కిఞ్చిదన్తరమ్ । అథవా, గిరివివరసఙ్కోచం నిస్తీర్య గగనశృఙ్గమధిరుహ్యేతి। దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థ సన్ధేః పరమమాహేశ్వరస్య లఙ్కాపతేః సుహృద ఇవ భువనవిజయశ్లాఘిభిర్భుజైర్దృఢోప –గూఢతయా సమ్పీడితాః తటానామన్యోన్యబన్ధనప్రదేశా యస్య, 'ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసి–తాలిఙ్గితానామ్' ఇతివత్ । అనేన భక్తోపరోధమన్తరేణ పరిభవాన్తరాప్రాప్తిః, శఙ్కరగిరేః పరిసఙ్ఖ్యయా ద్యోత్యతే। త్రిదశవనితాదర్పణస్య స్ఫటికమయసర్వాఙ్గతయా రాజతత్వాద్వా స్పష్టదృష్టప్రతిమాశరీరాణామలఙ్కృతానాం సురాఙ్గనానాం దర్పనిష్పాదకత్వాన్మణిముకుర–

భూతస్య। అతిథిరితి। నూతనాగతత్వేన గుణశాలిత్వేన చ సవిశేషసంమానభాజనం భూయా ఇత్యర్థః । శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః ఉచ్ఛ్రితైః శిఖరైః । 'నగాద్యారోహ ఉత్సేధ ఉచ్ఛ్రాయశ్చోచ్ఛ్రయశ్చ సః' ఇత్యమరః । వితత్య ఆస్తీర్య । రాశీభూతః ఏకత్ర దేశే సమ్భరణాత్పుఞ్జీభూతః। త్ర్యమ్బకస్య త్రిభువనసంహారదీప్తనేత్రత్రయస్య మహేశ్వరస్య। అనేన రౌద్రరూపావలమ్బిన ఏవ శమ్భోః స్పష్టాట్టహాసవిశిష్టతేతి వ్యజ్యతే, యథా రఘువంశే -- 'మహేశ్వరస్త్ర్యమ్బక ఏవ నాపరః' ఇతి। అట్టహాసః అతిశయో హాసః । 'అట్టావతిశయక్షౌమౌ' ఇతి వైజయన్తీ। ప్రతిదినమట్టహాస ఇత్యన్వయః దినే దినే భవన్నట్టహాస ఇత్యర్థః। హాసస్యాపి వికటదశనదీధితినిచయనిచులితత్వాత్కుముదవిశదత్వమ్ । విభావయతీతి శేషః । ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః॥ 58 ॥

శ్లో॥ ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే
సద్యఃకృత్తద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య।
శోభామద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే వాససీవ॥ 59

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఉత్+పశ్యామి, త్వయి, తటగతే, స్నిగ్ధ-భిన్న+అఞ్జన+ఆభే, సద్యః-కృత్త-ద్విరద-రదన-చ్ఛేద-గౌరస్య, తస్య। శోభామ్+అద్రేః, స్తిమిత-నయన-ప్రేక్షణీయామ్, భవిత్రీమ్, అంస-న్యస్తే, సతి, హలభృతః, మేచకే, వాససి,+ఇవ॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

స్నిగ్ధ.....ఆభే = నున్నగా నూరబడిన కాటుకయొక్క కాన్తివంటి కాన్తిగల
త్వయి = నీవు,
తటగతే(సతి) = పర్వతసానువును బొందియుండగా,
సద్యః = అప్పుడు,
కృత్త.....గౌరస్య = ఖండింపబడిన ఏనుగు దంత ఖండమువలె తెల్లనగు,
తస్య = ఆ,
అద్రేః = కైలాసపర్వతముయొక్క,
శోభామ్ = శోభను,
మేచకే = నల్లనిదైన,
వాససి = వస్త్రము,
అంసన్యస్తే (సతి) = భుజము నందుంచబడినదగు చుండగా,
హలభృతః ఇవ = బలరామునికి వలెను,
స్తిమిత...ప్రేక్షణీయామ్= తెప్పపాటెఱుగని కన్నులచే చూడబడదగిన,
శోభామ్ = కాన్తిని,

భవిత్రీమ్ = కాగల దానినిగా,
ఉత్పశ్యామి = ఊహింతును.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! నున్నగా నూరబడిన కాటుకయొక్క కాన్తివంటి కాన్తిగల నీవు పర్వతసానువును బొందియుండగా, అప్పుడు ఖండింపబడిన ఏనుగు దన్తఖండము వలె తెల్లగనగు ఆ కైలాసపర్వత శోభను నల్లనైన వస్త్రము భుజము నందుంచబడినదగు చుండగా, బలరామునికి వలెను ఱెప్పపాటెఱుగని కన్నులచే చూడబడదగిన కాన్తిని కాగలదానినిగా ఊహింతును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

స్నిగ్ధ....నాభే–(స.ఏ.), త్వయి–(స.ఏ.), తటగతే–(స.ఏ.), సద్యః–కృత్త–గౌరస్య –(ష.ఏ.), తస్య–(ష.ఏ.), అద్రేః–(ష.ఏ.), శోభామ్–(ద్వి.ఏ.), మేచకే– (స.ఏ.), వాససి–(స.ఏ.), అంసన్యస్తే–(స.ఏ.), హలభృతః–(ష.ఏ.), ఇవ– (అవ్య.), స్తిమిత...ప్రేక్షణీయామ్–(ద్వి.ఏ.), భవిత్రీమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉత్పశ్యామి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) తటం గతః తటగతః (ద్వి.త.) తస్మిన్, తటగతే.

ఆ) స్నిగ్ధఇ్చ తద్ భిన్నమ్, స్నిగ్ధభిన్నమ్ (కర్మధారయః), తచ్చ తత్ అఞ్జనమ్ (క.ధా.), స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనస్య ఇవ ఆభా యస్య సః, స్నిగ్ధ....నాభః, తస్మిన్, స్నిగ్ధ....నాభే, (వ్యధికరణబహువ్రీహిః).

ఇ) ద్వౌ రదౌ యస్య సః, ద్విరదః, (బహువ్రీహిః), సద్యః కృత్తః (సుప్సుపాసమాసః), ద్విరదస్య దశనః (ష.త.), ద్విరదదశనః, సద్యః కృత్తశ్చాసౌ ద్విరదదశనః, (కర్మ ధారయః), తస్య ఛేదః (ష.త.), సద్యః...ఛేదః ఇవ గౌరః (ఉపమాన కర్మధారయ), తస్య, సద్యః...గౌరస్య.

ఈ) స్తిమితే చ తే నయనే, (కర్మధారయః) స్తిమితనయనే, తాభ్యాం ప్రేక్షణీయా, (తృ.త.), స్తిమితనయనప్రేక్షణీయా, తామ్, స్తిమిత....యామ్.

ఉ) అంసే న్యస్తమ్, తస్మిన్ (స.త.) అంసన్యస్తే, భావే సప్తమీ।

ఊ) హలం బిభర్తీతి హలభృత్, తస్య, హలభృతః – ఉపపదసమాసః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) రదన>దశన, 2) శోభామద్రేః > లీలామద్రేః, 3) స్తిమిత– > తిమిర, 4) అంసన్యస్తే > అంశన్యస్తే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే –**

శ్లో॥ నితాన్తనీలోత్పలపత్రకాన్తిభిః–క్వచిత్ప్రభిన్నాఞ్జనరాశిసన్నిభైః।
క్వచిత్సగర్భప్రమదాస్తనప్రభైః–సమాచితం వ్యోమఘనైః సమన్తతః॥ 2

– ఋతుసంహారః–2 ఇచట మదీయ 'మృణాళినీవ్యాఖ్య' చూడదగును.

ఆ) **హలభృతః** > 1) **హలభృత్** – గీతగోవిందమ్-1

"వహసి వపుషి విశదే వసనం జలదాభమ్ – హలహతిభీతిమిళితయమునాభమ్.
కేశవ! ధృత హలధరరూప! జయ జగదీశ! హరే!"

"ఓ కృష్ణా! నీవు బలరామావతారము నెత్తి నిర్మలమగు దివ్యశరీరమునందు నాగేటి దెబ్బకు భయమందియేతేంచిన యమునానదియోయన, మేఘమువలె నల్లనగు వస్త్రమును ధరించియున్నావు."

2) "ఒకప్పుడు బలరాముడధికముగ, కల్లుత్రాగి శరీరమునందు స్పృహలేక బృందావనమునందు విహరించుచు తనతో జలక్రీడసేయరమ్మని యమునా నదిని పిలువ, ఆ నది బలరాముని పలుకులు ఉన్మత్తములని తలచి గర్వించి సమీపమునకు రానందున కోపించి హలాయుధముచే బలాత్కారముగ ఈడ్చె ననుట పురాణప్రసిద్ధము.

ఇ) **మేచకే** > **మేచకః** – 1) ఉణాదిసూత్రమ్ (5-37). "పచిమచ్యోరిచ్చోపధాయాః"।
పేచకః, మేచకః॥

2) మేచతే శబ్దయతీతి మేచకః, కృష్ణవర్ణో, మయూరపక్షచిహ్నం వా॥ -స్వామి ద.స.

3) *మచతి వర్ణాన్తరేణ మిశ్రీభవతీతి । మచ్ + 'కృఞాదిభ్యః సంజ్ఞాయాం వున్' ఇతి వున్ ।* - హలాయుధకోశః -వివృత్తిః

4) శ్లో॥ *ఏహ్యేహీతి శిఖండినాం పటుతరం కేకాభిరాక్రందితః*
ప్రోడ్డీయేవ బలాకయా సరభసం సోత్కణ్ఠమాలిఙ్గితః।
హంసైరుజ్ఝితపఙ్కజైరతితరాం సోద్వేగముద్వీక్షితః
కుర్వన్న**ఞ్జనమేచకా** ఇవ దిశో **మేఘస్స**ముత్తిష్ఠతి॥

మృచ్ఛకటికమ్- 5.23 > ".... ఈ మేఘుడు అన్ని దిక్కులను కాటుకవలె నల్లనివిగా చేయుచున్నవాడై పెంపొందుచున్నాడు."

5) శ్లో॥ *కఠోరపారావతకణ్ఠ***మేచకం**-వపుర్వృషస్కన్ధసుబన్ధురాంసకమ్।
ప్రసన్నసింహస్తిమితఞ్చ వీక్షితం-ధ్వనిశ్చ మాఙ్గల్యమృదఙ్గమాంసలః॥ 25

ఉత్తరరామచరితమ్(6) > రఘువంశమున పుట్టినవారి లక్షణములు > కుశలవులు > "అందమైన యీ మేను, యువకపోతకంఠమువలె నీలముగనున్నది..... ."

5) క్రియారూపములు:– 1) **ఉత్పశ్యామి**, ఉత్-ఉపసర్గ.

1) దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే (చూచుట)-భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్ – **ఉత్పశ్యామి**-ఉత్పశ్యావః-ఉత్పశ్యామః.

6) అలంకారములు:– ఇందు మేఘునకు చిక్కని కాటుకతోను, కైలాసమునకు బలరాముని తోను సాదృశ్యము చెప్పబడుటచే 'ఉపమాలఙ్కారము'న్నదని చెప్పదగును. లక్షణమ్–

శ్లో॥ యస్య యేనాస్తి సాదృశ్యం యస్మాత్కస్మాత్ప్రకారతః॥ 20
ఉపమా నామ తస్యోక్తిరివద్వాదిభిర్యథా। *- అలఙ్కారసఙ్గ్రహః-5 పరిచ్ఛేదః.*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ఉత్పశ్యామీతి । స్నిగ్ధం మసృణం భిన్నం మర్దితం చ యదఞ్జనం కజ్జలం తస్యాభేవ ఆభా యస్య తస్మిన్స్త్వయి తటగతే సానుం గతే సతి సద్యఃకృత్తస్య ఛిన్నస్య ద్విరదదశనస్య గజదన్తస్య ఛేదవద్గౌరస్య ధవలస్య తస్యాద్రేః కైలాసస్య మేచకే శ్యామలే। "కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాః" ఇత్యమరః। వాససి వస్త్రేఽంసన్యస్తే సతి హలభృతో బలభద్రస్యేవ స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం భవిత్రీం భావినీముత్పశ్యామి,శోభా భవిష్యతీతి తర్కయామీత్యర్థః। శ్రౌతీ పూర్ణోపమాలఙ్కారః॥59॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- గత్వేతి హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! త్వం ద్వావింశతేః సోపానానాం క్రమోచ్చత్వాత్, ఊర్ధ్వం గత్వా తస్య హలభృతో బలభద్రస్య చకారాన్మమ సుభద్రాయాః సుదర్శనస్య చాతిథిః స్యాః । తం పశ్యేత్యర్థః । హలభృతః కిమ్భూతస్య దశముఖస్య రావణస్య భుజైరుచ్ఛ్వాసితః (?) ప్రస్థానాం సానూనాం సన్ధిర్యస్య ఏవంరూపస్య కైలాస పర్వతస్యేతి రూపకమ్ । స్ఫటికవత్ శుభ్రవాహుచతుష్టయస్య ఏవ సానుత్వేన మణ్డితత్వాత్తస్యానుమణ్డితత్వాచ్చ సాదృశ్యాతిశయేన కైలాసస్య సరూపత్వమ్ । పునః కిమ్భూతస్య । 'త్రిదశవనితానాం దేవస్త్రీణాం దర్పణస్య । సతతం పశ్యన్తీనాం తాసాం స్వత్ప్రవేశాదన్తః ప్రవిశ్యన్తీనామివ తత్రాన్తః ప్రతిబిమ్బభ్రమాద్దర్పణసాదృశ్యమ్ । తస్యేతి కస్య । యః కైలాసో బలభద్రశ్చ । శృఙ్గాణాం సానూనాం శృఙ్గసదృశాం ఫణినాం చ కుముదవిశదైరుచ్ఛ్రాయైః ఖమాకాశం వితత్య స్థితః। అపి చ స్వాన్తర్విత్తనస్త్ర్యమ్బకస్య జగత్సంహర్తుకామస్య స్వకోపానలకవళితజగద్వలయవిపులతాదర్శనేన ప్రతిదిశం రాశీభూతోఽట్టహాస ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। అతస్తయోః సాదృశ్యమ్। అతః కృత్తద్విరదదశనచ్ఛేద గౌరస్య తాదృగ్రూపం దృష్ట్వా సద్యస్తత్క్షణం త్వయితటగతే తటస్థే సతి। చమత్కారేణ తవ స్తిమితనయనప్రేక్షణీయామ్ । అద్రేర్నీలాద్రేః శోభాం కాన్తిం స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే కజ్జల సదృశే తస్యాఙ్గన్యస్తే మేచకే నీలవాససీవ భవిత్రీమహముత్పశ్యామి ఉత్ప్రేక్షే। వాససీవేతి మణీవాదేర్వేతి సన్ధిః ॥ 58 & 59 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ తదుపసరణే భవతః కామపి మనోహరతాం భావినీముత్ప్రేక్ష ఇత్యాహ -- ఉత్పశ్యామి త్వయీతి । తటగతే అధిత్యకాశ్రయిణి, శిరః స్థానీయస్య శిఖరస్యాధోగతసానుసంనిషణ్ణ ఇత్యర్థః, అంసన్యస్తస్యోపమానత్వాత్ । స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే స్నిగ్ధా తత్కాలదలితాఞ్జనశిలాకాన్తిసదృశీ చ కాన్తిర్యస్య తస్మిన్। సద్యః తత్కాల ఏవ కృత్తః ఛిన్నః ద్విరదరదనచ్ఛేదః కరిణో దన్తఖణ్డః, తద్వత్ ధవలవర్ణస్య। భిన్నసద్యఃకృత్త -శబ్దాభ్యాం ధరణిధూలిధౌసర్యాదివిరహోత్ప్రభాప్రకర్షః ప్రకాశ్యతే। స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం విస్మయోత్సుక్యనిశ్చలనేత్రైః ప్రేక్షకైర్వైమానికాదిభిః ప్రేక్షితుం యోగ్యామ్ । భవిత్రీం భవిష్యన్తీమ్। అంసన్యస్తేలీలయా స్కన్ధపీఠనిహితే। హలభృత ఇతి, సీరేణైవ విశ్వసంహరణ

చతురభుజబలశాలినః కైలాసౌపమ్యయోగ్యస్య ఉత్తుఙ్గస్య శరీరాభోగస్య వైశిష్ట్యం ప్రకాశ్యతే, యథా శ్రీవిష్ణుపురాణే -- 'మత్తః కోపేన చాఘూర్ణంస్తతోఽధిక్షేపజన్మనా। ఉత్థాయ వార్ష్ణ్య వసుధాం జఘాన స హలాయుధః ॥' ఇతి హలాయుధశబ్దేన నిరతిశయబలవిశిష్టస్యోక్తిః ద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరత్వం హలభృతోఽపి సమమ్ । మేచకే నీలే, తస్య నీలామ్బరత్వాత్ సితవర్ణత్వాచ్చ, యథా శ్రీవిష్ణుపురాణే -- 'కిం న పశ్యసి దుగ్ధేన్దుమృణాలసదృశాకృతిమ్। బలభద్రమిమం నీలపరిధానముపాగతమ్ ॥' ఇతి । అత్రోపమాలఙ్కారః ॥ 59 ॥

శ్లో॥ హిత్వా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా
క్రీడాశైలే యది చ విహరేత్పాదచారేణ గౌరీ।
భఙ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాన్తర్జలౌఘః
సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయాయీ॥ 60

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- హిత్వా, తస్మిన్, భుజగ-వలయమ్, శమ్భునా, దత్త-హస్తా, క్రీడా-శైలే, యది, చ విహరేత్, పాదచారేణ, గౌరీ। భఙ్గీ-భక్త్యా, విరచిత-వపుః, స్తమ్భిత+అన్తః+జల+ఓఘః, సోపానత్వమ్, కురు, మణి-తట-ఆరోహణాయ,+అగ్ర-యాయీ॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తస్మిన్ = ఆ
క్రీడా - శైలే = కైలాసమునందు,
భుజగ-వలయమ్ = నాగకంకణమును,
హిత్వా = విడిచి,
శమ్భునా = శివభగవానునిచే,
దత్త-హస్తా = ఈయబడిన చేయూతగల,
గౌరీ = పార్వతి,
పాద-చారేణ = కాలినడకతో,
విహరేత్ యది = విహరించినచో,
స్తమ్భిత...ఓఘః = స్తమ్భిత అన్తర్జల ప్రవాహముగలవాడవైన,
త్వమ్ = నీవు,
అగ్రయాయీ(సన్) = ముందుపోవుచున్నవాడవగుచు,
భఙ్గీభక్త్యా = సోపానరచనచే,
విరచిత-వపుః(సన్) = కల్పిత శరీరముగలవాడవై,
మణి....ఆరోహణాయ= మణితటమధిరోహించుట కొఱకై,
సోపానత్వమ్ = మెట్లుగా నుండుటను,
కురు = పొందుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ కైలాసమునందు నాగకంకణమును విడిచి, శివ భగవానునిచే ఈయబడిన చేయూతగల పార్వతి కాలినడకన విహరించినచో, స్తమ్భిత అన్తర్జల ప్రవాహముగలవాడవైన నీవు ముందుపోవుచున్నవాడవగుచు సోపాన రచనచే కల్పిత శరీరముగలవాడవై మణితటమధిరోహించుటకు మెట్లుగా నుండుటను పొందుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తస్మిన్–(స.ఏ.), క్రీడాశైలే–(స.ఏ.), భుజగవలయమ్–(ద్వి.ఏ.), హిత్వా–(కృత్తు), శమ్భునా–(తృ.ఏ.), దత్తహస్తా–(ప్ర.ఏ.), గౌరీ–(ప్ర.ఏ.), పాదచారేణ–(తృ.ఏ.), విహరేత్–(క్రియ), యది–(అవ్య.), స్తమ్భిత...ఓఘః–(ప్ర.ఏ.), త్వమ్–(ప్ర.ఏ.), అగ్రయాయీ–(ప్ర.ఏ.), భఙ్గీభక్త్యా–(తృ.ఏ.), విరచితవపుః–(ప్ర.ఏ.), మణి...ణాయ–(చ.ఏ.), సోపానత్వమ్–(ద్వి.ఏ.), కురు–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) భుజగ ఏవ వలయః, భుజగవలయః (రూపకసమాసః) తమ్ భుజగవలయమ్.

ఆ) దత్తో హస్తో యస్యై సా (బహువ్రీహిః) దత్తహస్తా.

ఇ) క్రీడాయాః శైలః, క్రీడాశైలః (ష.త.), తస్మిన్, క్రీడాశైలే.

ఈ) భఙ్గీనాం భక్తిః, భఙ్గీభక్తిః, (ష.త.), తయా భఙ్గీభక్త్యా.

ఉ) విరచితం వపుర్యేన సః విరచితవపుః (బహువ్రీహిః).

ఊ) జలానాం ఓఘః, జలౌఘః (ష.త.), అన్తః స్థితః జలౌఘః, అంతర్జలౌఘః (మధ్యమ పదలోపీ సమాసః), స్తమ్భితః అంతర్జలౌఘః యేన సః,(బహువ్రీహిః), స్తమ్భిత...ఘః

ఋ) మణీనాం తటమ్, మణితటమ్(ష.త.),మణితటే ఆరోహణమ్, మణితటారోహణమ్ (ష.త.), తస్మై, మణితటారోహణాయ.

ౠ) అగ్రయాయీ–అగ్రే యాతీతి తచ్ఛీలః (ఉపపదసమాసః)

3) పాఠాంతరములు:– 1) హిత్వా తస్మిన్ > తస్మిన్ హిత్వా, హిత్వా నీలమ్, 2) చ > తు, 3) విహరేత్ > విచరేత్, 4) స్తమ్భిత > సూచిత, 5) కురు...యాయీ > కురు...చారీ, కురుమణి శిలారోహణాయాగ్రయాయీ, కురు సుఖపద....యాయీ, వ్రజపదసుఖస్పర్శ మారోహణేషు.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) 1) **చ – అవ్యయకోశః** (338) – 2) **తు** (390)

1) "అన్వాచయ–సమాహార–ఇతరేతరయోగ–సముచ్చయ–వినియోగ–తుల్య యోగితా–అవధారణ–హేతు–**పాదపూరణ**–యద్యర్థాదిషు వర్తతేఽ యమ్."

2) "విశేషావధారణ–పూజా–వ్యావృత్తి–**పాదపూరణా**ప్యర్థ హేతుషు చాదిరయమ్".

బి) 1) **శమ్భుః** – రూపధ్యానరత్నావళి–(25) పేజి159, 2) **శమ్భునటనము,**
3) **గౌరీ** – రూ.ర. (37) పేజి–163.

1) *శ్లో॥ బ్రహ్మవిష్ణుమహేశానదేవదానవరాక్షసాః।*
యస్మాత్ప్రజజ్ఞిరే దేవాస్తం ***శమ్భుం*** *ప్రణమామ్యహమ్॥*

"ఏ శమ్భునివలన బ్రహ్మ, విష్ణువు, మహేశ్వరుడు, దేవతలు, దానవులు, రాక్షసులు పుట్టిరో ఆ శమ్భునకు నమస్కరించుచున్నాను."

2) **'శ్రీ పతఞ్జలికృత శమ్భునటనము'**ను ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ సదఞ్చితముదఞ్చితనికుఞ్చితపదం ఝలఝలం చలితమఞ్జుకటకం
పతఞ్జలిదృగఞ్జనమనఞ్జనమచఞ్చలపదం జననభఞ్జనకరమ్।
కదమ్బరుచిమమ్బరవసం పరమమమ్బుదకదమ్బకవిడమ్బకగళం
చిదమ్బుధిమణిం బుధహృదమ్బుజరవిం పరచిదమ్బరనటం హృదిభజ॥

".... ఈ స్తోత్రమునకు 'ఆనందతాండవస్తోత్రమ్', నటేశనవకమ్, 'చరణశృంగ రహిత శంభునటనమ్' అనియు పేర్లు. దీనికి చిన్మయారణ్య వ్యవస్థాపకురాలైన 'స్వామిని శారదాప్రియానన్ద' గారు రచించిన వ్యాఖ్యను ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును". **వృత్తం – శమ్భునటనమ్.**

3) *శ్లో॥ శ్యామాం త్రిణేత్రాం ద్విభుజాం త్రిభఙ్గీం–సవ్యాపసవ్యస్థితకుఞ్చితాంఘ్రిమ్।*
సవ్యే తు నీలోత్పలపాణిమీడే–దేవస్య వామస్థితపద్మపీఠామ్॥

"నల్లని శరీరచ్ఛాయతో, మూడు కన్నులతో, రెండు చేతులతో, ఎడమ, కుడిపాదము లను కొంచెము వంచుటచేత, త్రిభంగీరూపమైన శరీరసౌందర్యముతో, కుడిచేతితో నల్లకలువపూవును ధరించి శ్రీ చంద్రశేఖరస్వామికి ఎడమభాగమున పద్మపీఠము నందు నిలిచియున్న శ్రీ గౌరీదేవిని ప్రార్థింతును."

5) క్రియారూపము:– 1) కురు.

1) డుకృఞ్ (కృ) కరణే (చేయుట) – తనాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ, లోట్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **కురు/కురుతాత్**–కురుతమ్–కురుత.

6) అలంకారములు:– ఈ శ్లోకమున భుజగమందు వలయారోపణమున 'రూపకాలంకార ము' న్నదని చెప్పదగును. లక్షణమ్ – "*తత్రాప్యారోపగర్భితాస్తావత్–తద్రూపకమారోపే యత్రాపహ్నూయతే న తద్విషయః।*" – ఏకావళి(8)

'ఆరోపమునందు తద్విషయమపహ్నుతముకాదేని రూపకాలఙ్కారమగునని రూపకలక్షణము.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– హిత్వేతి । తస్మిన్ క్రీడాశైలే కైలాసే । "కైలాసః కనకాద్రిశ్చ మన్దరో గన్ధమాదనః । క్రీడార్థం నిర్మితాః శమ్భోర్దేవైః క్రీడాద్రయో౽భవన్" ఇతి శమ్భురహస్యే। శమ్భునా శివేన భుజగ ఏవ వలయం కఙ్కణం హిత్వా గౌర్యా భీరుత్వాత్త్యక్త్వా దత్తహస్తా

సతీ గౌరీ పాదచారేణ విచరేద్యది తర్హ్యగ్రయాయీ పురోగతస్తథా స్తమ్భితో ఘనీభావం ప్రాపితోఽన్తర్జలస్యౌఘః ప్రవాహో యస్య స తథాభూతః । భఙ్గీనాం పర్వణాం భక్త్యా రచనయా విరచితవపుః కల్పితశరీరః సన్ మణీనాం తటం మణితటం తస్యారోహణాయ సోపానత్వం కురు, సోపానభావం భజేత్యర్థః ॥ 60 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: – హిత్వా తస్మిన్నితి । హే మహారాజ! మమ క్రీడాశైలే తస్మిన్నీలాద్రౌ। యది చ యస్మిన్ కాలే । గౌరీ గౌరవర్ణా ఈ లక్ష్మీః మూర్తిమతీ పాదచారేణ వరేణ మూర్తిమత్త్వే హేతుమద్విశేషణమ్ । శమ్భునా బ్రహ్మణా । భుజపాశౌ చ వాహౌ చేతి విశ్వః। భుజగతం వలయం హిత్వా। భూషణత్యాగేన తపః కృత్వా ప్రాణప్రతిష్ఠార్థం దత్తౌ హస్తౌ యస్యై బ్రహ్మప్రతిష్ఠితేత్యర్థః। "శమ్భుబ్రహ్మత్రిలోచనౌ" మాం ద్రష్టుం స్వసింహాస–నాదాగచ్ఛేత్। తదా భఙ్గ్యాదణ్డప్రణామరీతియుక్తయా భక్త్యా విరచితేన వపుషా స్తమ్భితాన్తర్జలానా మచేతనానాం పాషాణానామోఘేన సత్వం సుఖపదస్స్వర్గం సోపానభావం కురు। ఆరోహణేషు తదీయ దేవాలయసోపానేషు బ్రజ । సోపానే ప్రణామరచనయా పాషాణాగ్రపతితస్య తవోపరి పాద్యం దదాతు త్వామనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః ॥ 60 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ తత్ర జగన్మాతుర్హైమవత్యాః శివసహచరితాయాః సమయోచితం సేవాప్రకారమాహ –– హిత్వేతి। తస్మిన్ కైలాసే। భుజగవలయం నాగరూపం కఙ్కణమ్। హిత్వా దేవ్యాస్త్రాసపరిహారాయ। అనేన దేవస్య దేవీసేవాయామవహితత్వం ద్యోత్యతే। శమ్భునేతి। యః సర్వజగతః సుఖప్రసావకః, తస్య తత్తాదృశసేవాప్రవర్తకో దేవ్యాః సౌభాగ్యాతిశయో ధ్వన్యతే, పౌలోమీప్రముఖం ముఖప్రతీక్షం పరిజనం నిషిధ్య స్వయమేవ దేవస్య ప్రసాదనప్రవృత్తిశ్చ ధ్వన్యతే । అథవా శమ్భునేతి నిష్ప్రత్యూహసమ్భోగసమ్పదే తన్మాత్రసహాయత్వం సూచ్యతే।దత్తహస్తా గిరితటస్ఖలనభయచ్ఛలేన కరకిసలయస్పర్శలౌల్యా త్సమర్పితప్రకోష్ఠా । క్రీడాశైలే లీలాసాధనపర్వతభూతే తస్మిన్నిత్యన్వయః । అథవా క్రీడాశైలః కశ్చిదన్యః కృత్రిమః । చకారో వాక్యార్థసముచ్చయే । విచరేత్ । పరిక్రామేత్ । విహరేదితి వా పాఠః, క్రీడేత్। త్వదుపగమ ఇతి శేషః। పాదచారేణ ఉపభోగయోగ్యకుసుమిత –లతానికుఞ్జాదినిరీక్షణవినోదమాత్రఫలకత్వాత్సంచరణస్య చరణపల్లవాభ్యాం చఙ్క్రమణేన, న తు వాహనపూర్వకమ్। అనేన భవత్సేవాయాస్తదానీం సుతరామౌచిత్యమ్, పవిత్ర తరతద్రేణుస్పర్శసమ్భవాదితి వ్యజ్యతే । గౌరీతి, కౌశికీసమ్పాదనాయ యోగబలపరిత్యక్త కాలవర్ణత్వకోశతయాభివ్యక్తగౌరవర్ణత్వాత్ త్రిభువనోపకారిణీతి ప్రకాశ్యతే, తతశ్చ కృతజ్ఞత–యాపి సర్వైర్దేవ్యాః సేవ్యత్వమితి భావః। భఙ్గీ సోపానసదృశభఙ్గపరమ్పరావిశిష్టః। భక్త్యా శివయోరుపరి ప్రకృష్టేన భావేన, డామ్బికత్వే పాదస్పర్శోత్సవభాజనతానుపపత్తేః। విరచితవపుః వివిధకృతరూపః । అనేన మణితటసోపానత్వోచితరమణీయరూపపరిగ్రహ ఉక్తః । అథవా భఙ్గీభక్త్యా భఙ్గీనాం ఖణ్డప్రస్తరాణాం భక్త్యా విన్యాసవిశేషేణ విభాగేన వా। విరచితం వపుః యేనేత్యర్థః। స్తమ్భితాన్తర్జలౌఘః చరణన్యాససహత్వాయ స్థిరీకృతోదరగత

జలసఞ్చయః। సోపానత్వం ఆరోహణమార్గకృత్యమ్ । 'ఆరోహణం స్యాత్సోపానమ్' ఇత్యమరః। మణితటారోహణాయ అధస్తనేభ్యః స్ఫటికాదిమయేభ్యస్తటేభ్య ఊర్ధ్వగతానాం తాదృశానాం తటానామారోహణార్థమ్। తయోరితి శేషః । అగ్రయాయీ తత్తత్తటారురుక్షా ముపలక్ష్య, తయోః పురతస్తత్ర తత్ర గచ్ఛన్నిత్యర్థః । అత్ర చ 'బాహ్యోద్యానస్థితహర--' ఇత్యుక్తమనుసంహితం వేదితవ్యమ్ । అత్ర పరిణామోఽలఙ్కారః, మేఘస్య సోపానతయా పరిణామప్రతిపాదనాత్ ॥ 60 ॥

శ్లో॥ తత్రావశ్యం వలయకులిశోద్ఘట్టనోద్గీర్ణతోయం
నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యన్త్రధారాగృహత్వమ్।
తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యాత్
క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః॥ 61

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తత్ర+అవశ్యమ్, వలయ-కులిశ+ఉద్ఘట్టన+ఉద్గీర్ణ-తోయమ్, నేష్యన్తి, త్వామ్, సురయువతయః, యన్త్ర-ధారా-గృహత్వమ్। తాభ్యః, మోక్షః+తవ, యది, సఖే!, ఘర్మలబ్దస్య, న, స్యాత్ క్రీడా-లోలాః, శ్రవణ-పరుషైః+గర్జితైః+భాయతేః+తాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే సఖే! - ఓ మిత్రమా!

తత్ర = ఆ కైలాసమునందు,
సురయువతయః = సురకాంతలు,
అవశ్యమ్ = తప్పక,
వలయ....తోయమ్ = కంకణములయొక్క అంచులచేనైన ప్రహారములచే విడువపబడిన జలధారలు గల,
త్వామ్ = నిన్ను,
యన్త్ర-ధారా-గృహత్వమ్= యన్త్రములయందలి జలధారలయొక్క గృహముగ,
నేష్యన్తి = పొందింతురు.
ఘర్మలబ్ధస్య = వేసవికాలమునందు లభించిన,
తవ = నీకు,
తాభ్యః = వారినుండి,
మోక్షః = మోక్షము,
న స్యాత్ యది = లభించని యెడల,
క్రీడా-లోలాః = క్రీడలయందాసక్తలగు,
తాః = వారిని,
శ్రవన-పరుషైః = కర్ణకఠోరములగు,
గర్జితైః = గర్జనలచేత,
భాయయేః = భయపెట్టుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మిత్రుడా! మేఘుడా! ఆ కైలాసమునందు సురకాంతలు తప్పక కంకణముల యొక్క అంచులచేనైన ప్రహారములచే విడువబడిన జలధారలు గల నిన్ను యంత్రముల యందలి జలధారలయొక్క గృహముగ పొందింతురు. వేసవికాలమునందు లభించిన నీకు వారి నుండి విడుదల లభించని యెడల క్రీడల యందాసక్తలగు వారిని కర్ణకఠోరము లగు గర్జనల చేత భయపెట్టుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తత్ర–(అవ్య.), సురయువతయః–(ప్ర.బ.), అవశ్యమ్–(అవ్య.), వలయ.... తోయమ్–(ద్వి.ఏ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), యన్త్రధారాగృహత్వమ్–(ద్వి.ఏ.), నేష్యన్తి–(క్రియ), ఘర్మలబ్ధస్య–(ష.ఏ.), తవ–(ష.ఏ.), తాభ్యః–(పం.బ.), మోక్షః–(ప్ర.ఏ.), న, యది–(అవ్య.), స్యాత్–(క్రియ), క్రీడాలోలాః–(ప్ర.బ.), తాః–(ద్వి.బ.), శ్రవణపరుషైః –(తృ.బ.), గర్జితైః–(తృ.బ.), భాయయేః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) వలయానాం కుశలాని, వలయకుశలాని, (ష.త.), ఉద్గీర్ణతోయమ్, యేన సః (బహువ్రీహిః), వలయకుశలైః ఉద్ఘట్టనాని, వలయకుశలోద్ఘట్టనాని, (తృ.త.) తైః ఉద్గీర్ణతోయః, వలయ....తోయః, (తృ.త.) తమ్, వలయ....తోయమ్.

ఆ) సురాణాం యువతయః, సురయువతయః, (ష.త.)

ఇ) యన్త్రేషు ధారాః, యన్త్రధారాః, (స.త.), యన్త్రధారాణామ్ గృహత్వమ్, (ష.త.), యన్త్రధారాగృహత్వమ్.

ఈ) ఘర్మే లబ్ధః, ఘర్మలబ్ధః (స.త.), తస్య ఘర్మలబ్ధస్య.

ఉ) క్రీడాయాం లోలాః క్రీడాలోలాః (స.త.)

ఊ) శ్రవణయోః పరుషాణి, శ్రవణపరుషాణి (స.త.), తైః శ్రవణపరుషైః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) వలయకులిశ > కులిశవలయ, 2) వలయ...తోయమ్> జనితసలిలోద్గారమన్తఃప్రవేశమ్, 3) నేష్యన్తి > నేష్యన్తే, 4) మోక్షః > త్యాగః, 5) భాయయేః > భీషయేః, భాపయేః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) యన్త్రధారాగృహత్వమ్ >

1) "*యన్త్రాణ్యనేకసఞ్చారచతురాన్తర్వివరావభాసితశాలభఞ్జికాప్రభృతీని తత్కరతలాద్యవయవ ప్రవృత్తవారిధారాభిరుపలక్షితం గ్రీష్మోష్మనిషేధకం ధనినాం ధామ యంత్రధారాగృహత్వమ్"। – 'సారోద్ధారిణి'.*

2) "*అనేక సఞ్చారచతురాన్తర్వివరావభాసితపుత్తలికాదీని తత్కరతలాద్యవయవే ప్రవృత్తవారిధారాభిరుపలక్షితం గ్రీష్మతాపశమనం ధనినాం ధామ ధారాగృహం*

కథ్యతే। ఏకాన్తస్థానే గ్రీష్మతాపనివారణాయ కణ్ఠాపాషాణేన పుత్తలికాదిసమ్బన్ధేన జలనిర్ఝరణం మేఘజలకణపాతనార్థం స్థానం సుఖినాం గృహే యన్త్రధారా-గృహాణి కథ్యతే।" – 'మహిమ'

ఆ) **వలయకులిశ–> కులిశవలయ–**

సారోద్ధారిణి, మేఘలత, లక్ష్మి, మహిమ, సుమతి, వల్లభ మొదలగువారు 'కులిశ వలయ–' పాఠమును స్వీకరించి, దానిని వివరించినారు. కులిశ–>వజ్ర–.

"కులిశసంయుక్తాని హీరకవిద్ధాని వలయాని కులిశవలయాని". కాని 'లక్ష్మీనివాస' ఇచట 'కులిశవలయస్య విద్యుద్వలయస్య' అని వివరించినారు.

ఇ) **భాయయేః > భీషయేః, భాపయేః**

ఇచట 'భాయయేః' – అనునది సరియైన పాఠమని 'నన్దార్గికర్' వ్యాకరణరీత్యా పెక్కు అంశములను ఉదాహరించినాడు.

"The base భాయి = భాయయతి is always used in the పరస్మైపదీ,in the sense of 'He frightens one with & co."

5) క్రియారూపములు:– 1) **నేష్యన్తి**, 2) **భాయయేః**, 3) **స్యాత్.**

1) ణీఞ్(నీ) ప్రాపణే–తీసికొనివెళ్ళుట, ద్వికర్మకమ్–భ్వా.ప్ర., అనిట్ ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ–లృట్–ప్రథమపురుషబహువచనమ్ – నేష్యతి – నేష్యతః – **నేష్యన్తి.**

2) (భీ) ఞిభీ–భయే–భయపడుట, అకర్మకమ్–జు.ప్రకరణమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. ణిజన్తమ్–విధిలిఙ్–మ.పు.ఏ.వ. – **భాయయేః** – భాయయేతమ్ – భాయయేత. (ఇచట 'భీస్మ్యోర్హేతుభయే' అనుసూత్రమును అనుసన్ధానము చేసికొనవలెను.)

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము, 2) పరిణామాలంకార మున్నదని 'విద్యుల్లత' పేర్కొన్నది.

1) **అప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారలక్షణమ్ :–**

i) *స్యాత్ ప్రస్తుతస్య గమకం యత్రాప్రస్తుతవర్ణనమ్।*
అప్రస్తుతప్రశంసాఖ్యా సైషాలంకృతిరుచ్యతే॥

ii) *కార్యహేతౌ తథావ్యాప్యే వ్యాపకే ప్రస్తుతేఽన్యగీః।*
సమే సమస్య చేత్యేవం సైషా భవతి పఞ్చధా॥

"యత్రాప్రస్తుతవృత్తాన్తవర్ణనం ప్రస్తుతవృత్తాన్తమవగమయతి సైషా అప్రస్తుతప్రశంసోచ్యతే। సమాసోక్తౌ తు ప్రస్తుతేనాప్రస్తుతప్రతీతిరితి విశేషః।" – *అలంకారమణిహారే – 19*

2) **పరిణామాలఙ్కారలక్షణమ్:–** *"ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః"*

(అలంకారసర్వస్వమ్ – రుయ్యకుడు)

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తత్రేతి। తత్ర కైలాసేఽవశ్యం సర్వథా సురయువతయో వలయకులిశాని కఙ్కణకోటయః । శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన కోటిమాత్రం లక్ష్యతే । తైరుద్ఘట్టనాని ప్రహారాస్తైరుద్గీర్ణముత్సృష్టం తోయం యేన తం త్వాం యన్త్రేషు ధారా యన్త్రధారాస్తాసాం గృహత్వం కృత్రిమధారాగృహత్వం నేష్యన్తి ప్రాపయిష్యన్తి। హే సఖే మిత్ర! ఘర్మే నిదాఘే లబ్ధస్య । ఘర్మలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు సర్వదా సర్వర్తుసమాహారాత్ప్రాథమిక మేఘత్వాద్వా। యథోక్తమ్ – "ఆషాఢస్య ప్రథమ––" ఇతి। తవ తాభ్యః సురయువతిభ్యో మోక్షో న స్యాద్యది తదా క్రీడాలోలాః క్రీడాసక్తాః, ప్రమత్తా ఇత్యర్థః। తాః సురయువతీః శ్రవణపరుషైః కర్ణకటుభిర్గర్జితైః కరణైర్భాయయేస్త్రాసయేః। అత్ర హేతుభయాభావా- దాత్మనేపదం షుగాగమశ్చ న ॥ 61 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తదనుగ్రహఫలమాహ – తత్రావశ్యమితి। హే రాజన్ శ్రియోఽనుగ్రహాత్ । త్వం తత్ర నీలాద్రౌ కులిశం వజ్రముద్ధాటయతీతి కులిశోద్ఘట్టన ఇన్ద్రస్తేనోద్గీర్ణం విక్షిప్తం తోయం వృష్టిజలం యన్త్రధారాగృహత్వం వలయ ప్రాపయ । దేవాలయం ఘట్టయేత్యర్థః । మేఘపర్యన్తం దీర్ఘత్వేన తన్ముక్తజలస్య తత్ర ప్రతిష్ఠానాత్ యన్త్రధారాగృహభావః। దేవాలయఘటనస్య కిం ఫలమిత్యాహ। సురయువతయో ఽప్సరసస్త్వామవశ్యం నేష్యన్తి। తాభ్యస్తదర్థం "తాదర్థే చతుర్థీ"। త్వం క్రీడ। ఖే ఆకాశే ధర్మే గ్రీష్మకాలే లబ్ధస్య తవ అలోలా అతృష్ణాస్తాః। నిదాఘకాలే స్వల్పకామత్వాత్। మేఘాగమే వర్షారమ్భే రమణవియుక్తస్త్రీణాం శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్మేఘధ్వనిభిః కామోద్వేజ–కైర్భాయయేః భయం ప్రాపయేః। ప్రావృషి భర్తృభావే స్త్రియో మ్రియన్తే। అతో యూయమసకృత్క్రీడేతి ప్రవర్తయేః । నను మమ భోగేచ్ఛా నాస్తి । ముముక్షుర్విరక్తోఽహం తత్రాహ। యది స మోక్షో న స్యాత్। మోక్షే చ తవేచ్ఛా యది న భవేత్,తదేవం కురు॥61॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్ర ప్రస్తుతకార్యప్రత్యూహసంభేదముత్ప్రేక్ష్య స పరిహర్తవ్య ఇత్యాహ –– తత్రావశ్యమితి। అవశ్యం నిశ్చితమ్, పురాపి తాసాం తాదృశదుర్విలసితాని మయానుభూతానీత్యర్థః। వలయకులిశోద్ఘట్టనోద్గీర్ణతోయం కఙ్కణప్రత్యుప్తవజ్రరత్ననిశిత కోటిపాటనజనితసూక్ష్మరన్ధ్రజాలప్రక్షరితజలకణమ్ । నేష్యన్తి ప్రాపయిష్యన్తి । త్వాం సహజదాక్షిణ్యవశంవదమిత్యర్థః । సురయువతయః శివసేవార్థం వా స్వైరవిహారాయ వా తత్ర వర్తమానా దేవలోకతరుణ్యః। యువతయ ఇత్యనేన, తాసాం స్మరశరసఞ్చార సౌలభ్యం ధ్వన్యతే। బహువచనేన కయాచిత్కఞ్చిత్కాలమనుభూయ ముక్తత్వే పునరన్యా, తతోఽప్యపరేతి ద్యోత్యతే । యన్త్రధారాగృహత్వం స్థూణానివహస్థాపనమన్తరేణ యథా తిష్ఠేత్, తథా యన్త్రేణోపాయేన రచితముపరిసలిలస్థాపనయోగ్యసౌధసంనివేశ- మధోనిషణ్ణానాం చరితః పాతుకవారిధారాశీకరనికరేణోష్ణదుఃఖనివారకం గృహవిశేషం యన్త్రధారాగృహమాహుః తద్భావమ్, యథా రఘువంశే –– 'శిలావిశేషానధిశయ్య నిన్యుర్ధారాగృహేష్వాతపమృద్ధిమన్తః" ఇతి । ప్రబోధచన్ద్రోదయే చ –– 'ముచ్యన్తాం

యన్త్రమార్గాః ప్రసరతు పరితో వారిధారా గృహేషు' ఇతి । యన్త్రధారాగృహత్వమితి, 'గృహయన్త్రపతాకాశ్రీః' ఇతివత్ । మోక్షః అనుజ్ఞయా విసర్జనమ్। న స్యాద్యదీతి । ప్రస్థానప్రక్రమే పునరాకర్షణాదిప్రసఙ్గాన్న కథఞ్చిద్భవేదిత్యర్థః, కార్యాన్తరత్వరితస్య హృదయమవిజ్ఞాయ, తాసామతిప్రసఙ్గస్యానౌచిత్యాద్రసభఙ్గహేతుత్వమేవ, ఔచిత్యస్యైవ సర్వత్ర రససుధర్ణావకర్ణధారత్వాదితి భావః । సఖే ఇతి । సుహృత్కార్యవ్యసనినస్తవ తదీయ విలాసవాగురావశ్యత్వమవశ్యం న భావీత్యర్థః ధర్మలబ్ధస్య స్మరజ్వరసంతాపసమయే ప్రాప్తస్యేత్యర్థః। 'నిదాఘ ఊష్మణి గ్రీష్మే స్వేదే ధర్మస్తు తేష్వపి। ఆతపే తద్దినే చ' ఇతి వైజయన్తీ । గ్రీష్మకాలే లబ్ధ ఇత్యర్థో న ఘటతే, సురయువతీనాం విశేషతః పరమేశ్వర నివాసభూతే ప్రదేశే సతతసుఖే గ్రీష్మబాధోక్తేరనౌచిత్యాత్, 'ఆతఙ్కః కుసుమాయుధః' ఇతి కుమారసమ్భవే, మాఘే చ 'కుర్వన్తి ద్యాముత్పతన్తః స్మరార్తస్వర్లోకస్త్రీగాత్రనిర్వాణమత్ర' ఇతి స్మరస్యైవ తాదృశీనాం వ్యాధిత్వోక్తేః తచ్ఛమనాయ కాదమ్బర్యాదిషు హిమగృహాది నిర్మాణవర్ణనాచ్చ। ధర్మలబ్ధస్యేత్యనేన స్వాపేక్షితసమయే ప్రాప్తస్య తవ అమోక్షణే దాసీసుతానామమ్బరచరశమ్బలీనాం కా హానిః,మమ తు ప్రయోజనం నిర్మూలం నఙ్క్ష్యతీతి ద్యోత్యతే । క్రీడాలోలాః త్వదధోభాగే స్థిత్వా త్వదీయధారాశీకరనిర్వాపితశరీరతయా కన్దుకాదివినోదపరత్వాదన్యచిత్తాః, అచిన్తితోపనతత్వే భయస్యోద్వేలత్వాదితి భావః । శ్రవణపరుషైః యథా శ్రవణే దుఃసహత్వం భవేత్, తథా ప్రయుక్తైరితి తత్కాలవిశేషణమ్, శ్రవణసుభగత్వస్యైవ స్వభావత్వోక్తేః । గర్జితైః న తు గర్జితేన । అనేనోపర్యుపరి ప్రవృత్తే-రాశ్వాసావసరో న దేయ ఇత్యుచ్యతే స్వవిషయవైరాగ్యోత్పాదనేన తాసాం పునరనుసరణ పరిహారాయ। భాయయేః త్రాసయేః, తత్రాపి కృత్యమస్తి -- విభీషికైవ కార్యా తాసాం మార్దవరక్షణేన, న పునర్మోహమరణాదిజననేనాత్యన్తనిర్దయత్వమావిష్కరణీయమితి భావః । తా ఇతి । భీరవః కోమలశీలాస్తావతైవ పరిహరిష్యన్తీతి భావః । అత్ర పరిణామోఽ ప్రస్తుత ప్రశంసా చాలఙ్కారః ॥ 61 ॥

శ్లో॥ హేమామ్భోజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదదానః
కుర్వన్కామం క్షణముఖపటప్రీతిమైరావతస్య।
ధున్వన్కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకాని స్వవాతై
ర్నానాచేష్టైర్జలద! లలితైర్నిర్విశేస్తం నగేన్ద్రమ్॥ 62

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- హేమ+అమ్భోజ-ప్రసవి, సలిలమ్, మానసస్య,+ఆదదానః,
కుర్వన్, కామమ్, క్షణ-ముఖ-పట-ప్రీతిమ్, ఐరావతస్య।
ధున్వన్, కల్పద్రుమ-కిసలయాని,+అంశుకాని, స్వవాతైః
నానాచేష్టైః,+జలద! లలితైః,+నిర్వశేః,+తమ్, నగేన్ద్రమ్॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

హేమ+అమ్భోజ–ప్రసవి	= బంగారు తామరపూవులు పుట్టుచోటైన,
మానసస్య	= మానససరోవరముయొక్క
సలిలమ్	= నీటిని,
ఆదదానః	= గ్రహించువాడవై,
ఐరావతస్య	= ఐరావతమునకు,
క్షణ–ముఖ–పట–ప్రీతిమ్	= క్షణకాలము ముఖపట ప్రీతిని,
కుర్వన్	= చేయుచు,
కల్పద్రుమ – కిసలయాని	= కల్పవృక్షపుచిగుళ్ళను,
అంశుకాని ఇవ	= మృదువసనములవలె,
స్వవాతైః	= నీ వాయువులచేత,
ధున్వన్	= విదలించుచు,
లలితైః	= మనోజ్ఞములగు,
నానాచేష్టైః	= అనేక చేష్టలతో,
తమ్	= ఆ,
నగేన్ద్రమ్	= కైలాస పర్వతమునుగూర్చి,
కామమ్	= యథేచ్ఛగా,
నిర్విశేః	= అనుభవింపుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! బంగారు పూవులు పుట్టుచోటైన మానససరోవరముయొక్క నీటిని గ్రహించువాడవై, ఐరావతమునకు క్షణకాలము ముఖపటప్రీతిని చేయుచు, కల్పవృక్షపుచిగుళ్ళను మృదువసనములవలె నీ వాయువులచేత విదలించుచు మనోజ్ఞములగు అనేక చేష్టలతో ఆ కైలాసపర్వతమునుగూర్చి యథేచ్ఛగా అనుభవింపుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

హేమామ్భోజప్రసవి–(ద్వి.ఏ.), మానసస్య–(ష.ఏ.), సలిలమ్–(ద్వి.ఏ.), ఆదదానః –(ప్ర.ఏ.), ఐరావతస్య–(ష.ఏ.), క్షణముఖపటప్రీతిమ్–(ద్వి.ఏ.), కుర్వన్–(కృత్తు), కల్పద్రుమకిసలయాని–(ద్వి.బ.), అంశుకాని–(ద్వి.బ.), స్వవాతైః–(తృ.బ.), ధున్వన్–(కృత్తు), లలితైః–(తృ.బ.), నానాచేష్టైః–(తృ.బ.), తమ్–(ద్వి.ఏ.), నగేన్ద్రమ్–(ద్వి.ఏ.), కామమ్–(అవ్య.), నిర్విశేః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) హేమ్నః అమ్భోజాని (ష.త.), హేమామ్భోజాని, ప్రసూతే ఇతి ప్రసవి, హేమామ్భోజానాం ప్రసవి, (ష.త.), తత్ హేమామ్భోజప్రసవి.

ఆ) పటేన ప్రీతిః, పటప్రీతిః (తృ.త.), ముఖే పటప్రీతిః, (స.త.), ముఖపటప్రీతిః, క్షణే ముఖపటప్రీతిః, క్షణముఖపటప్రీతిః (స.త.), తామ్, క్షణ.....ప్రీతిమ్.

ఇ) కల్పద్రుమాణాం కిసలయాని, (ష.త.) తాని, కల్పద్రుమకిసలయాని.

ఈ) నానా చేష్టా యేషాం తాని, నానాచేష్టాని, (బహువ్రీహిః), తైః, నానాచేష్టైః.

ఉ) నగానామ్ ఇన్ద్రః నగేన్ద్రః, (ష.త.) తమ్, నగేన్ద్రమ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) కామమ్ > కామాత్, 2) ఐరావతస్య > ఐరావణస్య, 3) ఇవ వాతైః > ప్రవాతైః, స్వవాతైః, 4) తం నగేన్ద్రమ్ > పర్వతం తమ్।

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **కామమ్**

"స్వాచ్ఛన్ద్యానిచ్ఛాఙ్గీకారపర్యాప్తిప్రకామాసూయానుగమనాదిష్వర్థేషు అవ్యయ మిదమ్। కముధాతోర్ణిజన్తామ్ ణములి రూపమేవమ్ । అస్య చ చాదిషు పాఠాదవ్యయత్వమ్".

– అవ్యయకోశః – 29

(స్వాచ్ఛన్ద్యే–అనిచ్ఛాఙ్గీకారే–పర్యాప్తౌ–ప్రకామార్థే–అసూయాయామ్–అనుగమనే ఽ ప్యేవముదాహార్యమ్) పునరిత్యర్థేఽ పి దృశ్యతే।

ఆ) **హేమామ్భోజ–**

శ్లో॥ మన్దాకిన్యాః పయశ్శేషం–దిగ్వారణమదావిలమ్।
హేమామ్భోరుహసస్యానాం–తద్వాప్యోధామ సామ్ప్రతమ్॥ –కు.సం. 2–44

"ఆకాశగంగానదిలో దిగ్గజముల మదముచే మలినమైన నీరే మిగిలియున్నది. అందలి బంగారుకమలముల పంటకు వాని దిగుడుబావులే స్థానములయ్యెను."

ఇ) **లలితైః – *శ్లో॥*** *ప్రతను విరళైః ప్రాన్తోన్మీలన్మనోహరకున్తలమ్*
దశన ముకులై ర్ముగ్ధాలోకం శిశుర్దధతీ ముఖమ్।
*లలిత**లలితై**ర్జ్యోత్స్నా ప్రాయైరకృత్రిమవిభ్రమై*
రకృతమధురై రమ్బానాం మే కుతూహలమఙ్గకైః॥

"... మిక్కిలి కోమలములును, అందములునైనవియు, వెన్నెల నిగ్గులు నిండినవియు, స్వభావసిద్ధమైన విలాసములు గలవియు, మిక్కిలి చిత్తాకర్షకములైనవియు నగు కోమలాంగములతో పసిదిగా అమ్మలకు చూచుచునే యుండవలయునను నాసను కావించెను." – ఉత్తరరామచరితనాటకమ్–1–120 – రసాస్వాదినీ.

ఈ) **సలిలమ్ –** ఉణాదిసూత్రమ్ (1–54)

1) *సలికల్యనిమహిభ డిభణ్డిశణ్డిపిణ్డితుణ్డికుకిభూభ్య ఇలచ్।*
***సలిలమ్**, కలిలమ్, అనిలః, మహిలః, భడిలః, భణ్డిలః, శణ్డిలః, పిణ్డిలః, తుణ్డిలః, కోకిలః, భవిలః।*

2) *సల్యాదిభ్య ఇలచ్ । సలతి గచ్ఛతీతి **సలిలమ్** జలమ్ వా ।*

3) *శ్లో॥ సుభగ**సలిలా**వగాహాః పాటలసంసర్గసురభివనవాతాః।*
ప్రచ్ఛాయసులభనిద్రాః దివసాః పరిణామరమణీయాః॥ – అ.శా. 1.3.

సూత్రధారుడు > గ్రీష్మపు పగళ్ళను వర్ణించుట > "ఎక్కువవేడి, ఎక్కువచలి లేక హాయిగా, నీటిలో దిగి ఆనందింపదగినవియును, పాటలీకుసుమగంధముతో కలిసిన వనవాతములు కలవియును, వృక్షచ్ఛాయను బాగుగా నిద్రించుటకు వీలును కల్పించినవియును, సాయంసమయమున కధికముగ మనోహరములగు ఈ నవ గ్రీష్మపు పగళ్ళు మిక్కిలి రమణీయములుగ నున్నవి!"

ఉ) మేఘ–పర్వతములకు, కమల–భాస్కరులకు, చంద్ర–జలనిధులకు, మయూర–మేఘములకు, అగ్ని–వాయువులకు సహజమిత్రత్వము లోకవిదితము.

5) క్రియారూపములు:– నిర్విశేః, నిర్ – ఉపసర్గ.

విశ (విశ్) ప్రవేశనే – ప్రవేశించుట, తుదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్,పరస్మైపదీ విధిలిఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **నిర్విశేః** – నిర్విశేతమ్ – నిర్విశేత.

6) అలంకారములు:– ఇందు 'అంశుకాని ఇవ' అనుచోట ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

లక్షణమ్: *'అధ్యవసాయే వ్యాపారప్రాధాన్యే ఉత్ప్రేక్షా' –22(అలంకారసర్వస్వమ్ – రుయ్యకుడు)*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– హేమేతి। హే జలద! హేమామ్భోజానాం ప్రసవి జనకమ్। "జిదృక్షి–" (పా. 3. 2. 157) ఇత్యాదినేనిప్రత్యయః। మానసస్య సరసః సలిలమాదదానః, పిబన్నిత్యర్థః। తథైరావతస్యేన్ద్రగజస్య, కామచారిత్వాద్వా శివసేవార్థమిన్ద్రాగమనాద్వా సమాగతస్యేతి భావః। క్షణే జలాదానకాలే ముఖే పటేన యా ప్రీతిస్తాం కుర్వన్। యథా కల్పద్రుమాణాం కిసలయాని పల్లవభూతాన్యంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణీవ। "అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్యాత్పరిధానోత్తరీయయోః। సూక్ష్మవస్త్రే నాతిదీప్తౌ" ఇతి శబ్దార్ణవే। వాతైర్మేఘవాతైః ధున్వన్। నానా బహువిధాశ్చేష్టాస్తోయపానాదయో యేషు తైర్లలితైః క్రీడితైః। "నా భావభేదే స్త్రీనృత్యే లలితం త్రిషు సున్దరే। అస్త్రియాం ప్రమదాగారే క్రీడితే జాతపల్లవే" ఇతి శబ్దార్ణవే। తం నగేన్ద్రం కైలాసం కామం యథేష్టం నిర్విశేః సముపభుఙ్క్ష్వ। "నిర్వేశో భృతిభోగయోః" ఇత్యమరః। యథేచ్ఛవిహారో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః ఫలమ్। సహజమిత్రం చ తే కైలాసః। మేఘ–పర్వతయోరబ్జ–సూర్యయోరబ్ధి–చన్ద్రయోః శిఖి–జీమూతయోః సమీరాగ్న్యో ర్మిత్రతా స్వయమితి భావః ॥ 62 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– హేమామ్భోజేతి। భునక్తి మహీమితి భోజః। పచాదిజ్। తస్య సమ్బోధనే హే భోజ! హే రాజన్! మాం జగన్నాథం స్ఫటికవద్విశదం నగస్య నీలాద్రేరిన్ద్రం ప్రభుం తం బలభద్రం దేవైః నైవేద్యాన్యగ్రే స్థాపయిత్వా ధూపకాలే ప్రసవిభిః సర్వపుష్పైః "సర్వవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భమోచనే" ఇతి విశ్వః। సహితం సలిలం, ఆసమన్తాదవతస్య అవక్షిప్య। తసు దసు ఉత్క్షేపణే దివాదిః। అనన్తరం క్షణముఖపటప్రీతిం కుర్వన్। కిఞ్చిత్కాలం ముఖసన్నిధౌ ప్రేక్షకదృష్టినివారణార్థమాచ్ఛాదనపటసమ్బన్ధినీం ముఖప్రోఞ్ఛనార్థపటసమ్బన్ధినీం వా ప్రీతిం కుర్వన్। తైః ప్రసవిభిః జలపృషతైర్యుక్తాని కల్పద్రుమః కల్పవటః, తస్యాంశుకాని ధున్వన్। మహాదానిత్వాత్ హే కల్పద్రుమేతి సమ్బోధనం వా। (ఛాయాభిన్న) కల్పవటచ్ఛాయాయాం తిష్ఠన్। కామాత్ యథేష్టం అదానః

అదనశీలః । శీలే పరస్మై భాషాచ్చ । ఆకణ్ఠం మహాప్రసాదం సేవమానః స త్వం నిర్విశే రాజయోగ్యం భోగం కురు। ఏః జ్ఞాతవానసి। స మోక్షః కః స్యాన్మాస్యాదేవ। అత్యన్తా ప్రతీతే ద్వౌ నిషేధౌ । ఐరితి ఇణ్ గతౌ అదాదిః, లజి సుజోరూపమ్ । దుహాదేరాకృతి గణత్వాత్ మాం సలిలమితి ద్వికర్మతా । ఉద్దిశ్యేత్యధ్యాహారో వా ॥ 62 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథానన్యసామాన్యగుణవిశిష్టమతిచిరదృష్టం తమద్రిరాజం యావదిచ్ఛముపభుఙ్క్ష్వేత్యాహ--హేమేతి । హేమామ్భోజప్రసవి కనకకమలసన్తానవిశిష్టమ్। అనేన తజ్జననోచితసారత్వాల్లోకోత్తరత్వం సలిలస్య ప్రకాశ్యతే । మానసస్యేతి, అవిజ్ఞాత కాలుష్యత్వం సూచ్యతే । ఆదదానః న పునరాత్తవాన్ । అనేన బహుశః సమాదానస్య మధ్యే మధ్యే సలిలమోక్షణహేతుకత్వాత్, కనకారవిన్దగన్ధబన్ధునా మానససరోవారిణా భగవత్ప్రీతయే కైలాసకటకావసేచనమసకృత్కర్తవ్యమితి ప్రకాశ్యతే । కుర్వన్నితి । యదా యదా జలాదానాయావతీర్యతే, తదా తదా సమ్పాదయన్నిత్యర్థః । కామాత్ స్వేచ్ఛావశాత్। క్షణముఖపటప్రీతిం ప్రతిగజాదర్శనాయ ముఖే నిధేయం దృష్టితిరోధాయకం వస్త్రం ముఖపటః, తర్జన్యాం ప్రీతిం తత్కృత్యానుష్ఠానాత్ । క్షణమితి, చిరావస్థానే మదనిఘ్నస్య తస్య సమాకర్షణాదికదర్థనప్రసఙ్గాత్ప్రమాదః పరిహర్తవ్య ఇతి ద్యోత్యతే । ఐరావతస్య కనకకోకనదషణ్డవిహరణరసేన **సరసి మజ్జతః** సురేన్ద్రకుఞ్జరస్య । ఐరావతోపాదానం తస్యాభ్రమాతఙ్గత్వాత్ బాన్ధవాతిశయేన తత్ప్రీతికరణస్యావశ్యకత్వధ్వననార్థమ్ । ధూన్వన్ కమ్పయన్ । కల్పద్రుమకిసలయాని తటగతసురతరుపల్లవభూతాని । అంశుకాని అరుణ సుకుమారాణి దుకూలాని । స్వవాతైః 'అభ్రస్థాః ప్రపతన్త్యాపో వాయునా సముదీరితాః' ఇతి వచనాత్ వృష్టిప్రేరకైర్నిజమారుతైః । బహువచనేన బహుముఖత్వాన్మరుతాం బహూనాం కల్పద్రుమాణామంశుకానాం యుగపద్ధూననం ప్రతిపాద్యతే, తతశ్చ సర్వతః పర్వతకటకే మఙ్గలవైజయన్తీసన్తానసౌభాగ్యం భవిష్యతీతి ధ్వన్యతే, యథా కుమారసమ్భవే --**'యత్ర కల్పద్రుమైరేవ విలోలవిటపాంశుకైః । గృహయన్త్రపతాకాశ్రీరపౌరాదరనిర్మితా॥'** ఇతి । ఉక్తం చేష్టాన్తరముపలక్షణం చేష్టాన్తరణామ్, కామాదిత్యుక్తత్వాత్, అత ఆహ -- నానాచేష్టైః వివిధవ్యాపారైః । అనేనాబుద్ధిపూర్వకతదాత్వోన్మీలత్స్వాభావికసుకుమారచేష్టా వైవిధ్యోజ్జ్వలత్వముక్తమ్ । జలదేతి, మేఘజాత్యుచితం చ సర్వమాచేష్టితవ్యమ్--విద్యు త్స్ఫురణైః ప్రకాశనమ్, స్తనితైర్దరీవివరపూరణమిత్యాది చ ద్యోత్యతే । లలితైః పురుషగుణ విశేషైః । యథాహ దివాకరః -- **'అబుద్ధిపూర్వజం యత్తు సుకుమారం స్వభావజమ్। శృఙ్గారాకారచేష్టత్వం లలితం తదుదాహృతమ్ ॥'** ఇతి । లలితైరితి బహువచనేన ప్రతిక్షణం రమణీయత్వాన్నవనవత్వం ధ్వన్యతే । నిర్విశేరితి, నిర్విశేః ఉపభుఙ్క్ష్వ । 'నిర్వేశ ఉపభోగః స్యాత్' ఇత్యమరః। ఉపభోగేన సఫలమాత్మానం కురు విశిష్టవిషయోపభోగఫలత్వాత్ప్రకృష్టస్య శరీరగ్రహణస్యేతి భావః । తం రమణీయతయా ప్రసిద్ధమ్ । నగేన్ద్రం పర్వతానాం మధ్యే పరమైశ్వర్యశాలినమితిరమణీయతాయా హేతుః । అత్రోదాత్తమలఙ్కారః ॥ 62 ॥

శ్లో॥ తస్యోత్సఙ్గే ప్రణయిన ఇవ స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం
న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్।
యా వః కాలే వహతి సలిలోద్గారముచ్చైర్విమానా
ముక్తాజాలగ్రథితమలకం కామినీవాభ్రబృన్దమ్॥ 63

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్య+ఉత్సఙ్గే, ప్రణయినః, ఇవ, స్రస్త-గఙ్గా-దుకూలామ్,
న, త్వమ్, దృష్ట్వా, న, పునః,+అలకామ్, జ్ఞాస్యసే, కామచారిన్।
యా, వః, కాలే, వహతి, సలిల+ఉద్గారమ్, ఉచ్చైః,+విమానా,
ముక్తా-జాల-గ్రథితమ్, అలకమ్, కామినీ, ఇవ,+అభ్ర-బృన్దమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే కామచారిన్! - ఓ స్వేచ్ఛావిహారీ!

ప్రణయినః, ఇవ = ప్రియతమునియొక్క (ఒడినివలె)
తస్య = ఆ కైలాసముయొక్క
ఉత్సఙ్గే = ఉపరిభాగమునందు,
స్రస్త-గఙ్గా-దుకూలామ్=జాఱిన గంగయే వస్త్రముగా గల,
అలకామ్ = అలకానగరమును,
దృష్ట్వా = చూచి,
త్వమ్ = నీవు,
పునః = మరల,
న **జ్ఞాస్యసే** ఇతి న = ఇది అని తెలిసికొనకుండవు,
ఉచ్చైర్విమానా = ఎత్తైన భవనములుగల,
యా = ఏ అలకానగరము,
వః = మీకు,
కాలే = వర్షాకాలమున,
సలిల+ఉద్గారమ్ = జలములు వెలువరించు,
అభ్ర-బృన్దమ్ = మేఘసమూహమును,
కామినీ = స్త్రీ,
ముక్తాజాలగ్రథితమ్ = ముత్తెపుసరములు కూర్చిన,
అలకమ్ ఇవ = ముంగురులవలె,
వహతి = వహించుచున్నదో!

తాత్పర్యము:- ఓ స్వేచ్ఛావిహారీ! మేఘుడా! ప్రియతమునియొక్క యొడినివలె ఆ కైలాసముయొక్క ఉపరిభాగమునందు జాఱిన గంగయే వస్త్రముగా గల అలకానగరమును చూచి, నీవు మరల ఇది అని తెలిసికొనకుండవు. ఎత్తైన భవనములు గల ఏ అలకానగరము మీకు వర్షాకాలమున వర్షించు మేఘసమూహమును స్త్రీముత్తెపుసరములు కూర్చిన ముంగురులవలె వహించుచున్నదో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు: –

ప్రణయినః–(ష.ఏ.),ఇవ–(అవ్య.),తస్య–(ష.ఏ.),ఉత్సఙ్గే–(స.ఏ.), స్రస్తగఙ్గాదుకూలామ్ –(ద్వి.ఏ.), అలకామ్–(ద్వి.ఏ.), దృష్ట్వా–(కృత్తు), త్వమ్–(ప్ర.ఏ.), పునః–(అవ్య.), న–(అవ్య.), **జ్ఞాస్యసే**–(క్రియ), ఉచ్చైర్విమానా–(ప్ర.ఏ.), యా– (ప్ర.ఏ.), వః–(ష.బ.), కాలే–(స.ఏ.), సలిలోద్గారమ్–(ద్వి.ఏ.), అభ్రబృన్దమ్–(ద్వి.ఏ.), కామినీ–(ప్ర.ఏ.), ముక్తాజాలగ్రథితమ్–(ద్వి.ఏ.), అలకమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), **వహతి**–(క్రియ).

2) సమాసములు: –

అ) i) గఙ్గా దుకూలమివ – ఇతి గంగాదుకూలమ్, ii) గఙ్గా ఇవ దుకూలమ్, గఙ్గాదుకూలమ్, స్రస్తం గంగాదుకూలం యస్యాః సా, స్రస్తగఙ్గాదుకూలా, (బహువ్రీహిః) తామ్, స్రస్తగఙ్గాదుకూలామ్.

ఆ) సలిలమ్ ఉద్గారితీతి సలిలోద్గారః (ఉపపదసమాసః) తమ్, సలిలోద్గారమ్.

ఇ) i) ఉచ్చైః విమానాని యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః) ఉచ్చైర్విమానా, ii) విగతఃమానో యస్యాః సా, విమానా (బహువ్రీహిః), అతిశయేన విమానా, ఉచ్చైర్విమానా (ప్రాదిసమాసః).

ఈ) ముక్తానాం జాలమ్, ముక్తాజాలమ్ (ష.త.)

ఉ) అభ్రాణాం బృన్దమ్ – అభ్రబృన్దమ్ (ష.త.)

3) పాఠాంతరములు: – 1) కామచారిన్ > వ్యోమచారిన్, 2) విమానా > విమానైః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **న జ్ఞాస్యసే (ఇతి) న > జ్ఞాస్యస ఏవ**

1) *"ద్వౌ న ఞౌ ఏకం ప్రకృతార్థం ద్యోతయతః"*

2) i) *"**నేయం న** వక్ష్యతి మనోగతమాధిహేతుమ్ ।"*

ii) *"**న** పునరలఙ్కారశ్రియం **న** పుష్యతి ।"* – *అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్.*

ఆ) ఇందు 'కైలాసము' – అనుకూలనాయకుడు గాను, 'అలకానగరి' – స్వాధీనపతిక యగు నాయకగాను చిత్రించబడినది.

i) **'స్వాధీనపతిక' లక్షణమ్** – *"సదా సాకూతాజ్ఞాకరప్రియతమా స్వాధీనపతికా" అస్యాశ్చేష్టాః వనవిహారాదిమదనమహోత్సవమదాహంకారమనోరథావాప్తి ప్రభృతయః.* – *రసమఞ్జరి.*

ఎప్పుడును సాభిప్రాయసంజ్ఞలచే నెఱుకవడు నాజ్ఞలను నెఱవేర్చెడు ప్రియతముడు గలది 'స్వాధీనపతిక' యనబడును. ఈమెయొక్క వ్యాపారములు–వనవిహారాదికము, మనోరథలబ్ధి మొదలగునవి.

ii) **'అనుకూలుడు' లక్షణమ్** – *"సార్వకాలికపరాఙ్గనాపరాఙ్ముఖత్వే సతి సర్వదా స్వీయాయామనురక్తో౽నుకూలః."* – *రసమఞ్జరి.*

"ఎల్లప్పుడు పరస్త్రీవిముఖుడై, ఎల్లప్పుడును స్వీయయందు వలపు గలవాడు 'అనుకూలుడు' అనబడును.

5) క్రియారూపములు:– 1) జ్ఞాస్యసే, 2) వహతి.

1) జ్ఞా – అవబోధనే–తెలిసికొనుట–క్ర్యాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. ఆత్మనేపదీ, లృట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్ – **జ్ఞాస్యసే**–జ్యాస్యేథే–జ్ఞాస్యధ్వే.

2) వహ (వహ్) ప్రాపణే – భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ, లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్ – **వహతి**–వహతః–వహన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) కైలాసమందు ప్రణయిసామ్యము, అలకాపురి యందు ప్రణయినీ సామ్యము సూచితమగుట ఏకదేశవివర్తిని యగు 'ఉపమా' ను, 2) ఉత్తరార్ధమున, 'శ్రౌతీ ఉపమా'ను, 3) పై రెండింటియొక్క అన్యోన్యనిరపేక్షస్థితి యగుట 'సంసృష్ట్యలంకారము'ను, 4) ఉత్సంగ, గంగాదుకూల, విమాన శబ్దములకు అర్థ ద్వయమున 'శ్లేషాలంకారము'ను, 5) శ్లేష=ఉపమాలంకారములయందు అంగాంగి భావముండుట సంకరాలంకారమును చెప్పదగును.

i) *ఉపమానోపమేయయోః సాధర్మ్యే భేదాభేదతుల్యత్వే* ***ఉపమా***॥

ii) *విశేష్యస్యాపి సామ్యే ద్వయోర్వోపాదానే* ***శ్లేషః*** ।

iii) *ఏషాం తిలతణ్డులన్యాయేన మిశ్రత్వే* ***సంసృష్టిః*** ।

iv) *క్షీరనీరన్యాయేన తు* ***సంకరః*** ॥ – *అలంకారసర్వస్వమ్.*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్యేతి । ప్రణయినః ప్రియతమస్యేవ తస్య కైలాసస్యోత్సఙ్గ ఊర్ధ్వభాగే కటౌ చ । "ఉత్సఙ్గో ముక్తసంయోగే సక్థిన్యూర్ధ్వతలే౽పి చ" ఇతి మాలతీమాలాయామ్। గఙ్గా దుకూలం శుభ్రవస్త్రమివేత్యుపమితసమాసః। **దుకూలం సూక్ష్మవస్త్రే స్యాదుత్తరీయే సితాంశుకే** ఇతి శబ్దార్ణవే, అన్యత్ర తు గఙ్గేవ దుకూలమ్ । తత్రస్తం యస్యాస్తాం తథోక్తామలకాం కుబేరనగరీం దృష్ట్వా । కామినీమివేతి శేషః । హే కామచారిన్! త్వం పునస్త్వం తు న జ్ఞాస్యసే న, కిం తు జ్ఞాస్యస ఏవేత్యర్థః । కామచారిణస్తే పూర్వమపి బహుకృత్వో దర్శనసమ్భవాదజ్ఞానమసమ్భావితమేవేతి నిశ్చయార్థం నఞ్ద్వయప్రయోగః। తదుక్తమ్––"స్మృతినిశ్చయసిద్ధ్యర్థేషు నఞ్ద్వయప్రయోగః" ఇతి । ఉచ్చైరున్నతాని విమానాని సప్తభూమికభవనాని యస్యాం సా । "విమానో౽స్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మని" ఇతి యాదవః । మేఘసంవాహనస్థానసూచనార్థమిదం విశేషణమ్ । అన్యత్ర విమానా నిష్కోపా యా౽లకా। వో యుష్మాకం కాలే, మేఘకాల ఇత్యర్థః । కాలస్య సర్వమేఘ సాధారణ్యాత్ 'వః' ఇతి బహువచనమ్ । సలిలముద్గిరతీతి సలిలోద్గారమ్, ప్రవత్సలిలధార–మిత్యర్థః । అభ్రవృన్దం మేఘకదమ్బకం కామినీ స్త్రీ ముక్తాజాలైర్మౌక్తికసరైర్గ్రథితం ప్రత్యుప్తమ్।

“పుంశ్చల్యాం మౌక్తికే ముక్తా” ఇతి యాదవః । అలకమివ చూర్ణకున్తలానీవ । జాతా వేకవచనమ్ । “అలకాశ్చూర్ణకున్తలాః” ఇత్యమరః। వహతి బిభర్తి। అత్ర కైలాసస్యానుకూల నాయకత్వమలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్యనాయికాత్వం ధ్వన్యతే। “ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్” ఇతి చ “ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా” ఇతి చ లక్షయన్తి । ఉదాహరన్తి చ--“లాలయన్నలకప్రాన్తాన్ రచయన్పత్రమఞ్జరీన్ । ఏకాం వినోదయ న్కాన్తాం ఛాయావదనువర్తతే।।” ఇతి ॥ 63 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ప్రాణాయామ-ధ్యానధారణాసమాధీన్ యోగం చ ప్రదర్శ్య మోక్షః స్యాదిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి - తస్యోత్సఙ్గ ఇతి । హే కామచారిన్ । బ్రహ్మలోకాదిగమనశీల ఇన్ద్రద్యుమ్న త్వమ్ । ప్రణయిన ఇవ పవిత్ర్యాతిశయకారిత్వాత్। ప్రియత్వాద్విష్ణోర్వా। అకారప్రశ్లేషేణ వా అస్య విష్ణోః ప్రణయిన ఇవ, తస్య నీలాద్రేరుత్సఙ్గే స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం భూమిం దృష్ట్వా । కామచారిత్వాదలకాత్త్వయా దృష్టైవ । స్రస్తం దేహమాచ్ఛాద్య వహిః కిఞ్చిల్లమ్బితం గఙ్గారూపం దుకూలం శ్వేతవస్త్రం యస్యాః సా। స్రస్తగఙ్గాదుకూలామితిపదేన సాగరామ్బరాభూమిరుచ్యతే । చక్రతీర్థవివరేణాధోగతేః స్రస్తత్వమ్ । గఙ్గోదకస్య శౌక్ల్యాద్దుకూలత్వమ్ । దుకూలం శ్వేతవస్త్రే స్యాదితి త్రికాణ్డశేషః । నీలాద్రేరుత్సఙ్గే యా భూమిస్తాం దృష్ట్వా, విభూతేరధిష్ఠాత్ర్యా శ్రీమహాలక్ష్మ్యాధిష్ఠితత్వాత్ పునరలకాం ధనసమ్పన్నతయా, అన్యాం కువేరపురీం న జ్ఞాస్యసే న జ్ఞాస్యస ఏవ । యా నీలాద్రిభూమిః వః యుష్మాన్ క్షేత్రవాసినః కాలే మరణసమయే ఉచ్చైర్విమానై ర్వ్యోమయానైః । అలకం అత్యర్థమ్ । అలం శబ్దస్యావ్యయత్వాదక్ ప్రత్యయః। సత్యలోకగామి -మార్గమధ్యవర్తిన అభ్రవృన్దం వహతి ప్రాపయతి। వహతి ద్వికర్మకః। కిమ్భూతం సలిలోద్గారమ్। సలిలానాముద్గారో యస్మాత్। ముక్తాజాలగ్రథితమ్। ముక్తాః సప్తర్షినాగవీథ్యన్తర్వర్తినో జీవన్ముక్తాః జాలం దమ్భః నాస్తి స ఏషాం తేఽజాలాః। సత్యవ్రతపరాయణాః। ‘జాలం దమ్భేఽపి జమ్భారే వేదభేదేఽతి జమ్బ్వల’ ఇతి త్రికాణ్డశేషః । ముక్తాశ్చతే అజాలాశ్చ ముక్తాజాలాః । అష్టాసాహస్రా యోగినో గృహమేధినశ్చ, యాజ్ఞవల్క్యాదిభిరుక్తాస్తైర్గ్రథితం వ్యాప్తమ్ । భూమిః కిం భూతా । కామినీవ మృతానాం గమనేచ్ఛా భావేఽపి స్వయమిచ్ఛన్తీవ। రేతో నికామకామ్యేషు కామః పుంసి స్మరేచ్ఛయోః’। అత్ర మృతానామనిచ్ఛతామపి ముక్తిః । తదుక్తమ్ -

> *“పథి శ్మశానే గృహమణ్డపే వా రథ్యాప్రదేశే భువి యత్ర తత్ర ।*
> *ఇచ్ఛన్ననిచ్ఛన్ పురుషోత్తమాఖ్యే దేహావసానే లభతే చ మోక్షమ్ ॥* ఇతి. 63

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథానుషఙ్గికం రసమనుభూయ ‘గన్తవ్యా తే వసతిరలకా నామ’ ఇత్యుక్తత్వాత్ పరమోద్దేశ్యభూతామలకాముపగచ్ఛేతి భఙ్గ్యా ప్రతిపాదయతి -- తస్యేతి। తస్య ప్రకృతస్య కైలాసస్య । ఉత్సఙ్గే అధిత్యకామధ్యే । ప్రణయిన ఇవ ప్రియతమస్యేవ । కామినీమితి యోజ్యమ్, ‘కామినీవ’ ఇత్యుత్తరవాక్యే ఉపాదానాత్ । అనేన పరస్పర సుఖావహత్వం దర్శనీయత్వం చ శ్లిష్టయోరలకాకైలాసయోర్వ్యజ్యతే। స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం

విగలితం పరిసరే ప్రవహన్తీ స్వచ్ఛసలిలా గఙ్గైవ దుకూలం యస్యాః, తత్పరిఖాపరిక్షేపాత్। ప్రియాఙ్గసఙ్గే రసవశతయా స్వయమేవోచ్ఛ్వసితనీవీబన్ధత్వాత్ దరగలితం గఙ్గాసదృశం దుకూలం యస్యాః, తాం చ । త్వమితి । యః సర్వత్రాప్రతిహతగతిః, సదా విషయరసికశ్చ, స త్వమిత్యర్థః । దృష్ట్వా పునరితి పునః శబ్దో వ్యావృత్తౌ । సకృద్దృష్టాయా అపి పరోక్షే దృష్టా న వేతి సంశయో భవతి దృష్టాయాం విశేషః । న న జ్ఞాస్యసే అహో పూర్వమస్మాభి ర్దృష్టచరీయమితి ప్రత్యభిజ్ఞాస్యస ఏవేత్యర్థః, ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం దృఢం సూచయతః ఇతి న్యాయాత్, 'నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్యగ్ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచిర్హి లోకః' ఇతివత్। కామచారీ కామతః స్వేచ్ఛయా సఞ్చరణశీల ఇత్యర్థః, అతస్త్వమలకామపి సర్వభోగసమ్పన్నిదానభూతాం పూర్వముపగత ఏవేతి భావః । న చ బ్రహ్మలోకాదివత్ భవాదృశామసావగోచర ఇత్యాహ--యా పురీ । వః కాలే యుష్మాకం మేఘానామనుదినం వర్షణాయ విభజ్యాధికృతే సమయే, 'హస్తే లీలాకమలమ్' ఇత్యాదినా యుగపదృతూనాం సన్నిధానస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । అథవా వర్షాసు । 'హస్తే లీలాకమలమ్' ఇత్యత్రాపి పుష్పసమ్పత్సమ్పాదనమేవోచ్యతే, యథా కుమారసమ్భవే -- 'పర్యాయసేవాముత్సృజ్య పుష్పసమ్భారతత్పరః' ఇతి, మాఘే చ -- ప్రసూనకప్తిం దధతః సదర్తవః' ఇతి, పుష్పసమ్భరణమాత్రముక్తమ్ । అత ఏవ 'ప్రత్యాసన్నే నభసి' ఇతి, 'యా వః కాలే' ఇతి, 'ధర్మలబ్ధస్య' ఇతి 'పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు' ఇత్యాదీనామవిరోధః, కార్యాన్తరాణాం తత్రాపి దేశాన్తరసాధారణాత్ । సలిలోద్గారం జలముద్గిరతి సలిలధారాం వర్షతీతి సలిలోద్గారమ్। 'కర్మణ్యణ్' । ఉచ్చైః ఉన్నతైః, అర్ధాన్మేఘమార్గాతిక్రాన్తశిఖరైరిత్యర్థః । విమానైః పుష్పకాదిభి ర్దేవయానైర్భవనభూతైః । అథవా సప్తభూమైః ప్రాసాదవిశేషైః । బహువచనప్రయోగేఽపి సర్వేషామపి విమానానాం సమ్భూయ నగర్యాః శిరస్త్వేనావస్థానాదేకోత్తమాఙ్గస్థానీయత్వ మేవ, ఏకస్యాః కామిన్యాః శిరోబహుత్వానుపపత్తేః । 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమే చ సద్మని' ఇతి వైజయన్తీ । ముక్తాజాలగ్రథితం ప్రశస్తముక్తాఫలగుమ్ఫితో గవాక్షాకారో భూషణవిశేషో ముక్తాజాలమ్, తేన గ్రథితం బద్ధమ్। అలకమితి జాత్యేకవచనమ్, చూర్ణకున్తలనికరమిత్యర్థః, అభ్రవృన్దస్యోపమానత్వాత్ । కామినీవేతి । యథా కామిన్యా స్తదానీం నికామప్రేక్షణీయత్వమ్, తథా తస్యాస్తదానీమితి ధ్వన్యతే । అభ్రవృన్దం సలిలోద్గారమిత్యుక్తత్వాజ్జలగర్భతయా స్నిగ్ధనీలమితి సిధ్యతి, అలకోపమేయత్వాత్ । ఉపమాలఙ్కారః ॥ 63 ॥

అత్ర చ 'మార్గం తావచ్ఛృణు' ఇతి ప్రతిజ్ఞాతస్య మార్గకథనస్య సమ్పూర్ణత్వాత్పూర్వభాగస్య పరిసమాప్తౌ ప్రణయిన ఉత్సఙ్గే స్వలఙ్కృతాం కామినీమివేతి యక్షవచనద్వారేణ భవిష్యత్తదీయప్రియాసమాగమసూచకం మఙ్గలం కవికులచకోరచన్ద్రేణ ప్రయుక్తం వేదితవ్యమితి మఙ్గలమ్ ॥

శ్లో॥ విద్యుత్వన్తం లలితవనితాః సేన్ద్రచాపం సచిత్రాః
సఙ్గీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్।

అన్తస్తోయం మణిమయభువస్తుఙ్గమభ్రంలిహాగ్రాః
ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః॥ 64

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- విద్యుత్వన్తమ్, లలిత-వనితాః, సేన్ద్ర-చాపమ్, సచిత్రాః, సఙ్గీతాయ, ప్రహత-మురజాః, స్నిగ్ధ-గమ్భీర-ఘోషమ్। అన్తః+తోయమ్, మణి-మయ-భువః,+తుఙ్గమ్, అభ్రం-లిహ+అగ్రాః ప్రాసాదాః+త్వామ్, తులయితుమ్,అలమ్,యత్ర,తైః+తైః,+విశేషైః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

యత్ర	=	ఏ అలకానగరమునందు,
లలిత-వనితాః	=	శృంగారచేష్టలుగల స్త్రీలు కలవియు,
సచిత్రాః	=	చిత్తరువులతో గూడినవియు,
సంగీతాయ	=	నృత్య-గీత-వాద్యాత్మకమగు గానముకొఱకు,
ప్రహత-మురజాః	=	మ్రోగింపబడిన మృదంగములు గలవియు,
మణి-మయ-భువః	=	రత్నఖచిత ప్రదేశములు కలవియు,
అభ్రం-లిహ+అగ్రాః	=	ఆకాశము నొరయుచున్న శిఖరములు కలవియు అగు,
ప్రాసాదాః	=	మేడలు,
విద్యుత్వన్తమ్	=	మెఱుపులు కలవాడవును,
సేన్ద్ర-చాపమ్	=	వరదగుడి కలవాడవును,
స్నిగ్ధ-గమ్భీర-ఘోషమ్	=	శ్రావ్యమైన గంభీరమైన ధ్వనిని గలవాడవును,
అన్తః-తోయమ్	=	జలగర్భితుడవును,
తుఙ్గమ్	=	మహోన్నతుడవును అగు,
త్వామ్	=	నిన్ను,
తైః+తైః= తైస్తైః	=	ఆయా,
విశేషైః	=	విశేషములతో,
తులయితుమ్	=	పోల్చుటకు,
అలమ్	=	తగియున్నవో!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఏ అలకానగరమునందు శృంగారచేష్టలుగల స్త్రీలుకలవియు, చిత్తరువులతో కూడినవియు, నృత్య-గీత-వాద్యాత్మకమగు గానముకొఱకు మ్రోగింపబడిన మృదంగములు కలవియు, రత్నఖచిత ప్రదేశములు కలవియు, ఆకాశము నొరయుచున్న శిఖరములు కలవియునగు మేడలు; మెఱుపులు కలవాడవు, వరదగుడి కలవాడవును, శ్రావ్యమైన గంభీరమైన ధ్వనిని గలవాడవును, జలగర్భితుడవును, మహోన్నతుడవును అగు నిన్ను ఆయా విశేషములతో పోల్చుటకు తగియున్నవో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

యత్ర-(అవ్య.), 1) లలితవనితాః, సచిత్రాః, (సంగీతాయ-పం.ఏ.) ప్రహత మురజాః

మణిమయభువః, అభ్రంలిహాగ్రాః, ప్రాసాదాః > (ప్ర.బ.), 2) విద్యుత్వన్తమ్, సేన్ద్రచాపమ్, స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్, అన్తస్తోయమ్, తుఙ్గమ్, త్వామ్ > (ద్వి.ఏ.), తైః తైః–(తృ.బ.), విశేషాః–(తృ.బ.), తులయితుమ్–(కృత్తు), అలమ్–(అవ్య.)

2) సమాసములు:–

అ) లలితా వనితా యేషు తే, లలితవనితాః, (బహువ్రీహిః)

ఆ) ఇన్ద్రస్య చాప ఇన్ద్రచాపః, (షష్ఠీతత్పురుషః)

ఇ) చిత్రైః సహితాః, సచిత్రాః, (తుల్యయోగబహువ్రీహిః)

ఈ) ప్రహతా మురజాః యేషు తే, ప్రహతమురజాః, (బహువ్రీహిః)

ఉ) స్నిగ్ధో గమ్భీరో ఘోషో యస్య సః, స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషః, (బహువ్రీహిః), తమ్, స్నిగ్ధ.....ఘోషమ్.

ఊ) అన్తర్గతం తోయం యస్య సః, అన్తస్తోయః, (బహువ్రీహిః), తమ్ అన్తస్తోయమ్.

ఋ) మణిమయ్యో భువో యేషు తే, మణిమయభువః, (బహువ్రీహిః).

ౠ) అభ్రంలిహాని అగ్రాణి యేషాం తే, అభ్రంలిహాగ్రాః, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) మురజాః > మరుజాః, మురవాః, మురుజాః,
2) స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్ > స్నిగ్ధపర్జన్యఘోషమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **సఙ్గీతాయ >**

1) *'గీతం వాద్యం నర్తనం చ – త్రయం **సఙ్గీత**ముచ్యతే'* – *సంగీతరత్నాకరే.*

2) శ్లో॥ *గీతవాద్యనృత్యత్రయం నాట్యం తౌర్యత్రికం చ తత్।*
__సఙ్గీతం__ ప్రేక్షణార్థేఽస్మిన్ శాస్త్రోక్తే నాట్యధర్మికా॥ – *ఇతి హేమచన్ద్రః.*

3) శ్లో॥ *ప్రేక్షార్థం గీతవాద్యం తు **సఙ్గీత**మభిధీయతే।*
ఆదావేవ తు యన్నాట్యం పూర్వరఙ్గః స ఉచ్యతే॥ 95 హలాయుధకోశః

ఆ) **ప్రహతమురజాః >**

1) **మురజః** > i) *మురాత్ సంవేష్టనాజ్ జాతః అసౌ। ముర+జన్+డ ।*

ii) *"......మృదఙ్గో **మురజః** స్మృతః ।"* – *హలాయుధకోశః.*

iii) శ్లో॥ *శిఖరాసక్తమేఘానాం–వ్యజ్యన్తే యత్ర వేశ్మనామ్।*
*అనుగర్జితసన్దిగ్ధాః–**కరణైర్మురజ** స్వనాః॥* – *కు.సం. 6–40 (ఓషధిప్రస్థవర్ణనం)*

"ఏ పురమున మేడలను మేఘములు తగులుచున్నవో, ఆ మేడలలో మృదంగ ధ్వనులకును, మేఘముల ఉఱుములకును భేదము తెలియనివై, మృదంగ ధ్వనులు ప్రహతము చేత స్ఫుటీకరింపబడుచున్నవి."

ఇ) **అలమ్**

1) *"అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణనిషేధేషు।" - అవ్యయకోశః - 116*
*(భూషణే - **పర్యాప్తౌ** - శక్తౌ - వారణే - నిషేధే)*

2) శ్లో॥ *గతే తస్మిన్ సమాజగ్ముర్ భయాయ ప్రతి మైథిలీమ్।*
*రాక్షస్యో రావణ ప్రీత్యై క్రూరం చోచు**రలం** ముహుః॥ - భట్టికావ్యమ్(8-97)*

అత్ర పర్యాప్తిరర్థః । 'తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్' (2.3.15) ఇతి రావణప్రీత్యై ఇత్యత్ర చతుర్థీ।

3) శ్లో॥ *పరస్పరవిరుద్ధాస్తే తద్రఘోరనఘం కులమ్।*
***అల**ముద్యోతయామాసుర్దేవారణ్యమివర్తవః॥ - ర.వం. 10-80.*

శ్రీరామాదిపుత్రజననము>"ఆ రాజకుమారులు,రఘుమహారాజుయొక్క వంశమును, వసంతాది ఋతువులు దేవారణ్యమైన నందనమునువలె ప్రకాశింపజేసిరి.

5) క్రియారూపములు:-

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) 'విద్యుత్వన్తమ్' ఆదిగాగల ఉపమానములకు, క్రమముగా 'లలితావనితాః'ఆదిగాగల ఉపమేయములకు సామ్యసిద్ధియగుటచే **'యథాసఙ్ఖ్యాలఙ్కార'** మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్ - ఉద్దేశక్రమతోఽర్థానాం సమ్బన్ధోయత్ర కథ్యతే।
ప్రాఙ్చ స్తత్ర యథాసంఖ్యమపరే క్రమమూచిరే॥

"యథాసఙ్ఖ్యమితి పదార్థానతివృత్తిరూపే యథార్థేఽవ్యయీభావః। సంఖ్యాయా ఆనతి వృత్తిశ్చ ఆద్యస్యాద్యేనైవద్వితీయస్య ద్వితీయేనైవేత్యాది క్రమేణ సంబన్ధో భవతీతి యోగార్థ ఏవ లక్షణమ్"। అన్యే ఏనం యథాసంఖ్యం క్రమాలంకార ఇతి వ్యవాహార్షుః।"- అ.మ.52

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- విద్యుత్వన్తమితి । యత్రాలకాయాం లలితా రమ్యా వనితాః స్త్రియో యేషు తే । సహ చిత్రైర్వర్తన్త ఇతి సచిత్రాః । "ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్" ఇత్యమరః। "తేన సహేతి తుల్యయోగే" (పా. 2.2.8) ఇతి బహువ్రీహిః। "వోపసర్జనస్య" (పా. 6.3.82) ఇతి సహశబ్దస్య సభావః । సఙ్గీతాయ తౌర్యత్రికాయ ప్రహతమురజాస్తాడితమృదఙ్గాః। "మురజా తు మృదఙ్గే స్యాడ్ఢక్కామురజయోరపి" ఇతి శబ్దార్ణవే। మణిమయా మణివికారా భువో యేషు। అభ్రం లిహన్తీత్యభ్రంలిహాన్యభ్రంకషాణి। "వహాభ్రే లిహః" (పా. 3.2.32) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। "అరుర్ద్విష -" (పా. 6.3.67) ఇత్యాదినా ముమాగమః । అగ్రాణి శిఖరాణి యేషాం తే తథోక్తాః, అతితుఙ్గా ఇత్యర్థః । ప్రాసాదా దేవగృహాణి । "ప్రాసాదో దేవభూభుజామ్" ఇత్యమరః । విద్యుతోఽస్య సన్తీతి విద్యుత్వన్తమ్ । సేన్ద్రచాపమిన్ద్ర చాపవన్తమ్ । స్నిగ్ధః శ్రావ్యో గమ్భీరో ఘోషో గర్జితం యస్య తమ్ । అన్తరన్తర్గతం తోయం యస్య తమ్। తుఙ్గమున్నతం త్వాం తైస్తైర్విశేషైర్లలితవనితత్వాదిధర్మైస్తులయితుం సమీకర్తుమలం పర్యాప్తాః । "అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమ్" ఇత్యమరః ।

అత్రోపమానోపమేయభూతమేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వనితాదీనాం యథాసఙ్ఖ్య మన్యోన్యసాదృశ్యాన్మేఘప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధిరితి । బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనేయం పూర్ణోపమా। వస్తుతో భిన్నయోః పరస్పరసాదృశ్యాదభిన్నయోరుపమానోపమేయధర్మయోః పృథగుపాదానాద్బిమ్బప్రతిబిమ్బభావః ॥ 64 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– విద్యుత్వన్తమితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న ! యత్ర శ్రీనీలాద్రిభువి । తు అవధారణే। అం విస్మయే। ప్రాసాదా దేవాలయాస్తైస్తైర్విశేషైః। ఆత్మనా। లలితవనితత్వాదిభిః మేఘస్య సేన్ద్రచాపత్వాదిభిః । విద్యుత్వన్తం మేఘమ్ । తులయితు మనుకర్తుమ్ । అథ చ అత్యుచ్చత్వాద్వోఢుమపి అలం సమర్థాః । మేఘః సన్ద్రేచాపః । ఏతేఽపి లలితవనితాః సచిత్రాశ్చ । వన షణ సమ్భక్తౌ । కర్తరి క్తః । లలితా భగవదుపభుక్త స్రగ్గన్ధవస్త్రాలఙ్కారాదినా శోభితా వనితా భక్తా యేషు । ఆలేఖ్యేన శోభితాశ్చ । మేఘే ఇన్ద్రచాపస్య నానావర్ణత్వమ్। ప్రాసాదేషు వస్త్రాలఙ్కారాదినా భక్తానాం చిత్రాణాఞ్చ నానావర్ణత్వమ్ । తథా సఙ్గీతాయ సమేత్య భగవతో గుణ–గానాయ నాట్యాదినా తదవిచ్ఛేదార్థం భక్తౌ ప్రహతమురజా మృదఙ్గా యేషు । మేఘమపి స్నిగ్ధగమ్భీర ఘోషమ్ । శేషం స్పష్టార్థః ॥ 64 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ 'సన్దేశం మే తదను జలద శ్రోష్యతి' ఇత్యుద్దిష్టస్య సన్దేశస్య ప్రాప్తావసరతయా తమారభమాణః, పురవర్ణనతదన్తఃపాతిస్వభవనలక్షణతత్ప్రాప్తిస్వప్రియా దర్శనతదీయతత్కాలదశాతదుపసరణప్రకారాదీని సన్దేశాత్పురోభావీని తత్ప్రసఙ్గాని ప్రతిపిపాదయిషుస్తత్ర పూర్వభాగప్రస్తుతాం రాజరాజరాజధానీమేవ వర్ణయితుముపక్రమతే –– విద్యుత్వన్తమితి । విద్యుత్వన్తం సౌదామినీసహితమ్ । **'తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞా, తేన తకారస్య పదాశ్రయం జశ్త్వం న భవతి ।** లలితవనితాః లలితాః రూపవేషవిలాసాదిభి ర్మధురాః స్త్రియో యేషు, యక్షిణాం స్త్రీషు విశిష్టత్వాత్ । సేన్ద్రచాపం ఇన్ద్రధనుః సహితమ్। సచిత్రాః ఆలేఖ్యయుక్తాః । సఙ్గీతాయ నృత్తగీతవాద్యప్రయోగార్థమ్ । ప్రహతమురవాః తాడితత్వేన శబ్దాయమానమురవాఖ్యవాద్యవిశేషాః । స్నిగ్ధపర్జన్యఘోషమ్ అపరుషవృష్ట్యు ద్యోగస్తనితయుక్తమ్, 'అన్నాద్భవన్తి భూతాని పర్జన్యాదన్నసమ్భవః । యజ్ఞాద్భవతి పర్జన్యో యజ్ఞః కర్మసముద్భవః॥' ఇతి భగవద్వచనే పర్జన్యశబ్దస్య వృష్టివాచకత్వావగతేః। వైజయన్త్యాం తు 'పర్జన్యో గర్జదభ్రేఽపి స్వానే శక్రేఽర్థయన్త్రకే' ఇతి శ్రవణాత్తదానీం స్నిగ్ధ గర్జనఘోషమితి వ్యాఖ్యేయమ్ । అన్తఃస్తోయమ్ ఉదరవర్తిజలమ్। మణిమయభువః స్ఫటికాది రత్నబద్ధభూతలాః। తుఙ్గమ్ ఉన్నతమ్। అభ్రంలిహాగ్రాః గగనశృఙ్గస్పర్శిశిఖరాః। 'వహాభ్రే లిహః' ఇతి ఖశ్ । ప్రాసాదాః యక్షేన్ద్రాణాం దేవయోనివిశేషాణాం భవనవిశేషాః। 'హర్మ్యాదిర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజామ్' ఇత్యమరః । తులయితుమ్ ఉపమానీకర్తుమ్ । తులాశబ్దః సదృశవాచకోఽప్యస్తి, తస్మాత్ 'తత్కరోతి ––' ఇతి ణిచ్ । 'తుల ఉన్మానే' ఇత్యయం ధాతుశ్చౌరాదికః। తస్మిన్వా అలం పర్యాప్తాః। యత్ర యస్యామలకా

నగర్యామ్ । తైస్తైః ఉక్తైరనుక్తైః చ ప్రాలమ్బముక్తాదామత్వాదిభిర్ధారాపాతాదివిశిష్టమితి బహుభిః పురాన్తరవ్యావర్తకైర్ధర్మైః । అత్ర ద్వితీయాన్తానాం మేఘవిశేషణత్వేనైకతః, ప్రథమాన్తానాం ప్రసాదవిశేషణత్వేనాన్యతశ్చాన్వయేఽర్థసామర్థ్యాద్విద్యుదాదిభిర్వనితాదీనా-ముపమేయత్వసిద్ధిః । 'సఙ్గీతాయ ప్రహతమురవాః స్నిగ్ధపర్జన్యఘోషమ్' ఇత్యత్ర ప్రక్రమ భఙ్గశఙ్కా న కర్తవ్యా, స్నిగ్ధధ్వానం ప్రహతమురజాః సాధుసఙ్గీతహేతోరిత్యాదిప్రయోగ-ప్రకారసౌకర్యేఽపి, వివక్షితార్థప్రతిపాదకశ్లిష్టమధురశబ్దసన్దర్భ ఏవ సంరమ్భో ఽస్మాదృశానామ్, న పునరీదృశక్షుద్రదోషాస్థాదౌఃస్థ్యమితి రససుధార్ణవకర్ణధారేణ కవీన్ద్రేణ స్వాతన్త్ర్యప్రకాశనాత్ । అత్ర చ కనకావదాతలోలలావణ్యాలోకలేపిత్వమ్, స్నిగ్ధదీప్త సఙ్కీర్ణవివిధవర్ణరమణీయత్వమ్, గమ్భీరమధురనిర్హ్రాదప్రతిశ్రున్మిశ్రితదిగన్తరత్వమ్, ప్రసన్నమసృణశీతలాభ్యన్తరశమితశ్రమత్వమ్, దూరదేశదృశ్యత్వం చేతి విద్యుదాదిభిర్వని-తాదీనాం ప్రతీయమానః సమానధర్మో గ్రాహ్యః । త్వాం తులయితుమలమిత్యనేన అహో చిరాత్సదృశయః సఙ్గమో భవిష్యతీతి ధ్వన్యతే । తత్సమానగుణతయా చ త్వాం తత్రత్యః పరిపాలకాదిజనో వివిక్తతయా న జ్ఞాస్యత ఇతి సామాన్యం తద్గుణో వాలఙ్కారో ధ్వన్యతే। ఉపమా చాత్రాలఙ్కారః। అలకావర్ణనాన్తర్గతానామేషాం శ్లోకానాం తామలకాం న న జ్ఞాస్యస ఇతి పూర్వత్రాన్వయః తత్రాగారమితి ఉత్తరత్ర వా పర్యవసానమ్ ॥64 ॥

శ్లో॥ హస్తే లీలాకమలమలకే బాలకున్దానువిద్ధం
నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతామాననే శ్రీః।
చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం
సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్॥ 65

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- హస్తే, లీలా-కమలమ్, అలకే, బాల-కున్ద+అనువిద్ధమ్,
నీతా, లోధ్ర-ప్రసవ-రజసా, పాణ్డుతామ్, ఆననే, శ్రీః।
చూడా-పాశే, నవ-కురవకమ్, చారు, కర్ణే, శిరీషమ్,
సీమన్తే, చ, త్వత్,+ ఉప-గమజమ్, యత్ర, నీపమ్, వధూనామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

యత్ర = ఏ యలకానగరమునందు,
వధూనామ్ = స్త్రీలకు,
హస్తే = హస్తమునందు (జాత్యేకవచనము)
లీలా-కమలమ్ = విలాసార్థమైన కమలము (కలదో)
అలకే = ముంగురులందు, (జాత్యేకవచనము)
బాల.... +అనువిద్ధమ్= క్రొత్త మల్లెమొగ్గల దుఱుముట,
ఆననే = ముఖమునందు,

లోధ్ర-ప్రసవ-రజసా	= లొద్దుగ పూలపరాగముతో,
పాణ్డుతామ్	= గౌరవర్ణమును,
నీతా	= పొందింపబడిన,
శ్రీః	= శోభ (కలదో),
చూడా-పాశే	= కేశబంధమున,
నవకురవకమ్	= క్రొత్త ఎఱ్ఱగోరింట పూవు (కలదో)
కర్ణే	= చెవియందు (జాత్యేకవచనము)
చారు	= కోమలమగు,
శిరీషమ్	= దిరిసెన పూవు (కలదో),
సీమన్తే	= పాపటయందు,
త్వదుపగమజమ్	= నీరాక నుద్భవించిన,
నీపఞ్చ	= కడిమి పూవు (కలదో).

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఏ యలకానగరమునందు స్త్రీలకు హస్తమునందు విలాసార్థమైన కమలము, ముంగురులందు క్రొత్తమల్లెమొగ్గ, ముఖమునందు లొద్దుగపూల పరాగముచే గౌరవర్ణమును పొందింపబడిన శోభ, కేశబంధమున క్రొత్త ఎఱ్ఱగోరింటపూవు, చెవియందు కోమలమగు దిరిసెనపూవు, పాపటయందు నీరాక నుద్భవించిన కడిమిపూవు (కలదో) .....

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

యత్ర-(అవ్య.), వధూనామ్-(ష.బ.), హస్తే-(స.ఏ.), లీలాకమలమ్-(ప్ర.ఏ.), అలకే-(స.ఏ.), బాలకున్దానువిద్ధమ్-(ప్ర.ఏ.), ఆననే-(స.ఏ.), లోధ్రప్రసవరజసా-(తృ.ఏ.), పాణ్డుతామ్-(ద్వి.ఏ.), నీతా-(ప్ర.ఏ.), శ్రీః-(ప్ర.ఏ.), చూడాపాశే-(స.ఏ.), నవకురవకమ్-(ప్ర.ఏ.), కర్ణే-(స.ఏ.), చారు-(ప్ర.ఏ.), శిరీషమ్-(ప్ర.ఏ.), సీమన్తే -(స.ఏ.), త్వదుపగమజమ్-(ప్ర.ఏ.), నీపమ్-(ప్ర.ఏ.), చ-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) లీలయై కమలమ్, లీలాకమలమ్, (చతుర్థీతత్పురుషః)

ఆ) బాలాని తాని కున్దాని బాలకున్దాని (కర్మధారయః) బాలకున్దానామ్ అనువిద్ధమ్ బాలకున్దానువిద్ధమ్, (ష.త.) తత్.

ఇ) లోధ్రస్య ప్రసవాః, లోధ్రప్రసవాః, (ష.త.), లోధ్రప్రసవానాం రజః, లోధ్రప్రసవరజః (ష.త.) తేన లోధ్ర....రజసా.

ఈ) చూడానాం పాశః, చూడాపాశః, (ష.త.) తస్మిన్, చూడాపాశే.

ఉ) నవఞ్చ తత్ కురవకమ్, నవకురవకమ్, (క.ధా.)

ఊ) సీమ్నః అన్తః సీమన్తః, (ష.త.) తస్మిన్, సీమన్తే.

ఋ) తవ ఉపగమః త్వదుపగమః (ష.త.) త్వదుపగమాత్ జాతమ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) అలకే > అకలకమ్, 2) కున్దానువిద్ధమ్ > కున్దానువేధః, 3) లోధ్ర > గోధ్ర, 4) ఆననే శ్రీః > ఆననశ్రీః, 5) కురవకమ్ > కురువకమ్, 6) కర్ణే శిరీషమ్ > కర్ణే కరోతి, 7) సీమన్తే చ > సీమన్తేఽపి.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః **'శ్రీ'** శబ్దః (లక్ష్మీ, శోభా) – బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః (104)

1) ప్రథమా	– శ్రీః	– శ్రియౌ	– శ్రియః	– కర్తా
2) ద్వితీయా	– శ్రియమ్	– శ్రియౌ	– శ్రియం	– కర్మ
3) తృతీయా	– శ్రియా	– శ్రీభ్యామ్	– శ్రీభిః	– కరణ
4) చతుర్థీ	– శ్రియై/శ్రియే	– శ్రీభ్యామ్	– శ్రీభ్యః	– సమ్ప్ర
5) పంచమీ	– శ్రియాః/శ్రియః	– శ్రీభ్యామ్	– శ్రీభ్యః	– అపా
6) షష్ఠీ	– శ్రియాః/శ్రియః	– శ్రియోః	– శ్రియామ్	– సమ్బ
7) సప్తమీ	– శ్రియామ్/శ్రియి	– శ్రియోః	– శ్రీషు	– అధి
8) సం.ప్ర.	– హే శ్రీః	– హే శ్రియౌ	– హే శ్రియః	– సమ్బో.

i) *శ్రీః–శ్రయన్తి ఏతామ్ ఇతి శ్రీః । 'క్విబ్వచిప్రచ్ఛిశ్రిస్రుద్రుప్రుజ్వాం దీర్ఘో ఽ సమ్ప్రసారణఞ్చ' ఇతి క్విప్ ప్రకృతే దీర్ఘశ్చ। అజ్యన్తత్వాన్న సులోపః।*

ii) *శ్రియౌ – ధాత్వవయవత్వాత్ ఇయఙ్।*

iii) *శ్రియే – 'నే యఙువఙ్స్థానావస్త్రీ' ఇతి సూత్రం ప్రబాధ్య 'ఙితి హ్రస్వశ్చే'తి నదీత్వే వికల్పః । అభావపక్షే సర్వత్ర ఇయఙ్ ।*

iv) హే *శ్రీః – 'నేయఙి'తి నదీత్వనిషేధాత్ 'అమ్బార్థే'తి హ్రస్వో న ।*

ఆ) **సీమన్తే > సీమన్తః > పరరూపసన్ధిః**

1) *శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వాచ్యమ్. సీమ+అన్తః > సీమన్తః.*

2) **సీమన్తః** *కథ్యతే స్త్రీణాం కేశమధ్యే తు పద్ధతిః॥ – హలాయుధకోశః–529*

3) *శ్లో॥ అపశ్యన్త తథా చైనమాకాశో నాగముత్తమమ్।*
సీమన్తమివ కుర్వాణం నభసః పద్మవర్చసమ్॥ – మహాభారతే1–44–2

ఇ) **నీపమ్ –** 1) *శ్లో॥ ......హలిప్రియః। **నీపః** కదమ్బః.....॥ – అభిధానచిన్తామణిః*

2) *శ్లో॥ అంసలమ్బికుటజార్జునస్రజః–తస్య **నీప** రజసాఙ్గరాగిణః।*
ప్రావృషి ప్రమదబర్హిణేష్వభూత్–కృత్రిమాద్రిషు విహారవిభ్రమః॥

– రఘువంశమ్–19.37 అగ్నివర్ణుడు–ఆయా ఋతువులకు తగువిధముగా విహరించినతీరు

"భుజములయందు వ్రేలాడుచున్న కొండమల్లెపూల మరియు మద్దిపూల మాలికలు కలవాడును, కడిమిపూల పరాగముల మైపూత కలవాడును అగు ఆ అగ్నివర్ణునికి – వర్షాకాలమునందు మదించిన నెమళ్ళుకల, కృత్రిమ పర్వతములయందు విహార విభ్రమము కలిగెను."

ఈ) అలకానగరమునందు స్త్రీలు > 1) శరత్ ఋతువు సూచితముగ కమలములను, 2) 'హిమ' ఋతువు సూచితముగ అరవిరిసిన మల్లెమొగ్గలను, 3) 'శిశిర' ఋతువు సూచితముగ లొద్దుగ పూవుపుప్పొడిని, 4) 'వసన్త' ఋతువు సూచితముగ నవకుర వకములను, 5) 'గ్రీష్మ' ఋతువు సూచితముగ శిరీషములను 6) 'వర్ష' ఋతువు సూచితముగ కడిమిపూలను సర్వకాలముల మక్కువతో ధరింతురని ఇందు సూచితము. షడృతువులు నిత్యమూ ఉపస్థితమగుటచే 'అలకానగర భోగ విశిష్టత' చెప్పబడినదని గ్రహింపదగును.

5) క్రియారూపములు: –

6) అలంకారములు: – ఇందు 1) అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము, భంగ్యతరమున, 2) పర్యాయోక్తాలఙ్కారము ఉన్నదని 'విద్యుల్లతా' వ్యాఖ్యనందించిన 'పూర్ణసరస్వతి' మహనీయుడు ఉదాహరించినాడు. లక్షణమ్ –

1) *అధికారాదపేతస్య వస్తునోఽన్యస్య యా స్తుతిః।*
అప్రస్తుత ప్రశంసేతి సా చైవం కథ్యతే యథా॥ (29)

"ప్రకరణముతో సంబంధములేని మరియొక్క వస్తువు యొక్క ఏ వర్ణనము (స్తుతి) కలదో అది అప్రస్తుతప్రశంస. అప్రస్తుతవస్తువును వర్ణించుటచే ప్రస్తుత విషయము గమ్యము కావలెను."

2) *పర్యాయోక్తం యదన్యేన ప్రకారేణాభిధీయతే।*

"చెప్పదలచిన విషయమును, మామూలు మాటలలో కాక మరియొక ప్రకారమున చెప్పినచో 'పర్యాయోక్తము'." – కావ్యాలఙ్కారః (3) – 8

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా: – సమ్ప్రతి సర్వదా సర్వర్తుసమ్పత్తిమాహ – హస్త ఇతి। యత్రాలకాయాం వధూనాం స్త్రీణాం హస్తే లీలార్థం కమలం లీలాకమలమ్। శరల్లిఙ్గమేతత్। తదుక్తమ్ – "శరత్ పఙ్కజలక్షణా" ఇతి। అలకే కున్తలే, జాతావేకవచనమ్, అలకేష్విత్యర్థః। బాలకున్దైః ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైరనువిద్ధమ్। అనువేధో గ్రథనమ్। నపుంసకే భావే క్తః। యద్యపి కున్దానాం శైశిరత్వమస్తి "మాఘ్యం కున్దమ్" ఇత్యభిధానాత్తథాపి హేమన్తే ప్రాదుర్భావః, శిశిరే ప్రౌఢత్వమితి వ్యవస్థాభేదేన హేమన్తకార్యత్వమిత్యాశయేన బాలేతి విశేషణమ్। ''అలకమ్'' ఇతి ప్రథమాన్త పాఠే సప్తమీప్రక్రమభఙ్గః స్యాత్। నాథస్తు నియతపుంలిఙ్గతాహానిశ్చేతి దోషాన్తరమాహ, –తదసత్,"స్వభావవక్రాణ్యలకాని తాసామ్", "నిర్ధూతాన్యలకాని పాటితమురః కృత్స్నోఽధరః ఖణ్డితః" ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు నపుంసకలిఙ్గతాదర్శనాత్। ఆననే ముఖే లోధ్రప్రసవానాం లోధ్రపుష్పాణాం శైశిరాణాం రజసా పరాగేణ। "ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భమోచనే" ఇతి విశ్వః। పాణ్డుతాం నీతా శ్రీః శోభా। చూడాపాశే కేశపాశే నబకురబకం వాసన్తః పుష్పవిశేషః। కర్ణే చారుపేశలం శిరీషం గ్రైష్మః పుష్పవిశేషః। సీమన్తే మస్తకకేశవీథ్యామ్। "సీమన్తమస్త్రియాం

మస్తకేశవీథ్యాముదాహృతమ్" ఇతి శబ్దార్ణవే । తవోపగమః, మేఘాగమ ఇత్యర్థః । తత్ర జాతం త్వదుపగమజమ్, వార్షికమిత్యర్థః । నీపం కదమ్బకుసుమమ్, సర్వత్రాస్తీతి శేషః । 'అస్తిర్భవన్తీపరః ప్రథమపురుషేఽ ప్రయుజ్యమానోఽ ప్యస్తి' ఇతి న్యాయాత్। ఇత్థం కమలకున్దాదితత్తత్కార్యసమాహారాభిధానాదర్థాత్సర్వర్తుసమాహారసిద్ధిః । కారణం వినా కార్యస్యాసిద్ధేరితి భావః ॥ 65 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- హస్తే లీలేతి । యత్ర నీలాద్రౌ శ్రీనికేతనే కిన్తు స్వదేవాలయే సాక్షాన్మూర్తిమతీ అస్త్యేవ । కిం భూతా । 'చికిత్సాయాముపగమః స్వీకారేఽన్తికసర్పణే' ఇతి మేదినీ। తవోపగమాత్। తృణనివర్తనాదిరూపచికిత్సాయా ఉద్యానే జాతమితి సర్వత్ర విశేషణమ్ । వధూనమిత్యత్ర తృతీయాయాం ప్రాప్తాయాం సమ్బన్ధ-వివక్షాయాం షష్ఠీ। వధూనాం పరిచరికాభిర్వధూభిః । హస్తే లీలాకమలం నీతా ప్రాపితా । తథా బాలకున్దానుబిద్ధం అలకం చూర్ణకున్తలం లోధ్రప్రసవరజసా ఆసమన్తాత్ పాణ్డుతామ్। చూడాపాశే నవం కురువకమ్ । కర్ణే చారు శిరీషపుష్పమ్ । సీమన్తే కేశపాశస్య విభాగే నీపం వదరాస్థిప్రమాణకదమ్బవిశేషపుష్పమ్ । చూడాపాశసీమన్తయోర్న పౌనరుక్త్యమ్। స్త్రీణాం బహుత్వాత్ వ్యవీభేదాద్వా (?)। తత్ర భగవత్యాః సేవార్థమేకదా షడర్తవస్తిష్ఠన్తీతి శీతోష్ణాదిద్వన్ద్వదుఃఖం నాస్తీతి భావః ॥ 65 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ తత్ర పరమేశ్వరారాధనాయ యుగపదృతుషట్కస్య యథాస్వకార్య సమగ్రతయా వా, యథా యథాకుసుమసమ్భారసమ్పాదనమాత్రేణ వా సంనిధానాద్దేశాన్త రేభ్యః సౌభాగ్యాతిశయమాహ--హస్త ఇతి। హస్తే లీలాకమలమితి,శరదృతోః ప్రథమలిఙ్గమ్, లీలార్థం కమలం కరతలే । యథా శరద్వర్ణనే సేతౌ -- 'భమర రుఅ దిణ్ణఅణ్ణం ఘణరోహవిముక్కదిణఅరకరాళిద్ధమ్।పరిససుహ అంతం వివ పడిబుజ్ఞి ఇ జళణిహిత్తణాళం ణళిణమ్॥' ఇతి, తథా హర్షచరితే - 'కోమలకమలే మధుస్యన్దీన్దీవరే' ఇతి, రఘువంశే చ -- 'పుణ్డరీకాతపత్రస్తం విలసత్కాశచామరః' ఇతి । అలకా బాలకున్దానువిద్ధా ఇతి పాఠః , 'అలకాశ్చూర్ణకున్తలాః' ఇత్యమరసింహేనాలకానాం పుల్లింగవిధానాత్, తథా ప్రయోగబాహుల్యదర్శనాచ్చ। బాలైః నవైః కున్దపుష్పైః। అథవా బాలానాం కున్దద్రుమాణాం పుష్పైరితి ధావల్యాత్పరభాగాయ నిహితైరవిరహితాః స్నిగ్ధనీలాశ్చూర్ణకున్తలా ఇత్యర్థః । కున్దపుష్పం చ హేమన్తసమయలక్షణమ్, యథా శాకున్తలే -- 'భ్రమర ఇవ విభాతే కున్దమన్తస్తుషారమ్' ఇతి । లోధ్రప్రసవరజసా లోధ్రాఖ్యవృక్షవిశేషపుష్పపరాగేణ । వదనలక్ష్మీ పాణ్డుతాకరణం తేన సౌన్దర్యాతిశయార్థం కావ్యేషు ప్రసిద్ధమ్, తథా కుమారసమ్భవే -- 'కర్ణార్పితో లోధ్రకషాయరూక్షే గోరోచనాపత్రనితాన్తగౌరే' ఇతి, మాఘే చ -- 'అధరేష్వలక్తకరజః సుదృశాం విశదం కపోలభువి లోధ్రరజః' ఇతి । లోధ్రపుష్పం చ 'అభిషేణయిషుం భువనాని యః స్మరమివాఖ్యత లోధ్రరజశ్చ యః' ఇతి లోధ్రస్య, శిశిరే చ -- 'స్ఫుటమితి ప్రసవేన పురో హసత్సపది కున్దలతా దలతాలినః' ఇతి, విక్రమోర్వశీయే చ -- 'నిషిఞ్చన్మాధవీవృద్ధిం కున్దశేషం చ వర్తయన్' ఇతి కున్దస్య

వర్ణనం హేమన్తసమ్బన్ధినః కున్దస్య శిశిరేఽనువృత్తేః, శిశిరసమ్బన్ధినో లోధ్రస్య హేమన్తే ప్రారమ్భాచ్చేతి మన్తవ్యమ్। చూడాపాశే బద్ధకేశకలాపే। 'ధమ్మిల్లః సంహతాః కచాః । శిఖా చూడా కేశపాశే' ఇత్యమరః। నవకురవకం తత్కాలవికసితం కురవకతరోః కుసుమమ్। తచ్చ వసన్తసమయే కేతనభూతమ్, 'కురవకా రవకారణతాం యయుః' ఇతి, 'అగ్రే స్త్రీనఖపాటలం కురవకమ్' ఇతి చ కావ్యేషు ప్రసిద్ధేః। చారు సహృదయచమత్కారకారి, సౌకుమార్యసౌన్దర్యానుగుణ్యాత్ । కర్ణే శ్రవణశిఖరే, అవతంసతయా న్యస్తం శిరీషం శిరీషాఖ్యతరుప్రసూనమ్ । తత్ గ్రీష్మర్తోరసాధారణం లిఙ్గమ్, యథా శాకున్తలే-గ్రీష్మప్రస్తావే -- 'ఇసి చుమ్బిఆఇ భమరేహిం సుఉమారకేసరసిహాఇ । ఓదంసఅన్తి దఅమాణా పమదాఓ సిరీసకుసుమాఇ' ఇతి, రఘువంశే చ -- అమీ శిరీషప్రసవావతంసాః ప్రభ్రంశితా వారివిహారిణీనామ్।' ఇతి । సీమన్తే కేశమధ్యరేఖాయామ్। త్వదుపగమజం త్వమస్మిన్ ఉపగచ్ఛసీతి త్వదీయః ప్రావృట్కాలః త్వదుపగమ ఇత్యుచ్యతే, ఘనాగమ ఇతి ప్రావృషః పర్యాయత్వాత్ । తతో జాయమానం నీపం కదమ్బపుష్పమ్ । నీపం చ వర్షాసమయ చిహ్నమ్, తథా రఘువంశే -- 'గన్ధశ్చ ధారాహతపల్లవానాం కదమ్బమర్ధోద్గతకేసరం చ' ఇతి । ఋత్వన్తరసమ్బన్ధినాం లీలాకమలాదీనామర్థోన్నేయత్వేనోక్త్వా, నీపస్య తు త్వదుపగమజమితి కణ్ఠోక్త్యా ప్రకాశనమన్యేభ్యః సర్వేభ్యస్త్వదీయం కదమ్బమేవ సుషమాసమ్పాదకతయా ప్రశస్తేన సీమన్తస్థానేన ధార్యత ఇతి మేఘస్య చాటుకరణార్థమ్। అత్ర చ పర్యాయభావినాం పరస్పరవిరుద్ధగుణానామృతూనాం యుగపదేవ తత్రావస్థానాత్ సర్వస్యాపి యథాభిలషితభోగసామగ్రీతో విషయిణాం తతః పరం కిం విశిష్టం భోగస్థానమితి ప్రకాశ్యతే । వధూనామితి, అనన్యసామాన్యకల్పకల్పనేనోత్తమస్త్రీణాం తత్రత్యానామాలమ్బనవిభావతాపరిపోష ఉక్తః । అత్ర కార్యముఖేన కారణానా మభిధానాదప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారః । గమ్యస్యాపి భఙ్గ్యన్తరేణాభిధానాత్ పర్యాయోక్తం వా । భూతభావినాం ప్రత్యక్షాయమాణత్వాత్ భావికం వా ॥ 65 ॥

శ్లో॥ యస్యాం యక్షాః సితమణిమయాన్యేత్య హర్మ్యస్థలాని
జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమరచితాన్యుత్తమస్త్రీసహాయాః।
ఆసేవన్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం
త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు శనకైః పుష్కరేష్వాహతేషు॥ 66

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- యస్యామ్, యక్షాః, సిత-మణి-మయాన్, ఏత్య, హర్మ్యస్థలాని,
జ్యోతిః-ఛాయా-కుసుమ-రచితాని, +ఉత్తమ-స్త్రీ-సహాయాః।
ఆసేవన్తే, మధు, రతిఫలమ్, కల్పవృక్ష-ప్రసూతమ్,
త్వత్, గమ్భీర-ధ్వనిషు, శనకైః, పుష్కరేషు, +ఆహతేషు॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

యస్యామ్	= ఏ అలకానగరమున
యక్షాః	= యక్షులు,
ఉత్తమ–స్త్రీ–సహాయాః (–సన్తః)=	ఉత్తమ స్త్రీలతో కూడినవారై,
సిత–మణి–మయాని	= చంద్రకాంతమణి ఖచితములును,
జ్యోతిః....రచితాని	= నక్షత్రప్రతిబింబరూపపుష్పములచే అలంకరింపబడినవియును అగు,
హర్మ్య–స్థలాని	= ప్రాసాదోపరిభాగములను,
ఏత్య	= పొంది,
త్వత్+గమ్భీర–ధ్వనిషు=	నీ గమ్భీర ధ్వనిని బోలు ధ్వనులుగల,
పుష్కరేషు	= మృదంగాది వాద్యములు,
శనకైః	= నెమ్మదిగా,
ఆహతేషు (సత్సు)	= కొట్టబడిన వగుచుండగా,
కల్పవృక్షప్రసూతమ్	= కల్పవృక్షమువలన పుట్టిన,
రతి–ఫలమ్	= రతియందుత్సాహము కలిగించునట్టి,
మధు	= మద్యమును,
ఆసేవన్తే	= ఆప్యాయముగ సేవింతురు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఏ అలకానగరమున యక్షులు ఉత్తమస్త్రీలతో కూడినవారై చంద్రకాంతమణిఖచితములును, నక్షత్రప్రతిబింబరూపపుష్పములచే అలంకరింపబడినవియునగు ప్రాసాదోపరిభాగములను పొంది, నీ గమ్భీర ధ్వనిని బోలు ధ్వనులుగల మృదంగాదివాద్యములు నెమ్మదిగా కొట్టబడినవగుచుండగా, కల్పవృక్షమువలన పుట్టిన, రతియందుత్సాహము కలిగించునట్టి మద్యమును ఆప్యాయముగ సేవింతురు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

యస్యామ్–(స.ఏ.), యక్షాః–(ప్ర.బ.), ఉత్తమస్త్రీసహాయాః–(ప్ర.బ.), సితమణిమయాని –(ద్వి.బ.), జ్యోతిః ఛాయాకుసుమరచితాని–(ద్వి.బ.), హర్మ్య స్థలాని–(ద్వి.బ.), ఏత్య–(కృత్తు), త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు–(స.బ.), పుష్కరేషు–(స.బ.), శనకైః–(అవ్య.), ఆహతేషు–(స.బ.), కల్పవృక్షప్రసూతమ్–(ద్వి.ఏ.), రతిఫలమ్–(ద్వి.ఏ.), మధు–(ద్వి.ఏ.), ఆసేవన్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) సితాశ్చ తే మణయః, (కథా), సితమణిభిః ప్రకృతాని, సితమణిమయాని, (తృ.త.)

ఆ) హర్మ్యాణాం స్థలాని (ష.త.) తాని, హర్మ్యస్థలాని.

ఇ) జ్యోతిషాం ఛాయాః (ష.త.), జ్యోతిచ్ఛాయాః, జ్యోతిచ్ఛాయా ఏవ కుసుమాని (రూపకసమాసః), జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమాని, తైః రచితాన్తి (తృ.త.) జ్యోతి...రచితాని.

ఈ) ఉత్తమాశ్చ తాః స్త్రియః (కర్మధారయః), ఉత్తమస్త్రియః సహాయా యేషాం తే (బహువ్రీహిః), ఉత్తమస్త్రీసహాయాః.

ఉ) కల్పవృక్షాత్ ప్రసూతమ్, (పం.చ.) కల్పవృక్షప్రసూతమ్.

ఊ) గమ్భీరాశ్చాసౌ ధ్వనిః (కర్మధారయః), తవ ఇవ గమ్భీరధ్వనిః యేషాం తే, త్వద్గమ్భీరధ్వనయః, తేషు త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు.

3) పాఠాంతరములు:– 1) రచితాని > రచనాని, 2) రతిఫలమ్ > రతిరసమ్, 3) గమ్భీరధ్వనిషు > గమ్భీరోద్ధ్వనిషు, 4) శనకైః > మధురమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **కల్పవృక్షప్రసూతమ్** > కల్పవృక్షః

1) *శ్లో॥ పంచైతే దేవతరవో మన్దారః పారిజాతకః।*
సన్తానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచన్దనమ్॥ – అమరకోశః–1.50

2) i) *కల్పయతి వాంఛితమితి కల్పః. స చాసౌ వృక్షశ్చ కల్పవృక్షః. వాంఛిత ఫలములను కల్పించు వృక్షము.*

ii) *కల్పః సంకల్పితోఽర్థః తస్య వృక్షః. కల్పమనగా సంకల్పించిన విషయము. దానిని కలిగించు వృక్షము.*

3) i) *కల్పస్య సంకల్పస్య దాతా వృక్షః, కల్పస్థాయీ వృక్ష ఇతి వా।* –హ.కో.వివృతి.

ii) *శ్లో॥ మందార పారిజాతక హరిచన్దన* **కల్పవృక్ష** *సన్తానాః।*
పంచైతే సురతరవో.......... – హలాయుధకోశః – 135

iii) *శ్లో॥ నమస్తే* **కల్పవృక్షాయ**–*చిన్తితాన్నప్రదాయ చ।*
విశ్వమ్భరాయ దేవాయ–నమస్తే విశ్వమూర్తయే॥ ఇతి దానసాగరే.

4) *శ్లో॥ ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని–బిభ్రతో హేమవల్కలాః।*
*రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం–***కల్పవృక్షా** *ఇవాశ్రితాః॥* – కు.సం. 6.6

'సప్తర్షుల వర్ణన > "ముత్యముల యజ్ఞోపవీతములను, బంగారునార చీరలను రత్నజపమాలలను ధరించి, వానప్రస్థాశ్రమమును స్వీకరించి కల్పవక్షములవలె నున్నవారై...."

ఆ) **ఉత్తమస్త్రీసహాయాః**

"అత్ర ఉత్తమపదస్యాయమభిప్రాయః ఉత్తమా ఉత్తమకులప్రసూతా పరిణీతా యా స్త్రీ సైవ సహాయా సంభోగావస్థాయాం ద్వితీయాం ఏషాం తే తథా।" – 'మహిమ'

ఇ) **శనకైః** > అవ్యయకోశః (751)

1) *క్రియామాన్ద్యమస్యార్థః । శనకైః అత్ర 'అవ్యయసర్వనామ్నామ్' (5–3–71) ఇతి టేః ప్రాక్ అకచ్ప్రత్యయః ప్రాగివీయార్థేషు ।*

2) *శ్లో॥ విచిన్వన్తోఽథ* **శనకైర్జా**నకీం *దక్షిణామ్బుధేః।*
తీరే మహేన్ద్రాఖ్య గిరేః పవిత్రం పాదయాయయుః॥

– *అధ్యాత్మరామాయణమ్–4.23.*>వానరులు సీతకై అన్వేషించుట – "పిమ్మట నెమ్మదిగా దక్షిణసముద్రతీరముపై సీతకై వెదుకుతూ మహేన్ద్రగిరికి వచ్చారు"–

ఈ) **పుష్కరేషు**

1) శ్లో॥ *ద్విరదకరాగ్రే పద్మే ఖడ్గఫలే వ్యోమ్ని వాద్యభాణ్డముఖే।*
అగదే జలే చ తీర్థే పుష్కరమష్టాసు నిర్దిష్టమ్॥ – *ఇది భట్టహలాయుధః*

2) శ్లో॥ *నదద్భిః స్నిగ్ధగమ్భీరం–తూర్యై****రాహతపుష్కరైః।***
అన్వమీయత కల్యాణం–తస్యావిచ్ఛిన్నసన్తతి॥ –రఘువంశమ్ 17–11

"అప్పుడు ప్రయోగింపబడిన మృదంగఢక్కాది వాద్యముల మధురగంభీరమైన అనురణనముచేత అతిథి మహారాజు అవిచ్ఛిన్న శుభపరంపర ఊహింపబడెను."

5) క్రియారూపములు:– 1) ఆసేవన్తే – ఆఙ్–ఉపసర్గ.

1) షేవృ(సేవ్)–సేవనే–భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.
లట్ – ప్రథమపురుషబహువచనమ్ – ఆసేవతే–ఆసేవేతే–**ఆసేవన్తే.**

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) యక్షుల అలౌకిక ఐశ్వర్య వర్ణన చేయబడుటవలన 'ఉదాత్తాలంకారము'ను, 2) 'జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమవిరచితాని' యను చోట 'రూపకాలంకారము'ను, 3)'త్వద్గమ్భీర ధ్వనిషు' అనుచోట, 'లుప్తోపమాలంకారము'ను, 4) పై మూడింటి నిరపేక్షము వలన 'సంసృష్ట్యలంకారము'ను చెప్పదగును.

1) ***ఉదాత్తాలఙ్కారలక్షణమ్:–*** *"తదుదాత్తం భవేత్ యస్య సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే।"* *యత్ర మహాసమృద్ధిశాలినో వస్తునో వర్ణనం క్రియతే తత్రోదాత్తాలఙ్కారః। – ప్రతాపరుద్రీయే – అర్థాలంకారప్రకరణమ్.*

2) ***రూపకాలంకారలక్షణమ్:–*** (సూత్రమ్) *"ఉపమానేనోపమేయస్య గుణసామ్యాత్ తత్త్వారోపో రూపకమ్।" – కావ్యాలఙ్కారసూత్రాణి–4.6.*

ఉపమానేనోపమేయస్య గుణసామ్యాత్తత్త్వస్యాభేదస్యారోపణమారోపో రూపకమ్.

గుణసామ్యముండుటవలన ఉపమేయమును ఉపమానముతో అభేదారోపము రూపకము. ఉపమానముతో ఉపమేయమును గుణసామ్యముండుట వలన ఆరోపణము రూపకము.

3) ***లుప్తోమాలంకారలక్షణమ్:–*** *పూర్వము చెప్పబడినది.*

4) ***సంసృష్ట్యలంకారలక్షణమ్:–*** *"నానాలఙ్కారసంసృష్టిః–సంసృష్టిస్తు నిగద్యతే।"*

"అనేకవిధములైన అలంకారముల కలయికయైతే 'సంసృష్టి' యని చెప్పబడును."

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– యస్యామితి। యస్యామలకాయాం యక్షా దేవయోనివిశేషా ఉత్తమస్త్రీ సహాయా లలితాఙ్గనాసహచరాః సన్తః సితమణిమయాని స్ఫటికమణిమయాని చన్ద్రకాన్త మయాని వా। అత ఏవ జ్యోతిషాం తారకాణాం ఛాయాః ప్రతిబిమ్బాన్యేవ కుసుమాని తై

రచితాని పరిష్కృతాని । "జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలాదృక్పుత్రార్థాధ్వరాత్మసు" ఇతి వైజయన్తీ। ఏతేన పానభూమేరమ్లానశోభత్వముక్తమ్ । హర్మ్యస్థలాన్యేత్య ప్రాప్య । త్వద్గమ్భీరధ్వనిరివ ధ్వనిర్యేషాం తేషు పుష్కరేషు వాద్యభాణ్డముఖేషు । "పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే" ఇత్యమరః । శనకైర్మన్దమన్దమాహతేషు సత్సు । ఏతచ్చ నృత్యగీతయోరప్యుపలక్షణమ్। కల్పవృక్షప్రసూతం కల్పవృక్షస్య కాంక్షితార్థప్రదత్వాన్మధ్వపి తత్ర ప్రసూతమ్ । రతిః ఫలం యస్య తద్రతిఫలాఖ్యం మధు మద్యమాసేవన్తే, ఆదృత్య పిబన్తీత్యర్థః । "తాలక్షీరసితామృతామలగుడోన్మత్తాస్థికాలాహ్వయాదార్వీన్ద్రద్రుమమోరటేక్షుకదలీగుల్మప్రసూనైర్యుతమ్ । ఇత్థం చేన్మధు పుష్పభఙ్గ్యుపచితం పుష్పద్రుమూలావృతం క్వాథేన స్మరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు।" ఇతి మదిరార్ణవే ॥ 66 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– యస్యామితి । హే ఉత్తమ వైష్ణవశ్రేష్ఠ! యస్యాం నీలాద్రిభువి । యక్షా వైమానికా అపి । స్త్రీసహాయాః స్వదారసహితాః । సితమణిమయాని పర్వతస్య నీలత్వాదిన్ద్రనీలనిర్మితాని హర్మ్యస్థలాని ఏత్యాగత్య। కిమ్భూతాని । జ్యోతిః ప్రదీపః। ధూపార్థో౽గ్నిశ్చ । ఛాయా౽నాతపః కాన్తిర్వా । కుసుమాని పుష్పాణి తైరచితాని । మధురా ప్రియాః । అమధురా అప్రియా అసురాదయః । తేషాం తిరస్తిరస్కారో యస్మాత్తమ్ । కల్పవృక్షాత్ । శ్వేతద్వీపస్థదారుబ్రహ్మణః ప్రసూతం నిర్మితం శ్రీజగన్నాథం చతుర్ధామూర్తిమ్, ఆసేవన్తే । పూజయన్తి । తవ మానుషత్వాన్మానుషస్య తవ గమ్భీరో౽నవగాహో ధ్వనిర్యేషాం తేషు పుష్కరేషు వాద్యవిశేషేషు తైరేవ శనకైర్వాసుదేవప్రీతయే ఏవాహతేషు సత్సు ॥66॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తద్వాసినాం విలాసినామ్ అనుపమరసాసేవనేన సఫలోద్దామ–యౌవనత్వమాహ–యస్యామితి।యక్షాః నిధిపతిత్వేన ప్రసిద్ధసమృద్ధికాః। సితమణిమయాని సితమణిః స్ఫటికశిలా,అథవా ముక్తాశిలా, తన్నిర్మితాని। హర్మ్యస్థలాని సౌధశిఖరకుట్టిమాని। జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమఖచితాని జ్యోతిషాం నక్షత్రగ్రహతారాణాం ప్రతిబిమ్బరూపైః పుష్పోపహారైః సంమిశ్రాణి। అథవా ఛాయాభిః కుసుమైశ్చ సఙ్కీర్ణాని। అనేన హర్మ్యశృఙ్గాణాం తారాపథసంనికృష్టత్వమ్, మణికుట్టిమానాం ప్రసాదసమ్పచ్చ ధ్వన్యతే । జ్యోతిశ్ఛాయా కుసుమనికరయోః సన్దిహ్యమానత్వమితి సన్దేహాలఙ్కారధ్వనిశ్చ । ప్రదోషకాల ఇతి చ సిధ్యతి, తదాత్వస్య తదానీమేవైచిత్యాత్, యథా కుమారసమ్భవే –– 'యత్ర స్ఫటికహర్మ్యేషు నక్తం సోపానపఙ్క్తిషు । జ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాప్నువన్త్యుపహారతామ్ ॥ ఇతి । ఉత్తమస్త్రీశబ్దస్య ముఖ్యవాచ్యభూతాభిర్యక్షోభిః సహితాః । ఆసేవన్తే న పునః కేవలం పిబన్తి, దయితాముఖపుణ్డరీకగణ్డూషాదానాదిభిః సరసతరీకృత్య సచమత్కారమాస్వాదయన్తీ త్యర్థః । రతిఫలం త్రపానిగలనిర్గళననిరర్గళనిధువనం ప్రయోజనం యస్య । కల్పవృక్ష ప్రసూతిం కల్పతరుపుష్పరసనిష్పాదితమ్, 'పుష్పాసవాఘూర్ణితనేత్రశోభమ్' ఇతివత్ । అథవా, దివ్యజనోపభోగాయ సురతరుకోటరే దేవ్యా వారుణ్యాః సంనిధానాత్ తతో నిష్ఠ్యూతమ్, ఇత్యుక్తా వారుణీ తేన సంనిధానమథాకరోత్ । బృన్దావనవనోత్పన్నకదమ్బ తరుకోటరే ॥'

ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తత్వాత్। అనేన లోకోత్తరగన్ధరసస్పర్శవీర్యవిపాకాది మత్త్వం మధునో ధ్వన్యతే । త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు త్వద్వత్ స్నిగ్ధధీరఘోషేషు । శనకైః నాతిద్రుతమ్, మధుపానోత్సవస్య దీర్ఘకాలభావిత్వాత్తాన్యపి మన్ద్రమధురం మన్దం శబ్దాయన్త ఇత్యర్థః । పుష్కరేషు మురవాదివాద్యభాణ్డముఖేషు । 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే' ఇతి వైజయన్తీ । ఆహతేషు కుశలైస్తాడితేషు, తథా రఘువంశే--'నదద్భిః స్నిగ్ధగమ్భీరం తూర్యైరాహతపుష్కరైః' ఇతి । పుష్కరాహతిర్నృత్తగీతయోరప్యుపలక్షణమ్ । 'పానాసక్తం మహాత్మానం హిరణ్యకశిపుం తదా। ఉపాసాఞ్చక్రిరే సర్వే సిద్ధగన్ధర్వపన్నగాః॥ అవాద-యఞ్జగుశ్చాన్యే జయశబ్దానథాపరే । దైత్యరాజస్య పురతశ్చక్రుః సిద్ధా ముదాన్వితాః' ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే మధుపానోత్సవాఙ్గత్వేన సఙ్గీతస్య కథనాత్ । అత్రోదాత్తమలఙ్కారః॥66॥

శ్లో॥ నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం
క్షౌమం రాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిపత్సు ప్రియేషు।
అర్చిస్తుఙ్గానభిముఖమపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః॥ **67**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నీవీ-బన్ధ+ఉచ్ఛ్వసిత-శిథిలమ్, యత్ర, బిమ్బ+అధరాణామ్, క్షౌమమ్, రాగాత్, అనిభృత-కరేషు, ఆక్షిపత్సు, ప్రియేషు। అర్చిః+తుఙ్గాన్, అభిముఖమ్, అపి, ప్రాప్య, రత్న-ప్రదీపాన్, హ్రీ-మూఢానామ్, భవతి, విఫల-ప్రేరణా, చూర్ణ-ముష్టిః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

యత్ర = ఏ అలకానగరమున,
అనిభృత-కరేషు = అనిభృత హస్తులగు,
ప్రియేషు = నాయకులు,
నీవీ.....శిథిలమ్ = పోకముడి పిగులుటచేత సడలిన,
క్షౌమమ్ = పట్టుచీరను,
రాగాత్ = రాగమువలన,
ఆక్షిపత్సు (సత్సు) = లాగుచున్నవారగుచుండగా,
హ్రీ-మూఢానామ్ = లజ్జచే విహ్వలలైన,
బిమ్బ+అధరాణామ్ = దొండపండువంటి అధరోష్ఠము గల జవరాండ్రయొక్క,
చూర్ణముష్టిః = కుంకుమాది చూర్ణముష్టి,
అర్చిస్తుఙ్గాన్ = దీప్తుల నతిశయించిన,
రత్న-ప్రదీపాన్ = రత్నదీపములనుగూర్చి,
అభిముఖమ్(యథాతథా)= ఎదురుగా,
ప్రాప్య+అపి, ప్రాప్యాపి= పొందియు,

విఫల-ప్రేరణా = విఫలప్రేరణము కలదిగా,
భవతి = అగుచున్నదో!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఏ అలకానగరమున అనిభృతహస్తులగు నాయకులు, పోకముడి పిగులుటచేత సడలిన పట్టుచీరను రాగమువలన లాగుచున్నవారగుచుండగా, లజ్జచే విహ్వాలలైన దొండపండువంటి అధరోష్ఠముగల జవరాండ్రయొక్క కుంకుమాది **చూర్ణముష్టి,** దీప్తుల నతిశయించిన రత్నదీపములనుగూర్చి ఎదురుగా పొందియు, **విఫల ప్రేరణము కలదిగా** అగుచున్నదో.

- పదాదర్శమ్ -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

యత్ర-(అవ్య.), అనిభృతకరేషు-(స.బ.), ప్రియేషు-(స.బ.), నీవీ...శిథిలమ్-(ద్వి.ఏ.), క్షౌమమ్-(ద్వి.ఏ.), రాగాత్-(పం.ఏ.), ఆక్షిపత్సు-(స.బ.), హ్రీ-మూఢానామ్-(ష.బ.), బిమ్బాధరాణామ్-(ష.బ.),చూర్ణముష్టిః-(ప్ర.ఏ.), అర్చిస్తుఙ్గాన్-(ద్వి.బ.), అభిముఖమ్ -(ప్ర.ఏ.), ప్రాప్య-(కృత్తు), అపి-(అవ్య.), విఫలప్రేరణా-(ప్ర.ఏ.), భవతి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) నీవీ ఏవ బన్ధః నీవీబన్ధః (రూపకసమాసః), నీవీబన్ధస్య ఉచ్ఛ్వసితమ్, (ష.త.), నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసితమ్, తేన శిథిలమ్, తత్ (తృ.త.), నీవీ....శిథిలమ్.

ఆ) బిమ్బమ్ ఇవ అధరో యాసాం తాః, బిమ్బాధరాః,తాసామ్,బిమ్బాధరాణామ్,(ష.త.)

ఇ) అనిభృతాః కరా యేషాం తే, అనిభృతకరాః,తేషు,అనిభృతకరేషు,(బహువ్రీహిః)

ఈ) హ్రియా మూఢాః, తాసామ్, (తృ.త.), హ్రీమూఢానామ్.

ఉ) రత్నాన్యేవ ప్రదీపాః, తాన్, (రూపకసమాసః)

ఊ) విఫలా తాదృశో ప్రేరణా యస్యాః సా, విఫలప్రేరణా, (బహువ్రీహిః)

3) పాఠాంతరములు:- 1) ఉచ్ఛ్వసిత > ఉచ్ఛ్వసన, 2) బిమ్బాధరాణామ్ > యక్షాంగనానామ్, 3) క్షౌమం రాగాత్ > వాసః కామాత్, 4) అభిముఖమపి > అభిముఖగతాన్, 5) విఫలప్రేరణా > విఫలప్రేరణః, విఫలప్రేరితః, విఫలః ప్రేరితః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) నాలో తియ్యని అలజడిని కలిగించిన అమరుశతక శ్లోకమునిచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

1) శ్లో॥ కాన్తే తల్పముపాగతే ***విగళితా నీవీ స్వయం*** తత్ క్షణా,
త్త ద్వాస శ్లథమేఖలాగుణధృతం కిఞ్చిన్నితమ్బే స్థితమ్।
ఏతావత్సఖి! వేద్మి కేవలమహం తస్యాఙ్గసఙ్గే పునః
కోఽసౌ కాస్మి రతం చ కిం కథమితి స్వల్పాపి మే న స్మృతిః॥ (97)

"ఓ చెలీ! ప్రియుడు పాన్పుకడకు రాగానే నాపోకముడి వీడిపోవుటయు, నా వలువ జాఱిపోయి, మొలనూలి తీగకు తగులుకొని ఇంచుక నిలుచుటయు నా కెఱుక, అనంతర వృత్తాంతము నా కేమియు దెలియదాయెను.

ఏమీ భావజాలము.

2) శ్లో॥ *కాన్తే దృష్టిపథం గతే నయనయో రాసీద్వికాసో మహాన్*
ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః।
వక్షోజ గ్రహణోత్సుకే సమభవత్ సర్వాఙ్గకమ్పోదయః
*కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే, **విగలితా నీవీ** దృఢాపి స్వయమ్॥ (3)*

"కాంతుడు కంటికి కనపడగానే సుందరియొక్క కన్నులకు వికాసము కలిగెను, ఏకాంతమైన ఇంటిలో కాంతుడు చేరగా ఆ సుందరియొక్క దేహము గగుర్పాటు ఆయెను. కుచములను పట్టుకొను అభిలాష గలవాడు కాగా సుందరికి సర్వావయవములయందు వణుకుయొక్క ప్రాదుర్భావము కలిగెను. మెడను కౌగిలించుటయందు ఆసక్తి కలవాడు కాగా బిగుతైన పోకముడి తనంతట తానే సడలిపోయెను. – *పుష్పబాణవిలాసః – వేదంవారి ప్రచురణ.*

ఆ) **విఫలప్రేరణా:–** మాఘకావ్యము–3.45 శ్లోకమిచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ రతౌ హ్రియా యత్ర నిశామ్య దీపాన్–జాలాగతాభ్యోఽధి గృహం గృహిణ్యః।
బిభ్యర్బిడాలేక్షణభీషణాభ్యో–వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః॥

"ఏ నగరమున ఇండ్లయందు కులాంగనలు, సంభోగ సమయమున సిగ్గుచేత, దీపములను ఆర్పి, కిటికీల గుండా వచ్చిన, చంద్రకిరణములు వెలుగును కలుగ జేయుటయే గాక యచటి వైదూర్యరత్నఖచితములగు గోడల మీదపడి పిల్లికండ్ల వలె భయంకరములుగా తోచుటచే, భయపడిరో."

5) క్రియారూపములు:– భవతి–పూర్వము చెప్పబడినది.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) చూర్ణముష్టిరూప హేతువున్నను, రత్నప్రదీపనిర్వాణఫల ముద్భవము కాకుండుటవలన 'విశేషోక్త్యలంకారము'ను, 2) 'బింబాధరాణామ్' అనుచోట 'లుప్తోపమాపలంకారము'ను, 3) పై రెండింటికి పరస్పర అంగాంగి భావముండుటచే 'సంకరాలంకారము'ను చెప్పదగును.

1) **విశేషోక్త్యలఙ్కారలక్షణమ్:–** *అలంకారమణిహారే.*
"విశేషోక్తిః పుష్కలేఽపి హేతౌ కార్యం న చే ద్భవేత్"
సత్యామపి కారణసామగ్ర్యాం కార్యస్యానుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నామాలంకారః।

2) **సఙ్కరాలఙ్కారలక్షణమ్:–** *ప్రతాపరుద్రీయే–మిశ్రాలంకార ప్రకరణమ్(5)*

"క్షీరనీరనయాద్యత్ర సమ్బన్ధస్స్యాత్పరస్పరమ్।
అలఙ్కృతీనామేతాసాం సఙ్కరస్య ఉదాహృతః॥"
యత్ర క్షీరనీరన్యాయేనాలఙ్కారాణాం మిథస్సమ్బన్ధో భవతి స సఙ్కరః.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నీవీతి । యత్రాలకాయామ్ । అనిభృతకరేషు చపలహస్తేషు ప్రియేషు। నీవీ వసనగ్రన్థిః । "నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససి" ఇతి విశ్వః । సైవ బన్ధో నీవీబన్ధః । చూతవృక్షవదపౌనరుక్త్యమ్ । తస్యోచ్ఛ్వసితేన త్రుటితేన శిథిలం క్షౌమం దుకూలం రాగాదాక్షిపత్స్వాహరత్సు సత్సు హ్రీమూఢానాం లజ్జావిధురాణామ్ । బిమ్బం బిమ్బికాఫలమ్, "బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బే చ మణ్డలే" ఇతి విశ్వః । బిమ్బమివాధరో యాసాం తాసాం బిమ్బాధరాణాం స్త్రీవిశేషాణామ్ । "విశేషాః కామినీ కాన్తాభీరుబిమ్బాధరాఙ్గనాః" ఇతి శబ్దార్ణవే । చూర్ణస్య కుఙ్కుమాదేర్ముష్టిః । అర్చిర్భి ర్మయూఖైస్తుఙ్గాన్ । "అర్చిర్మయూఖశిఖయోః" ఇతి విశ్వః । రత్నాన్యేవ ప్రదీపానభిముఖం యథా తథా ప్రాప్యాపి విఫలప్రేరణా దీపనిర్వాపణాక్షమత్వాన్నిష్ఫలవేగా భవతి । అత్రాఙ్గ నానాం రత్నప్రదీపనిర్వాపణప్రవృత్త్యా మౌగ్ధ్యం వ్యజ్యతే ॥ 67 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– నీవీవన్ధేతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! యత్ర పురుషోత్తమే మద్దర్శనాయా –గతానాం యక్షాఙ్గనానాం నిధిగుహ్యకస్త్రీణాం నీవీవన్ధేన హిరణ్యపిణ్డరక్షణాయ గ్రన్థికరణేన యదుచ్ఛ్వసితం తేన శిథిలం పరిహితం వాసో వస్త్రం కామాత్ । ధనప్రాప్తివాఞ్ఛయా అనిభృతకరేషు దస్యుభావేన స్వయం నేతుం ప్రసారితకరేషు ప్రియేషు యజమానభావేన దేవసన్నిధిప్రాపణాత్ పరిచితేషు । జగన్నాథముఖామ్బుజాలోచనానన్దవివశానాం తాసాం వాస ఆక్షిపత్సు సత్సు । అర్చిషా తుఙ్గాన్ రత్నప్రదీపాన్ అభిముఖగతాన్ ప్రాప్య । ఏతేఽ స్మద్దివా ఏవాస్మి నీబీబన్ధనం చౌర్యేణాఛిన్దన్తి । కిం వక్తవ్యమితి హ్రియా మూఢానాం తాసామదర్శనాయ దీపనివారణార్థా చూర్ణముష్టిర్విఫలప్రేరణా భవతి । హ్రీమూఢతయా దృష్ట్యా అప్యనబధారణాత్ దీపానాం రత్నత్వేన ప్రభాభఙ్గాభావాచ్చేతి ॥67॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్రత్యానాం యూనాం పరస్పరానురాగసాచివ్యప్రాజ్యసమ్భోగ సామ్రాజ్యమాహ –– నీవీతి । 'నీవిరాగ్రథనం నార్యా జఘనస్థస్య వాససః' ఇత్యమరః । నీవీబన్ధస్య ఉచ్ఛ్వసనం గలనమ్, తచ్చ ప్రియస్పర్శసుఖపరాయత్తచిత్తతాద్యోతకమ్, యథా రతిరహస్యే –– 'ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాపి సుదృఢం కామేఙ్గితం యోషితామ్ ।' ఇతి । తేన శిథిలం నితమ్బబిమ్బేషు అసక్తమ్। బిమ్బాధరణాం పునః పునః ప్రియైర్గాఢలీఢతయా స్ఫుటోపలబ్ధబిమ్బీఫలసామ్యం దన్తవాసో యాసామ్ । అనేన తాదృశామధరమణీనామేవ రాగరాజ్యనిర్వహణగర్వదుర్వారత్వాది– తరాఙ్గానాం కః సాహాయకావకాశ ఇతి ధ్వన్యతే । క్షౌమం పట్టాంశుకవిశేషమ్ । రాగాత్ కామావేశాత్ । అనిభృతకరేషు 'ఘురితలిఖితనాభీమూలవక్షోరుహోరుః శ్లథయతి ధృతధైర్యం చ్యావయిత్వాథ నీవీమ్' ఇత్యుక్తప్రకారేణ స్తనాదిస్థానప్రసరత్పాణిపల్లవేషు । అనిభృతాః న

తు వ్యాపారితా ఇత్యనేన, రసావేశవశాత్స్వయమేవ క్రమమనవేక్ష్య కరాః ప్రవర్తన్త ఇతి ద్యోత్యతే, 'శాస్త్రాణాం విషయస్తావద్యావన్మన్దరసా నరాః । రతిచక్రే ప్రవృత్తే తు నైవ శాస్త్రం న చ క్రమః॥' ఇత్యుక్తత్వాత్ । బిమ్బాధరాణామ్ అనిభృతకరేష్వితి చ చుమ్బనాలిఙ్గన నఖవిలేఖనాదిబాహ్యరసప్రపఞ్చః సూచితః, 'అభ్యర్చితా బాహ్యరతేన భూయో యా దేశకాలప్రకృతీరవేక్ష్య । శ్లథాస్తరుణ్యః ప్రబలానురాగా ద్రవన్తి తృప్యన్తి చ శీఘ్రమేవ' ఇతి మదనతన్త్రోక్తేః। ఆక్షిపత్సు అపహరత్సు, న త్వాక్షిప్తవత్సు ఇతి వర్తమాననిర్దేశః, హరణే నిర్వృత్తే తాసాం స్వాత్మనోఽపి స్మరణాసమ్భవాత్ చూర్ణముష్టిప్రేరణాదీనాం స్మరణ దశాభావినాం దూరనిరస్తతాం ద్యోతయితుమ్, యథామరుకః -- 'ధన్యాసి యా కథయసి ప్రియసఙ్గమేఽపి విస్రబ్ధచాటుకశతాని రతాన్తరేషు । నీవీం ప్రతి ప్రణిహితశ్చ కరః ప్రియేణ సఖ్యః శపామి యది కిఞ్చిదపి స్మరామి।' ఇతి । ప్రియేష్వితి, నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసనశిథిలత్వహేతుః । అర్చిస్తుఙ్గాన్ జ్వాలయా అధికాన్ । అభిముఖం ముఖప్రతీపమ్ । ప్రాప్యాపి దృష్ట్వాపి ఉపగమ్యాపీతి వా । అనేన మోహస్య ప్రాబల్యం సూచ్యతే । రత్నప్రదీపాన్ మాణిక్యరూపాన్ ప్రదీపాన్ । బహువచనేన సర్వతోదిక్కత్వాన్మాణిక్యదీపానామేకస్య యత్నతో నిర్వాపణే ఽప్యన్యేషాం జాగరణాదపూరణం కదాచిదపి మనోరథస్య వ్యజ్యతే । హ్రీమూఢానాం గోప్యాఙ్గప్రకాశనజనితయా లజ్జయా కింకర్తవ్యమిత్యజానతీనామ్ । విఫలప్రేరణా నిష్ప్రయోజనీభూతప్రక్షేపా, అస్థానపతనాద్వా ప్రసిద్ధప్రదీపబదనిర్వాప్యజ్వాలాత్వాద్వా । అర్చిస్తుఙ్గత్వం చాత్ర హేతుః, క్షోదీయసాం తథాత్వేఽపి తరుణతరణిసధర్మణాం మణి విశేషాణాం దుర్నిర్వాపత్వాత్। ఫలం చ తదుపశమే తిమిరతిరస్కరణీతిరోధానమ్। చూర్ణముష్టిః ముఖవాసాద్యర్థానాం ఘనసారాదిసురభిద్రవ్యాణాం కరకమలముష్టిప్రమాణ గృహీతం చూర్ణమ్। 'చూర్ణాని వాసయోగ్యా స్యుః' ఇతి వైజయన్తీ । అనేన ప్రియతమ హృదయరసాయనం తాసాం మౌగ్ధ్యాతిశయో ధ్వన్యతే । అత్ర చ సమగ్రభోగసాధనప్రధానే వివిక్తే వేశ్మని క్షౌమాక్షేపస్పృష్టదృష్టదయితాఘనజఘనాద్యపఘనానాం ప్రియజనానాం కుపితరతిదయితశరశకలితచేతసాం నిర్యన్త్రణం నిధువనవిలసితం కథం కథ్యతామితి ద్యోత్యతే । అత్ర విశేషోక్త్యలఙ్కారః ॥ 67 ॥

శ్లో॥ నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమీ-
రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య సద్యః।
శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్త్వాదృశో జాలమార్గై-
ర్ధూమోద్గారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి॥ 68

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నేత్రా, నీతాః, సతత-గతినా, యత్,+విమాన+అగ్రభూమిః+ ఆలేఖ్యానామ్, స్వ-జల-కణికా-దోషమ్, ఉత్పాద్య, సద్యః।

శఙ్కా-స్పృష్టాః, ఇవ, జలముచః,+త్వాదృశః, జాలమార్గైః,
ధూమ+ఉద్గార+అనుకృతి-నిపుణా, జర్జరాః, నిష్పతన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

నేత్రా	=	ప్రేరకుడగు,
సతత-గతినా	=	వాయువుచే,
యత్-విమాన+అగ్రభూమిః	=	ఏ యలకానగరముయొక్క పై యంతస్తులను,
నీతాః	=	పొందింపబడినవియు,
త్వాదృశః	=	నీవంటి,
జలముచః	=	మేఘములునగు,
ఆలేఖ్యానామ్	=	చక్కనిచిత్తరువులకు,
స్వ-జల-కణికా-దోషమ్	=	స్వీయజలబిందుదోషమును,
ఉత్పాద్య	=	కలిగించి,
సద్యః	=	అప్పుడే,
శఙ్కా-స్పృష్టాః ఇవ	=	కలత చెందినవివలె,
ధూమ ....నిపుణాః	=	పొగపోవుటను పోలియుండుటను సమర్థములై,
జర్జరాః (సన్తః)	=	సడలినవై,
జాలమార్గైః	=	కిటికీల రంధ్రములలోనుండి,
నిష్పతన్తి	=	వెడలుచున్నవో.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ప్రేరకుడగు వాయువుచే ఏ యలకానగరముయొక్క పై యంతస్తులను పొందింపబడినవియు అగు నీ వంటి మేఘములు చక్కని చిత్తరువులకు స్వీయజలబిందుదోషమును కలిగించి, అప్పుడే కలతచెందినవివలె పొగపోవుటకు పోలి యుండుటవలన సమర్థములై సడలినవై కిటికీల రంధ్రములలోనుండి వెడలుచున్నవో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

నేత్రా-(తృ.ఏ.), సతత గతినా-(తృ.ఏ.), యద్విమానాగ్రభూమిః-(ద్వి.బ.), నీతాః -(ద్వి.బ.), తాదృశః-(ప్ర.ఏ.), జలముచః-(ష.ఏ.), ఆలేఖ్యానామ్-(ష.బ.), స్వ.... దోషమ్-(ద్వి.ఏ.), ఉత్పాద్య-(కృత్తు), సద్యః-(అవ్య.), శఙ్కాస్పృష్టాః-(ప్ర.బ.), ధూమ...నిపుణాః-(ప్ర.బ.),జర్జరాః-(ప్ర.బ.), జాలమార్గైః-(తృ.బ.), నిష్పతన్తి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) సతతం గతిః యస్య సః, తేన (బహువ్రీహిః) సతతగతినా.

ఆ) యస్యాః విమానాని (ష.త.), అగ్రాశ్చ తాః భూమయః (కర్మధారయః), యద్విమానానామ్ అగ్రభూమయః, తాః (ష.త.), యద్విమానాగ్రభూమీః.

ఇ) స్వజలస్య కణికా, స్వజలకణికా, (ష.త.), తాభిః దోషః, స్వజలకణికాదోషః, తమ్, స్వజల...దోషమ్.

ఈ) శఙ్కాయ స్పృష్ట్యా, శఙ్కాస్పృష్టాః, (తృ.త.)

ఉ) జలం ముఞ్చతీతి, జలముక్, (ఉపపదసమాసః), తస్య, జలముచః.

ఊ) జాలానాం మార్గాః, జాలమార్గాః (ష.త.), తైః > జాలమార్గైః.

ఋ) ధూమస్య ఉద్గారః, ధూమోద్గారః (ష.త.), తస్య అనుకృతిః, ధూమోద్గారానుకృతిః (ష.త.), తస్యాం నిపుణాః, ధూమో.... నిపుణాః, (స.త.).

3) పాఠాంతరములు:– 1) యత్ > యే, 2) స్వజలకణికా > సజలకణికాః, నవజలకణైః స్వజలకణికైః, సలిలకణికా, 3) ఇవ జలముచః > జలలవముచః, 4) త్వాదృశో జాలమార్గైః > త్వాదృశా యత్ర జాలః, త్వాదృశా యంత్రజాలైః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **స్వజలకణికాదోషమ్** > నవజలకణైర్దోషమ్.

పైన పేర్కొన్న '2' పాఠాన్తరములను *ప్రొఫెసర్. ఈశ్వరచంద్రవిద్యాసాగర్* పండితుడు త్రోసి పుచ్చుటయేగాక క్రొత్తపాఠాన్తరమును ప్రతిపాదించి వివరించినాడు.

"ఉభావేవ పాఠౌ న సమీచీనౌ స్వజలకణికాదోషమిత్యత్ర ఆలేఖ్యదోషణే స్వజల కణికాం కారణత్వాత్ స్వజలకణికాభిర్దోషమిత్యేవం రూపస్యా సమస్తస్యైవ ప్రయోగ స్యాచిత్యాత్ నవజలకణైరిత్యత్ర చ నవేతి విశేషణస్యానుపయోగాత్ తస్మాత్ । **నిజ జలకణైర్దోషమ్** ఇత్యేవం రూప ఏవ పాఠః సమీచీనతయా ప్రతిభాతి॥"

ఆ) **నిష్పతన్తి :–** మాఘకావ్యము 3.41 – ఈ శ్లోక చమత్కారమును గమనింపుడు.

శ్లో॥ కుతూహలేనేవ జవాదు పేత్య–ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః।
రసన్నరోదీద్భృశమమ్బువర్ష–వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః॥

"మేఘుడు లోపల ప్రవేశించవలయునను భావముతో వేగమువలన దగ్గరకు వచ్చి ఏ ద్వారకానగరముయొక్క ప్రాకారపు గోడలచేత శీఘ్రముగ అడ్డగింపబడిన వాడగుటచే వెలుపలనే ఉఱుములు, గర్జనలు, వర్షములతో మిక్కిలి బూపెట్టెనో".

ఇ) **జాలమార్గైః** > యంత్రజాలైః

యంత్రజాలైః అనుపాఠము పర్వాభ్యుదయుడు స్వీకరించినాడు. 'పాఠక్' మహాశయుడు ఇచట 'సుమతీవిజయు'ని అభిప్రాయమును ఉదాహరించినాడు. "యన్త్రాణ్యనేకసంచారచతురకృత్రిమపుత్తలికాదీని తైరుపలక్షితాని జాలాని గవాక్షాణి తైః"।

5) క్రియారూపములు:– 1) నిష్పతన్తి, నిస్–ఉపసర్గ.

1) పత(పత్) గతౌ, క్రిందపడుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. లట్ – ప్రథమపురుషబహువచనమ్ – నిష్పతతి–నిష్పతతః–**నిష్పతన్తి.**

6) అలంకారములు:– ఇందు 'శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ' అనుచోట ఉత్ప్రేక్షాలంకారము చెప్పదగును. లక్షణమ్– "అధ్యవసాయే వ్యాపారప్రాధాన్యే ఉత్ప్రేక్షా" – అలంకారసర్వస్వమ్

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నేత్రేతి । హే మేఘ! నేత్రా ప్రేరకేణ సతతగతినా సదాగతినా వాయునా। "మాతరిశ్వా సదాగతిః" ఇత్యమరః । యస్యా అలకాయా విమానానాం సప్తభూమిక భవనానామగ్రభూమీరుపరిభూమికా నీతాః ప్రాపితాః । త్వమివ దృశ్యన్త ఇతి త్వాదృశాః త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః।'త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ'(పా. 3. 2. 60) ఇతి కఞ్ప్రత్యయః। జలముచో మేఘాః । ఆలేఖ్యానాం సచ్చిత్రాణామ్ । "చిత్రం లిఖితరూపాద్యం స్యాదాలేఖ్యం తు యత్నతః" ఇతి శబ్దార్ణవే । నవజలకణైర్దోషం స్ఫోటనముత్పాద్య సద్యః శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ సాపరాధత్వాద్భయావిష్టా ఇవ । "శఙ్కా వితర్కభయయోః" ఇతి శబ్దార్ణవే । ధూమోద్గారస్య ధూమనిర్గమస్యానుకృతావనుకరణే నిపుణా కుశలా । జర్జరా విశీర్ణాః సన్తో జాలమార్గైర్గవాక్షరన్ధ్రైర్నిష్పతన్తి నిష్క్రామన్తి । యథా కేనచిదన్తఃపురసఞ్చారవతా దూతేన గూఢవృత్త్యా రహస్యభూమిం ప్రాపితాస్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోషముత్పాద్య సద్యః సాశఙ్కాః కప్తవేషాన్తరా జారాః క్షుద్రమార్గైర్నిష్క్రామన్తి తద్వదితి ధ్వనిః । ప్రకృతార్థే శఙ్కాస్పృష్టా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ 68 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– నేత్రానీతా ఇతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! యత్ర శ్రీనీలాద్రౌ । నేత్రా స్తనయిత్నువిమానానాం ప్రేరయిత్రా సతతగతినా యూనా విమానానామ్ । సప్తకోష్ఠ–గృహ విశేషాణాం అగ్రభూమీరానీతా యే జలముచో మేఘాస్తే । ఆలేఖ్యానాం చిత్రాణాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య। భయాత్ జర్జరా సన్తః పూజోపహారధూపధూమోద్గారానుకృతి– నిపుణా సద్యః నిష్పతన్తి । జాలమార్గైర్గవాక్షైర్నపునద్వారిణ । స్వయం గన్తుమక్షమాః పవనేన నీతా అపి దుష్టత్వాచ్చిత్రమ్లానతాపరాధం కృత్వా స్వయం ద్వారేణ గన్తుమశక్తాః పూజోపహారధూపధూమైర్గృహపతిదేవప్రియైః సఙ్గత్యాతిగచ్ఛన్తీత్యర్థః । గృహాణామత్యుచ్చత్వం చిత్రాదిమత్త్వం గవాక్షాదిమత్త్వం వైష్ణవానామజస్రం పూజాతత్పరత్వం చ సూచితమ్ । "వ్యోమయానే విమానం స్యాత్ సప్తకోష్ఠే చ వేశ్మని" । విష్ణోః సప్తకోష్ఠగృహం వైకుణ్ఠే ప్రసిద్ధమ్। "తస్మిన్నతీత్య మునయః షడసజ్జమానాః కక్షాః సమానవయసోఽథ సప్తమాయామ్" ఇదం మే వైకుణ్ఠమిత్యుక్తం ప్రథమతః । కే ఇవ । త్వాదృశాః శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ । యథా త్వత్సదృశేన వైష్ణవేన నేత్రా భగవన్నామకీర్తనాద్యుపదేశేన కిరాతహూణాదీనపి సునన్దాదినేవ అజామిలాదీన్ భగవత్సన్నిధిం నయతా । సతతగతినా వైష్ణవక్షేత్రముద్దిశ్య సతతగమనేన । అనిజేతత్వాన్నారదేనేవ వా । విమానా ప్రతుల్యా నీలాద్రేర్భూమీః ఆనీతాః కృపయా ప్రాపితా అపి । ఆలేఖ్యానాం సమన్తాల్లేఖనీయానాం బ్రహ్మస్కన్దాదిపురాణ– వాక్యానాం స్వస్య జలకణికయా। డలయోరైక్యమ్। కణశబ్దార్థో దణ్డకే పఠ్యతే। ఘటాదిః। రకస్యాదిచ్చ(?) । అల్పవివక్షాయాం స్త్రీత్వమ్ । అల్పార్థే కః । కణశబ్దాచ్చ । జడవచనేన పాణ్డిత్యాభాసేన బ్రహ్మపురాణాది–వాక్యానాం మహాప్రసాదాదిమాహాత్మ్యవోధినాం దోష మప్రామాణ్యముత్పాద్య శఙ్కా స్పృష్టా । కూటస్థో నిరాకార ఈశ్వరః । స కథం కాష్ఠచిత్రాది

మయః స్యాత్ । భూమిత్వేన సర్వత్రాప్యవిశేషాత్ కథమీదృఙ్మాహాత్మ్యం నీలాద్రిభూమేః, కథం వా లక్ష్మీసరస్వతీవిమలానామత్ర సఞ్చారః। వేశ్యాది సంసర్గిభిః సూపకారైః పక్వస్యాన్నస్య వా కథం మహాప్రసాదత్వమ్ । కథం చ తద్భక్షణేన న నరకోపలబ్ధిః । ఏవమాదిభిర్వైష్ణవేన మనసాప్యవాచ్యత్వాన్మయోపేక్షితాభిః శఙ్కాభిః స్పృష్టాః జలముచః రేతోమూత్రాదిజలసేకేనైవ దేహం కృతార్థం మన్యమానాః । జాలైర్దమ్భైర్యుక్తాః। ధూమోద్గారా ధూమపానరతా యవనాస్తదనుకృతి – నిపుణాస్తదాచారానుకరణకుశలా, అత ఏవ జర్జరాః అపరాధానురూపేణ భగవతా కృతోగ్రదణ్డాః సద్యో నిష్పతన్తి । తత్రానవస్థాయ స్థానాన్తరే మృతాః నరకే నిశ్చయేన పతన్తి ।

తదుక్తం భగవద్గీతాసు --

"అసత్యమప్రతిష్ఠన్తే–జగదాహురనీశ్వరమ్।
ప్రసక్తాః కామభోగేషు–పతన్తి నరకేఽ శుచౌ॥" ఇతి.

వైకుణ్ఠే హ్యేవమ్ --

యత్ర వ్రజన్త్యఘవిదో రజనానువాదా
శృణ్వన్తి యేఽ న్యవిషయా కుకథామభిఘ్నీ।
యాస్తు శ్రుతాహతభగైః నృభిరాత్తసారా
స్తాంస్తాన్ క్షిపన్త్యశరణేషు నమస్సు హన్త॥ ఇత్యుక్తేః ॥ 68 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్ర కామిజనస్య నష్టరాగప్రత్యానయనాద్యుపయుక్తచిత్రవిషయ– జలధరాణాం ప్రమాదాపతితమపరాధమ్, వైదగ్ధ్యాత్తదాపన్నిస్తరణం చ ప్రతిపాదయన్, ప్రకృతస్య స్వజాతివైదగ్ధ్యచమత్కారేణ ప్రరోచనం కరోతి -- నేత్రేతి । నేత్రా తత్ర తత్ర స్వసఞ్చారకేణ । నీతాః సమీపం ప్రాపితాః । సతతగతినా వాయునా, న తు స్వబుద్ధిదోషేణ, ధీమతామపి సచివదోషేణ విపదాపతతీతి భావః । యద్విమానాగ్రభూమేః యస్యా నగర్యాః సమ్బన్ధినాం ప్రాసాదవిశేషాణామ్ అగ్రభూమేః చన్ద్రశాలాయాః, భిత్తిసంశ్రయిణామ్, ఆలేఖ్యానాం చిత్రగతపదార్థానామ్ । సలిలకణికాదోషం జలకణార్ద్రీకరణజనితం వర్ణోజ్జ్వల్య ప్రమోషభూతమపరాధమ్ । కణికేతి అమూలక్షయకరత్వాద్దోషస్యాల్పత్వమ్ । సద్యః తదవగమనానన్తరమేవేతి 'న కశ్చిన్నాపనయతే పుమానన్యత్ర భార్గవాత్ । శేషసమ్ప్రతిపత్తిస్తు బుద్ధిమత్స్వవతిష్ఠతే' ఇతి వచనాత్ ప్రత్యుత్పన్నప్రతిభత్వం తేషాం చమత్కరోతి । శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ తత్రత్యజనాదనిష్టాపత్తిచిన్తాక్రాన్తా ఇవ । జలముచః వర్షణపరా ఇతి విశేషణమ్, తదానీమేవ దోషోత్పాదనోపపత్తేః । త్వాదృశాః భవత్సదృశాః సజాతీయా మేఘా ఇత్యర్థః । యన్త్రజాలైః విశ్వకర్మవిజ్ఞాననిర్మితాద్భుతగవాక్షవివరైః । ధూపోద్గారానుకృతి నిపుణాః కేశాధివాసనధూపనిర్గమానుకరణవిదగ్ధాః, తత్సవర్ణత్వాద్ధూపజాలత్వేనాత్మాన మపహ్నోతుం పటవ ఇత్యర్థః । 'సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః' ఇతి సప్తమ్యాం 'సప్తమీ శౌణ్డైః' ఇతి సమాసః । జర్ఝరాః విశీర్ణశరీరాః, 'మూర్ధ్ని గ్రావ్ణా జర్ఝరా నిర్ఝరౌఘాః

ఇతివత్ । ఏష ధూపనిర్గమస్వభావారోపో వైదగ్ధ్యోపపాదకః । నిష్పతన్తి కైశ్చిదప్యపరిజ్ఞాతం నిఃసరన్తీతి వైదగ్ధ్యఫలోక్తిః । అత్ర సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥ 68 ॥

శ్లో॥ యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానా
మఙ్గగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః।
త్వత్సంరోధాపగమవిశదైశ్చన్ద్రపాదైర్నిశీథే
వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యన్దినశ్చన్ద్రకాన్తాః॥ 69

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- యత్ర, స్త్రీణామ్, ప్రియతమ-భుజ+ఉచ్ఛ్వాసిత+ఆలిఙ్గితానామ్, అఙ్గ-గ్లానిమ్, సురత-జనితామ్, తన్తు-జాల+అవలమ్బాః। త్వత్, సంరోధ+అపగమ-విశదైః,+చన్ద్ర-పాదైః,+నిశీథే, వ్యాలుమ్పన్తి, స్ఫుట-జల-లవ-స్యన్దినః,+చన్ద్రకాన్తాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

యత్ర = ఏ అలకానగరమునందు,
నిశీథే = అర్ధరాత్రియందు,
త్వత్....విశదైః = నీ యాటంకము తొలగుటచేత నిర్మలములైన,
చన్ద్ర-పాదైః = చన్ద్రకిరణములచేత,
స్ఫుట.... స్యన్దినః = పెద్దపెద్ద జలబిందువులను స్రవించునవియు,
తన్తు.... అవలమ్బాః = దారపు సముదాయమే ఆధారముగా గలవియు, అగు
చన్ద్రకాన్తాః = చన్ద్రకాన్తమణులు,
ప్రియతమ-భుజ.... ఆలిఙ్గితామ్=ప్రియుల భుజములచే సడలింపబడిన కౌగిలింతలుగల,
స్త్రీణామ్ = స్త్రీలయొక్క,
సురత-జనితామ్ = రతిక్రీడచే గలిగిన,
అఙ్గగ్లానిమ్ = దేహపుబడలికను,
వ్యాలుమ్పన్తి = పోగొట్టుచున్నవో!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఏ అలకానగరమునందు అర్ధరాత్రియందు నీ యాటంకము తొలగుటచేత నిర్మలములైన చంద్రకిరణములచేత పెద్దపెద్ద జలబిందువులను స్రవించు నవియు, దారపు సముదాయమే ఆధారముగా గలవియు అగు చన్ద్రకాన్తమణులు ప్రియుల భుజములచే సడలింపబడిన కౌగిలింతలు గల స్త్రీలయొక్క క్రీడచే కలిగిన దేహపుబడలికను పోగొట్టుచున్నవో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

యత్ర-(అవ్య.), నిశీథే-(స.ఏ.), త్వత్...విశదైః-(తృ.బ.), చన్ద్రపాదైః-(తృ.బ.),

స్ఫుటజలలవస్యన్దినః–(ప్ర.బ.). తన్తు....లమ్బాః–(ప్ర.బ.), చన్ద్రకాన్తాః–(ప్ర.బ.), ప్రియ ...ఆలిఙ్గితానామ్–(ష.బ.), స్త్రీణామ్–(ష.బ.), సురతజనితామ్–(ద్వి.ఏ.), అఙ్గగ్లానిమ్–(ద్వి.ఏ.), వ్యాలుమ్పన్తి–(క్రియ).

2) సమాసములు: –

అ) ప్రియతమానాం భుజాః, ప్రియతమభుజాః, (ష.త.), తైః ఆలిఙ్గితాని, ప్రియతమ భుజాలిఙ్గితాని (తృ.త.), తేషు ఉచ్ఛ్వాసితాః, తాసామ్, (స.త.)

ఆ) అంగానాం గ్లానిః, అంగగ్లానిః, (ష.త.), తామ్, అంగగ్లానిమ్.

ఇ) సురతేన జనితామ్, సురతజనితామ్ (తృ.త.).

ఈ) తన్తూనాం జాలమ్,తన్తుజాలమ్ (ష.త.),తత్ అవలమ్బో యేషాం తే(బహువ్రీహిః)

ఉ) తవ సంరోధః, త్వత్సంరోధః (ష.త.),తస్య అపగమః, త్వత్సంరోధాపగమః(ష.త.), తేన విశదః, త్వ...విశదః, (తృ.త.), తైః, త్వ....విశదైః.

ఊ) చన్ద్రస్య పాదాః, తైః (ష.త.)

ఋ) జలస్య లవాః (ష.త.), స్ఫుటాశ్చ తే జలలవాః, (కర్మధారయః), తాన్ స్యన్దన్తే తచ్ఛీలాః, ఇతి స్ఫుటజలలవస్యన్దినః, (ఉపపదసమాసః).

3) పాఠాంతరములు: – 1) భుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానామ్ > భుజోచ్ఛ్వాసితాలింగనానామ్, భుజాలింగితోచ్ఛ్వాసితానామ్, భుజాలింగినోచ్ఛ్వాసితానామ్, 2) తన్తుజాలావలమ్బాః యన్త్రజాలావమ్బా, 3) చన్ద్రపాదైర్నిశీథే చ్యోతితాశ్చన్ద్రపాదైః, ద్యోతితాశ్చన్ద్రపాదైః, ద్యోతితైశ్చన్ద్రపాదైః, చోదితైశ్చన్ద్రపాదైః, 4) స్ఫుటజలలవస్యన్దినః స్ఫుటజలలవస్పందినః స్ఫుటనవజలస్పందినః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **చన్ద్రకాన్తాః** > చన్ద్రకాన్తః –

1) శ్లో॥ *వ్యతిషజతి పదార్థానాన్తరః కో౽పి హేతు*
ర్న ఖలు బహిరుపాధీన్ ప్రీతయ స్సంశ్రయన్తే।
వికసతి హి పతఙ్గస్యోదయే పుణ్డరీకమ్
ద్రవతి చ హిమరశ్మావుద్గతే ***చన్ద్రకాన్తః॥*** *– ఉ.రా.–6.12. రసాస్వాదినీ*

"వస్తువులను గూఢమగు హేతువు ఏదో ఒండొంటిని గూర్చును. ప్రీతి బయటి కారణములను బట్టియుండదు. ప్రొద్దు పొడువగానే పుండరీకము పూచును. చంద్రుడు తోపగానే చంత్రకాంతము కరుగును."

2) శ్లో॥ *చన్ద్రపాదజనితప్రవృత్తిభి****శ్చన్ద్రకాన్త****జలబిన్దుభిర్గిరిః।*
మేఖలాతరుషు నిద్రితా నమూన్బోధయత్యసమయే శిఖణ్డినః॥

– కుమారసమ్భవమ్–8.67 > చన్ద్రోదయ వర్ణనమ్ >"పర్వతపాదమునందలి వృక్షములపై

నిద్రించుచున్న, చంద్రకిరణ స్పర్శచే కరిగి క్రిందికి జారుచున్న చంద్రకాన్త శిలల నీటి బిందువులచే, మయూరములను అకాలమునందు మేల్కొలుపుచున్నాడు."

3) శ్లో॥ *శ్రుత్వా నామాఽపి యస్య స్ఫుటఘనపులకం జాయతే యత్సమన్తా*
ద్దృష్ట్వా యస్యాననేన్దుం స్రవతి వపురిదం ***చన్ద్రకాన్తానుసారి।***
తస్మిన్నాగత్య కణ్ఠగ్రహనికటపదస్థాయిని ప్రాణనాథే
భగ్నా మానస్య చిన్తా భవతి మమ పునర్వజ్రమయ్యాః కథఞ్చిత్॥

– *అమరుకావ్యమ్ (57)– వేదంవారి ప్రచురణ* > *ఈసుదాల్పుమని బోధించిన చెలులతో అట్లు చేయలేనిదై, నాయిక చెప్పుకొనుట* > "......చంద్రుని యెదుట చంద్రకాన్తము స్రవించినట్లు అతని మోమును కన్నంత నా యొడలెల్ల చెమరుదాల్చును..... ."

ఆ) **సురతజనితామ్–అఙ్గగ్లానిమ్ :–** *గీతగోవిందకావ్యమ్–అష్టపది(14)*

1) *"స్మర సమరోచితవిరచితవేశా – గళితకుసుమదరవిలుళితకేశా।"*

i) *కాపి మధురిపుణా–విలసతి యువతిరత్యధిక గుణా।*

ii) *హరిపరిరమ్భణవలితవికారా–కుచకలశోపరితరళితహారా।*

iii) *విచలదలకలలితాననచంద్రా–తదధరపానరభసకృతతంద్రా।*

iv) *చంచలకుణ్డలదళితకపోలా–ముఖరితరశనజఘనగతిలోలా।*

v) *దయిత విలోకితలజ్జితహసితా–బహువిధకూజతరతిరసరసితా।*

vi) *విపులపులకపృథువేపథుభఙ్గా–శ్వసితనిమీలితవికసదనఙ్గా।*

vii) *శ్రమజలకణభరసుభగశరీరా–పరిపతి తోరసి* ***రతిరణధీరా।***

viii) ***శ్రీజయదేవభణితహరిరమితమ్–కలికలుషం జనయతు పరిశమితమ్।***

2) *సురతావసానము–రతిరహస్యమునందు ఇట్లు వివరింపబడినది.*
"అఙ్గే స్వేదః శ్లథత్వం చ–కేశవస్త్రాదిసంసృతిః।
జాతే చ్యుతిముఖే నార్యా–విరామేచ్ఛా చ జాయతే॥"

5) క్రియారూపములు:– 1) వ్యాలుమ్పన్తి > వి, ఆఙ్ > ఉపసర్గలు

1) లుప్ల్ఌ–ఛేదనే, తుదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ.
పరస్మైపదీ–లట్ – ప్ర.పు.బ.వ. – వ్యాలుమ్పతి–వ్యాలుమ్పతః–**వ్యాలుమ్పన్తి**

6) అలంకారములు:– ఇందు వస్తు వర్ణన సమృద్ధి (పూర్ణము)గ చేయబడుట వలన 'ఉదాత్తాలఙ్కార'మున్నదని చెప్పదగును. లక్షణమ్–

కా॥ "ఉదాత్తం వస్తునః సంపత్।" సంపత్ సమృద్ధియోగః.

'వస్తువుయొక్క సమృద్ధితో సంబంధం ఉదాత్తాలంకారము. – కావ్యప్రకాశః (10–32).

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– యత్రేతి । యత్రాలకాయాం నిశీథేఽర్ధరాత్రే । "అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ" ఇత్యమరః। త్వత్సంరోధస్య మేఘావరణస్యాపగమేన విశదైర్నిర్మలైశ్చన్ద్రపాదైశ్చన్ద్రమరీచిభిః । "పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః" ఇత్యమరః । స్ఫుటజలలవస్యన్దిన ఉల్బణామ్బుకణస్రావిణస్త

–న్తుజాలావలమ్బా వితానలమ్బిసూత్రపుఞ్జాధారాః, తద్గుణగుమ్ఫితా ఇత్యర్థః । చన్ద్రకాన్తా శ్చన్ద్రకాన్తమణయః । ప్రియతమానాం భుజైరాలిఙ్గనేషూచ్ఛ్వాసితానాం ప్రశిథిలీకృతానామ్, శ్రాన్త్యా జలసేకాయ వా శిథిలితాఙ్గానామితి యావత్ । స్త్రీణాం సురతజనితామఙ్గగ్లానిం శరీరఖేదమ్, అవయవానాం గ్లానతామితి యావత్ । వ్యాలుమ్పన్త్యపనుదన్తి ॥ 69 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– యత్ర స్త్రీణామితి । అఙ్గ సమ్బోధనే । హే ప్రియతమ! పరమభక్త! ఇన్ద్రద్యుమ్న! యత్ర శ్రీనీలాద్రౌ తన్తుజాలావలమ్బాః తన్తుజాలేన గ్రథిత్వారుమ్ఫితాః(?)। తవ యః సంరోధః త్వత్కృతిప్రాచీరాద్యావరణం తదపగమనేన తదన్తరావకాశేన విశదైః సమ్యక్ ప్రాప్తైః చన్ద్రపాదైశ్చోదితాః స్ఫుటజలలవస్య స్యన్తినశ్చన్ద్రకాన్తా మణయః । మమ ధూపాది దర్శనసమయే జనసమ్మర్దననిష్పీతతా మరణభయాత్తత్రాధికారిభిర్భుజైరుచ్ఛ్వాసితా –లిఙ్గితానాం స్త్రీణాం సురతాఙ్గనిః జననం యస్యాః తాం కృతామ్।ఘుణన్తానామణిజీక్త(?)। మద్దర్శనానన్దసమ్భూతత్వేన సురతానన్దసమ్భూతాం గ్లానిమివ కృతాం జనసమ్మర్దజనితాం గ్లానిం దేహావశతాం వ్యాలుమ్పన్తి । అపనేష్యన్తీత్యా శంసాయాం లిట్ । హే సురత! కృపాలో ఇతి వా। "స్యాద్దయాలుః కారుణికః కృపాలుః సురతః సమాః" ఇతి, హ్రస్వాదిరప్యేకే ॥ 69 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్రత్యానాం యూనాం సమ్భోగశ్రమస్యానాయాసేన శమనోపాయ మతిరమణీయమావేదయతి––యత్ర స్త్రీణామిత్యాది । ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానాం ప్రియతమానాం భుజైః సఞ్జాతోచ్ఛ్వాసం యథా తథా గాఢముపగూఢానామ్। ప్రియతమేతి, తదఙ్గసఙ్గస్యామృతాయమానత్వేన సుదృఢమప్యాలిఙ్గనం కిసలయమృదులాభిరపి సహ్యత ఇతి ద్యోత్యతే । భుజేతి, ప్రియతమానాం దయయా మృదూపక్రమేఽపి తద్భుజానాం ప్రియాగాత్రస్పర్శసుఖగ్రహగ్రస్తతయా తదఙ్గం ప్రవివిక్షతామివ అభేదమభిలషతామివ నిర్భరపరిరమ్భారమ్భః సూచ్యతే । అఙ్గగ్లానిమ్ అఙ్గానాం వ్యాపారాసహమవసాదమ్ । సురతజనితాం సురతాయాససమ్భృతామ్ । తన్తుజాలావలమ్బాః వితానాధోభాగే సూత్ర సమూహగ్రథితాః, గులికాకారాః మాలాత్మనావలమ్బమానాః । తథా త్వం చ జల లవస్యన్దిత్వోక్తేః సిధ్యతి, అన్యథా జలధారాస్యన్దసమ్భవాత్ । త్వత్సంరోధాపగమవిశదైః మేఘాచ్ఛాదనవిరహేణ నిర్మలైః । అథవా బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యైః ఇత్యుక్తత్వాత్ నిత్యం మేఘాద్యనుపహతైర్హరశిరశ్చన్ద్రస్య కిరణైరిత్యర్థః । చన్ద్రపాదైరితి, జలబిన్దుస్యన్దనహేతుః । హేతౌ తృతీయా, సహార్థే వా । నిశీథ ఇతి, అత్యాయతరత సమ్భృతస్య శ్రమస్య ప్రాబల్యం ధ్వన్యతే, యతః స్వత ఏవ శీతలతరేణ మధ్యరాత్రసమయే –నాప్యనపనేయా గ్లానిశ్చన్ద్రకాన్తజలబిన్దుసన్తానైరవలుప్యత ఇతి వ్యాలుమ్పన్తి విశేషేణ సమన్తాచ్చ నాశయన్తి । స్ఫుటజలలవస్యన్దినః శైత్యాదిగుణయోగాత్ వ్యక్తతరవారిబిన్దు స్రావిణః। చన్ద్రకాన్తాః చన్ద్రదర్శనే ద్రవీభావశీలాః శిలావిశేషాః । అత్ర కరతలస్పర్శక్లేశితానాం మాలతీమాలికానాం జలశీకరావసేకేనాశ్వాసయితుర్మాలికస్య సమాధిరనుసన్ధేయః । ఉదాత్తమలఙ్కారః ॥ 69 ॥

శ్లో॥ మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షాద్వసన్తం
ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్మన్మథః షట్పదజ్యమ్।
సభ్రూభఙ్గప్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్వమోఘై
స్తస్యారమ్భశ్చతురవనితావిభ్రమైరేవ సిద్ధః॥ 70

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- మత్వా, దేవమ్, ధన-పతి-సుఖమ్, యత్ర, సాక్షాత్, +వసన్తమ్, ప్రాయః,+చాపమ్, న, వహతి, భయాన్, మన్మథః, షట్పదజ్యమ్। స-భ్రూ-భఙ్గ-ప్రహిత-నయనైః, కామి-లక్ష్యేషు,+అమోఘైః, తస్యాః,+ఆరమ్భః,+చతుర-వనితా-విభ్రమైః,+ఏవ, సిద్ధః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

యత్ర	=	ఏ యలకానగరమునందు,
మన్మథః	=	మన్మథుడు,
ధనపతి-సఖమ్	=	కుబేరుని మిత్రుడగు,
దేవమ్	=	మహాదేవుడైన ముక్కంటిని,
సాక్షాత్	=	ప్రత్యక్షముగా,
వసన్తమ్	=	వసించువానినిగా,
మత్వా	=	తలచి,
భయాత్	=	భయమువలన,
షట్పదజ్యమ్	=	తుమ్మెదలు నారిగా గల,
చాపమ్	=	ధనుస్సును,
ప్రాయః	=	తఱచుగా,
న **వహతి**	=	ధరింపడో,
తస్య	=	ఆ యనంగునియొక్క
ఆరమ్భః	=	పని,
కామిలక్ష్యేషు	=	కాముకులను లక్ష్యములందు,
అమోఘైః	=	తప్పనివగు,
స-భ్రూ.....నయనైః	=	కనుబొమల ముడిపాటుల చూపులతో,
చతుర..విభ్రమైః+ఏవ	=	శృంగార క్రీడలందు నేర్పరులగు స్త్రీల విలాసముల చేతనే,
సిద్ధః	=	సిద్ధించినది.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఏ యలకానగరమునందు మన్మథుడు, కుబేరుని మిత్రుడగు మహాదేవుడైన ముక్కంటిని ప్రత్యక్షముగా వసించువానినిగా తలచి, భయమువలన తుమ్మెదలు నారిగా గల ధనుస్సును తఱచుగా ధరింపడో ఆ యనంగుని పని >"కాముకులను లక్ష్యములందు తప్పనివగు కనుబొమలముడిపాటుల చూపులతో శృంగార క్రీడలందు నేర్పరులగు స్త్రీల విలాసములచేతనే సిద్ధించినది."

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు - అవ్యయములు - కృత్తులు - క్రియలు: -

యత్ర-(అవ్య.), మన్మథః-(ప్ర.ఏ.), ధనపతిసఖమ్-(ద్వి.ఏ.), దేవమ్-(ద్వి.ఏ.), సాక్షాత్-(అవ్య.),వసన్తమ్-(ద్వి.ఏ.), మత్వా-(కృత్తు), భయాత్-(పం.ఏ.), షట్పదజ్యమ్ -(ద్వి.ఏ.), చాపమ్-(ద్వి.ఏ.), ప్రాయః-(అవ్య.), న-(అవ్య.), వహతి-(క్రియ), తస్య -(ష.ఏ.), ఆరమ్భః-(ప్ర.ఏ.), కామిలక్ష్యేషు-(స.బ.), అమోఘైః-(తృ.బ.), స...నయనైః -(తృ.బ.), చతుర....విభ్రమైః-(తృ.బ.), ఏవ-(అవ్య.), సిద్ధః-(ప్ర.ఏ.)

2) సమాసములు: -

అ) ధనస్య పతిః, (ష.త.) తస్య సఖా, ధనపతిసఖః, (ష.త.), తమ్, ధనపతిసఖమ్.

ఆ) షట్పదాని యేషాం తే షట్పదాః (బహువ్రీహిః), షట్పదా ఏవ జ్యా యస్య సః, (బహువ్రీహిః), తమ్, షట్పదజ్యమ్.

ఇ) భ్రువోర్భఙ్గో భ్రూభఙ్గః (ష.త.), భ్రూభఙ్గేన సహితం సభ్రూభఙ్గమ్, (తుల్యయోగ బహువ్రీహిః) సభ్రువభఙ్గం ప్రహితాని (సుప్సుపాసమాసః), తాదృశాని నయనాని యేషు, (బహువ్రీహిః), తైః, స....నయనైః.

ఈ) కామిన ఏవ లక్ష్యాణి, తేషు (రూపకసమాసః) కామిలక్ష్యేషు.

ఉ) చతురాశ్చ తాః వనితాః (కర్మధారయః), తాసాం విభ్రమాః (ష.త.), తైః, చతుర... విభ్రమైః.

3) పాఠాంతరములు: - 1) స భ్రూభఙ్గ > సభ్రూభఙ్గమ్, 2) కామిలక్ష్యేషు > కామలక్షేషు, 3) అమోఘైః > అవన్ధ్యైః, 4) చతుర > చటుల.

4) పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణములు - కావ్యప్రయోగములు: -

అ) **మన్మథః** > *హలాయుధకోశమ్ 32, 33 శ్లోకములలో - 30 పేర్లనుదాహరించినది.*

1) a) *మనో మథ్నాతి వికారోతీతి। మన్థ్+పచాద్యచ్। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః।*

b) *శ్లో॥ ప్రద్యుమ్నో మకరధ్వజో మనసిజః సంకల్పజన్మాఙ్గజః*
*పఞ్చేషుః కుసుమాయుధశ్చ మదనో మారః స్మరో **మన్మథః**।*
కన్దర్పో ఝషకేతనో రతిపతిః శ్రీనన్దనో హృచ్ఛయః
కామః శమ్బరసూదనో మధుసఖః శృంగారయోనిః స్మృతః॥ 32

శ్లో॥ దర్పకః శూర్పకారాతిరనఙ్గో విషమాయుధః।
ఆత్మభూర్మనసిశయః పుష్పధన్వా మనోభవః॥ 33

శ్లో॥ మాపత్యమిరజశ్చైవ ....।

2) *శ్లో॥ న **మన్మథస్త్వం** స హి నాస్తిమూర్తిః-నా వాశ్వినేయః స హి నాద్వితీయః।*
చిహ్నైః కిమన్యైరథవా తవేయం-శ్రీరేవ తాభ్యామధికో విశేషః॥ -నై.చ.8.29

"దమయన్తి > నలుని లోకోత్తరపురుషుడని వర్ణించుట > "నీవు మన్మథుడవుగా ఉండవు. ఏలయన ఆ మన్మథుడు, దేహముగలవాడు కాడు. నీవు అశ్వినీ కుమారుడవు కావు. ఏలయన, ఆ యశ్వినీకుమారుడు ఒంటరి కాడు, లేదా ఇతర చిహ్నములతో ఏమి ప్రయోజనము. నీ ఈ శోభయే ఆ యిరువురికంటెను నీలో విశేషమైయున్నది."

3) శ్లో॥ మనో మథ్నాతి సర్వేషాం-పఞ్చబాణైశ్చ కామినామ్।
తన్నామ **మన్మథ**స్తేన-ప్రవదన్తి మనీషిణః। - ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే -1.4.7.

ఆ) **భయాత్ :-**

శ్లో॥ క్రోధం ప్రభో! సంహర సంహరేతి-యావద్గిరః ఖే మరుతాం చరన్తి।
తావత్స వహ్నిర్భవనేత్రజన్మా-భస్మావశేషం మదనం చకార॥ -కు.సం.-3.72

శివేన స్మరస్య భస్మసాత్కరణమ్ > "ఓ జగదీశా! 'నీ కోపమును ఉపసంహరింపుము, ఉపసంహరింపుము' అని దేవతల పలుకులు ఆకసమునందు ఎంతలో ప్రవర్తించు చున్నవో అంతలోనే ముక్కంటి నేత్రములనుండి జనించిన అగ్ని, ఆ మన్మథుని భస్మావశేషునిగా చేసెను."

ఇ) **షట్పదజ్యమ్** > కుమారసమ్భవమ్ - 4.15 > తుమ్మెదల దీనత్వము.

శ్లో॥ అలిపఙ్క్తిరనేకశస్త్వయా-గుణకృత్యే ధనుషో నియోజితా।
విరుతైః కరుణస్వనైరియం-గురుశోకామనురోదితీవ మామ్॥

"నీచేత పలుమారులు నీ వింటికి **నారి**గా ఏర్పరుపబడినదైన ఈ తుమ్మెదలబారు ఇప్పుడు దీనస్వరముగల నాదములతో, భరింపరాని దుఃఖముగలదాననైన నన్ను అనుసరించి, రోదించుచున్నావా - అన్నట్లున్నది."

5) క్రియారూపములు:- 1) వహతి.

1) వహ (వహ్) - ప్రాపణే, మోయుట, భ్వా.ప్ర. సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ - లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్ - **వహతి**-వహతః-వహన్తి.

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) కాముకులయందు లక్ష్యత్వారోపమగుటవలన 'రూపకాలంకారము'ను, 2) మన్మథునికి షట్పదపఙ్క్తిరూపమగు నారితో కూడిన ధనుర్బాణ సంబంధమున్నను అసంబంధోక్తివలన 'అతిశయోక్త్యలంకారము'ను, 3) పై రెండింటికి అంగాంగిభావమున 'సంకరాలంకారము'ను చెప్పదగును.

1) **రూపకలక్షణమ్:-** 'అభేదప్రాధాన్య ఆరోప ఆరోపవిషయానపహ్నవేరూపకమ్'(16)

2) **అతిశయోక్త్యలఙ్కారలక్షణమ్:-** 'అధ్యవసితప్రాధాన్యే త్వతిశయోక్తిః' (23)

3) 'క్షీరనీరన్యాయేన తు సఙ్కరః। - అలఙ్కారసర్వస్వమ్ (శ్రీరాజానక రుయ్యకః)

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– మత్వేతి । యత్రాలకాయాం మన్మథః కామః । ధనపతేః కుబేరస్య సఖేతి ధనపతిసఖః । "రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్" (పా. 5.4.91) । తం దేవం మహాదేవం సాక్షాద్వసన్తం సఖిస్నేహాన్నిజరూపేణ వర్తమానం మత్వా జ్ఞాత్వా భయాత్ భాలేక్షణభయాత్ షట్పదా ఏవ జ్యా మౌర్వీ యస్య తం చాపం ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ న వహతి న బిభర్తి। కథం తర్హి తస్య కార్యసిద్ధిరత ఆహ – సభ్రూభఙ్గేతి। తస్య మన్మథస్యారమ్భః కామిజన విజయవ్యాపారః సభ్రూభఙ్గం ప్రహితాని ప్రయుక్తాని నయనాని దృష్టయో యేషు తైస్తథోక్తైః కామిన ఏవ లక్ష్యాణి తేష్వమోఘైః, సఫలప్రయోగైరిత్యర్థః । మన్మథచాపోఽపి క్వచిదపి మోఘః స్యాదితి భావః । చతురాశ్చ తా వనితాశ్చ తాసాం విభ్రమైర్విలాసైరేవ సిద్ధో నిష్పన్నః । యదనర్థకరం పాక్షికఫలం చ తత్ప్రయోగాద్వరం నిశ్చితసాధనప్రయోగ ఇతి భావః ॥ 70 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– మత్వా దేవమితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! యత్ర శ్రీనీలాద్రిభూమౌ। లోకేశ్వర–మార్కణ్డేయేశ్వర–విల్వేశ్వర–కపోతేశ్వర–నీలకణ్ఠేశ్వరేశానేశ్వరాదిరూపేణ సాక్షాద్వసన్తం దేవం ధనపతిసఖం మహేశం మత్వా భయాన్మన్మథః షట్పదజ్యం చాపం ప్రాయో న వహతి । తథాపి తస్య కామస్య ఆరమ్భః భ్రమభఙ్గేన ప్రహితనయనైః, కామి రూపేషు మన్మథస్య లక్ష్యేషు శరవ్యేషు, అమోఘైః చటులానామసతీనాం వనితానాం దేవలస్త్రీణాం విభ్రమైర్విలాసైరేవ సిద్ధః । అతస్తత్ర రాజ్ఞో మహాన్ దణ్డోపజాతధనలాభో భవిష్యతీత్యభిప్రాయః ॥ 70 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తత్ర సాక్షాద్వసతో హరస్యాజ్ఞయా సర్వజనదుర్వారో మారోఽపి సవినయ ఏవ వర్తతే, కా పునరన్యేషామకృత్యస్య వార్తాపీతి ప్రతిపాదయన్, భఙ్గ్యా తదీయవనితావిభ్రమాణాం దుర్వారవీర్యత్వమాహ –– మత్వేతి । మత్వా న తు దృష్ట్వా, తత్తాదృశకోపాటోపదుఃసహతయా నిరూప్యేత్యర్థః । దేవం మదన శరవ్యాపారమన్తరేణాపి స్వావ్యతిరిక్తతయా దేవ్యా సహ క్రీడాపరమ్, 'శ్రద్ధా కామం తథా దర్పమ్' ఇత్యుపక్రమ్య 'సుఖం సిద్ధిర్యశః కీర్తిరిత్యేతే ధర్మసూనవః' ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తేః, ధర్మస్య దారేషు శ్రద్ధాయాం దాక్షాయణ్యాముత్పన్నస్య కామస్య సర్గాత్పూర్వమేవ జగత్పిత్రోః శివయోరనాది సిద్ధయోర్నిపాధికసమ్బన్ధసిద్ధేః । ధనపతిసఖం నిధిపతేర్వైశ్రవణస్య సఖాయమ్, తదనుగ్రహార్థం తత్ర వాస ఇత్యర్థః । అనేన బలవదరినివహభయచకితచేతసాం ధనవతాం బలీయాంసం సుహృదమనాశ్రిత్య కుతః సుఖాసికేతి వ్యజ్యతే। సాక్షాత్ భక్తజనధ్యానపూజనార్థ మవలమ్బితేన పఞ్చకృత్యోపయుక్తపఞ్చబ్రహ్మాత్మకేన వపుషా, న తు ప్రతిమారూపేణేత్యర్థః , **'సాధకస్య తు లక్షార్థం తస్య రూపమిదం స్మృతమ్ । తద్వపుః పఞ్చభిర్మన్త్రైః పఞ్చకృత్యోప యోగిభిః ।'** ఇతి 'ఈశతత్పురుషాఘోరవామాద్యైర్మస్తకాదికమ్' ఇతి చాగమాత్ । వసన్తం న తు చరన్తమ్, గృహాభిమానేన సదా నిషీదన్తమిత్యర్థః । అనేన తాదృశే దేశే కిఞ్చిదప్య–పరాధ్యతః ప్రచణ్డదణ్డాపత్తిర్ద్యోత్యతే । ప్రాయః బాహుల్యేన, నిశ్చితమిత్యర్థః । చాపం న

వహతి న తు న ప్రవర్తత ఇతి, ఆడమ్బరమాత్రస్యైవ ప్రభువిద్వేషజనకత్వమ్, న పునస్తేనైవ స్థాపితస్య స్వకృత్యానుష్ఠానస్యేతి భావః । చాపవహనస్య శరసన్ధానార్థత్వాత్ తన్నిషేధేన కుసుమశరప్రయోగ ఏవ నోద్యుజ్క ఇత్యర్థో లభ్యతే। భయాత్ చటులజ్వాలాజాలచూడాల ఫాలనయనపావకరసాభిజ్ఞతయా పునరపి తత్తాదృశవ్యసనాపాతసంత్రాసాదిత్యర్థః। మన్మథ ఇతి, మాదృశేష్వేవ తస్య చాపవహనే నిర్భయత్వమితి సోత్ప్రాసవచనమ్ । షట్పదజ్యం మధుకరమాలామౌర్వీకమ్। అనేన ఝుంకారముఖరభృఙ్గావలీకోలాహలశఙ్కాకులితత్వాదితి ద్యోత్యతే। షట్పదజ్యం చాపం న వహతీత్యనేన తథావిధస్య ఫలావ్యభిచారిణశ్చాపాన్తరస్య, తత్ క్షేప్యాణాం శరాన్తరాణాం చ సద్భావః, తత్ప్రయోగే నిభృతతయా నిఃశఙ్కత్వం చ ప్రకాశ్యతే, తదేవ సాధనాన్తరమాహ -- సభ్రూభఙ్గప్రహితనయనైః భ్రూభేదసహితం ప్రయుక్తనేత్రైః । కామిలక్షేషు రసికజనరూపేషు శరవ్యేషు । అమోఘైః అవ్యభిచారిభిః, మనోవికారరూపస్య కార్యస్య కరణాత్। తస్య మన్మథస్య, చాపస్య వా। ఆరమ్భః ప్రవృత్తిః । హేతుహేతుమతోరభేదోపచారాత్ ప్రవృత్త్యుద్దేశ్యం ప్రయోజనమాత్ర ఆరమ్భ ఇత్యుచ్యతే, నిజసామ్రాజ్యనిర్వహణమిత్యర్థః । చతురవనితావిభ్రమైః విదగ్ధతరుణీవిలాసైః । అత్ర కామినాం లక్షత్వేన రూపణాత్ భ్రూభఙ్గానాం ధనుర్లతాత్వేన, నయనానాం భల్లత్వేన, విభ్రమాణామాయుధాన్తరత్వేన చ రూపణం లభ్యతే । ఏవేతి । పూర్వచాపస్యాసాధ్యేషు తపస్విజనేష్వపి తేషాం సాధకత్వాత్, ఏతదసాధ్యే తు విషయే తస్య దూరతః కుణ్ఠితత్వాత్ సాధనాన్తరస్యాపేక్షైవ నాస్తీత్యర్థః । సిద్ధః ప్రాప్తః । భూతనిర్దేశః ప్రయోగానన్తరమేవ ఫలఝాటిత్యం ప్రకాశయతి । అత్ర ప్రతీపమలఙ్కారః, భ్రూభఙ్గాదిసద్భావేన పూర్వ చాపాదీనాం కైమర్థక్యేనాక్షేపాత్ । ఏకదేశవివర్తిరూపకం చ తస్యాఙ్గమ్ । అస్మిన్గ్రన్థే 'విద్యుత్వన్తమ్' ఇత్యాదిభిః సప్తభిః శ్లోకైః క్రమాత్ నిరుపమసమ్భోగసముచితస్థానసమ్పత్తిః , తదనుకూలకాలసౌన్దర్యమ్, తదుద్దీపనతల్లజస్థలద్రవ్యసేవోల్లాసః, లోకోత్తరరతిరసైక శరణత్వమ్, నష్టరాగప్రత్యాయనోపయుక్తవిచిత్రచిత్రాదిమనోహరతా, రతిశ్రమశమనో-పాయచాతుర్యమ్, తత్రత్యయోషారూపవేషవిలాసానామసమానత్వం చ రతిరసజీవిత భూతం ప్రతిపాదితాని వేదితవ్యాని ॥ 70 ॥

శ్లో॥ తత్రాగారం ధనపతిగృహానుత్తరేణాస్మదీయం
దూరాల్లక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన।
యస్యోపాన్తే కృతకతనయః కాన్తయా వర్ధితో మే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమన్దారవృక్షః॥ 71

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తత్ర,+ఆగారమ్, ధన-పతి-గృహాన్, ఉత్తరేణ,+అస్మదీయమ్, దూరాత్,+లక్ష్యమ్, సుర-పతి-ధనుః+చారుణా, తోరణేన।

యస్య,+ఉపాన్తే, కృతక-తనయః, కాన్తయా, వర్ధితః, మే,
హస్త-ప్రాప్య-స్తబక-నమితః, బాల-మన్దార-వృక్షః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తత్ర	=	ఆ యలకానగరమున,
ధనపతి-గృహాన్	=	కుబేరుని గృహమునుగూర్చి,
ఉత్తరేణ	=	ఉత్తరముగ,
సురపతి....చారుణా	=	వరదగుడివలె నందమైన,
తోరణేన	=	తోరణముచే,
అస్మదీయమ్	=	మాదైన,
ఆగారమ్	=	భవనము,
దూరాత్	=	దూరము నుండియే,
లక్ష్యమ్	=	గుర్తించదగినది,
యస్య	=	ఏ భవనమునకు,
ఉపాన్తే	=	సమీపమున,
మే	=	నా యొక్క,
కాన్తయా	=	ప్రియురాలిచే,
వర్ధితః	=	పోషింపబడిన,
కృతక-తనయః	=	పెంపుడు కొడుకుగా,
హస్త....నమితః	=	చేతులచే పొందదగిన, గుత్తులచే వంగిన,
బాల-మన్దార-వృక్షః	=	లేతమందార వృక్షము,
(అస్తి)	=	(కలదో)

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ యలకానగరమునందు కుబేరుని గృహమునుగూర్చి ఉత్తరముగ వరదగుడివలెనందమైన తోరణముచే మాదైన భవనము దూరము నుండియే గుర్తించదగినది. ఏ భవనమునకు సమీపమున నా ప్రియురాలిచే పోషింపబడిన పెంపుడు కొడుకుగా, చేతులచే పొందదగిన, గుత్తులచే వంగిన, లేతమన్దారవృక్షము కలదో...

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తత్ర-(అవ్య.), ధనపతిగృహాన్-(ద్వి.బ.), ఉత్తరేణ-(అవ్య.), సురపతి ధనుశ్చారుణా-(తృ.ఏ.), తోరణేన-(తృ.ఏ.), అస్మదీయమ్-(ప్ర.ఏ.), ఆగారమ్-(ప్ర.ఏ.), దూరాత్-(పం.ఏ.), లక్ష్యమ్-(ప్ర.ఏ.), యస్య-(ష.ఏ.), ఉపాన్తే-(స.ఏ.), మే-(ష.ఏ.), కాన్తయా -(తృ.ఏ.), వర్ధితః-(ప్ర.ఏ.), కృతకతనయః-(ప్ర.ఏ.), హస్త....నమితః-(ప్ర.ఏ.), బాలమన్దారవృక్షః-(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:-

అ) ధనానాం పతిః, ధనపతిః (ష.త.) తస్య గృహాః, (ష.త.) తాన్, ధనపతిగృహాన్.

ఆ) సురాణాం పతిః (ష.త.), తస్య ధనుః, (ష.త.), సురపతిధనుః, తద్ ఇవ చారు,

సురపతిధనుశ్చారు, తేన సురపతిధనుశ్చారుణా (ఉపమితకర్మధారయః).

ఇ) కృతశ్చాఽసౌ తనయః, కృతకతనయః, (కర్మధారయః).

ఈ) హస్తేన ప్రాప్యాః, (తృ.త.), తే చ తే స్తబకాః, (కర్మధారయః), హస్తప్రాప్యస్తబకాః తైః నమితః, (తృ.త.), హస్తప్రాప్యస్తబకనమితః.

ఉ) మన్దారశ్చాసౌ వృక్షః, (కర్మధారయః), మన్దారవృక్షః, బాలశ్చాసౌ మన్దారవృక్షః, (కర్మధారయః), బాలమన్దారవృక్షః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) తత్ర > అత్ర, 2) గృహాన్ > గృహాత్, 3) సురపతిధనుః > తదమరధనుః, 4) ఉపాన్తే > ఉద్యానే, 5) కాన్తయావర్ధితః > వర్ధితః కాన్తయా, 6) నమితః > వినతః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) 1) తత్ర+**అగారమ్**>తత్రాగారమ్, తత్ర+**ఆగారమ్**>తత్రాగారమ్

2) "విద్యాదగారమాగారమపగామాపగామపి" అని 'ద్విరూపకోశమ్' పై రెండు రూపాలనుదాహరించినది.

3) *'అగాన్ ఋచ్ఛతి । ఋగతౌ, కర్మణ్యణ్ ।'*

4) *శ్లో॥ ఆవాసావస్థం గృహం చ భవనం స్థానం నిశాన్తం కులం*
సంస్త్యాయో నిలయో నికాయ్యముటజం గేహం కుటం మందిరమ్।
ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం పస్త్యం చ వాస్తు క్షయః
శాలా వేశ్మ నివేశనోదవసితే ప్రోక్తే చ సద్మౌకసీ॥ – హలాయుధకోశః (291).

*శ్లో॥ శరణ**మగారం** నివసనమాలయ ఏకార్థవాచకాః శబ్దాః॥*

5) *శ్లో॥ గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్॥ 4*
నిశాన్తవస్త్యసదనం భవనాగారమందిరమ్।
గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ నికాయ్యనిలయాలయాః॥5॥ – అ.కో.

ఆ) **కృతకతనయః :–**

1) *శ్లో॥ అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం–పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన।*
యో హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానాం–స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః॥

రఘువంశమ్–2.36 > నందినిపెట్టిన పరీక్ష > "ఎదురుగానున్న ఈ దేవదారు వృక్షమును చూచుచున్నావు. వృషభధ్వజుడైన శివభగవానుడు దీనిని పుత్రుడుగా చేసికొనినాడు.."

2) *శ్లో॥ యస్య త్వయా వ్రణవిరోపణమిఙ్గుదీనాం*
తైలం న్యషిచ్యత ముఖే కుశసూచివిద్ధే।
శ్యామాకముష్టిపరివర్ధితకో జహాతి
*సోఽయం న **పుత్రకృతకః** పదవీం మృగస్తే॥ – అ.శా. 4–14*

"ఏ లేడికి నోరు దర్భాంకురములతో కోసికొని, గాయముకాగా, దానిని మాన్పుటకై నీవు ఇంగుదీతైలమును పూసితివో,'నెవ్వరి' ధ్యానములను గుప్పిటతోపట్టి తినిపించి, దీనిని పెంచి పోషించితివో, ఆ నీ పెంపుడు కొడుకగు ఈ లేడి పిల్ల, నీకు దారిని వదలక, నీ ప్రయాణమునకు అడ్డుపడుచున్నది."

3) శ్లో॥ *కన్యాం దశరథో రాజా శాన్తాం నామ వ్యజీజనత్।*
అపత్యకృతికాం రాజ్ఞే రోమపాదాయ యాం దదౌ॥ - ఉ.రా.చ.-ప్రస్తావనా-4

"దశరథమహారాజు 'శాన్త' యను పేరుగల కన్యను కనెను. పెంపుడు కూతురుగా ఆమెను రోమపాదమహారాజునకు ఇచ్చెను."

ఇ) **స్తబక >**

1) శ్లో॥ *పర్యాప్త పుష్ప**స్తబక**స్తనాభ్యః-స్ఫురత్ప్రవాలోష్ఠమనోహరాభ్యః।*
*లతావధూభ్యస్తరవోఽ ప్యవాపు-**ర్వినమ్ర** శాఖాభుజబన్ధనాని॥*

"నిండు పూగుత్తులే పాలిండ్లుగా గలిగి, మెఱయుచున్న చిగుళ్ళనెడు పెదవులచేత మనోహరమైన తీగలనెడు భార్యలవలన చెట్లు అను నాయకులు, వంగిన కొమ్మలనెడు బాహువులచే కౌగిలింతలను పొందిరి." - కుమారసమ్భవమ్- *3.39*

2) శ్లో॥*ఇమాం తటాశోకలతాం చ తన్వీం-స్తనాభిరామ**స్తబకా**భినమ్రామ్।*
త్వత్ప్రాప్తిబుధ్యా పరిరబ్ధుకామః-సౌమిత్రిణా సాశ్రురహం నిషిద్ధః॥-ర.వం.13.32

"స్తనములవంటి పూగుత్తులతో వంగి ఎదురుగానున్న ఈ తటాకమునందలి అశోక లతలను చూచి..... ."

5) క్రియారూపములు:- —

6) అలంకారములు:- ఇందు 'సురపతిధనుశ్చారుణా' అనుచోట 'లుప్తోపమాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:- *'వర్ణ్యోపమానయోర్ధర్మోపమావాచకయోరపి*
ఏకద్విత్ర్యనుపాదానే భవేత్ లుప్తోపమాఽ ష్టధా"

"వర్ణ్యముపమేయం ఉపమేయాదీనామేకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం వాఽ నుపాదానే లుప్తోపమా సా చాష్టవిధా భవేత్" - .... *అలంకారమణిహారే (1)*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ఇత్థమలకాయాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవనస్యాభిజ్ఞానమాహ - తత్రేతి। తత్రాలకాయాం ధనపతిగృహాత్ కుబేరగృహాత్ ఉత్తరేణోత్తరస్మిన్నదూరదేశే। "ఏన బన్యతరస్యామదూరేఽ పఞ్చమ్యాః" (పా.2.3.31) ఇత్యేనప్ప్రత్యయః। "ఏనపా ద్వితీయా" (పా.5.3.35) ఇతి ద్వితీయా । "గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ" ఇత్యమరః । అథవా "ఉత్తరేణ" ఇతి నైనప్ప్రత్యయాన్తం కిన్తు "తోరణేన" ఇత్యస్య విశేషణం తృతీయాన్తమ్ । ధనపతిగృహాదుత్తరస్యాం దిశి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం తేన లక్షితమిత్యర్థః। అస్మాక

మిదమస్మదీయమ్ । "వృద్ధాచ్ఛః" (పా. 4. 2. 114) ఇతి పక్షే ఛ ప్రత్యయః। అగారం గృహమ్। సురపతిధనుశ్చారుణా మణిమయత్వాదభ్రఙ్కషత్వాచ్చేన్ద్రచాపసున్దరేణ తోరణేన బహిర్ద్వారేణ దూరాల్లక్ష్యం దృశ్యమ్, అనేనాభిజ్ఞానేన దూరత ఏవ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః । అభిజ్ఞానాన్తరమాహ – యస్యాగారస్యోపాన్తే ప్రాకారాన్తః పార్శ్వదేశే మే మమ కాన్తయా వర్ధితః పోషితః కృతకతనయః కృత్రిమసుతః, పుత్రత్వేనాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః । హస్తేన ప్రాప్యైర్హస్తావచేయైః స్తబకైర్గుచ్ఛైర్నమితః । "స్యాద్గుచ్ఛకస్తు స్తబకః" ఇత్యమరః । బాలో మన్దారవృక్షః కల్పవృక్షః, అస్తీతి శేషః ॥ 71 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తత్రాగారమితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తత్ర శ్రీనీలాద్రిభూమౌ అస్మదీయం అస్మాకం సమ్బన్ధి అగారం గృహమ్।ధనపతిగృహాదుత్తరేణ। అతి–సమృద్ధతయా కువేరగృహాదప్యధికమ్। గోత్రాదిత్వాత్తృతీయా। ఉపర్యుదీచ్యే శ్రేష్ఠేచాప్యుత్తరః స్యాదిత్యమరః । సురపతిధనుశ్చారుణా విచిత్రతయా ఇన్ద్రధనుతుల్యేన తోరణేన నీలచక్రోపరినిబద్ధయా పతాకయా దూరాల్లక్ష్యం లక్షణీయమ్। త్వయైతాదృక్ కర్తవ్యమితి శేషః। యస్య గృహస్య ఉద్యానే నిఃసరణే ద్వారప్రదేశే ఇత్యర్థః । "స్యాదుద్యానం నిఃసరణే వనభేదే ప్రయోజనే" వాలస్య వాలరూపిణో మమ (మన్దం) ఆరోహణం యస్మిన్। ఋుగతౌ। భావే ఘఞ్। స వృక్షః । కల్పవట ఇత్యర్థః । కిం భూతః । కాన్తే ఏకార్ణవజలమధ్యే ఆవర్ధితః ప్రలయాఽమ్భసా ఽనాక్రాన్త ఇత్యర్థః। కస్య ఉన్నస్యాన్తే ఆవర్ధిత ఇతి స్థితే ణ్యాదుదౌగేయవాయావ ఇత్యయాదేశః । హలపర యుక్, (?) మే మమ హస్తప్రాప్తైః స్తవకైః వటశృఙ్గైర్నిర్మితః కృతకః కపట రూపీతనయః శిశుః వాలముకున్దోఽహం యస్మిన్ ॥ 71 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ పురే వర్ణితే తదన్తఃపాతితయా ప్రతిపాదితసాధారణగుణవిశిష్టం స్వభవనవిశేషం విశేషలక్షణైర్వివిచ్యోపదిశతి –– తత్రేతి। తత్ర వర్ణితాయామలకాయామ్। అగారం గృహమ్ । ధనపతిగృహాన్, ఉత్తరేణ యక్షరాజకులస్యోత్తరభాగే సంనికృష్టే । 'ఏనబన్యనరస్యామ్' ఇత్యేనప్ప్రత్యయః । 'ఏనపా ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయా। గృహానితి, 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యభిధానాత్ పుంలిఙ్గత్వే నియతబహువచనత్వమ్। అనేన రాజరాజవాల్లభ్యమధికారగౌరవం చ ద్యోత్యతే । అస్మదీయం న తు మదీయమ్, పితృ పితామహపరమ్పరాపతితమిత్యర్థః। దూరాత్ లక్ష్యం దూరత ఏవ దృశ్యమ్, ఉత్తుఙ్గత్వాత్। త్వదమరధనుశ్చారుణా త్వదీయేన్ద్రచాపవత్ సున్దరేణ, ప్రత్యుప్తవివిధరత్నద్యుతిశబలో– జ్జ్వలత్వాత్। అథవా త్వదీయేనేన్ద్రచాపేన లిఖితేన రత్నప్రభాజనితేన వా యోగాచ్చారుణా, **'ఇన్ద్రాయుధద్యోతితతోరణాఙ్కమ్'** ఇతివత్ । తోరణేన బాహ్యద్వారస్తమ్భసంనివేశేన । 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమ్' ఇత్యమరః। యస్య అగారస్య । ఉద్యానే ఆక్రీడే । అనేన స్వస్య యక్షశ్రేష్ఠత్వాత్ప్రశస్తవస్తురమణీయత్వముద్యానస్య ద్యోత్యతే। 'పుమానాక్రీడ ఉద్యానం రాజ్ఞః సాధారణం వనమ్' ఇత్యమరః। కృతకతనయః కృత్రిమపుత్ర ఇతి,ఉదరేణ ధారణమేవ న తస్య కృతమ్, స్నేహస్త్వౌరస ఇవేతి ద్యోత్యతే। తదేవోపపాదయతి –– కాన్తయా వర్ధితః

ప్రియయా, న తు చేటీ జనేన, స్వకరకిసలయోస్తమ్భితశాతకుమ్భసంభృతైరమ్భోభి-ర్వాత్సల్యాత్స్వయమేవ పరిపోషిత ఇత్యర్థః। అనేన తస్యాః ప్రియ ఇతి స్వస్య తస్మిం-స్స్నేహాతిశయో ధ్వన్యతే। మే ఇతి, తత్సౌకుమార్యసదయేన మయా ప్రార్థ్యమానాపి మామపి తస్మిన్కృత్యే నానుమన్యేతేతి ద్యోత్యతే । హస్తప్రాప్యస్తబకనమితః శైశవాదనున్నతత్వేఽపి సంస్కారవశాత్కుసుమిత ఇతి, నమిత ఇతి స్తబకప్రాచుర్యం చ ద్యోత్యతే, ప్రయాసప్రయోజన ప్రదానప్రక్రమేణ తస్య పుత్రవత్కృతజ్ఞత్వం చ । హస్తప్రాప్యః ఇతి, అధః స్థితానామితి శేషః। బాలమన్దారవృక్షః సురతరువిశేషః। అనేన కులపుత్రస్యైవ వర్ధన ముపకారాయే త్యభివ్యజ్యతే। ఉద్యానే బాలమన్దారవృక్ష ఇత్యనేన తత్ర మహతాం మనోహరాణాం తరువిశేషాణాం బాహుల్యేఽపి కృతకతనయత్వేనాస్య సవిశేషసంస్కృతత్వా - ల్లక్షణత్వమితి ద్యోత్యతే । స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 71 ॥

శ్లో॥ **వాపీ చాస్మిన్మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా**
హైమైశ్ఛన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యనాళైః।
యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం
నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచస్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః॥ **72**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- వాపీ, చ, + అస్మిన్, మరకత-శిలా-బద్ధ-సోపాన-మార్గా,
హైమైః,+ఛన్నా, వికచ-కమలైః, స్నిగ్ధ-వైదూర్య-నాళైః।
యస్యాః,+తోయే, కృత-వసతయః, మానసమ్, సన్నికృష్టమ్,
న,+అధ్యాస్యన్తి, వ్యపగత-శుచః,+త్వామ్, అపి, ప్రేక్ష్య, హంసాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

అస్మిన్ = ఈ గృహమునందు,
మరకత-శిలా-బద్ధ-సోపాన-మార్గా= గరుడపచ్చలచే పొదగబడిన సోపాన మార్గము గలదియు,
స్నిగ్ధ-వైదూర్య-నాళైః = నిగనిగలాడు వైదూర్యరత్నపుకాడలు గలవియు,
హైమైః = బంగారుమయములును అగు,
వికచ-కమలైః = పూచిన తామరపూలచేత,
ఛన్నా = కప్పబడినదియు, అగు,
వాపీ = నడబావి, (అస్తి= కలదు)
యస్యాః = ఏ నడబావి యొక్క,
తోయే = నీటియందు,
కృతవసతయః = కల్పింపబడిన వసతులుగల,
హంసాః = హంసలు,
త్వామ్ = నిన్ను,

ప్రేక్ష్య+అపి–ప్రేక్ష్యాపి = చూచియు,
వ్యపగత–శుచః = దుఃఖములేనివై,
సన్నికృష్టమ్, అపి = సమీపమునందున్న,
మానసమ్ = మానస సరోవరమును,
న+**అధ్యాసన్తి** = తలంపవో!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఈ గృహమునందు గరుడపచ్చలచే పొదగడిన సోపాన మార్గము గలదియు, నిగనిగలాడు వైడూర్యరత్నపుకాడలు గలవియు, బంగారు మయములును అగు పూచిన తామరపూలచేత కప్పబడినదియు అగు **నడబావి** కలదు. ఏ నడబావియొక్క నీటియందు కల్పింపబడిన వసతులు గల హంసలు నిన్నుచూచియు దుఃఖములేనివై సమీపమునందున్న మానససరోవరమును తలంపవో!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

అస్మిన్–(స.ఏ.), మరకత...మార్గా–(ప్ర.ఏ.), స్నిగ్ధ...నాళైః–(తృ.బ.), హైమైః–(తృ.బ.), వికచకలమైః–(తృ.బ.), ఛన్నా–(ప్ర.ఏ.), వాపీ–(ప్ర.ఏ.), యస్యాః–(ష.ఏ.), తోయే–(స.ఏ.), కృతవసతయః–(ప్ర.బ.), హంసాః–(ప్ర.బ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), ప్రేక్ష్య–(కృత్తు), అపి–(అవ్య.), వ్యపగతశుచః–(ప్ర.బ.),సన్నికృష్టమ్–(ద్వి.ఏ.), మానసమ్–(ద్వి.ఏ.), న–(అవ్య.), అధ్యాసన్తి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) మరకతాన్యేవ శిలాః (రూపకరసమాసః), తాభిః బద్ధః, (తృ.త.), సోపానానాం మార్గః, సోపానమార్గః, (ష.త.), మరకతశిలాబద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), మరకత...మార్గా.

ఆ) వికచాని చ తాని కమలాని (కర్మధారయః), తైః, వికచకమలైః

ఇ) స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాలాని యేషాం తాని, తైః, (బహువ్రీహిః), స్నిగ్ధ....నాళైః.

ఈ) కృతా వసతిః యైః, తే (బహువ్రీహిః), కృతవసతయః.

ఉ) విశేషేణ అపగతా వ్యపగతా, తాదృశీ శుక్ యేషాం తే,(బహువ్రీహిః), వ్యపగతశుచః

3) పాఠాంతరములు:– 1) ఛన్నా>స్ఫీతా, స్యూతా, 2) వికచకమలైః > కనకకమలైః, వికచకుసుమైః, కమలముకులైః, 3) స్నిగ్ధవైదూర్యమ్ > దీర్ఘవైదూర్యమ్, స్నిగ్ధవైదూర్యమ్, 4) నాధ్యాస్యన్తి > న ధ్యాయన్తి, న ధ్యాస్యన్తి.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **వాపీ – వాపిః** > *ఉణాదిసూత్రమ్ 4–126–శ్రీదయానందసరస్వతిస్వామివారివ్యాఖ్య.*

1) వసివపియజిరాజివ్రజిసదిహనివాశివాదివారిభ్య ఇఞ్।

(వాసిః, **వాపిః,** యాజిః, రాజిః, వ్రాజిః, సాదిః,నిఘాతిః,వాశిః,వాదిః,వారిః)

2) వపన్తి *యత్రేతి* **వాపిః, వాపీ;** *జలాశయభేదో వా।*

'కృదికారాక్తినః' (4.1.45) ఇతి గణసూత్రేణ వా జీష్ । వైయముద్రితే ఇతోఽగ్రే ఽనావశ్యకః 'వా' శబ్దోఽధికః.

3) శ్లో॥ *ఉపనమివ వారి మధ్యమగ్నం విమలతయా బిమ్బితం దధానా।*
శిశికరనికరేణ పూరితేవ క్వచిదుపనేయపయాస్సుఖాయ వాపీ॥ (2)

"నడబావి చుట్టును దట్టంబుగ వృక్షముల నునిచి చూచువారల కావృక్షంబులు నడబావియందు మునిగినవో యనినట్టులను, చంద్రకిరణంబుల భంగి మిగుల శీతలోదకంబులు గలదిగను, జలనిర్గమను యంత్రాదులతో గూడినదిగను నడబావిని నిర్మింపవలయును."

4) శ్లో॥ *ద్వారహీనో భవేత్ కూపో ద్వారేణైకేన* **వాపికా।**
నైకద్వారా పుష్కరిణీ దీర్ఘికారాతు దీర్ఘికా।
కుల్యా విధూతతోయాశ్చ తటాకాః పరికీర్తితాః॥ (8)

"పైన పేర్కొన్న 3,4 లుగా పేర్కొన్న శ్లోకములు వరహమిహిరాచర్యకృత **'జలార్గళ శాస్త్రము'** నుండి గ్రహింపబడినవి."ద్వార రహితంబుగ నుండిన **కూపం**బనియు, ఒక ద్వారంబుండిన **వాపి** యనియు, ననేక ద్వారంబులు గలిగియుండిన **పుష్కరిణి** యనియు, దీర్ఘాకారంబు గలదిగ నుండిన **దీర్ఘిక**యనియు, జలప్రవేశ నిర్గమన మార్గంబులు గలిగి సమృద్ధిగ నుదకంబులుండునది **తటాకం**బనియు చెప్పంబడు". – *వావిళ్ళ వారి ప్రతి.*

ఆ) **హంసాః :– >** *ఉణాదిసూత్రమ్ (3-62)*

1) వృతౄదివచివసిహనికమికషిభ్యః సః।
*(వర్షమ్–తర్షః–వత్సః–వక్షః–వత్సమ్–***హంసః***–కంసః–కక్షమ్).*

2) *హన్తీతి హంసః, నిర్లోభః సూర్యః పక్షిభేదోఽశ్వభేదః శరీరస్థో వాయుర్వా।*

3) శ్లో॥ *ఏతత్ తద్ ధృతరాష్ట్రచక్రసదృశం మేఘాన్ధకారం నభో*
హృష్టో గర్జతి చాతిదర్పితబలో దుర్యోధనో వా శిఖీ।
అక్షద్యూతజితో యుధిష్ఠిర ఇవాధ్వానం గతః కోకిలో
హంసా *స్సంప్రతి పాణ్డవా ఇవ వనాదజ్ఞాతచర్యాం గతాః॥*

మృచ్ఛకటికమ్ *(5-6)* – ".....ఇప్పుడు హంసలు పాండవులవలె జలాశయము (ద్వైతవనము) నుండి అజ్ఞాతవాసమును (మానససరోవర నివాసము – విరాటనగర నివాసము) పొందినవి."

5) క్రియారూపములు:– 1) అధ్యాస్యన్తి – ఆఙ్ – ఉపసర్గ.

1) ధ్యై–చిన్తాయామ్, ధ్యానించుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లృట్ – ప్రథమపురుషబహువచనమ్, అధ్యాస్యతి–అధ్యాస్యతః–**అధ్యాస్యన్తి.**

6) అలంకారములు:– ఇందు మేఘుని రాక గుర్తించియు, వీక్షించియు, ఆ హంసలు,

మానససరోవరము వంకకు బోవనుద్యమించుట లేదనుట 'విశేషోక్త్యలంకారము'గా చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *గుణజాతిక్రియాదీనాం యత్తు వైకల్యదర్శనమ్।*
విశేషదర్శనాయైవ సా విశేషోక్తిరిష్యతే॥ – కావ్యదర్శః *2-323*

"వర్ణనీయ వస్తువునందున్న విశేషమును చూపుటకొఱకే, గుణజాతిక్రియలయొక్క ఏ వైకల్యమును చూపుట కలదో, అది విశేషోక్త్యలంకారముగ అంగీకరింపబడుచున్నది"

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఇతఃపరం చతుర్భిః శ్లోకైరభిజ్ఞానాన్తరమాహ – వాపీతి । అస్మిన్ మదీయాగారే మరకతశిలాభిర్బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా । విదూరే భవా వైదూర్యాః । "విదూరాఞ్ఞ్యః" (పా. 4.3.74) ఇతి ఞ్యప్రత్యయః। వైదూర్యాణాం వికారా వైదూర్యాణి । వికారార్థేఽణ్ప్రత్యయః। స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాలాని యేషాం తైర్హైమైః సౌవర్ణైర్వికచకమలైశ్ఛన్నా వాపీ చ । అస్తీతి శేషః। యస్యా వాప్యాస్తోయే కృతవసతయః కృతనివాసా హంసాస్త్వాం మేఘం ప్రేక్ష్యాపి వ్యపగతశుచో వర్షాకాలేఽపి వ్యపగత కలుషజలత్వాద్వీతదుఃఖాః సన్తః సంనికృష్టం సంనిహితమ్, సుగమమపీత్యర్థః । మానసం మానససరో నాధ్యాస్యన్తి నోత్కణ్ఠయా స్మరిష్యన్తి। "ఆధ్యానముత్కణ్ఠాపూర్వకం స్మరణమ్" ఇతి కాశికాయామ్ ॥ 72 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–వాపీ చాస్మిన్నితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! యస్మిన్ దక్షిణద్వారే కల్పవట ఉక్తః। అస్మిన్నుద్యానే వాపీ చ త్వయా మరకతశిలాభిర్వద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః, స్నిగ్ధాని వైదూర్యనిర్మితాని నాలాని యేషామ్, తైస్తు హేమైః కమలైచ్ఛన్నా చాలక్ష్యా ప్రకర్తవ్యా। సా చ యస్మిన్ పతిత్వా కాకశ్చతుర్భుజః సన్ వైకుణ్ఠం గతస్తద్రోహిణీకుణ్డమ్ । దేవస్నానదినే యతో వార్యుద్ధరన్తి, స ఉత్తరద్వారస్థసువర్ణాఖ్య కూపో వా । యస్యా రోహిణ్యాఖ్యాయా సువర్ణాఖ్యాయా వా వాప్యాస్తోయే తోయోపలక్షితే తటే కృతవసతయో హంసాః సన్యాసినః త్వాం సంసన్నికృష్టం న అసన్నికృష్టమేవ । త్వద్ భక్త్యా ఆవిర్భూతం దారుబ్రహ్మస్వరూపిణం మాం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా వ్యపగతశుచః సన్తః ధ్యాస్యన్తి అపి నా ధ్యానమపి న కరిష్యన్తి । ధ్యానస్య హి ఉత్తమప్రయోజనం మోక్షః । స తద్రోహిణీకుణ్డే స్నాత్వా మాం పశ్యతః యది వా జ్యైష్ఠయాం స్వర్ణకూపోదకైః స్నాప్యమానం పశ్యతః సద్యో భవతి । తదా కాన్తారే సేత్స్యతా వాతముత్పాదయిషతా వా తేన ధ్యానేన కిం ప్రయోజనమితి తన్న న కరిష్యన్తీత్యర్థః । సంసన్నికృష్టమితి। ప్రసముపోదాం పాదపూరణ ఇతి వ్యాకరణాన్తరప్రసిద్ధ్వి– ర్భావస్య నఞాదయేన సమాసః (?) । తు అవధారణే । ఆం విస్మయే । సన్నికృష్టదారుబ్రహ్మ ప్రేక్ష్య, మానసం మనోగమ్యమౌపనిషదం న ధ్యాస్యన్తి ॥ 72 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ లక్షణాన్తరమాహ –– వాపీ చాస్మిన్నిత్యాదినా । 'వాపీ తు దీర్ఘికా' ఇత్యమరః । స్వచ్ఛవారిపూరితత్వాత్ పరభాగశోభార్థం శ్యామలగారుత్మతరత్న శిలాఘటితావతరణమార్గా । హైమైః సువర్ణమయైః, దివ్యదేశప్రభావాత్తథాత్వేనోత్పద్యమానైః స్ఫీతాః సమృద్ధాః । కమలముకులైః పద్మకోశైః । ముకులోపాదానమనుదినవికాసినాం

కమలానామవిచ్ఛేదధ్వననార్థమ్ । మత్ప్రియయా మత్సమాగమఫలసిద్ధయే దేవతార్చనాయ నిత్యమేవ వికసితమాత్రేషు కమలేష్వాక్షిప్తేషు ముకులమాత్రావశిష్టత్వం ముకులశబ్దేన ద్యోత్యతే, 'బలివ్యాకులా వా' ఇత్యుపర్యుక్తేః । అవశిష్టముకులబాహుల్యాదేవ సమృద్ధేతి చోచ్యతే। దీర్ఘవైదూర్యనాలైః అగాధజలతయా బహ్వాయామైర్వైదూర్యరత్నస్వరూపైర్దణ్డైర్విశిష్టైః । వైదూర్యనాలత్వమపి దివ్యత్వాత్స్వాభావికమ్ । తీరే తటగతలతామణ్డపాదిషు । తోయ ఇతి వా పాఠః, జలగతనలినీదలాదిషు । కృతవసతయః కల్పితకులాయాః । అనేన తత్ర తేషాం స్థిరత్వబుద్ధిః ప్రకాశ్యతే । మానసం బ్రహ్మణా మనసా నిర్మితం దివ్యం సరో మాన సాఖ్యమ్ । అనేన ప్రసిద్ధానాం గభీరమధురస్వచ్ఛత్వాదీనాం తద్గుణానాం ప్రతీతిః । సంనికృష్టమ్ అత్యాసన్నదేశస్థితమితి, అనాదరేణైవ న తు దూరత్వాదితి ద్యోత్యతే । న ధ్యాస్యన్తి న తు గమిష్యన్తి, మనసాపి న చిన్తయిష్యన్తీత్యర్థః । త్వామపి ప్రేక్ష్య భారతభాగే జలకలుషీకారాదినా శోకహేతుత్వాదుత్సారకం భవన్తం దృష్ట్వాపి । వ్యపగతశుచః విశేషేణ నిరస్తశోకాః శోకకారణస్య జలకాలుష్యశఙ్కాదేర్దూరోత్సారితత్వాత్ । అగాధత్వాదితి హేతుః ప్రతీయమానో గ్రాహ్యః । అత్ర విశేషోక్త్యలఙ్కారః । కారణసామగ్ర్యే కార్యానుత్పాద ప్రతిపాదనాత్ ॥72 ॥

శ్లో॥ తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైరిన్ద్రనీలైః
క్రీడాశైలః కనకకదలీవేష్టనప్రేక్షణీయః।
మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ
ప్రేక్ష్యోపాన్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి॥ **73**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్యాః, +తీరే, రచిత–శిఖరః, పేశలైః,+ఇన్ద్రనీలైః,
క్రీడా–శైలః, కనక–కదలీ–వేష్టన–ప్రేక్షణీయః।
మత్+గేహిన్యాః, ప్రియః, ఇతి, సఖే!, చేతసా, కాతరేణ,
ప్రేక్ష్య,+ఉపాన్త–స్ఫురిత–తడితమ్, త్వామ్, తమ్, ఏవ, స్మరామి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

తస్యాః = ఆ నడబావియొక్క,
తీరే = గట్టున,
పేశలైః = నిర్మలమైన,
ఇన్ద్రనీలైః = ఇంద్రనీలమణులచే,
రచిత–శిఖరః = పొదిగిన శిఖరము గలదియు,
కనక.....ప్రేక్షణీయః = బంగారు అరటి ఆవరణములచే చూడదగినది యగు,
క్రీడా–శైలః = విహార యోగ్యమగు శిలాప్రాంతము, (అస్తి)
హే సఖే! = ఓ మిత్రమా!

ఉపాన్త-స్ఫురిత-తడితమ్= పార్శ్వములయందు ప్రకాశించునట్టి మెఱుపులుగల,
త్వామ్ = నిన్ను,
ప్రేక్ష్య = చూచి,
మద్గేహిన్యాః = నా యిల్లాలికి,
ప్రియః ఇతి = ఇష్టమైనదను కారణముచేత,
తమ్ ఏవ = దానినే
కాతరేణ = భీతినొందిన,
చేతసా = మనస్సుతో,
స్మరామి = తలంచుచుంటిని.

తాత్పర్యము: – ఓ మేఘుడా! ఆ నడబావియొక్క గట్టున నిర్మలమైన ఇంద్రనీల మణులచే పొదిగిన శిఖరము గలదియు, బంగారు అరటి ఆవరణములచే చూడదగినది యగు విహార యోగ్యమగు శిలాప్రాంతము (కలదు). ఓ మిత్రమా! పార్శ్వములయందు ప్రకాశించు నట్టి మెఱుపులు గల నిన్ను చూచి నా యిల్లాలికి ఇష్టమైన దనుకారణముచేత దానినే భీతినొందిన మనస్సుతో తలంచుచుంటిని.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు: –

తస్యాః–(ష.ఏ.), తీరే–(స.ఏ.), పేశలైః–(తృ.బ.), ఇన్ద్రనీలైః–(తృ.బ.), రచితశిఖరః –(ప్ర.ఏ.),కనక...ప్రేక్షణీయః–(ప్ర.ఏ.), క్రీడాశైలః–(ప్ర.ఏ.), హే సఖే!–(సం.ప్ర.ఏ), ఉపాన్తస్ఫురితతడితమ్–(ద్వి.ఏ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), ప్రేక్ష్య–(కృత్తు), మద్గేహిన్యాః–(ష.ఏ.), ప్రియః–(ప్ర.ఏ.), ఇతి–(అవ్య.), తమ్–(ద్వి.ఏ.), ఏవ–(అవ్య.), కాతరేణ–(తృ.ఏ.), చేతసా–(తృ.ఏ.), స్మరామి–(క్రియ).

2) సమాసములు: –

అ) రచితాని శిఖరాణి యస్య సః, రచితశిఖరః, (బహువ్రీహిః).
ఆ) కనకస్య కదల్యః, కనకకదల్యః, తాసాం వేష్టనమ్, కనకకదలీవేష్టనమ్, (ష.త.), తేన ప్రేక్షణీయః, (తృ.త.) కనక....ప్రేక్షనీయః.
ఇ) క్రీడార్థః శైలః, క్రీడాశైలః, (మధ్యమపదలోపీ సమాసః).
ఈ) మమ గేహినీ, మద్గేహినీ (ష.త.), తస్యాః, మద్గేహిన్యాః.
ఉ) ఉపాన్తేషు స్ఫురితతడిత్, (స.త.), ఉపాన్తస్ఫురితతడిత్, తమ్.

3) పాఠాంతరములు: – 1) తస్యాః>యస్యాః, 2) రచిత > విహిత, నిచిత, 3) కదలీవేష్టన> కదలీవేషనః, 4) స్ఫురితతడితమ్ > స్ఫుటితతడితమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **ఇంద్రనీలైః** శ్లో॥ *వజ్రం ముక్తా ప్రవాళఞ్చ – గోమేదశ్చేంద్రనీలకః।*
వైడూర్యం పుష్పరాగశ్చ – పాచిర్మాణిక్యమేవ చ॥
మహారత్నా చైతాని ...... – శుక్రనీతిసారము 4.2.41.

"నవమహారత్నములలో ఇంద్రనీలమొకటిగా పేర్కొనబడినది. ఇచట నవమహారత్నములుగా పేర్కొనబడిన విక్రమార్కుని సభలోని వివిధశాస్త్రపండితులను స్మరించుట కడుముదావహమగును."

శ్లో॥ ధన్వన్తరిః క్షపణకామరసింహశఙ్కువేతాళభట్టఘటకర్పరకాళిదాసాః।
ఖ్యాతో వరాహమిహిరో నృపతేః సభాయాం రత్నాని వై వరరుచిర్నవ విక్రమస్య॥

ఆ) **తడితమ్ :- >** *ఉణాదిసూత్రమ్ (1-98)* 1) *తాడేర్ణిలుక్ చ । తడిత్ ।*

2) *తాడయతి పీడయతీతి తడిత్, విద్యుద్వా । ప్రత్యయలక్షణేన ణిలోపేఽపి వృద్ధిః స్యాదితి లుగ్విధీయతే । - శ్రీస్వామిదయానన్దసరస్వతివారు.*

3) *శ్లో॥ శమ్పా చపలా క్షణికా శతహ్రదా హ్లాదినీ **తడిద్విద్యుత్।***
సౌదామిన్యచిరాంశుః ప్రాజ్ఞైరైరావతీ చ విజ్ఞేయా॥ (60) హలాయుధకోశః

4) *శ్లో॥ శంపా శతహ్రదాహ్రాదిన్యైరావత్యః క్షణప్రభా।*
తడిత్సౌదామనీవిద్యుచ్చఞ్చలా చపలా అపి ॥ - అ.కో. 1.3.9.*

5) *డలయోరేకత్వాత్, **'తలిత్'** అపి.*

6) *శ్లో॥ ఇన్దీవరశ్యామతనుర్నృపోఽసౌ - త్వం రోచనాగౌరశరీరయష్టిః।*
*అన్యోన్యశోభా పరివృద్ధయే వాం - యోగ**స్తటిత్తో**యదయోరివాస్తు॥*

రఘువంశమ్ (6-65) > "నల్లకలువవలె నీలవర్ణశరీరముగలవాడీ రాజు. గోరోచనమువలె పచ్చనగు దండమువంటి శరీరము కలదానవు నీవు. మేఘము మెఱుపుల కలయికవలె మీ ఇరువురి సంయోగము మీ అన్యోన్యశోభను అభివృద్ధి పఱచుటకే యగును.

ఇ) **ఇతి :-** *అవ్యయకోశః (195)*

1) *ఇతి హేతు ప్రకారస్వరూప సమాప్తి వివక్షానియమశబ్దప్రాదుర్భావైవమర్థేషు।*
(హేతౌ-ప్రకారే-స్వరూపే-సమాప్తౌ-వివక్షానియమే-శబ్దప్రాదుర్భావే-ఏవమర్థే)

2) *ప్రకర్ష-వ్యవస్థా-ప్రకృతి-వక్ష్యమాణపరామర్శ-సముచ్చయ-ఆద్యర్థ- నిదర్శన-అవధారణ-ప్రత్యక్ష-మాన-ప్రకాశాదయోఽప్యస్యార్థత్వేన కోశేషు నిర్దిష్టాః॥*

*శ్లో॥ వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం-ప్రత్యగ్రహీ**త్సేతి** నన్దతు స్తౌ।*
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం-ప్రసాదచిహ్నాని పురః ఫలాని॥

రఘువంశమ్ 2-22 >"ఆ నందినీ ధేనువు **'తన లేగదూడను చూడవలెను, పాలీయవలెను'** అను కారణముచేత ఉవ్విళ్ళూరుచున్నప్పటికి తన కా రాజదంపతులు చేయు పూజను ప్రశాంతముగ స్వీకరించెను."

5) క్రియారూపములు:- 1) **స్మరామి**

1) స్మృ-చిన్తాయామ్-స్మరించుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్ - ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, **స్మరామి**-స్మరావః-స్మరామః.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'తమేవ స్మరామి' అనుచోట స్మరణాలంకారమును, 2) 'ఇంద్రనీలైః రచితశిఖరః' అనుచోట 'ఉదాత్తాలంకారము'ను, 3) పై రెండింటి యొక్క అంగాంగిభావమున 'సంకరాలంకారము'ను చెప్పదగును.

1) ***స్మరణాలంకారలక్షణమ్:–*** *"సదృశానుభవాద్వస్త్వన్తరస్మృతిః స్మరణమ్."*

2) ***ఉదాత్తాలంకారలక్షణమ్:–*** *"సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్తమ్."*

3) క్షీరనీరన్యాయేన తు ***సంకరః।*** – *అలంకారసర్వస్వమ్ – (శ్రీరాజనకరుయ్యకః)*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తస్యా ఇతి । తస్యా వాప్యాస్తీరే పేశలైశ్చారుభిః । "చారౌ దక్షే చ పేశలః" ఇత్యమరః । ఇన్ద్రనీలై రచితశిఖరః, ఇన్ద్రనీలమణిమయశిఖర ఇత్యర్థః। కనక కదలీనాం వేష్టనేన పరిధానా ప్రేక్షణీయో దర్శనీయః క్రీడాశైలః, అస్తీతి శేషః । హే సఖే! ఉపాన్తేషు ప్రాన్తేషు స్ఫురితాస్తడితో యస్య తత్తథోక్తమ్ । ఇదం విశేషణం కదలీసామ్యార్థ ముక్తమ్। ఇన్ద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావికమిత్యనేన సూచ్యతే । త్వాం ప్రేక్ష్య మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః। తస్య శైలస్య మద్గృహిణీప్రియత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః । కాతరేణ భీతేన చేతసా । భయం చాత్ర సానన్దమేవ । "వస్తూనామనుభూతానాం తుల్యశ్రవణ దర్శనాత్ । శ్రవణాత్కీర్తనాద్వాపి సానన్దా భీర్యథా భవేత్ ॥" ఇతి రసాకరే దర్శనాత్ । తమేవ క్రీడాశైలమేవ స్మరామి । ఏవకారో విషయాన్తరవ్యవచ్ఛేదార్థః । సదృశవస్త్వనుభవా దిష్టార్థస్మృతిర్జాయత ఇత్యర్థః । అత ఏవాత్ర స్మరణాఖ్యోఽలఙ్కారః । తదుక్తమ్ –– "సదృశానుభవాదన్యస్మృతిః స్మరణముచ్యతే" ఇతి । నిరుక్తకారస్తు –– "త్వాం తమేవ స్మరామి" ఇతి యోజయిత్వా మేఘే శైలత్వారోపమాచష్టే, తదసఙ్గతమ్, అసద్వ్యారారోపస్య పురోవర్తిన్యనుభవాత్మకత్వేన 'స్మరతి' శబ్దప్రయోగానుపపత్తేః శైలత్వభావనాస్మృతిరిత్యపి నోపపద్యతే । భావనాయాః స్మృతిత్వే ప్రమాణాభావాదనుభవాయోగాత్సాదృశ్యోపన్యాసస్య వైయర్థ్యాచ్చ విసదృశేఽపి శాలగ్రామే హరిభావనాదర్శనాదితి ॥ 73 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–తస్యాస్తీరేతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న ! తస్యా రోహిణ్యాఖ్యాయా వాప్యాస్తీరే పేశలైః సున్దరైరిన్ద్రనీలమణిభిః రచితశిఖరః । మద్గేహిన్యాః సరస్వత్యాః ప్రియః క్రీడాశైలః త్వయా లక్ష్యః । తథా । కనకం హిరణ్యం కః ప్రకారః కశిపుర్యస్య స హిరణ్యకశిపుః । తం దలితం శీలమస్యేతి కనకకదలీ నృసింహః । స వేష్టనే తత్ర ప్రేక్షణీయస్త్వయా లక్ష్యః । యం వైష్ణవా ముక్తిమణ్డపం వదన్తి । యత్ర జీవన్ముక్తా తజ్జన్మాన్తరోపచితవాగ్దేవతా– రాధనాః సరస్వత్యాః పుత్రకల్పా నివసన్తి । "కం శిరో జలమాఖ్యాతం కం సుఖే చ ప్రకీర్తితమ్ । కశ్చాత్మన సమాఖ్యాతః కః ప్రకారోఽ ప్యుదాహృతః"। ఇతి హేతోః కాతరేణ కదాత్వముత్పస్యసే కరిష్యసీత్యుత్కణ్ఠయాఽధీరేణ చేతసా సోఽహం ఖే ఆకాశేఽత్యుచ్చత్వే– నోపాన్తస్ఫురితతడితం తం శైలం నీలాద్రిపాదం ప్రేక్ష్య త్వామేవ స్మరామి । అయం ప్రత్యన్తపర్వతో ముక్తమణ్డపః కర్తుం యోగ్యః । తస్య కర్తా ఇన్ద్రద్యుమ్నో మహారాజ ఏవ భవిష్యతీతి త్వదుత్పత్తేః ప్రాగేవాహం త్వాం స్మరామీత్యర్థః । స్వర్ణకూపపక్షే । మద్గేహిన్యాః మహాలక్ష్మ్యాః ప్రియః లక్ష్మీ–నారాయణైకాన్తమణ్డపః స। తత్ర పాశ్చాత్యమహాప్రసాదవేష్టనస్థో నరసింహః ప్రేక్షణీయః । అన్యత్సమానమ్ ॥ 73 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ పునర్లక్షణాన్తరమాహ -- తస్యా ఇతి । తస్యాః వాప్యాః తీరే తరలతరఙ్గసఞ్జాతసఙ్గీతలీలాగురోః కనకకమలపరిమలమిలనదుర్లలితస్య రతిఖేదనోదిన స్తదీయవాయోరుపసేవనాయ, మధురకూజితోత్తేజితమదనానాం మధుమదచపలానాం హంససారసకాదమ్బకోకలోలమ్బప్రభృతీనాం విహగానాం విహారవిలోకనవినోదనాయ చ, తత్తటనికటే నివేశిత ఇత్యర్థః । విహితశిఖరః విశ్వకర్మనిర్మితశృఙ్గః । పేశలైః నిర్దోషతయా గుణవత్తయా చ రమణీయైః । 'చారౌ దక్షే చ పేశలః' ఇత్యమరః । ఇన్ద్రనీలైః ఇన్ద్రనీలాఖ్యైః శిలావిశేషైః । బహువచనేన శిఖరబాహుల్యమ్, నిర్మాణవైవిధ్యం చ ప్రతీయతే । విహితశిఖర ఇత్యనేన కటకకన్దరాదీనామపి రత్నాన్తరనిర్మితత్వం ప్రకాశ్యతే, అన్యథా విహిత ఇత్యేతావ దేవ వక్తవ్యం స్యాత్ । కనకకదలీవేష్టనప్రేక్షణీయః హేమామ్భోజవత్ కనకమయత్వే- నోత్పన్నానాం కదలీనాం పరివేషేణ దర్శనీయః । తటాదీనామున్నతనిరన్తరేణ కపిలత్విషా కదలీవనేన పరితస్తిరోహితత్వాదుపరి గతానాం నీలరుచాం శిఖరాణామేవ దృశ్యతయా తటిత్వద్దర్శనేన తత్స్మరణోక్తిః । మద్గేహిన్యాః మద్గృహస్వామిన్యాః । అనేన తద్ద్రవ్యానురోధేన తన్నిర్మాణమ్, ప్రతిదినం తస్యాస్తస్మిన్నుపస్కరణపరిరక్షణప్రయత్నశ్చ ధ్వన్యతే । ప్రియ ఇతి ప్రకృష్టసమ్భోగస్థానతయా వల్లభ ఇది హేతునా తత్ప్రియత్వేన మమ తస్మిన్ సవిశేషః పక్షపాత ఇతి భావః। సఖే ఇతి, మత్ప్రియకారిణా త్వయా ప్రథమతః సోఽవశ్యం ప్రత్యవేక్షణీయ ఇతి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే । కాతరేణ అతిస్నేహావిష్టత్వాత్తత్తదనిష్టమశనిపాత చణ్డవాతాదికముత్ప్రేక్ష్య సభయేనేత్యర్థః। ఉపాన్తస్ఫురితతటితం ప్రాన్తే ప్రకాశమాన విద్యుల్లతమ్ । తటితః కదలీసాదృశ్యాత్, తవ చేన్ద్రనీలశిఖరసామ్యాత్, తమేవ స్మరామి తాదృశం క్రీడాశైలమేవ భావయామి, న పునరన్యత్ర క్వచిన్మనో ధావతీత్యర్థః । తతశ్చ పునర్గృహగమనే తమక్షతం తథావిధమేవ తయా సహ అపి నామ పశ్యేయమ్ । ఇత్యౌత్సుక్యం ధ్వన్యతే । స్మరణం చాత్రాలఙ్కారః ॥ 73 ॥

శ్లో॥ రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః
ప్రత్యాసన్నౌ కురవకవృతేర్మాధవీమణ్డపస్య।
ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ
కాంక్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మనాస్యాః॥ 74

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- రక్త+అశోకః,+చల-కిసలయః, కేసరః,+చ,+అత్ర, కాన్తః,
ప్రత్యాసన్నౌ, కురవక-వృతేః,+మాధవీమణ్డపస్య।
ఏకః, సఖ్యాః,+ తవ, సహ, మయా, వామ-పాద+అభిలాషీ
కాంక్షతి, + అన్యః, వదన-మదిరామ్, దోహద-ఛద్మనా,+అస్యాః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

అత్ర	=	ఆ క్రీడాశైలమునందు,
కురవక–వృతేః	=	ఎఱ్ఱగోరింట వృక్షావరణము గల,
మాధవీమణ్డపస్య	=	అతిముక్తలతాగృహమునకు,
ప్రత్యాసన్నౌ	=	సమీపమున గల
చల–కిసలయః	=	చలించుచున్న చిగురుటాకులు గల,
రక్త+అశోకః	=	అశోకవృక్ష విశేషము,
కాన్తః	=	మనోహరమగు,
కేసరః	=	వకుళ వృక్షము,
(స్తః)	=	(కలవు),
ఏకః	=	వానిలో నొకటియగు 'రక్తాశోకము',
మయా సహ	=	నాతోపాటు,
తవ	=	నీయొక్క,
సఖ్యాః	=	నెచ్చెలియొక్క,
వామ–పాదాభిలాషీ	=	వామపాదతాడన సుఖమును కోరుచున్నది.
అన్యః	=	రెండవదగు వకుళవృక్షము,
దోహద–ఛద్మనా–	=	దోహద క్రియ నెపముచే,
అస్యాః	=	ఈ నా ప్రియురాలియొక్క
వదనమదిరామ్	=	గండూషమద్యమును
కాంక్షతి	=	కాంక్షించుచున్నది.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ క్రీడాశైలమునందు, ఎఱ్ఱగోరింట వృక్షావరణము గల అతిముక్త లతాగృహమునకు సమీపమున గల చలించున్న చిగురుటాకులు గల అశోకవృక్ష విశేషము, మనోహరమగు వకుళవృక్షము కలవు. వానిలో నొకటి యగు 'రక్తాశోకము' నాతోపాటు నీయొక్క నెచ్చెలియొక్క వామపాదతాడన సుఖమును కోరుచున్నది. రెండవదగు వకుళ వృక్షము దోహదక్రియ నెపముచే ఈ నా ప్రియురాలియొక్క గండూష మద్యమును కాంక్షించుచున్నది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

అత్ర–(అవ్య.), కురవకవృతేః–(ష.ఏ.), మాధవీమణ్డపస్య–(ష.ఏ.), ప్రత్యాసన్నౌ–(ద్వి.ద్వి.), చలకిసలయః–(ప్ర.ఏ.), రక్తాశోకః–(ప్ర.ఏ.), కాన్తః–(ప్ర.ఏ.), కేసరః–(ప్ర.ఏ.), ఏకః–(ప్ర.ఏ.), మయా–(తృ.ఏ.), సహ–(అవ్య.), తవ–(ష.ఏ.), సఖ్యాః–(ష.ఏ.), వామపాదాభిలాషీ–(ప్ర.ఏ.), అస్యాః–(ష.ఏ.), వదనమదిరామ్–(ద్వి.ఏ.), కాంక్షతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) చలాని కిసలయాని యస్య సః (బహువ్రీహిః), చలకిసలయః.

ఆ) కురవకా ఏవ వృతిః యస్య సః, కురవకవృతిః, (బహువ్రీహిః), తస్య, కురవకవృతేః

ఇ) మాధవీనాం మణ్డపః, తస్య (ష.త.), మాధవీమణ్డపస్య.

ఈ) వామశ్చాసౌ పాదః, (కర్మధారయః), తమ్ అభిలషతీతి తచ్ఛీలః, వామపాదాభిలాషీ, (ఉపపదసమాసః).

ఉ) వదనస్య మదిరా, తామ్, (ష.త.), వదనమదిరామ్.

ఊ) దోహదస్య ఛద్మ, (ష.త.), తేన దోహదచ్ఛద్మనా.

3) పాఠాంతరములు:- 1) కిసలయః>కిశలయః, 2) చాత్ర>తత్ర, 3) ప్రత్యాసన్నౌ> ప్రత్యాసన్నే, ప్రత్యాసన్నః, 3) కురవక>కురువక, 4) కాంక్షత్యన్యః>వాంఛత్యన్యః, 5) వదనమదిరామ్>వదనమదిరాః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **దోహదః**

1) *శ్లో॥ "దోహదం దౌర్హృదం శ్రద్ధా లాలసా చ సమాః స్మృతాః॥" - హ.కో.(498)*

2) *i) దోహమాకర్షం దదాతీతి। ii) దోహమాకర్షణం దదాతీతి । దోహ+దా+ 'ఆతోఽ నుపసర్గే కః' - ఇతి క ।*

3) *శ్లో॥ ఇష్టేన పూర్తేన నలస్య వశ్యా-స్స్వర్భోగమత్రాపి సృజన్త్యమర్త్యాః।*
*మహీరుహా **దోహద**సేకశక్తే-రాకాలికం కోరకముద్గిరన్తి॥ -నై.చ.3.21 ఆ.సా.అ.*

"...... దేవతలు భూలోకమున నలునకు స్వర్గసుఖమును కల్పించుచున్నారు. అదెట్లన వృక్షములు దోహద ద్రవ్యములచేతను, నీరుపోయుటచేతను అకాలమందు మొగ్గను వెళ్ళగ్రక్కుచున్నవిగదా!"

4) *శ్లో॥ కుసుమం కృత**దోహద**స్త్వయా - యదశోకోఽ యముదీరయిష్యతి।*
అలకాభరణం కథం ను తత్ - తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతామ్॥

రఘువంశమ్ 8.62 > *అజవిలాపము* > "నీవు పాదతాడనరూపమున దోహదక్రియను నిర్వర్తించిన ఏ అశోకపు వృక్షపు పూవు, నీ కురులలో ఆభరణమైనదో, నేడు ఆ అశోకవృక్షపుపూవులను నీకు నివాపమునందు పూమాలగా సమర్పించుట ఎట్లు?"

- (నివాపః-పితృదేవతలకిచ్చు అర్ఘ్యాదులందు)

5) a) *... అథ దోహదమ్ । ఇచ్ఛా కాంక్షా స్పృహేహా తృడ్వాఞ్ఛా లిప్సా మనోరథః కామోఽ భిలాషస్తర్షశ్చ..... (అమరము)*

b) ***'దోహదో**గర్భలక్షణే । అభిలాషే తథా గర్భే' ఇతి హైమః.*

6) *శ్లో॥ తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతమ్।*
*పుష్పాద్యుత్పాదకం **దోహదం** స్యాత్తు తత్క్రియా॥*

ఆ) **రక్తాశోకః**

1) శ్లో॥ *ప్రసూనకైరశోకస్తు-శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా।*
బహుసిద్ధికరః శ్వేతో-రక్తోఽ త్ర స్మరవర్ధనః॥

2) శ్లో॥ **రక్తాశోక**రుచా విశేషితగుణో బిమ్బాధరాలక్తకః
ప్రత్యాఖ్యాతవిశేషకం **కురవకం** శ్యామావదాతారుణమ్।
ఆక్రాన్తా తిలకక్రియాపి తిలకై ర్లగ్నద్విరేఫాఞ్జనైః
సావజ్ఞేవ ముఖప్రసాధనవిధౌ శ్రీర్మాధవీ యోషితామ్॥ -మా.మి. 3-5

"రక్తాశోకవృక్షముల కాంతి దొండపండువంటి అధరోష్ఠమునందలి లత్తుక గుణమును అతిశయించుచున్నది. కృష్ణ, శ్వేత, అరుణ వర్ణముగల కురవక పుష్పము చెక్కిళ్ళయందలి అలంకరణములను తిరస్కరించుచున్నది. తుమ్మెదలనెడు కాటుక అంటిన తిలకపుష్పములు స్త్రీల తిలకపుతీరును కూడ అధిగమించుచున్నవి...."

5) క్రియారూపములు:- 1) **కాంక్షతి**

1) కాఙ్క్షి (కాఙ్క్ష) కాఙ్క్షాయామ్-కోరుట, భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **కాంక్షతి** - కాంక్షతః - కాంక్షన్తి

6) అలంకారములు:- ఇందు సహోక్త్యలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:- శ్లో॥***సహోక్తిః సహభావశ్చేద్భాసతే జనరఞ్జనః।***
దిగన్తమగమత్తస్య కీర్తిః ప్రత్యర్థిభిః సహ॥ - కువలయానన్దః *(21)*

శ్లో॥ *అలఙ్కారేషు బాలానామవగాహనసిద్ధయే।*
లలితః క్రియతే తేషాం లక్ష్యలక్షణసంగ్రహః॥ (4) అనునది శ్రీదీక్షితులవారి ఆకాంక్ష.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- రక్తేతి । అత్ర క్రీడాశైలే కురవకా ఏవ వృతిరావణం యస్య తస్య । మధౌ వసన్తే భవా మాధవ్యస్తాసాం మణ్డపస్తస్యాతిముక్తలతాగృహస్య। "అతిముక్తః పుణ్డ్రకః స్యాద్వాసన్తీ మాధవీ లతా" ఇత్యమరః। ప్రత్యాసన్నౌ సంనికృష్టౌ చలకిసలయ శృఙ్ఖలపల్లవః । అనేన వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాఞ్జలిత్వం వ్యజ్యతే । రక్తాశోకః, 'రక్త' విశేషణం తస్య స్మరోద్దీపకత్వాదుక్తమ్ । "ప్రసూనకైరశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా। బహుసిద్ధికరః శ్వేతో రక్తోఽత్ర స్మరవర్ధనః ।" ఇత్యశోకకల్పే దర్శనాత్ । కాన్తః కమనీయః కేసరో బకులశ్చ। "అథ కేసరే । బకులో వఞ్జులః" ఇత్యమరః । స్త ఇతి శేషః । ఏకస్తయోరన్యతరః। ప్రాథమికత్వాదశోక ఇత్యర్థః । మయా సహ తవ సఖ్యాః, స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః। వామపాదాభిలాషీ, దోహదచ్ఛద్మనేత్యత్రాపి సమ్బన్ధనీయమ్। స చాహం చ, అభిలాషిణా-విత్యర్థః। అన్యః కేసరః । దోహదో వృక్షాదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యమ్। "తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతమ్ । పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదః స్యాత్తు తత్క్రియా ॥" ఇతి శబ్దార్ణవే । తస్య ఛద్మనా వ్యాజేన । "కపటోఽస్త్రీ వ్యాజ దమ్భోపధయశ్ఛద్మ కైతవే" ఇత్యమరః । అస్యాస్తవ సఖ్యా వదనమదిరాం గణ్డూషమద్యం కాఙ్క్షతి । 'మయా సహ' ఇత్యత్రాపీతి సమ్బన్ధనీయమ్ । అశోక-బకులయోః స్త్రీపాదతాడన గణ్డూషమదిరే దోహదమితి ప్రసిద్ధిః । "స్త్రీణాం స్పర్శాత్ప్రియఙ్గుర్వికసతి బకులః సీధుగణ్డూష సేకాత్పాదాఘాతాదశోకస్తిలకకురబకౌ వీక్షణాలిఙ్గనాభ్యామ్ । మన్దారో నర్మవాక్యాత్పటు

మృదుహసనాచ్చమ్పకో వక్త్రవాతాచ్చూతో గీతాన్నమేరుర్వికసతి చ పురో నర్తనాత్కర్ణికారః " ॥ 74 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: – రక్తాశోక ఇతి। వకస్తు వకపుష్పే స్యాత్కహ్వే శ్రీదేరేసీతి విశ్వ(?)। వక కువేర ఇవ సమృద్ధః, తస్య సమ్బోధనే హే వక ! హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! అత్రాస్మద్గోచరే మణ్డపస్య సింహాసనోపరి జగన్నాథబలభద్రసుభద్రాసుదర్శనాన్ కురు ఘటయ। కేన ప్రకారేణ కరిష్యామీత్యపేక్షాయామాహ। నోఽస్మాకం వృతేః సముదాయాత్ కే ప్రత్యాసన్ సదృశా అభవన్। ప్రతిదానే సాదృశ్యే చ ప్రతీతి సాదృశ్యే ప్రతీత్యస్యాత్పదాదిత్వాత్ కృతేరితి పఞ్చమీ (?)। మధోరపత్యం పౌత్రాదిః స్త్రీ మాధవీ సుభద్రా, రక్తా రక్తవర్ణా। తస్యా అశోకః ప్రతి సాదృశ్యమాసీత్। చలకిశలయః అశ్వత్థవృక్షః। సర ఇతి। సృతస్య క్షీరస్యోపరితనః సార్ద్రో భాగః సరః। సవర్ణేన బలభద్రస్య సదృశః। కస్య జలస్యాన్తర్మధ్యే స్యా భవేత్యర్థః। స సుదర్శనస్య సమః। ఏషాం మధ్యే ఏకోఽహం। స్తవ (?) సహ మయా మహాస్తుతియోగ్యమహాలక్ష్మ్యా తయా మమ సఖ్యా వామస్య పాదస్యాభిలాషో ఽస్మిన్నస్తీతి వామపాదాభిలాషీ। మహాలక్ష్మ్యా మమ చ వామం పాదం ప్రసమ్బాహితు మభిలషేత్యర్థః। అన్యో బలభద్రః మదిరాం కాఙ్క్షతి। తన్మద్యాభాసాయా సుధాయా ఏవ తత్త్వాత్ కథమేవం జుగుప్సితం కరోతి న వద కథయ। ఆవయోః కిఞ్చిత్కాలం నన్దగృహేఽవస్థానాత్ గోపావిమావితి కేచిద్వదన్తి। అస్యా మాధవ్యాః సుభద్రాయాః దోహం దదాతీతి దోహదో గోపః। తద్రూపచ్ఛద్మనాఽస్తి। ఏవం సుదర్శనస్యాపి ॥ 74 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ పునరతిలలితం లక్షణాన్తరమాహ -- రక్తాశోక ఇత్యాది। విద్రుమారుణకిసలయకుసుమోఽశోకతరువిశేషో రక్తాశోకః। చలకిసలయ ఇతి, మృదు పవనతరలలలితతరుణపల్లవత్వేన నయనహారితాతిశయః, ప్రియతమాకర్ణపూరాద్యుపభోగ యోగ్యత్వం చ ధ్వన్యతే। కేసరః బకులతరుః। అత్ర గృహే। అథవా క్రీడాశైలే। కాన్తః హృదయఙ్గమః, బహులపరిమలకుసుమపుఞ్జకఞ్చుకితత్వాత్, పుష్పవృక్షాణాం తన్ముఖేనైవ కాన్త్యుపపత్తేః। ప్రత్యాసన్నౌ అతినికటవర్తినౌ, ద్వారస్తమ్భత్వేనావస్థితావిత్యర్థః। కురవకవృతేః 'అమ్లానస్తు మహాసహా। తత్ర శోణే కురవకస్తత్ర పీతే కురుణ్టకః' ఇత్యమరః। కురవకరూపం భిత్తిస్థానీయమావరణం యస్య। మాధవీమణ్డపస్య। 'అతిముక్తకమిచ్ఛన్తీ వాసన్తీ మాధవీ లతా' ఇతి హలాయుధః। 'అతిముక్తకలతావలయరూపస్య లీలాగృహస్య। విలసత ఇతి శేషః। ఏకః, తయోరిత్యాయాతి, ప్రథమోక్తో రక్తాశోకః। తవ సఖ్యాః సఖిభార్యాయా అపి సఖీతి చిరన్తనవ్యవహారః, 'తవ కృష్ణ ప్రియా సఖీ' ఇతి శ్రీమహాభారతే, **'ఇత్యుక్తో వై నివవృతే దేవరాజస్తయా ద్విజ। ప్రాహ చైనామలం చణ్డి సఖి ఖేదాతివిస్తరైః॥'** ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే చ తథా వ్యవహారాత్। మయా సహ మయా సహిత ఏవ। వామపాదాభిలాషీ వామచరణతాడనలుబ్ధః। స్త్రీణాం వామపాదస్య కామనికేతనత్వేన ప్రాధాన్యమ్। సరసాలక్తకపల్లవితస్య రణితమణినూపురముఖరస్య అశోకతాడనోద్యోగినో దయితావామ–

చరణస్య సవిశేషరమణీయతయా తదానీం ప్రణిపాతాదిభిః ప్రయత్నైరాత్మనాపి శిరసి నిక్షేప్యమాణత్వాన్మయా సహేత్యుక్తిః, అథవా, ప్రణయకోపాదిషు స్వస్యాప్యనుభూత తత్తాడనత్వాత్ । కాఙ్క్షతి ప్రార్థయతే । అన్యః అనన్తరోక్తః కేసరః । వదనమదిరాం ముఖపుణ్డరీకగణ్డూషవారుణీమ్ । అత్రాపి మయా సహేత్యనుషఞ్జనీయమ్, వకులసేక ప్రారమ్భే గృహీతస్య గన్డూషమధునో మయా పూర్వమాస్వాదితత్వాదితి భావః। దోహలచ్ఛద్మనా సపది పుష్పోద్గమసాధనసంస్కారవ్యాజేన, తయోరపి తదఙ్ఘ్రిపఙ్కజస్పర్శ సుఖముఖమదిరాస్వాదయోరేవ తాత్పర్యమ్, దోహలమితి వ్యాజః, పతిదేవతాయాస్తస్యాః ప్రకారాన్తరేణ తదలాభాదిత్యర్థః । అస్యాః తవ సఖ్యాః । అశోకస్య తరుణీచరణతాడనం వకులస్య తన్ముఖమధుగణ్డూషావసేకశ్చ దోహలత్వేన కావ్యేషు ప్రసిద్ధేః,యథా కాదమ్బర్యామ్ --'మదకలితకామినీగణ్డూషశీధుసేకపులకితకులేషు అశోకతరుతాడనారణిత మణినూపుర సహస్రముఖరేషు' ఇతి । అత్ర సహోక్త్యలఙ్కారః ॥74 ॥

శ్లో॥ తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయష్టి-
ర్మూలే బద్ధా మణిభిరనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః।
తాలైః శిఞ్జావలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయా మే
యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః॥ 75

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తత్+మధ్యే, చ, స్ఫటిక-ఫలకా, కాఞ్చనీ, వాస-యష్టిః, మూలే, బద్ధా, మణిభిః,+అనతి-ప్రౌఢ-వంశ-ప్రకాశైః। తాలైః, శిఞ్జా-వలయ-సుభగైః,+నర్తితః, కాన్తయా, మే, యామ్, **అధ్యాస్తే**, దివస-విగమే, నీల-కణ్ఠః, సుహృత్,+వః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

కిఞ్చ	=	మఱియును,
తన్మధ్యే	=	ఆ రక్తాశోక కేసర వృక్షముల నడుమన,
అనతి....ప్రకాశైః	=	మరీముదరని వెదురు యొక్క ఛాయవంటి ఛాయగల,
మణిభిః	=	పచ్చలచేత,
మూలే	=	మూలమందు,
బద్ధా	=	నిర్మించబడినదియు,
స్ఫటిక-ఫలకా	=	స్ఫటికమయమగు పీఠము గలదియునగు,
కాఞ్చనీ	=	స్వర్ణవికారమైన,
వాస-యష్టిః	=	నివాసదండము, (అస్తి = కలదు),
శిఞ్జావలయ-సుభగైః	=	శిఞ్జిత ధ్వని తోడి హస్తకంకణములచే రమ్యమగు,
తాలైః	=	కరతాల ధ్వనులచేత,
మే	=	నాయొక్క

కాన్తయా = ప్రియతమచే,
నర్తితః = నర్తన మొనరింపబడు,
వః సుహృత్ = మీయొక్క మిత్రుడగు,
నీలకణ్ఠః = మయూరము,
దివస–విగమే = దినావసానమున,
యామ్ = ఏ వాసయష్టిని,
అధ్యాస్తే = అధివసించునో.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! మఱియును, ఆ రక్తాశోకకేసర వృక్షముల నడుమన మరీ ముదరని వెదురు యొక్క ఛాయవంటి ఛాయగల పచ్చలచేత మూలమందు నిర్మించ బడినదియు, స్ఫటికమయమగు పీఠముగలదియునగు స్వర్ణవికారమైన నివాసదండము కలదు. శిఞ్జితధ్వనితోడి హస్తకంకణములచే రమ్యమగు కరతాల ధ్వనులచేత నాయొక్క ప్రియతమచే నర్తన మొనరింపబడు మీయొక్క మిత్రుడగు మయూరము దినావసానమున ఏ వాసయష్టిని అధివసించునో.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

కిఞ్చ–(అవ్య.), తన్మధ్యే–(స.ఏ.), అనతి...ప్రకాశైః–(తృ.బ.), మణిభిః–(తృ.బ.), మూలే–(స.ఏ.),బద్ధా–(ప్ర.ఏ.), స్ఫటికఫలకా–(ప్ర.ఏ.), కాఞ్చనీ–(ప్ర.ఏ.), వాసయష్టిః –(ప్ర.ఏ.), శిఞ్జావలయసుభగైః–(తృ.బ.), తాలైః–(తృ.బ.), మే–(ష.ఏ.), కాన్తయా–(తృ.ఏ.), నర్తితః–(ష.ఏ.), వః–(ష.బ.), సుహృత్–(ప్ర.ఏ.), నీలకణ్ఠః–(ప్ర.ఏ.), దివసవిగమే–(స.ఏ.), యామ్–(ద్వి.ఏ.), అధ్యాస్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) తయోః మధ్యం తస్మిన్, (ష.త.), తన్మధ్యే.
ఆ) స్ఫటికం ఫలకం యస్యాః సా, స్ఫటికఫలకా, (బహువ్రీహిః)
ఇ) వాసస్య యష్టిః, (ష.త.) వాసయష్టిః.
ఈ) న అతిప్రౌఢాః,అనతిప్రౌఢాః (నఞ్), అనతిప్రౌఢాశ్చ తే వంశాః (కర్మధారయః) అనతిప్రౌఢవంశానామివ ప్రకాశో యేషాం తే, తైః, (వ్యధికరణబహువ్రీహిః) అనతి..... ప్రకాశైః.
ఉ) శిఞ్జావలయైః సుభగాః శిఞ్జావలయసుభగాః (తృ.త.) తైః, శిఞ్జా....సుభగైః.
ఊ) దివసస్య విగమః, తస్మిన్ (ష.త.), దివసవిగమే.
ఋ)నీలః కణ్ఠః, యస్య సః (బహువ్రీహిః) నీలకణ్ఠః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) తన్మధ్యే చ>తత్తన్మధ్యే, 2) స్ఫటికఫలకా>స్ఫుటితఫలికా, 3) బద్ధా>నద్ధా, 4) శిఞ్జావలయ > శిఞ్జద్వలయ, సిఞ్జద్వలయ, 5) తాలైః శిఞ్జావలయ సుభగైర్నర్తితః>సభ్రూభఙ్గే కరతలలయైర్నర్తితః, స భ్రూభఙ్గం కరతలలయైర్నర్తితః,

6) నర్తితః కాన్తయా > నర్తితైః కాన్తయా.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **మణిః –** 1) మణ్ + 'సర్వధాతుభ్య ఇన్' ఇతి ఇన్ ।

2) శ్లో॥ *రత్నం క్లీబే **మణిః** పుంసి స్త్రియామపి నిగద్యతే।*
తత్తు పాషాణభేదోఽస్తి ముక్తాది తదుచ్యతే॥ – *ఇతి భావప్రకాశః.*

3) శ్లో॥ ***మణిర్లుఠతి** పాదేషు, కాచః శిరసి ధార్యతే।*
*యథైవాస్తే తథైవాస్తాం కాచః కాచో **మణిర్మణిః**॥* – *హి.దే.2.68.*

"మణి పాదములందు దొర్లింపబడును. గాజుముక్క శిరస్సుపై ధరింపబడును. ఎలా ఉండేది అలానే ఉండును. అయినా గాజు గాజే, మణి మణియే అగును."

"నీచుడు–గొప్పవాడుగా కాలేడు. ఉత్తముడు–నీచుడుగా కాలేడు."

4) *'అనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః'* – అని చెప్పబడుటవలన, ఇచట మణి శబ్దమునకు *గరుడపచ్చలనీ, లేదా మరకతమణులని చెప్పదగును.*

5) శ్లో॥ *గీర్భిర్గురూణాం పరుషాక్షరాభిస్తిరస్కృతా యాన్తి నరా మహత్త్వమ్।*
*అలబ్ధశాణోత్కషణా నృపాణాం న జాతు మౌలౌ **మణయో** వసన్తి॥ 72*
ఇతి జగన్నాథ పండితరాయ విరచిత 'భామినీవిలాసమ్'

ఆ) **తాలః –** 1) తలత్యత్ర। తల్ + హలశ్చ (3.3.121)

2) శ్లో॥ *భ్రమిషు కృతపుటాన్తర్మణ్డలావృతి చక్షుః*
ప్రచలితచటులభ్రూతాణ్డవైర్మణ్డయన్త్యా।
*కరకిసలయ**తాలై** ర్ముగ్ధయా నర్త్యమానం*
సుతమివ మనసా త్వాం వత్సలేన స్మరామి॥ –*ఉ.రా.చ.–3.13.*

"....... చిగురులను బోలు చేతుల చప్పటలతో అందముగలదైన నా ప్రేయసి చేత నిన్ను నా కొమారునిగా గారాబమొప్ప మనసుతో తలంచుచున్నాను."

శ్రీమాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యంగారు ఈ శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించు సందర్భమున, మేఘదూతమునందున్న ఈ శ్లోకమును అక్కడ ఉదాహరించి వివరించుట గమనింపగలరు. ఈ రెండు శ్లోకముల భావసామ్యమును పరిశీలింపగలరు.

3) శ్లో॥ *తాలస్తల ప్రతిష్ఠాయా–మితి ధాతోర్ఘజి స్మృతః।*
గీతం వాద్యం తథా నృత్యం–యతస్థాలే ప్రతిష్ఠితమ్॥

అత్ర ఘజి ప్రాప్తే వృద్ధిః। తలంతి ప్రతిష్ఠితాని గీతవాద్య నృత్తాని। యద్వా తన్యన్తే ప్రకాశ్యన్తే నృత్త గీత వాద్యాని। ఏనేతి తాళః।

శ్లో॥ *తకారః శఙ్కరః ప్రోక్తో– లకారశ్శక్తి రుచ్యతే।*
శివశక్తి సమాయోగా–త్తాలనామాభిధీయతే॥ – *అచ్యుతః*

5) క్రియారూపములు:– 1) **అధ్యాస్తే** – అధి – ఉపసర్గ.

1) ఆస (ఆస్) ఉపవేశనే–కూర్చొనుట–అ.ప్ర., అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.
లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **అధ్యాస్తే** – అధ్యాసాతే – అధ్యాసతే.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) సమృద్ధవస్తువర్ణనమున 'ఉదాత్తాలంకారము' ను 2) 'అనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః' అనుచోట 'లుప్తోపమా'లంకారమును, 3) ఉభయమునకు అంగాంగిభావమున 'సంకరాలంకారము' ను చెప్పదగును. లక్షణములు కువలయానన్దము నుండి స్వీకరింపబడినవి. లక్షణమ్:–

1) శ్లో॥ ఉదాత్త మృద్ధేచరితం శ్లాఘ్యం చాన్యోపలక్షణమ్।
సానౌ యస్యాభవద్యుద్ధం తద్ధూర్జటి కిరీటినోః॥ (95)

2) "ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః॥"
"వర్ణ్యోపమాన ధర్మాణాముపమావాచకస్య చ।
ఏకద్విత్ర్యనుపాదానైర్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధా॥"   (7)

*3) "అఙ్గాఙ్గిభావ **సఙ్కరాలఙ్కారః**"। (119).*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తన్మధ్య ఇతి । కిం చేతి చార్థః। తన్మధ్యే తయోర్వృక్షయోర్మధ్యేఽనతిప్రౌఢానామనతికఠోరాణాం వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషాం తైస్తరుణవేణుసచ్ఛాయైర్మణిభిర్మరకతశిలాభిర్మూలే బద్ధా। కృతవేదికేత్యర్థః । స్ఫటికం స్ఫటికమయం ఫలకం పీఠం యస్యాః సా। కాఞ్చనస్య వికారః కాఞ్చనీ సౌవర్ణీ వాసయష్టిర్నివాసదణ్డః, అస్తీతి శేషః। శిఞ్జా భూషణధ్వనిః। "భూషణానాం తు శిఞ్జితమ్" ఇత్యమరః। భిదాదిత్వాదఙ్। శిఞ్జిధాతురయం తాలవ్యాదిర్న తు దన్త్యాదిః । శిఞ్జాప్రధానాని వలయాని తైః సుభగా రమ్యాస్తైస్తాలైః కరతలవాదనైర్మే మమ కాన్తయా నర్తితో వో యుష్మాకం సుహృత్ సఖా నీలకణ్ఠో మయూరః । "మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజఙ్గభుక్" ఇత్యమరః । దివసవిగమే సాయంకాలే యాం యష్టికామధ్యాస్తే। యష్ట్యామాస్త ఇత్యర్థః। "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ" (పా. 1.4.46) ఇతి కర్మత్వాద్ద్వితీయా। "తత్రాగారమ్" ఇత్యారభ్య పఞ్చసు శ్లోకేషు సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తాలఙ్కారః । తదుక్తమ్ –– "తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం వస్తువర్ణ్యతే" ఇతి । న చైషా స్వభావోక్తిర్భావికం వా తత్ర యథాస్థితవస్తువర్ణనాత్। అత్ర తు "కవిప్రతిభోత్థాపితసమ్భావ్యమానైశ్వర్యశాలివస్తువర్ణనాదారోపితవిషయత్వమితి తాభ్యామస్య భేదః" ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః ॥ 75 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– గరుడస్తమ్భమాహ–తన్మధ్య ఇతి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తన్మధ్యే తయోః, రత్నసింహాసనమణ్డపకల్పవటయోర్మధ్యే త్వయా కాఞ్చనస్య స్వర్ణమయస్య గరుడస్య సమ్బన్ధినీ స్ఫటికఫలకా స్ఫటికాకృతినివాసప్రదేశా, మూలేఽనతిప్రౌఢవశప్రకాశైః మణిభిః గారూత్మతైః బద్ధా ఖచితా వాసార్థా యష్టిః స్తమ్భః। చకారాద్గరుడశ్చ హిరణ్మయస్తదుపరి విధేయ ఇత్యర్థః। యద్యపి గరుడస్య చఞ్చ్వాదీనాం రత్నమయత్వమ్। తథాపి స్వర్ణమయానాం

పక్షిణాం వాహుల్యాత్కాఞ్చనత్వనిర్దేశః। తస్య తథాభావకరణే హేతుమాహ। వో యుష్మాకం మనుష్యాణాం పఞ్చదశముహూర్తాత్మకస్య దివసస్య విగమే సతి రాత్రౌలోకావధారణభియా। మే మమ సుహృత్ పరమభక్తః నీలకణ్ఠః శివః। యాం గరుడస్య నివాసయష్టిమధ్యాస్తే। మద్దర్శనాయ తత్సన్నిహిత-పృష్ఠప్రదేశమాశ్రయతీత్యర్థః। అత ఏవ మద్దర్శనానన్దేన నృత్యం కర్తుమారబ్ధః సన శిఞ్జావలయసుభగైస్తాలైః కాన్తయా పార్వత్యా నర్తితః నృత్యం కారితః। తత్ర దర్శనస్య మహత్ఫలం సూచితమ్ ॥ 75 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ తత్ర నియతవసతిస్త్వదుపగమే సత్కారోన్ముఖః సుహృదప్యస్తీతి లక్షణద్వారేణాహ--తన్మధ్యే చేత్యాది। తస్య భవనస్య అఙ్కణే। చకారో లక్షణాన్తరసముచ్చయే। స్ఫటికఫలకా శిఖరప్రోతస్ఫటికశిలామయపీఠా। తథాత్వం చ మయూరాణాం శిశిర ప్రియత్వాత్। కాఞ్చనీ కనకమయీ। వాసయష్టిః క్షితితలనిఖాతమూలో వాసార్థో దణ్డః। మూలే పాదే। బద్ధా చితా, స్థైర్యార్థమ్। అనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః అనతిపరిణతవేణ్వఙ్కుర సదృశప్రభైః। మణిభిః స్నిగ్ధబహులశ్యామలచ్ఛాయైర్మరకతైరిత్యర్థః। శ్వేతరక్తశ్యామానాం ముఖ్యవర్ణానాం సఙ్గమే పరస్పరగుణావహత్వేన కామనీయకాతిశయాత్తథాత్వోక్తిః। తాలైః కరకమలప్రహారశబ్దైః । శిఞ్జద్వలయసుభగైః తదనుగుణరణన్మణికఙ్కణస్పృహణీయైః, మధురతరవాద్యవిశేషమనీషోన్మేషాత్। 'శిజి అవ్యక్తే శబ్దే' ఇత్యయం ధాతురాత్మనేపదీ, అతః పరస్మైపదిత్వం చిన్త్యమ్। నర్తితః నృత్తలీలాయాం తాలానుగుణాయాం శిక్షితః। మే కాన్తయా తదానీం సాతిశయరమణీయత్వాదన్తరాన్తరా చుమ్బనాలిఙ్గనాదిభిరుప లాలయతో మమ రాగముద్దీపయన్త్యేత్యర్థః। యామధ్యాస్తే యస్యాం వసతి। **'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ'** ఇతి ఆధారస్య కర్మత్వాత్ సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా। దివసవిగమే దినావసానే, దివసస్య విహారైణైవాతివాహితత్వాత్। నీలకణ్ఠః మయూరః। వః సుహృత్ యుష్మాకం మేఘానామిష్ట -బన్ధుః। అత్రోదాత్తమలఙ్కారః ॥ 75 ॥

శ్లో॥ ఏభిః సాధో! హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్షయేథా
ద్వారోపాన్తే లిఖితవపుషౌ శఙ్ఖపద్మౌ చ దృష్ట్వా।
క్షామచ్ఛాయం భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం
సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్యతి స్వామభిఖ్యామ్॥ 76

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఏభిః, సాధో!, హృదయ-నిహితైః,+లక్షణైః,+లక్షయేథాః,
ద్వార+ఉపాన్తే, లిఖిత-వపుషౌ, శఙ్ఖ-పద్మౌ, చ, దృష్ట్వా।
క్షామ-ఛాయమ్, భవనమ్, అధునా, మత్+వియోగేన, నూనమ్,
సూర్య+అపాయే, న, ఖలు, కమలమ్, పుష్యతి, స్వామ్, అభిఖ్యామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే సాధో! - ఓ సంసిద్ధుడా!

హృదయ-నిహితైః	=	హృదయమందు మఱువని,
ఏభిః లక్షణైః	=	ఈ లక్షణములచే,
ద్వార+ఉపాన్తే	=	ద్వారమున కిరువైపుల,
లిఖిత-వపుషౌ	=	చిత్రీకరింపబడిన యాకారములుగల,
శఙ్ఖ-పద్మౌ	=	శంఖము, పద్మము అను కుబేరనిధులను,
దృష్ట్వా చ	=	చూచియును,
నూనమ్	=	నిశ్చయముగా,
అధునా	=	ఇప్పుడు,
మద్వియోగేన	=	నా యెడబాటువలన,
క్షామచ్ఛాయమ్	=	కాంతి తగ్గిన,
భవనమ్	=	నా గృహమును,
లక్షయేథాః	=	గుర్తించెదవు,
సూర్య+అపాయే	=	సూర్యాస్తసమయమున,
కమలమ్	=	పద్మము,
స్వామ్	=	తనదగు,
అభిఖ్యామ్	=	శోభను,
న **పుష్యతి** ఖలు	=	ధరించదు గదా!

తాత్పర్యము:- ఓ సంసిద్ధుడా! మేఘుడా! హృదయమందు మఱువని ఈ లక్షణములచే ద్వారము కిరువైపుల చిత్రీకరింపబడిన యాకారములతో శంఖము, పద్మము అను కుబేర నిధులను చూచియును, నిశ్చయముగా ఇపుడు నా యెడబాటువలన కాంతి తగ్గిన నా గృహమును గర్తించెదవు. "సూర్యాస్త సమయమున పద్మము తనదగు శోభను ధరించదు గదా!"

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

హృదయనిహితైః-(తృ.బ.),ఏభిః, లక్షణైః-(తృ.బ.), ద్వారోపాన్తే-(స.ఏ.), లిఖితవపుషౌ -(ద్వి.ద్వి.), శఙ్ఖ-పద్మౌ-(ద్వి.ద్వి.), దృష్ట్వా-(కృత్తు), చ-(అవ్య.), నూనమ్-(అవ్య.), అధునా-(అవ్య.), మద్వియోగేన-(తృ.ఏ.), క్షామచ్ఛాయమ్-(ద్వి.ఏ.), భవనమ్-(ద్వి.ఏ.), లక్షయేథాః-(క్రియ), సూర్యాపాయే-(స.ఏ.), కమలమ్-(ప్ర.ఏ.), స్వామ్-(ద్వి.ఏ.), అభిఖ్యామ్-(ద్వి.ఏ.), న-(అవ్య.), పుష్యతి-క్రియ, ఖలు-(అ).

2) సమాసములు:-

అ) హృదయే నిహితాని (స.త.) తైః హృదయనిహితైః.

ఆ) ద్వారయోః ఉపాన్తః (ష.త.) తస్మిన్ ద్వారోపాన్తే.

ఇ) లిఖితే వపుషీ యయోః తౌ, (బహువ్రీహిః), లిఖితవపుషౌ.

ఈ) శఙ్ఖః చ పద్మః చ, శఙ్ఖపద్మౌ (ఇతరేతరయోగద్వంద్వః) తౌ.

ఉ) క్షామ ఛాయా యస్య, తత్ (బహువ్రీహిః).
ఊ) మమ వియోగః (ష.త.), మద్వియోగః, తేన, మద్వియోగేన,
ఋ)సూర్యస్య అపాయః (ష.త.) తస్మిన్, సూర్యోపాయే.

3) పాఠాంతరములు:– 1) హృదయ>మనసి, 2) లక్షయేథాః>లక్షణీయం, 3) క్షామ>మన్ద, 4) అభిఖ్యామ్>అభిక్షామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **సాధుః** – 1) *ఉణాదిసూత్రమ్ (1-1)* – *'క్ృవాపాజిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య* ***ఉణ్****'*

2) *సాధ్నోతి ధర్మ్యం కర్మేతి* ***సాధుః*** *సజ్జనః।*

3) ***సాధుః*** *సజ్జన ఆర్యః .....। – అని హలాయుధకోశః (372)*

4) *'మహాకులకులీనార్యసభ్యసజ్జన****సాధవః****।' – అని అమరము.*

5) *'సాధుర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' (ఇతి మేదినీ)*

6) *శ్లో॥ తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో–మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి।*
ఋషిప్రభావాన్మయి నాన్తకోఽపి–ప్రభుః ప్రహర్తుంకిముతాన్యహింసాః॥

–రఘువంశమ్–2.62 > నందినీధేనువు అనుగ్రహము > దిలీపునితో – "ఓ సత్పురుషుడా! నా మాయను కల్పించి నిన్ను పరీక్షించితిని. వసిష్ఠుని తపః ప్రభావము వలన యముడు కూడ నన్ను కొట్టుటకు సమర్థుడు కాడు. ఇక ఇతర క్రూరజంతువులు నన్నేమిచేయును."

ఆ) **శఙ్ఖపద్మౌ** – *1) శ్లో॥ మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శఙ్ఖో మకరకచ్ఛపౌ।*
ముకున్దకున్దనీలాశ్చ ఖర్వశ్చ నిధయో నవ॥ (107)

మహాపద్మము–పద్మము–శంఖము–మకరము–కచ్ఛపము–ముకుందము– కున్దము నీలము–ఖర్వము–ఇవి కుబేరుని నవనిధులు. "కాళము–మహాకాలము–పాండుకము–మాణవకము–నైసర్పము–సర్వరత్నము–శంఖము–పద్మము–పింగళము" అనువానిని నవనిధులుగా జైనసిద్ధాన్తము పేర్కొన్నట్లు – *అ॥ చిన్తామణి.*

2) **శఙ్ఖః** – *ఉణాదిసూత్రమ్ (1-102)*

i) ***శమేః ఖః*** *। శఙ్ఖః ॥*

ii) *శ్లో॥ శామ్యతీతి శఙ్ఖః, నిధిభేదః జలజం లలాటాస్థి వా।*
బహుళవచనాత్ ఖకారస్యేత్సంజ్ఞా (ఈనాదేశశ్చ) న భవతి॥ – శ్రీద.స.

3) **పద్మమ్** – *ఉణాదిసూత్రమ్ (1-140)*

i) అర్తిస్తు సుహుసృధృక్షిక్షుభాయావాపదియక్షినీభ్యో మన్। (అర్మః–స్తోమః– హోమః –సర్మః–ధర్మః–క్షేమమ్–భామః–యామః–వామః–**పద్మమ్**–యక్ష్మః–నేమః)

ii) పద్యతే ప్రాప్నోతీతి పద్మమ్, కమలమ్, నిధిః, శఙ్ఖో వా।

ఇ) **అభిఖ్యామ్** > *అభిఖ్యా – 1) అభిధాన చిన్తామణిః – 6.148*

1) *శ్లో॥ ఆభా రాధా విభూషా-శ్రీ***రభిఖ్యా** *కాన్తి విభ్రమాః।*
లక్ష్మీశ్ఛాయా చ శోభాయాం" – అని 10 నామముల నుదాహరించినది.

2) అభిఖ్యా త్వభిధానే స్యాచ్ఛోభాయాం చ యశస్యపి. (ఇతి మేదినీ).

3) *శ్లో॥* **కావ్యభిఖ్యా** *తయోరాసీద్వ్రజతోః శుద్ధవేషయోః।*
హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే-చిత్రాచన్ద్రమసోరివ॥ – ర.వం. 1.146 (వావిళ్ళప్రతి)

"(నిర్మలములైన) పరిశుద్ధములగు అలంకారములు గలిగి పోవుచున్నట్టి ఆ సుదక్షిణాదిలీపులకు మంచుచేత విడువబడిన చిత్రానక్షత్రచంద్రులకు వలె యోగము కలుగుచుండ అనిర్వాచ్యమగు శోభ ఆయెను."

4) *శ్లో॥ చన్ద్రం గతా పద్మగుణాన్న భుఙ్క్తే-పద్మాశ్రితా చాన్ద్రమసీ***మభిఖ్యామ్।**
ఉమాముఖన్తు ప్రతిపద్య లోలా-ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమవాప లక్ష్మీః॥

– కుమారసమ్భవమ్-*1.43* > మన్మథుని సుకుమారత్వమే కార్యసిద్ధికరమనుట > "చన్ద్రుని యందు సౌగంధ్యాదికముగలదుగాని అమృతమువలె నానందకరమైన శోభ లేదు. 'పార్వతీదేవి' ముఖమునందన్నో శోభయు సౌగంధ్యాదికమును రెండును కలవు. పరిభ్రమణశీలయైన 'లక్ష్మీదేవత' ఉమాముఖమును జొచ్చి అందే నిలిచిపోయెను."

5) క్రియారూపములు:– 1) లక్షయేథాః, 2) పుష్యతి.

1) లక్ష-దర్శనాఙ్కనయోః-చురాది ప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, ఉభయపదీ. ఆత్మనేపదీ-విధిలిఙ్ – మ.పు.ఏ.వ., **లక్షయేథాః**-లక్షయేయాథామ్-లక్షయేధ్వమ్।

2) పుష(పుష్)-పుష్టౌ-బలియుట-అకర్మకమ్,కాపాడుట-సకర్మకమ్,అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్, **పుష్యతి**-పుష్యతః-పుష్యన్తి. చురాదిప్రకరణమ్.

6) అలంకారములు:– ఇందు 'దృష్టాన్తాలంకారము'న్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే ।
సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞై-స్స దృష్టాన్తో నిగద్యతే ॥ – ప్ర-అ.ప్ర.-164.

యత్ర బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే స దృష్టాన్తాలఙ్కారః

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఏభిరితి । హే సాధో నిపుణ! "సాధుః సమర్థో నిపుణో వా" ఇతి కాశికాయామ్ । హృదయనిహితైః, అవిస్మృతైరిత్యర్థః । ఏభిః పూర్వోక్తైర్లక్షణైస్తోరణాదిభిరభిజ్ఞానైర్ద్వారోపాన్తే । ఏకవచనమవివక్షితమ్ । ద్వారపార్శ్వయోరిత్యర్థః । లిఖితే వపుషీ ఆకృతీ యయోస్తౌ తథోక్తౌ శఙ్ఖపద్మౌ నామ నిధివిశేషౌ । "నిధిర్నాశేవధిర్భేదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధేః" ఇత్యమరః॥ దృష్ట్వా చ నూనం సత్యమధునేదానీమ్। 'అధునా' ఇతి నిపాతః। మద్వియోగేన మమ ప్రవాసేన క్షామచ్ఛాయం మన్దచ్ఛాయముత్సవోపరమాత్క్షీణకాన్తి భవనం మద్గృహం లక్షయేథా నిశ్చినుయాః । తథా హి-సూర్యాపాయే సతి కమలం పద్మం స్వామాత్మీయామభిఖ్యాం శోభామ్ । "అభిఖ్యా నామ శోభయోః" ఇత్యమరః । న పుష్యతి

నోపచినోతి ఖలు, సూర్యవిరహితం పద్మమివ పతివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః ॥ 76 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఏభిరితి। హే సాధో! ఇన్ద్రద్యుమ్న! తత్రాగారమారభ్య ఏతావత్పర్యన్తం మయోక్తైరేభిర్లక్షణైర్హృదయనిహితైరవిస్మృతైః । ద్రవ్యాభావే । బ్రహ్మణా త్వయా సార్ధం ప్రస్థాపితౌ నిధిశఙ్ఖపద్మౌ। త్వదాకారణైకతానతయా ద్వారోపాన్తే లిఖితమివ నిశ్చలం వపుర్యయోః తథా తు తౌ దృష్ట్వా । అన్యద్ వపుస్తిరోహితం యదా తదా గతేరాగమానన్తరం నీలమాధవరూపస్య మమ వియోగేన మన్దచ్ఛాయం మమ గృహం నీలాద్రిం నూనం నిశ్చితం మద్వచనానుసారేణ లక్షయేథాః। గృహపతివియోగే। గృహస్య మన్దచ్ఛాయత్వే హేతుః। ఖలు యస్మాత్ సూర్యాపాయే కమలం స్వామభిఖ్యాం కాన్తిం న పుష్యతి ॥76॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథోక్తాని తోరణాదీని మన్దిరసౌన్దర్యోపయుక్తాని లక్షణత్వేన నిగమయన్, నిజస్య యక్షేశ్వరత్వస్యాసాధారణం లక్షణం కిమప్యుపదిశతి –– ఏభిరిత్యాది। ఏభిః అనన్తరోక్తైస్తోరణాదిభిః। సాధో సుజన,హృదయఖేదస్త్వయా న కర్తవ్య ఇతి భావః। హృదయనిహితైః అవధానేన గృహీత్వా ధారితైః । లక్షణైః ఇతరేభ్యో వ్యావర్తకైర్ధర్మైః। లక్షయేథాః వివిచ్య విజానీయాః । తత్ భవనమితి శేషః । ద్వారోపాన్తే ద్వారస్య సమీపే, అర్థాదుభయతః । లిఖితవపుషౌ ద్వారపాలత్వేన చిత్రనివేశిత నిజలక్షణవిశిష్టశరీరౌ । శఙ్ఖపద్మౌ శిరసి శఙ్ఖేన లాఞ్ఛితో నిధిదేవతావిశేషః శఙ్ఖనిధిః, పద్మే తు పద్మనిధిః తౌ। చకారో లక్షణాన్తరసముచ్చయార్థః। 'దృష్ట్వా' ఇత్యుక్తేః పూర్వత్రాపి దృష్టైరితి విపరిణామేన యోజ్యమ్। అత్ర చ బహులక్షణోపదేశః కాలవశాత్ కేషాఞ్చిదన్యథాత్వేఽపి పరేషాం ప్రకృతిస్థానామేవ గమకత్వాయేతి వేదితవ్యమ్। అథ గృహస్య యథా పురమవస్థితేరభావ మాశఙ్క్య తముపపత్త్యా నిశ్చిన్వన్నాహ –– క్షామచ్ఛాయం వియోగసమయతో న్యూన శోభమ్। అధునా ఏషు దివసేషు। మద్వియోగేన రసైకశరణస్య విశిష్టసమ్భోగసమ్పృత్తయే తదుపస్కారతత్పరస్య స్వామినో మమ దూరదేశవర్తిత్వాత్తన్మూలమేవ దుఃఖితాయాః ప్రియాయాశ్చ తత్పరిచరణే తాటస్థ్యాదిత్యర్థః। నూనం నిశ్చితమ్। కుతో నిశ్చయ ఇతి చేత్తత్రాహ –– సూర్యాపాయే భాస్కరస్య తతో దేశాద్దేశాన్తరప్రాప్తౌ। ఖల్వితి సానునయః ప్రశ్నః, తవాపి తత్సంమతమేవేత్యర్థః । 'నిషేధే వాగలఙ్కారే జిజ్ఞాసానునయయోః ఖలు' ఇతి వైజయన్తీ । కమలమితి ప్రసిద్ధకాన్త్యాదిగుణత్వమ్, 'తాలా జాఅన్తి గుణా జాలా దే సహిఅ ఏహి ఘేప్పన్తి । రవికిరణాణుగ్గహిఆ ఇహోత్తి కమలాఇ కమలాఇ' ఇత్యత్ర ద్వితీయకమలశబ్దవత్। పుష్యతి ప్రకాశయతి । స్వాం సహజామ్ । అభిఖ్యాం శోభామ్ । 'అభిఖ్యా నామ శోభయోః' ఇతి వైజయన్తీ । సహజస్యాపి సౌన్దర్యస్య తరణిసంనిధాన ఏవోన్మీలనాత్ । అత్రోపమానేన భవనస్యాపి స్వతః సిద్ధాయాః శోభాయా అవినాశేఽపి స్వస్య విరహాదనుజ్జ్వలత్వమ్, పునః స్వసమాగమే తస్య భవిష్యదనుపమరామణీయకత్వం చ ద్యోత్యతే। అత్ర దృష్టాన్తోఽలఙ్కారః॥76॥

శ్లో॥ గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసమ్పాతహేతోః
క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానౌ నిషణ్ణః।
అర్హస్యన్తర్భవనపతితాం కర్తుమల్పాల్పభాసం
ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్॥ 77

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- గత్వా, సద్యః కలభ-తనుతామ్, శీఘ్ర-సమ్పాత-హేతోః,
క్రీడా-శైలే, ప్రథమ-కథితే, రమ్య-సానౌ, నిషణ్ణః।
అర్హసి,+అన్తః+భవన-ప్రతితామ్, కర్తుమ్, అల్ప+అల్పభాసమ్,
ఖద్యోత+అలీ-విలసిత-నిభామ్, విద్యుత్+ఉన్మేష-దృష్టిమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

శీఘ్ర-సమ్పాత-హేతోః	= శీఘ్రముగ ప్రవేశించుట యను కారణమునుబట్టి,
సద్యః	= అప్పుడు,
కలభ-తనుతామ్	= ఏనుగుగున్నంతటి దేహమును కలిగియుండుటను,
గత్వా	= పొంది,
ప్రథమకథితే	= పూర్వోక్తమైన,
రమ్యసానౌ	= రమణీయమైన చరియలుగల,
క్రీడాశైలే	= క్రీడాశైలమునందు,
నిషణ్ణః	= ఆసీనుడవై,
అల్ప+అల్పభాసమ్	= స్వల్పముగా ప్రకాశించు,
ఖద్యోతాలీవిలసితనిభామ్	= మిణుగురు పురుగుల కాంతితో సమానమైన,
విద్యుత్+ఉన్మేషదృష్టిమ్	= మెఱుపుల ప్రకాశమను చూపును,
అన్తః+భవన-పతితామ్	= భవన అంతర్భాగమున పడునట్లుగా,
కర్తుమ్	= చేయుటకు,
అర్హసి	= తగుదువు.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! శీఘ్రముగ ప్రవేశించుటయను కారణమునుబట్టి అప్పుడు ఏనుగు గున్నంతటి దేహమును కలిగియుండుటను పొంది, పూర్వోక్తమైన రమణీయమైన చరియలుగల క్రీడాశైలమునందు ఆసీనుడవై స్వల్పముగా ప్రకాశించు మిణుగురు పురుగుల కాంతితో సమానమైన మెఱుపుల ప్రకాశమను చూపును భవన అంతర్భాగమున పడునట్లుగా చేయుటకు తగుదువు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

శీఘ్రసమ్పాతహేతోః-(ష.ఏ.), సద్యః-(అవ్య.), కలభతనుతామ్-(ద్వి.ఏ.), గత్వా-(కృత్తు), ప్రథమకథితే-(స.ఏ.), రమ్యసానౌ-(స.ఏ.), క్రీడాశైలే-(స.ఏ.), నిషణ్ణః-

((ప్ర.ఏ.), అల్పాల్పభాసమ్–(ద్వి.ఏ.), విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్–(ద్వి.ఏ.), అన్తర్భవన పతితామ్–(ద్వి.ఏ.), కర్తుమ్–(కృత్తు), అర్హసి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) కలభస్యేవ తనుర్యస్య సః, కలభతనుః (వ్యధికరణబహువ్రీహిః), కలభతనోర్భావః కలభతనుతా, తామ్, కలభతనుతామ్.

ఆ) శీఘ్రసంపాత ఏవ హేతుః, (రూపకసమాసః), తస్య "షష్ఠీఃహేతు ప్రయోగే" ఇతి షష్ఠీ, శీఘ్రసమ్పాతహేతోః.

ఇ) క్రీడార్థః శైలః క్రీడాశైలః, తస్మిన్, క్రీడాశైలే, (మధ్యమపదలోపీసమాసః)

ఈ) ప్రథమం కథితః, తస్మిన్, (సుప్సుపోపాసమాసః), ప్రథమకథితే.

ఉ) రమ్యాః సానుః యస్య సః, రమ్యసానుః, (బహువ్రీహిః) తస్మిన్ రమ్యసానౌ.

ఊ) భవనస్య అన్తః అన్తర్భవనమ్, (ష.త.), అంతర్భవనం పతితా, అంతర్భవనపతితా, తామ్, అన్తర్భవనపతితామ్. "ద్వితీయా శ్రితాతీత పతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః" ఇతి (ద్వితీయాతత్పురుషః).

ఋ)అతిశయేన అల్పప్రకారా అల్పాల్పా, 'ప్రకారే గుణవచనమ్' ఇతి ద్విరుక్తిః(7.1.12) అల్పాల్పా భాః యస్యాః, తామ్ (బహువ్రీహిః), అల్పాల్పభాసమ్.

ౠ)ఖద్యోతానామ్ ఆలీ, తస్యా విలసితమ్, (ష.త.), ఖద్యోతాళీవిలసితమ్, తేన సదృశీ, ఖద్యోతాళీవిలసితనిభా, తామ్, (తృ.త.), ఖద్యో...నిభామ్.

ఎ) విద్యుదున్మేష ఏవ దృష్టిః, తామ్, విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్, (రూపకసమాసః).

3) పాఠాంతరములు:–

1) శీఘ్రసమ్పాత>తత్పరిత్రాణ, 2) భాసం>భాసాం, 3) విలసిత>వేలసన.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **ఖద్యోతాళీవిలసితనిభామ్** > ఖద్యోతః

1) *ఖమ్ ఆకాశం ద్యోతయతి, ఖే ఆకాశే ద్యోతతే వా । ద్యుత్ + అచ్ ।*

2) శ్లో॥ *..........ఖద్యోతో ద్యోతిరిఙ్గణః ॥ – హలాయుధకోశః–(257)*

3) శ్లో॥ *విదితమనన్త! సమస్తం – తవ జగాత్మనో జనైరిహాచరితమ్।*
విజ్ఞాప్యం పరమగురోః – కియదివ సవితురివ ***ఖద్యోతైః॥***

– శ్రీమద్భాగవతమ్ (6.16.46) > "ఓ అనంతా! నీవు సకల జీవులకు పరమాత్ముడవు. ఈ భౌతికజగత్తులో జీవుడేది చేసినను నీకు విదితము. సమస్తమును నీ వెరిగి యున్నావు. సూర్యుని సమక్షమున మిణుగురు పురుగు వెలుగులో చూడవలసినది ఏదైనా యుండునా!" **"ఓం నమో భగవతే వాసుదేవాయ".**

ఆ) **సద్యః –** *'సద్యః పరుత్పరారి–' (5.322) ఇతి నిపాతనాత్ । 'సమానేఽహని' ఇత్యర్థే సాధుః. అత్ర వార్తికమ్ – 'సమానస్య సభావో ద్యశ్చాహని' ఇతి । గవాదీనాం*

పయోऽన్యేద్యుః సద్యో వా జాయతే దధి'। 'సద్యః పతతి మాంసేన–' ఇత్యాదిషు తు తత్క్షణార్థకత్వమపి ఫలితార్థకథనామభిప్రాయేణ ఇతి జ్ఞేయమ్. –అవ్య.కోశః*(789)*

5) క్రియారూపములు:– 1) **అర్హసి.**

1) అర్హ (అర్హ్) పూజాయామ్–పూజించుట–భ్వా.ప్ర., సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. లట్ – మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **అర్హసి**–అర్హథః–అర్హథ.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'కలభతనుతామ్' అను సమస్తపదమున 'లుప్తోపమాలంకారము'ను, 2) 'ఖద్యోతాళీవిలసితనిభామ్' అను సమస్తపదమున 'ఉపమాలంకారము'ను, 3) ఉభయమునకు అంగాంగిభావమున 'సంకరాలంకారము'న్నదని చెప్పదగును. – లక్షణములు – *వక్రోక్తిజీవితమ్ – బాలానందినీవ్యాఖ్యా.*

కా॥ వివక్షితపరిస్పన్దమనోహారిత్వసిద్ధయే।
వస్తునః కేనచిత్ సామ్యం తదుత్కర్షవతోపమా॥ (28)

కా॥ తాం సాధారణధర్మోక్తౌ వాక్యార్థే వా తదన్వయాత్।
ఇవాదిరపి విచ్ఛిత్త్యా యత్ర వక్తి క్రియాపదమ్॥ (29)

"వివక్షితమగు స్వభావమునందలి మనోహరత్వమును ప్రతిపాదించుటకై ఒకానొక వస్తువునకు మనోహారిత్వోత్కర్షముతో కూడిన మరియొక వస్తువుతో సామ్యమును వర్ణించుట ఉపమ."

"ఆ ఉపమాలంకార స్థలమునందు, సాధారణ ధర్మమును స్పష్టముగ ప్రతిపాదించినపుడు గాని, అది వాక్యార్థమున అన్వయించినపుడు గాని, ఇవాది పదములు ఆ 'ఉపమ' ను బోధించును. విచ్ఛిత్తివిశేషముచే క్రియాపదము కూడ బోధించును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నిజగృహనిశ్చయానన్తరం కృత్యమాహ–గత్వేతి। హే మేఘ! శీఘ్రసమ్పాత ఏవ హేతుస్తస్య। శీఘ్రప్రవేశార్థమిత్యర్థః। "షష్ఠీ హేతుప్రయోగే" (పా. 2.3.23) ఇతి షష్ఠీ। "సమ్పాతః పతనే యోగే ప్రవేశే వేదసంవిదే" ఇతి శబ్దార్ణవే । సద్యః సపది కలభస్య కరిపోతస్య తనురివ తనుర్యస్య తస్య భావస్తామల్పశరీరతాం గత్వా ప్రాప్య ప్రథమకథితే "తస్యాస్తీరే" ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే రమ్యసానౌ । నిషీదనయోగ్య ఇత్యర్థః । క్రీడాశైలే నిషణ్ణ ఉపవిష్టః సన్ । అల్పాల్పాऽల్పప్రకారా భాః ప్రకాశో యస్యాస్తామ్ । "ప్రకారే గుణవచనస్య" (పా. 8.1.12) ఇతి ద్విరుక్తిః । ఖద్యోతానామాలీ తస్యాం విలసితేన స్ఫురితేన నిభాం సమానాం విద్యున్మేషో విద్యుత్ప్రకాశః స ఏవ దృష్టిస్తాం భవనస్యా- న్తరన్తర్భవనం తత్ర పతితాం ప్రవిష్టాం కర్తుమర్హసి । యథా కశ్చిత్కిఞ్చిదన్విష్యన్ క్వచిదున్నతే స్థిత్వా శనైః శనైరతితరాం ద్రాఘీయసీం దృష్టిమిష్టదేశే పాతయతి తద్వదిత్యర్థః ॥ 77 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–గత్వా సద్య ఇతి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! త్వం తత్ తస్మాత్పరిత్రాణ హేతోః మోక్షప్రాప్త్యా సంసారసన్తాపాత్పరిత్రాణాయ । కం సుఖం లభతే ఇతి కలభా తనుర్యస్య తత్తామ్ । సద్యః గత్వా ప్రాప్య ప్రసాదభక్షణాదినా తత్క్షణం ప్రాప్తశరీరసుఖ

ఇత్యర్థః । తస్యాస్తీరే రచితశిఖర ఇత్యాదినా ప్రథమం పూర్వం మయా కథితే రమ్యసానౌ క్రీడాశైలే ముక్తమణ్డపే నిషణ్ణః సన్ । "విద్యుత్తడితి సఞ్జ్ఞాయాం స్త్రియాం త్రిషు తు నిష్ప్రభే" ఇతి కోషః । విద్యున్నిష్ప్రభ ఉన్మేషో యస్యాస్తాం దృష్టిమ్ । దేవాలయమధ్యస్య గాఢాన్ధకారావృతత్వాత్, అత ఏవ అల్పాల్పభాసం ఖద్యోతాలీవికసితనిభాం అన్తర్భవన పతితాం మమ చతుర్థామూర్తిదర్శనాయ సింహాసనోపలక్షితప్రాసాదమధ్యగాం కర్తుమర్హసి। ఆత్మనిస్తారణాయ సాకాఙ్క్షః పశ్యసి ఇత్యర్థః । అయమేవ పరమసంయమ ఉక్తః ॥ 77 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథైవం లక్షణం స్వభవనముపగతస్యాస్యానన్తరకరణీయమాహ -- గత్వేతి। గత్వా అవలమ్బ్య । సద్యః తద్దర్శనానన్తరమేవ । కలభతనుతాం ద్వాత్రింశద్వర్షరూప చతుర్థదశావర్తినో గజస్య శరీరమివ ప్రమాణతః శరీరం యస్య, తద్భావమ్। శీఘ్ర సమ్పాతహేతోః గగనతలాదవిలమ్బితావతరణనిమిత్తమ్ । ప్రథమకథితే వాపీతటనివిష్టత్వేన పూర్వముక్తే । అనేన వాపీపవనసేవనేనాధ్వశ్రమస్యానాయాసాపనోద్యత్వం ధ్వనితమ్ । రమ్యసానౌ స్ఫటికాదినిర్మితత్వేన వాసస్పృహాజనకకటకాభోగే । నిషణ్ణః న తు స్థితః, స్వత్వాద్విస్రబ్ధమేవ సుఖాసీన ఇత్యర్థః। నిషణ్ణః న తు నిషీదన్, ఇతి భూతనిర్దేశేన కఞ్చిత్కాలం స్థిత్వా లబ్ధవిశ్రాన్తిసుఖ ఇతి ద్యోత్యతే,తదానీమేవ ప్రస్తుతకార్యప్రారమ్భౌచిత్యాత్ తదాహ -- అర్హసి యోగ్యో భవసి, ప్రసన్నచేతస్త్వమ్ । అన్తర్భవనపతితాం గృహోదర ప్రవిష్టామ్ । కర్తుం న తు ధర్తుమ్ । అనేన స్వబుద్ధిపూర్వప్రవర్తనే యథాభిలషితప్రభా ప్రసరప్రమాణసిద్ధిర్ధ్వన్యతే । అల్పాల్పభాసం అతిస్వల్పప్రకాశామ్, దయితాభీతిపరిహారాయ। ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం కీటమణిపరమ్పరాపరిస్ఫురణసదృశీమ్, తనుతరప్రకాశజననా న్నయనప్రతిఘాతాకరణాచ్చేత్యర్థః । విద్యుదున్మేషదృష్టిం తటిత్స్ఫురణరూపం చక్షుః । యాదృశో రక్షస్తాదృశో బలిరితి న్యాయాత్ మేఘస్య తద్దృష్టివిశిష్టత్వౌచిత్యమ్ । గృహాన్తర్వృత్తాన్తనిరీక్షణాయేతి శేషః । నను 'ఖిన్నవిద్యుత్కలత్రః' ఇత్యాదిభిర్విద్యుతః కలత్రత్వముక్తమ్, అత్ర తు తస్యా దృష్టిత్వముచ్యత ఇతి విరోధ ఇతి చేత్, న, తత్తత్ఫలోచి-తార్థప్రతిపాదనేన రసనిర్వాహకత్వ ఏవ కవీనాం తాత్పర్యాత్, శాస్త్రార్థసంవాద ఇవ ప్రభూతప్రత్యవాయాభావాచ్చ । 'సలిలవసనమ్' ఇతి, 'వేణీభూతప్రతనుసలిలా' ఇతి, 'ముఖమివ పయః'ఇత్యాదిష్వప్యేవమనుసన్ధేయమ్। అత్రోపమా రూపకం చాలఙ్కారః॥77॥

శ్లో॥ తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యేక్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః।
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః॥ 78

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తన్వీ, శ్యామా, శిఖరి-దశనా, పక్వ-బిమ్బ+అధర+ఓష్ఠీ, మధ్యే-క్షామా, చకిత-హరిణీ-ప్రేక్షణా, నిమ్న-నాభిః।

శ్రోణీ-భారాత్,+అలస-గమనా, స్తోక-నమ్రా, స్తనాభ్యామ్,
యా,తత్ర,స్యాత్,+యువతి-విషయే, సృష్టిః,+ఆద్యా,+ఇవ,ధాతుః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తన్వీ	=	చక్కని అవయవసౌష్ఠవము గలదియు,
శ్యామా	=	యౌవన మధ్యస్థయు,
శిఖరిదశనా	=	కొనలుదేరిన, చక్కని పలువరుసగలదియు,
పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ	=	పండిన దొండపండు వంటి అధరోష్ఠము గలదియు,
మధ్యేక్షామా	=	నడుమున కృశత్వముగలదియు,
చకితహరిణీప్రేక్షణా	=	భీతిచెందిన ఆడులేడి చూపులను బోలిన చూపులు గలదియు,
నిమ్న-నాభిః	=	లోతైన బొడ్డుగలదియు,
శ్రోణీభారాత్	=	పిరుదుల భారమువలన,
అలసగమనా	=	మందగామినియు,
స్తనాభ్యామ్	=	స్తనభారముచే,
స్తోకనమ్రా	=	ఇంచుక ముందుకు వంగినదియు,
యువతివిషయే	=	స్త్రీలవిషయమున,
ధాతుః	=	బ్రహ్మయొక్క
ఆద్యా	=	మొదటిదగు,
సృష్టిః ఇవ	=	సృష్టివలె,
యా	=	ఏ యువతి,
తత్ర	=	మా భవనమున,
స్యాత్	=	ఉండునో -

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! చక్కని అవయవసౌష్ఠవముగలదియు, యౌవనమధ్యస్థయు, కొనలు దేరిన చక్కని పలువరుస గలదియు, పండినదొండపండువంటి అధరోష్ఠము గలదియు, నడుమున కృశత్వము గలదియు, భీతిచెందిన ఆడులేడి చూపులను బోలిన చూపులు గలదియు, లోతైన బొడ్డు గలదియు, పిరుదులభారమువలన మందగామినియు, స్తనభారముచే ఇంచుక ముందుకు వంగినదియు, స్త్రీల విషయమున బ్రహ్మ యొక్క మొదటిదగు సృష్టివలె ఏ యువతి మా భవనమున ఉండునో -

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తన్వీ, శ్యామా, శిఖరిదశనా, పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ-(ప్ర.ఏ.), మధ్యేక్షామా, చకితహరిణీప్రేక్షణా,-నిమ్ననాభిః-(ప్ర.ఏ.), శ్రోణీభారాత్-(పం.ఏ.), అలసగమనా- (ప్ర.ఏ.), స్తనాభ్యామ్-(తృ.ద్వి.), స్తోకనమ్రా-(ప్ర.ఏ.), యువతివిషయే-(స.ఏ.), ధాతుః-(ష.ఏ.), ఆద్యా-(ప్ర.ఏ.), సృష్టిః-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.), యా-(ప్ర.ఏ.), తత్ర-(అవ్య.), స్యాత్-(క్రియ).

2) సమాసములు: –

అ) శిఖరిణో దశనా యస్యాః సా (బహువ్రీహిః) శిఖరిదశనా.

ఆ) పక్వఇ్చ తద్బిమ్బమ్, పక్వబిమ్బమ్ (కర్మధారయః), అధశ్చాసౌ ఓష్ఠః అధరోష్ఠః (కర్మధారయః), పక్వబిమ్బమ్ ఇవ అధరోష్ఠో యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ.

ఇ) మధ్యే క్షామః, అవయవః యస్యాః సా (బహువ్రీహిః), మధ్యేక్షామా.

ఈ)చకితా చాసౌ, హరిణీ (కర్మధారయః), చకితహరిణీ, చకితహరిణ్యా ఇవ ప్రేక్షణం యస్యాః సా (వ్యధికరణబహువ్రీహిః), చకితహరిణీప్రేక్షణా.

ఉ) నిమ్నా నాభిః యస్యాః సా (బహువ్రీహిః), నిమ్ననాభిః.

ఊ)శ్రోణ్యా భారః (ష.త.) తస్మాత్, శ్రోణీభారాత్.

ఋ)అలసం గమనం యస్యాః సా (బహువ్రీహిః).

ౠ)స్తోకం నమ్రా, స్తోకనమ్రా, (సుప్సుపాసమాసః).

ఎ) యువతయ ఏవ విషయః, తస్మిన్ (రూపకసమాసః) యువతివిషయే.

3) పాఠాంతరములు: – 1) శిఖరిదశనా > అశిఖరిదశనా, శిఖరదశనా, 2) అధరోష్ఠీ > అధరోష్ఠో, 3) క్షామా > క్షీణా, 4) స్యాత్ > ఆస్తే, 5) యువతివిషయే > యువతివిషయా, 6) ఆద్యేవ > ఆద్యైవ.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **యక్షిణి రూపచిత్రణము: –** అత్యద్భుత శ్లోకాల్లో ఒకటిగా పండితులచే పేర్కొనబడిన ఈ శ్లోకంలో 10 విశేషాలు చెప్పబడ్డాయి.

1) **తన్వీ** (a) చక్కని అవయవ సౌష్ఠవము. స్థూలము గాదూ, సూక్ష్మమూ గాదు, సమతూకమున అందమగు అవయవముల అమరిక కలిగి అపురూప సౌందర్యమున దీపించు అపరంజిబొమ్మ.

(b) 'విద్యుల్లతా' వ్యాఖ్య – 'సాముద్రిక లక్షణము'లు పేర్కొన్నది. చూడగలరు.

(c) *శ్లో॥ సరసిజమనవిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యమ్*
మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి।
ఇయమధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి ***తన్వీ***
కిమివ హి మధురాణాం మణ్డనం నాకృతీనామ్॥ – *అ.శా. 1–20*

2) **శ్యామా** (a) *శ్లో॥ శీతే సుఖోష్ణసర్వాఙ్గీ–గ్రీష్మే యా సుఖశీతలా।*
తప్తకాంచనవర్ణాభా–సా స్త్రీ ***శ్యామేతి*** *కథ్యతే॥*
అని భట్టికావ్యవ్యాఖ్యానమున ఉదాహరింపబడినట్లు – Apte.

(b) *శ్లో॥ ధృతాల్పకోపా హసితే సఖీనాం–ఛాయేవ భాస్వన్తమభిప్రయాతుః।*
శ్యామాథ *హంసస్య కరానవాప్తే–ర్మన్దాక్ష లక్ష్యా లగతి స్మ పశ్చాత్॥*

నైషధీయచరితమ్–3.8 "....పిమ్మట, ఆ దమయంతి చెలికత్తెల నవ్వుపైన ఇంచుక అలుక వహించినదై, సూర్యుని కెదురేగి వాని యొక్క నీడవలె, నడిజవ్వనము నందున్నదై, హంస చేతికి చిక్కనందున సిగ్గుమొగ్గె దాని వెనుక వెళ్ళుచున్నది."

(c) *"అప్రసూతా భవే**చ్ఛ్యామా తన్వీ** చ నవయౌవనా"* – మహిమ.

3) **శిఖరిదశనా: –** *సుదతి, చక్కని పలువరుస దంతములు సమములు, స్నిగ్ధములు పటిష్ఠములునై దాడిమగింజల వరుసను తలపించుచు, ముద్దులొలుకు మల్లె మొగ్గలవలె కొనలుదేరి విశదమై పుచ్చపూవుల నవ్వులను చిలకరించుచున్నవి.*

'సారోద్ధారిణి' – ఇచట 'అశిఖరదశనా>శిఖరదశనా' అను రెండు పాఠములను స్వీకరించి వివరించినది. *"అశిఖరా తీక్ష్ణా దన్తా యస్యాః సా అవిషమదశనా ఇత్యర్థః। అథ చ శిఖరం పక్వదాడిమబీజాకారం మాణిక్యం తద్వత్ ఉజ్జ్వలతయా దశనా దన్తా యస్యాః। సా ఇత్యధరౌష్ఠరాగిత్వమ్."*

4) **పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ: –**

(a) *శ్లో॥ దాక్షిణ్యం నామబిమ్బోష్ఠి–బైమ్బికానాం కులవ్రతమ్।*
తన్మే దీర్ఘాక్షి యే ప్రాణా–స్తే త్వదాశానిబన్ధనాః॥ –మా.మిత్రమ్ 4.14

రాజు–మాళవికల సంభాషణ > "ఓ బింబోష్ఠీ! దొండపండువంటి ఎఱ్ఱని క్రింది పెదవికలదానా! బింబవంశసంజాతులమైన మాకు దాక్షిణ్యము కులవ్రతమైనను ఓ దీర్ఘాక్షీ! నా ప్రాణములు నీ మీది ఆశచే నిబన్ధనములైనవి."

(b) *ఓష్ఠౌ చ నిర్వ్రణౌ స్నిగ్ధౌ నాతిస్థూలో న రోమశౌ।*
రక్తౌ బిమ్బఫలాకారో ధనపుత్రసుఖప్రదౌ॥ – అని సాముద్రికశాస్త్రం.

(c) *"బిమ్బాధరం దశసి చేద్ భ్రమరప్రియాయాః" – అ.శా.*

5) **మధ్యేక్షామా: –**

a) *శ్లో॥ మగ్నా సుధాయాం కిము తన్ముఖేన్దో*
ర్లగ్నా స్థితా తత్కుచయోః కిమన్తః।
*చిరేణ **తన్మధ్యమ**ముజ్ఝితాస్య*
*దృష్టిః **క్రశీయః** స్ఖలనాద్భియా ను॥ –నైషధీయచరితమ్ – 7.5*

"ఆ నలమహారాజు యొక్క దృష్టి 1) దమయంతి ముఖచంద్రుని యొక్క అమృత మందు మునిగినదా యేమి? 2) స్తనమధ్యమున తగుల్కొనినదై నిలిచినదా యేమి? 3) మిక్కిలి కృశించిన ఆ దమయంతియొక్క నడుముపై నడుచునపుడు జారునను భయముతో చాల కాలమునకు విడచినది."

b) *శ్లో॥ విపులం నితమ్బదేశే, **మధ్యేక్షామం,** సమున్నతం కుచయోః।*
అత్యాయతం నయనయోః, మమ జీవితమేతదాయాతి॥ – మా.మి.–3.7.

రాజు విదూషకునితో > మాళవికను చూచి > "ఈమె జఘన ప్రదేశమున విపులమైనది, నడుమ ప్రదేశమున కృశత్వమొందినది, కుచయుగమున ఉన్నతమైనది, కళ్ళజంటన అతివిశాలమై, ఈ నా జీవితము ఇటే వచ్చుచున్నది.

6) **స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యామ్:–** *a) కుమారసమ్భవమ్–7.53, b) రత్నావళి–1.1*

(a) *శ్లో॥ ఆవర్జితా కిఞ్చిదివ స్తనాభ్యాం–వాసో వసానా తరుణార్కరాగమ్।*
పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా–సఞ్చారిణీ పల్లవినీ లతేవ॥

పార్వతీదేవి ధరించిన వసన్తపుష్పాభరణముల రమణీయత > "స్తనభారముచే ఇంచుక వంగినదియును, తరుణార్కునివలె ఎఱ్ఱగనున్న వస్త్రమును ధరించినదియును అగు పార్వతీదేవి నిండుపూగుత్తులభారముచే వంగియున్న ఎఱ్ఱనిచిగురాకులు కల తిరుగాడు పూలతీగవలె కనబడెను.

(b) *శ్లో॥ పాదాగ్రస్థితయా ముహుః స్తనభరేణానీతయా నమ్రతాం*
శమ్భోః సస్పృహలోచనత్రయపథం యాన్త్యా తదారాధనే।
హ్రీమత్యా శిరసీహితః సపులకస్వేదోద్గమోత్కమ్పయా
విశ్లిష్యన్కుసుమాఞ్జలిర్గిరిజయా క్షిప్తోఽన్తరే పాతు వః॥

మహాకవి శ్రీహర్షవిరచిత 'రత్నావళీ' నాటిక ప్రథమాంకమున పార్వతీ పరమేశ్వరులను స్తుతించు ప్రార్థనా శ్లోకము ఇది.

7) **చకితహరిణీప్రేక్షణా:–**

శ్లో॥ త్రస్తైకహాయన కురఙ్గవిలోలదృష్టే
స్తస్యాః పరిస్ఫురితగర్భభరాలసాయాః।
జ్యోత్స్నామయీవ మృదుముగ్ధమృణాళకల్పా
క్రవ్యాద్భిరఙ్గలతికా నియతం విలుప్తా॥ – ఉత్తరరామచరితమ్– 3.28

"ఒక సంవత్సర వయస్సున్న,బెదిరిన లేడిపిల్లయొక్క కన్నులువంటి చంచలములైన కన్నులు గలదియు, గర్భ భరము అదురుచు ఓపికలు తగ్గగా, వెన్నెలవలె తళతళని లేత తామరతూటివలె మెత్తనిదియును అగు నామె దేహము ఏ ఘాతుకమృగముల చేతనో నిజముగా ముగించివేయబడియుండును."

8) **నిమ్ననాభిః :–** *శిశుపాలవధే – దశమః సర్గః –58*

శ్లో॥ సోష్మణః స్తన శిలాశిఖరాగ్రాదాత్తఘర్మసలిలై స్తరుణానామ్।
*ఉచ్ఛ్వసత్కమలచారుషు హస్తై **ర్నిమ్ననాభి**సరసీషు నిపేతే॥*

"చూచుక నిమ్ననాభులెలా లాలింపబడ్డాయో......!"

9) **శ్రోణీభారాదలసగమనా:–** *ఉణాదిసూత్రమ్– 4.52*

(a) *వహిశ్రిశ్రుయుద్రుగ్లాహాత్వరిభ్యో నిత్।*
వహ్నిః-శ్రేణిః-శ్రోణిః-యోనిః-ద్రోణిః-గ్లానిః-హానిః-తూర్ణిః.

(b) *శృణోతీతి శ్రోణిః కటిప్రదేశో వా।*

(c) *శ్లో॥ **శ్రోణీభార**స్త్యజతి తనుతాం సేవతే మధ్యభాగః*
పద్భ్యాం ముక్తాస్తరలగతయః సంశ్రితా లోచనాభ్యామ్।
ధత్తే వక్షః కుచసచివతామద్వితీయఞ్చ వక్త్రమ్
తద్గాత్రాణాం గుణవినిమయః కల్పితో యౌవనేన॥

శ్రీమమ్మటార్యుడు “కావ్యప్రకాశదశమోల్లాసము” నందు పర్యాయాలంకారమునకు లక్షణము చెప్పి,అచట ఉదాహరించినాడు.“కటిప్రదేశభారము సూక్ష్మత్వాన్ని విడచుచున్నది. నడుము తనుత్వాన్ని పొందుతున్నది.... .”

10)**యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః**-ఈ భావమునకు తుల్యమైనదిగా అభిజ్ఞాన శాకున్తలము-ద్వితీయాంకమునందు 9వ శ్లోకము పేర్కొనదగును.

శ్లో॥ చిత్రే నివేశ్య పరికల్పిత సత్త్వయోగా
రూపోచ్చయేన విధినా మనసా కృతాను।
స్త్రీరత్నసృష్టిరపరా ప్రతిభాతి సా మే
ధాతుర్విభుత్వమనుచిన్త్య వపుశ్చ తస్యా॥

రాజు విదూషకునితో శకున్తలను గుఱించి > “....బ్రహ్మదేవుడేదో క్రొత్తగా ఒక యుత్కృష్ట స్త్రీజాతి సృష్టినిగా ఈమెను నిర్మించినాడేమో యని తోచుచున్నది.” ఉత్తమ స్త్రీగా పేర్కొనబడు పద్మినీజాతి స్త్రీల 21 లక్షణములను కళ్యాణమల్లు విరచిత ‘అనంగరంగము’ నందు గల ఈ శ్లోకములను, ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ ప్రాన్తారక్తకురఙ్గశావనయనా పూర్ణేన్దుతుల్యాననా
పీనోత్తుఙ్గకుచా శిరీషమృదులా స్వల్పాశనా దక్షిణా।
పుల్లామ్భోజసుగన్ధికామసలిలా లజ్జావతీ మానినీ
***శ్యామా** కాపి సువర్ణచమ్పకనిభా దేవాదిపూజారతా॥ (11)*

శ్లో॥ ఉన్నిద్రామ్బుజకోశతుల్యమదనచ్ఛత్రా మరలాస్వనా
***తన్వీ** హంసవధూగతిః సులలితం వేషం సదా బిభ్రతీ।*
మధ్యం చాపి వలిత్రయాఙ్కితమసౌ శుక్లామ్బరాకాంక్షిణీ
*సుగ్రీవా శుభనాసికేతి గదితా నార్యుత్తమా **పద్మినీ**॥ (12)*

5) క్రియారూపములు:- 1) **స్యాత్.**

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) ‘పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ’ అనుచోట, ‘చకితహరిణీప్రేక్షణా’

అనుచోట 'లుప్తోపమ'ను 2) 'సృష్టిరాద్యేవ' అనుచోట ఉత్ప్రేక్షను, 3) అలంకారముల పరస్పరనిరపేక్షతన 'సంసృష్ట్యలంకారము'ను చెప్పదగును.

ఉత్ప్రేక్షాలంకార లక్షణమ్:-

కా॥ సమ్భావనానుమేన సాదృశ్యేనోభయేన వా।
నిర్వర్ణ్యాతిశయోద్రేకప్రతిపాదనవాఞ్ఛయా॥ 24

కా॥ వాచ్యవాచకసామర్థ్యాక్షిప్తస్వార్థైరివాదిభిః।
తదివేతి తదేవేతి వాదిభిర్వాచకం వినా॥ 25

కా॥ సముల్లిఖితవాక్యార్థవ్యతిరిక్తార్థయోజనమ్।

వక్రోక్తి జీవితము-తృతీయోన్మేషము - బాలానందినీవ్యాఖ్యా:- "వర్ణనీయ మగు వస్తువునకు అతిశయోద్రేకమును సంపాదింపవలెననెడు అభిలాషచే సంభావనాకృత మగు అనుమానమును గాని, సాదృశ్యముగాని, ఆ రెండింటిని గాని నిమిత్తముగ గొని వాచ్యవాచ్యక సామర్థ్యముచే ఆక్షిప్తములగు స్వార్థముగల ఇదాదులచే గాని, ప్రస్తుత వాక్యార్థముకంటె భిన్నమగు వాక్యార్థమును కూర్చుట ***ఉత్ప్రేక్ష.***

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- సంప్రతి దృష్టిపాతఫలస్యాభిజ్ఞానం శ్లోకద్వయేనాహ - తన్వీతి। తన్వీ కృశాఙ్గీ। న తు పీవరీ। "శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను" ఇత్యమరః ॥ "వోతో గుణవచనాత్" (పా. 4.1.44) ఇతి జీష్ । శ్యామా యువతిః। ''శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా'' ఇత్యుత్పలమాలయామ్। శిఖరాణ్యేషాం సన్తీతి శిఖరిణః కోటిమన్తః। "శిఖరం శైలవృక్షాగ్ర కక్షాపులకకోటిషు" ఇతి విశ్వః। శిఖరిణో దశనా దన్తా యస్యాః సా। ఏతేనాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుష్కరత్వం చ సూచ్యతే । తదుక్తం సాముద్రికే -- "స్నిగ్ధాః సమానరూపాః సుపఙ్క్తయః శిఖరిణః శిఖరిణః శ్లిష్టాః। దన్తా భవన్తి యాసాం తాసాం పాదే జగత్సర్వమ్॥ తామ్బూలరసరక్తేఽపి స్ఫుటభాసః సమోదయాః। దన్తాః శిఖరిణో యస్యా దీర్ఘం జీవతి తత్ప్రియః॥" ఇతి । పక్వం పరిణతం బిమ్బం బిమ్బికాఫలమివాధరోష్ఠో యస్యాః సా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ । "శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః" ఇతి వామనః । "నాసికోదరౌష్ఠ -" (పా.4.1.55) ఇత్యాదినాం జీష్। మధ్యే క్షామా । కృశోదరీత్యర్థః । చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని దృష్టయో యస్యాః సా తథోక్తా । ఏతేనాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే । తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే- 'చకితమృగదృశాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే' ఇతి। నిమ్ననాభిర్గమ్భీరనాభిః। అనేన నారీణాం నాభిగామ్భీర్యాన్మదనాతిరేక ఇతి కామసూత్రార్థః సూచ్యతే। శ్రోణీభారాదలసగమనా మన్దగామినీ, న తు జఘనదోషాత్। స్తనాభ్యాం స్తోకనమ్రేషదవనతా, న తు వపుర్దోషాత్। యువతయ ఏవ విషయస్తస్మిన్యువతి -విషయే, యువతీరధికృత్యేత్యర్థః । ధాతుర్బ్రహ్మణ ఆద్యా సృష్టిః ప్రథమశిల్పమివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా। ప్రథమనిర్మితా యువతిరియమేవేత్యర్థః। ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశాచ్ఛిల్పనిర్మాణసౌష్ఠవం దృశ్యత ఇత్యాద్యవిశేషణమ్। తథా చాస్మిన్ప్రపఞ్చే

న కుత్రాప్యేవంవిధం రమణీయం రమణీరత్నేష్వస్తీతి భావః । తదేవంభూతా యా స్త్రీ తత్రాన్తర్భవనే స్యాత్, తత్ర నివసేదిత్యర్థః । 'తామ్' ఇత్యుత్తరశ్లోకేన సమ్బన్ధః ॥ 78 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: – అథాతః పఞ్చాశ్యనన్తరం సప్తదశశ్లోకైర్భగవత్ స్తవరూపం యోగం వివక్షన్ నిఖిలవాఙ్మయాధిష్ఠాత్ర్యాః శ్రీమహాసరస్వత్యాః ప్రథమముపాసనముప –వర్ణయతి–తన్వీ శ్యామేతి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తన్వీ కోమలభాషిణీ, శ్యామా "తప్తకాఞ్చన వర్ణాభా శ్యామా చ పరికీర్తితా" గౌరవర్ణాయాః కుఙ్కుమలేపాత్తథాత్వమ్ । "పక్వదాడిమ వీజాఙ్గం మాణిక్యం శిఖరం విదుః" శిఖరమివ మాణిక్యమివ స్నిగ్ధలోహితో దశనో దన్తో యస్యాః। పక్వవిమ్బఫలమివాధర ఓష్ఠో యస్యాః । మధ్యే ఉదరమధ్యభాగే క్షామా కృశా। చకితాయా భీతాయా హరిణ్యా ఇవ ప్రేక్షణం యస్యాః । నిమ్నో నాభిర్యస్యాః । శ్రోణీభారాదలసం గమనం యస్యాః । స్తనాభ్యాం స్తోకనమ్రా । తత్ర నీలాద్రౌ ఈదృశీ యా ప్రతిమాఽఽసీత్। సా యువతి–విషయే ధాతుర్బ్రహ్మణః ఆద్యా ప్రథమా సృష్టిరేవ । సరస్వత్యేవేత్యర్థః । బ్రహ్మణః ప్రథమా పుత్రీ హి సా । ఆద్యా ఏవేతి స్థితే ఏవ నియోగే ఇతి ఆకారలుక్॥78॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ దృష్టివ్యాపారానన్తరం తత్ర కిమపి స్త్రీరత్నం ప్రత్యక్షీకరిష్యసీత్యాహ –– తన్వీతి । తన్వీ న తు తనుతరా । అనేన నాతిస్థూలా నాతికృశేతి వ్యజ్యతే, **అతిదీర్ఘా భృశం హ్రస్వా అతిస్థూలా భృశం కృశా। అతిగౌరీ భృశం కాలీ షడేతా వర్జితాః స్త్రియః** ఇతి సాముద్రోక్తేః । శ్యామా కువలయదలశ్యామవర్ణా । శిఖరదశనా 'పక్వదాడిమబీజాభం మాణిక్యం శిఖరం విదుః' ఇతి హలాయుధః । శిఖరాఖ్యమాణిక్యవిశేషవత్ స్నిగ్ధధవలారుణ దన్తీత్యర్థః,'శ్లక్ష్ణైః స్నిగ్ధైః సితైర్దన్తైః, శోభనత్వం చ గచ్ఛతి' ఇతి సాముద్రోక్తేః। పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ పరిణతబిమ్బికాఫలసదృశోఽధరోష్ఠో యస్యాః స్నిగ్ధారుణకోమలాధరేత్యర్థః। 'ఓష్ఠౌ చ నిర్వ్రణౌ స్నిగ్ధౌ నాతిస్థూలౌ న రోమశౌ । రక్తౌ బిమ్బఫలాకారౌ ధనపుత్రసుఖప్రదౌ ॥' ఇతి సాముద్రోక్తేః । మధ్యే క్షామా మధ్యప్రదేశే తనుతరా । 'అమూర్ధమస్తకాత్స్వాంగాదకామే' ఇత్యలుక్ । చకితహరిణీప్రేక్షణా కేన చిత్కారణేన భీతాయా మృగ్యాస్తత్కాలతరలతరముగ్ధ స్నిగ్ధాసితదీర్ఘవిపులప్రేక్షణమివ ప్రేక్షణం యస్యాః । నిమ్ననాభిః గమ్భీరనాభిరన్ధ్రా । శ్రోణీభారాత్ నితమ్బగౌరవాక్రాన్తత్వాత్। అలసగమనా మన్దగతిః। స్తోకనమ్రా ఈషన్నమితా। స్తానాభ్యాం వృత్తోత్తుఙ్గపీనాభ్యామ్, 'స్నిగ్ధకేశీ విశాలాక్షీ నిమ్ననాభిః సుమధ్యమా । సుముఖీ సుప్రభా నారీ తాం కన్యాం వరయేద్బుధః ॥' ఇతి 'సా ధన్యా సుభగా జ్ఞేయా యా వై దీర్ఘాసితేక్షణా। మయూరహంసనేత్రా చ మృగనేత్రా చ శోభనా॥' ఇతి చ సాముద్రోక్తేః । అత్ర –

'కమలముకులమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధః సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమఙ్గే ।
చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే స్తనయుగలమనర్ఘే శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి ॥
తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాం చ ద్విజగురుసురపూజాః శ్రద్దధానా సదైవ ।
కువలయదలకాన్తిః కాపి చామ్పేయగౌరీ వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా॥

బ్రజతి మృదు సలిలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివలివలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా।
మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా ధవలకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్॥'

ఇతి నన్దీశ్వరమతే పద్మినీత్వేన, 'సమమూర్ధాకుఞ్చితఘనకేశీ తుచ్ఛోదరీ నితమ్బాఢ్యా' ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా వాత్స్యాయనమతే హరిణీత్వేన, 'స్నిగ్ధనఖదశననయనా నిరనుశయా మానినీ స్థిరస్నేహా। సుస్పర్శశిశిరమాంసలవరాఙ్గవివరాఙ్గనా శ్యామా । భవతి శ్లేష్మప్రకృతిః' ఇతి వైద్యకరీత్యా శ్లేష్మప్రకృతిత్వేన చ, శుభలక్షణ సమ్పన్నత్వాల్లోకోత్తరశృఙ్గారాలమ్బన విభావత్వమస్యాః ప్రతిపాదితమ్,

'శ్యామా కఫప్రకృతికా బడబా మృగీ వా గన్ధర్వయక్షసురకిన్నరసాత్త్వికా వా ।
బాలాథవాభినవయౌవనభూషితాఙ్గీ సా భామినీ భవముదాం పరమం రహస్యమ్ ॥'

ఇత్యుక్తత్వాత్ । 'సురభిశుచిశరీరా సుప్రసన్నాననా చ ప్రచురజనధనాఢ్యా భామినీ దేవసత్త్వా।' ఇతి,'అపేతరోషోజ్జ్వలదీప్తవేషాం స్రగ్గన్ధధూపాదిషు బద్ధరాగామ్ । సఙ్గీతలీలాం కుశలాం కలాజ్ఞాం గన్ధర్వసత్త్వాం యువతీం వదన్తి ।' ఇతి లక్షితదేవగన్ధర్వసత్త్వయో-రన్యతరా చేయం జ్ఞేయా, తద్గుణవిశిష్టత్వాత్ । 'నూనం తస్యాః' ఇతి ముఖచన్ద్రస్య, 'శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్' ఇతి కేశపాశస్య 'నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్' ఇతి భ్రూలతయోః, 'యాస్యత్యూరుః సరసకదలీస్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్' ఇత్యూర్వోః, 'శ్యామాస్వఙ్గమ్' ఇతి కరచరణానాం తత్ర తత్ర ప్రసఙ్గే వర్ణయిష్యమాణత్వాదత్ర ముఖాదివర్ణనం న కృతమితి వేదితవ్యమ్ । శ్యామా యౌవనమధ్యస్థేత్యర్థోఽత్ర న వక్తవ్యః, వర్ణస్యావశ్యవక్తవ్యత్వాత్, 'బాలా' ఇతి చానన్తరమేవావస్థాయా వక్ష్యమాణత్వాత్ । యా, స్త్రీతి శేషః । తత్ర భవనమధ్యే। స్యాత్ భవేత్, న తు భవతి, ఆశాపాశవశేన జీవేదితి సమ్భావితా, న తు నిర్ణీతా, మమ ప్రతికూలదైవత్వాదితి భావః। సమగ్రస్త్రీగుణవిశిష్టత్వాదుత్ప్రేక్షతే -- యువతి విషయే తరుణీజనసృష్టికర్మణ్యధికృతే । సృష్టిః నిర్మాణమ్ । ఆద్యా ప్రథమా ప్రథమమతియత్నాదనల్ప శిల్పకల్పితా ప్రతిక్షణప్రత్యవేక్షణీయా, పశ్చాత్సిసృక్షితానాం యువతీనాం సంస్థాన సౌన్దర్యస్యోపమానభూతా యోషిత్ప్రతియాతనేత్యర్థః । అథ వా, స్త్రీసర్గబీజభూతా పరమేశ్వరీతేజోంఽశసమ్భూతా దేవీ దాక్షాయణీ భగవతో నీలలోహితస్య ధర్మపత్నీ సృష్టిరాద్యేత్యుచ్యతే, యథాహ కశ్చిత్--నతనాభి నితమ్బభిన్నమవ్యాదధరే శోణమచాక్షుషం వలగ్నే। స్తనశాలి వపుస్తవామ్బ ధాతుర్మహిలాసృష్టిషు మాతృకాయమాణమ్' ఇతి। ధాతుః ప్రథమప్రజాపతేః। అత్ర ప్రథమేఽర్థే ఉత్ప్రేక్షా, ద్వితీయే రూపకమలఙ్కారః। తతశ్చ తస్యా ధాతురతిప్రయత్ననిర్మితత్వం తత్సంరమ్భగోచరస్య చాశక్యవర్ణనత్వం ధ్వన్యతే॥ 78॥

శ్లో॥ తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్।

గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్॥ 79

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తామ్, జానీథాః, పరిమిత-కథామ్, జీవితమ్, మే, ద్వితీయమ్, దూరీ-భూతే, మయి, సహ-చరే, చక్రవాకీమ్, ఇవ,+ఏకామ్। గాఢ+ఉత్కణ్ఠామ్, గురుషు, దివసేషు,+ఏషు, గచ్ఛత్సు, బాలామ్, జాతామ్, మన్యే, శిశిరమథితామ్, పద్మినీమ్, వా,+అన్యరూపామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

సహచరే = కలసిమెలసి యుండెడి,
మయి = నేను,
దూరీభూతే (సతి) = దూరముగా నుండు వాడనగుచుండగా,
చక్రవాకీమ్ + ఇవ = చక్రవాకమును విడచిన చక్రవాకివలె,
ఏకామ్ = ఒంటరిగా నుండునదియై,
పరిమితకథామ్ = మితభాషియైన,
తామ్ = ఆమెను,
మే = నాయొక్క,
ద్వితీయమ్ = రెండవ,
జీవితమ్ = ప్రాణమునుగా,
జానీథాః = తెలిసికొనుము,
గాఢ+ఉత్కణ్ఠామ్ = మిక్కుటమైన విరహవేదన గల,
బాలామ్ = ఆ చిన్నదియగు నా స్త్రీకి,
గురుషు = భారమగు,
ఏషు = ఈ,
దివసేషు = దినములు,
గచ్ఛత్సు (సత్సు) = గడచుచున్నవి కాగా,
శిశిర-మథితామ్ = శిశిరతుషారముచే పీడితమగు,
పద్మినీమ్ వా = పద్మమునువలె,
అన్యరూపామ్ జాతామ్ = మారురూపమును పొందినదిగా,
మన్యే = తలంతును.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! కలసిమెలసియుండెడి నేను దూరముగా నుండు వాడనగు చుండగా, చక్రవాకమును విడచిన చక్రవాకివలె ఒంటరిగా నుండునదియై, మితభాషియైన ఆమెను నా యొక్క రెండవ ప్రాణమునుగా తెలిసికొనుము. మిక్కుటమైన విరహవేదన గల ఆ చిన్నదియగు నా స్త్రీకి భారమగు ఈ దినములు గడుచుచున్నవి. కాగా, శిశిర తుషారముచే పీడితయగు పద్మమునువలె మారురూపమును పొందినదిగా తలంతును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

సహచరే–(స.ఏ.), మయి–(స.ఏ.), దూరీభూతే–(స.ఏ.), చక్రవాకీమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), ఏకామ్–(ద్వి.ఏ.), పరిమితకథామ్–(ద్వి.ఏ.), తామ్–(ద్వి.ఏ.), మే–(ష.ఏ.), ద్వితీయమ్–(ద్వి.ఏ.), జీవితమ్–(ద్వి.ఏ.), **జానీథాః**–(క్రియ), గాఢోత్కణ్ఠామ్–(ద్వి.ఏ.), బాలామ్–(ద్వి.ఏ.), గురుషు–(స.బ.), ఏషు–(స.బ.), దివసేషు–(స.బ.), గచ్ఛత్సు–(స.బ.), శిశిరమథితామ్–(ద్వి.ఏ.), పద్మినీమ్–(ద్వి.ఏ.), వా–(అవ్య.), అన్య రూపామ్, జాతామ్–(ద్వి.ఏ.), **మన్యే**–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) పరిమితా కథా యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), తామ్, పరిమితకథామ్.

ఆ) అదూరం దూరం యథా సమ్పద్యతే తథా భూతః,తస్మిన్,దూరీభూతే,(భావే సప్తమీ)

ఇ) సహచరతీతి సహచరః, తస్మిన్, సహచరే.

ఈ) గాఢా ఉత్కణ్ఠా యస్యాః సా, తామ్ (బహువ్రీహిః) గాఢోత్కణ్ఠామ్.

ఉ) శిశిరేణ మథితా, (తృ.త.) తామ్, శిశిరమథితామ్.

ఊ) అన్యత్ రూపం యస్యాః సా, అన్యరూపా, (బహువ్రీహిః) తామ్, అన్యరూపామ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) జానీథాః > జానీయాః, 2) గాఢోత్కణ్ఠామ్ > గాఢోత్కణ్ఠా, 3) బాలామ్ జాతామ్ > బాలా జాతా, 4) మథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్ > మథితా పద్మినీవాన్యరూపా, 5) శిశిర > తుహిన.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **జీవితం మే ద్వితీయమ్:– >**

1) శ్లో॥ *ప్రశ్చ్యోతనం ను హరిచన్దన పల్లవానాం*
నిష్పీడితేన్దుకరకన్దళజో ను సేకః।
ఆతప్తజీవితతరోః పరితర్పణో మే
సఞ్జీవనౌషధిరసో ను హృది ప్రసిక్తః॥ – ఉత్తరరామచరితమ్ 3.6

"....దుఃఖమున మాడిన నా ప్రాణవృక్షమునకు తృప్తికలిగించునట్లుగా నా హృదయమున సఞ్జీవినీరసము పూసినట్లున్నది."

2) శ్లో॥ *విపులం నితమ్బదేశే, **మధ్యేక్షామం**, సమున్నతం కుచయోః।*
*అత్యాయతం నయనయోః, **మమ జీవిత**మేతదాయాతి॥* – *మా.మి.–3.7.*

రాజు విదూషకునితో > మాళవికను చూచి > "ఈమె జఘన ప్రదేశమున విపులమైనది, నడుమ ప్రదేశమున కృశత్వమొందినది, కుచయుగమున ఉన్నతమైనది, కళ్ళజంటన అతివిశాలమై, ఈ నా జీవితము ఇటే వచ్చుచున్నది.

ఆ) **గాఢోత్కణ్ఠామ్ -**

శ్లో॥ సరసి నళినీపత్రేణాపి త్వమావృతవిగ్రహాం
నను **సహచరీం దూరే** మత్వావిరౌషి సముత్సుకః।
ఇతి చ భవతో జాయస్నేహాత్పృథక్ స్థితిభీరుతా
మయి చ విధురే భావః కాన్తాప్రవృత్తి పరాఙ్ముఖః॥ - విక్రమోర్వశీయమ్ 4-20

"సరస్సులో తామరాకు చేతనైనను కప్పబడిన ఆకారముగల నీ సహచరిని చాల దూరముగా ఉన్నదని భావించి, నీవు ఉత్సుకుడవై దుఃఖముతో విలపించుచుందువు గదా! భార్యపైగల స్నేహమువలన నీకు ఆమె నుండి దూరముగ నుండవలెనన్న అంతటి భయముండును. అని ప్రియురాలు దూరమైన నాయందు మాత్రము నీ కిట్టి పెడమొగముతో నుండు బుద్ధి పుట్టినది."

ఇ) **చక్రవాకీమ్ >** చక్రవాకీ-అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్-4(15-16)

శకున్తలా :- (జనాన్తికమ్) సఖి! పశ్య దక్షిణతో నళినీపత్రాంతరితమపి సహచర మపశ్యన్తీ ఆతురా చక్రవాకీ ఆరటతి. దుష్కరం ఖల్వహం కరోమి. "చెలీ! ఆ దక్షిణపువైపునకు చూడు. తామరాకునకు వెనుకవైపు ఉండుటవలన కనబడని, తన సహచరుని కొఱకు 'చక్రవాకి' అరుచుచున్నది. మరి నేనో దుష్కరమును చేయుచున్నాను కదా!"

5) క్రియారూపములు:- 1) జానీథాః 2) మన్యే.

1) జ్ఞా-అవబోధనే (తెలిసికొనుట)-సకర్మకమ్, క్ర్యాదిప్రకరణమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. ఆత్మనేపదీ-విధిలిఙ్-మ.పు.ఏ.వ., **జానీథాః**-జానీయాథామ్-జానీధ్వమ్.

2) మన (మన్) జ్ఞానే (తెలియుట)-సకర్మకమ్, దివాదిప్రకరణమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ. లట్-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్- **మన్యే**-మన్యావహే-మన్యామహే।

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) మొదటిపాదమున యక్షపత్ని - జీవితములకు భేదమున్నను, అభేదాధ్యవసాయమున 'అతిశయోక్త్యలంకారము'ను, 2) ద్వితీయ పాదమున 'పూర్ణోపమాలంకారము'ను, 3) నాలుగవపాదమున పాఠాంతరమున 'పద్మినీవ' అనుచోట 'ఉపమాలంకారము'ను, 4) ఇవి అన్యోన్య అనపేక్షమున 'సంసృష్ట్యలంకారము'ను చెప్పదగును.

అతిశయోక్త్యలంకార లక్షణమ్:- వక్రోక్తిజీవితము - తృతీయోన్మేషము. దిగువ కారిక వృత్తి సహాయముచే పునర్నిబద్ధమైనదని - బాలానందినీవ్యాఖ్యా.

కా॥ యస్యామతిశయః కోఽపి విచ్ఛిత్త్యా ప్రతిపాద్యతే।
వర్ణనీయస్య ధర్మాణాం తద్విదాహ్లాదదాయినామ్॥ (27)

"ఎచట సహృదయాహ్లాదకములగు వర్ణనీయమునందలి ధర్మములకు సంబంధించిన ఒకానొక అతిశయము విచ్ఛిత్తి విశేషముతో ప్రతిపాదింపబడునో, అచట అతిశయోక్త్య లంకారమగును."

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– తామితి । సహచరే సహచారిణి । అనేన వియోగాసహిష్ణుత్వం వ్యజ్యతే। మయి దూరీభూతే దూరస్థితే సతి సహచరే చక్రవాకే దూరీభూతే సతి చక్రవాకీం చక్రవాక వధూమివ । "జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్" (పా. 4. 1. 63) ఇతి ఙీప్ । పరిమితకథాం పరిమితవాచమ్ । ఏకామేకాకినీం స్థితాం తామన్తర్భవనగతాం మే ద్వితీయం జీవితం జానీథాః । జీవితతుల్యాం మత్ప్రేయసీమవగచ్ఛేరిత్యర్థః । "తన్వీ" ఇత్యాదిపూర్వలక్షణైరితి శేషః । లక్షణానామన్యథాభావభ్రమమాశఙ్క్యాహ –– గాఢేతి । గాఢోత్కణ్ఠాం ప్రబలవిరహ–వేదనామ్ । "రాగే త్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీ తు యా । సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తాముత్కణ్ఠాం విదుర్బుధాః॥" ఇత్యభిధానాత్ । బాలాం గురుషు విరహమహత్స్వేషు వర్తమానేషు దివసేషు గచ్ఛత్సు సత్సు శిశిరేణ శిశిరకాలేన మథితాం పద్మినీం వా పద్మినీమివ । "ఇవవద్వాయథాశబ్దౌ" (కావ్యాదర్శే 2. 57) ఇతి దణ్డీ । అన్యరూపాం పూర్వవిపరీతాకారాం జాతాం మన్యే, హిమహతపద్మినీవ విరహేణాన్యాదృశీ జాతేతి తర్కయామీత్యర్థః । ఏతావతా నేయమన్యేతి భ్రమితవ్యమితి భావః ॥ 79 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– తత్కిమిత్యాహ–– తాం జానీయా ఇతి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! త్వం తాం సరస్వతీం మమ ద్వితీయం జీవితం జానీయాః । మహాలక్ష్మీః మమైవ జీవితం ఇయం ద్వితీయమిత్యర్థః । గాఢోఽతిశయేన ఉత్కృష్టః కణ్ఠో గలో గీతస్వరో యస్యాస్తామ్। గురుషు మహత్సు ఏషు దివసేషు గచ్ఛత్సు సత్సు । బాలాం దేవభావాత్కాలాతిపాతేఽపి న జరతీమిత్యర్థః । దేహస్య శుభ్రత్వేన శిశిరేణ హి మథితాం నిర్ఘృష్టాం లిప్తాం మన్యే జానామి । వా పక్షాన్తరే । అన్యరూపాం మూర్త్యన్తరధారిణీం పద్మినీం పద్మహస్తాం మహాలక్ష్మీం జాతాం మన్యే । లక్ష్మ్యా ఏవ మూర్త్యన్తరమిత్యర్థః । మథితం నిర్జిలో దాశ్వదాలోడితనిఘృష్టయోరితి విశ్వః । తదుపాసనమేవాస్మదుపాసనమితి భావః॥ 79 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తాం మత్ప్రియాం విజానీహీత్యాహ –– తాం జానీయా ఇత్యాది। పరిమితకథాం సత్యమధురహితార్థమల్పభాషిణీమ్, వాచాలతాయాం తథాత్వానుపపత్తేః 'న దృష్టాం దృష్టవాక్చల్యామ్' ఇతి నిషేధస్మృతేః। ఉపలక్షణం చైతత్ స్ఫుటహాసనివృత్తేరపి, 'స్ఫుటహసితనివృత్తిం శీలవృత్తిం చ కుర్యాత్' ఇతి భార్యాధికారికోక్తేః। జీవితం ప్రాణాన్। మే ఇతి। యద్విరహేణేదృశీ దశా యేన మయా సమనుభూయతే, తస్య మే ఇతి న కేవలముపచారవచనమిదమ్, అపి తు కార్యతో భవతా దృష్టమేవేత్యర్థః । జీవితమిత్యనేన తస్యా అపాయే స్వస్యాపి శరీరస్య సులభాపాయత్వం ద్యోత్యతే, ప్రాణాపాయే శరీరపతనస్య ప్రసిద్ధత్వాత్। ద్వితీయమ్ ఏతచ్ఛరీరవర్తిప్రాణవ్యతిరిక్తమ్ । ఏతేన లోకలోచనగ్రాహ్యం శరీరభేదమాత్రమేవ, న త్వాన్తరజీవితభేదశఙ్కాపీతి ధ్వన్యతే । దూరీభూతే న త్వదృష్టమాత్రే దూరదేశవర్తీ దూరః, తథాభూతే । సహచరే స్వప్నేప్యపృథ క్సఞ్చారిణి। సహచరే దూరీభూతే ఇతి, కదాచిదపి గగనకుసుమవదనసమ్భావితమేతత్ నిష్కారణవైరదారుణేన విధినా దూరీ భూతత్వం కథం మమోపనామితమితి దైవం ప్రతి సాసూయో వితర్కో ధ్వన్యతే । ఏకాం

చక్రవాకీమివ పరస్పరప్రేమపరతన్త్రతయా ప్రసిద్ధయోశ్చక్రవాకయోః సహచరవిరహేణా ద్వితీయాం విహారాహారనిస్పృహాం చిన్తాస్తిమితాం చక్రవాకీమివ సహృదయదయనీయదశా కబలితామిత్యర్థః। ఉపమానేన నిరన్తరాక్రన్దైకశరణత్వం స్వజనేఽప్యరతిర్నిశాసు నిద్రానిరాస ఇత్యాదిరనేకోఽర్థో వ్యజ్యతే। తాం మమ ద్వితీయం జీవితం జానీయా ఇతి విధినా న కశ్చిదత్ర సంశయ ఇతి నిశ్చాయయతి। ఏవం విజ్ఞాపితాయాస్తస్యాః సౌకుమార్యాతిరేకం దుఃసహతాం చ విరహాగ్నేర్నిరూప్య సవిషాదమాశఙ్క్యాహ-గాఢోత్కణ్ఠాగురుషు గాత్రశోషాది స్వకార్యసామగ్ర్యప్రచణ్డతరరణరణికాదుఃఖజ్ఞాపనాచార్యభూతేషు। ఏషు విరహావధిభూత వర్షావయవతయా ప్రస్తుతేషు। బాలా అష్టాదశవర్షదేశీయా, 'బాలాత్వా షోడశాబ్దాత్తదుపరి తరుణీ త్రింశతం యావత్' ఇతి రతిరహస్యోక్తేః, శ్రీహర్షచరితే చ -- 'కుమారీ కిఞ్చిదున్ముక్త బాలభావే భూషితనవయౌవనే వయసి వర్తమానా' ఇతి, కాదమ్బర్యాం చ -- 'దివ్యత్వాద పరిజ్ఞాయమానవయః ప్రమాణామప్యష్టాదశవర్షదేశీయామివోపలక్ష్యమాణామ్' ఇత్యష్టాదశవర్షత్వోక్తేః । 'బాలాథవాభినవయౌవనభూషితాఙ్గీ సా భామినీ భవముదాం పరమం రహస్యమ్' ఇతి బాలభావప్రశంసా, తత్ర బాలాశబ్దేన కౌమారకయౌవనమధ్యవర్తినీ దశాభిధీయతే। తతశ్చ మధురసుకుమారవయోఽవస్థాయిన్యాస్తస్యా లేశతోఽపి దుఃఖా నామసహ్యత్వాదన్యరూపత్వాశఙ్కా యుజ్యత ఏవేత్యర్థః । బాలేత్యనేన రతిరసాయనం వయస్తస్యా విషమగిరిప్రపాతపాదపవిటపకోటరగతమివ మధు నిరుపయోగమేవాతివర్తత ఇతి విషాదో ధ్వన్యతే। జాతా న తు జాయతే, విరహదివసాదారభ్య పఞ్చషదివసాతివాహన ఏవ తథాత్వం వృత్తమేవేత్యర్థః। మన్యే నిశ్చినోమి। శిశిర మథితా హిమపతనజనితశీతలత్వ యోగాద్ధేమన్తః శిశిర ఇత్యుచ్యతే హిమసేకవిపత్తిత్వాత్ పద్మిన్యాః। శిశిరఋతుర్వా, తత్రాపి తద్వినాశస్య సామ్యాత్। తేన మథితా వినాశితసౌన్దర్యా। అన్యరూపా అతికరుణప్రకారాన్తర భజనేన పూర్వద్రష్ట్రూణామప్రత్యభిజ్ఞేయాకారా । ఉపమానేన ప్రకృతికోమలత్వం శ్రీనివాసత్వం నిరతిశయకాన్తిదిగ్ధముగ్ధాఙ్గత్వం మ్రదీయసోఽపి దుఃఖస్య దుఃసహత్వ మిత్యాద్యనేకం ధ్వన్యతే । విరహదివసానాం శిశిరస్థానీయత్వం జ్ఞేయమ్ । రామాయణ -రసాయనపరాయణేన చ కవీన్ద్రేణ తదర్థచమత్కారతత్పరతయా తదర్థఛాయా యోనిరర్థో ఽస్మిన్పద్యే నివేశితః, స యథా -- 'హిమహతనలినీవ నష్టశోభా వ్యసన పరమ్పరయా నిపీడ్యమానా । సహచరరహితేవ చక్రవాకీ జనకసుతా కృపణాం దశాం ప్రపన్నా' ఇతి। అత్రాతిశయోక్తిరుపమా చాలఙ్కారః ॥ 79 ॥

శ్లో॥ నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛూననేత్రం ప్రియాయా
నిఃశ్వాసానామశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్।
హస్తన్యస్తం ముఖమసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా-
దిన్దోర్దైన్యం త్వదనుసరణక్లిష్టకాన్తేర్బిభర్తి॥ 80

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నూనమ్, తస్యాః, ప్రబల-రుదిత+ఉచ్ఛూన-నేత్రమ్, ప్రియాయాః, నిఃశ్వాసానామ్, +అశిశిరతయా, భిన్న-వర్ణ+అధర+ఓష్ఠమ్। హస్త-న్యస్తమ్, ముఖమ్, అ-సకల-వ్యక్తి, లమ్బ+అలకత్వాత్, ఇన్దోః,+దైన్యమ్, త్వత్+అనుసరణ-క్లిష్ట-కాన్తేః,+బిభర్తి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ప్రబల....నేత్రమ్	=	అమితరోదనముచే ఉబ్బిన కన్నులుగలదియు,
నిఃశ్వాసానామ్	=	నిట్టూర్పులయొక్క
అశిశిరతయా	=	వేడిమిచే,
భిన్న-వర్ణ+అధర+ఓష్ఠమ్	=	రూపుమాసిన అధరోష్ఠము గలదియు,
లమ్బ+అలకత్వామ్	=	వ్రేలాడుచున్న కురులు గలదియు,
అ-సకల-వ్యక్తి	=	అసంపూర్ణముగ కనబడునదియు, అగు
తస్యాః ప్రియాయాః	=	ఆ నా ప్రియురాలియొక్క
ముఖమ్	=	మోము,
హస్త-న్యస్తమ్	=	అరచేతియందుంచబడినదై,
త్వత్+....-కాన్తేః	=	నీ వడ్డగించుటచే క్షీణకాంతిగల,
ఇన్దోః	=	చంద్రునియొక్క
దైన్యమ్	=	దైన్యమును,
బిభర్తి	=	భరించుచున్నది,
నూనమ్	=	నిజము.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! అమితరోదనముచే ఉబ్బిన కన్నులు గలదియు, నిట్టూర్పుల వేడిమిచే రూపుమాసిన అధరోష్ఠముగలదియు, వ్రేలాడుచున్నకురులుగలదియు, అసంపూర్ణముగ కనబడునదియు అగు, ఆ నా ప్రియురాలియొక్క మోము అరచేతి యందుంచబడినదై నీ వడ్డగించుటచే క్షీణకాంతిగల చంద్రుని యొక్క దైన్యమును భరించుచున్నది నిజము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ప్రబల...నేత్రమ్-(ప్ర.ఏ.), నిఃశ్వాసానామ్-(ష.బ.), అశిశిరతయా-(తృ.ఏ.), భిన్న... ఓష్ఠమ్-(ప్ర.ఏ.), హస్తన్యస్తమ్-(ప్ర.ఏ.), లమ్బాలకత్వామ్-(ద్వి.ఏ.), అసకలవ్యక్తి-(ద్వి.ఏ.), తస్యాః-(ష.ఏ.), ప్రియాయాః-(ష.ఏ.), ముఖమ్-(ప్ర.ఏ.), త్వత్...కాన్తేః -(ష.ఏ.), ఇన్దోః-(ష.ఏ.), దైన్యమ్-(ద్వి.ఏ.), బిభర్తిః-(క్రియ), నూనమ్-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) ప్రకృష్టం బలం యస్మింస్తత్ ప్రబలమ్ (బహువ్రీహిః), ప్రబలఞ్చ తత్ రుదితమ్ (కర్మధారయః), ఉచ్ఛూనే నేత్రే యస్య తత్ (బహువ్రీహిః), ప్రబలరుదితేన ఉచ్ఛూన నేత్రా (తృ.త.), ప్రబలరుదితోచ్ఛూననేత్రా, తత్, ప్రబల....నేత్రమ్.

ఆ) న శిశిరతా (నఞ్), తయా, అశిశిరతయా (హేతౌ తృతీయా).

ఇ) భిన్నో వర్ణో యస్య సః (బహువ్రీహిః), అధరశ్చాసౌ ఓష్ఠః, (కర్మధారయః), భిన్నవర్ణః అధరోష్ఠో యస్య తత్, (బహువ్రీహిః).

ఈ) హస్తే న్యస్తమ్ (స.త.) హస్తన్యస్తమ్.

ఉ) లమ్బా అలకా యస్య తత్ (బహువ్రీహిః), తస్మాత్ లమ్బాలకత్వాత్.

ఊ) న సకలా (నఞ్), అసకలా వ్యక్తిః యస్య తత్ (బహువ్రీహిః) అసకలవ్యక్తి.

ఋ) తవ అనుసరణమ్, త్వదనుసరణమ్, (ష.త.), క్లిష్టా కాన్తిః యస్య సః, (బహువ్రీహిః) త్వదనుసరణేన క్లిష్టకాన్తిః, (తృ.త.), త్వదనుసరణక్లిష్టకాన్తిః, తస్య, త్వ...కాన్తేః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) ఉచ్ఛ్వాన > ఉత్స్వాన, 2) ప్రియాయాః > బహూనాం, 3) హస్తన్యస్తమ్>హస్తే న్యస్తమ్, 4) త్వదనుసరణ > త్వదుపసరణ, 5) బిభర్తి > బిభర్తు.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **ప్రబలరుతితోచ్ఛ్వాన – నేత్రమ్**

"అనవరతరుదితోచ్ఛ్వానతామ్రదృష్టిమ్" – అని దశకుమారచరితము.

ఆ) **భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్** > అధరోష్టః, అధరౌష్టః।

1) *ఉణాదిసూత్రమ్ (2–4) – ఉషికృషిగార్తిభ్యస్థన్ (ఓష్ఠః–కోష్ఠః–గాథా–అర్థః).*

2) *ఓషతియో దహతి యేన వా స ఓష్ఠః, ముఖవయవో వా।*

3) *శ్లో॥ ముహురఙ్గులిసంవృతాధరోష్ఠం – ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామమ్।*
ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యా–కథమప్యున్నమితం స చుమ్బితం తు॥

అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్–3.22 > దుష్యన్తుడు > "మాటిమాటికి వ్రేలితో కప్పబడిన క్రింది పెదవి గలదియును, ప్రతిషేధాక్షరములను పలుకుటతో సుందరముగా నున్నదియును, అంసము వైపునకు త్రిప్పబడినదియును అగు ఈ కమలనయన (శకున్తల) యొక్క ముఖమును కేవలము పైకెత్తగలిగితినే కాని చుమ్బిమ్పలేక పోయితిని కదా!"

ఇ) **హస్తన్యస్తమ్:–** హస్తః > *ఉణాదిసూత్రమ్–3.86.*

1) **హసిమృగ్రిణ్వామిదమిలూపూధూర్విభ్యస్తన్।**

"హస్తః–మర్తః–గర్తః–ఏతః–వాతః–అన్తః–దన్తః–లోతః–పోతః–ధూర్తః"

2) *హసతీతి హస్తః, నక్షత్రం, కరోవా।*

3) అభి॥ శాకున్తలము–చతుర్థాంకము>ప్రియంవదా > అనసూయా – "అనసూయే! పశ్య తావదేనాం వామహస్తోపహితవదనామాలిఖితామివ ప్రియసఖీమ్। భర్త్రృ గతయా చిన్తయాత్మానమప్యేషా న విభావయతి। కిం పునరాగన్తుకమ్?" – "శకున్తలను చూడవే! అనసూయా! మన ప్రియసఖి ఎడమ అరచేతిపై ముఖము నుంచుకొని,

చిత్రించినట్లు నిశ్చలముగనున్నది. భర్తమీది ధ్యాసతో ఈమె తనను కూడా మరచిపోయినది అన్నచో ఇక ఆగన్తకుని మరచినదని వేరుగా చెప్పుటేల?"

4) "స్వభావశ్చాయం శోకాకులితచేతసాం సీమన్తినీనామ్" – 'మహిమ'

ఈ) **లమ్బాలకత్వాత్ :–**

శ్లో॥ క్రీడాం శరీరసంస్కారం సమాజోత్సవదర్శనమ్ ।
హాస్యం పరగృహే యానం త్యజేత్ ప్రోషితభర్తృకా॥

అని 'యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి' పేర్కొన్నది. యక్షిణి ప్రోషితభర్తృక.

"లమ్బాః కర్తనాది సంస్కారాభావాత్ ప్రవృద్ధా అలకాః భాలావలమ్బినః కుటిలాః కేశాస్తేషాం భావః లమ్బాలకత్వం తస్మాత్ కపోలవిలమ్బికేశత్వాత్"– అని 'సారోద్ధారిణి' – ఆసక్తికరమైన అభిప్రాయాన్ని పేర్కొన్నది.

ఉ) **ఇన్దోర్దైన్యమ్ :–** For the face of a woman with the dishevelled hair hanging over it compared to the rising moon as yet hidden in the darkness of the night - *Nandargikar.*

శ్లో॥ ఉదయగూఢశశాఙ్కమరీచిభి–స్తమసి దూరమితః ప్రతిసారితే।
అలకసంయమనాదివ లోచనే–హరతి మే హరివాహన దిఙ్ముఖమ్॥

విక్రమోర్వశీయమ్–3వ అం. –రాజు>విదూషకుడు, 'చన్ద్రోదయమును వర్ణించుట' చెప్పబడినది.

5) క్రియారూపములు:– 1) **బిభర్తి**

1) డుభృఞ్(భృ) ధారణ పోషణయోః–సకర్మకమ్, జు.ప్ర., అనిట్,ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ–లట్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్ **బిభర్తి**–బిభృతః–బిభ్రతి.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్' అనుచోట 'పునరుక్తవదాభాసా లఙ్కారము',2)ప్రేయసి మోము చన్ద్రుని దైన్యము నెట్లు వహించునను విషయము బిమ్బ ప్రతిబిమ్బభావమున పరిహరించబడునదగుటవలన నిదర్శనాలఙ్కారమును చెప్పదగును.

1) **పునరుక్తావదాభాసాలంకారలక్షణమ్:–**

"యత్రార్థః ప్రముఖే కిఞ్చిద్భాసతే పునరుక్తవత్।
పునరుక్తవదాభాసోఽలఙ్కారస్సతాం మతః॥" – *ప్రతాపరుద్రీయే–శబ్దాలఙ్కార ప్రకరణమ్–6*

2) **నిదర్శనాలంకార లక్షణమ్:–**

కారికా:– ...నిదర్శనా। అభవన్ వస్తు సమ్బన్ధ ఉపమాపరికల్పకః।

వృత్తి:– నిదర్శనం దృష్టాన్తఃకరణమ్.

కుదరని పదార్థముల లేదా వాక్యార్థముల సంబంధము'ఉపమ' ను కల్పించినట్లయితే అది 'నిదర్శనాలంకారము'. – *కావ్యప్రకాశః 10–97*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– నూనమితి । ప్రబలరుదితేనోచ్ఛ్వానే ఉచ్ఛ్వసితే నేత్రే యస్య తత్ ।

ఉచ్ఛూనేతి శ్వయతేః కర్తరి క్తః । "ఓదితశ్చ" (పా. 8. 2. 45) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ । "వచిస్వపి–"(పా. 6. 1. 15) ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। "సమ్ప్రసారణాచ్చ" (పా. 6. 1. 108) ఇతి పూర్వరూపత్వమ్ । "హలః" (పా. 6. 4. 2) ఇతి దీర్ఘః । "ఛ్వోః శూడనునాసికే చ" (పా. 6. 4. 19) ఇత్యూఠాదేశే కృతే రూపసిద్ధిరితి వర్తమానసామీప్యప్రక్రియా ప్రామాదికీ త్యుపేక్ష్యా। తథా సతి ధాతోరికారస్య గత్యభావాదూఠాదేశే (?) ఛ్వోరన్త్యత్వేన విశేషణాచ్చేతి। ఏతేన విషాదో వ్యజ్యతే । నిఃశ్వాసానామశిశిరతయాఽన్తస్తాపోష్ణత్వేన భిన్నవర్ణో విచ్ఛాయోఽధరోష్ఠో యస్య తత్। హస్తే న్యస్తం హస్తన్యస్తమ్।ఏతేన చిన్తా వ్యజ్యతే। లమ్బాలకత్వాత్ సంస్కారాభావాల్లమ్బమానకున్తలత్వాదసకలవ్యక్తయసమ్పూర్ణాభివ్యక్తి తస్యాః ప్రియాయా ముఖం త్వదనుసరణేన త్వదుపరోధేన । మేఘానుసరణేనేతి యావత్। క్లిష్టకాన్తేః క్షీణకాన్తేరిన్దోర్దైన్యం శోచ్యతాం బిభర్తి । నూనమితి వితర్కే। "నూనం తర్కేఽర్థ నిశ్చయే" ఇత్యమరః । పూర్వవత్తథాపి న భ్రమితవ్యమితి భావః ॥ 80 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: – నూనమితి । హే ప్రబల! వలవన్నిన్ద్రద్యుమ్న! నూనం తర్కే । ప్రియాయా మమ భక్తాయాస్తస్యాః సరస్వత్యాః హస్తే బాలకత్వాత్పుత్రకత్వాన్న్యస్తం ముఖం వదనమ్ । ఇన్ద్రోశ్చన్ద్రస్య చ దైన్యమభాగ్యవత్వం విభర్తి భరిష్యతి । ఆశంశాయాం భవిష్యతి లుట్ । ఇన్దోః కిం భూతస్య । తవ సరస్వతీవిషయే వరలాభపర్యన్తమనుసరణేనోపాసనేన క్లిష్టా అపగతా కాన్తిర్యస్య తస్య । ఆవయోర్భక్తిస్తుల్యైవ । ఏతన్ముఖస్య మమ చ కాన్తిస్తుల్యైవ। తథాప్యస్మిన్ స్నేహాతిరేకేణ క్రన్దతో బాలకస్య ముఖమప్యేవ వరలాభతృష్ణయా క్రన్దితమస్య ముఖం స్వయం హస్తే విభర్తి । మాం తు స్వలోచనాదృశ్యస్థానే చ కేశపాశే క్షిపతీతి చన్ద్రస్తథా భవిష్యతీత్యర్థః । ముఖం తవ కీదృశమ్ । ప్రసాదం కరిష్యతి న చేతి శఙ్కయా రుదితేనోచ్ఛూనం నేత్రమ్ । అతశ్చ నిఃశ్వాసానామశిశిరతయా భిన్నవర్ణోఽధర ఓష్ఠో యస్య తత్ । అసకలమసమ్పూర్ణం యథాస్యాత్తథా వ్యక్ వ్యజ్యమానం తిలం స్వరూపం యస్య । కర్మణి క్విప్ । మాతా హి లాభాయ క్రన్దతః పుత్రస్య ముఖం హస్తే కృత్వా ప్రవోధయతి । తస్యా లోకనమసన్దిగ్ధమాశంసతి ॥ 80 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథ తస్యాః సర్వాఙ్గప్రధానమమన్దసౌన్దర్యసుధానిధానం తన్మయత్వేనా నుభూయమానమాననం తదాత్వవిశేషణవిశిష్టమనుశోచన్నాహ –– నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛూనేత్యాది । నూనం నిశ్చితమ్ । తస్యాః తథావిధానురాగనిగలితత్వేనాను భూతాయాః । ప్రబలరుదితోచ్ఛూననేత్రమ్ అవిచ్ఛిన్నేన మహతా చాశ్రుమోక్షేణ సశోఫ నయనమ్ । ప్రియాయా ఇతి, తాదృశదశామగ్నత్వేన చిన్త్యమానా సా మమ ప్రాణ –సమత్వాన్మమ హృదయమతితరాం దహతీతి ధ్వన్యతే। నిఃశ్వాసానాం ముఖమారుతానామ్। అశిశిరతయా అన్తర్దాహతప్తత్వేనాశీతలత్వాత్ । భిన్నవర్ణాధరోష్ఠం భిన్నః అన్యథాకృతః వర్ణః స్నిగ్ధారుణత్వం యస్య ధూసరీకృత ఇత్యర్థః, సోఽధరోష్ఠో యస్య । హస్తన్యస్తం కరకమలతలనివేశితకపోలముకురమ్ । చిన్తాసన్తానస్య చాయమనుభావః, యథాహ కశ్చిత్ ––

అధికరతలతల్పం కల్పితస్వాపకేలీ పరిమలననిమీలత్పాణ్డిమా గణ్డపాలీ। సుతను కథయ కస్య వ్యఞ్జయత్యఞ్జసైవ స్మరనరపతిలీలాయౌవరాజ్యాభిషేకమ్' ఇతి। అసకలవ్యక్తి అపూర్ణదర్శనమ్। లమ్బాలకత్వాత్ అనలఙ్కృతత్వేన గలితవలీకస్వైరవిలమ్బినః ప్రగుణాయతాః కున్తలా యస్య, తత్త్వాత్। దైన్యం శోభావిరహమ్। త్వదనుసరణక్లిష్టకాన్తేః త్వచ్ఛబ్దేన పురోవర్తినః సలిలగర్భస్య మేఘస్య పరామర్శాత్ నవజలధరాసఙ్గకలుషిత లావణ్యస్యేత్యర్థః, అలకప్రతివస్తుత్వాజ్జలధరస్య। అత్ర నిదర్శనాలఙ్కారః ॥ 80 ॥

శ్లో॥ ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తీ।
పృచ్ఛన్తీ వా మధురవచనాం శారికాం పఞ్జరస్థాం
కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే! త్వం హి తస్య ప్రియేతి॥ 81

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఆలోకే, తే, నిపతతి, పురా, సా, బలివ్యాకులా, వా, మత్+సాదృశ్యమ్, విరహ-తను, వా, భావ-గమ్యమ్, లిఖన్తీ। పృచ్ఛన్తీ, వా, మధుర-వచనామ్, శారికామ్, పఞ్జరస్థామ్, కచ్చిత్,+భర్తుః, స్మరసి, రసికే, త్వమ్, హి, తస్య, ప్రియా,+ఇతి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

సా = ఆ నా ప్రియతమ,
బలివ్యాకులా వా = దేవతారాధన యందు నిమగ్నమైనదిగా గాని,
విరహతను = వియోగమున చిక్కినదియు,
భావగమ్యమ్ = ఊహాజనితమైనదియు నగు,
మత్+సాదృశ్యమ్ = నా రూపమును,
లిఖన్తీ వా = చిత్రించుచున్నదిగా గాని,
మధురవచనామ్ = తీయని పలుకలు కలదై,
పఞ్జరస్థామ్ = పంజరమందున్నదియు నగు,
శారికామ్ = గోరువంకను,
రసికే = ఓ రసికురాలా!
భర్తుః = నా స్వామిని,
స్మరసి కచ్చిత్ = స్మరించుచున్నావా?
త్వమ్ = నీవు,
తస్య = ఆయనకు,
ప్రియా హి = ఇష్టమైనదానవు గదా!
ఇతి = అని,
పృచ్ఛన్తీ వా = అడుగుచున్నదిగా గాని,
తే = నీయొక్క,
ఆలోకే = దృష్టిపథమునందు,
పురా నిపతతి = పడగలదు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ నా ప్రియతమ, దేవతారాధనయందు నిమగ్నమైనదిగా గాని, వియోగమున చిక్కినదియు, ఊహాజనితమైనదియునగు నా రూపమును చిత్రించు చున్నదిగా గాని, తీయని పలుకులు కలదై పంజరమందున్నదియు నగు గోరువంకను, 'ఓ రసికురాలా! నా స్వామిని స్మరించుచున్నావా! నీవు ఆయనకు ఇష్టమైన దానవు గదా!' అని అడుగుచున్నదిగా గాని, నీయొక్క దృష్టిపథమునందుపడగలదు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

సా–(ప్ర.ఏ.), బలివ్యాకులా–(ప్ర.ఏ.), వా–(అవ్య.), విరహతను–(ప్ర.ఏ.), భావగమ్యమ్ –(ద్వి.ఏ.), మత్సాదృశ్యమ్–(ద్వి.ఏ.), లిఖన్తీ–(ప్ర.ఏ.), వా–(అవ్య.), మధురవచనామ్–(ద్వి.ఏ.), పఞ్జరస్థామ్–(ద్వి.ఏ.), శారికామ్–(ద్వి.ఏ.), రసికే–(సం.ప్ర.ఏ.), భర్తుః –(ష.ఏ.), స్మరసి–(క్రియ), కచ్చిత్–(అవ్య.), త్వమ్–(ప్ర.ఏ.), తస్య–(ష.ఏ.), ప్రియా–(ప్ర.ఏ.), హి–(అవ్య.), ఇతి–(అవ్య.), పృచ్ఛన్తీ–(ప్ర.ఏ.), వా–(అవ్య.), తే–(ష.ఏ.), ఆలోకే–(స.ఏ.), పురా నిపతతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) బలిషు వ్యాకులా, (స.త.) బలివ్యాకులా.

ఆ) మమ సాదృశ్యమ్, (ష.త.) తత్ మత్సాదృశ్యమ్.

ఇ) విరహేణ తను, (తృ.త.) తత్ విరహతను.

ఈ) భావేన గమ్యమ్ (తృ.త.) తత్ భావగమ్యమ్.

ఉ) మధురం వచనం యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), తామ్, మధురవచనామ్.

ఊ) పఞ్జరే తిష్ఠతీతి, పఞ్జరస్థా, తామ్, (ఉపపదసమాసః) పఞ్జరస్థామ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) పురా > పురే, 2) విరహతను వా > విరహతనుతా, 3) మధురవచనాం > మధురవచనం, 4) రసికే > నిభృతే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **నిపతతి పురా:– పురా**

1) *'ప్రబన్ధ**భవిష్యదాసత్తి**చిరతీతేషు వర్తతేఽ యమ్'।* – *అవ్యయకోశః (536)*

2) ***భవిష్యదాసత్తిః** – భవిష్యతః కార్యస్య సన్నిహితత్వమ్। 'గచ్ఛ, పురా దేవో వర్షతి'। అత్ర యావత్పురా నిపాతయోః (3.3.4) – ఇది భవిష్యత్యర్థే లట్ ।*

3) *శ్లో॥ తం వినిషిప్య కాకుత్స్థో పురా దూషయతి స్థలీమ్।*
గన్ధే నాశుచినా చేతి వసుధాయాం నిచఖ్నతుః॥ – *ర.వం. 12–30*

పురా దూషయతి > తప్పక చెడగొట్టగలదు.

ఆ) **వా** – అవ్యయకోశః (7.8)

1)'**వికల్పే**పమానద్వన్ద్వసముచ్చయావధారణానవకప్తివితర్కపాదపూరణాదిషు వర్తతే॥
(వికల్పే–ఉపమానే–ద్వన్ద్వే–సముచ్చయే–అవధారణే–అనవకప్తౌ–వితర్కే–పాదపూరణే)

2) "*యవైర్వా వ్రీహిభిర్వా యజేత।* – స్మృతి

3) *శ్లో॥ ధర్మార్థౌ యత్ర న స్యాతాం–శుశ్రుషా **వా**పి తద్విధా।*
తత్ర విద్యా న వప్తవ్యా–శుభం బీజమివోషరే ॥ – *మ.స్మృ. 112*

"ఎవనికి ధర్మముగాని, అర్థముగాని, లేక గురుశుశ్రూషణాపరాయణత్వముగాని ఉండవో అతనికి 'విద్య' నేర్పరాదు. అట్లు విద్య నేర్పినచో అది చవిటి నేలలోపడ్డ బీజమువలె వ్యర్థమగును."

ఇ) **కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి:–**

1) *శ్లో॥ స **కచ్చిద్బ్రాహ్మణో** విద్వాన్–ధర్మనిత్యో మహాద్యుతిః।*
*ఇక్ష్వాకూణాముపాధ్యాయో–యథావ**త్తాత పూజ్యతే**॥*

అయోధ్యాకాణ్డమ్–100 సర్గః–9 – శ్రీరామచన్ద్రుడు భరతునకు కుశలమడుగుట అను వ్యాజముతో రాజనీతినుపదేశించు సందర్భము– "ఓ భరతా! వేదవేత్త, విద్వాంసుడు, ధర్మనిరతుడు, మహాతేజశ్శాలియైన ఇక్ష్వాకువంశ గురువైన 'వసిష్ఠుని' మునుపటివలె పూజించుచున్నావు కదా!

2) **భర్తుః** – *బిభర్తి ఇతి భర్తా ।*

'భృ' ధాతువుపై 'తృచ్' ప్రత్యయము వచ్చుటవలన 'భర్తా' అనురూపము నిష్పన్న మగును. 'భర్తుః' అనునది షష్ఠీవిభక్తి ఏకవచనము. ***'అధీగర్థ–దయేశాం కర్మణి–2.3.52'*** అనుసూత్రముచే 'స్మృ'ధాతువు యోగమున కర్మార్థమున చెప్పబడును.

ఈ) **మత్సాదృశ్యమ్:–** అనుచోట ద్వాదశమన్మథావస్థలలో 'మనస్సంగ' మనునది చెప్పబడినది. – *ప్రతాపరుద్రీయే–రసప్రకరణమ్–84/85*

1) *శ్లో॥ చక్షుః ప్రీతిర్మనస్సఙ్గస్సఙ్కల్పోఽథ ప్రలాపితా।*
జాగరః కార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యాగో సంజ్వరః॥
శ్లో॥ ఉన్మాదో మూర్ఛనఞ్చైవ–మరణం చరమం విదుః।
అవస్థా ద్వాదశ మతాః–కామశాస్త్రానుసారతః॥

2) "*మనస్సఙ్గః ప్రియతమే – నిత్యం చిత్తస్య విశ్రమః।*"
శ్లో॥ సదా మమ మనో విలగతి రుద్రనరేంద్రే కస్మాత్కుపితాః।
తేనాహమపి విముక్తా సఖ్యో యుష్మాసు కా వార్తా॥

5) క్రియారూపములు:– 1) **పురా నిపతతి**–క్రియారూపము పురాశబ్దముతో కూడినందున భవిష్యత్కాలమును సూచించును.

6) అలంకారములు:– 'సారోద్ధారిణి' ఇందు దీపకాలంకారమున్నదని పేర్కొని 'దండి మహాశయుడు' రచించిన కావ్యాదర్శమునందలి (3–97) లక్షణము నుదాహరించినది.

"జాతిక్రియా గుణద్రవ్య–వాచి నైకత్ర వర్తినా।
సర్వవాక్యాపకారశ్చేత్–తమాహుర్దీపకం యథా॥"

ఒక వాక్యమునందున్న జాతిక్రియాగుణద్రవ్యములలో ఏదో ఒకదానిని బోధించు పదముచే అన్ని వాక్యములకు ఉపకారమైనచో, దానిని 'దీపకము' గా చెప్పుచున్నారు. ఇచట *'తేఽ లోకే పురా నిపతతి'* అనునది స్వీకరింపదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సర్వవిరహిణీసాధారణాని లక్షణాని సమ్భావనయోత్ప్రేక్ష్యాణీత్యాహ ఆలోకే' ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః ఆలోకేతి। హే మేఘ! సా మత్ప్రియా బలిషు నిత్యేషు ప్రోషితాగమనార్థేషు చ దేవతారాధనేషు వ్యాకులా వ్యాపృతా వా । విరహేణ తను కృశం భావగమ్యమ్ । తత్కార్శ్యస్యాదృష్టచరత్వాత్సమ్ప్రతి సమ్భావనయోత్ప్రేక్ష్యమిత్యర్థః । మత్సాదృశ్యం మదాకార సామ్యమ్ । మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః । యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధవస్త్వన్తరగతమాకార సామ్యం తథాపి ప్రతికృతిత్వేన వివక్షితమ్, ఇతరథాలేఖ్యత్వా సమ్భవాత్ । అక్షయ్యకోశే "ఆలేఖ్యేఽపి చ సాదృశ్యమ్" ఇత్యభిధానాత్ । లిఖన్తీ క్వచిత్ఫలకాదౌ విన్యస్యన్తీ వా। చిత్రదర్శనస్య విరహిణీవినోదోపాయత్వాదితి భావః। ఏతచ్చ కామశాస్త్ర సంవాదేన సమ్యగ్వివేచితమస్మాభీ రఘువంశసఞ్జీవిన్యామ్ (8.92) "సాదృశ్యప్రతికృతి దర్శనైః ప్రియాయాః" ఇత్యత్ర । మధురవచనాం మఞ్జుభాషిణీమ్ । అత ఏవ పఞ్జరస్థామ్। హింస్రేభ్యః కృతసంరక్షణామిత్యర్థః। సారికాం స్త్రీపక్షివిశేషామ్ । హే రసికే! భర్తుః స్వామినః స్మరసి కచ్చిత్? "కచ్చిత్ కామప్రవేదనే" ఇత్యమరః । భర్తారం స్మరసి కిమిత్యర్థః। "అధీగర్థదయేశాం కర్మణి" (పా. 2. 3. 52) ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । స్మరణే కారణమాహ –– హి యస్మాత్కారణాత్ త్వం తస్య భర్తుః । ప్రీణాతీతి ప్రియా। "ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః" (పా. 3. 1. 135) ఇతి కప్రత్యయః । అతః ప్రేమాస్పదత్వాత్స్మర్తుమర్హసీతి భావః । ఇత్యేవం పృచ్ఛన్తీ వా । 'వా' శబ్దో వికల్పే । "ఉపమాయాం వికల్పే వా" ఇత్యమరః । తే తవాలోకే దృష్టిపథే పురా నిపతతి । సద్యో నిపతిష్యతీత్యర్థః । "స్యాత్ప్రబన్ధే పురాతీతే నికటాగామికే పురా" ఇత్యమరః । "యావత్పురానిపాతయోర్లట్" (పా. 3. 3. 4) ఇతి లట్ ॥ 81 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఆలోక ఇతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న ! సరస్వతీపురః ప్రథమం తే తవ ఆలోకే దర్శనే నిపతతి నిపతిష్యతి, దృష్టా భవిష్యతీత్యాశంసా । సా కిం భూతా । బలివ్యాకులా వా । భక్తానాం వలౌ మహాపూజాయామ్ । కిం కిం దాస్యామీతి । వరాన్వేషణే వ్యాకులా వ్యగ్రా । విరహతనుతా దైన్యభావాత్మతా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వరూపత్వం తద్భావో గమ్యో జ్ఞేయా యస్మిన్ తమ్ । మమ సాదృశ్యం యస్మిన్ మామివ దుర్జ్ఞేయం వేదరాశిం లిఖన్తీ। లేఖనీపుస్తకోద్యత్కరయుగలేతి వచనాత్। వా పక్షాన్తరే । పఞ్జరస్థాం వీణాయాః। పఞ్జరేస్థితాం మధురవచనాం గుణాఘాతేన సమ్యక్ క్వణన్తీమ్ । సారికాం గజదన్త –వినిర్మాణం వీణాదణ్డావయవం సారికేతి ప్రసిద్ధః। పృచ్ఛన్తీ కిమ్। కచ్చిత్కామప్రవేదనే। హే నిభృతే గూఢవచనే! భర్తుః శ్రీజగన్నాథస్య స్మరసి । హి యస్మాత్త్వం తస్య ప్రియా। త్వద్వచనస్మరణే హి తస్య మహానాదరః ॥ 81 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ పతిదేవతాయాస్తస్యాః స్వవిరహసమయసముచితాన్వ్యాపారాన్సమ్భావితాన్ప్రతిపాదయన్, తదన్యతమవ్యగ్రా సా తవ నయనగోచరం గమిష్యతీత్యాహ--ఆలోకే తే ఇత్యాది । ఆలోకే ఆలోచనే దర్శనగోచర ఇతి యావత్ । నిపతతి పురా నిపతిష్యతి, దర్శనపథమవతరిష్యతీత్యర్థః। **'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' ఇతి లృడర్థే లట్।** సా మమ ప్రియతమా। బలివ్యాకులా దేవతావిశేషాన్ గిరిజాగిరీశప్రభృతీనచిర సమాగమసమ్పాదకానుద్దిశ్య పూజోపహారవ్యగ్రా । వాశబ్దో వికల్పే । మత్సాదృశ్యం మచ్ఛరీర ప్రతిచ్ఛన్దమ్ । విరహతను వియోగదుఃఖేన కృశమ్ । తత్కథం తయా జ్ఞాయత ఇతి చేత్తత్రాహ--భావగమ్యం మనోవృత్తిజ్ఞేయమ్,అస్యా దశాయా ఈదృశం తదితి ప్రేమవశాత్ భావనయా పరిచ్ఛేద్యమిత్యర్థః । లిఖన్తీ తూలికయా చిత్రపటాదిష్వాకారయితుం ప్రయతమానా, న తు లిఖిత్వా పశ్యన్తీ । అనేన ప్రవహదశ్రుపటలపిహితనయనత్వేన సాధ్వససన్నస్విన్నకరకిసలయతయా చాశక్యలేఖనమప్యౌత్సుక్యవశాత్పునః పునరారభమాణేతి ద్యోత్యతే । పృచ్ఛన్తీ అనుయుఞ్జానా । మధురవచనాం శ్రవణసుభగసఞ్జల్పితామిత్యనేన ప్రియతమావచనసహచరతయా తద్వచసాం తస్యాః క్షణే క్షణే తదనుస్మారకత్వేన స్వపక్షపాతభూమిత్వం ప్రకాశ్యతే । శారికాం శుకాఙ్గనామ్ । పఞ్జరస్థాం న పునః ప్రకోష్ఠనివిష్టామ్ । అనేన నిర్వేదాత్తాదృశరసేష్వనుద్యోగో ధ్వన్యతే । కచ్చిత్ కిమిత్యర్థః । 'కచ్చిత్ప్రశ్నే సామవాదే' ఇతి వైజయన్తీ । భర్తుః స్మరసి మధురఫలమధురసాదిభిస్త్వత్పోషణపరస్య పితుః కిం స్మరసి । 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । సుభగే సౌభాగ్యశాలిని । తదేవ సౌభాగ్యమాహ -- త్వం హి త్వం త్వితి విశేషార్థో హిశబ్దః, అస్మదాదిభ్యోఽపీత్యర్థః । ప్రియా ఇష్టా । అతస్త్వం కచ్చిత్స్మరసీతి పృచ్ఛన్తీ వేత్యన్వయః ॥ 81 ॥

శ్లో॥ ఉత్సఙ్గే వా మలినవసనే సౌమ్య! నిక్షిప్య వీణాం
మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయముద్గాతుకామా।
తన్త్రీమార్ద్రాం నయనసలిలైః సారయిత్వా కథఞ్చి-
ద్భూయో భూయః స్వయమపి కృతాం మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ॥ 82

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఉత్సఙ్గే, వా, మలిన-వసనే, సౌమ్య!, నిక్షిప్య, వీణామ్,
మత్+గోత్ర+అఙ్కమ్,విరచితపదమ్, గేయమ్, ఉద్గాతుకామా।
తన్త్రీమ్, ఆర్ద్రామ్, నయన-సలిలైః, సారయిత్వా, కథఞ్చిత్,
భూయః, భూయః, స్వయమ్, అపి, కృతామ్, మూర్ఛనామ్, విస్మరన్తీ॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!
మలిన-వసనే = మాసిన చీరగల,

ఉత్సఙ్గే	=	తొడయందు,
వీణామ్	=	వీణను,
నిక్షిప్య	=	ఉంచి,
మత్–గోత్ర+అఙ్కమ్	=	నా నామచిహ్నముగలదియు,
విరచిత–పదమ్	=	చక్కని కూర్పుగలపదములు కలదియును, అగు,
గేయమ్	=	గీతమును,
ఉద్గాతుకామా	=	ఎలుగెత్తి పాడగోరినదై,
నయన–సలిలైః	=	కన్నీళ్ళచేత,
ఆర్ద్రామ్	=	తడిసిన,
తన్త్రీమ్	=	వీణతీగను,
కథఞ్చిత్	=	ఎటులనో,
సారయిత్వా	=	శ్రుతిచేసి,
భూయః భూయః	=	తరచుగా,
స్వయమ్	=	తానుగా,
కృతామ్, అపి	=	రచించినదైనను,
మూర్ఛనామ్	=	స్వరకల్పనను
విస్మరన్తీ	=	మఱచుచున్నదగుచు,
సా	=	ఆ నా ప్రియతమ, (నీ దృష్టిపథమున పడగలదు)

తాత్పర్యము:– ఓ సౌమ్యుడా! మేఘుడా! మాసిన చీరగల, తొడయందు వీణను ఉంచి నా నామచిహ్నము గలదియు, చక్కని కూర్పుగల పదములు కలదియును అగు గీతమును, ఎలుగెత్తి పాడగోరినదై, కన్నీళ్ళచేత తడిసిన వీణతీగను ఎటులనో శ్రుతిచేసి తరచుగా తానుగా రచించినదైనను, స్వరకల్పనను మఱచుచున్నదగుచు (ఆ నా ప్రియతమ నీ దృష్టిపథమున పడగలదు).

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

సౌమ్య!–(సం.ప్ర.ఏ.), మలినవసనే–(స.ఏ.), ఉత్సఙ్గే–(స.ఏ.), వీణామ్–(ద్వి.ఏ.), నిక్షిప్య–(కృత్తు), మద్గోత్రాఙ్గమ్–(ద్వి.ఏ.), విరచితపదమ్–(ద్వి.ఏ.), గేయమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉద్గాతుకామా–(ప్ర.ఏ.),నయనసలిలైః–(తృ.బ.), ఆర్ద్రామ్–(ద్వి.ఏ.), తన్త్రీమ్–(ద్వి.ఏ.), కథఞ్చిత్–(అవ్య.), సారయిత్వా–(కృత్తు), భూయః(భూయః)–(అవ్య.) స్వయమ్–(అవ్య.),కృతామ్–(ద్వి.ఏ.), అపి–(అవ్య.), మూర్ఛనామ్–(ద్వి.ఏ.), విస్మరన్తీ–(ప్ర.ఏ.)

2) సమాసములు:–

అ) మలినం వసనం యస్మిన్ సః (బహువ్రీహిః) తస్మిన్, మలినవసనే.

ఆ) మమ గోత్రమ్ (షష్ఠీతత్పురుషః), మద్గోత్రమ్ అఙ్కః యస్మిన్ తద్ యథా తథా (బహువ్రీహిః) మద్గోత్రాఙ్కమ్

ఇ) విరచితాని పదాని యస్య తత్ (బహువ్రీహిః) తత్, విరచితపదమ్.

ఈ) ఉద్గాతుమ్ కామో యస్యాః సా (బహుప్రీహిః), ఉద్గాతుకామా.

ఉ) నయనయోః సలిలాని, తైః (ష.త.) నయనసలిలైః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) గేయమ్ > గీతమ్, 2) తన్త్రీమార్ద్రామ్ > తన్త్రీరార్ద్రాః, 3) అపి కృతామ్ > అధికృతామ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **మలినవసనే :–**

*శ్లో॥ ఆర్తార్తే, ముదితే హృష్టా, **ప్రోషితే మలినా** కృశా।*
మృతా మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా॥

అని ఆర్యోక్తి. అభిజ్ఞాన శాకున్తలమున మహాకవి కాళిదాసు ప్రోషితభర్తృకయగు 'శకున్తల' స్థితిని వర్ణించిన తీరు ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ వసనే పరిధూసరే వసానా నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణిః।
అతినిష్కరుణస్య శుద్ధశీలా మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి॥ (21)

సప్తమాంకము > రాజు శకున్తలను చూచి > "ఇదిగో ఈమెయే పూజ్యురాలైన శకున్తల." అంతటా దుమ్ముకొట్టుకొనబడిన, మాసిన చీరలను కట్టుకొని వ్రత నియమములచే చిక్కిన ముఖము కలిగినదై ఒంటి జడగలదై, తాను పరిశుద్ధమైన నడవడిక కలిగియుండియు, అతికఠోర హృదయము కలిగిన నాయొక్క విరహ వ్రతమును చాలకాలమునుండి ధరించుచున్నది.

ఆ) **ఉద్గాతుకామా :–** 1) ఇచట 'సఞ్జీవినీవ్యాఖ్య' చూడగలరు.

2) శ్లో॥ యః పూరయన్ కీచకరన్ధ్రభాగాన్ దరీముఖోత్థేన సమీరణేన।
***ఉద్గాస్యతా**మిచ్ఛతి కిన్నరాణాం తానప్రదాయిత్వమివోపగన్తుమ్॥*

కుమారసమ్భవము>'హిమవన్నగవర్ణన' ప్రథమసర్గ–8 > 'గాంధారం'లో గానం చేయడం దేవజాతులకు సాధ్యమని – 'షడ్జ...దేవయోనిభిః' అను ఈ ఆర్యోక్తి చెప్పుచున్నది.

ఇ) **మూర్ఛనామ్** > మూర్ఛన :– 1) (In music) The rising of sounds, an intonation, a duly regulated rise and fall of sounds conducting the air and the harmony through the keys in a pleasing manner, changing the key or passing from the key to another modulation, melody. *- Practical Sanskrit - English Dictionary (Apte).*

2) *శ్లో॥ రణద్భిరాఘట్టనయా నభస్వతః–పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైస్స్వరైః।*
*స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేష**మూర్ఛనా**–మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః॥*

మాఘకావ్యమ్ – ప్రథమస్సర్గః – 10 > "గాలియొక్క తాకుడుచేత వేర్వేరుగా మ్రోగుచున్నవియు, విభిన్న శ్రుతిసమూహములుగల షడ్జాదిస్వరములచేత, వినబడు చున్న షడ్జాదిగ్రామముల ఆరోహణావరోహణములు గలిగిన మహతియను వీణను తరచుగా చూచుకొనుచున్నవాడును." –

3)శ్లో॥ సప్తస్వరాస్త్రయో గ్రామో ఏకవింశతి **మూర్ఛనాః**
తానాస్త్వేకోనపఞ్చాశత్త్రిస్రో మాత్రా లయాస్త్రయః॥ - పం.త. 5-51

గాడిద > నక్కతో..."సప్తస్వరాలు-మూడుగ్రామాలు-ఇరువది యొకటి మూర్ఛనలు, 49 తానములు మూడు మాత్రలు, మూడు లయలు గలవు." -

4)శ్లో॥ తం తస్య స్వరసంక్రమం మృదుగిరః శ్లిష్టం చ తంత్రీస్వనం
వర్ణానామపి **మూర్ఛనాం**తరగతం తారం విరామే మృదుమ్।
హేలా సంయమితం పునశ్చ లలితం రాగాద్ద్విరుచ్చారితం
యత్సత్యం విరతేఽపి గీతసమయే గచ్ఛామి శృణ్వన్నివ॥ 5

"గానము చేయు సమయము అయిపోయినప్పటికిని ఆ రేభిలకునియొక్క స్వర సంచారమును మృదుగీతి పదములను గాత్రముతో జత గలసిన వీణానాదమును, మూర్ఛనలలో వర్ణాల తారస్థాయిని, ముగింపులో మంద్రస్థాయిని, అలవోకగా పాడటము, సుకుమారమైనదియు, రాగమువలన రెండుసార్లు ఉచ్చరింప బడినదియును ఐన ఆ గానమును నిజముగా ఇప్పటికి వినుచున్నవానివలెనే నడుచుచున్నాను."

5) త్రిగ్రామమూర్ఛనా నామాని గ్రన్థాన్తరే।
లలితా మధ్యమా చిత్రా రోహిణీ చ మతఙ్గజా।
సౌవీరా వర్ణిమధ్యా చ షడ్జమధ్యా చ పఞ్చమీ।
మత్సరీ మృదుమధ్యా చ శుద్ధా చైవ కళావతీ।
తీవ్రా రౌద్రీ తథా బ్రాహ్మీ వైష్ణవీ ఖేచరీ వరా।
నాదవతీ విశాలా చ త్రిషు గ్రామేషు **మూర్ఛనాః**।
ఆహత్యైకవింశతిః - చూడామణిసారః - అని భరతకోశం పేర్కొన్నది.

ఈ) **భూయోభూయః :-** 1) "పునరర్థే వర్తతే" - అవ్యయకోశః (618)

2) శ్లో॥ **భూయోభూయః** సవిధనగరీరథ్యయా పర్యటన్తం
దృష్ట్వాదృష్ట్వా భవనవలభీతుఙ్గవాతాయనస్థా।
సాక్షాత్కామం నవమివ రతిర్మాలతీమాధవం య -
ద్గాఢోత్కణ్ఠా **లులితలులితై** రఙ్గకైస్తామ్యతీతి॥ - మా.మా. 1-15

5) క్రియారూపములు:-

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) వికల్పాలంకారమున్నదని చెప్పబడినది.

లక్షణమ్ - "వాక్యన్యాయమూలప్రస్తావాద్వికల్ప ఉచ్యతే।
విరోధే తుల్యబలయోర్వికల్పాలంకృతిర్మతా॥" (221)

యత్ర తుల్యప్రమాణానుశిష్టయోర్విరుద్ధయోర్ద్వయోర్యుగపత్ప్రాప్తౌ ఏకస్యా సంభవస్తత్ర వికల్పః, ఔపమ్యాచ్చారుత్వమ్।

సమానబలయుక్తములగు రెండువస్తువులకు ఒకచోట ఒకసారిగనే ప్రాప్తికలుగగా, విరుద్ధములగు వానికి ఏకకాలమున ప్రాప్తి పొసగదు కావున వానిలో దేనికో ఒకదానికే సంభవము చెప్పిన నది 'వికల్పాలంకారము'గ చెప్పబడును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఉత్సఙ్గేతి। హే సౌమ్య సాధో! మలినవసనే। "ప్రోషితే మలినా కృశా" ఇతి శాస్త్రాదిత్యర్థః । ఉత్సఙ్గే ఊరౌ వీణాం నిక్షిప్య । మమ గోత్రం నామాఙ్కశ్చిహ్నం యస్మింస్తన్మద్గోత్రాఙ్కం మన్నామాఙ్కం యథా తథా । "గోత్రం నామ్ని కులేఽపి చ" ఇత్యమరః। విరచితాని పదాని యస్య తత్తథోక్తం గేయం గానార్హం ప్రబన్ధాది । "గీతమ్" ఇతి పాఠే స ఏవార్థః। ఉద్గాతుముచ్చైర్గాతుం కామో యస్యాః సా। **"తుం కామమనసోరపి" ఇతి మకారలోపః ।** దేవయోనిత్వాద్గాన్ధారగ్రామేణ గాతుకామేత్యర్థః । తదుక్తమ్ –– షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయన్తి మానవాః। న తు గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః ॥" ఇతి । తథా నయనసలిలైః ప్రియతమస్మృతిజనితైరశ్రుభిరార్ద్రాం తన్త్రీం కథఞ్చిత్ కృచ్ఛ్రేణ సారయిత్వా ఆర్ద్రత్వాపహరణాయ కరేణ ప్రమృజ్య, అన్యథా క్వణనా–సమ్భవాదితి భావః। భూయో భూయః పునః పునః స్వయమాత్మనా కృతామపి। విస్మరణా నర్హామపీత్యర్థః। మూర్ఛనాం స్వరారోహావరోహక్రమమ్ । "స్వరాణాం స్థాపనాః సాన్తా మూర్చ్ఛనాః సప్త సప్త హి" ఇతి సఙ్గీతరత్నాకరే । విస్మరన్తీ వా । "ఆలోకే తే నిపతతి" ఇతి పూర్వేణాన్వయః । విస్మరణం చాత్ర దయితగుణస్మృతిజనితమూర్చ్ఛావశాదేవ । తథా చ రసరత్నాకరే –– "వియోగాయోగయోరిష్టగుణానాం కీర్తనాస్మృతేః। సాక్షాత్కారోఽథవా మూర్చ్ఛా దశధా జాయతే తథా ।" ఇతి । 'మత్సాదృశ్యమ్' ఇత్యాదినా మనః–సఙ్గానువృత్తిః సూచితా ॥ 82 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఉత్సఙ్గ ఇతి । హే సౌమ్య! వా పక్షాన్తరే । అమలినం శుభ్రం వసనం యస్మిన్ తాదృశే స్వస్య ఉత్సఙ్గే । వీణాం నిక్షిప్య । మమ గోత్రం నామ అఙ్కం చిహ్నం యస్య । విరచితం స్వకవితాకృతం మన్మాహాత్మ్యప్రకాశకం పదం యస్మిన్నీదృశం గేయముద్గాతుం కామోఽభిలాషో యస్యాః । అతశ్చ మన్మహాత్మ్యస్మరణాన్నయనోద్గ–తైర్నయనసలిలైరార్ద్రాస్తన్త్రీర్వీణాయా గుణాన్ సారయిత్వా కథఞ్చిత్స్వయం కృతామపి మూర్ఛనామ్। స్వరః సంమూర్ఛితో యత్ర రాగతాం ప్రతిపద్యతే। మూర్ఛనామితి తామాహుః కవయో గ్రామసమ్భవామిత్యుక్తలక్షణాం మూర్ఛనాం భూయో భూయః విస్మరన్తీ। ఇతి కర్తవ్యతాయాం చ తన్త్రీ వీణాగుణే మతా ॥ 82 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ వ్యాపారాన్తరమాహ –– ఉత్సఙ్గే ఇతి। ఉత్సఙ్గే అఙ్కే। మలినవసనే వాసోన్తరపరివర్తనాభావాద్ధరణిశయనాదినా రజోరూషితమ్ అమ్బరం యస్య । అనేన 'ఆర్తార్తే ముదితా హృష్టే ప్రోషితే మలినా కృశా । మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా॥' ఇతి స్మరణాదుక్తేన మలినవసనత్వేన వక్ష్యమాణైర్వేణీధారణధరణిశయన శుద్ధస్నానాదిభిశ్చ ప్రియవిరహే పతివ్రతాధర్మావధానం ధ్వన్యతే। సౌమ్య శుద్ధహృదయ,

సతీనామాచారః శుద్ధచేతసా త్వయా పరిజ్ఞాయత ఏవేతి భావః। నిక్షిప్య స్తనకలశ–కలితాలుబుకాం నిహితచరణాఙ్కాం కృత్వా । వీణాం విపఞ్చీమ్ । మద్గోత్రాఙ్కం మదీయ నామాక్షరచిహ్నితమ్ । 'గోత్రం నామ్ని కులాచలయోః' ఇతి వైజయన్తీ । విరచితపదం స్వయం వివిధగుమ్ఫితశబ్దమ్ । గేయం గానయోగ్యం గాథాది । ఉద్గాతుకామా ఉత్కణ్ఠా వినోదనాయ ఉచ్చైర్గాతుమిచ్ఛన్తీ । తన్త్రీః గుణాన్ । ఆర్ద్రాః సిక్తత్వాన్మృదుభూతాః । నయనసలిలైః మయా సహ పురావృత్తం గీతోత్సవమనుస్మృత్య దుఃఖవశాన్నిష్పతద్భిర–శ్రుజలైః। బిన్దుప్రబన్ధవివక్షయా బహువచనమ్ । సారయిత్వా అఙ్గులీదలైరాస్రావ్య, ధ్వనిమాన్ద్యహేతుభూతామార్ద్రతాం కరకమలపరామర్శేనాపనీయేత్యర్థః। కథఞ్చిత్ ప్రయత్నేన, నిర్భరోద్భూతమన్యువశతరలితానామఙ్గులీనాం సంస్థాపనేనేత్యర్థః । భూయో భూయః పునః పునః । స్వయమధికృతాం దేశకాలదశానుగుణ్యేన స్వయా తదానీం ప్రయోజ్యతయా అఙ్గీకృతామ్ । మూర్ఛనాం రాగస్వరూపక్రమవ్యాప్తిమ్ । 'క్రమయుక్తాః స్వరాః సప్త మూర్ఛనా పరికీర్తితా' ఇతి నిఘణ్టుః। విస్మరన్తీ అన్యచిత్తతయా నావగచ్ఛన్తీ। భూయో భూయ ఇత్యనేన సకృద్విస్మృతాం పునర్యత్నతోఽన్విష్య సిద్ధాం పునరపి చిత్తవ్యాకులతయా ప్రభ్రంశితామితి ద్యోత్యతే ॥ 82 ॥

శ్లో॥ శేషాన్మాసాన్విరహదివసస్థాపితస్యావధేర్వా
విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః।
సమ్భోగం వా హృదయనిహితారమ్భమాస్వాదయన్తీ
ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్వఙ్గనానాం వినోదాః॥ 83

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:– శేషాన్, మాసాన్, విరహ–దివస–స్థాపితస్య,+అవధేః,+వా, విన్యస్యన్తీ, భువి, గణనయా, దేహలీ–దత్త–పుష్పైః। సంభోగమ్, వా, హృదయ–నిహిత+ఆరమ్భమ్, ఆస్వాదయన్తీ, ప్రాయేణ,+ఏతే, రమణ–విరహేషు,+అఙ్గనానామ్, వినోదాః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

విరహ–దివస–స్థాపితస్య= ఎడబాటు దినము మొదలు,
అవధేః = శాపావధి దినమువఱకు,
శేషాన్–మాసాన్ = మిగిలియున్న నెలలను,
దేహలీ–దత్త–పుష్పైః = గడపయందుంచబడిన పూలు,
గణనయా = లెక్కించుటచేత,
భువి = భూమిపై,
విన్యస్యన్తీ, వా = ఉంచుచున్నదై గాని,
హృదయనిహిత+ఆరమ్భమ్= చిత్తమందుంచబడిన ఆ సురతమునుగూర్చి,

సంభోగమ్	=	సురతమును,
ఆస్వాదయన్తీ, వా	=	అనుభవించుచున్నదిగా గాని (తే దృష్టిపథం పురా నిపతతి)
ప్రాయేణ	=	తఱుచుగా,
అఙ్గనానామ్	=	స్త్రీలకు,
రమణ–విరహేషు	=	ప్రియునియొక్క వియోగములందు,
ఏతే	=	ఇవే,
వినోదాః	=	వినోదములు గదా!

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఎడబాటు దినమునుండి శాపావధి దినమువఱకు మిగిలియున్న నెలలకు గడపయందుంచబడిన పూలు లెక్కించుటచేత భూమిపై ఉంచు చున్నదిగా గాని, చిత్తమందుంచబడిన ఆ సురతమునుగూర్చి సురతమును అనుభవించు చున్నదిగా గాని (నీ దృష్టిపథమున పడగలదు). తఱచుగా స్త్రీలకు ప్రియునియొక్క వియోగములందు ఇవే వినోదములు గదా!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

విరహదివసస్థాపితస్య–(ష.ఏ.), అవధే–(ష.ఏ.), శేషాన్ మాసాన్–(ద్వి.బ.), దేహళీదత్త పుష్పైః–(తృ.ఏ.), గణనయా–(తృ.ఏ.), భువి–(స.ఏ.), విన్యస్యన్తీ–(ప్ర.ఏ.), వా–(అవ్య.), హృదయనిహితారమ్భమ్–(ద్వి.ఏ.), సంభోగమ్–(ద్వి.ఏ.), ఆస్వాదయన్తీ–(ప్ర.ఏ.), వా–(అవ్య.), ప్రాయేణ–(అవ్య.), అఙ్గనానామ్–(ష.బ.), రమణవిరహేషు–(స.బ.), ఏతే–(ప్ర.బ.), వినోదాః–(ప్ర.బ.).

2) సమాసములు:–

అ) విరహస్య దివసః (ష.త.), తస్మాత్ స్థాపితః, (పం.త.), తస్య విరహదివసస్థాపితస్య.

ఆ) దేహల్యాం దత్తాని (స.త.), తాని చ తాని పుష్పాణి, తైః, (కర్మధారయః), దేహళీదత్త పుష్పైః.

ఇ) హృదయే నిహితః (స.త.), హృదయనిహితః, హృదయనిహిత ఆరమ్భో యస్య సః, హృదయనిహితారమ్భః, (బహువ్రీహిః), తమ్, హృదయ.... ఆరమ్భమ్.

ఈ) రమణస్య విరహః, (ష.త.), తేషు, రమణవిరహేషు.

3) పాఠాంతరములు:– 1) విరహ > గమన, మనసి, 2) దివస > దివసే, 3) స్థాపితస్య> ప్రస్థితస్య, 4) దత్తపుష్పైః>ముక్తపుష్పైః, 5) సమ్భోగం వా>మత్సఙ్గం వా, మత్సమ్భోగం, సంయోగే మే, మత్సంయోగం, సంయోగం వా, 6) నిహితా>విహితా, 7) ఆస్వాదయన్తీ >ఆసాదయన్తీ, 8) విరహేషు > విరహే హి.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **సంభోగమ్** – భావప్రకాశే > రతిలక్షణమ్.

1) శ్లో॥ సంపన్నైశ్వర్యసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః
నవయౌవనయోః శ్లాఘ్య ప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః।
నారీపురుషయోస్తుల్యా పరస్పరవిభావితా
స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తీ **రతి**రిత్యభిధీయతే॥

2) ఇందు సంకల్పావస్థ సూచితమైనది. మన్మథావస్థలు > సాహిత్యచిన్తామణౌ.
శ్లో॥ చక్షుఃప్రీతి శ్చిన్తా, **సఙ్కల్పో**, గుణమతిః క్రియాద్వేషః।
తాపో లజ్జా త్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతిర్దశావస్థాః॥

3) అవస్థాభిస్తద్వద్ధిక్రమస్త్వేవమభిగన్తవ్యః – రమ్యాలమ్బన దర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సఙ్గః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తున్యాదరాతిశయేన గుణమతిః, తత్రైవానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదుద్రేకేణ మరణం సంభవతి. ఇమా అవస్థాః. అయోగవిప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి. క్వచిత్ప్రవాసవిప్రలమ్భా దావపి – ఇతి పుష్పబాణవిలాసః–'శృఙ్గారచన్ద్రికా'

అ) కావ్యమున యక్షిణికి పద్మినీత్వం సూచింపబడినది. **తల్లక్షణమ్** > రతిరహస్యే
శ్లో॥ కమలముకుళమృద్వీం ఫుల్లరాజీవగన్ధః।
సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమఙ్గే॥
శ్లో॥ చకితమృగదృశాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే।
స్తనయుగలమనర్ఘ్యం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి॥ 11
శ్లో॥ తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాం చ।
ద్విజగురుసురపూజాం శ్రద్దధానా సదైవ॥
శ్లో॥ కువలయదళకాన్తిః కాపి చామ్పేయగౌరీ।
వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా॥ 12
శ్లో॥ వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ।
త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా॥
శ్లో॥ మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా।
ధవళ కుసుమవాసో వల్లభా **పద్మినీ** స్యాత్॥ 13 ఇతి.

ఇ) **మన్మథావస్థలు**–'పదింటిని' చెప్పు కించిద్వైవిధ్యమున్న మరొక శ్లోకమును పరిశీలింపుదు.
శ్లో॥ నయనప్రీతిః ప్రథమం చిత్తాసఙ్గస్తతోఽథ సఙ్కల్పః।
నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తిస్త్రపానాశః।
ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా దశైవ స్యుః॥

శ్లోకమున 'సఙ్కల్పావస్థ' సూచితమైనది. ప్రియవిషయక మనోరథము సంకల్పము. తల్లక్షణమ్ – "సఙ్కల్పో నాథవిషయే మనోరథ ఉదాహృతః".

5) క్రియారూపములు:– —

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) వికల్పాలఙ్కారమును, 2) సామాన్యముచే విశేష సమర్థనమున,'అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము'ను, 3) ఉభయమునకు అంగాంగిభావమున 'సఙ్కరాలఙ్కారము'ను చెప్పదగును.

1) **వికల్పాలఙ్కారలక్షణమ్** > కువలయానన్దః–(114)

"విరోధే తుల్యబలయోర్వికల్పాలఙ్కృతిర్మతా।
సద్యః శిరాంశి చాపాన్వా నమయన్తు మహీభుజః॥"

అత్ర సంధివిగ్రహప్రమాణప్రాప్తయోః శిరశ్చాపనయనయోర్యుగపదుపస్థితయోర్యుగపత్కర్తుమశక్యయోర్వికల్పః॥

2) **అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారలక్షణమ్** > కువలయానన్దః–(122/123)

ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషయోః।
హనూమానబ్ధిమతరత్ దుష్కరం కిం మహాత్మనామ్॥ 122
గుణవద్వస్తుసంసర్గాద్యాతి స్వల్పోఽపి గౌరవమ్।
పుష్పమాలానుషఙ్గేణ సూత్రం శిరసి ధార్యతే॥ 123

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– శేషానితి । అథవా విరహస్య దివసస్తస్మాత్స్థాపితస్య తత ఆరభ్య నిశ్చితస్యావధేరన్తస్య శేషాన్ గతావశిష్టాన్మాసాన్ దేహలీదత్తపుష్పైః దేహలీ ద్వారస్యాధారదారుః। "గృహావగ్రహణీ దేహలీ" ఇత్యమరః । తత్ర దత్తాని రాశీకృతత్వేన నిహితాని యాని పుష్పాణి తైర్గణనయా 'ఏకో ద్వౌ' ఇత్యాదిసఙ్ఖ్యానేన భువి భూతలే విన్యస్యన్తీ వా। పుష్పవిన్యాసైర్మాసాన్గణయన్తీ వేత్యర్థః । యద్వా, – హృదయే నిహితో మనసి సఙ్కల్పిత ఆరమ్భ ఉపక్రమో యస్య తమ్। అథవా, – హృదయనిహితా ఆరమ్భాశ్చుమ్బనాదయో వ్యాపారా యస్మింస్తం మత్సఙ్గం మత్సమ్భోగరతిమాస్వాదయన్తీ వా । "ఆలోకే తే నిపతతి" ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। నను కథమయం నిశ్చయ ఇత్యాశఙ్కామర్థాన్తరన్యాసేన పరిహరతి – ప్రాయేణ బాహుల్యేనాఙ్గనానాం రమణవిరహేష్వేతే పూర్వోక్తా వినోదాః కాలయాపనోపాయాః । ఏతేన సఙ్కల్పావస్థోక్తా । తదుక్తమ్ – "సఙ్కల్పో నాథవిషయే మనోరథ ఉదాహృతః" ఇతి । త్రిభిః కులకమ్ ॥ 83 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– శేషానితి । వా పక్షాన్తరే । స్వస్య భక్త్యాః పూజాయాం దేహల్యామఙ్గణే ముక్తైఃపుష్పైః। గమనదివసే నీలమాధవ–మూర్త్రేర్మమాన్తర్ధానదినే । మయా స్థాపితస్య స్వారోచిషేఽన్తరే దారురూపేణాహమాయాస్యామీత్యేవం తదగ్రే కృతస్యావధేః శేషాన్ మాసాన్, భువి గణనయా విన్యస్యన్తీ । వా పక్షాన్తరే । హృదయే నిహిత ఆరమ్భో యస్య। ఈదృశం సంయోగం సమ్యక్ చ యోగం మద్రూపధ్యానాత్సర్వజం యోగమాస్వాదయన్తీ। హి యస్యాదేతే వలివ్యాకులత్వాదయః ప్రాయేణాఙ్గనానామితరాసామపి రమణవిరహేషు వినోదాః కాలహరణోపాయా భవన్తి । తత్పక్షే కాకవలికాన్తప్రతిమాలేఖనాదయోఽర్థా లోకప్రసిద్ధా ఏవ ॥ 83 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ వ్యాపారాన్తరమాహ––శేషానితి । శేషాన్ అవశిష్టాన్, అనతి––వాహితానిత్యర్థః । విరహదివసస్థాపితస్య తత్ప్రథమవిశ్లేషహేతుభూతే దివసే నిర్ణీతస్య। అవధేః కాలసీమాయాః, వర్షస్యేతి యావత్ । ఇతో దివసాదారభ్యైతావతో దివసానతివాహ్య ప్రక్షాలితశాపకలఙ్కః సమాగమిష్యామి, తావదస్య మజ్జీవితజీవాతోస్త్వదీయజీవితస్య పరిత్రాణే ప్రాణసమే ప్రయతస్వేతి బహుముఖం సమాశ్వాస్య మయా ప్రవసతా స్థాపితస్య తస్య కాలరాత్రిబాలమిత్రస్య సంవత్సరస్యావయవభూతాన్ గతశేషాన్మాసానిత్యర్థః। విన్యస్యన్తీ ఏకాదిక్రమేణ నిక్షిపన్తీ। భువి భూతలే । గణనయా సఙ్ఖ్యాపరిజ్ఞానహేతోః । హేతౌ తృతీయా। అథవా, సఙ్ఖ్యారూపేణ । దేహలీముక్తపుష్పైః 'గృహావగ్రహణీ దేహలీ' ఇత్యమరః । దేహల్యాం ద్వారాధఃస్థితఫలకాయామనుదినమేకైకశో నిహితైః పుష్పైః, కతిపయదినావసానే తైః సమ్పిణ్డితైర్గణితైర్గతదివసేయత్తాపరిజ్ఞానసౌకర్యాత్ । అథ మఙ్గలార్థం వా, దేహల్యాం నిహితైః పుష్పైః । మాసాన్ భువి గణనయా విన్యస్యన్తీత్యుక్తేః తస్యా ముగ్ధతాతిశయాద్దివస గణనద్వారేణ మాసగణనం ద్యోత్యతే, అన్యథా శిష్టస్య మాసచతుష్టయస్య గణనాయా–మీదృశయత్నప్రతిపాదనానుపపత్తేః । మాసోపాదానం తు తేషాం ఫలితత్వాత్, మౌగ్ధ్యరసభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ । తతశ్చ 'దివసగణనాతత్పరామ్' ఇత్యుక్తస్యానుసన్ధానాం చ కృతం వేదితవ్యమ్। మత్సంయోగం మయా సహ సమాగమమ్,ఆలిఙ్గనచుమ్బనాదిరూపమ్। హృదయనిహితారమ్భం మనసా సమ్పాదితప్రక్రమమ్, సఙ్కల్పపరికల్పితమిత్యర్థః। ఆస్వాదయన్తీ అనుభవన్తీ। వేత్యత్రాప్యనుషజ్యతే, అథ వా, సర్వవ్యాపారేష్వపి తత్సమాగమస్య మనసానుభూయమానస్య నిష్ప్రత్యూహతయానువృత్తే ర్వికల్పానుపాదానమ్, యథా శ్రీరామాయణే––'నైషా పశ్యతి రాక్షస్యో నేమాన్పుష్పఫల ద్రుమాన్ । ఏకస్థహృదయా నూనం రామమేవానుపశ్యతి ॥' ఇతి, 'నైవ దంశాన్న మశకాన్న కీటాన్న సరీసృపాన్। రాఘవోఽపనయేద్గాత్రాత్ త్వద్గతేనాన్తరాత్మనా ॥' ఇతి చ । ప్రాయేణ బాహుల్యేన, శాస్త్రతోఽనుభవతశ్చ సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। 'గతవతి దయితే తు క్వాపి మఙ్గల్య మాత్రాణ్యపచితగురువిప్రా ధారయేన్మణ్డనాని। ఉపగురు శయనం చ స్వల్పతాం చ వ్యయస్య ప్రతిదినమపి కుర్యాదస్య వార్తానుసారమ్ ॥ అవహితవిధానం స్వస్య నిర్వాహయత్నం ప్రతిదిననియమం చ క్షేమసిద్ధ్యైర్విదధ్యాత్' ఇత్యాది భార్యాధికారోక్తేః, సీతాదిషు తథా వ్యాపారశ్రవణాచ్చ । ఏతే ఈదృశాః । రమణవిరహేషు దయితస్య భర్తుర్వియోగేషు । బహువచనేన కార్యబాహుల్యాన్మధ్యే మధ్యే ప్రవాసాదిభిర్విరహే విరహే తథైవ వృత్తిః సతీనామితి వ్యజ్యతే । అఙ్గనానామ్ ఉత్తమస్త్రీణామ్ । వినోదాః కాలక్షేపోపాయాః । ప్రాయేణేతి, గుర్వాదిసద్భావే తచ్ఛుశ్రూషాదీన్యపీతి ద్యోతయతి । ఏత ఇతి న పునరన్యే ఇతి, 'క్రీడాశరీరసంస్కారసమాజోత్సవదర్శనమ్। హాసం పరగృహే యానం త్యజేత్ ప్రోషితభర్తృకా॥' ఇతి స్మరణాత్ క్రీడాదీనామచిన్తనీయత్వం ధ్వన్యతే । అత్ర చ 'పితృమాతృసుత భ్రాతృశ్వశ్రూశ్వశురమాతులైః । న హీనా స్యాద్వినా భర్త్రా గర్హణీయాన్యథా భవేత్ ॥' ఇతి స్మృతస్యాధిష్ఠితత్వస్యాకథనం ప్రస్తుతరసానఙ్గత్వాద్వా, తాదృశీనాం సాధ్వీనాం

నిరుపమనిజతపః ప్రభావగుప్తానాం జానక్యా ద్రౌపద్యా దమయన్త్యా ఇవ చ గుప్త్యన్తరా-నపేక్షత్వాద్వా, 'శీలేన రక్ష్యతే నారీ' ఇత్యుక్తత్వాత్ । అత్ర ప్రకరణే స్వభావోక్త్యలఙ్కారః॥ 83 ॥

శ్లో॥ సవ్యాపారామహని న తథా పీడయేద్విప్రయోగః
శఙ్కే రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్వినోదాం సఖీం తే।
మత్సన్దేశైః సుఖయితుమలం పశ్య సాధ్వీం నిశీథే
తామున్నిద్రామవనిశయనాం సౌధవాతాయనస్థః॥ 84

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- సవ్యాపారామ్, అహని, న, తథా, పీడయేత్,+విప్రయోగః,
శఙ్కే, రాత్రౌ, గురుతర-శుచమ్, నిర్వినోదామ్, సఖీమ్, తే।
మత్+సన్దేశైః, సుఖయితుమ్, అలమ్, పశ్య, సాధ్వీమ్, నిశీథే,
తామ్, ఉన్నిద్రామ్, అవని-శయనామ్, సౌధ-వాతాయనస్థః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

అహని = పగటియందు,
సవ్యాపారామ్ = పనులతో గూడిన,
తే = నీ యొక్క
సఖీమ్ = చెలియలిని,
విప్రయోగః = విరహము,
తథా = అంతగా,
న **పీడయేత్** = పీడించదు,
రాత్రౌ = రాత్రివేళలయందు,
నిర్వినోదామ్ = వేడుకలు లేని,
తే సఖీమ్ = నీ చెలియలిని,
గురుతరశుచమ్ = అధికతరమగు శోకము గలదానినిగా,
శఙ్కే = శంకింతును,
నిశీథే = అర్ధరాత్రియందు,
ఉన్నిద్రామ్ = నిద్రపట్టనిదై,
అవనిశయనామ్ = నేలపై పరుండియున్నదియు,
సాధ్వీమ్ = పతివ్రతయును అగు,
తామ్ = ఆ నీ చెలియలిని,
మత్సన్దేశైః = నా క్షేమవార్తలతో,
అలమ్ = చాలునట్లు,
సుఖయితుమ్ = సంతోషపెట్టుటకు,
సౌధ వాతాయనస్థః = ఇంటిగవాక్షమునందు ఉపవిష్టుడవగుచు,
పశ్య = చూడుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! పగటియందు పనులతో గూడిన నీయొక్క చెలియలిని విరహము అంతగా పీడించదు. రాత్రివేళలయందు వేడుకలులేని నీ చెలియలిని అధికతరమగు శోకముగలదానినిగా శంకింతును. అర్ధరాత్రియందు నిద్రపట్టనిదై నేలపై పరుండియున్నదియు, పతివ్రతయును అగు ఆ నీ చెలియలిని నా క్షేమవార్తలతో చాలునట్లు సంతోషపెట్టుటకు ఇంటిగవాక్షమునందు ఉపవిష్టుడవగుచు చూడుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

1) అహని–(స.ఏ.), సవ్యాపారామ్–(ద్వి.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), సఖీమ్–(ద్వి.ఏ.), విప్రయోగః–(ప్ర.ఏ.), తథా–(అవ్య.), న–(అవ్య.), పీడయేత్–(క్రియ), రాత్రౌ–(స.ఏ.), నిర్వినోదామ్–(ద్వి.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), సఖీమ్–(ద్వి.ఏ.), గురుతరశుచమ్–(ద్వి.ఏ.), శఙ్కే–(క్రియ), నిశీథే–(స.ఏ.), ఉన్నిద్రామ్–(ద్వి.ఏ.), అవనిశయనామ్–(ద్వి.ఏ.), సాధ్వీమ్–(ద్వి.ఏ.), తామ్–(ద్వి.ఏ.), మత్సన్దేశైః–(తృ.బ.), అలమ్–(అవ్య.), సుఖయితుమ్–(కృత్తు), సౌధవాతాయనస్థః–(ప్ర.ఏ.), పశ్య–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) వ్యాపారైః సహితా, (తుల్యయోగబహువ్రీహిః), సవ్యాపారైః, తామ్, సవ్యాపారామ్.
ఆ) గురుతరా శుక్ యస్యాః సా, తామ్ (బహువ్రీహిః), గురుతరశుచమ్.
ఇ) నిర్గతో వినోదో యస్యాః సా, తామ్ (బహువ్రీహిః) నిర్వినోదామ్.
ఈ) మమ సన్దేశాః (ష.త.), తైః మత్సన్దేశైః.
ఉ) అవనిరేవ శయనం యస్యాః సా(బహువ్రీహిః) తామ్ అవనిశయనామ్.
ఊ) వాతస్య ఆయనం వాతాయనమ్ (ష.త.), సౌధస్య వాతాయనమ్, (ష.త.) సౌధవాతాయనే తిష్ఠతీతి సౌధవాతాయనస్థః । (ఉపపదసమాసః).

3) పాఠాంతరములు:– 1) పీడయేత్>ఖేదయేత్, 2) విప్రయోగః>మద్వియోగః, 3) అలమ్>అతః, 4) శయనాం సౌధవాతాయనస్థః>శయనాసన్నవాతాయనస్థః, శయనాం సద్మవాతాయనస్థః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **విప్రయోగః** – కావ్యమున ఈ పదము మఱి రెండుచోట్ల ప్రయోగింపబడినది.

1) శ్లో॥ *ఆశ్వాసితస్య మమ నామ సుతోపలబ్ధ్యా*
*సద్యస్త్వయా సహ కృశోదరి! **విప్రయోగః***
వ్యావర్తితాతపరుజః ప్రథమాభ్రవృష్ట్యా
వృక్షస్య వైద్యుత ఇవాగ్నిరుపస్థితో౾ యమ్॥ – *విక్రమోర్వశీయమ్–5.16*

"కృశోదరీ! సుతుని పొందుటచే ఊరడిల్లిన నాకు, ఇప్పుడు నీ తోడి ఈ వియోగ మేర్పడుట, తొలకరివానచే వేసవితాపము తీరిపోగా, వనవృక్షమునకు పిడుగు నందలి అగ్నివలె ఆత్మవినాశనముకే మార్గమైనది."

ఆ) **నిశీథే > ఉన్నిద్రామవనిశయనామ్** అనుచోట ఈ శ్లోకములో 'జాగరణ'మను ప్రోషితభర్తృకా వ్యాపారము సూచించినట్లయినది.

1) *శ్లో॥ దేశాన్తరగతే కాన్తే-ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా।*
అస్యాస్తు జాగరః కార్శ్య నిమిత్తానవలోకనమ్॥

శ్లో॥ మాలిన్యమనవస్థానం-ప్రాయశ్శయ్యానిషేవణమ్।
జాడ్యచిన్తాప్రభృతయో విక్రియో కథితా బుధైః॥

అని భరతరసప్రకరణము 'ప్రోషితభర్తృక' లక్షణాన్నీ,ఆమె వ్యాపారాన్నీ విశదీకరించింది.

2) *శ్లో॥ దేశాన్తరగతే కాన్తే-దేహసంస్కారవర్జితా।*
చిన్తాదైన్యాశ్రు కార్శ్యాద్యై-రుక్తా ***ప్రోషితభర్తృకా॥***

3) *శ్లో॥ నానా కార్యాణి సన్ధాయ-యస్యావై ప్రోషితః ప్రియః।*
*ప్రరూఢాలకకేశాన్తా భవే***త్ప్రోషితభర్తృకా॥** *- భరతః*

4) *ప్రరూఢాః ప్రలమ్బీభూతా అలకాః కేశాన్తశ్చ కబరీభారః। ప్రరూఢే ఏకవేణీభూతే యస్యాః। అన్యేతు అకృతకర్మతయా కేశాన్తే లలాటే రోమ్ణా ముద్భేద ముత్ప్రరూఢం వర్ణయన్తి। - అభినవగుప్తః*

ఇ) తుల్యభావముగలదైన ఈ శ్లోకము విక్రమోర్వశీయము-3వ అంకమునందు 4వది.

శ్లో॥ కార్యాన్తరితోత్కణ్ఠం దినం మాయా నీతమనతికృచ్ఛ్రేణ।
అవినోదదీర్ఘయామా కథం ను రాత్రి ర్గమయితవ్యా॥

విక్రముడు (స్వగతమున) - "రాజకార్యములలో మునిగి యుండుటవలన నా ప్రియావిరహోత్కణ్ఠత మరుగున పడిపోగా, ఈ పగటికాలము ఎక్కువగా కష్టపడకుండగనే గడుపగలిగితిని కాని ఎట్టి వినోదములుండని దీర్ఘకాలమనిపించు జాములు కల ఈ రాత్రిని గడుపుటెట్లో."

5) క్రియారూపములు:- 1) పీడయేత్, 2) శఙ్కే, 3) పశ్య.

1) పీడ-అవగాహనే, చురాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, ఉభయపదీ.
పరస్మైపదీ-విధిలిఙ్-ప్ర.పు.ఏ.వ. **-పీడయేత్**-పీడయతామ్-పీడయేయుః।

2) శకి-శఙ్కాయామ్, భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.
లట్-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్-**శఙ్కే**-శఙ్కావహే-శఙ్కామహే।

3) దృశిర్(దృశ్) ప్రేక్షణే-చూచుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ.
లోట్-మధ్యమపురుషైకవచనమ్-**పశ్య/పశ్యతాత్**-పశ్యతమ్-పశ్యత.

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) కావ్యలింగమలఙ్కారమున్నదని 'విద్యుల్లత' పేర్కొన్నది.
లక్షణమ్ > కా॥ "కావ్యలిఙ్గం హేతుర్వాక్యపదార్థతా" - *కావ్యప్రకాశః (10-114)*
ఏదైనా ఒక విషయం చెప్పి దానికి హేతువును చెప్పడం కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారము. వాక్యము చేతగాని, ఒక పదముచేతగాని, రెండుమూడుపదాలచేతకాని హేతువు చెప్పదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సవ్యాపారామితి । హే సఖే! అహని దివసే సవ్యాపారాం పూర్వోక్తబలి చిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం తే సఖీం స్వప్రియాం మద్వియోగో మద్విరహస్తథా తేన ప్రకారేణ । "ప్రకారవచనే థాల్" (పా.5.3.23) ఇతి థాల్ప్రత్యయః । న పీడయేత్ । యథా రాత్రావితి శేషః । కిన్తు రాత్రౌ నిర్వినోదాం నిర్వ్యాపారాం తే సఖీం గురుతరా శుక్ యస్యాస్తాం గురుతరశుచమతిదుర్భరదుఃఖాం శఙ్కే తర్కయామి । "శఙ్కా వితర్క –భయయోః " ఇతి శబ్దార్ణవే । అతో నిశీథేఽర్ధరాత్ర ఉన్నిద్రాముత్సృష్టనిద్రామ్ । అవనిరేవ శయనం శయ్యా యస్యాస్తామ్ । నియమార్థం స్థణ్డిలశాయినీమ్ । సాధ్వీం పతివ్రతామ్। "సాధ్వీ పతివ్రతా" ఇత్యమరః । అతో నాన్యథా శఙ్కితవ్యమితి భావః । తాం త్వత్సఖీం మత్సన్దేశైర్మద్వార్తాభిరలం పర్యాప్తం సుఖయితుమానన్దయితుం సౌధవాతాయనస్థః సన్ పశ్య । "సఖీ ధాత్రీ చ పితరౌ మిత్రదూతశుకాదయః। సుఖయన్తీష్టకథనసుఖోపాయై ర్వియోగినీమ్ ॥" ఇతి రత్నాకరే । దూతశ్చాయం మేఘ ఇతి భావః । అనేన జాగరావస్థోక్తా॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– అతః పరం సరస్వత్యా యోగాభ్యాసవర్ణనమ్ –– సవ్యాపారామితి। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తథాపి అహని దివసే యోగాయాసేన ప్రాణాయామాదివ్యాపారవర్తీ సఖీం మమ సహచరీం తాం సరస్వతీం మత్ సన్దేశైరివ వచనైః "యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ। యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునే" రిత్యాదిభిః । మద్వియోగః । మయి కృతస్య యోగస్య విరామః । న ఈడయేత్ న ప్రీణయేత్ । దివసే యోగాసక్తిరేవ తస్యాః సుఖం కరోతి । శఙ్కే సమ్భావయామి । సాయం తృష్ణాం (వినా) తిష్ఠతి, తస్యాః పాషాణమయత్వేన న తథాభావః । కిన్తు మయి యోగాసక్తతయేతి భావః । రాత్రౌ యోగాసక్త్యభావాత్ నిర్వినోదాం సతతధ్యానేన గురుతరశుచం తాం సరస్వతీం తే వినోదాః సుఖయితుమలం సమర్థాః । అతస్త్వం నిశీథేఽర్ధరాత్రే ఉన్నిద్రాం యోగాదుపరతాం సాధ్వీం ప్రసన్నాం తాం, అవనిశయనే భూమిశయ్యాయాం ఆసన్ శయానః సన్ దణ్డప్రణామం కుర్వన్నిత్యర్థః । అయనే స్ఫీతతాయాం తిష్ఠతీతి అయనస్థః । న తు ప్రౌఢస్తిష్ఠన్నిత్యర్థః । ఏవంభూతః పశ్య । ఆసన్నిత్యాజ్ పూర్వాదాస్తేః శతృ॥84॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ సమాశ్వాసనోచితం తదుపసర్పణసమయమస్యోపదిశతి––సవ్యా –పారామిత్యాది । సవ్యాపారాం పూర్వోద్దిష్టవల్యాదివ్యాపారసహితామ్, తదానీం చిత్తస్య కిఞ్చిద్వ్యాక్షేపాత్ । అహని దివసే । తథా దుఃసహతయా ప్రసిద్ధేన రూపేణ । పీడయేత్ మోహాదిభిరవశీకుర్యాత్ । విప్రయోగః విరహః । గురుతరశుచం శఙ్కే అనల్పశోకాక్రాన్తేతి మన్యే । తత్ర హేతుః––నిర్వినోదామితి । నిరస్తకాలక్షేపోపాయామిత్యర్థః, తదానీం స్వైరలబ్ధా వసరతయా నిరఙ్కుశైర్నిరవధిభిరాధిభిరాధీయమానవైధైర్యత్వాత్ రోదనాదిరూపస్య శోకస్య దుర్నివారత్వమితి భావః। తే సఖీమితి, తవావశ్యరక్షణీయా నను సేతి ద్యోత్యతే, తతశ్చ నిశీథప్రతిపాలనసమాశ్వాసనాదిప్రయత్నేనాలస్యమపాస్యమితి ద్యోత్యతే।తదిత్యధ్యాహ్రియతే, తస్మాత్ । మత్సన్దేశైః మదీయవాచికైః । సుఖయితుమ్ అలమ్ అతితరామానన్దయితుమ్।

పశ్య నిరీక్షస్వ । కులవధూసవిధోపసర్పణానుచితే నిశీథసమయే తామేకాకినీం కథం నిరీక్ష ఇత్యత్రాహ -- సాధ్వీమితి । విజితేన్ద్రియతయా సదాచారైకనిరతామ్, 'పతిప్రియహితే యుక్తా స్వాచారా విజితేన్ద్రియా । ఇహ కీర్తిమవాప్నోతి ప్రేత్య చానుత్తమాం గతిమ్॥' ఇతి స్మరణాత్ । ఉన్నిద్రామ్ ఉద్ధూతనిద్రామ్ । అవనిశయనాసన్నవాతాయనస్థః క్షితితలవితతమేధ్యాజినాదిరూపతదీయశయనప్రదేశసంనికృష్టగవాక్షబహిర్భాగస్థితః। అనేన యోగ్యస్థానస్థితేశ్చ తవ న కశ్చిద్దోష ఇతి సూచ్యతే । అత్ర కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥ 84 ॥

శ్లో॥ ఆధిక్షామాం విరహశయనే సన్నిషణ్ణైకపార్శ్వాం
ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్రశేషాం హిమాంశోః।
నీతా రాత్రిః క్షణ ఇవ మయా సార్ధమిచ్ఛారతైర్యా
తామేవోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రుభిర్యాపయన్తీమ్॥ 85

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఆధిక్షామామ్, విరహ-శయనే, సన్నిషణ్ణ+ఏక-పార్శ్వామ్, ప్రాచీ-మూలే, తనుమ్, ఇవ, కళా-మాత్ర-శేషామ్, హిమాంశోః। నీతా, రాత్రిః, క్షణః, ఇవ, మయా, సార్ధమ్, ఇచ్ఛా-రతైః, యా, తామ్, ఏవ+ఉష్ణైః+విరహ-మహతీమ్, అశ్రుభిః,+యాపయన్తీమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ఆధి-క్షామామ్	=	విరహముచే కృశించినదియు,
విరహ-శయనే	=	విరహశయ్యయందు,
సన్నిషణ్ణ+ఏక-పార్శ్వామ్	=	ప్రక్కకు ఒత్తిగిల్లినదియు,
ప్రాచీ-మూలే	=	తూర్పుదెస,
కళా-మాత్ర-శేషామ్	=	ఒక్క కళ మాత్రమే మిగిలియుండిన,
హిమ+అంశోః	=	చంద్రునియొక్క,
తనుమివ	=	ఆకారమును బోలియున్నదియు,
యా రాత్రిః	=	ఏ రాత్రి,
మయా సార్ధమ్	=	నాతోడి,
ఇచ్ఛా-రతైః	=	ఇష్టమువచ్చిన రతిక్రీడలచే,
క్షణః ఇవ	=	క్షణముగా,
నీతా	=	గడపబడినదో,
తామ్ ఏవ	=	ఆ రాత్రే,
విరహ-మహతీమ్	=	విరహమున గురతరమైనదిగా,
ఉష్ణైః	=	వేడియైన,
అశ్రుభిః	=	కన్నీళ్ళతో,
యాపయన్తీమ్	=	గడుపుచున్నదియునగు,
తామ్	=	యక్షిణిని,
పశ్య	=	చూడుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! విరహముచే కృశించినదియు, విరహశయ్యయందు ఒక ప్రక్కకు ఒత్తిగిల్లినదియు, తూర్పుదిస ఒక్కకళమాత్రమే మిగిలియుండిన చంద్రునియొక్క ఆకారమును బోలియున్నదియు, ఏ రాత్రి నాతోడి ఇష్టము వచ్చిన రతిక్రీడలచే క్షణముగా గడపబడినదో, ఆ రాత్రే విరహమున గురుతరమైనదిగా వేడియైన కన్నీళ్ళతో గడుపు చున్నదియునగు యక్షిణిని చూడుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఆధిక్షామామ్–(ద్వి.ఏ.), విరహశయనే–(స.ఏ.), సన్నిషణ్ణైకపార్శ్వామ్–(ద్వి.ఏ.), ప్రాచీమూలే–(స.ఏ.), కళామాత్రశేషామ్–(ద్వి.ఏ.), హిమాంశోః–(ష.ఏ.), తనుమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), యా–(ప్ర.ఏ.), రాత్రిః–(ప్ర.ఏ.), మయా–(తృ.ఏ.), సార్థమ్–(అవ్య.), ఇచ్ఛారతైః–(తృ.బ.), క్షణః–(ప్ర.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), నీతా–(ప్ర.ఏ.), తామ్–(ద్వి.ఏ.), ఏవ–(అవ్య.), విరహమహతీమ్–(ద్వి.ఏ.), ఉష్ణైః–(తృ.బ.), అశ్రుభిః–(తృ.బ.). యాపయన్తీమ్–(ద్వి.ఏ.), తామ్–(ద్వి.ఏ.), పశ్య–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) ఆధినా క్షామా, తామ్ (తృ.త.) ఆధిక్షామామ్.

ఆ) విరహస్య శయనం, విరహశయనమ్, (ష.త.), తస్మిన్, విరహశయనే.

ఇ) సన్నిషణ్ణమ్ ఏకం పార్శ్వమ్ యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః) తామ్, స.....పార్శ్వామ్.

ఈ) ప్రాచ్యా మూలమ్ (ష.త.) ప్రాచీమూలమ్, తస్మిన్ ప్రాచీమూలే.

ఉ) కళామాత్రం శేషో యస్యాః సా, కళామాత్రశేషా, (బహువ్రీహిః) తామ్ కళామాత్ర శేషామ్.

ఊ) హిమా అంశవో యస్య సః, హిమాంశుః, తస్య (బహువ్రీహిః) హిమాంశోః.

ఋ)ఇచ్ఛయా రతాని, (తృ.త.), తైః, ఇచ్ఛారతైః.

ౠ)విరహేణ మహతీ, (తృ.త.), తామ్, విరహమహతీమ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) సన్నిషణ్ణైక > విప్రకీర్ణైక, సన్నికీర్ణైక, 2) క్షణ ఇవ > క్షణమివ, 3) మహతీమ్ > పతితైః, జనితైః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **క్షణ ఇవ** – 'పర్వ్యా, సారోద్ధారిణి, మేఘలతా, మహిమా, వల్లభ, లక్ష్మీ, హరగోవిన్ద, విల్సన్ మొదలగువారు 'క్షణమివ' పాఠాన్తరమును స్వీకరించినారు. సారోద్ధారిణి – "క్షణమివముహూర్తమివ" । సుమతి – "క్షణమివ క్షణమాత్రమివ"।

భరత – "క్షణమితి లోకోక్త్యా అల్పకాలోపలక్షణమ్ । యద్యప్యమరకోషాదౌ తాస్తు త్రింశత్ క్షణ ఇతి క్షణశబ్దస్య పుంస్త్వం దృష్టం తథాపి । "క్షణమివ గమితో వాసరో వాసవేన" ఇతి । "నీతా రాత్రిః క్షణమివ మయా" ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనాత్ నపుంసకత్వమవ్యాహతమ్"

శ్లో॥ కిమపి కిమపి మన్దమ్మన్దమాసత్తియోగా
దవిరళితకపోలం జల్పతోరక్రమేణ।
అశిథిల పరిరమ్భవ్యాపృతైకైకదోష్ణో
రవిదితగతయామారాత్రిరేవ వ్యరంసీత్॥ – *ఉ.రా.చ.–1.20*

“చిక్కని కౌగిలింతయందు మునిగిన ఒక్కొక్క బాహువు కూడుటవలన ఒకరి చెక్కునకు సందులేనందున మెల్లమెల్లగా ఏమేమో ఒక వరుసయనునది లేక మాటలాడుకొనుచున్న ఆ భగవతి భగవానులకు, జాముజాముగా రాత్రి గడచిపోవు చున్నను తెలియనే లేదు.”

ఆ) **ఇచ్ఛారతైః** – *‘అనఙ్గరఙ్గమ్’ (కల్యాణమల్లు) – 10–3*

శ్లో॥ ఉత్థానకం తిర్యగథాసితాఖ్యం స్థితం తథైవానతకం రతజ్ఞైః।
పఞ్చప్రకారం సురతం ప్రదిష్టం తస్య ప్రభేదాన్ క్రమతో బ్రవీమి॥

1) ఉత్థాన–Lying down in a flat position, 2) తిర్యక్–Lying cross wise, side way, 3) ఆసిత–Sitting, 4) స్థిత–Standing, 5) ఆనత–Bending down.

1) **ఉత్థానబన్ధమున** > a) *సముపాద,* b) *నాగర,* c) *త్రైవిక్రమ,* d) *వ్యోమపాద,* e) *స్మరచక్ర,* f) *అవిదారిత,* g) *సౌమ్య,* h) *జృంభిత,* i) *వేష్టిత,* j) *వేణువిదారిత,* k) *స్ఫుటములు.*

2) **తిర్యక్ బన్ధమున** > a) *సంపుటాసన,* b) *కర్కటాసనములు.*

3) **ఆసితబన్ధమున** > a) *పద్మాసన,* b) *ఉపపాదాసన,* c) *బంధురితాసన,* d) *ఫణిపాశాసన,* e) *సంయమాసన,* f) *కౌర్మాసన,* g) *పరివర్తితాసన,* h) *యుగ్మపాదాసన,* i) *విమర్దితాసన,* j) *మర్కటాసనములు.*

4) **స్థితబన్ధమున** > a) *జానుకూర్పరాసనము,* b) *హరివిక్రమాసనము,* c) *కీర్తిబంధము.*

5) **ఆనతబన్ధమున**>a) *ధేనుకాసన,*b) *గజాసన,*c) *ఐణ–సాకరక–గార్దభాదికాదులు.*

ఇ) ఇందు **‘ఆధిక్షామామ్’** అనుటతో – **‘కార్శ్యము’** అను మన్మథావస్థ సూచితమైనది.

5) క్రియారూపములు:– 1) **పశ్య.**

1) దృశిర్(దృశ్) ప్రేక్షణే–చూచుట, సకర్మకమ్, అనిట్, భ్వాదిప్రకరణమ్, పరస్మైపదీ. లోట్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్–**పశ్య/పశ్యతాత్**–పశ్యతమ్–పశ్యత.

6) అలంకారములు:– ఇందు ‘హిమాంశోః తనుమివ’ – అనుచోట ‘ఉపమాలంకారము’ చెప్పదగును. **లక్షణమ్** > *“వక్రోక్తి జీవితమ్–తృతీయోన్మేషము” – 28, 29 C.K.De.*

కా॥ వివక్షితపరిస్పన్దమనోహారిత్వసిద్ధయే।
వస్తునః కేనచిత్ సామ్యం తదుత్కర్షవతోపమా॥

కా॥ తాం సాధారణధర్మోక్తౌ వాక్యార్థే వా తదన్వయాత్।
ఇవాదిరపి విచ్ఛిత్యా యత్ర వక్తి క్రియాపదమ్॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– పునస్తామేవ విశినష్టి "ఆధిక్షామామ్" ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః –– ఆధిక్షామామితి। ఆధినా మనోవ్యథయా క్షామాం కృశామ్। "పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా" ఇత్యమరః। క్షాయతేః కర్తరి క్తః । "క్షాయో మః" (పా. 8. 2. 53) ఇతి నిష్ఠాతకారస్య మకారః। విరహే శయనం తస్మిన్విరహశయనే। పల్లవాదిరచిత ఇత్యర్థః। సంనిషణ్ణమేకం పార్శ్వం యస్యాస్తామ్ । అత ఏవ ప్రాచ్యాః పూర్వస్యా దిశో మూలే। ఉదయగిరిప్రాన్త ఇత్యర్థః। 'ప్రాచీ' గ్రహణం క్షీణావస్థాద్యోతనార్థమ్ । 'మూలగ్రహణం దృశ్యతార్థమ్ । కలామాత్రం కలైవ శేషో యస్యాస్తాం హిమాంశోస్తనుం మూర్తిమివ స్థితామ్। తథా యా రాత్రిర్మయా సార్ధమిచ్ఛయా కృతాని రతాని తైః । శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః । 'క్షణ ఇవ నీతా' యాపితా తాం తజ్జాతీయామేవ రాత్రిం విరహేణ మహతీం మహత్త్వేన ప్రతీయమానాముష్ణైరశ్రుభిర్యాపయన్తీమ్ । యాతేర్ణ్యన్తాచ్ఛతృప్రత్యయః । "అర్తిహీ––" (పా. 7. 3. 36) ఇత్యాదినా పుగాగమః। స ఏవ కాలః సుఖినామల్పః ప్రతీయతే। దుఃఖినాం తు విపరీత ఇతి భావః । ఏతేన కార్శ్యావస్థోక్తా ॥ 85 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఆధిక్షామామితి । వీతనిద్రామిత్యుక్తమ్, తత్ర హేతురయమ్ । యా రాత్రిర్మయా లక్ష్మ్యా సార్ధమిచ్ఛారతైః క్షణమివ నీతా । ఉష్ణైరేవాశ్రుభిస్తాం రాత్రి యాపయన్తీం యుగసహస్రమివ నయన్తీం, అతఏవ ఆసమన్తాదధికం క్షామాం ప్రాచీమూలే కలామాత్రశేషాం హిమాంశోస్తనుం మూర్తిమివ విరహశయనే సన్నిషణ్ణైకపార్శ్వామ్॥85॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తస్యాస్తదానీన్తనం విరహవ్యథాయాః సతీత్వస్య మన్మథోన్మాదస్య చానుగుణం సమవస్థానమనురాగాతిశయవశాదుత్ప్రేక్షితం చతుర్భిః శ్లోకైర్వర్ణయతి–– ఆధిక్షామామిత్యాది। ఆధిక్షామాం మానసదుఃఖసంస్పర్శకర్శితామ్। విరహశయనే వియోగ–దశాసముచితే ధరణీశయనే। సంనిషణ్ణైకపార్శ్వాం సమ్యఙ్నిలీనైకపార్శ్వామ్ । అనేన ప్రియతమగతహృదయతయా పార్శ్వాన్తరపరివృత్తివిరహేణ ఏకేనైవ పార్శ్వేన లిఖితవ–దవస్థానం వ్యజ్యతే। ప్రాచీమూలే పూర్వదిఙ్ముఖే। తనుం మూర్తిమ్। కలామాత్రశేషాం కలా షోడశభాగ ఏవ శిష్టో యస్యాః। 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇతి వైజయన్తీ। సురపరిపీతకలాన్తరత్వాదేకకలాత్మికామమావాస్యాయామిన్దుమూర్తిమివేత్యర్థః। ఉపమయా ప్రకృతికోమలత్వమ్, తాదృశే కృశత్వేఽప్యపరిలుప్తలావణ్యత్వమ్, రసికజనహృదయశల్యా–యమానకష్టదశావిశిష్టత్వం చేష్టతమాయా ద్యోత్యతే। నీతా అతివాహితా। క్షణ ఇవ నాడికాయాః షష్ఠో భాగ ఇవ, రసవ్యాక్షేపేణాచేతితాపయానాత్। ఇచ్ఛారతైః మనోరథాను–గుణకరణబన్ధబన్ధురైః సురతవిశేషైః। యా రాత్రిః। తామితి, రాత్రిత్వసామాన్యవివక్షయోచ్యతే।

ఏవేతి, పశ్యావయోర్విధివిలసితవైపరీత్యమితి ద్యోత్యతే । ఉష్ణైః, శోకజత్వాత్ । విరహ మహతీం మద్వియోగదుఃఖదీర్ఘీభూతామ్ । యాపయన్తీం గమయన్తీమ్ । అత్రోపమా విరోధశ్చాలఙ్కారః। 'ఆధిక్షామామ్' ఇత్యారభ్య 'న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్' ఇత్యన్తానాం 'పశ్య సాధ్వీమ్' ఇత్యత్ర క్రియయాన్వయః ॥ 85 ॥

శ్లో॥ నిశ్వాసేనాధరకిసలయక్లేశినా విక్షిపన్తీం
శుద్ధస్నానాత్పరుషమలకం నూనమాగణ్డలమ్బమ్।
మత్సమ్భోగః కథముపనయేత్ స్వప్నజోఽపీతి నిద్రా-
మాకాంక్షన్తీం నయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశామ్॥ 86

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నిఃశ్వాసేన+అధర-కిసలయ-క్లేశినా, విక్షిపన్తీమ్,
శుద్ధ-స్నానాత్, పరుషమ్, అకలమ్, నూనమ్, ఆగణ్డలమ్బమ్।
మత్, సంభోగః, కథమ్,+ఉపనయేత్,స్వప్నజః,+అపి,+ఇతి, నిద్రామ్,
ఆకాంక్షన్తీమ్, నయన-సలిల+ఉత్పీడ-రుద్ధ+అవకాశామ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

శుద్ధస్నానాత్ = తైలాదిరహిత స్నానమువలన,
పరుషమ్ = బిరుసైనవియును,
ఆగణ్డలమ్బమ్ = చెక్కిళ్ల పర్యంతము వ్యాపించినవియు,
అలకమ్ = ముంగురులను (జాత్యేకవచనము),
అధర-కిసలయ-క్లేశినా=చిగురువంటిమోవిని పీడించుచున్న,
నిఃశ్వాసేన = నిట్టూర్పుచేత,
విక్షిపన్తీమ్ = త్రోయుచున్నదియు,
స్వప్నజః+అపి = స్వప్న జనితమైనదియునైన,
మత్సంభోగః = నాతోడి సురతము,
కథమ్ = ఏ విధముగ,
ఉపనయేత్ = పొందవచ్చునో,
ఇతి = అని,
నయనోత్పీడరుద్ధావకాశామ్= కన్నీళ్ళచే అడ్డగింపబడిన అవకాశముగల,
నిద్రామ్ = నిద్దురను,
ఆకాంక్షన్తీమ్ = కోరుచున్న (తామ్ పశ్య)

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! తైలాదిరహిత స్నానమువలన బిరుసైనవియును, చెక్కిళ్ళ పర్యంతము వ్యాపించినవియు, ముంగురులను చిగురువంటిమోవిని పీడించుచున్న నిట్టూర్పుచేత త్రోయుచున్నదియు, స్వప్న జనితమైనదియునైన నాతోడి సురతము

ఏవిధముగ పొందవచ్చునో అని కన్నీళ్ళచే అడ్డగింపబడిన అవకాశముగల నిద్దురను కోరుచున్న....(యక్షిణిని చూడుము).

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

శుద్ధస్నానాత్-(పం.ఏ.), పరుషమ్-(ద్వి.ఏ.), ఆగణ్డలమ్బమ్-(ద్వి.ఏ.), అలకమ్-(ద్వి.ఏ.), అధరకిసలయక్లేశినా-(తృ.ఏ.), నిఃశ్వాసేన-(తృ.ఏ.), విక్షిపన్తీమ్-(ద్వి.ఏ.), స్వప్నజః-(ప్ర.ఏ.), మత్సంభోగః-(ప్ర.ఏ.), కథమ్-(అవ్య.), ఉపనయేత్- (క్రియ), ఇతి-(అవ్య.), నయనోత్పీడరుద్ధావకాశామ్ - (ద్వి.ఏ.), నిద్రామ్- (ద్వి.ఏ.), ఆకాంక్షన్తీమ్ -(ద్వి.ఏ.).

2) సమాసములు:-

అ) అధరః కిసలయమ్ ఇవ, అధరకిసలయమ్, (ఉపమితసమాసః), అధరకిసలయమ్ క్లిశినాతి ఇతి, అధరకిసలయక్లేశీ, (ఉపపదసమాసః), తేన అధరకిసలయక్లేశినా.

ఆ) శుద్ధఇ్చ తత్ స్నానమ్, తస్మాత్ (కర్మధారయః), శుద్ధస్నానాత్.

ఇ) ఆ గణ్డభ్యామ్ ఇతి లమ్బః, తమ్ (సుప్సుపాసమాసః).

ఈ) మమ సంభోగః, (ష.త.), మత్సంభోగః.

ఉ) నయనయోః సలిలా (ష.త.), తేషామ్ ఉత్పీడః (సమూహః), (ష.త.), రుద్ధః అవకాశః యస్యాః సా, (బహుబ్రీహిః), నయనసలిలోత్పీడేన రుద్ధావకాశా, తామ్ (తృ.త.), నయన....కాశామ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) నిఃశ్వాసేన > విశ్వాసేన, 2) ఆగణ్డలమ్బమ్ > ఆగణ్డలమ్బి, 3) మత్సంభోగః > మత్సంయోగః, 4) కథముపనయేత్ > కథముపనమేత్ > క్షణమపి భవేత్ > కథమపి భవేత్, 5) స్వప్నజోఽపీతినిద్రా > స్వప్నగోష్ఠీ విన్ద్రాం, 6) రుద్ధావకాశామ్ > రుద్ధాశ్రువృత్యా.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

ఈ శ్లోకమున "అశ్రువిసర్జనము" ప్రస్తావించుట వలన "లజ్జాత్యాగ" మను మన్మథావస్థ పేర్కొనబడినట్లైనది.

అ) **మత్సంభోగః** > మత్సంయోగః >

చాలామంది వ్యాఖ్యానకారులు 'మత్సంయోగః' పాఠాన్తరమునే స్వీకరించి వివరించి యున్నారు. *Prof. Eeswarachandra Vidyasagar also prefers this reading and says - 'అయమేవ పాఠః సాధీయాన్', స్వీకరింపదగిన పాఠము.*

శ్లో॥ హృదయమిషుభిః కామస్యాన్తః సశల్యమిదం సదా
కథముపలభే నిద్రాం స్వప్నే సమాగమకారిణీమ్।
న చ సువదనామాలేఖ్యేఽపి ప్రియామసమాప్య, తాం
మమ నయనయోరుద్బాష్పత్వం సఖే! న భవిష్యతి॥ - విక్రమోర్వశీయమ్. 2.10.

రాజు > విదూషకునితో "ఓ చెలికాడా! మన్మథ బాధను భరింపలేకున్నాను. అట్టి స్థితిలో స్వప్నములో ఆమెతో (ఊర్వశి) నాకు సమాగమమును కల్పించు నిద్రనెట్లు పొందగలను నేను? ఇక సుముఖియగు ప్రియురాలిని చిత్రమునందు రచింపగోరి అది పూర్తి కాకమునుపే నా కనుల నుండి విరహజన్యాశ్రువులు పొంగివచ్చును"

ఆ) **అధరకిసలయ-క్లేశినా** - *అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - ప్రథమాఙ్కః - 21*

1) *శ్లో॥* ***అధరః కిసలయ**రాగః కోమలవిటసానుకారిణౌ బాహూ।*
కుసుమమివ లోభనీయం యౌవనమఙ్గేషు సన్నద్ధమ్॥

"ఈ కాన్తామణి మోము చిగురుటాకులకాన్తివంటి ఎఱ్ఱని కాన్తిగలదై....."

2) ***క్లేశః*** - *a) క్లిశ్ + భావే ఘఞ్ ।*

*శ్లో॥ ...... శ్రమస్తు క్లమః **క్లేశః** పరిశ్రమః ।*
ప్రయాసాయాసవ్యాయామా..........॥ - అభిధానచిన్తామణిః-2.33.

(శ్రమః, క్లమః, క్లేశః, పరిశ్రమః, ప్రయాసః, ఆయాసః, వ్యాయామః)

3) *శ్లో॥ అద్య ప్రభృత్యవనతాఙ్గి తవాస్మి దాసః*
క్రీతస్తపోభిరితి వాదిని చన్ద్రమౌళౌ।
*అహ్నాయ సా నియమజం **క్లమ**ముత్ససర్జ*
***క్లేశః** ఫలేన హి పునర్నవతాం విధత్తే॥*

".... అంతట శివుడు 'ఓ సుందరీ!, నీవు నన్ను నీ తపస్సులచేత వలచితివి. నేటి నుండి నేను నీ దాసుడనయితిని' అని పలుకుచుండగా పార్వతీదేవి తపఃక్లేశము తీఱి యథాపూర్వము సుఖమొందిన దాయెను. అట్లే గదా! లోకములో క్లేశము సఫలమైన యెడల అక్లేశమే యగును గదా! - *కుమారసమ్భవే-పఞ్చమస్సర్గః-86.*

5) క్రియారూపములు:- 1) ఉపనయేత్, ఉప-ఉపసర్గ.

1) ణీఞ్(నీ) ప్రాపణే, తీసికొనివెళ్ళుట, భ్వా.ప్ర., ద్వికర్మకమ్, పరస్మైపదీ. విధిలిఙ్, ప్ర.పు.ఏ.వ., **ఉపనయేత్**-ఉపనయేతామ్-ఉపనయేత.

6) అలంకారములు:- ఇందు 'అధరకిసలయక్లేశినా' - అనుచోట 'లుప్తోపమాలంకారము' చెప్పదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- నిఃశ్వాసేనేతి। శుద్ధస్నానాత్తైలాదిరహితస్నానాత్ పరుషం కఠినస్పర్శం నూనమాగణ్డలమ్బమ్। సుప్సుపేతి సమాసః। అలకం చూర్ణకున్తలాన్। జాతావేకవచనమ్। అధరకిసలయం క్లేశయతి క్లిశ్నాతీతి వా తేన తథోక్తేన, ఉష్ణేనేత్యర్థః । క్లిశ్యతేర్ణ్యన్తాత్క్లిశ్నాతేరణ్యన్తాద్వా తాచ్ఛీల్యే ణినిః। నిఃశ్వాసేన విక్షిపన్తీం చాలయన్తీమ్। తథా స్వప్నజోఽపి స్వప్నావస్థాజన్యోఽపి, సాక్షాత్సమ్భోగాసమ్భవాదితి భావః। మత్సమ్భోగః కథం కేనాపి ప్రకారేణోపనయేదాగచ్ఛేత్ । ఇతి । ఆశయేనేతి శేషః । ఇతినైవోక్తార్థత్వాదప్రయోగః।

"ప్రయోగే చాపౌనరుక్త్యమ్" ఇత్యాలఙ్కారికాః। ప్రార్థనాయాం లిఙ్। నయనసలిలోత్పీడే– నాశ్రుప్రవృత్త్యా రుద్ధావకాశామాక్రాన్తస్థానామ్ । దుర్లభామిత్యర్థః । నిద్రామాకాఙ్క్షన్తీమ్, స్నేహాతురత్వాదితి భావః । అత్రాశ్రువిసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యతే ॥ 86 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– నిఃశ్వాసేనేతి । సరస్వతీం పునః కిమ్భూతామ్ । అధరకిసలయే క్లేశో గతాగతభావేన విరోధరూపోఽస్యాస్తీతి । ఈదృశేన నిఃశ్వాసేన కాకచఞ్చుపుటవత్పీతేన యత్ శుద్ధం స్నానం శరీరాన్తఃక్షాలనం తస్మాత్ మలమేవ మలకం ఇన్ద్రియదోషః । పరుషమసహ్యం మలకమిన్ద్రియాణాం దోషం విక్షిపన్తీం త్యజన్తీమ్। యదుక్తమ్ – "దహ్యన్తే ధ్మాయమానానాం ధాతూనాం హి యథా మలాః। తథేన్ద్రియాణాం దహ్యన్తే దోషాః ప్రాణస్య నిగ్రహాదితి ।" అధరకిసలయక్లేశినా ఇత్యనేన కాకచఞ్చుపుటాఖ్యప్రాణాయామః సూచితః । తదుక్తం **యోగశాస్త్రే** ––

రాజదన్తయుగలాదిమస్పృశన్ సన్నిధాయ రసనాం తదన్తికే।
కాకచఞ్చుపుటమారుతం పిబేత్ప్రాణసంయమనమేతదుత్తమమ్॥
కాకీచఞ్చుప్రకృష్టైర్మహురుదరదరీం పూరయిత్వా సమీరై –
రఙ్గుష్ఠాభ్యాముభాభ్యాం నతచివుకవరే తర్జనీభ్యాం చ నేత్రే।
నాసారన్ధ్రే నిరుధ్య విమలతమమతిర్మధ్యమాభ్యామథాస్యం
త్వన్యాభిర్నాతిగాఢం కమలజనిలయే స్థాపయేన్మానసం సః॥
యథా శక్త్యభ్యాసం ప్రతిదివసమేవం బిదధతః
సుషుమ్ణాన్తరశ్చాయం ప్రవిశతి శనైర్దేహపవనాః ఇత్యాది॥

గణ్డబిమ్బశ్చుమ్బనార్థం గణ్డస్థలే ముఖావలమ్బనమ్ । ఆగణ్డలమ్బః మత్సంయోగః స్వప్నజోఽపి నూనం కథమపి భవేదితి హేతోః । నయనసలిలేన మద్ధ్యానోత్థేన వాష్పేణ య ఉత్పీడస్తేన రుద్ధోఽవకాశో యస్యాస్తాం నిద్రాం యోగనిద్రామాకాంక్షన్తీమ్ ॥ 86 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– నిఃశ్వాసేనేతి । నిఃశ్వాసేన నితరామాయతేన శ్వాసేన । అధరకిసలయ క్లేశినా పల్లవవదరుణకోమలస్యాధరస్య మ్లానిమధౌసర్యసమ్పాదనేన క్లేశకారిణా। విక్షిపన్తీం వ్యాకులయన్తీమ్ । శుద్ధస్నానాత్ స్నేహాభ్యఙ్గనస్నానీయలేపవిరహేణ నియమార్థమభిషేకాత్। పరుషమ్ అస్నిగ్ధమ్, ధూసరీభూతమిత్యర్థః । అలకం చూర్ణకున్తలమ్ । జాత్యేకవచనమ్। నూనం నిశ్చితమ్ । ఆగణ్డలమ్బం కపోలం యావల్లమ్బమానమ్, ఉపేక్షయా భఙ్గురభఙ్గి భఙ్గాత్ప్రగుణాయతమిత్యర్థః । మత్సంయోగః మమ సంసర్గః మయా సహాలిఙ్గనాదిరూపః సమ్భోగ ఇత్యర్థః । కథముపనమేత్ కేన ప్రకారేణోపపద్యేత । స్వప్నజోఽపి స్వప్నావస్థా జనితోఽపి। అపీతి, జాగరదశాభావినోఽస్య దైవనివారితత్వాద్దౌర్లభ్యం భవతు నామ, స్వాప్నస్య తు క్షణికతయా కారుణికేన విధినాపి క్షన్తవ్యత్వమితి ద్యోత్యతే । ఇతి ఏవం నిరూపణేన హేతునా। నిద్రామ్, ఆకాఙ్క్షన్తీమ్ ఇచ్ఛన్తీమ్, న పునరనుభవన్తీమ్ । తత్ర హేతుః––నయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశాం శోకజనితాశ్రుసమూహనిరస్తస్వావస్థాన స్థలామ్।

అత్ర కేనచిజ్జలాత్మనా మిత్రాభాసేన కదర్థీకృత్య దూరీకృతాయాం ప్రియ సమాగమోపాయ నిపుణాయాం సఖ్యాం తదీయప్రియసఖ్యాస్తదానయనచిన్తాసమాధి రనుసన్ధేయః। పరివృత్తిరలఙ్కారః ॥ 86 ॥

శ్లో॥ ఆద్యే బద్ధా విరహదివసే యా శిఖాదామ హిత్వా
శాపస్యాన్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయామ్।
స్పర్శక్లిష్టామయమితనఖేనాసకృత్సారయన్తీం
గణ్డాభోగాత్కఠినవిషమామేకవేణీం కరేణ॥ 87

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఆద్యే, బద్ధా, విరహ-దివసే, యా, శిఖాదామ, హిత్వా,
శాపస్య+అన్తే, విగళిత-శుచా, తామ్, మయా,+ఉద్వేష్టనీయామ్।
స్పర్శక్లిష్టామ్, అయమిత-నఖేన, +అసకృత్, సారయన్తీమ్,
గణ్డ+ఆభోగాత్, కఠిన-విషమామ్, ఏక-వేణీమ్, కరేణ॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

ఆద్యే	=	మొదటిది యగు,
విరహ-దివసే	=	యెడబాటుదినమున,
శిఖాదామ	=	సిగపూదండను,
హిత్వా	=	విసర్జించి,
యా	=	ఏ సిగ,
బద్ధా	=	ముడువబడినదో,
శాపస్య	=	శాపముయొక్క,
అన్తే	=	తుదను,
విగళిత-శుచా	=	శోకము తీరిన,
మయా	=	నాచే,
ఉద్వేష్యనీయామ్	=	విడదీయదగినదియు,
స్పర్శ-క్లిష్టామ్	=	అంటుటకు క్లిష్టమైనదియు,
కఠిన-విషమామ్	=	గడుసుబారినదియు,
తామ్	=	ఆ,
ఏక-వేణీమ్	=	ఒంటిపాయ జడను,
అయమిత-నఖేన	=	మట్టసముచేయని గోళ్ళుగల,
కరేణ	=	హస్తముచే,
అసకృత్	=	తఱచుగా,
సారయన్తీమ్	=	తొలగించుచున్న (తామ్ పశ్య=ఆమెను చూడుము)

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! మొదటిదియగు యెడబాటుదినమున సిగపూదండను విసర్జించి, ఏ సిగ ముడువబడినదో, శాపముయొక్క తుదను శోకము తీరిన నాచే

విడదీయదగినదియు, అంటుటకు క్లిష్టమైనదియు, గడుసుబారినదియు అగు ఆ ఒంటిపాయ జడను మట్టసముచేయని గోళ్ళుగల హస్తముచే విశాలమగు కపోలము నుండి తఱచుగా తొలగించుచున్న.... (నా ప్రియతమను చూడుము).

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ఆద్యే-(స.ఏ.), విరహదివసే-(స.ఏ.), శిఖాదామ-(ద్వి.ఏ.), హిత్వా-(కృత్తు), యా-(ప్ర.ఏ.), బద్ధా-(ప్ర.ఏ.), శాపస్య-(ష.ఏ.), అన్తే-(స.ఏ.), విగళితశుచా-(తృ.ఏ.), మయా-(తృ.ఏ), ఉద్వేష్టనీయామ్-(ద్వి.ఏ.), స్పర్శక్లిష్టామ్-(ద్వి.ఏ.), కఠినవిషయామ్-(ద్వి.ఏ.), తామ్-(ద్వి.ఏ.), ఏకవేణీమ్-(ద్వి.ఏ.), అయమితనఖేన-(తృ.ఏ.), కరేణ-(తృ.ఏ.), గణ్డాభోగాత్-(పం.ఏ.), అసకృత్-(అవ్య.), సారయన్తీమ్-(ద్వి.ఏ.)

2) సమాసములు:-

అ) విరహస్య దివసః విరహదివసః (ష.త.), తస్మిన్, విరహదివసే.

ఆ) విగళితా శుక్ యస్య స విగళితశుక్, తేన విగళితశుచా (బహువ్రీహిః).

ఇ) ఉద్గతం వేష్టనం యస్యాః సా, ఉద్వేష్టనా, (బహువ్రీహిః), (అనీయర్+టాప్ ప్రత్యయము), ఉద్వేష్టనీయా, తామ్, ఉద్వేష్టనీయామ్.

ఈ) స్పర్శే క్లిష్టా, స్పర్శక్లిష్టా, (స.త.), తామ్ స్పర్శక్లిష్టామ్.

ఉ) న యమితాః, (నఞ్) అయమితా నఖా యస్య సః, అయమితనఖః తేన అయమితనఖేన.

ఊ) గణ్డస్య ఆభోగః గణ్డాభోగః, (ష.త.), తస్మాత్, గణ్డాభోగాత్.

ఋ)కఠినా చాఽసౌ విషమా, (కర్మధారయః), కఠినవిషమా, తామ్, కఠినవిషమామ్.

ౠ)ఏకా చాసౌ వేణీ (కర్మధారయః), ఏకవేణీ, తామ్ ఏకవేణీమ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) అయమిత>అపమిత, 2) సారయన్తీమ్>తారయన్తీ, 3) యా>సా, 4) ఉద్వేష్టనీయామ్>ఉన్మోచనీయా, 5) గణ్డా>గల్లా, 6) విషమామ్ >విషమాత్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

ఇందు 'చిత్తవిభ్రమ' యను మన్మథావస్థ సూచితము - 1) స్పర్శక్లిష్టామ్, 2) కఠిన విషమామ్, 3) ఏకవేణీమ్, 5) ఉద్వేష్టనీయామ్ - అనుటచే

అ) **ఏకవేణీమ్** > వేణిః - 1) *ఉ.సూ(4-48) "వీజ్యాజ్వరిభ్యో నిః"। వేణిః,జ్యానిః,జూర్ణిః*

2) వీయతే క్షిప్యతే స వేణిః, కేశవిన్యాసో వా ।

3) శ్లో॥ వసనే పరిధూసరే వసానా నియమక్షామముఖీ ధృతైవేణీ।
అపి నిష్కరుణస్య శుద్ధశీలా మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి॥

- అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ 7.21

ఆ) **ఉద్వేష్టనీయామ్** - *రఘువంశమ్ 6-76.*

1) శ్లో॥ *ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజన్త్యా-కయాచిదుద్వేష్టనవాన్తమాల్యః।*
బన్ధుం న సమ్భావిత ఏవ తావత్-కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః॥

పురసుందరీమణుల విలాస చేష్టితములు > "ఒకతెకు, అజుని చూచుటకై కిటికీకి దగ్గరకు వేగముగ నడుచుటవలన, కొప్పుముడి వీడి, దాని నుండి పూలు జారుచుండగా, తన కేశపాశమును చేతితో పట్టుకొని నడిచినదే కాని, మరల దానిని ముడివేసికొనవలయునను ఆలోచనయే రాలేదు".

ఇ) **శిఖా** – *ఉ.సూ.(5-24)* 1) *"శీఙో హ్రస్వశ్చ" – శిఖా ।*

2) *"ఖః। శేతేఽసౌ శిఖా, చూడా కేశభేదో జ్వాలా వా। హ్రస్వవిధానసామర్థ్యాద్ గుణాభావః ॥" – శ్రీ దయానన్దసరస్వతి స్వామివారు.*

3) ***శిఖాదామన్ :–*** A garland worn on the top of the head. - *Apte.* శిఖాయామ్ దామన్ శిఖాదామన్, (స.త.), తామ్ శిఖాదామ. ద్వితీయావిభక్తి ఏకవచనరూపముగ గ్రహింపదగును.

5) క్రియారూపములు:–

6) అలంకారములు:– ఇందు 'స్వభావోక్త్యలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్ :– కా॥ *"స్వభావోక్తిస్తు డిమ్భాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్॥"*

వృ॥ *"స్వయోః తదేకాశ్రయయోః రూపం వర్ణః సంస్థానం చ"।*

"శిశువులు మొదలైన వానియొక్క వానికి మాత్రమే సంబంధించిన క్రియల యొక్క రూపం యొక్క వర్ణనము" – "స్వభావోక్త్యలంకారము". ఏ డింభాదులు వర్ణించబడుతున్నారో వారికి, లేదా వాటికి మాత్రమే సంబంధించిన క్రియలు, రంగు, అవయవ సంనివేశం మొదలైన వాటిని మనోహరంగా వర్ణిస్తే అది స్వభావోక్తి. దీనికే 'జాతి' అని ప్రాచీనాలంకారికులిచ్చిన పేరు. – *కావ్యప్రకాశః 10-11 – బాలానందినీవ్యాఖ్యా.*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఆద్య ఇతి । ఆద్యే విరహదివసే దామ మాలాం హిత్వా త్యక్త్వా యా శిఖా బద్ధా గ్రథితా శాపస్యాన్తే విగలితశుచా వీతశోకేన మయోద్వేష్టనీయాం మోచనీయాం స్పర్శక్లిష్టామ్, స్పర్శే సతి మూలకేశేషు సవ్యథామిత్యర్థః । కఠినా చ సా విషమా నిమ్నోన్నతా చ తామ్ । ఖఞ్జకుబ్జాదివదన్యతరస్య ప్రాధాన్యవివక్షయా "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (పా. 2.1.57) ఇతి సమాసః । ఏకవేణీమేకీభూతవేణీమ్ । "పూర్వకాల--" (పా. 2.1.49) ఇత్యాదినా తత్పురుషః । తాం శిఖామ్ । అయమితా అకర్తితోపాన్తా నఖా యస్య తేన కరేణ గణ్డాభోగాత్కపోలవిస్తారాదసకృన్ముహుర్ముహుః సారయన్తీమపసారయన్తీమ్ । "తాం పశ్య" ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః । అసకృత్సారణాచ్చిత్తవిభ్రమదశా సూచితా ॥ 87 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఆద్య ఇతి । యా సరస్వతీ, ఆశాపస్య ఊర్ధ్వదిక్పాలస్య బ్రహ్మణః అన్తే వినాశకాలే ఆద్యే విరహదివసే ప్రథమే జగద్విగమదినే। శిఖా దామ హిత్వా శిఖాస్థితపుష్పమాలాం పృథక్ కృత్య । స్వదేహే జగతః ప్రవేశనసమయే । ఆదరాతిశయా–

స్పదత్వేన మయా మూర్ధ్ని నివేశ్య స్వశిఖా చూడా వద్ధా । అతః పరం పునః సృష్ట్యారమ్భే జగత్సృజనార్థం సృష్టేన బ్రహ్మణా సృష్టిశ్రమే గృహీతే విగలితశుచా మయా పునః పుష్పమాలా పృథక్కృతా । స్వదేహోద్దేవానాం వినిర్గమకాలే ఆవిర్భావసమయే యా శిఖా ఉద్వేష్టనీయా। వాఙ్మయీమేతాం దృష్ట్వా పూర్వసృష్టివత్సృజేతి బ్రహ్మణః శిఖాస్వరూపా యా ఘటనీయేత్యర్థః । తాం సరస్వతీం ఇతి విశేషణాన్తరమ్ । పునః కిమ్భూతామ్ । వీణావాదనార్థమయమితనఖేనాత్మనః కరేణ । కృతవర్ధనతయా స్పర్శక్లిష్టామేకవేణీం కఠినవిషమాం ఆత్మనో వినిర్గమద్వారం మమ గణ్డాభోగాదసకృత్ సారయన్తీం వినిర్గమాయ ప్రసారయన్తీం, నిహితో హి గ్రన్థిదీర్ఘనఖేన కరేణ భేత్తుం శక్యతే ॥ 87 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– ఆద్యేత్యాది । ఆద్యే తత్రప్రథమే । బద్ధా తదనుగుణేనాకారేణ గ్రథితా। విరహదివసే వియోగహేతుభూతే దివసే । శిఖాదామ ధమ్మిల్లభూషణభూతాం నవకుసుమ మాలికామ్ । హిత్వా న పునరపనీయ, తద్గతేన కౌతుకేన సహ తృణవద్దూరతస్త్యక్త్వేత్యర్థః । శాపస్యాన్తే వర్షపరిపూరణేన శాపస్యావసానే జాతే। విగలితశుచా విశేషేణాపునరుద్భవాయ గలితా నష్టా శుక్ దుఃఖం యస్య తేన, విగలితశుచేతి, ఉపరి ఈదృశానాం ప్రమాదానాం పరిహారేణ మతిపూర్వం ప్రవర్తనాత్ప్రియావిరహదుఃఖస్య న కదాచిదపి సమ్భావనేతి భావః । ఉద్వేష్టనీయాం ఉద్వేష్టయితుం **శిథిలగ్రన్థిబన్ధీకర్తుం** యోగ్యామ్, యథాపుర మత్యుదారబన్ధనాయ। స్పర్శక్లిష్టాం కుసుమదామకోమలేష్వఙ్గేషు ఆసఙ్గే కణ్టక –వత్ప్రచణ్డతోదవేదనాసమ్పాదకేన తస్యాః స్పర్శేన మ్లానీకృతామ్ । అయమితనఖేన అకల్పితత్వాత్స్వేచ్ఛావివృద్ధకరరుహేణ । అసకృత్ బహుశః, పునః పునః పతనాత్ । సారయన్తీం పరతోఽపసారయన్తీమ్। గణ్డాభోగాత్ కపోలస్థలాత్ । కఠినవిషమాం కర్కశాముచ్చావచాం చ । అయం చ స్పర్శక్లిష్టత్వే హేతుః, స్పర్శక్లిష్టత్వం చాపసారణే। ఏకవేణీమ్ ఏకజటాత్మకకేశబన్ధనవిశేషరూపాం వేణీమ్ । కరేణ న తు అఙ్గులీభిః। అనేన స్నిగ్ధాసితబహులబర్బరదీర్ఘసూక్ష్మమృదులానాం భిన్నాగ్రాణాం చ కేశానాం వేణ్యాకారేణ సన్దష్టతయా ఘనీభూయ భారాయమాణత్వాత్కరకమలేనైవ యత్నతో ఽపసారణీయత్వమ్, న పునరతిదుర్బలైరఙ్గులిదలైః శక్యాపసారత్వమితి ద్యోత్యతే। అత్ర పరివృత్తిః, కావ్యలిఙ్గమ్, స్వభావోక్తిశ్చాలఙ్కారః॥87॥

శ్లో॥ పాదానిన్దోరమృతశిశిరాన్ జాలమార్గప్రవిష్టాన్
పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సన్నివృత్తం తథైవ।
ఖేదాచ్చక్షుః సలిలగురుభిః పక్ష్మభిశ్ఛాదయన్తీం
సాభ్రేఽహ్నీవ స్థలకమలినీం న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్॥ 88

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– పాదాన్, ఇన్దోః+అమృత–శిశిరాన్, జాల–మార్గ–ప్రవిష్టాన్
పూర్వ–ప్రీత్యా, గతమ్, అభిముఖమ్, సన్నివృత్తమ్, తథా+ఏవ।

ఖేదాత్+చక్షుః, సలిల–గురుభిః, పక్ష్మభిః+ఛాదయన్తీమ్,
సాభ్రే, అహ్ని+ఇవ, స్థల–కమలినీమ్, న, ప్రబుద్ధామ్, న, సుప్తామ్॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

జాల–మార్గ–ప్రవిష్టాన్	=	గవాక్షమార్గమున లోపల జొచ్చిన,
అమృత–శిశిరాన్	=	అమృతముచేత చల్లనైన,
ఇన్దోః	=	చంద్రునియొక్క,
పాదాన్	=	కిరణములనుగూర్చి,
పూర్వప్రీత్యా	=	మునుపటిప్రీతిచే,
అభిముఖమ్	=	ఎదురుగా,
గతమ్	=	వెళ్ళినదియు,
తథా+ఏవ	=	అదే రీతిని,
సన్నివృత్తమ్	=	వెను తిరిగినదియును,
చక్షుః	=	నేత్రమును,
ఖేదాత్	=	దుఃఖమువలన,
సలిలగురుభిః	=	కన్నీటిచే బరువైన
పక్ష్మభిః	=	కనురెప్పలచేత,
ఛాదయన్తీమ్	=	కప్పుచున్నదియు,
సాభ్రే	=	మేఘముతోకూడిన,
అహ్ని	=	పగటి సమయమునందు,
న ప్రబుద్ధామ్	=	వికసించనిదియు,
న సుప్తామ్	=	ముకుళించనిదియునగు,
స్థలకమలినీమ్+ఇవ–స్థితామ్	=	మెట్టతామరవలెనున్నదియగు, (తామ్ పశ్య)

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! గవాక్షమార్గమున లోపల జొచ్చిన అమృతముచేత చల్లనైన చంద్రునియొక్క కిరణములనుగూర్చి మునుపటి ప్రీతిచే ఎదురుగా వెళ్ళినదియు అదే రీతిని వెనుదిరిగినదియును, నేత్రమును దుఃఖమువలన కన్నీటిచే బరువైన కనురెప్పలచేత కప్పుచున్నదియు, మేఘముతో కూడిన పగటి సమయమునందు వికసించనిదియు, ముకుళించనిదియునగు మెట్టతామరవలెనున్నది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

జాలమార్గప్రవిష్టాన్–(ద్వి.బ.), అమృతశిశిరాన్–(ద్వి.బ.), ఇన్దోః–(ష.ఏ.), పాదాన్–(ద్వి.బ.), పూర్వప్రీత్యా–(తృ.ఏ.), అభిముఖమ్–(ప్ర.ఏ.), గతమ్–(ప్ర.ఏ.), తథా, ఏవ–(అవ్య.), సన్నివృత్తమ్–(ద్వి.ఏ.), చక్షుః–(ద్వి.ఏ.), ఖేదాత్–(పం.ఏ.), సలిల గురుభిః–(తృ.బ.), పక్ష్మభిః–(తృ.బ.), ఛాదయన్తీమ్–(ద్వి.ఏ.), సాభ్రే–(స.ఏ.), అహ్ని –(స.ఏ.), న–(అవ్య.), ప్రబుద్ధామ్–(ద్వి.ఏ.), సుప్తామ్–(ద్వి.ఏ.), స్థలకమలినీమ్–(ద్వి.ఏ.), ఇవ–(అవ్య.), స్థితామ్–(ద్వి.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) అమృతేన ఇవ శిశిరాః, తాన్ (తృ.త.) అమృతశిశిరాన్.

ఆ) జాలస్య మార్గః (ష.త.), జాలమార్గః, తేన ప్రవిష్టాః (తృ.త.) తాన్, జాలమార్గ ప్రవిష్టాన్.

ఇ) పూర్వా చాసౌ ప్రీతిః, తయా (కర్మధాయః) పూర్వప్రీత్యా.

ఈ) సలిలేన గురుభిః, సలిల గురుణి, తైః, సలిలగురుభిః (తృ.త.).

ఉ) అభ్రేణ సహితమ్, తస్మిన్, (తుల్యయోగబహువ్రీహిః) సాభ్రే.

3) పాఠాంతరములు:– 1) అభిముఖగతమ్ > గతమభిముఖమ్, 2) ఖేదాత్ చక్షుః > చక్షుః ఖేదాత్, 3) సలిల > సజల, 4) ఛాదయన్తీమ్ > ఛాదయిత్వా.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **సన్నివృత్తమ్** > 1) *విక్రమోర్వశీయమ్ 3-20 > రాజు > ఊర్వశితో ...*

శ్లో॥ పాదాన్త ఏవ శశినః సుఖయన్తి గాత్రం
బాణాస్త ఏవ మదనస్య మమానుకూలాః।
సంరమ్భరూక్ష మివ సున్దరి! యద్యదాసీ
త్త్వత్సఙ్గమేన మమ తత్తదివానునీతమ్॥

"ఏ చంద్రకిరణములు (ఒకప్పుడు విరహతాపమును పెంచినవి) నేడు సుఖము నిచ్చుచున్నవి. ఏ మన్మథుని బాణములు (ఒకప్పుడు దుర్భరములైనవి) నేడు అనుకూలములైనవి. ఓ సుందరీ! ఒకప్పుడు ఏవి నాకు భరింపరాని దుఃఖకారకము లైనవో నేడు అవియన్నియు నీ కలయిక వలన సుఖప్రదములై నన్నోదార్చుచున్నవి."

2) *శ్లో॥ తవ కుసుమశరత్వం శీతరశ్మిత్వమిన్ద్వో*
ర్ద్వయమిదమయథార్థం దృశ్యతే మద్విధేషు।
విసృజతి హిమగర్భైరగ్నిమిన్దుర్మయూఖై
స్త్వమపి కుసుమబాణాన్ వజ్రసారీకరోషి॥ – *అ.శా. 3-3.*

విరహతప్తుడైన దుష్యన్తుని వేదన – "మన్మథునకు పూలు బాణములగుట, చంద్రునకు చల్లని కిరణములుండుట, నా వంటి ప్రేమికుల విషయమునందు ఈ రెండునూ అబద్ధములే అనిపించును. చంద్రుడు శీతల కిరణముల ద్వారమున అగ్నిని కురుపించుచున్నాడు. నీవు (మన్మథుడు) కూడ పూలబాణములను వజ్రాయుధము వలె పదునెక్కించి వేధించుచున్నావు."

ఆ) **ఇన్దోః** > ఇన్దుః – ఉ.సూ. 1-12. 1) "ఉన్దేరిచ్చాదేః" ఇన్దుః ।

వృ:– *ఉన్ద ధాతోరుః ప్రత్యయ ఆదివర్ణస్యేకారాదేశశ్చ। ఉనత్త్యార్ద్రీకరోతి పదార్థానితి ఇన్దుః చన్ద్రమా వా। – శ్రీ స్వామి దయానందసరస్వతివారు.*

2) a. ఉనత్తి అమృతధారయా భువం క్లిన్నాం కరోతి ఇతి । -హ.కో.వృత్తి.

b. శ్లో॥ **ఇన్దు** శ్చన్ద్రశ్చన్ద్రమా ఔషధీశః-సోమో రాజా రోహిణీవల్లభోబ్జః॥
ఋక్షేశః స్యాదత్రినేత్రప్రసూతః-ప్రాలేయాంశుః శ్వేతరోచిః శశాఙ్కః॥

శ్లో॥ ద్విజరాజో రజనీకరః పీయూషరుచిర్నిశీథినీ నాథః॥
జైవాతృకో మృగాఙ్కో విధుశ్చ దాక్షాయణీరమణః॥ -హ.కో.

3) శ్లో॥ చన్ద్రమాః కుముదబాన్ధవో దశశ్వేతవాజ్యమృతసూస్తిథిప్రణీః॥
కౌముదీకుముదినీభదక్షజారోహిణీద్విజనిశౌషధీపతిః॥
జైవాతృకోఽబ్జశ్చ కలాశశైణాచ్ఛాయభృ**దిన్దు** ర్విధురత్రిదృగ్జః॥
రాజా నిశౌ రత్నకరో చ చన్ద్రః సోమోఽమృతశ్వేతహిమద్యుతిర్గ్లౌః॥

అని 'అభిధానచిన్తామణి' - చంద్రునకు '32' నామముల నుదాహరించినది.

ఇ) ఇందు 'విషయద్వేషాఖ్య' మను 6వ మన్మథావస్థ సూచితము.

5) క్రియారూపములు:- —

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) 'అమృతశిశిరాన్' అనుచోట 'లుప్తోమాలంకారము'ను, 2) 'స్థలకమలినీమ్ ఇవ' అనుచోట, 'శ్రౌతీ ఉపమాలంకారము'ను, 3) ఉభయమునకు నిరపేక్షతన 'సంసృష్ట్యలంకారము'ను చెప్పదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- పాదానితి । జాలమార్గప్రవిష్టాన్ గవాక్షవివరగతానమృతశిశిరానిన్దోః పాదాన్ రశ్మీన్ పూర్వప్రీత్యా పూర్వస్నేహేన । పూర్వవదానన్దకరా భవిష్యన్తీతి బుద్ధ్యేతి భావః॥ అభిముఖం యథా తథా గతం తథైవ సంనివృత్తం యథాగతం తథైవ ప్రతినివృత్తమ్॥ తదా తేషామతీవ దుఃసహత్వాదితి భావః॥ చక్షుర్దృష్టిం ఖేదాత్సలిలగురుభిరశ్రుదుర్భరైః పక్ష్మభిశ్ఛాదయన్తీమ్ । అత ఏవ సాభ్రే దుర్దినేఽహ్ని దివసే న ప్రవృద్ధాం మేఘావరణాద-వికసితాం న సుప్తామహరిత్యముకులితామ్ । ఉభయత్రాపి నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః । స్థలకమలినీమివ స్థితామ్ । ఏతేన విషయద్వేషాఖ్యా షష్ఠీ దశా సూచితా॥ 88॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- పాదానితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! సరస్వతీం పునః కిమ్భూతాం, అమృతేన శిశిరాన్ ముఖమభిలక్షీకృత్య । జాలం జలస్య సమ్బన్ధినం మార్గం ప్రవిష్టాన్ జలవన్ముఖం ప్రీణయతః । జలం యథా తత్క్రమం సన్ముఖం సుఖయతి, తద్వత్ ఇత్యర్థః । ఈదృశానిన్దోః స్వశిరస్థచన్ద్రస్య పాదాన్ పూర్వప్రీత్యా యోగానాసఙ్గకాలప్రత్యాగతం తథైవ సన్నివృత్తం చ । యోగానాసఙ్గకాలోఽయమత్ర నాసాగ్రావలోకనమేవ యుక్తమ్ । న పునశ్చన్ద్రపాదావలోకనమితి తత్ సన్నివృత్తం స్వచక్షుఃఖేదాత్ పవనధారణశ్రమాత్ చన్ద్రరశ్మిసమ్భూతసలిలేన గురుభిః పక్ష్మభిచ్ఛాదయిత్వా సాభ్రే మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని స్థలకమలినీ మివ యోగాసక్త్యా వహిర్వ్యాపారోపరమేణ ప్రవృద్ధాం న । స్వభావతో నిద్రాపగమే సుప్తాం చ న ॥ 88 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– పాదానిన్దోరిత్యాది। పాదాన్ కిరణాన్ । అమృతశిశిరాన్ పీయూషమ–యత్వేన శీతలాన్ । జాలమార్గప్రవిష్టాన్ గవాక్షవివరైరన్తరాగతాన్। పూర్వప్రీత్యా మత్సహావస్థానసమయోపభోగసమ్భృతేన స్నేహేన । గతం ప్రాప్తమ్ । అభిముఖం ప్రతీపమితి గమనక్రియావిశేషణమ్, ప్రియాతిథీనివాభ్యుద్గతమిత్యర్థః । సంనివృత్తమ్ ఇతోముఖమేవాగతమ్ । తథైవ తత్రానాసాదితరసతయా గమనదశాతో నిర్విశేషత్వాత్ ఝటిత్యేవ నివారితప్రసరమిత్యర్థః । ఖేదాత్ దుఃఖాతిశయనిఃసహతయా। సలిలగురుభిః అశ్రుబిన్దుదన్తురాన్తరాలతయా గౌరవాక్రాన్తైః । పక్ష్మభిః నయనపటలరోమావలిభిః । ఛాదయిత్వా పిధాయ, నిమీల్యేత్యర్థః। సాభ్రే మేఘసహితే, నీలజలదజాలజాలికా–నిచులితతరణిబిమ్బతయా తిమిరపరాగనికురుమ్బకరమ్బిత ఇత్యర్థః। అహ్ని స్వతః సిద్ధప్రసిద్ధప్రకాశసమ్బన్ధే దివస ఇత్యర్థః । స్థలకమలినీం పఙ్కమన్తరేణ భూమిమాత్రే పరోహన్తీం కమలినీమ్ । కమలిన్యన్తరాత్తస్యాః సౌన్దర్యసౌకుమార్యాతిశయాత్తదుపాదానమ్, యథా భల్లటః––**'న పఙ్కాదుద్భూతిర్న జలసహవాసవ్యసనితా వపుర్దిగ్ధం కాన్త్యా స్థలనలిన రత్నద్యుతిముషా'** ఇతి । న ప్రబుద్ధాం ప్రకృష్టబోధరహితామ్, నిమీలితనయనత్వాత్తీవ్రదుః–ఖాభిఘాతతిరస్కృతబాహ్యవిషయపరిజ్ఞానత్వాచ్చ, అన్యత్ర నిరర్గలతరణికరసంసర్గసుఖ విరహాదసమగ్రలబ్ధవికాసత్వాత్ । న సుప్తాం నిఖిలేన్ద్రియవిశ్రామజనకస్య నిద్రారసప్రసఙ్గస్య భఙ్గాత్, అన్యత్ర దివసస్వాభావ్యాదేవ దరదలితదలసంపుటత్వమాత్రవిశిష్టత్వాత్ । కమలినీశబ్దో యద్యపి కన్దమృణాలపలాశకుసుమాదిసముదాయే ప్రసిద్ధః, సుప్తిప్రబోధౌ చ తత్ప్రసూనమాత్రగతౌ, తథాప్యవయవధర్మస్యావయవిన్యప్యుపచారోపపత్తే స్తద్గతత్వేన తయోరుక్తిః, మహాకవిప్రయుక్తేశ్చ, యథా రత్నావల్యామ్

> ***'యాతోఽస్మి పద్మనయనే సమయో మమైష సుప్తా మయైవ భవతీ ప్రతిబోధనీయా।***
> ***ఆశ్వాసనామయమితీవ సరోరుహిణ్యాః సూర్యోఽస్తమస్తకనివిష్టకరః కరోతి॥'*** ఇతి ।
> అత్రోపమా విరోధశ్చాలఙ్కారః ॥ 88 ॥

శ్లో॥ **సా సంన్యస్తాభరణమబలా పేశలం ధారయన్తీ**
శయ్యోత్సఙ్గే నిహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రమ్।
త్వామప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
ప్రాయస్సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా॥ **89**

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– సా, సంన్యస్త+ఆభరణమ్, అబలా, పేశలమ్, ధారయన్తీ
శయ్యా+ఉత్సఙ్గే, నిహితమ్,+అసకృత్,+దుఃఖేన, గాత్రమ్।
త్వామ్, అపి,+అస్రమ్, నవ–జలమయమ్, మోచయిష్యతి,+అవశ్యమ్
ప్రాయః,+సర్వః, భవతి, కరుణా–వృత్తిః, ఆర్ద్ర+అన్తరాత్మా॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

అబలా	=	బలహీనురాలు,
సంన్యస్త+ఆభరణమ్	=	త్యజింపబడిన యాభరణములుగలదియు,
అసకృత్	=	పలుమార్లు,
దుఃఖ దుఃఖేన	=	అత్యన్త దుఃఖముచేత,
శయ్యా+ఉత్సఙ్గే	=	పడకమీద,
నిహితమ్	=	ఉంచబడినదియు,
పేశలమ్	=	మృదువైనదియునగు,
గాత్రమ్	=	దేహమును,
ధారయన్తీ	=	ధరించుచున్నదియు అగు,
సా	=	ఆ నా ప్రియతమ,
త్వామ్–అపి	=	నిన్నును,
నవజలమయమ్	=	నూతన జలమయమైన,
అస్రమ్	=	కన్నీటిని,
అవశ్యమ్	=	తప్పక,
మోచయిష్యతి	=	విడుచునట్లొనర్చును,
(తథాహి) ప్రాయః	=	తఱచుగా,
ఆర్ద్ర+అన్తరాత్మా	=	సున్నితమైనమనస్సుగల,
సర్వః	=	ప్రతివాడును,
కరుణా–వృత్తిః	=	కారుణ్యముగలవాడు,
భవతి	=	అగుచున్నాడు.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! బలహీనురాలు, త్యజింపబడిన యాభరణములుగలదియు, పలుమార్లు అత్యన్తదుఃఖముచేత పడకమీద ఉంచబడినదియు, మృదువైనదియునగు దేహమును ధరించుచున్నదియు, అగు ఆ నా ప్రియతమ నిన్నును నూతనజలమయమైన కన్నీటిని తప్పక విడుచునట్లొనర్చును. తరచుగా సున్నితమైన మనస్సుగల ప్రతివాడును కారుణ్యము గలవాడు అగుచున్నాడు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

అబలా–(ప్ర.ఏ.), సన్న్యస్తాభరణమ్–(ద్వి.ఏ.), అసకృత్–(అవ్య.), దుఃఖదుఃఖేన–(తృ.ఏ.), శయ్యోత్సఙ్గే–(స.ఏ.), నిహితమ్–(ద్వి.ఏ.), పేశలమ్–(ద్వి.ఏ.), గాత్రమ్–(ద్వి.ఏ.), ధారయన్తీ–(ప్ర.ఏ.), సా–(ప్ర.ఏ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), అపి–(అవ్య.), నవజలమయమ్–(ద్వి.ఏ.), అస్రమ్–(ద్వి.ఏ.), అవశ్యమ్–(అవ్య.), మోచయిష్యతి–(క్రియ), ప్రాయః–(అవ్య.), ఆర్ద్రాన్తరాత్మా–(ప్ర.ఏ.), సర్వః–(ప్ర.ఏ.), కరుణావృత్తిః–(ప్ర.ఏ.), భవతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) సంన్యస్తాని ఆభరణాని యస్మాత్ తత్, (బహువ్రీహిః), సంన్యస్తాభరణమ్.

ఆ) శయ్యాయా ఉత్సఙ్గః, శయ్యోత్సఙ్గః, (ష.త.), తస్మిన్ శయ్యోత్సఙ్గే.

ఇ) నవఞ్చ తత్ జలమ్, నవజలమ్, (కర్మధారయః), (మయట్ ప్రత్యయమ్)

ఈ) కరుణామయా వృత్తిః యస్య సః, (బహువ్రీహిః), కరుణావృత్తిః

ఉ) అన్తర్గత ఆత్మా అన్తరాత్మా, (గతిసమాసః), ఆర్ద్రః అన్తరాత్మా యస్య సః (బహువ్రీహిః), ఆర్ద్రాన్తరాత్మా.

3) పాఠాంతరములు:- 1) పేశలమ్ > పేలవమ్, కోమలమ్, 2) అస్రమ్ > అశ్రమ్, అశ్రు, 3) నవజల > జలకణ, జలలవ.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) ఇందు 'మృదువైన తన శరీరాన్ని ప్రక్కపై తఱచుగా చేర్చుతూ అత్యన్త దుఃఖముతో దేహాన్ని ధరిస్తూందని చెప్పడంవల్ల వివిధ మన్మథావస్థల్లో 'మూర్ఛ' అనునది సూచితమైనది. అంటే సమాహితచిత్తాన్ని పోగొట్టుకొని అసహనంగా తిరగడం, శయ్యపై అటూ ఇటూ పొర్లడం లాంటివి చెయ్యడం.

ఆ) **అసకృత్** > 1) పౌనఃపున్యే - అవ్యయకోశః (129).

'సకృత్' ఇతి సదైక వారార్థయోః స్వరాదిషు పఠ్యతే । తస్యైవ నఞుపసృష్టాత్ అసకృత్ ఇతి పునః స్వరాదిషు పాఠః । 'ఏకస్య సకృచ్చ' (5-4-19) ఇతి క్రియాభ్యా- వృత్తిగణేన వర్తమానస్య ఏకశబ్దస్య సుచ్ప్రత్యయః, ప్రకృతేః సకృత్ ఇత్యాదేశాశ్చ విధీయతే । .....

2) శ్లో॥ ***అసకృదే**కరథేన తరస్వినా - హరిహయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా।*
దినకరాభిముఖా రణరేణవో - రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్॥

ర.వం. 9-23>దశరథుడు పత్నులను స్వీకరించుట>"అత్యద్భుతమైన రథము గలవాడును, బలవంతుడును, ఇంద్రుని కంటె ముందుగా నడుచువాడును, ధనుస్సును ధరించినవాడును అగు దశరథమహారాజుచేత **పలుమార్లు** సూర్యుని కెదురుగా యుద్ధరేణువులు, దేవతలకు శత్రువులగు రాక్షసుల నెత్తుటిచే అడ్డగింపబడినవి.

ఇ) **ప్రాయః** > 1) అవ్యయకోశః (580) - 'బాహుల్యార్థకమిదమవ్యయమ్'।

2) శ్లో॥ *త్వత్సమ్భావితమాత్మానం - బహు మన్యామహే వయమ్।*
***ప్రాయః** ప్రత్యయమాధత్తే - స్వగుణేషూత్తరమాదరః॥ - కు.సం. 6.20*

సప్తఋషులు సమీపించి శివుని స్తుతించుట "నీచే సమ్భావితమైన మమ్ము మేము గొప్పగ భావించుకొనుచున్నాము. ఏలయన, గొప్పవారు చూపిన ఆదరణము తమ గుణములందు **తఱచుగా** విశ్వాసము కలిగించును."

ఈ) 1) **కరుణావృత్తిః** > **కరుణ**రసలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ.

ధర్మనాశో౽ ర్థనాశశ్చ-బాన్ధవేష్టధనక్షయః।
వధో బన్ధశ్చ దారిద్ర్యం-పదభ్రంశః పరాజయః।
దేవోపఘాతధిక్కారౌ-వ్యాధిఃశాపో౽ భిశంసనమ్।
ఇత్యాద్యాలమ్బనం దృష్ట-మనుభూతం శ్రుతఞ్చ వా।
యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయ-మాలమ్బనగుణాదికమ్।
కేశపాశాఙ్గసంస్కార-వైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా।
శిరశ్ఛేదశ్చితం చాధో -ముఖం పరివిలోకితమ్।
రక్తాభో ముఖరాగశ్చ-సబాష్పా మన్థరా చ దృక్।
భూపాతో ముఖశోషశ్చ-బాహుపాదవిమర్దనమ్।
విన్యాసో హస్తయోర్మూర్ధ్ని-నిశ్శ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా।
ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి-తాడనం లుణ్ఠనం భువి।
హాహాకారస్తథాక్రన్దో-విలాపః పరిదేవనమ్।
భావాః స్తమ్భాదయః సర్వే-భవేయురనుభావకాః।
ఉత్తమాధమమధ్యేషు-యథాయోగం భవన్త్యమీ।
నిర్వేదో దైన్యమాలస్య-మున్మాదవ్యాధిసుప్తయః।
నిద్రామోహః శ్రమో గ్లాని-శ్చిన్తా మరణచాపరే।
వివాదో జాడ్యమౌత్సుక్యం-శఙ్కా స్మృతిరపస్మృతిః।
*సశోకస్థాయికస్త్వద్రీ-**కరుణో** రస ఇష్యతే ॥ ఇతి ॥*

2) శాపక్లేశోపఘాతాద్యై-ర్జాయతే కరుణో రసః।
అశ్రు విశ్వాస వైవర్ణ్య-స్రస్తాఙ్గత్వస్మృతిక్షయైః॥
పరిదేవితశోషాద్యై-రభినేయ స్సు సూరిభిః।
స్వరభేదాశ్రునిర్వేద-విషాదావేగమృత్యవః॥
మోహాపస్మారజడతా-చిన్తౌత్సుక్యం చ వేపథుః।
దైన్యం వైవర్ణ్యమాలస్యం-వ్యాధిర్గ్లానిస్తథా శ్రమః॥
స్తమ్భాద్యాశ్చ చరా భావాః-స్థాయీ శోకో౽ స్య చ స్మృతః।
*బ్రహ్మసంవిత్ సమాస్వాదః-**కరుణో** యత్సుఖాత్మకః॥* ***- సాగరః***

3) కరుః క్లేశ ఇతి ఖ్యాతః క్లేశం న సహతే యతః।
*యస్య ధీః కరుణా సా స్యా-త్తత్పత్యయే **కరుణో** భవేత్॥*
పరాశ్రితానాం క్లేశానా మసహిష్ణుత యోచ్యతే।
*మానసో యాదృశో భావః-సవై **కరుణా** ఉచ్యతే॥* ***- శారదాతనయః***

మఱియు విప్రదాసాదుల నిర్వచనములను చూడదగును.

5) క్రియారూపములు:– 1) **మోచయిష్యతి,** 2) **భవతి.**

1) మోచ (ముచ్)–మోచనే–విడుచుట–సకర్మకమ్,తుదాది ప్ర., అనిట్, ఉభయపదీ. ణిచ్–పరస్మైపదీ–లృట్–ప్ర.పు.ఏ. –**మోచయిష్యతి**–మోచయిష్యతః–మోచయిష్యన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు నాలుగవపాదమున 'ప్రాయః....రాత్మా'–'కోమల హృదయు లందరును కరుణాపూరితచిత్తవృత్తి గలవారే' యను సామాన్య ఉక్తిచే మూడవపాద మందలి,'త్వామప్యస్రం....అవశ్యమ్' 'నా ప్రియతమ నీచేగూడ అశ్రుజలములు విడుచు నట్లొనర్చును' అను విశేషోక్తియొక్క సమర్థనమున 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము'న్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్ :– *జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కిఞ్చన।*
తత్సాధనసమర్థస్య–న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః॥

"ఒకానొక వస్తువును ప్రస్తుతించి, దానిని సమర్థించుటకు సమర్థమైన మరొక వస్తువును న్యాసము గావించిన యెడల, అది అర్థాన్తరన్యాసముగా గ్రాహ్యమగును.

–సరస్వతీకణ్ఠాభరణము–(67) – వ్యాఖ్యాత 'స్ఫూర్తిశ్రీ'

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సేతి । అబలా దుర్బలా సంన్యస్తాభరణం కృశత్వాత్పరిత్యక్తాభరణ మసకృదనేకశో దుఃఖదుఃఖేన దుఃఖప్రకారేణ । "ప్రకారే గుణవచనస్య" (పా. 8.1.12) ఇతి ద్విర్భావః । శయ్యోత్సఙ్గే నిహితం పేశలం మృదులం గాత్రం శరీరం ధారయన్తీ వహన్తీ, అనేనాత్యన్తాశక్త్యా మూర్ఛావస్థా సూచ్యతే । సా త్వత్సఖీ త్వామపి నవజల –మయం నవామ్బురూపమస్రం బాష్పమవశ్యం సర్వథా మోచయిష్యతి । "ద్వికర్మసు పచాదీనా ముపసఙ్ఖ్యానమ్" ఇతి ముచేః పచాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్ । తథా హి–ప్రాయః ప్రాయేణార్ద్రాన్తరాత్మా మృదుహృదయః।మేఘస్తు ద్రవాన్తఃశరీరః।సర్వః కరుణా కరుణామయీ వృత్తిరన్తఃకరణవృత్తిర్యస్య స కరుణావృత్తిర్భవతి । హి యస్మాత్, అస్మిన్నవసరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గన్తవ్యమనన్తరదశాపరిహారాయేతి సన్దర్భాభిప్రాయః। నను కిమిదమాది –మాం చక్షుఃప్రీతిముపేక్ష్యావస్థాన్తరాణ్యేవ తత్రభవాన్కవిరాదృతవాన్? ఉచ్యతే,–– "సమ్భోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృఙ్గార ఉచ్యతే। సంయుక్తయోస్తు సమ్భోగో విప్రలమ్భో వియుక్తయోః । పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా। విప్రలమ్భశ్చతుర్ధాత్ర ప్రవాసస్తత్ర చ త్రిధా। కార్యతః సమ్భ్రమాచ్ఛాపాదస్మిన్కావ్యే తు శాపజః। ప్రాగసఙ్గతయోర్యూనోః సతి పూర్వానురఞ్జనే। చక్షుఃప్రీత్యాదయోఽవస్థా దశ స్యుస్తత్క్రమో యథా। దృఙ్మనఃసఙ్గసఙ్కల్పా జాగరః కృశతా రతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ। పూర్వసఙ్గతయోరేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్। న తత్రాపూర్వవచ్చక్షుఃప్రీతిరుత్పత్తుమర్హతి। సత్సఙ్గస్య తు సిద్ధస్యాప్య –విచ్ఛేదోఽత్ర వర్ణ్యతే। అన్యథా పూర్వవద్వాచ్యా ఇతి తావద్వ్యవస్థితేః। వైయర్థ్యాదాదిమాం హిత్వా వైరస్యాదన్తిమాం తథా । హృత్సఙ్గాదిరిహాచష్ట కవిరష్టావితి స్థితిః । మత్సాదృశ్యం లిఖన్తీతి పద్యేఽస్మిన్ప్రతిపాదితా । చక్షుఃప్రీతిరితి ప్రోక్తం నిరుత్తరకృతాననమ్। చక్షుః

ప్రీతిర్భావేచ్చిత్రేష్వదృష్టచరదర్శనాత్ । యథా మాలవికారూపమగ్నిమిత్రస్య పశ్యతః । ప్రోషితానాం చ భర్తౄణాం క్వ దృష్టాఽదృష్టపూర్వతా । అథ తత్రాపి సన్దేహే స్వకలత్రాణి పృచ్ఛతు । కిం భర్తృప్రత్యభిజ్ఞా స్యాత్కిం వైదేశికభావనా । ప్రవాసాదాగతే స్వస్మిన్నిత్యలం కలహైర్వృథా॥" ఇతి ॥ 89 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– సా సంన్యస్తేతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! అవలా మమ కాన్తా సా సరస్వతీ। శయ్యోత్సఙ్గే నిహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన స్వశయనే నిహితం యోగవలేన సూక్ష్మతయా స్థాపితమ్ । తత్ పల్లవం మృదు । సమ్యఙ్న్యస్తమాభరణం యస్మిన్నీదృశం గాత్రం శరీరం ధారయన్తీ తవాప్యన్తస్తిష్ఠన్త్యత్ర త్వామపి వక్ష్యమాణ మదీయ స్తుతిపాఠ సమయే భక్త్యావేగేన నవజలమయమస్రం వాష్పమవశ్యం మోచయిష్యతి । కరుణావృతిః సర్వో జనో మత్కథాశ్రవణాదిషు ప్రాయేణార్ద్రాన్తరాత్మా భవతి । అశ్రుపులకాదికం కరోతి ॥89॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– ఏవం తస్యాస్తదానీన్తనీం దశాం వర్ణయిత్వా తాదృశదశావిశిష్టాయా స్తస్యా దర్శనే తత్కరుణారసపరాధీనచేతాస్త్వం భవిష్యతీత్యాహ –సా సంన్యస్తాభరణ మిత్యాది। సా ఏవముక్తప్రకారా। సంన్యస్తాభరణం 'గతవతి దయితే తు క్వాపి మఙ్గల్య మాత్రాణ్యపచితగురువిప్రా ధారయేన్మణ్డనాని' ఇత్యనుమతేః కణ్ఠసూత్రాదిమఙ్గల్యాభరణ వ్యతిరేకేణ సంన్యస్తాని త్యక్తాని ఆభరణాని కేవలశోభార్థాని యేన । అబలేతి, తాదృశామతి సుకుమారాణాం కృశానాం స్వాఙ్గానామపి ధారణే న శక్తిరిత్యహో సత్త్వే సంశయితజీవితం మమ జీవితమితి శఙ్కాతఙ్కసఙ్కటమనుశోచనమ్ । పేలవమ్ అతికోమలమ్ । శయ్యోత్సఙ్గే తల్పమధ్యే । అసకృదితి, రణరణికావ్యాకులహృదయతయా పునః పునరుత్థానం శయనతలే నిపతనం చ ద్యోత్యతే । దుఃఖదుఃఖేన అధిభిరుపహతత్వాదన్యదీయమివ భారాయమాణ మతిక్లేశేన వహన్తీ । త్వామపి పూర్వదశాదర్శినం జనమ్, కిం పునస్తత్కాలోపనతం భవన్తమివ తదాత్వికదౌఃస్థ్యవివశతాదర్శినమిత్యర్థః । అస్రమ్ అశ్రు । నవజలమయమితి, జలధరానుగుణ్యాత్ । అస్రం మోచయిష్యతి కరుణాద్రవద్రుతహృదయతయా శోకా-శ్రువర్షిణం కరిష్యతీత్యర్థః । అవశ్యం నిశ్చితమ్ । నిశ్చయమేవోపపాదయతి––ప్రాయః అవ్యభిచారేణ। సర్వః, జన ఇతి శేషః । కరుణావృత్తిః అనుకమ్పాయాం ప్రవృత్తిర్యస్య, **'అనుకమ్పా తు సా జ్ఞేయా దుఃఖితాన్ ప్రతి దేహినః । ఉపకారపరత్వం యా కురుతే చిత్తవిక్రియా'** ఇతి దివాకరః । ఆర్ద్రాన్తరాత్మా ఆర్ద్రః సర్వత్ర మైత్రః అన్తరాత్మా మనో యస్య సః, 'యద్యదస్య ప్రియం వేత్తి తస్య తస్యాశుకారితామ్ । యోగ్యతామార్ద్రతా మాహుర్మనః కాలుష్యనాశినీమ్ ॥' ఇతి దివాకరః। సుఖిదుఃఖిజననిర్విశేషమార్ద్రాన్తఃకరణో యః, తస్య దుఃఖితమదుఃఖోచితం జనం దృష్ట్వా నిర్వ్యాజకారుణ్యవశ్యత్వమవశ్యం భవతీత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః ॥ 89 ॥

శ్లో॥ జానే సఖ్యాస్తవ మయి మనః సమ్భృతస్నేహమస్మా-
దిత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి।
వాచాలం మాం న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి
ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్॥ 90

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- జానే, సఖ్యాః, తవ, మయి, మనః, సంభృత-స్నేహమ్, అస్మాత్, ఇత్థంభూతామ్, ప్రథమ-విరహే, తామ్, అహమ్, తర్కయామి। వాచాలమ్, మామ్, న, ఖలు, సుభగంమన్య-భావః, కరోతి, ప్రత్యక్షమ్, తే, నిఖిలమ్, అచిరాత్, భ్రాతః,+ఉక్తమ్, మయా, యత్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తవ	= నీ,
సఖ్యాః	= చెలియలియొక్క
మనః	= మనసు(ను),
మయి	= నాయందు,
సంభృత-స్నేహమ్	= కూడిన యనురాగముగల దానినిగా
జానే	= ఎఱుగుదును,
అస్మాత్	= ఇందువలన,
ప్రథమవిరహే	= తొలియెడబాటున,
తామ్	= ఆ నా ప్రియతమను,
ఇత్థంభూతామ్	= ఇట్లయిన దానినిగా,
తర్కయామి	= ఊహింతును.
సుభగమ్మన్యభావః	= అందగాడనని తలంచుట,
మామ్	= నన్నును,
వాచాలమ్	= వాచాలునిగా,
న **కరోతి** ఖలు	= చేయకున్నది గదా!,
హే భ్రాతః	= ఓ సోదరా!,
యత్	= ఏది,
మయా	= నాచే,
ఉక్తమ్	= చెప్పబడినదో,
తత్ నిఖిలమ్	= అదంతయూ,
అచిరాత్	= అనతికాలముననే,
తే	= నీకు,
ప్రత్యక్షమ్	= ప్రత్యక్షము,
(భవతి	= అగును.)

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! నీ చెలియలియొక్క మనసు(ను) నా యందు చేర్చబడిన యనురాగముగలదానినిగా ఎఱుగుదును. ఇందువలన తొలి యెడబాటున ఆ నా

ప్రియతమను ఇట్లయిన దానినిగా ఊహింతును. అందగాడనని తలంచుట నన్నును వాచాలకునిగా చేయకున్నది గదా! సోదరా! ఏది నాచే చెప్పబడినదో అదంతయూ అనతికాలముననే నీకు ప్రత్యక్షము అగును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు: –

తవ–(ష.ఏ.), సఖ్యాః–(ష.ఏ.), మనః–(ప్ర./ద్వి.ఏ.), మయి–(స.ఏ.), సంభృతస్నేహమ్–(ద్వి.ఏ.), జానే–(క్రియ), అస్మాత్–(పం.ఏ.), ప్రథమవిరహే–(స.ఏ.), తామ్–(ద్వి.ఏ.), ఇత్థంభూతామ్–(ద్వి.ఏ.), తర్కయామి–(క్రియ), సుభగమ్మన్యభావః–(ప్ర.ఏ.), మామ్–(ద్వి.ఏ.), వాచాలమ్–(ద్వి.ఏ.), న–(అవ్య.), కరోతి–(క్రియ), ఖలు–(అవ్య.), భ్రాతః–(సం.ప్ర.ఏ.), యత్–(ప్ర.ఏ.), మయా–(తృ.ఏ.), ఉక్తమ్– (ప్ర.ఏ.), తత్–(ప్ర.ఏ.), నిఖిలమ్–( ), అచిరాత్–( ), తే–(ష.ఏ.), ప్రత్యక్షమ్–(ప్ర.ఏ.)

2) సమాసములు: –

అ) సంభృతః స్నేహో యస్య తత్ (బహువ్రీహిః), సంభృతస్నేహమ్.

ఆ) ఇత్థం భూతా ఇతి, ఇత్థంభూతా (సుప్సుపాసమాసః), తామ్, ఇత్థం భూతామ్.

ఇ) ప్రథమః చాసౌ విరహః, ప్రథమవిరహః, తస్మిన్ ప్రథమవిరహే (కర్మధారయః).

ఈ) సుభగం మన్యస్య భావః, (ష.త.) సుభగమ్మన్యభావః.

3) పాఠాంతరములు: – 1) సుభగంమన్యభావః > సుభగంమత్ర్పభావః, సుభగంమన్య భావం, సుభగంమన్యమానః, 2) తామహమ్ > త్వత్సఖీమ్, 3) యత్ > తే, తత్, 4) నిఖిలమ్ > సకలమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు: –

అ) ఇత్థంభూతామ్: –

1) *లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన–భాగ–వీప్సాసు ప్రతి–పర్యనవః।* – *పాణినీయమ్(1..4.90)*

2) *శ్లో॥ విదితం వో యథా స్వార్థా న – మే కాశ్చిత్ ప్రవృత్తయః।*
నను మూర్తిభిరష్టాభి – రిత్థంభూతోఽస్మి సూచితః॥ – *కు.సం.6–26*

శివుడు > మునులతో – “నా వ్యాసంగములేవియు నా కొఱకైనవి గావని మీకు తెలియుచునేయున్నది. మఱి ‘పంచభూతసూర్యచన్ద్రయజమాను’ లనెడి ‘8’ మూర్తుల చేతను పరార్థపరాయణత్వమునే పొందినవాడనుగా తెలుపబడినవాడనైయున్నాను”.

ఆ) **ప్రత్యక్షమ్: –** తర్క సంగ్రహము – ప్రత్యక్షపరిచ్ఛేదము.

“ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్।”

ఇంద్రియములకూ వాటి విషయములైన అర్థములకూ ఏర్పడిన సంబంధములో కలుగు జ్ఞానము ప్రత్యక్ష జ్ఞానము.

జ్ఞానేంద్రియములు ఆరు. అవి 1) ఘ్రాణము, 2) జిహ్వా, 3) చక్షుస్సు, 4) త్వక్,

5) శ్రోత్రము, 6) మనస్సు, గంధాదులు వీని యర్థములు:

1) ఘ్రాణము	- పృథివికి సంబంధించినది	- గంధమును,
2) జిహ్వా	- జలమునకు సంబంధించినది	- రసమును,
3) చక్షుస్సు	- తేజస్సుకు సంబంధించినది	- రూపమును,
4) త్వక్	- వాయువుకు సంబంధించినది	- స్పర్శను,
5) శ్రోత్రము	- ఆకాశమునకు సంబంధించినది	- శబ్దమును,
6) మనస్సు	- స్వతంత్రద్రవ్యమునకు సంబంధించినది- బుద్ధి, సుఖదుఃఖేచ్ఛాదిద్వేషములను గ్రహించును.	

5) క్రియారూపములు:- 1) జానే, 2) తర్కయామి, 3) కరోతి.

1) జ్ఞా-అవబోధనే - తెలిసికొనుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్,ఉభయపదీ. ఆత్మనేపదీ-లట్-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్-**జానే**-జానీవహే-జానీమహే.

2) తర్క-భాషాయామ్-ఊహించుట-సకర్మకమ్, చురాదిప్రకరణమ్, సేట్,ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ-లట్-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్-**తర్కయామి**-తర్కయావః-తర్కయామః

3) డుకృఞ్ (కృ) కరణే-చేయుట, సకర్మకమ్, తనాదిప్రకరణమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ-లట్-ప్రథమపురుషైకవచనమ్-**కరోతి**-కురుతః-కుర్వన్తి.

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) తృతీయచరణార్థమునుగూర్చి చతుర్థచరణగత వాక్యార్థము హేతువగుటచే 'వాక్యార్థహేతుక కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారము'ను చెప్పదగును.

లక్షణమ్:- *సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమ్।*
జితోఽసి మన్ద! కన్దర్ప! మచ్చిత్తేఽస్తి త్రిలోచనః॥
అంతర్భేదములకు 'కువలయానన్దము' చూడగలరు.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- నన్వీదృశీం దశామాపన్నేతి కథం త్వయా నిశ్చితమత ఆహ-- జాన ఇతి। హే మేఘ! తవ సఖ్యా మనో మయి సమ్భృతస్నేహం సఞ్చితానురాగం జానే। అస్మాత్ స్నేహజ్ఞానకారణాత్ ప్రథమవిరహే, 'ప్రథమ' గ్రహణం దుఃఖాతిశయద్యోతనార్థమ్ । తాం త్వత్సఖీమిత్థంభూతాం పూర్వోక్తావస్థామాపన్నాం తర్కయామి । నను సుభగమానినా-మేష స్వభావో యదాత్మని స్త్రీణామనురాగప్రకటనం తత్రాహ--వాచాలమితి । సుభగ-మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమ్మన్యః।'ఆత్మమానే ఖశ్చ' (పా. 3. 2. 83) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। "అరుర్ద్విషత్-" (పా. 6. 3. 67) ఇత్యాదినా ముమాగమః । తస్య భావః సుభగంమన్యభావః సుభగమానిత్వం మాం వాచాలం బహుభాషిణం న కరోతి ఖలు, సౌన్దర్యాభిమానితాం న ప్రకటయామీత్యర్థః। "స్యాజ్జల్పకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్" ఇత్యమరః । "ఆలజాటచౌ బహుభాషిణి" (పా. 5. 2. 125) ఇత్యాలచ్ప్రత్యయః । కిన్తు, హే భ్రాతః! మయోక్తం యత్ "ఆధిక్షామామ్" ఇత్యాది తన్నిఖిలం సర్వమ్ । అచిరాచ్ఛీఘ్రమేవ తే తవ ప్రత్యక్షమ్ భవిష్యతీతి శేషః ॥ 90 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- జానే సఖ్యా ఇతి । అయి కోమలానున్నుమ (?) గేహే సుభగమ్మన్య! మదాత్మానం భక్తం మన్యమానః స్నేహాతిరేకేణ హే భ్రాతరితి సమ్బోధనమ్। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! అహం ప్రథమవిరహే మద్గుణానువాదాభావప్రథమకాలే తాం సరస్వతీం ఇత్థమ్భూతాం "ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్విత్యాదినోక్తవినోదవతీం జానే । అతః సఖ్యాః సరస్వత్యాః మనసా సమ్భృతస్నేహం స్తవం స్తుతిం తర్కయామి । భర్తుర్మిత్రం ప్రియమిత్యాది వక్ష్యమాణసప్తదశగ్రన్థేనాకలయామి । వాచా వచనేన వహునోక్తేనాలమ్ । భావో భక్తః అచిరాన్మాం ప్రత్యక్షం కరోతి। న ఖల్వితి శిరశ్చాలనే। పురుషస్య చ కర్తవ్యం యద్యాత్రాదర్శన క్షేత్రవాసాదిరుపం యమనియమాది నిఖిలం సర్వం తే తవ మయా ఉక్తం కథితమ్ ॥90॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ దయితాదశాదౌఃస్థ్యస్య స్వానురాగహేతుకతయా స్వకృతస్య తద్వర్ణనస్య స్వసౌభాగ్యశ్లాఘాపరత్వదోషమాశఙ్క్య పరిహరతి -- జానే సఖ్యా ఇత్యాది। జానే బహుశః పరీక్ష్య నిశ్చినోమి। తవ సఖ్యాః నిసర్గత ఏవ పరిశుద్ధశీలతయా తవ సఖీవ్యపదేశయోగ్యాయా ఇత్యర్థః । మనః హృదయమేవ, న తు గణికానామివ వాగాదిభి రహృదయపూర్వకైర్వ్యాపారైర్జలతయా వఞ్చితస్తాం స్నిగ్ధాం జానామీత్యర్థః । మయి సమ్భృత స్నేహం మద్విషయే సమ్పూర్ణప్రేమరసత్వేనాభేద్యమ్, 'అనన్యా రాఘవేణాహం భాస్కరేణ ప్రభాయథా' ఇత్యుక్తవత్ । అస్మాత్ అతో హేతోః । ఇత్థమ్భూతాం ఏవమ్ప్రకారవిశిష్టామ్। ప్రథమవిరహే ఇతి । ఇదం ప్రథమే వియోగే, పూర్వం ముహూర్త మపి విరహదుః ఖస్యావిదితత్వాద్దైవదోషాద్ద్రాఘీయసి తస్మిన్నుపనతే ప్రేమార్ద్రమనసస్తస్యా ఇతోఽపి దౌః స్థ్యం సమ్భావ్యత ఇతి భావః, **'న తథా బాధ్యతే కృష్ణ ప్రకృత్యా నిర్ధనో జనః। యథా భద్రాం శ్రియం ప్రాప్య తయా హీనః సుఖైధితః ॥'** ఇత్యుక్తత్వాత్ । తాం తాదృశీం గుణశాలినీం భార్యామ్ । అహం నిరతిశయోపలాలన నిపుణతయా యో గృహీతతదీయ హృదయః, సోఽహమ్। తర్కయామి ఉపపత్త్యా సమ్భావయామి । వాచాలం బహుభాషిణమ్, తద్విరహదశావర్ణనవచనముఖరమిత్యర్థః। ఖలు వాక్యాలఙ్కారే, అనునయే వా। సుభగంమన్యభావః సుభగం యువతిజన వల్లభమాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగం మన్యః। 'ఆత్మమానే ఖశ్' 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః । తస్య భావస్తత్త్వమ్। ప్రత్యక్షమ్ అనుభవగోచరః, భవిష్యతీతి శేషః । నిఖిలం సర్వమ్ । అచిరాత్ అవిలమ్బితమేవ। భ్రాతరితి। మత్కార్యార్థం ద్రుతతరగతిరప్యసీతి భావః । యత్ వస్తుగృహసమ్బద్ధం గృహిణీ-సమ్బద్ధం చ । అత్ర కావ్యానుమానమలఙ్కారః ॥ 90 ॥

శ్లో॥ రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమలకైరఞ్జనస్నేహశూన్యం
ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్మృతభ్రూవిలాసమ్।
త్వయ్యాసన్నే నయనముపరిస్పన్ది శఙ్కే మృగాక్ష్యా
మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి॥ 91

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- రుద్ధ+అపాఙ్గ-ప్రసరమ్, అలకైః,+అఞ్జన-స్నేహ-శూన్యమ్, ప్రత్యాదేశాత్, అపి, చ, మధునః, విస్మృత-భ్రూవిలాసమ్। త్వయి,+ఆసన్నే, నయనమ్, ఉపరి-స్పన్ది, శఙ్కే, మృగ+అక్ష్యాః, మీన-క్షోభాత్,+చల-కువలయ-శ్రీ-తులామ్, ఏష్యతి,+ఇతి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

అలకైః = ముంగురులచే,
రుద్ధ+అపాఙ్గ-ప్రసరమ్ = అడ్డగింపబడిన క్రీగంటిచూపుల ప్రసారముగలదియు,
అఞ్జన-స్నేహ-శూన్యమ్ = కాటుకస్పర్శలేనిదియు,
అపి చ = మఱియు,
మధునః = మద్యముయొక్క (ను),
ప్రత్యాదేశాత్ = నిరాకరించుటవలన,
విస్మృత-భ్రూ-విలాసమ్ = మరచిన కనుబొమల విలాసము గలదియు,
త్వయి = నీవు,
ఆసన్నే (సతి) = సమీపించుచున్నవాడవగుచుండగా,
ఉపరిస్పన్ది = మీద నదరునదియునగు,
మృగాక్ష్యాః = లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగలదానియొక్క
నయనమ్ = కన్ను,
మీనక్షోభాత్ = చేప కదలుటవలన,
చల-కువలయ-శ్రీతులామ్=కదలిన కలువకాన్తితో సామ్యమును,
ఏష్యతి = పొందగలదు,
ఇతి = అని,
శఙ్కే = ఊహింతును.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ముంగురులచే అడ్డగింపబడిన క్రీగంటిచూపుల ప్రసారము గలదియు, కాటుక స్పర్శలేనిదియు, మఱియు మద్యమును నిరాకరించుట వలన మరచిన కనుబొమల విలాసముగలదియు, నీవు సమీపించుచున్నవాడ వగుచుండగా మీద నదరునదియునగు లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగలదానియొక్క కన్ను చేప కదలుటవలన కదలిన కలువకాన్తితో సామ్యమును పొందగలదు అని ఊహింతును.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

అలకైః-(తృ.ఏ.), రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమ్-(ప్ర.ఏ.), అఞ్జనస్నేహశూన్యమ్-(ప్ర.ఏ.), అపి, చ > (అవ్య.), మధునః-(ష.ఏ.), ప్రత్యాదేశాత్-(పం.ఏ.), విస్మృతభ్రూవిలాసమ్-(ప్ర.ఏ.), త్వయి-(స.ఏ.), ఆసన్నే-(స.ఏ.), ఉపరిస్పన్ది-(ప్ర.ఏ.), మృగాక్ష్యాః-(ష.ఏ.), నయనమ్-(ప్ర.ఏ.), మీనక్షోభాత్-(పం.ఏ.), చలకువలయశ్రీతులామ్-(ద్వి.ఏ.), ఏష్యతి-(క్రియ), ఇతి-(అవ్య.), శఙ్కే-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) అపాఙ్గయోః ప్రసరః, (స.త.), రుద్ధా అపాఙ్గప్రసరా యస్య తత్, (బహువ్రీహిః), రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమ్.

ఆ) అఞ్జనేన స్నేహః (తృ.త.) తేన శూన్యమ్, (తృ.త.) అఞ్జనస్నేహశూన్యమ్.

ఇ) భ్రువోః విలాసః, (ష.త.) భ్రూవిలాసః, విస్మృతో భ్రూవిలాసో యేన తత్ (బహువ్రీహిః), విస్మృతభ్రూవిలాసమ్.

ఈ) మృగస్య ఇవ అక్షిణీ యస్యాః సా మృగాక్షీ, (వ్య. బహువ్రీహిః), తస్యాః, మృగాక్ష్యాః

ఉ) మీనేన క్షోభః (తృ.త.), తస్మాత్ మీనక్షోభాత్.

ఊ) చలఞ్చ తత్ కువలయమ్ (కర్మధారయః), తస్య శ్రీః (ష.త.), చలకులవయశ్రీః చలకువలయశ్రియాః తులా, (ష.త.), తామ్ చల .... తులామ్.

3) పాఠాంతరములు:- 1) ఉపరి > అపరి, 2) స్పన్ది > స్యన్ది, 3) క్షోభాచ్చల > క్షోభాకుల.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **అఞ్జనస్నేహశూన్యమ్ > అఞ్జనమ్** - అజ్యతే అనేన, అఞ్జ్ ల్యుట్।

1) శ్లో॥ *విలోచనం దక్షిణమఞ్జనేన-సమ్భావ్య తద్వఞ్చితవామనేత్రా।*
తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం-యయౌ శలాకామపరా వహన్తీ॥

రఘువంశమ్ 7-8 > పురసుందరీమణుల విచేష్టితములు “ఒక స్త్రీ, తన కుడికంటిని కాటుకతో అలంకరించుకొని, ఎడమకంటికి కాటుక పెట్టుకొనకుండగనే ఉన్నది ఉన్నట్లుగా, కాటుక పెట్టుకొను పుల్లను అట్లే పట్టుకొని కిటికీ వద్దకు వెళ్ళెను”.

ఆ) **రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమ్** > అపాఙ్గ.

శ్లో॥ *దుర్లభః ప్రియో మే తస్మిన్ భవ హృదయ! నిరాశమ్*
అహో **అపాఙ్గో** *మే పరిస్ఫురతి కిమపి వామకః।*
ఏష స చిరాద్దృష్టః కథముపనేతవ్యో
నాథ! మాం పరాధీనాం త్వయి గణయ సతృష్ణామ్॥

మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ -2.4 - “నా ప్రియుడు దుర్లభుడు. ఓ హృదయమా! వానియందు ఆశను పెట్టుకొనకుము. అహో! నా ఎడమ క్రీగన్ను ఏలనో అదురుచున్నది. చాలకాలమునకు కనబడిన ఈతని చేరుట ఎట్లు? నన్ను పరాధీననుగను, నీ యందు తృష్ణను కలిగిన దానినిగా లెక్కింపుము.”

ఇ) **మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామ్** > మీనక్షోభాకులకువలయశ్రీతులామ్।
“భరతుడు, హరగోవిందుడు, విల్సన్” మొదలగువారు ‘క్షోభాకుల’ అను పాఠమును స్వీకరించి వివరించినారు.

"మీనస్య మత్స్యస్య క్షోభేణ సంఘట్టనేన ఆకులం చఞ్చలం యత్కువలయం నీలోత్పలం తస్య యా శ్రీః శోభా తస్యాస్తులాం సాదృశ్యమ్।" ఈశ్వరచన్ద్రుడు 'అయమేవపాఠః సాధీయాన్'

ఈ)వామభాగములో 'అదురుట' తనకు శుభాన్ని తీసుకొని రాబోతుందనే ఆశ 'యక్షిణి కంటిలో వెలుగును నింపింది. లోతుగా పరిశీలిస్తేనే కవితాసౌందర్యం బహిర్గత మయ్యేది. అందుకే – "సఙ్గీతమపి సాహిత్యం సరస్వత్యాః స్తనద్వయమ్" అని, "ఏకమాపాతమధురం అన్యదాలోచనామృతమ్" అని ఆర్యోక్తులు. వీనిని శ్రీకళావ్యాఖ్య పేర్కొన్నది.

ఉ) ఈ శ్లోకభావమునకు తుల్యభావముగలదియగు *(శ్రీమద్రామాయణము–సుందరకాండము–29.2)* శ్లోకమును ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ తస్యాః శుభం వామమరాళపక్ష్మ–రాజీవృతం కృష్ణవిశాలశుక్లమ్।
ప్రాస్పన్దతైకం నయనం సుకేశ్యా–మీనాహతం పద్మమివాభితామ్రమ్॥

"అందమైన కేశపాశముగల ఆమె (సీతాదేవి) యొక్క మంగళకరమైనదీ, వంకరగా ఉన్న రెప్పల వెంట్రుకల పంక్తికలదీ, నల్లగాను, విశాలముగాను, తెల్లగాను ఉన్నదీ, ఐన **ఎడమనేత్రము**, చేపచేత కొట్టబడిన ఎఱ్ఱనైన ఒక పద్మమువలె అదిరెను"–

5) క్రియారూపములు:– 1) **శఙ్కే**

6) అలంకారములు:–ఇందు 1) 'ఉపమాలఙ్కారము'న్నదని చెప్పదగును. 'మృగాక్ష్యాః'.

లక్షణమ్:– *ప్రసిద్ధేరనురోధేన యః పరస్పరమర్థయోః।*
భూయోఽవయవసామాన్యయోగః సేహోపమా మతా॥

సరస్వతీకణ్ఠాభరణము (4–5) – ప్రసిద్ధియొక్క బలముచేత ఉపమానోపమేయములైన అర్థములయొక్క సమానములైన అనేకావయవములకు పసర్పరయోగము చెప్పబడిన యెడల, అది ఇచట 'ఉపమా' యని భావింపబడును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– రుద్ధేతి। అలకై రుద్ధా అపాఙ్గయోః ప్రసరా యస్య తథోక్తమ్। అఞ్జనేన స్నేహః స్నైగ్ధ్యం తేన శూన్యమ్, స్నిగ్ధాఞ్జనరహితమిత్యర్థః। అపి చ కిఞ్చ మధునో మద్యస్య ప్రత్యాదేశాన్నిరాకరణాత్,పరిత్యాగాదిత్యర్థః।'ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః' ఇత్యమరః। విస్మృతో భ్రూవిలాసో భ్రూభఙ్గో యేన తత్, నయనస్య రుద్ధాపాఙ్గప్రసరత్వాదికం విరహసముత్పన్నమితి భావః। త్వయ్యాసన్నే సతి, స్వకుశలవార్తాశంసినీతి శేషః। ఉప ర్యూర్ధ్వభాగే స్పన్దతే స్ఫురతీత్యుపరిస్పన్ది। తథా చ నిమిత్తనిదానే–– "స్పన్దాన్మూర్ధ్ని చ్ఛత్రలాభం లలాటే పట్టమంశుకమ్। ఇష్టప్రాప్తిం దృశోరూర్ధ్వమపాఙ్గే హానిమాదిశేత్।" ఇతి। మృగాక్ష్యాస్తత్సఖ్యా నయనమ్, వామమితి శేషః। "వామభాగస్తు నారీణాం పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః। దానే దేవాదిపూజాయాం స్పన్దేఽలఙ్కరేణఽపి చ।" ఇతి స్త్రీణాం

వామభాగప్రాశస్త్యాత్ । మీనక్షోభాన్మీనచలనాత్ చలస్య కువలయస్య శ్రియాః శోభాయాస్తులాం సాదృశ్యమేష్యతీతి శఙ్కే తర్కయామి । 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయా' (పా. 2. 3. 72) ఇతి కృద్యోగే తృతీయా(?) ॥ 91 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– రుద్ధాపాఙ్గేతి । అవశ్యవక్తవ్యత్వాద్విస్మృతమపి స్మృత్వాహ మహాపురుషసఙ్గబ్రహ్మచర్యాచ్చ । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! తత్ర శ్రీపురుషోత్తమే । అపగతమఙ్గం యస్య సోఽపాఙ్గోఽనఙ్గః । తస్య ప్రసర ఏవ మలం పాపహేతుత్వాత్ । రుద్ధమనఙ్గప్రసర ఏవ మలం యైః । అకృతసమాసాన్తాద్వేతి కః । కృతకామజయైస్తైః సహ । అఞ్జనస్నేహాభ్యాం శూన్యం యథాస్యాత్తథా । విస్మృతో భ్రువోర్విలాసో యస్మిన్. ఏవంభూతం చ యథాస్యాత్తథేత్యాసన్నక్రియావిశేషణే । మధునః క్షౌద్రస్య ప్రత్యాదేశాద్వర్జనాదపి చ । ప్రత్యాదేశం విధాయేతి । యద్గర్భాదేరితి పఞ్చమీ । త్వయి ఆసన్నే బ్రహ్మచర్యం విధాయ సఙ్గతే సతి । అనన్తరమేవ క్షేత్రవాస–సాధుసఙ్గ–బ్రహ్మచర్యాణాం మహిమ్నా అజ్ఞానిభిః పరమోపాదేయత్వేన (ప్రతీన్ద్రియా) మృగాక్ష్యాః స్త్రియాః సురతప్రార్థనయా ఉపరిస్పన్దిరూప –సాత్త్వికవికారయుక్తం నయనం మీనక్షోభాకులకువలయదర్శనేన మనోవికారో న భవతి తథా తాదృక్ నయనస్పన్దిదర్శనేఽపీత్యర్థః ॥ 91 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ సన్దేశహారిణి మమ ప్రియసుహృది త్వయి ప్రత్యాసన్నే సమాసన్న మత్సమాగమసూచకం సునిమిత్తమపి తస్యాః పాదుర్భవిష్యతీత్యాహ శ్లోకద్వయేన–– రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమిత్యాది । నివారితకటాక్షవ్యాపారమ్, అలకైః కపోలస్యైవాచ్ఛాదనాత్ । అఞ్జనస్నేహశూన్యమ్, కాలాఞ్జనజనితేన స్నిగ్ధశ్యామత్వేన రహితమ్, తస్యైవ వర్జనాత్ । ప్రత్యాదేశాత్ పరిత్యాగాత్ । 'ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః' ఇత్యమరః । అపి చేతి సముచ్చయే। మధునః మదిరాయాః । విస్మృతభ్రూవిలాసం విస్మృతాని భ్రూలతాయాశ్చతురచేష్టితాని యేన । విస్మరణం నామ సంస్కారమాత్రస్యాపి విలోపః । ప్రేక్షితాఙ్గత్వేనైవ భ్రూవిలాసానాం చమత్కారకారిత్వాత్ విస్మృతభ్రూవిలాసత్వం నయనవిశేషణత్వేనోక్తమ్ । ఆసన్నే మత్సన్దేశ వి–వక్షయా సమీపోపసర్పిణి । నయనమిత్యేకవచనేనైకత్వమ్, స్త్రీత్వౌచిత్యాత్ 'వామశ్చ' ఇత్యుత్తరత్ర చకారాచ్చ వామత్వం సిద్ధ్యతి । ఉపరిస్పన్ది కనీనికాయా ఉపరిభాగే స్పన్దన విశిష్టమ్ । శఙ్కే నిరూపయామి । మృగాక్ష్యా ఇతి, సునిమిత్తప్రసఙ్గేనౌత్సుక్యహర్షకౌతుకాది క్షోభితహృదయతయా తాదాత్వికతారల్యమధురతరవిపులనీలస్నిగ్ధముగ్ధస్య నయన యుగలస్య నికామప్రేక్షణీయత్వం ద్యోత్యతే । మీనక్షోభాత్ విహరణతరలమత్స్యసఙ్ఘట్టనాత్, న తు వాతక్షోభాత్, వాయునా క్షోభే సుజాతయోః సంనికృష్టనివిష్టయోర్ద్వయోరిన్దీవరయో రన్యతరచలనానుపపత్తేః, మీనక్షోభే తు తదుపపత్తేరేకనయనస్ఫురణౌపమ్యయోగాత్ తదుపాదానమ్ । చలకువలయశ్రీతులాం స్పన్దమానస్య కువలయస్య శోభయా సామ్యమ్। ఏష్యతి ప్రాప్స్యతి । ఇతిశ్శఙ్కాప్రకారే । అన్యచ్ఛాయాయోనిశ్చాయమర్థః । 'ప్రాస్పన్దతైకం నయనం సుకేశ్యా మీనాహతం పద్మమివాభితామ్రమ్' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తేః । ఉపమాత్రాలఙ్కారః ॥ 91 ॥

శ్లో॥ వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్ముచ్యమానో మదీయై-
ర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా।
సమ్భోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్యత్యూరుః సరసకదలీస్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్॥ 92

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- వామః,+చ,+అస్యాః, కర-రుహ-పదైః,+ముచ్యమానః, మదీయైః, ముక్తా-జాలమ్, చిర-పరచితమ్, త్యాజితః, దైవగత్యా। సంభోగాన్తే, మమ, సముచితః, హస్త-సంవాహనానామ్, యాస్యతి+ఊరుః, సరస-కదలీ-స్తమ్భ-గౌరః,+చలత్వమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

మదీయైః = నావియగు,
కర-రుహ-పదైః = నఖక్షతములచేత,
ముచ్యమానః = విడువబడినదియు,
దైవ-గత్యా = దైవగతిచేత,
చిరపరిచితమ్ = చిరకాలపరిచితమగు,
ముక్తా-జాలమ్ = ముత్యాలసరమును,
త్యాజితః = త్యజింపజేయబడినదియు,
సమ్భోగ+అన్తే = రతిక్రీడాంతమున,
మమ = నాయొక్క,
హస్త-సంవాహనానామ్=హస్తమర్దనములకు,
సముచితః = తగినదియు,
సరస-కదలీ-స్తమ్భ-గౌరః= పుష్టిగలిగిన యరటిస్తంభమువలె తెల్లనిదియు అగు,
అస్యాః = ఈ నా ప్రియతమయొక్క,
వామః = ఎడమదగు,
ఊరుః = తొడ,
చలత్వమ్ = అదురుటను,
యాస్యతి చ = పొందును గూడ.

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! నావియగు నఖక్షతములచేత విడువబడినదియు, దైవగతిచేత చిరకాలపరిచితమగు ముత్యాలసరమును త్యజింపజేయబడినదియు, రతిక్రీడాంతమున నాయొక్క హస్తమర్దనములకు తగినదియు, పుష్టిగలిగిన యరటి స్తంభమువలె తెల్లనిదియు నగు, ఈ నా ప్రియతమయొక్క ఎడమదగు తొడ అదురుటను పొందును గూడ.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

మదీయైః-(తృ.బ.), కరరుహపదైః-(తృ.బ.), ముచ్యమానః-(ప్ర.ఏ.), దైవగత్యా-(తృ.ఏ.), చిరపరిచితమ్-(ద్వి.ఏ.), ముక్తాజాలమ్-(ద్వి.ఏ.), త్యాజితః-(ప్ర.ఏ.),

సమ్భోగాన్తే–(స.ఏ.), హస్తసంవాహనానామ్–(ష.బ.), సముచితః–(ప్ర.ఏ.), సరస–కదళీస్తమ్భగౌరః–(ప్ర.ఏ.), అస్యాః–(ష.ఏ.), వామః–(ప్ర.ఏ.), ఊరుః–(ప్ర.ఏ.), చలత్వమ్–(ద్వి.ఏ.), యాస్యతి–(క్రియ), చ–(అవ్య.).

2) సమాసములు:–

అ) కరరుహాణాం పదాని, కరరుహపదాని, (ష.త.) తైః, కరరుహపదైః.

ఆ) ముక్తానాం జాలం, తత్ (ష.త.), ముక్తాజాలమ్.

ఇ) చిరం పరిచితమ్, చిరపరిచితమ్, (సుప్సుపా సమాసః).

ఈ) సంభోగస్య అన్తః, సమ్భోగాన్తః, తస్మిన్, సమ్భోగాన్తే (ష.త.).

ఉ) హస్తాభ్యాం సంవాహనాని, హస్తసంవాహనాని, తేషామ్, హస్తసంవాహనానామ్, (తృతీయా తత్పురుషః).

ఊ) సరసః చాసౌ కదళీస్తమ్భః (కర్మధారయః), సరసకదళీస్తమ్భ ఇవ గౌరః సరసకదళీస్తమ్భగౌరః.(ఉపమానసమాసః)

3) పాఠాంతరములు:– 1) చిరపరిచితమ్ > నవపరిచితమ్, చిరవిరచితమ్, 2) సంవాహనానామ్>సంవాహనస్య, 3) సరస>సరళ, కనక, 4) స్తమ్భగౌరః > గర్భగౌరః

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **త్యాజితో దైవగత్యా** – 1) "*దైవగత్యా దైవబలేన త్యాజితో మోచితో యతో దైవగతిర్బలీయసీ। ఉక్తఞ్చ।" "విషమప్యమృతం క్వచిద్భవేదమృతం వా విషమీశ్వరేచ్ఛయా।" "భ్రమన్ వనాన్తే నవమంజరీణాం న షట్పదో గన్ధఫలీమజిఘ్రత్। సా కిం న రమ్యా స చ కిం న రన్తా గరీయసీ కేవలమీశ్వరేచ్ఛా॥" – మహిమ.*

2) **త్యాజితః** – కాలేమహాశయుని వివరణ "Read in the commetary" కర్మణి క్తః instead of 'కర్మకర్తరిక్తః'. Some grammanians include roots like త్యజ్, ముచ్ మొదలగునవి, in the list of the ద్వికర్మక roots on the authority of చ in the *Patanjali's Karika* - 'నీవహ్యోర్హరతేశ్చాపి గత్యర్థానాం తథైవ చ। ద్వికర్మకేషు గ్రహణం ద్రష్టవ్యమితి నిశ్చయః॥

శ్లో॥ త్యాజితైః ఫలముత్ఖాతై–ర్భగ్నైశ్చ బహుధా నృపైః।
తస్యాసీదుల్బణోమార్గః–పాదపై రివ దన్తినః॥ – రఘువంశమ్ 4–33

'Malli' commenting on - రఘువంశమ్ 15.88 remarks *గ్రహిత్యజ్యోర్ణ్యన్తయోర్ద్వికర్మకత్వమ్।* Some commentators do not hold his view. Kaiyata commenting on *అకథితం చ* says - *గవా పయస్త్యాజయతి.*

ఆ) **సంవాహనమ్ >**

శ్లో॥ కిం శీతలైః క్లమవినోదిభిరార్ద్రవాతా
న్సఞ్చారయామి నళినీదళతాళవృన్తైః।

అఙ్కే నిధాయ కరభోరు, యథాసుఖం తే
సంవాహయామి చరణావుతపద్మతామ్రౌ॥ – అ.శా. – 3.19.

శకున్తలతో > దుష్యన్తమహారాజు > "హే కరభోరు! నీ శ్రమశాంతించునట్లు నళినీదళతాళ వృన్తములచే చల్లని వాయువులు వీచునటుల విసురుదునా?, పద్మముల వలె తామ్రవర్ణముగల నీ పాదద్వంద్వమును నా ఒడిలో పెట్టుకొని సుఖము కలుగునటుల మర్దన చేయుదునా?"

ఇ) **సరసకదలీస్తమ్భగౌరః** > కుమారసమ్భవమ్ – 1.36.

శ్లో॥ నాగేన్ద్రహస్తాస్త్వచి కర్కశత్వా–దేకాన్తశైత్యాత్కదలీవిశేషాః
లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం–జాతాస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యాః॥

పార్వతీదేవియొక్క రూపమును వర్ణించుట "చర్మమునందు కర్కశము వలన ఏనుగుల తొండములును, మిక్కిలి చల్లదనమును కలిగియుండుట వలన అరటి బోదెలును, భువిలో విశాలమైన యాకారమును పొందియు ఆ పార్వతీదేవియొక్క తొడలకు సాటివి కానివాయెను".

ఈ) **ఊరుః చలత్వమ్** >

1) "ఊరోః స్పన్దాద్రతిం విద్యాదూర్వోః ప్రాప్తిం సువాససః" అని నిమిత్తనిదానము.

2) శ్లో॥ *గజేన్ద్రహస్తప్రతిమశ్చ పీన–స్తయోర్ద్వయోస్సంహతయోస్సుజాతః।*
ప్రస్పన్దమానః పునరూరురస్యా–రామం పురస్తాత్ స్థితమాచచక్షే॥

శ్రీమద్రామాయణము–సుందరకాండము–29.4–సీతకు కొన్ని శుభశకునములు కనబడుట> "దగ్గరగా కలిసి ఉన్న ఆ రెండు తొడలలో, ఏనుగు తొండముతో సమానమూ, బలిసినదీ, సుందరమైనదీ అయిన ఈమె (సీతాదేవి) యొక్క ఎడమతొడ అదురుచు, శ్రీరామచంద్రుని ఎదుటనే ఉన్నవానినిగా చెప్పెను".

ఉ) శ్లోకమున 'చ' ప్రయోగము ధ్వనిభరితము.

5) క్రియారూపములు:– 1) **యాస్యతి.**

1) యా–ప్రాపణే–పొందుట–అదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లృట్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్–**యాస్యతి**–యాస్యతః–యాస్యన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు ఉపమాలఙ్కారము మరియు స్వభావోక్తియు నున్నదని చెప్పదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– వామ ఇతి । మదీయైః కరరుహపదైర్నఖపదైః । "పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। ముచ్యమానః పరిహీయమాణః, నఖాఙ్కరహిత ఇత్యర్థః। ఊర్వోర్నఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే––"కణ్ఠకుక్షికుచపార్శ్వభుజోరః శ్రోణిసక్థిషు నఖాస్పదమాహుః" ఇతి । చిరపరిచితం చిరాభ్యస్తం ముక్తాజాలం మౌక్తిక

సరమయం కటిభూషణం దైవగత్యా దైవవశేన త్యాజితః, సమ్ప్రతి నఖపదోష్మాభావేన శీతోపచారస్య తస్య వైయర్థ్యాదితి భావః। త్యజతేర్ణ్యన్తాత్ కర్తరి క్తః। “ద్వికర్మసు పచాదీనాం చోపసఙ్ఖ్యానమిష్యతే” ఇతి పచాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్। సమ్భోగాన్తే మమ హస్త సంవాహనానాం హస్తేన మర్దనానామ్।‘సంవాహనం మర్దనం స్యాత్’ ఇత్యమరః। సముచితో యోగ్యః। సరసో రసార్ద్రః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ స ఏవ వివక్షితః। తత్రైవ పాణ్డిమసమ్భవాత్। స చాసౌ కదలీస్తమ్భశ్చ స ఇవ గౌరః పాణ్డురః ॥ “గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపి చ” ఇతి మాలతీమాలాయామ్। అస్యాః ప్రియాయా వామ ఊరుః చలత్వం స్పన్దనం యాస్యతి ప్రాప్స్యతే। “ఊరోః స్పన్దాద్రతిం విద్యాదూర్వోః ప్రాప్తిం సువాససః” ఇతి నిమిత్తనిదానే ॥ 92 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–పిశిపఙ్క్త్యావనద్ధాస్థిపఞ్జరమయ్యాస్త్రియా అనుపాదేయతామాహ(?) –– వామశ్చాస్యా ఇతి। చకారః స్వభావస్యానుక్తస్య సముచ్చయార్థః। హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! అస్యాః స్త్రియాః। కరరుహపదః కరరుహా నఖాః,పదాని చిహ్నాని సిన్దూరాఞ్జనపత్రావల్యాదీని। అలఙ్కారవస్తూని వా కఙ్కణాదీని, తైః। మదః మృగమదః। తదీయైరామోదైరిత్యర్థః। ముచ్యమానస్తథా చిరపరిచితం ముక్తాజాలం త్యాజితః। స్వభావో వామ ఏవ ప్రతీప ఏవ అసున్దర ఏవేత్యర్థః। హారాదిశోభాముక్తస్త్రియాః సౌన్దర్యం నాస్త్యేవ। అఙ్గులిశోభా నఖైః, హస్తశోభా కఙ్కణేన,కాఞ్చ్యా కటిశోభా,పాదశోభా నూపురేణ, గ్రీవాశోభా గ్రైవేయకేణ, మూర్ధశోభా కేశైః, శరీరశోభా దుకూలవస్త్రేణ, అధరశోభా తామ్బూలరాగేణ,కర్ణశోభా కుణ్డలేన, ఆమోదః కస్తురికాయాః పుష్పచన్దనయోశ్చ। ఏతే గుణా ఏతేషామేవ, న తు స్త్రీదేహస్య। తస్య తు ముఖే లాలాదికం స్వాభావికమ్। నాసికాయాం సింహాణమ్। నేత్రయోర్దూషికా। కర్ణయోర్మలమ్। కట్యాం మూత్రపురీషే। రక్తమాంసాస్థిమయ్యాస్తస్యార్హారాది –భిర్ముచ్యమానో వామ ఏవ స్వాభావః। అత ఏవాస్యా వామేతి నామ కృతం విధాత్రా। న తు సౌన్దర్యాద్వామేతి। “వామౌ వల్గు ప్రతీపౌ ద్వౌ”। పదం వ్యవసితి త్రాణస్థాన–లక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు। మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః। అపి చ। హే అమమ! మమేతి భావప్రధానమవ్యయమ్। నిర్మమవన్మమతా రహితః। దైవగత్యా సమ్భోగాన్తే సతి సమ్భోగే వర్తమానదేహారమ్భకాదృష్టానాం సమ్పూర్ణత్వేన భోగః। తస్యాఽద్రేరవసానే ప్రాణప్రయాణే సతి అస్యా య ఊరుః। జీవనకాలే కనకకదలీస్తమ్భగౌరః ప్రతీతః। మరణానన్తరం స ఏవ అహస్తసంవాహనానాం సముచితః హస్తస్పర్శాయోగ్య ఇత్యర్థః। స ఏవోరుః చలత్వం శృగాలాదిభిః కృష్యమాణతాం కూర్మ్యాదిజఙ్గమభావం వా యాస్యతి। యథేయం తథాప్సరసః। యథా భూః, తథా ద్యౌః ॥ 92 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– వామశ్చేత్యాది। వామః దక్షిణేతరః। కరరుహపదైః నఖక్షతకిణైః। ముచ్యమానః న తు ముక్తః, కాలక్రమేణ తేషాం తిరోధీయమానత్వాత్। మదీయైః తదూరుదణ్డసౌకుమార్యకదర్థీకారకాతరేణ మయా సదయం న్యస్తైరిత్యర్థః। తచ్చ

ముచ్యమానత్వే హేతుః । ముక్తాజాలం ముక్తాభిర్విరచితో మేఖలాదామని లమ్బమానో జాలాకారో భూషణవిశేషో ముక్తాజాలమ్, యథా హారయష్టిప్రభేదాధికారే కౌటిల్యః -- 'సువర్ణసూత్రాన్తరం సోపానం మణిమధ్యం వా మణిసోపానకం తేన శిరోహస్తకటీ -కలాపజాలకవికల్పా వ్యాఖ్యాతాః' ఇతి । చిరవిరచితం చిరకాలవిన్యస్తమ్, అవిరహేణైవ చిరకాలాతివాహనాత్। అథ వా, చిరేణ నిర్మితం విశ్వకర్మణా శిల్పవికల్పకల్పనా సంరమ్భాత్। త్యాజితః న తు త్యాజ్యమానః, తస్య విరహదివస ఏవ నిరస్తత్వాత్ । దైవగత్యా విధేః ప్రకారేణాస్థిరతాలక్షణేన,న పునరీదృశీ దశా స్వప్నేఽప్యుత్ప్రేక్షితేతి భావః। సమ్భోగాన్తే సురతావసానే । ప్రతిసమ్భోగావసానం తదాశ్వాసనపరతయా స్వేన నియత -కృత్యత్వేనానుష్ఠీయమానత్వాత్సముచితత్వోక్తిః । హస్తసంవాహనానాం కోమలతయా కరతలేనైవ ముష్టిగృహీతేన శ్రమశమనాయ సుఖసంమర్దనానామ్ । 'సంవాహనం మర్దనం స్యాత్' ఇత్యమరః। సరసకదలీస్తమ్భగౌరః సారోత్తరధరాతలవస్థానాత్సమయావసేకాచ్చా -విదితశోషదణ్డకదలీకాణ్డవత్ శ్లక్ష్ణవృత్తవిపులత్వసహచరితవిమలవర్ణవిశిష్టః । గౌరవర్ణత్వం చ వరవర్ణినీనాం గణ్డముకురకుచమణ్డలోరుకాణ్డేషు స్మరేణ యౌవనోష్మణా చ కావ్యేషు ప్రసిద్ధమ్ । చలత్వం స్పన్దనమ్, వామోరుస్పన్దనస్య ప్రియసమాగమసూచకేషు ప్రశస్తత్వాత్। తదుపాదానే నిమిత్తాన్తరప్రతిపాదననివృత్తిః, 'ప్రస్పన్దమానః పునరూరురస్యా రామం పురస్తాత్స్థితమాచచక్షే' ఇత్యుక్తత్వాత్ । అత్ర స్వభావోక్త్యలఙ్కారః ॥ 92 ॥

శ్లో॥ తస్మిన్కాలే జలద! యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా-
దన్వాస్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ।
మా భూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలబ్ధే కథఞ్చిత్
సద్యః కణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థి గాఢోపగూఢమ్॥ 93

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- తస్మిన్, కాలే, జలద!, యది, సా లబ్ధ-నిద్రా-సుఖా, స్యాత్, అన్వాస్య,+ఏనామ్, స్తనిత-విముఖః, యామ-మాత్రమ్, సహస్వ। మా భూత్, అస్యాః, ప్రణయిని, మయి, స్వప్న- లబ్ధే, కథఞ్చిత్, సద్యః, కణ్ఠ-చ్యుత-భుజలతా-గ్రన్థి, గాఢ+ఉపగూఢమ్॥

ప్రతిపదార్థము:- హే మేఘ! - ఓ మేఘుడా!

తస్మిన్ కాలే	= ఆ కాలమందు,
సా	= ఆ నా ప్రియతమ,
లబ్ధ-నిద్రా-సుఖా	= పొందబడిన నిద్రయందలి సౌఖ్యము గలది,
స్యాత్ యది	= అయినట్లయితే,
ఏనామ్	= ఈమెను,

అన్వాస్య = అనుసరించియుండి,
స్తనిత-విముఖః (సన్)= ఉఱుములులేనివాడవై,
యామ-మాత్రమ్ = జాముసేపుగూర్చి,
సహస్వ = సహించియుండుము,
అస్యాః = ఈ నా ప్రియతమకు,
ప్రణయిని = ప్రియతముడనగు,
మయి = నేను,
కథఞ్చిత్ = ఎటులనో,
స్వప్న-లబ్ధే (సతి) = స్వప్నమున దొరికినవాడను కాగా,
గాఢ+ఉపగూఢమ్ = బిగికౌగిలి,
సద్యః.....గ్రన్థి = తత్ క్షణమున కంఠము నుండి జారిన లతలవంటి బాహువుల బంధము గలదిగా,
మా భూత్ = కాకుందు గాక!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! ఆ కాలమందు నా ప్రియతమ పొందబడిన నిద్రయందలి సౌఖ్యముగలది అయినట్లయితే ఆమెను అనుసరించియుండి ఉఱుములులేని వాడవై జాముసేపుగూర్చి సహించి(వేచి)యుండుము. ఈ నా ప్రియతమకు ప్రియతముడనగు నేను ఎటులనో స్వప్నమున దొరికినవాడను కాగా, బిగికౌగిలి తత్ క్షణమున కంఠము నుండి జారిన లతవంటి బాహువుల బంధము గలదిగా కాకుండుగాక!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

తస్మిన్-(స.ఏ.), కాలే-(స.ఏ.), సా-(ప్ర.ఏ.), లబ్ధనిద్రాసుఖా-(ప్ర.ఏ.), స్యాత్-(క్రియ) యది-(అవ్య.), ఏనామ్-(ద్వి.ఏ.), అన్వాస్య-(ల్యబన్తము), స్తనితవిముఖః-(ప్ర.ఏ.), యామమాత్రమ్-(ద్వి.ఏ.), సహస్వ-(క్రియ), అస్యాః-(ష.ఏ.), ప్రనయిని-(స.ఏ.), మయి-(స.ఏ.), కథంచిత్-(అవ్య.), స్వప్నలబ్ధే-(స.ఏ.), గాఢోపగూఢమ్-(ప్ర.ఏ.), సద్యఃకణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థి-(ప్ర.ఏ.), మా భూత్-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) నిద్రాయాః సుఖమ్(ష.త.), నిద్రాసుఖమ్, లబ్ధం నిద్రాసుఖమ్ యయా సా, (బహువ్రీహిః), లబ్ధనిద్రాసుఖా.

ఆ) స్తనితాత్ విముఖః, స్తనితవిముఖః, (పం.త.)

ఇ) స్వప్నే లబ్ధః (స.త.), స్వప్నలబ్ధః తస్మిన్, స్వప్నలబ్ధే.

ఈ) సమానేఽహని, సద్యః, కంఠాత్ చ్యుతః,(పం.త.), భుజౌ లతే ఇవ భుజలతే, (ఉపమితకర్మధారయః),భుజలతయోః గ్రన్థిః,(ష.త.),సద్యః కణ్ఠచ్యుతః, (సుప్సుపా సమాసః) సద్యఃకణ్ఠచ్యుతో భుజలతాగ్రన్థిః యస్య తత్ (బహువ్రీహిః).

ఉ) గాఢం చ తత్ ఉపగూఢమ్, (కర్మధారయః), గాఢోపగూఢమ్.

3) పాఠాంతరములు:– 1) అన్వాస్యైనామ్>తత్రాసీనః, అన్వాసీనః, 2) సహస్వ>క్షమస్వ, సమేథాః, 3) మయి>జనే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **యామమాత్రమ్**>1) యామః–ఉణాదిసూత్రమ్ 1–140

"ఆర్తిస్తుసుహుస్సృధృక్షిక్షుభాయావాపదియక్షినీభ్యో మన్"। అర్మః – స్తోమ– సోమః –హోమః–సర్మః–ధర్మః–క్షేమమ్–క్షోమమ్–భామః–యామః–వామః–పద్మమ్–యక్ష్మః। నేమః।" వృత్తి:– యాయతే ప్రాప్యతే స యామః ప్రహరో వా।

2) A Watch, one eighth part of a day, a period of three hours - Apte. *శ్లో॥ అతిథిం నామ కాకుత్థ్సాత్పుత్రం ప్రాప కుముద్వతీ।*
పశ్చిమాద్యామినీ యామాత్ ప్రసాదమివ చేతనా॥

రఘువంశమ్–17–1 అతిథివర్ణనము "రాత్రియొక్క నాలుగవ జామువలన, ప్రసాద గుణమును బుద్ధిపొందునట్లు,కుముద్వతికుశునివలన 'అతిథి' అను పుత్రుని కనెను".

*3) శ్లో॥ **పద్మినీ** యామనిద్రా చ ద్విప్రహరా చ చిత్రాణీ।*
హస్తినీ యామత్రితయా ఘోరనిద్రా చ శఙ్ఖినీ॥ – 'కామశాస్త్రమ్'

నాయిక అగు 'యక్షపత్ని' ఉత్తమస్త్రీయైన 'పద్మినీ' జాతికి చెందినదగుటచే జాము కాలము నిద్రను మాత్రమే పొందును. మేఘుడు యక్షపత్నిని చూచునప్పటికి ఒక వేళ నిద్రిస్తూండి ఉంటే ఒక 'యామం' వేచి ఉండమని అర్థించుచున్నాడు యక్షుడు.

ఆ) **గాఢోపగూఢమ్**:– కుమారసంభవమ్–4–17.

శ్లో॥ శిరసా ప్రణత్య యాచితా–న్యుపగూఢాని సవేపథూని చ।
సురతాని చ తాని తే రహ–స్స్మరసంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే॥

రతిదేవి విలాపము > "ఓ మన్మథుడా! శిరస్సుతో ప్రణమిల్లి వేడికొనుటలును, జలదరింతలతో కూడిన కౌగిలింతలును, ఆ యేకాంత రతిక్రీడలును తలచుకొను చున్న నాకు శాన్తి లేదు".

5) క్రియారూపములు:– 1) **మాభూత్,** 2) **సహస్వ**

1) 'మాఙ్' యోగమున 'భూ' ధాతువునకు 'మాఙిలుఙ్' సూత్రమున 'లుఙ్' మఱియు 'న మాఙ్యోగే' సూత్రమున మాఙ్ యోగముచే, 'లుఙ్' న 'అట్' ఆగమమునకు నిషేధమువలన 'మా భూత్' రూపము నిష్పన్నమగును.

2) షహ (సహ) మర్షణే భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్ ఆత్మనేపదీ. లోట్, మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **సహస్వ**–సహేథామ్–సహధ్వమ్.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'యామమాత్రం సహస్వ' అను పూర్వార్ధవాక్యమునకు ఉత్తరార్ధవాక్యము హేతువగుట 'కావ్యలిఙ్గాలంకారము'ను, 2) 'భుజలతా' యను చోట

'లుప్తోపమాలంకారము'ను, 3) ఉభయుమునకు అంగాంగిభావమున 'సంకరాలంకారము'ను చెప్పదగును.

1) లక్షణమ్:- *"పదవాక్యార్థతా హేతోః కావ్యలింగం ప్రకీర్త్యతే।"*
పదార్థతా వాక్యార్థతా చ । పదార్థతా చ ద్వివిధా-ఏకపదార్థతానేకపదార్థతా చేతి.

2) లుప్తోపమాలక్షణమ్:- *"యథా కథఞ్చిత్ సాధర్మ్యముపమా' సాభవేద్ద్విదా।*
పూర్ణాలుప్తేతి ।............లుప్తా తు లోపతః।
ధర్మవాద్యుపమానానామేకద్విత్రిక్రమేణహి॥"

"ధర్మాదీనామేకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం వా లోపతో లుప్తా భవతీత్యర్థః।"

3) సంకరాలంకారలక్షణమ్:- *"సంసృష్ట్యా సంకరేణాపి భూయః సంసృష్టిరప్యసౌ।*
క్రియాశబ్దార్థోభయభూః సా క్రమేణ ప్రదర్శ్యతే॥
సంకరస్త్వఙ్గాఙ్గి భావః.....అలంకార కౌస్తుభః (18)

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- తస్మిన్నితి । హే జలద! తస్మిన్కాలే త్వదుపసర్పణకాలే సా మత్ప్రియా లబ్ధం నిద్రాసుఖం యయా తాదృశీ స్యాద్యది స్యాచ్చేత్ । ఏనాం నిద్రాణామన్వాస్య, పశ్చాదాసిత్వేత్యర్థః। ఉపసర్గవశాత్సకర్మకత్వమ్ । స్తనితవిముఖో గర్జితపరాఙ్ముఖో నిఃశబ్దః సన్, అన్యథా నిద్రాభఙ్గః స్యాదితి భావః । యామమాత్రం ప్రహరమాత్రమ్ । "ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ" ఇత్యమరః । సహస్వ ప్రతీక్షస్వ । ప్రార్థనాయాం లోట్ । శక్తయోరేక వారసురతస్య యామావధికత్వాత్స్వప్నేఽపి తథా భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః । తథా చ రతిసర్వస్వే -- "ఏకవారావధిర్యామో రతస్య పరమో మతః। చణ్డశక్తిమతో యూనోరద్భుత క్రమవర్తినోః॥" ఇతి। యామసహనస్య ప్రయోజనమాహ--మా భూదితి॥ అస్యాః ప్రియాయాః ప్రణయిని ప్రేయసి మయి కథఞ్చిత్ కృచ్ఛ్రేణ స్వప్నలబ్ధే సతి । గాఢోపగూఢం గాఢాలిఙ్గనమ్ । నపుంసకే భావే క్తః । సద్యస్తత్క్షణం కణ్ఠాచ్చ్యుతః స్రస్తో భుజలతయోర్గ్రన్థిర్బన్ధో యస్య తన్మా భూన్మాఽస్తు, కథఞ్చిల్లబ్ధస్యాలిఙ్గనస్య సద్యో విఘాతో మా భూదిత్యర్థః। న చాత్ర నిద్రోక్తిః "తామున్నిద్రామ్" ఇతి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్ఛేదేన విరుధ్యతే, పునః సప్తమ్యాద్యవస్థాసు పాక్షికనిద్రాసమ్భవాత్। తథా చ రసరత్నాకరే--"ఆసక్తీ రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జానర్థవాగ్భ్రమః। సప్తమాదిషు జాయన్తే దశాభేదేషు వాసుకే ॥" ఇతి ॥93॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- తస్మిన్ కాల ఇతి । స త్వం రాత్రౌ వీతనిద్రాముపేయా ఇతి ప్రాగుక్తమనుస్మారయతి । సేవయా జలం దదాది వహతీతి జలదః సేవకః । హే జలద! మమ భక్త ఇన్ద్రద్యుమ్న! తస్మిన్ కాలే నిశీథే । లబ్ధా చాసౌ నిద్రా చేతి లబ్ధనిద్రా ప్రాప్తా నిద్రా యది సుఖా సుఖకరీ స్యాత్ । "సుఖశబ్దాన్నామణిజన్తాత్పచాదిజ్" । తదా తత్ర నిద్రాయామాసీనః వర్తమానః । నిద్రాసీనః సన్నిత్యర్థః । స్తనితవిముఖః పఠనాదిధ్వని విముఖత్వం యామమాత్రం తృతీయప్రహరం కేవలం సహేథాః ప్రతీక్షస్వ । కిమర్థమ్ । అస్యాః సరస్వత్యాః సర్వశరీరస్థితాయాః స్వప్నలబ్ధే ప్రాక్ (జ్ఞ) స్వరూపే ప్రణయిని మయి

గాఢోపగూఢమేతి భావః । కథఞ్చిత్సద్యః కణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థివిఘటితం మా భూత్॥93॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథాస్య తదుపగమసమయే తస్యాః కమప్యవస్థాన్తరం సమ్భావ్య తదనుగుణాం స్థితిం సహేతుకముపదిశతి––తస్మిన్కాల ఇత్యాది । తస్మిన్ 'త్వయ్యాసన్నే' ఇతి ప్రకృతే త్వదాసత్తికాలే । జలదేతి, స్వకీయశీకరనికరశిశిరమారుతస్పర్శేన తస్యా నిర్వాపితశరీరతయా సుఖనిద్రోపపత్తిర్ద్యోత్యతే। అథ వా, స్తనితస్యైవ నిషేధాద్వృథావస్థాన పరిహారాయ తత్సమీపే స్థిత్వైవ బహిః శనైఃశనైర్నిఃశబ్దం జలమోక్షణవినోదః కార్య ఇతి వ్యజ్యతే । అథ వా, విరహిజనజీవితహరత్వేన ప్రసిద్ధస్య భవతో దర్శనే సా యథా ప్రాణాన్న జహ్యాత్, తథా కర్తవ్యమితి। సా 'నిద్రామాకాఙ్క్షన్తీమ్' ఇత్యుక్తప్రకారేణ దుర్లభనిద్రా। యది స్యాదితి। అత్ర న తు నిశ్చయ ఇతి భావః। అన్వాస్య ఉపాస్య, సమీపే నిషద్యేత్యర్థః । స్తనితవిముఖః గర్జనాద్విరతః, తదకాలప్రబోధశఙ్కయా తత్రాసపరిజిహీర్షయా చ । యామమాత్రం ముహూర్తత్రయమాత్రమ్, తావతోఽవధేరన్యూనాతిరిక్తతయా రమణీయత్వాత్సమాగమసుఖస్య తావతా నిర్వృత్తత్వేన స్వాప్నవిరహస్య తాదృశదుఃఖా –వహత్వాభావాత్ । ప్రథమయామే చిన్తాసన్తాపేన నిద్రయా విహీనే, ద్వితీయయామే శ్రమేణ స్వాభావికకాలశైత్యాచ్చ కథఞ్చిన్నిద్రోపపత్తేస్తృతీయయామే పునః ప్రబోధాచ్చోత్తమ స్త్రీణామతిచిరనిద్రాయా అయుక్తత్వాచ్చ యామమాత్రమిత్యుక్తమ్ । సహస్వ క్షమస్వ, అప్రబోధయంస్తూష్ణీమాస్స్వేత్యర్థః। అన్యథాకరణే దోషమాహ –– ప్రణయిని నిరతిశయ ప్రేమార్ద్ర ఇతి, భుజగ్రన్థిగాఢత్వహేతుః । కథఞ్చిత్స్వప్నలబ్ధే ప్రయత్నేన సమాసాదితే సతి। సద్యః ప్రాప్త్యనన్తరమేవ, కఞ్చిత్కాలం విలమ్బే తు తదావర్జనీయత్వాద్యుక్తమేవేతి భావః। కణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థి మత్కణ్ఠదేశాద్విగలితో భుజలతయోర్వలయాకారేణ బన్ధన రూపో గ్రన్థిర్యస్య। సద్యః కణ్ఠచ్యుతేతి, తదానీం తస్య శోచ్యతాతిశయం ధ్వనయతి। గాఢోపగూఢం దృఢతరం తర్షోత్కర్షాదాలిఙ్గనమ్ । కిమర్థమసౌ న ప్రబోధ్యత ఇతి కార్యే పృష్టే కారణస్యాభిధానాదప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారః ॥ 93 ॥

శ్లో॥ తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన
ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్మాలతీనామ్।
విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే
వక్తుం ధీరః స్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః॥ 94

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– తామ్, ఉత్థాప్య, స్వ–జల–కణికా–శీతలేన, అనిలేన,
ప్రత్యాశ్వస్తామ్, సమమ్, అభినవైః,+జాలకైః,+మాలతీనామ్।
విద్యుద్గర్భః, స్తిమిత–నయనామ్, త్వత్, +సనాథే, గవాక్షే,
వక్తుమ్, ధీరః, స్తనిత–వచనైః, +మానినీమ్, ప్రక్రమేథాః॥

ప్రతిపదార్థము:– హే మేఘ! – ఓ మేఘుడా!

తామ్	= ఆ నా ప్రియతమను,
స్వ–జల–కణికా–శీతలేన	= నీ జలబిందువులచే చల్లనైన,
అనిలేన	= వాయువుచే,
ఉత్థాప్య	= మేలుకొలిపి,
అభినవైః	= క్రొత్తవి యగు,
మాలతీనామ్ జాలకైః సమమ్	= జాజిమొగ్గలతో గూడ,
ప్రత్యాశ్వస్తామ్	= ఊఱడిల్లినదియు,
త్వత్+సనాథే	= నీ వుండిన,
గవాక్షే	= గవాక్షమందు,
స్తిమిత–నయనామ్	= స్థిరమైన చూపులు గలదియును,
మానినీమ్	= అభిమానవతియగు నా ప్రియతమను,
విద్యుత్+గర్భః	= మెఱుపులు గర్భమందుగలవాడవై,
ధీరః (సన్)	= స్థిరుడవై,
స్తనిత–వచనైః	= గర్జితవాక్కులతో,
వక్తుమ్	= చెప్పుటకు,
ప్రక్రమేథాః	= ఉపక్రమింపుము.

తాత్పర్యము:– ఓ మేఘుడా! ఆ నా ప్రియతమను నీ జలబిందువులచే చల్లనైన వాయువుచే మేలుకొలిపి క్రొత్తవియగు జాజిమొగ్గలతో గూడ ఊరడిల్లినదియు, నీ వుండిన గవాక్షమందు స్థిరమైన చూపులు గలదియును అభిమానవతి యగు నా ప్రియతమను మెఱుపులు గర్భమందు గలవాడవై స్థిరుడవై గర్జితవాక్కులతో చెప్పుటకు ఉపక్రమింపుము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

తామ్–(ద్వి.ఏ.), స్వ....శీతలేన–(తృ.ఏ.), అనిలేన–(తృ.ఏ.), ఉత్థాప్య–(ల్యబన్తము), అభినవైః–(తృ.బ.), మాలతీనామ్–(ష.బ.), జాలకైః–(తృ.బ.), సమమ్–(అవ్య.), ప్రత్యాశ్వస్తామ్–(ద్వి.ఏ.), త్వత్సనాథే–(స.ఏ.), గవాక్షే–(స.ఏ.), స్థిమిత నయనామ్–(ద్వి.ఏ.), మానినీమ్–(ద్వి.ఏ.), విద్యుద్గర్భః–(ప్ర.ఏ.), ధీరః–(ప్ర.ఏ.), స్తనితవచనై–(తృ.బ.), వక్తుమ్–(కృత్తు), ప్రక్రమేథాః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) జలస్య కణికాః(ష.త.), జలకణికాః, తాభిః శీతలః, జలకణికాశీతలః (తృ.త.), తేన జలకణికాశీతలేన,

ఆ) విద్యుత్ గర్భః యస్య సః (బహువ్రీహిః).

ఇ) స్థిమితే నయనే యస్యాః సా, తామ్, (బహువ్రీహిః)

ఈ) త్వయా సనాథః, త్వత్సనాథః, (తృ.త.), తస్మిన్ త్వత్సనాథే.

ఉ) స్తనితాని ఏవ వచనాని, తైః (రూపకసమాసః) స్తనితవచనైః.

3) పాఠాంతరములు:– 1) తాముత్థాప్య>ప్రోత్థాప్యైనాం, 2) స్వజల>సజల, 3) ప్రత్యాశ్వస్తామ్>ప్రత్యస్వస్థామ్, 4) జాలకైర్మాలతీనామ్>మాలతీనాం రజోభిః, 5) విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనామ్,విద్యుద్గర్భో నిహితనయనామ్, విద్యుద్గర్భస్తనితనయనామ్, విద్యుద్గర్భస్తిమితనయనామ్, విద్యున్నేత్రస్తిమితనయనామ్, 6) ధీరః స్తనితవచనైః> ధీరధ్వనిత వచనైః, ధీరస్తనితవచనైః, ధీరస్తనితవచనః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనామ్>విద్యుద్గర్భస్తిమితనయనామ్.**

1) **'సారోద్ధారిణి'** – *"కథంభూతస్త్వం విద్యుద్గర్భః విద్యుత్ గర్భే మధ్యే యస్య సః స్త్రీద్వితీయః। పరనారీ సంభాషణమేకాకినో నోచితమ్। అథ హే విద్యుద్గర్భ! అన్తర్గూఢవిద్యుతా భవతా భావ్యం అన్యథా భీరుత్వాత్సా భేష్యతీతి । ...."*

2) **'కళ్యాణమల్ల'** – *"హే విద్యుద్గర్భ విద్యుద్గర్భే యస్య సః। తథా సంబోధన ద్వారేణోపదేశం దదాతి । భవతా అన్తర్గతవిద్యుతా తత్ర భవితవ్యమితి భావః। అన్యథా భీరుస్వభావత్వాద్వనితానామ్। సా భేష్యతీతి।"*

3) **'మహిమ'**–*"విద్యుద్గర్భే విద్యుత్సౌదామినీ గర్భే మధ్యే యస్యాసౌ విద్యుద్గర్భః। తస్య సంబోధనం హే విద్యుద్గర్భ । ఇతి సంబోధనద్వారేణోపదేశం దదాతి! హే మేఘ సౌదామినీ గర్భే ఏవ స్థాప్య బహిర్న ప్రకాశ్య కథం విద్యుద్దామ చమత్కారచేష్టితైః సా భేష్యతి అత ఏవ భీరుతయా అబలత్వేన తస్యా ధైర్యే కుతః।" > Nandargikar.*

ఆ) **మానినీ:**–1) A woman possessed of self-respect, a strong-minded, resolute, or proud woman (in a good sense) - Apte.

2) *శ్లో॥ ఇయం మహేన్ద్ర ప్రభృతీనధిశ్రియ–శ్చతుర్దిగీశా నవమత్య**మానినీ**।*
అరూపహార్యం మదనస్య నిగ్రహాత్–పినాకపాణిం పతిమాప్తుమిచ్ఛతి॥

కుమారసమ్భవమ్–5.53 > పార్వత్యా ప్రత్యుత్తరీకరణే సఖీం ప్రతి నిర్దేశనమ్> "అభిమానవతి యగు పార్వతి, అధిక ఐశ్వర్యముగల ఇంద్రాది దిక్పాలకులను తిరస్కరించి, మన్మథుని అణచినందువలన, సౌందర్యముచే వంచింప శక్యముకాని వాడును, పినాకపాణిని భర్తగా పొందుటకు ఇచ్ఛగించుచున్నది".

5) క్రియారూపములు:– 1) ప్రక్రమేథాః – ప్ర – ఉపసర్గ.

1) ప్రక్రమేథాః – 'ప్ర' – ఉపసర్గపూర్వక 'క్రమ' ధాతువు, "ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' అను సూత్రము 'ఆరంభించు' అను అర్థములో 'ఆత్మనేపది' గా వచ్చును.

a) క్రమ–పాదవిక్షేపే–సకర్మకమ్–సేట్, పరస్మైపదీ–భ్వాదిప్రకరణమ్.
ఆత్మనేపదీ–విధిలిఙ్, మ.పు.ఏ.వ. –**ప్రక్రమేథాః**–ప్రక్రమేయాథామ్–ప్రక్రమేధ్వమ్.

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) 'జాలకైః సమమ్' అనుచోట 'సహోక్త్యలంకారము'ను, 2) 'స్తనిత' మందు వాగారోపణ ప్రకృతోపయోగియగుటచే 'పరిణామాలంకారము'ను 3) అన్యోన్యనిరపేక్షతన 'సంసృష్ట్యలంకారము' ను చెప్పదగును.

1) లక్షణమ్:- *"వస్తుద్వయక్రియయోస్తుల్యకాలయోరేకపదాభిధానం సహోక్తిః"*

"వస్తుద్వయక్రియయోస్తుల్యకాలయోరేకేన పదేనాభిధానం సహార్థశబ్దసామర్థ్యాత్ సహోక్తిః" -కావ్యాలంకారసూత్రాణి -(6.28)

"ఒకేకాలమున జరిగిన రెండు వస్తువుల క్రియలను ఒకపదముచే చెప్పుట సహోక్తి".

2) లక్షణమ్:- *"పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయీ విషయాత్మనా।*
ప్రసన్నేన దృగబ్జేన వీక్షతే మదిరేక్షణా॥" - కువలయానన్దః - 21

యత్రారోప్యమాణో విషయీ కిఞ్చిత్ కార్యోపయోగిత్వేన నిబధ్యమానః స్వతస్తస్య తదుపయోగిత్వాసమ్భవాత్ప్రకృతాత్మనా పరిణతిమపేక్షతే తత్ర ***పరిణామాలఙ్కారః***

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- తామితి। తాం ప్రియాం స్వస్య జలకణికాభిర్జలబిన్దుభిః శీతలేనానిలే నోత్థాప్య ప్రబోధ్య, ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వాద్వ్యజనానిలసమాధిర్వ్యజ్యతే । యథాహ భోజరాజః--"మృదుభిర్మర్దనైః పాదే శీతలైర్వ్యజనైస్తనౌ । శ్రుతౌ చ మధురైర్గీతైర్నిద్రాతో బోధయేత్ప్రభుమ్ ॥" ఇతి । అభినవైర్న్యూతనైర్మాలతీనాం జాలకైః సమం జాతీముకులైః సహ । "సుమనా మాలతీ జాతిః" ఇతి । "సాకం సత్రా సమం సహ" ఇతి । "క్షారకో జాలకం క్లీబే కలికా కోరకః పుమాన్" ఇతి చామరః। ప్రత్యాశ్వస్తాం సుస్థితామ్ । అన్యచ్చ పునరుచ్ఛ్వసితామ్। శ్వసేః కర్తరి క్తః । **"ఆదితశ్చ"** ఇతి చకారాదిట్ప్రతిషేధః। ఏతేనాస్యాః కుసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే । త్వత్సనాథే త్వత్సహితే। "సనాథం ప్రభు మిత్యాహుః సహితే చిత్తతాపిని" ఇతి శబ్దార్ణవే। గవాక్షే స్తిమితనయనాం 'కోఽసావితి విస్మయాన్నిశ్చల నేత్రాం మానినీం మనస్వినీమ్ । జనానౌచిత్యాసహిష్ణుమిత్యర్థః । విద్యుద్గర్భో ఽన్తఃస్థో యస్య స విద్యుద్గర్భః, అన్తర్లీనవిద్యుత్క ఇత్యర్థః। "గర్భోఽపవరకేఽన్తఃస్థే గర్భోఽగ్నౌ కుక్షిణో ఽర్భకే" ఇతి శబ్దార్ణవే। దృష్టిప్రతివాతేన వక్తుర్ముఖావలోకన ప్రతిబన్ధకత్వాన్న విద్యుతా ద్యోతితవ్యమితి భావః। ధీరో ధైర్యవిశిష్టశ్చ సన్। అన్యథాశీలత్వాదినైతదనాశ్వాసన ప్రసఙ్గాదితి భావః। స్తనితవచనైః స్తనితాన్యేవ వచనాని తైర్వక్తుం ప్రక్రమేథా ఉపక్రమస్వ। విధ్యర్థే లిఙ్ । "ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్" (పా. 1.3.42) ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ 94 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- తర్హి కదా వక్తవ్యేత్యాహ -- తాముత్థాప్యేతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! నిశీథాదనన్తరం తృతీయప్రహరే సుషుప్త్యా పరమాత్మానుభవజనితా నిద్రా శ్రీరూపస్వ జలకణికయా శీతలేనానిలేన ప్రాణపవనేన । త్వయా సనాథే గవాక్షే గవాక్షాకారే సజీవాత్మని దేహే । అభినవైర్మాలతీనాం జాలకైః కోరకైః సమం సహ ప్రత్యాశ్వస్తాం తాం సరస్వతీ ముత్థాప్య ప్రసాద్య । రాత్రేరన్త్యామే హి మాలతీకోరకాః పుష్యన్తి । తత్ర కవీనామపివుద్ధినై

ర్మల్యాత్సరస్వతీ ప్రాదుర్భవతి । తృతీయప్రహరానన్తరముపరి సన్ధ్యాయాః సారస్వతే కాలే। ధీరైస్తనితైః ఉచ్చైర్వచనైస్తాం వాచం నామకీర్తనగుణానువాదాదిరూపాం వక్ష్యమాణస్తుతి రూపాం వక్తుం ప్రక్రమేథాః స్తుహీత్యర్థః । సరస్వతీ కిమ్భూతా । మానో౽స్త్యస్యాం బ్రహ్మాదీనా మితి తథా తామ్ । విద్యుత్ కమ్ప ఇవ స్తిమితం నయనం యస్యాస్తామ్ ॥ 94 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తామవసరే ప్రబోధ్య, సన్దేశశ్రవణాయాభిముఖీకుర్విత్యాహ–– తాముత్థాప్యేత్యాది । తాం స్వప్నసమాగమసుఖనిర్వృతామ్ । ఉత్థాప్య ప్రబోధ్య। స్వజలకణికాశీతలేన త్వదుదరనిర్గతత్వేన త్వత్సమ్బన్ధిజలబిన్దుసంసర్గశిశిరేణ । ప్రత్యాశ్వస్తాం స్వప్నసమాగమసుఖభఙ్గప్రతినవీకృతవిరహదుఃఖతయా శనైః పునరుపపన్నప్రసాదామ్। మాలతీజాలకానాం తు ప్రత్యాశ్వాసో నామ దివాతనసన్తాపగ్లానివిరహేణోల్లాసః। సమం సహ, తేషామపి ప్రదోషసమయే వికాసాత్। తతశ్చ తస్యా అపి సన్తాపాసహసౌకుమార్యత్వం ధ్వన్యతే । అభినవైః తత్కాలవికసితైః। జాలకైః కుట్మలైః, సమూహైర్వా। మాలతీ జాతిః। దుఃఖావహేనాపి జలదపవనేన విరహిణ్యాః సమాశ్వాసనకథనం తస్య స్వభావతః సన్తప్తశరీరనిర్వాపకత్వాద్విరహదుఃఖస్య సన్దేశేనానన్తరమేవ నిర్వాపయిష్యమాణత్వాచ్చేతి గ్రాహ్యమ్ । విద్యుద్గర్భః ఉదరనియమితతటిల్లతః । తత్ఫలమాహ –– స్తిమితనయనామ్ అతర్కితోపనతేన భవద్దర్శనేన విస్మయచిన్తౌత్సుక్యాదివివశతయా నిశ్చలన్యస్తదృష్టిమ్, తటితో బహిః స్ఫురణే స్తిమితనయనాత్వం న సమ్భవతీతి భావః । త్వత్సనాథే త్వయా నాథవతి, సహిత ఇత్యర్థః । గవాక్షే వాతాయనే । ధీర ఆవిష్కృతేన్ద్రియేతి వచనౌచిత్యమ్ । అథ వా, ధీరస్తనితవచనైః గమ్భీరగర్జితరూపైర్వాక్యైః । మానినీం స్వచారిత్రపరిరక్షణాభిమానశాలినీమ్, తతో౽పి తవ తయా సంలాపే న దోష ఇతి భావః। అథ వా,ఏతావతో దివసాన్ దుఃఖి–తాయా మమాశ్వాసనాయ వార్తామాత్రమపి న కస్యచిన్ముఖేన కఠినహృదయేన ప్రేషితమితి మయి ప్రణయప్రకోపవతీమిత్యర్థః । వక్తుం ప్రక్రమేథా ఇతి । 'ఏవం బ్రూయాః' ఇతి వక్ష్యమాణస్య సన్దేశస్యావసరలాభాయాభిముఖీకుర్విత్యర్థః । అత్ర సహోక్తిరలఙ్కారః॥94॥

శ్లో॥ భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే! విద్ధి మామమ్బువాహం
తత్సన్దేశైర్హృదయనిహితైరాగతం త్వత్సమీపమ్।
యో బృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిరబలావేణిమోక్షోత్సుకాని॥ 95

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– భర్తుః,+మిత్రమ్, ప్రియమ్, అవిధవే!, విద్ధి, మామ్, అమ్బువాహమ్, తత్–సన్దేశైః,+హృదయ–నిహితైః, ఆగతమ్, త్వత్–సమీపమ్। యః, బృన్దాని, త్వరయతి, పథి, శ్రామ్యతామ్, ప్రోషితానామ్, మన్ద్ర–స్నిగ్ధైః,+ధ్వనిభిః,+అబలా–వేణి–మోక్ష+ఉత్సుకాని॥

ప్రతిపదార్థము:– హే అవిధవే! – ఓ సౌభాగ్యవతీ!

మామ్ = నన్ను,
భర్తుః = నీ భర్తకు,
ప్రియమ్ మిత్రమ్ = ప్రేమగల మిత్రుడుగాను,
హృదయ–నిహితైః = హృదయమున పదిలపఱచబడిన,
తత్–సన్దేశైః = అతని వార్తలతో,
త్వత్–సమీపమ్ = నీ సమీపమునకు,
ఆగతమ్ = వచ్చిన,
అమ్బువాహమ్ = మేఘునిగా,
విద్ధి = తెలిసికొనుము.
యః = ఏ మేఘుడు,
అబలా–వేణి–మోక్షోత్సుకాని= స్త్రీలకేశబంధములను విప్పుటయందు ఆసక్తులైన,
పథి = మార్గమున,
శ్రామ్యతామ్ = ఖేదపడుచున్న,
ప్రోషితానామ్ = దేశాంతరగతులైన వారియొక్క,
బృన్దాని = సమూహములను,
మన్ద్ర–స్నిగ్ధైః = గంభీరములు, మధురములు నగు,
ధ్వనిభిః = గర్జనలచే,
త్వరయతి = త్వరపెట్టుచున్నాడు.

తాత్పర్యము:– ఓ సౌభాగ్యవతీ! నన్ను నీ భర్తకు ప్రేమగల మిత్రుడుగా, హృదయమున పదిలపఱచబడిన అతని వార్తలతో నీ సమీపమునకు వచ్చిన మేఘునిగా తెలిసికొనుము. ఏ మేఘుడు స్త్రీ కేశబంధములను విప్పుటయందు ఆసక్తులైన, మార్గమున ఖేదపడుచున్న దేశాంతరగతులైన వారియొక్క సమూహములను, గంభీరములు, మధురములునగు గర్జనలచే త్వరపెట్టుచున్నాడు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

మామ్–(ద్వి.ఏ.), భర్తుః–(ష.ఏ.), ప్రియమ్, మిత్రమ్–(ద్వి.ఏ.), హృదయనిహితైః–(తృ.బ.), తత్సన్దేశైః–(తృ.బ.), త్వత్సమీపమ్–(సహాయక క్రియ), ఆగతమ్– (ద్వి.ఏ.), అమ్బువాహమ్–(ద్వి.ఏ.), విధి–(క్రియ), యః–(ప్ర.ఏ.), అబలా....కాని– (ద్వి.బ.), పథి–(స.ఏ.), శ్రామ్యతామ్–(ష.బ.), ప్రోషితానామ్–(ష.బ.), బృన్దాని– (ద్వి.బ.), మన్ద్రస్నిగ్ధైః–(తృ.బ.), ధ్వనిభిః–(తృ.బ.), త్వరయతి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) విగతః ధవః యస్యాః సా విధవా (బహువ్రీహిః), న విధవా (బహువ్రీహిః), అవిధవా, తత్సమ్బుద్ధౌ, (నఞ్ సమాసః).

ఆ) హృదయే నిహితాః, హృదయనిహితాః, తైః, హృదయనిహితైః, (స.త.)

ఇ) మన్ద్రాశ్చ తే స్నిగ్ధాః, తైః, (కర్మధారయః), మన్ద్రస్నిగ్ధైః.

ఈ) అబలానాం వేణయః (ష.త.), అబలావేణయః, తాసాం మోక్షః, (ష.త.) అబలావేణి మోక్షః, తస్మిన్ ఉత్సుకాని, అబలావేణిమోక్షోత్సుకాని, (స.త.)

3) పాఠాంతరములు:– 1) అవిధవే > అభిదధే, 2) తత్సన్దేశైర్హృదయనిహితైః > తత్సందేశైర్మనసినిహితై, తత్సందేశాద్ హృదయనిహితాత్, త్వత్సన్దేశాన్మనసి నిహితాత్. తత్సందేశన్మనసి నిహితాత్, 3) మన్ద్ర > మన్త్ర, సాన్ద్ర, 4) మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిః > మన్ద్రస్నిగ్ధధ్వనిభిః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **అంబువాహమ్ –** 1) అమ్బువహతీత్యమ్బువాహః, తమ్ అమ్బువాహమ్. అమ్బువాహమ్ – అమ్బువాహౌ–అమ్బువాహాన్, అమ్బువాహశబ్దః, అకారాన్తః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

2) శ్లో॥ *తతశ్శరచ్చన్ద్రకరాభిరామై–రుత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః।*
బిభ్రాణమానీలరుచం పిశఙ్గీ–ర్జటాస్తటిత్వన్తమివామ్బువాహమ్॥

"పిమ్మట శరచ్చన్ద్రుని కిరణములవలె ఆహ్లాదకరములైనట్టియు, ప్రసరించుచున్నట్టి కిరణములయొక్క సమూహములచే ఉన్నతుడువలె నున్నట్టియు, నల్లనికాన్తిని కల్గినట్టియు, పచ్చనైన జడలను ధరించునట్టియు, మెఱుపులు కలిగిన మేఘమువలె నున్నట్టియు, > ఇది శ్రీవ్యాసభగవానుని స్వరూపము. – *కిరాతార్జునీయము–3.1.*

ఆ) **మన్ద్రః** – ఉణాదిసూత్రమ్– 2–13

1) *"స్ఫాయితఞ్చివఞ్చిశకిక్షిపిక్షుదిసృపితృపిదృపివన్ద్యున్దిశ్వితివృత్యజినీపదిమదిముదిఖిదిఛిదిభిదిమన్దిచన్దిదహిదసిదమ్భివసివాశిశోఙ్హసిసిధిశుభిభ్యోరక్"॥ స్ఫారమ్। తక్రమ్। వక్రః। శక్రః। క్షిప్రమ్। క్షుద్రః। సృప్రః। తృప్రః। దృప్రః వన్ద్రః। ఉద్రః। శ్విత్రమ్। వృత్రః। వీరః। నీరమ్। పద్రః। మద్రః। ముద్రా। ఖిద్రః। ఛిద్రమ్। భిద్రమ్।* ***మన్ద్రః।*** *చన్ద్రః। దహ్రః। దస్రః। దభ్రః। ఉస్రః। వాశ్రః। శీరః। హస్రః। సిధ్రః । శుభ్రమ్.*

2) మన్దతే స్తౌతీతి **మన్ద్రః**, *గమ్భీరధ్వనిర్వా।*

3) శ్లో॥ *యమాత్మనస్సద్మని సన్నికృష్టో–***మన్ద్ర***ధ్వనిత్యాజితయామతూర్యః।*
ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచిః–ప్రబోధయత్యర్ణవ ఏవ సుప్తమ్॥

"తన గృహమునందు శయించిన ఏ హేమాంగదరాజును, ఆ ప్రాసాదగవాక్షాలలో నుండి కనబడెడు అలలు గల సముద్రుడు కాలము సూచించుటకై ప్రతిజామునకు వాయింపబడెడి వాద్యముల ధ్వనిని మించి తన గమ్భీరమైన మ్రోతవలన నిదుర లేపుచున్నాడు".

5) క్రియారూపములు:– 1) విద్ధి, 2) త్వరయతి.

1) (విద్) విద–జ్ఞానే–తెలియుట–అదాదిప్రకరణమ్–సకర్మకమ్–సేట్, పరస్మైపదీ లోట్–మ.పు.ఏ.వ. –**విద్ధి / విత్తాత్**–విత్తమ్–విత్త.

2) ఞిత్వరా – సమ్భ్రమే–అకర్మకమ్–సేట్–భ్వాదిప్రకరణమ్–ఆత్మనేపదీ. ణిజన్తమ్– పరస్మైపదీ– లట్ – ప్ర.పు.ఏ.వ. –**త్వరయతి**–త్వరయతః–త్వరయన్తి।

6) అలంకారములు:– ఇందు 'అవిధవే' యను సంభోదనము భర్తృసజీవత్వసూచకము అగుటచే 'పరికరాలంకారము'న్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *"విలసతి విశేషణానాం – ప్రతీయమానార్థగర్భతా యత్ర।*
సహృదయహృదయాహ్లాదీ – పరికరనామా స నిర్దిష్టః॥

"విశేషణములు ప్రతీయమానార్థగర్భములుగా నుండునేని 'పరికరము' అను అలంకార మగును." సాభిప్రాయవిశేషణములతో నుండుట పరికరాలంకార మగును.

–ఏకావళి – మాధవీయవివృతి.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సమ్ప్రతి దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీముపదిశతి– భర్తురితి। విధవా గతభర్తుకా, న భవతీత్యవిధవా సభర్తృకా, హే అవిధవే! అనేన భర్తృజీవనసూచనా దనిష్టాశఙ్కాం వారయతి । మాం భర్తుస్తవ పత్యుః ప్రియం మిత్రం ప్రియసుహృదమ్ । తత్రాపి హృదయనిహితైర్మనసి స్థాపితైస్తత్సన్దేశైస్తస్య భర్తుః సన్దేశైస్త్వత్సమీపమాగతమ్ । భర్తుః సన్దేశకథనార్థమాగతమిత్యర్థః। అమ్బువాహం మేఘం విద్ధి జానీహి। న కేవలమహం వార్తాహరః, కిన్తు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ ––యోఽమ్బువాహో మేఘో మన్ద్రస్నిగ్ధైః స్నిగ్ధగమ్భీరైర్ధ్వనిభిర్గర్జితైః కరణైః అబలానాం స్త్రీణాం వేణయస్తాసాం మోక్షే మోచన ఉత్సుకాని పథి శ్రామ్యతాం శ్రాన్తిమాపన్నానాం ప్రోషితానాం ప్రవాసినామ్, పాన్థానామిత్యర్థః । వృన్దాని సఙ్ఘాస్త్వరయతి । పాన్థోపకారిణో మే కిము వక్తవ్యం సుహృదుపకారిత్వమితి భావః ॥ 95 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– అథ సప్తదశశ్లోకీ వ్యాఖ్యాయతే। అష్టాఙ్గో యోగో మోక్షసాధన మిత్యష్టాఙ్గయోగముక్త్వా శ్రీమాన్ శ్రీ జగన్నాథః స్వముఖేన భక్తచూడామణిమిన్ద్రద్యుమ్నం భక్తవాత్సల్యేనేదానీం చతుర్థామూర్త్యుపాసనరూపం యోగచూడామణిమాహ–భర్తుర్మిత్ర మితి । హే అవిధ! నవిద్యతే విధా ఏతాదృగితి ప్రకారో యస్య సనిరాకార ఇత్యర్థః । హే జగన్నాథ! తవ ప్రియం – పూజానామకీర్తనాదికం పరలోకోపకారిత్వాత్ మిత్రం హితం, భర్తు–(స్త్రీ శ్వియ్యేన దధానస్య) త్వద్భక్తస్యామ్బువాహ మమ్బు వహన్తం మాం త్వం వేవిద్ధి । త్వద్భృత్యభృత్యం మాం విద్ధి। విద జ్ఞాన ఇత్యస్య యఙ్లుకి లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనే రూపమ్ । తతః కిమ్ ? తస్య మద్గురోః సన్దేశాదుపదేశవచనాత్ త్వద్భక్తియోగరూపాత్ మనసి నిహితాత్ సాదరం గృహీతాత్సమీపమాగతం మామిత్యస్య విశేషణమ్ । యో భక్తియోగః మద్గురుస్తద్భృత్యో వా। పథి శ్రుతిస్మృత్యుదితమార్గే ప్రోషితానాం ప్రస్థితానాం

శ్రామ్యతాం భోగాయాఽపవర్గాయ చ తపస్యతాం జనానాం వృన్దాని । "శ్రము తపసి ఖేదే చ" యథాక్రమం మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిర్విత్తవ్యయాయాసాదికం వినైవ త్వద్గుణానువాద శబ్దైరేవ భోగార్థినామవలావేణ్యుత్సుకాని అపవర్గార్థినాం మోక్షోత్సుకాని నిఃశ్రేయసోత్సుకాని త్వరయతి । శ్రుతిస్మృత్యుక్తమార్గేణాతివిలమ్బేన భోగాపవర్గౌ సన్దిగ్ధౌ । భక్త్యా తు తత్క్షణమేవేత్యర్థః ॥ 95 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథ అభీష్టవస్తుసంకీర్తనరూపమభిముఖీకరణప్రకారమాహ -- భర్తురితి। భర్తురితి, న కేవలం ప్రియేతి తస్య మదన ఏవ, అపి తు ధర్మపత్నీతి శోకోఽపి త్వద్విరహే వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే, **'పత్నీ నష్టేతి శోకేన ప్రియేతి మదనేన చ'** ఇతి శ్రీరామాయణోక్తేః । అతశ్చ తవ ధర్మపత్న్యాః సమాశ్వాసనమవశ్యకర్తవ్యమేవ తస్యేతి ద్యోత్యతే । మిత్రం సుహృదమ్, ఈదృశేషు కార్యేషు మిత్రాణామేవాధికృతత్వాత్ । తేషామప్యపణ్డితత్వానాత్మవిత్త్వాదిదోషవత్త్వాదప్రియత్వే బాహ్యత్వమాశఙ్క్యాహ--ప్రియ మితి । నిర్ఘోషోఽయమితి మాం హృదయనిర్విశేషం మన్యమానః పరమమన్త్రేష్వన్తరఙ్గీ- కరోతీత్యర్థః, **'నాసుహృత్పరమం మన్త్రం భారతార్హతి వేదితుమ్ । అపణ్డితో వాపి సుహృత్పణ్డితో వాప్యనాత్మవాన్'** ఇతి మహాభారతోక్తేః। అవిధవే జీవద్భర్తృకే ఇత్యామన్త్రణేనైవ తవ ప్రాణసమో జీవత్యేవ, న ఖలు తజ్జీవితే త్వయా శఙ్కా కర్తవ్యేతి తస్యా హృదయమవ స్థాపయతి, సతి ధర్మిణి ధర్మాశ్చిన్త్యన్త ఇత్యన్యేషాం విశేషాణామత్వరయైవ వక్తవ్యత్వాత్। విద్ధి విజానీహి । అమ్బువాహమితి, స్వభావత ఏవ పరోపకారైకపరత్వం ద్యోతయన్, విశ్వాస్యతామాత్మనః ప్రకాశయతి । అథ కిం తన్మిత్రత్వమాత్రేణ మద్దర్శనాయాగత ఇతి చేత్తత్రాహ--తత్సన్దేశాత్ తదీయాత్ త్వద్విషయాత్సన్దేశాద్ధేతోః । మనసి నిహితాత్ న తు లేఖార్పితాత్ । అనేన మమ నిసృష్టార్థతామాప్తతాం చావగమ్య మన్ముఖే తేన దత్తో మయా చావధానేన హృదయే నిక్షిప్త ఇతి ద్యోత్యతే । త్వత్సమీపమ్ ఆగతం త్వద్దర్శనమేవ ప్రధానప్రయోజనత్వేనోద్దిశ్య దూరదేశాదాగతమ్, న పునరానుషఙ్గికత్వద్దర్శనార్థమిత్యనేన తద్దర్శనస్య గౌరవం ధ్వనితమ్ । అచిరాచ్చ త్వయా సహ తం ఘటయిష్యామీతి ద్యోతయన్, ఆత్మనో విరహిజనసఙ్ఘటనవ్యాపారసామర్థ్యమాహ--య ఇతి । బృన్దాని సమూహాన్। అనేన వివిధకార్యవ్యగ్రచేతసామనేకేషాం జనానాం తత్తత్కార్యోపేక్షణేన సమ్భూయ నివర్తనం సూచితమ్ । త్వరయతి శీఘ్రగమనాయ ప్రేరయతి । పథి శ్రామ్యతాం స్థపుటగిరికటక సరిదవటతరువిటపాదిసఙ్కటే మార్గే సీదతామ్ । అనేన తాదృశక్లేశశతానిరూపణేనైవ తేషామవిశ్రమం ప్రవృత్తిర్వ్యజ్యతే । అధ్వగానాం పథికానామ్, అర్థాద్విరహిణామితి లభ్యతే। మన్ద్రస్నిగ్ధైః గమ్భీరైరరుక్షైశ్చ । ధ్వనిభిః గర్జితశబ్దైః । ధ్వనిభిరితి, త్వరణకార్యసౌకర్యం సూచ్యతే । బహువచనేన ఖేదేఽపి తేషాం మధ్యే విలమ్బచిన్తాపరిహారాయ ధ్వనిపరమ్పరయా విభీషికా ద్యోత్యతే । త్వరాయా హేతుమాహ--అబలావేణిమోక్షోత్సుకానీతి । విరహవ్యక్త దౌర్బల్యానాం ప్రేయసీనామేతచ్ఛబ్దశ్రవణే జీవితసంశయోఽపి స్యాదితి ఆశఙ్క్య తత్పరిహారాయ ఝటిత్యుపగమేన తాసామేకవేణీబన్ధనోద్వేష్టనార్థముత్కణ్ఠితానీత్యర్థః।

త్వరయతి న పునస్త్వరయామీతి పరోక్షనిర్దేశః ప్రసిద్ధామ్బువాహస్వభావప్రతిపాదనేన సహృదయసంవాదమస్యాః సమ్పాద్య స్వస్య తద్భావప్రకాశనాత్స్వసామర్థ్యే విస్రమ్భ జననాయ। యస్త్వరయతి, తమమ్బువాహం మాం త్వత్సమీపమాగతం విద్ధీత్యుక్తేః, అత్రాపి మమ శక్తిరస్త్యేవ, కిం తు విధివిహితస్యావధేరలఙ్ఘ్యత్వాత్తదీయదూతత్వేనాగతోఽస్మి, కిం కరోమి మాన్యశీలే, నాన్యా గతిరస్తీత్యనుకమ్పా సన్తాపశ్చ ధ్వన్యతే । అత్రాప్రస్తుత ప్రశంసాలఙ్కారః, కార్యద్వారేణ స్వసామర్థ్యస్య కారణస్య ప్రతిపాదనాత్ ॥ 95 ॥

శ్లో॥ ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా
త్వాముత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య సమ్భావ్య చైవ।
శ్రోష్యత్యస్మాత్పరమవహితా సౌమ్య! సీమన్తినీనాం
కాన్తోదన్తస్సుహృదుపనతః సఙ్గమాత్కిఞ్చిదూనః॥ 96

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఇతి,+ఆఖ్యాతే, పవన-తనయమ్, మైథిలీ,+ఇవ,+ఉన్ముఖీ, సా, త్వామ్,+ఉత్కణ్ఠ+ఉచ్ఛ్వసిత-హృదయా, వీక్ష్య, సంభావ్య, చ,+ఏవ। శ్రోష్యతి,+అస్మాత్,+పరమ్, అవహితా, సౌమ్య! సీమన్తినీనామ్, కాన్త+ఉదన్తః, సుహృత్,+ఉపనతః, సఙ్గమాత్, కిఞ్చిత్,+ఊనః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే సౌమ్య! - ఓ సాధుస్వభావా! మేఘుడా!

ఇతి = ఇలాగున,
అఖ్యాతే (సతి) = చెప్పినవాడవు కాగా,
పవన-తనయమ్ = హనుమంతుని,
మైథిలీ+ఇవ = జానకివలె,
సా = ఆ నా ప్రియతమ,
ఉన్ముఖీ = మొగమును ఎత్తినదై,
ఉత్కణ్ఠ+ఉచ్ఛ్వసిత-హృదయా= ఔత్సుక్యముచే వికసించిన మనసుగలదై,
త్వామ్ = నిన్ను,
వీక్ష్య = చూచి,
సంభావ్య చ = గౌరవించియు,
అస్మాత్ పరమ్ = ఇట్లు నిన్ను తెలిసికొన్న తరువాత,
అవహితా ఏవ (సతీ) = ఏమఱుపాటు లేనిదే యగుచు,
శ్రోష్యతి = వినును,
సీమన్తినీనామ్ = కాంతలకు,
సుహృత్-ఉపనతః = మిత్రుని ద్వారా వచ్చిన,
కాన్త+ఉదన్తః = కాన్తుని వృత్తాంతము,
సఙ్గమాత్ = కామకలాపము కంటె,
కిఞ్చిత్ ఊనః = కొంచెము తక్కువ.

తాత్పర్యము: – ఓ స్వాదుస్వభావా, మేఘుడా! ఇలాగున చెప్పినవాడవు కాగా, హనుమంతుని జానకివలెను, ఆ నా ప్రియతమ మొగమును ఎత్తినదై ఔత్సుక్యముచే వికసించిన మనసుగలదై, నిన్ను చూచి గౌరవించియు, ఇట్లు నిన్ను తెలిసికున్న తరువాత ఏమఱపాటులేనిదే యగుచు వినును. కాంతలకు మిత్రుని ద్వారా వచ్చిన కాన్తుని వృత్తాన్తము కామకలాపము కంటె కొంచెము తక్కువ.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు –అవ్యయములు –కృత్తులు –క్రియలు: –

ఇతి –(అవ్య.), ఆఖ్యాతే –(స.ఏ.), పవనతనయమ్ –(ద్వి.ఏ.), మైథిలీ –(ప్ర.ఏ.), ఇవ –(అవ్య.), సా –(ప్ర.ఏ.), ఉన్ముఖీ –(ప్ర.ఏ.), ఉత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా –(ప్ర.ఏ.), త్వామ్ –(ద్వి.ఏ.), వీక్ష్య –(కృత్తు), సంభావ్య –(ల్యబన్తము), చ –(అవ్య.), అస్మాత్ –(పం.ఏ.), పరమ్ –(అవ్య.), అవహితా –(ప్ర.ఏ.), కాన్తోదన్తః –(ప్ర.ఏ.), సఙ్గమాత్ –(పం.ఏ.), కిఞ్చిత్ –(అవ్య.), ఊనః –(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు: –

అ) పవనస్య తనయః, పవనతనయః, (ష.త.) తమ్, పవనతనయమ్.

ఆ) ఉన్నతం ముఖం యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః) ఉన్ముఖీ.

ఇ) ఉచ్ఛ్వసితం హృదయం యస్యాః సా, (బహువ్రీహిః), ఉత్కణ్ఠయా ఉచ్ఛ్వసిత–హృదయా, (తృ.త.), ఉత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా.

ఈ) కాన్తస్య ఉదన్తః (ష.త.) > కాన్తోదన్తః < కాన్తశ్చాసౌ ఉదన్తః, కర్మధారయః.

ఉ) సుహృదా ఉపగతః సుహృదుపగతః (తృ.త.) – పాఠాన్తరము.

3) పాఠాంతరములు: –1) తనయమ్>తనయే, 2) సంభావ్య చైవ>సంభాష్య చైవం, 3) పరమవహితా>పరమపి హితం, పరమవహితమ్, 4) సుహృదుపనతః>సుహృదుపగతః సుహృదుపహృతః, 5) కాన్తోదన్తః>కాన్తోపాన్తాత్.

4) పదవ్యుత్పత్తి –నిఘంటుప్రమాణములు –కావ్యప్రయోగములు: –

అ) **ఉన్ముఖీ –** శ్రీమద్రామాయణము–సుందరకాండము– 31.17

శ్లో॥ తతః సా వక్రకేశాన్తా (సుకేశీ కేశసంవృతమ్) క్లేశసంవృత చేతనా।
***ఉన్నమ్య వదనం** భీరుః శింశుపావృక్షమైక్షత॥*

“పిమ్మట, వంకరగా ఉన్న కేశాంతములుగల, భయస్వభావముగల, దుఃఖముతో కప్పివేయబడిన చైతన్యముగల, ఆ ‘మైథిలి’ ముఖమును ఎత్తి శింశుపావృక్షమును చూచెను.”

ఆ) **సంభావ్య చ** – 1) శ్రీమద్రామాయణము–సుందరకాండము– 36.7/8/9/10

‘మైథిలి’ ఏవిధముగ హనుమంతుని సంభావించినదో, అట్లే ‘యక్షపత్ని’ మేఘుని సంభావించుననియు యక్షుడు మేఘునకు తెలుపుట చెప్పబడినది.

శ్లో॥ విక్రాన్తస్త్వం సమర్థస్త్వం - ప్రాజ్ఞస్త్వం వానరోత్తమ! ।
యేనేదం రాక్షసపదం - త్వయైకేన ప్రధర్షితమ్॥ 7

శ్లో॥ శతయోజనవిస్తీర్ణః - సాగరో మకరాలయః।
విక్రమశ్లాఘనీయేన - క్రమతా గోష్పదీకృతః॥ 8

శ్లో॥ న హి త్వాం ప్రాకృతం మన్యే - వానరం వానరర్షభ! ।
యస్య తే నాస్తి సంత్రాసో - రావణాన్నాపి సంభ్రమః॥ 9

శ్లో॥ అర్హసే చ కపిశ్రేష్ఠ! - మయా సమభిభాషితుమ్।
యద్యసి ప్రేషితస్తేన - రామేణ విదితాత్మనా॥ 10

".......ఓ వానరశ్రేష్ఠుడా! .... నాతో మాటలాడుటకు తగియున్నావు."

2) దూతలక్షణము 'రత్నాకర' మను గ్రంథమందిట్లున్నదని 'చన్ద్రకలా' వ్యాఖ్యానము ఒక శ్లోకమును ఉదాహరించినది.

శ్లో॥ బ్రహ్మచారీ బలీ ధీరో - మాయావీ మానవర్జితః।
ధీమానుదారో నిశ్శఙ్కో - వక్తా ***దూతః*** *స్త్రియాం భవేత్॥*

ఇ) **సీమన్తినీనామ్** - 1) సీమ్నః అన్తః సీమన్తః, 2) సీమ+అన్తః>సీమన్తః, 3) 'శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వాచ్యమ్।, 4) సీమన్తః అస్తి ఆసాం తాః సీమన్తిన్యః, తాసామ్,సీమన్తినీనామ్,5) సీమన్త+ఇనిః+ఙీప్>'సీమన్తినీ'రూపము నిష్పన్నమగును.

6) *శ్లో॥ నిరుత్సాహం నిరానన్దం నిర్వీర్యమరినన్దనమ్।*
మా స్మ ***సీమన్తినీ*** *కాచిజ్జనయేత్ పుత్రమీదృశమ్॥*

హితోపదేశము-సుహృద్భేదము-1.7 "ఉత్సాహము, ఆనందము, పరాక్రమము మొదలైన సుగుణాలు లేనివాడూ, శత్రువులకు ఆనందం కలిగించేవాడూ ఐన కుమారుణ్ణి ఏ **కాంత**యు కనకుండు గాక!"

5) క్రియారూపములు:- 1) **శ్రోష్యతి.**

1) శ్రు-శ్రవణే-వినుట-భ్వాదిప్రకరణమ్-సకర్మకమ్-అనిట్, పరస్మైపదీ లృట్-ప్రథమపురుషైకవచనమ్-**శ్రోష్యతి**-శ్రోష్యతః-శ్రోష్యన్తి

6) అలంకారములు:- ఇందు 1) ఉపమా, 2) అర్థాన్తరన్యాసాలంకారములు చెప్పదగును.

అర్థాన్తరన్యాసాలంకారలక్షణమ్:-

కా॥ *వాక్యార్థాన్తరవిన్యాసో ముఖ్యతాత్పర్యసామ్యతః।*
జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసః యః సమర్పకతయా హితః॥ (37)

వక్రోక్తిజీవితము-తృతీయోన్మేషము ఈ కారిక వృత్తిసహాయముచే కూర్పబడినదని - 'బాలానన్దినీవ్యాఖ్యా' తెలిపినది. "ప్రధాన వస్తువుయొక్క తాత్పర్యముతో సామ్యము వలన, తత్సమర్థకముగ చేయబడిన మరియొక వాక్యార్థముయొక్క విన్యాసము 'అర్థాన్తరన్యాసము' గ తెలియదగినది.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ – ఇతీతి । ఇత్యేవమాఖ్యాతే సతి పవనతనయం హనూమన్తం మైథిలీవ సీతేవ సా మత్ప్రియా। ఉన్ముఖ్యుత్కణ్ఠ్యౌత్సుక్యే-నోచ్ఛ్వసితహృదయా వికసితచిత్తా సతీ త్వాం వీక్ష్య సమ్భావ్య సత్కృత్య చ । అస్మాద్భర్తృ మైత్రీజ్ఞాపనాత్పరం సర్వం శ్రోతవ్యమ్। అవహితాఽప్రమత్తా సతీ శ్రోష్యత్యేవ ॥ అత్ర సీతాహనుమదుపాఖ్యానాదస్యాః పాతివ్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసమ్పత్తిశ్చ వ్యజ్యతే । తద్గుణాస్తు రత్నాకరే । "బ్రహ్మచారీ బలీ ధీరో మాయావీ మానవర్జితః । ధీమానుదారో నిఃశఙ్కో వక్తా దూతః స్త్రియాం భవేత్ ॥" ఇతి। నను వార్తామాత్రశ్రవణాదస్యాః కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరముపన్యస్యతి––హే సౌమ్య సాధో! సీమన్తినీనాం వధూనామ్ । "నారీ సీమన్తినీ వధూః" ఇత్యమరః । సుహృదా సుహృన్ముఖేనోపనతః ప్రాప్తః సన్ । 'సుహృత్' పదం విప్రలమ్భశఙ్కానివారణార్థమ్ । కాన్తస్యోదన్తో వార్తా కాన్తోదన్తః । "వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్" ఇత్యమరః ॥ సఙ్గమాత్ కాన్తసమ్పర్కాత్కిఞ్చిదూనః, ఈషదూనస్తద్వదేవానన్దకారీత్యర్థః ॥ 96 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– భక్తియోగస్య కిం స్వరూపమిత్యాహ–– ఇత్యాఖ్యాత ఇతి। సౌమ్య సున్దర! పవనతనయే హనూమతి ఆఖ్యాతే రామవార్తాం కథితవతి సతి । ఉత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసిత -హృదయా పరమవిహితా శ్రోష్యతి । ఉన్ముఖీ సా మైథిలీ సీతేవ త్వాం జగన్నాథస్వరూపిణం దారుబ్రహ్మ వీక్ష్య సమ్భాష్య స్తుత్వా సఙ్కీర్త్య చ స్థితో జనోప్యేవమ్। ఇతి హేతోః సఙ్గమాద్ధేతోః సుహృదుపనతః సీమన్తినీనాం యువతీనాం కాన్తోదన్తః కాన్తస్య వార్తా । అస్మాద్భక్తియోగాత్కిఞ్చిదూన ఇతి సదృశ ఇత్యర్థః । యువతీనాం యథా యూని యూనాం చ యువతౌ యథేత్యుక్తత్వాత్ । తవ దర్శనం కీర్తనం చ త్వద్భక్తిరిత్యర్థః॥96॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథైతద్వచనానన్తరం తస్యాః ప్రవృత్తిమాహ––ఇత్యాఖ్యాత ఇత్యాది। ఇతి అనేన ప్రకారేణ నిజకర్ణరసాయనాయమానమన్నామసఙ్కీర్తనపురఃసరం కథిత ఇత్యర్థః । 'వానరోఽహం మహాభాగే దూతో రామస్య ధీమతః। రామనామాఙ్కితం చేదం పశ్య దేవ్యఙ్గులీయకమ్॥' ఇత్యాదివాదినమ్, పవనతనయం పైతృకబలావలేపతృణీకృత దుర్లఙ్ఘలఙ్కాదుర్గం స్వసమీపమాగతం హనూమన్తమ్ । మైథిలీత్యనేన, న కేవలం సీరధ్వజస్యైవ, కిన్తు మిథిలాభవానామతీతానామాగామినాం చ రాజర్షీణామతిపవిత్రేణ నిజచరిత్రేణ పావనీ అలఙ్కారభూతా చేతి ధ్వన్యతే । మైథిలీవ వీక్ష్యేత్యనేన, యథా దేవీ సీతా వాతాత్మజం హర్షవిస్మయస్నేహబహుమానవిశ్వాసోత్కణ్ఠాశబలితహృదయ -మవలోకితవతీ, తథా త్వాం మద్గేహినీతి వ్యజ్యతే । ఉపమానేన దుష్కరకార్యశక్తత్వమ్, మిత్రకార్యేష్వనిర్వేదః, బన్ధుజనానురాగః, విశుద్ధశాస్త్రోద్భాసితప్రతిభాప్రసరత్వమ్, విజితేన్ద్రియత్వం చ మేఘస్య, నిజచరిత్రనిష్కలఙ్కత్వమ్, మహాభిజనత్వమ్, స్త్రీరత్నత్వం చ నాయికాయాః ప్రకాశ్యతే । ఉన్ముఖీ ఉన్నమితవదనా । ఉత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా మద్వార్తాశ్రవణౌత్సుక్యవికసితహృదయా । ఉచ్ఛ్వసితం పూర్వసఙ్కోచవిరహాదుల్లసితమ్,

'సుగ్గీఅస్స వి హిఅఅం రాహవసుఙ్కఅపడిముఞ్చణాసన్తప్టమ్। అగణిఅదహముహదప్పం ణిబ్బూఢభరం వ తక్షణం ఊససిఅం॥' 'పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్యోచ్ఛ్వసితం మనః' ఇతివత్। సమ్భావ్య, 'కల్యాణీ బత గాథేయం లౌకికీ ప్రతిభాతి మే। ఏతి జీవన్తమానన్దో నరం వర్షశతాదపి॥' ఇత్యాదిభిః ప్రియవచనైరర్ఘ్యాదిభిశ్చ సమ్పూజ్య । సమ్భావ్య చైవేత్యేవకారేణ, తస్యా హర్షసమ్భ్రమేఽ ప్యుపచారావధానం ధ్వన్యతే। అస్మాత్ ఉక్తాద్వచనాత్। పరమ్ అనన్తరం వక్ష్యమాణం మదీయం సన్దేశమ్। అవహితా ఏకాగ్రచిత్తా। సౌమ్యేతి, శాన్తాత్మనస్తవ దర్శనే కో నామ నాద్రియత ఇతి వ్యజ్యతే। తస్యా అవధానమేవోపపాదయతి––సీమన్తినీనామ్ ఉత్తమాఙ్గనానామ్। కాన్తోపాన్తాత్ ప్రియతమసమీపాత్ । తత్సన్దేశాదివిశిష్టత్వేన, సుహృదుపగమః తదీయమిత్రాగమః, న పునః కాన్తమిత్రాగమమాత్రమ్, తస్యాదరమాత్రవిషయత్వాత్, 'సఙ్గమాత్కిఞ్చిదూనః' ఇతి వక్తుమయుక్తత్వాత్। సఙ్గమాత్ తదఙ్గసఙ్గాత్ కిఞ్చిదూనః ఈషదేవ హీనః। ఏవశబ్దోఽ ధ్యాహర్తవ్యః। తద్వచన శ్రవణేన శ్రోత్రస్య, తచ్చరితపరిజ్ఞానేన హృదయస్య చ సమాశ్వాసాత్, నయన రసనఘ్రాణ స్పర్శనానామేవ సుఖసంవిభాగాభావాదిత్యర్థః । అత్రోపమార్థాన్తరన్యాసశ్చాలఙ్కారః ॥ 96 ॥

శ్లో॥ తామాయుష్మన్! మమ చ వచనాదాత్మనశ్చోపకర్తుం
బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః।
అవ్యాపన్నః కుశలమబలే! పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః
పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ॥ 97

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– తామ్, ఆయుష్మన్!, మమ, చ, వచనాత్,+ఆత్మనః,+చ,+ఉపకర్తుమ్, బ్రూయాః, ఏవమ్, తవ, సహచరః, రామగిరి+ఆశ్రమస్థః। అవ్యాపన్నః, కుశలమ్, అబలే! పృచ్ఛతి, త్వామ్, వియుక్తః, పూర్వాభాష్యమ్, సులభ–విపదామ్, ప్రాణినామ్, ఏతత్+ఏవ॥

ప్రతిపదార్థము:– హే ఆయుష్మన్! – ఓ చిరంజీవీ! మేఘుడా!

మమ	= నాయొక్క,
వచనాత్ చ	= మాటవలన,
ఆత్మనః	= ఆత్మకు,
ఉపకర్తుమ్ చ	= ఉపకరించుటకొఱకును, (పరోపకారముచేసి ధన్యుడవగుటకొఱకు)
తామ్	= ఆ నా ప్రియతమనుగూర్చి,
ఏవమ్	= ఇట్లు,
బ్రూయాః	= పలుకుము,
హే అబలే!	= ఓ అబలా!,

తవ = నీయొక్క,
సహచరః = కాన్తుడు,
రామగిరి+ఆశ్రమ-స్థః= చిత్రకూటపర్వతమునందున్నవాడై,
అవ్యాపన్నః = క్షేమముగనున్నవాడై,
వియుక్తః = ఎడబాటుగలవాడై,
త్వామ్ = నీగుఱించి,
కుశలమ్ = క్షేమమును,
పృచ్ఛతి = అడుగుచున్నాడు.
సులభ-విపదామ్ = ఏమీ లేకుండగ ఆపదలపాలైన,
ప్రాణినామ్ = (ప్రణయ) జీవులకు,
ఏతత్+ఏవ = ఇదియే,
పూర్వాభాష్యమ్ = తొలుత పలుకవలసినది.

తాత్పర్యము:- ఓ చిరంజీవీ! మేఘుడా! నాయొక్క మాటవలన ఆత్మకు ఉపకరించుట కొఱకును, ఆ నా ప్రియతమనుగూర్చి ఇట్లు పలుకుము. "ఓ అబలా! నీయొక్క కాన్తుడు చిత్ర కూటపర్వతమునందున్నవాడై, క్షేమముగనున్నవాడై, ఎడబాటు గలవాడై, నీ గుఱించి క్షేమమును అడుగుచున్నాడు." ఏమీ లేకుండగ ఆపదలపాలైన (ప్రణయ) జీవులకు ఇదియే తొలుత పలుకవలసినది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

మమ-(ష.ఏ.), వచనాత్-(పం.ఏ.), చ-(అవ్య.), ఆత్మనః-(ష.ఏ.), ఉపకర్తుమ్-(కృత్తు), తామ్-(ద్వి.ప.), ఏవమ్-(అవ్య.), బ్రూయాః-(క్రియ), అబలే-(సం.ప్ర.ఏ.) తవ-(ష.ఏ.), సహచరః-(ప్ర.ఏ.), త్వామ్-(ద్వి.ఏ.), కుశలమ్-(ద్వి.ఏ.), ప్రచ్ఛతి-(క్రియ),సులభవిపదామ్-(ష.బ.), ప్రాణినామ్-(ష.బ.), ఏతత్-(ప్ర.ఏ.), ఏవ-(అవ్య.) పూర్వాభాష్యమ్-(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:-

అ) రామగిరేః ఆశ్రమాః, (ష.త.), తేషు, రామగిర్యాశ్రమేషు తిష్ఠతీతి (ఉపపద సమాసః) రామగిర్యాశ్రమస్థః.
ఆ) న వ్యాపన్నః 'అవ్యాపన్నః' - నఞ్ సమాసః.
ఇ) అవిద్యమానం బలం యస్యాః సా, తత్సమ్బుద్ధౌ, (నఞ్బహుబ్రీహి సమాసః).
ఈ) సులభా విపత్ యేషాం తే సులభవిపదః, తేషామ్,సులభవిపదామ్,(బహుబ్రీహిః)
ఉ) పూర్వం ఆ భాష్యమ్, పూర్వాభాష్యమ్, (సుప్సుపాసమాసః).

3) పాఠాంతరములు:-1) **ఆయుష్మన్ > ఆయుష్మాన్**, 2) ఆత్మనః > ఆత్మనా, 3) బ్రూయా ఏవమ్ > బ్రూయాదేవమ్, బ్రూయాదేకమ్, బ్రూయాహ్యేవం, 4) వియుక్తః > నియుక్తః, వియుక్తామ్. 5) పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ>

పూర్వాశాస్యం సులభవిపదామ్ ప్రాణినామేతదేవ, భూతానాం హి క్షయిషు కరణేష్వాద్య మాశ్వాస్యమేతత్ > భూతానాం హి సులభవిపదాం పూర్వమాభాష్యమేతత్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **ఏవమ్ –** అవ్యయకోశః (272)

1) *నిశ్చయాఙ్గీకార–ప్రకార–ప్రకృతపరామర్శోపదేశనిర్దేశ–ఇవార్థోక్తపరామర్శైవార్థేషు చాదిషు పఠితోఽయం నిపాతః (నిశ్చయే–అఙ్గీకారే–ప్రకారే–ప్రకృతపరామర్శే–ఉపదేశే–నిర్దేశే–ఇవార్థే–ఉక్త పరామర్శే–ఏవార్థే).*

*శ్లో॥ **ఏవం** వాదిని దేవర్షౌ–పార్శ్వే పితురధోముఖీ।*
లీలాకమలపత్త్రాణి–గణయామాస పార్వతీ॥

కుమారసమ్భవమ్–6.83 > మహేశ్వరుని యొక్క సన్దేశమును నివేదించుట > "అంగిరస మహర్షి **ఇట్లు** పలుకగా, పార్వతీదేవి, తండ్రికి ప్రక్కభాగమున సిగ్గుతో తలవంచుకొని నిలిచి, లీలాకమలపు రేకులను లెక్కపెట్టసాగెను".

ఈ శ్లోకమును ధ్వన్యాలోకకారుడైన శ్రీ ఆనందవర్ధనాచార్యుడు 'అర్థశక్త్యుద్భవ ధ్వని'కి ఉదాహరణగా ఇచ్చినాడు.

ఆ) **ఆయుష్మన్** > ఆయుష్మాన్ – 1) మనుస్మృతి.

శ్లో॥ ఆయుష్మాన్ భవ సౌమ్యేతి – వాచ్యో విప్రోఽభివాదనే।
అకారశ్చాస్య నామ్నోన్తే – వాద్యః పూర్వాక్షరః ప్లుతః॥ 2.125

"బ్రాహ్మణుడు తనకంటె పెద్దలకు నమస్కరిస్తున్నపుడు వారు 'ఆయుష్మాన్ భవ సౌమ్య' అని ఆశీర్వచనము నొసగాలి. నమస్కరించే వాని పేరుయొక్క చివర ఉండు అకారమును ప్లుతముగా ఉచ్చరించాలి."

"**ఆయుష్మాన్** భవ సౌమ్య విశ్వనాథశర్మా" అను విధముగా ఆశీర్వదించాలి.

2) "*యథాజ్ఞాపయత్యాయుష్మాన్ (రథవేగం నిరూప్య)* ***ఆయుష్మన్!*** *పశ్య పశ్య*" ఈ ప్రయోగము 'అభిజ్ఞానశాకున్తలము ప్రథమాంకము' న చూపబడినది.

ఇ) **సులభవిపదామ్**–ఇచట భగవత్పతఞ్జలికృత 'యోగదర్శనమ్'–2.15 వ సూత్రమును అనుసంధానము చేసికొనదగును.

సూత్రమ్:– *"పరిణామతాపసంస్కారదుఃఖైర్గుణవృత్త్యవిరోధాచ్చ దుఃఖమేవ సర్వం వివేకినః।"*

"పరిణామము,తాపము,సంస్కారము వీనివలన దుఃఖములతో సంబంధముండుట వలనను, సత్త్వరజస్తమోగుణముల వృత్తులైన సుఖదుఃఖమోహములు ఒకే కాలమున ఉండకూడదను విరోధము లేకపోవుట వలనను, వివేకవంతులకు సర్వమూ దుఃఖమే." – మరిన్ని వివరములకు 'బాలానందినీవ్యాఖ్యా' చూడదగును.

5) క్రియారూపములు:– 1) బ్రూయాః, 2) పృచ్ఛతి.

1) బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయాం వాచి–మాట్లాడుట–అ.ప్ర. –ద్వికర్మకమ్–అనిట్, ఉ.ప. పరస్మైపదీ–విధిలిజ్–మ.పు.ఏ.వ. – **బ్రూయాః**–బ్రూయాతమ్–బ్రూయాత.

2) ప్రచ్ఛ (ప్రచ్ఛ్) జ్ఞీప్సాయామ్–అడుగుట, తుదాదిప్రకరణమ్, ద్వికర్మకమ్,అనిట్,ప.ప. లట్–ప్రథమపురుషైకవచనమ్–**పృచ్ఛతి**–పృచ్ఛతః–పృచ్ఛన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– 'జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసో – వస్తు ప్రస్తుత్య కిఞ్చన।
తత్సాధనసమర్థస్య – న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః॥ సరస్వతీకణ్ఠాభరణమ్4.67

"ఒకానొక వస్తువును ప్రస్తుతించి, దానిని సమర్థించుటకు సమర్థమైన మఱియొక వస్తువును న్యాసము గావించిన యెడల, అది 'అర్థాన్తరన్యాసము'గా గ్రాహ్యము.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సమ్ప్రతి సన్దిశతి–తామితి। హే ఆయుష్మన్! ప్రశంసాయాం మతుప్, పరోపకారశ్లాఘ్యజీవితేత్యర్థః। మమ వచనం ప్రార్థనావచనం తస్మాచ్చాత్మనః స్వస్యోపకర్తుం చ పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితుమిత్యర్థః । ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి తస్యోపకారోఽతీత్యాదివత్సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయామాత్మన ఇతి షష్ఠీ న విరుధ్యతే। యథాహ భారవిః–"సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామ్" ఇతి । తథా శ్రీహర్షశ్చ––"సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుమ్ । న కుతూహలి కస్య మనశ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతుమ్ ॥" ఇతి । తథా చ "క్వచిత్క్వచిద్ద్వితీయాదర్శనాత్సర్వస్య తథా" ఇతి నాథవచనమనాథవచనమేవ । తాం ప్రియామేవం బ్రూయాత్, భవానితి శేషః । కిమిత్యాహ। హే అబలే! తవ సహచరో భర్తా రామగిరేశ్చిత్రకూటస్యాశ్రమేషు తిష్ఠతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః సన్నవ్యాపన్నః। న మృత ఇత్యర్థః। అమరణే హేతుమాహ––వియుక్తో వియోగం ప్రాప్తో దుఃఖీ సన్, త్వాం కుశలం పృచ్ఛతి। దుహ్యాదిత్వాత్పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వమ్। తథాహి సులభవిపదామయత్నసిద్ధవిపత్తీనాం ప్రాణినామేతదేవ కుశలమేవ పూర్వాభాష్యమే –తదేవ ప్రథమమవశ్యం ప్రష్టవ్యమ్ । "కృత్యాశ్చ" (పా. 3.3.171) ఇత్యావశ్యకార్థే ణ్యత్ప్రత్యయః ॥ 97 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– కస్తత్సన్దేశమిత్యాహ । తామాయుష్మన్నితి । హే ఆయుష్మన్ శిష్య! త్వమ్ । మమ చ వచనాత్ తవాత్మనః ఉపకర్తుం త్వాం వియుక్తాం త్వయ్యవిద్యమానాం తాం సరస్వతీం వక్ష్యమాణస్తుతివాచమ్ । దేవం శ్రీజగన్నాథం బ్రూయాః । హేతి పాదపూరణేఽద్భుతే వా । రామో నీలః । రామగిర్యాశ్రమస్థో నీలాద్రిదేవాలయస్థః। స జగన్నాథః। దారురూపిత్వాదచరోపి చేతనత్వాచ్చరః సన్ ఇహ ప్రాసాదప్రతిమాభఙ్గాదుపద్రవం వినా చోషితోఽబ్యాపన్నః। అబలే నిర్బలే జనే కుశలం పృచ్ఛతి దీనవాన్ధవత్వాత్। హి యత్। ప్రాణినాం భూతానాం క్షయిషు కరణేషు దేహేషు । ఏతదేవ స్తవనమాద్య మాసాద్యముపాదేయమ్ ॥ 97 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:–అథైవమభిముఖీకృతామవహితాం చ తాం ప్రతి వచనప్రకారమాహ–– తామాయుష్మన్నిత్యాది। తాం యైవం శ్రవణాయావహితా, తామ్। ఆయుష్మన్నితి, ఈదృశ దుఃఖసాగరమగ్నజనపరిత్రాణాత్ భవత ఏవ సఫలతయా ప్రశస్తమాయురితి ద్యోత్యతే। ప్రశంసాయాం మతుప్। మమ వచనాచ్చ మదీయవచనత్వేన చేత్యర్థః। ఈదృశపరమోపకార కారిణః। ఆత్మనశ్చ ఆత్మశబ్దేన మేఘః పరామృశ్యతే, భవతశ్చేత్యర్థః। వచనాదిత్యనుషజ్యతే। ఏవం అనన్తరవక్ష్యమాణప్రకారేణ। అత్ర చ 'తవ సహచరః' ఇత్యారభ్య 'మన్ముఖేనేదమాహ' ఇత్యన్తస్య మేఘవచనత్వాత్, 'శ్యామాసు' ఇత్యాదేశ్చ యక్షవచనత్వాత్ 'పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వమ్' ఇతి న్యాయాత్ అర్థానురోధేన ఆత్మనో వచనాచ్చ మమ వచనత్వాచ్చేతి క్రమో జ్ఞేయః। అర్థవివక్షయా తు న క్రమభఙ్గదోషప్రసఙ్గః। తవ సహచరః న పతిమాత్రమ్, నాపి ప్రియమాత్రమ్, అపి తు చక్రవాకవత్పృథక్ సఞ్చరితుమప్యశిక్షితః। రామగిర్యా శ్రమస్థః రామగిరిసంజ్ఞకగిరివిశేషగతాశ్రమవర్తీ। సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థ ఇతి, అఘటమానసఙ్ఘటనదుర్లలితే విధివిలసితే విరోధిని క ఉపాలభ్యతామితి భావః। అవ్యాపన్నః త్వద్దర్శనాశాపాశనిగలితజీవితతయా కథమప్యేతావతో దివసాన్ జీవన్నేవ, న తు తత్ప్రాణిత విషయా చిన్తా త్వయా కర్తవ్యేత్యాశయః। కుశలం జీవితసన్ధారణరూపం మఙ్గలమ్, త్వజ్జీవితాయత్తత్వాత్ తదీయజీవితధారణప్రయోజనస్య। అబలే ఇతి, ఏతావత్యేవ తస్య చిన్తా––త్వం ప్రకృతిపేలవా విశేషతో విరహాధిభిః కృశతరీకృతా, అతస్త్వామ్ అపి నామ శాపావసానే జీవన్తీం సమ్భావయేయమ్––ఇతి ద్యోత్యతే। వియుక్తమితి, అవశ్యప్రష్టవ్యత్వే హేతుః, సులభకుశలేతరత్వాదవస్థాయాః। అపి సువాసిని! నిష్ప్రత్యూహానియమాసి? అపి నిరాపదో భవనముపవనతరవః పరిష్క్రియన్తే ? అపి కుశలీ పరిజనో వశే వర్తతే? అపి సురక్షితం కోశగృహమ్? ఇత్యాదీనాం ప్రష్టవ్యాన్తరాణాం బహూనాం విద్యమానత్వేఽపి కిమాదౌ జీవితప్రశ్న ఏవ క్రియత ఇతి చేత్తత్రాహ ––పూర్వాశాస్యమితి। ప్రథమప్రార్థ్యమ్, ప్రార్థ్యత్వాదిష్టవిషయే ప్రష్టవ్యత్వమపి తస్య సిధ్యతి।సులభవిపదామ్ అచిన్తితోపనమద్విరహాది దుఃఖోత్థాతనిర్వృతీనామిత్యర్థః। తదపి తావ త్సృహ్యతే, యది పునః సమాగమే నిశ్చయః, సోఽపి నేత్యాహ––ప్రాణినామితి। ఛత్రచ్ఛత్రిణో రివాత్యన్తవివిక్తతయా వర్తమానయో ర్దేహదేహినోరవిశ్లేషేణావస్థితేర్దుఃఖధారత్వాత్ ప్రాణానాం వారుణీమదరత్నవరతరుణీ భ్రూలతావిభ్రమానుకారితయా తద్వతాం కా పునః సమాగమ ప్రత్యాశేతి భావః। ఏతదేవ స్వజీవితమేవ, సతి హి కుడ్యే చిత్రకర్మసౌకర్యమితి భావః। అత్ర శృఙ్గారప్రసఙ్గే శాన్తరసవిభావస్యోపాదానం ప్రతికూలమితి రసదోషో నాశఙ్కనీయః నాయకవచనాత్ భావాత్, నాయికాజీవితదర్శనాభ్యుదయముదితహృదయస్య మేఘస్య తదాశ్వాసన ఏవ తాత్పర్యాత్। న చాత్ర సులభవిపత్త్వమాత్రం ప్రతిపాదితమ్, అపి తు వివిధభోగ నిదానతయా కుశలమేవాశాస్యం ప్రకాశితమితి న నిర్వేదప్రస్తావః। అర్థాన్తరన్యాసోఽ లఙ్కారః ॥ 97 ॥

శ్లో॥ అఙ్గేనాఙ్గం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సాస్రేణాశ్రుద్రుతమవిరతోత్కణ్ఠముత్కణ్ఠితేన।
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సఙ్కల్పైస్తైర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః॥ 98

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- అఙ్గేన, అఙ్గమ్, ప్రతను, తనునా, గాఢతప్తేన, తప్తమ్, సాస్రేణ,+అశ్రు-ద్రుతమ్, అవిరత+ఉత్కణ్ఠమ్, ఉత్కణ్ఠితేన। ఉష్ణ+ఉచ్ఛ్వాసమ్, సమధికతర+ఉచ్ఛ్వాసినా, దూర-వర్తీ, సఙ్కల్పైః,+తైః,+విశతి, విధినా, వైరిణా, రుద్ధ-మార్గః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే అబలే! - ఓ యబలా!

వైరిణా	=	విరోధియైన,
విధినా	=	దైవముచే,
రుద్ధమార్గః	=	అడ్డగింపబడిన మార్గముగలవాడును,
దూరవర్తీ	=	దూరమునందున్నవాడు;
తనునా	=	కృశించినదియు,
గాఢతప్తేన	=	అత్యన్తసంతాపము గలదియు,
సాస్రేణ	=	కన్నీటితో గూడుకొన్నదియు,
ఉత్కణ్ఠితేన	=	ఉత్సుకత గలదియు,
సమధికతర+ఉచ్ఛ్వాసినా	=	దీర్ఘనిశ్శ్వాసములు గలదియునగు,
అఙ్గేన	=	శరీరముతో,
ప్రతను	=	కృశించినదియు,
తప్తమ్	=	తాపమొందినదియు,
అశ్రుద్రుతమ్	=	కన్నీరు కార్చునదియు,
అవిరతోత్కణ్ఠమ్	=	మిక్కిలి ఆతురత కలదియు,
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమ్	=	వేడి నిట్టూర్పులు గలదియు అగు,
అంగమ్	=	నీ శరమును,
తైః సంకల్పైః	=	ఆ యాసంకల్పములచే,
విశతి	=	చేరుచున్నాడు.

తాత్పర్యము:- ఓ అబలా! విరోధియైన దైవముచే అడ్డగింపబడిన మార్గము గలవాడు, దూరమునందున్నవాడు > కృశించినదియు, అత్యన్తసన్తాపము గలదియు, కన్నీటితో గూడు కొన్నదియు, ఉత్సుకత గలదియు, దీర్ఘనిశ్శ్వాసములు గలదియునునగు శరీరముతో > కృశించినదియు, తాపమొందినదియు, కన్నీరు కార్చునదియు, మిక్కిలి ఆతురత కలదియు, వేడి నిట్టూర్పులు గలదియగు (నీ) శరీరమును > ఆయా సంకల్పములచే, చేరుచున్నాడు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు: -

వైరిణా, విధినా-(తృ.ఏ.), రుద్ధమార్గః, దూరవర్తీ-(ప్ర.ఏ.), తనునా, గాఢ తప్తేన, సాస్రేణ, ఉత్కణ్ఠితేన, సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా, అఙ్గేన-(తృ.ఏ.), ప్రతను, తప్తమ్, అశ్రుద్రుతమ్, ఆవిరతోత్కణ్ఠమ్, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమ్, అఙ్గమ్-(ద్వి.ఏ.), తవ-(ష.ఏ.), తైః, సఙ్కల్పైః-(తృ.బ.), విశతి-(క్రియ).

2) సమాసములు: -

అ) గాఢం తప్తం, తేన (సుప్సుపాసమాసః), గాఢతప్తేన.

ఆ) అస్రేణ సహితం సాస్రం, తేన (తుల్యయోగబహువ్రీహిః), సాస్రేణ.

ఇ) అస్రైః ద్రుతమ్, అస్రద్రుతమ్ (తృ.త.), తత్-అశ్రుద్రుతమ్ (పాఠాన్తరము) "అశ్రునేత్రామ్బు రోదనం చాస్రమస్రు చే" త్యమరః.

ఈ) అవిరతా ఉత్కణ్ఠా యస్య తత్ (బహువ్రీహిః) అవిరతోత్కణ్ఠమ్.

ఉ) ఉష్ణ ఉచ్ఛ్వాసో యస్య తత్ (బహువ్రీహిః), ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమ్.

ఊ) సమధికతరమ్ ఉచ్ఛ్వసతీతి సమధికతరోచ్ఛ్వాసి, తేన, సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా, (సహసుపా సమాసః).

ఋ) దూరే వర్తతే తచ్ఛీల ఇతి, దూరవర్తీ, (ఉపపదసమాసః).

ౠ) రుద్ధో మార్గో యస్య సః, రుద్ధమార్గః, (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు: - 1) ప్రతను>సుతను, తను చ, 2) అశ్రుద్రుతం>అస్రద్రుతమ్, అశ్రుద్రవం, అస్రద్రవమ్, 3) తైః>తే, 4) ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమ్>దీర్ఘోచ్ఛ్వాసమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు: -

మహాకవి శ్రీకాళిదాసు వియోగంలో సంయోగాన్ని అత్యన్తరమణీయంగా పొందుపరచిన శ్లోకమిది. **సంయోగంలో అంతా మఋపే.**

5) క్రియారూపములు: - విశతి

విశ (విశ్) ప్రవేశేన-ప్రవేశించుట-తుదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, ప.ప. లట్- ప్రథమపురుషైకవచనమ్-**విశతి**-విశతః-విశన్తి.

6) అలంకారములు: - ఇందు నాయికానాయకుల సమదశను వర్ణించుటచే 'సమాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును. *లక్షణమ్:-* కావ్యప్రకాశః *10.46* - *బాలానందినీవ్యాఖ్య.*

కా॥ ***సమం*** *యోగ్యతయా యోగో యది సమ్భావితః క్వచిత్।*

వృ॥ *ఇదమనయోః శ్లాఘ్యమితి యోగ్యతయా సంబన్ధస్య నియత విషయ మధ్యవసానం చేత్తదా సమం తత్। సద్యోగే అసద్యోగే చ।*

'ఎక్కడైనా రెండింటియోగం యోగ్యమైనదిగా ఊహించబడినట్లయితే సమాలంకారము.'

ఈ రెండింటికీ 'ఇది శ్లాఘనీయంగా ఉంది' అని సంబంధాన్ని యోగ్యమైన దానినిగా నిశ్చయపూర్వకంగా తెలపడం ఉన్నట్లయితే సమాలంకారము. ఇది సద్యోగంలోను, అసద్యోగంలోను ఉంటుంది.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– అఙ్గేనేతి । కిఞ్చ, దూరవర్తీ దూరస్థః, న చాగన్తుం శక్యత ఇత్యాహ–– వైరిణా విరోధినా విధినా దైవేన రుద్ధమార్గః ప్రతిబద్ధవర్త్మా స తే సహచరః తనునా కృశేన గాఢతప్తేనాత్యన్తసన్తప్తేన సాస్రేణ సాశ్రుణా । ఉత్కణ్ఠా వేదనాస్య జాతోత్కణ్ఠితస్తే –నోత్కణ్ఠితేన । "తదస్య సఞ్జాతమ్–" (పా. 5. 2. 36) ఇత్యాదినేతచ్ప్రత్యయః । ఉత్కణ్ఠతేర్వా కర్తరి క్తః। సమధికతరమధికముచ్ఛ్వసితీతి సమధికతరోచ్ఛ్వాసితేన, దీర్ఘనిఃశ్వసితేనేత్యర్థః । తాచ్ఛీల్యే ణినిః । అఙ్గేన స్వశరీరేణ ప్రతను కృశం తప్తం వియోగదుఃఖేన సన్తప్తమ్ । అశ్రుద్రుతమశ్రుక్లిన్నమ్ । అశ్రు నేత్రామ్బు । "రోదనం చాస్రమశ్రు చ" ఇత్యమరః । అవిరతోత్కణ్ఠమవిచ్ఛిన్నవేదనముష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రనిఃశ్వాసమ్ । "తిగ్మం తీవ్రం ఖరం తీక్ష్ణం చణ్డముష్ణం సమం స్మృతమ్" ఇతి హలాయుధః । అఙ్గం త్వదీయం శరీరం తైః స్వసంవేద్యైః సఙ్కల్పైర్మనోరథైర్విశతి, ఏకీభవతీత్యర్థః । అత్ర సమరాగిత్వద్యోతనాయ నాయకేన నాయికాయాః సమానావస్థత్వముక్తమ్ ॥ 98 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– అఙ్గేనాఙ్గమితి । తవ దర్శనం కీర్తనం చ భక్తిరిత్యుక్తమ్ । దర్శనా న్ముక్తిః కాకస్య ప్రసిద్ధా । కీర్తనాదిదానీం ముక్తిరిత్యుచ్యతే । హే శ్రీకృష్ణ! దూరవర్తీజనః పురుషోత్తమక్షేత్రాద్దూరదేశే జన్మదానాద్వైరిణా విధినా దైవేన రుద్ధమార్గః ఆగన్తుమశక్నువన్ కేవలం కీర్తనాదికం కుర్వన్ త్వద్దర్శనసఙ్కల్పైః స్వకీయేనాఙ్గేన తే తవాఙ్గే విశతి । ప్రారబ్ధదేహపాతానన్తరం త్వదఙ్గే లీయత ఇత్యర్థః । తవాఙ్గం కిమ్భూతమ్ । స్వాఙ్గేన కిమ్భూతేన। పరస్పరాఽప్రాప్తిదుఃఖేన సుతనుసు కృశమ్ । గాఢతాపేన తప్తమ్ । తాపోత్కర్షాద –స్రేణ ద్రవీభూతమ్।అవిరతోత్కణ్ఠమ్। దీర్ఘః ఉత్కృష్టః శ్వాసో యస్య। ప్రారబ్ధకర్మణామన్యథా –కరణస్యాయుక్తత్వాన్మద్భక్తస్యాప్యేతాదృగ్ దుఃఖమితి భక్తే స్వాభిమానాత్స్వాఙ్గసదృశమ్। త్వద్దర్శనోత్సుక్యేన దైవేన త్వద్దర్శనవిఘాతాచ్చ భక్తస్యాప్యఙ్గేన తనునా ఉష్ణేన క్రన్దనాత్ సాస్రేణ ఉత్కణ్ఠితేన । సమధికతరం యథా స్యాత్తథా ఉచ్ఛ్వాసశీలేన ॥ 98 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:–అథ కుశలప్రశ్నావధృతతదీయజీవితావస్థాపితస్వజీవితస్య తద్విషయాం ప్రవృత్తిమాహ––అఙ్గేనాఙ్గమిత్యాది। చకారః కుశలప్రశ్నసముచ్చయార్థః । తను కృశమ్। తనునా కృశేన । గాఢతప్తేన అతిశయజ్వరితేన । తప్తం జ్వరితమ్ । సాస్రేణ సబాష్పేణ। ఆస్రద్రుతమ్ అశ్రురూపేణ విలీనమ్ । అవిరతోత్కణ్ఠమ్ అవిచ్ఛిన్నదర్శనౌత్సుక్యమ్ । ఉత్కణ్ఠితేన సఞ్జాతరణరణికేన । ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమ్ అన్తస్తాపక్వథితోద్భూతశ్వాసమ్ । సమధిక తరోచ్ఛాసినా ఆయతతరముచ్ఛ్వసితుం శీలం యస్య తేన । దూరవర్తీ విప్రకృష్టే దేశే వసన్ । సఙ్కల్పైః మనోరథైః । తే ఏవం మమ ప్రియతమామాశ్లిష్యామీతి తద్భావభావనోప –పాదితాయాస్తవేత్యర్థః । విశతి తృష్ణాతిశయేనైక్యమభిలషన్ననుప్రవిశతి । విధినా దైవేనేతి,

తస్యాలక్ష్యత్వం ప్రకాశయతి। వైరిణా అకారణద్వేషదారుణేనేతి, నిష్కారుణ్యే తస్మిన్నసూయా వ్యజ్యతే । రుద్ధమార్గః నివారితత్వదుపగమనమార్గః, శాపార్గలయేతి శేషః । అతో గత్యన్తరాభావాత్సఙ్కల్పైరేవ త్వదఙ్గమనఙ్గపరవశో నిజాఙ్గేన సుదృఢమాలిఙ్గతి చేత్యర్థః । తను తనునేత్యాదిభిరుభయానురాగసాచివ్యేన పరాం కాష్ఠామధితిష్ఠన్ రసో ధ్వన్యతే । అత్ర శ్లోకే 'తను తనునా' ఇతి సాధారణ్యేన, 'గాఢతప్తేన' 'సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా' ఇతి దుఃఖాధిక్యస్య తృతీయాన్తస్వాఙ్గగతత్వేన 'అస్రద్రుతమ్, 'అవిరతోత్కణ్ఠమ్' ఇతి ద్వితీయాన్త ప్రియతమాఙ్గతత్వేన అనియమప్రతిపాదనమ్ ఉభయత్రాపి విరహవిధురతాసామ్యసం సూచనాయేతి మన్తవ్యమ్ । అతశ్చ నిరతిశయాన్యోన్యానురాగవ్యఞ్జనపరత్వాత్తథోక్తేః ప్రక్రమానిర్వాహశఙ్కాయా నావసరః । యథాసఙ్ఖ్యమలఙ్కారః ॥ 98 ॥

శ్లో॥ శబ్దాఖ్యేయం యదపి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తాత్
కర్ణే లోలః కథయితుమభూదాననస్పర్శలోభాత్।
సోఽతిక్రాన్తః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యామదృశ్య
స్త్వాముత్కణ్ఠావిరచితపదం మన్ముఖేనేదమాహ॥ 99

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- శబ్ద+ఆఖ్యేయమ్, యత్,+అపి, కిల, తే, యః, సఖీనామ్, పురస్తాత్,
కర్ణే, లోలః, కథయితుమ్, అభూత్, ఆనన-స్పర్శ-లోభాత్।
సః, అతిక్రాన్తః, శ్రవణ-విషయమ్, లోచనాభ్యామ్, అదృశ్యః,
త్వామ్, ఉత్కణ్ఠా-విరచిత-పదమ్, యత్,+ముఖేన, ఇదమ్ ఆహ॥

ప్రతిపదార్థము:- హే అబలే! - ఓ కృశాంగీ!

యః	= ఏ నీ భర్త,
తే	= నీయొక్క
పురస్తాత్	= ఎదుట,
శబ్దాఖ్యేయమ్	= శబ్దముచే తెలియజేయబడిన,
యత్ అపి	= ఏ విషయమునైనను,
ఆనన-స్పర్శ-లోభాత్	= మోము చుంబించు అపేక్షవలన,
కర్ణే	= చెవియందు,
కథయితుమ్	= చెప్పుటకు,
లోలః	= ఆసక్తి గలవాడుగా,
అభూత్	= ఆయెనో,
శ్రవణ-విషయమ్	= కర్ణపథమును,
అతిక్రాన్తః	= అతిక్రమించినవాడును,
లోచనాభ్యామ్	= కన్నులచే,
అదృశ్యః	= చూడదగనివాడునగు,

సః కిల = ఆ నీ కాన్తుడే సుమా!,
ఉత్కణ్ఠావిరచితపదమ్ = ఉత్కణ్ఠతతో కూర్పబడినపదములుగల,
ఇదమ్ = ఈ సన్దేశమును,
మత్+ముఖేన = నా మోము ద్వారా,
త్వామ్ = నిన్నుగూర్చి,
ఆహ = పలికెను.

తాత్పర్యము:- ఓ కృశాంగీ! ఏ నీ భర్త నీ యొక్క చెలికత్తెల యొక్క ఎదుట శబ్దముచే తెలియజేయబడిన ఏ విషయమునైనను మోము చుంబించు అపేక్షవలన చెవియందు చెప్పుటకు ఆసక్తి గలవాడుగా ఆయెనో, కర్ణపథమును అతిక్రమించినవాడును, కన్నులచే చూడదగనివాడు ఆ నీ కాన్తుడే సుమా! ఉత్కణ్ఠతతో కూర్పబడిన పదములుగల ఈ సన్దేశమును నా మోము ద్వారా నిన్ను గూర్చి పలికెను.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

యః-(ప్ర.ఏ.), తే-(ష.ఏ.), సఖీనామ్-(ష.బ.), పురస్తాత్-(అవ్య.), శబ్దాఖ్యేయమ్-(ద్వి.ఏ.), యత్-(ప్ర.ఏ.), అపి-(అవ్య.), ఆననస్పర్శలోభాత్-(పం.ఏ.), కర్ణే-(స.ఏ.), కథయితుమ్-(కృత్తు), లోలః-(ప్ర.ఏ.), అభూత్-(క్రియ), శ్రవణవిషయమ్-(ద్వి.ఏ.), అతిక్రాన్తః-(ప్ర.ఏ.), లోచనాభ్యామ్-(తృ.ద్వి.), అదృశ్యః-(ప్ర.ఏ.), సః-(ప్ర.ఏ.), కిల-(అవ్య.), ఉత్కణ్ఠవిరచితపదమ్-(ద్వి.ఏ.), ఇదమ్-(ద్వి.ఏ.), మన్ముఖేన-(తృ.ఏ.), త్వామ్-(ద్వి.ఏ.), ఆహ-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) శబ్దేన ఆఖ్యేయమ్, (తృ.త.) శబ్దాఖ్యేయమ్.
ఆ) ఆననస్య స్పర్శః(ష.త.)ఆననస్పర్శః,ఆననస్పర్శే లోభాత్, (స.త.), ఆననస్పర్శలోభాత్
ఇ) శ్రవణయోః విషయః (ష.త.), శ్రవణవిషయః, తమ్, శ్రవణవిషయమ్.
ఈ) ఉత్కణ్ఠా విరచితాని పదాని యస్య, తత్ (బహువ్రీహిః) ఉత్కణ్ఠావిరచితపదమ్.
ఉ) మమ ముఖం మన్ముఖం, (ష.త.), తేన, మన్ముఖేన.

3) పాఠాంతరములు:-1) తే>తత్>యః, 2) అభూత్>అగాత్, 3) లోచనాభ్యాం> లోచనానామ్, 4) అదృశ్యః>అగమ్యః, అదృష్టః, 5) విరచిత>విరహిత, 6) మన్ముఖేన > సమ్ముఖేన.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **లోలః -** 1) లోడతీతి । లుడ్ విలోడనే + అచ్, డలయోరైక్యమ్।

2) శ్లో॥ *"లోలభం లోలుభం లోలం లాలసం లమ్పటం విదుః॥"*

3) Hankering after, addicted to, louging for.

4) శ్లో॥ *"**లోలం** చపలం చటులం ప్రచలం తరలం పరిప్లవమధీరమ్।*
పారిప్లవం చ ధీరాశ్చలాచలం చఞ్చలం చ కథయన్తి॥ - హ.కో.695

5) శ్లో॥ *నిశాన్త నారీ పరిధాన ధూనన–స్ఫుటాగసాప్యూరుషు* **లోల** *చక్షుషః।*
ప్రియేణ తస్యా నపరాధబాధితాః ప్రకమ్పనేనానుచ కమ్పిరే సురాః॥ 1.61

మాఘకావ్యము – ఈ శ్లోకమును ఇచటను, 97వ శ్లోక వివరణయందు ‘సులభ విపదామ్’ అనుచోటను అనుసన్ధానము చేసుకొనదగును.

“వాయుదేవుడు ఇంటియందలి కాంతలు కట్టుచీరల కదలించుటచేత ఏర్పడిన తప్పిదము గలవాడైనను, ఆ కాంతల తొడలయందాసగొనిన చూపుగలవాడు గనుకనే ఆ రావణునకు ఇష్టమైన పని గనుక వానిని దండింపలేదు. అది చూచి తప్పులేక దండితులైన యితర దేవతలు కొంచెము ఊరటపొందిరి.”

ఆ) **ఉత్కణ్ఠా >**

శ్లో॥ యాస్యత్యద్య శకున్తలేతి హృదయం సంస్పృష్టముత్కణ్ఠయా
కణ్ఠః స్తమ్భితబాష్పవృత్తికలుషశ్చిన్తాజడం దర్శనమ్।
వైక్లబ్యం మమ తావదీదృశమహో స్నేహాదరణ్యౌకసః
పీడ్యన్తే గృహిణః కథం ను తనయావిశ్లేషదుఃఖైర్నవైః॥ –అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్–4.5

కావ్యములందు నాటకము రమ్యము. నాటకములందు అభిజ్ఞానశాకున్తలము. అందునను చతుర్థాంకము. అందున్ను శ్లోకచతుష్టయము కడు రమ్యము. ఇందలి ప్రతిశ్లోకము, ప్రతివాక్యము కరుణరసస్ఫోరకము. శకున్తలను కణ్వుడు అత్తవారింటికి పంపునపుడు చెప్పిన శ్లోక చతుష్టయమున ప్రథమశ్లోకమిది.

“నేడు శకున్తల వెళ్ళుచున్నది అని తోచిన వెంటనే నా హృదయము ఉత్కణ్ఠచే బెంగబడినది. కంఠస్వరము ఆపుకొనబడిన కన్నీటి ప్రసారముచే గద్గదిక పడినది. చూపు చిన్తచే స్తంభించినది. అరణ్యమే నివాసముగాగల నాకే పెంచిన మమతా మాత్రముచేతనే ఇట్టి కలవరము కలుగుచుండగా, పుత్రికలను కని, పెంచి, పెద్దజేసిన గృహస్థులు, అయ్యో తమ పుత్రికలు పతి గృహంబులకు బయలుదేరినపుడు ఆ నూతన వియోగముచే ఎంత పీడింపబడుదురో కదా!.” ఇందు అర్థాన్తరసంక్రమిత వాచ్యధ్వని’ > ‘మమ’ అనుచోట కలదు.

2) Longing, or mental disquietude or pain. Now he describes in four slokas the four ways in which persons in separation or those who have not attained union divest their longing viz. 1) Looking at things similar, 2) Drawing a likeness of, 3) Obtaining in a dream the sight of, 4) and Touching things touched by the beloved person - *Kale.*

3) *శ్లో॥ రాత్రౌ వారిభరాలసామ్బుదరవోద్విగ్నేన జాతాశ్రుణా*
పాన్థేనాత్మవియోగదుఃఖపిశునం గీతం తథోత్కణ్ఠయా।
ఆస్థాం జీవితహారిణః ప్రవసనాలాపస్య సఙ్కీర్తనం
మానస్యాపి జలాఞ్జలిస్సరభసం లోకేన దత్తో యథా॥

అమరుకావ్యమ్ (46)-ప్రవాస విప్రలమ్భశృంగారమునకుదాహరణమిది. వివరములకు 'అమరుశతకము'ను చూడగలరు. (మనసిజవ్యాఖ్య) సాధనగ్రన్థమండలి

5) క్రియారూపములు:- 1) **అభూత్,** 2) **ఆహ.**

1) భూ-సత్తాయామ్-ఉండుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ. లుఙ్-ప్రథమపురుషైకవచనమ్-**అభూత్**-అభూతామ్-అభూవన్.

2) బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయామ్ వాచి, మాట్లాడుట, అదాదిప్రకరణమ్, ద్వికర్మకమ్, పరస్మైపదీ-లట్ రూపములు> బ్రవీతి/**ఆహ**-బ్రూతః/ఆహతుః-బ్రువన్తి/ఆహుః.
బ్రవీషి/అత్థ-బ్రూథః/ఆహథుః-బ్రూథ.
బ్రవీమి-బ్రూవః - బ్రూమః.

ఈ ధాతువుయొక్క మిగిలిన లకారములందలి ప్రథమపురుషైకవచనములు దిగువన ఇవ్వబడినవి.

లట్-బ్రవీతి/ఆహ, లిట్-ఉవాచ, లుట్-వక్తా, లృట్-వక్ష్యతి, లోట్-బ్రవీతు/బ్రూతాత్, లఙ్-అబ్రవీత్,విధిలిఙ్-బ్రూయాత్, ఆ.లిఙ్-ఉచ్యాత్, లుఙ్-అవోచత్, లృఙ్-అవక్ష్యత్

6) అలంకారములు:- శ్లోకమున విరోధాలంకారమున్నది.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- సమ్ప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తౌతి - శబ్దాఖ్యేయమితి। హే అబలే! యస్తే ప్రియః సఖీనాం పురస్తాదగ్ర ఆననస్పర్శే త్వన్ముఖసమ్పర్కే లోభాద్గార్ధ్యాత్। అధరపానలోభాదిత్యర్థః। శబ్దాఖ్యేయం శబ్దేన రవేణాఖ్యేయముచ్చైర్వాచ్యమపి యత్తత్। వచనమపీతి శేషః। కర్ణే కథయితుం లోలో లాలసోఽభూత్కిల। "లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లమ్పటోఽపి చ" ఇతి యాదవః। శ్రవణవిషయం కర్ణపథమతిక్రాన్తః। తథా లోచనాభ్యామదృష్టః। అతిదూరత్వాద్ద్రష్టుం శ్రోతుం చ న శక్య ఇతి భావః। స తే ప్రియః। త్వాముత్కణ్ఠయా విరచితాని పదాని సుప్తిఙన్తశబ్దా వాక్యాని వా యస్య తత్తథోక్తమ్। "పదం శబ్దే చ వాక్యే చ" ఇతి విశ్వః। ఇదం వక్ష్యమాణం "శ్యామాస్వఙ్గమ్" ఇత్యాదికం మన్ముఖేనాహ - మన్ముఖేన స ఏవ బ్రూత ఇత్యర్థః॥ 99॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- శబ్దాఖ్యేయమితి। హే శ్రీజగన్నాథః!। కిల ప్రసిద్ధౌ। తే తవ శబ్దాఖ్యేయం యద్రూపమితిశేషః। యః సఖీనాం గోపీనాం పురస్తాదాననస్పర్శలోభాత్ కర్ణే కథయితుం లోలః, సతృష్ణోఽభూత్। కృష్ణావతార ఇత్యర్థః। స శ్రీకృష్ణః అన్తర్యామితయా శ్రవణవిషయమతిక్రాన్తః। దూరస్థో హి శ్రూయతే। అన్తరత్వాత్ లోచనాభ్యామదృశ్యః। ఉత్కణ్ఠావిరచితపదం యథా స్యాత్తథా మన్ముఖేన త్వామిదం వేదాన్తాఖ్యేయం బ్రహ్మాహ। త్వం శ్రీజగన్నాథ ఏవ వేదాన్తోక్తం బ్రహ్మేతి కృష్ణస్త్వమేవ, త్వామేవ కథయామి। న తు మమ తాదృశీశక్తిరస్తీత్యర్థః॥ 99॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:- అథైవం దృఢతరదత్తకణ్ఠగ్రహస్త్వామేవం సన్దిశతీత్యాహ--శబ్దాఖ్యేయ మిత్యాది - శబ్దేన ప్రకాశమేవ కథయితుం యోగ్యమ్। శబ్ద ఏవాభిధేయం యస్య, తత్

నిరర్థకమితి కేచిత్ । యదపి యద్యపి । కిలేతి వార్తాయామ్, మయాపి సఖ్యుః స¦ ల్లాపేష్వధిగతమ్, న త్వనుభూతమితి భావః । 'వార్తాసమ్భావ్యయోః కిల' ఇతి వైజయన్తీ। సఖీనాం పురస్తాదితి, నిర్వ్యన్త్రణముఖస్పర్శానౌచిత్యహేతుః । కర్ణే కథయితుమ్ । లోలః తృష్ణాతరలః । లోల ఇత్యనేన చపలోఽయమితి తాసాం బుద్ధ్యున్మేషమప్యనవేక్ష్యేతి ధ్వన్యతే। అభూదితి, అహో తత్ పురావృత్తత్వేనేదానీం కథాశేషం వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే । ఆననస్పర్శలోభాత్ క్షణమాత్రం స్పర్శనాభావం సోఢుమధీరతయా। సః తాదృశానురాగ నిగలితః । అతిక్రాన్తః అతిలఙ్ఘితవాన్ । శ్రవణవిషయం కర్ణాభ్యాం వృత్తాన్తాకర్ణనగోచరమపి, అతిదూరవర్తిత్వాత్ । లోచనాభ్యామదృష్టః తథాత్వే నయనాభ్యాం దర్శనస్య కా వార్తాపి। త్వాం తాదృశీం భవతీమ్ । ఉత్కణ్ఠావిరచితపదమ్ ఔత్సుక్యేన వివిధగ్రథితశబ్దమ్ । మన్ముఖేన మద్రూపేణ స్వేన ముఖేన, మమ తస్య చాభేదాత్, అథ వా మదీయేన ముఖేన । ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమ్ । ఆహ బ్రూతే । అత్ర విరూపసఙ్ఘటనాత్మకం విషమం విరోధో వాలఙ్కారః ॥ 99 ॥

శ్లో॥ శ్యామాస్వఙ్గం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్।
ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్
హన్తైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి! సాదృశ్యమస్తి॥ **100**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- శ్యామాసు,+అఙ్గమ్, చకిత-హరిణీ-ప్రేక్షణే, దృష్టి-పాతమ్, వక్త్ర-ఛాయామ్, శశిని, శిఖినామ్, బర్హ-భారేషు, కేశాన్। ఉత్పశ్యామి, ప్రతనుషు, నదీ-వీచిషు, భ్రూ-విలాసాన్, హన్త!,+ఏకస్మిన్, క్వచిత్,+అపి, న, తే, చణ్డి!, సాదృశ్యమ్, అస్తి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే చణ్డి! - ఓ ప్రచణ్డ ప్రణయకోపినీ!

శ్యామాసు = ప్రియంగులతలయందు,
అఙ్గమ్ = శరీరమును,
చకితహరిణీప్రేక్షణే= భీతిల్లిన యాడులేడులచూపునందు,
దృష్టిపాతమ్ = చూపును,
శశిని = చంద్రునియందు,
వక్త్రచ్ఛాయామ్ = వదనకాన్తిని,
శిఖినామ్ = నెమళ్ళయొక్క,
బర్హభారేషు = పింఛముల సమూహమునందు,
కేశాన్ = కేశములను,
ప్రతనుషు = సూక్ష్మములగు,
నదీవీచిషు = నదీతరంగములందు,

భ్రూవిలాసాన్ = కనుబొమల విలాసములను,
ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను.
హన్త! = అయ్యో,
క్వచిదపి = ఒకచోటను,
ఏకస్మిన్ = దేనియందును,
తే = నీయొక్క,
సాదృశ్యమ్ = పోలిక,
న+**అస్తి**=నాస్తి = అగుపడదు.

తాత్పర్యము:– ఓ ప్రచణ్డప్రణయకోపినీ! ప్రియంగులతలయందు శరీరమును, భీతిల్లిన యాడులేడులచూపునందు చూపును, చంద్రునియందు వదనకాన్తిని, నెమళ్ళయొక్క పింఛముల సమూహమునందు కేశములను, సూక్ష్మములగు నదీతరంగములయందు కనుబొమల విలాసములను ఊహించుచున్నాను. అయ్యో ఒకచోటను దేనియందును నీయొక్క పోలిక అగుపడదు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

శ్యామాసు–(స.బ.), అఙ్గమ్–(ద్వి.ఏ.), చకితహరిణీప్రేక్షణే–(స.ఏ.), దృష్టిపాతమ్–(ద్వి.ఏ.), శశిని–(స.ఏ.), వక్త్రచ్ఛాయామ్–(ద్వి.ఏ.), శిఖినామ్–(ష.బ.), బర్హభారేషు –(స.బ.), కేశాన్–(ద్వి.బ.), ప్రతనుషు–(స.బ.), నదీవీచిషు–(స.బ.), భ్రూవిలాసాన్–(ద్వి.బ.), ఉత్పశ్యామి–(క్రియ), హన్త!–(అవ్య.), క్వచిదపి–(అవ్య.), ఏకస్మిన్–(స.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), సాదృశ్యమ్–(ప్ర.ఏ.), న–(అవ్య.), అస్తి–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) చకితాః చ తా హరిణ్యః (కర్మధారయః), చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణం, తస్మిన్ (ష.త.), చకితహరిణీప్రేక్షణే।

ఆ) దృష్టేఃపాతః, దృష్టిపాతః, (ష.త.) తమ్, దృష్టిపాతమ్।

ఇ) వక్త్రస్య ఛాయా, వక్త్రచ్ఛాయా, (ష.త.), తామ్, వక్త్రచ్ఛాయామ్ ।

ఈ) బర్హాణాం భారః, బర్హభారః, (ష.త.), తేషు, బర్హభారేషు.

ఉ) నదీనాం వీచయః, నదీవీచయః, (ష.త.), తాసు, నదీవీచిషు.

ఊ) భ్రువోః విలాసాః, భ్రూవిలాసాః, (ష.త.), తాన్, భ్రూవిలాసాన్.

3) పాఠాంతరములు:–1) ప్రేక్షణే > ప్రేక్షితే, 2) దృష్టిపాతమ్ > దృష్టిపాతాన్, 3) వక్త్రచ్ఛాయామ్ > గణ్డచ్ఛాయాం, గణ్డచ్ఛాయం, వక్త్రచ్ఛాయమ్, 4) భ్రూవిలాసాన్ >భ్రూపతాకాః, 5) ఏకస్మిన్>ఏకస్థమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) 1) సదృశ, ప్రతికృతి, స్వప్నదర్శన, తదంగస్పర్శ, ఈ నాలుగు విరహిజనవినోద స్థానములని చెప్పబడినవి. ఇందు రెండవది ప్రతికృతి.

2) తుల్యభావప్రయోగమున్నవియగు రఘువంశమునందు 8 – 59,60 గల శ్లోకములను ఇచట అనుసన్ధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ కలమన్యభృతాసు భాషితం–కలహంసీషు మదాలసం గతమ్।
పృషతీషు విలోలమీక్షితం–పవనాధూతలతాసు విభ్రమాః॥ 59

శ్లో॥ త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్య మాం–నిహితాః సత్యమమీ గుణాస్త్వయా।
విరహే తవ మే గురువ్యథం–హృదయం న త్వవలమ్బితుం క్షమాః॥ 60

అజవిలాపము > "నీ విరహమును భరింపజాలని నన్ను చూచి, నిజముగా నా కొరకై నీ సుమధురమైన వాక్కులను > కోకిలల 'కూ కూ' అను వానియందు, నీ మన్దగమనమును > హంసగమనమునందును, నీ చంచలదృష్టులను > ఆడు లేళ్ళయందును, నీ విలాసములను > గాలికి కదలాడు లతలయందును, నా ప్రాణము నిలుపుటకే ఉంచితివి..... ."

ఆ) **చకితహరిణీప్రేక్షణే** > రసగంగాధరము 1–6–1. 'వరివస్య'.

శ్లో॥ హరిణీప్రేక్షణా యత్ర–గృహిణీ న విలోక్యతే।
సేవితం సర్వసంపద్భి–రపి తద్భవనం వనమ్॥

సామాన్యదోషములు–అపవాదములు > అశ్రవ్యత్వము – భిన్నపదగతమైన సంయోగము దీర్ఘానంతర్యము కల్గుచో, ఒకపర్యాయమైనను అశ్రవ్యత్వము కలుగును. పలుపర్యాయములైన అత్యధికము > "ఎందు ఏణాక్షి గృహిణి చూపట్టదో సర్వసంపదలతో విలసిల్లునది యగు ఆ భవనము వనమే యగును."

'హరిణీప్రేక్షణే', ఇట **'ణీ'** యను దీర్ఘమునకు భిన్నపదగతమైన 'ప్రే' అను సంయోగముయొక్క సకృదానంతర్యము దోషము.

ఇ) **శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్** > *ఇచట ఈ భావమునకు తుల్యమగునదియగు రఘువంశము నందు 9.67వ శ్లోకమును అనుసంధానము చేసికొనదగును.*

శ్లో॥ అపి తురగసమీపాదుత్పతన్తం మయూరం
న స రుచిరకలాపం బాణలక్ష్యీ చకార।
సపది గతమనస్కశ్చిత్రమాల్యానుకీర్ణే
రతివిగలితబన్ధే కేశపాశే ప్రియాయాః॥

"........ప్రియురాలి కేశపాశమునందు మనస్సు లగ్నమైనవాడగుటచే, అందమగు పురిగల ఆ నెమలిని దశరథమహారాజు తన బాణమునకు గురిచేయలేదు."

5) క్రియారూపములు:– 1) ఉత్పశ్యామి, 2) అస్తి – చెప్పబడినవి.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) ప్రేయసీరూపస్మృతి కలుగుటవలన 'స్మరణాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును. –

లక్షణమ్:– కా॥ *యథానుభవమర్థస్య దృష్టే తత్సదృశే స్మృతిః।*
స్మరణమ్ ॥ కావ్యప్రకాశః *10.(52) బాలానందినీవ్యాఖ్యా.*

యః పదార్థః కేనచిదాకారేణ నియతః యదా కదాచిత్ అనుభూతోఽభూత్ స కాలాన్తరే స్మృతిప్రతిబోధాధాయిని తత్సమానే వస్తుని దృష్టే సతి యత్ తథైవ స్మర్యతే తత్ భవేత్ స్మరణమ్.

"ఒకానొక ఆకారంతో కూడినట్లు నిర్ధారితమైన ఏ పదార్థం పూర్వము ఒకప్పుడు అనుభవించబడిందో, దానినే, మరొక కాలంలో స్మృతిని మేల్కొలిపే మరొకవస్తువు చూడబడగానే, స్మరించడం > స్మరణాలంకారము.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సాదృశ్యప్రతికృతిస్వప్నదర్శనతదఙ్గస్పృష్టస్పర్శాఖ్యాని చత్వారి విరహిణాం వినోదస్థానాని। తథా చోక్తం గుణపతాకాయాం –– "వియోగావస్థాసు ప్రియజనసదృక్షాను–భవం తతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి । తదఙ్గస్పృష్టానాముపనతవతాం దర్శనమపి ప్రతీకారోఽనఙ్గవ్యథితమనసాం కోఽపి గదితః" ఇతి । తత్ర సదృశవస్తుదర్శన మాహ––శ్యామాస్వితి । శ్యామాసు ప్రియఙ్గులతాసు । "శ్యామా తు మహిలాహ్వయా। లతా గోవన్దనీ గున్ద్రా ప్రియఙ్గుః ఫలినీ ఫలీ" ఇత్యమరః । అఙ్గం శరీరముత్పశ్యామి । సౌకుమార్యాదిసామ్యాదఙ్గమితి తర్కయామీత్యర్థః । తథా చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాతం శశిని చన్ద్రే వక్త్రచ్ఛాయాం ముఖకాన్తిం తథా శిఖినాం బర్హిణాం బర్హభారేషు బర్హసమూహేషు కేశాన్ । ప్రతనుషు స్వల్పాసు నదీనాం వీచిషు । అత్ర వీచీనాం విశేషణోపాదానేనానుక్తగుణగ్రహో దోషః । భ్రూసామ్యనిర్వాహాయ మహత్త్వదోషనిరాకర–ణార్థత్వాత్తస్యేతి । తదుక్తం రసరత్నాకరే –– ధ్వన్యుత్పాదే గుణోత్కర్షే భోగోక్తౌ దోషవారణే। విశేషణాదిదోషస్య నాస్త్యనుక్తగుణగ్రహః ॥" ఇతి । భ్రూవిలాసాన్ "భ్రూపతాకాః" ఇతి పాఠే భ్రువః పతాకా ఇవేత్యుపమితసమాసః । ఉత్పశ్యామీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే । తథాపి నాస్తి మనోనిర్వృతిరిత్యాశయేనాహ––హన్తేతి । హన్త విషాదే । "హన్త హర్షేఽనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భవిషాదయోః" ఇత్యమరః। హే చణ్డి కోపనే! "చణ్డస్త్వత్యన్తకోపనః" ఇత్యమరః గౌరాదిత్వాత్ జీష్। ఉపమానకథనమాత్రేణ న కోపితవ్యమితి భావః । క్వచిదపి కస్మిన్నప్యే–కస్మిన్వస్తుని తే తవ సాదృశ్యం నాస్తి । అతో న నిర్వృణోమీత్యర్థః। అనేనాస్యాః సౌన్దర్య మనుపమమితి వ్యజ్యతే ॥100 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– సుభద్రాస్తుతిః– శ్యామాస్వఙ్గమితి । హే చణ్డి! దుర్గే సుభద్రే! అహం తే తవ వరాఙ్గం శ్యామాసు తప్తకాఞ్చనవర్ణాసు స్త్రీషు అప్రసూతాఙ్గనాసు వా ఉత్పశ్యామి స్మరామి । హన్త హర్షే। క్వచిదపి కాలే దేశే వా తే తవ, సాదృశ్యం ఏకస్థం నాస్తి। కిన్తు సర్వత్రాపి త్వత్సాదృశ్యమస్తి। జగత్ ప్రకృతిత్వాచ్చ త్వత్సాదృశ్యం సర్వత్రాస్తీత్యర్థః । "శ్యామో వటే ప్రయాగస్య వారిదే వృద్ధదారకే। పికే చ కృష్ణే హరితే పుంసి స్యాత్తద్వతి త్రిషు । మరిచే సిన్ధులవణే క్లీవం స్త్రీ శారివైషధౌ । అప్రసూతాఙ్గనాయాఞ్చ ప్రియాఙ్గావపి

చోచ్యతే। యమునాయాం త్రియామాయాం కృష్ణత్రివృతికౌషధౌ। నీలికాయామథ శ్యామో మాస్యే పుణ్డ్రకవాణయోః" ఇతి మేదినీకారః ॥ 100 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:–అథ ప్రతిజ్ఞాతం సన్దేశమారభతే, తత్ర ప్రథమం తావదదర్శనజనితతర్షో –త్కర్షస్య మే త్వదీయం దర్శనమపేక్షితమ్, ఆశ్లేషాదీనాం పశ్చాద్భావిత్వాత్, 'అదర్శనే దర్శనమాత్రకామా' ఇత్యుక్తవత్ । తచ్చ సాక్షాన్న లభ్యతే, శాపోపహతత్వాత్ । అతః సాదృశ్యరూపేణ తదర్థం యత్నే, తదపి మమ మన్దభాగ్యస్య న సమగ్రం సిద్ధ్యతీత్యాహ–– శ్యామాస్విత్యాది। శ్యామాసు ఫలినీలతాసు, న తు శ్యామాయామ్। అనేన దేశకాలదశావిశేష –వశాత్తాసాం వైవిధ్యేన ప్రయత్నతోఽన్విష్య కస్యాఞ్చిద్వర్ణకాన్తిమ్, అన్యస్యాం కోమలత్వమ్, అపరస్యాం తనుత్వమిత్యాది ద్యోత్యతే। శ్యామాలతానాం శ్యామలకోమలత్వాది గుణయోగా త్తదుపాదానమ్,'కువలయదలశ్యామా శ్యామాలతా ప్రవిజృమ్భతే' ఇత్యుక్తత్వాత్। అఙ్గం శరీరమ్, కరచరణాదికం వా। చకితహరిణీప్రేక్షణే త్రస్తానాం మృగీణాం నేత్రవ్యాపారేషు, న తు మృగీజాతిమాత్రస్య । అనేన సింహబృంహితాదిసద్భావే చకితత్వస్యోపపత్తేః, తస్య చ కాదాచిత్కత్వాత్ కృచ్ఛ్రలభ్యత్వం ద్యోత్యతే। దృష్టిపాతం నయనప్రేరణమ్। వక్త్రచ్ఛాయాం ముఖశోభామ్। శశినీతి, చన్ద్రమసః పూర్ణత్వ ఏవ ముఖసాదృశ్యలాభాదస్థిరత్వమ్, తదానీం చ స్ఫుటవికటకలఙ్కపఙ్కాఙ్కతయా తత్సామగ్ర్యవిరహో ధ్వన్యతే । శిఖినాం న పునః శిఖినః। తేన తేషామపి ప్రావృషి ప్రభూతమదానామరోగాణాం బహూనాం మధ్యే కేషాఞ్చి దేవ శబరాద్యనుల్లుఞ్ఛితేషు పిఞ్ఛకలాపేషు కేషుచిద్ఘనతరాయతస్నిగ్ధనీలమృదులేష్వేవ సామ్యసిద్ధేస్తథాత్వస్య దుఃఖోపలభ్యత్వం ప్రకాశ్యతే। బర్హభారేషు శిఖణ్డనిచయేషు। కేశాన్ న తు కేశభారమ్, శిరోరుహ మాత్రస్యైవ స్మారకత్వాత్, చతురకృతబన్ధస్య కేశభారస్య తుల్యతాయామపర్యాప్తేః। ఉత్పశ్యామి ఉత్ప్రేక్షే। ఈదృశమిదమ్, ఈదృశమిదమితి మనసా తర్కయామి । ప్రతనుష్వితి, మృదుపవనశకునిశఫరాద్యాస్ఫాలన ఏవ తనుతరాణాం తరఙ్గాణాముదయాత్తేషా మప్యసులభత్వమ్, అన్యేషాం చ తాదృశసాదృశ్యబాహ్యత్వం ప్రతీయతే । నదీవీచిషు సరిత్తరఙ్గేషు న తు సరోవీచిషు । ప్రసన్నశీతలేషు అవిచ్ఛిన్నేషు జలప్రవాహేష్వేవ త్వదీయం లావణ్యమప్యనుసన్దధ ఇతి ద్యోతయితుం నదీగ్రహణమ్, తన్మధ్యగతానాం వీచీనాం లావణ్యాన్తర్వర్తిభ్రూలతానుస్మారకత్వనియమాత్। భ్రూవిలాసాన్ స్మరసమరమధుమదా ద్విష్వనుభూతాన్ భ్రూలతావిభ్రమాన్। హన్తేతి విషాదే। 'హన్తహర్ష విషాదయోః' ఇతి వైజయన్తీ । హన్తేతి, అహో దృక్కర్మణో విష్వక్ప్రతికూలాచరణనిర్బన్ధ ఇతి భావః। ఏకస్థమ్ ఏకస్మిన్నేవ వస్తుని సమగ్రతయా స్థితమ్। క్వచిదపి వనేషు గిరిషు గగనే సలిలే అన్యత్ర వా కుత్రచిద్దేశే। తే ఇత్యఙ్గాదిష్వపి ప్రత్యేకమనుషజ్యతే। చణ్డి కోపనే। అనేన ఏకస్మిన్ వస్త్వన్తరే సమగ్రత్వత్సాదృశ్యదర్శనమసహమానయా త్వయా తత్ బహుషు విభజ్య నివేశితమితి మయోత్ప్రేక్ష్యత ఇతి ద్యోత్యతే। అథ వా, విభక్తస్యాపి తస్య నిరీక్షణం త్వయా మత్ప్రాణస్వామిన్యా ప్రణయప్రభావాన్న క్షమ్యతే, తథాపి కిం కరోమి, సహస్వ

హంసగామిని కాలవినోదనాయ క్రియమాణం తదితి వ్యజ్యతే । సాదృశ్యం సామ్యమ్ । నాస్తి న తు న దృశ్యత ఇత్యనేన సాదృశ్యస్య సతో న కేవలమదర్శనమ్, అపి తు తత్సత్త్వైవ న భవతి, సమగ్రస్య సౌన్దర్యకోశస్య త్వయ్యేవ వేధసా యత్నతో నివేశితత్వాదితి వ్యజ్యతే। తతశ్చోపమానాదన్యస్య గుణాధిక్యప్రతీతేర్వ్యతిరేకాలఙ్కారధ్వనిః । అత్ర స్మరణమ -లఙ్కారః ॥ 100 ॥

శ్లో॥ త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా-
మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుమ్।
అస్రైస్తావన్ముహురుపచితైర్దృష్టిరాలుప్యతే మే
క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః॥ 101

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- త్వామ్, ఆలిఖ్య, ప్రణయ-కుపితామ్, ధాతురాగైః, శిలాయామ్, ఆత్మానమ్, తే, చరణ-పతితమ్, యావత్, ఇచ్ఛామి, కర్తుమ్। అస్రైః, తావత్, ముహుః,+ఉపచితైః,+దృష్టిః,+ఆలుప్యతే, మే, క్రూరః,+తస్మిన్,+అపి, న, సహతే, సఙ్గమమ్, నౌ, కృతాన్తః॥

ప్రతిపదార్థము:- (ఓ ప్రియతమా!)

ధాతురాగైః	=	గైరికారంజన ద్రవ్యములచే,
ప్రణయకుపితామ్	=	ప్రణయ క్రోధము చెందిన,
త్వామ్	=	నిన్ను,
శిలాయామ్	=	రాతిఫలకము మీద,
ఆలిఖ్య	=	చిత్రించి,
యావత్	=	ఎంతలో,
ఆత్మానమ్	=	నన్ను,
తే	=	నీయొక్క,
చరణపతితమ్	=	పాదములయందు పడిన వానినిగా,
కర్తుమ్	=	చేయుటకు,
ఇచ్ఛామి	=	కోరుచుందునో,
తావత్	=	అంతలో,
ముహుః	=	మాటిమాటికి,
ఉపచితైః	=	పొరలివచ్చెడి,
అస్రైః	=	కన్నీళ్ళతో,
మే	=	నాయొక్క,
దృష్టిః	=	చూపు,
ఆలుప్యతే	=	ఆవరింపబడుచున్నది.
క్రూరః	=	ఘాతకుడైన,

కృతాన్తః	= దైవము,
తస్మిన్ అపి	= ఆ చిత్తరువునందును,
నౌ	= మనయొక్క
సఙ్గమమ్	= కూడికను,
న సహతే	= ఓర్వలేకున్నాడు.

తాత్పర్యము:– ఓ ప్రియతమా! గైరికాదిరంజన ద్రవ్యములచే ప్రణయక్రోధము చెందిన నిన్ను రాతిఫలకము మీద చిత్రించి ఎంతలో నన్ను నీయొక్క పాదములయందు పడిన వానినిగా చేయుటకు కోరుచుందునో, అంతలో మాటిమాటికి పొరలివచ్చెడి కన్నీళ్ళతో నాయొక్క చూపు ఆవరింపబడుచున్నది. ఘాతకుడైన దైవము ఆ చిత్తరువునందును, మనయొక్క కూడికను ఓర్వలేకున్నాడు.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ధాతురాగైః–(తృ.బ.), ప్రణయకుపితామ్–(ద్వి.ఏ.), త్వామ్–(ద్వి.ఏ.), శిలాయామ్–(స.ఏ.), ఆలిఖ్య–(ల్యబన్తము), యావత్–(అవ్య.), ఆత్మానమ్–(ద్వి.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), చరణపతితమ్–(ద్వి.ఏ.) కర్తుమ్–(కృత్తు), ఇచ్ఛామి–(క్రియ), తావత్–(అవ్య.), ముహుః–(అవ్య.), ఉపచితైః–(తృ.బ.), అస్రైః–(తృ.బ.), మే–(ష.ఏ.), దృష్టిః–(ప్ర.ఏ.), ఆలుప్యతే–(క్రియ), క్రూరః–(ప్ర.ఏ.), కృతాన్తః–(ప్ర.ఏ.), తస్మిన్–(స.ఏ.), అపి–(అవ్య.), నౌ–(ష.ద్వి.), సఙ్గమమ్–(ద్వి.ఏ.), న–(అవ్య.), సహతే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) ప్రణయేన కుపితా, ప్రణయకుపితా, (తృ.త.), తామ్, ప్రణయకుపితామ్.

ఆ) ధాతవ ఏవ రాగాః, ధాతురాగాః, తైః, (రూపకసమాసః), ధాతురాగైః.

ఇ) చరణయోః పతితః, చరణపతితః, (స.త.), తమ్, చరణపతితమ్.

ఈ) కృతః అన్తః యేన సః, కృతాన్తః, (బహువ్రీహిః)

3) పాఠాంతరములు:–1) సహతే > సహతి.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **దృష్టిరాలుప్యతే–అస్రైస్తావన్ముహురుపచితైః**>ఈ భావమునకు దాదాపు తుల్యమైనదిగా చెప్పదగునది – విక్రమోర్వశీయము–2.10 ను అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ హృదయమిషుభిః కామస్యాన్తః సశల్యమిదం సదా
కథముపలభే నిద్రాం స్వప్నే సమాగమకారిణీమ్।
న చ సువదనామాలేఖ్యేఽపి ప్రియామసమాప్య తాం
మమ నయనయోరుద్బాష్పత్వం సఖే న భవిష్యతి॥

“......... ప్రియతమను చిత్రమునందు రచింపగోరి, అది పూర్తికాకుండానే నా కనులనుండి విరహాశ్రువులు పొంగి పొరలివచ్చును.”

ఆ) మహాకవి శ్రీ కాళిదాసు కలమునుండి జాలువారిన అద్భుత శ్లోకములలో ఒకటిగా పండితులచే పరిగణింపబడిన దీ శ్లోకము.

క్రూరుడైన దైవము మనయొక్క కూడికను చిత్తరువునందునూ సహించలేక పోతున్నాడని దైవాన్ని నిందిస్తున్నాడు. ఏమీ! ఈ మహాకవి **భావశబలత.** లక్షణము ఇదే > కా॥ ***భావస్యశాన్తిరుదయః సన్ధిః శబలతా తథా॥*** – *కావ్యప్రకాశః 4.36*

"భావముయొక్క శమనము,ఉదయము,సన్ధి మరియు చాలా భావాలు కలిసిపోవడము వరుసగా భావశాన్తి, భావోదయ, భావసన్ధి, భావశబలతలు అని చెప్పబడును."

భావశబలత > వెనుక ఉన్న భావాన్ని మర్దించి తరువాతి భావం ఆవిర్భవిస్తూ ఒకచోట అనేకభావాల కలయిక.

ఇ) **ధాతురాగైః** > ధాతుః

1) ధీయతే సర్వమస్మిన్నితి । ధా 'సితనిగమీతి' తున్।

2) 'సితనిగమిమసిసచ్య విధాఞ్క్రుశిభ్యస్తున్।' – *ఉణాదిసూత్రమ్ 1.69*

3) దధాతి ధరతి పోషతి వా స ధాతుః, అశ్మనోవికారః సువర్ణాదిః శరీరస్థవాతాదిర్వా।

4) శ్లో॥ యశ్చాప్సరో విభ్రమమణ్డనానాం–సమ్పాదయిత్రీం శిఖరైర్బిభర్తి।
*వలాహకచ్ఛేదవిభక్తరాగామకలాసన్ధ్యామివ **ధాతు**మత్తామ్॥*

కుమారసమ్భవమ్–1.47 "హిమవంతుని శిఖరములయందు సిందూరాది ధాతువుల యొక్క యెఱ్ఱని కాన్తి సంధ్యారాగము వంటిది సన్ధ్యాకాలము కానప్పుడు సయితము ఆకాశమున పర్వుచుండును. దానిని గని యచ్చరలు సన్ధ్యాకాలము కానప్పుడు సయితము సన్ధ్యాకాలమయినదని భ్రమపడి, తాము రాత్రిభోగములకై అలంకారములు చేసికొనుటకు కాలమతీతమయినదని తలచి త్వరపడి తబ్బిబ్బుగా అలంకరించుకొనుటలో అందెలు చేతులకు ఒడ్డాణము కరమునకు తొడుగు కొనుట వంటి పొరబాటులను గావింతురు." – *వేదం వేఙ్కటరాయశాస్త్రిగారు.*

5) క్రియారూపములు:– 1) ఇచ్ఛామి, 2) సహతే.

1) ఇష (ఇష్)–ఇచ్ఛాయామ్, కోరుట, తుదాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనమ్–**ఇచ్ఛామి**–ఇచ్ఛావః–ఇచ్ఛామః.

2) షహ(సహ) మర్షణే–ఓర్చుకొనుట–భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనమ్–**సహతే**–సహేతే–సహన్తే.

'ధాత్వాదేః షః సః' ఇతి షస్య సః.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'తస్మిన్నపి' యనుచోట 'అర్థాపత్త్యలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– ప్రత్యక్షాది ప్రతీతోఽర్థో యస్తతా నోపపద్యతే।
అర్థాన్తరం చ గమయత్యర్థాపత్తిం వదన్తి తామ్॥– సరస్వతీకణ్ఠాభరణము – వ్యాఖ్యాత స్ఫూర్తిశ్రీ.

"ప్రత్యక్షాది ప్రతీతమైన అర్థము ప్రతీతమైనట్లుగానే ఉపపాద్యముకాక అర్థాంతరమును పొందించిన యెడల దానిని 'అర్థాపత్త్యలంకారము' అని యందురు.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సంప్రతి ప్రతికృతిదర్శనమాహ –– త్వామితి । హే ప్రియే! ప్రణయేన ప్రేమాతిశయేన కుపితాం కుపితావస్థాయుక్తాం త్వామ్ । త్వత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః । ధాతవో గైరికాదయః । "ధాతుర్వాతాదిశబ్దాదిగైరికాదిష్వజాదిషు" ఇతి యాదవః। త ఏవ రాగా రఞ్జకద్రవ్యాణి । "చిత్రాదిరఞ్జకద్రవ్యే లాక్షాదౌ ప్రణయేచ్ఛయోః । సారఙ్గాదౌ చ రాగః స్యాదారుణ్యే రఞ్జనే పుమాన్" ఇతి శబ్దార్ణవే । తైర్ధాతురాగైః । శిలాయాం శిలాపట్ట ఆలిఖ్య నిర్మాయాత్మానం మామ్, మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః। తే తవ,చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః। చరణపతితం కర్తుం తథా లేఖితుం యావదిచ్ఛామి తావదిచ్ఛాసమకాలం ముహురుపచితైః ప్రవృద్ధైరస్రైరశ్రుభిః కర్తృభిః । "అస్రమశ్రుణి శోణితే" ఇతి విశ్వః । మే దృష్టిరాలుప్యతే, ఆవ్రియత ఇత్యర్థః । తతో దృష్టిప్రతిబన్ధనాల్లేఖనం ప్రతిబధ్యత ఇతి భావః । కిం బహునా, క్రూరో ఘాతకః । "నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః" ఇత్యమరః । కృతాన్తో దైవమ్ । "కృతాన్తో యమసిద్ధాన్తదైవాకుశలకర్మసు" ఇత్యమరః । తస్మిన్నపి చిత్రేఽపి । నావావయోః । 'యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాంనావౌ' (పా.8–1–20) ఇతి నావాదశః। సఙ్గమం సహవాసం న సహతే, సఙ్గమలేఖనమప్యావయోరసహమానం దైవమావయోః సఙ్గం న సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమితి 'అపి' శబ్దార్థః ॥ 101 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–త్వామాలిఖ్యేతి। ప్రణయః కుపితం యస్య స ప్రణయకుపితః । సశ్చాసౌ అశ్చేతి ప్రణయకుపితా తమ్ । 'క్రోధోఽపి దేవస్య వరేణ తుల్య' ఇతి వచనాత్ కంసాదిభ్యోఽపి మోక్షదానాత్ ప్రణయ–యోగే చ విశేషస్తవ యస్య నాస్తి। హే ప్రణయ–కుపిత ఇతి సమ్బోధనం వా।(అధృశం శత్రుమిత్రరహితం) విష్ణుం త్వాం ధాతురాగైః శిలాయామాలిఖ్య । ఆత్మానం తే తవ చరణపతితం యావత్కర్తుమహమిచ్ఛామి । తావన్ముహురుపచితైః స్వప్రతికృతిదర్శనానన్దప్రవృద్ధైరస్రైర్మే మమ దృష్టిరాలుప్యతే । క్రూరః కృతాన్తః దైవం తస్మింల్లిఖితేపి త్వయి । అహం చ త్వచ్చరణపాతశ్చ ఆవామ్ । సర్వత్ర త్వదాదిరిత్యేకశేషః । నౌ ఆవయోః । మమ త్వచ్చరణపాతస్య చ సఙ్గమం న సహతే న క్షమతే ॥ 101 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథైకస్థత్వాత్సాదృశ్యసామగ్ర్యదర్శనోత్సవే సముత్సారితే కిమపి త్వదను–భావోపాయాన్తరం చిన్తితమపి న సమ్పద్యత ఇత్యాహ –– త్వామిత్యాది । త్వామ్ ఆలిఖ్య యా త్వం మదురఃకవాటసాలభఞ్జికా,సా త్వమాలిఖ్య ద్రష్టవ్యా జాతేతి హా కష్టమితి ద్యోత్యతే। ఆలిఖ్య చిత్రాత్మనా నివేశ్య। ప్రణయకుపితాం ప్రణయస్య ప్రేమ్ణః ప్రకర్షేణ యత్కిఞ్చిదపదిశ్య వాస్తవకారణమన్తరేణ కుపితామ్, న పునః ప్రణయాపరాధకుపితామ్, త్వదేకరసతయా మమ స్వప్నేఽపి అనపరాధిత్వాత్ । తదవస్థాయాశ్చ ఆలేఖనం తదానీం

తస్యాః సవిశేషస్పృహణీయతయా విప్రలమ్భసమ్భిన్నస్య సమ్భోగస్య తృషితసమయ సముపనతస్యేవ శిశిరవారిణః పరమానన్దనిష్యన్దసున్దరత్వాదితి గ్రాహ్యమ్ । ధాతురాగైః మనఃశిలాదిభిః రఞ్జనద్రవ్యైః, ధాతూనాం వర్ణైర్వా । బహువచనేన తత్తత్స్థానోచితవర్ణపఞ్చక సామగ్ర్యముక్తమ్, గిరౌ తేషాం సౌలభ్యాత్ । శిలాయాం సమచతురశ్రతయా ఫలకస్థానీయే క్వచిచ్ఛిలాతలే । ఆత్మానమ్ ఆత్మశబ్దేనాత్ర యక్షః పరామృశ్యతే, మామిత్యర్థః । తే తవ । చరణపతితం న తు చరణవినతమ్ । అనేన ప్రసన్నచేతసా ప్రతిపన్నదయార్ద్రయా త్వయైవ భుజలతావలయేన సుదృఢమాదాయ స్మితసుధాధవలితాధరబిమ్బయా యావత్సశపథ ముత్థాప్యై, తావచ్చరణపల్లవౌ కరాభ్యాం నిష్పీడ్య తదుపహితశిర సమవనిమణ్డలే దణ్డవత్పతి తమితి ద్యోత్యతే । చరణపతితం న తు చరణే పతన్తమితి, కిమిదమ్ అయి కుముదహాసిని నిరపరాధకోపిని ప్రసీదేతి ఝటితి కోపవికారదర్శనానన్తరమేవ పతితమ్, న పునః ప్రణామోద్యుక్తమాత్రమితి తత్కోపకాతరతయా సాదరత్వం ధ్వన్యతే। యావత్ యత్కాలావధౌ। ఇచ్ఛామి మనసా నిరూపయామి । కర్తుం సాక్షాదేవ స్వరూపేణ విధాతుమ్। అథవా చిత్రే నివేశయితుమ్ । అస్రైః అశ్రుభిః । తావత్ తత్కాలావధౌ। ముహుః బహుశః, సద్య ఇతి వా । ఉపచితైః అనుబన్ధేన ప్రవృత్తైః । దృష్టిః చక్షుః। దృష్టిశబ్దేన ప్రతిపాదనం దర్శన –సౌక్ష్మ్యస్యైవ చిత్రకర్మణి ప్రాధాన్యం ద్యోతయితుమ్। ఆలిప్యతే పరిదిహ్యతే ఇత్యనేన యథా సుధాదిద్రవ్యోపలిప్తత్వే భిత్త్యాదేరత్యన్తాన్తరితత్వమ్, తథా దృష్టేరప్యశ్రుజలోపలేప –లుప్తశక్తిత్వాత్ కథం తత్ర ప్రవృత్తిరితి సూచ్యతే।మే యోఽహమను చిన్తితపూర్వవృత్తాన్తతాన్త మనాః, తస్య మే ఇత్యర్థః । క్రూరః నిరపరాధబాధకః క్వచిత్కదాచి దప్యనుపజాతకరుణాకణ –శ్చేత్యనేన సాక్షాత్సఙ్గమం తావన్న సహతాం నామ, యేన కేనా ప్యుపాయేన క్రియమాణం స్మరశరమథితచేతసోః సఙ్గమాభాసం జనఙ్గమోఽపి సన్ క ఇవ న సహతే హతవిధి మన్తరేణేతి దైవవిషయో మన్యుః ప్రకాశ్యతే । తస్మిన్నపి అముఖ్యే ఆలేఖ్యరూపేఽపి। సఙ్గమం సంశ్లేషమ్ । నౌ ఆవయోః । కృతాన్తః కృతః నిర్మితో విశేషేణ సర్వస్యాప్యన్తో నాశో యేన సః। అథ వా కృతస్య స్వసృష్టస్య ప్రపఞ్చస్య ప్రతిసంహర్తా పరమేశ్వర ఇత్యనేన నిష్ప్రతికారత్వం ధ్వన్యతే । అత్ర తుల్యయోగితాలఙ్కారః॥ 101 ॥

శ్లో॥ మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతో
ర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసన్దర్శనేషు।
పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతన్తి॥ 102

– మృణాలినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– మామ్, ఆకాశ–ప్రణిహిత–భుజమ్, నిర్దయ+ఆశ్లేష–హేతోః, లబ్ధాయాః, తే, కథమ్, అపి, మయా, స్వప్న–సందర్శనేషు।

పశ్యన్తీనామ్, న, ఖలు, బహుశః, న, స్థలీ–దేవతానామ్,
ముక్తాస్థూలాః, +తరుకిసలయేషు, +అశ్రు–లేశాః, పతన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:– (ఓ ప్రియతమా!)

స్వప్న–సన్దర్శనేషు = కలగనుటలయందు,
మయా = నాచేత,
కథమ్ అపి = ఎటులనో,
లబ్ధాయాః = పొందబడిన,
తే = నీయొక్క
నిర్దయ+ఆశ్లేషహేతోః= బిగి కౌగిలింతయను హేతువును బట్టి,
ఆకాశ–ప్రణిహిత–భుజమ్=ఆకాశమునందు చాపబడిన భుజములుగల,
మామ్ = నన్ను,
పశ్యన్తీనామ్ = చూచుచున్న,
స్థలీ–దేవతానామ్ = వన దేవతలయొక్క,
ముక్తాస్థూలాః = ముత్యములంత పెద్దవియగు,
అశ్రులేశాః = కన్నీటి బిందువులు,
తరు–కిసలయేషు = చెట్లచిగుళ్ళయందు,
బహుశః = తఱచుగా,
న పతన్తి **న** ఖలు = పడుచున్నవి కదా!

తాత్పర్యము:– ఓ ప్రియతమా! కలగనుటలయందు నాచేత ఎటులనో పొందబడిన నీయొక్క బిగికౌగిలింతయను హేతువునుబట్టి ఆకాశమునందు చాపబడిన భుజములుగల నన్ను చూచుచున్న వనదేవతలయొక్క ముత్యములంత పెద్దవియగు కన్నీటిబిందువులు చెట్ల చిగుళ్ళయందు తరచుగా పడుచున్నవి.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

స్వప్నసన్దర్శనేషు–(స.బ.), మయా–(తృ.ఏ.), కథమ్, అపి–(అవ్య.), లబ్ధాయాః–(ష.ఏ.), తే–(ష.ఏ.), నిర్దయాశ్లేషహేతోః–(ష.ఏ.), ఆకాశప్రణిహితభుజమ్–(ద్వి.ఏ.), మామ్–(ద్వి.ఏ.), పశ్యన్తీనామ్–(ష.బ.), స్థలీదేవతానామ్–(ష.బ.), ముక్తాస్థూలాః–(ప్ర.బ.), అశ్రులేశాః–(ప్ర.బ.), తరుకిసలయేషు–(స.బ.), బహుశః–(అవ్య.), న–(అవ్య.), పతన్తి–(క్రియ), ఖలు–(అవ్య.).

2) సమాసములు:–

అ) ఆకాశే ప్రణిహితభుజః, ఆకాశప్రణిహితభుజః, (స.త.), తమ్.

ఆ) నిర్దయః చాసౌ ఆశ్లేషః, (కర్మధారయః), నిర్దయాశ్లేషః ఏవ హేతుః (రూపక సమాసః), తస్య, నిర్దయాశ్లేషహేతోః.

ఇ) స్వప్నే సందర్శనాని, స్వప్నసందర్శనాని, (స.త.), తేషు, స్వప్నసందర్శనేషు.

ఈ) స్థలీనాం దేవతాః, (ష.త.), స్థలీదేవతాః, తాసామ్, స్థలీదేవతానామ్.
ఉ) ముక్తా ఇవ స్థూలాః, ముక్తాస్థూలాః, (ఉపమితకర్మధారయః).
ఊ) తరూణాం కిసలయాని, తరుకిసలయాని, (ష.త.), తేషు, తరుకిసలయేషు.
ఋ) అశ్రుణాం లేశాః (ష.త.) అశ్రులేశాః.

3) పాఠాంతరములు:- 1) మయా > నిశి, 2) అశ్రులేశాః > అశ్రుపాతాః.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **అశ్రులేశాః** > అశ్రు > *ఉణాదిసూత్రమ్ > 5.29*

1) *అశ్వాదయశ్చ। అశ్రు।*

2) *అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి, అశ్రు, నేత్రజలం వా। డున్ ప్రత్యయో రుడాగమశ్చ।*
ఏవమన్యేఽపి యథాయోగ్యం ద్రష్టవ్యాః - శ్రీస్వామిదయానందసరస్వతివారు.

3) శ్లో॥ రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః-పపాత భూమౌ సహ సైనికాశ్రుభిః।
నిమేషమాత్రాదవధూయ చ వ్యథాం-సహోత్థితస్సైనికహర్షనిస్వనైః॥

రఘువంశమ్-3.61 > "రఘుమహారాజు ఆ వజ్రాయుధముచేత వక్షస్థలమందు కొట్టబడగానే సైనికులయొక్క అశ్రువులతో గూడ భూమి యందు పడెను. నిమిష మాత్రము వలన దుఃఖమును తిరస్కరించి, సైనికులయొక్క సంతోషము చేతనయిన సింహనాదములతో గూడ లేచిన వాడయ్యెను. - *వావిళ్ళవారిప్రతి-1926*

ఆ) **న పతన్తి న ఖలు** > ధ్వన్యాలోకం-తృతీయోద్యోతః (91)
<శ్రీఆనందవర్ధనాచార్యుడు> "వ్యంజకత్వాపేక్షచేతనే ఒకపుడు ప్రయోగించబడే పదాల పౌనరుక్త్యం కూడ శోభను కలిగిస్తుంది" అనేదానికి ఉదాహరణగా దిగువశ్లోకాన్ని ఇచ్చాడు. **న, న** ప్రయోగమునకై ఇచట చూపబడుచున్నది.

శ్లో॥ యద్వఞ్చనాహితమతిర్బహుచాటుగర్భం
కార్యోన్ముఖః ఖలజనః కృతకం బ్రవీతి।
తత్సాధవో న న విదన్తి విదన్తి కిన్తు
కర్తుం వృథా ప్రణయమస్య న పారయన్తి॥

".......పలుకుచున్నాడు అనేది ఏదికలదో దానిని సత్పురుషులు అర్థం చేసుకొనరనే మాట లేదు ......"

ఇ) **లబ్ధాయాః** <> లభ్+క్త+టాప్+జస్.

1) లభ్-డు లభష్ (లభ్) - ప్రాప్తౌ-పొందుట, భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్.
2) క్త-భూతకాలక్రియార్థక ధాతువుపై భావకర్మార్థములందు 'క్త' ప్రత్యయముచేరును.
3) టాప్-స్త్రీ ప్రత్యయాన్తము (ఆప్).
4) జస్ - సుబన్త ప్రత్యయము > షష్ఠీవిభక్తి ప్రథమైకవచనము.

ఈ)**ఖలు** > అవ్యయకోశః (326)

"నిషేధే–వాక్యాలఙ్కార–జిజ్ఞాసా–అనునయ–నియమ–అవధారణ–నియమ–నిశ్చయ–హేతు–విషాదాదయోఽస్యార్థాః" – పాదపూరణేఽపి। వీప్సాయామపి దృశ్యతే।

5) క్రియారూపములు:– 1) పతన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు 1) 'ముక్తాస్థూలాః' అనుచోట 'లుప్తోపమాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– అధునా స్వప్నదర్శనమాహ–మామితి । సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః । "స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానమ్" ఇతి విశ్వః । సన్దర్శనం సంవిత్ । "దర్శనం సమయే శాస్త్రే దృష్టౌ స్వప్నేఽక్షి సంవిది ।" ఇతి శబ్దార్ణవే । స్వప్నసన్దర్శనాని స్వప్నజ్ఞానాని । చూతవృక్షాది –వత్సామాన్యవిశేషభావేన సహప్రయోగః । తేషు మయా కథమపి మహతా ప్రయత్నేన లబ్ధాయా గృహీతాయాః। దృష్టాయా ఇతి యావత్ । తే తవ నిర్దయాశ్లేషో గాఢాలిఙ్గనం స ఏవ హేతుస్తస్య । నిర్దయాశ్లేషార్థమిత్యర్థః । "షష్ఠీ హేతుప్రయోగే" (పా. 2.3.36) ఇతి షష్ఠీ। ఆకాశే నిర్విషయే ప్రణిహితభుజం ప్రసారితబాహుం మాం పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం ముక్తా మౌక్తికానీవ స్థూలా అశ్రులేశా బాష్పబిన్దవస్తరుకిసలయేషు। అనేన చేలాఞ్చలేనాశ్రుధారణమాధిర్ధ్వన్యతే। బహుశో న పతన్తీతి న, కిన్తు పతన్త్యేవేత్యర్థః । నిశ్చయే నఞ్ద్వయప్రయోగః । తథా చాధికారసూత్రమ్ –– 'స్మృతినిశ్చయసిద్ధార్థేషు నఞ్ద్వయప్రయోగః సిద్ధః" ఇతి । "మహాత్మాగురుదేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది । దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువమ్।" ఇతి క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనాద్యక్షస్య మరణాభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతన్తీత్యుక్తమ్ ॥ 102 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:–మామాకాశప్రణిహితేతి । హే శ్రీకృష్ణ! ఆః కష్టమ్ । స్వప్నసన్దర్శనేషు మయా కథమపి లబ్ధాయ తే తుభ్యం వాహుభ్యాం దృఢం ధృత్వా సర్వదా స్వహృదయే స్థాపనాయ నిర్దయాశ్లేషహేతోర్దృఢాలిఙ్గనార్థమ్ । ఆకాశే ప్రణిహితౌ భుజౌ యేన తం తథాభూతం మాం పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం వహుశోఽపరిమితా ముక్తా స్థూలా అశ్రులేశాః తరూణాం కిసలయేషు న పతన్తి న ఖలు । కిన్తు పతన్త్యేవ । మమైతాదృశాం భక్తిం దృష్ట్వా మయి స్నేహాత్తాసామశ్రుపాతో భవతీత్యర్థః । అత ఏతాదృగ్భవతి త్వత్సమీపం ప్రాపయేత్యాశయః ॥ 102 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తస్మిన్నప్యుపాయే విహతే త్వదుపలమ్భాయైక ఏవ యోగోఽవశిష్టః తత్రాప్యపూర్ణమనోరథతయాతికరుణం వర్తత ఇత్యాహ––మామాకాశేత్యాది । మాం య ఏవం ప్రతిహతోపాయాన్తరస్త్వదాలిఙ్గనతృషితః, తం మామ్ । ఆకాశప్రణిహితభుజమ్ అలక్షమేవ గగనే ప్రమోదసరభసప్రసారితబాహుయుగమ్, 'క్వ నీలకణ్ఠ వ్రజసీత్యలక్షవా–గసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా' ఇతివత్ । అతశ్చ లబ్ధాయాః ఆశ్లేషోద్యోగే నిద్రాభఙ్గాదపూర్ణమనోరథస్యైవ ప్రబోధః ప్రకాశ్యతే, అన్యథా లక్షశూన్యత్వోక్త్యనుపపత్తేః । నిర్దయాశ్లేషహేతోః

స్మరశరసఞ్జ్వరితమదఙ్గనిర్వాపణసుధాయమానదృఢతరాలిఙ్గననిమిత్తమ్ । లబ్ధాయాః ప్రమాదప్రభ్రంశితాయా ఇవ రత్నమాలాయాః పునరుపలబ్ధాయాః । తే మయేతి, విరహపరితప్తయోరావయోః పరస్పరసమాగమే యా నిర్వృత్తిః, తాం భగవానపర్ణాజానిరేవ జానాతీతి ద్యోత్యతే । కథమపీతి, నయనజలద్రవోద్రేకవిద్రావితనిద్రాముద్రతయా స్వప్నదర్శనస్యాపి కాదాచిత్కత్వమ్, ఝటితి వినశ్వరత్వం చ ధ్వన్యతే, స్వప్న సన్దర్శనేషు స్వప్నావస్థోపపాదితేషు సమ్యగ్దర్శనేషు । సమ్యగితి, సాదృశ్యస్యాపూర్ణత్వాత్, ఆలేఖ్యదర్శనస్య విహతత్వాచ్చ, స్వప్నే తు న తథా, దర్శనసుఖం తావత్సమగ్రముపలభ్యత ఇతి వ్యజ్యతే। బహువచనేన విషయాన్తరచిన్తాభావాన్మనసః, సాతత్యవాసితాయాః స్వపోన్మేషప్రమోషయో స్తటిత ఇవ తస్యాః క్షణే క్షణే దృష్టత్వం నష్టత్వం చ, తతశ్చ స్వస్య వారం వారం చ వ్యాకులత్వమ్, తేన చ ద్రష్ట్రూణామతికరుణార్ద్రతాజనకత్వం చ ద్యోత్యతే । బహుశ ఇత్యనేనాప్యయమర్థః సమర్థ్యతే । పశ్యన్తీనాం న తు దృష్టవతీనామ్। అనేన దర్శనస్య నైరన్తర్యం ప్రకాశ్యతే । స్థలీదేవతానాం గిరివనస్థల్యభిమానినీనాం దేవతానామ్ । ముక్తాస్థూలాః కరుణరసవిలీనహృదయతయా ఝటిత్యవశ్యమేవ విగలనాత్ స్థూలాః పృథవః । ముక్తాఫలవత్స్థూలా ఇత్యనేన సాహచర్యాద్ధవలత్వం వృత్తత్వఞ్చ లభ్యతే। తరుకిసలయేష్వితి । తాసాం తరుశిఖరేష్వవస్థానాత్ కిసలయానాం చ నిరన్తరస్థితేర -శ్రులేశానాం తేష్వేవ పతనస్యావశ్యంభావాత్ । అశ్రులేశాః నయనజలబిన్దవః కిసలయేష్వ -శ్రులేశాః పతన్తీత్యనేన కోమలారుణేషు పల్లవేషు స్థూలధవలవర్తులానామ్ అశ్రుబిన్దూనా మవశ్యాయశీకరణామివ పరభాగలాభాత్ చటచటధ్వనిప్రాదుర్భావాచ్చ స్ఫుటదృశ్యత్వమ్। ఖల్వితి ప్రసిద్ధౌ, సర్వజనవిదితోఽయమర్థ ఇత్యర్థః । అత్ర చ కరుణరసో ధ్వన్యతే । లబ్ధాయా అప్యాశ్లేషానుపలబ్ధేర్విశేషోక్తిరలఙ్కారః ॥ 102 ॥

శ్లో॥ **భిత్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం**
యే తత్ క్షీరస్రుతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః।
ఆలిఙ్గ్యన్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః
పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదఙ్గమేభిస్తవేతి॥ **103**

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- భిత్వా, సద్యః, కిసలయ-పుటాన్, దేవదారు-ద్రుమాణామ్,
యే, తత్ క్షీర-స్రుతి-సురభయః, దక్షిణేన, ప్రవృత్తాః।
ఆలిఙ్గ్యన్తే, గుణవతి!, మయా, తే, తుషార+అద్రి-వాతాః,
పూర్వమ్, స్పృష్టమ్, యది, కిల, భవేత్, అఙ్గమ్, ఏభిః,+తవ,+ఇతి॥

ప్రతిపదార్థము:- (ఓ ప్రియతమా!)
దేవదారుద్రుమాణామ్ = దేవదారు వృక్షములయొక్క,

కిసలయ–పుటాన్ = చిగుళ్ళ దొప్పలను,
సద్యః = అప్పుడు,
భిత్వా = విరచి,
తత్ క్షీర–స్రుతి–సురభయః = ఆ క్షీరస్రావముచేత పరిమళించుచున్న,
యే = ఏ,
తుషారాద్రివాతాః = హిమగిరివాయువులు,
దక్షిణేన = దక్షిణముగా,
ప్రవృత్తాః = వీచుచున్నవో,
హే గుణవతి! = ఓ గుణవంతురాలా!,
ఏభిః = ఈ వాయువులచే,
తవ = నీయొక్క,
అఙ్గమ్ = శరీరము,
పూర్వమ్ = తొలుత,
స్పృష్టమ్ = తాకబడినదై,
భవేత్ యది కిలేతి = ఉండునేమో యని,
మయా = నాచే,
తే = ఆ వాయువులు,
ఆలిఙ్గ్యన్తే = కౌగిలింపబడుచున్నవి.

తాత్పర్యము:– ఓ ప్రియతమా! దేవదారు వృక్షములయొక్క చిగుళ్ళ దొప్పలను అప్పుడు విఱచి ఆ క్షీరస్రావములచేత పరిమళించుచున్న ఏ హిమగిరి వాయువులు దక్షిణముగా వీచుచున్నవో, ఓ గుణవంతురాలా! ఈ వాయువులచే నీయొక్క శరీరము తొలుత తాకబడినదై ఉండునేమో యని నాచే ఆ వాయువులు కౌగిలింపబడుచున్నవి.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

దేవదారుద్రుమాణామ్–(ష.బ.), కిసలయపుటాన్–(ద్వి.బ.), సద్యః–(అవ్య.), భిత్వా–(కృత్తు), తత్క్షీరస్రుతిసురభయః–(ప్ర.బ.), యే–(ప్ర.బ.), తుషారాద్రివాతాః–(ప్ర.బ.), దక్షిణేన–(అవ్య.), ప్రవృత్తాః–(ప్ర.బ.), గుణవతి–(సం.ప్ర.ఏ.), ఏభిః–(తృ.బ.), తవ–(ష.ఏ.), అఙ్గమ్–(ప్ర.ఏ.), పూర్వమ్–(ప్ర.ఏ.), స్పృష్టమ్–(ప్ర.ఏ.), భవేత్–(క్రియ), యది,కిల,ఇతి–(అవ్య.), మయా–(తృ.ఏ.), ఆలిఙ్గ్యన్తే–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) కిసలయాని పుటా ఇవ, (ఉపమితకర్మధారయః), తాన్, కిసలయపుటాన్.
ఆ) దేవదారవః చ తే ద్రుమా,దేవదారుద్రుమాః,తేషామ్,(క.ధా.),దేవదారుద్రుమాణామ్.
ఇ) తేషాం క్షీరం, (ష.త.), తస్య స్రుతిః (ష.త.), తయా సురభయః, (తృ.త.).
ఈ) తుషారస్య అద్రిః, (ష.త.), తస్య వాతాః (ష.త.), తుషారాద్రివాతాః.

3) పాఠాంతరములు:–1) యే తత్ > ఏతత్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **దక్షిణేన:**–

1) *దక్షిణశబ్దాదస్తాతిప్రత్యయార్థే 'ఏనబన్యతరస్యామదూరేపఞ్చమ్యా' (5.3.35). ఇతి ఏనప్రత్యయః। సప్తమీప్రథమావిభక్తిభ్యామేవాయం ప్రత్యయః॥*

2) **రాజా:–** *(కర్ణం దత్త్వా) అయే!* ***దక్షిణేన*** *వృక్షవాటికామాలాప ఇవ శ్రూయతే।* (అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్–ప్రథమాంకము–15వ శ్లోకం తరువాత భాగము) "ఏమీ! వృక్ష వాటికకు దక్షిణం వైపుగా ఎవరివో మాటలు వినబడుచున్నవే."

ఆ) **తత్క్షీరస్రుతిసురభయః** > తుల్యభావముగల దిగువశ్లోకమును పరికింపుడు.

శ్లో॥ భాగీరథీ నిర్ఝరశీకరాణాం వోఢా ముహుః కమ్పితదేవదారుః।
యద్వాయురన్విష్టమృగైః కిరాతైరాసేవ్యతే భిన్నశిఖణ్డిబర్హః॥ –కు.సం. 1.15

".... దేవదారు ద్రుమముల చిగుళ్ళను పగిల్చి వానిపాలచే పరిమళవంతమై...."

ఇ) **యది కిల** <1) "The word *కిల* implies probability. *యది* here denotes the same. By taking these words together probability is intensified."- *Nandargikar.*

2) 'సారోద్ధారిణి' > *"యది కిలేతి పదద్వయమపి సంభావనార్థం ఏవార్థద్వయయో రుపాదానం సంభావనాతిశయం ఖ్యాపయతి ।"*

ఈ) **మయా తే ఆలిఙ్గ్యన్తే** > తుల్యభావముగల దిగువ శ్లోకమును గాంచుడు.

శ్లో॥ శక్యమరవిన్దసురభిః కణవాహీ మాలినీతరఙ్గాణామ్।
అఙ్గైరనఙ్గతప్తైరవిరళమాలిఙ్గితుం పవనః॥ – అ.శా. 3–4

"విచ్చుకొన్న తామరపూలుండుటవలన సుగన్ధభరితమును, మాలినీనదీ తరంగముల నీటి బిందువులతో ప్రవహించునదియగు ఈ వాయువు విరహతాపముచే తపించు చున్న నా అవయవములతో కౌగిలించుకొనుటకు తగియున్నది."

5) క్రియారూపములు:– 1) ఆలిఙ్గ్యన్తే – ఆఙ్ > ఉపసర్గ

1) లిగి–గత్యర్థః, సకర్మకమ్, సేట్, భ్వాదిప్రకరణమ్, పరస్మైపదీ. ణిచి>ఆత్మనేపదీ>లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమ్–**ఆలిఙ్గ్యతే**–ఆలిఙ్గ్యేతే–ఆలిఙ్గ్యన్తే.

6) అలంకారములు:– —

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఇదానీం తదఙ్గస్పృష్టవస్తుదర్శనమాహ––భిత్త్వేతి। దేవదారుద్రుమాణాం కిసలయపుటాన్పల్లవపుటాన్ సద్యో భిత్త్వా । తత్క్షీరస్రుతిసురభయస్తేషాం దేవదారుద్రు మాణాం క్షీరస్రుతిభిః క్షీరనిష్యన్దైః సురభయః సుగన్ధయః। తుషారాద్రిజాతత్వే లిఙ్గమిదమ్। యే వాతా దక్షిణేన దక్షిణమార్గేణ తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానాత్తృతీయా సమేన యాతీతివత్। తత్రాపి కరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వాత్ "కర్తృకరణయోరేవ తృతీయా"

ఇతి భాష్యకారః। ప్రవృత్తాశ్చలితాః। హే గుణవతి సౌశీల్యసౌకుమార్యాదిగుణసమ్పన్నే! తే తుషారాద్రివాతాః పూర్వం ప్రాగేభిర్వాతైస్తవాఙ్గం స్పృష్టం భవేద్యది కిలేతి, సమ్భావితమేత–దితి బుద్ధ్యేత్యర్థః । "వార్తాసమ్భావ్యయోః కిల" ఇత్యమరః । మయాలిఙ్గ్యన్త ఆశ్లిష్యన్తే । అత్ర వాయూనాం స్పృశ్యత్వేఽప్యమూర్తత్వేనాలిఙ్గనాయోగాదాలిఙ్గ్యన్త ఇత్యభిధానం యక్షస్యో–న్మత్తత్వాత్ప్రలపితమిత్యదోష ఇతి వదన్నిరుక్తకారః స్వయమేవోన్మత్తప్రలాపీత్యుపేక్షణీయః ॥ 103 ॥

బ్రహ్మప్రకాశవ్యాఖ్యా:– వలభద్రస్తుతిః :– భిత్త్వా సద్య ఇతి । హే దారు! దారో! దేవ! బలభద్ర! వా క్లీవ ఇతి గుణాభావః। యే తుషారాద్రేః హిమాలయస్య వాతాః। ద్రుమాణాం కిసలయపుష్టాన్ భిత్త్వా । సద్యః తత్క్షీరస్రుతిసురభయః । భిన్నకిసలయపుటస్రుతక్షీరేణ సుగన్ధయః సన్తో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః। మయా తే తుషారాద్రివాతాః ప్రవల–విశద–శీతల–సురభిత్వాదిగుణవన్తః । ప్రవలధవలశీతలసురభిత్వాదిగుణవతి త్వయి ఆలిఙ్గ్యన్తే, త్వయాలిఙ్గితాః సఙ్ఘటితాః క్రియన్తే। కిమర్థమ్। యది సమ్భావనాయామ్। కిల నిశ్చితమ్। ఏభిః వాతైః తవాఙ్గం పూర్వం స్పృష్టం భవేత్। అన్యథా తవాఙ్గవత్ శైత్యసౌరభ్య–ధవలత్వా దయస్త్వద్గుణాస్తేషాం న స్యుః । సంసర్గాద్ధి గుణదోషసఙ్క్రాన్తిరితి యావత్ ॥ 103 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ తదఙ్గస్పర్శసుఖలోభేన తదుపలబ్ధ్యుపాయమనుష్ఠీయమానమాహ –భిత్త్వా సద్య ఇత్యాది। భిత్త్వా స్వసఙ్ఘట్టనేన విదలితముఖం కృత్వా। సద్యః అనన్తరమేవ। సద్య ఇత్యనేన అయాతయామత్వాత్ స్పర్శస్య అనన్తరితత్వం ద్యోత్యతే । సద్యః ప్రవృత్తా ఇత్యన్వయః । కిసలయపుటం బాల్యాదస్ఫుటితముఖం పల్లవాఙ్కురమ్ । అతో మాన్ద్య ముక్తమ్, 'భిన్నశిఖణ్డిబర్హాః' ఇతివత్। దేవదారురితి కోవిదార ఇతివత్సంజ్ఞా, అతో దారు శబ్దేన ద్రుమశబ్దస్యాపౌనరుక్త్యమ్, 'స దేవదారుద్రుమవేదికాయామ్' ఇతివత్। తత్క్షీరస్రుతి సురభయః మదభరచణ్డవేగవేతణ్డగణ్డపిణ్డకణ్డూయనాదిఖణ్డితత్వచాం తేషాం నవీనరసనిష్యన్దైః సుగన్ధయః। ఏతచ్చ తుషారాద్రివాతత్వే ప్రమాణమ్ । దక్షిణేనేతి । మార్గేణేతి శేషః। 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇతి తృతీయా। సమేన ధావతి, విషమేణ ధావతీతివత్ విశేష్యాప్రయోగః। ఆలిఙ్గ్యన్తే ప్రసారితబాహుయుగలం పరిరభ్యన్తే, న పునరాలిఙ్గితా ఇత్యనేన ప్రతిసమాగమం తేషాం తథాచరణం ధ్వన్యతే । గుణవతి విశిష్టస్పర్శాదిగుణశాలిని। అనేన యేన కేనాప్యుపాయేన తదీయస్పర్శసుఖానుభవే చేతసి స్ఫీతతృష్ణతా ద్యోత్యతే । తుషారాద్రివాతా ఇతి, గిరిరాజస్య హిమశీతలతయా తదీయత్వాద్వాతానాం శైత్యమపి సూచితమ్। పూర్వస్పృష్టం హిమవదుపగమాత్ప్రాక్ స్పృష్టమ్, కైలాసస్య హిమవదుత్తరభాగవర్తిత్వాత్తదధివాసాచ్చ తేవత్యర్థః। యది కిలేతి అపరమార్థసమ్భావనాయామవ్యయమ్। మమ తావదభినివేశాదేవం మనీషా, వస్తుతస్తు తథా, న వేతి దేవో జానాతీత్యర్థః। భవేత్ సమ్భావనాయాం లిఙ్। అఙ్గమ్ శరీరమ్, అథ వా, కరచరణాదిష్వేకమ్, తావతాపి మమ చరితార్థత్వాదితి భావః। ఏభిః వాతైః ।

యో య ఆయాతి, స స ఆలిజ్గ్యతే కేనచిత్కదాచిత్కస్యచిత్కథంచిత్తవాజ్గస్య స్పర్శశఙ్కయేతి బహువచనేన ద్యోత్యతే । ఇతి ఏవం నిరూపణాద్ధేతోః । అయం చ శ్రీరామాయణ శ్లోకచ్ఛాయాయోనిః శ్లోకః, యథా – 'వాహి వాత యతః కాన్తా తాం స్పృష్ట్వా మామపి స్పృశ। త్వయి మే గాత్రసంస్పర్శశ్చన్ద్రే దృష్టిసమాగమః' ఇతి। అత్ర చ శ్యామాస్వఙ్గమిత్యాది భిశ్చతుర్భిః శ్లోకైః 'వియోగే చాయోగే ప్రియజన సదృక్షానుభవనం తతశ్చిత్రాలోకః స్వపనసమయే దర్శనమపి। తదఙ్గస్పృష్టానా ముపగతవతాం స్పర్శనమితి ప్రతీకారః కామవ్యథితమనసాం కోఽపి గదితః' ఇతి గుణపతాకోక్తమనుసంహితం వేదితవ్యమ్। అత్రాస్తుతప్రశంసాలంకారః, స్వదేహసంతాపనిర్వాపకప్రియతమాస్పర్శామృత –తర్షాతిశయస్య కారణస్య పవనాశ్లేషరూపకార్యముఖేన ప్రతిపాదనాత్ ॥ 103 ॥

శ్లో॥ సంక్షిప్యేత క్షణ ఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
సర్వావస్థాస్వహరపి కథమ్మన్దమన్దాతపం స్యాత్।
ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే! దుర్లభప్రార్థనం మే
గాఢోష్మాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః॥ 104

– మృణాళినీ వ్యాఖ్యా –

పదవిభాగము:– సంక్షిప్యేత, క్షణః, ఇవ, కథమ్, దీర్ఘయాయా, త్రియామా, సర్వ+అవస్థాసు+అహః,+అపి, కథమ్, మన్ద–మన్ద+ఆతపమ్, స్యాత్। ఇత్థమ్, చేతః,+చటుల–నయనే!, దుర్లభ–ప్రార్థనమ్, మే, గాఢ+ఊష్మాభిః, కృతమ్,+అశరణమ్, త్వత్+వియోగ–వ్యథాభిః॥

ప్రతిపదార్థము:– చటుల–నయనే! – ఓ చంచలాక్షీ!

దీర్ఘ–యామా = దీర్ఘయామములు గల,
త్రియామా = రేయి,
క్షణః ఇవ = క్షణకాలమువలె,
కథమ్ = ఎట్లు,
సంక్షిప్యేత = సంక్షేపము చేయబడును.
సర్వావస్థాసు = అన్ని అవస్థలయందును,
అహః అపి = పగలున్ను,
కథమ్ = ఎట్లు,
మన్ద–మన్ద+ఆతపమ్ = అత్యల్పమగు ఎండగలది.
స్యాత్ = అగును.
ఇత్థమ్ = అట్లు,
దుర్లభ–ప్రార్థనమ్ = అందరానికోర్కెలుగల,
మే = నాయొక్క
చేతః = చిత్తము,

గాఢోష్మాభిః = మిక్కిలి తీవ్రములగు,
త్వత్-వియోగవ్యథాభిః= నీయొక్క విరహవేదనలచే,
అశరణమ్ = దిక్కులేనిదిగా,
కృతమ్ = చేయబడినది.

తాత్పర్యము:- ఓ చంచలాక్షీ! దీర్ఘయామములుగల రేయి క్షణకాలమువలె ఎట్లు సంక్షేపము చేయబడును? అన్ని అవస్థలయందును పగలున్ను ఎట్లు అత్యల్పమగు ఎండ గలది అగును? అట్లు అందరాని కోర్కెలు గల నాయొక్క చిత్తము మిక్కిలి తీవ్రములగు నీ విరహవేదనలచే దిక్కులేనిదిగా చేయబడినది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

దీర్ఘయామా-(ప్ర.ఏ.), త్రియామా-(ప్ర.ఏ.), క్షణః-(ప్ర.ఏ.), ఇవ-(అవ్య.), కథమ్-(అవ్య.), సంక్షిప్యేత-(క్రియ), సర్వావస్థాసు-(స.బ.), అహః-(ప్ర.ఏ.), అపి-(అవ్య.), మన్దమన్దాతపమ్-(ప్ర.ఏ.),స్యాత్-(క్రియ), ఇత్థమ్-(అవ్య.), దుర్లభప్రార్థనమ్-(ప్ర.ఏ.), మే-(ష.ఏ.), చేతః-(ప్ర.ఏ.), గాఢోష్మాభిః-(తృ.బ.), త్వద్వియోగవ్యథాభిః-(తృ.బ.), అశరణమ్-(ప్ర.ఏ.), కృతమ్-(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:-

అ) దీర్ఘా యామా యస్యాః సా, దీర్ఘయామా, (బహువ్రీహిః).
ఆ) త్రయో యామా యస్యాః సా, త్రియామా, (బహువ్రీహిః).
ఇ) సర్వాశ్చ తా అవస్థాః, తాసు, (కర్మధారయః), సర్వావస్థాసు.
ఈ) మన్దమన్దః ఆతపో యస్మింస్తత్, - మన్దమన్దాతపమ్, (బహువ్రీహిః).
ఉ) చటులే నయనే యస్యాః సా - చటులనయనే, (బహువ్రీహిః), తత్ సమ్బుద్ధౌ, చటులనయనే !
ఊ) దుర్లభా ప్రార్థనా యస్య తత్ - దుర్లభప్రార్థనమ్, (బహువ్రీహిః).
ఋ) గాఢ ఊష్మా యాసాం తా గాఢోష్మాణః, (బహువ్రీహిః), తాభిః, గాఢోష్మాభిః.
ౠ) తవ వియోగః త్వద్వియోగః, (ష.త.), తస్య వ్యథాః, త్వద్వియోగవ్యథాః, తాభిః తద్వియోగవ్యథాభిః।

3) పాఠాంతరములు:- 1) సంక్షిప్యేత>సంక్షిప్యన్తే, సంక్షిప్యేవ, సంక్షిప్యైవమ్, సంక్షిప్యేరన్, 2) క్షణ ఇవ>క్షణమివ, 3) కథమ్>మయా, 4) దీర్ఘయామా త్రియామా>దీర్ఘయామా స్త్రియామాః, 5) అహరపి కథమ్>అహరపి చ మే, 6) గాఢోష్మాభిః>గాఢోష్ణాభిః।

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **త్రియామా:-** తుల్యభావమున్నదియగు దిగువ శ్లోకము (వి.3-22) ను పరికింపుడు.

1) శ్లో॥ *అనుపనతమనోరథస్య పూర్వం-శతగుణితేవ గతా మమ* ***త్రియామా।***
యది తు తవ సమాగమే తథైవ-ప్రసరతి సుభ్రుః తతః కృతీ భవేయమ్॥

విక్రముడు > ఊర్వశితో - "ఓ అందమైన కనుబొమలు కలదానా! పూర్వము, నా కోర్కె నెరవేఱని ఏ రాత్రి వందరెట్లు ఎక్కువైన కాలమువలె తోచినదో, ఆ రాత్రియే ఇపుడు, నీ కలయిక తరువాత కూడ అంతటి ఎక్కువైన కాలమువలె సాగినచో, అపుడు నేను దానివలన ధన్యుడ నయ్యెదను."

2) *శ్లో॥ తమీ తమిస్రా కథితా తమస్వినీ విభావరీ నక్తముఖా చ శర్వరీ।*
*క్షపా **త్రియామా** క్షణదా నిశీథినీ నిశా చ దోషా రజనీ చ యామినీ॥ 107*

శ్లో॥ వసతిర్వాసతేయీ చ శ్యామా రాత్రిశ్చ కథ్యతే॥
అని హలాయుధకోశము '18' నామములను ఉదాహరించినది.

ఆ) **త్వద్వియోగవ్యథాభిః** > "సంయోగవిరహరహితానాం చ రాత్రిః న సుఖావహా నాపి దుఃఖావహా భాతి । యదుక్తమ్ । యేషాం వల్లభయా సహ క్షణమివ క్షిప్రం క్షపా క్షీయతే। తేషాం శీతకరః శశీ విరహిణాముల్కేవ సంతాపకృత్। అస్మాకం తు న వల్లభా న విరహస్తేనోభయాభావతో। రాజా రాజతు దర్పణాకృతిరసౌ నోష్ణో న వా శీతలః" - 'మహిమ'.

ఇ) **అహః** - 1) హలాయుధకోశః-(107), 2) ఉణాదిసూత్రమ్-(1-158).

1) *శ్లో॥ దివసో దివా దినం ద్యుః ప్రోక్త**మహ** ర్వాసస్తథా ఘస్రః॥*

2) a) *నఞ్ + జహాతేః । **అహః** ।*

b) *జహతి త్యజతి పృథక్కరోత్యన్ధకారమితి అహః దినమ్।* - *స్వామి దయానందసరస్వతి*

3) నాన్తః నపుంసకలిఙ్గః 'అహన్' శబ్దః

ప్ర.	- **అహః**	- అహ్నీ / అహనీ	- అహాని	- కర్తా
ద్వి.	- అహః	- అహ్నీ / అహనీ	- అహాని	- కర్మ
తృ.	- అహ్నా	- అహోభ్యామ్	- అహోభిః	- కరణ
చ.	- అహ్నే	- అహోభ్యామ్	- అహోభ్యః	- సమ్ప్ర.
పం.	- అహ్నః	- అహోభ్యామ్	- అహోభ్యః	- అపా.
ష.	- అహ్నః	- అహ్నోః	- అహ్నామ్	- సమ్బ.
స.	- అహ్ని/అహని	- అహ్నోః	- అహఃసు/అహస్సు	- అధి.
	హే అహః	- హే అహ్నీ/అహనీ	- హే అహాని	- సమ్బో.

అహః > సుబ్లుకి అపవాదత్వాత్ 'అహన్ని' తి సూత్రం ప్రబాధ్య 'రోఽసుపి' ఇతి రేఫాదేశే విసర్గః, అతః అహర్భాతీత్యత్రోత్పన్న ।

5) క్రియారూపములు:- *1) **సంక్షిప్యేత*** > *సమ్ ఉపసర్గ.* *2) **స్యాత్.***

1) క్షిప-ప్రేరణే-సకర్మకమ్-అనిట్-తుదాతిప్రకరణమ్, - ఉభయపదీ.
కర్మణి-ఆత్మనేపదీ-విధిలిఙ్-ప్ర.పు.ఏ, **సంక్షిప్యేత**-సంక్షిప్యేతామ్- సంక్షిప్యేరన్.

6) అలంకారములు:- ఇందు విరోధాఽలంకారమున్నదని 'విద్యుల్లతా' పేర్కొన్నది.

లక్షణమ్:– *"ఉక్తైః పదార్థైర్యైః కశ్చిద్విరుద్ధోఽర్థః ప్రసాధ్యతే।*
విరోధ ఇతి విజ్ఞేయః సోఽపి నానావిధో యథా॥"–అలంకారసంగ్రహః–5.44.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సంక్షిప్యేతేతి । దీర్ఘా యామాః పహరా యస్యాం సా దీర్ఘయామా । విరహవేదనయా తథా ప్రతీయమానేత్యర్థః । త్రియామా రాత్రిః । "ఆద్యన్తయోరర్ధ యామయోర్దినవ్యవహారాత్త్రియామా" ఇతి క్షీరస్వామీ । క్షణ ఇవ కథం కేన ప్రకారేణ సంక్షిప్యేత లఘూక్రియేత । అహరపి సర్వావస్థాసు । సర్వకాలేష్విత్యర్థః । మన్దమన్దో మన్దప్రకారః । "ప్రకారే గుణవచనస్య" (పా. 8.1.12) ఇతి ద్విరుక్తిః । "కర్మధారయవ దుత్తరేషు" (పా. 8.1.81) ఇతి కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్ । మన్దమన్దాతపమత్యల్ప సన్తాపం కథం స్యాత్ । న స్యాదేవ । హే చటులనయనే చఞ్చలాక్షి! ఇత్థమనేన ప్రకారేణ దుర్లభప్రార్థనమప్రాప్యమనోరథం మే మమ చేతో గాఢోష్మభిరతితీవ్రాభిస్త్వద్వియోగ వ్యథాభిరశరణమనాథం కృతమ్ ॥ 104 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– సుదర్శనస్తుతిః సంక్షిప్యేతేతి । హే చటుల! భ్రమణశీల సుదర్శన చక్ర! దీర్ఘా యామా యస్యా ఈదృశీ త్రియామా । నిద్రాఽన్ధకారాదికరణేన త్వద్దర్శనాది విఘాతకరీ రాత్రిః క్షణ ఇవ కథం సంక్షిప్యేత, రాత్రౌ సంక్షిప్తాయామాషాఢమాసః స్యాత్। అహర్దినమపి సర్వాస్వవస్థాసు సర్వదా మన్దమన్దాతపం కథం స్యాత్। ఆషాఢసమ్బన్ధి మేఘాచ్ఛాదనేనాతిమన్దాతపం కథం భవేత్ । సర్వదా గుణ్డిచాయాత్రా చాతుర్మాస్యోత్సవాదిః కథం స్యాత్ । రాత్రిః కథం న భవేత్ । సర్వదైవ త్వద్దర్శనాదిః కథం స్యాన్నిద్రాదిః కథం న స్యాదిత్థమనేనప్రకారేణ నయనే కాలస్య హరణే మమ త్వత్సమీపప్రాపణే చ ముదభ్రమణశీలస్వరూపా త్వమేవం కురుష్వేతి । దుర్లభప్రార్థనం మే మమ చేతః గాఢోష్మభిః ప్రవలపరితాపాభిస్త్వద్విస్యోయెగవ్యథాభిః అశరణమరక్షితం కృతమ్ । ప్రాసాదాన్తరన్ధతమసాచ్ఛన్నదృక్ త్వాం సమ్యగ్ద్రష్టుం న శక్నోమి । గుణ్డిచాయాత్రాయాం రథోపరి సమ్యగ్ద్రక్ష్యామి । రాత్రౌ నిద్రావిఘ్నశ్చ మాస్తు । సర్వదైవాషాఢదినమస్తు । రాత్రిః సంక్షిప్తాస్త్విత్యర్థః ॥ 104 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథైవం ప్రతిహతసకలసమాగమోపాయో మన్మథశరమథితచేతస్తయా శక్యాశక్యవివేకశూన్యాం స్వాం దశామాహ––సంక్షిప్యేతేతి । సంక్షిప్యేత హ్రాసం గచ్ఛేత్। క్షణో నాడికాయాః షష్ఠోభాగః । క్షణ ఇవ న తు యామ ఇవ । అనేన మేరోః సంక్షేపత్వ ప్రార్థనవదతివిలక్షణవస్తువిషయత్వం మనోరథస్య ధ్వన్యతే । కథం కేన ప్రకారేణ, కస్యోపాయస్యానుష్ఠానాదిత్యర్థః । దీర్ఘయామా నిర్వినోదతయా నిద్రావిచ్ఛేదాచ్చ దీర్ఘీభూతా ఇవానపగచ్ఛన్తో యామా యస్యాః। దీర్ఘయామా, న తు దీర్ఘేత్యనేన అవయవిన్యా యామిన్యా ఏవ న కేవలమ్, అపి తు తదవయవానాం యామానామపి న విరతిరితి ద్యోత్యతే, త్రియామేతి సోత్ప్రాసం వచనమ్, పరఃశతయామామిమాం యామినీం త్రియామేతి కథం కథయన్తీతి భావః । సర్వావస్థాసు గ్రీష్మే శరది మధ్యాహ్నే చ । అహః దినమ్ । అపిః

సముచ్చయే । మన్దమన్దాతపం నిరూష్మతయా భృశాపటుభూతరవికరోద్యోతమ్, అన్యథా శీతలతరత్వాదాలిఙ్గనసుఖానుస్మరణేన యాతనావహత్వాత్ । 'ప్రకారే గుణ వచనస్య' ఇతి ద్విర్వచనమ్ । అత్ర త్రియామాయాః స్వత ఏవ విరహిజనసన్తాపకరత్వా త్సంక్షేపస్యైవ ప్రార్థనా, అహ్నస్తు వివిధవ్యాపారవినోదశాలితయా తీవ్రాతపత్వ ఏవ బాధకత్వాన్మన్దమన్దాతపత్వాశంసనమేవేతి మన్తవ్యమ్ । ఇత్థమ్ అనేన ప్రకారేణ । చటులనయన ఇతి, మద్విరహవేదనావిహతధృతిమ్ అయుగశరశరపతనకదనతరలతర నయనయుగలీం పురోవర్తినీమివ భవతీం పశ్యతస్తస్య మే కథం వా వ్యథా మా భూదితి ద్యోత్యతే । దుర్లభప్రార్థనం ప్రాప్తుమశక్యే వస్తున్యాశంసా యస్య । గాఢోష్ణాభిః అన్తర్దృఢ -సన్తాపాభిః । కృతం న తు క్రియతే । అనేన తథాత్వం తస్య పూర్వమేవ నిర్వృత్తమితి వ్యజ్యతే । తతశ్చ ప్రతీకారాభావాజ్జీవిత ఏవాశంసా దూరోత్సారితేతి ధ్వన్యతే । అశరణం అపగతరక్షకమ్, త్వత్సమాగమస్యైవ శరణత్వాత్తస్య చ విలమ్బనాదిత్యర్థః । త్వద్వియోగ వ్యథాభిః త్వద్విరహహేతుకైర్వేదనానుభవైః । బహువచనేన ప్రకారబాహుల్యం ధ్వన్యతే । అత్ర విరోధోఽలఙ్కారః ॥ 104 ॥

శ్లో॥ నన్వాత్మానం బహు విగణయ న్నాత్మనైవావలమ్బే
తత్కల్యాణి! త్వమపి నితరాం మా గమః కాతరత్వమ్।
కస్యైకాన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ॥ 105

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- నను+ఆత్మానమ్, బహు, విగణయన్, ఆత్మనా,+ఏవ,+అవలమ్బే, తత్,+కల్యాణి!, త్వమ్, అపి, నితరామ్, మా, ఆగమః, కాతరత్వమ్। కస్య,+ఏకాన్తమ్, సుఖమ్+ఉపనతమ్, దుఃఖమ్, ఏకాన్తతః, వా నీచైః,+గచ్ఛతి+ఉపరి, చ, దశా, చక్ర-నేమి-క్రమేణ॥

ప్రతిపదార్థము:- హే కల్యాణి! - ఓ కల్యాణీ!

నను = ఓయీ!
బహు = అనేకముగా,
విగణయన్ = గణించు చున్నవాడనైన (ఆలోచించు),
అహమ్ = నేను,
ఆత్మానమ్ = నన్ను,
ఆత్మనా ఏవ = నేనే,
అవలమ్బే = ధరించు / నిగ్రహించుకొనుచున్నాను.
తత్ = కనుక,
హే కల్యాణి! = ఓ శుభప్రదురాలా!,

త్వమ్ అపి	=	నీవును,
నితరామ్	=	ఎంతమాత్రము,
కాతరత్వమ్ చ	=	భీరుత్వమును,
మా ఆగమః	=	రానీయకుము,
కస్య	=	ఎవనికి,
ఏకాన్తమ్	=	ఎల్లప్పుడు,
సుఖమ్	=	సౌఖ్యము,
వా	=	లేదా,
ఏకాన్తతః	=	అచ్చముగా,
దుఃఖమ్	=	దుఃఖము,
ఉపనతమ్	=	ప్రాప్తించినది.
దశా	=	అవస్థ,
చక్ర-నేమి-క్రమేణ	=	చక్రముయొక్క రేకు క్రమమున,
నీచైః	=	క్రిందికి,
ఉపరి చ	=	పైకిని,
గచ్ఛతి	=	పోవుచున్నది.

తాత్పర్యము:- ఓ కల్యాణీ! ఓయీ! అనేకముగా గణించు (ఆలోచించు) చున్నవాడనైన నేను, నన్ను నేను ధరించు (నిగ్రహించు) కొనుచున్నాను. కనక ఓ శుభప్రదురాలా! నీవును ఎంతమాత్రము భీరుత్వమును రానీయకుము. ఎవనికి ఎల్లప్పుడు సౌఖ్యములేదా అచ్చముగా దుఃఖము ప్రాప్తించినది? అవస్థ చక్రము యొక్క రేకుక్రమమున క్రిందికి పైకిని పోవుచున్నది.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

నను-(అవ్య.), బహు-(సహాయకక్రియ), విగణయన్-(ప్ర.ఏ.), అహమ్-(ప్ర.ఏ.), ఆత్మనా-(తృ.ఏ.), ఏవ-(అవ్య.), అవలమ్బే-(క్రియ), తత్-(అవ్యయము), కల్యాణి-(సం.ప్ర.ఏ.), త్వమ్-(ద్వి.ఏ.), అపి-(అవ్య.), నితరామ్-(అవ్య.), కాతరత్వమ్-(ద్వి.ఏ.), మాగమః-(క్రియ), కస్య-(ష.ఏ.), ఏకాన్తమ్-(అవ్య.), సుఖమ్-(ప్ర.ఏ.), వా-(అవ్య.), ఏకాన్తతః-(అవ్య.), దుఃఖమ్-(ప్ర.ఏ.), ఉపనతమ్-(ప్ర.ఏ.), దశా-(ప్ర.ఏ.), చక్రనేమిక్రమేణ-(తృ.ఏ.), నీచైః>ఉపరి>చ-(అవ్య.), గచ్ఛతి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) చక్రస్య నేమిః, చక్రనేమిః, (ష.త.), చక్రనేమేః క్రమః, (ష.త.) చక్రనేమిక్రమః, తేన, చక్రనేమిక్రమేణ.

3) పాఠాంతరములు:-1) నను > న తు, ఇతి, 2) నితరామ్ సుతరామ్, 3) ఉపనతమ్ ఉపగతమ్, 4) **కస్యైకాన్తమ్ > కస్యాన్యన్తమ్.**

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **కల్యాణి**:- 1) కల్యే ప్రాతః అణ్యతే శబ్ద్యతే, అణ్-ఘఙ్ - Apte.

2) Blessed, happy, lucky, fortunate.,

3) *శ్లో॥ నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థ-మస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ।*
*కాన్త్యా గిరా సూనృతయా చ యోగ్యా-త్వమేవ **కల్యాణి!** తయోస్తృతీయా॥*

రఘువంశమ్-6.29 > సునంద> ఇందుమతికి రాజకుమారులను పరిచయము చేయుట
> "వేఱువేఱు ప్రదేశములయందుండు, లక్ష్మీసరస్వతులిద్దఱు ఈ ఒక్క అంగరాజు నందే నెలకొనియున్నారు? ఓ కళ్యాణీ! శుభప్రదురాలా! సౌందర్యము చేతను, సత్యవాక్యముచేతను నీవే యోగ్యురాలివి. ఈ లక్ష్మీసరస్వతీ ద్వయమునకు దీటైన దానివై వారి సరసన మూడవదానివై భార్యగా ఆతని సరసనే యుండుము."

ఆ) **నను** > అవ్యయకోశః (445)

1) *"పరమతాక్షేపానుజ్ఞాపృష్ట ప్రతివచనప్రశ్ననయవిరోధోక్తివాక్యారమ్భానిశ్చయా-దయోస్యార్థాః॥" (పరమతాక్షేపే-అనుజ్ఞాయామ్-పృష్టప్రతివచనే-ప్రశ్నే-నయే -విరోధోక్తౌ-వాక్యారమ్భే-నిశ్చయే-)*

2) *'అవధారణానునయామన్త్రణామర్షాదయోఽపి అస్యార్థాః' (అవధారణే-అనునయే -ఆమన్త్రణే-అమర్షే)*

3) *'వినయవినిగ్రహపరకృతిసంభ్రమాదయోఽపి అర్థాః కోశేషు నిర్దిష్టాః యథాను-గుణం కావ్యేషు ద్రష్టవ్యాః।*

4) *మన్యే శఙ్కే ధ్రువం నూనం-కిం 'వా ప్రాయోఽనువేద్మి చ। **నను** నామ హి జానామి ఉత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకాని చ॥ ఇతి కావ్యచన్ద్రికా వచనాదస్యోత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకత్వమపి సిద్ధమేవ।*

5) *శ్లో॥ తదిదం క్రియతా మనన్తరం భవతా బన్ధుజనప్రయోజనమ్।*
*విధురాం జ్వలనాతిసర్జనా **న్నను** మాం ప్రాపయ పత్యురన్తికమ్॥*

కుమారసమ్భవమ్-4.32, వేదంవారి ప్రచురణ "....**ఓయీ!** వసంతుడా! దుఃఖ వివశనగుటచే స్వయముగా చితిపేర్చుకొని నిప్పుపెట్టుకొన నశక్తనైన నన్ను అగ్నిప్రవేశము చేయించి నా భర్తకడకు చేర్పుము.

ఇ) **దశా :-** Mahima cites here the following : -

"సుఖస్యానన్తరం దుఃఖం దుఃఖస్యానన్తరం సుఖమ్ । సుఖదుఃఖం మనుష్యాణాం చక్రవత్పరివర్తన్తే॥" and further on he says -" "ఇతి హేతోస్త్వం కల్యాణి కారత్వం మా గచ్ఛేః । వస్తుగత్యా నీతిమార్గే సత్పురుషాణాం స్త్రీషు కాపట్యమేవ శ్రేయస్కరం పురుషః స్త్రీవశో భవతి ఇత్యయం కౌతస్తుతౌ న్యాయః । యదుక్తమ్ । దాక్షిణ్యం స్వజనే దయా పరిజనే శాఠ్యం తథా దుర్జనే । ప్రీతిః సాధుజనే స్మయః

ఖలజనే విద్వజ్జనేష్వార్జవమ్ । శౌర్యం శత్రుజనే క్షమాగురుజనే నారీజనే ధూర్తతా।
యే చైవం పురుషాః క్రియాసు కుశలాస్తేష్వేవ లోకస్థితిః॥"

5) క్రియారూపములు:– *1) మాగమః, 2) గచ్ఛతి.*

1) The 'అ' of అగమః is dropped after particle 'మా'.
గమ్లు (గమ్) గతౌ–వెళ్ళుట, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ ।
లుఙ్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్–**అగమః** – అగమతమ్–అగమత.

2) "ఇషుగమి యయాం ఛః" 7.3.77 అను సూత్రముచే 'మ' కారమునకు ఛకారాదేశము. గమ్+అ+తి > గఛ్+అ+తి. తుగాగమము, శ్చుత్వములచే 'గచ్ఛతి' అను రూపము నిష్పన్నమగును.
లట్ –ప్రథమపురుషైకవచనమ్ – **గచ్ఛతి** – గచ్ఛతః – గచ్ఛన్తి.

6) అలంకారములు:– ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
లక్షణమ్:– *సామాన్యే విశేషః సామాన్యం వా యదా విశేషేణ।*
కథితః సమర్థితోఽ ర్థో–భవతి తదార్థాన్తరన్యాసః॥ – *ఏకావళి.*
"సామాన్యముచే విశేషముకాని, విశేషముచే సామాన్యముకాని సమర్థితమగునేని అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము."

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– న చ మదీయదుర్దశాశ్రవణాద్భేతవ్యమిత్యాహ––నన్వితి। 'నను' ఇత్యామన్త్రణే । "ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణే నను" ఇత్యమరః। నను ప్రియే! బహు విగణయఞ్ఛాపాన్తే సత్యేవమేవం కరిష్యామీ'త్యావర్తయన్నాత్మానమాత్మనైవ స్వేనైవ। "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్" (వా. 141) ఇతి తృతీయా। అవలమ్బే ధారయామి। యథా కథఞ్చిజ్జీవామీత్యర్థః । తత్తస్మాత్కారణాత్ । హే కల్యాణి సుభగే ! త్వత్సౌభాగ్యేనైవ జీవామీతి భావః । "బహ్వాదిభ్యశ్చ" (పా. 4.1.45) ఇతి జీష్ । త్వమపి నితరామత్యన్తం కాతరత్వం భీరుత్వం మా గమః మా గచ్ఛ । గమేర్మాఙిలుఙ్ । "న మాఙ్యోగే" (పా. 6.4.74) ఇత్యడాగమాభావః। తాదృక్సుఖినోరావయోరీదృశి దుఃఖే కథం న బిభేమీత్యాశఙ్క్యాహ–– కస్యేతి। కస్య జనస్యాస్యన్తం నియతం సుఖముపనతం ప్రాప్తమేకాన్తతో నియమేన దుః ఖం వోపనతమ్? కిన్తు దశావస్థా చక్రస్య రథాఙ్గస్య నేమిస్తదన్తః । "చక్రం రథాఙ్గం తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమాన్" ఇత్యమరః । తస్యాః క్రమేణ పరిపాత్యా । "క్రమః శక్తౌ పరీపాట్యామ్" ఇతి విశ్వః । నీచైరధ ఉపరి చ గచ్ఛతి ప్రవర్తతే । ఏవం జన్తోః సుఖదుఃఖే పర్యావర్తేతే ఇత్యర్థః ॥ 105 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఇత్యాత్మానమితి । హే చక్ర! సుదర్శన! తత్తస్మాద్ధేతోః ఆత్మానం సాక్షిణం త్వామాత్మనా బహు విగణయన్ ఆత్మనైవ చిన్తయన్నహమ్ నితరామిత్యర్థః కల్యాణిత్వమపి శుభమపి నావలమ్బే। కిన్తు త్వచ్చిన్తనేనైవ సర్వం శుభమాప్నోమీతి। ఇతి హేతోః కాతరత్వం మా గమః। అస్మై కియచ్ఛుభం దాస్యామీతి కాతరో న భవేత్యర్థః।

కథమ్ । చక్రస్య నేమిక్రమేణ ఉపరి దశా ఏకాన్తముపనతం సుఖం గచ్ఛతి । నీచైర్దశా ఏకాన్తతః ఉపనతం దుఃఖం గచ్ఛతి। అపి తు త్వాం వినా న కస్యాపీత్యర్థః। ద్వాదశమాసార షడృతునేమి–కస్య త్రిచాతుర్మాస్య నాభి–కస్య సమ్వత్సరాత్మకస్య కాలచక్రస్య తవైవ ఋతుపరివర్తనేన సర్వేషాం జనానాం సుదశా దుర్దశా వా భవతీత్యతస్తవైవాయం వ్యాపారో నాన్యస్యేత్యర్థః ॥ 105 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథైవం త్వద్విరహవ్యథాక్షుభితం నిధనోన్ముఖమపి జీవితం త్వ త్సమాగమప్రత్యాశాభేషజేనాహం పరిరక్షామి, తస్మాత్త్వమపి మత్ప్రాణత్రాణకారణాత్ కుసుమసుకుమారం స్వజీవితం కథఞ్చిద్ధారయేతి సమాశ్వాసయతి––న త్వాత్మానమిత్యాది। తుశబ్దో విశేషే, అతిదుఃఖితస్య ప్రాణత్యాగే యోగ్యేఽపీత్యర్థః। ఆత్మానం జీవం దేహం వా । 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే' ఇతి వైజయన్తీ । బహు విగణయన్ త్వయా సహోపరి పరిభోక్ష్యమాణమనేకమభిలాషవిషయం విచిన్తయన్నితి హేతుః । ఆత్మనా ధృత్యా, అథ వా, ధైర్యావలమ్బినా స్వేనైవ, సమాశ్వాసయిత్రన్తరాభావాత్ । న నావలమ్బే నిపాతా న్నివారయామ్యేవ । తత్ తస్మాత్కారణాత్ । కల్యాణి పుణ్యలక్షణే ఇత్యామన్త్రణేన ప్రశస్త లక్షణప్రకాశితభవిష్యదనవద్యసమృద్ధిసమ్భారా భవతీ న అతిచిరం దుఃఖస్య భాజనం భవిష్యతీతి ద్యోత్యతే । త్వమపి త్వదపేక్షయాహమివ, మదపేక్షణేన త్వమపీత్యర్థః । సుతరాం యావతా జీవితవ్యసనమాపతేత్, తావదిత్యర్థః । కాతరత్వం దుఃఖానుభూతౌ అధీరతామ్। లోకవృత్తమవేక్ష్యాపి త్వయా ధైర్యమవలమ్బనీయమిత్యాహ––కస్యేతి। త్రైలోక్యాన్త ర్వర్తినః స్థిరస్య చరస్య వా కస్య భూతస్యేత్యర్థః, పురన్దరాదిషు దేవతావిశేషేష్వపి వృత్రవధాదౌ స్వపదభ్రంశప్రత్త్యాపత్త్యాద్యతీతవృత్తాన్తశ్రవణాత్, వర్తమానేషు చ తథానుభవాత్, భవిష్యత్సు చ తథానుమానాదిత్యర్థః । అత్యన్తం నిరతిశయమ్ । సుఖమ్ అనుకూలవిషయసాధ్యోఽనుభవః। ఉపనతం ప్రాప్తమ్। దుఃఖం ప్రతికూలవిషయ సాధ్యోఽనుభవః । ఏకాన్తతః కాలత్రితయేఽప్యేకరూపేణేత్యర్థః । కస్య సుఖం దుఃఖం వా అత్యన్తమ్ ఏకాన్తత ఉపనత మిత్యన్వయః, 'నైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్' ఇతివత్ । తత్ర హేతుమాహ––నీచైః అభిమత విషయపరిపోషణవిరహాదపరేణ రూపేణ । ఉపరి తద్వైషమ్యాదుత్కృష్టేన । చకారేణ ఆశ్రయైక్యం ప్రకాశ్యతే। గచ్ఛన్తి న తు గమ్యన్తే ఆపాద్యన్త ఇతి వా । అనేన పురాకృతవిచిత్ర కర్మోపనేయానాం తాసాం కాలవశేన స్వయమేవ ప్రవృత్తేః పురుషేచ్ఛాధీనత్వం నిరస్యతే, యథాహ కశ్చిత్––"దేహినామితి విచిత్ర కర్మణాముచ్చనీచఫలభోగసాక్షిణీ । కాలకాల మపహాయ కేవలం కాలశక్తిరిహ కేన లఙ్ఘ్యతే॥" ఇతి, 'వాసరం వాసతేయీం చ పరాధీన్యేన పశ్యతః । సుస్థాన్యాభ్యామవస్థాభ్యాం స్వస్థాభ్యాం కౌ మదేతరౌ ॥' ఇతి చ । దశాః అవస్థాః । బహువచనేన దేశకాలా–ద్యుపాధిభేదాత్ బాహువిధ్యమవబోధ్యతే । చక్రనేమిక్రమేణ చక్రం రథచరణం తస్య నేమిః ధారాక్రమః తదీయం సఞ్చరణమ్, న్యాయో వా––స చోర్ధ్వగతస్య భాగస్యాధో

గమనమధోగతస్య చ పర్యాయేణోర్ధ్వగమనమితి, తేన తత్సదృశేన క్రమేణేత్యర్థః। 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమిః' ఇత్యమరః। అత్ర ప్రకృతశృఙ్గారరసప్రతికూలశాన్తరసోద్దీపనవిభావప్రసఙ్గశఙ్కా న కర్తవ్యా, లోకవృత్తాన్తప్రదర్శనేన ప్రియతమాహృదయధైర్యాపాదన ఏవ తాత్పర్యాత్। కిఞ్చ 'న ముగ్ధే ప్రత్యేతుం ప్రభవతి గతః కాలహరిణః' ఇత్యత్ర కాలస్యాపునరాగమ ప్రతిపాదనాత్ విరుద్ధరసవిభావత్వమేవ, అత్ర తు న తథా, సుఖదుఃఖయోర్ద్వయోరపి పర్యాయప్రవృత్తిప్రకాశనాత్, లోకవృత్తనిదర్శనేన ప్రియాజీవితావలమ్బన ప్రరోచన ఏవ విరహవిధురితస్య కామినః ప్రవృత్తేః, దుఃఖమాత్రప్రతిపాదనే చ నిర్వేదశఙ్కాయా అవకాశ లాభాత్, పరస్పరప్రేమసన్దానితయోర్విధివశోపనీతవిరహోత్తామినోః కామినోర్భవిష్యత్ క్షణికమపి సమాగమసుఖ మవేక్ష్య 'ఏతి జీవన్తమానన్దో నరం వర్షశతాదపి' ఇతి మనీషయా వర్షశతానుభావ్యమపి దుఃఖం తితిక్షమాణయోర్విదేహకైవల్యనిర్వృతేరపి విషయసుఖేష్వేవ బహుమతేః శాన్తస్య స్వప్నేఽప్యసమ్భావ్యత్వాచ్చ। అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥ 105॥

శ్లో॥ శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ
శేషాన్మాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా।
పశ్చాదావాం విరహగణితం తం తమాత్మాభిలాషం
నిర్వేక్ష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు॥ 106

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- శాప+అన్తః, మే, భుజగ-శయనాత్, ఉత్థితే, శార్ఙ్గపాణౌ,
శేషాన్+మాసాన్, గమయ, చతురః, లోచనే, మీలయిత్వా।
పశ్చాత్+ఆవామ్, విరహ-గణితమ్, తమ్-తమ్, ఆత్మాభిలాషమ్,
నిర్వేక్ష్యావః, పరిణత-శరత్+చన్ద్రికాసు, క్షపాసు॥

ప్రతిపదార్థము:- (ఓ ప్రియతమా!)

శార్ఙ్గపాణౌ = 'శార్ఙ్గ' మను ధనువు హస్తమునందు గల శ్రీ మహావిష్ణువు,
భుజగ-శయనాత్ = శేషతల్పము నుండి,
ఉత్థితే(సతి) = లేచిన వాడగుచుండగా,
మే = నాయొక్క
శాప+అన్తః = శాపాన్తము,
అతః = ఇందువలన,
శేషాన్ = మిగిలిన,
చతురః మాసాన్ = నాలుగు నెలలను,
లోచనే = కన్నులను,
మీలయిత్వా = నిమీలించి,
గమయ = గడపుము.

పశ్చాత్ = (శాపము) తీరిన పిమ్మట,
పరిణత–శరత్+చన్ద్రికాసు= పండిన శరత్కాలపు వెన్నెలలుగల,
క్షపాసు = రాత్రులయందు,
ఆవామ్ = మనిద్దఱము,
విరహ–గణితమ్ = విరహమందు దలంచుకొన్న,
తం తమ్ = ఆయా,
ఆత్మ+అభిలాషమ్ = మన కోరికలన్నింటిని,
నిర్వేక్ష్యావః = అనుభవించగలము.

తాత్పర్యము:– ఓ ప్రియతమా! 'శార్ఙ్గ' మను ధనువు హస్తమునందుగల శ్రీమహావిష్ణువు శేషతల్పము నుండి లేచినవాడగుచుండగా, నాయొక్క శాపాన్తము ఇందువలన మిగిలిన నాలుగ నెలలను కన్నులను నిమీలించి గడపుము. (శాపము) తీరిన పిమ్మట పండిన శరత్కాలపు వెన్నెలలు గల రాత్రులయందు మనిద్దరము విరహమందు దలంచుకొన్న ఆయా మన కోరికలన్నింటిని అనుభవించగలము.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

శార్ఙ్గపాణౌ–(స.ఏ.), భుజగశయనాత్–(పం.ఏ.), ఉత్థితే–(స.ఏ.) (భావే), మే– (ష.ఏ.), శాపాన్తః–(ప్ర.ఏ.), అతః–(అవ్య.), శేషాన్–(ద్వి.బ.), చతురః మాసాన్–(ద్వి.బ.),లోచనే–(ద్వి.ద్వి.), మీలయిత్వా–(కృత్తు), గమయ–(క్రియ), పశ్చాత్–(అవ్య.), పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు–(స.బ.), క్షపాసు–(స.బ.), ఆవామ్–(ప్ర.ద్వి.), విరహగణితమ్ –(ద్వి.ఏ.),తమ్(తమ్)–(ద్వి.ఏ.), ఆత్మాభిలాషమ్–(ద్వి.ఏ.) నిర్వేక్ష్యావః–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) భుజగ ఏవ శయనమ్, భుజగశయనమ్, తస్మాత్, భుజగశయనాత్ (రూపకసమాసః)

ఆ) శార్ఙ్గః పాణౌ యస్య సః, శార్ఙ్గపాణిః, (వ్యధికరణబహువ్రీహిః), తస్మిన్ శార్ఙ్గపాణౌ।

ఇ) ఆత్మనోః అభిలాషః ఆత్మాభిలాషః (ష.త.) తమ్, ఆత్మాభిలాషమ్.

ఈ) శరది చన్ద్రికాః, (స.త.), పరిణతాః శరచ్చన్ద్రికా యాసాం తాః, పరిణతశరచ్చన్ద్రికాః తాసు, (బహువ్రీహిః), పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు.

3) పాఠాంతరములు:–1) శేషాన్మాసాన్ > మాసానేతాన్, మాసానన్యాన్
2) గణితమ్ > జనితమ్, గుణితమ్, 3) ఆత్మాభిలాషమ్ > ఏవాభిలాషమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) 1) **శార్ఙ్గపాణౌ** – భుజగశయనాత్ – ఉత్థితే (సతి)

శ్రీమహావిష్ణువు ఆషాఢశుద్ధైకాదశి నాడు శేషశయ్యపై శయనించి కార్తిక శుద్ధైకాదశి నాడు మేలుకొంటాడని హిందువుల నమ్మకము. ఈ నాలుగు నెలల కాలాన్నే సన్న్యాసదీక్షనొందినవారు 'చాతుర్మాస్యదీక్ష'గా పాటిస్తారు.

i) శ్లో॥ క్షీరాబ్ధౌ శేషపర్యఙ్కే ఆషాఢ్యాం సంవిశేద్ధరిః।
నిద్రాం త్యజతి కార్తిక్యాం తయోః సంపూజయేద్ధరిమ్ ॥ (కూర్మపురాణమ్)

ii) శ్లో॥ సుప్తేత్వయి **జగన్నాథే** జగత్సుప్తం చరాచరమ్ ।
విబుద్ధే త్వయి బుధ్యేత జగత్ సర్వం చరాచరమ్ ॥ (భవిష్యపురాణమ్)

2) శ్లో॥ విష్ణుః కృష్ణః కేశవో మఞ్జుకేశీ–శ్రీవత్సాఙ్కః శ్రీపతిః పీతవాసాః।
విష్వక్సేనో విశ్వరూపో మురారిః–శౌరిః శార్ఙ్గీ పద్మనాభో ముకున్దః॥ 21

శ్లో॥ గోవిన్దో ధరణిధరః సుపర్ణకేతు–ర్వైకుణ్ఠో జలశయనశ్చతుర్భుజశ్చ।
దైత్యారి ర్మధుమథనో రథాఙ్గపాణి–ర్దాశార్హః ఋతుపురుషో వృషాకపిఃస్యాత్॥

శ్లో॥ జనార్దనాధోక్షజవాసుదేవం దామోదరం శ్రీధరమచ్యుతఞ్చ।
ఉపేన్ద్రమిన్ద్రావరజం చ బభ్రుం హరిం హృషీకేశముదాహరన్తి॥ 23

శ్లో॥ ఆత్మభూః పుణ్డరీకాక్షః శ్రీవత్సో విష్టరశ్రవాః।
నారాయణో **జగన్నాథో** వనమాలీ గదాధరః॥ 24

శ్లో॥ సనాతనో జినః శమ్భుర్వేధిర్వేధా గదాగ్రజః।
కైటభారిరజో జిష్ణుః కంసజిత్పురుషోత్తమః॥ 25

అని హలాయుధకోశము '56' నామముల నుదాహరించినది.

5) క్రియారూపములు:– 1) గమయ, 2) నిర్వేక్ష్యావః – నిర్–ఉపసర్గ.

1) గమ(గమ్)–గతౌ–వెళ్ళుట–సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్.
ణిచి–లోట్–మధ్యమపురుషైకవచనమ్–**గమయ**–గమయతమ్–గమయత।

2) విశ–ప్రవేశనే–ప్రవేశించుట సకర్మకమ్, అనిట్, తుదాది ప్రకరణమ్, పరస్మైపదీ
లృట్–ఉత్తమపురుషైకవచనమ్–నిర్వేక్ష్యామి–**నిర్వేక్ష్యావః**–నిర్వేక్ష్యామః।

6) అలంకారములు:– ఇందు 'ఉదాత్తాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

తదుదాత్తమ్ యన్మహత్వమాశయైశ్వర్యయోర్యథా। – అలంకారసంగ్రహః5–40

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– న చ నిరవధికమేతద్దుఃఖమిత్యాహ –– శాపాన్త ఇతి । శార్ఙ్గం నామ ధనుః పాణౌ స్థితం శార్ఙ్గపాణౌ యస్య స తస్మిన్ శార్ఙ్గపాణౌ విష్ణౌ । "సప్తమీవిశేషణే–" (పా. 2. 2. 35) ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః । "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః" ఇతి వక్తవ్యాత్ 'పాణి' శబ్దస్యోత్తరనిపాతః । భుజగః శేష ఏవ శయనం తస్మాదుత్థితే సతి మే శాపాన్తః శాపావసానమ్ । భవిష్యతీతి శేషః। శేషానవశిష్టాంశ్చతురో మాసాన్ । మేఘదర్శనప్రభృతి హరిబోధనదినాన్తమిత్యర్థః । దశదివసాధిక్యం త్వత్ర న వివక్షిత మిత్యుక్తమేవ। లోచనే మీలయిత్వా నిమీల్య గమయ। ధైర్యేణాతివాహయేత్యర్థః। పశ్చాదనన్తరం త్వం చాహం చావామ్ । "త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్" (పా. 1. 2. 72) ఇత్యేకశేషః । "త్యదాదీనాం మిథో ద్వన్ద్వే యత్పరం తచ్ఛిష్యతే" (వా. 801) ఇత్యస్మదః శేషః । విరహే గుణితమ్ 'ఏవమేవం కరిష్యామి' ఇతి మనస్యావర్తితమ్ । తం తమ్ ।

వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః । ఆత్మనోరావయోః అభిలాషం మనోరథమ్ । పరిణతాః శరచ్చన్ద్రికా యాసాం తాసు క్షపాసు రాత్రిషు నిర్వేక్ష్యావో భోక్ష్యావహే । విశతేర్ల్భ్రట్ । "నిర్వేశో భృతిభోగయోః" ఇత్యమరః। అత్ర కైశ్చిత్ "నభోనభస్యయోరేవ వార్షికత్వాత్కథమాషాఢాది చతుష్టయస్య వార్షికత్వముక్తమితి చోదయిత్వా ఋతుత్రయపక్షాశ్రయణాదవిరోధః" ఇతి పర్యహారి, తత్సర్వమసఙ్గతమ్। అత్ర గతశేషాశ్చత్వారో మాసా ఇత్యుక్తం కవినా, న తు తే వార్షికా ఇతి। తస్మాదనుక్తోపాలమ్భ ఏవ । యచ్చ నాథేనోక్తమ్--"కథమాషాఢాది చతుష్టయాత్పరం శరత్కాలః" ఇతి తత్రాప్యా కార్తికసమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణత శరచ్చన్ద్రికాస్విత్యుక్తమ్, న తు తదైవ శరత్ప్రాదుర్భావ ఉక్త ఇత్యవిరోధ ఏవ ॥ 106 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– శాపాన్త ఇతి । హే సుదర్శన! శార్ఙ్గపాణౌ కృష్ణే భుజగశయనాత్ శేషశయ్యాయా ఉత్థితే సతి । మే మమ శాపస్యాన్తః, "వదన్తి శం వుధాః శ్రేయః శశ్చ శోభా నిగద్యతే" । శం శోభా తస్య ఆపనమాపః । తస్యాన్తోఽవసానః చాతుర్మాస్య మధ్య ఏవ మమ శ్రీపురుషోత్తమనివాస–భగవదారాధనాదినా శోభా । తదనన్తరమరిసమరాది–వ్యాపారేణ శం నాస్తి । తస్మాత్త్వం కాలస్వరూపే లోచనే అర్థాద్వాసుదేవస్య నేత్రే మీలయిత్వా తం శాయయిత్వా ఏతాంశ్చతురో మాసాన్ గమయ । మాం శ్రీపురుషోత్తమం గమయ। పశ్చాదనన్తరం కార్తికశుక్లైకాదశ్యాం హరావుత్థితే, పరిణతాః ప్రవృద్ధాః శరచ్చన్ద్రికా యాసు తాసు క్షపాసు । న కేవలమహమ్ । అహం చ త్వం చ ఆవామ్ । విరతయుద్ధవ్యాపారస్య విచ్ఛేదకాలే గుణితం చిన్తితం తం తమాత్మాభిలాషం నిర్వేక్ష్యావః శేషేణోపభోక్ష్యావహే। అహం శత్రూన్ హనిష్యామి । త్వమప్యసురాన్ హనిష్యసీత్యర్థః। ప్రాప్తవ్యం శ్రీపురుషోత్తమే చాతుర్మాస్యావస్థితం దేహీతిభావః ॥ 106 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ కియదవధిరియం ధైర్యస్తమ్భావష్టమ్భేన జీవితాలమ్బనవిడమ్బనేతి దుఃఖనిఃసహాయాః ప్రియాయా హృదయమాశఙ్క్య తదవధిలాఘవప్రతిపాదనేన భవిష్య త్సుఖసమ్ప్రత్ప్రకాశనేన చ తాత్పర్యమవస్థాపయతి--శాపాన్త ఇత్యాది । శాపాన్తః యక్షేశ్వరదత్తస్య శాపస్య నివృత్తిః । భుజగశయనాత్ అనన్తాఖ్యనాగరాజరూపాత్ తల్పాత్। శయనాదుత్థిత ఇతి, స్వాత్మానుసన్ధానరూపయోగనిద్రాముద్రితనయనారవిన్దస్యేన్దిరాపతేః పరమాత్మనః పరమార్థతః సంవేశోత్థానయోరభావేఽపి భక్తజనపూజనాదిహేతోః శుద్ధకాలసమ్పాదనాయ శేషశయనప్రాప్తిపరిహారౌ, న తు స్వాపప్రబోధావితి ద్యోత్యతే, 'అస్తువన్తో వి పబుద్ధో పుధమవిబుద్ధసిరిసేవిఓ మహుమహణో' ఇతి సేతూక్తవత్ । తథా కౌర్మే -- 'క్షీరాబ్ధౌ శేషపర్యఙ్కే ఆషాఢ్యాం సంవిశేద్ధరిః । నిద్రాం త్యజతి కార్తిక్యాం తయోః సమ్పూజయేద్ధరిమ్॥' ఇతి । సదా జాగరూకత్వేమేవ జగద్గురోరుపపాదయతి-- శార్ఙ్గపాణావితి । 'భూతాదిమిన్ద్రియాదిం చ ద్విధాహఙ్కారమీశ్వరః । బిభర్తి శఙ్ఖరూపేణ శార్ఙ్గరూపేణ చ స్థితమ్ ॥' ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తేః, తత్పదృష్ట్యా నిఖిలేన్ద్రియకారణభూతతైజసాహఙ్కారరూపశార్ఙ్గధారణాత్సకలేన్ద్రియప్రవర్తకత్వేనాపరిలుప్తదృక్స్వరూపస్య, లోకదృష్ట్యా

దృష్టనిష్టాపనప్రకృష్టదివ్యాయుధవహనాల్లోకకణ్టకఖణ్డనవ్యాపృతస్య కుతో నిద్రాప్రసఙ్గః , కుతస్తరాం చ ప్రబోధశఙ్కేతి వ్యజ్యతే । అతశ్చాతీతశరత్కాలప్రారమ్భే శాపస్యోపలమ్భ ఇతి గమ్యతే, తదానీం చ తత్ప్రాప్తిర్వర్షయన్త్రితానాం ప్రవర్తకత్వాచ్ఛరదస్తదారమ్భేఽపి అస్య దయితాదిసఙ్గేన నిధిపాలనాదౌ స్వాధికారే ప్రమాదాదిత్యవసేయమ్ । అన్యాన్, గమితేభ్య ఇత్యర్థాత్ । గమయ అతివాహయ। చతుర ఇతి, తస్యాః స్థైర్యాపాదనాయ లఘుత్వాద కృచ్ఛ్రాయాప్యత్వం ధ్వనతి । విరహవ్యథామూర్చ్ఛనేన మాసమేకమపి యాపయితుం న కశ్చిదుపాయః, కిముత మాసచతుష్టయమిత్యాశఙ్క్యాహ––లోచనే మీలయిత్వా నయనే నిమీల్యేతి లోకోక్త్యనుసారః, యథా కశ్చిత్కాతరో జనః స్వాఙ్గసమ్భూతపిటకాదిచ్ఛేదదాహ క్షారప్రయోగాదిప్రసఙ్గే తద్దర్శనమసహమానో గత్యన్తరాభావాన్నయననిమీలనేన ప్రతీకారేణ తద్దుఃఖం గమయతి, తథా త్వమపి దుః ఖమనాలోచయన్తీ వివిధకార్యవ్యాపారితేన చేతసా మాసాన్ గమయేత్యర్థః । ఏవం కథఞ్చిజ్జీవనే భవిష్యత్ ఫలగౌరవమాహ––పశ్చాత్ మాసచతుష్టయాత్యయేన శాపే క్షాలితే । ఆవాం త్వమహం చ । విరహగుణితం వియోగేన బహుముఖీకృతమ్, భోగైరపూర్యమాణత్వాత్, అభిమతవిషయాలాభే చ వర్ధిష్ణుత్వా త్తృష్ణాయాః । తం తమితి, ప్రతిక్షణం ప్రసరతాం మనోరథానామీదృక్తయా ఇయత్తయా వా అనవధారణీయత్వం ద్యోత్యతే । ఆత్మాభిలాషమ్, అభిలష్యతే ప్రార్థ్యతే ఇత్యభిలాష విషయోఽత్రాభిలాష ఉచ్యతే । ఆత్మశబ్దేన చ భిన్నరుచిత్వాన్మనసాం మమ కశ్చిదుపభోగ ప్రకారోఽభిలషితః, తవ కశ్చిదన్య ఇత్యభివ్యజ్యతే । నిర్వేక్ష్యావః ఉపభోక్ష్యావహే । తం తం నిర్వేక్ష్యావ ఇత్యనేన ప్రత్యాపన్నదివ్యమహిమనప్పన్నతయా తదానీమనవద్యదివ్యోద్యాన –సరోవిహారగీతనృత్తవాద్యవిద్యావిశేషప్రయోగప్రకృష్టవారుణీరసాస్వాదబహువిధపరిరమ్భ–చుమ్బనాదిషు సమ్భోగప్రకారేషు మనోరథవిషయేషు సఙ్కల్పమాత్రోదయత్సిద్ధికత్వాన్న ప్రతినిధిగ్రహణదౌర్గత్యవైరస్యమితి ప్రకాశ్యతే । తదనుకూలం కాలసౌన్దర్యమాహ––పరిణత శరచ్చన్ద్రికాసు మేఘాద్యావరణవిరహేణ లబ్ధసామగ్రీకా శరత్ప్రసన్నా జ్యోత్స్నా యాసు। అనేన స్వనివాసభూతాయామలకాయాం సదా శరదః సన్నిధానాత్తత్ప్రసాదితాయా శ్చన్ద్రికాయా అప్యవిచ్ఛేదాన్నిష్ప్రత్యూహసమ్భోగసమ్పత్త్వం సూచ్యతే । క్షపాసు రాత్రిషు। క్షపాగ్రహణేన శాపమోక్షాదూర్ధ్వం పునరీదృశవ్యసనాపాతపరిహారాయ స్వాధికారావధానే నైవ దివసానామతివాహనాత్ భోగయోగ్యే నిశాముఖ ఏవ సమ్భోగారమ్భాదసమ్భావ్య–విరహత్వం ధ్వన్యతే । అత్ర ఉదాత్తమలఙ్కారః । అత్ర చ 'శ్యామాస్వఙ్గమ్' ఇత్యారభ్య 'ఆత్మాభిలాషం నిర్వేక్ష్యావః' ఇత్యన్తమిదం వచనమ్ 'మన్ముఖేనేదమాహ' ఇతి సన్దేశకథనం పరిసమాపితం వేదితవ్యమ్ । ఇతి శబ్దోపాదానం తు గమ్యత్వాన్న కృతమ్ ॥ 106 ॥

శ్లో॥ భూయశ్చాహ త్వమపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే
నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వనం విప్రబుద్ధా।

సాన్తర్హాసం కథితమసకృత్ పృచ్ఛతశ్చ త్వయా మే
దృష్టః స్వప్నే కితవ! రమయన్కామపి త్వం మయేతి॥ 107

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- భూయః,+చ,+ఆహ, త్వమ్, అపి, శయనే, కణ్ఠ-లగ్నా, పురా, మే, నిద్రామ్, గత్వా, కిమ్, అపి, రుదతీ, సస్వనమ్, విప్రబుద్ధా। స+అన్తః+హాసమ్, కథితమ్, అసకృత్, పృచ్ఛతః,+చ, త్వయా, మే దృష్టః, స్వప్నే, కితవ!, రమయన్, కామపి, త్వమ్ మయా,+ఇతి॥

ప్రతిపదార్థము:- (ఓ యబలా!

త్వద్భర్తా = నీ భర్త,
మన్ముఖేన = నా నోటితో,
భూయః+చ = మఱియును,
ఆహ = పలికెను,
పురా = చాలకాలము క్రింద,
శయనే = శయ్యయందు,
మే = నాయొక్క,
కణ్ఠ-లగ్నా, అపి = మెడను గఱుచుకొన్న దానవైనను,
త్వమ్ = నీవు,
నిద్రామ్ = నిద్రను,
గత్వా = పొంది,
కిమ్ అపి = ఎందుకో
సస్వనమ్ = బిగ్గరగా పలవరించుచు,
రుదతీ = రోదించుచు,
విప్రబుద్ధా = మేల్కొంటివి,
అసకృత్ = పలుమార్లు,
పృచ్ఛతః = అడుగుచున్న,
మే = నాకు,
కితవ! = ధూర్తుడా!
త్వమ్ = నీవు,
కామ్ అపి = ఎవతెనో,
రమయన్ = రమించుచు,
మయా = నాచే,
స్వప్నే = కలయందు,
దృష్టః = చూడబడితివి,
ఇతి = అని,
త్వయా = నీచే,
స+అన్తః+హాసమ్ = చిఱునవ్వు పూర్వకముగా,
కథితమ్ చ = చెప్పబడినదియు,

తాత్పర్యము:- (ఓ యబలా! నీ భర్త నా నోటితో) మఱియు పలికెను. చాలకాలము క్రింద శయ్యయందు నా యొక్క మెడను గఱచుకొన్నదానవైనను నీవు నిద్రను పొంది ఎందుకో బిగ్గరగా పలవరించుచు రోదించుచు మేల్కొంటివి. పలుమార్లు అడుగుచున్న నాకు, "ధూర్తుడా! నీవు ఎవతెనో రమించుచు నా చే కలయందు చూడబడితివి" అని నీచే చిఱునవ్వు పూర్వకముగా చెప్పబడినదియు.....

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

త్వద్భర్తా-(ప్ర.ఏ.), మన్ముఖేన-(తృ.ఏ.), భూయః చ-(అవ్య.), ఆహ-(క్రియ), పురా-(అవ్య.), శయనే-(స.ఏ.), మే-(ష.ఏ.), కణ్ఠలగ్నా-(ప్ర.ఏ.), అపి-(అవ్య.), త్వమ్-(ప్ర.ఏ.), నిద్రామ్-(ద్వి.ఏ.), గత్వా-(కృత్తు), కిమ్+అపి-అవ్యయద్వయము, సస్వనమ్-(ప్ర.ఏ.), రుదతీ-(ప్ర.ఏ.), విప్రబుద్ధా-(ప్ర.ఏ.), అసకృత్-(అవ్య.), పృచ్ఛతః-(ష.ఏ.), మే-(ష.ఏ.), కితవ!-(సం.ప్ర.ఏ.), త్వమ్-(ప్ర.ఏ.), కామ్-(ద్వి.ఏ.), రమయన్-(ప్ర.ఏ.), మయా-(తృ.ఏ.), స్వప్నే-(స.ఏ.), దృష్టః-(ప్ర.ఏ.), ఇతి-(అవ్య.), త్వయా-(తృ.ఏ.), సాన్తర్హాసమ్-(ప్ర.ఏ.), కథితమ్-(ప్ర.ఏ.), చ-(అవ్య.).

2) సమాసములు:-

అ) కణ్ఠే లగ్నా, కణ్ఠలగ్నా (స.త.).

ఆ) సస్వనమ్, స్వనైః సహితం యథాతథా, (తుల్యయోగబహువ్రీహిః).

ఇ) న సకృత్, అసకృత్, (నఞ్ తత్పురుషః)

ఈ) అన్తర్హాసేన సహితం యథాతథా, సాన్తర్హాసమ్, (తుల్యయోగబహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:-1) చాహ > చాహమ్, చాసి, చాపి, 2) త్వమపి > త్వమసి, కిమపి, స్వమపి, 3) స్వస్వరమ్ > స్వస్వనమ్, సత్వరమ్, 4) పృచ్ఛతశ్చ>పృచ్ఛతోఽసి, 5) కామపి త్వం మయేతి > కామినీం కామపి త్వమ్.

4) పదవ్యుత్పత్తి-నిఘంటుప్రమాణములు-కావ్యప్రయోగములు:-

అ) **కితవ > కితవః** - 1) *కితం వాయతి కేతేన వాతి వా । కిత+వా+క।*

2) శ్లో॥ **కితవః** *స్యాద్ధూర్తకారో..... హలాయుధకోశః ॥ 377.*

3) శ్లో॥ **కితవో** *ధూర్తకృద్ధూర్తోఽక్షధూర్తశ్చాక్షదేవిని॥ - అభిధానచిన్తామణిః 149*

4) మాళవికాగ్నిమిత్రమ్-4 > నిపుణికా "శ్రుతం భట్టిన్యా? కస్స్యైష ఆత్మనీనో హతాశః **కితవః**। ఇత ఏవ సర్వం కాలం స్వస్తివాచన మోదకైః కుక్షిం పూరయిత్వా, సాంప్రతం మాళవికాం ఉత్స్వప్నాయతే।

"భట్టిని! విన్నారా? స్వార్థపరుడు, హతాశుడునైన ఈ కుటిలుడు ఎవ్వరివాడు? ఎప్పుడూ ఇక్కడనుండియే స్వస్తివాచన మోదకములచే పొట్టనింపుకఒనుచుండి, ఇప్పుడు మాళవికను పలవరించుచున్నాడు.

ఆ) **భూయశ్చాహ త్వమపి** – 1) Prof. Isvarachandra Vidyasagar Condemns the use of 'అపి' in this reading in the following way. 'అపిశబ్దస్యాత్ర న కశ్చిదుపయోగో లక్ష్యతే తస్మాత్ త్వమపి ఇత్యపి శబ్దవాన్ పాఠః ప్రామాదిక ఏవ త్వమయి ఇతి కవేరభిమతః పాఠ ఇతి ప్రతిభాతి । అయి ఇతి పక్షస్య స్వపత్నీ సంబోధనమ్." - *Nandargikar.*

5) క్రియారూపములు:– *1) ఆహ – పూర్వము చెప్పబడినది.*

6) అలంకారములు:– ——

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సమ్ప్రతి తస్యా మేఘవఞ్చకత్వశఙ్కానిరాసాయాతిగూఢమభిధేయ ముపదిశతి ––భూయ ఇతి । హే అబలే ! భూయః పునరప్యాహ, త్వద్భర్తా మన్ముఖేనేతి శేషః। మేఘవచనమేతత్ । కిమిత్యత ఆహ––పురా పూర్వమ్ । 'పురా' శబ్దశ్చిరాతీతే । "స్యాత్ప్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా" ఇత్యమరః । శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వమ్। గలే బద్ధస్య కథమపి గమనం న సమ్భవేదితి భావః। నిద్రాం గత్వా కిమపి । కేన వా నిమిత్తేనేత్యర్థః। సస్వనం సశబ్దమ్ । ఉచ్చైరిత్యర్థః । రుదతీ సతి విప్రబుద్ధా । ఆసీరితి శేషః । అసకృద్బహుశః పృచ్ఛతః। రోదనహేతుమితి శేషః। మే మమ హే కితవ! త్వం కామపి రమయన్ మయా స్వప్నే దృష్ట ఇతి త్వయా సాన్తర్హాసం సమన్దహాసం యథా తథా కథితం చేతి త్వద్భర్తా భూయశ్చాహేతి యోజనా ॥ 107 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– పునః శ్రీజగన్నాథమాహ । భూయశ్చాపీతి । హే కితవ మహామాయిన్! శ్రీకృష్ణ! పురా మే ఇత్యత్ర మా ఈ ఇతి పదద్వయమ్–ఇ సమ్బోధనే, అప్రతిషేధే వా। స్వరప్రతిరూపకమవ్యయమ్ । స్వరప్రతిరూపకాశ్చ సమ్బోధనే భర్త్సనపూరణమన్త్ర ప్రతిషేధాదిషు యథాసమ్భవం వేద్ధవ్యా ఇతి వర్ధమానసూత్రమ్ । యథా ఈ ఇన్ద్రం పశ్య । అత్ర ఈ అత్రే ఇతి । పురా పూర్వస్మిన్కాలే మయా శయనే శయ్యాయాం ("అథ చ్ఛాయయా గాహమాన" ఇత్యారభ్య వక్తుం కిమప్యనిర్వచనీయం యథా స్యాత్తథా) నిద్రాం గత్వా స్వప్నే త్వం దృష్టోఽప్యసి । తవ కణ్ఠలగ్నా విప్రబుద్ధా త్వదాజ్ఞాకరణాయ జాగ్రతీ భక్తపోషణాయ సావధానా । మా లక్ష్మీశ్చ దృష్టేత్యనుసజ్గః। త్వయా చాసకృత్పృచ్ఛతో మే మమ సాన్తర్హాసం ఏతత్ "బ్రహ్మావర్తం జనపదమథచ్ఛాయయా గాహమాన" ఇత్యారభ్య "వక్తుం ధీరస్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః", ఇత్యన్తం సర్వం కథితముక్తమ్ । ఏతత్కథన సమయే మయా లక్ష్మ్యా చ । త్వం కామప్యర్థాన్నిఖిలవాఙ్మయాధిష్ఠాత్రీం సరస్వతీం రమయన్ దృష్టః । అతఏవ దర్శనాత్ రుదతీతి మా ఇత్యస్య విశేషణమ్ ॥ 107 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథ కథితస్య సన్దేశస్య విశ్వాస్యతాసిద్ధ్యై కిమప్యవిగీతం చిహ్నమపి ప్రియసుహృదా దత్తమిత్యాహ––భూయశ్చేత్యాది । భూయశ్చ ఏవం సన్దేశముక్త్వా పునరపీతి చకారః పూర్వోక్తసముచ్చయే । శయనే న తూద్యానవిహారాదౌ। అనేన విజనే వాసమన్దిరే మద్విత్తీయా హంసతూలికాతల్పగతేతి సఖీభిరప్యవిదితస్య ద్వాభ్యామేవ జ్ఞాతత్వం ద్యోత్యతే।

కణ్ఠలగ్నా దృఢతరభుజలతాబన్ధేన మాలతీమాలికేవ కణ్ఠే సుశ్లిష్టా । అనేన సురతావసాన సాదనిఃసహైరఙ్గైః సన్దష్టత్వం సూచ్యతే । పురా పరస్పరసమాగమసుఖేన రసమయేష్వివ దివసేష్వతిక్రాన్తేషు, కదాచిదితి శేషః । మే నిరతిశయగుణగణవశీకృతయా త్వదేకరసస్య మే ఇత్యర్థః । కిమపి నిద్రాం గత్వా 'ధేత్తుం ముఞ్చఇ అఙ్గం రోఅణ్ణన్తో వళ్ళపేక్ఖిఉం దిగ్ఘటిఉం । విఘడన్తి భుఅరఅ అసురఅమ్మి వీసామో' ఇత్యుక్తనీత్యా నిర్విఘ్నే రాగరాజ్యే ప్రవర్తమానేఽపి రతిఖేదసాదవశేనేషన్నిద్రాం ప్రాప్యేత్యర్థః । సస్వరం రుదతీ అదృష్టపూర్వ మదీయప్రణయాపరాధదర్శనప్రచణ్డఖణ్డనోద్దణ్డమన్యుసమ్భారవివశతయా ముక్తకణ్ఠం ప్రరుదితేత్యర్థః । విప్రబుద్ధా వ్యాకులం ప్రబుద్ధా, అసీత్యన్వయః । సాన్తర్హాసం ప్రబోధానన్తర మేవ ప్రేమకాష్ఠాప్రతిష్ఠితనిజహృదయాతిశఙ్కానుగుణోన్మేషేణ స్వప్నదర్శనేన స్వస్యాః ప్రతారితత్వమవగమ్య సముల్లసితమన్దస్మితమితి కథనక్రియావిశేషణమ్ । అసకృత్ పృచ్ఛతే త్వత్క్షోభదర్శనకమ్పితహృదయతయా కిమిదమమృతహాసిని కథయ కథయేతి సశపథం పునః పునరనుయుఞ్జానాయ । చకారః ప్రబోధేన కథనం సముచ్చినోతి । కితవ వఞ్చక। అనేన స్వప్న ఇతి ఋజుధియో మే ప్రతిభాతి, కితవేన త్వయా తు సాక్షాదేవ తథా సమాచరితం న వేతి దైవం జానాతీతి తస్యాః ప్రణయకోపానువృత్తిః ప్రేమాతిశఙ్కా మౌగ్ధ్యం చ ధ్వన్యతే । రమయన్ ఆలిఙ్గనాదిభిరుపచరన్ । కామపి రమయన్ దృష్ట ఇత్యనేన ఆవేగాజ్ఝటితి ప్రబోధేన నాయికాన్తరస్య విశేషానాలోచనమ్, తతశ్చ దృష్ట ఇతి దర్శనమేవ కృతమ్, న తు తదనన్తరభావి చరణతాడనాది ప్రయుక్తమిత్యనుతాపో వ్యజ్యతే। త్వం మయేతి, త్వమేవ మయైవ స్వప్నేఽప్యేవం దృశ్యస ఇత్యతః కిమరున్తుదం మమేతి ప్రతీయతే। ఇతి కథితం చేత్యన్వయః ॥107॥

శ్లో॥ ఏతస్మాన్మాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా
మా కౌలీనాదసితనయనే! మయ్యవిశ్వాసినీ భూః।
స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగా
దిష్టే వస్తున్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీభవన్తి॥ 108

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఏతస్మాత్+మామ్, కుశలినమ్, అభిజ్ఞాన-దానాత్, విదిత్వా,
మా, కౌలీనాత్+అసితనయనే, మయి+అవిశ్వాసినీ, భూః।
స్నేహాన్, ఆహుః, కిమపి, విరహే, ధ్వంసినః+తే, తు+అభోగాత్,
ఇష్టే, వస్తుని+ఉపచితరసాః, ప్రేమ-రాశీ-భవన్తి॥

ప్రతిపదార్థము:- హే అసిత-నయనే! - ఓ కృష్ణనయనా!

ఏతస్మాత్ అభిజ్ఞాన-దానాత్ = ఈ యానవాలును తెలుపుటనుబట్టి,
మామ్ = నన్ను,

కుశలినమ్	=	క్షేమముగా నున్నవానినిగా,
విదిత్వా	=	తెలిసి,
కౌలీనాత్	=	లోకవాదమువలన,
మయి	=	నాయందు,
అవిశ్వాసినీ	=	నమ్మకములేనిదానవు,
మా భూః	=	కాకుము,
విరహే	=	ఎడబాటునందు,
స్నేహాన్	=	మమతలను,
కిమపి	=	ఏలనో,
ధ్వంసినః	=	నశించువానినిగా,
ఆహుః	=	చెప్పుచున్నారు.
తు	=	కాని,
తే	=	ఆ మమతలు
అభోగాత్	=	భోగము లేకుండుటవలన,
ఇష్టే	=	ఇష్టమైన,
వస్తుని	=	వస్తువిషయమందు,
ఉపచిత-రసాః(సన్తః)	=	వృద్ధిపొందిన రసములు కలవగుచు,
ప్రేమ-రాశీ-భవన్తి	=	ప్రేమరాశియగుచున్నవి.

తాత్పర్యము:- ఓ కృష్ణనయనా! ఈ యానవాలును తెలుపుటనుబట్టి నన్ను క్షేమముగా నున్నవానిగా తెలిసి లోకవాదమువలన నాయందు నమ్మకము లేనిదానవు కాకుము. ఎడబాటునందు మమతలను ఏలనో నశించువానినిగా చెప్పుచున్నారు. కాని ఆ మమతలు భోగము లేకుండుటవలన ఇష్టమైన వస్తువిషయమందు వృద్ధిపొందిన రసములు కలవగుచు 'ప్రేమరాశి' యగుచున్నవి.

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

ఏతస్మాత్-(పం.ఏ.), అభిజ్ఞానదానాత్-(పం.ఏ.), మామ్-(ద్వి.ఏ.), కుశలినమ్-(ద్వి.ఏ.),విదిత్వా-(కృత్తు),కౌలీనాత్-(పం.ఏ.), మయి-(స.ఏ.), అవిశ్వాసినీ-(ప్ర.ఏ.), మాభూః-(క్రియ), విరహే-(స.ఏ.), స్నేహాన్-(ద్వి.బ.), కిమపి-(అవ్య.), ధ్వంసినః -(ద్వి.బ.), ఆహుః-(క్రియ), తు-(అవ్య.), తే-(ప్ర.బ.), అభోగాత్-(పం.ఏ.), ఇష్టే-(స.ఏ.), వస్తుని-(స.ఏ.), ఉపచితరసాః-(ప్ర.బ.), ప్రేమరాశీభవన్తి-(క్రియ).

2) సమాసములు:-

అ) అభిజ్ఞానస్య దానం, అభిజ్ఞానదానం, (ష.త.), తస్మాత్ అభిజ్ఞానదానాత్.

ఆ) అసితే నయనే యస్యాః సా, అసితనయనా, (బహువ్రీహిః) తత సమ్బుద్ధౌ అసిత నయనే!

ఇ) ఉపచితః రసః యేషు, ఉపచితరసాః, (బహువ్రీహిః) తే.

ఈ) ప్రేమరాశీభవన్తి-వివరములకు 4వ భాగము చూడగలరు.

3) పాఠాంతరములు:– 1) అసిత > చకిత, 2) విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగాత్ > విరహ–ధ్వంసినస్తేఽ ప్యభోగాః, విరహగ్రాసినస్తే త్వభోగాః>విరహవ్యాపినస్తే త్వభోగాః, 3) ఇష్టే > దృష్టే.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **అభిజ్ఞానదానాత్** – అభిజ్ఞానమ్ –

1) *అభిజ్ఞాన* is a combination of *అనుభవ* or direct perception and *స్మృతి* or recollection, a sort of direct perception assisted by the memory, as when we say this is the same man I saw yesterday, *'సోఽ యం హ్యో దృష్టో నరః'*, *అనుభవ* or direct preception leading to the identification expressed by *'అయమ్'* and the memory leading to the reference to past action expressed by *సః.*

2) A sign or token of recongnition (person or thing). *- Apte.*

3) *శ్లో॥ తస్యై భర్తురభిజ్ఞానమఙ్గులీయం దదౌ కపిః।*
ప్రత్యుద్గతిమివానుష్ణైస్తదానన్దాశ్రుబిన్దుభిః॥ – రఘువంశమ్ –12–62

"ఇది నా భర్తదే" అని గుర్తించుటకు వీలైన రామాంగులీయమును సీతకు ఆంజనేయుడు ఈయగా, ఆమె చల్లని ఆనందబాష్పబిందువులతో ఎదురేగినది.

4) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ – పఞ్చమషష్ఠాఙ్కమధ్యే ప్రవేశకః

..... స్యాలః >....తస్య దర్శనేన కోఽ ప్యభిమతో భర్త్రా జనః స్మృతః। యన్ముహూర్తం ప్రకృతిగమ్భీరోఽ పి పర్యశ్రునయన ఆసీత్।

"..... ఈ అంగులీయకముయొక్క దర్శనముచేత మిక్కిలి ఇష్టమైన వాడెవడో ప్రభువుచే స్మరింపబడినాడు. ఏలయన సహజ గంభీరుడైన ఆయన క్షణకాలము కన్నీరు కలవాడాయెను."

ఆ) **కౌలీనాత్:–** 'సారోద్ధారిణి' > "తత్ర స్థితస్య తస్య ప్రచ్ఛన్నవనితాదీని సమ్పత్స్యన్తే తత్కథం త్వద్విరహేణ గ్లానిముపయాస్యతి > Here Pathak states that explanation is decidedly superior to that of 'సంజీవినీ' as it agrees with the ideas that immediately precede and follow the line.

ఇ) **మా..... అవిశ్వాసినీ భూః:–** 'Do not be doubtful about me' i.e. about my faithfulness or attachment to thee' 'సారోద్ధారిణి' Explains - తవ వియోగే విషయాన్తరమపి మయా న సేవ్యతే కిముత వనితాన్తరమ్ । అసత్యలీకలోకాపవాదా దేవం మయ్యాశఙ్కాం మా కార్షీః।

Mallinatha's suggestion about her being suspicious of his death does not suit the context. - K.B. Pathak.

ఈ) **ప్రేమరాశీభవన్తి:-**

1) ప్రేమ్ణాం రాశయః (ష.త.). ప్రేమరాశయః, అప్రేమరాశయః, ప్రేమ రాశయః యథా సంపద్యన్తే తథా భవన్తి ప్రేమరాశీభవన్తి.

2) ప్రేమరాశి + చ్వి + భూ + లట్ + ఝి

3) పాణినీయసూత్రమ్-5.4.50 - **'కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్యకర్తరి చ్విః'** వార్తికమ్> **'అభూతతద్భావ ఇతి వక్తవ్యమ్'**. వికారాత్మనాం ప్రాప్నువత్యాం ప్రకృతౌ వర్తమానాద్వికారశబ్దాత్స్వార్థే చ్విర్వా స్యాత్కరోత్యాదిభిర్యోగే । - సి.కౌ.21,22

4) 'అప్రేమరాశయః' ప్రకృతిగాను, 'ప్రేమరాశయః' వికృతిగానగును. ఇందు 'ప్రేమరాశయః' శబ్దమే సంపద్య ధాతువుకు కర్తయగును. కనుక అభూత తద్భావము పొందును. 'భూ' ధాతువుకు 'ప్రేమరాశి' శబ్దముతో యోగము కనక 'చ్వి' ప్రత్యయము వచ్చినది. 'ఈ' కారాదేశమున 'ప్రేమరాశీ' అగును.

5) 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ' చే గతిసంజ్ఞను, ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః' చే నిపాత సంజ్ఞను, 'స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్'చే అవ్యయసంజ్ఞ > ప్రేమరాశీ-ప్రేమరాశీభవన్తి.

6) a) ప్రకృతియగు శబ్దమునకు చ్విప్రత్యయము రాదు.

b) 'కృభ్వస్తియోగే-' వికృతియగు వానికి 'కృ, భూ మఱియు అస్' ధాతువు యోగమున 'చ్వి' ప్రత్యయము చేరును.

7) a) ఈ కావ్యమున 'శ్రేణీభూతాః' (ప్రక్షిప్త శ్లోకము) మరియు 'స్వాగతీకృత్య' శ్లోకము (22) న ఇటువంటివి గుర్తించదగును.

b) శ్లో॥ *ధీరస్యాశ్రమసంశ్రితస్య వసతస్తుష్టస్య వన్యైః ఫలైః*
మానార్హస్య జనస్య వల్కలవతస్త్రాసస్సముత్పాద్యతే।
ఉత్సిక్తో వినయాదపేత పురుషో భాగ్యైశ్చలైర్విస్మితః
కోఽయం భో! నిభృతం తపోవనమిదం ***గ్రామీకరోత్యాజ్ఞయా॥***

గ్రామీకరోతి-గ్రామమువలె చేయుచున్నాడు - *స్వప్నవాసవదత్త - 1.3*

c) శ్లో॥ *యేన* ***శుక్లీకృతా*** *హంసాః శుకాశ్చ* ***హరితీకృతాః।***
మయురాశ్చిత్రితా యేన స తే వృత్తిం విధాస్యతి॥ -హితోపదేశః1.172

5) క్రియారూపములు:- *1) మా భూః, 2) ఆహుః.*

6) అలంకారములు:-ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్ :- సూ॥ ఉక్తసిద్ధ్యై వస్తునోఽర్థాన్తరస్యైవ న్యసనమర్థాన్తరన్యాసః॥ 'ఉక్తసిద్ధ్యై ఉక్తస్యార్థస్య సిద్ధ్యర్థం వస్తునోఽర్థస్య వాక్యార్థాన్తరస్యైవ న్యసనమార్థాన్తరన్యాసః....' చెప్పబడిన విషయముయొక్క సిద్ధి కొరకు వస్తువైన మరియొక అర్థమును కూర్చుట అర్థాన్తరన్యాసము. - కావ్యాలంకారసూత్రాణి *4.21.*

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఏతస్మాదితి । ఏతస్మాత్ పూర్వోక్తాత్ । అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం తస్య దానాత్ ప్రాపణాత్ మాం కుశలినం క్షేమవన్తం విదిత్వా జ్ఞాత్వా। చకితనయనే! కులే జనసమూహే భవాత్కౌలీనాల్లోకప్రవాదాత్। ఏతావతా కాలేన పరాసుర్నో చేదాగచ్ఛతీతి జనప్రవాదాదిత్యర్థః । "స్యాత్కౌలీనం లోకవాదే యుద్ధే పశ్వహిపక్షిణామ్" ఇత్యమరః । మయి విషయేఽవిశ్వాసినీ మరణశఙ్కినీ మా భూర్న భవ । భవతేర్లుఙ్ । 'న మాఙ్యోగే" (పా. 6. 4. 74) ఇత్యాడాగమప్రతిషేధః । న చ దీర్ఘకాలవిప్రకర్షాత్పూర్వస్నేహనివృత్తి రాశఙ్కయేత్యాహ––స్నేహానితి । కిమపి కిఞ్చిన్నిమిత్తమ్ । న విద్యత ఇతి శేషః । స్నేహాన్ప్రీతిర్విరహే సత్యన్యోన్యవిప్రకర్షే సతి ధ్వంసినో వినశ్వరానాహుః । తత్తథా న భవతీత్యభిప్రాయః కిన్తు తే స్నేహా అభోగాద్విరహే భోగాభావాద్ధేతోః। ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే। ఇష్టే వస్తుని విషయే । ఉపచితో రసః స్వాదో యేషు త ఉపచితరసాః సన్తః । ప్రవృద్ధతృష్ణా ఇత్యర్థః । "రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః" ఇతి విశ్వః । ప్రేమరాశీభవన్తి । వియోగాసహిష్ణుత్వమాపద్యన్త ఇత్యర్థః । స్నేహప్రేమ్ణోరవస్థాభేదాద్భేదః । తదుక్తమ్ – "ఆలోకనాభిలాషౌ రాగస్నేహౌ తతః ప్రేమా । రతిశృఙ్గారౌ యోగే వియోగతా విప్రలమ్భశ్చ।" ఇతి । తదేవ స్ఫుటీకృతం రసాకరే––"ప్రేక్షా దిదృక్షా రమ్యేషు తచ్చిన్తా త్వభిలాషకః । రాగస్తత్సఙ్గబుద్ధిః స్యాత్స్నేహస్తత్ప్రణయక్రియా । తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతిస్తత్సహవర్తనమ్। శృఙ్గారస్తత్సమం క్రీడా సంభోగః సప్తధా క్రమాత్।" ఇతి ॥ 108 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– ఏతస్మాన్మామితి । హే అసిత కృష్ణ! త్వం ఏతస్మాదజ్ఞానదానాద్ భయశ్చాపీత్యాదిశ్లోకోక్తాత్ మాం కుశలినం త్వత్పాదారవిన్దయోర్దృఢభక్తం విదిత్వా। కౌలీనాత్ లోకాపవాదరూపాదేతస్మాద్రాజ్యాద్భవత్సన్నిధిం ప్రతి మమ నయనే ప్రాపణే కర్తవ్యే మయి వా అవిశ్వాసినీ భూః అవిశ్వాసిశ్రేష్ఠో న భవ । విశ్వాసీ భవేత్యర్థః । అవిశ్వాసినో నయనీతి అవిశ్వాసినీః ణీఞ్ క్విప్ । అవిశ్వాసినాం నాయక ఇత్యర్థః । న విశ్వాసినీరవిశ్వాసినీ ర్మా భూః, మా అవిశ్వాసినీర్భూః । అభూతభావే క్విప్। సమీప ప్రాపణోక్తేః కిం ప్రయోజనమిత్యాహ । జనాః స్నేహాన్ కిమప్యనిర్వచనీయం యథాస్యాత్తథా విరహ ఏవ వ్యాపత్ వినాశకారణం యేషాం తథాభూతానాహుః। విచ్ఛేదే సతి స్నేహాన్ పశ్యన్తీత్యర్థః । హి యస్మాత్తే స్నేహావిరహే సతి ఆభోగ్యాః స్నేహా ఇష్టవస్తుని దృష్టే సతి ఉపచితరసాః ఉద్రిక్తాస్వాదాః ప్రేమ్ణాం రాశీభవన్తి । భక్తేరపి స్నేహరూపత్వాద్రాజసమ్పత్త్యా సర్వాత్మనా భవత్సన్నిధిత్యాగే భక్తిభ్రంశో న భవతీతి భావః ॥ 108 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథైవముక్తమర్థమభిజ్ఞానత్వేన సంవాదయన్, ఆత్మనః కుశలిత్వే తస్యా నిశ్చయముపపాద్య, శఙ్కాన్తరమపి సమ్భావితం నిరస్య, ప్రయత్నతోఽపి జీవితధారణే స్థైర్యం హృదయస్య చ వ్యాకులతాపనోదనేన పరం ప్రమోదమాపాదయతి– ఏతస్మాదిత్యాది। ఏతస్మాత్ అనన్తరకృతాత్ । కుశలినం జీవన్తమ్ । అభిజ్ఞానదానాత్ చిహ్నసమర్పణాత్। 'అఙ్కశ్చిహ్నమభిజ్ఞానమ్' ఇత్యమరః । విదిత్వా నిశ్చిత్య । కౌలీనాత్ రససుధార్ణవవిగాహ విధురాణాం పురుషవిశేషమజానతామితరజనానామ్ 'స్నేహః ప్రవాసాశ్రయాత్' ఇత్యాది

సామాన్యవచనం ప్రమాణయతామనుపపత్తికాత్ప్రలాపాత్, 'కౌలీనభీతేన గృహాన్నిరస్తా న తేన వైదేహసుతా మనస్తః' ఇతివత్ । 'కౌలీనం జనవాదః' ఇత్యమరః । అసితనయనే ఆసతాం తావదనవద్యలావణ్యసుధాస్రోతఃస్రావీణి అవయవాన్తరాణి, విపులచపల మేచకాభ్యాం విలోచనకువలయాభ్యామేవ తే విచిన్తితాభ్యాం జలదశరణీకృతే మయి కః పునరన్యథాశఙ్కాయా అవకాశ ఇతి ద్యోత్యతే । అవిశ్వాసినీ పురాతనోత్తరఙ్గప్రేమభఙ్గ ప్రసఙ్గశఙ్కయా విస్రమ్భరహితేత్యర్థః । జనవాదప్రకారమేవ ప్రకాశమనూద్య, తముపపత్త్యా దూషయన్, విశ్వాసం దృఢీకరోతి––స్నేహాన్ కేషాం చిత్కేషుచిత్స్వరసత ఏవ జాయ మానాన్ ప్రేమబన్ధాన్ । బహువచనేన కస్యచిత్కదాచిత్కేనచిదుపాధినా భవతు నామ ప్రేమభ్రంశః, తం హన్త సార్వత్రికం మన్యన్తే మన్దా ఇతి ద్యోత్యతే । ఆహుః కథయన్తీతి వక్తృవిశేషానిర్దేశేన అనిర్దిష్టవక్తృకస్యైతిహ్యస్య కాకతాలీయత్వేన ప్రామాణ్యానియమం నిరస్యతి, 'జగతి బహు న తథ్యం నిత్యమైతిహ్యముక్తమ్' ఇతి వచనాత్ । కిమపి హ్రాసినః పూర్వావస్థాతః కిఞ్చిదపక్షయయుక్తాన్ । హ్రాసిన ఇత్యాహురిత్యన్వయః। తే స్నేహాః । హిస్త్వర్థే, తే తు తథా న నియతా ఇత్యర్థః । అభోగాత్ భోగాభావాత్, భోగే హి భోజన ఇవ క్షుధో రసస్య క్షయః శనైర్భవత్యపీత్యర్థః । ఇష్టే వస్తుని బుభుక్షితే పదార్థే । వస్తునీతి, న కేవలం ప్రియావిషయ ఏవాయం నయః, అపి తు సర్వస్మిన్నావ ఇతి ద్యోత్యతే । ఉపచితరసాః తదా తదానుచిన్తయా ప్రతిక్షణప్రవృద్ధరాగాః । ప్రేమరాశీభవన్తి యథా వ్రీహ్యాదయోఽనుపభుజ్యమానాః సజాతీయప్రక్షేపేణ ప్రతిదినముపచీయమానాః కాలతః పర్వతవత్పరివర్ధన్తే, ఏవం కాష్ఠాగతప్రేమపుఞ్జతయా పరిణమన్తీత్యర్థః । యత ఏవమ్, అతః ప్రతిదినోపచీయమానప్రేమరసవిసరవివశమనసి త్వదుపసరణాశాధారితజీవితే మయి విశ్వాసినీ భూత్వా ధైర్యమవలమ్బ్య స్వజీవితపరిరక్షణాయ ప్రియతమే ప్రయతేథా ఇతి భూయశ్చాహేత్యన్వయః । అత్రాప్రస్తుతప్రశంసా, అర్థాన్తరన్యాసో వాలఙ్కారః । 'తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః' ఇత్యారభ్య 'మయ్యవిశ్వాసినీ భూః' ఇతి 'భూయశ్చాహ' ఇత్యన్తస్య ప్రకరణస్య సన్దేశత్వాత్ తస్య చ పరిసమాప్తత్వాత్ 'ఏవం బ్రూయాః' ఇతి క్రియయాన్వయో జ్ఞేయః ॥ 108 ॥

శ్లో॥ కచ్చిత్సౌమ్య! వ్యవసితమిదం బన్ధుకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి।
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ॥ **109**

- మృణాలినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:– కచ్చిత్,+సౌమ్య!, వ్యవసితమ్, ఇదమ్, బన్ధుకృత్యమ్, త్వయా, మే, ప్రత్యాదేశాత్,+న, ఖలు, భవతః, ధీరతామ్, కల్పయామి।

నిశ్శబ్దః,+అపి, ప్రదిశసి, జలమ్, యాచితః,+చాతకేభ్యః,
ప్రత్యుక్తమ్, హి, ప్రణయిషు, సతామ్,+ఈప్సితార్థక్రియా,+ఏవ॥

ప్రతిపదార్థము:– హే సౌమ్య! – ఓ సౌమ్యుడా!

ఇదమ్	=	ఈ,
మే	=	నాయొక్క
బన్ధుకృత్యమ్	=	బంధుకార్యము,
త్వయా	=	నీచే,
వ్యవసితం కచ్చిత్	=	అంగీకృతమే కదా!
ఖలు	=	నిజానికి,
ప్రత్యాదేశాత్	=	బదులు చెప్పుటవలన,
భవతః	=	నీ యొక్క
ధీరతామ్	=	గాంభీర్యమును,
న **కల్పయామి**	=	సమర్థించను,
యాచితః (సన్)	=	అర్థింపబడ్డవాడవై,
నిశ్శబ్దః+అపి	=	ఉఋమకున్నను,
చాతకేభ్యః	=	చాతకముల కొఱకు,
జలమ్	=	నీటిని,
ప్రదిశసి	=	ఇచ్చుచున్నావు,
హి	=	ఏలయన,
సతామ్	=	సత్పురుషులకు,
ప్రణయిషు	=	ప్రణయజీవులయందు,
ఈప్సితార్థక్రియా+ఏవ	=	ఇష్టార్థప్రదానమే,
ప్రత్యుక్తమ్	=	ప్రత్యుత్తరము.

తాత్పర్యము:– ఓ సౌమ్యుడా! ఈ నాయొక్క బంధుకార్యము నీచే అంగీకృతమే కదా! నిజానికి బదులు చెప్పుటవలన నీ యొక్క గాంభీర్యమును సమర్థించను. అర్థించబడ్డవాడవై ఉఋమకున్నను చాతకముల కొఱకు నీటిని ఇచ్చుచున్నావు. ఏలయన సత్పురుషులకు ప్రణయజీవులయందు ఇష్టార్థప్రదానమే ప్రత్యుత్తరము.

- పదాదర్శః -

71) విభక్తులు–అవ్యయములు–కృత్తులు–క్రియలు:–

ఇదమ్–(ప్ర.ఏ.), మే–(ష.ఏ.), బన్ధుకృత్యమ్–(ప్ర.ఏ.), త్వయా–(తృ.ఏ.), వ్యవసితమ్–(ప్ర.ఏ.), కచ్చిత్–(అవ్య.), ఖలు–(అవ్య.), ప్రత్యాదేశాత్–(పం.ఏ.), భవతః–(ష.ఏ.), ధీరతామ్–(ద్వి.ఏ.), న–(అవ్య.), కల్పయామి–(క్రియ), యాచితః–(ప్ర.ఏ.), నిశ్శబ్దః–(ప్ర.ఏ.), చాతకేభ్యః–(పం.ఏ.), జలమ్–(ద్వి.ఏ.), ప్రదిశసి–(క్రియ), హి–(అవ్య.), సతామ్–(ష.బ.),ప్రణయిషు–(స.బ.), ఈప్సితార్థక్రియా–(ప్ర.ఏ.), ఏవ–(అవ్య.), ప్రత్యుక్తమ్–(ప్ర.ఏ.).

2) సమాసములు:–

అ) బన్ధోః కృత్యమ్, (ష.త.), బన్ధుకృత్యమ్.

ఆ) నిర్గతః శబ్దో యస్మాత్సః, (బహువ్రీహిః).

ఇ) ఈప్సితః చాసౌ అర్థః, ఈప్సితార్థః, (కర్మధారయః), తస్య క్రియా, (ష.త.) ఈప్సితార్థక్రియా.

3) పాఠాంతరములు:–1) ప్రత్యాదేశాత్ > ప్రత్యాదేష్టుమ్, ప్రత్యాదేశమ్, ప్రత్యాదిష్టే, ప్రత్యాఖ్యాతుమ్, ప్రత్యాఖ్యానమ్, ప్రత్యాఖ్యానాత్, 2) ధీరతామ్ > ఉధీరతామ్, 3) కల్పయామి > తర్కయామి, 4) యాచితమ్ > యాచితః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) "మేఘునితో యక్షుడు తనప్రియురాలికి సన్దేశం పంపుతున్నాడు. ఇందులో ఎంతటి అసంగత్వమున్నదో అనే విషయం 'ధూమజ్యోతిః....' అనే శ్లోకంలో ముందే చెప్పి యక్షకృత్యాన్ని 'కామార్తాహి...' అన్న వాక్యంలో సమర్థించాడు కవి. యక్షుడు చెప్పినదానికి మేఘుడేం సమాధానం చెబుతాడు? ప్రాణి అయితే కదా సమాధాన మివ్వటానికి! దాన్ని మహాకవి కనుకనే కాళిదాసు ఎంతో చాకచక్యంగా యక్షుని పలుకుల్లో సమర్థిస్తున్నాడు. నువ్వు నేను చెప్పిన పనిని 'పనిచేస్తానని' మాటివ్వ నక్కర్లేదు. అలా సమాధానం చెప్పడమే నీ ధీరత్వానికి భంగం..."అని 'శ్రీకళావ్యాఖ్య.'

ఆ) **ప్రత్యాదేశాత్:–** 1) The interpretation of 'ప్రత్యాదేశ' given by Mallinatha is here rather laboured since the word is never found used in this sense anywhere else. This line may be interpreted by preserving the natural sense of 'ప్రత్యాదేశ' as follows - I do not think your gravity (i.e. silence) is to proceed from rejection (of my suit) --- *Nandargikar.*

ఇ) **ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ:–**

1) దీనికి తుల్యమగు భావమున్నదియగు విక్రమోర్వశీయము 4–15వ శ్లోకమును ఇచట అనుసన్ధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ పశ్చాత్సరః ప్రతిగమిష్యతి మానసం తత్
పాథేయముత్సృజ బిసం గ్రహణాయ భూయః।
మాం తావదుద్ధర శుచో దయితా ప్రవృత్త్యా
స్వార్థాత్సతాం గురుతరా ప్రణయి క్రియైవ॥

విక్రముడు విరహవేదనతో .... "ఓ రాజహంసా! ... విరహముతో వేగిపోవుచున్న నాకు, నా భార్యజాడను తెలిపి నన్ను ఆ దుఃఖము నుండి బయటపడవేయుము. సత్పురుషులకు స్వార్థప్రవృత్తి కంటె ప్రణయజీవుల కష్టములను తీర్చుపనియే గొప్పపని కదా!"

2) తుల్యభావమున్నదియగు మరియొక శ్లోకము 'నైషధీయచరితము 2-46' ను ఇచట అనుసన్ధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ తవ సమ్మతిమాత్రకేవలా-మధిగన్తుం ధిగిదం నివేదితమ్।
బ్రువతే హి ఫలేన సాధవో-న తు కణ్ఠేన నిజోపయోగితామ్॥

"..... సాధువులు తమ యుపకారి స్వభావమును కార్యముచే చెప్పుదురు గాని మాటలతో చెప్పరు."

5) క్రియారూపములు:- *1) కల్పయామి, 2) ప్రదిశసి* - ప్ర > ఉపసర్గ.

1) కృపూ(కృప్)సామర్థ్యే-సమర్థుడగుట-భ్వాదిప్రకరణమ్-అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ. ణిచ్-పరస్మైపదీ-ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, **కల్పయామి**-కల్పయావః-కల్పయామః

2) దిశ-అతిసర్జనే-తుదాదిప్రకరణమ్-సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ. పరస్మైపదీ-లట్-మధ్యమపురుషైకవచనమ్, **ప్రదిశసి**-ప్రదిశథః-ప్రదిశథ.

6) అలంకారములు:- ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:- యస్మిన్ విశేషః సామాన్యం సమర్థ్యేత పరేణ యత్।
సాధర్మ్యాదథ వైధర్మ్యాత్ స న్యాసోఽర్థాన్తరస్య హి॥ -అ.కౌ. -అష్టమకిరణః-25

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- సమ్ప్రతి మేఘస్య ప్రార్థనాఙ్గీకారం ప్రశ్నపూర్వకం కల్పయతి --కచ్చిదితి। హే సౌమ్య సాధో! ఇదం మే బన్ధుకృత్యం బన్ధుకార్యమ్। 'దేవదత్తస్య గురుకులమ్' ఇతీ వత్ప్రయోగః। వ్యవసితం కచ్చిత్ కరిష్యామీతి నిశ్చితం కిమ్? "కచ్చిత్కామప్రవేదనే" ఇత్యమరః। అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనమ్। న చ తే తూష్ణీమ్భావాదనఙ్గీకారం శఙ్కే, యతస్తే స ఏవోచిత ఇత్యాహ--ప్రత్యాదేశాత్ "కరిష్యామి" ఇతి ప్రతివచనాత్। "ఉక్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశో వచనం వచః" ఇతి శబ్దార్ణవే। భవతస్తవ ధీరతాం గమ్భీరత్వం న కల్పయామి న సమర్థయే ఖలు। తర్హి కథమఙ్గీకారజ్ఞానం తత్రాహ--యాచితః సన్నిఃశబ్దోఽపి నిర్గర్జితోఽపి। అప్రతిజానానోఽపీత్యర్థః। చాతకేభ్యో జలం ప్రదిశసి దదాసి। యుక్తం చైతదిత్యాహ--హి యస్మాత్ సతాం సత్పురుషాణాం ప్రణయిషు యాచకేషు విషయ ఈప్సితార్థక్రియైవాపేక్షితార్థసమ్పాదనమేవ ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనమ్। క్రియా కేవలముత్తరమిత్యర్థః। "గర్జతి శరది న వర్షతి వర్షతి వర్షాసు నిఃస్వనో మేఘః। నీచో వదతి న కురుతే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ" ఇతి భావః ॥ 109 ॥

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- కచ్చిత్సౌమ్యేతి। హే సౌమ్య సున్దర శ్రీజగన్నాథ! కచ్చిత్కామప్రవేదనే। మమేదం వన్ధుకృత్యం త్వయా వ్యవసితం త్వయా విజ్ఞాపితం సర్వం కరిష్యామీతి స్వీకృతం కిమ్? తూష్ణీభూతం దృష్ట్వా సమర్థయతే। నఖలు తూష్ణీంభావేన జ్ఞాతా ప్రత్యాదేశాన్నిరాకరణాత్ భవతో ధీరతాం గమ్భీరభావం తర్కయామి। కుత్ర మమైతాదృశీ ధీరతాదృష్టేత్యాహ। హే శ్రీజగన్నాథ! వయం తృషార్తా మ్రియామహే। మత్స్యమూత్రాదిసంస్పృష్టం న

నదీజలమస్మభ్యం రోచతే। మేఘాన్నిః సరదమృతం దేహీతి యాచితశ్చాతకేభ్యః తూష్ణీమ్భూత తయా స్థితో మేఘాజ్జలం ప్రదిశసి । హి యస్మాత్ సతాం ప్రణయిషు సాధుసజ్జిషు ఈప్సితస్యాప్తుమిష్టస్యార్థస్య క్రియైవ ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనమ్। సాధవః ప్రణయిభిరయాచితా అపి స్వయం యదపి కిఞ్చిదుపకారాది కుర్వన్తి । తత్సర్వం త్వాం ప్రార్థితవతాం సాధూనామధ్రువం తోషి తద్ధ్రువప్రతివచనమ్। చాతకజలవత్ । చాతకవత్సంసార తృష్ణాభిభూతం భక్తియోగామృతదానేన మా – మనుగృహాణేతి భావః ॥109 ॥

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా:– అథైవం సన్దేశప్రకారం పరిసమాప్య, తచ్ఛ్రవణకృతావధానస్య దౌత్యా వలమ్బినోఽమ్బువాహస్య తూష్ణీమ్భవతోఽపి స్వకార్యకరణేఽనుమతిం పరికల్ప్య,సానునయ ప్రశ్నరూపేణ తం వ్యవసాయయన్, లోకోత్తరస్వభావప్రకాశనేన తముపశ్లోకయతి––కచ్చి త్సౌమ్యేత్యాది । 'కచ్చిత్ప్రశ్నే సానునయే' ఇత్యమరః । సౌమ్య అక్రూరహృదయ । అనేన ఏతస్యామవస్థాయమీదృశం దుఃఖితం జనముపేక్ష్య గన్తుం చణ్డాలానామివాతిక్రూరాణా మేవ యుజ్యతే ధైర్యమ్, న తు కరుణామృతార్ద్రచేతసాం త్వాదృశామితి వ్యజ్యతే । వ్యవసితమ్ అవశ్యకర్తవ్యత్వేనాఙ్గీకృతమ్ । ఇదమ్ అనన్తరప్రతిపాదితమ్ । బన్ధుకృత్యం సుహృద్భి రనుష్ఠాతుం యోగ్యమ్, ఆపది శరణత్వేన తిష్ఠత ఏవ బన్ధుత్వాత్ । ప్రత్యాదేశాత్ యాచ్ఞాయా అవధీరణాత్ । హేతౌ ల్యబ్లోపే వా పఞ్చమీ, ప్రత్యాదేశం కృత్వేత్యర్థః । 'ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః' ఇత్యమరః । ఖలుః వాక్యాలఙ్కారే । భవతః అభిజనాదిభిర్మాన్యస్య తవ । ధీరతాం నిర్దయతామ్ । కల్పయామి మనసా సమ్భావయామి, తద్విషయే మమ సంశయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః । నియోజ్యస్యానువాదే హి నియోక్తుః సంశయనిర్వృత్తిర్యుక్తా। మమ తూష్ణీమ్భావే కథం సేతి చేత్తత్రాహ––నిఃశబ్ద ఇతి । నిరస్తగర్జితః । హిః ప్రసిద్ధౌ, 'వర్షతి వర్షాసు నిస్వనో మేఘః' ఇత్యాదిభిర్లోకసిద్ధోఽ యమర్థ ఇత్యర్థః। ప్రదిశసి ప్రశస్తం దదాసి, సమయే సమ్భావిత్వాద్దానస్య। యాచితః తృష్ణాతిశయవశాదాక్రన్దితేన ప్రబోధితః, సమాసన్నవృష్టిసూచకత్వాచ్చాతకరటితస్య । చాతకేభ్య ఇతి బహువచనేన అనిర్వేదో ధ్వన్యతే। అయమేవ చ సజ్జనస్వభావ ఇత్యాహ––ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనమ్। తుశబ్దో విశేషే। ప్రణయిషు స్వాభిలషితం యాచమానేషు । సతాం ఫలానుమేయప్రారమ్భాణామ్ ప్రకృత్యా మితభాషిణాం మహాపురుషాణామ్ । ఈప్సితార్థక్రియా తేషామాప్తుమిష్టస్య ప్రయోజనస్య కరణమ్। ఏవకారేణ న తు ఫలశూన్యో మృషా గర్జితాడమ్బర ఇతి ద్యోత్యతే । అర్థాన్తరన్యాసో ఽలఙ్కారః ॥ 109 ॥

శ్లో॥ ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే
సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా।
ఇష్టాన్ దేశాఞ్జలద! విచర ప్రావృషా సమ్భృతశ్రీ
ర్మా భూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః॥ 110

- మృణాళినీ వ్యాఖ్యా -

పదవిభాగము:- ఏతత్, కృత్వా, ప్రియమ్, అనుచితమ్, ప్రార్థనాత్,+ఆత్మనః, మే, సౌహార్దాత్,+వా, విదురః, ఇతి, వా, మయి,+అనుక్రోశ-బుద్ధ్యా। ఇష్టాన్, దేశాన్,+జలద!, **విచర**, ప్రావృషా, సంభృతశ్రీః, మా, అభూత్, ఏవమ్, క్షణమ్, అపి, చ, తే, విద్యుతా,విప్రయోగః॥

ప్రతిపదార్థము:- హే జలద! - ఓ మేఘుడా!

సౌహార్దాత్ వా	=	సుహృద్భావము వలన గాని,
విధురః ఇతి	=	వియోగమున నున్నవాడనని గాని,
మయి	=	నాయందు,
అనుక్రోశ-బుద్ధ్యా వా	=	దయాబుద్ధిచేతగాని,
ఆత్మనః	=	నీకు,
అనుచితమ్ అపి	=	తగనిదైనను,
మే	=	నాకు,
ప్రియమ్	=	ఇష్టమైన,
ఏతత్	=	ఈ పనిని,
ప్రార్థనాత్	=	నా ప్రార్థననుబట్టి,
కృత్వా	=	చేసి,
ప్రావృషా	=	వర్షర్తువుచేత,
సంభృతశ్రీః (సన్)	=	వృద్ధినొందిన శోభగలవాడవై,
ఇష్టాన్	=	ఇష్టములైన,
దేశాన్	=	ప్రదేశములను,
విచర	=	సంచరింపుమా!,
ఏవమ్	=	ఇట్లు,
క్షణమ్ అపి	=	క్షణకాలమైనను,
తే	=	నీకు,
విద్యుతా	=	మెఱపుతో,
విప్రయోగః	=	ఎడబాటు,
మా భూత్	=	కలుగకుండుగాక!

తాత్పర్యము:- ఓ మేఘుడా! సుహృద్భావమువలనగాని, వియోగమున నున్నవాడనని గాని, నాయందు దయాబుద్ధిచేతగాని, నీకు తగనిదైనను నాకు ఇష్టమైన ఈ పని నా ప్రార్థనను బట్టి చేసి వర్షర్తువుచేత వృద్ధినొందిన శోభగలవాడై ఇష్టములైన ప్రదేశములను సంచరింపుమా! ఇట్లు క్షణకాలమైనను నీకు మెఱపుతో ఎడబాటు కలుగకుండుగాక!

- పదాదర్శః -

1) విభక్తులు-అవ్యయములు-కృత్తులు-క్రియలు:-

సౌహార్దాత్-(పం.ఏ.), వా-(అవ్య.), విధురః-(ప్ర.ఏ.), మయి-(స.ఏ.), అనుక్రోశ బుద్ధ్యా-(తృ.ఏ.), ఆత్మనః-(ష.ఏ.), అనుచితమ్-(ప్ర.ఏ.), అపి-(అవ్య.), ప్రియమ్-

(ప్ర.ఏ.), ఏతత్–(ప్ర.ఏ.), ప్రార్థనాత్–(పం.ఏ.), కృత్వా–(కృత్తు), ప్రావృషా–(తృ.ఏ.), సంభృతశ్రీః–(ప్ర.ఏ.), ఇష్టాన్–(ద్వి.బ.), దేశాన్–(ద్వి.బ.), విచర–(క్రియ), క్షణమ్–(ప్ర.ఏ.), అపి–(అవ్య.), తే–(ష.ఏ.), విద్యుతా–(తృ.ఏ.), ఏవమ్–(అవ్య.), విప్రయోగః –(ప్ర.ఏ.), మాభూత్–(క్రియ).

2) సమాసములు:–

అ) శోభనం హృదయం యస్య సః, సుహృత్–(బహువ్రీహిః), సుహృదః అపత్యమ్> సుహృద్+అ>సౌహార్దః తస్మాత్ సౌహార్దాత్.> స్త్రీభ్యో ఢక్ (4–1–20)

ఆ) అనుక్రోశస్య బుద్ధిః (ష.త.) అనుక్రోశబుద్ధిః, తయా, అనుక్రోశబుద్ధ్యా.

ఇ) సంభృతా శ్రీః యస్య సః, సంభృతశ్రీః (బహువ్రీహిః).

3) పాఠాంతరములు:– ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనః > ప్రియసముచితం ప్రార్థనా చేతసః, ప్రియసముచితం ప్రార్థితం చేతసః, ప్రియమనుచితం ప్రార్థనావర్త్మనః, ప్రియ సముచితం ప్రార్థనాదాత్మనః, ప్రియమనుచితప్రార్థనావర్త్మనః, ప్రియమనుచిత ప్రార్థనావర్తినః, ప్రియసముచితం ప్రార్థనం చేతసః.

4) పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్యప్రయోగములు:–

అ) **విధురః :–** ఉణాదిసూత్రమ్ 1–39

1) *"వ్యథేః సంప్రసారణం ధః కిచ్చ॥ **విధురః**"*

2) *వ్యథతే బిభేతి యస్మాత్ స **విధురో**ఽ త్యన్తవియోగః, శరీరత్యాగో వా। సంప్రసారణే సతి గుణనిషేధాయ కిత్త్వమ్। బాహులకాత్ థకారస్య ధకారో న, తేన విథురః ఇత్యపి సిద్ధం భవతి। **విధురః** చోరో దుష్టో వా।* – శ్రీస్వామిదయానందసరస్వతివారు.

3) *వైకల్యేఽపి చ విశ్లేషే **విధురం** వికలే త్రిషు.* – మేదినీ నిఘంటువు.

4) శ్లో॥ *నీతాః కిం న నిశాః శశాఙ్కరుచయో నాఘ్రాతమిన్దీవరమ్*
కిం నోన్మీలితమాలతీసురభయః సోఢాః ప్రదోషానిలాః।
ఝుంకారః కమలాకరే మధులిహాం కిం వా మయా న శ్రుతో
*నిర్వ్యాజం **విధురే**ష్వధీర ఇతి మాం కేనాభిధత్తే భవాన్* –

నాగానందమ్ 2.3 > ***నాయకః*** > ***విదూషకః*** – "......నిష్కారణముగా నన్ను విరహుల యందు పిరికివాడు అని ఎందుచేత నీవు అనుచున్నావు?

ఆ) **అనుక్రోశబుద్ధ్యా > అనుక్రోశః** :– 1) అను + కృశ్ + ఘఞ్ ।

2) శ్లో॥ అనుక్రోశః కృపా శూకం దయా చ కరుణా ఘృణా । – హ.కోశః – 724

3) శ్లో॥ ....ఽథ దయా శూకః కారుణ్యం కరుణా ఘృణా।
కృపానుకమ్పానుక్రోశో ...... ॥ – అభిధానచిన్తామణిః–3.33

4) i) 'భగవన్ కామదేవ! న తే మయ్యనుక్రోశః' । – అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్–3
ఓ కామదేవా! నీకు నాయందు దయలేదు.

ii) భగవన్ కన్దర్ప! ఏవముపాలబ్ధస్య తే న మాం **ప్రత్యనుక్రోశః।**
ఓ మన్మథుడా! నిన్నింతగా గర్హించినను నీకు నాపై దయ లేదా!

ఇ) **విప్రయోగః** > రఘువంశమ్–13.26 మరియు 14.66.

శ్లో॥ ఏతద్గిరేర్మాల్యవతః పురస్తాత్–ఆవిర్భవత్యమ్బరలేఖి శృఙ్గమ్।
నవం పయో యత్ర ఘనైర్మయా చ–త్వద్విప్రయోగాశ్రు సమం విసృష్టమ్॥

శ్రీరామచంద్రుడు, యుద్ధానంతరము, సీతాదేవితో పుష్పకవిమానమును ఎక్కి తిరిగి అయోధ్యకు వచ్చు సందర్భమున, దీర్ఘవియోగానంతరము కలయిక ఏర్పడుటచే కలిగిన మధురానుభూతితో తాను ఎచటెచట ఏ స్థితిన ఉన్నాడో, వియోగానుభూతులను సీతాదేవితో పంచుకొనుట – "ఏ ఆకాశమునంటు పర్వత శిఖరముపై వర్షాకాలమునందు మేఘములు తొలకరిజల్లును, నేను నీ వియోగము చేత పొంగిపొరలివచ్చు కన్నీటిని, ఏకకాలమునందు కలిసి విడిచితిమో, ఆ మాల్యవంతమను పర్వతశిఖరమిదే!"

శ్లో॥ సాహం తపః సూర్యనివిష్టదృష్టి–రూర్ధ్వం ప్రసూతేశ్చరితం యతిష్యే।
భూయో యథా యే జననాన్తరేఽపి–త్వమేవ భర్తా న చ ***విప్రయోగః॥***

5) క్రియారూపములు:– *1)* మాభూత్

6) అలంకారములు:– ఇందు 'స్వభావోక్త్యలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్:– *స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్ ।*

మహాకవి శ్రీ కాళిదాస విరచిత
మేఘదూతమహాకావ్యమునకు రామోరాకృతాన్ధ్ర**మృణాళినీ**వ్యాఖ్య
సంపూర్ణము.

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– సమ్ప్రతి స్వాపరాధసమాధానపూర్వకం స్వకార్యస్యావశ్యం కరణం ప్రార్థయమానో మేఘం విసృజతి––ఏతదితి । హే జలద! సౌహార్దాత్ సుహృద్భావాద్వా। "హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ" (పా. 7.3.19) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః । విధురో వియుక్త ఇతి హేతోర్వా । "విధురం తు ప్రవిశ్లేషే" ఇత్యమరః । మయి విషయేఽనుక్రోశబుద్ధ్యా కరుణాబుద్ధ్యా వా। అనుచితా తవాననురూపా యా ప్రార్థనా ప్రియాం ప్రతి "సన్దేశం మే హర" ఇత్యేవంరూపా తత్ర వర్తినో నిర్బన్ధపరస్య మే మమ ఏతత్ సన్దేశహరణరూపం ప్రియం కృత్వా సమ్పాద్య ప్రావృషా వర్షాభిః **స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షాః** ఇత్యమరః । సమ్భృతశ్రీరుపచితశోభః సన్ । ఇష్టాన్ స్వాభిలషితాన్దేశాన్విచర । యథేష్టదేశేషు విహరేత్యర్థః । "దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్" ఇతి వచనాత్కర్మత్వమ్। ఏవం మద్వత్ క్షణమపి స్వల్పకాలమపి తే తవ విద్యుతా। కలత్రేణేతి శేషః। విప్రయోగో విరహో మా భూన్మాఽస్తు । 'మాఙి లుఙ్' (పా. 3.3.175) ఇత్యాశిషి లుఙ్ । "అన్తే కావ్యస్య నిత్యత్వాత్కుర్యాదాశిషముత్తమామ్ । సర్వత్ర వ్యాపృతే విద్వాన్నాయ కేచ్ఛాను

రూపిణీమ్ ।" ఇతి సారస్వతాలఙ్కారే దర్శనాత్కావ్యాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపోఽయ మాశీర్వాదః ప్రయుక్త ఇత్యనుసన్ధేయమ్ ॥ 110 ॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయమల్లినాథసూరివిరచితయా సఙ్జీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సనాథం మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచితం మేఘదూతమహాకావ్యమ్।

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా: – ప్రాణోపక్రాన్తముపసంహరతి – ఏతత్ కృత్వేతి । హే ప్రియ అన్తరాత్మతయా పరమప్రేమాస్పద శ్రీజగన్నాథ! త్వం మే మమ చేతసః సముచితం యోగ్యం ప్రార్థనామేతత్ ప్రాగుక్తం సర్వం కృత్వా । సౌహార్దాద్వా మయ్యస్య శోభనం హృదయం దృఢాభక్తిరితి హేతోర్వా అథవా మమైతాదృశీభక్తిః కుతః। అయం విధురః। సంసారానలసన్తప్తః ఏనముద్ధరిష్యామీతి మయ్యనుక్రోశవుద్ధ్యా వా । జలదానాం మేఘానాం సమ్బన్ధిన్యా ప్రావృషా వర్షాభిః సమ్భృతా శ్రీర్యస్య ఏవమ్భూతస్త్వం ఇష్టాన్ అభీప్సితాన్ దేశాన్ గుణ్డిచాపరిసరాన్ విచర గచ్ఛ । తే తవ ఏవమనేన ప్రకారేణ విద్యుతా "ద్యుత్ ధాతోః భావే క్విప్"। విద్యోతనేన నీలాద్రిసింహాసనవిజయశోభయా క్షణమపి విప్రయోగో విచ్ఛేదో మా భూచ్చ ॥110 ॥

శ్రుతిస్మృతీ యదీయాజ్ఞే తస్యేయమపి వాగితి।
గఙ్గామ్బుసీవ నీచస్థే ధీరాస్త్యజత మత్సరమ్॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ పణ్డిత శ్రీనరహరికృతౌ మేఘదూతటీకాయాం బ్రహ్మప్రకాశికాయాం పరమయోగోపవర్ణనమ్।

విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా: – అథాభ్యుపగతకార్యాయ ముదితచేతసే ప్రతిష్ఠమానాయ పయోముచే స్వాభిమతకరణోద్యోగపరితుష్టేన గుహ్యకశ్రేష్ఠేన ప్రయుజ్యమానామాశిషం ద్వారీకృత్య రసికజనచాతకాలికాలమేఘః కాలిదాసః ప్రారబ్ధం మేఘసన్దేశం పరిసమాప్యవ్యాఖ్యాతృ శ్రోతౄన్ప్రతి పరమాశీర్వచనం ప్రయుఙ్క్తే-- ఏతత్కృత్వేత్యాది । ఏతత్ ప్రస్తుతమ్, కార్యమితి శేషః । కృత్వా అనుష్ఠాయ । ప్రియమ్ ఇష్టమ్, ప్రియతమాప్రేమగ్రహగృహీత -తామాత్రేణౌచిత్యమనవేక్ష్య ప్రస్తుతత్వాత్, తదాహ-అనుచితప్రార్థనావర్త్మనః 'న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యన్తే ప్రేష్యన్తే హీతరే జనాః' ఇతి న్యాయాత్ సురపతిసాచివ్యభవ్యస్య భవతో లఘీయసి దూతకర్మణి యో నియోగః, తద్రూపే అనుచితే వస్తుని యాచ్ఞాప్రకారో యస్య। మమైవ నియోక్తుస్తదనుచితమ్, నియోజ్యస్య భవతః ప్రత్యుత భూషణమేవ తదితి హేతుద్వయేనాహ--సౌహార్దాత్ సుహృద్భావాత్, మిత్రత్వాదిత్యర్థః, మిత్రకార్యే కా పునరుచితానుచితచిన్తా,

'సారథ్యపారిషదసేవనసఖ్యదౌత్యవీరాసనానుగమనస్తవనప్రణామైః।
స్నిగ్ధేషు పాణ్డుషు జగత్ప్రణతస్య విష్ణోర్భక్తిం చకార నృపతిశ్చరణారవిన్దే॥

ఇత్యుక్తేర్భగవతోఽపి త్రిభువన గురోర్లక్ష్మీపతేః సుహృత్పక్షపాతేన తత్తదనుచితకర్మ ప్రవృత్తేరితి భావః। హేత్వన్తరమాహ -- విధురః విరహక్లిష్ట ఇతి హేతోః । మయ్యనుక్రోశ

బుద్ధ్యా వా ఈదృశదశావిశిష్టత్వేన పురోవర్తిని మయి కారుణ్యబుద్ధ్యా వా, సౌహార్ద మన్తరేణాపి తత్కాలదృష్టేఽపి క్లిష్టే జనే సతాం జీమూతవాహనాదీనామివ దయామయత్వేన పరిత్రాణప్రవృత్త్యౌచిత్యాదితి భావః। సౌహార్దాద్వా అనుక్రోశబుద్ధ్యా వేతి వికల్పేన ద్వయోరేకస్యాపి ప్రవర్తకత్వమ్, కిం పునరేకత్ర సముదితయోర్ద్వయోరపీతి ధ్వన్యతే । ఇష్టాన్ అభిమతభోగసాధనసామగ్ర్యా విచరితుమభిరుచితాన్ । దేశాన్ స్వర్గాదీన్ । బహువచనేన క్వచిద్దేశే కదాచిద్వర్షాః, అన్యత్రాన్యదా, అతో యత్ర యత్ర స్వానుకూలః కాలో వర్తతే, తత్ర తత్ర పర్యటనం కార్యమితి ద్యోత్యతే । విచర వివిధప్రకారైః పుష్పమేఘత్వాదిభిః పరిక్రామ । జలద సముచితప్రదేశవర్షణపర । అనేన తత్తద్దేశ్యానామపి త్వదుపగమః ప్రమోదాయేతి ద్యోత్యతే। ప్రావృషా సమ్భృతశ్రీః పూర్వోక్తనీత్యా నిత్యం వర్షర్తునా సమ్పాదితా శిఖణ్డితాణ్డవబలాకాభిగమకదమ్బసౌరభసురపతిశరాసనాదిశోభినీ సమృద్ధిర్యస్య । ఏవం యథా మమ మత్ప్రియతమయేతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తః। క్షణమపి కాలకలామపి విద్యుతా నిజప్రియతమయా పరమసుషమాసమ్పాదిన్యా సౌదామిన్యా । విప్రయోగశ్చ మా భూదిత్యన్వయః। ఏషా యక్షవచనత్వేన యోజనా । అథ కవివచనత్వేన యోజ్యతే--ఏతత్ మేఘసన్దేశత్వేన ప్రారబ్ధం సమ్పూర్ణం చేదం కావ్యమ్ । కృత్వా గురుముఖేన శిక్షిత్వా, 'కృతాస్త్రః కృతవిద్యః కృతహస్తః' ఇతివత్ । ప్రియం రససంరమ్భేణ సాదరం నిర్మితత్వాత్। అనుచితప్రార్థనావర్త్మనః సతాం గుణగ్రహణలోభేన స్వయమేవ ప్రవృత్త్యుపపత్తేర్మమ త్వేతాన్నిరీక్షణప్రార్థనా అనుచితేత్యర్థః। సౌహార్దాత్ మాత్సర్యాది దోషోత్సారణవిశుద్ధహృదయతయా। విధురః ఏతద్విరచనాయాసక్లేశితః। అనుక్రోశబుద్ధ్యా దాక్షిణ్యేన 'ప్రణయిషు వా దాక్షిణ్యాత్' ఇత్యుక్తత్వాత్ । ఇష్టాన్ దేశాన్ యత్ర యత్ర రుచ్యనురోధేన గమ్యతే, తత్ర తత్రైతచ్ఛీలనోన్మీలితమనీషస్య రసికసదసి సత్కారలాభాత్। జలద జలానాం నీరసదుస్తార్కికాణాం ఖణ్డక। అథవా రసాతిశయజనకత్వేన సహృదయానా మానన్దబాష్పజలదాయిన్, హే శ్రోతః, వ్యాఖ్యాతశ్చ । ప్రావృడితి సుఖశీతలకాలోపలక్షణమ్। రసానుభవ వినోదాత్సుఖాయమానేన కాలేన జనితశోభః । అథ వా ప్రావృడితి సమయవర్షితయా రాజావలీ లక్ష్యతే । తయా గుణగణాహ్లాదితయా వితీర్ణధనధాన్యాది రూపలక్ష్మీయుక్తః । ఏవమితి, అభినయేన పురోవర్తీ సుఖదుఃఖాభ్యాం శ్లిష్టవిశిష్టో లోక ఇవేతి వైధర్మ్యదృష్టాన్తః ప్రదర్శ్యతే । విద్యుదివ చఞ్చలత్వాత్ విశేషేణ ద్యోతనాచ్చ పూర్వప్రస్తుతా శ్రీర్విద్యుదిత్యధ్యవసీయతే, తయా వియోగశ్చ మా భూత్ శ్రీః సిధ్యతు, తయా సతతమవిరహశ్చ భూయాదిత్యాశిషా శ్రీశబ్దప్రయోగాచ్చ ఏతత్కావ్య శ్రోతృవ్యాఖ్యాత్రాదీనామభఙ్గురమఙ్గలసమ్పత్తిరిత్యశేషమతిమఙ్గలమ్ ॥ 110 ॥

పూర్ణసరస్వత్యాఖ్యః పూర్ణజ్యోతిః పదాబ్జపరమాణుః।
మేఘస్య వివృతిమేతాం విదధే విద్యుల్లతాం నామ్నా॥
విద్యుల్లతాకృతోద్యోతం మేఘం దృష్ట్వా రసస్రుతమ్।
నర్తనేఽపి ప్రవర్తన్తాం మత్తాః కేఽపి కలాపినః॥

సుకవివచసి పాఠానన్యథాకృత్య మోహా -
ద్రసగదిమవధూయ ప్రౌఢమర్థం విహాయ।
విబుధవరసమాజే వ్యాక్రియాకాముకాణాం
గురుకులవిముఖానాం ధృష్టతాయై నమోఽస్తు॥

యస్య భాసా జగద్భాతి యద్భాసా భాతి మన్మహః।
అవిద్యావిద్విషే తస్మై శ్రీపూర్ణజ్యోతిషే నమః॥

విః స్నేహముపాసితా సహ బుధైరన్తే వసన్త్యా గిరా
చాన్ద్రీ చన్ద్రికయేవ మూర్తిరమలా తారాగణైః శారదీ।
మూలే ధామ్ని నిషేదుషీ వటతరోర్మూర్ధేన్దునా ముద్రితా
ముద్రా వేదగిరాం పరా విజయతే విజ్ఞానముద్రావతీ॥

ఇతి శ్రీపూర్ణసరస్వతీవిరచితయా విద్యుల్లతాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సనాథం మహాకవి
శ్రీకాళిదాసకృతం మేఘదూతమహాకావ్యమ్।

శ్రీః

అనుబంధము 1 (బ్రహ్మప్రకాశికా)

శ్లో॥ అధ్వక్లాన్తం ప్రతిముఖగతం సానుమాంశ్చిత్రకూట -
స్తుఙ్గేన త్వాం జలదశిరసా వక్ష్యతి శ్లాఘ్యమానః।
ఆసారేణ త్వమపి శమయేస్తస్య నైదాఘమగ్నిం
సద్భావార్ద్రః ఫలతి న చిరేణోపకారో మహత్సు॥ 17< >18

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- అధ్వక్లాన్త ఇతి । హే శ్రీకృష్ణ! తుఙ్గేన జలదశిరసా మేఘ ఏవ శిరస్తేన। ఆనుమాన్ ఆనుమానయన్ సమ్యక్ ప్రకారేణ మాననామనుకుర్వన్నిత్యర్థః। ఆఙ్పూర్వమానధాతో ణిజ్ క్విప్ తస్య రూపమ్। ఈదృక్ సోఽపరవలగణ్డీపర్వతః। చిత్రకూటః। చిత్రమాలేఖ్యం కూటమనృతం యస్మిన్ స తథా । చిత్రకారాణామతికుశలతయా తన్నిర్మితచిత్రేషు హంసాదీన్ సజీవాన్ జానతాం వేదం చిత్రమితి చిత్రత్వేఽనృతవుద్ధేరిత్యర్థః। అధ్వక్లాన్తం ప్రతిముఖగతం వక్ష్యతి కథయిష్యతి । వచనస్వరూపమాహ । ఆసారేణేత్యాది। హే శ్రీకృష్ణ! ప్రత్యబ్దం గుణ్డిచాయాత్రాయామ్, అత్ర మణ్డపద్వయే విశ్రామార్థమాసారేణ గతాగతేన । తస్య మమ ఘుటకస్య । నైదాఘం నిదాఘసదృశసంసారదుఃఖసమ్భన్ధీయమగ్ని మపి నిశ్చితం త్వం గమయేః। తస్య సంసారదుఃఖాగ్నినివారణే తవ కిం తత్రాహ। సద్భావార్ద్ర ఇత్యాది। మహత్సు సద్భావార్ద్ర ఉపకారః న చిరేణ ఫలతి, కిన్తు తదానీమేవ। అయమభ్రంలిహత్వాన్మహాన్। త్వత్సంసర్గాత్ కృతార్థస్య మమ నిర్మాణోపకారః కృతః, సంసారోపశాన్తి-విజ్ఞప్తిరూపఫలమేవేత్యర్థః అతఃశ్లాఘ్యమానః। అన్యోఽపి మహాన్ రాజ్ఞి గృహాగతే పరోపకారాయ విజ్ఞాపయన్ శ్లాఘతే । స ఆనుమానితి స్థితే న తదసోః పాదపూరణ ఇతి సన్ధినిషేధ-నిషేధః॥

శ్లో॥ అమ్భోబిన్దుగ్రహణరభసాంశ్చాతకాన్ వీక్ష్యమాణాః
శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశన్తో వలాకాః।
త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః
సోత్కమ్పాని ప్రియసహచరీసంభ్రమాలిఙ్గితాని॥ 21< >22

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- అమ్భోబిన్దుగ్రహణరభసానీతి - హే శ్రీకృష్ణ! స్తనితసమయే వర్షాకాలే ఆసాద్య ఆగత్య అర్థాద్రథస్థం త్వాం వీక్ష్యమాణాః జనాః, దర్శనమహిమ్నా యోగాభ్యాసవిద్యయైవ సిద్ధాః సన్తః సిద్ధత్వలక్షణమ్। అమ్భోబిన్దుగ్రహణరభసాన్ చాతకాన్ శ్రేణీభూతా బలాకాశ్చ పరిగణనయా నిర్దిశన్తః। ఆకాశేనైవ గత్వా ఘనోదకం పివతః చాతకాన్ ఉడ్డీయమానా బలాకాశ్చ । ఏతావన్త ఇదం పివన్త్యేతావత్యోఽస్యాం శ్రేణ్యామితి। కథయన్త ఇత్యర్థః। సిద్ధం వినా నైతత్సమ్భవతి। ఏవమ్భూతాస్తే సాత్త్వికోత్కమ్పసహితాని ప్రియసహచరీణాం సిద్ధస్త్రీణాం సమ్భ్రమాలిఙ్గితాని మానయిష్యన్తి। ఈదృశాతిశయ సుఖదానీతి ప్రశంసిష్యన్తి। గుణ్డిచాయాత్రాదర్శనఫల ఆపతితే క్రమముక్తి రిత్యర్థః।

శ్లో॥ హారాస్తారాంస్తరలగుటికాన్ కోటిశః శఙ్ఖశుక్తీః
శష్పశ్యామాన్ మరకతమణీనున్మయూఖప్రరోహాన్।

దృష్ట్వా యస్యాం విపణిరచితాన్ విద్రుమాణాం చ భఙ్గాన్
సంలక్ష్యన్తే సలిలనిధయస్తోయమాత్రావశేషాః॥ 31< >32

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– హారాస్తారానితి । యస్యాం గుణ్డిచానగర్యామ్ । శేషం స్పష్టమ్।

శ్లో॥ గత్యుత్కమ్పాదలకపతితైర్యత్ర మన్దారపుష్పైః
కప్తచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభిశ్చ।
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరైచ్ఛిన్నసూత్రైశ్చ హారై–
ర్నైశో మార్గః సవితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్॥ 66< >67

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– గత్యుత్కమ్పాదితి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! యత్ర శ్రీనీలాద్రిభువి। కామినీనాం అప్సరాణాం । నైశో నిశాసమ్బన్ధీ మార్గః । దివా మనుష్యసఙ్కీర్ణత్వాద్రాత్రైగతా గతమార్గః। సవితుః సూర్యస్య ఉదయే రాత్రేరవసానే ఏతైః సూచ్యతే కథ్యతే । కైః। గత్యుత్కమ్పాదితి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే । గతిర్భగవదగ్రే నాట్యగతిస్తస్యాం యో దేహస్యోత్కమ్ప స్తస్మాద్ధేతోః। అలకేభ్యః పతితైర్మన్దారస్య దేవతరోః పుష్పైః । కర్ణవిభ్రంశిభిః కప్తచ్ఛేదైః పతిత్వా భగ్నైరిత్యేతత్సర్వత్ర సంవధ్యతే। అన్యథా పునరుపాదానం స్యాత్। మన్దాకిన్యాః కనకపద్మైః। తథా స్తనపరిసరైః స్తనవేష్టనైః "వేష్టనే స్యాత్పరిసరే" ఇతి । ముక్తాజాలైః ఛిన్నసూత్రైర్హారైశ్చ సూర్యోదయే దేవకుసుమాని స్వర్ణపద్మాని ముక్తాఫలాని దృష్ట్వా, అప్సరోభిరత్రాగత్య నాట్యం కృతమ్।అనేన మార్గేణాగతం గతం చేతి జనైర్జ్ఞాయత ఇత్యర్థః

శ్లో॥ మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి –
ర్మన్దారాణామనుతటరుహాం ఛాయయా వారితోష్ణాః।
అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైః
సక్రీడన్తే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః॥ 67< >68

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– మన్దాకిన్యా ఇతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! యత్ర శ్రీపురుషోత్తమే కన్యాః విమలాయాః పరిచారికాః బ్రహ్మాణ్యాద్యాదేవశక్తయో వా। అన్వేషణార్హైర్బ్రహ్మమూలైః। కనకవాలుకాముష్టేర్నిక్షేపేణ గూఢైర్గుప్తైర్మణిభిః। సంక్రీడన్తే। కిమ్భూతాః। అమరైర్లబ్ధ ప్రసాదైర్వరదానాయ ప్రార్థితాః। కైశ్చిన్మరుద్భిర్దేవైః సేవ్యమానాః। అత ఏవ శుద్ధిమన్తరేణ తాసాం పూజానర్హత్వాత్। మన్దాకిన్యాః సలిలై స్నానాత్ శిశిరైః । పునః కిమ్భూతాః। అనుతటరుహాం రోహిణాఖ్యకుణ్డస్య తటే జాతానాం మన్దారాణాం దేవవృక్షాణాం జవానామ్వా ఛాయయా వారితోష్ణాః॥

శ్లో॥ స్నిగ్ధాః సఖ్యః కథమపి దివా తానమోక్షన్తి తన్వీ–
మేకప్రేక్ష్యా భవతి హి జగత్యఙ్గనానాం ప్రవృత్తిః।
స త్వం రాత్రై జలదశయనాసన్నవాతాయనస్థః
కాన్తాం సుప్తే సతి పరిజనే వీతనిద్రాముపేయాః॥ 84< >85

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:– స్నిగ్ధా ఇతి । హే ఇన్ద్రద్యుమ్న! దివా దివసే తాః స్నిగ్ధాః సఖ్యః శ్రుతయః కథమపి క్షణమపి తన్వీం సరస్వతీం శూన్యాం న మోక్షన్తి। హి యస్మాత్। జగత్యఙ్గనానాం సర్వస్త్రీణాం

ఏకః శ్రీజగన్నాథః ప్రేక్ష్యో యస్యామీదృశీ ప్రవృత్తిర్భవతి । సర్వా అపి స్త్రియో దివైవ మాం ప్రేక్షన్తే నతు రాత్రౌ । అతస్తస్యా అపి సరస్వత్యా మదగ్రే విప్రేష్వనధీయానేషు సత్సు వాఙ్మ్ఛాదివటే తత్త్వాన్ మద్దర్శనం సమ్పద్యతే । స త్వం రాత్రౌ ప్రహరపర్యన్తమధ్యయనం కృత్వా పఠతాం నిద్రాగమే, సుప్త ఇవ సుప్తే పరిజనే శ్రుతిగణే సతి, వీతనిద్రాం ప్రసన్నాం జలదశయనాసన్నవాతాయనస్థః కాన్తాం జలదామేఘాః యత్ర శేరతే తిష్ఠన్తి, తస్య జలదశయనస్యాసన్నః వా తస్యాయనం మార్గః అన్తరీక్షమిత్యర్థః । తత్ర తిష్ఠన్తీతి స్థా ధాతోః క్విపి । జసి ధాతో జాలుక్ శసాదిరిత్యాకారలుక్ (?)। మేఘశయ్యానికటవర్తి విష్ణుపదస్య విష్ణోః కాన్తాం సరస్వతీం ఉపేయాః స్తుతివచనరూపాం గృహాణ। భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవ ఇత్యాదిభిః శ్లోకైః స్తుహీత్యర్థః॥

శ్లో॥ ధారాసిక్తస్థలసురభిణస్త్వన్ముఖస్యాస్య బాలే
దూరీభూతం ప్రతనుమపి మాం పఞ్చవాణః క్షిణోతి।
ఘర్మాన్తే మే విగణయ కథం వాసరాణి వ్రజేయు-
ర్దిక్సంసక్తప్రవితతఘనవ్యస్తసూర్యాతపాని ॥ 100< >101

బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా:- ధారాసిక్తేతి । హే శ్రీకృష్ణ! ధారయా జలాసారేణ సిక్తస్య స్థూలస్యేవ సురభిణోऽస్య త్వన్ముఖస్య । బాలే దూరీభూతం వాలశ్రియా బాల్యేన దూరతాం గతమ్ । వాలస్య ఈ శ్రీర్వాలే । తయా పాంశుక్రీడాసక్తతయా త్వన్ముఖమపశ్యన్తమిత్యర్థః అనన్తరం ప్రకృష్టా తనుర్యస్య తం ప్రతనుం యువానమపి మాం పఞ్చవాణః కామః క్షిణోతి పీడయతి । యౌవనే కామపారతన్త్రేణ కామినీక్రీడాభిరేవ కాలో గతః హే ఘర్మ! ఘర్మాఖ్య (యక శిరస్వరూపః) అన్తే అవసానే వృద్ధావస్థాయాం మే మమ । దిక్షు సంసక్తాః ప్రవితతా అతివిస్తృతా యే ఘనా మేఘా తైర్వ్యస్తః సూర్యాతపో యేషు తాని వాసరాణి చాతుర్మాస్యదివసాని కథం వ్రజేయుః విగణయ విచారయ। ఘర్మాన్తే వర్షాకాలే ఇతి వా। ఘర్మస్య గ్రీష్మస్యాన్తే ఆషాఢే గుణ్డిచాయాత్రాయాం వా । (ప్రవిరలా అల్పాః) పాంశుక్రియయా బాల్యం మయా నీతమ్ । పాంశునా క్రీడయా చ యౌవనం నీతమధునా వార్ధక్యే యథా తవ సమీపే చాతుర్మాస్యదివసా వ్రజేయుర్గుణ్డిచాదర్శనమాత్రం వా స్యాత్తథా విధేహి ఇత్యర్థః। వార్ధక్యే పురుషోత్తమే సదావస్థానం దత్వా మరణం వా దాస్యసి న వా। చాతుర్మాస్యమాత్రావస్థానాఽఽజ్ఞాం గుణ్డిచాదర్శనమాత్రాఽఽజ్ఞాం వా కురుష్వేత్యర్థః॥

ఈ ఏడు శ్లోకములను ప్రధానభాగములోని ఆయా శ్లోకముల నడిమి అనుసంధానము చేసికొనవలయును.

* * *

అనుబంధము 2 BRHMAPRAKASIKA

1. Festivals of Lord Jagannatha : Stated in Brahmaprakasika
   a) Gundica – Ratha Yaatra of Jagannatha.
   b) Snanayaatra – The bathing festival of Lord Jagannatha.
   c) Netrotsava – The eyes of the deities are painted with colours.
   d) Rathayaatra – Car Festival of Jagannatha.
   e) Anavasara – Lord Jagannatha's rest inside the room.
2. Epithets ascribed to Lord Jagannatha

   Antaryami, Bhagavan, Brahma, Caturdhamurti, Darubrahma, Nilamadhava, Paramesvara, Siva, Srijagannatha, Srikrsna and Visnu.
3. Other Deities and Personalities

   Airavata, Ambarish, Arjuna, Balabhadra, Bhanu, Bhavani, Parvati, Brahman, Candesvara, Candra, Duryodhana, Galamadhva, Garuda, Indra, Indradyumna, Isanesvara, Kamala, Kapotesvara, Karna, Lakshmi, Lokesvara, Mahalakshmi, Mahesa, Mandhatr, Manmatha, Markandeyesvara, Nahush, Nala, Nilakanthesvara, Nrsimha, Parasurama, Priyavrata, Radhika, Ravana, Revati, Rudra, Saci, Shanmatura, Sarasvati, Siva, Skanda Kartikeya, Sri, Sri Narasimha, Subhadra, Sudarsana Cakra, Surya, Svetamadhava, Uttanapada, Vasudeva, Vidhatr, Vilvesvara, Vimala, Vishnu, Visvakarman, Yama and Yudhisthrira.
4. Places and other technical names
   a) Adambaramandapa – A Pandal situated inside the Gundica Temple.
   b) Alaka – Celestial abode the Kuvera and the Yaksas.
   c) Balagandi – Place situated on the side of the Grand Avenue.
   d) Bharatavarsa – Name of modern India.
   e) Brahmaloka – Celestial abode of supreme Brahman.
   f) Brahmavarta – Place situated in between the river Sarswathi and Drsadvati.
   g) Cakratirtha – Holy place situated in Puri.
   h) Daksinadvara – South Gate Temple of Lord Jagannatha.
   i) Dvavimsati-sopana – 22 steps situated inside the temple of Jagannatha.
   j) Gopa – Ancient Puranic State, where Lord Krsna was brought up by Nanda and Yasoda.
   k) Gundica-mandapa – Pandal situated inside the Gundica Temple.
   l) Kailasa – Situated on the peak of Himalaya.

m) Kalpadruma – Name of a Heavenly Tree.
n) Kalpalata – Name of a Tree.
o) Kalpavrksa - Name of a Tree.
p) Kanvarsama – Name of the hermitage situated in Puri.
q) Muktimandapa – Pandal situated inside the precincts of Temple Jagannatha.
r) Nilacakra – A wheel fixed on the top of the Temple Jagannatha.
s) Niladri – Blue Hill on which the temple of Jagannatha stands.
t) Purushottama – Holy name of Puri.
u) Ratnasimhasanamandapa – Throne on which Lord Jagannatha, Bhaladeva and Subhadra sit in the Temple Jagannatha.
v) Rohinikunda – Tank contains the holy water inside the Temple.
w) Svargadvara – Name of the burial ground on the seashore of Puri.
x) Udradesa – Ancient name of Orissa.
y) Vaikuntha – Celestial abode of Lord Visnu.

5. Rivers

a) Gambhira, b) Mandakini, c) Nirvindhya, d) Svetaganga, e) Vidhyapa.

7. Geographical and Historical Terms

a) Ramagiri – Blue hill on which the Temple of Jagannatha located.
b) Malam – Ma + alam. Do not be speedy.
c) Amrakuta – Collection of mangoes to be offered to the deities as Naivedya.
d) Citrakuta – Decorated with variegated beautiful paintings.
e) Revam – Re means the address and Vam is Yuvam means to you both.
f) Dasarna – Crowded precincts of Gundica Temple.
h) Vidisa – Famous Gundica Temple on the east-north corner of temple Jagannatha.
i) Vetravati – The women at the gate of the temple having cane in their hands.
j) Udayana – The best path on which the chariots are pulled from Temple Jagannatha to Gundica Temple.
k) Gambhira – The deep Mahanadi
l) Dasapura – City in ten quarters.
m) Brahmavartta – Land situated in between rivers Sarasvathi and Drsadvati.
n) Sarasvatinam – Scared water of rivers related to ocean.

* * *

అనుబంధము 3 (సఞ్జీవినీ)

'నీపం' ఇతి పద్యానన్తరమ్

శ్లో॥ అమ్భోబిన్దుగ్రహణచతురాంశ్చాతకాన్ వీక్ష్యమాణాః
శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశన్తో బలాకాః।
త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః
సోత్కమ్పాని ప్రియసహచరీసంభ్రమాలిఙ్గితాని॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ప్రక్షిప్తమపి వ్యాఖ్యాయతే। అమ్బ ఇతి। అమ్భోబిన్దూనాం వర్షోదబిన్దూనాం గ్రహణే 'సర్వం సహాపతితమమ్బు న చాతకస్య హితమ్'ఇతి శాస్త్రాదభ్యాస్పృష్టోదకస్య తేషాం రోగహేతుత్వాదన్తరాల ఏవ స్వీకారే। చతురాన్ చాతకాన్। వీక్షమాణాః కౌతుకాత్పశ్యన్తః। శ్రేణీభూతాః బద్ధపఙ్క్తిః। అభూతతద్భావే చ్విః। బలాకా బకపఙ్క్తిః। పరిగణనయా ఏకా ద్వే తిస్ర ఇతి సఙ్ఖ్యానేన। నిర్దిశన్తో హస్తేన దర్శయన్తః। సిద్ధాః। స్తనితసమయే త్వద్గర్జితకాలే। సోత్కమ్పాని ఉత్కమ్పపూర్వకాణి। ప్రియసహచరీణాం సమ్భ్రమేణాలిఙ్గితాని ఆసాద్య। స్వయంగ్రహణాశ్లేషసుఖమనుభూయేత్యర్థః। త్వాం మానయిష్యన్తి, త్వన్నిమిత్తత్వా త్సుఖలాభస్యేతి భావః।

'దీర్ఘీకుర్వన్' ఇతి పద్యానన్తరమ్.

శ్లో॥ హారాంస్తారాంస్తరలగుటికాన్ కోటిశః శఙ్ఖశుక్తీః
శష్పశ్యామాన్ మరకతమణీనున్మయూఖప్రరోహాన్।
దృష్ట్వా యస్యాం విపణిరచితాన్ విద్రుమాణాం చ భఙ్గాన్
సంలక్ష్యన్తే సలిలనిధయస్తోయమాత్రావశేషాః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- హారానితి। యస్యాం విశాలాయామ్। కోటిశః। విపణిషు పణ్యవీథికాసు। 'విపణిః పణ్యవీథికా' ఇత్యమరః। రచితాన్ ప్రసారితాన్। ఇదం విశేషణం యథాలిఙ్గం సర్వత్ర సంబధ్యతే। తారాన్ శుద్ధాన్। 'తారో ముక్తాదిసంశుద్ధౌ తరణే శుద్ధమౌక్తికే' ఇతి విశ్వః।తరలగుటికాన్ మధ్యమణీభూతమహారత్నాన్। 'తరలో హారమధ్యగః' ఇత్యమరః। 'పిణ్డే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధపారదే' ఇది శబ్దార్ణవే। హారాన్ ముక్తావలీః। తథా కోటిశః శఙ్ఖాంశ్చ శుక్తీశ్చ ముక్తాస్ఫోటాంశ్చ। 'ముక్తాస్ఫోటః స్త్రియాం శుక్తిః శఙ్ఖః స్యాత్కమ్బురస్త్రియౌ' ఇత్యమరః। శష్పం బాలతృణం తద్వచ్ఛ్యామాన్। 'శష్పం బాలతృణం ఘాసో యవసం తృణమర్జునమ్' ఇత్యమరః। ఉన్మయూఖప్రరోహాన్ ఉద్గతరశ్మ్యఙ్కురాన్। మరకతమణీన్ గారుడరత్నాని। తథా విద్రుమాణాం భఙ్గాన్ ప్రవాలఖణ్డాంశ్చ। దృష్ట్వా। సలిలనిధయః సముద్రాః। తోయమాత్రవశేషో యేషాం తే తాదృశాః। సంలక్ష్యన్తే తథానుమీయన్త ఇత్యర్థః। రత్నాకరాదప్యతిరిచ్యతే రత్నసమ్పద్భిరితి భావః॥

శ్లో॥ ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహ్రే
హైమం తాలద్రుమవనమభూదత్ర సస్యైవ రాజ్ఞః।
అత్రోద్భ్రాన్తః కిల నలగిరిః స్తమ్భముత్పాట్య దర్పా
దిత్యాగన్తూన్రమయతి జనో యత్ర బన్ధూనభిజ్ఞః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ప్రద్యోతస్యేతి। అత్ర ప్రదేశే। వత్సరాజో వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః। ప్రద్యోతస్య నామోజ్జయినీనాయకస్య రాజ్ఞః। ప్రియదుహితరం వాసవదత్తామ్। జహ్రే జహార। అత్ర స్థలే। తస్యైవ రాజ్ఞః ప్రద్యోతస్య। హైమం సౌవర్ణమ్। తాలద్రుమవనమభూత్। అత్ర నలగిరిర్నామేన్ద్రదత్తస్తదీయో గజః। దర్పాత్ మదాత్। స్తమ్భమ్ ఆలానమ్। ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య। ఉద్భ్రాన్త ఉత్పత్య భ్రమణం కృతవాన్।

ఇతి ఇత్థంభూతాభిః కథాభిరిత్యర్థః। అభిజ్ఞః పూర్వోక్తకథాభిజ్ఞః కోవిదో జనః।ఆగన్తూన్ దేశాన్తరాదాగతాన్। ఔణాదికస్తున్ప్రత్యయః।బన్ధూన్।యత్ర విశాలాయామ్। రమయతి వినోదయతి। అత్ర భావికాలంకారః। తదుక్తమ్ 'అతీతానాగతం యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్ష్యతే। అత్యద్భుతార్థకథనాద్భావికం తదుదాహృతమ్।' ఇతి॥

శ్లో॥ పత్రశ్యామా దినకరహయస్పర్ధినో యత్ర వాహాః
శైలోదగ్రాస్త్వమివ కరిణో వృష్టిమన్తః ప్రభేదాత్।
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయశ్చన్ద్రహాసవ్రణాఙ్కైః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– పత్రేతి। హే జలద!, యత్ర విశాలాయామ్। వాహా హయాః। పత్రశ్యామాః పలాశవర్ణాః। అతఏవ దినకరహయస్పర్ధినః వర్ణతో వేగతశ్చ సూర్యాశ్వకల్పాః। తథా శైలోదగ్రాః శైలవదున్నతాః। కరిణః ప్రభేదాత్ మదస్రావాత్ హేతోః త్వమివ వృష్టిమన్తః। అగ్రం నయన్తీత్యగ్రణ్యః। 'సత్సూద్విష–' ఇత్యాదినా క్విప్। 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేః' ఇతి వక్తవ్యాణ్ణత్వమ్। యోధానామగ్రణ్యో భటశ్రేష్ఠాః। సంయుగే యుద్ధే। ప్రతిదశముఖమ్ అభిరావణమ్। తస్థివాంసః స్థితవన్తః। అత ఏవ చన్ద్రహాసస్య రావణాసేర్వ్రణాని క్షతాన్యేవాఙ్కాశ్చిహ్నాని తైః। 'చన్ద్రహాసో రావణాసావసిమాత్రేఽపి చ క్వచిత్' ఇతి శాశ్వతః। ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయః ప్రతిషిద్ధభూషణకాన్తయః। శస్త్రప్రహారా ఏవ వీరాణాం భూషణమితి భావః। అత్రాపి భావికాలంకారః॥

'హస్తే' ఇతి పద్యానన్తరమ్.

శ్లో॥ యత్రోన్మత్తభ్రమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పా
హంసశ్రేణీరచితరశనా నిత్యపద్మా నలిన్యః।
కేకోత్కణ్ఠా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా
నిత్యజ్యోత్స్నాః ప్రతిహతతమోవృత్తిరమ్యాః ప్రదోషాః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– యత్రేతి। యత్రాలకాయామ్। పాదపా వృక్షాః। నిత్యాని పుష్పాణి యేషాం తే తథా, న త్వృతునియమాదితి భావః। అత ఏవోన్మత్తైర్భ్రమరైర్ముఖరాః శబ్దాయమానాః। నలిన్యః పద్మిన్యః నిత్యాని పద్మాని యాసాం తాస్తథా, న తు హేమన్తవర్జిత మిత్యర్థః। అత ఏవ హంసశ్రేణీభీ రచితరశనాః నిత్యం హంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః। భవనశిఖినః క్రీడామయూరాః। నిత్యం భాస్వన్తః కలాపా బర్హాణి యేషాం తే తథోక్తాః, న తు వర్షాస్వేవ। అత ఏవ కేకాభిరుత్కణ్ఠా ఉద్గ్రీవాః। ప్రదోషా రాత్రయః నిత్యం జ్యోత్స్నా యేషాం తే, న తు శుక్లపక్ష ఏవ। అత ఏవ ప్రతిహతా తమసాం వృత్తిర్వ్యాప్తిర్యేషాం తే చ తే రమ్యాశ్చేతి తథోక్తాః॥

శ్లో॥ ఆనన్దోత్థం నయనసలిలం యత్ర నాన్యైర్నిమిత్తై
ర్నాన్యస్తాపః కుసుమశరజాదిష్టసంయోగసాధ్యాత్।
నాప్యన్యస్మాత్ప్రణయకలహాద్విప్రయోగోపపత్తి–
ర్విత్తేశానాం న చ ఖలు వయో యౌవనాదన్యదస్తి॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– ఆనన్దేతి। యత్రాలకాయామ్। విత్తేశానాం యక్షాణామ్। 'విత్తాధిపః కుబేరః స్యాత్ప్రభౌ ధనికయక్షయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే। ఆనన్దోత్థమానన్దజన్యమేవ। నయనసలిలమ్। అన్యైర్నిమిత్తైః శోకాదిభిర్న। ఇష్టసంయోగేన ప్రియజనసమాగమేన సాధ్యాన్నివర్తనీయాత్, న త్వప్రతీకార్యాదిత్యర్థః। కుసుమశరజాత్ మదనశరజాత్। అన్యస్తాపో నాస్తి। ప్రణయకలహాదన్యస్మాత్కారణాత్। విప్రయోగోపపత్తి ర్విరహప్రాప్తిరపి నాస్తి। కిం చ యౌవనాదన్యద్వయో వార్ధకం నాస్తి। శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమ్॥

'యస్యాం యక్షాః' ఇతి పద్యానన్తరమ్.

శ్లో॥ మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి-
ర్మన్దారాణామనుతటరుహాం ఛాయయా వారితోష్ణాః।
అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైః
సఙ్క్రీడన్తే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– మన్దాకిన్యా ఇతి । యత్రాలకాయామ్ । అమరైః ప్రార్థితాః, సున్దర్య ఇత్యర్థః। కన్యా యక్షకుమార్యః । 'కన్యా కుమారికానార్యోః' ఇతి విశ్వః। మన్దాకిన్యా గఙ్గాయాః। సలిలేన శిశిరైః శీతలైః । మరుద్భిః సేవ్యమానాః సత్యః। తథానుతటం తటేషు రోహన్తీత్యనుతటరుహః। క్విప్। తేషాం మన్దారాణామ్। ఛాయయా అనాతపేన। వారితోష్ణాః। శమితాతపాః సత్యః। కనకస్య సికతాసు ముష్టిభిర్నిక్షేపేన గూఢైః సంవృతైః। అత ఏవాన్వేష్టవ్యైర్మృగ్యైర్మణిభీ రత్నైః సంక్రీడన్తే। గుప్తమణిసంజ్ఞయా దేశికక్రీడయా సమ్యక్క్రీడన్తీత్యర్థః। 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్। 'రత్నాదిభిర్వాలుకాదౌ గుప్తైర్ద్రష్టవ్యకర్మభిః। కుమారీభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గుప్తమణిః స్మృతా। రాసక్రీడా గూఢమణిర్గుప్తకేలిస్తు లాయనమ్ । పిచ్ఛకన్దుకదణ్డాద్యైః స్మృతా దైశికకేలయః।' ఇతి శబ్దార్ణవే॥

'యత్ర స్త్రీణామ్' ఇతి పద్యానన్తరమ్.

శ్లో॥ అక్షయ్యాన్తర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్తకణ్ఠై-
రుద్గాయద్భిర్ధనపతియశః కింనరైర్యత్ర సార్ధమ్।
వైభ్రాజాఖ్యం విబుధవనితావారముఖ్యాసహాయా
బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– అక్షయ్యేతి । యత్రాలకాయామ్ । క్షేతుం శక్యాః క్షయ్యాః । 'క్షయ్యజయ్యౌశక్యార్థే' ఇతి నిపాతః। తతో నఞ్సమాసః। భవనానామన్తః అన్తర్భవనమ్। 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినావ్యయీభావః । అక్షయ్యా అన్తర్భవనే నిధయో యేషాం తే తథోక్తాః। యథేచ్ఛాభోగసమ్భావనార్థమిదం విశేషణమ్ । విబుధవనితా అప్సరసస్తా ఏవ వారముఖ్యా వేశ్యాస్తా ఏవ సహాయా యేషాం తే తథోక్తాః। 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవాథ సా జనైః। సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్' ఇత్యమరః। బద్ధాలాపాః సమ్భావితసంలాపాః। కామినః కాముకాః। ప్రత్యహమహన్యహని। 'అవ్యయం విభక్తి–' ఇత్యాదినా సమాసః। రక్తో మధురః కణ్ఠః కణ్ఠధ్వనిర్యేషాం తే తైః సున్దరకణ్ఠధ్వనిభిః। ధనపతియశః కుబేరకీర్తిమ్। ఉద్గాయద్భి రుచ్చైర్గాయనశీలైః, దేవగానస్య గాన్ధారగ్రామత్వాత్తారతరం గాయద్భిరిత్యర్థః। కింనరైః సార్ధం సహ। విభ్రాజస్యేదం వైభ్రాజమ్ । వైభ్రాజమిత్యాఖ్యా యస్య తద్వైభ్రాజాఖ్యమ్। 'విభ్రాజేన గణేన్ద్రేణ త్రాతం వైభ్రాజమాఖ్యయా' ఇతి శంభురహస్యే। చైత్రరథస్య నామాన్తరమేతత్ బహిరుపవనం వాహ్యోద్యానం నిర్విశన్తి అనుభవన్తి ॥

శ్లో॥ గత్యుత్కమ్పాదలకపతితైర్యత్ర మన్దారపుష్పైః
పత్రచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభిశ్చ।
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రైశ్చ హారై-
ర్నైశో మార్గః సవితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:– గతీతి । యత్రాలకాయామ్ । కామినీనామభిసారికాణామ్। నిశి భవో నైశో మార్గః। సవితురుదయే సతి। గత్యా గమనేనోత్కమ్పశ్చలనం తస్మాద్ధేతోః। అలకేభ్యః పతితైః। మన్దారపుష్పైః సురతరుకుసుమైః। తథా పత్రాణాం పత్రలతానాం ఛేదైః ఖణ్డైః, పతితైరితి శేషః। తథా కర్ణేభ్యో విభ్రశ్యన్తీతి

కర్ణవిభ్రంశీని తైః। కనకస్య కమలైః। షష్ఠ్యా వివక్షితార్థలాభే సతి మయటా విగ్రహేఽధ్యాహారదోషః। ఏవమన్యత్రాప్యనుసన్ధేయమ్। తథా ముక్తాజాలైర్మౌక్తికసరైః, శిరోనిహితైరిత్యర్థః। తథా స్తనయోః పరిసరః ప్రదేశస్తత్ర చ్ఛిన్నాని సూత్రాణి యేషాం తైః। హారైశ్చ। సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే। మార్గపతితమన్దార కుసుమాదిలిఙ్గైరయమభిసారికాణాం పన్థా ఇత్యనుమీయత ఇత్యర్థః।

శ్లో॥ వాసశ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదక్షం
పుష్పోద్భేదం సహ కిసలయైర్భూషణానాం వికల్పాన్।
లాక్షారాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా -
మేకః సూతే సకలమబలామణ్డనం కల్పవృక్షః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- 'కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనమ్। చతుర్ధా భూషణం ప్రాహుః స్త్రీణామన్యత్ర దైశికమ్॥' ఇతి రసాకరే । తదేవైతదాహ -- వాస ఇతి । యస్యామలకాయామ్ । చిత్రం నానావర్ణే వాసో వసనమ్ । పరిధేయమణ్డనమేతత్ । నయనయోః । విభ్రమాణామాదేశ ఉపదేశ దక్షమ్ । అనేన విభ్రమద్వారా మధునో మణ్డనత్వమనుసన్ధేయమ్ । తచ్చ మణ్డనాదివద్దేహధార్యే ఽన్తర్భావ్యమ్ । మధు మద్యమ్ । కిసలయైః పల్లవైః సహ పుష్పోద్భేదమ్, ఉభయం చేత్యర్థః। ఇదం తు చరణకమలయో ర్న్యాసస్య సమర్పణస్య యోగ్యమ్ । రజ్యతేఽనేనేతి రాగో రఞ్జకద్రవ్యమ్ । లాక్షైవ రాగస్తం లాక్షారాగం చ । చకారోఽఙ్గరాగాదివిలేపనమణ్డనోపలక్షణార్థః। సకలం సర్వమ్ । చతుర్విధ మపీత్యర్థః। అబలామణ్డనం యోషిత్ప్రసాధనజాతమ్ । ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ । సూతే జనయితి, న తు నానాసాధనసమ్పాదనప్రయాస ఇత్యర్థః॥

'ఏతస్మాత్' ఇతి పద్యానన్తరమ్.

శ్లో॥ ఆశ్వాస్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే
శైలాదాశు త్రినయనవృషోత్ఖాతకూటాన్నివృత్తః।
సాభిజ్ఞానప్రహితకుశలైస్తద్వచోభిర్మమాపి
ప్రాతః కున్దప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః॥

సఞ్జీవినీవ్యాఖ్యా:- ఇత్థం స్వకుశలం సన్దిశ్య తత్కుశలసన్దేశానయనమిదానీం యాచతే- ఆశ్వాస్యేతి । ప్రథమవిరహేణోదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖామ్ । తే సఖీమ్ । ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా। ఆశ్వాస్య ఉపజీవ్య । త్రినయనస్య త్ర్యమ్బకస్య వృషేణ వృషభేణోత్ఖాతా అవదారితాఃకూటాః శిఖరాణి యస్య తస్మాత్ । 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గమ్' ఇత్యమరః। శైలాత్ కైలాసాత్ । ఆశు నివృత్తః సన్ప్రత్యావృత్తః సన్। సాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథా తథా ప్రహితం ప్రేషితం కుశలం యేషు తైః। తస్యాస్త్వత్సఖ్యా వచోభిః । మమాపి । ప్రాతః కున్దప్రసవమివ శిథిలం దుర్బలమ్ । జీవితమ్ । ధారయేథాః స్థాపయ । ప్రార్థనాయాం లిఙ్॥

ఇవి శ్రీ మల్లినాథసూరిచే ప్రక్షిప్తశ్లోకములుగా పేర్కొనబడి వ్యాఖ్యానింపబడినవి.

* * *

అనుబంధము - 4 (భౌగోళిక పదములు - వివరణ)

రామగిరి – 'రామటేక్' 'రామునికొండ' – అను క్షేత్రము – యాత్రాస్థానము – నాగపూరునకు ఉత్తరమున 24 మైళ్ళ దూరమున నున్నది.

మాలము – ఒక పీఠభూమి. నేటి 'మాల్డా' అను జిల్లా, ఉత్తర చత్తీస్‌ఘడ్‌లో ముఖ్య పట్టణమగు రత్నపురమునకు దాపున నున్నది.

ఆమ్రకూటము – నేటి ఆమరకంటక్ అను కొండ. మహాదేవ గిరులకు ఉత్తరముగను సోహగ్ పూరునకు దక్షిణముగ నున్నది.

రేవ – నర్మద, వింధ్యపర్వతముల నుండి వచ్చునది.

దశార్ణము – ఇది తూర్పు మాళవము.

విదిశా–వేత్రవతి – ఇది నేటి భిల్సా బెట్వా నది మీద ఉండునది. భిట్వాయే వేత్రవతి. వింధ్య పర్వతములలో పుట్టి మాళవము గుండా ప్రవహించును.

నీచైః – పేరునకు తగినట్లు ఎత్తులేని కొండ. భిల్సాకు దక్షిణపు దిక్కున ఉన్నది.

వననది–నవనది–నగనది – వేత్రవతిని దాటిన తరువాత వచ్చు మరొక చిన్ననది.

ఉజ్జయినీ–శిప్రా – నేటి ఉజ్జయినీయే శిప్రానది మీదిది. అవంతి దేశమునకు రాజధాని. విశాల అని నామాంతరము. ఇచట మహాకాలుని ఆలయమున్నది. ఇది గొప్ప పుణ్యక్షేత్రము.

సింధు – ఇపుడు కాళి–కాదా కాలా–సింధు అని వ్యవహారము కలది. ఛంబల్ నదికి ఉపనది.

నిర్వింధ్య – ఛంబల్‌కు మరొక ఉపనది.

గంధవతి – శిప్రాకు ఉపనది.

గంభీర – మాళవములోని చిన్ననది. శిప్రాకు ఉపనది.

దేవగిరి – ఉజ్జయినికి, దశపురమునకు నడుమనున్నది.

చర్మణ్వతి – నేటి ఛంబల్ నది.

దశపుర – దసోర్, మాండసోర్ అని నేడు పిలువబడుచున్నది.

బ్రహ్మావర్తము – సరస్వతీ, దృషద్వతుల నడుమ దేశము.

కురుక్షేత్రము – బ్రహ్మావర్తమునకు ఆనుకొని స్థానేశ్వరమునకు ఆగ్నేయముగా ఉన్నది.

సరస్వతి – కురుక్షేత్రమునకు నైరృతమున ప్రవహించుచు మార్వాడపు ఇసుక ఎడారిలో ఎండి యిగిరిపోయినది.

కనఖలము – హరిద్వారము చెంత గంగ పడమటి యొడ్డున నుండునది.

చరణన్యాసము – హిమాలయమున నొక పవిత్ర ప్రదేశము. ఇచట శివుని యడుగు గుఱుతు ఉన్నది.

* * *

(1) రామగిరి, **(7)** అలక, **(11)** మానససరోవరము, **(11)** కైలాసమ్, **(16)** మాలము, **(17)** ఆమ్రకూటము, **(19)** రేవా, **(19)** వింధ్య, **(23)** దశార్ణము, **(24)** విదిశా, **(24)** వేత్రవతి, **(25)** నీచైర్గిరి, **(26)** వననది, **(27)** ఉజ్జయిని, **(28)** నిర్వింధ్య, **(29)** సింధు, **(30)** విశాల, **(30)** అవన్తి, **(31)** శిప్ర, **(33)** గన్ధవతి, **(40)** గమ్భీర, **(42)** దేవగిరి, **(45)** చర్మణ్వతి, **(47)** దశపురం, **(48)** బ్రహ్మావర్తము, **(48)** కురుక్షేత్రము, **(49)** సరస్వతి, **(50)** కనఖలము, **(50)** జాహ్నవి, **(51)** యమున, **(52)** హిమాలయాలు, **(55)** చరణన్యాసము, **(57)** క్రౌంచరంధ్రము. (సంఖ్యలు శ్లోక సంఖ్యలను సూచించును.)

చక్కని ముఖచిత్రాన్ని ప్రచురించిన శ్రీకళావ్యాఖ్యానకారులు అభినందనీయులు

అనుబంధం 5 - ఉపయుక్తగ్రన్థసూచీ

1) మేఘదూతమ్ - సంపాదకుడు బ్రహ్మశంకరశాస్త్రీ - చౌఖాంబా ప్రచురణ.
2) మేఘసందేశ ఆఫ్ కాళిదాస - డా॥ యన్.పి.ఉన్నీ, భారతీయ విద్యాప్రకాశన్ - 1987
3) మేఘదూత ఆఫ్ కాళిదాస - కె.బి. పాఠక్, చౌఖాంబా ప్రచురణ - 1997.
4) మేఘసందేశము - వేదంవారి ప్రచురణ - 1968.
5) మేఘదూతమ్ - నిర్ణయసాగర్ ప్రెస్.
6) ది మేఘదూత (or) Cloud Messenger - H.H. విల్సన్ - చౌఖాంబా - 1973
7) మేఘదూతమ్ - కాత్యాయినీ వ్యాఖ్య - చౌఖాంబా - 1973
8) మేఘదూత - ఆర్.డి. కర్మార్కర్ - చౌఖాంబా -
9) మేఘదూత ఆఫ్ కాళిదాస - రేగ్మి - చౌఖాంబా - 2003
10) ది మేఘదూత ఆఫ్ కాళిదాస - యం.ఆర్.కాలే - మోతీలాల్ బనార్సిదాస్ - 2002
11) ది మేఘదూత రీవిజిటెడ్ - బి.యస్.మిశ్రా - విద్యానిధి ప్రకాశన్ - 2004
12) మేఘసందేశము - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1949
13) మేఘదూత - వల్లభదేవ విరచిత 'పఞ్జిక వ్యాఖ్య'.
14) మేఘదూతము - శ్రీ కళావ్యాఖ్య - శరత్ శారదలు.
15) అష్టాధ్యాయీ సూత్రపాఠః - ప్రహ్లాద టిప్పణి - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2001.
16) Practical Sanskrit - English Dictionary - 3 Volumes - Apte.
17) హలాయుధ కోశః - ఉత్తరప్రదేశ్ హిందీసంస్థాన్ - 1993.
18) ఉణాదికోశః - యుధిష్ఠరమీమాంసకః - 2000
19) సంస్కృతధాతుసాగరతరణిః - మద్రాస్ పబ్లికేషన్.
20) అభిధానచిన్తామణిః - చౌఖాంబా - 1996
21) అమరకోశమ్ - గురుబాలప్రబోధికా - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
22) అవ్యయకోశః - The Sanskrit Educational Society, Madras - 1971
23) సంకేతపదకోశము - డా॥ రవ్వా శ్రీహరి - పతంజలి పబ్లికేషన్స్ - 2002.
24) బృహద్ధాతుకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
25) బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
26) సంస్కృతవ్యాకరణమ్ - శ్రీ ఆర్.వి.ఆర్.కె. శాస్త్రి - కృష్ణానందమఠం - 1997
27) రతిరహస్యమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 1994.
28) వాత్స్యాయనకామసూత్రాలు - రెంటాల - 2002.
29) అనంగరంగం - కళ్యాణమల్లు - అనువాదం : కె.యస్.ప్రకాష్ - 2005
30) రసమంజరి - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
31) పుష్పబాణవిలాసః - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
32) అమరుకావ్యమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931

33) మనుస్మృతి - గాయత్రీ ప్రచురణ - 2003
34) తర్కశాస్త్రం - వ్యాఖ్యాత - డా॥ రామానుజాచార్య - 1991
35) భర్తృహరి సుభాషితములు - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
36) యోగదర్శనమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
37) శ్రీమద్రామాయణం - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
38) ఋతుసంహారః - మృణాళినీ వ్యాఖ్య - రామోరా - 2004
39) రఘువంశమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1926.
40) రఘువంశమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2004.
41) కుమారసంభవమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1943
42) కుమారసంభవమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2003.
43) ఘటకర్పరకావ్యమ్ - మఞ్జరీ వ్యాఖ్య - రామోరా, దుర్గానంద - 2003.
44) శిశుపాలవధమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 1998
45) మాఘకావ్యమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1967
46) అలంకారసంగ్రహః - అడయార్ లైబ్రరీ - 1949
47) అలంకారసర్వస్వమ్ - చౌఖాంబా - 1994
48) కావ్యాదర్శః - బాలానందినీవ్యాఖ్యా
49) కావ్యాదర్శః - చౌఖాంబా - 2001
50) ఏకావళి - మాధవీయ వివృతి - అభినవభారతి ప్రచురణ - గుంటూరు.
51) కావ్యప్రకాశము - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
52) ప్రతాపరుద్రీయయశోభూషణమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1965
53) కువలయానందః - చౌఖాంబా - 1976
54) సాహిత్యదర్పణమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2005
55) దశరూపకమ్ - చౌఖాంబా - 1987
56) ధ్వన్యాలోకమ్ - బాలానందినీవ్యాఖ్యా - శ్రీజయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ - 1998
57) శబ్దమంజరీ - శ్రీ జయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ - 2001
58) జలార్గళశాస్త్రమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
59) నరసభూపాలీయము.
60) భగవద్గీత - గీతాప్రెస్.
61) శ్రీమద్భాగవత మహాపురాణమ్ - గీతాప్రెస్.
62) నైషధీయచరితమ్ - నారాయణీయమ్ వ్యాఖ్యా.
63) నైషధీయచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ.
64) A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion - J. Dowson.
65) The Kiratarjuneeyam of Bharavi - M.R. Kale. - Banarsidas Pub.

66) దశకుమారచరితమ్-1 - వేదంవారి ప్రచురణ - 1994
67) సూర్యశతకము - బాలప్రభ - డా॥ తాళ్ళూరి - 1990
68) ప్రసన్నరాఘవమ్ - చౌఖాంబా - 1972
69) సిద్ధాంతకౌముదీ - నిర్ణయ్‌సాగర్ ప్రెస్ - 1929.
70) అష్టాధ్యాయీ పదానుక్రమకోశః - పరిమళ పబ్లికేషన్స్ - 1996.
71) గీతగోవిందకావ్యము - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1993
72) కిరాతార్జునీయమ్-1 - శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్స్.
73) కిరాతార్జునీయమ్-3 - సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి.
74) భామినీవిలాసః - సురభారతీ ప్రకాశమ్ - 2000
75) విక్రమోర్వశీయమ్ - సంస్కృత అకాడమి - ఓ.యు., హైదరాబాద్.
76) విక్రమోర్వశీయమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
77) మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
78) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
79) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ నోరి భోగీశ్వరశర్మ - 2002
80) నాగానందమ్ - శిరోమణివ్యాఖ్య - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 2001.
81) ఉత్తరరామచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1965
82) ఉత్తరరామచరితమ్ - చౌఖాంబా - 2003
83) మాలతీమాధవమ్ - యం.ఆర్. కాలే - బనారసీదాస్ - 1997.
84) మృచ్ఛకటికమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం - 2005.
85) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆర్.డి. కర్మార్కర్ - చౌఖాంబా.
86) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,
87) వేణీసంహారమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 1988
88) అలంకారమణిహారః -
89) అలంకారకౌస్తుభః - పరిమళ పబ్లికేషన్స్, ఢిల్లీ - 1993
90) కావ్యాలంకారః - భామహవిరచితః - బా.వ్యా.-సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి - 2004
91) సరస్వతీకంఠాభరణమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1984
92) కావ్యాలంకారసూత్రాణి - బాలానందినీవ్యాఖ్యా - 2003.
93) వక్రోక్తిజీవితమ్ - బాలానందినీవ్యాఖ్యా
94) పాణినివిరచితాఅష్టాధ్యాయీ - 2 భాగములు - చౌఖాంబా - 2004.
95) పంచతంత్రం-1 & 2 - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి - 1988.
96) హితోపదేశమ్ - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి
97) శ్రీ విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ - ఆంధ్రానువాదము - శ్రీ న.చ.రఘునాథాచార్యులు.
98) బృహత్‌స్తోత్రరత్నాకరః - వావిళ్ళ ప్రచురణ.

99) సర్వశబ్దః – ఏ.యి.యస్. పబ్లికేషన్ – 2004
100) శబ్దసాగర్ – చౌఖాంబా – 2004
101) అధ్యాత్మరామాయణము – శ్రీ సౌభాగ్య ప్రచురణ – 2000
102) జగన్నాథసుధాలహరీ – పావనీవ్యాఖ్యా – డా॥ ఇ.వి.యస్.యన్.మూర్తి.
103) రసగంగాధరమ్ – (అనువాదము) ధరణికోట వెంకటసుబ్బయ్య.
104) లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ – బాలానందినీవ్యాఖ్య – సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
105) రూపధ్యానరత్నావళి – టి.టి.డి. ప్రచురణ – 2005.
106) భరతకోశః – టి.టి.డి. ప్రచురణ – 1956.
107) అమరుకకావ్యమ్ – మనసిజవ్యాఖ్య – సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి.
108) చరణశృంగరహితశంభునటనస్తోత్రమ్ – వ్యాఖ్యాత్రి స్వామిని శారదాప్రియానంద.
109) శివతాండవస్తోత్రమ్ – వ్యాఖ్యాత శంకరకింకరుడు – సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి.
110) కిరాతార్జునీయమ్ – వావిళ్ళ ప్రచురణ.
111) చంద్రాలోకః – వ్యాఖ్యాత స్ఫూర్తిశ్రీ.
112) రత్నావళి – చౌఖాంబా ప్రచురణ.
113) చమత్కారచంద్రిక – ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయ ప్రచురణ, వాల్టేర్ – 1969
114) కుళార్ణవతంత్రమ్ –
115) అగ్నిపురాణోక్త కావ్యాలంకారమ్ – సంపూర్ణానంద విశ్వవిద్యాలయం, వారణాసి.
116) శ్రీమహాభారతమ్ – వావిళ్ళ ప్రతి – 1931
117) మేఘసందేశః – 1909 – శ్రీ వాణివిలాస్ పబ్లికేషన్, మద్రాసు.
118) వివర్ణాదివిష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ – శ్రీబెల్లంకొండ రామరాయ విద్వత్కవి.

– – –

అనుబంధం 6 - శ్లోకానుక్రమణికా

(అ) -అనుబంధము చూడగలరు.

वल्लभदेवविरचिता - मेघदूतविवृतिः

**१.	यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्भाराजिराजिते ।**
भाति रुद्राक्षमालेव स नः पायाद् गणाधिपः ।

**२.	कालिदासवचः कुत्र? व्याख्यातारो वयं क्व च? ।**
तदिदम् मन्ददीपेन राजवेश्म प्रकाशनम् ॥

**३.	तथापि क्रियतेऽस्माभिर्मेघदूतस्य पञ्चिका ।**
उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वरूपख्याति लालसैः ॥

अथ यदेतद्भवान् व्याचष्टे किमेतद् उच्यते - मन्त्रदूतश्रवणाद्यभावान् महाकाव्यमपि खण्डकाव्यवन्न भवति । तथाख्यायिकाव्यपदेशस्तु दूरापेतत्वात्र । प्रावृडाश्रयः प्रवासविप्रलम्भः कवेर्वर्णयितुमिष्टोऽत्र । स च नायकमनाश्रित्य वर्ण्यमानस्तथा रसवत्तां न धारयति । न च शृंगारविधानम् । गुह्यकोऽत्र नायक तयाश्रितः । तस्य च विरहोन्मत्तत्वाद् दत्ये मेघप्रेरणमपि नायुक्तमिति केलिकाव्यमित्येतत् सर्वं स्वस्थम् ।

कश्चित् ..... ॥१॥

कश्चिद्यक्षः पुण्यजनो रामगिर्याश्रमेषु चित्रकूटाचलतपोवनेषु वसतिं चक्रे व्यधात् । निजपुरीमलकामपहाय तत्र वासे कारणमाह । भर्तुः प्रभोर्धनदस्य शापेनास्तंगमितमहिमा नष्टतेजाः । कीदृशेन । कान्ताविरहगुरूणा प्रियाविरहदुःसहेन। तथा वर्षभोग्येण संवत्सरमनुभाव्येन । किमिति तेनास्य शापोऽदायीत्याह । स्वाधिकारप्रमत्तो निजव्यापारावलिप्तः । स हि जायायां व्यसनित्वात्स्वामधिकार-मनपेक्षमाणो राजराजेन । ''तयैव तव वर्षं विरहोऽस्तु । महिमा ते नस्यत्विति'' शप्तः। रामाद्रिमतः स आययौ । कीदृशेष्वश्रमेषु । जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु सीतामज्ज-नपवित्रतोयेषु । यदध्यासितमर्ह द्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते । राघवसंनिधानेऽपि सीतायाः प्रशंसा शृङ्गाराश्रयत्वेन काव्यस्य चिकीर्षितत्वात् । तथा स्निग्धा अपरुषाश्छाया-प्रधानास्तरवो येष्विति सेव्यत्वकथनम् । वर्षं भोग्यो वर्षभोग्यः 'काला अत्यन्तसंयोगे चेति' (२-१-२८,२९) समासः । रामगिरिरत्र चित्रकूटः । न तु ऋष्यमूकः । तत्र सीताया वासाभावात् । सर्वत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । प्रवासविप्रलम्भो रसः । ॥१॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः .... ॥२॥

ततोऽसौ यक्षः कतिचित्सप्ताष्टान्मासान्नीत्वातिवाह्य तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटे मेघं

दद‍र्शालोकितवान् । अबलाविप्रयुक्तः प्रियाविरहितः । अतश्च दौर्बल्यात्कनकवलयभ्रंशेन सौवर्णकटकपातेन रिक्तप्रकोष्ठः शून्यभुजः । कामी व्यसनी। कीदृशम् । आश्लिष्टसानुमालिङ्गताद्रिप्रस्थम् । अतश्च वप्रक्रीडार्थं तटाघातकेलिनिमित्तं परिणतो दत्तप्रहारो यो गजस्तद्वत्प्रेक्षणीयं दृश्यम् । सानुलग्नेभनिभमित्यर्थः । कदा । आषाढस्य प्रशमदिवसे समाप्तिदिने ग्रीष्मावसाने । केचित्तु शकारथकारयो र्लिपिसारूप्यमोहात् 'प्रथम' इत्यूचुः कथं कथमपि चैतमेवार्थं प्रतिपन्नाः । वर्षाकालस्य प्रस्तुतत्वादादिदिनमित्येतत्त्वतीव विरुद्धम् । ।।२।।

तस्य स्थित्वा .... ।।३।।

तस्य जीमूतस्य पुरोऽग्रतः कथमपि स्थित्वा राजराजस्य वैश्रवणस्यानुचरो भृत्योऽन्तर्वाष्पोऽस्रुकण्ठः किमप्यज्ञायमानं वस्तु चिरं दध्यावचिन्तयत् । कीदृशस्य । केतकाधानहेतोः केतकाख्यपुष्पजननकारणस्य । प्रावृषि तेषामुद्भवात् । अथ जलददर्शनमात्रेण कस्मादस्यान्तर्वाष्पत्वं ध्यानं चेत्याह । सुखिनोऽप्यवियुक्तस्यापि मेघालोके वर्षाकाले चेतोऽन्यथावृत्ति सविपर्ययमनल्पोत्कण्ठासंकुलम् । किं पुनः कण्ठाश्लेष-प्रणयिनि प्रियतमाख्ये जने दूरवर्तिनि सति । वर्वासमयमागतमवलोक्य स्वस्था अपि यत्रोत्कण्ठन्ते तत्र विरहिणां का कथेत्यर्थः । कण्ठाश्लेष एव प्रणयोऽर्थिता विद्यते यस्य । मेघा आलोक्यन्ते यस्मिन्निति वर्षाः । स्वरूपात्प्रच्युतावस्थमन्यथावृत्ति।।

प्रत्यासन्ने नभसि ..... ।।४।।

ततोऽसौ गुह्यकस्तस्मै मेघाय स्वागतं व्याजहार । शोभनमागतं तेऽस्त्वित्यब्रवीत्। प्रीतिप्रमुखाणि स्नेहपूर्वकाणि वचनानि यत्र स्वागते तद्यथा । ''भद्र स्वस्थोऽसि । कुशलं ते सर्वत्र । विश्रम्यताम् । पवित्रीक्रियतामिदं स्थानमिति। कीदृशोऽसौ । जीमूतेन मेघेन स्वकुशलमयीमात्मश्रेयोरूपां प्रवृत्तिं वार्तां हारयिष्यन्नायीष्यन्। यतोऽसौ दयिताया जीवितालम्बनं प्राणसंधारणमर्थयते । भर्तृकल्याणाधिगमाद्धि प्रियतमानां समाश्वासो जायते । कीदृशाय तस्मै । सरसैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय विहितपूजाय । अत एवासौ प्रीतः । अषाढस्य प्रशमदिवस इति य एवार्थ उक्तः स एव प्रत्यासन्ने नभसीत्यनूदितः । नभाः श्रावणः । यदि वा जलदनिचितत्वात्प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनीव नभसि गगन इति व्याख्येयमिति केचित् । गगन एव जीमूतो वार्तां नयति । स हि प्रीतिं कुर्वन्नाययति । प्रीत्या हारयिष्यन्निति णिजुत्पत्तिः । ततो लृट् 'शेषे चेति' (३-३-१३) चकारात्क्रियार्थायामुपपदे लृट् । प्रवृत्तिं हारयितुं स्वागतं व्याजहारेत्यर्थः । जीमूतेनेति 'हृक्रोरन्यतरस्यामिति' (१-४-५३) पक्षे यथाप्राप्तं कर्तृत्वम् । तस्मा इति 'क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति' (१-४-३२ ग) संप्रदानवचनम् । ।।४।।

धूमज्योतिःसलिलमरुतां.... ।।५।।

गुह्यकः पुण्यजन औत्सुक्यादुत्कण्ठावशादित्येवमपरिगणयन्न विमृशंस्तं मेघं ययाचे प्रार्थयत। किमित्याह। क्व मेघः क्व संदेशार्था वार्त्तावस्तूनि। मेघस्तावद्धूमज्योतिः सलिलमरूतां समुदायः । धूमादिमयान्यचेतनानि ह्यभ्राणि । संदेशार्थाः पटुकरणैश्चतुरेन्द्रियैः प्राणिभिर्मानवैः प्रापणीया नेतुं शक्याः । न तु निर्बुद्धिभिः । कथं तह्यैतदसौ न विमृष्टवानित्याह । यस्माद्ये कामार्ता मदनवागुरापीडितास्ते चेतनाचेतनेषु सिंहपादपादिषु प्रणयकृपणाः प्रार्थनादीना भवन्ति। न हि ते विषयमविषयं वा विवेक्तुं समर्था इति भङ्ग्या कविः स्वदोषं निरस्यति ।।।५।।

जातं वंशे भुवनविदिते ..... ।।६।।

यतस्त्वामहमेवंविधं वेदातोऽहं प्रार्थित्वं प्राप्तः। कीदृशम्। पुष्करावर्तकानां प्रलयमेघानां वंशे कुले जातमिति कुलीनत्वोक्तिः । तथा मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषममात्यपुरुषमिति प्रभावकथनम् । प्रकृतिषु ह्यमात्याः प्रधानभूताः । इन्द्रस्य च मेघा एव प्रियकराः। प्रकृतिषु प्रकृतिश्चासाविति वा पुरुषः प्रकृतिपुरुषः। ''स्वाम्यमात्यौ च राष्ट्रं च कोशो दुर्गं वलं सुहृत्। सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।।'' (मनु -९-२९४) कामरूपं मनोज्ञं स्वेच्छारूपं वा। बहुरूपत्वान्मेघानाम्। तदेव वक्ष्यति । पुष्पमेघीकृतात्मेति । अत एव विधिवशादहंदूरबन्धुरसंनिहित दारस्त्वय्यर्थित्वं गतो याञ्चाकरः संपन्नः । यदोवंगुणयुक्तोऽहं तर्हि किसित्येतावता मय्यर्थनेत्याह । यस्मादधिगुणे कुलादिगुणोत्कृष्टे पुरुषे याञ्चा वन्ध्या निष्फला वरं भद्रम्। अलज्ञावहत्वात्। त्वधमे निकृष्टे लब्धकामा प्राप्तेष्टार्थापीति। भिन्नलिङ्गत्वेऽपि सामान्योपक्रमात्सामाना- धिकरण्यम्। यथा वरं कूपशताद्वापीत्यादौ । ।।६।।

संतप्तानां त्वमसि शरणं.... ।।७।।

हे पयोद संतप्तानामम्बुदानेन त्वं यदा शरणं त्राणं भवसि तन्ममापि विरहसंतप्तस्य संदेशं वार्त्तां प्रियायाः सकाशं हर नय प्रापय। धनपतिक्रोधविश्लेषित-स्येति संतप्तत्वप्रतिपादनम्। क्व मया गन्तव्यमित्याह। गुह्यकाधिपानां वसतिरलका नाम पुरी ते गन्तव्या यातव्या। न च सा दुर्ज्ञानेत्याह। बाह्योद्याने कैलासोपवने। बाह्यं च तदुद्यानं च। तत्र स्थितो यो हरस्तस्य शिरश्चन्द्रिकया धौतानि हर्म्याणि यत्र सा दिनेऽपि विक्षालितसौधा। त इति ''कृत्यानां कर्तरि वा'' (२-३-७१) ।।७।।

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः .... ॥८॥

वातमार्गं खमुद्गतं भवन्तं पान्थाङ्गना विरहिण्योऽलकानुत्क्षिप्य द्रक्ष्यन्ति । यतः प्रत्ययान्निश्चयोत्पादनादाश्वसन्त्यः । अयं जीमूत उदितः । अत्रावश्यमस्मत्प्राणेश्वरैरागन्तव्यमिति । तद्दर्शनमात्रे कस्मादाशाकृतेत्याह । त्वयि संनद्धे कृतोद्योगे सति वियोगाकुलां प्रेयसीं क उपेक्षेत विरहयेत् । यद्यन्योऽपि जनस्तादृशो न स्यात् । कीदृशः । मादृशः पराधीनवृत्तिः । अथ वा कोऽन्यो जनो जायामुपेक्षेतेत्यत्र संबन्धः। स्वाधीना हि कान्ताभिः सह रममाणाः प्रावृषमतिवाहयन्ति । संनद्धादयः शब्दा एवमादावौपचारिकाः । ॥८॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं.... ॥९॥

अमुं शैलं चित्रकूटमालिङ्ग्यापृच्छस्व सोत्कण्ठं ज्योक्कुरु । यतः प्रियसखमिष्टमित्रम् । मेघानां ह्यद्रयः सुहृदः । ततस्तेषामुदयात् । सखा च गमनकाले ज्योक्क्रियते । कीदृशममुम् । तुङ्गमुन्नतम् । तथा सर्वजनपूज्यै रामपदै रामपादैर्मेखलासु नितम्बभागेष्वङ्कितं मुद्रितमिति पावनत्वोक्तिः । सखिधर्ममाह । यस्याद्रेः काले काले सर्वस्मिन्समागमसमये त्वया सह संयोगमेत्य चिरविरहजमुष्णं वाप्पमूष्माणं त्यजतः स्नेहव्यक्तिर्भवति । यः स्निह्यतीत्यर्थः । पर्वता हि जलदवृष्ट्या स्निग्धा भवन्ति बाष्पं च मुञ्चन्ति । एतदेव सुहृत्त्वं यच्चिरेण सख्यौ दृष्टे वाष्पस्नेहौ जायेते । आपृच्छस्वेत्याङि नुप्रच्छ्योरित्यात्मनेपदम् । प्रियश्चासौ सखा चेति प्रियसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् (५-४-९१)। संयोगमेत्येति वाष्पमोक्षापेक्षं पौर्वकाल्यं स्नेहक्रियापेक्षं वा । ॥९॥

मन्दं मन्दं नुदति.... ॥१०॥

यथेदं शुभमीक्ष्यते तथा निश्चितं नेत्रसुन्दरं त्वामाकाशे बलाकाः सेविष्यन्ते श्रयिष्यन्ते । किमितोत्याह । हितो वातो यथा त्वां मन्दं मन्दं प्रेरयति यथा चायं चातको मयूरो मधुरं कूजति । वामो वामपार्श्वस्थो वल्गुवादी वा । तोयगृध्नुर्जलमभिलाषुकः। वार्षिकलिङ्गदर्शनाद्बलाका अप्यायस्यन्तीति प्रावृड्धर्मोऽयम्। कीदृश्यस्ताः । गर्भाधानेन स्थिरः । परिचयो यासां ताः । मेघगर्जितेन हि ताः सगर्भा भवन्तीति वार्त्ता । आबद्धमाला रचितपङ्क्तयः । मन्दं मन्दं इत्याधिक्ये द्वित्वम्

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी ... ॥११॥

तां भ्रातृजायां मित्रभार्यां निश्चितमव्यापन्नाममृतामीक्षिष्यसे । कीदृशीम् । दिवसगणनातत्पराम् । कियान्कालो गतः । कियाञ्शेष इत्यवधिगणनापरायणाम् ।

यत एकपत्नीं पतिव्रताम् । एकः पतिर्यस्याः सा ताम् । एवंविधां चेत्कथं तर्ह्यव्यापन्नामित्याह । यस्मान्नारीणां प्रियविरहे हृदयमाशाबन्धः प्रायेण रुणद्ध्यवलम्बते। यतः कुसुमसदृशम् । अत एव सद्यः पातप्रणयि तत्क्षणविनाशोन्मुखम् । एवंविधमप्याशया धार्यते । नूनमस्माकं पुनः प्रियेण संयोगो भावीति । आशाबन्ध आशाबन्ध इव । यथाशाबन्धो जालकारकृततन्तुनिकरः कुसुममपि शुष्कं वातेरितं रुन्धे । चशब्दः पूर्ववाक्यापेक्षया समुच्चये । एवमन्यत्र । प्रणयः प्रीतिसन्मुखता । एकपत्नीमिति नित्यं सपत्न्यादिष्विति (४-१-३५) ङीब्नकारौ । भ्रातृजायाशब्दे ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य (६-३-२३) इत्यलुगभावश्चिन्त्यः । ॥११॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छि..... ॥१२॥

तत्त्वदीयं ध्वनितमाकर्ण्य तव राजहंसा अनुचराः कैलासाद्रिपर्यन्तं भविष्यन्ति। यतो मानसोत्का मानसोन्मनसः । प्रावृषि हि ते शरणार्थं तत्र यान्ति । किं तद्गर्जितमित्याह । यन्महीमवनिमुच्छिलिन्ध्रामुद्भूतशिलिन्ध्राख्यकुसुमां विधातुं प्रभवति शक्नोति । तानि हि मेघगर्जितेन जायन्ते । अत एव तदवन्ध्यं सफलम् । श्रवणसुभगं कर्णसुखकारीति चाटुपदम् । कीदृशा हंसाः। बिसानां किसलयानि तेषां छेदः खण्डः स एव पाथेयमध्वभोजनं विद्यते येषां ते तथोक्ताः । बिसकिसलयच्छेदैर्वा पाथेयवन्त इति विग्रहः। आ कैलासादित्यव्ययीभावो विभाषितः (२-१-१३)। ॥१२॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुकूलं .... ॥१३॥

हे जलद मम गदतोऽध्वानं तावद्भवद्गमनहितमाकर्णय । तदनन्तरं श्रोत्रपेयं कर्णानन्दनं संदेशं श्रोष्यसि निशमयिष्यसि । कीदृशं मार्गमित्यानुकूल्यमाह । खिन्नः खिन्न इति श्रान्तः संस्त्वं यत्र मार्गेऽद्रिषु पदं न्यस्य क्रमं निक्षिप्य गन्तासि यास्यसि क्षीणप्रायश्च नदीनामगुरु तोयमुपयुज्य पीत्वा शीघ्रं यास्यसि ? पानविश्रामो हि पथि सुतरामुपयुज्येते । तदनुतदुपरीत्यादयः पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्साधवः । अव्ययेन हि षष्ठीसमासो निषध्यते (२-२-११)। श्रोत्रपेयमिति कृत्यैरधिकार्थवचने (२-१-३३)। खिन्नः खिन्न इत्यादावाधिक्ये द्वित्वमिति (८-१-११) कर्मधारयवत्त्वात्सुब्लुग्न भवति। आधिक्ये च द्वित्वमाम्रेडितमिति महत्या संज्ञया (८-१-२) ज्ञापितम् । गन्तासीति लुट् । परिलघ्विति क्रियाविशेषणम् । ॥१३॥

अद्रेः शृङ्गं हरति.... ॥१४॥

मार्गप्रारम्भमाह - अस्मात्प्रदेशात्त्वमुत्तराभिमुखः खमुद्गच्छ । सरसा निचुला वेतसा यत्रेति प्रावृड्वर्णनम्। त्वं कीदृशः। चकितचकितं सत्रासमुद्वक्त्राभिर्मुग्धसिद्ध

वधूभिरित्थं दृष्टोत्साहो दृष्टोद्यमः । कथमित्याह । पवनो वायुः किं स्विदचलशिखरं हरत्यपनयति । अतश्च पातशङ्कया चकितत्वम् । अत एव मुग्धत्वम् । किं कुर्वन्। दिङ्नागानामाशाकरिणं पथि स्थूलहस्तावलेहान्महाकरग्रहान्वर्जयन् । ते हि तं प्रतिद्विरदभ्रान्त्या ग्रहीतुमिच्छन्ति । दिङ्नागाश्च पातालादारभ्य । यदाह । मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम् । तथा । नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे । चकितचकितमिति प्रकारे द्वित्वम् (८-१-१२)। ।।१४।।

रत्नच्छायाव्यतिकर इव.... ।।१५।।

एतत्पुरस्तादग्रे वल्मीकाग्रात्पिपीलकोत्खातमृत्कूटप्रान्तादाखण्डलस्येन्द्रस्य धनुष्खण्डं चापैकदेशः प्रभवत्युत्पद्यते । सर्पगर्भं वल्मीकमिति सुरचापस्य प्रावृषि प्रभव इत्यागमः । कीदृशं तत् । अनेकवर्णत्वाद्रत्नच्छायाव्यतिकर इव बहुविधमणिकान्तिसंपर्कवत्प्रेक्षणीयं रम्यम् । येन च तव कृष्णं शरीरमतितरां कान्तिमापत्स्यते । यथा वल्लवरूपस्य हरेः प्रसरत्कान्तिना पिञ्छेन वपुः कान्तिमाप्तवत्। गोपा हि प्रायेण शबरवन्मयूरपिञ्छधारिणः । प्रसङ्गाच्च वर्षावर्णनमपि कविना क्रियत इति मार्गोपदेशेऽपि नास्य श्लोकस्यानवसरः । व्यतिकरो मिश्रीभावः । धनुष्खण्ड इति नित्यं समास (८-३-४५) इति षत्वम् । ।।१५।।

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः ... ।।१६।।

मालमुद्दारं क्षेत्रं किंचिन्मनागारुह्य पश्चादनन्तरमुत्तरेणोत्तरस्यां दिशि भूयो बहुतरं गतिं प्रवलय व्यावर्तय । मालं हि दक्षिणाशास्थं तेन चोत्तराशा गन्तव्येति गतिप्रवलनम्। मालारोहणं वृष्ट्या वधूप्रीत्वर्थम् । मालेन हि तदुपरिभवमाकाशं लक्ष्यते । कीदृशस्त्वम् । वृष्टिदानात्त्वय्यायत्तं कृषिफलमित्यतो हेतोर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः साभिलाषं दृश्यमानः । कीदृशैः । ग्राम्यत्वाद्भ्रूविलासानभिज्ञैः। अत एव प्रीतिवशात्स्निग्धैररूक्षैः । कीदृशं मालम् । सद्यस्तत्क्षणं सीरेण हलेन यदुत्कषणं विलेखनं तेन सुरभि सुगन्धि । हलोत्कृष्टा हि भूर्जलदजलकणव्यतिकरात्सुरभिर्भवति। प्रवलनं स्फिरणम् । उत्तरेणेत्येनबन्तः (५-३-३५) । ।।१६।।

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना .... ।।१७।।

अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं भवन्तं सानुमानद्रिराम्रकूटो मूर्ध्ना शृङ्गेण साधु सम्यग्वक्ष्यति धारयिष्यति । यत आसारेण प्रशमितवनोपप्लवस्त्वम् । त्वया ह्यस्य वेगवर्षेण दावाग्निर्निर्वापितः । किमित्येतावता शिरसा वहनमित्याह । न क्षुद्रोऽपीत्यादि। संश्रयाय वासार्थं सुहृद्यायाते सति क्षुद्रोऽपि दुर्जनोऽपि विमुखो न भवति । किं

पुनर्यस्तथा तेन प्रकारेणोच्चैरुन्नतः । कुतः । प्रथमसुकृतापेक्षया । आदावेतेन मे महदुपकृतम् । इदानीमेतस्याहं प्रत्युपकरोमीति पूर्वोपकारप्रत्यालोचनया न पराङ्मुखीभावः । क्षुद्रः खलो ह्रस्वश्च । उच्चैः प्रांशुर्महामनाश्च । वक्ष्यतीति वहे रूपम्। सानुमान्पर्वतः । तथेत्यनेनोच्चैस्त्वस्य प्रसिद्धिमाह । ॥१७॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः .... ॥१८॥

त्वयि शृङ्गमुन्नते सत्याम्रकूटोऽचलो निश्चितं सुरयुगलालोकनीयां रम्यां दशामापत्स्यते । यतः परिणतफलद्योतिभिः पक्काम्रशोभिभिर्वनाम्रवृक्षैश्छन्नोपान्तश्छादित-पर्यन्तः । त्वमपि स्निग्धवेणीसवर्णोऽरूक्षकेशकलापकालः । अतश्च कृष्णचूचुकः समस्तपीतश्च महीकुच इवेत्युपमा । अत एव देवद्वंद्वदर्शनम् । ॥१८॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे..... ॥१९॥

अश्वमुखादीनां वनेचराणां कान्ताभिः सेवितगहने तत्राद्रौ क्षणं स्थित्वा तदनन्तरं वर्त्म मार्गमवतीर्णस्त्वं रेवां नर्मदामालोकयिष्यसि । कीदृशीम् । उपलविषमे विन्ध्याद्रेः पादेऽधोभागे विशीर्णां विक्षिप्ताम् । अतश्च भक्तिच्छेदैर्विच्छित्तिविभागैर्दत्तां गजवपुषि भूतिं सुधामिवेत्युपमा । तोयोत्सर्गेण जलत्यागेन द्रुततरा चतुरा गतिर्यस्येति वर्त्मतरणे कारणम् । वनचरशब्दे न सप्तम्या अलुक् । बाहुलकात् (६-३-१४)।

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं .... ॥२०॥

तस्या रेवाया जलमादाय गृहीत्वा त्वं यायाः । यतो वान्तवृष्टिरुन्मृष्टतोयः। कीदृशं जलम् तिक्तैः कटुकैर्वनगजमदैर्वासितं सुरभीकृतम् । विन्ध्यो हि गजावासः । तथा तीरजेन जम्बूषण्डेन जम्बूवनेन प्रतिहतरयं जडीकृतवेगमिति सुग्रहत्वोक्तिः । रेवा हि वेगगामिनी । अनेन गुणमाह । हे घनाम्भःपानादन्तःसारं परिपूर्णं सन्तं मारुतस्त्वां तुलयितुं परिच्छेत्तुं न प्रभविष्यति । यस्मात्सर्व एव कश्चिद्रिक्तः शून्योऽर्थरहितो लघुर्भवत्यवमानास्पदत्वं याति । पूर्णता तु गौरवाय भवति । आढ्यो हि सर्वेणाद्रियते। तेन तव जलेन गुरुत्वे सति नानिलात्परिभवप्राप्तिः। ॥२०॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं ...... ॥२१॥

जललवमुचस्तोयकणवर्षिणस्तव सारङ्गा मयूरा मार्गं सूचयिष्यन्ति चिह्नैरूहिष्यन्ते। नूनमनेन पथास्मत्सुहृज्जीमूत आयात इति । तैर्हि मेघात्तोयकणाः पातव्या इति तदनुसरणम् । स्वादादिहृतचित्तत्वाद्व्रजंश्चासौ तैर्न लक्षित इति मार्गोन्नयनम्। किं कृत्वा सूचयिष्यन्तीति चिह्नान्याह । अर्धं रूढैः सामिपक्वैः केसरैर्हरितकपिशं

नीलपिङ्गं नीपं कुसुमं दृष्ट्वा । तद्धि वर्षासु नवजलपातं विना न जायते । तथाविर्भूतप्रथममुकुला उत्पन्नाद्यकोरकाः कन्दलीलता अनुकच्छं तीरससीपे दृष्ट्वा । ता हि वर्षासु फुल्लन्ति । तथा दग्धारण्येषु निदाघप्लुष्टकाननेष्वधिकसुरभिं गन्धं पृथिव्या आघ्राय शिङ्घित्वा । जलकणपाताद्धि तत्र सौगन्ध्याविर्भावः । जललवमुच इति मेघविशेषणं न तु जसन्तम् । ॥२१॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे ...... ॥२२॥

अस्मद्धितार्थं त्वरितमपि जिगमिषोस्तव ककुभकुसुमसुगन्धी सर्वस्मिन्नद्रौ तवाहं कालहारमुत्पश्याम्युत्प्रेक्षे । कुत इत्याह । यस्मात्प्रियमित्रैः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः सनयनजलैर्नेत्रोदकयुक्तैः केकाः स्वागतीकृत्य वाग्भिः स्वागतं कृत्वा प्रत्युद्गत इत्युक्तिप्रत्युक्तिवशात्कालक्षेपः । अतश्चार्थये त्वाम् । अस्मदर्थं कथमपि भवान्गन्तुं व्यवसेद्व्यायामं कुर्यात् । अहमार्तस्त्वं चोन्नत इति भावः । सनयनजलत्वमत्र चिरेण मित्रालोकनात् । ॥२२॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः ..... ॥२३॥

त्वयि निकटे सति दशार्णाख्या जनपदा एवंविधाः संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति । कीदृशाः? केतकैः पुष्पैः पाण्डुच्छायाः शुक्लशोभा उपवनवृतय उद्यानकण्ठ्यो येषाम्। सितत्वात्केतकानाम् । सूच्या गर्भकण्टकेन भिन्नैर्विदारितैः । तेषां ह्यन्तःस्था सूचिर्भित्त्वा विनिर्याति । तथा गृहबलिभुजां काकानां नीडारम्भैरालयक्रमैराकुलानि व्याप्तानि ग्रामचैत्यानि येषु । वर्षभयाद्धि पक्षिणः प्रावृषि नान्यत्र निर्यान्ति । चैत्यं बुद्धालयः। यदि वा महाभोगप्रज्ञाततमो वनस्पतिश्चैत्यः । तथा फलानां परिणत्या पाकेन श्यामा जम्बूवनान्ता यत्र । कपित्थानीव हि जम्बूफलानि पाकेन श्यामायन्ते । कतिपयदिनस्थायिनश्च हंसा येषु । मेघालोके मानसगमनात् । ॥२३॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानी..... ॥२४॥

तेषां दशार्णानां विदिशाख्यां राजधानीं गत्वा तत्क्षणमविकलं परिपूर्णं कामुकत्वस्य फलं त्वं लब्धा प्राप्स्यसि । कुत इत्याह । यद्यस्माद्वेत्रवत्याः सरितस्तदेवंविधं पयः पास्यसि । कीदृशम् । तीरोपान्ते स्तनितेन पक्षिकूजितेन स्खलितेन वा सुभगं सुन्दरं स्वादु रुच्यं चलोर्मि स्खलितवीचि । अत एव सभ्रूभेदेन मुखेन तुल्यम् । अत एव कामित्वफललाभः । कामी हि कामिन्याः कुटिलभ्रु वक्त्रं स्वादु धयति । ऊर्मीणां भ्रुव उपमानम् । यदिति हेतुपदम् । तदिति पयोनिर्देशः । विदिशाशब्दः पृषोदरादिः (६-३-१०९)। लक्षणं नाम । लब्धेति तृन्नन्तः । ॥२४॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो.... **॥२५॥**

तत्र विदिशायां नीचैराख्यमद्रिं विश्रामार्थं त्वमधिवसेरधितिष्ठेराश्रयेः । कीदृशम्? प्रौढपुष्पैर्विकसितकुसुमैः कदम्बतरुभिर्हेतुभिस्तव सुहृदः संश्लेषात्पुलकितमिव रोमाञ्चितमिव । फुल्लस्य हि कदम्बकुसुमस्य रोमशोभा जायते । केचित्त्वप्रौढेति पेठुर्मुकुलितत्वाच्च पुलकाकारतामाहुः । यश्चाद्रिर्नागराणां विदग्धानामुद्दामानि प्रचण्डानि यौवनानि शिलावेश्मभिः प्रख्यापयति । यतः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्गणिका-सुरतामोदमोदिभिः । विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः ॥२५॥

विश्रान्तः सन्व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च...... **॥२६॥**

तत्र विश्रान्तः सन्ननन्तरं त्वं यायाः । किं कुर्वन् । वननदी काननसरिन्नदी-विशेषो वा । तत्कूले भवान्युपवनानां यूथिकाजालकानि हरिणीगुल्मान्नवजलकणैरुक्षन्। पुष्पलावीमुखानां मालाकाराङ्गनामुखानां छायादानाद्धेतोः क्षणमात्रं परिचितः सुहृत्। तापापहरत्वात् । कीदृशानां मुखानाम् । कपोलयोर्यः स्वेदो घर्मस्तस्यापनयनेनोत्पुं-सनेन या रुजा बाध उपमर्दस्तया क्लान्तकर्णोत्पलानां म्लानश्रवणकुवलयानाम् । रुजात्रोत्पलानामेव । भिदादित्वादङ् । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाब्यः । कर्मण्यण् (३-२-१) ॥२६॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः ..... **॥२७॥**

कौबीरीमाशां तव यियासोरुज्ज्ञयिनीं प्रति यद्यपि वक्रः पन्थाः कुटिलोऽध्वा तथाप्युज्ज्ञयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो हर्म्याङ्कोपभोगवितृष्णो मा भूः । अवश्यं गच्छेरित्यर्थः । यस्यात्तत्र नागरिकाणां नेत्रविभ्रमैर्यदि न रमसे न क्रीडसे तद्वञ्चितोऽसि। द्रष्टव्यादर्शनात् । कीदृशैः । विद्युद्दामस्फुरितचकितैः शम्पागुणविलसनत्रस्तैः । तथा लोलापाङ्गैश्चटुलपर्यन्तैः । ॥२७॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः ..... **॥२८॥**

इदानीमुज्ज्ञयिनीमार्गोपदेशमाह - निर्विन्ध्याख्या नदी । तस्याः पथि प्रवाहे संनिपत्य संश्लिष्य रसाभ्यन्तरो भव पानीयगर्भः स्याः । अपः पिबेरित्यर्थः । अथ च रसाभ्यन्तरः शृङ्गारवासितो भवेरिति वक्रोक्तिः । तां कामयेथा इत्यर्थः । कामिनीसाधर्म्यमाह । कीदृश्यास्तस्याः? वीचिक्षोभेण कल्लोलकम्पेन स्तनिता कोकूयमाना या विहगश्रेणी पक्षिमाला सैव काञ्चीगुणो रशनादाम यस्याः । तथाश्मादौ स्खलितेन परिलुठितेन सुभगं सुन्दरं संसर्पन्त्या वहन्त्याः । तथा दर्शितावर्त एव नाभिर्यया तस्याः । आह्वानाभावे कथं मम रागिता युक्तेत्याह । नारीणां विभ्रमो

विलास एव यस्मात्प्रियेषु प्रणयवचनं प्रार्थनावचः प्रीतिवाक्यं वा । यदालोकनवशादङ्गनानां विभ्रमाः प्रवर्तन्ते तैरेवासावभ्यर्थितो भवेत् । साक्षात्तु तासां प्रार्थना लाघवकारिणी । अत्र चावर्तनाभि-दर्शनादिको विलासः प्रवृत्त एव ।

वेणीभूतप्रतनुसलिलां तामतीतस्य सिन्धुं ..... ॥२९॥

हे सुभग! तां निर्विन्ध्यां कार्श्यं कर्तृ येन विधिना प्रकारेण प्रकृतिस्थं त्यजति स विधिर्भवतैव संपाद्यः । वर्षैस्तत्रेत्यर्थः । एवं हि तोयपूरागमान्नदी कृशा न भवति । कस्मात्कार्श्यत्यागाय तत्र वर्षामीत्याह । यतस्तवातितस्य विरहावस्थया सौभाग्यं वाल्लभ्यं व्यञ्जयन्तीं कथयन्तीम् । तथा हि त्वद्विरहेण वेणीभूतं प्रतनुत्वात्सलिलं यस्याः। वेणी केशपाशः । तथा तटरुहेभ्यस्तीरजेभ्यस्तरुभ्यो भ्रष्टैर्जीर्णपर्णैर्जर्जरकिसलयैः पाण्डुरीभूताम् । प्रियविरहे हि नारीतनुः पाण्डुश्च भवति । ॥२९॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा .... ॥३०॥

ततोऽवन्तिन्नाम जनपदानासाद्य पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां नगरीमुज्जयिनीमनुसर गच्छ । कीदृशांस्तान् । उदयनकथा बृहत्कथा वत्सराजवृत्तान्तः । तत्र कोविदाः प्रवीणा ग्रामवृद्धाश्चिरन्तना येषु । तस्य तत्र वर्णनीयत्वात् । पुरीं कीदृशीम्? श्रिया ऋद्ध्या विशालामनल्पां विविधाश्च शाला यस्यास्ताम् । यां चोत्प्रेक्षामहे । दिव एकं भास्वरं खण्डमिव । स्वर्गैकदेशस्य कस्तत्रागम इत्याह । स्वर्गिणां पुण्यवतां सुचरितफले सुकृतफल उपभुक्तत्वादल्पीभूते किंचिच्छिष्टे सति गां गतानां भुवं प्राप्तानां पुण्यशेषेणाहृतं भुवमानीतं मूर्तिमत्स्वर्गखण्डमिवेत्यर्थः । अवन्तीनां निवासो जनपदोऽवन्तयः । ॥३०॥

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां .... ॥३१॥

यत्रोज्ञयिन्यां कामिनीनां सिप्रासरिदनिलः सुरतग्लानिं मोहनखेदं हरत्यपास्यति। कीदृशः? सारसानां लक्ष्मणानां मदेन मधुरं स्फुटं च कूजितं दीर्घीकुर्वन्प्रसारयन् । तथा प्रभातेषु स्फुटितानि विकसितानि यानि कमलानि तेषामामोदः सौरभं तस्य मैत्र्या संपर्केण कषायः कषायरसयुक्तः । भावित इत्यर्थः । अङ्गानुकूलो गात्रसुखकारी। शीतलसुरभित्वात् । क इव हरतीत्याह । प्रार्थनया चाटुकारः प्रियकृत्प्रेयान्यथा कामिन्या अङ्गग्लानिमपहरति । सिप्राख्योज्ञयिन्यां नदी ॥३१॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूमै .... ॥३२॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः ...... ॥३३॥

युगलकम् ॥

अस्या उज्जयिन्याः सौधेष्वध्वखिन्नान्तरात्मा निशामतिवाह्य चण्डेश्वरस्य शंभोर्धामायतनं याया गच्छेः । कीदृशः? जालोद्गीर्णैर्गवाक्षविवरनिर्गतैरङ्गनामूर्धजोपस्कारधूमैरुपचितवपुः पीवरतनुः । धूमप्रायत्वादभ्राणाम् । तथा गृहमयूरैः सुहृत्स्नेहाद्दत्तो वितीर्णो नृत्तमेवोपहारो बलिर्यस्य । ते हि त्वामालोक्य सुहृत्स्नेहान्नृत्यन्ति । कीदृशेषु हर्म्येषु? कुसुमैरुपकारपुष्पैः सुगन्धिषु । तथा ललितानां सविलामानां वनितानां पादानामलक्तकेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु । त्वं कीदृशः? गणैः प्रीत्यालोक्यमानः । कुतः? भर्तुः शंभोः कण्ठच्छविर्गलनिभकान्तिरित्यतो हेतोः । कीदृशं धाम? पुण्यं पवित्रम् तथा गन्धवत्याख्याया नाद्या मरुद्भिर्वातैर्धूतोद्यानमुल्लसितोपवनम् । कीदृशैः? कुवलयरजोगन्धिभिरुत्पलरेणुसौरभं विद्यते येषां तैः । तथा तोयक्रीडायां जलकेलौ निरताः सक्ता या युवतयस्तासां स्नानेन तिक्तैः कटुकैः । अङ्गरागसंक्रमणात् ।

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले .... ॥३४॥

हे जलधरान्यस्मिन्नपि कालेऽवसरे महाकालाभिधानं भगवन्तमासाद्य तावत्त्वयासितव्यं यावदर्कश्चक्षुर्गोचरतां चक्षुर्दृश्यत्वमुपैति। प्रातःसंध्यासमयपर्यन्तमित्यर्थः। किमर्थमित्याह । शूलिनो महाकालस्य संध्याबल्यर्थं पटहतां पूर्यत्वं श्लाघनीयां विदधत्त्वमामन्द्राणां सर्वमधुराणां गर्जितानां परिपूर्णं फलं प्राप्स्यसि । देवानां हि बलिकाले ढक्कापटहादिवाद्यैर्भाव्यम् । तत्र तु भवद्ध्वनितान्येव पटहोभविष्यन्तीति तत्साफल्यम् । स्थातव्यं त इति कृत्यानां कर्तरि वा (२-३-७१)। ॥३४॥

पादन्यासक्वणित्तरशनास्तत्र लीलावधूतैः .... ॥३५॥

तत्र महाकालधाम्नि वेश्या भगवद्गणिकास्त्वत्तो भवत्सकाशान्नखपदसुखकरान्वर्षाग्रविन्दून्प्रथमजलकणानासाद्य प्रीतिवशात्त्वयि भ्रमरपाणिपृथुलान्कटाक्षान्क्षेप्स्यन्ति। कीदृश्यस्ताः । पादन्यासेन क्वणितरशनरणन्मेखलाः । तथा विलासवलितैर्वालव्यजनैः खिद्यमानकरा इति सौकुमार्योक्तिः । ता हि देवं वीजयन्त्यः सेवन्ते । कीदृशैस्तैः । रत्नच्छाया खचिताः प्रकटीकृता वलय उदरलेखा यैः । तासां हि वासोयुगाच्छादितानां चामरमणिभासा मध्यवलयः प्रकटीभवन्ति । ॥३५॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः .... ॥३६॥

पश्चादनन्तरं तत्र पशुपतेः शंभोर्नृत्तारम्भ आर्द्रगजाजिनेच्छां रुधिरसर सगजचर्माभिलाषं हर नाशय । तव तन्निभत्वात् । तथा हि कीदृशस्त्वंम्? उच्चैरुन्नतं भुजतरुवनं दोर्द्रुमषण्डं मण्डलेन तिर्यगभिलीनः संश्रितः । तथाभिनवजपापुष्पवल्लोहितं सांध्यं तेजो बिभ्रत् । एवं च नवगजाजिनसङ्गाहरणम् । भवान्या गौर्या

दृष्टभक्तिरालोकितेत्थंविधसेवनः ।कथम्? विद्युदुन्मेषाभावा-च्छान्तोद्वेगानि निवृत्तखेदान्यत एव स्तिमितानि नयनानि यत्र दर्शने । ।।३६।।

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं .... ।।३७।।

तत्रोज्ञयिन्यामभिसारिकाणां सौदामिन्या तडिता राजमार्गं दर्शय प्रकाशय । यतो नक्तं रात्रौ प्रियतमवसतिं व्रजन्तीनाम् । अत एवातिघनत्वात्सूच्या भेद्यैस्तमोभी रुद्धालोकेऽवष्टब्धप्रकाशे पथि । कीदृश्या तया । कनकनिकषवत्सुवर्णघर्षणवत्स्निग्धयारूक्षया । एवं च कृत्वा तोयोत्सर्गार्थं स्तनितेन गर्जितडम्बरेण मुखरः सशब्दो मा भूः । यतस्ता योषिद्भावात्कातरास्त्रस्नवः ।।३७।।

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां ..... ।।३८।।

तां पूर्वोक्तां रात्रिं कस्यामपि भवनवलभौ गृहोपरिपुरे नीत्वातिवाह्य ततः सूर्योदये भूयोऽपि भवान्मार्गमवशिष्टं वाहयेदुल्लङ्घयेत् । यस्मान्मित्राणां यैरर्थकृत्यं प्रयोजनमभ्युपेतमूरीकृतं शिरसाङ्गीकृतं ते न खलु मन्दायन्ते नैवालसा भवन्ति । कीदृश्यां वलभौ । सुप्ताः पारावताः कपोतविशेषा यत्र । ते हि कण्ठरुतश्रवणार्थं नागरकैर्गृहे धार्यन्ते । त्वं कीदृशः? चिरं विलसनात्खिन्नं श्रान्तं विद्युदेव कलत्रं भार्या यस्य सः । अत एव वलभौ विश्रमणम् । अमन्दो मन्दो भवति मन्दायते । भृशादित्वात्क्यङ् (३-१-१२)। अर्थश्चासौ कृत्यमर्थकृत्यम । अर्थः प्रयोजनम् । अवश्यकार्यत्वा-च्चास्य कृत्यत्वम् ।।३८।।

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां .... ।।३९।।

अतः कारणाद्भानोः सूर्यस्य वर्त्म मार्गं त्यज । माच्छादको भूरित्यर्थः । यतस्तस्मिन्काले प्रभाताख्ये खण्डितानां विप्रलब्धानामङ्गनानां प्रियैरागत्यास्त्रु नेत्रजलं शमनीयम् । यदि त्वमस्य पटनिभो भवसि तदालोकनपाटवाभावान्निशाशङ्क्या नागमनं स्यादिति वर्त्म भानोस्त्यज । किं च सोऽपि भानुः खण्डितायाः कमलिन्याः प्रियायाः कमलादेव वदनात्प्रालेयमवश्यायमेवास्त्रु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । तेनापि पद्मिन्याः प्रार्थना कार्येत्यर्थः । अतस्त्वयि कररुधि रश्मिरोधकेऽनल्पाभ्यसूयो भवेत्। त्वयि महान्तं रोषं भावयेत् । यस्य हि प्रियां प्रार्थयमानस्य यः करमवष्टभीयात्तस्य तत्र मन्युर्भवति । 'निद्राकषायमुकुलोकृतेत्या'दि । ।।३९।।

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव ..... ।।४०।।

गम्भीराख्यायाः सरितः पयसि प्रसन्ने तव स्वभावसुन्दरश्छायारूपोऽप्यात्मा

प्रतिबिम्वरूपश्चेतसीव प्रवेशं लप्स्यते। तस्मात्कारणादस्या नद्याः कैरवसितानि चपलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि कम्पमानमीनस्फुरितावलोकितानि धैर्याद्गाम्भीर्यान्मोघीकर्तुं वन्ध्ययितुं नार्हसि। ततो मा गम इत्यर्थः। गमनाद्धि तानि निष्फलानि स्युः। यश्च नागरः स प्रेयस्यां रागेण वीक्षमाणायां विलम्बते। स हि तस्याश्चेतसि प्रविष्टः। ॥४०॥

तस्याः किंचित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं ... ॥४१॥

तस्या गम्भीराया नीलं सलिलसेव वसनसम्बरं पानवशाद्धृत्वापास्य तव लम्बमानस्य जलभरमन्थरत्वात्तत्रैव तिष्ठतः प्रस्थानं कथमपि भावि प्रयाणं कथमपि भविष्यति। यस्माद्यो ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः स पुलिनजघनां तीरपृथुनितम्बां युवतिं कस्त्यक्तुं समर्थः। त्वं च पानीयपानाद्विदितास्वादः। सापि पुलिनमेव जघनं यस्याः सा पुलिनजघना। कीदृशं सलिलवसनम्। प्राप्तं लब्धवद्वानीरशाखा वेतसीलताः। वानीरशाखाश्लिष्टमित्यर्थः। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। यदि वा प्रप्ता वानीरशाखा येनेति बहुव्रीहिः। अतश्चोत्प्रेक्षते। करधृतसिव हस्तावष्टब्धं यथा। अंशुकं हरतो हि कामिनो नार्यः कराभ्यां रुन्धन्ति। नीलं हरितम्। ग्रीष्मेऽल्पत्वात्। अतश्च हरणान्मुक्तमुत्सृष्टं रोधस्तीरसेव नितम्बो येन। यदप्यम्बरं ह्रियते तन्मुक्तनितम्बं भवति। भविष्यतीति भावि। ॥४१॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्कपुण्यः ..... ॥४२॥

ततो देवगिरिमुपजिगमिषोर्यियासोस्तव सतुषारः पवनो नीचैर्वास्यति मन्थरं गमिष्यति। कीदृशः? तव निष्यन्देन तोयमोक्षेणोच्छ्वसिता विकसिता हृषिता यासौ वसुधा भूमिस्तस्या गन्धसंपर्केण सौरभव्यतिकरेण पुण्यो मनोज्ञः। तथा सौख्याद्दन्तिभिः पीयमानः। कथम्। स्रोतोरन्ध्रं करविवरं तस्य ध्वनितं शूत्कारस्तेन सुभगं रम्यम्। सशूत्कृतमित्यर्थः। सुषिरे हि वातप्रवेशादधिको ध्वनिर्भवाति। स्रोतः करः करिणः। यथाः प्रासप्रोतस्रोतसान्तःक्षतेनेति माघस्य (शिशु-१८-४९)। तथा कानने वन उदुम्बरफलानां परिणमयिता पाचयिता। तद्वशात्पाकोत्पत्तेः ॥४२॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा .... ॥४३॥

तत्र देवगिरौ सदा संनिहितं कुमारं त्वं सुरसरिदुदकसरसैः कुसुमवर्षैः पुष्पमेघीकृतात्मत्वात्स्नपयेः पूजयेः। यस्माद्वासवीनां चमूनामैन्द्रीणां सेनानां रक्षार्थं नवशशिभृता चन्द्रमौलिनात्यादित्यं सूर्यादप्यधिकं तत्तेजो वीर्यं सुभृतं क्षिप्तम्। असुरोपद्रुतसुररक्षार्थं हि कार्त्तिकेयो हरेण गौर्यां जनित इत्यागमः। तच्च शुक्रं स्वस्थानचलितमग्निना पीतमभूत्। वासवीनामिति दुर्लभः प्रयोगः। वृद्धाच्छेनाणो

बाधितत्वात् (४-२-११०;१४)। अतिक्रान्त आदित्यो योन तदत्यादित्यम् ।।४३।।

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं.... ।।४४।।

पश्चादनन्तरं पावकेः स्कन्दस्य तं वाहनं मयूरं गर्जितैर्नर्तयेथा लास्यं कारयेथाः। जलदरवनिशमनाद्धि वर्हिणो नृत्यन्ति । तमित्युक्तम् । कं तमित्याह । तच्च गलितं भ्रष्टं बर्हं पक्षं गौरी पुत्रप्रीत्या कर्णे करोत्यवतंसीकुरुते । तच्च कुवलयपदप्राप्युत्पल-स्थानारूढम् । ज्योतिर्लेखावलयं तेजोराजिमण्डलं विद्यते यस्य तत्तथोक्तम् । हरशशिरुचा शिवशिरश्चन्द्रचन्द्रिकया धौतापाङ्गं क्षालितनेत्रान्तम् । गर्जितैः कीदृशैः । अद्रिग्रहण-गुरुभिः पर्वतप्राप्तिपीवरैः । अद्रिग्रहणशब्दे न कर्तृषष्ठीसमासः (२-२-१५)। नर्तयेथा इति न पादमीत्यादिनात्मनेपदम् (१-३-८९) ।।४४।।

आराध्यैवं शरवणभुवं देवमुल्लङ्घिताध्वा .... ।।४५।।

शरवणभुवं कुमारमेवं पुष्पासारैः स्नपनादिप्रकारेणाराध्य किंचिच्चाध्वानामतिक्रम्य रन्तिदेवस्य राज्ञः कीर्तिं चर्मण्वत्याख्यां मानयिष्यन्पूजयितुं व्यालम्बेथाः श्रयेथा गच्छेः। कीदृशीम्? सुरभितनया गावस्तासामालम्भनं प्रोक्षणं ततो जातां प्रसूतां भुवि च स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपान्तरं गताम् । तेन हि नृपेण क्रतुष्वतिबंहीयस्यो गावः संज्ञपिता यासां रुधिराच्चर्मभ्यश्च चर्सण्वती संपन्नेत्यागमः । त्वं कीदृशः? सिद्धमिथुनैस्तोयविन्दुत्रासान्मुक्तमार्गः परिहृतपथः । यतो वीणिभिर्वल्लकीहस्तैः । तन्त्रीर्हि जलार्द्रा विस्वरा भवति । अग्नेरासाद्य वीर्यं सोढुमक्षमया गङ्गया शरवणे त्यक्तमित्यतः शरजत्वं स्कन्दस्य । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षेत्यादिना णत्वम् (८-४-५)।।४५।।

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे .... ।।४६।।

त्वयि तोयं ग्रहीतुमवनते लम्बमाने सति तस्याः सिन्धोश्चर्मण्वत्याः प्रवाहं सिद्धाख्या नभश्चराश्चक्षूंषि दूरमत्यर्थमावर्ज्य निक्षिप्य कौतुकाद्द्रक्ष्यन्ति । यतो भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलमेकं मुक्तागुणं मौक्तिकदामेव । स्रोतसो मुक्तागुणनिभत्वादम्बुदस्य च महानीलतुल्यत्वात् । कीदृशं प्रवाहम्? पृथुमपि तनुं विस्तीर्णमपि स्वल्पम् । कुतः? दूरभावाद्विप्रकर्षात् । दूराद्धि महदपि स्वल्पं दृश्यते । अत एव मुक्तागुणसारूप्यम् त्वयि कीदृशे? सजलत्वात्कृष्णस्य वर्णचौरे नीले। एतेनेन्द्रनीलनिभत्वमुक्तम्। ।।४६।।

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां ..... ।।४७।।

तां चर्मण्वतीमतीत्य दशपुराख्ये नगरे युवतिनयनकौतुकानामात्मानं पात्रीकुर्वंस्तासां नेत्रविषयं नयनूगच्छेः । दशपुरनिकटेन याया यथा तन्नागरिकामीक्षेर-

न्नित्यर्थः । कीदृशानाम्? नागरिकत्वात्परिचिता अभ्यस्ता भ्रूशाखाविलासा येषाम् । तथा त्वदालोकनवशात्पक्ष्मोत्क्षेपेणोपरि विलसन्ती स्फुरन्ती कृष्णशारप्रभा येषाम् । अतश्च कुन्दकुसुमस्य यः क्षेपः प्रेरणं तस्यानुगा अनुयायिनो ये भ्रमरास्तेषां श्रियं शोभां मुष्णन्ति यानि तेषाम् । कुन्दानां सितत्वादलीनां च कालत्वात् । यद्यपि कौतूहलविशेषणान्येतानि तथापि वस्तुबलात्तद्वतां नेत्राणामेवैते गुणाः । ॥४७॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः ..... ॥४८॥

ततो ब्रह्मावर्ताख्यं जनपदमधश्छायया प्रतिबिम्बेन सुस्पृशंस्तत्कुरुक्षेत्रं यायाः। कीदृशम्? क्षत्रप्रधनपिशुनं राजन्यकसमरसूचकम् । अद्यापि शरशकलाद्यालोकनात् । यत्र च क्षत्रियाणां तीक्ष्णशरशतैरर्जुनो वदनान्यभ्यषिञ्चत्संधुक्षयामास निर्भरीचकार । भवानिव जलवृष्टिभिर्नलिनानीति शारबाहुल्यकथनम् । ॥४८॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोजनाङ्कां ..... ॥४९॥

हे सौम्य! दर्शनीय! तासां सरस्वतीसंबन्धिनीनामपामभिगमं सेवनं विधाय निश्चेतनस्त्वमप्यन्तः स्वच्छोऽभ्यन्तरनिर्मलो भविता भविष्यसि । केवलं वर्णमात्रेण कृष्णः काल इति महापुण्यत्वोक्तिः । अथ च वस्तुस्वभाव एवैष यन्मेघानां पानीयपानाद्बहिःकृष्णत्वमिति । तासामित्युक्तम् । कासामित्याह या अपो लाङ्गली हलधरी हालां सुरां हित्वोपेक्ष्य सिषेवे भेजे । बन्धूनां कुरुपाण्डवानां प्रीत्या वैमुख्यरक्षया। स हि तैर्योद्धुमर्थितः । द्वयेऽपि मे बान्धवाः । तत्कुत्र व्रजामीति विचार्य वेश्म त्यक्त्वा सारस्वततीर्थयात्रामकरोत् । हालात्यागेन नियमग्रहणं तीर्थसेवने प्रतिपादयति । कीदृशीं हालाम् । अभिमतरसामिष्टास्वादाम् । स हि सुराप्रियः । रेवती तद्भार्या । तस्या लोचने एवाङ्कश्चिह्नं प्रतिबिम्बवशाद्यस्याः । भवितेति तृजन्तः । स हि कालसामान्ये। सोम इव सोम्यः । शाखादिभ्यो यत् (५-३-१०३)। ॥४९॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां ..... ॥५०॥

तस्मात्सरस्वतीदेशादनुकनखलं कनखलाख्यतीर्थसमीपे हिमवतः प्रसूतां जाह्नवीं यायाः । कीदृशीम्? सगरात्मजानां षष्टिसहस्रसंख्यानां स्वर्गार्थं सोपानपङ्क्तिं निःश्रेणिमालाम् । तत्प्राप्तावुपायत्वात् । ते हि पाताले कपिलेन रोषाद्दग्धा भगीरथावतारितया भागीरथ्याप्लावितभस्मानस्त्रिदिवमापुः । या च देवी भुवमवतरन्ती गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां दिण्डीरैरवहस्येव सपत्नीव शंभोः केशग्रहणमकरोदिति युवतिधर्मारोपः। इन्दौ लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सा । करेण हि केशाकर्षणं क्रियते । मत्संनिधावेवानया केशा गृह्यन्त इति गौर्या भ्रुकुटिबन्धः । केशेषु धारणाद्गङ्गायाः

केशग्राहित्वम् । सा हि स्वर्गात्पतन्ती हरेण जटाग्रे धृतेत्यागमः । भ्रूकुटिवद्भ्रूकुटिशब्दः संयोगादिरप्यस्तीति न वृत्तभङ्गः । ॥५०॥

तस्याः पातुं सुरगज इव ब्योम्नि पूर्वार्धलम्बी ..... ॥५१॥

तस्या जाह्नव्या अमलस्फटिकधवलमुदकं त्वं चेत्पातुं तर्कयेः पश्येस्तत्प्रवाहे प्रसरन्त्या भवतश्छायया कान्त्या सपदि तत्क्षणं सा गङ्गास्थानोपनतयमुनासंगमेवाभिरामा स्यात् । प्रयागादन्यत्रापि संपन्नकालिन्दीसमागमा यथा रम्या भवेत् । त्वत्प्रतिबिम्बस्य यमुनाकारत्वात् । कीदृशस्त्वम्? सुरगज इवैरावणवन्नभसि पूर्वार्धेनोत्तरभागेण लम्बते यः स पूर्वार्धलम्बी । ॥५१॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां ..... ॥५२॥

तस्या एव खनद्याः प्रभवं जनकमचलमद्रिं हिमवन्तमासाद्य तदीयशिखरे स्थितस्त्वं हरवृषशिरोवदारितकर्दमसदृशीं मनोहरां शोभां वक्ष्यसि धारयिष्यसि । तस्य वृषभसितत्वात्तव च पङ्ककालत्वात् । कीदृशमचलम्? मृगाणां कस्तूरिकाकुरङ्गणा-मुपविष्टानां नाभिगन्धैः सुगन्धीकृतशिलम् । तुषारैर्हिमैर्गौरं शुभ्रम् । तुहिनशीतलत्वाच्च शृङ्गस्य मार्गखेदनिवर्तकत्वम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । ॥५२॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा ..... ॥५३॥

तं नगं यदि दावानलो बाधेत दहेत्तदेनमग्निं त्वमासारेण वेगवद्वर्षेण निर्वापयितुमर्हसि । यस्मान्महतामृद्धय आपन्नार्तिप्रशमनफलाः । यदि ह्यार्तानामापन्न विनाश्यते तत्किं समृद्ध्या प्रयोजनम् । कीदृशो दवाग्निः । वाते वहति सति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा देवदारुविटपसंयोगसमुत्थितः । तरुसंघट्टवशाद्धि दावानलो जायते। तथोल्काभिर्ज्वालाभिर्दग्धचमरीवालभारः । ॥५३॥

ये त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः कार्यभङ्गाय तस्मि .... ॥५४॥

त्वां च गर्जन्तं तत्राद्रौ ये शरभाख्याः सत्त्वा दर्पोत्सेकान्मदोद्रेकादसहमानाः सन्तोऽलङ्घ्ययमपि लङ्घयिष्यन्ति जिघृक्षन्ति तांस्त्वं तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्विष-मोपलवर्षस्मिताच्छादितानूकुर्वीथाः । अशन्या बाधेथा इत्यर्थः । न तच्चित्रं यत्ते नश्यन्ति । यतो निष्फल आरम्भे यत्नो येषां ते तथाविधाः के परिभवस्य स्थानं पात्रं न भवेयुः । अवश्यं ते परिभूयन्त इत्यर्थः । त्वदाक्रमणेच्छा शरभाणां निष्फला । तव ग्रहीतुमशक्यत्वात् । ॥५४॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः ..... ॥५५॥

तत्र हिमवति दृषदि शिलायामर्धेन्दुमौलेः शिवस्य व्यक्तं चरणन्यासं प्रकटां पादमुद्रां त्वं भक्त्या प्रणतः परीयाः प्रदक्षिणीकुर्याः । यस्मात्तस्मिन्नवलोकिते क्षपितकिल्बिषाः सन्तः श्रद्दधाना भक्ताः करणविगमादूर्ध्वं देहपातादनन्तरमस्य देवस्य स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पन्ते। अनश्वराः प्रमथाः संपद्यन्ते। अत एव सदा सिद्धैर्निवेदितो-पहारम् । इन्दोरर्धमर्धेन्दुर्मौलौ शेखरे यस्य सोऽर्धेन्दुमौलिः । कलामात्रधारित्वेऽपि संस्थानापेक्षमर्धत्वम् । इणः परिपूर्वस्य लिङः सिपि परीया इति रूपम् । करणानी-न्द्रियाणि विद्यन्ते यत्र तत्करणं वपुः । अर्शअदिभ्योऽच् (५-२-१२७। ॥५५॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः ..... ॥५६॥

तव ध्वनिः कन्दरासु गुहासु निर्ह्लादी घूर्णमानो मुरज इव यदि भवेत्तत्त्र हरस्य संगीतार्थो गुणनिकावस्तु समस्तोऽखण्डो भावी भविष्यति । अन्या हि तत्र सामग्री विद्यते । तथा हि कीचका वंशा वातैरुद्धूता मधुरं शब्दायन्ते ध्वनन्ति । भाविताभिश्च किंपुरुषाङ्गनाभिस्त्रिपुरदाहाख्यं काव्यं गीयते। त्वदीयश्च शब्दप्रतिबिम्बो मुरजनिभो यदि स्यात्तत्संगीतार्थः पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः। शब्दं कुर्वन्ति शब्दायन्ते। निर्ह्लादी गम्भीरः । ॥५६॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान् ..... ॥५७॥

प्रालेयाद्रेर्हिमवत उपतटं पर्यन्ते तास्तान्विशेषांश्चरणन्यासादीनद्भुतानतिक्र-म्योल्लङ्घ्य यत्क्रौञ्चद्रेश्छिद्रं हंसानां द्वारभूतं विद्यते तेन रन्ध्रेण त्वं कौबीरीमाशामभिसरेर्गच्छेः। तिर्यग्य आयामो विस्तारस्तेन शोभमानः। अतश्च बलिवञ्चनोत्थितस्य विष्णोः श्यामश्चरण इवेत्युपमा। कीदृग्रन्ध्रम्। भृगुपतिः परशुरामस्तदीयस्य यशसो वर्त्म प्रसरणमार्गः । तेन क्रौञ्चस्य भज्यमानत्वात् । प्रालेयं हिमम् । अतिक्रम्येति परावरयोगे चेति क्त्वा (३-४-२०)। ॥५७॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः ..... ॥५८॥

ऊर्ध्वमनन्तरं गत्वा कैलासाद्रेरतिथिः स्याः। तां गच्छेरित्यर्थः। कीदृशस्य। दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः पौलस्त्यबाहुदलितसानुबन्धस्य । स हि तेन दर्पादुन्मूलयितुमिष्टोऽभूत् । तथा सुरललनानां दर्पणस्यादर्शनिभस्य । स्फाटिकत्वेन मुखावलोकनात् । यश्च कैरवधवलैरुन्नतैः शिखरैर्नभो व्याप्य स्थितः । अतश्चोत्प्रेक्षते। अनुक्षपं पुञ्जीभूतः शिवस्याट्टहास उद्धतस्मितमिव । ॥५८॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे ..... **॥५९॥**

त्वयि शिखरस्थिते सति तस्य कैलासस्यानिमिषलोचनदृश्यां भाविनीं शोभामुप्रेक्षेऽहम् । तस्य कस्येव? अंसन्यस्ते स्कन्धप्रावृते मेचके कृष्णे वस्त्रे हलधरस्येव। मेघस्य कालत्वात् । स्निग्धभिन्नाञ्जनाभेऽरूक्षपिष्टकज्जलनिभ इति मेघविशेषणम् । तस्य तु तत्क्षणच्छिन्नदन्तिदन्तखण्डवलक्षस्य । गौरोऽपि शुभ्रः । ॥५९॥

हित्वा नीलं भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता ..... **॥६०॥**

तस्मिंश्च केलिपर्वते कैलासे शिवेनालम्बितकरा पार्वती यदि पादचारेण चरणाभ्यां विहरेच्चङ्क्रम्येत तदस्यास्त्वमारोहणेषु सोपानत्वं कुर्याः । यतो भङ्गो भक्त्या तरंगविच्छित्त्या कल्लोलाकारेण विरचितदेहः । अत एव तत्सुखपदस्पर्शं पारुष्याभावाच्छीतलत्वाच्च चरणप्रीतिकारि । स्तम्भितं निश्चलो कृतमन्तरुदरे जलं येन । अन्यथा हि पादसादः स्यात् । भयंकरत्वादेव नीलं सर्पकटकं हित्वा त्यक्त्वा। पादाभ्यां चारी गमनं पादचारः ॥६०॥

तत्रावश्यं जनितसलिलोद्गारमन्तःप्रवेशान् ..... **॥६१॥**

तत्राद्रौ जनितसलिलोद्गारं वर्षन्तं त्वामभ्यन्तरप्रवेशान्निश्चितं त्रिदशवनिता नाकयुवत्यो यन्त्रधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति । यदि किलानिलवशाद्वेश्ममध्ये निक्षिप्ती विरलं वर्षसि तदा त्वमेव यन्त्रधारामयं गृहं संपद्यसे । ग्रीष्मे हि संतापनिवारणायाढ्या धारागृहान्कुर्वते । एवं सति घर्मे लब्धस्य तव ताभ्यः सकाशात्केलिलम्पटाभ्यो यदि त्यागो मोक्षो न स्यात्तत्कर्णकटुकैर्गर्जितैस्ता भाययेस्त्रासयेः। यथोद्विज्य त्वां मुञ्चेयुरिति भावः । उद्गारः प्रसरः । ॥६१॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः ..... **॥६२॥**

छायया प्रतिबिम्बेन भिन्नो द्विधाभूतस्त्वं सितमणिनिर्मलं तं पर्वतं निर्विशेरुपभुञ्जीथाः । उपभोगमाह । कीदृशास्त्वम्? हेमाम्भोजानि सुवर्णपद्मानि प्रसूते जनयति यत्तदुदकं मानससंबन्ध्याददानो गृह्णन् । प्रसवोऽत्र गौणः । तथा कामात्स्वेच्छात एवैरावणस्य क्षणं मुखपटप्रीतिं कुर्वन् । गजा हि मुखपटेन प्रीयन्ते । सजलपृषतैस्तोयकणयुक्तैरनिलैः सुरतरुवासांसि धुन्वन्दोलयन् । धुनोतेः सौवादिकस्य ह्रस्वान्तस्याभ्युपगमाद्धुन्वन्निति रूपम् । ॥६२॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुगूलां ..... **॥६३॥**

तत्र कैलासे दृष्ट्वास्मत्पुरीमलकां न न ज्ञास्यसे । अपि तु निःसंदेहं

वेत्स्यस्येव यथा नूनमियं सालकेति । यतस्तस्याद्रेरुत्सङ्गेऽङ्के स्रस्तं भ्रष्टं गङ्गैव दुगूलमम्बरं यस्यास्ताम् । जाह्नवी हि तत्र वहति । या चालका वः काले युष्माकं समये वर्षाख्येऽभ्रवृन्दं वहति । कीदृशम्? सलिलमुद्गिरति स्रवतीति सलिलोद्गारम् । कर्मण्यण् (३-२-१)। का यथा कीदृशं किं वहतीत्याह । मुक्ताजालालंकृतमलकं यथा कामिनी बिभर्ति । सापि प्रियस्योत्सङ्गे स्रस्तदुकूला भवति । सलिलस्य मुक्ताजालमुपमानम् । अभ्राणां ललाटकेशाः । उच्चैर्विमाना प्रांशुगृहा । कामचारिन्निति मेघस्य जडत्वं निराकृतम् । ॥६३॥

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः ..... ॥६४॥

यत्रालकायां प्रासादा गृहास्तैरुच्यमानैर्धर्मैर्भवन्तं तुलयितुमलमनुकर्तुं शक्ताः। तथा हि त्वां विद्युत्वन्तं सतडित्कं तेऽपि ललितवनिताः सविलासाङ्गनाः । त्वां सेन्द्रचापं ससुरायुधं तेऽपि सचित्राः सालेख्याः । त्वां स्निग्धगंम्भीरघोषं मधुरधीरध्वनितं तेऽपि संगीताय गुणनिकार्थं प्रहतमुरजा वादितमृदङ्गाः । त्वामन्तस्तोयं तेऽपि मणिमयभुवः स्फाटिकावनयः । त्वां तुङ्गमुन्नतं तेऽत्यभ्रंलिहाग्रा व्योमस्पृक्शिखराः । एवं सर्वसादृश्यम् । अभ्रं खं लेढि व्याप्नोतीत्यभ्रंलिहमग्रं येषाम् । वहाभ्रे लिहः (३-२-३२)। तुलिरदन्तोऽपि । ॥६४॥

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धं ..... ॥६५॥

यत्र चाङ्गनानामिदमिदमृतुषट्कजातमग्राम्यमाभरणम् । किं किमित्याह । करे लीलाकमलं विलासनलिनम् । अलकं बालैः कुन्दकुसुमैरनुविद्धं संमिश्रम् । मुखलक्ष्मीरपि रोध्रपुष्पपरागेण पाण्डुतां गौरत्वं प्रापिता । चूडापाशे नवं सरसं कुरवककुसुमम् । कर्णयो रम्यं शिरीषकुसुमम् । सीमन्ते च त्वदुपगमजं प्रावृषेण्यं नीपपुष्पम् । तद्धि वर्षासु जायते । तदेतेन तथाभूतेन कनकालंकारनिरासेन नागरत्वमङ्गनानामुक्तम् । ॥६५॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि ..... ॥६६॥

यस्यामलकायां नित्यं वरपुरंध्रिसहिता गुह्यकेश्वराः सौधतलान्यागत्य रतिफलं न तु कलहादिजनकं कल्पवृक्षजं मधु रसं सेवन्ते । कीदृशानि स्थलानि । सितमणिमयानि स्फटिकानि । अत एव ज्योतिश्छायास्तारावलिप्रतिबिम्बान्येव कुसुमरचना पुष्पप्रकरो येषु । कदा सेवन्ते? भवत इव गम्भीरो निर्ह्रादी ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यमुखेष्वाहतेष्वास्फालितेषु सत्सु । तदेतेन दंपतीनां सदासुखितत्वमुक्तम् । ॥६६॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानाम्..... **॥६७॥**

यत्र पुर्यां स्त्रीणां कामिनीनां सुरतजनितामङ्गग्लानिं चन्द्रकान्तमणयो व्यालुम्पन्ति प्रशमयन्ति। कीदृशीनाम्? प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां भर्तृभुजबन्धनपीडितानाम् । कीदृशाश्चन्द्रकान्ताः? तन्तुजालेष्ववलम्बन्त इति तन्तुजालावलम्बाः । तथा त्वत्संरोधापगमविशदैर्भवदावरणनिवृत्तिनिर्मलैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणैश्चेतिताः स्राविताः । अत एव स्फुटजललवस्यन्दिनः प्रकटतोयकणमुचः। अतश्चाङ्गग्लानिहरत्वम् । ॥६७॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी ..... **॥६८॥**

यत्र भवद्विधा मेघाश्चित्रेषु नवजलकणैर्नाशं विधाय जर्जरत्वाद्धूमोद्गारानुकृत्या धूमप्रसरसादृश्येन निपुणं प्रवीणं प्रासादजालैर्गवाक्षविवरैर्निष्पतन्ति निर्यान्ति । उत्प्रेक्षते। चित्रनाशेन शङ्कास्पृष्टा इव शङ्किता यथा । साशङ्कैर्हि सापराधत्वाद्व्याजेन पलाय्यते । कोदृशा जलदाः? यस्यामलकायां विमानाग्रभूमीर्नेत्रा वोढ्रा प्रेरकेण सततगतिना वायुना नीता अपवाहिताः । नयतीति नेता तेन । अतश्च वर्षणादालेख्यबाधः । जर्जराः खण्डा म्लानाः । ॥६८॥

नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलं यत्र यक्षाङ्गनानां ..... **॥६९॥**

यत्र यक्षाङ्गनानां चन्दनादिचूर्णमुष्टिर्दीपशान्तिधिया प्रेरितो विफलो भवति निष्फलः संपद्यते । प्रद्योतकाप्रशमात् । कदाचिदन्यत्रासौ पतितो भवेदित्याह । अर्चिस्तुङ्गान्महाज्वालान्रत्नप्रदीपानभिमुखमासाद्यापि । विफलत्वं त्वनश्वरत्वाद्रत्नार्चिषः। क्षेपस्तु वह्निदीपभ्रान्त्या । कदा विफलः? इत्याह । कामात्सुरतेच्छया चपलपाणिषु प्रियेष्वम्बरमपहरत्सु । कीदृशं वासः । नीवीबन्धस्योच्चयसंयमनस्योच्छ्वासनेन विकासेन शिथिलमदृढम् । ततश्चापलात्तदपहारः । अतश्च लज्जाव्याकुलत्वात्तासां चूर्णादिभिर्मणि-दीपप्रशमनेच्छा । ॥६९॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः ..... **॥७०॥**

यत्राभिसारिकाणां नैशो मार्गः प्रभातेऽमीभिः सूच्यते कथ्यतेऽनुमीयते वा। कैः? स्तनजघनभरेण गत्युत्कम्पात्केशच्युतैर्मन्दारकुसुमैः । कर्णभ्रष्टैश्च कनकनलिनैः क्लृप्तच्छेद्यै रचितविच्छित्तिविशेषैः । तथा मुक्तामणिषु लग्नः स्तनपरिमलः कुचामोदो येषां तैश्छिन्नसूत्रैर्मुक्ताहारैश्च । तदेतेन भ्रष्टाभरणाग्रहणेन समृद्धिरुक्ता । छेदनीयं छेद्यं पत्त्रलतादि । क्लृप्तशब्दे कृपो रो लः (८-२-१८)। ॥७०॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं ..... ॥७१॥

यत्र पुर्यां साक्षादासीनं हरमवेत्य स्मरः षट्पदज्यं षट्पदमौर्वीकं धनुः प्रायेण त्रासान्नादत्ते । स्वव्यापारान्न कुरुत इत्यर्थः । कथं तर्हि मिथुनेष्वन्योन्यं प्रेमेत्याह । तस्य कामचापस्यारम्भो व्यापारः प्रवीणाङ्गनाविलासैरेव संपद्यते । कीदृशैः। कामिलक्ष्येषु सभ्रूभङ्गानि प्रहितानि क्षिप्तानि नयनानि येषु । तथामोघैरवन्ध्यैः कार्यकारिभिः । तदेतेन युवतिप्रावीण्यमुक्तम् । ॥७१॥

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं ..... ॥७२॥

तत्रैवंविधायामलकायां धनपतिगृहानुत्तरेण राजराजवेश्मान्युत्तरेण तदस्माकमगारं गृहम् । अभिज्ञानान्याह । शक्रचापरम्येण तोरणेन दूरादपि दृश्यम् । यस्य चोपान्ते निकटे बालो मन्दारवृक्षोऽस्ति । कीदृशः? मदीयया प्रियया सेकादिना पोषितः । यतः कृतकतनयः पुत्रीकृतः । बालत्वाच्च करग्राह्यैर्गुच्छैर्नम्रीभूतः । उत्तरेणेत्येनबन्तः (५-३-३५)। तद्योगे च गृहानित्येनपा द्वितीया (२-३-३१)। पञ्चम्यन्तः पाठस्त्वनार्यः

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा ..... ॥७३॥

अस्मिन्नस्मद्गृहे वापी पद्मिनी विद्यते । कीदृशी? मरकतमणिशिलाभिर्बद्धो रचितः सौपानमार्गो यस्याः । तथा स्निग्धैर्वैडूर्यमणिभिरेव नालो दण्डो येषां तैर्हैमैः सौवर्णैः पद्ममुकुलैः स्यूता प्रोता संबद्धा । वाप्यां हि पद्मैर्भाव्यम् । यस्याश्च तोये कृतवसतयो हंसास्त्वामपि प्रेक्ष्य वर्षासमयेऽपि निकटमपि मानसं सरो न ध्यास्यन्ति न स्मरिष्यन्ति । यतो व्यपगतशुचः । तत्रैवोपद्रवाभावान्निर्दुःखाः । हेमशब्दो रजतादिः (४-२-१५४)। ॥७३॥

यस्यास्तीरे निचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः ..... ॥७४॥

यस्या वाप्यास्तीर एवंविधः क्रीडाशैलोऽस्ति । कीदृशः । पेशलैर्मनोज्ञै-रिन्द्रनीलमणिभिर्निचितशिखरो बद्धशृङ्गः । कनकमयीनां च कदलीलतानां वेष्टनेन परिवलनेन प्रेक्षणीयो रम्यः । अतश्च मत्प्रियायाः कान्त इति निकटोल्लसितशतह्रदं भवन्तमालोक्य सादृश्यात्तमेवाद्रिं कातरेणाधीरेण मनसा स्मरामि । सादृश्यात्प्रियत्वाच्च स्मरणम् । कातरत्वं तु विरहवशात् । शेषत्वाविवक्षया तमित्यधीगर्थेति (२-३-५२) पष्ठ्यभावः। ॥७४॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः ..... ॥७५॥

अत्र केलिपर्वते रक्ताशोककेसरतरू पल्लवितौ स्तः । कुरवकवृक्षैर्वृतिर्वर्णिका

कण्ठी यस्य तस्य माधवीलतामण्डपस्य प्रत्यासन्नौ सविधौ । ययोश्चैकोऽशोकस्तव सख्या मद्गेहिन्या वामपादाभिलाषी । चरणप्रहारानुग्रहेण तस्य विकासात् । मया सह। अहमपि सापराधस्तदीयं पादप्रहारमभिलषामीत्यर्थः । अपरो बकुलो दोहदच्छद्मना सेकाभिलाषव्याजेनास्या मत्प्रेयस्या वदनमदिरां काङ्क्षति । तरुणीसुखासवसेकेन तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि तदीयां वदनमदिरां काङ्क्षामीत्यर्थः । अशोकादीनां प्रशस्तत्वादुपादानम् । ॥७५॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः ..... ॥७६॥

तयोरशोककेसरयोर्मध्ये क्रीडाबर्हिणः सौवर्णो वासार्थं यष्टिर्दण्डोऽस्ति । कीदृशी? स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । मूलभागे च मणिभिर्नद्धा संबद्धा। कैः? अनतिप्रौढा नातिपक्का ये वंशा वेणवस्तद्वत्प्रकाशैर्द्योतमानैस्तत्सवर्णैः। मरकतैरित्यर्थः। ते हि वंशवर्णाः । यां च यष्टिं दिनान्ते युष्माकं सुहृन्नीलकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते श्रयते । कीदृशः मत्कान्तया शिञ्जानकनककटकमनोहरैस्तालैर्वाद्यैर्नर्तितः। शिञ्जेरात्मने पदित्वाच्छिञ्जदिति प्रयोगः प्रमादजः। अनित्यो वानुदात्तेदात्मनेपदविधिः (१-३-१२)। ॥७६॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षणीयं ..... ॥७७॥

हे साधो! पूर्वोक्तैरेतैश्चिह्नैश्चित्तस्थापितैर्मद्गेश्म त्वया लक्षणीयं बोद्धव्यम् । किं च द्वारपार्श्वे शङ्खपद्मौ निधी लिखितवपुषौ दृष्ट्वा लक्ष्यम् । कीदृशम्? इदानीं मद्विरहेण क्षामच्छायं कृशशोभम् । यस्माद्रवेरस्तमये नलिनं नैव निजां श्रियं पुष्णाति वर्धयति । ॥७७॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः ..... ॥७८॥

ततस्त्वं पूर्वोक्ते रम्यसानौ क्रीडाद्राववस्थितः सन्नस्मद्गेश्माभ्यन्तरपतितां विद्युदुन्मेषदृष्टिं तडिदुद्योतनमेव दृशं कर्तुमर्हसि । यथा तां पश्यसीति भावः । किं कृत्वा? तत्क्षणं कलभतनुतामिभशिशुपेलवत्वं क्षिप्रगमनार्थं प्राप्य । महति हि देहे व्यथा जायते । कीदृशीं दृष्टिम् । अल्पाल्पा कृशप्राया भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । अत एव च खद्योताल्या ज्योतिर्मालिश्रेण्या यद्विलसितं स्फुरणं तत्सदृशीम् ॥७८॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना पक्वबिम्बाधरौष्ठी ..... ॥७९॥

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं .... ॥८०॥

तत्र वेश्मनि यैवंविधाङ्गना भवेत्तां त्वं मम जोवितं द्वितीयं बहिश्चरं जानीयाः।

मद्भार्यां बुध्येथाः । कीदृशी? या तन्वी कृशाङ्गी । श्यामैकवारप्रसूता । तरुणीत्यर्थः। शिखरदशना तीक्ष्णदन्ता । पक्वं यद्बिम्बफलं तद्वदधरो यस्याः सा । मध्ये क्षामा कृशोदरी । चकितहरिणप्रेक्षणी त्रस्तकुरङ्गनयना । निम्ननाभिरतुन्दिला । श्रोणीभारान्नितम्बभारादलसगसना मन्थरयाना । स्तनाभोगेन च स्तोकं मनाङ्नम्रा नता । किं बहुना? युवतिविषये नारीमध्ये वेधस आद्या सृष्टिरिव । आदौ ह्यनुद्वेगाद्रम्यं निर्माणं भवति । तां कीदृशीम्? परिमितकथां पेशलसाषिणीम् । मयि सहचरे पत्यौ दूरीभूते दूरस्थिते सति चक्रवाकीमिवैकां केवलाम् । यां च बालाममीषु गाढोत्कण्ठादुःसहेष्वहःसु व्रजत्सु शिशिरदग्धां कमलिनीमिव विरूपां संपन्नां मन्ये जाने । वाशब्द इवार्थे । तां जानीया इत्येतदपेक्षयात्र सर्वत्र द्वितीया । ॥७९॥८०॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं बहूनां ..... ॥८१॥

तस्या वक्त्रं निश्चितं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्भवत्संपर्ककदर्थितशोभस्य शशिनो दैन्यं बिभर्ति विच्छायतां धत्ते । यतोऽसकलव्यक्ति न तथा प्रकटम् । कुतः? लम्बालकत्वात् । न हि विरहिणी केशान्संमार्जयति । कीदृशं तत्? प्रबलेनाविच्छिन्नेन रुदितेनोच्छूने नेत्रे यस्य । तथा श्वासपरंपराया उष्णत्वाद्भिन्नवर्णो नष्टकान्तिरधरो यस्य । हस्तन्यस्तं करविधृतम् । ॥८१॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा ..... ॥८२॥

मत्प्रियैवंविधा तवालोके दर्शनपथे पुरा निपतत्यचिराद्यास्यते । एवंविधान्व्यापारान्कुर्वंती तां द्रक्ष्यसीत्यर्थः । कीदृशी? बलिव्याकुला देवपूजातत्परा । मम सादृश्यमनुकारं विरहवशात्तनु दुर्बलं भावगम्यं चित्तस्थितं लिखन्ती वा । मञ्जुवादिनीं शारिकां पञ्जरस्थां पृच्छन्ती वा । किमित्याह । हे निभृते विनीते कच्चिद्भर्तुः स्मरसि मत्पतिं ध्यायसि । यस्मात्त्वं तस्यातीव प्रिया । पुरा निपततीति यावत्पुरानिपातयोर्लट् (३-३-४)। ॥८२॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सोम्य निक्षिप्य वीणां ..... ॥८३॥

धूसराम्बरेऽङ्के वीणां निधाय गेयमुद्गातुकामा वा । सालोके ते निपततीति संबन्धः । कीदृशं गेयम्? मम गोत्रं नामाङ्कश्चिह्नं यस्य । विरचितानि पदानि शब्दा यस्य । पदस्थो हि स्वरसंघातो गेयम् । मदीयनामान्वितमित्यर्थः । अस्रुभिर्नेत्रजलैरार्द्राः क्रूरास्तन्त्रीः क्लेशेन सारयित्वा योजयित्वा स्वयमपि दत्तां मूर्छनां सारणां विस्मरन्ती। चेतसोऽस्वास्थ्यात् । ॥८३॥

शेषान्मासान्गमनदिवसप्रस्तुतस्यावधेर्वा ..... ॥८४॥

गमनदिवसात्प्रवृत्तो योऽवधिर्वर्षाख्यस्तस्य शेषान्मासानवनौ भुवि विन्यस्यन्ती स्थापयन्ती । कैः? देहल्यां द्वारविशेषे द्वारपूजार्थं दत्तैः पुष्पैर्या गणना तया । रेखापदेषु पुष्पाणि दत्त्वेत्यर्थः । हृदयनिहितारम्भं मनोरथरचितं मत्संगमं वास्वादयन्त्यनुभवन्ती । कथमवगच्छस्येतादृशान्व्यापारन्कुर्वतीत्याह । यस्मादिष्टवियोगे विरहिणीनां प्रायेणैवंविधा एव विनोदाः केलयो भवन्ति । ॥८४॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा ..... ॥८५॥

सव्यापारामहनि न तथा खेदयेद्विप्रयोगः ..... ॥८६॥

तां सखीमुन्निद्रां सतीं त्वमतः कारणन्निशीथेऽर्धरात्रे मत्संदेशैः सुखयितुं पश्येर्न तु दिवसे । कुत इत्याह । सव्यापारत्वादहनि तां विरहो न तथा दुःखयेद्यथा रात्रौ शङ्के संभावये । यतो निर्विनोदां चित्रव्यापारदिवर्जिताम् । अत एव गुरुतरशुचमति-दुःखिताम् । कीदृशीं ताम्? एवंविधामेकां वेणीं कठोरपरुषात्कपोलफलकादघटित-करजेन पाणिना सारयन्तीमालोकार्थमपास्यन्तीम् । कीदृशीं वेणीम्? याद्ये प्रथमे विरहदिवसे वियोगदिने चूडाशेखरमपास्य तया वेष्टिता । या च नष्टशोकेन मया मोचनीया । एवं ह्येष विरहाचारः । स्नेहाभावाच्च स्पर्शे क्लिष्टां परुषाम् । त्वं कीदृशः? अवनौ भुवि न तु खट्वायां यच्छयनं तल्पं तस्यासन्ने निकटे वातायने गवाक्षे तिष्ठति यः स तथोक्तः । ॥८५॥८६॥

आधिक्षामां विरहशयने संनिकीर्णैकपार्श्वां ..... ॥८७॥

अन्यच्च कीदृशीं ताम् । आधिक्षामां चित्तपीडाकृशाम् । अत एव यादृशे तादृशे विरहशयने संनिकीर्णं क्षिप्तमेकं पार्श्वं यया । अतश्चामावस्यायां प्राचीमूले पूर्वदिङ्मुखे कलामात्रशेषां हिमांशोश्चन्द्रमसो मूर्तिमिवेत्युपमा । तथा निद्रामभिलषन्तीम्। किमर्थम्? मया सह कथं नाम स्वप्ने ममागमो घटेतेति । नयनसलिलोत्पीडेन नेत्राम्बुपूरेण रुद्धावकाशां निवृत्तप्रसराम् । ॥८७॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं ..... ॥८८॥

दीर्घोष्णत्वादोष्ठपल्लवदाहिनोच्छ्वासेनालकं नूनमुत्क्षिपन्तीमपास्यन्तीम् । कीदृशम्? शुद्धस्नानात्पानीयमात्राभिषेकेण परुषं रूक्षम् । यदि हि सा मङ्गलार्थं कदाचित्स्नाति तत्सुरभितैलामलकादिशून्येन तोयमात्रेण । आगण्डं लम्बत इत्यागण्डलम्बं कपोलस्पृस्तम् । तथा मया महेच्छारतैर्या निशा क्षणवदतिवाहिता तामेवोष्णैर्वाष्पैर्विरहशय्यायां रोदनेन मासमिव यापयन्तीं नयन्तीम् । ॥८८॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमर्गप्रविष्टान् ..... ॥८९॥

सबाष्पत्वाद्गुरुभिर्दुःसहैः पक्ष्मभिर्लोमभिः खेदाच्चक्षुराच्छादयन्तीं स्थगयन्तीम्। कीदृशम्? पीयूषशीतलान्वातायनप्रविष्टानिन्दोः पादान्किरणान्पूर्वप्रीत्या संमुखं गतं प्रसृतम् । ततो मद्विरहेण खेदकारित्वात्तथैव संनिवृत्तम् । यद्वदेव रभसाद्गतं तद्वदेव प्रत्यागतमित्यर्थः । अतश्चाक्ष्णोः स्थगनान्न प्रबुद्धां न सुप्ताम् । नेत्रनिमीलनात्प्रबोधाभावो निद्राभावश्च स्वापशून्यतया । अतश्च साभ्रेऽहनि स्थलकमलिनीमिवेत्युपमा। सा हि साभ्रत्वान्न प्रबुद्धा दिनवशाच्च न सुप्ता । पूर्वैवात्र वाक्यत्रये क्रिया ॥८९॥

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा ..... ॥९०॥

तस्या भवद्वयस्याया यतो मयि मनः संभृतस्नेहमतिप्रीतिमदतः कारणादित्थंभूतामेवंविधां दशामवाप्तां तामहमाद्यवियोगे तर्कयाम्युत्प्रेक्षे । न च स्नेह एव त्वयि तस्या नास्तीति वक्तुं युज्यत इत्याह । सुभगमिष्टमात्मानं मन्यते सुभगंमन्यः । तद्भावो मां नैव वाचालं यत्किंचनभाषिणं कुरुते । तस्माद्यत्तव मयोक्तमेतदशेषं तवाचिरात्प्रत्यक्षम् । अवश्यं त्वमेवंविधां तां द्वित्रैर्दिनैर्द्रक्ष्यसीत्यर्थः। ॥९०॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेलवं धारयन्ती ..... ॥९१॥

सा बला कृशाङ्गी कृशं देहं वहन्ती निश्चेतनमपि त्वां नवजलमयमस्रमवश्यं त्याजयिष्यति । कीदृशं गात्रम्? पेलवं कृशं सुकुमारम् । अत एव संन्यस्ताभरणं त्यक्तमण्डनम् । तथा तल्पपृष्ठे निक्षिप्तमप्यतिक्लेशेन बिभ्रती । यद्येवंविधा सा किमित्यहं रोदिमीत्याह । यस्माद्य आर्द्रान्तरात्मा सरसचित्तः स सर्वः प्रायेण करुणावृत्तिः कृपाशीलो भवति । त्वं च सजलत्वादार्द्रान्तरः । करुणा कृपैव वृत्तिर्व्यापारो यस्य स करुणावृत्तिः । कृपार्थवृत्तेः करुणाशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भावः (६-३-३४)। दुःखदुःखे-नेत्याधिक्ये द्विर्वचनम् । दुहेरिव मुचेरपि द्विकर्मकत्वात्त्वामस्रं मोचयिष्यतीति ॥९१॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं ..... ॥९२॥

भवति निकटस्थे सति तस्या हरिणनयनाया नेत्रमुपरिस्पन्दित्वादनिमेषोत्फलनचटुलोत्पलशोभासाम्यं प्राप्स्यतीत्याशङ्के संभावयामीति शुभसूचनमत्र । स्त्रीणां हि वामाक्षिस्फुरणमानन्दमासन्नमाह । कीदृशं नयनम्? लम्बैरलकै रुद्धापाङ्गप्रसरं निवृत्तकटाक्षक्षेपम् । शोकाच्चाञ्जनस्नेहेन रहितम् । तथा मद्यस्य वर्जनाद्विस्खलितभ्रूविलासम् । ॥९२॥

वामो वास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै .... ॥९३॥

त्वय्यासन्ने वामो वोरुरस्याश्चलत्वं यास्यति स्फुरिष्यति । वाशब्दो नयनस्पन्दापेक्षया विकल्पे । कीदृशोऽसौ? मामकैर्नखक्षतैर्वर्ज्यमानः । नित्याभ्यस्तं च मौक्तिककलापं विधिवैधुर्यात्त्याजित उपेक्षितः । शैत्यार्थं हि तत्र तस्य करणमभूत्। तथा सुरतसमाप्तौ मम करोपमर्दनयोग्यः । अभिनवकदलीकाण्डवच्च गौरः श्वेतः।

तस्मिन्काले जलद दयिता लब्धनिद्रा यदि स्या ..... ॥९४॥

हे जलद! तस्मिन्कालेऽर्धरात्रसमये प्रिया चेत्सुप्ता भवेत्तदेनामन्वास्य सेवित्वा त्यक्तगर्जितस्त्वं क्षणमात्रं सहस्व प्रतीक्षेथाः । मा स्म तां बोधयः । किमर्थमित्याह । मयि प्रेयसि कथंचिद्दैवात्स्वप्नप्रासादिते सति तस्या गाढोपगूढं दृढालिङ्गनं सद्यस्तत्क्षणं कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गलभ्रष्टबाहुवल्लीपाशं मा भूत् । आश्लेषविच्छेदो मा स्म भवेदित्यर्थः । नूनं सा मामालिङ्गितमात्मना स्वप्ने द्रक्ष्यति । उपगूढशब्दो भावे । अन्वासनं सेवनम् । यथा । 'अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुज'मिति (रघु-१-५६)। 'स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम्। अन्वास्त' (कुमार-३-१७) इति च। ॥९४॥

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन ..... ॥९५॥

ततः सुप्तां तां मनस्विनीं निजोदकबिन्दुभिस्तुषारेण समीरणेनोत्थाप्य गम्भीरगर्जितेनैव वचसा वक्तुं प्रक्रमेथाः प्रारभेथाः । कीदृशीम्? शीतवातसंस्पर्शात्समाश्वस्तां मालतीजालकैः सह । सा हि प्रभाते विकसति । तथा भवदधिष्ठितत्वाद्विद्युद्गर्भे तडित्वति वातायने दिदृक्षया क्षिप्तचक्षुषम् । ॥९५॥

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं ..... ॥९६॥

हे अविधवे! पतिवत्नि भावत्कस्य पत्युर्मित्रं प्रियमम्बुवाहं जीमूतं मां त्वं विद्धि जानीहि । तत्संदेशान्मनसि निहितात्तदीयं संदेशं चेतसि गृहीत्वा त्वन्निकटं प्राप्तम् । यश्चाम्बुवाहो मार्गे श्राम्यतां खेदं भजतां प्रोषितानां प्रवासिनां कदम्बकानि मन्द्रस्निग्धैर्मधुरारूक्षैर्गर्जितैस्त्वरयति प्रेरयति गृहाय । यतोऽबलानां कान्तानां वेणिमोक्षणे कबर्युन्मोचन उत्सुकान्युत्कानि । मेघालोके हि विरहो दुःसहः । यस्त्वरयतीत्यम्बुवाहापेक्षया पुंस्त्वं प्रथमपुरुषनिर्देशश्च । मित्रास्मदपेक्षया तु दुर्घटमेतत्स्यात् ॥९६॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा ..... ॥९७॥

इत्थं त्वयोक्ते सति सा त्वामुद्गक्त्रा दृशा धिया चोपपद्यते तद्भूतत्वमस्येति संभाव्य विचार्यातः परमवहितैकाग्राकर्णयिष्यति । यस्मात्पुरंध्रीणां मित्रेणानीतः

कान्तोदन्तो वल्लभवृत्तान्तः संगमात्किंचिदूनः । प्रियसमागमे समाश्वासोत्पादात्प्रियसंगमनिभ इत्यर्थः । कमिब का वीक्ष्येत्याह । पवनतनयं हनूमन्तं मैथिली सीता यथा पूर्वं दृष्टवती दूतं च संभावितवती । उत्कण्ठयोच्छ्वसितं मुक्तोच्छ्वासं हृदयं यस्याः सा तथोक्ता । ॥९७॥

तामायुष्मान्मम च वचनादात्मना चोपकर्तुं ..... ॥९८॥

आयुष्मान्भवान्मदीयेन वचसा स्वयं चोपकर्तुं तामित्थं ब्रूयाद्वदेत् । यथा तव सहचरः पतिश्चित्रकूटासीनोऽव्यापन्नो जीवंस्त्वां कुशलं पृच्छतीति । किमित्युभयगतकुशलकथनमेवादावित्याह । यस्मात्सुप्रापविपत्तीनां शरीरिणामेतदेव पूर्वाशास्यं प्रथमाकाङ्क्षणीयं यत्स्वास्थ्यं नाम । आयुष्मानिति वचने कर्तृपदं न त्वामन्त्रणम् । ब्रूयादिति प्रथमपुरुषप्रयोगात् । आशास्यशब्देऽनुपसर्गाधिकारादेतिस्तुशासूव्रिति क्यबभावः (३-१-१००;१०९)। ॥९८॥

अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं ..... ॥९९॥

ततः किमित्याह? तव प्रेयान्दूरवर्ती संकल्पैरुत्कण्ठावशादङ्गेनाङ्गं विशति वपुषा त्वद्देहं प्रवेष्टुमिच्छति । त्वयैक्यं यियासतीत्यर्थः । भिन्नयोश्चैक्यं सारूप्याद्भवतीति तयोरङ्गयोस्तनु च तनुनेति पृथग्विशेषणैः सादृश्यकथनेन समानुरागतामाह । अस्रं द्रवतीत्यस्रद्रवम् । पचादित्वादच् (३-१-१३४)। कस्मादात्मना नायातीत्याह । विधुरेण विधिना रुद्धवर्त्मा । वियोगस्य वर्षभोग्यत्वात् । तनु च तनुनेति चार्थाभावात्प्रतनु तनुनेति पठनीयम् । ॥९९॥

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता..... ॥१००॥

स तव प्रियो सन्मुखेनेदं वक्ष्यमाणं त्वामाह ब्रवीति । स कः । यत्किल शब्दाख्येयं प्रकटवाच्यं तदपि सखीसंनिधाने व्याजं विधाय यस्तव कर्णे वक्तुं लोलः साकाङ्क्ष आसीत् । कुतो हेतोः? आननस्पर्शलोभात् । कर्णे कथनं हि तस्य त्वन्मुखस्पर्शसुखानुभवाय । कीदृशः सः । श्रवणविषयमतिक्रान्तोऽप्राप्तः । दूरस्थत्वात् । अत एव लोचनानामगम्यो नेत्रैर्द्रष्टुमशक्यः । उत्कण्ठया विरचितानि पदानि शब्दा यत्रेति कथनविशेषणम् । ॥१००॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणप्रेक्षिते दृष्टिपातं ..... ॥१०१॥

हे भीरु! कातरे तव सारूप्यमेकस्थं कष्टं क्वचिदपि न विद्यते । यदा लोक्यात्मानं समाश्वामयेयम् । तथा हि श्यामालतासु तवाङ्गमुत्प्रेक्षे । तद्वत्तनुत्वात् ।

चकितहरिणप्रेक्षणे च दृष्टिपातम् । त्रस्तसारङ्गवच्चटुलावलोकनात् । एवमुत्तरत्र यथायथं योज्यम् । कपोलकान्तिं मृगाङ्क उत्पश्यामि । मयूराणां कलापाटोपेषु कचभरम् । सूक्ष्मसरित्कल्लोलेषु भ्रूविलासान् । भीर्विर्त्यन्वर्थं नाम नारीणाम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य (परि-९३) इति ह्रस्वगुणाभावः (७-३-१०८) ॥१०१॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया ..... ॥१०२॥

भवतीं प्रणयकुपितां प्रीत्या रुषितां धातुरागैः सिन्दूरादिरागैर्दृषत्स्वालिख्य प्रार्थनयात्मानं तव पादगतं कर्तुं यावदिच्छामि तावत्त्वदाकारस्य स्मरणाद्बाष्पैरसकृदुपचितैर्वृद्धैश्चक्षुषी ममाच्छाद्येते । अतश्च तस्मिन्नपि त्वदाकारे तत्रापि चित्रे क्रूरो विषमो विधिर्नावावयोः समागमं न क्षमते । ॥१०२॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो ..... ॥१०३॥

हे सति! गुणवति! तव स्वप्ने दैववशात्प्राप्ताया गाढालिङ्गनायाकाशे शून्य एव प्रसारितभुजं मां वीक्षमाणानां वनदेवतानां द्रुमपल्लवेषु मौक्तिकपृथवो वाष्पकणा असकृन्न खलु न पतन्ति । अपि तु भ्रश्यन्त्येव । तादृशीं मे दशामालोक्य ता अपि कृपया रुदन्तितरामित्यर्थः । ॥१०३॥

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां ..... ॥१०४॥

हे गुणवति! शीलान्विते सरलतरूणां तत्क्षणं पल्लवकवाटानुपमृद्य तद्द्रुमसंबन्धिक्षीरस्रुतिसुगन्धयो ये हिमालयानिला दक्षिणेन प्रवृत्ता अस्यां दिशि वातुं प्रस्तुतास्ते मयाश्लिष्यन्ते । किमर्थम्? यदि किलैभिर्मारुतैः सहवासात्कदाचित्त्वदीयं शरीरं स्पृष्टं भवेत् । अतश्च । वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामापि स्पृशेः । बह्वे तत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् (वाल्मी-रामा-५-७५-८)॥ दक्षिणेनेत्येनबन्तः (५-३-३५)। ॥१०४॥

संक्षिप्येरन्क्षण इव कथं दीर्घयामास्त्रियामाः ..... ॥१०५॥

हे चञ्चललोचने! गाढोष्माभिस्तीव्रसंतापाभिस्त्वद्विरहचिन्ताभिर्मम मन इत्थं दुर्लभप्रार्थनं कृतम् । यद्यदुष्प्रापं तत्तदभिलषामीत्यर्थः । तथा हि दीर्घप्रहरास्त्रियामा निशा निमेष इव कथं नाम संक्षिप्येरन्गाच्छेयुः । तथा ग्रीष्ममध्याह्नादिष्वपि सकलासु दशासु दिनमतिमृदुरविप्रभं कथं स्यादिति । एतच्च दुर्लभम् । न हि निखिला क्षणदा क्षणवत्क्षीयते । न च दिनं सर्वदा मन्दातपं भवति । गाढोष्माभिरिति डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४-१-१३)। संक्षिप्येरन्निति कर्मकर्तरि । ॥१०५॥

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे ..... ॥१०६॥

आत्मावस्थां प्रतिपाद्य संप्रति कर्तव्यतामाह । हे कल्याणि! भद्रे! तत्रापि नन्वात्मानं बहुविधं विगणयञ्जानन्स्वयमेव नावलम्बे न । अपि त्ववलम्ब एव । पामीत्यर्थः । तत्त्वमपि प्रिये कातरत्वमधैर्यं सुतरामत्यर्थं मा गमो मा यासोः । यस्मात्कस्य संसारिणो नित्यं सुखमुपनतं घटितमेकान्ततो नियमेन दुःखं वा । यत एताः सुखासुखरूपा दशा अवस्थाश्चक्रनेमिवत्कदाचिन्नोचैर्गच्छन्त्यधो यान्ति कदाचिच्चोपरि पृष्ठे । रथाङ्गधारा हि भ्रमन्ती क्रमेणाध उपरि च याति । तदुक्तम् । सुखं च दुःखं च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च । पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति तस्माद्धीरो न प्रहृष्येन्न शोचेत् ॥ नन्वभिमुखीकरणे । सा गम इति लृदित्त्वादङ् (३-१-५५)।

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ ..... ॥१०७॥

कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यां भुजगशयनाच्छेषतल्पादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ हरौ मम शापान्तो भषिप्यति । तदेव वर्षस्य परिपूर्णत्वात् । अतश्चाद्यारभ्य मासाचतुष्टयं लोचने मीलयित्वा यथा कथंचिद्गमयातिवाहय । ततः पश्चात्संयोगे सति चिरकालगुणितं तीक्ष्णं तं तं नानाविधमात्मनोऽभिलाषं कामं परिपक्वशारदज्योत्स्नासु निशास्वावां निर्वेक्ष्याव उपभुञ्जावहे । लोचननिमीलनेनात्र यथा तथा त्वं लक्ष्यते । ॥९०७॥

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे ..... ॥१०८॥

स त्वत्प्रिय एतदुक्त्वा पुनरपि त्वामिदमाह । यथा पूर्वं भवती तल्पे मामालिङ्ग्य च सुप्ता केनापि निमित्तेन सशब्दं रुदती विप्रबुद्धा विनिद्रा जाता । ततो रोदनहेतुमसकृत्पृच्छतो मम त्वयोक्तम् । हे कितव! धूर्त! कामपि वनितां रमयन्भवान्स्वप्ने मयावलोकितः । अत ईर्ष्याकोपेनाहमरुदमिति । ॥१०८॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा ..... ॥१०९॥

हे कुवलयाक्षि! एतस्मादभिज्ञानदानान्मां स्वस्थमवेत्य कौलीनाल्लोकापवादमात्रान्मयि त्वमविश्वासिनी निष्प्रत्यया मा भूः । तदेव कौलीनमाह । किमपि कुतोऽपि हेतोः स्नेहान्विरहह्रासिनो वियोगे तनूभवतो जना आहुः । यथा । प्रीतिः प्रवासाश्रयादिति (भर्तृ-नीति-३३)। एतच्चायुक्तम् । यस्मात्ते स्नेहा अभोगाद्धेतोरिष्टे वस्तुनीप्सितेऽर्थ उपचितरसाः सन्तः प्रेम्णो राशीभवन्ति प्रीतिमयाः संपद्यन्ते । हृदयवल्लभविषये वियोगवशात्सहस्रगुणः स्नेहः संपद्यत इत्यर्थः । त्वयि च मम या प्रीतिस्तां त्वमेव जातासि । कौलीनं लोकापवादः । ॥१०९॥

कच्चित्सोम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे ..... ॥११०॥

हे सोम्य! प्रियदर्शनैतन्मित्रकार्यं कच्चिद्भवता व्यवसितसङ्गीकृतं मम। अवश्यमत्र त्वया व्यवसायवता भाव्यम्। प्रत्याख्यातुमत्र तव धैर्यं न लक्षयामि। तथा हि त्वमर्थितः सन्नब्रुवन्नपि चातकेभ्यस्तोयं वितरसि। यस्मान्महतामर्थिष्वभिमतार्थ संपादनमेव प्रतीपवचनम्। महान्तो हि कर्मणा ब्रुवन्ति न वचसा। ॥११०॥

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनो मे ..... ॥१११॥

स एवमुक्त्वाशिषमाह - हे जलधरानुचितप्रार्थनावर्त्मनोऽननुरूपयाच्ञामार्गस्य ममैतत्संदेशहरणलक्षणं प्रियं विधाय ततस्त्वं वर्षाकालेऽर्जितदेहोन्नतिरभिमतं स्थानं विचर भ्रम। कुतो विधाय? स्नेहेन प्रीत्या। स्नेहाभावश्चेत्तद्विधुरो दुःखितोऽयमिति मयि कृपाधिया वा। किं बहुना? एवमनेन प्रकारेण मद्वत्तवापि निमेषमपि तडित्प्रियया विरहो मा भूदिति भद्रम्। ॥१११॥

इति राजानकानन्ददेवात्मज-
परमात्मचिह्नापरनाम-
वल्लभदेवविरचिता
मेघदूतविवृतिः
समाप्ता ॥

॥ अनुबन्धम् ॥

अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्रकूट .....

त्वां पथि श्रान्तं संमुखागतमाम्रकूटाख्यः सानुमानुच्चेन शिरसा श्लाघया वक्ष्यति। त्वमपि तस्य वेगवर्षेण दावानलं निर्वापयेः। यस्मान्महापुरुषेषु सत्कारार्द्रः पूजार्द्र उपकारो यो विधीयते सोऽचिरेणैव फलिष्यति। अत्र महत्त्वं मेघस्य। पूर्वत्र तु पर्वतस्य। सर्वोन्नतोऽपि जलधरोऽत्र विश्राम्यतीत्यद्रेः श्लाघात्र ॥

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले .....

धाराभिरुदकधाराभिः सिक्तं यत्स्थलं भूस्तदिव सुरभिणः परिमलवतस्त्वन्मुखस्य त्वदाननस्य दूरीभूतं दूरस्थम्। अत एव प्रतनुमतिकृशम्। तथाभूतमपि मां पञ्चबाणः। पञ्च बाणाः शरा अरविन्दादयो यस्य सः। मन्मथः क्षिणोति बाधते। क्षिणोतेर्लट्। घर्मान्ते वै ग्रीष्मान्ते तु। वर्षाकाले त्वित्यर्थः। दिक्षु सम्यक् सक्ताः संसक्ता अप्रविरला मेदुराश्च ये घना मेघास्तैरव्यक्तः सूर्यस्यातपो येषु तानि वासराणि कथं

केन प्रकारेण व्रजेयुर्गच्छेयुर्बत कष्टं वद ब्रूहि ॥

तत्संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचा चचक्षे .....

जलधरवरः । पुष्कलावर्तकानां वंशे जातत्वाज्जलधराणां वरः श्रेष्ठो मेघः । तस्या यक्षवध्वाः प्राणानसून्रक्षितुम् । जनाय हित इष्टः । श्रोत्रयोर्मधुर इति यावत्। रवो ध्वनिर्यस्य । तथाभूतः संस्तस्य यक्षस्य संदेशं वाचिकं पूर्वोक्तम् । संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । दिव्यवाचा । दिवि भवा दिव्या देवाः । तेषां वाक् । तया चचक्ष उक्तवान् । चक्षिङो लिट् । कामरूपं मघोन इति पूर्वं यक्षेणैवोक्तत्वात्तदानीं मेघो देवाकारीभूय तादृग्वाचा यक्षसंदेशं यक्षवध्वा उवाचेत्यर्थः । सा यक्षवधूरपि स्वभर्तुरुदन्तं कुशलस्यागमनस्य च वार्त्तां प्राप्य । श्रुत्वेत्यर्थः । प्रमुदितमनाः संहृष्टचित्ता सती तस्थावतिष्ठत् । तथा ह्युत्तसेषु केषां प्रार्थनाभिमतफला न स्यात् । उत्तमेषु पुरुषेषु सर्वेषां प्रार्थनाभिमतफला स्यादेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥

श्रुत्वा वार्त्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः .....

धनेशः कुबेरोऽपि जलदकथिताम् । जलमुदकं संतापमतप्ताय ददातीति जलदः । अनेनास्य परोपकारित्वं स्पष्टीकृतम् । जलदेन कथितामुक्तां तां तादृशीम्। सदैन्यामिति यावत् । वार्त्तां यक्षस्य वार्तां श्रुत्वा सद्यो यक्षवार्त्ताश्रवणकाल एव सदयहृदयो दयासहितचित्तः । अत एवास्तकोपः प्रनष्टयक्षविषयकरोषः सञ्शापस्यान्तमवसानं संनिधाय संनिहितं कृत्वा । कतिचिद्दिनान्यवशिष्टान्यप्यविगणय्येत्यर्थः । विगलितशुचौ निवृत्तव्यसनौ । अत एव हृष्टचित्तौ संतुष्टमानसावेतौ पूर्वोक्तौ दंपती । जाया च पतिश्च दंपती । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च निपात्यते। संयोज्याभिमतसुखान् । अभिमतं सुखं येषु तान् । अत एवेष्टानिच्छाविषयीभूतान्भोगान्भूयः पुनरपि पूर्ववत्प्रापयामास गमयामास ॥

श्रीः

Books broughtout under the guidence of Ravi MohanRao since 1992

శ్రీ బిల్వాష్టోత్తర శతనామస్తోత్రమ్	మూలం		రామోరా	10-02-1992
కటాక్షశతకమ్	సారోల్లాసినీవ్యాఖ్యా	దోర్భల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	19-03-1992
సర్వేశ్వర శతకము	మూలం	యథావాక్కుల అన్నమయ్య	సాధనగ్రంథమండలి	07-05-1992
వృషాధిపశతకము	మూలం	పాల్కుర్కి సోమన	శ్రీశైలదేవస్థానం	01-05-1992
దండకషట్కము	టీకా	ప్రాచీనం	శ్రీజయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్	10-06-1993
గీతగోవిందమ్	టీకా		వావిళ్ళ ప్రచురణ	ఆగష్టు - 1993
శివస్తోత్రకదంబమ్	మూలము		సాధనగ్రంథమండలి	ఉగాది - 1994
పాదారవిందశతకము-	టీకా	ఎస్.పి.లోకాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	27-02-1995
మహిషాసురమర్దినీస్తోత్రమ్	టీకా	శంకర కింకరుడు	సాధనగ్రంథమండలి	09-04-1995
ఆత్మవిద్యావిలాసమ్-సదాశివబ్రహ్మేంద్రుడు	అనువాదము	శంకర కింకరుడు	సాధనగ్రంథమండలి	24-05-1995
స్తుతిశతకమ్- (మూక పంచశతి)	అర్థాలు	వి.ఏ.కుమారస్వామి	సాధనగ్రంథమండలి	07-11-1995
మందస్మితశతకమ్ - (మూకపంచశతి)	సారోల్లాసినీ వ్యాఖ్య	దోర్భల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	17-02-1996
పురాజీవశాస్త్రము	Text	రావి మోహనరావు	రావి మోహనరావు	15-08-1996
శివమీడేస్తవః	హర్షిణీ వ్యాఖ్య	దోర్భల విశ్వనాథశర్మ	రావి మోహనరావు	29-08-1996
అమరుక శతకము - శ్రీశంకరాచార్య	మనసిజ వ్యాఖ్య	దోర్భల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	24-11-1996
ఆర్యాశతకమ్ - (మూకపంచశతి)	సారోల్లాసినీవ్యాఖ్య	దోర్భల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	15-01-1997
శివపద మణిమాలా - నటేశనవకమ్	టీకా	శంకర కింకరుడు	సాధనగ్రంథమండలి	16-04-1997
శ్రీపరశంభుమహిమ్నఃస్తోత్రమ్	శివప్రియా వ్యాఖ్య	దోర్భల విశ్వనాథశర్మ	శ్రీశైలదేవస్థానము	01-05-1998

బిల్వాష్టోత్తరశతనామస్తోత్రమ్	శివోల్లాస వ్యాఖ్య	స్ఫూర్తిశ్రీ	సాధనగ్రంథమండలి	25-08-1998
శ్రీసుందరేశ్వరవిలాసము	కావ్యం	బ్రహ్మశ్రీ చెఱువు సత్యనారాయణశాస్త్రి		02-10-1998
హరిమీడేస్తవః - శంకరాచార్య	మచ్చర్చికా వ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	విశ్వేశ్వరాశ్రమము	29-12-1998
శ్రీరుద్ర నమకమ్-చమకమ్	మూలం	-	సాధనగ్రంథమండలి	14-02-1999
Basic Principles of Hydrogeology	Text	R.M.Rao & Others	సాధనగ్రంథమండలి	10-04-1999
శ్రీ హలాయుధ శివస్తోత్రమ్	డమరుక వ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	04-03-2000
Basic Principles of Hydrogeology	Text (Revised)	R.M.Rao & Others	సాధనగ్రంథమండలి	22-04-2000
చండీ శతకము (బాణుడు)	ప్రసాదినీ వ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	08-05-2000
శ్రీసోమనాథభాష్యమ్	పాఠపరిష్కరణ	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	09-01-2001
శివకర్ణామృతస్తోత్రమ్ (1)	ఆస్వాదినీవ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	విశ్వేశ్వరాశ్రమము	21-02-2001
శ్రీ గుణరత్నకోశః (పరాశరభట్టరు)	ఆంధ్రరత్నదీపికా	కె.వి.ఆర్.నరసింహాచార్యులు	ఉభయవేదాంతసభ	02-04-2001
వేదమంత్రరామాయణమ్ (1)	తెనుగుసేత	మైత్రేయ	సాధనగ్రంథమండలి	15-08-2001
శ్రీత్రిపురామహిమ్నస్తోత్రమ్-శ్రీదుర్వాస	శ్రీనీరాజన వ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	సాధనగ్రంథమండలి	15-08-2001
శ్రీరంగనాథ సుప్రభాతమ్	శ్రీసేవావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	11-09-2001
శ్రీశివకర్ణామృత స్తోత్రమ్-2	ఆస్వాదినీ వ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	15-10-2001
గరుడదండకః-వేదాన్తదేశికప్రణీతమ్	టీకా	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	26-12-2001
శ్రీ శివకర్ణామృతస్తోత్రమ్-3	ఆస్వాదినీ	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	శ్రీశృంగేరీశారదాపీఠం	12-03-2002
ఏకశ్లోకరామాయణమ్	మోహనరూపావ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	21-04-2002
స్తుతిశతకమ్ (మూకపంచశతి)	సారోల్లాసినీవ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	21-04-2002

శ్రీరంగనాథుని అభిషేకచూర్ణికలు	శ్రీసేవావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	31-08-2002
వేదమంత్రరామాయణమ్-2	తెనుగుసేత	మైత్రేయ	సాధనగ్రంథమండలి	15-10-2002
అద్వైత విజయః (బెల్లంకొండ)	ఆంధ్రానువాదము	మేళ్ళచెర్వు	రావి కృష్ణకుమారి	31-10-2002
శ్రీమదనన్తస్తవః/కె.ఎస్.రామానుజాచార్యులు	శ్రీసేవావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	ఉభయవేదాంతసభ	08-11-2002
అష్టక పంచకమ్ - బెల్లంకొండ	టీకా	మేళ్ళచెర్వు	సాధనగ్రంథమండలి	27-12-2002
అద్వైతామృతం - వేదాన్తనిశ్చయః	ఆంధ్రానువాదం	మేళ్ళచెర్వు	సాధనగ్రంథమండలి	27-12-2002
శ్రీమద్ధయవదన శతకమ్	హేషావ్యాఖ్య	ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రి	రావి కృష్ణకుమారీ	14-01-2003
అమలనాదిపిరాన్	శ్రీసేవావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	02-04-2003
సిద్ధాంతబిందుః - బెల్లంకొండ	సంస్కృతమూలం	తెలుగులిపి	రావి కృష్ణకుమారి	24-05-2003
భాగవతచతుశ్లోకీ	చాతురీ-మేళ్ళచెర్వు మంత్ర - దోర్బల	సంస్కృతవ్యాఖ్య - బెల్లంకొండ	సాధనగ్రంథమండలి	19-08-2003
జగన్నాథ సుధాలహరీ + ఋగ్వేదసూర్యసూక్తమ్	పావనీవ్యాఖ్య	ఇ.వి.యస్.మూర్తి	సాధనగ్రంథమండలి	21-09-2003
రామకృష్ణవిలోమకావ్యమ్/సూర్యకవి	ద్విరసనాఖ్యయా	మేళ్ళచెర్వు	సాధనగ్రంథమండలి	25-10-2003
శ్రీరమావల్లభరాయశతకమ్/బెల్లంకొండ	పీఠిక - తి త ఉ వు	మేళ్ళచెర్వు	సాధనగ్రంథమండలి	27-12-2003
చిద్గగనచంద్రిక-1 కాళిదాసు	విశ్వలహరీవ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	15-01-2004
శ్రీశివమానసికపూజాస్తుతిః	టీక	శంకరకింకరుడు	సాధనగ్రంథమండలి	17-03-2004
ఋతుసంహారః కాళిదాసు	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రావి కృష్ణకుమారీ	04-05-2004
కావ్యాలంకారః (భామః)	బాలానందినీవ్యాఖ్య	పుల్లెల శ్రీరామచంద్రః	సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి	28-11-2004

ఘటకర్పరకావ్యమ్	మంజరీవ్యాఖ్య	రామోరా/దుర్గానంద	రావి కృష్ణకుమారీ	01–04–2005
తిరుప్పావై	టీక	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	18–04–2005
బీజతంత్రమ్	సంకలనం	మేళ్ళచెర్వు	రామోరా	08–06–2005
శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణము (సప్తమ)	టీక	చదలవాడ జయరామశాస్త్రి	సాధనగ్రంథమండలి	27–08–2005
సంస్కృతనిఘంటుః ద్విరూపకోశం	సంకలనం	చింతా సుందరరామశాస్త్రి	రామోరా	15–08–2005
స్తన్యధారాస్తవః (సంస్కృతం)	–	మేళ్ళచెర్వు	రామోరా	23–01–2006
పుష్పబాణవిలాసః (కాళిదాసు)	శృంగారచంద్రిక	వేదం వేంకటరాయః	రావి కృష్ణకుమారీ	26–02–2006
ధర్మమంజరీ (బెల్లంకొండ)	ఆంధ్రానువాదము	ధర్మపురి శేషగిరిశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	01–05–2006
మేఘధూతం (కాళిదాసు)	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	18–06–2006
కళ్యాణచంపుః – ముల్గు పాపయా	సంస్కృతం – పీఠిక	నిష్టల సుబ్రహ్మణ్యం	సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి	21–09–2006
వాగ్దేవీ స్తుతిః (భోజరాజు)	కచ్ఛపీ వ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	రావి కృష్ణకుమారీ	15–10–2006
శ్రీలాలిత్యము	–	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	సాధనగ్రంథమండలి	15–10–2006
ముక్తిద్వారాస్తవం–ముల్గుపాపయాధ్యుడు	ఉద్ఘాటినీ వ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	రావి మోహనరావు	15–10–2006
ఆంధ్ర వాఙ్మయ చరిత్ర –1	–	గోగినేని యోగప్రభావతీదేవి	తెలుగుగోష్ఠి	20–03–2007
శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణమ్ (అష్టమ)	టీకా	చదలవాడ జయరామశాస్త్రి	సాధనగ్రంథమండలి	22–04–2007
అభీతిస్తవము (వేదాంతదేశికః)	శ్రీసేవావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	రామోరా	15–01–2008
శ్రీమద్రమావల్లభరాయశతకం (బెల్లంకొండ)	సంస్కృత మల్లికావ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	సంస్కృత భాషా ప్రచార సమితి	21–02–2008

ఆత్మవిద్యావిలాసము– సదాశివ బ్రహ్మేంద్రుడు	ఆంధ్రానువాదము	శంకరకింకరుడు	శ్రీలలితానందాశ్రమము	03-09-2008
మూకపంచశతి	సారోల్లాసినీవ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	రావి కృష్ణకుమారి	23-02-2009
భైరవస్తోత్రమ్ – అభినవగుప్తుడు	టీకా	శ్రిష్టిలక్ష్మీకుమారశర్మ	బ్రహ్మేంద్రాశ్రమము	21-03-2009
స్వయంవరకళాస్తోత్రం	వ్యాఖ్య	నిష్ఠల సుబ్రహ్మణ్యం	సదాశివబ్రహ్మేంద్రాశ్రమం	30-04-2009
కరుణాలహరీ–జగన్నాథుడు	నాగమాతావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ. శింగరాచార్యులు	రామోరా	02-05-2009
విజ్ఞానదీపిక (పద్మాపాదాచార్య)	ఆంధ్రానువాదం	చింతగుంట సుబ్బారావు	శ్రీలలితానందాశ్రమము	15-06-2009
విజ్ఞానదీపిక (సంస్కృతం)	వివృతివ్యాఖ్య	శ్రీపద్మపాదాచార్య	సంస్కృతభాషాప్ర॥స॥	23-07-2009
శ్రీసూక్తివ్యాఖ్యానమ్	పదపరిచర్యావ్యాఖ్య	ఈ.ఏ. శింగరాచార్యులు	సదాశివబ్రహ్మేంద్రాశ్రమము	17-10-2009
బహుళాశ్వచరిత్ర–దామర్ల	పీఠిక	ఉన్నం జ్యోతివాసు	స్వప్న పబ్లికేషన్స్	28-12-2009
A Luminous Flame	Sri Aurobindo's 'Savitri'	ప్రేమానందకుమార్	సదాశివబ్రహ్మేంద్రాశ్రమము	05-12-2009
శివలీలావిలాసము–తిమ్మకవి	పీఠిక	ఉన్నం జ్యోతివాసు	స్వప్న పబ్లికేషన్స్	12-02-2010
కైవల్యనవనీతం	టీకా	విద్యానందనాథుడు	సదాశివబ్రహ్మేంద్రాశ్రమము	12-02-2010
శ్రీరామచరితం	వచనం	గాలి గుణశేఖర్	రావి కృష్ణకుమారి	24-03-2010
సాంబపంచాశికా	మయూఖమాలినీవ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	రావి కృష్ణకుమారి	24-03-2010
కబీరువాణి	అనుసృజన	శ్రీమతి సూర్యదేవర లలితారాణి	సదాశివబ్రహ్మేంద్ర ఆశ్రమము	18-05-2010
శ్రీశంకరాశంకరభాష్యవిమర్శః (సం॥)	మూలం	–	బెల్లంకొండరామరాయ ట్రస్ట్	24-05-2010

కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-1	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	01-09-2010
సుభద్రాపరిణయము (జగ్గకవి)	మూలం	-	రావి కృష్ణకుమారి	05-09-2010
కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-2	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	11-12-2010
కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-3	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	08-05-2011
కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-4	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	21-08-2011
శ్రీకృష్ణచరితం	వచనం	గాలి గుణశేఖర్	రావి కృష్ణకుమారి	22-08-2011
కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-5	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	26-10-2011
కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-6	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	05-01-2012
శ్రీవిజ్ఞానభైరవతంత్ర	కీటభ్రమరణావ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	రామోరా	20-02-2012
శ్రీశివగీతా	శ్రీఫలమంజరీవ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	రావి కృష్ణకుమారి	24-05-2012
రాఘవయాదవీయం-వేంకటాధ్వరి	హరిప్రియావ్యాఖ్య	గరిమెళ్ళ	రామోరా	30-06-2012
కథాకాసారము	వచనం	సౌభాగ్య	రామోరా	03-07-2012
కుమారసంభవమహాకావ్యమ్-7	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	18-12-2012
శ్రీభగవద్గీత	మంజరీద్విపద	తెలుగుఅనువాదం మురకొండ నాగేశ్వరరావు		05-12-2012
మైరావణచరిత్రము	పీఠిక-టిప్పణి	గరిమెళ్ళ	రావి మోహనరావు	03-06-2013
రఘువంశః - 1	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	29-08-2013
దశావతారస్తోత్రమ్	వ్యాఖ్య	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	రావి మోహనరావు	09-09-2013
వరాహోపనిషత్తు	రసావ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	లలితానందాశ్రమం	09-09-2013
శ్రీమదాంధ్రమహాభాగవతము	ఏకాదశస్కంధం-	కోవూరి పట్టాభిరామశర్మ	పుష్పగిరిపీఠం	05-09-2013

	పద్యకావ్యం			
శ్రీదేవీఖడ్గమాలా	సంకలనం	రామోరా	రావి మోహనరావు	14-10-2013
శ్రీహయగ్రీవసహస్రనామావళిః	సంస్కృతవ్యాఖ్యాసహితా	బెల్లంకొండ.రామరాయకవి	సాధనగ్రంథమండలి	31-01-2014
కనకధారాస్తవము-శంకరాచార్య	జాతవేదావ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	సాధనగ్రంథమండలి	27-02-2014
శ్రీశివకర్ణామృతస్తోత్రమ్	ఆస్వాదినీవ్యాఖ్య	దోర్బలవిశ్వనాథశర్మ	రావి మోహనరావు	27-02-2014
రఘువంశః - 2	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రామోరా	27-02-2014
శివతాండవస్తోత్రం - రావణ	టీకా	శంకరకింకరుడు	రావి కృష్ణకుమారి	10-03-2014
శివమీడేస్తవః	హర్షిణీవ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	రామోరా	08-04-2014
శంకరాశంకరభాష్యవిమర్శః (తెలుగు)	ఆంధ్రానువాదము	మేళ్ళచెర్వు	లలితానందాశ్రమము	08-04-2014
అశ్వధాటీకావ్యమ్	నవవీథీవ్యాఖ్య	గరిమెళ్ళ	రామోరా దంపతులు	23-05-2014
శ్రీసదాశివబ్రహ్మేంద్ర కీర్తనాని	టీక	శంకరకింకరుడు	శ్రీలలితానందాశ్రమం	09-05-2014
శివసహస్రనామస్తోత్రమ్ (సం॥)	మూలం	-	రామోరా	10-06-2014
హయగ్రీవ స్తోత్రాణి	టీక	ఈ.ఏ.శింగరాచార్యులు	సాధనగ్రంథమండలి	28-07-2014
లలితారహస్యసహస్రనామస్తోత్రమ్	మూలం సంస్కృతం	భట్టనారాయణ	రామోరా	01-08-2014
శ్రీవిష్ణులహరి	అమృతధారావ్యాఖ్య	గరిమెళ్ళ	రామోరా	23-10-2014
బెల్లంకొండ రామరాయ-శ్రీమద్భగవద్గీతా 'భాష్యార్క' ప్రకాశికానువాదము		మల్లావజ్ఝల వేంకట సుబ్బరామశాస్త్రి	రావి కృష్ణకుమారి	02-12-2014
వల్లీపల్లవోల్లాసము (మాడభూషి)	పీఠిక	ఉన్నం జ్యోతివాసు	రామోరా దంపతులు	17-02-2015
వేదాంతముక్తావళి-సంస్కృతం	దినకరీవ్యాఖ్యసహితా	బెల్లంకొండ రామరాయకవిః	రావి కృష్ణకుమారి	02-06-2015

	బీజాక్షరనిఘంటువు	సంకలనం	మేళ్ళచెర్వు	యోగపీఠం, గుంటూరు	22-07-2015
	ఋతుసంహారః – 2nd Edition	మృణాళినీవ్యాఖ్య	రామోరా	రావి కృష్ణకుమారి	15-08-2015
	ధనుంజయ నిఘంటుః	పీఠిక	వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు	రావి మోహనరావు	26-08-2015
	వివాహసంస్కారము	–	–	శ్రీలలితానందాశ్రమం	05-09-2015
	శ్రీపరశంభుమహిమ్నఃస్తోత్రమ్ 2nd Edition	శివప్రియావ్యాఖ్య	దోర్బల విశ్వనాథశర్మ	రావి కృష్ణకుమారి	05-09-2015
	ముక్తిద్వారాస్తవ రత్నరాజము–	(ముల్గుపాపయ) ఉద్ఘాటినీవ్యాఖ్య	మేళ్ళచెర్వు	రావి మోహనరావు	22-10-2015
	వేదాంతముక్తావళీ – 2	దినకరి అనువాదం	మేళ్ళచెర్వు	లలితానందాశ్రమం	22-10-2015
	ఆంధ్రకుమారసంభవం (సాంబశివకవి)	పీఠిక	గరిమెళ్ళ	పుష్పగిరి పీఠం	22-10-2015
	కుండలినీస్తవః (రుద్రయామళమ్)	టీకా	చింతగుంట సుబ్బారావు	రావి మోహనరావు	22-10-2015
	ఒకతేజోమయజ్వాల – శ్రీ అరవిందుల సావిత్రి	ఆంగ్లమూలానికి తెనుగు సేత	చింతగుంట సుబ్బారావు	రావి మోహనరావు	05-12-2015
	మేఘదూతం	మృణాలినీవ్యాఖ్య	–	రావి మోహనరావు	15-12-2015
*	అన్నమయ్యకౌముది	వ్యాఖ్య	డా॥తాడేపల్లి పతంజలి	రావి కృష్ణకుమారి మోహనరావు దంపతులు	26-12-2015
*	వివర్ణాదివిష్ణుసహస్రనామమ్	సంస్కృతవ్యాఖ్యాసహితం	బెల్లంకొండరామరాయకవి	రావి మోహనరావు	ఫిబ్రవరి 2016
*	భాగవతచమ్పూః	సంస్కృతవ్యాఖ్యాసహితం	బెల్లంకొండరామరాయకవి	రావి మోహనరావు	ఆగష్టు 2016

❁ ❁ ❁

అభినందన పద్యదశకము

కII శ్రీవాగ్దేవీశుభపద
సేవాసక్తహృదయాబ్జ! శివకరకార్యా!
శ్రీవిద్యామార్గానుగ!
భూవిద్వద్వినుత! రావి మోహనరాయా! 1

తేIIగీII సంస్కృతాంధ్రభాషాగ్రంథసంతతులకు
నవ్యముద్రణగౌరవభవ్యగతులు
కలుగఁజేయుచు నున్నావు పలువిధాల
సారసారస్వతవరివస్య యిది మిత్ర! 2

ఉII పండితమండలిన్ గలసి, భద్రకృతుల్ గణియించి, వారిచే
మెండుగ వ్రాయఁజేసి కడు మేలగు వ్యాఖ్యలు, వాని నచ్చులో
నిండుమనమ్ముతోడ నిల నిల్పిన శ్రామికనేత వీవు స
త్పండితవంద్య! నీయశము భవ్యము నవ్యము రావి మోహనా! 3

చII స్వయముగ నీవు కొన్నిటికి వ్యాఖ్యలు వ్రాసి, ధనవ్యయమ్ము నో
ర్చి, యతులితశ్రమమ్మునకుఁ జిత్తమునందుఁ జలింపకుండ ని
ల్చి, యఖిలపాఠకుల్ ముదముచెందెడిరీతిని నచ్చువేసి, మం
చియశముఁ దాల్చుచుంటివి విశిష్టవిధానవిధేయ! మోహనా! 4

సీII వేదాంతసద్గ్రంథవిశ్రుతశ్రేణికిన్
వెలుఁగు లిచ్చితి వీవు వేనవేలు
కమనీయగుణపూర్ణకావ్యవనాలకున్
నవజీవనము నిచ్చినావు మేలు
స్తోత్రరత్నాలకున్ శుభటీక లిప్పించి
జగతి కిచ్చితి వీవు సరసగతులఁ
గోరినరీతిలోఁ గోశరాసుల నహో!
పంచినావు కదా! ప్రపంచమునకు

గీII రావి వంశాబ్ధిచంద్రమా! రమ్యహృదయ!
ప్రథితగుణగేయ! మోహనరాయనామ!
నీయశశ్చంద్రికావళుల్ నిఖిలదిశల
సాగుచున్నవి వాగ్దేవి సంతసింప. 5

ఉ॥ నీవలె భారతిన్ గొలుచునిర్మలభక్తులు తెన్గునేలపై
నీవిపరీతనాగరికహేలలవేళను నల్గురైదుగుర్
భావనచేయ నుందు రని పల్కెదఁ, బల్వురు మాత్ర ముండ రో
పావనవాఙ్మయాధ్వరశుభంకర! సంస్కృతసాహితీపరా! 6

క॥ భూగర్భశాస్త్రి వగు నిను
వాగర్థసమర్చనమును వ్రతముగఁ దాల్చన్
ఏ గురువులు శాసించిరొ?
బాగిది బాగిద్ది రావివంశాబ్ధిశశీ! 7

తే॥గీ॥ అమరభాషలోఁ గలనాల్గు వ్యాఖ్యలకును
దెలుఁగున మృణాళినీవ్యాఖ్య దీర్చి చేర్చి
మేఘసందేశకావ్యమ్ము మేల్తరముగ
నాంధ్రజాతికి నిచ్చిన యాద్యుఁ డెవఁడు?
రావి వంశాబ్ధిచంద్రమా! నీవు దక్క. 8

క॥ సల్లలితకృతిని దీనిని
బుల్లెల శ్రీరామునకును బూజ్యున కిడుటల్
చెల్లును బెల్లుగ నౌచి
త్యోల్లాసవిరాజమానముత్తమహృదయా! 9

ఉ॥ ఇరువదిమూఁడు వత్సరము లేగెను మోహన! నీవు గ్రంథముల్
సురుచిరపద్ధతిన్ విబుధశూరుల కిచ్చెడి యజ్ఞమందహో!
వరుసగ నూటముప్పదియుఁ బైని గణింపఁగ నాఱు గ్రంథముల్
కరములయందు నిల్చెను జగమ్మునఁ గ్రొత్తవి నేఁటివారికిన్. 10

సారస్వతమిత్రుఁడు

డా॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు
చరవాణి : 9573884352

Notes